

It is a reproduction of the earlier edition of M/s Nirnaya-sagar Press.

Bombay

NĀMALINGĀNUŠĀSANA (alias) AMARAKOSA

of AMARASIMHA

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचित:

नामलिंगानुशासनं नाम

अमरकोषः

विद्वद्वरश्रीमानुजिदीश्वितकृतया 'सुधा'रूयया 'रामाश्रमी'त्यपरनामधेयया व्यारूयया संहितः

संस्कर्ता

महामहोपाध्यायः परिंडत शिवद्त्तदाधिमथः

संशोधकः

परिवास वासुदेव लक्ष्मराशास्त्री पराशीकरः

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

This publication has been brought out with financial assistance from Government of India, Ministry of Education

(If any defect is found in this book, please return the copy by V. P. P. for cost of postage to the publisher for free exchange.)

१. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
(मारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड
विल्ली ११०००७

२. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन के ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन वाराससी २२१००१

३. चौखम्बा विद्याभवन चौक (बनारस स्टेट वैंक मवन के पीछे), वाराससी २२१००१

ः स्ट्रिक्ट (पुनःमुद्रित) १६८४ मुल्य ३६.००

PRINTED IN INDIA

Published by Navanita Dass Gupta for Chaukhmba Sanskrit Pratishthan 38 U.A.Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-7 & Printed at Shriji Mudranalaya, K. 37/117 Gopal Mandir Lane. Varanasi—1

भूमिका

धर्मार्थंकाममोक्षाख्यपुरुषार्थंचतुष्ट्रयनिष्पत्तिहि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेति-हासादितत्तच्छास्त्रार्थंज्ञानाधीना । तत्तदर्थंज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थंज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थंज्ञानं च तत्तत्पदार्थंज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थंज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिग्रहे च—

> 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्वचवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥'

इति शिष्टोक्तिर्दाशते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्द-शक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढ-योगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवलिलङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोप-कारकत्वाभावेन नामिलङ्गोभयानुशासनत्वेनामर्रीसहिवरिचतस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकार-कत्वम् । 'अयममर्रीसहः कदा किञ्जातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयाञ्चकार' इति न निश्चितम् । परन्तु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देविवशेषनामप्रारम्मे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्व-मस्यावसीयते ।

केचित्तु—

'धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमर्रासहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः। स्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥' इति वैक्रमनवरत्नस्यापकऋोकतो विक्रमसमकालकत्वममर्रासहस्य वदन्ति।

परे तु—

'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥'

इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणि-नितः प्राग्लेखनात् ।

अस्य वैयाकरणत्वं तु-

'अमर्रासहो हि पापीयान्सवं भाष्यमचूचुरत्।'

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ! इत्थं भङ्गचन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु मद्दृष्टास्तु—

(१) अमरकोशोद्घाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम्। तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति।

(२) पदचित्रका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता। तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर् श्रीयुतभाण्डारकरै: प्रकाशितानि। (३) बुषमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरिचता । तत्र मुकुटनाम वर्तते ।

(४) पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता। अत्रापि मुकुटनाम वर्तते।

(५) अमरचन्द्रिका परमानन्दमेथिलकृता मुकुटसारभूता।

(६) पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता।

(७) व्याख्यासुघा भानुजिदीक्षितकृता । अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ।

(८) अमरविवेकः महेश्वरकृतः।

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तबहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्ता-वनातो ज्ञेयाः।

अधुनैतहेशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसम्पादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिः समस्कारि । यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाश्यन्ते—

ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ।

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या) त्रिकाण्डशेषः हारावली

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्न-श्रीयुतनारायणभट्टानाम् ।

अभिघानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला)

प्रागुकश्रीदत्तशर्मणाम्।

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु-

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्कौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलङ्कारकृताम् २७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दिकः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२. कौटल्यः

१७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः ८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिष ष्टिशलाकापुरुषचिरते (स्वकृते)४।२९. दुर्गः १५।१४. द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तिरः ५६।१६. नारदः ७६।२६. निष्ण्दुः (स्वकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९. पुराणम् १७।३८. प्रमाणमोमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. मागुरिः १७।२८. भोजः ३६।२५. मङ्घः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५. माघः २३।५. माला १७।२२. मुनः ५५।१८. याज्ञवल्कयः १०१।२२. वाचस्पतिः ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६. वैजयन्ती २७।१५. वैद्धाः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८. इत्थमुपलभ्यते ।

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ।

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकोकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्-

'गच्छतस्स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधित सज्जनाः॥'

> इति विज्ञापयति जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः शिवदत्तशर्मा

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वग्रेसरत्वेन वरीर्वात रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्या-सुधास्या व्यास्या। अस्याः पूर्वसंस्करण विद्वल्ललामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्या-ध्यापकैर्दाघिमथकुलावतंसैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविध-टीकापुस्तकसम्पादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृंकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमृद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्या-दिति न कल्पनीयं संख्याविद्धः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यक-मेव । तदिप प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकम्य च दिवष्ठत्वेन कालातिक्रमिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमिद्रः तुकाराम जावजीश्रेष्टिभिनियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तिन्नदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुष-शेमुषीनैसर्गिकदृगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घा-टितानां च मद्दृष्टिसरणिमापिततानां स्खलितानां यावद्बुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चा-मरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासम्भवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमा-नि, इमे, इदं वा नामेति व्यवस्था व्यास्यासुधायां कुत्रचनासी द्वहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनाम-नायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानी।त स्थूलाक्षरिवन्यासेन कृता ।

अभ्यर्थये च नामंनाममत्रापि स्खलितं क्षमध्विमिति करुणावरुणालयभयो विद्वद्भघोऽहं सविनयं पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा

४६ पृष्ठव्याख्यासुघाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

"सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली" इति मूलं 'सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीपदवाच्या भवति' इत्येवं फलितार्थंकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु-

'तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहू: स्मृता ।' इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयिदने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया असत्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तिह्न एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्व-व्यवहारश्चतुर्देशीदिन एवेत्येवं बोधनीयः। परं त्विदं न सार्वदिकम्। व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्र-सूर्योभयान्तरस्य) द्वादशम्योंऽशेम्योऽनिधकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं 'दस्नेन्दवः १२' इति वाक्येन यद्याप तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति प्रतीयते तथापि श्रृङ्गोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्ल्यमानानगनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्र-दशंने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम्। तथा चोपपञ्चांशकस्य चन्द्रशरस्यो-त्तरिदक्कत्वे अमावास्याप्रथमतुर्यांशेऽपि शुक्लप्रतिपच्चरमतुर्यांशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्कत्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजिमिति व्यक्कयितुमेव 'अमाक्षये सिनीवाली' इत्यनुक्त्वा 'सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली' इत्येवोक्तं सर्वविदा कोषकारेणेति निवेदयति टिप्पणीकर्ता दाधिमथ: ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

प्रथमं काण्डम्।

वछवीवछभं नला गुरं(गिरं) भट्टोजिदीक्षितम् । आ(अ)मरे विद्धे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥ प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गले शिष्यशिक्षार्थमादौ निववन्ध—

यस्य ज्ञानद्यासिन्धोरगाधस्यानद्या गुणाः। सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥१॥

यस्पेति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स घीराः सेव्यताम् । न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत्। सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संवोध्यन्ते 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । थियं राति ददाति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) अस्मात् 'क्रिप् च' (३।२।७६) इति किप्। धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः। अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-वाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामृ-ताय चेति । चद्रयमुभयोः प्राधान्यबोतनाय । भुक्तिमुक्ति-प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य-' (२।३।१४) इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा॰ २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-वते—'योगर्द्धिमापुरुमयीं यदुहैहयाद्याः' इति । नतु गुरोः श्रियोऽमावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इलाशङ्क्याह—य-स्येति । अस्य गुरोरी छक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं भागवते- 'ऋते भवत्पादपरायणात्र मां विन्दन्सहं लडू-दया यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो वलं स्मृतिः । खातन्त्रयं कौशलं कान्ति धैर्य मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । कीदशस्यास-ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-रणपरदुःखप्रहाणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य, दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयो-मध्ये श्रोत्रियलमुक्तम् । स ज्ञानवानिप किमर्थं दास्यतीलतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयाछता' इ-खतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदशस्य-अगाधस्य । न गाधस्त-लसशों यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दरयते' (बा॰ ३।२।१०१) इति आप्रोतेः (आपु, व्याप्तीः। खा॰ प० अ०) डः । टिलोपः (६१४।१४३)। सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) तमगं दधाति मनसेलगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदशो धीराः अक्षयः । अः वासुदेवः; तस्मिन् क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीष हिंसायाम्' (ऋया॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३।३।५६)। पू-र्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । परपीडाप-हारकः । 'यसान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स धीरा मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अर्घ येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-मलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि लि-ड्लोटौ'. (२।२।१७२) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, खयं वा प्रार्थते । गुरुसेवासाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि---'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुगुश्रू-षया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान् , कल्याण (निर्मल)-गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुमक्तो, विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राह्यर्थं मोक्षप्रा-ध्यर्थं च निष्पापैरियकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हितमुपदिशन्, खहितमाशंसमानो वा प्रन्यकृंदाशीर्वोदल-क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यतु मुकुटः--'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादष्टमुत्पिपाद्यिषुः' इ-त्यवीचत्। तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-लोंटो दर्शनाच । खामी तु-'जिनमतुस्मृख' इति सारण-लक्षणं मङ्गलमाह् । तन्न । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदि-कानामनुचितलात्, अमरकर्तुजैनत्वे प्रमाणाभावाच । प्रा-श्रस्तु-'हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्य-शालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृत-लायुष्मामिर्हितेच्छुभिः । स कः यस गुणा मैत्रीमर्यादा-दयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंविलता इति यावत् । यद्दा, हृद्याः । तथा च धरणिः—'अ-नघोऽपापहृदयोः' इति । किंभूतस्य-ज्ञानद्यासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(पया)ववोधः । दष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःख-प्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्वि-पुळाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छित्रमाहित्रः । अन्यैरनियगत-ज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्य(दं गाम्भीर्यं य)स्य वा । स किंभूतः-परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मर-णादिराहित्याद्वा । फलाघीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—श्रिये चेखादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मो-क्षाय च । यद्वा--स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः--यस्य अगाधस्यातलसर्शस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रलादिमत्त्वान्नैर्मल्यादयः. श्रिये लक्ष्म्ये, अमृताय च पीयूषाय च' इलाहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेलस्यानन्वयात् । 'अक्षयः' इलस्य प्रथमान्तस्य षष्ट्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितलात् । 'अभीष्टदेवतानमस्काराद्यपनीतमदृष्टं हि—' इत्यादिस्वयन्थ-विरोधाच । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात । 'ज्ञा-नदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपलात्' इति वा. 'ज्ञानदये स्यन्देते प्रवर्तेते देवतारूपेऽस्मिन्' इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः। 'स्यन्दतेः संप्र-सारणं धश्व' (उ॰ १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः---'ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादिलात् (२।३।१८ वा०) तृतीया। 'तृतीया' (२।१।३०) इति 'योगविभागात्समासः' इति सर्वधरादयः' इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्राति-पदिकार्थे हि सा, तस्य न मेदेनामेदेन वात्रान्वयः संभवति। अमेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अमिधेयप्रयोजने दर्शयति-

समाहत्यान्यतन्त्राणि संक्षितैः प्रतिसंस्कृतैः। संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामिलङ्गानुशासनम्॥२॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य
दा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिध्यन्ते विविच्य वोध्यन्तेऽसिम्ननेन नेति नामलिङ्गानुशासनम्,
'करणाधिकरणयोख' (३।३।११७) इति त्युट् । संपूर्ण
न्यूनलदोषरहितम् । उच्यते । कीदशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् ।
कीदशैः—संक्षितैः सल्पृश्चदैः । पुनः कीदशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रैत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षेः । यद्वा । असारांशरितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पिलन्यादीनि नाममात्र-प्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिक्कमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तूभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते-

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच कुत्रचित्। स्त्रीपुंनपुंसकं क्षेयं तिद्वशेषविधेः कचित्॥ ३॥ भेदाख्यांनाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुकानां क्रमाहते॥ ४॥ त्रिलिङ्गयां त्रिष्चिति पदं मिथुने तु द्वयोरिति। निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक्॥ ५॥

प्रायश इति ॥ 'वह्रल्पार्थाच्छस्-' (५।४।४२) इति शस् प्रायशो वाहुल्येन, रूपमेदेन ख्याव्विसर्गिविन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसकं वोध्यम् । यथा—'पद्मालया पद्मा' 'पिनाकोऽज-गवं धतुः' । क्षत्रिह्मेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूप-मेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं श्रेयम् । यथा—'तत्परो हतुः' । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्त्वम् । '(कृतः कृतेः स्नेहपात्रम्) सैवाल्पा कृतुपः पुमान्'। (अत्र) 'सा' इत्युक्त्या कृत्याः स्त्रीत्वम् । निश्चित-लिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपमेदाभावेऽपि किचितेनापि लिङ्गं श्रेयम् । यथा—'अश्वयुगिवनि' 'भातुः करः' 'वियद्विष्णुपदम्'। अत्राश्वयुग्भातुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि श्रेयानि । किचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्त्रज्ञ्यम् । यथा—'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' 'रोचिः शोचिरुसे स्त्रीवे'॥३॥ अत्र

१- 'प्रत्येकं परिपाटीक्शापनादिना कृतोत्कर्षे:' पाठान्तरम् । २-अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमा-ख्यातुं द्वन्द्रो न कृतः। परविछिङ्गं हि स्यात्। नावयवलिङ्गम्। यथा 'कुलिशं भिदुरं पविः', नतु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति । तथा एक-शेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा 'नमः खं श्रावणो नमाः', नतु 'खश्रावणौ तु नमसी' इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृता। साहचर्यात्तिक्षंत्वं हि स्यात्। यथा 'स्तवः स्तोत्रं सुतिर्नुतिः,' नतु 'सुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति । पतम्ब कमादृते यत्र संग्रहक्षीकादौ कममात्रं विवक्षितम्, तत्रातु-क्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुर-क्मामृद्रनौषथिमृगादिभिः। नृत्रह्मक्षत्रविट्राह्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः' इत्यत्र इन्द्रसंकरौ । भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च 'क्रमा-दृते' इत्यन्तर्गंडुं मन्वानः 'क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये यन्थे' इति न्यददरत् । गौडोऽपीत्थमबुद्धा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृत: । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत पन । यथा 'कपदाँऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगनं धनुः । प्रमथाः स्यः पारिषदाः' इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदि-क्षत् । श्रीमोजस्त्वन्यथा व्याख्यत् । 'यथैते द्वन्द्वेकशेपसंकराः, क्र-माइते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यणुक्ता न स्युः' तदा न कृताः।

कोशे, अनुक्तानां खपर्यायेष्वपिठतानाम्, मिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गमेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः। यथा— 'देवतादैवतामराः' इति न कृतम् । परविद्विज्ञता स्यात् । यथा वा—'खं नमः श्रावणो नमाः' इत्यत्र 'खश्रावणो तु नमसी' इति न कृतम् । शिष्यमाणिल्ज्ञतेव स्यात् । समानिल्ज्ञानां तु तौ कृतावेव। यथा—'खर्गनाकत्रिदिवित्रदशालयाः' 'पादा रश्म्य- क्कितुर्याशाः'। स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिज्ञानामिष तौ कृतावेव । यथा—'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्विक्तनराः' 'माता- पितरौ पितरौ'। एते खल्पपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादते कमं विना संकरो न कृतः । स्रीपुंनपुंसकानि कमेण पिठतानि, तेषु क्रमेण पत्थमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिज्ञानां मिश्रतारूपः। यथा—'स्तवः' इति पुंलिङ्गमुक्ला, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्ला, पर्यायनिर्देशं विना त्कानां कृता पव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्ष-

पयोयनिर्देश विना त्कानां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्ष-रक्षोगन्धर्विकन्नराः' । तथा 'पुत्री पुत्रश्च दुहिता च' । तथा ना-नार्थे 'संज्ञा स्थाचेतना नाम इस्ताबैश्चार्थस्चना' इति ॥ ४ ॥ इति श्वीरस्वाम्युस्प्रेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

इन्दैकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयाभावाछिङ्गज्ञानोपायं संकर्-दोषपरिहारं चाह-भेदेति । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्ग-भेदमाख्यातं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वी यथा 'दैवतादेवता-मराः' इति न कृतम् । एकशेषो यथां 'खं नमः श्रावणो नमाः' . इत्यत्र 'खश्रावणी तु नमसी' इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृ-तावेव । यथा '-स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'अजाविष्णुहरच्छा-गाः' इति । नन् भिन्नलिङ्गानामि तौ कृतौ । यथा '-अप्सरीय-क्षरक्षोगन्धर्विनेनरा' इति, 'मातापितरी पितरी' इत्यत आह-अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृती, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह त स्थानान्तर्निर्देशे यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'नैर्ऋतो यातुरक्षसी', 'जनियत्री प्रस्माता' 'तातस्तु जनकः पिता' इति । ननु रलकोपादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचिन तम् । तथासति रूपमेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् । त्तिमिति लिक्नसंकरः कियते, इत्यत आह-कमारते इति । कमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधात्तु कृत इति तात्पर्थम् । संक रस्त भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे घोदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवस्यवाच्यस्वास्क-थिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यहा क्रमं विना भि-न्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा 'सुरलोर्कः' इत्यन्तेन पुंलिङ्गशब्दान्निरूप्य 'द्योदिवो' इति स्त्री-लिङ्गशब्दावुक्त्वा क्वीवे 'त्रिविष्टपम्' उक्तम् । एवं 'जनुर्जननजन्मा-नि' इति भ्रीवलिङ्गानिरूप्य 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्नीलिङ्गानुस्ता उ-**द्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो अ**-न्थगौरवमयात्र लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

मेदेति । अत्र प्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानायं लिङ्गभेद-माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा 'देवतादैवतामराः' इति द्वन्द्वो

'जुितः स्तुितः' इति स्त्रीलिङ्गानुक्तौ । नतु 'स्तुितः स्तोत्रं स्तवो जुितः' इति कृतम् । एवं 'जजुर्जननजन्मानि' इति नपुंसकिलङ्गानिरूप्य, 'जिनिरूपित्तः' इति स्त्रीलिङ्गानुक्ला, उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । यज्ञु खामिनोक्तम्—'एतच कमाहते । यत्र संप्रहस्त्रोकादौ कममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्न-लिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माय-द्वनौषि —' इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः' इति । तत्र । इत्यं हि 'पृथ्वीपुर—' इत्यादिनिर्वाहेऽपि भ्रात्रा-दाविन्वाह एव । तत्र कममात्रस्पाप्रतिपिपाद्यिपितलात् । अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धविक्तंनराः' इत्यादावप्यनिर्वाहः। यदि । 'उपाध्यायश्च 'कमाहते' इत्यन्तर्गेङ्गं मन्वानः 'कमेणाहते परिपाद्योपादेये प्रन्ये' इति व्याख्यत्' इति स्वामी । तदिप न । अन्तर्गङ्गानस्य निर्वाजलात् । अस्मदुक्तरीत्या

न कृत: । एवं कृते '-दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिझ-शानं न स्यातः । तथा 'खश्रावणौ तु नमसी' इत्येकशेपो न कृतः, 'खं नभः श्रावणो नभाः' इति पुंनपुंसकलिङ्गानाय । समानलि-क्वानां त्रं तौ कृतावेव । यथा 'खर्गनाकत्रिदिवत्रिदशाल्याः' 'अजा विध्युहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानान् । रूपभेदसाहचर्यविशेपविधिभिरशापितलिङ्गानाम् । शापितलिङ्गानां उ द्वन्द्वैकशेषा कृतावेव । यथा 'खियां बंद्दव्वप्सरसः', 'बक्षैकिकैक-विल-' इति 'यातुरक्षसी' इति ज्ञापितलिङ्गानाम् 'अप्सरीयक्षरक्षीग-न्धर्विकेनराः' इति द्वन्दः कृतः । यथा 'जनिथत्री प्रसूर्भाता', 'ता-तस्तु जनकः पिता' इति ज्ञापितलिङ्गानां 'मातापितरा पितरी' इस्ये-कशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां ऋमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरी मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे 'कुलिशं भिदुरं पविः' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्ग-प्रस्तावे 'सुरलोको बोदिवो द्वे खियाम्' इति कीपुंसयोः । जुतिप्र-स्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तृतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नमः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणो तु नमसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्त संगच्छते । 'नभोऽन्तरीक्षं गगनम्' 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्योये लिङ्गमेदस्य ज्ञापिनत्त्वेन 'मातापितरा पितरी' इत्यतो वेलञ्चण्याभावोदेकशेषऽपि दो-पाभावात् । तसाद् 'ओकः सज्ञाश्रयश्चोकाः' इत्युदाहर्तव्यम् । य-चोक्तं-'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदिप न समज्ञसम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणाद् । तसादियं परिभाषा न सार्वत्रिक्ती । किंतु 'समानलिङ्गानामेव, स्व-पर्यायपूक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च 'समे यजेत' इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवात्राप्येकशेषादि-करणाकरणयोश्चिच्छैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधाना-नतरं चेतसुधीभिकेंद्रस्यम् ॥ इति शिवदक्तः ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारिब्रलि-क्री, तत्र 'त्रिषु' इति पदं क्षेत्रम् । इति परिभाष्यते । यथा-'त्रिषु स्फूलिकोऽभिकणः'। न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिक्नथतिरि-क्तसार्थ[र्थान्तर]सासंभवात् । अयोगाच । स्त्रीपुंसौ मि-धुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोज्जीलकी-छौ'। 'द्वयोः' इति द्विशन्दप्रयोगोपलक्षणम्। तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्यपपद्यते । तथा नि-पिदं लिङ्गं यस्य तित्रिषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थ शेषलिङ्गकं ज्ञेयम्। इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेघे शेषाभ्यनुज्ञानात्। यथा-- 'वज़मस्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अध आ-दियस्य तदथादि, लन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्व-नामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्विय न भवति । किं तूत्तरान्विय। 'नगरी लमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं लरितम्' इति च नाम-पदम् । 'पुंसि लन्तर्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्ग-पदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इलव्ययपदम् । अथशब्दोऽयोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा-'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः'। न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्मा-द्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । अमविषयं चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तर-स्यानामलात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तु-तस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं खर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिद्शालयाः। सुरलोको द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्॥६॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्ट्यी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिनीवश्यकी, तथापि शाकटायनाद्यभिम-तत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्शते ॥ ॥ खर्यते स्तूयते इति खः। 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि द्दरयन्ते' (३।२।७५) इति विच् । वाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरलम् (१।१।५१) इलाहुः । तन्न । नि-र्वीजवाहुलकाश्रयणस्यायुक्तलात् । 'खरति शब्दायते' इति न्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]कार्थस्य तत्रासंभवात् । खरत्य-प्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपते' इति श्रुतेः। खरा-. दि (१।१।३७) पाठादव्ययलम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दमेदे नाविष्णौ निर्वये त्रिषु'। सःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेल व्योप्रि नाके च') ॥(१)॥*॥ सुष्टं अर्ज्यते खर्गः। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽसिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घत्र । न्यङ्कादि-बात् (णशपर) कुलम्। यत्तु मुकुटः—'चजोः'-(णशपर) इति कुलमाह । तन्न । 'निष्ठायामनिटः कुलम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥(२) ॥ कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नञ्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति नहोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रि-

दिवेऽम्बरे' ॥(३)॥॥ तिस्रव्ययस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुख्दा वा दीव्यन्खत्रेति त्रिदिवः।—'घनर्थे कविधानम्' (वा॰ ३।-३।८) इति कः- इत्याहुः । तन्न । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्य-र्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूललात् । यदपि—मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कंप्रलयः-इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्र-द्शेनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तसात्—'हल्रश्च' (३।३।१२१) इति घन्। संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः-इति व्याख्येयम् । यद्वा-- त्राह्मवैष्ण-वरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-तिमोदमद्खप्रकान्तिगतिषु'। (दि॰ प॰ से॰) 'इगुपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे। खर्गे च त्रिदिवा नवाम्' इति मेदिनीदैर्शनात् झीवेऽपि ॥ (४) ॥ ।। त्रिदशा-नामालयः ॥ (५)॥ खर्गसुरादयः शब्दाः खरूपपराः। लक्ष-णया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेकशेषो न ॥ 🕬 सुराणां लोकः ॥ (६) सुरसद्मादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥ शा द्योतन्तेऽस्यां द्योः गोवत् । बा-हुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युतदीप्ती' (भ्वा०आ० से०)डोः। द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ॰ प॰ अ॰) । विच् (३।२।७५) वा । ('द्यौरुतु खर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥:।। दीव्यन्खस्या-मिति वाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से॰) दिविः । बौः, दिवौ, दिवः, बुभ्याम् । ('द्यौः खर्गन-भसोः') ॥ (८)॥ यत्तु---'दिवेर्ड्याः' इति ड्योप्रलयः-इला-ह मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु-'यो-शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इसत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराम्रानात्' इ-लाह । तदपि न । स्मृत उर्येन स स्मृतौरिलत्र वृद्धिविधाने-न पाठस्योपक्षीणत्वात् । यदपि-दिवेः क्रिप् (३।२।७६) इ-त्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्रोः शूड्-' (६।-४।१९) इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्यु-यते अभिगम्यते वाहुलकात्कर्मणि डोप्रखयः-इलाह । 'द्यौः स्त्री खर्गे च गगने दिवं क्षीवं तयोः स्मृतम्'। यत्तु-स्वा-मिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानिभधानात् । 'मन्दरः सैरिमः शक्रभव(सद) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच ॥:॥ विशन्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विटप-विष्टप-विशिपो-लपाः' (उ॰ ३।१४५) इति विशेः ('विश प्रवेशने' तु॰ प॰ अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'त्रश्च-' (८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र त्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थलात्र प्र-

युज्यते । (हंपमेदेनैव झीवत्वे छन्धे रूपमेद्र उच्च लिक्षेत्र विशेष-स्यानिस्यलज्ञापनार्थं क्षीय इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म किया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' इस्त्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये कियायां च पुंनपुंसक-योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः)। केचि-त्तु--'पिष्टप' इति सूत्रं पठिला विश्वतेरादेः पो निपास्यते-इलाहुः । अयं पुंस्रपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-प्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना पृ-श्रिश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं राक्रभवनफलोदया-वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वर्यस्य' ॥ अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विवुधाः सुराः। सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवोकसः॥ ७॥ आदितेया दिविषदो छेखा अदितिनन्दनाः। आदित्या ऋभवोऽसप्रा अमर्त्या अमृतान्धसः॥८॥ वर्हिर्मुखाः ऋतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः। वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥९॥

असरा इति ॥ न म्रियन्ते 'मृङ् प्राणखागे' (तु॰ आ॰ अ०)। पचायच् (३।१।१३४)। 'अमरस्रिदशेऽप्यैस्थिसंहारे कुळिशहुमे । स्त्री गुङ्गच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥(१) ॥*॥ जराया निष्कान्ताः । 'निर्ज्ञरः स्यात्प्रमान्देवे जरात्य-को च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुहूच्यां च तालपण्यीमपि स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।-१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्दि-ये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्प्रक्रयोरिप' ॥(३) ॥ ॥ तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-र्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दशे वा । 'संख्ययाऽव्यया–' (२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् । जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् ता-पान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) पचाद्यचि पृषो-दरादिलात् (६।३।१०९) न होपः' इति राजदेवः । तन्न । उक्तवित्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-भुजादिलादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥(४) ॥ ॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यलात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा। 'बुध अवगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰, दि॰ आ॰-अं॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'विबुधो हे मुरे'॥ (५)॥ ॥ सुरन्तीति सुराः। 'षुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा समुद्रो-

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलव्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादि-प्रक्षेप्याणामस्त्रामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३— दश दशदर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंश्चवर्णात्मकत्वेन तृतीये दशे-त्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

त्था सुरास्त्येषाम् । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं राजते । 'राज् दीप्तां' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चपकमद्ययोः । पुंलिङ्ग-स्त्रिदिवेशे स्यात्'॥ (६)॥ ॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्, अङ्गल्यादिप्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च'॥ (७) ॥ शाभनं मना येषां ते सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमाळ्योः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥ (८) ॥ श। त्रिदिवस्येशाः ॥ (९) ॥ ।। दिवमोको येषां ते दि-वौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)-नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति विमहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्यादिवौका दिवोकाश्व देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके' । शैब्दपरविप्रतिवेधात्परस्य यणादेशः । स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सक्नुद्रतौ' (१।४।२ प॰) इति न्यायात् ॥ (१०) ॥ भा 'नजो दाजो डितिः' इति शाकटाय-नः । यद्वा द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'किच् कौ च-' (३।३।१७४) इति किच्। 'द्यतिस्पति-' (७।४।४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदिखा अ-पत्यानि। 'कृदिकारादिक्तनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीवन्तात् 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥*॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षदू विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰ प॰ अ॰, तु॰-प॰ अ॰) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप्। 'हृद्यु-भ्यां च'(६।३।९ वा०) इति ढेरळुक् । 'सुषामादिषु च' (८।-३।९८) इति षलम् ॥*॥ 'तत्पुरुषे कृति वहुलम्' (६।३।१४) इति डेर्कुकि 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत' इति माघः ॥ (१२) ॥ श। चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । श्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा। 'अर्श आदान्' (५।२।१२७)। 'लेखो हेख्ये सुरे लेखा हि-पिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥ । अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४)॥ ।।। अदितेरपत्यानि । 'दिलदित्या-' (४।११८५) इति ण्यः । लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिमाषाया अनिखलान्ड्यन्ताण्यो न। 'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥ ॥ ऋशब्दवाष्यः खर्गः, अदितिर्वा । खरादि (१।१।३७) पाठादव्ययलम् । तत्र ततो वा भवन्ति । 'सितद्वादित्वात्' (वा॰ ३।२।१८०) डुः ॥ ॥ किपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इखन्ये ॥ (१६) ॥#॥ अविवामानः खप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥*॥ म्रियम्तेऽ-सिनिति मर्तो भूलोकः । 'इसिमृप्रिण्वामिद्मिखपूधुविंभ्य-स्तन्' (उ॰ ३।८६)। तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः। तत्रश्च 'नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्' (वा॰ ५।४।३६) इति खार्ये यत्। तद्भिनाः ॥(१८)॥*॥ अमृतमन्धोऽनं येषां ते ॥ (१९)॥*॥

१—इदं च 'दिव उत्' (६।१।१३१) इति वकारस्योत्त्वे कृते बोध्यम् ।

बर्हिरमिर्मुखं येषां ते ॥ (२०)॥ ॥ कतून् कतुषु वा भुझते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० आ० अ०) क्रिप् (३।२।७६) ॥ (२१) ॥ श। गीरेव निप्रहानुप्रहसमर्था वाणोऽस्त्रं येषाम् ॥ इन्तोष्ट्यपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वतु याचने' (त॰ आ॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पूर्वपदात्-' (८।-४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥३॥ दानवानामरयः ॥ (२३) ॥ ।। प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (५।२।-१२० वा०)। ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोइश्रेष्ठयोस्त्रिपु') ॥ (२४) ॥⇒॥ देवशब्दात्खार्थे तल् (५।४।२७)। ततः खार्थे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्क्रीव-त्वम् ॥ (२५) ॥ । देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपमे-दादेव स्नीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्नियाम्' इति-मुकुटः। तन्न। रूपमेदेनैव वारणाद्विसर्गे विना पुंलिक्नको-टेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अनिवा-रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-मिदम् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभाखरानिलाः । महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः॥ १०॥

आदिलादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो दे-वताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्यूपगमात्। 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्वाष्ट संख्याताः षद्त्रिंशत्तुषिता मताः । आभाखराश्रतुःषष्टिर्वाताः पश्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा । साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चेकादश स्मृताः ।' विशन्ति कर्मिखिति विश्वे। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'अशू मुषि-छटि-कणि-कटि-विशिभ्यः क्रन्' (उ॰ १।१५१)। स्व-नामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामलपर्युदासात् । मुकुटस्तु-सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-नामसंज्ञ:-इत्याह । तन्न । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य प्रचेतःशब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थायां सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा लतिविषायां स्त्री जगित स्वान्नपुंसकम् । न ना शुण्ट्यां पुंसि देवप्रभेदेष्विखे त्रिषु')॥ (२)॥ ॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे' 'श-स्व-स्निहि-त्रप्यसि-वसि-हिन-क्रिदि-वन्धि-मनिभ्यश्व' (उ० १११०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति दीर्घी न । असंज्ञालात् । ('वसुस्लग्नी देवमेदे नृपे रुची । योके ग्रुष्के वसु खादी रते बुद्धीषधे धने')॥(३)॥*॥ तुष्यन्ति । 'तुष तुष्टी' । 'रेचिकुटिरुषिभ्यः कितच्' (उ०

४।१८६) इति वाहुलकात् कितच् । यद्वा–तोषणं तुद् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। ततः 'तारकादिलादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥ ॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भास दीप्तौ' (भ्वा॰ आ० से०)। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५)॥ (५) ॥:॥ अनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (आ॰ प॰ से॰) 'सलिक-ल्यनिमहिमण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' (उ० १।५४') 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥:॥ महती राजिः पक्लियेंवाम् । 'शेवाद्विमाषा' (५।४।१५४) इति कप्॥॥॥ 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-राजप्रोष्ठपदाद्वम्' (४।२।३५) इति ठञ् । यद्यपि-सूक्तह-विर्भागिन एव देवतालम्, तथापि 'आम्नेयो वै ब्राह्मणः' इतिवदुपचारो वोध्यः ॥ (७) ॥ ॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध्र संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'साध्यो योगान्तरे सुरे।' गणदेवविशेषे च साधनीये च वाच्यवत्'॥ (८) ॥ शा रोदयन्खसुरान् । 'हिंद् अश्रुविमो-चने' (अ॰ प॰ से॰)॥ 'रोदेणिं छक् च' (उ॰ २।२२) इति रक् णेश्व छक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥ विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किनराः।

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किनराः। पिशाचो गुद्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः॥११॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो-' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-लादप्रेऽनिभधानादसमासः । विद्याया गुटिकाञ्जनादिविष-यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट आह । तन्न । पचायचः (३।१।१३४) अपवादलादणः (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥:॥ अद्यः सरन्ति । 'सरतेर-सुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घन्। 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-काधीश्वरेऽपि च'। इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इर-क्षिषु यस्येति वा । 'वहुव्रीहौ सक्थ्यक्णोः-' (५।४।४३) इति षच्।। (३) ॥ ॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ॰ ४।१८९)॥ (४) ॥ ॥ गन्धं सौरममर्वति गन्धर्वः । 'अर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (५) ॥≉॥ अश्वमुखलात्कुत्सिता नराः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः॥ (६)॥ ॥ पिशितम-श्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)। मध्यतालव्यः ॥ (७) ॥ शा गूहति निधि रक्षति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'ण्बुल्' (३।१।१३३)। प्रयोदरादिलाद्यगागमः। तथा च व्याडि:-- 'निधि रक्षन्ति ये यंक्षास्ते स्युर्गुह्मकसं-इकाः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुद्धं गोपनीयं

१--- स्त्रं 'रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्' इत्येवमुणादिषूप-रुभ्यते ।

कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा॰ ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्वुहेः क्यप् । तत्र दुहिगुह्योर्प्रहणं निर्मूलमिति भद्दोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति संज्ञापूर्वकलात्र गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेघीदिति सिद्धः। 'षिघु हिंसासंराड्योः' (दि० प० से०)। 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति कर्तरि कः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आयच् (५।२।१२७)। ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ नि-ष्पन्नसुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे')॥(९)॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आयच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषृचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना'। भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्ती' (चु॰ आ॰ से॰)। 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः-इति मुकुटः । तत्र । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थाकर्मकलात् वर्तमानवित्रहायोगाच ॥ (१०) ॥ ॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः। देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरूत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । व्यधिकरण-बहुवीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थप्रन्थविरोधाच । दश 'देवयोनयः'॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दज्जेन्द्रारि-दानवाः । शुक्रशिष्या दितिस्रताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से)। 'असेहरन्' (उ॰ १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धलाद्वा । 'नव्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः। प्रज्ञाचणि (५।४।३८) 'आसुराश्च'। असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । ('असुरः सूर्यदैखयोः । असुरा रजनीवास्योः') ॥ (१) ॥ ॥ दितेर-पत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('दैत्यो-Sसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डीषधावपि')॥ (२) ॥*॥ क्षीपन्तात् । 'स्रीभ्यो ढक्' (.४।१।१२०) ॥ (३) ॥:»॥ दनोर्दनौ वा जाताः। 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८)॥ (४)॥*॥ इन्द्रस्यारयः॥ (५)॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ श्रुकस्य शिष्याः॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥ ॥ पूर्वे च ते देवाश्व । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इल्यादिना समासः । यद्वा पूर्व देवाः । अन्या-याद्धि देवलाद्ध्रष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्रिप् ॥(१०) ॥*॥ यद्यपि पाताळवासित्वेन पाताळवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन वुद्ध्युपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्'॥

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ संर्वं जानाति । 'ज्ञा अववोधने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षस्वात् । 'यैः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽमेः खुदा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति, एवमेवासादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युचरन्ति इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इतिः श्रुतेः। ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्थात्सुगते शंकरेऽपि चं')॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'मति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥ ॥ धर्मेण राजते। पचाद्य (३।१।१३४)। धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९१)। ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरतृपे पुमान्')॥ (४)॥*॥ तथा सत्ये गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः। समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणलादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ॰ ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१,२) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽईति च वुद्धे च पुंसि स्यानिबरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥#॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायव्यूह-सिद्धिश्वेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥ ॥ दश वलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्य ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिज्ञानं दश वुद-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥ ॥ अद्वयमद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥ ॥ विनयत्य-नुशास्ति । 'णीन् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। ण्वुल् (३। १।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्वे ताक्ष्यें विघ्ने जिने गुरी' ॥ (१४)॥ शा मुनिषु इन्द्रः॥ (१५)॥ शां श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः । समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिजनः॥ १३॥ षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः। मनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता मुनिः

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादै:— 'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टुरपरो-क्षादगौणग्'। इति ।

॥॥ शास्त्रीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सं
ह्यां चानिटौ' (उ० २।९४) इति तृन् तृज्वा । पितृवच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिप्रहणस्य (६।४।११) नियमार्थत्वात् । चान्द्रे शासेः किचि शिष्टिरिस्तत्र 'शास्ता' इति
प्रस्युदाहरणेऽनौणादिकतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाहुद्धवाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तस्येद्प्रसक्रात् । अनौणादिकतृच एवेस्त्र प्रमाणाभावाच । ('शास्त्रा
समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥॥ मन्यते

सुनिः । 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिवांचयमेऽहैति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥॥ अष्टादश 'वुस्रस्य'॥

शाक्यमुनिस्तु यः॥ १४॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः। गौतमञ्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः॥ १५॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः)। शकोऽभिजनोऽस्य। 'शण्डिका-दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२)। यद्वा शाकवृक्षप्रतिच्छनं वासं यसाच चिकरे । तसादिश्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' इलागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादिलायत् (४।३।५४) प्रलयः । तद्वंशावतीर्णी मुनिः । शाक्यश्वासी मुनिश्चेति ॥ (१) ॥ः॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-मितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥:॥ भीमवत् 'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥ शा सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । 'सिद्रशुष्क-' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-स्येति वा ॥ शा 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थौ वुद्धसर्वपौ' इति शाश्वतः ॥ (३) ॥ ॥ ग्रुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्ध्वादिः (त्रा॰ ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४। १।९५) ॥ (४) ॥ श। गोतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्एण्। 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी । ('गौतमो गणमृद्भेदे शाक्यसिंहर्षिमेदयोः। गौतम्युमायां रोचन्याम्') ॥ (५) ॥ ॥ अर्कस्य वन्धुः । सूर्यवंशजलात् ॥ (६) ॥ ॥ माया चासौ देवी च। तस्याः सुतः॥ (७) ॥*॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्ञिनशाक्यौ नरकवर्गे वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धुपारोहादत्रैवोक्तौ । सप्त 'शाक्येस्य'॥

व्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः । हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥१६ ॥ धाताक्वयोनिर्द्वहिणो विरिश्चिः कमलासनः । स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्विधिः ॥१७॥ ब्रह्मेत्यादि ॥ वृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'वृहि

वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावितण्यर्थः । 'वृंहेर्नोऽच' (उ॰ ४।९४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । वृंहति वर्धत इति वा । यत्तु-व्योमादित्व (उ० ४।१५१) कल्प-नमस्य मुकुटेन कृतम् । तत्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥≈॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना खयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-रयोः' (३।२।१७९) इति क्रिप् । ('आत्मभूर्ना विधी कामे') ॥ (२) ॥÷॥ सुरेषु ज्येष्टः ॥ (३) ॥*॥ परमे व्यो-मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्' (उ॰ ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इलाङुक् 'स्थास्थिन्स्थॄणाम्' (वा॰ ८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥**ः॥ स्रोक्तपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां** वा पि<mark>ता</mark> पितामहः । 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति साधुः। ('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥ ।।। हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्भमं सह-स्रांशुसमप्रभम्' इति मनूकेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥*॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥ शा खयमेव भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति किप्॥ (८)॥ श। चत्वार्याननान्यस्य॥ (९) ॥ ॥ दघाति । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰)। तृच् (३।१।१३३)। ('धाता वेधसि पालके') ॥ (१०) ॥*॥ अञ्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥*॥ द्वह्यति दुष्टेभ्यः । 'द्रह जिघांसायाम्' (दि० प० से०)।-'द्रहक्षि-भ्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्-इति सुकुटः । तत्र । 'द्वदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।४९) इतीनम् । वाहुलकाद्भुणाभावः॥शा 'द्वघणः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्या-हुहिणो द्वघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-द्रषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदा-त्-' (८।४।३) इति णत्वम् । द्वः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-लर्थः। ('द्वघणो सुद्गरेऽपि साद्वहिणे च परश्वधे')॥ (१२) ॥:>॥ विरचयतीति विरिश्चिः । 'रच प्रतिग्रह्ने' (चु॰ उ॰ से॰)। खार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (केचिदित्वाभावे 'विरिश्चः' अपि । 'विरं विरिधनं चिरं विरिधः' इत्यादौ प्रयोगैदर्शनात्)॥ ॥ पचायचि (३।१।१३४) 'विरिञ्जः' अपि । ('विरिञ्जो दृहिणः शिज्ञो विरिश्चिर्दुचणो मतः' इति शब्दाणवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, कुजरबदुपथाहस्तत्वं च-इति मुकुटः । तन्न । 'रिच

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽईन्केवली वीर्यक्रज्जनः' । जिनदेवतानामानि पट् । इत्यधिकम् ॥

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलम्यते ॥ २—उक्तप्रयीगे परसव-र्णस्य (८।४।५३) निलालेन विक्रोमस्यासाष्ट्रत्वाज्ञ सर्वसंमतत्वम्।।

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्रस्वविधानस्या-नुपयोगात् । कुजरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र हस्विव-धानाभावात् ॥ (१३) ॥**÷॥ कम**लमासनं यस्य ॥(१४)॥**÷॥** स्जिति । तृच् (३।१।१३३) । 'स्रजिह्शोः-' (६।१।५८) इसम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिनी द-क्षादौ महीपाछे विधातरि' । ('प्रजापतिर्वद्वाराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे । वहाँ लष्टरि दक्षादाँ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति । 'विधानो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रसयश्च । मुकुटस्तु—असुन्-इस्राह । तन्न । (६।१।१९७) आद्युदात्त-लापत्तेः। 'मिथुनेऽसिः' (उ०४।२२३) इत्युपक्रमाच । ('वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्टिनि') ॥ (१७) ॥ ।। विशेषेण द्धाति । विरन्योपसर्गनियृत्त्यर्थः । ('विधाता द्वहिणे काये') ॥ (१८) ॥ । विश्वं सजित । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्य-यस्य-' (८।२।६२) इति कुत्वं तु न । 'रजुस्रड्भ्याम्' इति (७।२।११४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा स्रजियज्योः पदान्ते षलविधेः कुलापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'क्रिन्प्र-त्यय' इति तद्भणसंविज्ञानपक्षे क्रिन्नतस्य कुत्वम्, न क्रिब-न्तस्य- इति । तन्न । प्रत्ययप्रहणवैयर्थात् , दक् स्पृगित्याद्य-सिद्धिप्रसङ्गाच, तत्पक्षस्यात्राप्रहणात् । यद्यपि-'अतद्भुणसं-विज्ञानपक्षे तु किन उपलक्षणत्वात्तदभावे किवन्तस्यापि कु-त्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यसादुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥(१९) ॥ श। विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु० प॰ से॰) । इन् 'इगुपधांत्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वान गुणः । ('विधिर्वह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥ श विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥ विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः। दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः। पीताम्बरोऽच्युतः शाङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः॥ उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः। पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः॥ २०॥ देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः। वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोक्षजः ॥ २१॥ विश्वंभरः कैटमजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः।

विष्णुरित्यादि ॥ वैवेष्ट । 'विष्छ व्यासौ' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'विषेः किच' (उ॰ ३।३९) इति तुः ॥ (१) ॥॥॥ नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्। तद्यनं यस्य। 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ ॥ ॥ नरा अयनं यस्येति-विग्रहे 'नरायणः' अपि । 'पृषोदरादि-त्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। 'अथ नारायणो विष्णुरूर्ध्वकमा नरायणः' इति शब्दार्णवः । 'वासुर्व-

रायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नर-स्यापलम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्व-कत्वाद्वद्वयभावो वा । नराज्जाताः नारा आपः तत्त्वानि वा अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) णिजन्तोऽपि । 'क्रूल-ल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ।('नारायणस्तु केशवे नारायणी शतावर्धमा थीः')॥(२)॥ ॥ कृष्णो वर्णोऽस्या-स्तीति 'कृषेवीं' (उ०३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो छक्' (वा॰ ५।२।९४) इति छक् । कर्पस्परीनिति वा वाहुलकाद्वर्ण विनापि कृषेः ('कृष विलेखने' । (भ्ना॰ प॰ अ०) नक् । ('क्रुक्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्दीपदी नीली पिष्पलीदाक्षयोरपि । मेचके वाच्य-लिङ्गः स्यात्क्रीवे मरिचलोह्योः')³ ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठायां अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अण् । यद्वा वि-कुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा यस्मात् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे विष्णी') ॥ ४ ॥ ॥ विष्टरे श्रयते । असुन् (उ०४।१८९)। विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्ड-शेषः । तस्थात्राश्वतथोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इत्युक्तः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥ (५)॥ *॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिक-रण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुत्रीहाँ' (२।२।३५) इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥ (६)॥ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥ 🕬 प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपीत्रौ स्तोऽस्य । 'केशाद्र:--' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति बा। 'वा गतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'शंमोः पितामहो ब्रह्मपिता शकावधीश्वरः' इति पाद्मोक्तेः । (यत्तु)--हत्त्सर्थोद्वधेः केशिनं हैतवान् । 'अ-न्येभ्योऽपि दश्यते' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । प्रषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१— 'आपो वै नरस्तवः' इति मन्कः, इति मुकुटः ॥ १— 'नराजातानि तस्वानि' इति मन्नवर्णादिति मुकुटः ॥ ३— मुकु-टस्तु 'कृषिकरकृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं न्रद्धः कृष्ण इत्यमिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निर्वृतिरसादिति च्युत्पत्तिरित्यप्याद् ॥ ४— 'यसास्वयेष दुष्टात्मा इतः केशी जना-देन । तसात्केशवनामा त्वं छोके स्थातो अविष्यति' इति इरिवं-शोक्तः, इति मुकुटः ॥

केशवः-इति मुकुटः । तन्न । वैधधातोरभावात् । वध इत्या-दौ वधादेशविधानात् । ('केशवोऽजे च पुंनागे पुंसि केश-बति त्रिष्ठ')॥ (८)॥३॥ माया लक्ष्म्या धवः। यद्वा मैंघोरपत्यम् । तद्वंश्यत्वात् (मधोईन्तेति वा।) 'शेषे' (४।२।९२) इल्लण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा। ('माधवोऽजे मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ। मधु शर्करावासन्तीकुट्टनीम-दिरासु च')॥(९)॥*॥स्वतो भवति। 'भुवः-'(३।२।१७९) इति किप्। ('स्वभूनी ब्रह्मणि हरी')॥ (१०)॥ श दैलानामरिः ('दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे') ॥ (११) ॥ ।। पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । 'बहुत्रीहौ सक्थ्यक्गोः खाङ्गात्षच्' (५।४।७३)। पुण्डरीकेष्वक्षि यस वा । एतच 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम्। यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्ष्र् व्याप्तौ' (भ्वा० प॰ वे॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तत् क्षायति वा। 'क्षे क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३٠) इति कः। 'अन्येषामपि-' (६।३।१२७) इति दोर्घः। आङ्प्र-केषो वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभा-शात्) 'मूलविभुजादि' (वा० ३।२।५) इति कः॥ (१२) ॥ गां भुवं धेतुं स्वर्ग वेदं वा अविदत् (विन्दति)। 'विद्रुष्ट लाभे' (तु॰ उ॰ प्र॰) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् । काम-थेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण खर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ('गोविन्दो वासुदेवे स्याद्रवाध्यक्षे वृहस-ती')॥ (१३)॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिहमस्य ॥ (१४)॥*॥ पीतमम्बरं यस्य । ('पीताम्बरस्तु शैलूषे पुसि कैटभसूदने') ॥ (१५) ॥ ।। नास्ति च्युतं स्खलनं खपदाद्यस्य । नाच्योष्ट इति वा। 'च्युङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। ('अच्युतस्त हरौ पुंसि त्रिषु स्थिरे') ॥ (१६) ॥⇒॥ श्रद्धस्य विकारः शार्के घनुः । 'अनुदात्तादेख-' (४।३।१४०) इखन् । तदस्यास्ति । 'अत इनिठनी' (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥३॥ विषु-शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन् । 'उगितथ' (४।१।६) इति डीप्। विषूची सेना यस । गैकारपरत्वात् 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । 'विष्वग् विश्वक् स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विज्ञुवं तथां इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

१—इदं च—'वध हिंसायाम् । वधकः' इति कृदन्तसि-द्धान्तकौमुदीविस्मरणमूळकम् । निं तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच वधादेशस्यादन्तत्वेन इदेरप्राप्तौ 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सृतं व्ययंमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सन्यगेव । 'हतवान्' इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तिसानुकूळा ॥ २—यदोज्येष्ठः पुत्रो मधुः तद्वंस्थाः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव 'प्रहितः प्रधनाय माधवान्' इति माधः इति मुकुटः ॥ ३—चर्षस्यासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥ ध्योऽपि । 'तालव्या मूर्धन्याश्चेते शब्दाः शटी च परिवेषः । विश्वक्सेनो भ्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवे-काच । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विष्वक्सेनो जना-र्दने'। मुकुटस्तु--'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८।४।३) इति न णत्वम् । विष्वकशब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५, सा॰ ६१) इति चर्त्वस्यासिद्धलात्-इस्राह । तन्न । 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) इत्यविकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवामावात् ॥ (१८) ॥*॥ जननं जनः । भावे घज् (३।३।१८)। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तसदैयति जना-र्दनः। 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यमेदाः, तेषामर्दन इति वा [जनैरर्वत इति वा । 'अर्द गतौ याचने च' । 'क्रु-स्यत्युटः-' (३।३।१३३) इति कर्मणि त्युट् ॥] ॥ (१९) ॥ ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात्। उपेन्द्रः । 'कुगति-'(२।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य-इति । तत्र । 'कु-गति–' (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥≭॥ इन्द्रस्यावरं जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः। [इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य । 'प्रहरणार्थेम्यः-' (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा 'भुङ्के भुनिक्त' इति भुजः । चतुर्णी धर्मार्थकाभमोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥ पद्म नाभी यस्य। (गड्वादिलात् (वा॰ २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः)। 'अच् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगैविभागादच् ॥ (२४)॥ ॥ मधोरसुरस्य रिपुः॥ (२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इल्पण् यद्वा वसतीति वासुः । 'वाहुलकादुण्' । वासुश्वासौ देवश्व । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ ॥ वासुरिप । 'वासुर्नरायणपुनर्वस्विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥ । त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥ ३॥ देवक्या नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति डीष् । 'नहि तत्र दांपललक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यलाद्यपि' इति हरदत्तादयः । अत एव 'प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्' इति भट्टिः । एवं रेवतीर-मणोऽपि ॥ अणि तु दैवकी । 'दैवकी देवकी च' इति द्विरूपकोषः ॥ ॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। 'ततो ङीष्' (वा॰ ४।१।४५) इति,

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः' इति माधः—इत्ययाह ॥

देनकस्मापत्यं वा । 'अत इब्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकलाहु-द्धथमावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष्-इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥ श्री श्रीरस्यापलम् , तद्वंशजलात् । वृष्णित्वेऽपि वाह्वादिलात् (४।१।९६) इच् ॥*॥ 'सूरो यादवे दन्सवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९) ॥#॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०) ॥ ॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥ श। 'आपाद्पद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति किल्ङः । सास्यास्ति । त्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः । वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः। ('वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी')॥ (३२)॥*॥ व-लिमसुरं ष्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः। बलिना पूजादिना विद्यां घ्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥ ॥ अधः कृतम् अक्षज-मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वाँ॥ (३५) ॥ श। विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां सृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खन्। 'अरुद्विंषद्-' (६।३।६७) इति सुम्। 'विश्वंभरो-च्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि'॥ (३६)॥ श कैटम-मजैषीत्। 'सत्सूद्विष-' (३२।६१) इति किप्॥ (३७) ॥ श। विध्यत्यसुरान् । 'पृमिदिव्यधिगृत्रिधृषिम्यः' (उणा॰ ११२३) इति कुः। ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते')॥ (३८)॥*॥ वदित महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-त्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥*॥ 'शौरिश्री-वत्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीव-रसः' अपि ॥ (३९) ॥ ॥ जनचलारिंशत 'विष्णोः'॥ वसदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्द्भिः॥ २२॥ वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु कीडादौ' (दि॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। यतु-'वसु-भिदींव्यति' इति विगृह्य पचाद्यच् (३।१।१३४) — इलाह मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वा-त्। 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः स-मावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच ॥ (१) ॥ ॥ आनकैर्दुन्दुमिमिश्चोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

१— 'शर्वः शिवे केशव पव शीरः' इति शकारभेदात्ताल्व्या-दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २ — मुकुटस्तु — अथो न क्षीयते जात्विति । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अथोक्षजः । तथा चोषोगपर्वणि — 'अथो न क्षीयते जातु यसात्तसादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥ ३ — कुद्धस्य दुर्वाससः पदाषातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति पश्चिका — इति मुकुटः ॥ देवैरानकदुन्दुमिवादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति खामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणमूलिका । 'आनकदुन्दुमो वस्रुदेविपता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ विष्णुनामस्र, कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यव विष्णुत्वमिभैनेति अन्यकृत् । अवतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तनामानि नोक्तानि । 'अन्ये त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्खयम्' इति वदतो व्यास्याप्ययमाशयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमदिमदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥ वलभद्रः प्रलम्बद्रो वलदेवोऽच्युताय्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥ नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

्बलभद्र इत्यादि ॥ वर्लं भद्रं श्रेष्ठमस्य, वर्लन भद्र इति वा । 'बलभद्रा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('बल-भद्रस्लनन्ते वलशालिनि') ॥ (१) ॥ ॥ प्रलम्बं इतवान् । मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ ॥ बलेन दीव्यति । ('बलदेवो वले वाते त्रायमाणीषधी लियाम्') ॥ (३) ॥ । अच्युतस्याप्रजः ॥ (४) ॥ । रेवत्या रमणः । नन्द्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥:॥ रमते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽसि-न्योगिनः, इति वा। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । यत्त-रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य-इति मुकुटेनोक्तम्। तत्र । णिजन्तस्य ज्वलादिलाभावात् । प्रत्ययान्तानां धाल-न्तरलात् । ('रामा योषा हिङ्कनद्योः क्रीवं वास्तुककुष्रयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुमेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥ ।। कामान् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ पं॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु-'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । इत्युक्तं मुकुटेन । तिचन्लम् ॥ (७) ॥ ॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥ ॥ नील-मम्बरं यस । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कोणपे च शनैश्वरे') ॥ (९) ॥ शा रोहिण्या अपत्यम् । श्रुश्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक्। ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥ (१०) ॥ ॥ तालोऽह्वो ध्वजो यस्य । ('तालाहः करपत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युताप्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे') ॥ (११) ॥*॥ 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰ से॰)। बुषादि-त्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् मुसलमस्यस्य ॥३॥ मूर्घन्य-मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (त्रया॰ प॰ से॰)॥ (१२) ॥*॥ हलमस्यस्य । ('हली कृषकभीरिणोः') ॥ (१३) ॥*॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा। आखे नन्यादि-त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३।३।११३) त्युद् ॥ (१४) ॥ शा सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्पे शीर-सालव्यादिः कविमिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्या-दिर्देश्यते शास्त्रे' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१५) कालिन्या भेदनः । ह्युः (३।१।१३४)। (१६)॥०॥ वलमस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७)। ('बल्जं गन्धरसे हंगे स्थामनि स्थौत्यसै-म्ययोः। पुमान्हलायुषे दैलप्रभेदे वायसेऽपि च')॥ (१७) ॥॥ सप्तदश 'यलभद्रस्य'॥

सदनो सन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः । कंदपों दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चरारः स्मरः ॥ २५ ॥ संवरारिर्मनितजः कुसुमेषुरनन्यजः । पुष्पधन्वा रितपितर्मकरभ्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥ ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्थात्

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) घटादिः । त्युः (३।१।१३४) ('मद्नः सिक्थके सारे। राढे वसन्ते धत्तूरे')॥ (१) ॥ अ॥ मननं मत्=चेतना । संपदादि क्रिप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'गमा-दीनां कों (वा॰ ६।४।४०) इति नलोपः । 'हखस्य' (६।१। ७१) इति तुक । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।२।१३४)। मतो मथः=मन्मथः। 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे'। यत्तु-'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इखनुनासिकलोपः, इति खा-मिमुकुटावूचतुः। तन्न । किपो झलादित्वाभावात् ॥ (२) ॥ श्री श्री विवास मार्थित वा । विवास अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनक्ते मृतौ विष्ने मारी चण्ड्यां जनक्षये') ॥ (३) ॥≉॥ प्रकृष्टं द्युन्नं वलमस्य ॥ (४) ॥፨॥ मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस्य ॥ (५) ॥ ॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो द्पींऽस्य कंदर्यः । यद्वा कं युखम् तत्र तेन वा दप्यति । 'दिप हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ दर्पयति । । ण्वुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ नास्यक्रमस्य । न अङ्गं ज्ञानमसादिति वा । 'अनङ्गो सदनेऽनन्नमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥ ॥ काम्यतेऽ-नेन। 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः। ('कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यात्र-पुंसकम्') ॥ (९) ॥ ।। पश्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनथ शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पद्म बाणाः प्रकीर्तिताः'॥ (१०)॥≠॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-ष्याने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। सार्य-तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) घः ॥ (११) ॥*॥ संबरस्यारिः । 'क्लीवं तु संबरं नीवौ बौद्धवत-विशेषयोः । विशेषे पुंति दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति दुन्सादी रमसः ॥*॥ शंवरं सिलेले पुंति सृगदैलविशेषयोः इति ताख्यादौ मेदिनीकारात् ताख्यादिरि ॥ (१२) ॥*॥

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैलानां शं कल्याणं वृणोति । 'शमि धातोः' (३।१।१४) हलादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः॥ शृक्षाररूपेण मनसि जायते सा। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२। ९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यल्जक् ॥*॥ छिक तु 'मनोजः' ॥ (१३) ॥÷॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४) ॥ ।। नास्यन्यचस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-ऽन्यस्मात्र जायते इति वा॥ (१५)॥ ॥ पुष्पं धनुरस्य। 'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इखनङ् ॥४॥ तदमावे सान्तः (पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥ः॥ रतेः पतिः॥ (१७) ॥ ॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥ 🗢 ॥ आत्मना भवति । 'भुवः' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (१९) ॥≭॥ ब्रह्म तपः, ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७६) इति किप् ॥ (२०) ॥≉॥ वि-श्वस्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतुर्प्रहोत्पातादिलक्ष्मसु' इति रभसः ॥ ॥ 'खङ्गायुघोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवर्श्यकेतनः' इति साम्बपुराणात् 'ऋदयकेतुः' अपि । ऋस्यो सृगविशेषः । 'एणः कुरङ्गमो रिद्यः स्याददयश्चावलोचनः'इति पुरु-षोत्तमात् । (२१) ॥ अ। 'आत्मभूर्वह्मसूः कामः' इत्यमरमा-लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्वह्मसूरप्यु-षापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्लिनिरुद्धः स्यात्' इति च वृहदमर-शब्दाणवाभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्व विश्वक्सेनात्मजा-त्मजः' इति भागुरेश्व ब्रह्मसादिचतुष्ट्यमनिरुद्धस्येसन्ये ॥ ।। एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उषापतिः।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥ ॥ उषायाः पतिः ॥ ॥ 'ऊषा वाणस्य पुत्री स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा' इस्रजयात् (ऊषापतिः) दीर्घादिरिष ॥ (२) ॥ ॥ द्वे अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरित्रिया ॥२७॥

लक्ष्मीरित्यादि॥ लक्ष्यति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष्य दर्शनाङ्गनयोः' (चु० प० से०)। 'लक्षेप्यंट् च' (उणा० ३। १६०) इति ईप्रल्ययः, तस्य च सुट्। 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-भयोः। ऋद्योषधो च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'॥ (१) ॥३॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२)॥३॥ पद्ममस्ल्यसाः। अर्श-आयच् (५।२।१२७)। 'पद्मोऽल्ली पद्मके व्यूहे निधसंख्या-न्तरेऽम्युजे। ना नागे श्ली फिलकाश्रीचारटीपन्नगीषु च'॥ (३)॥३॥ कमलेवम्। 'कमलं सिलेले ताम्रे जलजे ह्रो-(व्यो)मि भूषणे। मृगमेदे तु कमलः, कमला श्रीवरित्तयोः' ॥ (४)॥३॥ श्रयति हरिम्। 'किव्वचि-' (वा०३।२।१७८) इति किव्दीर्षो। यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-कम्। तिचन्लम्। श्रयतेस्तद्विधानात्। यत्तु-श्रीयते सर्वैः-इति विग्रहीतम्। तत्र। किपः कृत्त्वेन कर्तरि विधा-नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतिलात्।

१---त्रिकाण्डशेपात्॥

'छक्ष्मीसरखतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशर-चनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता' इति व्याङिः ॥ (५) ॥ ॥ श्रीछक्ष्मीशव्दी 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीर्ष-न्ताविति मैत्रेयः । तन्न । कारप्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । अन्यथा 'कृदिवर्णात्—' 'कृदेः' इति वा वदेत् । 'कारप्रहणान्न' इति मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥ ॥ हरेः प्रिया ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'छक्ष्म्याः'॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शक्क इति ॥ पश्चजने दैखभेदे भवः । 'पश्चजनात्' (वा॰ ४१३।५८) इति यन् । यत्तु मुकुटः 'वहिर्देवपश्चजनेभ्यः' इत्युपसंख्यानाञ्ज्यः—इति । तन्न । एतादशवार्तिकाभावात् । पश्चजने पाताले भव इति खामी । ('पाश्चजन्यः पोटगले विष्णुशक्के हुताशने') ॥ (१) ॥*॥ एकम् विष्णुशक्कस्य'॥

चकं सुद्रानः।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन द्रश्यत इति वा । भाषायां शासियुधिद्दशिमुषिभ्यो युच् (वा०३।३।१३०)। 'सुद्र्शनो हरेश्वके मेरुजम्बुद्धमे पुमान् । न द्वेयोः शक्रनगरे आ (प्रा) शौषधिमिदोः स्त्रियाम्'। 'सुद्र्शनोऽस्त्रियां चक्ने' इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१) ॥॥ एकम् 'विष्णु-चक्रस्य'॥ कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः । तस्येयम् ॥॥॥ कूपोदकाज्ञातत्वात् कौपोदकी इति छ स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ गदति । पचायच् (३।१।१३४)। 'गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुषे गदा' । एकम् 'विष्णुग-दायाः'

१—'तां दृष्टा श्रीमिनायतीम्' इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥
२—कारप्रहणस्य तपरार्थस्व 'तथेकारोकारौ । ऋकारिकारतः'
इति सिद्धान्तको मुधामेन लिखितत्वाच मानम् । अत एन 'निह
कारप्रहणे केनलप्रहणम्' इति मुनित्रथेण परिभापितमिति रिक्षतप्रन्थानुनादो मनोरमोणादानेन कृतः ॥ ३—'अन्तः पूर्वपदाद्'—
(४।३।६०) इति सुत्रे 'नाह्यो दैन्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्च्यः
इच्यते' इति नदता भाष्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराञ्च्यः' (४।३।
५८) इति सूत्रे 'निहदेंनपञ्चजनेभ्यः' इति नार्तिकस्य काशिकायां
हृदयमानत्वेन नाह्यदैन्ययोः 'नहिष्टिलोपो यञ्च' 'देनायञ्जो' इति
नार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केनलं 'पञ्चजनाद्'
इत्यस्यैनानद्यकत्वमित्यभिमन्त्रदीक्षितेन कौ मुधामलेखनेनेन नार्तिकामानादित्युक्तिश्चन्त्यैनेति शम् ॥ ४—'अमरानत्यां ङ्यन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंति । गौडमतेन तु क्षीने' इत्यनेकार्थकैरनाकरकौ मुदी ॥

खड़ो नन्दकः

खङ्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् (३।१।१३३)। 'नन्दको हरिखङ्गे च हर्षके कुलपालके'॥ (१)॥*॥ एकम् 'चिष्णोः खङ्गस्य'॥

कौस्तुभो मणिः॥ २८॥

कौस्तुभ इति ॥ छं भुवं स्तुभानि व्याप्नोति कुस्तु-भोऽव्धिः । तत्र भवः । छं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । 'द्वुभ स्तम्भे' (भ्वा॰ आ॰ से १) । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२-५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ 'लक्ष्मीपतेः' इति एतत्पर्यन्तं संवध्यते । एकम् 'विष्णोर्भणः' ॥ गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यों वैनतेयः खगेश्वरः । नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगादानः ॥ २९॥

गरुतमानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्यस्य । मतुप् (५।२। ९४) यवादित्वात् (८।२।९) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं न ॥ (१)॥ ॥ ॥ गरुद्धिर्डयते । 'डीङ् विहायसा गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । प्रषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२)॥*॥ तार्क्यस्य कर्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे ताक्ष्यीः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा । वहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ('तार्क्यस्तु स्यन्दने वाहे गरुडे गरु-डायजे । अश्वकर्णाह्मयतरी स्यात्तार्क्य तु रसाजने । अही च') ॥ (३)॥ *॥ विनताया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। ('वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारयौ') ॥ (४) ॥ अ॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥ ॥ नागानामन्तकः ॥ (६)॥ शा विष्णोः रथ इव । यद्वा 'रथः पौरुषदेहयोः' इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्व पक्षिणाम्' इति गीता (७) ॥ ॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ('सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि')॥ (८) ॥ ।। पत्रगानश्राति । 'अश भोजने' (आ॰ प॰ से॰)। ल्युः (३।१।१३४)। पन्नगा 'अशनं यस्येति वा'॥ (९) ॥*॥ नव 'गरुडस्य'॥

शंभुरीशः पशुपितः शिवः शूली महेश्वरः ।
ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
मृत्युंजयः कृतिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥३१॥
उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
कृशानुरेताः सर्वक्षो धूर्जटिनीललोहितः ।
हरः समरहरो भगस्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
गङ्गाधरोऽन्धरिषुः ऋतुश्वंसी वृषम्वजः ।
व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापितः ॥३४॥
शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितण्यर्थात्

मितद्रादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यत्तु 'शं भवत्यसमाद्' इति खामिमुकुटौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने डु-प्रस्यामावात् । ('शंभुर्वह्माईतोः शिवे') ॥ (१) ॥ ॥ ईष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰)। इगुपधत्वात् कः। (३।१। १३५)। ('ईशः खामिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके')॥ (२) ॥ ॥ पश्रनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पश्रः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्'। प्रमथानामिति वा। 'पशुर्म्यगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रमसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआ-यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति–' (वा० ३। १।२.) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकप्रहयोगयोः । वालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकहु-मेऽपि च। मुखे क्षेमे जले ह्रीवम्'॥ (४)॥ ॥ ग्रूलमस्यास्ति। इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥०॥ महांश्वासावीश्वरश्व । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च')॥(६)॥*॥ ईशितुं शीलमस्य। 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभी नाट्ये खामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्')॥ (७) ॥*॥ श्रणाति 'श्र हिंसायाम्' (क्र्या॰प॰से॰) । 'क्रगृ-श्टब्स्यो वः' (उणा॰ १।१५५) ॥:॥ 'वर्व गतौ' (स्वा॰प॰ सें॰)। इत्सतः 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰प॰से॰)। इत्सतो वा वबयोरमेदात् पचार्वाच (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वेस्त रावों भगवाञ् रांभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात्। ('कालंजरो योगिचके मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति चानश्। ('ईशानं ज्योतिषि क्लोवं पुंलिङ्गः स्यात्रिलो-चने')॥ (९)॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इलच् यत्तु 'कृवो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति खामी । तन्न । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥ 🕬 चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ * ॥ 'खण्डपर्शः' अपि । 'खण्डपद्यीः पर्श्वरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-छकमैषज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३)॥**≭॥** गिरेरीशः । ('गिरीशो) दिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥ ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । छोमादित्वात् (५। २।१००) शः । खामी तु 'गिरिं स्यति उपमोगेन तनूकरोति, गिरौ शेते वा । गिरौ डश्छन्दिस (वा॰ ३।२।१५)। लोके तुं 'आग्रुग्रुक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मृड सुंखने' (तु॰प॰से॰) इग्रुपधलात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति त्रा । 'मृड च' चात्क्षोदे (क्रया०प०से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युं ज-यति । । 'संज्ञायां मृतृष्टुजि' (३।२।४६) इति खच् । मुम्

१—तथा च स्कान्दे । 'शंकरोमि सदा ध्यानात्परमं यित्रराम-यम् । भूतानामसकृषसात्तेनाइं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृतिश्वर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥ ।। पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥ ॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०)॥:॥ उच्यति क्रुधा संवध्यते-उपः। 'उच समवाये' (दि॰प॰से॰) 'ऋज्र'-(२।२८ उ॰) इला-दिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्नः क्षत्रियतः श्रूद्यां सूनावु-त्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः') ॥ (२१) ॥ ।। कप-दॅरिस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥ शातिः कालः कण्ठोऽस्य ॥ (२४) ॥ ॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥ ॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'द्वम् उद्गिरणे' (भ्वा॰प॰से॰)। णिच् (३।१।२६) पचा-यच् (३।१।१३४)। वामश्रासौ देवश्र । लोकविपरीतलाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यन्त घनि (३।३।१८,१९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कर्तरि घनोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतलाद्वामो देवः कीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो बोतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥ मेहांश्वासी देवश्व । महान् देवी गृत्यादिरूपा कीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥ ॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुनीहाँ संकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपाद्दष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ श्रीणि लोचनानि यस । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णां अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९)॥ शा कृशानौ रेतो यस्य कृ-शातुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥≉॥ सर्वं जानाति। 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्मार-भूता जटिर्थस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा॰प॰से॰) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।११८ उणा॰) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटाखस्य' इति खामी । तन्न । जटि-ष्वस्यति वक्तुंमुँचितत्वात्॥ (३२)॥ ॥ मीर्लेश्वासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ * ॥ हरति । पचा-यच् (३।१।१३४)। ('हरो नाशकरहयोः । वैश्वानरेऽपि

१— 'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलकण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥— २ 'पूज्यते यत्सुरैः सवैर्महांश्चैव प्रमाणतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे
इति मुकुटः ॥ ३— पृणेदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार
इति स्वामी आन्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥
४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नीललोहित इत्येव ततोऽइं परिकीर्तितः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥

च')॥ : ॥ 'हीरे: अपि। 'हीर: कपदी श्रासिरः' इति संसारावर्तात्। ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-श्रियोः'॥ (३४)॥ ॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुयमनेऽच्' (३।२।९)॥ (३५)॥ श। भर्जते। 'मृजी भर्जने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) न्यड्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् ॥ ।।। 'सम्बीः' इति पाठे ण्यत् (३।१।१२४)॥ (३६) ॥३॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिष्वम्बकमस्येति वा । 'अस्बकं नयनं दृष्टिः' इति हुला-युधः। त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा। त्रीन्वेदा-गम्बते शब्दायते वा। 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः(न्)। त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्वाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्वाः बौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ शा त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्रयव-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-हारः । 'पात्रादिः' (वा॰ २।४।३०) इति प्राञ्चः । तन्न । तथा सति 'पश्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-सङ्गात्॥ (३८)॥ शाधरतीति धरः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। गङ्गाया घरः ॥ (३९) ॥:॥ अन्धकस्य दैल्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ अतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ ॥ वृषो ध्वजश्चिहमस्य ॥ (४२)॥ ॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥ श। भवति भवते वा सर्वम्। 'भू प्राप्ती' (चु॰ आ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु भवत्यसाद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप्। विश्वमस्त्रस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशाद्भवः (२।४।५२) अपू (३।३।५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भवो भौवादिकादेव घन्-इति मुकुटः । तन्त । वाहुलकस्यागतिकगतिलात् । अत्र चोक्तरीस्या गतिसंभवात्। अधिकरणे त्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजञ्भ्यां स्रीखलनाः' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्यूप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्यादेशस्याप्रहणप्रसङ्गात् । ('अचः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः')॥ (४४)॥ ॥ विभेव्यसात्। 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । 'मियः षुक् वा' (उ० १।१४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभी मध्य-मपाण्डवे' ॥ (४५)॥ ॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३।३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्री ध्रुवे') ॥ (४६)॥#॥ रोदयति । 'रोदेणिष्ठक् च' (उ० २।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥*॥ उमायाः पतिः॥ (४८)॥*॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः'॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰प॰से॰) । संपदादि-त्वात् (वा॰३।३।१०८) भावे किप् । 'राह्रोपः' (६।४।२१) केन मुखेन जलेन वा परं पूर्ते ददाति । 'मुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा॰प॰अ॰) । (कपर्दः पार्वतीमर्जुर्ज-टाजुटे वराटके' । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि) ॥ (१) ॥ *॥ जटानां जुटो वन्धः । एकम् 'सटावन्धस्य'॥

विनाकोऽजगवं धनुः।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्व' (उ०४।१५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांगु-वृष्टित्रिग्रूलयोः') ॥ (१) ॥ ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्विप दृश्यते' (वा०३।२।४८) इति डः । अजं छागं गच्छित यहत्वेन प्रविश्वतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मित्रिति । 'गाण्ड्यजगात्संद्रायाम्' (५।२।११०) इति वः ॥ ॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य पा पिनाकं वा' इति वोपालितः । 'स्थाणो-धेनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि 'घनुस्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दाणंवात् ॥ ॥ अजको विष्णुत्रह्माणो वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभगात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति वा कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिवधनुषः'॥

प्रमधाः स्यः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०प०से०) । पचायच् (३।१।१३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-दिना । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१)॥॥॥ परिषदि साधवः । 'पर्षदो ण्यः' (४।४।१०१) इत्तं च्र परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति च्र मुकुटस्य प्रमादः । 'भक्ताण्णः' (४।४।१००) इत्यनुवृत्तेः ॥॥॥ ण्ये च्र पारिषद्याः। 'पर्षदो ण्यः' (४।४।१००) इत्यनुवृत्तेः ॥॥॥ ण्ये च्र पारिषद्याः। 'पर्षदो ण्यः' (४।४।१००) इति पाठे पाषद्-पार्षद्याः विष । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षद्यः' इति संसारावर्तात्॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शिवानुन्वराणाम्'॥

ब्राह्मीत्याधास्तु मातरः॥ ३५॥

ब्राह्मीति॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा॰प॰से॰,चु॰उ॰से॰)। भान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्टृ—' (उ॰ २।९५) इति सूत्रेण निपातितः । मान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा (१)॥ शाः ब्रह्मण इयं ब्राह्मी। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इलिण 'ब्राह्मो जातौ' (६।४।१७१) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती। शाकभेदः पद्भगण्डी

१--- 'स पाषंदैरम्बरमाषुपूरे' इति जाम्बबत्यां पाणिनिः--इति मुकुटः ॥

१-पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकार इति सुकुटः ॥

हिंबका सोमवह्नरी । ब्रह्मशक्तिः') ॥ शा 'ब्राह्मी माहेश्वरी' चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीलिप चामुण्डा चिन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीलिप चामुण्डा चिन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीलिप चामुण्डा भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणित की-तैयति । 'अण शब्दे' (भ्वा॰प॰से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिह्य-'(४।१।१५) इति डीप्। ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति इलायुधः । स हि 'कौबेरीलिप कौमारी सप्तेव मातरः स्मृताः इति पठित ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेव-तानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा।

विभृतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) 'भृतिर्भसानि संपत्ती हिस्तिश्व्लारयोः स्त्रियाम्'। मांसपाकविशेषोत्पातयोरिप ॥) ॥ (२) ॥**ः॥ विभूतिरिति** कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ ३॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥ः॥ 'अणि-मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता'। तत्र, अणोर्भावः 'इमनिच्' (पा१।११२) ॥**÷॥ लघोर्भावः ॥**÷॥ प्राप्तिरङ्ख-स्यप्रेण चन्द्रादेः ॥ ।। प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥*॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥*॥ ईशो-Sस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः। तल् (५।१।१९९)। प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-रिणः ॥ । वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥ ॥ का-मानवशेते । शीङः (अ॰ आ॰ से॰) णिनिः (३।२।७८)। कामावशायिनो भावः । सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि०प०अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्समध्यं (कामावसायिता) कश्चि-न्मन्यते ॥*॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥ उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६ शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला। अपर्णा पार्वती दुर्गा मुडानी चण्डिकाम्बिका ३७

उमेत्यादि ॥ ओमंहेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादिप टाप् (४।१।४)। 'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्वायां कीर्तिकान्स्यतसीषु च')॥ (१)॥ ॥ कतस्यापस्यम् । गर्गादित्वात् (४।१। १०५) यज् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति ष्कः । षित्वान्ङीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वरुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्त्रविधवार्धयुद्धमहिलापि च')॥ (१)॥ ॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४। १।४१) ङीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरमार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति')॥ (३)॥ ॥ एवं काली । 'जानपद-' (४।१।४२) इलादिना डीष्। ('काली गार्या क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः') ॥ः॥ वर्ण-स्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः॥ (४) ॥÷॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इल्पण् । 'हैमवत्यभयाखर्णसीर्योः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) ॥ ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्यें' (अ० आ० से०)। 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥३॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रो । अत 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रुङ् व्याप्ती' (खा॰ आ॰ से॰) 'अश्लोतेराञ्चकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ०५।५७)। टित्त्वात् (४।१।१५) डीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पल्या-मीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः ॥ (६) ॥፨॥ शिवयति । शिवमस्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥ ॥ पुंचोगे तु शिवी ॥ (७) ॥ ॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति डीषानुकौ ॥ (८) ॥∻॥ एवं रुद्राण्यादयः॥ (९)॥ (११)॥ (१५)॥∗॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥ श। 'मङ्गला' इलिप । 'मङ्गलासितद्वीयासुमायां पुंसि भूमिजे। नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे'॥ (१२) ॥ ॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥҂॥ पर्वतस्येयम् і पार्वती । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इखण्। अपसार्थे त्वपवादत्वादिज् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मजुष्य-' (४।१।६५) इति न ङीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्वचिदपवादविषये-Sप्युत्सर्गोऽमिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥∗॥ दु:खेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा॰ ३।२। ४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्चा गीयते स्तूयते । 'गैशब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इलाङ्। 'दुर्ग कोटे दुर्गमे स्याद्दुर्गा तु नीलिकोमयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (१५) ॥ = । चण्डते । 'चिंड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचाद्यच् (वा॰ ३।१।१३४) 'बह्वादिभ्यश्व' (४।१।४५) इति डीषि 'चण्डी' इसपि। 'चण्डी कालायनी देव्यां हिंसकोपनयोषितोः'॥ (१६) ॥श। अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अभ्विका पार्वती-मात्रोर्धतराष्ट्रस्य मातरि'॥ (१७)॥ सा सप्तदश 'उमायाः'॥ विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः॥ ३८॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१२३)। विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यें विष्टे जिने गुरी ॥ (१)॥॥॥ विद्यानां राजा । 'राजाहःसिक्षभ्यष्टन्' (५।४।९१)॥

(२) ॥ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।१९५) इसणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितलात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपलत्वात् । गङ्गाया अपल्यत्वाद्वा । 'द्वेमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ गणानां प्रमथानामिषपः ॥ (४) ॥*॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥ ॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नाना-र्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचायच् (३।१।१३४)। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इलालुक् । हे उपित रम्बते इति खामी। ('हेर्ड्यः शौर्यगर्विते। महिषे विव्रराजे च') ॥ (६) ॥ ॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोद्रः स्यादुद्ध्माने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥ ॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽिप वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥ ॥ (नैन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणा-मि समानाथीनाम्' (वा॰ १।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । खरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । खरूपस्य च प्रतिशब्दं मित्रत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अधौ 'गणेशस्य'॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः। पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निमूर्गुहः॥ ३९॥ बाहुळेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः। षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौश्चदारणः॥ ४०॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्मम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥÷॥ महती सेना यस्य । ('म-हासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥ शा शरेषु जन्मा-स्य ॥ (३) ॥*॥ षड् आन्नान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्दनः (५) ॥ ॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥ सेनां नयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप्। 'सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्'॥ (७) ॥ अग्रेभेवति । ('भुवः-' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (८) ॥*॥ गृहति रक्षति सेनाम् । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰उ॰से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्व कंदरे' ॥ (९) ॥*॥ बहु-लानां कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (१०) ॥ 🛊 ॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥ 🛊 ॥ विशाखति । 'शाख ऋाखु व्याप्ती' (भ्वा॰प॰से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४।३।१६) इ-त्यणः 'श्रविष्ठाफल्युनी-' (४।३।३४) इत्यादिना छिक 'छुक्त-बितल्लि (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

१--अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । कचिदुपलब्धोऽपि पुनरु-

शाखा मे कठिलकें)॥ (१२)॥ शा शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥*॥ षण्णां माद्रणामपत्यम् । 'मातुक्तसंख्या-सं-' (४।१।११५)। (१४)॥३॥ शक्तेर्घरः॥ (१५)॥३॥ कुमारयति कीडति । 'कुमार कीडायाम्' (चु॰उ॰से॰) । प-नायच् (३।१।१३४) कुत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापे-षदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु-ब्रह्मचारिलात्कुमारः-इति खामिनोक्तम् । तन्न । 'शत-कतो रूपवती देवसेनेति या सता। सा महेन्द्रेण रखर्थ भा-र्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापत्ये महासेनाय सुत्रत' इति वायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । वालके वरुणद्रौ ना न द्वयोजीत्यकाश्चने') ॥ (१६) ॥ ।। ऋबेः (भ्वा॰प॰से॰) किन् (३।२।५९)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। क्रीञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दु विदारणे' (भ्वा॰प॰से॰) ण्य-न्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥ केलासे धनदा-वासे कौञ्चः क्रौञ्चोऽमिधीयते' इति बृहद्धारावली । अतः 'कौष्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥ 🛪 ॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य'॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुद्दूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥ जिष्णुर्लेखषमः शक्तः शतमन्युर्दिवस्पतिः । सुत्रामा गोत्रभिद्वज्ञी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥ वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः । जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नसुचिस्द्नः ॥ ४३ ॥ संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः । आखण्डलः सहस्राक्ष अभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'ऋज़ेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इलादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तलापत्तेः । 'इन्द्रः शका-दिलमेदयोगमेदान्तरात्मसु'। 'इन्द्रः फणिजकेऽस्त्री स्यात्'॥ (१) ॥ ।। मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलाजश्लाभावः ॥ (२) ॥ ॥ महाते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰प॰से॰, चु॰उ॰से॰)। 'श्रन्नुक्षन्-' (उ॰ १।१५९) इलादिना 'मघवन्' इति निपातितम् ॥*॥ 'म-घवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इलिप बोध्यम् । यन्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् मघवन्' इति खामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धी' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) असिद्धलम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलप्रह-णेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्र-लाख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविजिक्षिति निःश्रश्ली मखेषु मघवानसी' इति भट्टिः । एतेन

मधवा मधवन् मधवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इलस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रलाख्याना-संभवात्। भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ स्टकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण वाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवा-र्तिककृतप्रलाख्यानरीला 'मघवान्' इति प्रयोगेण वाध्यते ॥ (३) ॥ ।। विडति। 'विड भेदने' (तु०प०से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥ ।।। विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥ ।। पाकस्य देलभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ॰ प॰ से॰) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥ ।।। बृद्धेम्यः ग्रुणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१६९) बृद्धे श्रवसी यस्येति वा । बृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥÷॥ 'णासः शब्दे' (भ्वा० आ॰ से॰)। वाहुलकादीरन् (उ॰ ४।३०) सुप्रु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्सः ॥ ॥ शु इलव्ययस्य पूजार्थकलात् (शुनासीरः) तालव्यादिरिप ॥ श्वाशीरशीतशिवशङ्खाः दित तालव्यादावृष्मविवेकः । श्चनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अशेआद्यचि (५।२।१२७) 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥÷॥ पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरूणि हृतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥ ।। पुरोऽरीणां दारयति । 'पृःसर्वयोदारिसहोः' (३।२।४१) इति खच्। 'वाचंयमपुरंदरी च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥ ॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ग्लाजिस्थक्ष-' (३।२।१३९) इति गृहः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जिलरे वाच्यवत्त्रोक्तो विष्णावर्के वसुष्विप' ॥ (१०) ॥ ॥ छेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा। 'उपिततं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः॥ (११) ॥ शकोति । 'शक्रृ शक्ताे' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्फायि-तिश्च-' (उ० २।१३) इलादिना रक्। 'शकः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः'॥ (१२)॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोघोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥॥॥ दिवः पतिः। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलम्हणादकृत्य-प्यक्डग् इति मुकुटः। तन्न। 'पातेर्डतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्र-सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ट्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सलविधानसामर्थ्याह्रोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्या-येनालुक् ज्ञापितः । कस्कादिलात् (८।४।४८) सः । यत्तु-'पृष्ट्याः पतिपुत्र–' (८।३।५३) इति सलम्–इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥≭॥ सुष्ठु त्रायते । 'त्रैङ् पाळने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥ ॥ स उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामां' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥≉॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सूद्विष–' (३।२।६१) इति भिदेः किप् ॥ (१६) ॥ः॥ं वज्रोऽस्थास्ति । 'अत इनि–' (५।२।११५) ('वज़ी तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादिलात् (वा॰ ५।२। १०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)॥ (१८) ॥ ।। वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मश्रूणवृत्रेषु-' (३।२।८७) इति किए ॥ (१९) ॥ वर्षति । 'त्रुपु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से०)। 'कनिन् युवृषि--' (उ० १।१५६) इति कनिन्। 'वृषा तु वासवे । वृषमे तुर्गे पुंसि' ॥ (२०) ॥ ।। वास्तो-र्गृहक्षेत्रस्य पतिरिधष्ठाता । 'वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च' (४। २।३२) इति निपातनादछक् षत्वं चेत्येके । इणः परलात् 'कस्कादिपु च' (८।३।४८) इति षलम् । यत्तु मुकुटः 'षष्ट्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वे इणः परलान्मूर्थेन्यः इति । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इलिधिकारात् ॥ (२१) ॥ ॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥ ॥ वलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥:॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥ ॥ हरिईयो यस्य । 'लक्केशवालरो-माणि सुवर्णाभांनि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥ ॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा। 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किए। 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'ढूलोपे–' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुचति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'इगुपधा-त्कित्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपाद्-' (६।३।७५) इति नज् प्रकृत्या । नमुचेदैंत्यस्य सूदनः । 'बूद क्षरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰, चु॰ उ॰ से॰) । नन्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥ शा संकन्दयति । 'कदि आह्वाने रोदने च'

१—अयं न्यायश्च 'न सु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता पवसुपन्यस्तः— 'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरष्टतमोदनं कांस्यपान्यां सुक्षीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्मवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृद्दीतं भवति' इति ॥

(भ्वा० प० से०) । ह्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥ ॥ दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दुःसहश्रयवनो मुनिरस्येति वा ॥ (३०) ॥ ॥ तुतोर्ति=तुरः । 'तुर लरणे' (जु० प० से॰)। 'इग्रुपध–' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं साहयलभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे 'प्रसहनमिभवः' इति वृत्तेः । ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) किय् (३।२।७६)। 'सहेः साडः सः' (८।३।५६) इति षलम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । 'नहित्रतितृषि-' (६।३। ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यलात् । 'दीर्घ-विधा" (१।१।५८) इति, 'किछुंग्-' (वा॰ १।१।५८) इति वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किः परलानपायात् । यत्तु—तुरं सहते इति विगृह्य 'छन्दिस सहः' (३।२।६३) इति िष्यः — इति खामी। तन्न। छान्दसस्य लोके प्रयोगा-भावात् । यदपि— 'नहिवृतिवृषि–' (६।३।११६) इति 'पृर्व-पदस्य दीर्घः-'इत्युक्तम् । तदिप न । क्रियन्तेषु नह्यादिष्यस्य प्रवृत्तेर्ण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यलात्। एतेन—'तुरं' वेगवन्तं सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परवलानि सहते इति वा' इति विग्रह्म 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्वः-इत्यु-पन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥३॥ मेघा वाहन-मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । त्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'वृषा-दिभ्यः कळच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥ श। सहस्रमक्षी-ण्यस्य । 'बहुवीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥ (३४) ॥ ॥ ऋभवः क्षियन्खत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰)। डः (वा॰ ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवस्त्रयोः' इति विश्वः। सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः इनिः (५.१२।११५)। पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा। अर्तेर्भुक्षिनक् प्रलयः॥ (३५) ॥ ।। पश्चित्रंशत् 'इन्द्रस्य'॥

तस्य तु त्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोम्नो मुंनेजीता । 'पश्चम्यामजाती' (३।२।९८) इति डः ॥ः॥ अत
एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) ॥ इत्यण्।
गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥ः॥ शचते ।
'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।१९८) । 'कृदिकाराद्—' (ग॰ सू॰ ४।१।४५) इति हीष्
('शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्रीकरणान्तरे') । 'अथ
शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
शक्ताणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणित आनयति
जीवयतीति वा शकाणी ॥॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'धच
समवाये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८)। सची
दन्त्यादिरिप ॥ (२) ॥॥॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति डीषानुको । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्रीक-रणेऽपि')॥ (३)॥॥॥ यनु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमानुकं शास्ति, तज्ज्ञापयित 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति'। तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति-इति धातुपारा-यणम्। अतएव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च। तत्र। अनुकि कृते 'अतो गुणे' (६१९१९७) इति पररूपप्रसङ्गात्। नन्वकारोचारसामर्थ्यादीर्घो भविष्यति। अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात-इति चेत्। न। 'अल्लोपोऽनः' (६१४११३४) इत्यस्य वाधेन चिरतार्थलात् 'पत्युर्नः' (४१९१३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आगमिलिङककारोचारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति-इति चेत्। न। शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात्। न हि तत्र लोपोऽस्ति। 'न संयोगात्—' (६१४११३७) इति निषेधात्। तसात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनार्यं दीर्घो-चारणमावस्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि 'इन्द्रपह्याः'॥

नगरी त्वमरावती।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्खस्याम् । मतुप् (५१२। ९४)। 'मतौ वह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः॥ (१) ॥ । एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उचैः श्रवसी यस्य । उचैः श्रणोतीति वा । असुन् (उ॰ ४।१८९) । उचैर्महच् श्रवो यशो यस्ये-ति वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

स्तो मातिलः

(स्त इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मतलस्यापलम् । 'अत इत्र्' (४।१।९५)॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः'॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५॥

(नन्दनिमिति॥) नन्दयति । 'दुनिद समृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युः (३।१।१३४)। 'अथ नन्दनम्। इन्द्री-याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य'॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्तः पताकाः सन्त्रस्य । अर्शआयच् (५१२११२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासाद्योः पुमा-न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्नियाम्' ॥ (१) ॥ । एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनिः।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३। १२८) इलादिना झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।२)। ('जय- न्तावैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः।जीवन्त्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च')॥ (१)॥ श॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५)॥ (२)॥ श॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य'॥ पेरावतोऽभ्रमातङ्गरावणाभ्रमुवक्षभाः॥ ४६॥

(ऐरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्सस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) ईरावलच्यी भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण्। ('ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचहुमे। नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः क्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-वीर्घशरासने') ॥ (१) ॥ । अभ्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः। शांकपार्थिवादिः (२।१।६९) । अस्र आकाशे मेघे वा विद्य-मानो मातक इति वा ॥ (२) ॥ ।। इरया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। इरावणः । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनसुदर्भः यसिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । खामी तु-इरावणे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषौपधि-' (८।४।६) इति वा णलम्-इति । तत्र । 'ऐरावन' इलस्यापि प्राप्तिः ॥ (३) ॥ शा अन्ने खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बाहुलकादुः । अभ्रमोर्वेह्नमः ॥ (४) ॥ 🕬 चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

ह्वादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः। शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्मोलिरशनिर्द्वयोः ॥४७॥

ह्वादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आवश्यके णिनिः (३।२।७८)। हा-दोऽस्त्यस्या इति वा । इतिः (५।२।११५) 'हादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥ । । । । वजित । 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति रन् ॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशी' इति संसारावर्ताच । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('बज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीवं योगान्तरे पुमान् । बज्जा सुद्धां गुड्च्यां च बज्जी सुद्धन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्री') ॥ (२) ॥ श॥ 'कुलिईस्तो भुजाद-**छः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰** ३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् रंयति वा । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीमावे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'कुलिशो न ब्रियां प्रोक्तो दम्भोली, ना झषान्तरे'॥ (३)

१— इरावती कश्यपजानपत्या पुल्हिप्रया, तथा संगतत्वादा— तथा चागमः— 'हरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा०३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

॥ भा भिनति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२)। यत्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इस्यत्र चकारः कर्तरीस्यतु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्थेपि भवति, इति वामनः-इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्फललाच । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१) इत्या-दिना किरच् ॥ (४) ॥३॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४। १३९) ॥ (५) ॥∗॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥∻॥ खरति । 'स्तृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शृस्तृ-ब्रिहि' (उ॰ १।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपख-ण्डे मिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यरूंषि घारा अस्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥ः॥ शाम्यखरीन् । अन्त-र्भावितण्यर्थाच्छमेर्वेन् । (उ०,४।९४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेचलात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्लोखः ॥३॥ 'शम्ब संवन्धने' चुरादिः (प० से॰)। 'शम्वयति संवधाति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पवर्गतृतीयान्तः । 'दाम्बः स्यान्सुसलाप्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिषु' ॥፨॥ सम्वयतेः (चु॰ प॰ से॰) विप्रहे तु (सम्बः) दन्लादिरिं । 'तालव्या अपि दन्लाश्र सम्बसूकरपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्भु रोधने' (स्ना॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) दम्स-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (४। १९८)। दभ्रोति खेदयति। 'दम्भु दम्भने' (स्वा॰ प॰ से॰)। औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥ ॥ अश्राति, अश्यतेऽनेनेति वा अर्तिसृधम्य-म्यस्यतिह्म्यो निः' (२।१०२) ॥ श इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशांनि विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ चज्राशनिर्द्धयोः' इति नामनिधानाच ॥ (१०) ॥ ॥ दश'वज्रस्य'॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानिमत्यादि ॥ व्योम्नि यान्सनेन । करणे त्युद् (३१३११९७) । व्योम याति । 'कृस्यत्युटः-' (३१३१९१४) इति कर्तरि त्युट् इति वा ॥ (१) ॥ ।। विशिष्टं मानयन्स-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३१९९८) इति करणे घः । 'घञ् इति मुकुटः । तत्र । परलाह्ययुट्प्रसङ्गात् । घस्तु करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्स्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे त्युट् (६१३१९९०) । विगतं मानमुपमास्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिग्रहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोर्मतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराचेति वक्त-व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् (अ्)। नारं ददाति । 'आतो-ऽतुप--' (३।२।३) इति कः। यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भवि-ष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेति वा । द्यरिदं नारमज्ञानम् । तद्द्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अव-खण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।३)॥ (१) ॥॥॥ आयेन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलाद्यः । सुराश्च ते ब्रह्मा-दिपुत्रत्वाद्द्यश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः'॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्माऽस्याम् । 'धर्मादनिच् के-वलात्' (५।४।१२४) । 'डावुंभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुवीहेः' (४।१।१२) इति ङीप् (४।१। १५) न ॥ (१) ॥॥ सह भान्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्य-पूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आ-स्थानग्रहम् ॥ (२) ॥॥ हे 'देवसभायाः'॥

पीयूषमसृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूपमिति ॥) पीय्यते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः । 'पीयेरूषन्' (उ॰ ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्या-त्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली । 'पीयुषं सप्तदिवसाविधक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥ ।।। ज ब्रि-यन्तेऽनेन । 'तनिमृह्भ्यां किच' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृतं यज्ञरोषे स्यात्पीयूषे सलिले वृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः'॥ (२)॥ ॥ सुखेन धीयते। 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३। १०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु-अङ्विधौ (३।३।१०४,५, ६,) कारकाधिकारः (३।३।१९,९३) निवृत्तः-इति मुकुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावप्रहणस्य (३।३।९५) कारका-धिकारनिवृत्त्यर्थलात्'-इति हेतुरपि खरूपासिदः। 'अभि-विधौ भावे-' (३।३।३४) इसस्याप्रेऽनुवर्तनात् । यदपि-सुष्ठु द्धाति पुष्णाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति-तदपि न । निखलादन्तरङ्गलाचैकादे-शेऽदन्तलाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहुणात्सस्यालोपप्रसङ्गाच । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) कप्रस्यो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकासुह्योर्मूर्वालेपामृ-तेषु च')॥ (३)॥ श। त्रीण 'अमृतस्य'॥

मन्दांकिनी वियद्गङ्गा खर्णदी सुरदीर्िका।

मन्दािकनीत्यादि॥ मन्दमिकतुं शीलमस्याः। 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ सैं॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (१)॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा॥ (२) ॥*॥ खः खर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्-(८।४।३) इति णत्वम्॥ (३) सुराणां दीर्षिकेव॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'देचगङ्गायाः'॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसातुः सुरालयः ॥ ४९ ॥ मेरुरित्यादि ॥ मिनोत्युचत्वाज्ज्योतीिष । 'डुमिन् प्रक्षे- पणे' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'मिपीभ्यां रुः' (उ॰ ४।१०१)। 'मापो रुरिच' इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावस्य सूत्रस्यानुपल्डभेः॥ (१)॥॥॥ स्रुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिष्टृत्य-थंमुक्तम्॥ (२)॥॥॥ हेम्रोऽद्रिः॥ (३)॥॥॥ रत्नानि सानावस्य॥ (४)॥॥॥ सुराणामालयः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'मेरोः'॥

पश्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्॥ ५०॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु'। (भ्वा॰ प॰से॰) 'अ-क्रिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ॰ ३।१३४) । मन्दा आरा धारा अस्य, सरलत्वादिति वा। ('मन्दारः स्यात्सुरहुमे। पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधृर्तयोः') ॥ (१) ॥ ।।। पारिणोऽव्धेर्जीतः । ततः खार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु-पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शवाद्यच् (५।२।१२७)। पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजा-त:-इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवा-दस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्व-चनासिद्धेश । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरहमे')॥ (१) ॥ शाः सम्यक् तनोति पुष्पाणि । 'ज्वलिति-' (३।१। १४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः। सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मित्रित्यधिकरणे 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घञ् वा। ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरहमे'॥ (१) ॥॥
॥
भाक्षा कल्पः संकल्पितोऽर्थः,तस्य वृक्षः। जन्यजनकभावसंबन्धे षष्टी ॥ (१) ॥ ।। चन्दयति । 'चित आह्वादने' (भ्वा॰ प॰ से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४)। हरेश्वन्दनः । 'हरिचन्दनमन्त्री स्यात्रिदशानां महीरहे। नपंसकं तु गो-शीर्षे ज्योत्स्राकुङ्कमयोरिप'॥ (१)॥:॥ पञ्चानां 'देववू-क्षाणाम्' एकैकम्॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः स-नत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तत्य कुमारोऽपलम् । द-न्लादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपलम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य'॥

सर्वैद्याविवनीसुतौ।

नासत्याविश्वनौ दस्रावाश्विनेयौ च ताबुभौ ॥५१॥

स्वर्वेद्यावित्यादि ॥ सः खर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥ अश्विन्याः द्वतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यो, न असत्यो । 'नश्राण्नपाद्-' (६।३।७४) इति ननः प्रकृति-भावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इनिः

(५।२।११५)। यद्वा अश्विन्यां जातौ। 'संधिवेला—' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो वहुल्म्' (४।३।३७) इति छिकि 'छक् तिद्वत्छिकि' (१।२।४९) इति) ङीपो छक्। अश्वोऽस्ति जनकरवेन ययोवी। इन् (५।२।११५)॥ (४)॥॥॥ दस्यतः सिपतो रोगान्। 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०)। 'स्फायि-तिश्च—' (उ० २।१३) इति रक्। (दस्यः खरेऽश्विनीस्रते')॥ (५)॥॥॥ अश्विन्या अपत्ये। 'श्वीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (६)॥॥॥ 'तासुभाविति द्विलादिष्ठलादेकवचनाभावः—' इति खानी। अयं च प्रायोवादः। 'देव्यां तस्यामजायेतां नासस्यो दस्र एव च' इति मार्कण्डेयात्। 'नासस्यो' इति 'दस्री' वैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गोणः॥ षद् 'अश्विनोः'॥ स्थियां वहुष्वप्सरसः सर्वेश्या उर्वशीम्खाः।

स्त्रियामिति ॥ अझ्यः सरन्ति । 'सैरतेरसुन्' (उ० ४। २३७) ॥ (१) ॥ श। 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्ण-वाच—अस्य शुमंयाशब्दबद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तलात् ॥ श। सः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥ ॥ उद्गन्महतोऽश्वते व्याप्नोति वर्शाकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संशापूर्वकस्य विधेरनिस्त्रलात्र दृद्धिः । मूरुविभुजादिलात् (वा० ३।२।५) को वा । उद्ग अश्नातीति वा ॥ ॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-वृताची-तिलोक्तमा-वीनां प्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वश्च्यादेः' ॥

हाहा ह्रह्अवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवीकसाम्॥ ५२॥

(हाहेति ॥) अन्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४। १४०) इलस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इससाप्राप्तेर्हहून्, इसादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४। १४०) इति योगविभागादाकारलोपः-इति मुंकुटेनोक्तम् । तिबन्सम् । निर्णातरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितलात् । हा इति शोकव्यज्ञ-कशब्दं जहाति । 'ओहाक् लागे' (जु॰ प॰ अ॰)। विच् (३।२।७२) शसि हाहः। हू इति ह्वयति। ह्वेनः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) क्रिप् (३।२।१७८) । 'वचिखपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । वाहुलका-हाप्रस्ये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुथ । एवं हप्रस्ये हृह-रिप बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नको-पाच । भोजस्तु हहाहुहुशब्दयोरव्ययलमाह । 'हहाः' इला-दिहलः । 'हुहुः' इत्युभयहस्वश्च । 'हंसी हहाहुहु च द्वी वृपणश्वश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

न्नौ विख्यातौ च हहा हुहूं इति व्यासोक्तेश्व ॥॥ गन्धं सौरममर्वति । 'अर्थ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰ पवर्गीयान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। ('गन्ध्रवस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरं-गमे । अन्तरामवदेहे च') ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) (गान्ध्रवः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्ध्रवगान्ध्रवदि-व्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥॥। आद्येन तुम्दुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निवेश्वानरो विह्नवीतिहोत्रो धनंजयः। कृपीटयोनिज्वेलनो जातवेदास्तन्नपात् ॥ ५३ ॥ विह्निः शुष्मा कृष्णवत्मी शोचिष्केश उपर्वधः। आश्रयाशो वृहङ्गानुः कृशानुः पावकोऽनलः॥५४॥ लोहिताश्वो वायुसस्यः शिखावानाशुग्रुक्षणिः। हिरण्यरेता हुतसुग् दहनो ह्व्यवाहनः॥ ५५ ॥ सप्ताचिद्मुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः। श्रुचिरिपत्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भवा॰ प॰ से॰)। 'अङ्गर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च। ('अग्निवैक्षानरेऽपि स्याचित्रकाख्यौषधौ पुमान्')॥ (१) ॥ शा विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१। ११४) । यत्तु-विदादिलात् (४।१।१०४) अन् । व-हुत्वे च 'यलनोश्व' (२।४।६४) इति छुक् । विश्वा-नराः-इति मुकुटः । तत्र । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र छुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीद्धवे' इत्यादावन्तोदात्तदर्श-नाच । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रस-त्त्यभावाच । एतेन विदादिलात् (४।१।१०४) अञ्-इति वदन् खाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥ ॥ वहति हव्यम् । 'वहि-श्रिश्चयुद्धग्लाहालरिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः। निच। ('विह्निवेश्वानरेऽपि स्याचित्रकाख्यौषधे पुमान्') ॥ (३) ॥ अ॥ 'वी गतिप्रजनकान्ससनखादनेषु' (अ० प० अ०)। कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) बीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्हूयतेऽस्मिन्। 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'हुयामा-' (उ॰ ४।१६८) इति त्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्कें च') ॥ (४) ॥ ॥ धनं जयति ।

१—'यञ्जोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञ्जोर्छिन-धायकेन छुको दिशितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीिषतत्वेन, गोत्रा-पत्ये पत्र चिकीिषतत्वेन, छौकिके लुगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कु-विन्त न छोपा इष्टिरित्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् 'वैदिके सर्वे विधयदछन्दिसि विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदा-त्तत्वस्य 'सुप्तिङ्गपग्रह्—' (३।१।८५) इति—माष्योत्त्तया, स्वर्व्यत्य-येन सिद्धी विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यांपत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१--- उज्ज्वलदत्तादौ तु 'अप्सराः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥ २---- दे उर्वश्यादेरिति मुकुटः-॥

'संज्ञायां भृतः—' (३।२।४६) इति खन् । ('धनंजयः सर्प-मेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽमौ') ॥ (५) ॥ ॥ कृपीटस्य जलस्य योनिः । 'कुपीटमुदरे जले' इति रत्नकोपात् । 'अमे-रापः' इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । 'अज्योऽमिर्न-ह्मतः क्षत्रम्' इति मनुः ॥ (६) ॥ः॥ ज्वलति । 'जुचङ्कम्य–' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥ः॥ विद्यते लस्यते । 'विद्रु लाभे' (तु॰ उ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। जातं वेदो धनं यस्मात्। जाते जाते विद्यते इति वा। 'विद स-त्तायाम्' (दि॰ आ॰ अ॰)। जातं वेत्ति वेदयते वा। 'विद चेतनादौ' (अ॰ प॰ से॰, र॰ आ॰ अ॰, ण्यन्तः, चु॰ आ॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)॥ (८)॥#॥ तन्ं शरीरं न पातयति । 'नभ्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति निपातितः । तन्न्नपातौ । 'तनूनपातमुपसस्य निं-साते' इति मन्त्रः ॥ ॥ तन् स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति श्र<mark>ीश</mark>ुविनाशिलाद् इति 'तनूनपात्' शत्रन्तः । 'उगिद्चाम्–' (७११७०) इति नुमि तनृनपात्, तनूनपान्तो, तनू-नपान्तः इति वा ॥ ।।। तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनूनपं ष्टतादि, तदत्ति । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इति विट्। तनू-नपादौ, तन्त्रपादः इति वा ॥ (९) ॥ शं वृंहति । 'वृहि बुद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वृहेर्नलोपथ' (उ॰ २।१०९) इति इस् । पुंलिङ्गोऽयम् । 'बाहिं रुक्तो वृहद्भानुः' इलमर-मालापुंस्काण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥ शा 'शुक्रो वैश्वानरो विहर्वहिं शुष्मा तनूनपात्' इति शब्दार्णवात् 'विहैं: शुष्मा' इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-पक्षे वहिं: कुशः शुष्म वलमस्येति विप्रहः । वहिः सान्तः ('वर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे') । वर्हिरिदन्तः । 'शुष्मा' इति नान्तः पृथग्-इखन्यः ॥ ॥ शुष्यखनेनेति शुप्ता । 'शुप शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ॥ ॥ ज्ञुष्यति जलम् । शुषरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ॰ १।१४४) इति मनिप्रत्यये 'शुष्मः' अदन्तोऽपि ॥ (११) ॥ शा कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । ('कृष्णवरमी विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च') ॥ (१२) .॥*॥ शोचींवि ज्वालाः केशा इवास्य । 'निलं समासेट्नेतरपदस्थस्य' (८।३। ४५) इति षलम् ॥ (१३) ॥ शा 'उषः प्रभाते संध्यायाम्' इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधलात् (३।१।१३५) कः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-' (वा॰ ८।२।७०)। स च व्यंवस्थितविभाषयेहं निखम् ॥ (१४) ॥ आश्रयमाधारमश्राति । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । ('आ-श्रयादाः पुमान्वहौ त्रिपु चाश्रयनाशके') ॥ शा 'आदा-यादाः' इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेखाशयः । 'एरच्' (३।३।५६)। तमश्रांति ॥ (१५) ॥ श्रा बृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥ ॥ 'कृश तन्करणे' (दि॰ प॰ से॰)। कृरयति । 'ऋतन्यक्रि-' (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७)॥ः॥ पुनाति । 'पूत्र् पवने' (त्रया० उ० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३)। ('पाचकोऽमां सदाचारे विह्नमन्थे च चित्रके। भस्रातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च') ॥ (१८) ॥⇒॥ अनिखनेन । पृपादिलात् (उ॰ १।१०६) कलच् । 'अनलो वसुमेदेऽमाँ'। (अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वहाँ')॥ (१९) ॥ शा लोहिता अश्वा यस्य । 'वरुणस्त्वसितानश्वान्कुवेरः कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकामान्वायुर्वभूंस्तथावृणोत्' इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा । ('रोहिताथथित्रभानौ हरिथन्द्रनृपात्मजे') ॥ (२०) ॥ ।॥ वायोः सखा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥:॥ वायुः सखास्येति (वायुसाखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात् 'अनङ् सौ' (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥॥। शिखाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥ श। (त्रीह्यादिलात् (५।२। ११६) इनिप्रस्यये 'शिखी' अपि । 'शिखी वही वलीवर्दे शरे केतुप्रहे हुमे । मयूरे कुक्टे पुंसि शिखावलन्यलिङ्गकः' ॥ (२२) ॥ ।। (आशोष्ट्रमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प० अ०) सन्नन्तात् 'अङि शुपेः सनइछन्दसि' (उ० २।१०६) इल्पनिः । छान्दसानामपि कचिद्भाषायां प्रयोगः । 'अध्वर्यु-कतु:-' (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीग्रं आशुं त्रीहिं वा शु क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥ ॥ हिरण्यं रेतोऽस्य । सान्तः।'हिरण्यरेताः पुंति स्याद्दिवाकरहविर्भुजोः'॥ (२४) ॥ ॥ हुतं भुद्गे । क्रिप् (३।२।१७८) । जान्तः॥ (२५) ॥ 🛮 ॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) ('दहनश्चित्रके महातकेऽमौ दुष्टचेष्टिते') ॥ (२६) ॥३॥ हव्यं वाह्यति । ण्यन्ताद्वहेः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ल्युः (३।१।१३४) यतु खामी—'हव्यं वाहयति' इति विग्रह्म 'हव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युद्' (३।२। ६५) इत्याह । तन्न । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । 'कव्य-पुरीषपुरीष्येषु-' इति पाठस्योपलम्भात् । 'वहश्व' (३।२।६४) इलानुष्टतेण्यंन्तादसंभवाच । मुकुटोऽपि-'वाह्यति' इति विगृह्य 'हव्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) इति वहेर्ब्युट्-इ-ल्याह । तदिप न । ञ्युटरछान्दसत्वात् । 'वहश्व' (३।२।६४) इत्यनुष्टतेर्ण्यन्तादसंभवाचः ।। (२७) ॥ ॥ सैप्तार्चिषो यस्य । काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूमवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-वि-श्वदासाख्याः सप्त वहेर्जिह्याः । ('सप्ताचिः पावके पुंसि कूरचक्षुषि च त्रिषु') ॥ (२८) ॥ ।। 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावितण्यशीद् 'दमेरुनसिः' (उ०४।२३५)। दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥:॥ दीर्घमध्योऽपि । दमुना द्मुनाः प्राचीनवर्द्धिः शुचिवर्द्दिषौ' इति नामनिधानात् ॥ (२९) ॥ शोचयति । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ०२।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्श्व आयम् (५।२।१२०)।
शुक्रवर्णत्वादिति वा । रख्योरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्वागंवे
ज्येष्टमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽसिक्गिमदोः क्लीवम्')॥
(३०)॥॥॥ वित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्नादिः (८।४।३९)।
('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च')॥ (३१)
॥॥ विभा प्रभा वस्र धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करे।
हुताश्चने हारभेदे चन्द्रे')॥(३२)॥॥॥ शुर्वे पवित्रं करोति
शुच्यति । 'तत्करोति—' (वां० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्
'अच इः' (उ० ४।१३९)। यद्वा शोचित । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छुचेः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्—' (उ० ४।१२०)
इतीन् । ('शुच्य्यांष्मामिशृक्षारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे
च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु')॥ (३३)॥॥॥ अपां
पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४)॥॥॥ चतुाक्षेंशत् 'अग्नेः'

और्वस्तु बाडवो बडवानलः॥ ५६॥

(और्च इति ॥) उँवस्य मुनेरपसम् । यतु । विदायम् (४।१।१०४) वहुत्वे 'यन्ननेश्व' (२।४।६४) इति छिकं उर्वाः—इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्येऽन्नोऽसंभवात् । तस्माद्य्यण् (४।१।११४)॥ (१)॥ ॥ बडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकीये नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंति ब्राह्मणे वड-वानले')॥ (२)॥ ॥ बडवाया अनलः । आधाराषेयभाव एव संबन्धत्वेन षष्ट्यर्थः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'वाडवाद्रोः'॥

वहेर्द्रयोर्ज्वालकीलावर्चिहेंतिः शिखा स्त्रियाम्।

(चहिरिति॥) 'वहः' इति प्रायोवादैः। 'हेतिः स्यादायुधज्वालासूर्यतेजः स्र योषिति' इति दर्शनात्। ज्वलति ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ क्षियां टाप्
(४।१।४)॥ (१)॥*॥ 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०)।
कीलित । 'इग्रुपध' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ क्षियां
टाप् (४।१।४) 'कीलोऽभितेजित । कूर्परस्तम्भयोः शङ्कौ
कीला रतहताविप')॥ (२)॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प०से०, चु० उ० अ०)। 'अर्विश्चविहुस्पिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' उ० २।१०८) अर्विः सान्तः ॥*॥ इनि
(उ० ४।११८) त्विदन्तोऽपि । 'अमेर्भाजन्ते अर्चयः' इति

१—वाइलकात्कविदल्जगिप 'सोक्ट्रिपांसैरपां पित्तमिन्थानः श-वंशीं नयेत्' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २—'उर्वेण किलायोनिजपुत्रार्थिना करुमंथितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तत्य च समुद्र आधार आसीत्' इति क्षतिः—इति मुकु-टः ॥ ३—मिदादिगणे जवंशब्दपाठवैयर्थ्यापत्या वैश्वानरश-ब्द्व्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४—वयं तु त्रूमः पश्चैव वाचकान्यर्विषः । वहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्वि-विशेषणाभिष्वतौ वर्तते भातुरिव गैरिके' इत्येतस्यूचनार्थम्— इति मुकुटः ॥ श्रुतेः ॥॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिमिः संबध्यते । तत्राचिषः 'ज्वालभासोर्नपुंस्यचिः' इति क्लीबत्वमि वक्ष्यते ।
('अर्चिर्मयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥॥ हिनोति, हन्ति वा ।
'हि गतौ' (खा॰ प॰ अ॰) । 'फतियूति—' (३।३।९७)
इसादिना किन्नन्तो निपातितः ('हेतिज्वालास्त्रस्यां शुपु') ॥
(४) ॥॥ शेते । 'शीङः किद्रस्य (उ॰ ५।२४) इति
सः । 'शिखा ज्वालाविद्विष्टालाङ्गलक्यप्रमात्रके' ॥ (५)
॥॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इस्र तुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गति । 'लिगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जाताविष । अजादित्वाद्याप् ॥ (१)॥*॥ अमेः कणः॥ (२)॥*॥ द्वे 'अग्निकणस्य'॥ संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७॥

(संताप इत्यादि॥) संतापयति। 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)॥ (१)॥॥॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तौ। संज्वरयति। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥॥॥ यत्तु—संतापनं संतापः। घञ् (३।३।१८)। संज्वरयति संज्वरः। अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। वैषम्ये प्रमाणाभावात्। भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वा-भावात्। समौ समानार्थकौ समिलिङ्गौ॥ द्वे 'संतापस्य'॥

धर्मराजः पितृपितः समवर्ती परेतराद् । कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८॥ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४। ९१) इणि टच्॥ (१) ॥ ॥ पितृणां पतिः॥ (२) ॥ ॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (३) ॥ ॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सूद्विय-' (३।२।६१) इति किप् । जान्तः॥ (४) ॥ ॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') (५) ॥ ॥ यमुनाया आता ॥ (६) ॥ ॥ शमयति । त्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः शमनः शाद्धदैवते')॥ (७) ॥ ॥ यमेन संयमेन राजते । किप् (३।२।६१) जान्तः॥ (८) ॥ ॥ यमयति । अच् (३।१।१३४)। 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्के संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः॥ (९) ॥ ॥ ॥—कल्यसायुः। 'कल् संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) पचायजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) – इति मुकुटः। तन्न । कलेर्मित्त्वामावात् । प्रज्ञाद्यणि रूपद्वयप्रसंक्षाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः। तस्मात् 'कौल-

१---मित्त्वामावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयित' इति मुकुटोक्तमेव समञ्जसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥॥। दण्डस्य धरः । (दण्डं धरतीति विग्रहे 'कमण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राहि) (११)॥॥॥ श्राह्मस्य देवः अंशभाक्तवात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥॥॥ विवस्ततोऽपत्थम् । 'तस्यापत्थम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३)॥॥॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१। २६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥॥॥ 'यमस्य' चतुर्दश् ॥

राक्षसः कौणपः ऋव्यात्कव्यादोऽस्रप आशरः॥५९॥ रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः । यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षत्यसात् । 'रक्ष पाठने' (भ्वा॰ प॰ से॰) असुन् (उ॰ ४।१८९). प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) रा-क्षसः 'खार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प॰ ५।३।६८) इति पुंस्लम् । (राक्षसो यातुधाने स्याचण्डायां राक्षसी स्पृता') ॥ (१) ॥ ॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शील-मस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कीणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्रण् ॥ (२) ॥ ॥ क्रव्यमाममां-समित । 'कव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) वाधनार्थमिदम् । तेनाममांसमक्षके 'कव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्या-न्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥ ॥ कृत्तं छित्रं तदेव पुनर्विशे-षतः कृतं पकं च भुक्षे इति कृत्यादः । 'कृत्तविकृतपकशब्दस्य पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) कव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदान्नादकणादौ च स्यात्कव्यादाममांसभुक् । कव्यादः कृत्तविकृतपक्रमांसभुगु-ष्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या अभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥ ॥ अस्रं रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। नतु टक् (३।२।८) 'पिवतेः सुराशीध्वोः' (वा॰ ३।२।८) इति वचनात् । दन्ख-सवान्। ('अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥ । न अपयति कव्यात्त्वात् अश्चपः । पचाद्यच् (३।१। १३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥ ॥ आशृणाति । 'शृ हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰) पच्यायच् (३।१।१३४) ॥ शा 'आ-शिरः' इति पाठे 'अशेर्णिच' (उ॰ १।५२) इति किरच्। 'आशिरो धनुषः शङ्कः कव्यादोऽस्रप आशरः' इति संसा-रावर्तः । ('आशिरोऽर्के राक्षसेऽभौ') ॥ (६) ॥ ॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे सुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कुर्वुरो वर्णेन । यद्वा- कविति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'मदुरादयथ' (उ॰ १।४१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले हेम्रि कर्नुरः पापरक्षसीः । कर्नुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्') ॥ "भा 'कर्चरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्चरः कव्यात् कर्चरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिं-सायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰) । कृणाति । 'कृगृशयृचतिभ्यः ष्व-रच् (उ॰ २।१२१) ॥ (९) ॥ ॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः पः ॥ (१०) ॥ शा यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णाति खजातिपोषकलात् । धात्रो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०२।७८) इति युच् । 'क्रलल्युटः-' (३।३१११३) इति ल्युट् वा । या-तूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७)। अन्तस्थादिः ॥ ॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥ ॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्वासौ जनश्व। ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥ । । निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥ ॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्व' (उ० १।७३) इति तुः । अ-र्धर्चादिः (ग॰२।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षन्त्यसात् । अ-सुन् (उ॰ ४।१८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥(१५) ॥ ।।। पश्चदश 'राक्षसस्य'॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ०४।१८९) । 'प्रचेताः पाशिनि सुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिष्ठु' ॥ (१) ॥*॥ व्रियते वृणोति वा । 'वृन् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । 'कृवृ-दारिभ्य उनन्' (उ॰ ३।५३) । 'चरुणस्तरुमेदेऽन्सु प्रतीची-पित्स्ययोः' ॥*॥ युचि (उ॰२।७४) 'चरणः' अपि । 'वरं वृणन्त तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुर्वे वरणे प्रोक्तस्तात्स चरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥*॥ पाः शोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ('पाशी पाश्च रेऽप्पतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यञ्जक् । ('याद्सांपित्रम्भोधौ पश्चिमाञ्चापतावपि') ॥*॥ जुकि तु 'यादःपितः' अपि ॥ (५) ॥*॥ अपां पतिः ॥*॥ जुकि तु 'यादःपितः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'यरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ । पृषदेश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः । समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥ नमखद्वातपवनपवमानप्रमञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसिखनेन । 'श्वस प्राणने' (अ॰

१— 'पाशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥ २ — अलुकि 'अपांपतिः' इत्यपि — मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादः पतिरपीत्यत्रापिना यादसांपतिरित्यस्य मूळकृत्संमतत्वेन अपांप-तिरित्यस्य मूळे छन्द्रोत्तरोधादपाठात् ॥

प॰ से॰) ल्युट् (३।३।११७)। ('श्र्वसनं श्रसिते पुंति मा-रुते मदनहुमें') ॥ (१) ॥ शा स्पृशित । 'स्पृश स्पर्शने' (तु॰ प॰ अ॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्। 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः॥ (२) ॥ ॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'कृवापाजि-' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक्'॥ (३) ॥ अ। 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्त-सप्तकरुपलात् । 'श्रवृक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातना-त्सप्तम्या अञ्जक् ॥ (४) ॥ ॥ सदा गतिरस्य ('सदागित-र्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे')॥ (५)॥:॥ पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । प्रवतामम्बुकणानामश्च इवेति वा । यत्तु-पृष-न्त्यम्बुकणा अश्वोऽस्य-इति मुकुटः । तत्र । वाह्यवाहकभाव-स्य विपरीतलात्॥ (६)॥:॥वहति। पचाद्य (३।१।१३४)॥ गन्थस्य वहः । यत्तु--गन्धस्य वहः-इति विग्रह्य 'अकाराद-जुप्रपदात्सोपपदो अवति विप्रतिषेधेन' (वा॰ ३।२।१) इत्यस्य प्रायिकलात् पचायच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्र। प्रायिकलकल्पनाया निर्मृळलात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धलाच ॥ (७) ॥ ।। गन्धं वहति । 'कर्म-ण्यक्' (३।२।१) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥ अनित्यनेन । 'सिळकल्यनि-' (उ॰ १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥⇒॥ आञ्च गच्छति । 'अन्यत्रापि–' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । ('आञ्चगोऽकें शरे वायौ') ॥ (१०) ॥ ।।। सम्यग् ईर्ते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥३॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥:॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा। मरुत्। 'मृत्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुद्देवे समीरे ना अन्थिपर्णे नपुंसकम्')॥ (१३)॥÷॥ ततः प्रज्ञाद्यण्(५।४।३८) ॥ मरुतराब्दोऽपि वोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादिखकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारावर्ताच ॥ (१२) अतएव जगत्प्राणौ पृथगपि । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्षीवं वायी ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोपः । 'जगदाख्या स्प्रता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छंन्दोमेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां हे च' (बा॰ ३।२।१७८) इति क्रिपि द्विस्वे 'गमः क्रौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगती ॥३॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्दहन्महज्जगच्छतृवच' (उ० २।८४) इति व्यु-स्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुम् । जगत्,

जगन्तौ ॥ ॥ यत्तु — मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्ज-गच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'-इखवोचत् । तन्न । उणादिसूत्रस्या-सत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थलाच ॥३॥ एकत्वे तु ज-गतां प्राणः ॥ (१४) ॥∻॥ नमोऽस्योश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति मलाद्वलामावः॥ (१६) ॥ः॥ वाति । 'हसिमृत्रिण्–' (उ॰ ३।८६) इति तन् ॥ः॥ 'किच्को च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति किचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्भरुत्वाञ्श्वसनः पवनो मरुतोऽनिलः। नमसान् क्षिपणुर्वातिः शुषिणो नैघटो वहः' इति सा-हसाङ्कः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम्। निष्पावसरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥ । प्रकृष्टं भनक्ति । 'भन्नो आमर्दने' (खा॰ प॰ अ॰)। युच् (उ॰ २।७८) ॥ (२०) ॥॥। विंशतिः 'वातस्य'॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥६३॥ शरीरस्था इसे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात, जध्वेंन व्याह्या च अनिखनेन । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति
धव्-इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समनतादानयति । आनयतेः (ण्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०
से०) इत्यसात्) डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४)
वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि
प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे
स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सगोंऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्यापाराः क्रमादमी । प्राणः'
इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मास्ते
वोले काव्यजीवेऽनिले वले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः,
पुंभूमि चासुष्ठ' । ('अपानं तु गुदे क्लीवं, पुंसि स्यात्तस्य मारते' । 'उदानोऽप्युद्रावतें वायुभेदे भुजंगमे' । 'समानं
सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमास्ते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायुनाम्' ॥

रहस्तरसी तु रयः खदः।

जवः

(रंह इत्यादि॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुक्च' (उ०४।२१४) इलसुन् हुगागमश्च । रंहलनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥॥॥ तरन्लनेन । 'तृ स्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)

१ वायुद्धिं नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाश्च-वलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति सुकुटः ॥ २—'नशब्दः स्वागते वन्धौ वृक्षे स्यें च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् घटयति चेष्टयते नघटः ॥

॥ (२) ॥ शा रिणाखनेन । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः - इति खामिमुकुटौ । तन्न। करणे ल्युटो वाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हळश्च' (३।३।१२१) इति घिल तु संज्ञापूर्वकत्वादृद्धमावः ॥ (३)॥ शा स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घलन्तो निपातितः ॥ (४)॥ शा 'ख' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जचो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्देगे चौण्डूपुष्पे जवा स्मृता') ॥ (५)॥ शा इति मुकुटः। वस्तुतस्तु रहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीव्रं त्वरितं छघु क्षिप्रमरं द्वतम् ॥ ६४ ॥ सत्वरं चपळं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अर्तएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति –इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहःप्रभृतयो वे-गाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः-इति । शिङ्घति व्याप्नोति । 'शिषि आघ्राणे' (भ्वा॰प॰से॰)। 'शीघ्राद्यश्व'(१) इति रगन्तो निपातितः। ('शीम्नं नलदे चकाङ्गे झीवं द्वतगतौ त्रिषु')॥ (१)॥*॥त्वरते स्म । 'नित्वरा संभ्रमे' (भ्वा०प०से०)। 'गत्यर्थाकर्मक-'(३।४।७२)इति कर्तरि क्तः। 'रुष्यमत्वरसंघु-षाखनाम्' (७।२।२८) इति वेट् । (त्वरितं वेगतद्वतोः') ॥ (२) ॥ शहडभावे तूर्णम् । 'ज्वरलर-' (६।४।२०) इत्यूठ् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४। १) इति णलम् ॥ (९) ॥ । 'लघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) लब्दिते । 'लङ्क्षिवंह्योर्नलोपश्च' (उ॰ १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।-- 'लिध शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)-इति तु मुकु-टस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्ह्री-बम्। शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृक्कानामौषधौ तु स्त्री') ॥ 🛮 ॥ ('वालमूललध्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते' (वा॰ ८।२। १८) इति रत्नपक्षे 'र्घु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात्) ॥ (३) ॥ ॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ॰)। 'स्फायितश्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् ॥ (४)॥*॥ ऋच्छति, इयतिं वा। 'ऋ गती' (भ्वा॰, जु॰ प॰ अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-रपि' इति शाश्वतः । 'अलम्' इलव्ययस्य 'वालमूल-' (वा॰ ८।२।१८) इलादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इलव्ययमपि ।-अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्रीबत्वम्-इति मुकुटस्य प्रमादः। बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन खाम्युक्तिरिं परास्ता ॥ (५) ॥ ॥ द्रवति सा । 'ह गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। ('अथ द्वतं त्रिषु। शीघ्रे विलीने विदाणे')। यत्त- भावे कः-इति मुकुटेनोकम् । तन्न । त्वरितमिलादाविषि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये वीजाभावात् । एतेन 'छङ्ग्यते' इति कर्मव्युत्पत्तिरिप परास्ता ॥ (६) ॥ ॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥ ॥ चोपित् । 'चुप मन्दायां गतों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ॰ १।१११) इति कर्छः प्रलयः । ('चपल्ठः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पृंश्वलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥ ॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि कः । नञ्समासः ।—भावे कः-इति मुकुटस्तु पूर्ववत् ॥ (१०) ॥ ॥ अश्वते । 'अश्च व्याप्तों' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'कृवापानि—' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'आश्चुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'द्वीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्चान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥ नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते सा। 'तज्ज विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। कैः (३।४।७२) । 'अनुदात्तीपदेश-' (६।४। ३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा॰६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१)॥*॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२)॥*॥ 'श्रमु तपिस खेदे च' (दि॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३। ११४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥</br>

॥
नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ शा नियमेन भवम्। 'त्यव् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिष्ठु') ॥ (७) ॥ ।। नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥ ॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि॰प॰से॰)। 'नमिकम्पि-' (३।२।१५७) इति रः ॥*॥ सततम्, अज-सम्, शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्णं नित्यं सदा सततमजसमिति सातत्ये' इलव्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥*॥ नव निरन्तरस्य' ॥

अथातिशयो भरः। अतिवेल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्वाढ-निर्भरम्॥ ६६॥ तीवैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दढानि च।

(अथेति॥) सततं कियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचायच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तम । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति सव्यास्यानविरोधाच ॥ (१) ॥॥—'भृ भर्तसेने' (झ्या॰

१—भावे क्तः (३।३।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणस्पेति मुकुटः ॥

प॰ से॰)। करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)-इति खामिमु-कुटौ । तम । ल्युटा वाधप्रसङ्गात् भरति । 'सृ भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाग्रच् (३।१।१३४)। यद्वा-भर-णम् । पुंति-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरःः' इत्युक्तम् ॥*॥ अतिकान्तं वेळां मर्यादाम् । 'अत्यादयः कान्तायर्थे द्विती-यया' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ मेंशते । 'मृशु अंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥ ।। अर्थो निवृत्ति-र्विषयो वा, तमतिकान्तम् अल्पर्थम् ॥ (५) ॥३॥ मात्रा स्तोकम्, तामतिकान्तम् । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति इसः ॥ (६) ॥ ।।। उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ॰ से॰) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण भरोऽत्र ॥(८)॥*॥ तीवति । 'तीव स्थौल्ये' (भ्वा॰प॰से॰ । दन्सोध्यान्तः)। वाहुलकाद् रक् (उ॰)॥ (९)॥ शा एको-Sन्तो निश्वयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥÷॥ निताम्यति स्म । 'तसु काङ्वायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥*॥ गाडमुद्राडवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'वाह् प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'क्षुञ्घखान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । ('बाढं स्वप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥ ॥ 'हह दृहि वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दृढ: स्थूलवलयोः' (७।२। २७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले सृशे शक्ते') ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य'॥

क्रीवे शीब्राद्यसत्त्वे स्यात्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(क्रीब इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणलाद्दृत्ये वर्तमानं क्रीवे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं मुक्के । एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् इत्यथः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि । अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽिप पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्देशात् । 'गाढेकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रमसाच । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-त्वाद्कमेत्वेन द्वितीयया । क्षीवता तु न, नियतलिङ्गत्वात् । शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणस्वे क्षीवता, न

तु नियतलिङ्गानाम् । कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य विशेष्यगामीसर्थः ॥

कुबेररूयम्बकसखो यक्षराङ्गुद्यकेश्वरः। मनुष्यधर्मा घनदो राजराजो घनाधिपः॥ ६८॥ किनरेशो वैश्रवणः पौलस्यो नरवाहनः। यक्षैकिपक्षैडविडश्रीद्पुण्यजनेश्वराः॥ ६९॥

कुवेर इत्यादि ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य । कुष्ठित्वात् । कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । 'कुवेरः कुशरी-रत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा---कुम्बति धनम् । 'कुनि आच्छादने' (भ्वा० प० से०)। 'कुम्वेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥***॥** त्र्यम्ब-कस्य सखा । 'राजा−' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥≭॥ यक्षेषु राजते । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति किप् ॥ (३)॥≭॥ गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-कानामीश्वरः॥ (४)॥ ॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमश्रु-लस्वादिवीस्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५) ॥*॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'आतः' (३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥ शा राज्ञां यक्षाणां राजा। 'राजा-' (पा४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च **राजा** स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (७)॥ ॥ धनानामधिपः॥ (८) ॥ शा किनराणामीशः ॥ (९) ॥ ।। विश्रवसोऽपत्यम् । शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ नि-पातितौ अण् च ॥ (१०) ॥ ॥ पुलस्तेर्गीत्रापत्यम् । 'गर्गा-दिभ्यो यन्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।-अपत्यं गोत्रं वा-इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यनोऽसंभवात् ॥ (११) ॥ ॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१३) ॥ ३॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यक्ष्यते। 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घन् 'पुंसि-' (३।३।५१८) इति घो वा। यजति शिवम् । इज्यते लोकेन वा । वाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥ ॥ सासूर्य गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पङ्गतामगात् । अत एकं पिन्नमस्य ॥ (१४) ॥ ॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इलाण् ॥ ॥ डलयोरेकत्वसारणाद् 'प्लविलः' अपि । इन्त्रविकाया अपत्यमिति वा विप्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-नास्य । ज्योत्स्नादित्वात (वा॰ ५।२।१०३) अण् इति वा ॥ (१५) ॥ श्रा श्रयं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥ ॥ पुण्य-जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥ सप्तदश 'कुवेरस्य' ॥

अस्पोद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰

१—न्यूरयतीति युक्तम्, अस्य दिवादिष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां श्रीघ्रादीनां चापरं भदमाह । क्षीव इत्यादि ।
कालक्ष्मस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आश्रुशब्दरहिताः
सत्त्तपर्याया अनिशाजल्लरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभररहिताः, इति ॥ तत्राश्रुशब्दवर्जनमसम्यक् । तथा च—कालिदासः—पिरमेस्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आश्रुशब्दोऽपि त्रिहित्तयन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वषरः—इत्यपि मुकुटः ॥

१--- 'इलविला पुलस्तिमार्या'-इति मुकुटः ॥

से॰)। ल्युट् (३।३।११७)॥ ॥ चित्ररथेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'कुवेराक्रीडस्य'॥

पुत्रस्तु नलकूवरः।

(पुत्रस्ति ॥) नलः कूबरो युगंधरो यस । त्रिकाण्ड-शेषे तु—'पुत्रौ तु नलकूबरो' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यो' इति-वदौपचारिकं बोध्यम् । नलकूबर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धत्वात् । 'नलकूबरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वि-तौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य'॥ कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । केलासः स्फिटिकः । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इस्र छक्। तस्यायं कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इस्रण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलस्य' (३।३।१२१) इति घन्॥ (१) ॥॥ एकम् 'कुवेरस्थानस्य'॥

अलका पुः

(अलकेति ॥) अलित भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्थापि' (उ॰ २। ३२) इति क्कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा॰ ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले'॥ (१)॥॥॥ एकम् 'कुवेरपुर्याः'॥

विमानं तु पुष्पकम्॥ ७०॥

(विमानमिति ॥) पुष्यित । 'पुष्प विकसने' (दि॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । पुष्पित वा । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमि । (पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने भनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्गणे च रसाजने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकव्यां च नपुंसकम्') ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कुवेरविमानस्य'॥

स्यातिकनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः।

निधिनी शेवधिः

स्यादिति ॥ किंचित् कुत्सितो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१। ६४) इति समासः ॥ (१) ॥॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचित्रसमुखाश्वकायत्वात् , कस्यचिद्रश्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदिकेनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥॥॥ तुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥॥ मिनोति । 'हुमिन् प्रक्षेपणे' (खा॰उ॰अ॰) । 'मृमुशीइ—' (उ॰ १।७) इत्युः । 'मीना-ति—' (६।१।५०) इत्यात्वं तु वाहुलकात्र । ('मर्युर्धृगाश्वमु-खयोः') ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'किंनरस्य'॥

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धानः (जु॰उ॰अ॰)

किः (३।३।९२)। नितरां दधाति पोषयखनेन। निधीयते वा। 'धि धारणे' (तु॰प॰अ॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८)। आगमशासनस्यानिखत्वात्र तुक्॥ (१)॥॥॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः। 'तत्पुरुषे—' (६।३।१४) इखछक्। यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम्। 'इण्शीभ्यां वन्' (उ॰१।१५२)। शेवं धीयतेऽस्मिन्। धानः (जु॰ज॰अ॰) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः॥ (२)॥॥। द्वे 'सामान्यनिधेः'॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥७१॥

(मेंदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरसिन्नस्ति । अर्शवायम् (पार।१२७)॥ (१) ॥ ॥ शाम्यलम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्कः कम्बौ निधेमेंदि स्यान्नस्यामलिकास्थनि । वलने दिनमागे च नागमेदे')॥ (१)॥ ॥ 'पद्मोऽलियां महापद्मः शङ्को मकर-कच्छ-पौ । मुकुन्द्-कुन्द्-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम्॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् । नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्योदिवाविति ॥ न विभितं किंचित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वी-आपो श्रदयन्यसात् । 'अन्येभ्योऽ-पि' (वा०३।२।१०१) इति डः । यद्वा-अभ्रति स्थेर्य गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अञ्र वत्र मञ्र चर गत्सर्थाः' (भ्वा॰प॰से॰)। यद्वा--न भ्राजते । 'श्राज् दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अम्मं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्वने'॥ (३)॥ श। व्य-यति । 'व्येञ् संवरणे' । 'नामन्सीमन्-' (उ०४।१५१) इलादिना मन्नन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवते-मीनिन् (३।२।७५) । 'जवरत्वर-' (६।४।२.०) इत्यूठी । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिण चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥**३॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०)** । **'पुषः** कित्' (उ॰ ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति खामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे झुण्डामें') ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा॰आ॰से॰) । सावे वज् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः') ॥ (६) ॥ । । नस्तते

१--अत्र पक्षे अब्झशब्दे वसंयुक्तो मकार इति मुकुटः ॥

मेघै: । 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । 'नहेदिंवि मध्य' (उ० ४।२११) इलसुन् भथान्तादेशः । न वभस्तीति वा किप् (३।२।९७८)। नभते। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ० से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीवं व्योत्रि पुमान् घने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्रहे' । 'नभो व्योम्रि नभा मेघे श्रावणे च पतद्रहे । घ्राणे मृणाल-सूत्रे च वर्षोस्र च नभाः स्पृतः' इति विश्वः ॥ः॥ 'अलवि-चिमतिम-' (उ॰ ३।११७) इलसच्प्रलये तु नमसमदन्त-मि । नभसः पुरिन्द्रत्युणादिवृत्तौ । ('नभसस्तु नदीपतौ। गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥*॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। वेदे तु छान्दसं हस्तत्वम् । अन्तर् ऋक्षा(णि नक्षत्रा)ण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्त-रिक्षम्' इति हस्तमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । त्युटा घत्रो वाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥:।। गच्छन्खनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ०२।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥**ः॥** नास्यन्तो यस । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वीयोरिप ॥ कणा दुरालभा-पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुङ्क्योः स्यादनन्तं सर-वर्त्मनि') ॥ (१०) ॥ ॥ सुराणां वरमं ॥ (११) ॥ ॥ ख-न्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । डः (वा॰ ३। २।१०१) 'खं सः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये बिन्दी मुखे खस्तु सूरें' इति हैमः । खर्वस्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। डः (वा॰ ३।२।१०१)॥ (१२)॥ ।। वि विश्वत एति व्याप्नोति । इणः (अ॰प॰अ॰) शतृ (३।२। १२४)। वियच्छति न विरमति वा। विपूर्वाद्यमेः (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति किप्। 'कौ च गमादीनाम्' (वा॰ ६।४।४०) इति मलोपे तुक् (६।१।७१) ॥ (१३) ॥ ॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् खरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति खामी । तन्न । व्यधिकरणवहुत्रीहिप्रसङ्गा-त् । ('विष्णुपदं नभोऽन्जयोः । विष्णुपद्स्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिद्वारिका चापि') ॥ (१४) ॥*॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काश्र दीसी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्।। (१५) ॥ शा विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। ष्यन्ताद् असुन् (उ॰ ४।१८९)। विजहाति भुवं वा 'विहिहाधान्भ्यस्छन्दिस' (उ॰ ४।२२१) इत्समुन् । णिदित्सस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) ।—विपूर्वाज्ञहा-तेर्वाहुलकाद्युन्-इति मुकुटः । तत्र । असुनो धांतुमात्रात् (उ॰ ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकार-स्याश्रवणप्रसङ्गाच ॥ (१६) ॥ श। 'वा तु पुंसि-' इति तुश-**ब्दादुत्तरान्व**यि । तेन आकाशः, विहायाश्व । 'विदुर्विहायसं

व्योम पक्षिणथ विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकु-नौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम्॥

दिशस्तु ककुभः काष्टा आशाश्च हरितश्च ताः।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (उ॰ उ० अ०) किन् 'ऋलिग्दधृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना नि-पातनात् । यत्तु-मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु किवेव-इलाह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥ ॥ भागुरिमतेन टापि दिशा। 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुव देव-वधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ ककते । 'कक **छौल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)**! वाहुलकादुम् प्रखयः । यद्वा—कं वातं स्कुभाति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्राद्धातोः किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु न पकस्रजि'।-केनादि-त्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणबहुत्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२)॥॥। काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हनिकुषि-' (उ॰ २।२) इति क्थन् । ('काष्टा दाहहरिदायां कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्')॥ (३) ॥ अ। समन्ताद् अश्चते व्याप्रोति । 'अश्च व्याप्तौ' (स्ना॰आ॰से) । अच् (३।१।१३४) । ('आ**राा** तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥⇒॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'ह्रसृष्क्हियुषि-भ्य इतिः' (उ० १।९७) । 'हरिहिशि स्त्रियां पुंसि ह्यवणीव-शेषयोः । अक्रियां स्यातृणे' ॥ (५) ॥*॥ ता इसनेन स्रीत्वं व्यनिक । दिशां वहुत्वाद्वहुवचनम् ॥ पश्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥ उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋत्वग्-' (३१२१५९) इलादिना क्रिन् प्रलयः । प्राञ्चति रिवरस्याम् । वाहुलकाद्यिकरणे क्रिन्-इति मुकुटः। तत्र । वाहुलकस्यागितिकगतित्वात् । एवमप्रेऽपि वोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ अह्रो मध्येऽञ्चलस्याम् । अपाची । 'अप' इलव्ययं मध्यार्थेऽपदि-शमितिवत् । अपाञ्चति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधानात् । अवाची-इल्पपाठ एव । अवपूर्वस्याञ्चतेरघोमुली भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१)॥॥॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति जु दुष्टम् ॥ (१) ॥॥॥ पूर्वदक्षिणेलत्र 'सर्वनान्नो वृत्तिमात्रे पुंबद्भावः' (वा॰ ५१३१२८) । उद् कर्ध्व तरन्त्यत्र । 'तृ प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३१३१५७) । ('उत्तरा दिग्वशेषे च खुषायामर्जुनस्य च') ॥॥॥ उत्

उत्तरमञ्चलकंम् । उत्कान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा । अस्या-मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इल्रञ्चतेरत ईकारः ॥ (१) ॥≉॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतस्तृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्मवे।

(दिश्यमिति॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४)॥ (१)॥॥ एकं 'दिग्भवस्य'॥ इन्द्रो विद्धः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्॥ २॥ कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीलादिनामानि । इन्द्रादीनां प्राचीपतिरिलादीनि नामानीति भावः ॥ ऐरावतः पुण्डरीको दामनः कुमदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(ऐरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात्। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे। सितच्छने भेपजे च पुण्डरीकोऽभिदिग्गजे ॥ सहकारे गेणधरे राजिलाही गजज्वरे । कैोपकारान्तरे व्याघ्रे') ॥ (१) ॥ ॥ खर्वलाद्वा-मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटबृक्षे') ॥ (१) ॥:॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-लात्। 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोषधौ। गम्भार्या पुंसि दिङ्कागे नागे शाखामृगान्तरे'। को मोदते वा। 'इगु-पध-' इति कः। 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।--'मूल-विभुज-' (वा॰ ३।२।५) इति कः-इति मुकुटः । तन्न । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥:॥ अज्ञनवर्णलात् अज्ञनः । ('अञ्जनं कजले चाक्तौ सौवीरे च रसाजने । पुंसि ज्येष्ठा-दिग्गजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी छेप्यनार्या च') ॥ (१)॥ ॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गागभेदे विद्याधरान्तरें)॥ (१)॥ ॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः। 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इल्एण्। अनुशतिकादिः (७।३।२०)। ('सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि') ॥ (१) ॥ शो-मनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेभे, शो-भनावयवे त्रिषु'॥ (१) ॥ ॥ दिश्च विख्याता गजाः। दिगीशा गजा इति वा। 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९)॥ 'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-किपछा-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥४॥ ताम्रकर्णौ गुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अश्र आकाश एव माति। 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । मित्रय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) कुः। न भ्राम्यति। 'भृतृचरि-' (उ॰ १।७) इत्युः। मन्थर-

१—ऋपमदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३—'अक्षनः' इत्युत्तरं अक्षनवद्गणोंऽस्य । यद्गा—अनिक्त 'अन्जू व्यत्तयादौ' । ल्युः 'युट् वा' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

गामिनीत्यर्थं इति वा ॥ (१) ॥ ॥ कपिछपिङ्गलवर्णत्वात्क-पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिशपा गोविशेषयोः। पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिक्षकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिमेदे च कुक् रे') । ('पिङ्गलो नागभिद्धद्रचण्डांशु-पारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावमी पंछि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नाडीभेदे कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥ अष्ठत्वात्रास्त्यपमास्याः । (अनु-पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपर्मभ्याम्') ॥ (१)॥*॥ ताम्री कर्णी यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना डीष्। 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा॥ (१)॥ ॥ शुम्रौ दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति ङीष् । ('श्रभ्रदन्ती सुदन्यां स्यात्पुष्पदन्तेभयोषिति') । श्रभ-द्न्ती इति वा पाठः । हुभौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥ ।। अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा ०प० से०) । युच् (उ०२।७८)। कल्याणान्यन्नान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग॰ ५।२। १००) इति नः ॥ (१) ॥ ।।। अजनवर्णत्वाद्ञनमस्यस्याः। 'मतौ वहुचः-'(६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥३॥ क्रमेण 'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

क्रीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्भध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५

(क्कीबेति ॥) क्लीवाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीमावत्वसू-चनार्थः । 'अव्ययीमावश्व—' (१।१।४१,२।४।१८) इति सूत्राभ्यां क्लीवत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नाव्ययीमावा-दतोऽम्त्वपश्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आवन्तेन समासे तु टज्नापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थे-स्वापे मध्यस्य तदर्थत्वामावात् ॥ (१) ॥॥ दिगम्यां त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वामावात् ॥ (१) ॥॥ दिगम्यां विनिर्गता । विद्क् शान्ता ॥॥॥ सैव प्रदिक् । 'यान्या-सामन्तराळानि प्रदिशो विदिशक्ष ताः' इत्यमरमाळा ॥(१) ॥॥ द्वे 'अम्यादिकोणस्य'॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरासम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अमिगतमन्तरम् ॥ (१) अन्तरं लाति । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रलेषो वा । मूलविभुजादि-त्वात् (वा०३।२।५) कः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य'॥

चक्रवालं तु मण्डलम्।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामिप-' (६।३। १३७) दीर्घः । यद्वा—भावे घिन वालः । चक्रमिव वालो यस्य । यद्वा—चक्राकारेण वाढते । 'वाढृ आफ्राक्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलयोरेकत्व-स्मरणाचक्रवालम् । ('चक्रवालोऽदिभेदे स्माचक्रवालं

तु मण्डले'॥ (१) मण्डयति। 'मिंड भूषायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । मण्डं भूषां लाति-इति वा। ('मण्डलं देशिवम्बयोः। भुजंगभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके। संघाते कुष्ठभेदे च')॥ (२)॥ श्व 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य'॥ अम्रं मेघो वारिवाहः स्तनियलुर्वलाहकः॥ ६॥ धाराधरो जलधरस्तिडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत्। घन-जीमृत-मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः॥ ७॥

(अस्मित्यादि ॥) अपो विभाति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) के: । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । न अश्यन्लापो यस्मात् । 'श्रंशु अधः-पतने'। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा। 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने' ॥ (१) ॥ भेहति । 'सिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् '(३। १।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुखाजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥ ।। वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ श। स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-' (उ॰ ३।२९) इतीलुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वला-कामिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । कर्मणि कुन् (उ॰ २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ॰ २।३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैलनागप्रभेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च घरः । 'धाराधरोऽसिमेघयोः' ॥ (६) ॥ 🕬 (जलघरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-सुनिषण्णौषधीघने')॥ (७) ॥३॥ तडितः सन्सस्मिन् । मतुप् (पारा९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् ॥ (८) ॥ शा वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। (जल्दतोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुखके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥ ।।। अम्बु बिमर्ति । किप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इसप् कुरवं च । ('घनं सात्कांसतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दीघदार्ह्योषु विस्तारे छोहमुद्गरे । त्रिषु सान्द्रे हढे') ॥ (११) ॥ ॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन । 'मूङ् वन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) कर्मणि क्तः (३।२।१०२,३।४।७०) । प्रवोदरादिः (६।३।१०९)।

१—के अब्भं वकारविदिति वैयाकरणाः—इति मुकुटः ॥
२—इति पौराणिकाः तदुक्तम् । 'न अदयन्ति यतस्तेभ्यो
जलान्यआणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव वकाररहितत्वेन 'समयावनीघनमदअमराणि' इति पष्ठे माघे यमकितम्—
इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानी' (क्रया॰ प॰ अ॰) । संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) । किप्। जिया वयोहान्या मूतो
वद्ध इति वा। ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे। घोषकेऽद्रौ सृतिकरे')॥ (१२)॥ ॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हवें'। (भ्वा॰
आ॰ से॰)। 'इषिमदिमुदि–' (उ॰ १।५१) इति किरच्।
'मुदिरः कामुके मेथे'॥ (१३)॥ ॥। जलं मुखति। 'मुच्छः
मोक्षणे' (तु॰उ॰अ॰)। किप् (३।२।७६)॥ (१४)॥ ॥।
धूमो योनिरस्य॥ (१५)॥ ॥। यद्यपि शब्दाणेवे 'मेघास्तुः
त्रिविधास्तत्र विह्वा धूमयोनयः। निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते
होया जीवरूपिणः। यद्यजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः'
इति विशेषपरत्वमुक्तम्। तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्ने विरुद्धा॥
पद्यदश 'मेघस्य'॥

कादम्विनी मेघमाला

कादम्बिनीति ॥ कादम्बाः कल्रहंसा बल्लाकावन्मेघमजुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) युत्तु ज्योत्स्नादिलात् (वा॰ ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति
मुकुटः । तन्न । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तः । कदम्बस्य विकासः≔कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१)
॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम्।

(त्रिष्विति ॥) अभ्रे भवम् । 'समुद्राश्राद्धः' (४।४। ११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । स्नियामन्निया ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिघोंषो रसितादि च ॥ ८॥

(स्तिनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ०से०)। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०)। 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'एभ्यो मावे कः' (३।३।११४)॥*॥ मेघस्य निर्घोषः॥ (३)॥*॥ आदिना ध्वनित-हाद-रासादयः॥ च- लारि 'मेघध्वनेः'॥

शंपा शतहदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा । तडित्सौदामनीविद्यसञ्जला चपला अपि ॥ ९ ॥

शंपेति ॥ भयंकरत्वाच्छं सुखं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥ ॥ शतं हादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । प्रृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)हस्वः। शतं हदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सम्स्रस्या इति वा अन् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वंक्रे सीदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥ ॥ हादते । आवस्यके णिनिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।१९५) ।

१—'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः-इति व्या-ख्यन्-इति स्वामी ॥ २—बहुन्नीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्ययं-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

[']ह्वादिनी वज्रतडितोः' ॥ (३) ॥**≉॥ इरा आपः सन्**ख-स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इलण्। ऐरावतेनैकदिक्। 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इल्पण् इति वा ॥ (४) ॥ ॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥ ॥ ताडयति । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰) । 'ताडेणिंछक्च' (उ॰ १। ९८) इतीतिः । डलयोरेकलात् 'तलित्' अपि । 'दूरेचित्सं तिहिंदिवातिरोचसे' इति मन्त्रः ॥ (६) ॥ । 'श्वेतद्विपः सुदामा' इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । 'तेनैक-दिक्' (४।३।११२) इल्पण् । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावादिलोपाह्नोपौ न भवतः । 'सुदाम्नाद्रिणा-' इति वा । 'सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतभेदयोः' । सुदाम्नि मेघे भवा वा। 'सौदामिनी' इलपपोठः । 'सौदामन्यप्स-रोभेदे तडित्तद्भेदयोः स्त्रियाम्' ॥ (७) ॥ ।। विशेषेण द्यो-तते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'भ्राजभास-' (३। २।१७७) इति किए। ('विद्युत्ति ति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु द्ध निष्प्रभे') ॥ (८) ॥ श। 'चल्ल गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। धर् (३।३।१८)। चर्च लाति । कः (३।२।३) । 'चञ्चला तु तिबह्हस्म्योध्यञ्चलश्चपलेऽनिले'॥ (९) ॥ ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ॰ १।१११) इति कलच् । 'चपला कमलावेद्यत्पुंथली-पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले'।। (१०) ॥ ॥ दश 'विद्युतः' ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुँः । 'दुओस्फूर्जा व-ज्ञतिर्घोषे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ वज्रतिर्घोषोऽशितशब्दः । 'वज्रतिरुपेषे' इति पाठे 'पिष्ठु संचूर्णने' (६० प॰ अ०) घल् (३।३।१८) । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्दस्तदुत्थ-शब्दपरः । संघटमात्रपरः-इस्यन्ये ॥(२)॥*॥ द्वे 'वज्रध्वनेः'॥

मेघज्योतिरिरंमदः।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघटेन मेघानिःस्त्य वृक्षादौ ज्योतिः पतित स इरंमदः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अनिन्धनलात् । 'उप्रंपत्रयेरंमद—' (३।२।३७) इति साधुः । मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाडनोऽपि । अत एव 'मेघाम्या-दिरिरंमदः' इति शब्दार्णवः ॥ द्वे 'वज्राग्नेः' ॥ इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥ ॥ शकस्य धनुः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः' ॥

तदेव ऋजु रोहितम्॥ १०॥

(तिदिति ॥) तिदन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवकं सद्रो-हितं स्यात् । 'रुहे रक्ष लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतन् । 'रोहितं रुधिरे धीरऋजुशकशरासने । रोहितो मीनमृग-योर्भेदे रोहितकद्वमे' इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः संजा-तोऽस्येति । तारकादिलात् (५।२।३६) इतंच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः'॥ वृष्टिर्वर्षम्

(बृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰प॰से॰)। 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४)॥ (१)॥ ॥ 'अज्विधौ भया-दीनामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि (३।३।१९५) वर्षणमपि । नचाचा ('नपुंसके कादिनिवृत्त्य-र्थम्' इति (३।३।५६) भाष्योत्त्या कस्येव) ल्युटोवाधः । 'वृषमो वर्षणात्' (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । 'अथ वृष्टिवंषमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दाणंवः । 'वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु । वर्षवंरेऽपि वर्षास्तु प्रावृषि' इति हमः ॥२॥॥ हे 'वृष्टेः'॥

तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेविंघाते द्वौ । 'अवे प्रहो वर्षप्रतिवन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्रहेर्वा घन् ॥ (१) ॥*॥ 'प्रहवृद्दनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इस्पि अवप्रहः । ('अवप्रहस्तु ज्ञानमेदे गजालिके । प्रतिवन्धे वृष्टिरोधे') । ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृष्टिविघातस्य' ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे घल् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ 'सं गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। आसरणम् । घल् (३।३।१८)। 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-वर्षे सहद्वले' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'महावृष्टेः'॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) सता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्यु-कणाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति ता-लव्यप्रकरणे कष्मविवेकात् । 'शीकृ सेचने' (भ्वा॰आ॰से॰)। 'ऋच्छेररन्' (उ॰ ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । ('शीकरं सरले वातस्ताम्बुकणयोः पुमान्') ॥*॥ (सीकरः) 'द-न्लादिरयम्' इति धनपालादयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वात-प्रक्षिप्तजलकणस्य'॥

१—तथाच हरिप्रवोधे 'खेऽभ्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम नीखता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी छताधामास्तम् । इति यमकितम्'—इति मुकुटः ॥ २—केचित्तु (स्फूर्जः) इति दीर्षं नेज्छन्ति । तेषां 'सिपि धातो हर्वा' (८।२।७४) इलातो 'इलि च' (८।२।७७) वामहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-विद्यानाम भवतीति मैत्रेयः—इति मुकुटः ।

१—कङ्कुमे ॥ २— 'वर्षवरः पण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-कोमुदी ॥

वर्षीपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृष् हिंसायाम्' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'कृषादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ॰ ५।३५)। क्षि-पकादिखात् (वा॰ ७।३।४५) इलाभावः। पुंस्यपि। 'वर्षो-पलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते'। ('करकस्तु पुमा-न्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च। द्व्योमेंघोपले न स्त्री करक्के च कमण्डलौं')॥१॥॥॥ एकं 'वर्षोपलस्य'॥

मेघच्छनेऽहि दुर्दिनम्।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रे-रप्युपलक्षणम् । रात्राविष दुदिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वा-न्तम्' इति रक्षकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'वादछं दुर्दिने मेषे' इति ॥१॥३॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य'॥

अन्तर्धा ब्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥ अविधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च !

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । द्वधातः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गलात् (भ्वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ् ॥ (१)॥ (२)॥*॥ 'उपसर्गे घोः—' (३।३।९२) इति किप्रस्येऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥॥॥ 'श्वम् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताङ्कावे त्युट् (३।३।१९५)॥ (४) ॥॥॥ 'विष्ट भागुरिः—' इति वाह्लोपः ॥ (५) ॥ (६) ॥॥॥ 'तिरोऽन्तर्धों' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥॥॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०)। ष्यन्ताह्लयुट् (३।३।१९५)॥॥॥ अष्यन्ताह्लयुट् तु छद्नम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्घे' (६।४।८९) योगविभागाद् इस्वलम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । उक्तरीसा प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनसात् ॥ (८)॥॥॥ अष्टौ 'अन्तर्धानस्य'॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुद्वान्धवः ॥ १३॥ विद्युः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो विशापितः। अन्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४ विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः।

(हिमांशुरित्यादि॥) हिमा अंशवो यस ॥ (१) ॥ । । । चन्द्रं कर्पूरं साहरयेन माति तुलयति । 'चन्द्रं मो डिच' (उ० ४।२२८) इत्यसुन् । चन्द्रमाहादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुळकात्केवलादप्यिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मास्शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदश्चनाम्'-इत्युत्पिलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्र-श्च-चन्द्रमाः-इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१)॥(२)॥ ॥ ॥ चन्दति । 'चदि आहादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चद्रोऽम्युकाम्ययोः । खर्णे सु-

थांशौ कर्पूरे कै। स्पिल्ये मेर्चकेऽपि च' इति हैमः ॥ शा अचि (३।३।१३४) रेफग्र्न्योऽपि । 'हिमांग्रुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः दादी। चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥०॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) 'उन्नेरिचादेः' (उ० १।१२) इत्युः। यत्तु खामिमुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इलाहतुः। तिच-न्सम् । उन्दे रौधादिकलात् ॥ (४) ॥॰॥ कुमुदानां वान्धवः ॥ (५) ॥ ॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः । धेट् पाने । बाहुल-कात्कुः (उ० १।२२) । 'विघुः शशाङ्के कर्पूरे_, ह्रवीकेशे च राक्षसें' इति विश्वः ॥ (६) ॥≄॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ ग्रुश्रा अंशवी यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥ ।। निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥ ॥ अस्रो जातः । 'पन्नम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'अञ्जोऽस्त्री शहे ना निचुछे धन्वन्तरी च हिमिकरणे। क्लीवं पद्में इति विर्थेंः॥ (११) ॥ श। जीवयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'जीवेः' इत्यतु-वृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्व' (उ॰ १।७९) इति साधुः । 'जैवा-तृकः पुमान् सोमे कृपकायुष्मतोस्त्रिषु'॥ (१२)॥:॥ अमृतं सूते-सोमः । 'अर्तिस्तुसू-' (उ॰ १।१४०) इत्यादिना मन्। 'सोमस्त्वोषधीतद्रसेन्दुषु। दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृ-दैवते ॥ वसुप्रमेदे सलिले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-'इत्यादिना दश-पायां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुज् अभिषवे' । 'षू प्रेरणे' वा-इति । तन्न । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदा-संभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंवद्धः । जायमान इति जनेरक-मैकस्य प्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इलस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति-इल्पर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्वोप-न्यासः पूर्वान्वयी खतन्त्रो वा । नाद्यः । पूङा विग्रह्म तदुप-न्यासस्यासंगतलात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति हसस्य ब्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासो-Sसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्रहायति । 'ग्रहे हर्षक्षये' (भ्वा॰ प० मृगोऽह्वोऽस्य ॥ (१५) ॥ ॥ कला निधीयन्तेऽत्र । द्वधानः 'कर्मण्यिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥ ।।। द्विजानां राजा। 'राजा-' (पारा९१) इति टच्। 'द्विजराजः शशघरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥ ।।। श्वास्य धरः ॥ (१८) ॥ ।। नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥ ।।।

१—ओपधीविशेषे ॥ २—मयूरिपच्छस्यरेखात्रये ॥ — ३स्वा-मित्रन्थे तु तुनत्तीति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'क्रुओ हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥ वंशतिः 'चन्द्रस्य'॥

कला तु पोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते वा। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। ('कलं लजीर्णरेतसोः। अव्यक्तमधुरध्वाने) कला स्वीदंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै-युद्धौ षोडशांशे विधोरिप') इति हैमः ॥१॥*॥ एकम् 'चन्द्र-षोडशांशस्य'॥

विस्वोऽस्त्री मण्डलं त्रिष्ठ ॥ १५॥

(बिम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयथ्व' (उ॰ ४।९५) इति वन्नुमागमहस्वलानि। 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्थान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग-मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥ ॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कलच् । गौरादिलात् (४।१।४१) डीष् । मण्डली । 'स्थान्म-ण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च। कुष्ठप्रमेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगमेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य'॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंखर्थः

(भित्तमिति ॥) मियते सा। 'मित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥ शा शकोति, शक्यते वा । 'श्रुष्ठ शक्ती' (खा॰ प॰ अ॰) । 'शकिशम्योर्नित्' (उ॰ १। ११२) इति कलच् । 'शकलं लचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ 'खडि भेदने' (चु॰ प॰ से॰)। खण्ड्यते। कर्मणि घन् (३।३।१९)। — भावे घन् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता। खण्डनिकयाया एव प्रह-णप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याप्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) इति वा। 'खण्डोऽर्ध ऐक्षवे। मणिदोषे च' इति हैमः। ('खण्डो-ऽस्त्री शकले नेक्ष्विकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदें') । वा पुंसि-इति पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यते ॥ (३) ॥ ॥ 'ऋधु वृद्धौं' (खा॰ प॰ से॰) । ऋष्रोखनेन । 'हलध' (३।३। १२१) इति घत्र् । विशेष्यनिष्टः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'खण्डमात्रस्य'॥

अर्ध समें ऽशके।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीवमेव ॥ (१) ॥ ॥ तुल्यस खण्डद्रयस मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्सा

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।

—चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तन्न । इत्याभावप्रसङ्गात्। चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्बुल् (३।१।१३३) इति वा। 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः॥ (१) ॥ क्रमुदानामियम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्रण् । ('कौमुद्ः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमदी') ॥ (२) ॥ शा ज्योतिरस्यस्याम् । 'ज्योत्सा-तमिला-' (५।२।११४) इति निपालते । 'ज्योतस्ता चन्द्रा-तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्रायुक्तनिशि स्मृता'॥(३) ॥ श्रीणि 'ज्योत्स्नायाः'॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६॥

34

(प्रसाद इति ॥) 'षदु विशरणादौ' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ०)। भावे घत्र (३।३।१८)। 'प्रसादीऽनुप्रहस्तास्थ्यप्र-सत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ।। प्रसीदति स । 'गलर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ इयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्की लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्।

(कलक्केति॥) कं ब्रह्माणं लक्क्यति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा। 'लकि गतौ' (चुरादिः)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('कलङ्कोऽद्वेऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰प॰से॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। ('अङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु) चित्राजौ नाटकार्यशे स्थाने कोडेऽन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥ अ॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से)। लाञ्छयतेऽनेन । ल्युद् (३।३।११५)। 'लाच्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥३॥ लच्छ चते ऽनेन इति विश्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम्॥ (३) ॥ श। चाहयति, चह्यतेऽनेन वा। 'चह परिकल्कने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकान्नक् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं रुक्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ रुक्षयति। 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु॰ प॰ से॰) मनिन् (३।३।७५)। ('लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः') (५)॥ ॥ ल्युटि लक्षणम्। 'लक्षेरट् च' (उ॰ ३।७) इति नः। ('लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारसां लक्षणा कचित्')॥*॥ 'मुड्डा' (उ॰ ३।७) इति लक्ष्मणमपि। 'ज्योतिष्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीवे नामचिह्नयोः । स्यायक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौं, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात्। लक्ष्मी-वित तु पामादिलात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अस' इति गणसत्रेणात्वं वोध्यम् ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(ख़बमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्तिसमाः' (८।३।८८) इति षलम् । एतेन सुवामादि-लात् (८।३।९८) षलम्—इति खाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-रीला निर्वाहे सुक्षमादिलकल्पनस्य निर्वीजलात् । ('सुषमं

१ - हैमेऽपि 'स्यारकालशिल्पयोः' इत्येव दृश्यते ॥

रुचिरे समे । सुषमा तु स्थात्परमशोभायां कालमिवापि') ॥
(१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्धति इछविः॥ १७॥

(शोभेति ॥) शोभयति । 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु सुकुटेनोक्तम्-शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभार्थों' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हरुः' (३।३।१०३) इसकारः-इति । तन्न । अर्थ-निर्देशस्यानार्षलात् । यदपि--'गुरोश्च हलः' इति चकाराद-प्रत्यः इति तु वयम्-इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तेः । उक्तरीला निर्वाहाच । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥*॥ श्रुम्भयतीति श्रुम्भापि वोध्या ॥ (१) ॥ ॥ काम्यते । किन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' ईति विगृहीतलात्तत्रान्तरङ्ग-लाण्णिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ्भावे वा वोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्र-याम्') ॥ (२) ॥ श। 'द्युत दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। योततेऽनया ।-- 'इगुपधात्किः' इति-मुकुटः । तन्न । 'इगु-पधातिकत्' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य कित्त्वा-तिदेशात्। ('द्यतिस्तु शोभादीधित्योः') ॥ ॥ डीषि (ग॰ ४।१।४५) द्यती च द्ययते वा । 'द्य अभिगमने' किन्॥॥॥ क्तिनि (३।३।९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥ शा छयति । छिनत्त्य-सारमिति वा। 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'छिदिरु द्वैधी-करणे' (ह० उ० अ०) । 'कृविष्टुष्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः')॥ (४) ॥÷॥ एँषु भावे वा प्रखयाः । शोभेखत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चलारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्। प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैलमापाद्यते । 'स्यैड् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'स्याद्यध्—' (३।१।१४१) इति णः। ('अवश्यायो हिमे दर्पे')॥ (१)॥॥॥ निहिन्यते। 'ह्रम् हरणे' (भ्वा॰ उ० अ॰)। घम् (३।३।१९)। 'उपसंगस्य घिन-'(६।३।१२२) इति दीर्घः। यत्तु—'अध्या-यन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्वम्—इति मुकुटेनो-कम्। तन्न। 'अकर्तिर च—' (३।३।१९) इति घमः सिद्ध-लात्॥ (२)॥॥॥ तोषयति । तुषेः (दि॰ प० अ॰) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यतुवृत्तौ 'तुषाराद्यथ्य' (उ० ३।१३९) इत्यारन् किच। ('तुषारो हिमदेशयोः। श्रीकरे हिममेदे च')॥ (३)॥॥॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर्

१— 'इति तेन' इत्यपि पाठः ॥ २— दिगन्तः पाठः कुत्र नास्त्यपि ॥ अर्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वेषितुह्योईखश्च' (उ॰ २।५२) इतीनन्॥ (४)॥॥॥ हन्ति 'हन्तेर्हिं च' (उ॰ १।१४७) इति मक्। हनोति वर्धते। 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा॰ प॰ अ॰)। मन् (उ॰ १।१४१। वाहुलकेन) इति वा। संज्ञापूर्व-कलान्न गुणः। 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्थान्नपुंसकम्। शितले वाच्यलिङ्गं स्थान्'॥ (५)॥॥॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमादिः प्रलयः। तत आगतम्। अण् (४।३।७४) 'केकय-' (७।३।२) इलादिना यादेरियः॥ (६)॥॥॥ म-ध्वते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'झन् शिल्पि-संज्ञ्योः-' (उ॰ २।३२)॥॥॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेन्वने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। झुन् (उ॰ २।३२)॥ (७)॥॥॥ धूमिका धूममहिषी च वोध्या॥ सप्त 'हिमस्य'॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः॥ १८॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥ ॥ महद्भिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा॰ ४।१।४९) इति ङीषातुकौ ॥ (१) ॥ ॥ हे 'हिमसमूहस्य' ॥ शीतं गणे

शीतिमति ॥ गुणे सर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे झीवं शीतछाछसयोखिष्ठ । वानीरे वहुवारे ना' । 'इयेङ् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । भावे क्तः (३।३।१९४) । 'द्रव-मूर्तिसर्शयोः दयः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'इयो-ऽसर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानलम् ॥ (१)॥॥ एकं 'शीतगुणस्य'॥

तद्वद्थाः सुषीमः शिशिरो जडः।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः॥१९॥ (तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवा-नथीं येषां ते तद्वदर्थाः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षलम् । खामी तु-'सुष्ठु स्यायते' इति विगृह्य (सुशीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र वाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । मुकु-टस्तु — 'तद्युक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सर्ष-पोऽपि च' इति दन्लमूर्धन्य उष्मविवेकाद्'-इलाह । 'सु-षीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पत्रगान्तरे') ॥ (१) ॥ ।।। 'शश द्वतगती' (भ्वा॰ प॰से॰)। 'अजिरशिशिर-' (उ॰१। ५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपालते । 'शश्वच्छशाङ्क-शिशिराण्यपि शूकशिम्बिस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः किय-न्तः' इति शमेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुमेदे जडे त्रिष्ठु') ॥ (२) ॥≈॥ जलति घनीमवति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरेकलस्पर-णात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छ्किश-म्बिका') ॥ (३) ॥÷॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिष्मादिलात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('दा-

तळं पुष्पकाशीशे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यां स्थान्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्')॥ (५)॥ श॥ अर्शव्यावि (५। २।१२७) शीतः॥ (६)॥ श॥सस 'शीतलद्भव्यस्य'॥ ध्वव औत्तानपादिः स्याद

सुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' (तु॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) । कुटादिलात् (१।२।१) डिस्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य) इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः -इत्युक्तम् । तद्रभसात् । वकारान्तधातौ वा तद्वोध्यम् । 'ध्रुवः शक्के हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वस्रयोगिभदोः पुंति ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । स्त्री मूर्वाच्योः शालपर्यां गीतिस्रुग्भेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं स्त्रीवं प्रकीर्तितम्'॥ (१)॥ ॥ उत्तानपादस्यापस्यम् । 'अत इत्र् (४।१।९५) मुकुटस्तु—ऋषित्वात् (४।१।९६) इत्र-इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-भावात्॥ (२)॥ ॥ हो 'ध्रुवस्य'॥

अगस्तः कुम्भसंभवः।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तभोति । 'आतोऽनुपसर्गं कः' (३।२।३)। 'अगस्त्यः स्यारकुम्भयोनौ वङ्गसेनतराविप' ॥॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः' (उ०४।१८०) वाहुलकादस्यतेरिप–इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्तिच्कौ च-'(३।३।१७४) इति क्तिजुचितः । वाहुलका-अयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्ध्वादिः (वा०६।१।९४)। 'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्तिः कलशीसुतः' इति शव्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥ (२)॥॥॥ मित्रावरुणौ देवर्षा । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५) इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वाद्यपत्ये 'अत इज्' (४।११५)–इति मुकुटः । तन्न । एतयोः ऋषित्वे मानाभावात् ॥॥॥ वारुणिरिप । 'मित्रावरुणयोः सूनुरौर्वशेयायस्य वारुणिः' इति व्याद्धः । अणि दश्यते । 'और्वशेयागस्त्य-मैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य'॥

अस्यैव लोपामुद्रा संघर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्पैविति ॥) अस्पैव पत्नी छोपासुद्रा । न सुदं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । छोपे धर्मछोपे असुद्रा= हुर्षं न लभते इत्यर्थः । खाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३। १०९) फछं चिन्त्यम् । यत्तु—छोपयति योषितां रूपाभिमानम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । छोपा । सुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति सुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१। ५७)-इति सुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । छोपाशन्दस्यैव भाषितपुंस्कत्वातपुंवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्ग्रक्षेषेण वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥ श्रा समानो धर्मोऽस्त्रस्याः । इतिः (५।२। १९५) । 'समानस्य-' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-स्त्यपह्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सीत्रो धात्रहिंसार्थं आत्मनेपदी । ष्ट्न (उ० ४।१५९) । 'नभ्राण्न-पाद-' (६।३।७५) इति ननः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति विप्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तिचन्त्यम् । यद्वा 'णक्ष गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नक्षति। 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ॰ ३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षणु हिंसायाम्' (त०उ०से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । वाहुलकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा । देवत्वातक्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'स्रु प्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६)। इति सः । 'षडोः-' (८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यात्रक्ष-त्राच्छभक्षयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति हैमः ॥ (२) ॥ शा भाति । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०१) इति डः। 'भं नक्षत्रे गभसौ स्त्री पुंसि स्याद्भुगुनन्दने । (भवने च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥ (३) ॥ शा तरन्खनया । मिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् । गुणः (७।४।१६) । निपातनाद्दीर्घः ॥:॥ तारयतेः पचा-यचि (३।१।१३४) तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्यात्तार इलिप' इति व्याडिः । ('तारो वानरभिन्मुक्ताविन शुद्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः । त्रिलिङ्गोऽत्युचशब्दे च')॥ (४)॥:॥ ण्वुलि (३।१।१३३) तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा॰ ७।३।४५) इतीलाभावः । अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीलाभावे क्लीबलमुडु-साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः । ('तारको दैल्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्रातरि त्रिषु')॥ (५)॥ ।।। अवतीति-- जः । किए (३।२।१७८) । 'ज्वंरलर-' (६।४। २०) इत्यूठौ । 'हस्बो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्तः। समासोत्तरम् 'इको हस्वोऽङ्गः'-इतिवा हसः । डयतेर्डुः डीडो मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'उ च तड्ड च' इति विप्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्वासौ डुश्व' इति ज्ञेयः । उडुः, उडू, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संबुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाची लनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं डयते, उना शंभुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१--- पतत्पक्षद्रये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्द्रयम् ॥ २--- अ-न्येश्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (बा॰ १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिल्। गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। यतु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा॰ ४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति-इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि —गोत्रत्वसुपचर्य 'गोत्रे कुझादिभ्य-इफ्रम्' (४।१।९८) इति च्फ्राम 'जातेरस्रीविषयाद्योपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्-इत्याह । तदपि न । कुजादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरीलोपचारं विना निर्वाहाच । यत्तु—'अत इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽापे द्वैपायनवत् 'यञिञोक्ष' (४।१।१०१) इति फक्-इति स्वाम्याह । तदपि न । अन-न्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपा-यनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायन-शब्दव्युत्पत्तेर्द्ष्यान्तासंभवाच ! यदपि-- 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इञः' उपसंख्यानान्डीष् । 'कौरव्यमाण्डू-काभ्यां च'(४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः-इति । तदिप न । लदुक्तोपसंख्यानाप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच-यार्थत्वे मानाभावाच । यदपि--दक्षमयते । त्युः (३।१। १३४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)-इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञप्राज्ञबद्भुपद्मयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्चन्ते । ('दाक्षायणी लपर्णायामियन्याद्युडुपु क्रियाम्')। (१)॥:॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्'॥

अश्वयुगि्ष्वनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-

१--- लिङ्गजानं तेपामन्यतोऽन्धार्यम् । तथा च तन्नान्तरे-'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्घीवे, मृगशिरो नपुंसि स्वात्। पुंसि पुन-र्वसुप्यो, मूलं त्वस्नी, स्त्रियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदी-पानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयाचेऽथ सर्पांच विशाखाचे तथैव च। आपाढाचे धनिष्ठाचे अश्विन्याचे तथैव च ॥ द्वन्द्वान्येतानि वहुव-द्वक्षाणां जुडुयास्तदा । दन्द्रद्यं दिवच्छेपमवाश्रष्टान्यथैकवत् ॥ इति । एवं चाद्याश्रतस्रः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीक्वीवयोरेकत्वे, आर्दा क्येक्तवे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंत्येकावे आश्वेषाचे स्त्रीवहुत्वे, फल्युन्यौ स्नीदित्वे, इस्तो मिशुनैकत्वे, चित्रा ख्येकत्वे, स्वातिर्मि-युनैकत्वे, विशाखाचे स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा स्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषादादये स्त्रीवहुत्वे, अवणो मिथुनैक्ते, धनिष्ठाचे स्त्रीवहुत्वे, साद्रपदाद्रयं खीदित्वे, रेवती ख्येकत्वे इति निष्कर्षः । सक्टस्त अविनीमरणीरोहिणीमृगशिरआर्द्रापुच्याक्षेषाहस्तचित्रास्वालन्राधां-ज्येष्ठामूलावाद्यश्रवणथनिष्ठाञ्चतिभवरवतीनामेकवचनान्तावम्, पु-नर्वसुफल्युनीविशाखामाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयो-र्बेडवचनान्त्रत्वमाह। तत्रोक्तार्पवानयविरोधः स्पष्ट एव। अस्य कात्या-यनवान्यस्य द्दोममात्रविषयत्वस् जुद्दुयात्पदोपादानात् करपनीयम्॥ द्विष-' (३।२।६१) इति किए। यत्तु-'ऋत्विग्-' (३।२। ५९) इत्यादिना किन्-र्ति मुकुटः। तन्न। युजेः केवलात्कि-न्विधानात्॥ (१)॥ः॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः। इनिः (५।२।११५)॥ (२)॥ः॥ द्वे 'अश्विन्याः'॥

राधा विशाखा

राधिति ॥ राष्ट्रोति कार्यमन्या । 'राध .संसिद्धौ' (खा॰ प॰ अ॰) । 'गुरोख हरुः' (३।३।९०३) इस्रकारः । राध-यित । अच् (३।१।९३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्व गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ विशाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।९३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखासे कठिछके' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'विशाखायाः॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः किन्युगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥ ॥ सिष्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिष्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥ ॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिष्य—' (६।४। १४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्र-मेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योषिति' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पुष्यस्य'॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५०)। प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्छक्' (५।३।६५) इति मतुपो छक् ॥ (१) ॥ ॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥ ॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

स्युरिति ॥ प्रोष्टो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुश्व-' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुवीहावच् पद्भावश्व निपातितः । प्रोष्टपदयोद्धिंत्वेऽिप 'फल्गुनीप्रोष्टपदानाम्-' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्वहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात-'(५। ४।१२०) इति प्रोष्टपदा भैद्रपदाश्व निपातिताः-इति मुकुटः । तत्र । भद्रपदाशब्दस्य तत्रामहणात् । एतेन—अर्थप्रहणा-द्वद्रपदा-इति खाम्युक्तिरिप परास्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्'॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाप्रहीयणी।

मुगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्ष शिरो यस ॥(१)

१—हस्वादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति केपात्—इति मुकुटः ॥

॥ श्राः शिरोऽस्य । रूपमेदात्क्षीवम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्भगिशिराः' इति वोपालितः स्नीत्वमप्याह ॥ श्रा मृगोऽपि । 'मृगशिषें हिस्तजातौ सृगः पश्चकुरङ्गयोः' इति व्याखिः ॥ (२) ॥ श्रा अप्रे हायनमस्याः । मार्गशीषेमारम्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । आप्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु— 'आप्रहायण्यश्वत्याहुक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्सार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे गौरादित्वात् (४।१।४९) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे गौरादित्वं पुंवद्भावप्रियोधम्, किं तु ङीव्विधानार्थम् । निहं गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीव्विधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य क्षरमेदार्थत्वात् । नचोदात्तनियुन्तिस्वरेण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनियृत्तिस्वरस्यव वाध्यसेम्वात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति स्रवचत्वाच ॥ (३) ॥ श्रा त्रीणि 'स्रगद्वारसार्था' ॥

इन्वकास्तिच्छरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ ईन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौं प्रीणने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) इदित्वात् (७१९१५८) तुम् । संज्ञायां कुन् (उ॰ २१३२) । क्षिपकादित्वात् (वा॰ ७१३४५) इत्वासावः ॥॥॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल खप्ने क्षेपणे च' (तु॰ प॰ से॰) । 'सानसिवणिस—' (उ॰ ४१९०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपालते । ('इल्वलास्तारकाभेदेऽपी-ल्वलो मत्स्यदैलयोः')॥ (१)॥॥॥ मृगशीषिशिरोदेशस्थानां पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

वृहस्पतिः सुराचार्थो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः । जीव आङ्गिरस्रो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः॥२४॥

बृहस्पतिरित्यादि ॥ वृहतां पतिः । 'तद्वृहतोः--'
(वा॰ ६१११९५७) इति सुट्तलोपौ ॥३॥ अछिक 'बृहतां
पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सुराणामाचार्यः ॥ (१) ॥३॥
गिरां पतिः । 'अहरादीनां--' (वा॰ ८१२१७०) इति वा रेफः
॥३॥ पक्षे विसर्गोपध्मानीयो) । कस्कादित्वात् (८१३१४८)
षः--इति केचित् ॥ (३) ॥३॥ प्रशस्ता धिषणास्य । अर्शः
आद्यच् (५१२१९५०) । यद्वा धृष्णोति । 'विश्वषा प्रागल्भ्ये'
(स्वा॰ प॰ से॰) । 'धृषेधिष च--' (उ॰ २१८२) इति क्युः ।
('धिषणास्त्रदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४)
॥३॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (त्रया॰ प॰ से॰) ।
'कृप्रोहच' (उ॰ ११२४) इति कुः स्थान्तादेशः (रपरः) ।

'गुरुर्महलाक्षिरसे पित्रादी धर्मदेशके। अल्हाँ दुर्जरे चापि' इति हैमः॥ (५)॥॥॥ जीवयति। अच् (३१९१९३४)। मृत्तसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात्। 'जीवः स्यात्रिद्शाचार्ये हममेदे शर्नारिणि' इति हैमः॥ (६)॥॥॥ 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अङ्गराः' (उ० ४१२३६) इत्यस्त्रन्तो निपातितः। अङ्गरसोऽपत्यम्। 'ऋष्यन्धक-' (४१९१९९) इति लुक् । आङ्गरसाः, आङ्गरसाः, अङ्गरसः॥ (७)॥॥॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ट्याः पतिपुत्र-' (८१३५३) इति सलविधानात्षष्ट्या अलुक् ॥॥॥ लुक्पक्षे 'वाक्षपतिः' अपि ॥ (८)॥॥॥ 'ऋषयः सप्तधीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली। तदन्तर्गतादिः सम्ताश्चित्रशिखण्डिनः जातः। 'पश्चम्याम्-' (३१२९८) इति डः॥ (९)॥॥॥ नव 'वृह्रस्पतेः'॥ व्यक्षो देत्यगुरुः काव्य उराना भागवः कविः।

द्युक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुकः । शो-चित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २। २८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥३॥ दैलानां गुरुः ॥ (२) ॥ श। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कोतुमवस्यमाख्या-तुमईलात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा। 'काट्यं प्रनथे पुमाञ् शुक्रे काच्या स्यात्पूतनाथियोः') ॥ (३) ॥३॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ॰ ४।२३९) । मह्यादिलात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदुशनस्–' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥**ः॥ भृगोरपत्यम्**। ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु छुक् (२।४।६५) । भगवः। ('भार्गवः परश्रुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे। दैलाचार्ये भार्गवी तु कृष्णदूर्वीमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥ ।। कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। कौतीति वा। ('कविर्वाल्मीकिशुक्योः। सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यान्त योषिति') ॥ (६) ॥#॥ षट् 'श्रक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥
अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयर्ति पीनलात् 'ऋ गतौ'
(जु॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गाति वा ।
'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अङ्गिमदिन' (ज॰ ३।१३४)
इसारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन्
(५।३।९६) रक्तवर्णलादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि
स्यादुल्मुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंग्रुककोरके'॥ (१)॥॥॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पश्चम्याम्न'
(३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो
नरकभौमयोः')॥ (२)॥॥ भूमेरपस्यम् । शिवादिलात्

१—'इन्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतेः—इति स्वामी ॥ २— केचिद्रत्यनेन स्वामिचान्द्रोक्तेऽरुचिः स्विता । गीष्पतिरित्यसाधु-रिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीपंतिः, गी × पतिः, गीःपतिः, इति स्पत्रयमेवोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

१--तथा च रामायणे 'अनात्ताश्रष्टसंशांश्र आहतास्त्युहस्पतिः । दिन्याभिमंश्रयुक्तामिरोषधीभिरजीवयद्' इति सुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैखयोः' इति हैमः॥ (३)॥=॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य॥ (४)॥=॥ मह्याः सुतः॥ (५)॥=॥ पञ्च 'मङ्गलस्य'॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपलम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४१९१९२०)। 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। कः (३१९१९५५) (बुधः सौम्ये कवौ')॥ (२) ॥ ॥ सोम इव । सोम्यः । 'शालादिभ्यो यः' (५१३१९०३)। ततः प्रज्ञावण् (५१४१३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुप्रे मनोक्ने सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः')॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'बुधस्य'॥

समौ सौरिशनैश्चरौ।

समाचिति ॥ सूरस्यार्कस्यापलम् । 'अत इन्' (४।१। ९५) ॥॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥॥ शनैश्वरति पङ्गलात् । अच् (३।१।१३४) ॥॥॥ 'शिनसौरिशनैश्वराः' इति रमसाच्छनिरपि ॥॥॥ शनैश्वरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शनेः'॥

तमस्तु राहुः स्वर्भातुः सेंहिकेयो विधुंतुदः॥ २६॥

केतुः॥ ('केतुर्ना रिक्पताकावित्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि')॥ (१)॥ शासी शिखी। ('द्याखी वही वलीवर्दे शरे केतुत्रहे हमे। मयूरे कुकुटे चार्थे, शिखावलन्यलिङ्गकः') इति खामी॥ (२)॥ शा हे 'केतोः'॥

सप्तर्पयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्व । 'दिक्संख्ये-' (२।१। ५०) इति द्विग्रः । 'चित्रः शिखण्डश्रूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिर- क्षिरा अत्रिः पुलस्यः पुलहः कतुः । वसिष्ठश्रेति सप्तेते ह्रेया-श्रित्रशिखण्डिनः'॥ (१) ॥॥ एकम् 'सप्तर्घीणाम्'॥ राशीनामुद्यो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्याप्नुवन्ति । 'अश्रु व्याप्तां' (खा॰ आ॰ से॰) । 'अशिपणाय्यो रुडायछको च' (उ॰ ४११३३) इति रुडागम इण्प्रलयश्च ॥ (१) ॥॥। लगति फले। 'लगे सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'श्रुव्धखान्त-' (७१२। १८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपाल्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विप्रहं प्रदर्श 'ओलजी ओलस्जी बीडे' (तु॰ आ॰ से॰)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तम्म । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृतेऽथीसंगतेश्व । अतः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७१२१४) 'ओदितश्व' (८१२। ४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राख्युदये क्षीवं सक्तल्जितयोक्षिषु' ॥ एकम् 'राद्युद्यस्य' ॥

ते तु मेषवृषाद्यः॥ २७॥

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेषदृषौ आदी येषां ते ।। प्रत्येकं एकम् ॥

स्रस्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः।
भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरिवभाकराः॥ २८॥
भास्तिवस्वत्सप्ताश्चहरिदश्चोष्णरश्मयः।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः॥ २९॥
द्यमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः।
विभावसुर्वहपतिस्त्विषापतिरहपैतिः॥ ३०॥
भानुर्देसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः।

सूरेित ॥ सुवित प्रेरयित कर्मणि लोकम् । 'णू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूधान्गृधिम्यः कन्' (उ० २।२४) । दैन्लादिः ॥ ॥ शवति । 'ग्रु गतौ' (सौत्रः) 'ग्रुसिचिमीनां दीर्घश्व' (उ० २।२५) इति किन ग्रुरश्च । 'श्रूरश्चाहमटे सूर्यें इति विश्वः । 'सुमटे श्रूरः सूर्यें च दन्लोऽपि' इत्यूष्मिव-वेकः । ग्रुरयते वा । 'ग्रुर विकान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (२।१।१२४) यत्तु-सूते प्रेरयलन्धकारम्, इति विश्वदं प्रदर्श्व 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोहपन्यसनं मुकु-टेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोस्तादशरूपामावात् ॥ (१) ॥ ॥ सप्रति । 'स् गतौ' (भवा० प० अ०) । सुवति प्रेरयित कर्मणि लोकान्, इति वा । 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजसूयसूर्य-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽकंपणे

१— 'पुंडीबलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । वृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राज्ञयः 'मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको घन्वी मकरः कुम्ममीनकौ ' इति स्वाम्युक्ता हेयाः ॥ ३— 'वारुणी वारुणीमृतसौरमा सौरमास्पदम्' इति दण्डियमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोढशूरमासः' इति वासव-दत्ताश्चेपात्तालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्भार्यौषधीमितोः' ॥ (२) ॥ ॥ इयर्ति । 'श्रमुक्ष-न्पूषन्-' (उ॰ १।१५९) इति निपातितः । ('अर्थमा पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३) ॥ ॥ अदितेर-पत्मम् । 'दिलदिला-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-श्रिदशार्कयोः') ॥ (४) ॥**≭॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो** यस्य ॥ (५) ॥ ॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविसा-' (३।२।३१) इति टः॥ (६) ॥ ॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादिलात् (८।३।४८) भास्कराहस्करौ–इति खामी) । ('भास्करो विह्मिर्ययोः')॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं वध्राति । 'वन्धेर्त्रिधिदुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥⇒॥(१०) ॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'भास्वान्दीते रवी') ॥ (१२) ॥÷॥ विविधं वस्ते आच्छा-दयति । 'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ अ॰) । किप् (३।२। ७६)। विवो रिसमः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)। 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्वत्वाभावः । ('विव-स्वान्विद्युधे सूर्ये तन्नगर्या विवस्त्रती')॥ (१३)॥*॥ सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५)॥*॥ उष्णा ररमयोऽस्य ॥ (१६) ॥⇒॥ विशेषेण कर्तनं यस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोहीढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति वा। 'कृती छेदने' (६० प० से०)। णिजन्ताल्लगुट् (३।३। ११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०)। 'चोः कुः' (८।२।३०)। ('झरो झरि' (८।४।६५) क-लोपः)। यद्वा 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से०) चुरादिः । अर्क्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति मते घन्। (अर्को हमेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडोजिस') (१८)॥ मृतेऽण्डे भवः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'परा मार्ताण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्ताण्डमाभरत्' इला-दिमन्त्राद्दीघींऽपि 'अथ मार्तण्डमीर्ताण्डी' इति नामनिधाना-च्छव्दार्णवाच । 'मार्तण्डः कोडसूर्ययोः' ॥ (१९)॥॥। मेहति। 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०)। 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच्। 'मिहिरः सूर्येवुद्धयोः' ॥ ।। ॥ महेः किरचि महिरोऽपि। 'महिरमिहिरगीथाः कालकु-त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥≈॥ ऋच्छति । 'अर्तेश्व' (उ॰ ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषास्यामामजिष्ठात्रिवृतासु चं)॥ (२१) ॥*॥ पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्या॰ प॰ से॰)। 'पूष वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा 'श्रृन्धन्-' (उ॰ १। १५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥ ॥ दिनो मणिरिन ॥

(२३) ॥ ॥ तरन्खनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसः धू-' (उ॰ २।१०२) इलादिना तरतेरिनः । 'तरणिर्द्युमणी पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥⇒॥ मेद्यति । 'अिमिदा स्नेहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ॰ ४।१६४) इति कः। ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि')॥ (२५) ॥ ॥ चित्रा मानवोऽस्य । 'चित्रभातुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च'॥ (२६)॥ श। विरोचरी। 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२। १४९) इति युच्। 'विरोचनः प्रहादस्य तनयेऽर्केऽप्रि-चन्द्रयोः'॥ (२७)॥॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हारमेदे च पावके' ॥ (२८) ॥ *॥ प्रहाणां पतिः ॥ (२९)॥:॥ त्विषां पतिः । अछकू ॥ (३०) ॥*॥ अहः पतिः। अहपीतिः॥ (३१) ॥*॥ भाति। 'दाभाभ्यां नुः' (७० ३।३२) । ('भानुरंशौ खौ दिने') ॥ (३२) ॥ ॥ हन्ति । 'बृत्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'हंसः स्थान्मानसौकसि । निर्लोभनुपविष्वकेपरमा-त्मनि मैत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमहदन्तरे । तुरं-गमप्रभेदे च'॥ (३३)॥ श। सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥*॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽरुक्करेऽपि स्या-द्वास्करे निरयान्तरे'। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि। तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनो रविः इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥ ॥ सुवति। 'बू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। तृच् (३।१।१३३)। यत्तु-सूयते, सूते-इति खामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तत्र । 'खरतिसूतिसूयति-' (७।२। ४४) इतीिबुकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-धात्वोरर्थासंगतेश्व ॥ (३६) ॥ ॥ ह्यते, स्तूयते, रवते, वा। रविः। 'रु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰)। 'रुङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)॥ (३७) ॥ चण्डांद्राः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ।।। सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य'॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(माठर इति॥) मनुते मठरः। स एव माठरः। 'जनेररष्ठश्व' (उ० ५१३८) इत्सनुवर्तमाने 'विचमिनिभ्यो निच' (उ० ५१३९) इत्सरप्रत्ययः ठश्वान्तादेशः। ततः प्रज्ञायण् (५१४१३८)। मठिति। 'मठ मदिनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच्। मठरस्यापलमिति वा। ऋष्यण् (४१९१९१४)। मठन्त्यनेन मठः। 'पुंसि—' (३१३१९८) इति घः। मठं राति। 'रा दाने' (अ० प० से०)। कः (३१२१३) ('माठरो व्यासविप्रयोः। सूर्यानुगे')॥ (१)॥॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति। अर्श आयन्

[.]१—मत्सरो द्वेपः । तत्र यथा 'मुनौ विद्दंसे सरसीव शुष्के' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७)। पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३)॥ (१)॥ । इण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यृहप्रभेदेष्व-श्वेऽकांनुचरे मिथे॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः'॥ (१)॥ । पार्थे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६)। परिपार्श्व वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४। २९) इति चकाराद्वक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां' एकैकम् ॥

सूर्यस्तोऽरुणोऽनूरः कादयपिर्गरुडायजः।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥ ॥ अरुणो वर्णा-ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा॰ ५।२।९४) इति मतुपो छग्वा ॥ (२) ॥ ॥ अविद्यमानावूरू यस्य ॥ (३) ॥ ॥ कस्यपस्यापत्यम् । वाह्वादिलात् ॥ (४।१।९६) इन् ॥ (४) ॥ ॥ गरुडस्याप्रजः ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'सूर्यसारथः'॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिचेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्लु व्याप्तो' (जु॰ उ॰ अ॰)। घम् (३।३।१८)। 'परिचेषः स्वात्प-रिधो परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रहः ॥॥॥ 'विश्वः प्रयेशने' (जु॰ प॰ अ॰) असाद्धित्र तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परि-वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रमसः ॥ (१)॥॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप—' (३।३।९२) इति किः। ('परिधिर्यक्षियतरोः शाखायामुपसूर्यके')॥ (२)॥॥॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्राविसमासः (२।२।१८)। ततः स्वार्थं कन् (५।३।९७)॥ (३)॥॥॥ 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) मन्दति । वृषादिलात् (उ॰ १।९०६) कलच्॥ (४)॥॥॥ 'मण्डलं परिवेशश्व परिवि-वोपसूर्यकम्' इति भागुरिः॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोकत्पा-तादिजातमण्डलस्य'॥

किरणोस्नमयूखांग्रुगमस्तिघृणिघृष्णयः। भाजुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोदींधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृपृवृत्ति –' (उ॰ २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ वसन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्फायि-तिवि' (उ॰ २।१३) इति रक्। यजादिलात् । (६।१।१५) संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।१९०) इति न षत्वम् । ('उस्नो वृषे च किरणेऽप्युस्नार्जन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

॥ शमिनीते। 'माङ ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इत्यू-खप्रलयो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति दण्डकोक्तो गलर्थः । अच् (३।१। १३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः। धातुंसमुदायातप्रखयानामविधानात् । पृषोदरादिलाश्रयणस्य निर्मूलत्वाच । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्') ॥ (३) े॥⇒॥ अंशयति । 'अंश विभाजने' चुरादिः । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशुर्लेशे रवौ रक्ष्मौ' इति विश्वः । 'अंद्युः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥:॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं वभित्त दीपयित ॥ गभितः । 'भस भर्त्सनदीह्योः' (जु॰ प॰ से॰) । जुहो-त्यादिः । 'किच्कौ च−' (३।३।१७४) इति किच्। एवं च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्सनदीहयोः' । 'वसेस्तिः' (उ॰ ४।१८०) इति वाहुळकात्तिप्रखयः। पृषोदरादिलात् (६।२।१०९) गनभागलोपः- इति मुकुटकृतं क्रिष्टकल्पनम-नुपादेयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् । ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना खाहायां तु योषिति') ॥ (५) ॥ श जिघति । 'घृ क्षरणदीस्योः' (जु॰ प॰ अ॰) जुहो-त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्चः । वस्तु-तस्त घरति । 'ष्ट सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः । 'घृणिपृश्चि-' (उ॰ ४।५२) इति निप्रस्ययो गुणाभावश्च निपा-तितः । ('घृणिः पुनः । अंग्रुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥ ।।। भृष्णोति । 'त्रिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'वृषि-धृषिभ्यां कित्' इति निः किच-इति मुकुटः । तन्न । तादश-सूत्राभावात् । अतो वाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥ 🖘 ॥ 'व्रुष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ॰ ४।४९) इति निः पिच ॥**॥**॥ 'पृथ्यिः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । अस्य सलोपो गुणाभावाश्व 'घृणिपृश्चि-' (उ० ४।५२) इति निपातितः । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (७) ॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥ भा कीर्यते । 'कु विक्षेपे' (तु०प०से०)। 'ऋदोरप्' (३।३५७)। ('करो वर्षोपले रझमैं पाणौं प्रत्यायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥ ॥ म्रियते तमोऽस्मिन् । 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे—'<u>त्रु</u>टि-मसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुस्रः करः पद्म्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्भुनि-भेदे ना गमस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥ ॥ दीधीते दीप्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ०आ०से०) क्तिच् (३।३।१७४)। 'तितुत्र-' (७।२।९) इतीण्निषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१—तालव्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टक-रांशुमे शुभे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

_ १— इन्द्रादयो इष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः। यत्सी-रम्। 'तत्र शको नामपार्थे दण्डाख्यो दण्डनायकः। निह्नस्तु द-क्षिणे पार्थे पिङ्गलो नामनश्च सः॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्थे भने-न्माठरसंश्च्या। पेनमन्ये गुइह्रराहुस्नरादयः। तेषु प्राधान्यात्रय प्रनोक्ताः।' इति स्नामिमुकुटौ॥

इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७४।५३) इतीकारलो-पः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-शासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रिया-मिति संवध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'कि-रणानाम्'॥

स्युः प्रभारुग्युचिस्त्वड्भाभारछविद्युतिदीप्तयः। रोचिः शोचिरुभे क्लीवे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। ('स्कृ शोभाकिरणेच्छासुं')॥ (२) ॥ । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचि-र्दाप्ती च शोभायामभिष्वज्ञामिलाषयोः ॥ (३)॥*॥ त्वेष-ति । 'त्विष दीप्ताे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । क्रिप् (३।२।१७८)। ('तिवट शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि')॥ (४) ॥ शा भा दीप्ती' (अ॰ प॰ से॰) । दशिब्रहणात् (वा॰ ३।२।१०१) डः । टांप (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तो स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा किप् (३।२।१७८) । आवन्तलाभावात्र सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥ शा 'भास दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्रिप् (३।२।१७७)। भाः, भासौ। ('भाः प्रभावे मयूखे च')'॥ (६) ॥ ॥ छ यति छिनत्ति वा तमः । 'कृविपृष्वि-च्छवि-' (उ॰ ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः॥ (७) ॥ शा 'द्युत दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) द्योततेऽनया । 'इगु-पधारिकत्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥ ॥ दीप्यते-Sनया। 'दीपी दीप्तों' (दि॰ आ॰ से॰)। 'किन्नावादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४)॥(९)॥०॥ 'हच दीप्ती' (भ्वा॰आ॰से॰)। रोचतेऽनेन । 'अर्चिग्रुचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः॥ (१०) ॥ । 'ईशुचिर् पूतीभावे'। (दि॰ उ॰ से॰)। शुच्यति पूर्तीभवलनेन । इसिः॥ (११) ॥≉॥ एकादश 'त्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः॥ ३४॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशयोताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घनन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च')॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ आतपस्तु प्रचार्यजन्तः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'आतपस्य'॥

कोणं कवोणं मन्दोणं कदुणं त्रिषु तद्वति।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थं च' (६। ३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥*॥ 'कवं चोष्णे' (६।३। १०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥*॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥*॥ एते गुणे क्रीवाः ।

१--पचाधजनत इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति घो वा इत्यपि

गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥ तिरमं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्रमिति॥) तेजयति। 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से॰)। 'युजिहचितिजां कुश्व' (उ॰ १।१४६) इति मक् क-वर्गश्चान्तादेशः॥ (१)॥॥॥ 'तिजेदींर्घश्व' (उ॰ ३।१८) इति स्नक्प्रत्यये तीक्ष्णम्। 'तीक्ष्णं सामुद्रत्रवणे विषलोहा-जिमुष्कके।क्षीवं यवाप्रके पुंति तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु'॥(२)॥॥॥ खमिन्द्रियं रात्यमिमवति। 'रा दाने' (अ॰ प॰ अं॰)।कः (३।२।३)। 'खारं स्यात्तीक्ष्णघर्मयोः। गर्दमे-ऽस्त्री देवताडे'॥(३)॥॥॥ तद्वत्-गुणे क्षीवम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः। त्रीणि 'अत्युष्णस्य'। तीक्ष्णोऽतिः इत्यादावुपन् चारात्प्रयोगः॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(सृगेति)॥ सृगाणां तृष्णास्यस्याम् । अर्शवायच् (५।२।१२७)॥ (१)॥ श॥ मंरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन्॥ (२)॥ श॥ द्वे 'सृगतृष्णायाः'॥

इति दिग्वर्गविवरणम्॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कत्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (स्वा॰ आ॰ से॰)। कमिण घव् (३।३।९९) कालयति सर्वम्, इति वा। ण्यन्तात्पचायच् (३।१।९३४)। 'कालो सत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः'॥ (१)॥॥॥ दिशति। 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'क्तिच्कौ च संहायाम्' (३।३।९४४) इति कः। 'दिष्टं दैवे पुमान्काले'॥ (२)॥॥॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा। 'नञ्याहन एह च' (उ॰ ४।२२४) इत्यस्न्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्-' (७।९।९४) इत्यनङ्। 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति तुद्। सान्तः॥ (३)॥॥॥ सम्यग् एति। 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) पचायच् (३।१।२३४)। ('समयः शपये भाषास्पदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च॥ कियाकारे निदेशे च')॥ (४)॥॥॥ चलारि 'सामान्य-कालस्य'॥

अथ पक्षतिः।

प्रतिपद् हे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति॥) पक्षस्य मूलम्। 'पक्षात्तः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्तित्रथांत्-' (वा॰ ४।१।४५) इति डीषि तु प- भ्रती। 'पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथी'॥ (१)॥ शा प्रतिपत्तवे उपक्रम्यतेऽनया मासादिः। संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) किए। दान्ता। 'प्रतिपत्त्री तिथी मतौ'॥ (२)॥ शा द्वे 'प्रतिपत्तिथेः'॥

तदाचास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥ (तदाचा इति ॥) सा प्रतिपद् आचा यासी ताः । 'अत सातलगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऋतन्यज्ञि-' (उ॰ ४।२) इलतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अल्लोपः ॥ (१) ॥॥ द्वयोरिलत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संवध्यते ॥ एकं 'सामान्यतिथेः' ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ।

यस्त इति ॥ घसल-धकारम् । 'घस्त् अदने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'स्फायिति व (उ॰ २।१३) इति रक् । 'घस्तस्तु दिवसे हिंसे'॥ (१) ॥॥॥ दीयते क्षीणं भवति । 'दीङ् स्वये' (दि॰ आ॰ अ॰) दिवादिः । 'इणसिञ्जिदी क्-' (उ॰ ३।२) इति नक् । बाहुलका ब्रस्तः । चित तमो, निर्व्यापार-स्थिति चेति वा । चतेः किनन् (उ॰ २।४९) ॥ (२) ॥॥॥ न जहाति । 'निम्न जहातेः' (उ॰ १।९५८) इति कनिन् । 'रोऽग्रुपि' (८।२।६९) इति रः । यत्तु—'अहन्' (८।२।६८) इति रुवम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्वस्य रुवापवाद्वात् ॥ (३) ॥॥॥ दीव्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्यः कित्' (उ॰ ३।१२९) इत्यस्य ॥ (४) ॥॥॥ वासयित । वसतेण्यंन्तात् 'अर्तिकमिन्नमिन्' (उ॰ ३।१३२) इत्यरप्रस्यः । 'वास-रस्तु पुमान्नागप्रमेददिनयोरिप'॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'दिनस्य'॥ प्रत्यूषोऽहर्मुखं कत्यमुषःप्रत्युषसी अपि॥ २॥ प्रमातं च

प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषितं रुजित कामुकान् । 'ऊष रुजायाम्,' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३११११३५) इति
कः । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ' ॥ (१) ॥*॥ अह्यो मुखम् ॥
(२) ॥*॥ कल्यति चेष्टाम् । अन्नयादयश्च' (उ॰ ४१११२)
इति कल्यं प्रैमाते क्लीवं स्थात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्थाश्रिष्ठ मधे तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ ओषल्यन्धकारम् । 'उष
दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'उषः किच' (उ॰ ४१२३४)
इलातिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः । 'उषः प्रत्युषति क्लीवं
पितृप्रलां च योषिति' ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ मातुं प्रवृत्तम् ।
प्रमातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट्
'प्रमातस्य'॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । 'बोडन्तकर्मण' (दि॰ प॰ अ॰) । 'शाद्यधा-' (३।१। १४१) इति णः । सायः काण्डे दिनान्ते च'॥॥ मान्त-

१—दन्लमध्यः 'रिवर्मनाग्दर्शितवासरः सरः' इति जानकी-इरणम् 'वद्धो वासरसङ्गः' इति अट्टिभाषासमावेशः—इति मु-कुटः ॥ २—दीर्घमध्यः 'प्रत्यूपस्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः' इति माधः—इति मुकुटः ॥ ३—'कल्यं प्रधाने इति' पाठः ॥ मन्ययं लन्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दिना' न्तस्य'॥

संध्या पितृप्रसः।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्रस्याम् । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संध्या पितृप्रसूनद्यन्तरयोर्युगसंधिषु' ॥॥ निर्यकारोऽपि । संधीयतेऽत्रसंधीयतेऽस्याम् । डुधाञः (जु॰ उ॰ अ॰) अङ् (३।३।१०६) । 'संध्या पितृप्रसूः संधा' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ पितृन् प्रसूते । किष् (३।२।७६) हे 'संध्यायाः'॥

प्राह्वापराह्ममध्याह्मास्त्रिसंध्यम्

प्राह्णिति ॥ अहःशव्दस्तद्वयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राह्णः । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'अहोऽहः-' (५।४।८८) इसहादेशः । 'अहोऽदन्तात्' (८।४।७) इति णसम् ॥ (१) ॥ ॥ अहोऽपरम्-अपराह्णः । 'पूर्वापर-' (२। २।१) इस्रेकदेशिसमासः ॥ (१) ॥ ॥ अहो मध्यम् 'संख्याविसाय-' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । 'रात्राह्णाहाः पुंसि' (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति वा ॥ ॥ तिस्णां संध्यानां समाहारः । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्षीवता, पश्चे त्रिसंध्यी ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'दिना- चन्तमध्यानाम्' ॥

अथ शर्वरी ॥ ३॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा। विमावरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी॥ ४॥

(अथेति ॥) राणाति चेष्टाः । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कृशुगृष्टञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (७० २।१२१) 'षि-द्गौरा-' (४।१।४१) इति ङीष्। 'दार्चरी यामिनीस्त्रियोः' ॥ श्राद्यणि शार्वर्यपि । 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दाणवः ॥ (१) ॥ ।। नितरां स्यति तनूकरोति व्यापारान्। 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰से॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'निशा दारुहित्रायां स्यात्रियामाहित्रयोः' इति विश्वः ॥ ॥ 'निशीथिनी 'निशा निट् च स्यामा तुङ्गी तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निट्' पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥ । निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)॥ (३)॥ शाति सुखम्। 'रा दाने' (अ॰ प॰ से॰) 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उ॰ ४।६७) ॥॥ 'कृदिका-रात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति डीषि रात्रीलिप । 'रात्री रात्रिस्तमिखनी' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ ॥ त्रयो यामा यसाः । आद्यन्तयोरर्भयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायलात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१--- 'संथोज्ज्वलितः' इति वासवदत्ता-- इति मुकुटः ॥ २--- 'गुणसंथी पुंसि' इति पाठोऽपि वृदयते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितण्यर्थाद्यातेः 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥ ॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥ श्रा क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (सा॰ प॰ से॰) अस्माण्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः। क्षनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति डीब्रौ । 'विभावरी निशारात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वस्त्रकुट्यां च'॥ (८) ॥ ॥ तमोऽस्त्य-स्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥ । ॥ रजन्खनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच' (उ॰ २।१०७) इति चकारादनिः । कित्त्वान्नलोपः (६।४।२४)। हीष् (ग॰ ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु व'। डीपभावे रजनिरिप ॥ (१०) ॥ भीतिहेतुलान्न-न्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५)॥ (११) ॥:॥ ताम्यन्त्यस्याम् । 'त्रमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । इन् (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकाराद्-' (ग॰ ४।१।४५) इति हीषे ॥ ॥ पक्षे तमिः ॥ ॥ पचाद्यचि 'तैमा' आपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'रात्रेः'॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तिमस्नेति ॥ तमो वहुलमस्यस्याम् । 'ज्योतस्नातिमस्ना—' (५।२।११४) इति निपातिता । 'तिमस्नं तिमिरे कोपे पुंसि स्नी तु तमस्ततो । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥ ॥ ज्यो-त्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा॰ ५।२।१०३) मलर्थेऽण् । 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खैले' ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता।

(ज्यौत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा॰ ५। २।१०३) ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्')॥ (१)॥॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः'॥ आगामिवर्तमानाह्युक्तायां निशि पक्षिणी॥५॥

(आगामीति॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च। इति कर्मधारये टच् (५।३।९१)। सरेफपाठे तु समासान्त-विधेरनित्यताश्रयणीया। आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्या-मिति बहुनीहिवाँ। पूर्वापरिदने पक्षाविव स्तो यस्याम्। 'अत इति—' (५।२।११५)॥ ॥ निशीत्युपलक्षणम्। तेन पूर्वोत्तर-रात्रियुक्तिदिनमिप पिक्षणीति हरदत्तादयः। 'पिक्षणी पूर्णि-मायां स्यादिह्मयां शाकिनीमिदि। आगामिवर्तमानाहर्युक्तरा-न्नाविप स्त्रियाम्'॥ (१)॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरान्नेः'॥

गणरात्रं निशा बह्वयः

गणिति ॥ गणानां वह्नीनां रात्रीणां समाहारः । गणश-व्दस्य संख्यालात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'अहःसवैंकदेश-' (५।४।८७) इस्रच् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण झांवत्वविधानात् । 'मवति नपुंसक-योगः संख्यापूर्वस्य रात्रशव्दस्य' इति वरश्चिवचनाच । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वश्यमाणत्वाच । एतेन खामिमु-कुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंश्रमः परास्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'रात्रिसमृहस्य'॥

प्रदोषो रजनीमुखम्।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि॰ प॰ अ॰)। पचाधच् (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। ('दोषा रात्रो भुजेऽपि च')। प्रारम्भो दोषायाः। प्रादिसमासः (२।२।१८)। प्रारच्धा दोषा यस्मिनिति वा । 'गोन्नियोः--' (१।२।४८) इति हलः ॥॥॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नकं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः')॥ (१)॥॥॥ रजन्या मुखमिव ॥(३)॥॥॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य'॥ अर्थरात्रनिशीथौ द्वौ

द्वीं यामप्रहरी समी॥६॥

(द्वाचिति ॥) याति । 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् । यत्तु--'यातेमंग्' इति मग्---इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूळ्लात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रह्रियते ढक्कादिर-स्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रह्रस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्।

स इति ॥ प्रतिपत्पश्चद्दयोर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व अपि । 'प्रतिपत्पश्चद्दयोस्तु संधिः पर्व प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्व क्षीवं महे प्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रशृतिष्वपि' ॥ (१) ॥*॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राश्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माध्दर्शनात्—इति मुकुटः ॥ २—'इ। राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्थाद्वित्ण्यां' इति पाठः ॥

१—तथा च मट्टिः 'ततः कथाभिः समतील दोषामारु सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति-इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन ह्रस्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदस्यौ हे

(पक्षेति ॥) द्वे पश्चदस्यौ पूर्णमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७॥

पौर्णिति ॥ पूर्णो मासोऽस्थाम् । बहुव्रीहाँ कृते खार्थेऽण् । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पाँणंमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्रः । पूर्णो माः पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाह्रम्' (४।२।३५) इति सूत्रे 'तद्सिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथाँ')॥ (१)॥॥॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे कः (३।३।१९४) पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । भावप्रस्थयान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) टाप् (४।१।४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पूर्णिमायाः॥

कळाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । किच् (३।३।१७४)। 'अथा-नुमतिरूनेन्दुपूर्णिमानुइयोरिप'॥ (१)॥॥ एकं 'सानु-मस्याः'॥

पूर्णे राका निशाकरे।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रं पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'कृदाधारा-' (उ॰ ३।४०) इति कः बाहुलकाद्रसः । 'राका नधन्तरे कच्छ्नं नवजातरजःस्त्र-याम् । संपूर्णेन्द्रतिथौ' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'राकायाः' ॥ अमावास्या त्वमावस्या द्दीः सुर्येन्द्रसंगमः ॥ ८॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकों। 'अमा-वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ष्यत्, पक्षे वृद्धभाव-ध्य निपास्यते ॥॥॥ नामैकदेशे नामप्रहणात् 'अमा' अपि ॥॥॥ वसतेरिन्प्रस्ये (उ०४।१९८) ततो ङीपि (ग०४। १।४५) अमावसी ॥॥॥ 'इणजादिभ्यः' (वा०३।३।१०८) इतीणि अमावसी ॥॥॥ 'मसी परिणामे' (दि०प०से०)। अमा चन्द्रसूर्यों साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम्। अमामासी। इण् (वा०३।३।१०८)॥॥॥ अमामसी। इन् (उ०४।१९८)॥॥॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति रमसः। अध्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णवः॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ दश्यते शालेण। 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।१९८) इति घः। 'पक्षान्तेऽच्यो दर्शने च द्शाः सूर्येन्दुसंगमे'॥ (३)॥॥॥ सूर्येन्द् संगच्छ-तोऽस्यन्। घः (३।३।१९८)॥ (४)॥॥॥ चल्लारि 'द्शिस्य'॥ सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सत्ती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तयोगात् । सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्मादित्वात् (५।२।११६) इनिः । सिनी वलित धारयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'ल्लियाः पुं-वत्—' (६।३।३४) इति न पुंवत्त्वम् । 'संज्ञापूरण्योश्व' (६।३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तम्न । सिनीवालीस्त्र सामानाधिकरण्याभावात् , असंज्ञात्वात् , अभाषितपुंस्क-त्वाच । यदि —सिनी चन्द्रकला सा वालाल्पात्र—इति तेन विगृहीतम् । तदि न । बालेखस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-प्रसन्नात् । सामी तु—सिनी सिता बालास्त्रस्याम्—इत्याह । तम्न । पुंवद्भावप्रसन्नात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-दुर्गयोः ल्लियाम्') ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नप्टेन्दुकला कुहूः।

(सेति॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहूः। कुह्यति। 'कुह् विस्मापने' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादिः। 'नृति-शृध्योः कूः' (उ॰ १।९१) इति कृप्रस्ययो वाहुलकादिहापिः।।।।। मृगय्वादित्वाष्ट्रस्रोऽपीस्तन्ये। धेनूरुरज्जुकुहुसरयुतनु-करेणवः स्नियाम्' इति विन्ध्यवासी॥॥॥ 'कुह्यः स्त्री कोकि-लालापनप्टेन्दुकलद्शयोः'॥ (१)॥॥ एकम् 'कुह्याः'॥ उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'हलध' (३।३।१३१) इति घन् । 'घिन च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घन् । (३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंति स्वाद्वाहुमासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये प्रहक्कोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥॥॥ प्रहणं प्रहः 'प्रहवृह—' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रहो निप्रहनिर्वन्धप्र-हणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सेंहिकेयोपरागयोः' ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'प्रहणस्य'॥ ॥

राहुप्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥ सोपप्रवोपरकौ द्वौ

(राह्निति ॥) 'उपस्रवः सैंहिकेये विस्नोत्पात्योरिप'। सहोपस्रवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति समावः ॥ (१) ॥॥। उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०)। 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुमस्तेन्दुसूर्ययोः ॥' (२) ॥॥। इमौ ह्रौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अध्युत्पात उपाहितः।

(अम्युत्पात इति ॥) अमेरत्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-शादिष्वमिविकारस्य'॥

१—हैममेदिन्योरिष-'अनुमह' इति पाठो वृदयते । व्याख्यातं नामेकार्थकैरवाकरकौ मुद्याम् 'अनुमहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यभा-मायां भामाशब्दवत्' इति ॥ पकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरिनिशाकरौ ॥ १०॥

(पक्रयेति॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। माने घन् (२।३।१८)। पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मतुप् (५।२।९४)। एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। 'जृविश्वभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति वाहुलकादवतेरपि झच् । 'क्लोऽन्तः' (७।१।३)। पुष्पस्यावन्तौ इति विष्रहे शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। रविशक्षिनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाममाला। 'पुष्पवन्ताभ्याम् , पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्तया शशिभास्करौ'। 'पुष्पन्दतौ च चन्द्राक्षविकोक्त्या' इति हमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि वोध्यौ)॥

(१) ॥ १॥ एकम् 'समुचितसूर्यचन्द्रयोः'॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्टा

अष्टाद्शेति ॥ 'क्षणद्वयं छचः प्रोक्तो निमेपस्तु लवद्व-यम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्टा । काशते । 'हनिकुषि-' (उ॰ २।२) इति कथन् । 'काष्टा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्याहिशि स्थानमात्रे च 'काष्टमाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'काष्टायाः' ॥

त्रिंशासुताः कला।
(त्रिंशासिति॥) ताः काष्टाः त्रिंशत् कला॥ कलयति।
'कल संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰)। पचायच् (३११११३४)।
('कला स्यात्कालशिल्पयोः')॥ (१)॥॥ एकम् 'क-लायाः'॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पर्वो- त्सवेऽि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'क्षणस्य'॥

ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये'
(भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् 'अज्ञिष्टसि–' (उ॰ ३।८९)

इति क्तो मुडागमश्च । 'राह्नोपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हिल च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्घ्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥ ते त त्रिशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहथ रात्रिश्च तयोः समाहारः । 'अहःसर्वेकदेश—' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राह्वाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यन्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति विप्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः—' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । तथा
सत्यजभावप्रसन्नात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशञ्दाईन्द्र एवाज्यिधानात् । 'गणरात्रवद्ज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्संस्याव्ययादेरप्यज्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् यदिषसमाहारे क्षीवमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदिष न । समाहारेऽिष 'रात्राह्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुंस्त्वविधानात् । यदिष—वामनिष्टिन्नानुशासने 'द्विगुरिष पात्राद्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदाहतम्— इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदिष न । 'रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽिष अहोरात्रस्य
तद्योगात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पश्च च।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरीत्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰) । कर्मणि घज् (३।३।१९) 'पक्षो मासार्थके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बल्ले सिखसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुज्जरपा-श्वयोः' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षी पूर्वापरी शुक्ककृष्णी

(पक्षाविति ॥) ग्रुक्रपक्षः पूर्वसंज्ञः॥ (१) ॥ ॥ कृष्णप-क्षोऽपरसंज्ञः॥ (१)॥ ॥ कमेणैकैकम् 'शुक्कुकुष्णपक्षयोः'॥

मासस्तु ताबुभौ ॥ १२॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि॰ प॰ से॰) । कर्मणि घण् (३।३।१९) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मासस्य'॥

द्रौ द्रौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वाचिति ॥ इयतिं, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्व-' (उ॰ १। ७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः स्रोकुसुमे मासि वसन्तादीष्ठधारयोः') ॥ ॥ मार्गादीनां युगैहेंमन्तादीनृतृत् वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१---अत एव भाष्ये 'अहर्अहणं दन्द्रार्थे द्रष्टन्यम्' इत्युक्तम् ॥ २---तेऽहोरात्रा इत्युक्तरं 'दश पश्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैरयनं त्रिभिः।

(तैरिति ॥) तैर्ऋंतुमिः । अयतेऽकोंऽनेन । ल्युट् (३।३। १९०)। यत्तु—'अयतेऽकोंऽनेन' इति विगृद्ध 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) इति धातोहपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तद-संगतम् । इति सप्टमेव । 'अयनं' पथि भानोरप्युदग्दक्षि-णतो गतौ'॥ (१) ॥॥ एकम् 'अयनस्य'॥

अयने हे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु हे। अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये हे अयने तु वत्सरः-इति व-कव्ये 'अर्कस्य' इति प्रहणं चान्द्रत्वव्यादृत्यर्थम्। पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम्। अयनं तु न चान्द्रं किं तु-सौरमेव॥
(१)॥*॥ 'अयनद्वयस्य' एकैकम्॥

वत्सरः॥१३॥

(वत्सर इति ॥) वसन्खस्मिन् । 'वसेश्व' (उ० ३।७१) इति सरप्रस्यः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत्।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इलादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादशे काले उलामेषाविद्धने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२। ९४) । 'संझायाम्' (८।२।९१) इति वत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ 'वप्रकरणेऽन्येत्रापि' (५।२।९०९) इत्युक्तेवंः । तेन विषु-वम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे वोपालितः ॥॥॥ विषुणोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विप्रहे 'विष्वगित्युक्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः' (५। २।९००) इति पामायन्तर्गणसूत्रेण नप्रस्ययः । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'समरात्रिन्दिवकालस्य'॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आयहायणिकश्च सः॥ १४॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इखण्। 'अचि शीषः' (६।१।६२)। मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे। 'सास्मिन्पौर्णमासी' (४।२। २१) इखण्। एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा। नाम्ना स पौषो माघाद्याश्वेवमेकादशापरे' इति क्रिचित्पव्यमानं व्याख्यातम्॥ (१)॥ ॥॥ सहते 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) असुन् (उ॰ ४।१८९) सान्तः। ('सहो बळे ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः')॥ ॥ पचाद्यजन्तोऽपि। 'मार्गे सहः सहाः' इति शब्दार्णवः॥ (२)॥ ॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि। 'मृगशिरा मृगः' इति इद्रकोषः। तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गा। सास्मित्रस्ति। ('मार्गो सृगमदे मासे सौम्यर्झेऽन्वेषणे पथि')॥ (३)॥ ॥ आप्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आग्रहायण्यश्वत्थाहक्' (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्क्वादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अणि 'आग्रहायणः' अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'मार्गशिर्षस्य' ॥ पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यसिन् । 'नक्षत्रेण—' (४।२।३) इस्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यछोपः' (वा॰ ६।४।१४९) ङीप् (४।१।१५) ततः 'सास्मिन्
(४।२।२१) इस्यण् । ('पौषो मासप्रमेदे स्यात्पोषं तु महयुद्धयोः') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि वळे साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'पौषस्य' ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्खस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घर्मे च पु-मान् शिशिरमाघयोः'॥ (१) ॥॥॥ मघया युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'माघमासस्य'॥

अथ फाल्ग्रने।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'फलेर्गुक्च' (उ॰ ३।५६) इत्युनन् गुगा-गमथ । 'फल्गुनस्लर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्पृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२। ११७) 'फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा' इति घरणिः ॥॥॥ फल्गुनीर्मर्शुक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मित्रस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकथ । 'फाल्गुनस्तु गुडाकेरो नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी'। 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ तपसि साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ') ।॥ (२) ॥॥॥ त्रीणि 'फाल्गुनमासस्य'॥

स्याचैत्रे चैत्रिको मधुः॥ १५॥

(स्यादिति॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्। अण्-ठकौ (४।२।२३)। ('चैत्रं मृते देवकुछे ना भूमृन्मासभे-दयोः') (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ मन्यते एतं मधुः। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इ-त्युधश्चान्तादेशः। 'मधु पुष्परसे सौद्रे मचे ना तु मधुद्वमे। वसन्तदेसभिचैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति'॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चैत्रस्य'॥

वैशाखे माधवो राधः

(वैशाख इति॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

१---माध्ये तु 'अन्येम्योऽपि' इति वृश्यते ॥

निर्तत । ('वैशाख: स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥ ॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्न च' (४। ४।१२९) इति चः ॥ (२) ॥ ॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिनस्ति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वैशा-खस्य' ॥

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्द्रयेन ज्येष्ठः ॥॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनिखलाद्वृद्ध्यभावे ज्येष्ठोऽि । 'ज्येष्ठो मासि च दृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्याद्मजे श्रेष्ठे मासभेदातिदृद्धयोः । ज्येष्ठा मे गृहगोधिकायाम्') ॥ (१) ॥॥॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्तः स्याद्धार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽिक्षरुग्मिदोः क्षीवम्'॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ज्येष्ठमास्मस्य'॥

शुचिस्त्वयम्।

आषाढे

(युचिरिति ॥) अयमिति युचेः पुंस्लामित्र्यस्यर्थम् । शोचिन्त विरहिणोऽस्मिन् । 'इग्रुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किच ॥ (१) ॥ ॥ अपाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' । आषाढामिराख्यातः, इति विष्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वपाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'आषाढस्य'॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्राचण इति ॥) 'स्रीपुंसयोर्कक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकणयोः' इति रमसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा ।
'छविवशेषे' (शराश्र) इति प्राप्तो छव् यद्यपि 'पौर्णमास्यां
नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी—' (शरार३) इति
लिक्षात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (शरार३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवाधकान्यपि निपान्तनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (शरार१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां
श्रावणा मता' इति हैमेंः ॥ (१) ॥॥ विरहिणो नम्यति,
नभाति, नभते, वा नभाः । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०, दि० प० से०, त्रया० आ० से०) । असुन् (उ० शा
१८९) । खामी तु—न भासते मेघच्छन्नलात्—इत्याह ।
तन्न । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभामिः, नभाःसु,
इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपतथा । इत्यदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यमिप्रेत्य 'भस दीप्तां' (जु॰ प॰ से॰) इति जुहो-त्यादेः 'न वभित्तं' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात्। 'धनुर्घरे त्रिष्ठ नभाः क्षीवं व्योत्रि पुमान्घने। प्राणश्रावणवर्षास्र विसतन्तौ पत्रहें' ॥ (२) ॥॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठिके श्रावणिकः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य'॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपद्भाद्रभाद्रपदाः समाः।

स्युरिति ॥ नभा अश्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥ ॥ प्रोष्ठपदामिर्युक्ता प्रोष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इलण् ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'भाद्र-पद्मासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मित्रस्ति ॥
(१) ॥ ॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा ।
किप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्शआवच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्द्रयम् (४।२।३,२१) ॥ ॥ संज्ञापूर्वकत्वादृद्धमावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्वेषः' इस्यमरमाला ॥
(३) ॥ ॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य'॥

स्राचु कार्तिके ॥ १७ ॥

वाहुलोजों कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृतिकामिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्रयम् (४।२।३,२१) ॥ (२) ॥ ॥ अर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज वलप्राणनयोः' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१ १३४) । 'ऊर्जः कार्तिके वले' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'विमाषा फाल्गुनी—' (४।२।२३) इति ठिक कार्तिकिकः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हिन्त । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३। १२९) इति झच् हिरादेशो सुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च—' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्यत्रस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (खा॰ प॰ अ॰) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥॥ 'मार्गपौ-षाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोः' एकम् ॥

१—मूर्थन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमिषे क्षणमद्मतः' इति माघ-यमकात्–इति मुकुटः॥

शिशिरोऽस्त्रियाम्।

(शिशिर इति ॥) 'शश धुतगता' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोभेंदे तुपारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मा-घफाल्गुनाभ्यामृतोः'॥

घसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्रत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवहि-वसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥०॥ पुष्पाणां समयः ॥ (१) ॥०॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रम राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिहें न्नि चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवस-न्तयोः ॥ सुगन्धो गवि शह्नक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'चैत्रवैद्याखाभ्यामृतोः' ॥

ब्रीष्म ऊष्मकः॥ १८॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।

ग्रीष्म इति ॥ प्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। आतो मक् , धातोर्ग्राभावः, बुगागमश्च 'त्री-ष्मः' (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म जन्मर्तुमेदयोः'॥ (१) ॥÷॥ जवति रुजति । 'जव रुजा-याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन् । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णयीष्माः शषसहा अपि')। यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥३॥ मिक (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो' घर्मेऽश्रणि तथा ज्येष्टे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥ ॥ नितरां दह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र । न्यइक्षादिलात् (७।३।५३) कुलम् । 'निदाघो श्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥÷॥ उष्णमुप-गममत्र ॥ (४) ॥ ।।। ओपति । 'उप दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इणसिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ॰ ३।२)। 'ऊष्णो त्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥:॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (३।२।७५) आग-च्छति । पचायच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥०॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते वोपा-लितः ॥ (६) ॥÷॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ सप्त 'ज्येष्टाषाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

क्तियामिति ॥ वर्षणं घृर्। 'दृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिलात् (वा० ३।३।१०८) किप् । प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहिचृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ वर्षं वर्षणमत्रास्ति । अर्शशायच् (५।२।१२७) । टाप् (४। ११४)। भूमि, बहुत्वे। तेन निलबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥:॥ वर्षतों द्वे 'श्रावणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरित्त्रयाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽस्यां पाकेनीषधयः । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) 'शॄदॄभसोऽदिः' (उ॰ १।१३०) । ('शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥ ॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शर-द्भवेच्छरदया प्राष्ट्र प्राचृपया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः ऋमात्।

षिडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्व' (उ॰ १।७२) इति तुः, चात्कित् । यत्तु मुकुटेनोक्तम् — केत्वादय इति तुन्-इति । तन्न । गुणप्रसङ्गात् , अपाणिनीयत्वाच ॥ (१) ॥॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽश्री शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्व' (३।७१) 'संपूर्वाचित्' (उ॰ ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधा-तुके' (जारा४९) इति तः ॥ (१) ॥ ॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥३॥ आप्यते 'आप्ल व्याप्तौ' (स्ना॰ प॰ अ॰)। 'अच्दादयथ्व' (उ० ४।९८) इति दन् हस्तत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्'॥ (३) ॥ ॥ भावाज-हाति, जिहीते वा । 'हथ त्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यचित्रीहिमेदयोः'॥ (४) ॥ ॥ शुणाति । 'श्वाहिंसायाम्' (क्रया० प० से०) 'शृहभसोऽदिः' (उ० १। १३०) इत्यादिः ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रलकोषः ॥ (५) ॥ ।। 'षम ष्टम वैक्रव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। समन्ति विक्रवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । बहुव-चननिर्देशात्प्रायेणायं वहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क्रचि-द्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति स्त्रात्। 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच। संसान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ्। 'समां स-माम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा संवत्सरे

१— 'नतु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रेव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मा-घादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पोनक्त्त्यम् । लोकेस्तु 'द्वादश्चमासाः संवत्सर' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूपव्याख्या ॥ स्त्रियाम् । संवैसाधुसमानेषु समं स्यादिमधेयवत्'॥ (६) ॥ ।। पद् 'संवत्सरस्य'॥

मासेन स्थादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पंत्रोऽहोरात्रः तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्रपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण देवतः।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-रात्रः । तत्रोत्तरायेणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥ दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्यः

(दैंच इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्रा-ह्मोऽजातो' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः पष्ट्यथिकै-स्त्रिमिरहोरात्रश्चतैर्दिव्यं वर्षम् । तेर्द्वादश्मिः सहस्त्रेमानुपं च-तुर्युगम् । तच देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैने युगसहस्रे तो । कल्पयतः स्थिति प्रलयं च । 'कृपू सामर्थों' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्यन्तात् (३।१।१२) पचायच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधो न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने'॥ (१) ॥॥ एकम् 'ब्रह्मणो दिनस्य'॥

१--- 'सर्वधातु' इति पाठः । २--इदं च मनूक्तमपि निशी-थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूयोदयः, अमान्ते मध्याहः, शुक्काष्टम्यधे सूर्यास्तः, पृणिमान्ते निशीथः पितृणां भवति ॥ ३- इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो मेपविपुवे, मध्याहो मिश्रुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविपुवे, निशीथो धनुरन्ते भवति ॥ ४— 'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्रेति चतुर्यु-गग्। प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि श्रेयानि । तन्मानं च मनु-नेत्थमभिहितम्--- चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्णणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेपु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । बाह्ममेकमहर्षेयं तावतीं रात्रि-मेव च ॥' इति । अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८००, वर्धदिन ३६० गुणितं जातं मानुपवर्षमानम् १७२८००। त्रेता दिव्येवंपें: ३६०० मानुपै: १२९६०००। द्वापरं दिव्यै: २४००, मानुषैः ८६४००० । कलिदिंच्यैः १२०० मानुषैः ४३२०००। चतुर्युगं दिन्यैः १२००० मातुपैः ४३२००००। ब्रह्मदिनं दिन्यै: १२०००००० मानुपै: ४३२०००००० इत्थमवसेयः ॥

मन्वेन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विष्रहः ॥ ॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिद्धिकेति वोध्यम् । एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रख्यः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति वज् । 'संवर्तः प्रलयेऽश्वेद्धा' इति हमः ॥ (१) ॥ ॥ प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्वेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३। ५६) 'प्रलयो मृता । संहारे नष्टचेष्टरवे' इति हमः ॥ (२) ॥ ॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्ध-लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'कल्पो विकल्पे कल्पत्रो संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधा' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ ॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्ते-ऽपचये हिंब' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ कल्पस्यान्तोऽविधः । 'कल्पः शास्त्रे विधा न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ व्या 'प्रलयस्य'॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विषकलमयम्। कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम्॥ २३॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, विस्तारे वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । करणे घत्र् (३।३।९९)
कुलम् (७।३।५२) । यद्वा—पच्चनं पद्दो व्यक्तीकरणम्, विस्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति—' (वा॰ ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचायच् (३।१।१३४) । 'पद्दोऽघे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आष्ट्र
व्याप्तो' (स्वा॰ प॰ अ॰) 'नामन्सीमन्—' (उ॰ ४।१५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥॥ पान्सस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ॰
३।२३) । भीमादिलात् (३।४।४४) अपादाने । यद्वा पिवति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव। तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः स्वायंभ्रवो नाम मनुः स्वारोचियस्तथा। औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-तश्चाक्षपस्तथा॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः स्रुतः। वै-वस्थतोऽयं यस्येतत् सप्तमो वर्तते युगम्॥ सावणिदंक्षसावणों ब्रह्मसावणं दत्यपि। धर्मसावणंश्द्रस्तु सावणों रौंच्यभौत्यवत्॥' इति मन्वन्तरमानानयनं। नामनिधाने सर्वश्चश्चनारायणचरणाः—'दैवि-कानां युगानां तु सहस्तं ब्रह्मणो दिनम्। मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य मागाश्चतुर्दश्॥' श्ल्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः। तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साम्राण्येकपथाशत् पलानि भवन्तीति—मुकुटाश्चयः॥ २ 'क्षद्रे' इति पाठः॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ॥ (३) ॥३॥ केलयति कीडयति विषयेषु । 'किल श्रेलकीडनयोः' (तु॰ प॰ से॰)। 'किलेर्युक्च' (उ॰ १।५०) इति टिषच् बुगागमध । 'किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि') ॥ (४) ॥ ॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'षोऽन्तकर्मण' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) लत्वपत्वे । 'कल्मपं कि-ल्विषे क्षीवं पुंसि स्यानरकान्तरे' ॥ (५) ॥ ।।। कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०)। 'पून-हिकलिभ्य उपच्' (उ॰ ४।७५)। 'कलुषं त्वाविले पापें ॥ (६) ॥ ॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'वृजेः किच' (उ॰ २।४७) इतीनच् । 'वृज्ञिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु'॥ (७)॥ यन्लघोऽनेन। एति गच्छति प्राय-श्रित्तेनेति वा । 'इण गतौं' (अ॰ प॰ से॰) । 'इण आगसि' (उ॰ ४।१९८) इलसुन्, नुडागमश्च । ('एनः पापापरा-धयोः') ॥ (८) ॥፨॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) आगम-शास्त्रस्यानित्यत्वात्र नुम् । 'अद्यं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैंमः॥ (९)॥ ॥ अमति गच्छति। 'अम गलादिव' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अमेईक्च' (उ॰ ४।२१३) इलसुन्, हुगागमश्व । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ' (भ्त्रां० प० से०) । असुन् (उ॰ ४।१८९) 'अङ्गः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) धातुर्वोध्यः ॥ (१०) ॥:।। इणो भावे क्तः (३।३।११४)। दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥ । दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'पापस्य'॥

पः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य' ॥ स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इत्यादिना मन्। 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे खभावोपमयोः कृतौ । अहिंसो-पनिषद्भ्याये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'पूत्रो यण् णुक् हस्बध' (उ॰ ५।१५) इति यत् णुक् हस्बध । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुमे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पुणमहिति । तत्र साधुर्वा । यत् (५।१।६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य अः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्'॥ (३)॥ ॥ सुष्ठु कृतम्। प्रादिसमासः (२।२।१८) ('सुकृतं तु शुमे पुण्ये क्लीवं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥*॥ वर्षति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से •)। इगुपथलक्षणः (३।१।१३५) कः। 'वृषो गव्याखुधर्मयोः। पुराशिमेदयोः शक्तयां वासके शुकलेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादत्त-रस्थव इति हैमः॥ (५)॥ ।। पत्र 'धर्मस्य'॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥ स्यादानन्दश्ररानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)॥ (१) ॥ ॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ से॰)। मार्वे किन् (३।३।९४)। ('प्रीतियोंगान्तरे प्रेम्ण स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥ अ॥ 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'प्रमदसंमदी हर्षे' (३। ३।६८) इलप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मद्योषिति' ॥ (३) ॥ ।। (७) ॥ ।। 'हव तुष्टी' (दि० प० से०)। घन्। (३।३।१८) ॥ (४) ॥ ॥ प्रमोदामोदी घनन्ती । 'आमोदी गन्धहर्षयोः'॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ 'हनदि समृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ट्रितोऽथुच्' (३।३।८९)॥ (८)॥॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥*॥ शृणालश्चभम् । 'शृ हिंसा-याम्' (ऋया॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४। १४५)। भावे वा॥ (१०) ॥ शा स्यति दुःखम्। 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। बाहुलकात्तन् (उ॰ ३।८५) भावे वा । यत्तु-- इयतेः सौत्रात्-इत्युक्तं मुकुटेन तन्न । तस्य गणपिठतलात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥*॥ 'अनु-पसर्गाहिम्प-' (३।१।१३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दैन्सादि । यत्तु-सिनो-लशुभम् । सातम् । 'वै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)-इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य वि-रुद्धलात् । यदपि-स्यति दुःखम् । सातम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)-इति खामिनोक्तम्। तदपि न। स्यतेः क्ते 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीलप्रसङ्गात् । तनस्लवि-धानात् । बाहुलकस्य लगतिकगतिलात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥ शा शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्कियायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। भावेऽच् (३।३।५६) वा। ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'आनन्दस्य'॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममुख्यियाम् । शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेय-सम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इखच् समा-सान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मिन शर्मणि' ॥॥॥ श्वोवसीयसमि वोध्यम् ॥ (१) ॥॥॥ श्रेतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०) । 'खर्वनिषृष्व-' (उ० १।१५३) इति वन्, हस्तश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलो

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्माननस्थारहसिहरिहरस्थाननर्मावतंसा' इति—युकुटः ॥

वालके हरे । पुण्डरीकहुमे कीले'॥ (२) ॥॥॥ भन्दते 'भदि कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ॰ २। २८) इति रनि निपालते । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषमे च कदम्वके । करिजातिविशेषे ना झीवं मङ्गलमुस्तयोः ॥ काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरिप ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-न्तरे ॥ ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । भन्दं भद्रं शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये च') ॥ (३) ॥ ॥ कल्यं नीहजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा। 'कल्याणं हेन्रि मङ्गले' ॥ (४) ॥:॥ 'मगि सर्पणे' (भ्वा० प० से०)। मङ्गति, मङ्गयते था 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं पुनः। कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वतदूर्विका'॥ (५) ॥ शा शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ॥ ।। शु पूजितं भाति । 'आत:-' (३।२।३) इति को वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डो वा। 'शुभो योगे शुभं भद्रे'॥ (६) ॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰) । 'लष-पतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त ॥ (७) ॥ । भवो भ-द्राप्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-ठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥ श। भवति । 'भव्यगेय-' (३। ४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुमे च सत्ये च योग्ये मा-विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः । क्कीवमस्थिनि') ॥ (९) ॥÷॥ कुत्सितं शलते संदृणोति । 'शल चलने संवरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचादाचै (३।९। १३४) 'कुँदालं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुदालोऽमिन्ने' ॥ (१०) ॥ अ। अयत्यश्चभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)। मन् (उ॰ १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि । यन्त-क्षिणोत्यश्चभिति विगृह्य 'क्षि क्षये' इति धातीरप-न्यसर्न मुकुटेन कृतम्। तदसंगतम्। 'क्षेमस्त मङ्गले। ळव्धसंरक्षणे मोक्षे श्लेमोमाधनहर्यपि' ॥ (११) ॥ शा 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।---शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च'॥ (१२)॥ ॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य'॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥ अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

१—पचाषच् इत्युक्तरं (यदा—कुश्यति । कुश संक्षेपणे 'पृथा दित्वात् किलच् 'इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशलविधतः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलविध रूपो-च्लूप्यः' इति वासवदत्ताक्षेषः । 'कुप निष्कर्षे इत्यतो मूर्ध-व्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूपकृता तु कुपलं मूर्धन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ताः ॥

मतिक्षका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतस्त्रज्ञौ । प्रशस्तवाचकान्यमृनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गीः, अव्युत्प-न्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति । 'अल भूषणादौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्वुल् (३।१११३३), कुन् (उ॰ २।३२) वा । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) अस्य लः ॥ (१) ॥ । मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) कृन् (उ० २।२८) वा । 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥:।। प्रकृष्टं काण्डमव-सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः॥ (३) ॥ । । उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः । उत्पूर्वाद्धन्तेरप् , दिलोपः, घरवं च निपा-खते । 'उद्घो हस्तपुटे वहाँ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः॥ (४) ॥३॥ प्रशस्तः पुरुषः≔पुरुषमतक्षिका । ब्राह्मणमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥ ॥ लजतीति लजः । 'लज का-न्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। तद्वल्रजः तस्रजः । कुमारीतस्रजः ॥ (५) ॥ ॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तहस्कन्धप्रशस्तयोः' । मंतल्लिका-दीनां रूढिशब्दलात् 'प्रशंसावचनैथ' (२।१।६६) इति स-मासः । कृष्णसर्पनाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः । उद्धस्त्वस-मस्तोऽपीति स्वाम्यादयः ॥ पश्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः ग्रुभावहो विधिः॥ २७॥

अय इति ॥ एलनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प० से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ग्रुमावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः।

दैविमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।०४) इलण् ॥ (१) ॥ । ॥ ६२यते उपिद्देयते स्म । 'दिश अति-सर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ । "भाग्यै-कदेशयोभीगः' इति छः । भाग एव । 'भागक्षपनामभ्यो धेयः' (वा॰ ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्रत्यययोः पुमान्') ॥ (३) ॥ । भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भवा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुल्म् ।—'भागाद्यच' (५।१।४९) इति स्तामी । 'भाग्यं कर्म ग्रुभाग्नुभम्' ॥ (४) ॥ । । नियम्यते-ऽनया । किन् (३।३।९४) । नियच्छति । 'क्त्यूक्तौ च-' (३।३।९४) इति किज् वा । अत एव 'स्नी' इति विधानं सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ।।

[.] १ इत्युत्तरं 'नतु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । डुथाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिव्रह्मविथानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-कल्पयोः' ॥ (६) ॥ः॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभक्तर्मणः' ॥ हेतुनी कारणं वीजम

हेतरित ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गतौं' (खा॰ प॰ अ॰)। 'कमिमनि-' (उ॰ १।७३) इति तन् ॥ (१) ॥÷॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताह्युट् (३।३।११७) ॥—करोतीति 'ल्युट च' (३।३।१९५) इति चकाराह्युट-इति सुकुटस्त्वसं-गतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना कौर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥ ।।। वि-शेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येपामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वीय-ते। 'ब्येज संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-वितण्यर्थः । 'अन्येष्यपि-' (३।१।१०१) इति डः । विशे-षेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जाय-तेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गती'। (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) ईलम् । ववयोरभेदाद्वीजम् । 'वीजं तु रेतिस । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेताबङ्करकारणे' इति हैमः ॥ (३) ॥ श्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-ऽनेन । 'द्वदात्र' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट्। 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । व-त्सदाम्यवसाने च' ॥ (१) ॥÷॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य'॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ श्रीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति । 'ज्ञा अववोधने' (क्रया॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तत्र । 'एतद्यो वेत्ति—' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-वात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्रा अति । 'अत सात-व्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ॰ ४।९५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यल्ले धिषणायां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽकें हुताशनसमीरयोः ॥ स्वमावे') ॥ (२) ॥ श्र॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'पुर: कुषन्' (उ॰ ४।७४) । 'अन्येषामपि—' (६। ३।९३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) । वाहुलकात्कृषन् ।

'पुरुषस्वात्मिन नरे पुंनागे च' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'आत्मनः'॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्।

प्रधानमिति ॥ प्रथतेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७),
प्रथते सर्वमात्मनीति वा । 'वहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतो बुद्धाबुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । किच् (३।३।
१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमालादिस्त्रभावयोः । योनौ
लिक्ने पौरवर्गे' ॥ (२) ॥॥ हे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो योवनादिर्विशेषोऽवस्था। कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षचूतादिभ्यः' (४।४।९९) इति ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१। १।३४) इति ज्ञापकात् ॥(१)॥॥ एकम् 'कालावस्थायाः'॥ गणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्सस्मिन् गुणा-दय इति वा । सदेस्लन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायसभावयोः । पिशाचादावात्मभावे वले प्राणेषु जन्तुपुं ॥ (१) ॥ ॥ रज्ञयति । 'भूरिजिभ्यां कित्' (उ० ४। २१७) इस्रस्त् । ('रज्जो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्णे गुणभेदे च') ॥ (१) ॥ ॥ ताम्यस्यनेन । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् ॥ ॥ कप्रस्यये 'रजतमौ' अदन्तपुंलिङ्गाविष । 'पुष्पे वेशे गुणे चैव रज्ञोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्थं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इस्रजयः ॥ (१) ॥ ॥ "त्रयाणां गुणानामिष्' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्राप्तुभीवे' (दि०आ०से०) 'जनेहितः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥ ॥ ल्युटि (३।३।१९५) जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-टेनोक्तम् । तत्र । तत्य छान्दसलात् । ('जननी तु दयामान्त्रोजननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥ ॥ मनिनि (उ० ४। १४५) जन्म ॥ ॥ 'इषियुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मिक जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'क्षीवोऽपि' इत्युज्जवलद्तः ॥ (३) ॥ ॥ 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिषधोश्य' (७३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्या-जनेः स्नीत्वम् ॥ (४) ॥ ॥ उत्पदनम् । 'पद् गतौ' (दिं

१—'सलं वदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयोग्गात्—इति मुकुटबुधमनोहरे॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः' इलादि प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमिष्—इति मुकुटपीयूपी॥

आ॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४)॥ (५)॥॥। उद्भवनम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (६)॥॥ षट् 'जननस्य'॥ प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः॥ ३०॥

प्राणिति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ ॥ चेतयते, चेतति वा । नन्यादिः (३। १।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु थीः') ॥ (२) ॥ ॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । नान्तात्तु बीह्यादिलात् (५।२।११६) ॥ (३) ॥ ॥ जायते । 'कमिगमिजनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (४) ॥ ॥ 'य-जिमनि-' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्युः स्याजन्तुमात्रे च पायके परमेष्टिनि') ॥ (५) ॥ ॥ जन्यु शरीरमत्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥ ॥ पर् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्राहुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'क्तिच्क्तो च-' (३।३।१७४) इति क्तिच्। 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम्। 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट्। 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । माल्खामामलक्यां च चुल्ल्यां किम्पल्लजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ क्ते (३।३।१७४) जातम्। 'जातं व्येक्तीधजन्म-सु। क्षीवं, त्रिलिङ्गमुत्पन्ने'॥ (२) ॥॥ समानानां मावः। 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'घटत्वादिजातेः'॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता।

(ब्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अज्ञू व्यक्त्यादौ'
(रु० प० से०) 'क्षियां क्तिन्' (३।३।९४) । व्यनक्ति वा ।
किच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ प्रथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५।१।११०) ॥ (२) ॥:॥ द्वे 'घटादिव्यक्तेः'॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः॥ ३१॥

चित्तमिति॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे कः (३।३।११४)। 'श्वीदितः-' (७।२।१४) इतीण्-िषेधः॥ (१)॥॥ असुनि (उ॰ ४।१८९) चेतः॥ (२)॥॥॥ हियते विषयैः 'ग्रहोः सुग्दुको च' (उ॰ ४।१००) इति क्यन् दुगागमध । हरति आहरति विषयानिति वा। ('हृद्यं वक्षति खान्ते बुक्कायाम्')॥ (३)॥॥ 'खन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। खन्यते स्म। 'श्वुच्धखान्त-' (७।२।१८) इति मन्ति निपातितम्। ('स्वान्तं चेति गहरे')॥ (४)॥॥॥ हृद्यस्य 'पदन्नस्-' (६।१।६३) इति हृद्वादेशः। प्रश्वतिम् एस्य प्रकारार्थलात्कचिरखादाविष । हरतेः किष् (३।२

१७८)। तुक् (६।१।७१)। व्यलयेन तस्य द इलन्ये। ('हृत् क्लीवं वुक्वित्तयोः')। (५)॥॥॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ०४।१८९)। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) मानसम् । ('मानसं खान्तसरसोः')॥ (६)॥॥॥ तद्भावे मनः। ('मनश्चित्तं मनीपायाम्')। अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्—इत्येके। तदा 'मनाः' इलापि॥ (७) सप्त 'मनसः'॥

॥ इति कालवर्गविवरणम्॥

बुद्धिर्मनीषा थिषणा थीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। प्रेक्षोपलन्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञतिचेतनाः॥ १॥

वुद्धिरिति ॥ वुध्यतेऽनथा । वोधनं वा । किन् (३। ३।९४) ॥ (१) ॥ श। 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से०)। 'गुरोध हलः' (३।३।१०३) इखप्रखयः । मनस ईपा । शकन्ध्वादिलात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥፨॥ धृष्णुवन्त्वनया । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-र्धिष् च संज्ञायाम्' (उ॰ २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥**ः॥** ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति किप्। 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः। ('श्रीर्ज़ाने ज्ञानभेदेSपि') ॥ (४) ॥:।। प्रज्ञायतेSनया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञाववोधने' (त्रया॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोप-सर्गें (३।३।१०६) इलाङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योपिति') ॥ श्रा श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञिः पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥ ॥ शेते । शेः विच् (३।२।७५) । मोहः । तं मुज्जाति । शेमुषी । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) मूलविभुजादिलात् (वा० ३। २।५) कः । गौरादिलात् (४।१।४१) डीष् ॥ (६)॥ः॥ मन्यतेऽनया । मननं या । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४) । ('मतिर्वुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥ ।।।। प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः टाप् (४।१।४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥ ।॥ उपलम्भनम् । उपलम्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ० अ०)। षित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आवादि-लात् (वा॰ ३।३।९४) वाहुलकाद्वा क्तिन् । ('उपलब्धि-र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥ श। 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) संपदादित्वात् (३।३।१०८) क्रिप्। चित् तान्ता ॥ (१०) संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰)। ('संवित् संभाषणे ज्ञाने संप्रामे नाम्नि तोषणे । कियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरिप') (११) ॥ श्रातपदनम् । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ से) । संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) । कियु । करणे वा ॥ (१२) ॥ श। 'ज्ञपं मिच' (चु० प० से०) चुरादिः । ण्यन्तत्वाद्युचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात् (वा॰ ३।३।९४) वाहुलकाद्वा किन्। यदा तु चुरादीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१—हैंमे तु 'जात्योग' इति पठितग् । जातिः सामान्यम् । तत्र यथा 'रतं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौसुदी ॥

एव। 'तितुत्र-' (७१२१९) इति नेट्॥ (१३) ॥४॥ 'चित संचेतने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिः। 'ण्यासश्रन्थः-' (३। ३।१०७) इति युच्। 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वीच्यव-रप्राणयुक्ते'॥ (१४)॥४॥ चतुर्दश 'युद्धेः'॥

धीर्घारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधृ संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३। १०३) इसकारः । ('मेधा युद्धों, कतौ पुमान्') ॥ (१) ॥ १॥ एकम् 'धारणावद्वद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम्।

संकल्प इति ॥ इदिमदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्या-पारः । संकल्पनम् । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे घन् (३।२।१८) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मनोव्या-पारस्य'॥

वित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायलयोरिप' । 'भुज पाल-नाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । भावे घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ मनसः कारो व्यापारिवशेषः । 'डुक्ट्रम्' (त० उ० अ०) । भावे घव् (३।३।१८) । 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति सलम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य'॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-ण्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इस्टङ् । ('चर्चा स्याचर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिप') ॥ (१) ॥ ॥ संख्या-नम् । 'चक्षिङः ख्याज्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३। १०६) इस्टङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥ ॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'चिचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याह्पूर्वो ह्रम् । (भ्वा॰ उ॰ अ॰) भावे घम् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषायः' चुरादौ 'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घम् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३।१।१३४) घनौ (३।३।१९) । प्रपोदरादिलात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'ककौ वितर्के काह्ना-यामूहकमंविशेषयोः' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घम् (३।३।१८)॥ (३) त्रीणि 'तर्कस्य'॥

<---वाच्यप्रमाणस्वर्गे ॥

विचिकित्सा तु संशयः।

संदेहद्वापरौ च

विचिकित्सेति॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०)। 'गुप्तिज्किन्छः सन्' (३१९१५)। 'अ प्रस्थात्' (३१३१ १०२)। विचिकित्सा॥ (१)॥॥॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०)। 'एरच्' (३१३१५६)। संशयः॥ (२)॥॥॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। संदेहनम्। घन् (३१३१९८)॥ (३)॥॥॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य। 'सर्वनामसंख्ययोः-' (वा० २१२१३५) इति द्विशव्दस्य पूर्वनिपातः। पृषोदरादि- लात् (६१३१०९) आत्वम्। ('द्वापरं संशये युगे')॥॥॥॥ चत्वारि 'एकधर्मिण विरुद्धानेककोट्यवगाहि-

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३॥

अथिति ॥ 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। निर्णय-नम्। 'एरच्' (३।३।५६)। 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८। ४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ 'चिज् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) निश्चयनम्। 'प्रहन्नद-' (३।३।५८) इलप्॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'निश्चयस्य'॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इखपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥ ॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि- एंमितिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परलोको नास्तित्यादिवुद्धेः ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-इपूर्वः । व्यापादनम् । ष्यन्तात् (३।१।२६) घन् (३।३। १८)॥ (१)॥॥ ब्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युद् च' (३।३। ११५)॥ वाहुङकाछ्रयुर्-इति मुकुटः । तत्र । स्नीत्वविशिष्टे भावे अङः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकलविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य'॥ समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥ः॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (१) ॥ः॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य'॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥४॥

भानितरिति ॥ 'श्रमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे किन् (३१३१९४) 'अनुनासिकस्य-' (६१४१९५) इति दीर्थः। 'म्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च श्रमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इल्लब्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे धित्र (३१३१९८) श्रमः । 'नोदात्तोप-देश-' (७१३३४) इति न वृद्धः। 'भ्रमोऽम्युनिर्गमे श्रान्तौ कुन्दश्रमणयोरिप'॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'अतिस्मिस्तज्ञ्ञानस्य'॥

संविदागुः प्रतिक्षानं नियमाश्रव-संश्रवाः । अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाध्यः॥ ५॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किए॥ (१) ॥ शा आ-गमनम् । आगृः । 'ग ेः' इत्यतुवर्तमाने 'भ्रमेश्र हः' (उ० २।६८) । डित्त्वाहिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत् । यदा तु किपि (वा॰ ३।३।१०८) 'गमः की' (६।४।४०) इलान्तलोपे 'ऊङ्च गमादीनाम्' (वा॰ ६।४।४०) इत्यू-कारादेशः। तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शति च 'आग्वम् , आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। अस्मात् किपि (वा॰ ३।३।१०८) तु आगू:, आगुरौ, आगुर:, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥ ॥ जाना-तेर्ल्युट् (३।३।११५)॥ (३)॥ श। 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इलप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चय-व्रते' ॥ (४) ॥ । आङ्पूर्वाच्छ्रणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इलप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्षेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्व्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कुनो भावे घन् (३।३।१८) ॥ (७) ॥ शा 'अभ्यूप' इत्यूपसर्गद्वयपूर्वोद्भमेः 'प्रहृबृह-' (३।३।५८) इलप्। 'अभ्यूपगमस्तु पुंसि खीकारे निकटगमने च'॥ (८) ॥ ॥ समाङ्पूर्वाद्धानो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-न्तरे'॥ (१०)॥ ।।। दश 'अङ्गीकारस्य'॥

मोक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु— 'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोधां र्ज्ञां-नमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोधाः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत् । 'तेत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धः'।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥ मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) । 'मुक्तिमोंचनमोक्षयोः' इति हैमः॥ (१) ॥॥॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणव-चन्–' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२) ॥॥॥ निर्वान्सत्र । भावे वा। 'कोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा कः। 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम्। यद्वा अधिकरणे मान्ने वा ल्युट्। वन्धानिर्गमनमिखर्थः। 'निर्वाणं मोक्षनिर्व्छोर्विधाने करिमज्जने' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः। 'श्रेयो मुक्तो श्रुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्'॥ (४)॥॥॥ नित्तरां श्रेयः निःश्रेयसम्। 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपातितम्। 'निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्'॥ (५)॥॥॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र। 'अमृतं यद्वशेषे स्यात्पीयूषे सिष्ठिछे घृते। अयाचिते च मोक्षे रा ना धन्वन्तरिदेवयोः'॥ (६)॥॥॥ 'मोक्ष अवसाने' (चु॰ उ॰ से॰) अवसानं क्षेपः। चुरादिः। 'एरच्' (३।३।५६)। घत्र् (३।३।१८)वा। 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः॥ (७)॥॥॥ अपवर्जनम्। 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। घत्र् 'अपवर्गस्त्यागमोक्षयोः। कियावसाने साकल्ये' इति हैमः॥ (८)॥॥॥ अष्टौ 'मोक्सस्य'॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्।

(अथेति॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्यसात्॥ (१) ॥ । । । । विद ज्ञाने (४० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप्। अविद्या विद्याविरुद्धा॥ (२)॥ ॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारायम् । अहंप्रधाना मतिः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य'॥ रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शास्त्र विषया अमी॥ ७॥ गोचरा इन्द्रियार्थास्त्र

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुपु विमोहने' (दि॰ प॰ से॰) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (चु॰ उ॰ से॰) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूयते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'खब्पशिल्प-' (उ॰ ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्व निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशञ्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ प्रन्थावृत्तौ खभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शप्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा॰, दि॰ उ॰ अ॰) 'शाशपिभ्यां द-दनौं (उ॰ ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीलो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ।। गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। 'गन्धः संवन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आखादने' (चु॰ प॰ से॰) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घन् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले। राजारादों विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमैं: ॥ (१) ॥ । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

१ अयं पाठः कुत्रचित्रोपलभ्यते ॥

'अकर्तिरे च' (३।३।१९) इति घन् । 'स्पेद्द्राँ वैगीक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शने रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ विसिन्वन्ति निवधन्तिन्त्रियाणि । 'षित्र् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।३।१३४)। 'परिनिवि—' (८।३।१७०) इति षत्वम् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारे 'गोचर-संचर—' (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (२) ॥॥॥ इन्द्रियर्थ्यन्ते । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । कर्मणि घन् (३।३।१९९) ॥ (३) ॥॥॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि 'विषयाणाम'॥

ह्यीकं विषयीन्द्रियम्।

हषीकमिति ॥ हण्यन्सनेन । 'ह्यु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अलिहिषिभ्यां कित्' (उ॰ ४।१७) इति करणे ईकत् ॥ (१)॥॥॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। ('विषयी विषयासक्ते वाच्यवत्, क्षीवमिन्दिये । पुंसि स्यानृपतौ कामदेने वैषयिकेऽपि च')॥ (२) ॥॥॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५।२।९३) इस्यादिना घच् निपातितः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हैमः ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्'॥

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥ शायति शोषयति तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'कृवापाजि—' (उ॰ १११) इत्युण् । 'आतो युक्—' (७१३१३) 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगलालापाश्च तिक्रियाः' इति कामन्दकीये ॥ एकं 'गुह्यादीन्द्रियस्य'॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम्॥८॥

तुवरस्तु कषायोऽस्री

तुवर इति ॥ 'तुः' सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रो-गान् । 'छिलरछत्वर-' (उ॰ ३११) इत्यादिना ष्वरच् । ('तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि') ॥*॥ दी-षांदिरपि । 'नरेऽसमश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि त्वरः । काठे प्राप्ते कषाये च रसे पुंच्यजने च्युते' इत्युत्पिलनी । 'नापि कषायस्तुनरः' इति बोपालितः । 'पुंसि कषायस्तुन-रम्' इति क्लीबकाण्डे रल्लकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषित क-ण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादायः । 'कषायः पुरमौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् । 'कुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति ॥ द्वे 'कषायरसस्य'॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्त । 'कषधुषि—' (५। २।१०७) इति रः । ('मधुरं विषे) । मधुरस्तु प्रिये खादौ रसे च रसवलापि । मधुरा मधुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुकुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति हैमः (१) ॥*॥ एकं 'मधुरस्य'॥

लवणः

लवण इति ॥ छनाति जाड्यम् । 'छ्र्ब् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰) । नन्वादिल्युः (३।१।१३४) । लवणाहुक् (४। ४।२४) इति लिङ्गाण्णलम् । 'लवणो राक्षसे रसे । अस्थि-भेदे लवणा त्विद्' इति हैमः ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'लवणस्य'॥

कटुः।

(कटुरिति ॥) कटलावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कटिवटिभ्यां च' (उ॰ १।८) इत्युः। 'कद्वकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटू रसे। तिक्ते प्रियङ्कसुरमौ कटुका राजिकाखपि' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकं 'कटोः'॥

तिकः

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से॰) । सामान्यापेक्षज्ञापकाचुरादीनां णिजमाने 'गत्यर्था-कर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक- लाहुणामानः । 'तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो-हिण्यां तिक्तं पर्यटकौषधे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तिक्तस्य' ॥

अम्ब्लश्च

अम्ब्ल इति ॥ अम्ब्यते शब्यते भोकृतिः । 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'मूशक्यविभ्यः क्रः' (उ॰ ४। १०८) । अम्ब्लः ॥*॥ 'अम रोगे' (चु॰ उ॰ से॰) । अमित रुजत्यरुचिम् । बाहुलकात्क्षे अम्लोऽपि । 'अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अम्लस्य'॥

१---वर्गाक्षराणि कादयो मावसानाः पञ्चविद्यतिः । 'ते वर्गाः पञ्च पञ्च' इति कातत्रस्त्रात् ॥

१-अत्र दीर्घे त्वार्याभङ्गः स्वात्-इति मुकुटः ॥ २-अस्यि भेदो भालकर्णान्तरास्य । तत्र यथा प्रयोगः । 'श्रूणाति लवणा-घातः' इस्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आखादने' (चु॰ उ॰ से॰) अ-दन्तः । रखन्ते आखाद्यन्ते । 'एर्च्' (३।३।५६) घन् (३।३।९९) वा । तुवरादयः षट् रसद्याब्दवाच्याः । तत्र द्ववरकषाययोरस्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गानिर्णयमाह—'पुंसि' इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पश्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्भिति॥ अमी षट्। षण्णामिष वाचकास्तुवरा-दयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः। कद्धशब्दात्स्त्रियाम् 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति वा ङीव्॥ विसर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमद्देशे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से)। मल्यते । कर्मणि घल् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वाद्दुद्धभावः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा। घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यभ्युपगमात्। यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचाद्यच् (३।३।१३४)। 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयोश्यापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि'॥ (१)॥ ॥ एकम् 'परिमलस्य'॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अखन्तमनो-हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इलामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सुगन्धस्य' ॥

बाच्यलिङ्गत्वमागुणात्॥ १०॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे ग्रुक्कादयः पुंसि' इस्रतः प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इस्रिधिकियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षत्यवस्यं मनः 'आवस्यका-' (११३१९७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-जातौ-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ एवं निर्हारी ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घाणतर्पणः।

इष्ट्रगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरिमरिति ॥ सुष्ठु रमन्तेऽत्र सुरिमः। इन् (उ॰ ४।११८)॥ (१)॥ ॥ । । । । । वर्षिति । नन्यादिल्युः (३। १।१३४)॥ (२)॥ ॥ । इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धो स्पात्रिष्ठ क्षीवं तु वाळके'॥ (३)॥ ॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति समासान्त इकारः। 'सुगन्धः स्यादिष्टगन्धे त्रिष्ठ क्षीरे नपुंसकम्'॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य'॥

आमोदी मुखवासनः॥ ११॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'मुप्यजातौ-' (३।२।७८) इतिं णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ मुखं वासयति । नन्यादिल्युः (३।१। १३४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥ पृतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पूय्वते । पूतिः । क्तिन् (३।३।९४) । पूतिर्दृष्टी गैन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१) ॥॥ द्वे विशेषः॥ (२) ॥॥ द्वे 'दुर्गन्धस्य'॥

विस्रं स्यादामगन्धि यत्।

विस्निमिति ॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰) 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति वाहुलकाद्रक् । 'विस उ॰ त्सर्गे' इति तु भट्टः । 'विसंसते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । वैवयोरभेदः ॥ (१) ॥॥॥ आमोऽपक्षो मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच' (५। ४।१३६) इति समासान्त इत् (२) ॥॥॥ द्वे अपक्रमांसा-दिगन्थस्य'॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः। वकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरिभिस्तथा' इति ॥

गुक्कगुम्रगुचिश्वेतविशद्दयेतपाण्डराः ॥ १२ ॥ अवदातः सितो गौरो चलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

गुक्किति ॥ शोकित मनोस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा प॰ से॰)। 'ऋजेन्द्र—' (उ॰ २।२८) इति निपातितः । 'गुक्की योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते'॥ (१) ॥ ॥ शोमते । 'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'स्फायि—' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽप्रके सिते' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ 'शुच दीप्तौ' (४)। इक् (वा॰ ३।३।१०८)॥ (३)॥ ॥ 'निश्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) भ्वादिः। श्वेतम् । घन् (३।३।१८) 'श्वेतो द्वीपाद्विभेदयोः। श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशिक्वनीष्ठ च । क्लीवं रूप्ये(ऽन्यवच्छुक्ने)'॥ (४)॥ ॥ विशीयते । 'शद्धु शातने' (भ्वा॰, तु॰ प॰

१—'गन्धस्येत' (५।४।१३५) इति स्त्रे दुरोऽपाठात्।
केचित्तु मत्वर्थायेत्यन्तं पिठत्वा कमंधारयादिनि व्याचक्षते। तन्न।
'कमंधारयमत्वर्थायाम्यां बहुन्नीहिरेवेष्टो लाधवात' इति कात्यायनोक्तः। अपरे तु लाधवमनावृत्य मत्वर्थायमिच्छन्ति। 'विसक्तिलयच्छेद्पाथयवन्तः' इतिवत्। प्रयोगश्च 'यद्दुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्' इति श्रृङ्गारमकाशे। इति बुधमनोहरायाम्॥
२—विस्नं दन्त्योष्ठथादि। 'विस्नजम्बालशेषम्' इति दमयन्तीक्षेषात्॥ ३—तालव्यशः 'श्रेतो धावति' इति महामाध्यकेषात्॥

अ०)। अच् (३।१।१३४)। 'विशदः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः॥ (५) ॥ ॥ इयायते। 'इयैङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'हृश्याभ्यामितन्' (उणा॰ ३।९३)॥ (६)॥*॥ पण्डते मनोस्मिन् । 'पडि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) बाहु-लकादरो दीर्घश्व ॥ (७) ॥ ॥ अवदायते सा । 'दैप शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कर्मणि क्तः (३।१,१०३)। 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः॥ (८) ॥ 🕬 सिनोति मनः। 'षिञ् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'अज्ञि धृतिभ्यः क्तः' (उ॰ ३।८९)। 'सितंस्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ गुरते उद्युक्के मनोऽस्मिन्। 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशदे गौरं तु श्वेतसर्थपे पद्मकेसरे' इति हैमः। यत्त्—'गोरते' इति खामी, 'गोरति' इति मुक्टश्च तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तरूपोपन्यासस्या-संभवात् ॥ (१०) ॥३॥ अवैलक्ष्यते । घन् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। वल्। अक्ष-न्ससात् । 'अक्षू व्याप्ती संघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) घेत् (३।३।१९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-'(३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥ ॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्धचोः' (भ्वा॰ **उ॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कलच् । वाहुल-**काद्रखः। यद्वा धवनं धवः 'धूब् कम्पने' (झ्या० उ० से॰)। 'ऋदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति। 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः। 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्जेणिलुक् च' (७० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्धवले पुनरन्य-वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्कवर्णस्य'॥

शब्दाणेंवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः। चलक्षस्तु सितस्यावः कदलीकुसुमोपमः। अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धराब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्के च पूर्ते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१---तालब्यशः 'विश्रदाविश्रदामत्तसारसं श्वारसं जलं' इति दण्डियमंकात् । २---दन्लादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवथयमकात् ॥ ३---केषसंयोगवान् 'अथं स वलक्षोभानां पतिरव' इति वृन्दावनकेषात् इति शुकुटः ॥ हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्याह्मविभ्य इनच्' (उ॰ २।४६) । 'हरिणौ पाण्डसारङ्गो हरिणी चारुयो- थिति । स्रवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तमेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डत्वमस्यास्ति । 'नेगपांस्रपाण्डभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरो तु मरुवके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पिड गतौ' (भ्वा आ॰ से॰) मृगय्वादिलात् (उ॰ १।३७) कुः । पृषोदरादिलात् (६१३। १०९) दोर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतमागार्घः केतकीधूलिसंनिमः' इति शञ्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंचित्रत्रक्रस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः॥१३॥

ईषिदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (सा॰ आ॰ से॰)। 'कुधूमिदिभ्यः क्सरः' (उ॰ ३।७३)। वाहुलकादष-लम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (चु॰ प॰ से॰) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६)। धूसं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी' किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिष्ठ पाण्डुरे'। 'धूसरस्तु सितः पीत-लेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥ एकं 'धूसरवर्णस्य'॥

कृष्णे नीलासितस्यामकालस्यामलमेचकाः।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ॰ ३।४) इति नक्। 'कुष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ। कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च' इति हैमः॥ (२) ॥ शाः सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥ शा स्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा । आ । अ॰) । 'इषियुधीन्धि-' (उ॰ १।१४५) इति मक्। 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदाहके । इयामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः॥ (४) ॥ श कल्यते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घत्र (३।३।१९)। 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकाल-कृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः। मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरिवादयोः ॥ काळा कृष्णत्रिवृत्री-ल्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ स्यामः स्यामत्वम-सासीति । सिध्मादिलात् (५।२।९७) छन् । 'इयामछः पिप्पछे स्यामे' इति हैमः॥ (६)॥ ॥ मचति मिश्रीमवति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमंकदेशानुमत्या 'नगाच' (वा० ५।२।१०७) शति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—कालः पादे इति पाठः.

वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कृत्रादिभ्यः संज्ञायां चुन्' (५।३५)। 'पचिमच्योरिचोप-धायाः' (उ॰ ५।३७) इतीत्वे छघूपधगुणः (७।३।८६)। 'मेचकः स्यामछे कृष्णे तिमिरे वर्हिचन्द्रके' इति हैमः॥ (७)॥॥ सप्त 'कृष्णस्य'। शब्दाणंवे तु 'मेचकः कृष्ण-नीलः स्यादतसीपुष्पसंनिमः' इत्युक्तम्॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिवति वर्णान्तरम् । औणादिकः कः (बाहुलकात् ३।८९)। 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिषेयवत्'। यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्वाहुलकात् 'अजिष्टिषभ्यः कः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थागा-' (६।४। ६६) इत्यादिना ईलम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ हरिद्रेवाभा दीप्तिरस्य॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य'॥

पालाशो हरितो हरित्॥ १४॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०) इत्यण् ॥ ॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरितिक्षंश्रके' इति स्द्राष्ट्रस्वादिरि । तत्र संज्ञापूर्वकलादृष्ट्यभावः यद्वा पलमश्राति । 'अश भोजने' (क्रया॰ प॰ से॰) ।
'फर्मण्यण्' (३१२११) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) ।
'पेलाशः किंशुके शत्यां । हैरिद्वणीं राक्षसन्ध पलाशं छदने
स्मृतम्' इति हैर्मेः ॥—'शेषे' (४१२१९२) इत्यस्य विधिलाश्रीकारादण्—इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषलाभावात् ॥ (१) ॥ ॥ हरति । 'ह्रयाभ्यामितन्' (उ॰ ३।
९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वण्युतेऽन्यवत्' ॥ (१)
॥ ॥ 'हस्यहियुषिभ्य इतिः' (उ॰ ११९७) । हरित् ।
('हरिहिश स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्वानृणे च') ॥ (३) ॥ ॥ ॥ त्रीण 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो छोहितो रकः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे व' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'रुहे रश्व लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'ल्लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरे युद्धे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियन्ने' (जु॰ उ॰ से॰)। 'अनिल्यण्यन्ताश्वरादयः' इति णिजभावे कः (३।२।१०२)। 'अतो लोपः' (६।४।४८)। 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरिक्तते । कुङ्कमेऽस्वज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'रक्त-चर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः।

द्योण इति ॥ शोणयति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा०प० से०)। पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहि-तार्थे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥॥। कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शोण-वर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अञ्यकेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किंचिछोहितः॥ (१)॥ ॥ ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'अर्ते- स्नन्' (उ॰ ३१६०)। 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला। 'अरुणोऽत्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ। निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिष्ठ ॥ अरुणाऽति-विषाश्यामामिक्षष्ठात्रिश्वतासु च'॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अरुण-वर्णस्य॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः॥ १५॥

श्वेतिति ॥ श्वेतरक्तः (१) ॥ ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्ताद्दृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कल्च् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादासुवीहौ पाटला पाटलिह्नमे' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य'॥

श्यावः स्यात्कपिशः

इयाव इति ॥ स्यायते । 'इयेङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वाहुलकात् 'कृसगृहभ्यो वः' (उ॰ १।१५५)॥ (१)॥ शा किपविर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२। १००) शः। किपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'किपिशा-स्त्रिषु स्यामे, स्त्री माधन्यां, सिद्धके पुमान्'॥ (२)॥ शा 'कृष्णपीतस्य' दे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते।

धूम्नेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आ-दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३)॥ (२) ॥*॥ कृष्ण-मिश्रो लोहितः॥ (३)॥*॥ त्रीण 'कृष्णलोहितस्य'॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिराङ्गौ कद्वपिङ्गलौ ॥ १६॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गडे: कड च' (उ॰ ३।१३२) इलारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोषस्थोऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाशः किंशुकेऽल्लपे । छरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—ताल्व्यान्तः 'राजन्किपश्चताकीणें' इति द्विसंधानश्चेषात् 'किपश्चतं पिश्चितं मदनाग्निना' इति माघात्॥ २—ताल्व्यमध्यः। तथा च माघे 'परिपाकिपशङ्गलतार्जसारोधश्चकास्ति किपशं गलता' इति—इति मुकुटः॥

कडः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। कडमृच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) । ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (৭) ॥*॥ 'कबृ वर्णे' (भ्वा॰ सा॰ से॰)। 'कवेः पश्च' (उ॰ १।५५) इति इलच्प्रलयः। पकारश्चान्तादेशः । कपिं वर्ण लातीति वा । 'पुण्डरीकक-रिण्यां तु शिंशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे ना कुक्तरे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः'॥ (२) ॥ ।। पिष्ठयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। न्यड्कादिः (७।३।५३)। 'पिङ्गा गोरोच-नाहिङ्कनाडिकाचण्डिकासु च। पिङ्की शम्यां पिशङ्गे ना वालके तु नपुंसकम्'॥ (३) ॥३॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ॰ से॰) 'विडादिभ्यः कित्' (उ॰ १।१२१) इखङ्गच् ॥ (४) ॥ ।। कन्दति । 'कदि आहाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मृगय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) साधुः। 'कद्भक्षिषु खर्णपिक्ने नागानां मातरि स्त्रियाम्'॥ (५)॥ ॥ पिज्जति । 'पिजि वर्णे' (अ०।०।०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। 'न्यङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम्। पिङ्गं लातीति वा । 'पिङ्गलः किपले वभौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके । कपौ मुनौ निधेर्मेदे पिङ्गला कुमुदिख्याम्'॥ (६)॥॥॥ षद 'कपिलवर्णस्य'॥

शब्दाणेंवे तु 'सितपीतहरिदक्तः कडारस्तृणविह्नवत्। अयं तृष्टिक्तपीताङ्गः किपछो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-केसौ तु पिश्रङ्गः पद्मधूलिवत् । पिश्रङ्गस्त्वसितांवेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गस्त्रस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्राङ्ग-खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्मापशवलैताश्च कर्त्रुरे।

चित्रमिति॥ चीयते। 'चिश् चयने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'अमिचिमिदि-' (उ॰ ४।१६४) इति कः। चित्तं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।३)। 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथमूपभेददर्शनं 'गुणे शुक्रादयः पुंसि' इत्यस्य वाधनार्थम्। 'चित्राखुपणींगोडु-म्बासुमहादिन्तकासु च। मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियम्। तिलकालेल्ययोः क्षेत्रंवं कर्नुराद्भुतयोरिप। तद्यक्त-योस्त्वन्यलिक्रम्'। नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डे-ऽयं पठितः। तद्वनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समसं केचित्पठन्ति॥ (१)॥ शा कीर्यते। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'गम्भीरादयक्ष' इति किरतेरीरन्, मुडागमः। 'किर्मीरो'ना नागरके (कर्नुरे राक्षसान्तरे)'॥ (१)॥ शा कल्यति क्षिप् (३।२।१७८)। कल्। माषयस्यभिभवति वर्णाम्। माषः। 'मष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)।

'हन्त्यर्थाश्व' इति चुरादौ पाठात् णिन्। कल् नासौ माषश्च। 'कल्माषः कर्नुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः। 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शवलेऽपि' इति हैमः॥ (३)॥॥॥
शपत्याक्रोशित वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०)।
'शपेर्वश्व' (उ० १।१०५) इति कलः, वत्वं न ॥ (४)॥॥॥
एति वर्णान्। एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६)। 'एतः कर्नुर आगते'॥ (५)॥॥॥ 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प०से०)।
'मद्भरादयश्व' (उ० १।४९) इति निपातनात्कुरन्। ववयोरमेदात्कर्नुरः। 'कर्नुरं सिलेले हेन्नि कर्नुरः पापरक्षसोः। कर्नुरा कृष्णवन्तायां शवले पुनरन्यवत्' (६)॥॥॥ षड्
'नानावर्णस्य'॥

गुणे शुक्कादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्तं रूपम्' इलादौ विशेष्यिनि-प्रतिवेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इलस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्तं इलादि बो-ध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह-

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यिहा प्रतिपि-पादियिषितम्, तिहिङ्गा इत्यर्थः । यथा शुक्रम्, शुक्रः, शुक्रा, इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम्॥

ब्राह्मी तुं भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४। १७१) इति टिलोपे 'टिच्चा-' (४।१।१५) इति ङीप् । 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्गण्डी हिजका सोमव-छ्रयपि। ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः॥ (१) ॥ ॥ विभार्ति। 'भृमृद्दिनि–' (उ॰ ३।१९०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा । 'अथ भारती । वचने च सरखत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः' ॥ (२) ॥ शा भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥ (३) ॥ ॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (ऋया० प० से०)। संपदादिलात् (वा॰ (३।३।१०८) किए। ('गी: स्त्री भाषा-सरख्योः') ॥ ॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दाणेवः (४) ॥ 🕬 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'कि-व्वचि-' (वा॰ (३।३।१७८) इत्यादिना क्रिप्, दीघोंऽसं-प्रसारणं च। ('वाग्वाचे भारत्यां वचने ख्रियौ') ॥ (५) ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (वा॰

१— 'एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकी-वित्रयोगश्चोपक्रभ्यते । इति युक्तटबुधमनोहरे ॥

१-- 'ब्राह्मी गौर्भारती' इति कचित्पाठः इति बुधमनोहरा ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिरम्बुदं । व्यूतौ मूल्ये सरखलाम्' इति हैमः । 'वाणिः स्पाइतिभारत्योवीणि मूल्ये वलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५)इति झीष् । घजि (३।३।१९) गौरादिलात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥॥॥ सरोऽस्लस्याः । मतुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरक्षे गोवाग्देवतयोरिप' इति हैमः ॥ (७) ॥॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः'॥

व्याहार उक्तिर्रुपितं भाषितं वचनं वचः॥१॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वांढुञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३।९४)। संप्रसारणम् (६।१।१५)॥ (२)॥*॥ 'छप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे कः (३।३।११४)॥ (३)॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भाषणं भाषितम्। भावे कः (३।३।११४)॥ (४)॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५)॥ (५)॥*॥ असुनि (उ॰ ४।१९९) वचः॥ (६)॥*॥ षट् 'भाषणस्य'॥

केचित्तु 'ब्राह्मयाबास्त्रंयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंशु अधः-पतने' (दि॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ब्याकरणानिष्प-स्रस्य गाचीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः।

दाास्त्र इति ॥ शास्त्र व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता॥२

तिङ्ङिति ॥ तिङतानां चयः 'पचित पश्य' 'पचित भवति' पाको भवतीखर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्धिमदं हि महात्मनाम्' इलादि । 'भवति' इल्पध्याहारस्य

१—'मेण्ठे स्विद्रित्विधरोहिणि, वशं याते सुवन्धी विधेः शान्ते हन्त च भारची विघटिते खाणे विषादस्यशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्त्रविधुरा द्राग्दृष्टयश्रेष्टते शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिसद्वाणिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्वस्वान्तो वाणि-शब्दः ॥ २—'बलीवर्रपिद्विरिव समाधुर्या वाणी मनोर्तते' इति दमयन्तीस्रेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥ भाष्येकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्दः समुखैये । 'कारकान्वितिकयावोधकम् 'घटमानय' इलादि तिङ्सुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इलार्थः।

१--- (इदं च 'अनिभिष्ठिते' (२।३।१) इति स्त्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादी विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्य-केऽस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रा-न्या ॥ साध्ये तु प्रस्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इयुत्कत्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथम।सिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुपोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति' इति वृक्षः प्रक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमेव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभू-तरुतज्ञानम्' इति विभृतिपादीये योगस्त्रे भाष्यक्रच्छीवेदच्यासोऽपि 'सर्वपदेपु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'कृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थों व्यभिचरति' । इत्युक्तवान् ॥ तसात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्' इति कैवस्यपादीययोगस्त्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनो-हराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्सुवन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याधर्थके 'पचति भवति' इत्य दावव्याप्तेराह-क्रिया चेति। 'कारकविशिष्टकियाबीषकं शब्दजातं वाक्यम्'इलर्थः। विस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याद्वार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥ २-- 'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । वोध्या' इति शेषः । 'कारका-न्वितिक्रियावीधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुव्विशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः ॥ तेन सुवन्तचय-तिङन्तचय-सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र सुवन्त चय:- 'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचय:- 'पचिति भवति' इत्यादिः । अन्त्यः-'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा' इलनेन निरर्थकपदसमुदायन्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचित' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टकियावोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (२।२।१) स्त्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आंख्यातं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-प्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-मानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्जादि-भिविशेषणैः सहितं वावयमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-ज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्'। अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अत्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश'। अत्र 'गृहस्' इति गम्यते । अनयोरर्थाध्यक्तरणादा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । 'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विविश्वतत्वात् 'ओदनं पच तव मविष्यति' इलादौ वाक्यमेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा॰ २।१।१) इति वार्तिकामिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्व शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया-' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य-इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (जाराहण्) 'इति कुलनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचेः (अ॰ प॰ अ॰) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजोः-' (जारापर) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('त्राक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहें च वाच्य-वत्') ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वाक्यस्या' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्रायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ०) । कर्मणि किन् (३।३।९४)। 'श्रृयते धर्मोऽनया' इति वा। 'श्रूयजीविस्तुभ्यः करणे' (वा॰ ३।३।९४) इति क्तिन्। 'श्रुतिः श्रोते च तत्कर्मण्याम्रायवार्तयोः स्नियाम्'॥ (१) ॥ ।। विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'हलक्ष' (३।३।२२१) इति घत्र् । 'वेदः श्रुतौ च विचौ च'॥ (२) ॥ शा आन्नायते अभ्यस्यते। 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कर्मणि घत्र् (३।३।१९) 'आमनत्यु-पदिश्यति धर्माधर्मीं इति वा। 'श्याद्यधा'-(१।१।१४१) इति णः । 'आस्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः॥ (३) ॥ ॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिर्विधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानसृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मं विदुर्वेधाः' । एकम्। - इति मुकुटः। तत्र। 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पा-पमपनुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽथों धर्मः', 'श्रेया-न्खधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' 'धर्मः प्रोजिझतकैतवः', 'धर्म-स्य ह्यापवरर्यस्य', 'धनं च धर्मेंकफलम्', 'धर्मोदर्थश्व', 'धर्मो रक्षति रक्षितः', 'धर्माधर्मी तद्विपाकाः', 'धर्म जिज्ञासमा-नेन' इलादिषु बहुषु प्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्त्वित चेत्। न। वै-षम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्रचिद्दत्त-शब्दस्यापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इलादौ च

१—कदमीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्-धर्मो रक्षतीत्यादौ
तु सत्यमामितिवरपूर्वपदलोपो द्रष्टन्यः। नन्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं
चतुष्ट्यं वेदसामान्यस्य नाम। त्रयीक्षय्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां च
वर्तते। (यथा) द्विजक्षय्दो बाह्यणे त्रिवण्यां च। त्रयीधर्मः,
इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः इति विग्रहो वोध्यः। त्रयीविशेषणं
स्वागमादिन्यावृत्त्यर्थम् । आगमादिशोक्तस्य धर्मत्वामावात्—इत्याहुः। एकम्। 'क्रच सतुतौ'। क्रच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—
इति पाठ उपलब्धः॥

किचित्रयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे रुव्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकमावः संबन्धः षष्ठ्यथः । तान्त्रिकसौन् गतादिधर्मव्याद्यस्यथिमदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । धर्मस्य च चतुर्दशः' इति नियमात् । अतस्वय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इस्रनेन पौनरुत्त्यं शङ्क्षम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'न्नाह्मणक्षत्रियव्याद्वाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । नच 'धर्ममस्त्रियाम्' इस्रनेन पौनरुत्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामिभधानात् । इह तु धर्मस्त्ररूपस्य धर्मप्रमाणस्य चामिधानात् । यदपि — समासे गुणीभृतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छव्देन परामशेन्यत्वात्ते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेद्रस्यव तच्छव्देन परामशेसंभवाच । यदपि — यथा शब्दानुशासनम् इति दद्यान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेद्रस्येव परामशेसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य'॥

धर्मस्तु तद्विधिः।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदे-विहित्तत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मे प्रमाणम्-इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अर्तिस्तुस्र-' (उ० १।१४०) इलादिना धृत्रो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेद्वि-हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋष्यन्ते स्त्यन्ते देवा अनया। 'ऋष स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्रिप् (वा० ३।३।१०८॥ (१) ॥॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्षीवमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च'॥ (१) ॥॥। इज्यतेऽनेन । 'आर्तपूवपि—' (उ० २।११७) इत्युस्॥ (१) ॥॥। 'वेद्रानां' प्रत्येकमे-केकम्॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी॥३॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्तयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशन्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य–' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिह्वा–' (५।१।१५) इति डीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरंध्यां सुमताविष' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेद्त्रयसं-श्रातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्यायङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूरुकत्वात्स्मृतीनाम् इति श्वीरस्वामी॥ २—आथर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी॥

वेद उच्यते'। शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपा-दाने' (भ्वा॰आ॰से॰) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इलप्रलयः ॥*॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०)। घः (३।३।११८) घज् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदाङ्गस्य'॥

ओंकारप्रणवी समी।

ऑकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्ठिलोपश्च' (उ॰ १।१४२) इति मन्प्रलयस्यैव टिलोपः 'ज्वरलर-' (६।४।२०) इत्यूठौ। गुणः (७।३।८४)। 'वषट्कारः' (१।२।३५)इति लिङ्गात्सम्-दायादिप कारप्रत्ययः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्र-णूयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३। ३।५७)। 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णलम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'ॐकारस्य'॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदा-स्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हलश्च' ३। ३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥ अ॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा॰ ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२) ॥ । 'पूर्वाचरितप्रतिपाद्कप्रन्थस्य' हे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः खराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदातश्रानुदात्तश्र खरितश्र खरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसा छान्दसः स्मृतः' । खरन्ति शब्दायन्ते । 'स्टु शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰प॰अ॰) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा—खर्यन्ते अर्था एमिः । 'पुसि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राज् दीप्ती' (भ्वा॰उ॰से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। खरा अचः। तद्धर्मलादुदात्तादयोऽपि। 'खरो नासासमीरे स्थान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान् इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ।।।। उत् उचैरादीयते उचार्यते सा क्तः (३।२।१०२)। 'अच उ-पसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोईये च खर-भिद्यपि' इति हैमः ॥ ॥ एकम् 'स्वराणाम्'॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्-अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५१९१९०९) इति ठक् ॥ (१) ॥ ॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) दण्डो नीयते बो-ध्यतेऽनया दण्डनीतिः । किन् (३।३१९४) यद्वा दण्डं लयति दण्ड्यान्त्रति प्रापयति । किच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसा-हचर्यात्स्त्रीलम् ॥ (१) ॥ ॥ एतौ द्वौ कमात्तर्कविद्यायां न्या-यरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तेते । अर्थते गम्यते । 'ऋ गतौं (भ्ता॰प॰अ॰)। 'उपिकुषि-(उ॰ २।३) इति थन्। अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥ आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङः स्यान्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥÷॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा। एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः'॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३। २३) इति ट्युटगुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रो-केषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतावर्थावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०)। पचादाच्। 'पुराणं पञ्चलक्षणे। पेणे पुंसि, त्रिषु प्रते'॥ (१) ॥ ।। पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो स-न्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वेव संस्थानं पुराणं पश्चलक्षणम्'। क्रचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वयासादिमणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रवन्धकल्पना कथा

प्रवन्धेति ॥ प्रवन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥ श। 'कथ वाक्यप्रवन्धे' (चु॰उ॰से॰) । 'चिन्तिपू-जिकथि-' (३।३।११५) इलाङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥ शा द्वे 'कथायाः' ॥

प्रविहका प्रहेलिका।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाष-णहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा॰आ॰से॰) । दन्त्योध्यादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥ ॥ प्रहेलयति अमिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु॰प॰से॰) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्ती-कुल कमप्यर्थं खरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥ श्रा यदा प्रवल्हतेरिनि (उ॰ ४। ११८) प्रवल्हिः ततः 'कृदिकारात्' (ग्० ४।१।४५) इति डीष्। उमाम्यां खार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्न-दूती विपादिका[ं] इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्विं ज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य'॥

स्मृतिस्त धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थसारणपूर्वकं रचितलातस्मृतिः। 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्'॥ (१)॥*॥ धर्मबी-धार्थ रचिता संहिता । संपूर्वाइधातेः कर्मणि के 'दधातेहिं:' (जारायर) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१--हैमकोशे तु पोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह-षोडश्यणः पुराणः पणो भवत्काकिणी चतुक्केण-शति' इत्य-नेकार्थकरवाकरकी मुदी ॥

समाहतिस्तु संग्रहः॥६॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ श्री संग्रहणम् । 'ग्रहग्रह' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-पिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निवन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्वधाः' संग्रहो वृहदुद्रन्ने मुष्टिसंक्षेपयोरिप' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संग्रहस्य'॥

समसा तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰प॰से॰)।
ण्यत् (३१९१२४) । संज्ञापूर्वकलाहुज्यभावः । यद्वा समं
कृत्स्तम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यलाच्छव्दोऽपि
सा । समशव्दात्क्यचि (३१९१८) 'सर्वप्रातिपांदकेभ्यः'
(वा॰ ७१९१५) इति सुगागमे 'अ प्रलयात्' (३१३१९०२)
इलः टाप् (४१९१४) ॥ (९) ॥०॥ समसनं समासः । घत् ।
(३१३१९८) । समासोऽधौं यस्याः पूरणसाकाङ्का । कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नमस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्नलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमह्नेन' इलादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥०॥ 'असमासाधी'
इति पाठे तु 'अपरिपूरणार्था' इल्यंः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥
किंचदन्ती जनश्रतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वदेः 'भूतृवहि-विते' (उ॰ ३११२८) इति झच् । 'झोऽन्तः' (७)११३) 'गो-रादिलात्' (४१११४१) डीष् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-माना । अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा॰ ३१९१२६) 'अच इः' (उ॰ ४११३९) । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४१९१४५) इति डीष् ॥ (१) ॥॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३१३१९४)॥ (२) ॥॥ हे 'लोकप्रवादस्य'॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उद्नतः स्यात्

वार्तिति ॥ वृत्तिर्ह्णेकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इत्यादिना णः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-लात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिज्ञणे कृष्याद्यदन्तयोः । निः-सारारोग्ययोः क्लीवम्' ॥ (१) ॥॥॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) किच् (३।३।१०४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्ता-त्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्यं वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ उद्गतोऽन्तो यस्य । 'उद्गतः साधुवार्तयोः'॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'वार्तायाः'॥

१—हैमे तु संग्रहो यहदुद्धारे ग्रहसंक्षेपयोरिप इत्युपलम्यते । संचयेऽपीति मङ्कः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ॥ २—हैमे तु 'प्रवृत्तिवृत्ती वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलम्यते । अथाह्यः॥ ७॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च।

अधिति ॥ आह्वयन्त्वाह्वाः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति डः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । घन्यं कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्येत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डो वा । यद्वा आह्वानमाहूः । संपदादिः (वा०३।३।१०८) तस्या अयः ॥ (१) ॥॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥॥ एवमाह्वा ॥ (३) ॥॥॥ अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥॥॥ प्रायते । 'मा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते-प्रभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा०प०अ०)। 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इति निपातितः । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा० पा४।३५) इति स्वार्थवा धेयः ॥ (५) ॥॥॥ (६)॥॥॥ षद् 'नाम्नः'॥

इतिराकारणाह्वानम्

ह्निरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेनः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । किन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥॥ आकारणम् । क्वनो ण्यन्तात्
(३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥॥ (ह्वेनः) ल्युटि
(३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'आह्वानस्य'॥
संद्वृतिर्वद्वभिः कृता ॥ ८॥

संद्वतिरिति ॥ वहुकर्तृका चेत् संदूतिः ॥ (१)-॥*॥ एकम् 'बहुकर्तृकाह्मानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥ ॥ 'वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्र्यवहार
इति स्मृतः' इति कालायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे ।
द्वमेदे ' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥
उपन्यासस्तु वास्त्रुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः॥ (२)॥ ॥ ह्रे 'वचनोपक्रमस्य'॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे घम् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ उदाहरणम् । घम् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ द्वे वश्यमाणोपयोग्यर्थयर्णनस्य.। प्रकृतोप-पादकस्य दृष्टान्तादेरिस्यन्ये॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥ शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि॰ उ॰ अ॰) । त्युद्

१—भाष्ये तु 'अन्येष्विप' इति दृश्यते ॥ २—'हुमेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीड्शप-' (उ॰ ३।११३) इल्पर्थः । 'शपथः कार आकोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य'॥ प्रश्लोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ अनुयोजनम् । युजेर्घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रच्छनम् : 'ग्ररोथ हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४)॥ (१) ॥ ॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('उत्तरं प्रवर्णो-ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे')॥ (२)॥ ॥ द्वे 'उत्तरस्य'॥

मिध्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासाविमयोगध्य ॥ (१) ॥ ॥ च-क्षिडः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाङ्कावे ल्युट् (३।३।११५॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिशंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा॰ प॰ से॰) भावे त्युट् (३।३१९९५)॥ (९)॥॥॥ अभिशपनम् । घन् (३।३।९८)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य'॥ प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः।

प्रणाद इति ॥ प्रणंदनम् । घन् (३।३।१८)। 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशन्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शन्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शन्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ एकं प्रीतिवि-शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशस्त्रस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्वते व्याप्नोति । 'अश् व्याप्तो' (सा॰ आ॰ से॰) 'अशेर्देवने युद् च' (उ॰ ४१९९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥ ॥ किर्यते । 'कृत संशद्दने' (चु॰ प॰ से॰) । 'ऊतियूति—' (३१३९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसाद्यशसोविंस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥ ॥ ॥ समैः सर्वेर्झायते। 'ज्ञानवोधने' (त्रया॰ प॰ से॰) घनर्थे कः (वा॰ ३१३१५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥ ॥ 'समाज्ञा' इति समाइपूर्वाज्ज्ञः (क्रंया॰ प॰ से॰) । 'आतश्वोपसर्गे' (३१३१९०६) इत्यङ् ॥ ॥ 'समज्या' इति पाठे (समाइपूर्वात्) 'अज गतौ' (भवा॰ प॰ से॰) । 'संज्ञायां समज—' (३१३१९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा॰२१४१९६) इति न वीत्वम्॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तृतिर्द्तिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (१) ॥॥ 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति व्रूनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥॥ किनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । तुतिः ॥ (४) ॥॥ चलारि 'स्तुतेः' ॥ आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आम्रेडितिमिति ॥ आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यते सा। 'म्रेड् उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चे धुष्टं तु घोषणा।

उच्चे भुष्टिमत्य।दि ॥ उचै भुष्यते स्म । 'धुषिर् शब्दे' (चु॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । 'धुषिरिवशब्दने' (७।२।२३) इती िनषेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तच प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥॥॥ 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥॥ *॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिध्वेनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामकोधादेर्प्रहः । कक्यते । 'कक छोल्योपतापयोः' (*) । बाहुछकादुण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गईणे॥१३॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोपकोशादयोऽपीखर्थः। वर्ण्यते। 'वर्णं वर्णने' (जु॰ प॰ से॰)।
घन् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तिद्वरुद्धोऽवर्णः 'वर्णो
द्विजादिशुक्कादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न क्रियां मेदरूपाक्षरिवलेपने'॥ (१) ॥॥॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰
से॰)। घन् (३।३।१८)। 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालक्कतिषु स्मृतः'॥ (२)॥॥॥ निरादिपूर्वाद्वदेः (भ्वा॰ प॰
से॰) घन् (३।३।१८)। 'निर्वादेः स्याक्षेकवादपरिनिष्ठितवादयोः'॥ (३)॥॥॥ 'उपर्सगस्य घन्नि' (६।३।१२२)
इति (वा) दीर्घः। 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि'॥ (४)॥॥॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वः० प॰ से॰)।
घन् (३।३।१८)॥ (६)॥॥॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः'
(भवा॰ आ॰ से॰)। गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५)। 'अ
प्रस्थात्' (३।३।१०२)॥ (७)॥॥। 'कुरस अवक्षेपणे'

१—छोकवादोऽपवादः। तत्र यथा 'खळिनवीदकथायां विदेता यरखळजनोऽपि स्यात्'॥ परिनिष्ठितवादस्यक्तवादः। तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः'॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाकरकी-मुंगम्॥

(चु॰ आ॰ से॰) । 'ग्रुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥ ॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ग्रुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायाममिप योषिति' ॥ (९) ॥ ॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११५)॥ (१०) ॥ ॥ दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुषो निष्ठरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादिः वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्पतौ' ॥ (१) ॥॥॥ अतिक्रम्यो-क्तिरतिवादः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः।

भत्सैनमित्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥॥॥ 'मृत्से तर्ज संतर्जने' (जु॰ आ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) (२) ॥॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य'॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥१४॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेषा । गुणाविष्करणपूर्वको निम्दापूर्वकथ । आयो यथा महाकुलीनस्य तव किमुचितिमि-दम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकी धुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । स्युट् (३।३।१९५) ॥ ॥ अप्रस्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाथ ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे मार्ध्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१)॥ शा एकम् 'सनिन्दभाषणस्य'॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाकोशो मैथुनं प्रति।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकण्य-न्ताद्युच् (३।३।९०७)। ल्युटि (३।३।९९५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाकोशाः साभिशापाभिमैथुनाः' (इति द्युगेः)। क्लीवमपि। 'नीचैमाक्षारणं यः स आकोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दाणंवः॥ (९)॥॥ परस्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्नियाश्च 'आकोशनस्य' एकम्॥

स्यादाभाषणमाळापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) ल्युट् (३।३। १९४)॥ (९) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।९८)॥ (२)॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः॥ १५॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घन् (३।३।१८)॥ (१)॥ ।॥॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम्॥

?-- 'नीचम्' इति पुंविद्दीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घन् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ अनुलपनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१)॥॥॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य'॥

विलापः परिदेवनम्।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घन् (३।३।१८) ॥
(१) ॥॥ परिदेवनम् । 'दिन्नु परिदेवने' (जु॰ आ॰ से॰)
चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥॥ युचि (३।३।१०७)
परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥
विप्रलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्पपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वि-रोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ भिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि कियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं लपनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निह्नवः।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घर् (३।३।१८) 'अ-पलापः प्रेम्ण्यपहृवे' (१) ॥*॥ निहृवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ॰ आ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। ('निह्ववः स्याद्विश्वासेऽपलापे निकृताविप')॥ (२)॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इलादि 'निह्ववोक्तेः'॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशित ॥ संदिश्यते घन् (३।३।१८) । संवेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥ ॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचि-कम् । 'वाचो व्याहतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्मेदास्तु त्रिष्त्तरे ॥ १७ ॥

चाग्भेद्। इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा संशलाद्यः सम्यगन्ताः ॥

रुशती वागकल्याणी

रशतीति ॥ 'रुश हिंसायाम्' (तु॰ प॰ थं॰) ताल-व्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्कीप् । 'आच्छीनद्योः' (७।१। ८०) इति तुमो विकल्पः । रुशती हिंसा । रुशव् शब्दः । रुशद्वचनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्सस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाइ । तने । तसाच्छिप (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्यनोर्निसम्' (७।१।८१) इति गुमश्र प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकस्याणवाचः'

स्यात्कल्या तु शुभारिमका।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥४॥ 'काल्या' अपि-इति स्नामी। तत्र काले साधुः॥ (१)॥४॥ एकम् शुभवचनस्य'॥ अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'बान्त्व सामप्रयोगे' (चु॰ प॰ से॰) चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४)। (सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये')॥ (१)॥ ॥ ॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य'॥ संगतं हृद्यंगमम् ॥ १८॥

संगतमिति ॥ संगच्छते सा । 'गलर्था-' (३।४।०२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ इदयं गच्छति । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्तया मिलितस्य चचनस्य'॥ निष्ठरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'महुरादयश्व' (उ॰ १।४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥॥ पिपर्ति पूरयति अलंबुद्धि करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) 'पृनहि—' (उ॰ ४।७५) इत्युषच्। 'पैरुषं केंबुरे रूक्षे स्थानिष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कर्कश्चचचनस्य'॥

श्राम्यमश्रीलम्

ग्रास्यमिति ॥ प्रामे भवम् । 'प्रामायखन्नै' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्रास्यं स्नीकरणे स्नीवेऽश्लीलप्राकृतयोखिषु' ॥ (१) ॥ ॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-'. (३।२।३) इति कः । तद्भिनम् । कपिलकादिलात् (वा॰ ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ है 'भण्डादिवचनस्य' ॥

स्नृतं प्रिये।

सत्ये

स्तृतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीज् तर्पेणे' (श्रया० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ सत्स्र

१—गुणस्यं 'संज्ञापूर्वकत्वेन, नुम आगमशासनत्वेन, अनिस्रत्वेन तेनैव वारितत्वेनािकिवित्करमैतत् । पीयूषव्याख्यायामपि
उपति' इति पाठं प्रदर्श, 'रुशती' इत्येके—इत्युक्तम् ॥ २—दिष्ट्या
रमसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च
सान्त्वम्' इति शिवमद्रें यमकाइन्त्यादिः ॥ ३—'अपरुषो दायादा
वाविमवश्च' इति दमयन्तीश्चेषात्, 'अपि सपक्षजनेन च तेन
वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच मूर्यन्यवान् ॥ ४—
कर्बुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताबधा रुजः पाधिवसुष्जिहीते'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकी सुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत्॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यत्सलम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । घन्रर्थे कः (वा॰ ३।३।५८) यद्वा 'हरुश्व' (३।३।९२) इति घन् । संज्ञापूर्वकलाद्वुणामावः । 'अन्ये-षामिप' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यन्तु—'मूलविभुजादि-लात् (वा॰ ३।२।५) कः'-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि'॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य'॥

अथ संकुलक्किष्टे परस्परपराहते ॥ १९॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।१।१३५)। 'संकुलं त्रिष्ठ विस्पष्टवाचि व्याप्ते'॥ (१)॥ ॥ क्रिश्यते स्म। 'क्रिश्य विवाधने' (अया॰ प॰ से॰) क्तः।—(३।२।१०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इति मुकुटः। वस्तुतस्तु 'क्रिशः क्तवानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेट्॥ (२)॥ श॥ पराऽघानि। इन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। परस्परेण पराहतम्॥ (३)॥ श॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत्॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य'त्रीणि॥ स्त्रुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

खुसेति ॥ छप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥≠॥ प्रस्पते सा। 'प्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।

क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं प्रासीकृतेऽपि स्याहुप्तवर्णपदो-दिते'॥(२)॥*॥ 'अशक्तयादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम्।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥ ॥ निरस्यते सा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२। १०२)। 'निरस्तः प्रेषितशरे संखके त्वरितोदिते। निम्ब्र्ते प्रतिहते च' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शिब्रोचारितस्य वचसः'॥

अम्बूकृतं सनिष्टेवम्

अम्बूक्ततमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६)। 'सिनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) ईकारः। सह निष्ठेवेन श्रेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । चिवः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति दीर्घः। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ एकं 'स्रेष्मिनिर्गमसहितव-चनस्य'॥

अबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २०॥

अबद्धमिति ॥ न बद्धयते स्म । 'बन्ध बन्धने' (ऋया० प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥:॥ न अर्थो यस्य।

१—'अस्तृतं दथदपि स्तृतभाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धाः लंकारदन्त्यक्षेपात् दीर्घान्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥ 'अर्थान्ननः' इत्युरःप्रमृतिषु (५।४।१५१) पाठानित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्भैवादिवाक्यम् । 'अवध्यं स्याद्' इति पाठ इति कौमुदी । 'अवध्यमवधाहें स्यादनर्थकवच-स्यपि' इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'समु-दायार्थशून्यस्य वचनस्य'॥ अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरिमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्ष-राणामप्राशस्त्यं नार्थद्वारकम् ॥ (१)॥०॥ न वचनार्हम् । ष्यत् (३।१।१२४)। 'वचोऽशव्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) इति न कुलम् ॥ (२)॥॥ द्वे 'निदावचनस्य'॥

आहतं तु सृषार्थकम्।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)। 'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके। स्यातपुरातन-वस्नेऽपि नववस्ने वितानके'॥ (१)॥ मृषाऽर्थो यस्य ॥ ॥ ॥ 'एप वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य 'मृषावचनस्य' एकम् ॥

'सोक्षुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोह्यण्डनिमिति ॥ 'छिटि आलस्ये प्रतीघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) । उहुण्टनेन सहितम् ॥ (१) ॥ ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सोपहासस्य'॥

मणितं रतिक्र्जितम् ।' इति क्वित्पव्यते ॥ मणितमिति ॥ 'मण कूजने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥३॥ रतौ कूजितम् ॥ (१) ॥३॥ है 'रतिक्र्जितस्य'॥ अथ म्ळिष्टमविस्पष्टम्

अधिति ॥ म्लेच्छयते स्म । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (म्बा॰ प॰ से॰) । 'श्रुव्धस्तान्त-' (७।२।१८) इति निपानिततम् । 'म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि नैलाने' ॥ (१) ॥ ॥ निसस्यते स्म । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (३) कर्मणि कः (३।२।१०२) । 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिड-मावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य' ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥ वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यसाद्वितथम् । 'अच्' (५।४।७५) इति योगविमागात्समासान्तोऽच् । यद्वा

रे—'जरह्नवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्ग-लानि । तं त्राक्षणी पृच्छति पुत्रकामां राजन् रुमायां लशुनस्य कोर्यः' रति मुक्कटः ॥ २—म्लाने विच्छाये यथा 'स्लिष्टं चित्रम-मित्रवासमवने वक्ति त्वदीयं यशः' अनेकार्थकैरवाकरकौं मुदी ॥ वितन्यते । बाहुलकात्क्थन् । 'अनुदात्तो-' (६।४।३७) इति नंलोपः ॥ (१) ॥॥ न ऋतम् । 'अनृतं कृषावसत्येऽपि' ॥ (२) ॥॥ द्वें 'असत्यवचसः' ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यिमत्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' ॥ (१) ॥ ॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥ ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (म्वा॰प॰अ॰)। कः (३।२।१०२) । ('ऋतं शिलोञ्छे पानीये पूजिते दीप्त-सत्ययोः') ॥ (३) ॥ ॥ समजति संगच्छते । 'अज्ञु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) किन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यङ् पुंसि स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'सत्यवचसः' ॥

अमुनि त्रिषु तद्वति।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्त-मानानि त्रिषु । 'त्रिपूत्तरे' (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेषप-राणां त्रिलिङ्गलमुक्तम् । अनेन तु वक्तपराणाम्-इति विशेषैः॥

श्रव्दे निनाद्तिनद्ध्वितिध्वानरवस्त्रनाः ॥ २२ ॥ स्वानिर्घोपनिर्होदनादिनस्वानिस्वनाः । आरवारावसंरावविरावाः

राब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु० उ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)। घम् (३।३।९८) वा॥ (१) ॥०॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'नौ गद्वन्द्व' (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥०॥ पक्षे घम् (३।३।१४)। (३) ॥०॥ 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'खनिकषि' (उ० ४।९४०) इति इः ॥ (४) ॥०॥ धिम ध्वाः (३।३।९८)॥ (५)॥०॥ रवणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (६)॥०॥ 'खनह्ते' (३।३।६२) इत्यप्घमो ॥ (७) ॥०॥ (८) ॥०॥ 'खमह्ते' (३।३।६२) इत्यप्घमो ॥ (७) ॥०॥ (०)॥०॥ 'धमा 'धम धुष पुष्टी' (भ्वा० उ० से०)। 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। घम् (३।३।१८)॥ (९) ॥०॥ (१०)॥०॥ 'विमाषा कि रुष्टुग्नोः' (३।३।५०) इति घम् ॥ (१५)॥०॥ 'उपसर्गे रुवः' (३।३। परे) इति घम् ॥ (१६)॥०॥ 'उपसर्गे रुवः' (३।३। १२) इति घम् ॥ (१६)॥०॥ (१०)॥०॥ सप्तदश 'राब्दस्य'॥

अथ मर्मरः॥ २३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्राणां पर्णानां च खनिते मर्मरः । शब्दा-जुकरणिनिति खामी । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'कृदरादयश्व' (उ॰ ५।४१) इलरन् मुगागमो गुणश्च— इलन्ये। मर्म राति वा। कः (३।२।३।) । 'मर्मरो वस्न-

१'--- वाग्मेदास्तु त्रिषुत्तरे' इत्यस्याविधर्दिश्चितः--इति मुकुटः ॥

भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-मेरी पीतदाहणि'॥ (१)॥ ॥ एकं 'चस्त्रपर्णध्वनेः'॥

भूषणानां च शिक्षितम्।

निकाणो निक्रणः काणः कणः कणनिमत्यपि ॥ २४ ॥

सूषणानामिति॥ भूषणानां ध्वनौ। 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३। ११४)॥॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिज्ञा' अपि-इति खामी॥ (१)॥॥ 'नौ' (३।३।६४) इति 'अजुपसर्गे' (३।३।६५) इति चानुवर्तमाने 'क्रणो वी-णायां च' (३।३।६५) इत्यप्॥ (३)॥॥॥ (५)॥॥॥ पश्चे घन् (३।३।१८)॥ (२)॥॥॥ (४) ल्युट् (३।३। ११५)॥ (६)॥॥॥ (यत्तु) पञ्च वीणाया अन्यस्य च किंनरादेः क्रणने-इति सुकुटः । तन्न । अपिशब्देन पूर्वान्वयस्य वोधनात्। अतः षेडिपि 'भूषणध्यनेः'॥ वीणायाः क्रणिते प्रावेः प्रकाणप्रक्रणादयः।

चीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्भात् । 'वीणायां च' (२। ११६५) इत्यंशेन सोपसर्गादिप विधानात् । आदि-शब्दादुपक्रणादयः ॥ ॥ 'वीणाक्रणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कोलनम्। कोल एकीमावः। तमाहलति। 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥ (१)॥॥। 'कल शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।१८०)। संज्ञापूर्वकलाद्वृद्धयमावः। कलादिप कलः। (यत्तु) कोलान्सूकरानाहते त्रासथिति–इति स्वाम्याह। तत्र। 'आडो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच हन्तेरात्मनेपद्विधानात्। यदिप—आमीक्ष्ण्ये द्विर्मावः। (८।१।४) इति। तदिप न तस्य तिडव्ययक्तन्मात्रविषयलात्। 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'बहुिमः कृतस्य महाध्वनः'॥

तिर्श्वां वाशितं रुतम्॥ २५॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽधन्ति ते तिर्यधः । तेषां यद्व-तम् तद्वाशितम् । 'वाश्च शब्दे' (दि॰ आ॰ से॰) ताल-व्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितौ करिणी-नायौर्वाशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्यो-

१—पीयूपविवेकयोरि 'शिक्षितम्' इत्यंकं भूषणध्वनेः ।
निक्काणादयः पश्च वीणािकंनरादिस्तिनतस्य । इत्यंव दृश्यते ।
अग्निपुराणान्तर्गतनामिलक्षानुशासने 'भूषणानां च शिक्षितम् ।
वीणाया निक्कणः काणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनािप निक्काणादीनां भूषणध्यनिवाचकरवाप्राप्तेः ॥ २ — अयं च श्लोकक्रमो मेदिनीस्थः । परंतु तत्रािप दन्त्यमध्य प्वोपङस्यते ॥

र्वासितं सुरमीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्नवे-ष्टिते') इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्खवानिष ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥ स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिभ्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु अवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादि-लात् (वा॰ ३।३।१०८) किए। प्रति प्रथमशब्दं छक्ष्यी-कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१)॥॥॥(२)॥॥ हे 'प्रतिष्वनेः'॥ गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे कः (३।३।११४)-ल्युटी (३।३।११५) । गीतं शन्दितगानयोः इति हैमः ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ हे गानस्य ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम्॥६॥

निषाद्रषंभगान्धारषङ्जमध्यमधैवताः । पष्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वराः ॥ १ ॥

निषादेति ॥ निषोदति मनोऽस्मिन् । 'षदुल् विशर-णगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'हलश्व' (३।३। १२१) इति घन्। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति पत्वम्। 'निषादः खरमेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे'॥ (१) ॥*॥ ऋषति वलीवर्दस्वरसादस्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु०प०से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३) इलभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । खरभिद्वषयोः कर्णर-न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-षिति । ग्रूकशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां कचिन्मता' ('आ दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥ श। गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३। ५३) । 'गानधारो रागसिन्दूरखरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ षड्भ्यो जातः । 'पश्चम्याम्-' (३।२। ९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरत्ताळ जिह्वां दन्तांश्र संस्पृ-शन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तसात्षड्ज इति स्पृतः'॥ (१) ॥ । अध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-वोत्थितो वायुक्रःकण्ठसमाहतः । नाभि प्राप्तो महानादो मध्यस्थरतेन मध्यमः'। 'मध्यमो मध्यजे खरे। देहमध्ये मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्कलिः । राकारजखळा चापि)' इति हैमः। 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदे-शेऽप्यवलमे तु न स्रियाम् ॥ स्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिका-क्किमेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दित तथा'॥ (१) ॥≠॥ घी-मतामयं धैवतः पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वलम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो नाभेररोहृत्कण्ठमूर्धेसु । विचरन्पश्चमस्थानप्राप्त्या पश्चम उच्य-ते'। तज्जन्यत्वात्खरः पश्चमः । पश्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-'

१--- राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमाम-ध्यरात्रे' इति ॥ २---अयं पाठः कुत्रचिदुपलस्यते ॥ (५।२।४८) इति डट्। 'नान्तात्—' (५।२।४९) इति मट्। 'पश्चमो रागभेदे स्यात्खरभेदे च पश्चमी। पाण्डवानां च, पश्चमो स्विरे दक्षे'।।(१)।।*।। अभी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कष्णचोचरिन्तः। 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः। नारदः—'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभग्। अजाविकौ च गान्धारं कौ चो नदिति मध्यमम्।। पुष्पसाधारणे काले को किलो रौति पश्चमम्। अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुछरः' इति 'स्वराणां पृथकपृथक्' एकैकम्॥

काकली तु कले स्क्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषद्यें च' (६। ३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष्। अन्ये तु—कलेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८)। कलिः शब्द ईषदत्रेति काकलिः। ततः 'क्व-दिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष्। अत एव 'साधू-दितं काकलिभिः कुलीनैः' इल्लाभिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इलाहुः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'सुक्ष्मध्वनैः'॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटो-ऽव्यक्ताक्षरथ । ताहरो ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कडित मायलनेन । 'हल्रथ्य' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकलाहुद्धमावः । डल्योरेकलस्मरणम् । यद्वा कल्नम् । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कल्ते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्थान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । पोडशांशे च चन्द्रस्य कल्नाकालमानयोः ॥ कलं धुके ति-ष्वजीणे नाव्यक्तमधुरध्वनौ'॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्त-मधुरध्वनैः'॥

मन्द्रेस्त गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिष्वनौ । मन्दते । 'मदि खुलादौ' (भ्वा॰ अ॰ से॰) 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्॥ (१) ॥ । एकम् 'गम्भीरशब्दस्य'॥

तारोऽत्युचैः

तार इति ॥ तारयति अतिकामस्यन्याञ्सव्दान् । 'बहुलमेतिन्नदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्सार्थे णिच् । पचाबच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य'॥

त्रयस्त्रिषु ॥२॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्टाः)॥

१-मद्रोऽपि इति खामी॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य'॥

वीणा तु वल्लकी।

विपञ्ची

वीणेति॥ वेति जायते खरोऽस्याम्। 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) 'रास्नासास्ना-' (उ० ३११५) इत्यादिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति व- हक्ष्याम्।' (१) ॥ ॥ वह्नते । 'वल वह्न संवरणे' (भ्वा॰ आ० से०) क्रुन् (उ० २१३२) । गौरादित्वात् (४१११४२) डीष्॥ (२) ॥ ॥ विपश्चयति विस्तारयति शञ्दम्। 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्तादच् (३१११३४)। गौरादिः (४१११४१) । 'विपश्ची केलिवीणयोः'॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'वीणायाः'॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३॥

सेति ॥ सैव सप्तिभक्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदित ख-रान् : 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य'॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततिमिति ॥ वीणादि यद्वायं वादनीयम् । तत्ततम् । आदिना सैरन्ध्रीरावणहस्तिकैनरादि तन्यते 'तिनिमृङ्भ्यां किच' (उ॰ ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकस् । क्षीयं वीणादिवाये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ'॥ (१) ॥॥ एकम् 'वीणादिवायस्य'॥

आनद्धं मुरजादिकम्।

आनद्धमिति ॥ आनद्यते स्म मुखे चर्मणा वध्यते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च क्रीवं स्थात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुरजादि-वाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । श्रुवि-रिछद्रमस्यास्त । 'कषश्रुवि-' (५।२।१००) इति रः । 'शु-षिरं वंशादिवाये विवरेऽपि नपुंसकम् । श्रुविरो न स्त्रियां गर्ते, वही, रन्ध्रान्विते त्रिष्ठु'। 'सूर्म्यं स्रुविरामिव' (पस्पशा-हिकमाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (सुविरम्) दन्त्यायपि ।

१—कविन्मेदिनीयुक्तके तु 'मूपिके ना खियां नाल्पीषधी र-न्ध्रान्विते त्रियु' इति पाठ उपलम्भते ॥ प्राच्यास्तु 'तालव्यायेव' इत्याहुः (१) ॥*॥ एकम् 'वंशया-चस्य'॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घ-ण्टादि घनं निविडलात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)। 'मूर्तो घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे हढे दार्ळो विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः॥ (१)॥॥ एकम् 'कांस्यतालादेः'॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम्।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम्। वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्तात् (३।१। २६) 'अचो यत्' (३।१।९७)॥(१)॥॥॥ 'भूवादिहग्भ्यो णित्रन्' (उ॰ ४।१७१)॥ (२)॥॥॥ आसमन्तात्तुद्यते ता- ख्यते । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। ष्यत् (३।१।१२४)॥ (३)॥॥। त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य'॥

मृद्ङ्गा मुरजाः

सदङ्गा इति ॥ मृथन्ते । 'मृद क्षोदे' (त्रया॰ प॰ से॰)। 'विडादिभ्यः कित्' (उ॰ १।१२१) इखङ्गच् । मृत् अङ्गम-स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ सुराद्वेष्टनाज्ञातः । 'सुर संवेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) तुदादिः । 'पश्चम्याम्–' (३।२।९८) इति डः । सुरं वेष्टनं जातमस्येति वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मृदङ्गस्य'॥

भेदास्त्वङ्क्ष्यालिङ्ग्योध्वेकास्त्रयः॥ ५ ॥

भेदा इति ॥ तेषां मेदास्तु त्रयः । अङ्के उत्सङ्गे भवः । शरीरावयवादात् (४।३।५३)॥ (१)॥ ॥ आलिङ्गयते । 'लिगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)॥ (१)॥ ॥ फर्ष्यः कायति शब्दायते । 'के शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गो यवमध्यस्तथोर्धकः । आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः इति ॥ ॥ कैर्ष्वशब्दं निर्वकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१)॥ ॥ प्रत्येकमेकेङ्गम् ॥ स्याद्यशःपटहो ढकाः

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२।१। ६९) ॥ (१) ॥ ॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰

१—'शुषिरं शिष्यं शीर्षं तालन्यादयः' इति सभेदकोषदर्शनस्य मुकुदेन कारितत्वात् । परं त्वग्ने पातालमोशिवर्गान्तर्गतशुषिपदन्यान्त्याम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'विवरामिधायिनि शुषिरादौ शाक्षेषु दन्त्यतालन्यौ' इत्यूष्मिवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमिदं । न चोक्ततमेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य विद्वाचनकशुषिरशब्दे निवामकत्वादित्यक्चिरादुरित्यनेन स्विता ॥ २—'कुवैतीक्परेंस्तुक्षेर्युवनं नीचमूर्ष्वंजैः । तस्या वनालीरन्वेति चित्रा नागचमूष्यंगैः' इति कीचक्षवध्यमकाद्वकारवानूष्वंशब्दः ॥

प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४ योगविभागात्) इति वा कः॥ (२)॥*॥ द्वे 'य**राःपट**-हस्य'॥

भेर्यामानकदुन्दुभी।

मेर्यामिति ॥ विभेखस्य रवात् । 'विभी भये' (जु॰ प॰ से॰) । 'ऋजेन्द्र-' (ज॰ २।२८) इति रन् । गौरादिलात् (४।१।४१) डीष् ॥ ॥ 'वङ्गयादयश्व' (ज॰ ४।६६) इति रिप्रस्यये 'गैरः' अपि ॥ (१) ॥ ॥ आनिस्यनेन वादितेन । कुन् (ज॰ २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे मेर्या पदके ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥ ॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकात्कः । यद्वा वासुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (जु॰ प॰ से॰) । प्रवोदरादिः (६।३।१०९) । यत्त्वौणादिक इंः-इति कौसुदी । तत्र । आतो लोपस्पाप्रसङ्गात् । ('दुन्दुमिन्सु मेर्या दितिसुते विषे । अक्षविन्दुन्तिकद्वन्द्वे') ॥ (३)॥ ॥ सामी तु 'मेरी स्त्री दुन्दुमिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे 'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥ ॥ पटेन हन्यते । डः (वा॰ ३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः इति वा। 'पटहों ना समारम्मे आनके पुं-नपुंसकम्'। अस्त्रीति पूर्वान्विय । 'उपवासं गृहं देहं लोहं पटहिमलपि' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे 'पटहस्य'॥

कोणो वीणादिवादनम्॥६॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना सं कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-देवादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-धप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगु-डेऽसौ लोहिताक्ने' इति हैमः ॥ (१) ॥#॥ एकम् 'वीणादि-वादनस्य'॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण व-ल्यते संत्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१९) 'प्रवालो विद्वमे वीणादण्डेऽभिनवपञ्चवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः। ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुभेः सौत्रान्मूछ-

१—'रवः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्त-तस्ततः' इति कुमारदासः-इति मुकुटः । २—न्त्रीणीत्त्रचितम् । विभुजादित्वात् (३।२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३। १०९)। यद्वा कश्च कश्च कृ । ते भाति। 'भा दीप्तां' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे'॥ (१)॥॥॥ प्रसेव्यते। 'षेष्ट सेवने' (भ्वा० आ० से०)। कृन् (उ० २। ३२)। अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि। 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूत्योर्द्ततों'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वीणाद्ण्डाधःस्थित- शब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य'। वी- णाप्रान्तस्थवककाष्टविशेषस्येत्यन्ये॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलावुद-ण्डककुमसमुदायस्तन्त्रीरहितः । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादम्बन् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा कुले-विंच् (३।२।७५) । अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।२।१३३) । क्कृन् (उ॰ ३। ३२) वा कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥॥ एकम् 'तन्त्री-हीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निवन्धनम्॥७॥

उपनाह इति ॥ उपनद्यतेऽनेनासिन् वा । 'णह व-न्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र । 'उपनाहो जणालेपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥॥॥ निबध्यतेऽनेनासिन्वा । 'वन्ध वन्धने' (क्षया॰ प॰ अ॰) । 'करणाधिकरणयोक्ष' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यत्र तन्यो निबध्यन्ते तस्योध्वेभागस्य' ॥ वाद्यप्रभेदा डमरुमडुडिण्डिमझईराः ।

मर्द्छः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगय्वादित्वात् (उ०११३७) अर्तेः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥ ॥ स एव महान् मृहुः । 'हुमस्जो छुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मृम्बी-' (उ० ११७) इसादिना उः । पृषोदरादिलात् (६१३११०९) जस्य डः ॥ (१) ॥ ॥ "डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३१२११०९) ॥ (१) ॥ ॥ अर्त्रशब्दं राति । 'आतः-' (३१२१३) इति कः । यद्वा 'झर्झ शब्दं (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (३) । 'झर्झरः स्या-त्किल्युगे वाद्यमाण्डे नदान्तरे । झ्लुरी झर्झरी च द्वे केश्चके तु वाद्यके" ॥ (१) ॥ ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ भणं व्यवहारं वाति गच्छति। कः (३१२१३) ॥ (१) ॥ ॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यमाण्डे च लेपने'। 'हुडुकं मदम्मते स्याइात्यृहे वाद्यभिद्यपि') । 'वाद्यविदेषणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८॥ मर्तकीति ॥ रुसति । 'रृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) 'शिल्पिन च्युन्' (३।१।१४५)। पित्त्वात् (४।१।४१) हीप्। 'नर्तकः केवैछे पोटगळचारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामपि योपिति'॥ (१)॥॥ छसति। 'लस श्लेष-णक्रीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्वुल् (३।१।१३३)। अनयोः कियोपाधिकतया वाच्यिलङ्गलात्पुंस्त्वनिर्देशस्योत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तन्ये स्त्रीनिर्देशो डीप्टापोर्वि-वेकार्थः। 'लासको केकिनर्तको' इति हैमः॥ (२)॥॥ द्वे 'नर्तक्याः'॥

विलम्बितं द्वतं मध्यं तत्वमोघो घनं ऋमात्।

विलिभ्यतमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र । 'लिब अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (१) ॥*॥ द्र-वन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति कः । यत्तु—'भावे क्तः' (३।३।११४)— इति मुकुटः । तन्न । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्वृतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे'॥ (२) ॥ ॥ तयोर्मध्ये भवलान्मध्यम्। 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः। 'मध्यं वैलग्ने न स्त्री स्या-इयाय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥**३॥ एषु यथाक्रमं** तत्त्वा-दित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किप्। तदस्यास्ति। 'वप्रकरणेऽन्यैत्रापि' (वा॰ ५।२।१०९) इति वः। 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलान जरलम्। 'तत्वं परात्मिन । वाद्यमेदे खरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्वतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥ इननम् । 'हन हिंसागलोः' (अ॰ प॰ अ॰)। 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इखप् घनादेशश्च । 'संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रमेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ वि-लिम्बतद्वतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वादिक्रमे-णैकैकम् ॥

तालः कालिकयामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽक्वष्ठमध्य-माभ्यां च संमिते । गीताकालिकयामाने करास्फाले हुमा-न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति व्याख्यातमने-कार्थकैरवाकरकोमुद्याम् ॥ २—वल्प्ने कायमध्यमागे यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकोमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत्॥ ३—माध्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते॥ कालस्य कियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥॥ एकम् 'तालस्य'॥

लयः साम्यम्

ख्य इति ॥ गीतिवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः। लयनम्। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—'इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। लयधातोरिकारान्तलाभावात्। 'लय-स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविकासयोः' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य'॥

अथास्त्रियाम्॥९॥

ताण्डचं नष्टनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अश्वियां ताण्डवम्, इखन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४१३१००१) इखण् । 'ताण्डवं तृणमिन्नाट्यमेदयोः' इति हममेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । त्युट् (३१३११९५) ॥ (२) ॥ ॥ नटस्य कमं । ष्यञ् (५१९११२४) । नटेण्यंत् (३१९११२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥ ॥ 'छस श्वेषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३१९११२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । तृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥ ॥ । तृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच' (३१९१९) । १९०) इति क्यप् ॥ (५) भावे के (३१३१९१४) 'नृत्तम्' अपि ॥ ॥ त्युटि (३१३१९५५) नर्तनम् ॥ (६) ॥ ॥ । तृत्यं स्थात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिष्ठु' । षट् 'नृत्यस्य'॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि लरायाम्' (जु॰ प॰ से॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३१९१९२४) गुणं वाधिला बाहुलकात् 'हलि न' (८१२१७७) इति दीर्षः । तूर्यं मुरजादिः । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोंऽशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५१९१२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घन' (५१९१५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥॥॥ इदमेत्र नृत्यादित्रयं नात्यमि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिक-' (४१३१९२९) इति व्यः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'नाट्यस्य'॥

१—विलासे यथा 'किसल्यैः सल्यैरिव पाणिभिः'इत्येनकार्थ-कैरवाकरकौ मुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलम्यते । २—मेदिन्यां 'निलम्' इत्येवोपलम्यते । इत्थं तु नैवोपल-भ्यते । नृत्यत्येतदर्थकत्वासंमवादिदं प्रकृतोपयोगी न ॥ इति ॥ ३—इदं च मुकुटानुरोधेन । दिवादिगणस्यदीश्रोपधाङ्गीकारे तु नागतिकगतिकरपना ॥ भ्रकुंसम्ब भ्रुकुंसम्ब भ्रूकुंसम्बेति नर्तकः। स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भूकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्रीवेषधारी गृखति तसिन्
अकुंसादित्रयम् । 'पटपुट-' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धातोथुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भुवा वा कुंसो
भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४)
'इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इयकुवङ्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभुकुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य हस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अकारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रपत्रयम् । पृषोदरादिलात्
(६।३।१०९) ऋवर्णवानि । 'भ्रकुंस्थ भ्रुकुंसथ भ्रूकुंसथ
भृकुंस्वत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स्त्रीवेषधारिणो नृत्यस्य'॥

नाखोक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इलिधकारः प्रागन्नहा-रात् ॥

गणिकाञ्चका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ह्रेया । 'गणिका यूथि-वैद्येभीतकीरीषु ना तु दैवहें' ॥ ॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ सें॰)। 'समिकसेः –' (*) इति वाहुलकादुकन् रस्य जः ॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अञ्जुकायाः'॥ भगिनीपतिराञ्जनः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिकिप् (३।३।१८४) आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) । इति डः । आञ्चत्तः ॥ (१) ॥*॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'म-गिनीपतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचायच् ॥ (३। १। १३४) । 'भावः सत्ताखभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस् । कियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ व'॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विदुषः'॥

अथावुकः।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुकण् । णित्त्वादुपधादृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥ ॥॥ 'जनकः पितृभूपयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२॥
युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-' (५।
४।९१) इति टच् ॥*॥ कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्'
(चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'कुमारोऽश्राचुचारके। युवराजे विशो स्कन्दे छुके वरुणपादपे॥ कुमारं जास्यकनके कुमारी लपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ द्रियते । 'दङ् आदरे' तुदादिः । ज्वुल् (३।१।१३३) । भर्त्त्र् राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'युचराजस्य' ॥ राजा सञ्चारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३१२१९७८) । भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादिलात् (६१३१९०९) ष्टुरवनिषेधो न । यद्वा टलति । 'टल विस्रवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३१९१९३३) । रलयोरेकत्वस्सरणम् । भट् चासौ टारकश्च । भट्टं सामित्वमुच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ततः सार्थे कन् (५१३१७०) । 'मट्टारको स्पे नाट्यवाचा, देवे तपो-धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ दीव्यति । अच् (३१३। १३४) । 'देवं हणीके देवस्तु स्पतौ तोयदे सुरे' इति हैमः॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'राक्षः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका।

तत्सुतेति ॥ भर्त् राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'राज्ञः सुतायाः' ॥ देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्त्वात् डीप् (४।१।१५)। 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्प्रक्रयोरिप' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'वद्मपट्टाया राह्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३॥

इतरास्तित ॥ भटेः (भ्वा॰ प॰ से॰) तनि (बाहुल-कात्) भट्टः । सोऽस्लस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५।२। १९५) । 'मट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राजयोषिति' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इतरराइ्याः' अत्र विशेषः शब्दा-णेवे-'गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भ्र-स्वजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नेव राजिन्नत्यृषिभिः स च ॥ वयस्य राजिनिति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राह्मासौ देवीस्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीस्यपरैरन्या नीचैगौं-स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नाईति, इत्युक्तो । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्र-ह्मसाधुब्रह्मदारुशनैश्वरे' । ततो नञ्समसः (२।२।६) ॥ (१) ॥॥। 'अवध याच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'अवध्यस्य ब्राह्मणादेवींषोक्तेः' ॥

राजदयालस्तु राष्ट्रियः।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्वसौ' (४।२। ९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः इयालस्य'॥ अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्यते । 'श्रवि शब्दे' (भ्वा॰

आ॰ से॰) 'गुरोश्व हरूः' (३।३।१०३) इसः ॥ (१) ॥॥॥ 'नाट्योक्तो' इस्विकारस्य प्रीयिकत्वादम्बादीनां केषांचि-दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला साद्वासुः

अथेति ॥ बाला कुमारी वास्ः । वास्यते खग्रहे । वसेः (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्यन्ताद्वाहुलकादः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिषः॥ १४॥

आर्य इति ॥ अर्तुं योग्यः । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।११२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यम-नाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्पृतः' इति वसिष्ठः । ('आर्यौ सैजनसीविदौ') ॥॥ मर्षणात्सह-नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारक-त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।११३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाश्चवेन समासः । 'मारिषः शाकिमद्यार्थे नात्र्योक्तो पुंसि भाषितः' इति मूर्थ-न्यान्ते रमसः । मार्षश्च । 'आर्ये मारिषमार्षकौ' इति शब्दार्णत्वात् । 'मारिषः शाकिमद्यार्थे नात्र्योक्तम पुंसि, योषित । दक्षाम्बौयाम्' ॥ (१) ॥॥ एकं 'मान्यस्य' ॥ अत्तिका भगिनी उयेष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५। ३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' दति द्विरूपकोशाद-न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिकं स्त्री सेंतिलीषधी । चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योत्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥(१) ॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोतिन्' (८।३।६५) इति षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । 'ह्रेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते निर्वाहे याचने वते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पश्च नाटके संधयः ।

१— 'तातेनाम्न विद्वीनोऽस्मि' 'वाल्मावेऽहमम्बया' इलादावनाट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मान्नः किमसदृशं करणं
वचस्ते' इति वेणीसंहारादी नाट्योक्ताविप मात्रादीनां प्रयोगः ।
तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अजुकादीनां
त्वन्यत्राप्रयोगान्नियमः । पतदेवाह शब्दाणवकारः— 'अथेपां रूपकाराणामुक्तीवंक्ष्याम्यशेषतः । कामुचिन्नियमस्तत्र विधिरेव च कामुचित्' इति—इति मुकुटः ॥ २—सौविदे यथा 'अन्तः पुरं समर्यादमायरेव हि कार्यते' इलनेकार्थकरवाकरकीमुदी ॥ ३— 'दक्षस्य
मुनेरम्बा जननी' इलनेकार्थकरवाकरकीमुदी ॥ ४— 'श्रोमनौषधेः'
इति पाठः ॥

तत्र पश्चमस्य संधेद्वें । प्रस्तुतकथासमापनस्येखन्ये । 'निर्वहणं द्व निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दाणंवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दाणंवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निर्व-हणस्य' ॥

हण्डे हुओ हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रसाहानं हण्डे । चेटीं प्रति हजे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गस्पना-दरयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादेप्रस्ययः, इतोऽका-रश्च ॥ (१) ॥॥॥ हज्जे इस्पत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥॥॥ हलिते । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादाप्र-स्यः ॥ (३) ॥॥॥ हलाबान्द्यावन्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचायच् (३।१।१३४) । 'वाला वासूः सखी हला' इति स्नी-काण्डे वोपालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥ अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गिति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'ह्र्न् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । घम् (३। ३।१८) अङ्गल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥ ॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । घम् (३।३।१८) । 'अङ्गहार-स्त्वङ्गहारिद्वित्रादिमाम्विकाम्विका' इति शब्दाणेवः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समा ।

व्यक्षकेति ॥ व्यनक्ति । 'अज्ञ व्यक्त्यादौ' (रु०प०से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ अभिनयस्यर्थम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाचतुर्विधः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्कृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥१६॥ निर्कृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं श्लूविक्षेपादि । सत्त्वेन मन्नोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (४। ४।१९) इति प्राग्वहतीयष्ठक् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्च-प्रस्य इस्पर्धौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्धतहास्यमयानकाः। बीभत्सरौद्रौ च रसाः

श्टङ्गारेति ॥ श्रङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तसालैकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिसेहरूपत्वाद्रला-स्मकत्वेन, न निर्दिष्टी—इति स्वामिमुकुटी। रसा इति। तत्र 'वि-मानैरनुमानैश्र युक्तो वा व्यभिचारिभिः। आस्वाद्यत्वाद्रप्रधानस्वा-स्साय्येव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्वायीमाव एव सामा-जिकैश्रव्यमाणो रसपदव्यपदेव्यो भवति। तत्र रतिस्वायिमावकः कान्ताधालम्बनकः सक्चन्दनाधुदीपितः कटाक्षाधनुमावितो त्रीडा-दिसंचारितः शृक्षारः। १। ज्रत्साहस्यायिमावको दिषहिजनादी- नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आखादने' चुरा-यदन्तः । कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'रस्तो गन्धरसे जले । 'रङ्कारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शक्षकी कहु-भूमिषु' इति विश्वमेदिन्या ॥*॥ एकैकम् 'श्रङ्कारादि्रसा-नाम् ॥

श्रुङ्गारः ग्रुचिरुज्वलः ॥ १७ ॥

श्रङ्कार इति ॥ शृङ्कं प्राधान्यमियति । 'कमण्यण्' (३। २।१) । 'श्रृङ्कारो गजमण्डने । सुरते रसमेदे च श्रृङ्कारं नागसंभवे । (चूर्णे छवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इग्रुष्धात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'श्रुचिः छुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधागुद्धमन्त्रिणि । शृङ्कारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ उच्चैज्वेलित प्रकाशते । अच्। (३।१११४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुद्वतेः । 'उज्वलस्तु विकासिनी । शृङ्कारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'श्रृङ्कारस्य'॥ उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति॥ उत्साहेन वर्धते। 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। युच् (३।२।१४९)। उत्साहं वर्धयतींति वा। ल्युः (३।१।१३३)॥ (१)॥॥॥ वीरयति। 'क्सूर वीर विकान्तो' चुरादिः। पचायच् (३।१।१३४)। यद्घा विशेषेण ईतें ईरयति वा। 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) कः (३।१-१३५)। अजित वा रक् (उ॰ २।१३)। 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं श्व्वयां नतेऽपि च। वीरा गम्भारिकारम्भाताम् लक्येलवालुषु॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च। पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकाखपि' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वीररसस्य'॥

नालम्मनकोऽपकारगुणापदुदीपितः प्रतीकारकरणदानायनुमावितो हर्षावेशिवन्तादिसंचारितो वीरः । २ । श्रोकस्थायिमावको सृताधालम्बनकस्तद्वुणाधुदीपितो रोदनाधनुमावितो दैन्यादिसंचारितः
करणः । ३ । विस्मयस्थायिको विस्मयजनककर्मकर्नालम्बनको विस्मयकर्माधुदीपितश्चिकतताधनुमावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ ।
हासस्यायिमावको विकृतकुद्दालम्बनको वैकृताधुदीपितो गल्लुकुलाधनुमावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । मयस्यायिमावको विकटाधलम्बनकस्तद्विकटकर्माधुदीपितः पलायनाधनुमावितो जल्दाादिसंचारितो मयानकः । ६ । जुगुप्तास्थायिमावको विण्मूत्राधालम्बनको दुर्गन्थाधुदीपितो निष्ठीवनाधनुमावितो ग्लान्यादिसंचारितो
वीमत्सः । ७ । क्रोथस्थायिमावको द्विषदालम्बनकस्तदपकाराधुदीपितो विकरथनाधनुमावितो गर्वादिसंचारितो रोद्रः । ८ । इति
तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

कारण्यं करुणा घृणा।

कृपा द्यानुकम्पा स्याद्नुक्रोशोऽपि

कारण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) ध्यञ् ॥ (१) ॥ ॥ करणम् । 'कृबदारिभ्य उनन्' (उ॰ ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ व्रिय-न्तेऽनया। 'घृ सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। वाहुलकानक्। 'घुणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः॥ (३) ॥*॥ क्रपणम्। क्रप कृपायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'क्रपे: संप्रसारणं च' (ग॰ ३।३।१०४) इति मिदादिपा-ठादङ् । 'कृपो द्रोणस्यालके स्याद्रोणपत्र्यां कृपी स्मृता । कुपा दयायाम्' ॥ (४) ॥ ॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दान-गतिहिंसारक्षणेषु' । सिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किंचिचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥**श**॥ अनुक्रोशन्त्यनेन । 'कुश आहाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुण-रसस्य'॥

अथो हसः॥ १८॥

हासो हासं च

अथविति ॥ इसनम् । 'इसे इसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खनइसोर्वा' (३१३१६२) इखप् । इसः ॥ (१) ॥॥॥ घित्र (३१३१९८) हासः ॥ (२) ॥॥॥ ण्यति (३१९१९२४) हास्यम् ॥॥॥ धालर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा॰ ३१३१९०८) हसि-काऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका ब्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) त्रीणि 'हास्यरसस्य'॥

वीमत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वीभत्समिति ॥ वधेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे पन् (३।३।१८) यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । वीभन्त्सास्त्रत्र । अर्थ आयन् (५।२।१२७) । 'वीभत्स्तो ना- जुने, कूर्ष्ट्रणात्मिविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् विकृत्तम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुष्टिरादिजः । वीभत्सो द्विविधः' । वीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रि- लिक्सम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वै- कृतोऽथाप्रहायण्यामप्रहायणम्' इति शब्दाण्वात् । 'विकृतं त्रिष्टु वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२)॥*॥ दे 'वीभत्सस्य'॥

विसयोऽद्भुतमाश्चर्य चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। अत् आश्वर्यार्थेऽव्ययम् । तस्य भ-वनम् । 'अदिभुवो इतच्' (उ॰ ५।१) ॥ (२) ॥॥। आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्वर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥ ॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (चु॰ इ॰ से॰) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलके॰ इद्धते । आलेख्ये कर्बरे) चित्रा त्वाखुपणीं सुभद्रयोः । गोडु॰ म्बाप्सरसोर्दन्यां नक्षत्रोरगभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अद्भतस्य' ॥

अथ भैरवम्॥ १९॥

दारुणं भीषणं भीषमं भीमं घोरं भयानकम्। भयंकरं प्रतिभयम्

अधेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१) ॥ शा दारयति चित्तम् । 'दु भये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कू-विदारिभ्य उनन्' (उ॰ ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्धयावहे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे शहनयां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विभेत्यसात्। 'भियः षुग्वा' (उ॰ १।१४८) इति मक् षुगागमश्च। 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः॥ (४) ॥ श। 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मिक षुग-भावे। 'भीमो बुकोद्रे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः॥ (५) ॥ ।। घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०)। ण्यन्तात् (३।११२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । 'ह-न्तेर्धरच' (उ॰ ५।६४) इलच् प्रलयो घुरादेशश्व। 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥ ।। विभेत्यस्मात् । 'त्रिमी भये' (जु॰ प॰ अ॰) । 'आनकः शीइमियः-' (उ॰ ३।८२)। 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राही भयंकरे'॥ (७) ॥ श। भयं करोति । 'मेघर्तिभयेषु कुत्रः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥ ।। प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८)। प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धा-तुजस्य-' (वा॰२।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥ ।। नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्त धर्मे धर्मिण च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूत्रम्

रौद्रमिति ॥ छहस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु—छ्द्री देवतास्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । मन्नहविःखामिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीत्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋ-फ्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रन् । 'उद्यः शृद्रासुते क्षत्राहुद्रे

१—इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत्। परंतु तत्र भागवीशब्दार्थकथनम्—इति न प्रकृतोपयोगि ॥ २— 'शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धास्यः प्रमथदैवतः। करुणो यमदैवस्तु स्याद्गौद्रो रुद्रदैवतः' इति भरतवाक्यात्॥

पुंसि, त्रिपृत्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उग्र-रसस्य' महतः कोषस्य इति मुकुटः । तत्र । रसप्रकरणात् । कोषस्य वक्ष्यमाणत्वाचं ॥

अमी त्रिषु ॥ २०॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताबाश्वतुर्दश तद्वति त्रिष्ठ । स्त्रियां रौद्री भैरवी ॥

द्रत्रासौ भीतिभीः साध्वसं भयम्।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दृ भये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे' इति हैमः॥ (१)॥०॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)। 'त्रास्तो भये मणेदेषि' इति हैमः ॥ (२)॥#॥ 'निभी भये' (जु॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीति-भेंचे स्त्रियाम्। भीतं भये भीतियुते त्रिषु'॥ (३) ॥ ॥ सं-पदादित्वात् क्रिपि (वा॰ ३।३।१०८) भीः॥ (४)॥ ॥ (यत्तु)-साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तन्न । अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसन्म्'॥ ॥ अञ्चिषी भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः ॥ 📲 वाहुलकादिक भिया। 'स्याद्त्तैनसृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया।(त्रासोञ्जासौ दरो भीतमातङ्को भीध साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । ('आशङ्का साध्वसं दरः । भिया च' इति हैमाच ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'भयस्य' ॥ विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रखादिर्भावः । भावयति करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ एकं 'भनोविकारस्य'॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणिकयादिः । 'अनुभाव-यति' इस्रनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्यानिश्यये भावसू-चने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ एकं रत्यादिसूचकरोमा-खादेः' ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्व माने' (चु॰ आ॰ से॰)। घज् (३। ३।१८)॥ (१)॥॥॥ अभि सर्वतो मानः। 'अभिमानोऽर्था-दिद्पें ज्ञाने प्रणयहिंसयोः'॥ (२)॥॥॥ 'अहम्' इति करण-महंकारः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अहंकारस्य'॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-घबोधने' (त॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ प्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे (अतियोग्यमणि प्रति चित्तोत्कर्पप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पश्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढावमाननावज्ञावहेळनमसुर्क्षणम् ।

अनादरं इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥ । 'परौ भवः' (३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ ।। (परापूर्वकादिप भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-स्कारे नाशे' इति हैमः । 'त्रजनित ते मृहिथयः पराभवम्' इति प्रयोगश्च) ॥ (१) ॥ श। 'उपसर्गस्य घत्रि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ शा तिरस्करणम् । 'कृत्रः श च' (३। ३।१००) इति शः। 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥ शा रेहणम् । 'रिंह वधे' (तु० प० से०) औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥ ॥ अवमानंनम्। मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥ ।। अवज्ञानम् 'आ-तश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इलाङ् ॥ (७) ॥३॥ अवहेलनम् । 'हेड़ अनादरे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घत्र् (३।३।१८)। डलयोरेकत्वम् । 'घनन्ताः पुंसि' इत्यस्य वाधनात् क्लीवत्वम्॥ (८) ॥ । 'सूर्क्ष आदरे' (भ्वा॰ प॰ से॰) सेरेफः । 'नर्तुं सूर्केत्' । 'तत्तन्नसूर्क्यम्' इति (तैतिरीयब्राह्मणे) दर्शनात्। तस्माहंयुट् (३।३।११५)। नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृ-थाक्केश उपेक्षणीयः ॥' (९)॥ ॥ नव 'परिभवस्य'॥ मन्दाक्षं हीस्त्रपा बीडा लजा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ १ ही कज्ञायाम् (जु॰ प॰ अ॰) । संपदादि किष् ॥ (२) ॥ ॥ १ त्रपृष् लज्जायाम् (२वा॰ आ॰ से॰) । धित्त्वात् (३।३। १०४) अङ्। 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३)॥ ॥ १ त्रीड लज्जायाम् (दि॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये त्रीडा ॥ ॥ घनि (३।३।१८) 'त्रीडः' अपि। 'गण्ड्षगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाजटारमसवर्तकगर्धश्वकाः । त्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयान्थ' इति ल्रीपुंलिङकथने रभसः। ('त्रीडोऽङ्गीवे त्रपा लज्जा' इति च तेनोक्तम्)॥ (४)॥ ॥ । लज्जनम्। 'ओल्स्नी त्रीडे' (तु॰ प॰ से॰)। अप्रत्ययः (३।३।१०३)। 'झलां जश् स्रिशं (८।४।५३)॥ (५)॥ ॥ ।॥ पञ्च 'लङ्जायाः'॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३॥

सेति ॥ सा रुजा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमात्रे-ऽपि । 'हीर्रुजापत्रपा त्रीडा' इति रलकोवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ॥

१—असूक्षणिमिति पाठे अस्नामुक्षणं तापो यतः इति बो-ध्यम्। न विवत शोभनः क्षणो यस्मात् 'असुक्षणम्' वस्त्रमध्यम-पीति क्षचित्। 'सक्षे अनादरे' वस्त्रोकारकः । तस्मात्संपूर्वाङ्गयुदि संस्रक्षणम् । 'संसुक्षणमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति घातुप्रदीपः। एवं चाकारादित्वमिद्य प्रामादिकमित्याद्वः इत्यपि सुकुटनुधमनोद्दरे ॥

क्षान्तिस्तितिक्षा

क्षान्तिरिति॥क्षमणम् । 'क्षमु सहने' दिवादिः। अस्या-षित्वात्क्तन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४। १५) इति दीर्घः ॥ शा भ्वादेस्तु वित्त्वात् अङ् (३।३।१०४)। तदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः षितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । ('श्रमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । श्रमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१)॥ ॥ तिजेः (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्षमायां 'सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रखये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ । द्वे 'क्समायाः' ॥

अभिध्या त परस्य विषये स्पृहा।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्ये आध्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आतश्व' (३।३।१०६) इसङ् (१) ॥*॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्यविषयसपृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-तस्त-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'परद्रव्येच्छायाः'॥

अक्षान्तिरीर्घा

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्स-मासः ॥ (१) ॥*॥ ईर्घ्यणम् । 'ईर्घ्य ईर्घ्यायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य'॥

असूया तु दोषारोपो गुणेष्त्रपि ॥ २४ ॥

असुयेति ॥ असूयनम् । 'असूज् असूयायाम्' । कण्डा-दिलाचिक (३।१।२७) 'अ प्रखयात्' (३।१।२०२) इत्यः। 'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ *॥ 'अर्थदानादिख गुणेख दस्भकत्वादिरूपदोषारोप-णस्य' एकम ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '-वैरमैथुनिकयोः' (४।३। १२५) इति निर्देशात् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ ॥ (१) ॥ ॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुघिर् आवरणे' (र॰ उ॰ अ॰)। 'द्विष अप्रीतौ' (अ॰ उ॰ से॰)। घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'मनि-जनिद्सिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युदैन्ये कतौ कुधि' इति हैमः॥ (१) ॥॥ 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत्रं (३।३।१८) ॥ (२) ॥ अ॥ संपदादिलात् किप् (वा॰ ३1३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य'॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) घज् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ वि-त्तिप्रसरणम् । 'स्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) घत्र् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घत्रि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रती-सार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मेदिनी ॥ ॥ (पक्षे हस्तृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारैस्लनुशये रुषि । कौकृत्ये' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किंचित्कृत्वा पश्चात्ता-पस्य'॥

कोपक्रोधार्मैर्षरोषप्रतिघा स्ट्रकुधौ स्त्रियौ।

कोपेति । 'कुप कोधे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुध कोपे' (दि॰ प॰ अ॰) घर्च् (३।३।१८) भाने॥ (१)॥०॥ (२) ॥*॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि॰ उ॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८)। नव्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥*॥ 'रुव हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घज् (३।३।१८)॥ (४)॥ ॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७। ३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुट्प्रतीघातौ' इति हैमः ॥*॥ हदकुषो संपदादी (वा॰ ३।३।९०८) ॥*॥ टापि (भागुरिम-तेन) 'कोघो भामः कुघा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥(६)॥३॥ ॥*॥ (७) ॥*॥ ('भामः क्रोधे खौ दीप्तौ')॥ सप्त 'को-पस्य'॥

श्चौ त चरिते शीलम्

श्चाविति ॥ 'शुनौ' इति भाषितपुंस्कत्वातपुंबद्भावः (७।१।७४) ॥ शा 'शीलसमाधाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्य-न्तात (३।१।२६) घम् (३।३।१८)। यद्वा 'शीडो धुक्छक्-वलञ्वालनः' (उ॰ ८।३८) इति लक् । अर्धचीदिः (२।४। ३१)। 'शीलं खभावे सदृत्ते' इति विश्वः। चरित्रमात्रेऽपि शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा' इति रलकोषात् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सुस्वभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः॥ २६॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ चित्तस्य विश्रमोऽनवस्थानम्॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥ प्रेमा ना प्रियता हार्दे प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीच् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१-- 'प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे' इति माघः ॥ २---अ-मपों हस्वादिः । 'किमप्यमणें उनुनये भृशायते' इति भारविः। 'वधू-रमर्पात्' इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।४३७) इति दीर्घत्ये 'दीर्घादिरपि'-इति इट्टचन्द्रः ।'निरुधोगं निरामपं निवीर्यमरिन-न्दनम्' इति विशाखः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

१—दैन्ये यथा—'तीत्राभिपङ्गप्रभवेण मन्युना' । क्रोधे यथा-'मृन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केसरी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकी-मदी ॥

श्वादिभ्य इमनिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर—' (६।४।
१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमाल्ली ल्लेहनर्मणोः'॥ (१) ॥॥॥
तल् (५।१।११९) । प्रियता(२)॥॥॥ हृदयस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृक्षेत्र—'(६।३।५०) इति
हृदादेशः ॥ (३) ॥॥॥ प्रयणम् । 'प्रीज् तर्पणे' (क्रया० उ०
से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेम नान्तं क्षीवम् ॥ (४)॥॥॥
लिहनम् । 'ब्लिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घल् (३।३।१८)।
'स्नोहः प्रेम्णि घृतादिके'॥ (५) ॥॥॥ पत्र 'स्नोहस्य'॥
अथ दोहदम्।

इच्छाकाङ्का स्पृहेहा तृङ्गाङ्ग्छा लिप्सा मनोरथः २७ कामोऽभिलाषस्तर्पश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप--' (३।२। ३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैंमैं: ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इवेः शप्रखये निपातितः॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गु-. रोश्व' (३।३।१०३) इसः ॥ (३) ॥÷॥ (७) ॥÷॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । भिदादेराकृतिगणलादङ् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥३॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से०) । 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः । ('ईहोबमनाञ्छयोः'॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'त्रितृष पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। ('तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरपुत्र्यामपि स्त्रियाम्') ॥३॥ (टावन्तापि भागुरिमते) । ('तुषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी)॥ (६) ॥ 🕬 घिन (३।३।१८)। 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः'॥ (१२)॥॥॥ छभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥<।। मन एव रथो-Sत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥३॥ कामनम् । 'कसु कान्ती' (भ्या॰ आ॰ से॰) घंज् (३।३।१८)। 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान-पुंसकम्' ॥ (१०)॥ ।। अभिलवणम् । 'लप कान्तौ' (भ्वा० रः॰ से॰)। घन् (३।३।१८) ॥ (११) ॥३॥ द्वादश 'इच्छायाः'॥

सोऽसर्थं लालसा द्वयोः।

स इति ॥ स तर्षो महांश्वेत् 'छल ईप्सायाम्' (*)। औणादिकोऽसण्। यद्वा 'छस कान्तौ' (*)। भृशं लस-

१—नर्मणि यथा—'विधत्ते मत्तेयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्पयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २—'प्रेम पश्यति भया-न्यपदेऽपि' इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ४—'तृषापि न क्रशा मम' इति प्रयोग इति गुकुटबुधमनोहरे ॥ नम्, इस्थें यडन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घिन तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततासूचनार्थः । 'लालस्त्रीत्युक्यतृष्णातिरेकयाच्यासु च द्वयोः' इति विश्वमे-दिन्यौ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अतिप्रीतेः'॥ उपाधिनां धर्मिचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'धर्मविचारस्य'॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा॥ २८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधात्र्' (जु॰ उ॰ अ॰) 'उपसर्गे घोः किः' (३१३।९२) (आधिर्मनोर्तौ व्यसनेऽधिष्ठाने वैन्धकाशयोः')॥ (१)॥ ॥ एकं 'मनः-पीडायाः'॥

स्याचिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्पृत्याम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'चिन्तिपूजिन' (३।३।१०५) इलङ् । यत्तु—अन्त्रस्ये कार्ये 'चिन्तिपूजिन' इल्लङ्विधानं गुणामावार्थम् । तत्सामर्थ्याण्णिलोपामावोऽपि, इति 'चिन्तया' इल्लपिन्इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'भिदा' इल्लादौ डिल्लस्य चरितार्थन्देन 'व्यवधा' इल्लन्नातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सामर्थ्यवि-रहात् ॥ (१) ॥॥॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ उपधीयते 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥॥॥ न्नीणि 'स्मरणस्य'॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। उत्क-ण्ठनम् । 'ग्रुरोश्च-' (३।३१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१—धर्मध्याने यथा 'विनोपाधि शास्तं तृणतुषवुसप्रस्यमधुना'॥विशेषणं यथा 'नद्युपाधेरुपाधिभंवति'। कुदुम्बव्यापृते यथा
'खपाधि वाधन्ते विविधविधिभिन्नांन्थवजनाः'। छद्मिन यथा
'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः' रत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥ २—वन्धको यदधमणेंनोत्तमर्णस्य भूम्याद्यायत्तं कियते। तत्र
यथा—'न मोक्तव्यो वालादाधिः'। आशायां यथा—'धनाधिना
धावति जीवलोकः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥ ३—स्वसिन्नुत्तरत्र च चारितार्थ्यंऽपि मध्ये 'चिन्तपूजि—' इत्यत्र कितोऽनुवृत्तिचारितार्थ्यांभावात् 'इह किंचित्तपो' इतिवदत्रापि णिलोपाभावसाधकत्वकत्यने वाधकाभावमभिन्नेत्येव पीयूषवुधमनोहरयोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम्। अतपव 'स्याचिन्ता चिन्तिया'
इति त्रिकाण्डक्षेप उक्तम्॥

'कुनादिभ्यो बुन्' (उ॰ ५।३५) । कुन् (उ॰ २।३२) वा। ('उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरिप')॥ (२) ॥*॥ स्नीत्वेनापि साम्यम् । द्वे 'कामादिजस्मृतेः'। 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः। उत्कण्ठोत्क-लिके तस्मिन्, अभिध्या तूमयोरिप' इति शब्दार्णवः॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'यह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घत्र् (३।३।१८)। 'उत्साहस्तू यमे सूत्रे' ॥ (१) ॥ ॥ अध्यवसानम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। घत्र् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उत्साहस्य'॥

स वीर्यमितशक्तिभाक् ॥ २९॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च') 'अतिशयशक्तिवीर्या' इति लमरमालायां स्रीलग् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अतिशयिताध्य-वसायस्य'॥

कपटोऽस्त्री व्याजद्म्भोपधयश्ख्यकैतवे । कुसृतिर्निकृतिः शास्त्रम्

कपट इति ॥ के मूर्भि पट इवाच्छादकः । यद्वा पट-तीति पटः । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३। १।१३५)। कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥ 🕬 व्यजनित क्षिपन्खनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से॰)। 'हलध' (३।३।१२१) इति घन् । निष्ठायां सेट्-लान कुलम् । 'व्याजः शाख्येऽपदेशे च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ इम्यतेऽनेन । 'इम्भु इम्भने' (खा॰ प॰ से॰) । घत्र (३।३।१८)। 'द्रभः कल्के कैतवे च' इति हेमचन्द्रः॥ (३) ॥÷॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'उपधिन्याजनकयोः'॥ (४)॥*॥ छाद्य-तेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) मनिन् (३। २।७५)। 'इसम्ब्रन्किषु च' (६।४।९७) इति हस्तः ('छदा शाख्येऽपदेशे घातिकर्मणि')॥ (५) ॥ ।। कितवस्य कर्म। युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं यूर्तदम्भयोः' इति हैमः॥ (६)॥ ॥ कुत्सिता सृतिः। 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किच् (३।३।१७४)। 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः किया परप्रतारण-रूपा, यद्वा पराभीष्टस्य निकर्तनम् । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰

१—एतदमे 'कैतवः कितवे शंत्री' इलिप लिखितमासीत्। परंतु हैममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरकी-मुणामिप 'स्विय भास्तत्युदिते सर्वतेजोभिभाविति । उन्मीलित धरानाथ किं कैरवकुळं कचित्' इलेवोदाइतम् । इति न प्रकृतो-पश्चक्तम् ॥ से॰) 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतीक्।' 'निकृतिर्मर्त्सने क्षेपे शठे शाट्येऽपि च ख्रियाम्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (८) ॥॥ शठित । 'शठ कैतवे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। शठस्य कर्म। ब्राह्मणा-दित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । यद्वा शठनम् । 'ऋह्छोर्ण्यत्' (३।१।२४)॥ (९)॥॥ । नव 'क्षपटस्य'॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३०॥

प्रमाद् इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । भावे घर्ज् (३।३।१८)। '+प्रमादैः संमदे मते स्त्रियामुन्मदयो-षिति+'॥ (१)॥ ॥ । न अवधानमस्य । तस्य भावः॥ (१)॥ ॥ । द्वे 'अविसृष्टकृत्यस्य'॥

कौत्हलं कौतुकं च कुतुकं च कुत्हलम्।

कौतूहलमिति ॥ कुतं चर्मनिर्मितस्रेहपात्रं हलति। 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४)। कुला हलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौत्हलम् ॥ (१) ॥ । (अणभावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते' ॥ (४) ॥ ॥ कुतूं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । उपपदस-मासः (२।२।१९) । 'इको हस्बोऽङ्गचः-' (६।३।६१) इति हंस्वः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । यद्वा कुलां भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा॰ ४।३।६०) ठन् । 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः। संज्ञापूर्वकलात्पक्षे वृद्धभावः । यतु-'तुज हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुं तुजित । 'मूलविभुज-' (वा॰ ३। २।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कुत्वे आन्तरतम्याष्ट्रस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागत-ख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च') ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कौतुकस्य'॥

स्त्रीणां विलासविक्वोकविभ्रमा लिलतं तथा ॥३१॥ हेला लीलेलमी हावाः क्रियाः शुक्कारभावजाः।

स्त्रीणामिति ॥ श्र्वाराद्रसादेः भावान्मनोविकाराच्य जाताः (स्त्रीणाम्) कियाश्रेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'क्रचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इस्र-व्विषये घल् (३।३।१८) । यत्तु—मुकुट आह्-श्र्वार-भावो रतिः । तज्जा-इति । तन्न । 'श्र्वारभावः' इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—हु हवने—

१—प्रमदशब्दन्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदा-शब्दन्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदः शब्दस्यवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि॥

इत्युक्तम् । तदिप न । एतादृशस्य धातीरभावात् । यदिप-उक्तार्थे भरतस्य संमतिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नांट्यज्ञै-र्ह्मेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वकगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्म-हुक्क एवार्थों लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु—ह्वयन्त्यनेनेति हावः-इति खामिनोक्तम् । तन्न । ह्वेओ घिष संप्रसारणा-विधानात् ॥ (१) ॥ ॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१८) । 'विलासीऽङ्गे विशेषो यः त्रियाप्तावासनादिषु' । 'विलासो हावभेदे स्याह्रीलाया-मपि पुंस्ययेम् ॥ (१) ॥ ॥ विवानम् । 'वा गतौ'(अ० प० अ॰) विवुर्गतिविशेषः । (यत्तु) 'अपष्ट्रादयः' इति कुः-इति मुकुटः । तन्न । तादशसूत्रादर्शनात् । 'मृगय्वादयथ्व' (उ॰ १।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्रथें । यद्वा 'कः' (वा॰ ३।३।५८)। 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । विवेवोकोऽमिमतप्राप्ताव-पिगर्वादनादरः ॥ (१) ॥*॥ विश्रमणम् 'श्रमु अनवस्थाने' (दि॰ पे॰ से॰) घत्र् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश-' (७।३ ।३४) इति न दृद्धः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं श्रङ्गाराद्विर्श्रमो मतः'। 'अथ विभ्रमः। शोभायां संशये हावे' इति हैमः। 'विम्रमो भ्रान्तिहावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्' ॥ (*) ॥ 'छड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । डलयोर-मेदः भावे क्तः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्यार्ह्न-

१—तत्र श्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेपु विकारोऽकसाच क्रोधस्मितचमस्कारमुखविक्ववनं स विलासः॥ २--- एतद्ये 'वीतंसी वन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेपामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति। तत्तु नीतंसशब्दार्थनोधकतया प्रकृतानुपयुक्तस् ॥ ३--अर्भिमत-प्राप्ताविप गर्नादमादरः, सापराधस्य स्नक्चन्दनादिना संयमनं ताडनं च विन्वोकः ॥ ४---मदरागहर्पजनितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गर्मनम्, प्रिया-रब्धकथामाक्षिप्य सस्या सहालापनम्, मुधेव रुषितकोधी, पुष्पादीनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाल्यानाम-कारणतः खण्डनम्, मननं च इति ॥ योपितां यौवनजो विका-रो विभ्रमः इलेके ॥ ५----एतद्ये 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-डंपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिपु 'विद्रमः' इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६--- सुकुमारविधानेन भूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाक्षन्यासो छलितम् । यथा—चर-णनिपातझणज्झणनुपुरमस्णसंचरणे रेखाविशेपस्थितत्रिवलिमङ्गसं-स्थानसमुद्धसितमुजम्, उरःस्थलप्रसारणाद्विग्रणपृथुकृतं स्तनस्त-वकम् , स्कन्धासक्तैककुण्डलम् , उल्लसितभृसाचीक्रतविलोलितम् इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं छलितमित्यन्ये ॥

लितं रतिचेष्टितम्'। ('लिलितमीप्सिते । लिडेते हावभेदे स्यात्')॥ (१)॥ ॥ 'हिल भावकरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'हेडू अनादरे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) भावे घम् (३।३।१८)। 'साङ्गावसूचको हावो हेले। ऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा। ('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वार-योपिताम्') ॥ (१) ॥ ॥ लयनम् । लीः । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) क्रिप्। लियं लाति । 'ला आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'त्रियस्यानुकृतिर्लीले श्रिष्टा वाग्वेषचे-ष्टितैः'। 'लीला केलिर्विलासथ श्वनारभावजा किया'॥ (१) ॥*॥ इति दाव्दार्णवात्प्रकारार्थादन्येऽपि क्षेयाः । 'लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिश्चितम् । मोद्रायितं कुट-मितं विक्योको लिलतं तथा ॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां सभावजाः' इति नाटकरस्रकोशः । विच्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'मण्डनानादरन्यासो विच्छिता रूपदर्पतः' । ('विच्छितिः स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरिप') ॥ (१) ॥ ।। किलकिश्चित-मत्र । 'हर्षाद्वदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्'। खामी तु — किलकि धितम् – इति पाठं मन्यते । यदाह कि लीति कण्ठकूजितम्' वा। यथा 'किलिकिलारावः' इति ॥ (१) ॥÷॥ मोटनम् । 'मुट प्रमर्दने' (तु॰ प॰ से॰) । घनु (३।३।१८) । बाहुलकाद्धअस्तुट् । भृशादि (३।१।१२) क्य-बन्ताद्भावे कः (३।३।११४) । 'मोट्टांशितं प्रियं स्मुला साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु-मोद्रनम् । मोद्रः-इति मुकु-टः । तन्न । मोडधातोरदर्शनात् । यदपि-लोहितादि (३।१। १३) क्यषन्ताङ्कावे कः-इति ॥ तदपि न । 'लोहिताडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' 'भृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात्॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट छेदनादौ' (चु॰ प॰ से॰) घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रखयान्तादिमप् (वा॰ ४।४।२०)। ततो ण्यन्तात् (वा॰ ३।१।२६) भावे कः (३।३।११४) ॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुः-खोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुँदृमितं मतम्'॥ (१)॥*॥

१— सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २ — अलग्धप्रियसमागमया स्व-वित्तविनोदार्थ प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिष्ट्सितभणितैरनुकृतिः कियते सा लीला ॥ ३ — आभरणिवेल्लेपनादीनां कुतिश्चित्रियापराधादी-र्ष्यानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्धारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दत्तं प्रीतिनिवन्धनं स्वल्पमि भूष्णं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४ — इष्ट-जनदर्शनवशात् शुष्करुदितद्दसितत्रसितक्रोधश्रमाभिलापानां संक-रीकरणं किलिकिखितम् ॥ ५ — प्रियक्षधासु साङ्गमङ्गुम्मणं कर्ण-कण्डूयनं मोट्टायितम् ॥ ६ — सुरतेषु गाढपरिपीडने केशस्तनादि-प्रहणे च द्र्षांत्सुखेऽपि दुःखाविकिया, दुःखेऽपि सुखाविकिया कुट्टमितम् ॥

विहरणम् । भावे क्तः (३।३।१९४) । 'वक्तव्यभाषणं व्या-जाद्विहृतं दर्शितेक्षितम्' ॥ (१) ॥ शा इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः कीडा खेला च नर्म च ॥ ३२॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३१३५७) । 'द्रैवो विद्रवनमंणोः । प्राँद्रवे रसगस्योथ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्'
(तु० प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन्
(उ० ४१११८) । (केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वानगुणात्रिपीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः) ॥ (२) ॥॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घन् (३१३११८) ।
'उपसर्गस्य घनि' (६१३११२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥॥॥
कीडनम् । 'क्रीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-'
(३१३११०३) इसः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलार्वेज्ञानयोरिप' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (४) ॥॥॥ खेलनम् । 'खेल्य
चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३११०३) इसः ।
मुकुटस्तु 'खेला' इसस्य स्थाने 'लीला' इति पठित ॥ (५)
॥॥॥ नरणम् । 'नृ नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३१२।
७५) ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'क्रीडायाः'॥

ब्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥ ॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिस-क्षेते' (तु॰ उ॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८)। ('अपदेशः पुनाँ छक्ष्ये निमित्तव्याजयोरिप')॥ (२) ॥ ॥ लक्षणम् । 'लक्ष्यं आलोचने' (तु॰ आ॰ से॰)। ष्यत् (३।३।१२४)। 'लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ॥ घत्र-न्तोऽपि । 'संख्यायां च न ना लक्ष्यं क्लीवं व्याजशरव्ययोः' इति मूर्धन्यान्ते रमसात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छा-दनस्य'॥

कीडा खेळा च कूर्दनम्।

कीडेति ॥ (१) ॥ ॥ खेलनम् । 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इलः ॥ (२) ॥ ॥ 'कुर्दं कीडायाम्' (४वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वींहपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः।

१—अवसरागतं वचनं व्याजादिना ततं वित्तम्—१ति मुकुटः ॥
२—विद्रने पछायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिये त्वरया
इतम्'। प्राद्रवे प्रक्षवणे यथा—'जात्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
३—'आसवे' द्र्ति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे
यथा 'तस्य द्रयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—परीहासस्य—इति बुधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र
स्वरूपाच्छादनम्। यथा 'ध्यानव्याजमुपेल चिन्तयसि काम्' इति ।
पूत्रोक्तो व्याजः परद्रोहफङः। तथा च पश्चिकायाम्—'कपटार्थो व्याजः परद्रोहफङः, अपदेश्वार्थस्यन्यदुहिदयान्यार्थमनुष्ठानम्।
व्याजः परद्रोहफङः, अपदेश्वार्थस्यन्यदुहिदयान्यार्थमनुष्ठानम्।

यत्तु—'स्फुर्ज' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्म-दासः)। 'वींः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णच-न्द्रः) आह् । तन्न । 'स्फुर्ज' इति स्रक्तपनिर्देशार्थं दीर्घातुचा-रणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्दे-ष्टव्यम्' इति नियमः स्त्रीकियते तदा एशिरेचोरेत्वाभाव-स्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दी-र्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्त्रामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कन्दुकादिक्री'डनस्य' ॥

घर्मो निदाघः खेदः स्यात्

धम इति ॥ जिघत्र्यक्षमनेन । 'घृ क्षरणदीह्योः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'धर्मेंंं (ज॰ १।१४९) इति निपातितः । यत्तु—'धरति' इति विप्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'धृ क्षरण' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यक्षमनेन वा । 'धृ सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ('धर्मः स्यादातपे प्रीष्मेऽप्युष्ण-स्वेदाम्खुनोरिप')॥ (१)॥॥ निद्द्यतेऽनेन । 'हळश्च' (३।३। १२१) इति घण् । न्यङ्कादिः (७।३।५३)॥ (२)॥॥॥ स्विद्यतेऽनेनाक्षम् । घण् (३।३।१२१)। 'स्वेद्रो धर्मे स्वेदने च' इति हैमः ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'प्रस्वेद्देतोस्ताप-स्य'।—अक्षजलस्य-इति मुकुटः। तन्न । सकृतकरणविप्र-हितोधात् । नहि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मेंव्यु-रपत्त्या सोऽप्यर्थः॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रख्य इति ॥ प्रलयनम् । लीङ् (दि॰ आ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रख्यो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुंस्यम्'॥ (१)॥॥॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।१९९)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्छा-परपर्यायस्य । हर्पशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येस्यर्थः॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अविहः स्थितिरैवहित्था । 'सुपि स्थः' (३। २।४) इस्रत्र 'स्थः' इति योगिवभागात्कः । प्रवोदरादिः (६। ३।१०९) ॥ (१) ॥॥॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्छान्यादेगीपनम् । किन् (३।११४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आकार्रानस्य'॥

समौ संवेगसंभ्रमौ।

समाविति ॥ संवेजनं संवलनम् । 'ओविजी भयवल-नयोः' (तु॰ आ॰ से॰) । धन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ संश्रमणम् । धन् (३।३।१८) । 'संग्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'हर्षादिनाकर्मसु त्वरणस्य'॥

१—'अवहित्थमथोप्रता' इति भरतोक्तः क्वीवमिष्—इति मु-कुटपीयूपबुधमनोहराः॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)।
'अस गतिदीस्यादानेषु' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । वा ध्रम् (३।
३।१८)। उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः।
आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। भावे
क्तः (३।३।११४)। स्रार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादाच्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः'॥ (१)॥ । एकं 'परस्यामर्षजनकहासस्य'॥

स मनाक् सितम्॥ ३४॥

प्त इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिङ् ईषद्वसने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। भावे क्तः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्'॥ (१)॥॥ एकम् 'ईषद्वासस्य'॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पलहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे क्तः (३।३।१९४) 'आकुश्चितकपोलाक्षं सस्त्रनं निःस्तनं तथा । प्रस्तावोत्थं सातु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'मध्यमहा-सस्य'॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम्।

रोसाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घज् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तलादस्मान्तु 'अन्नेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्लानिष्ठियोरिङ्विधानान्न कुलम् । यन्तु—'न कादेः' (७।३।५९) इति योगविभागान्न कुलम् इति भाषान्नन्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तन्न । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रलाख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१)॥॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२)॥॥॥ पुलक-कण्टक-रोम-विकिया-रोमोद्गमाश्चात्रेव । ('पुलको गजानपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । अख्रराज्यां मणिदोषे चषके तालके कृमी' । ('कण्टकः धुदवैरिणि । वेणौ ह्यमाङ्के रोमाञ्चे । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविकिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्यपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य'॥

ऋन्दितं रुदितं ऋष्टम्

कन्दितमिति॥ 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०)।
काः (३।३।११४) 'अथ क्रिन्दितमाह्वाने हिंदिते च नपुंसकम्'॥ (१)॥ ॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०)।
भावे काः (३।३।११४)॥ (२)॥ ॥ 'कुश रोदने'
(भ्वा० प० से०)। काः (३।३।११४)। ('कुछं रोदनरावयोः'॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'रोदनस्य'॥

जुम्मस्तु त्रिषु जुम्भणम्॥ ३५॥

जुम्स इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घन् (३।३।१८) 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोख्चिषु' । घनन्तस्यैन क्रीवत्यमपि । 'लि- अशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यववाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु — जृम्भं तु, अज्विषी भयादिपाठात्—इति मुकुटेनो- कम् । तन्न । 'अज्विषी' इत्युक्तत्वेन क्रीवत्यस्याविधानात् ॥ (१) ॥॥ ल्युटि (३।३।१९५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥॥॥ दे 'मुखादिविकासस्य'॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुल्सप् प्राप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ हो 'अङ्गीकृतासंपादनस्य'॥

रिङ्गणं स्खलनं समे।

रिक्नणिमिति ॥ 'रिगि गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'स्खल संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे ल्युट् (३।३।११५)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ 'रिखि गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्येके (तन्मते रिक्वणम्)। द्वे 'धर्मादेखलनस्य'—इति सामी, वालानां हस्तपादगमनस्य-इस्रन्ये, पिच्छिलादाँ पतनस्य इस्रपरे॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतां' (आ॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ॰ २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ 'शीङ् खप्ने' (अ॰ आ॰ से॰) । भावे ल्युट् (३।३।१९५) । 'श्चायनं सुरते निद्राशस्ययोश्च नपुंसकम्'॥ (२) ॥॥॥ 'विष्वप् श्चये' (अ॰ प॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८)। 'स्वापः शयननिद्रयोः । सर्शाञ्चतायाम- ज्ञाने'॥ (३) ॥॥॥ 'खपो नन्' (३।३।९१)। 'स्वाः खापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्'॥ (४) ॥॥॥ संवेश- नम्। 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰)। घत्र् (३।३।१८)। 'संवेशः खापस्रीरतवन्धयोः'॥ (५) ॥॥॥ 'स्रितः' अप्यत्र । ('स्रितः सर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्मे शयने स्त्रियाम्' इति मेदिनीतः)॥॥॥। पञ्च 'निद्रायाः'॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्वातेः 'स्प्टहिग्रहि-' (३।२।१५८) इस्रादिना 'तन्द्रा' इति निपासते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (ज॰ ४।१३९) । तन्द्रिः । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१। ४५) इति ङीव् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । णिजभावे 'तन्द्रा' इस्रापे । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्रास्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूच्छीर्थात् 'तन्द्रीरिदीतौ' इति हस्वेकार-

प्रस्ये तन्द्रः । ङीषि तन्द्री । दीर्घेकारप्रस्ये स्व सीशब्द-वच-इलाह । तत्र । द्वातिना विग्रह्य सीश्रधातोरुपन्यासस्य विरुद्धलात् । 'तेदो नान्तलनिपातनाभ्युपगमविरोधात्'। 'तन्द्रेरिदीता' इति सूत्रस्यादर्शनाच । ईप्रस्ययविधायकाभा-वाच । (यदपि) 'तेन्द्रिस्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा' इति रूपचतुष्ट-यम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१)॥॥॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'गुरोक्ष' (३।३।१०३) इसः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अस्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य'॥

भ्रकुटिर्भुकुटिर्भृकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। 'इग्रुपधात्कित्' (उ॰ ।४।१२०) इतीन् । 'श्रुवोः कुटिः, अकुंसवकेल्यम् । पृषोदरादिलाइकारे भृकुटी, इलिप ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'कोधादिना ललाटसंकोचनस्य'॥ अदृष्टिः स्यादसौम्येऽिषण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽसु-न्दरे ॥ एकं 'कूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥ स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'विध संराद्धी' (दि० प० अ०)। किन् (३।३।९४)। ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धी म-दोप्रायामपि क्षियाम्')॥ (१)॥ श॥ प्रकरणम् । 'डुकृत्र्' (त० उ० अ०)। किन् (३।३।९४)॥ (२)॥ श॥ इमे इति द्वयोः खीलबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३)॥ श॥ खो मावः॥ (४)॥ श॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०)। घव् (३।३।१८)। 'निसर्गः सृष्टौ खमावे च' इति हैमः॥ (५)॥ ॥॥ पश्च 'स्वभावस्य'॥

अथ वेपथुः।

कस्पः

अधेति ॥ वेपनम् । 'द्ववेष्ट कम्पने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९)॥ (१)॥॥॥ 'कपि किंचिचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।१८)॥ (२)॥॥। द्वे 'कम्पस्य'॥

अथ क्षण उद्धर्षों मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८॥ अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। ('क्षणः कालविशेषे स्यातप-विष्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतम्त्रलमध्ययोः'

१—तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुक्तकत्रये तु नोपलभ्यते ॥ २—एतत्स्वाने—'तन्द्रिक्तन्द्रीक्तन्द्रा' इति द्विरूपको-साच—इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुक्तकत्रयदृष्टं मया लिखितम् ॥ इति हैमः॥ (१)॥ ॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰) णिजन्तः। अच् (३।१।१३४) । उद्भतो हृषाँऽनेति वा॥ (२)॥ ॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) घम् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकलाहृद्ध्यभावः। घः (३।३।१९८) वा । यद्वा महति । अच् (३।१।१३४)। 'मही नवन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' (यत्तु) मह्यते—नेन । 'पुंसि—' (३।३।१९८) इति घः—इति मुकुटः। तम्र । 'हलश्व'—(३।३।१९९) इति घः—इति मुकुटः। तम्र । 'हलश्व'—(३।३।१९९) इति घञ्प्रसङ्गात्॥ (३)॥ ॥ उद्धनोति । दुःलम् । 'धूम् कम्पने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) । 'उद्धनो यादनभिदि महे च कतु-पावके'॥ (४)॥ ॥ अत्युवति । 'धू प्रेरणें' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'उत्सनो मह उत्सेके इच्छाप्रसरको-पयोः'॥ (५)॥ ॥ ॥ पश्च 'उत्सनस्य'॥

इति खर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ खर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं खर्गसंगता-र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम्॥

अधोभुवनपातालबलिसधरसातलम् । नागलोकः

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥१॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वम्नं वपा शुषिः।

अधिति ॥ कुं हरति । 'हरतेरज्ञयमनेऽन्' (३।२।९) । यद्वा 'कुह विस्मापने' (नु० आ० से०) । इग्रपधलात् (३।१।३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुम-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे टिछद्रे हीनं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥ ॥ शोषणम् । 'ग्रुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इग्रपधात्कत्' (उ० ४।१२०) । ग्रुषिरस्थास्ति । 'उषग्रुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'ग्रुषिरं नंशादिनाये विनरेऽपि नपुंसकम् । ग्रुषिरो न स्त्रियां गर्ते वहौ रन्ध्रान्निते त्रिषु' ॥ (२) ॥ ॥ विष्टणोति । 'वृन् नरणे' (सा० उ० से०) । पन्नायन् (३।१।१३४) । यद्वा विन्न-

१--- मृषिके ना खियां नाल्पीषधी, मृषिके ना खियां वर्गे. इलोवं पाठो मूळमेदिन्यां दृइयते ॥

यते । 'ब्रह्रवृहनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं दूषणे गर्तें' ॥ (३) ॥⇒॥ विलति भिनत्ति । 'विल भेदने' (तु० प० से॰)। 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः। विल्यते वा। 'कृत्यल्युटो वहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वा-र्तिकेन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।५८) वा। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकलाहुणाभावो वा । 'बिलं छिद्रे गुहायां च पुमा-नुचैःश्रवोहये' ॥ (४) ॥३॥ छिद्यते । 'छिद्र भेदने' (चु० उ० से॰)। घम् (३।३।१८) यद्वा छिचते 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०)। 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक्। 'छिद्रं विवररन्धवत् । गर्ते दोषे' इति हैमः॥ (५) ॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे ह्युद् (३।३।११५)। निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र। यत्तु-अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)-इति मुकुट आह । तम । व्यथनमिति भावप्रखये बहुत्रीहिणा गतार्थलात् ॥ (६) ॥ शोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घज् । निष्टायां सेट्त्वाक्रयङ्का-दित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः-रोचते प्रका-शते। घः (३।३।११८)—इस्याह । तन्न । कर्तरि घस्या-विधानात् । 'रोकं क्रयणभेदे ना वि (वरे)विले चले। रोकोंऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥ ॥ रमणम् । संप-दादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः । रमं क्रीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। रन्धयति । 'रघ हिंसासंराद्धोः' (दि॰ प॰ से॰)। वाहुलकाद्रक् वा। 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ श्वश्रयति । 'श्रिप्र गतौ' (चु॰ प॰ से॰) व्यन्तात्पचाद्यच् । शु शोभन-मभ्रं व्योमात्र वा । तालेच्यादि॥ (९)॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । मिदादिः (३।३।१०४)। ('चपा निवरमेदसोः')॥ (१०)॥*॥ शुष्यस्यत्र। 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०)। 'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥ ॥ सुन्न स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । वाहुलकात् किः । (सुषिः)। 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यता-लन्यौ' इत्यूष्मविवेकः ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'विलस्य'॥ गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गर्तेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। (हसि-मृग-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट-कृसर-गर्त-श्वनाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रमसात् ।

१—'विवराभिषायिनि-' ब्रत्यूष्मिविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'सुषु अञ्चम्' इति विग्रद्दः इति पश्चिकाशयः—इति सुकुटपीयूषबुषमनो-इराशयः ॥ 'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्तांशे' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ अवन्त्यस्मात्। 'अव रक्षणादो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शका-दिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)। इदन्तोऽपि । 'दर्भेऽपि पवि-त्रमचिरवटेऽपि' इति हलायुधः। 'अवटः कूपविलयोगंतें कुहकजीविनि' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य'॥ सरन्ध्रे ग्रुपिरं त्रिषु॥ २॥

सरन्ध्र इति ॥ ग्रुषिरस्यास्ति । 'उषग्रुषि-' (५।२। १०७) इति रः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य'॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु॰ उ॰ से॰) चुरादिः। अन्धनम् घन् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥:॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ वे॰)। 'क्षुव्धस्तान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥ ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः। 'ज्यो-त्स्नातमिस्रा–' (५।२।११४) इति साधु ॥३॥ तमिस्नास्त्या-श्रयत्वेनास्येति वा (अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे कोपं, तिमस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥ ॥ तिम्यति । 'तिम आर्दा-भावे' (दि॰ प॰ से॰)। किरच् (बाहुलकात्)। 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥ ॥ ताम्यखनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰)। असुन् (४।१८९)। ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥ ॥ (उ॰ ३।१९७ असचि) तमसमि । 'तमसं तु नि-शाचमें इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीवि-शेषे) ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'अन्धकारस्य'॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-समन्धेभ्यत्तमसः' (५।४।७९) इलच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धनान्धकारस्य'॥

क्षीणेऽवतमसम्

श्लीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अव् (५।४।७९) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्लीणतमसः' ॥

तमः॥३॥

विष्वकु संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (५।४।७९)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'व्यापकतमसः'॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सु-

१--कुइकमिन्द्रजालम् ॥

पा' (२।१।४) इति समासः । अनञ्लान्न नलोपः । ('नागोमतन्नजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । कूराचारे नागदन्ते मुस्तके
वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः ।
नागं रन्ने सीसपत्रे स्रीवन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१)
॥ कट्वा अपलानि । 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लोपोऽकट्वाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।
१४६) । यत्तु-स्वामी-शुन्नादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न
तु 'स्नीभ्यो ढक्' । कहुकमण्डल्वोरछन्दस्यूङ्गिधः-इलाह ।
तम । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽप्यूङ्गिधानात् ॥
(२) ॥ ॥ सर्पेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गलवतो नराकारसर्पस्य'॥

तदीश्वरः।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेपामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्छ विशेषणे' (र॰ प॰ अ॰) । घम् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-रिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिष्ठु' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नागानां स्वामिनः'॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रहं के मूर्धि यस्य । वसु कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। त्रसुकः। तस्यापलम् । 'अत इम्' (४।१।९५)॥ (१)॥ ॥॥ सर्पाणां राजा। 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'नागराजस्य'॥

अथ गोनसे ॥ ४॥

तिलित्सः स्यात्

अधेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्नासिकायाः' (५१४१११८) इस्रच्, नसादेशः ॥३॥ गोनासोऽप्यत्र । 'गोनासगोनसो' इति त्रिकाण्डशेथात् ॥ (१) ॥३॥ तेलित 'तिल गतो' (प० से०) भ्वादिः । तिलित । 'तिल स्रहने' (प० से०) तुदादिः । 'तिल इतुक् च' इति स इतुगागमध— इति मुकुटः । तन्न । उज्जवलदत्तादिषृक्तसूत्रामावात् तेलनम् । तिल् । संपदादिकिष् (वा० ३।३११०८) तिलमेति । 'इण् गतौ'(अ० प० अ०) किष् (३।२१९८)। तुक् (६।१।७१)। तिलित् । तिलितं स्यति । 'योऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

१—इइ यथि शेषनासुक्योभेंदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयोऽमेदेन प्रयुक्षते यथा 'स्विमन सुजंगिनशेषं न्युपधाय स्विपिति यो सुजंगिनशेषम्' इति वृन्दानने । 'वल्रयायितशेषशायिनः सिख-तामादित पीतनाससः' इति नैषधे । इति सुकुटः ॥ २—'गो-नासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः—इति सुकुटः ॥ ३।३।१०८) इक्। तिलिं गतिं त्सरित । 'त्सर छद्मगती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०२)। इति डः॥ (२)॥॥॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु विक्रमादिखः॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य'॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे'(तु॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। अजस्य गरः। अजो निस्यो गरो निपं यस्येति वा। यत्तु—अजं छागमिष गिरति। पचाद्यच् इति मुकुटः। तत्र। कर्मण्यणः प्रसङ्गात्। 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे द्युधेः'॥ (१)॥॥॥ शेते। 'शीङ् स्मृप्ते' (अ॰ आ॰ से॰) 'मृमृशी-' (उ॰ १।७) इत्युः॥ (२)॥॥॥ वहति। 'वहियुभ्यां णित्' (ऊ॰ ३।१९९) इत्यसच्। णित्त्वादृद्धिः। वाहं गतिं स्यति–इति वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्याणसुनि-वण्णयोः' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अजगरस्य'॥

अलगर्दो जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किप् (३१२११७८) । अर्दयति । अच् (३११११३४)। लक् चासावर्दथ । लगः सन् पीडक इल्थः । निर्विषत्वात्तिद्रिन्नो-ऽलगर्दः । यद्वा—अलित । 'अलं गलादौ' (भ्वा॰ प॰से॰)। गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३११११३४)। अलक्षासौ गर्दथ ॥॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । पृषोद-रादिः (६१३११०९)। पचाद्यच् (३१९१३४)॥ (१)॥॥॥ जलस्थो व्यालः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जलव्यालस्य'॥

समौ राजिलडुण्डुभौ॥ ५॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिध्मादित्वाक्षम् (५।२।९७)। यद्वा—राजिं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ 'ङुण्डु' इस्यनुकरणशब्दः। तं भणति, तेन भाति, इति वा। 'अन्यभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्ड्यते । 'ओ लिंड उत्क्षेपणे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। डल्योरेकत्वम् । उभति । 'उम पूरणे' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डुण्डुश्वासानुभश्व । प्रवोदरादिः (६।३।१०९)। यत्तु—'डुडि तुडि निमल्जने'। घञ् (३।३।१८)। डुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः। पृथोदरादिः (६।३।१०९)। तवर्गतृतीयादिरिप । अत एव 'दो डो दो लक्ष' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भाषणे'। 'दण्डुमः' इत्येके-इति स्नामी। तन्न । उक्तधातूना-मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

विधानात् । परलादुपपदसमासस्य (२।२१९) न्याय्यत्वाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्विपेस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥ माञ्जधानो मातुलाहिः

मार्टिवति ॥ मान्डरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मान्जु-धानिश्चत्रसर्पे महापद्मे च दर्यते' इत्युत्पिलनी । 'मान्जु-धानो मानुलाहौ मान्जुधानी लतान्तरे' इति विश्वः । (१) ॥*॥ मां नुलयति । कः । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । मानुलश्वासावहिश्व ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य'॥

निर्मुक्तो मुक्तकश्चकः।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः-कज्ञुकः । नास्ति मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्वयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकञ्जुक्तभोगिनि' ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्जुको येन ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६॥ आशीविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीसृपः। कुण्डली गृदपाचश्चःश्रवाः काकोदरः फणी॥ ७॥ द्वींकरो दीर्घपृष्ठो दन्दश्को विलेशयः। उरगः पन्नगो भोगी जिह्नगः पवनाशनः॥ ८॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृष्टु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'इग्रुपध–' (३।१।१३५) इति को वा । 'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घय् । सर्पः। सोऽस्यास्ति । अर्शभाद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातिला-न्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥÷॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपथ्व' (उ०३।८०) इति काकुः प्रत्ययः। पिपतिं स्तम् । 'पिपतेंदीकुर्दस्वथ' (*) इति वा। 'पृदाकुर्दृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्'॥ (२) ॥ अ। 'भुजों कै।टिल्ये' (तु॰ प॰ अ॰) इगुपधलात् (३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ भा 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति' वा। 'गमेः सुभि' 'खच डिद्वा' (वा॰ ३।२।३८) इति खचि डित्त्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पखित्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥÷॥ आहंन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्वथ्व' (उ० ४। १३८) इतीन् डित्। 'अहिर्दृत्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥ 🕬 खच्यिदिन्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥ अ। आशीस्तालुगता देष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । प्रषोदरादिलात् (६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः। 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥ वि-षस्य घरः ॥ (८) ॥ श। चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२। ११५)। 'चकी कोके कुलालेऽही वैकुण्ठे चकवर्तिनि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰)

१ — लक्ष्यं च। 'किं महोरगविसिपिविक्रमी राजिलेषु गरुड: प्रवर्तते' इति स्वामी॥ २ — माध्ये तु 'अन्येष्विप' इति दृश्यते ॥

व्याङ्पूर्वः । अन् (३।१।१३४) । ('व्याडो हिंसपशी सर्पे') ॥ ॥ डलयोरेकलस्मरणात् व्यालोऽपि । 'दयालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१०) ॥*॥ कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कोटिल्ये गती' (३।१।२३) इति यङ्। पचायच् (३।१।१३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४)। 'संसार-सारस-सरीसप-सस्य-साम्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्म-विवेकः ॥ (११) ॥ अण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इतिः (५।२।११५) । यत्तु मुकुटः-वयं तु 'कुण्डलमनुकरोतीति 'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थणिजन्तात् घत्रर्थे के (वा॰ ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इलाह । तत्र । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-भात् । 'क्रुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२) ॥*॥ गूढाः पादा अस्य । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-नामिप विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गूढं पादयति । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । ण्यन्तात् (३।१। २६) किप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥ ॥ चक्षुः श्रवः कर्णी-ऽस्य । सान्तः ॥ ॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः प्रमथान्तरे । अङ्गुष्टानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः')॥ (१४) ॥÷॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईपदकति । अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ईषदर्थे च' (६।३। १०५) कोः कादेशः काकम्-ईषत्कुटिलगर्तिमद्-उदरमस्य॥ (१५) ॥ ॥ फणास्यास्ति । त्रीह्यादिः (५।२।११६) फणी-Sस्यास्ति वा। अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥*॥ द-व्याकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दवीं फणं करोति, इति वा । 'क्रुओ हेतु-' (३।२।२०) इति टः॥ (१७) ॥ ॥ दीर्घ पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥ भा गहिंतं दशति । 'छपसद-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ-' (**७।४।८४**) इति नुकि अनुस्तारः (८।२।१२४)। 'यजजप-' (३।२। १६६) इत्यूकः । 'दन्द्शूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीस्पे'॥ (१९) ॥#॥ बिले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इसच्। 'शयवास-' (६।३।१८) इसछक् । 'विलेशयो मूषिकेऽहौं 'इति हैमः ॥ (२०) ॥ ।।। उरसा गच्छति । 'उ-रसो लोपश्च' (वा॰ ३।२।४८) इति ङः ॥ (२१) ॥≉॥ पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा॰ ३।२। ४८) इति डः । 'पन्नगश्चीषधीमेदे तथैव पवनाशने'॥ (२२) ॥ ॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्ता । इनिः (५।२। ११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि साह्रामपात्रे नृपे पुसान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥ । जिह्नं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-'(वा०३।२।१०१) इति

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च। काञ्चनद्रगुड्च्योः स्त्री केवलः कुछ्नेऽपि च' इत्युपलभ्यते॥ तत्तु न संभपर्थायवीधकम्॥ डः । 'जिह्मगोऽहाँ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४)॥॥॥ पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५)॥॥॥ पद्यविशतिः 'सर्पमात्रस्य'॥ त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहाँ भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढम् स्त्रियां 'टिइडा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥ आदिना कन्नुकादि ॥ एकम् 'सपैविषास्थ्यादेः' ॥ स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु॰ प॰ से॰) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥॥॥ 'फटा' इति कचित्पाठः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ('फटा तु कितके फणे') ॥ (१) ॥॥॥ फणित । 'फण गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वेयोः' इलनेन 'स्फटा' अपि संवध्यते—इति खामी ॥ द्वे 'फणायाः'॥ समौ कञ्चकनिर्मोकौ

समाविति ॥ कश्चते । 'कवि दीसिवन्धनयोः' (भ्वा॰ शा॰ से॰) । वाहुलकादुकन् । 'कञ्जुको वारवाणे स्यानि-मीके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्ने च चोलके । कञ्जुक्यौषधिमेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ निश्व-येन मुच्यते ॥ कर्मणि धज् (३।३।१९) । 'निर्मोको मो-चने ब्योमि संनाहे सर्पक कुके' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सर्पत्वचः'॥ श्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

क्षेड इति ॥ क्षेडते मोहयति । अच् (३।१।१३४)। क्ष्वियन्त्यनेन वा। 'लिक्ष्विदा लेहनमोचनयोः'। 'मोहनयोः' इत्येके (भ्वा॰ प॰ से॰, दि॰ प॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ क-र्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । छोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नवुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिकः प्रकीर्तितः'॥ (१) ॥ ।।। गिरति जीवम् 'गृ नि-गरणे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । गरं लाति। 'छा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । भावपरत्वं गरशब्दस्य । गिरतेर्वाहुलकादलच् वा । 'गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ । वेवेष्टि कायम् । 'विष्छ व्याप्तौ' (जु॰ उ॰ अ॰) 'विष विप्रयोगे' (क्र्या॰ प॰ से॰) वा। 'इग्रपध-' (३) (१।१३५) इति कः। 'गरले विषमम्मति च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्ध-न्यान्तम् । 'पुंसि झीबे च' इति विषेणापि संबध्यते-इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य'॥ पुंसि क्लीये च काकोलकालकूटहलाहलाः। सौराष्ट्रिकः शौक्रिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनामश्च विषभेदा अमी नव। पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्लाने' (भ्वा॰ प॰

१--- 'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नेपा प्रन्थकृदीतिः--- इति पीयूषम् ॥

से॰) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-काके, विषमेदे च न स्त्रियाम्'॥ (१)॥ ॥ कालमपि कूट-यति । 'कूट परिदाहे' (उ॰ से॰) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कृटो राशिरिव-इति वा॥ (१) ॥ ॥ हलति जठरम् 'हलविलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४)। अहलम्-आ-हलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति वा। हलमिव हल्ति । अच् (३।१।१३४) (५।३।३८)। 'हाँलाहलं हालहलं वदन्लिप हलाहलम्' इति द्विरूपकोषः । 'गोनासगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्ये-ष्ट्यां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीवपुंसोः ॥ ॥ सौ-राष्ट्रे देशमेदे भवः । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।३।६०) ठन् । 'सारोष्टिकः' इति पाठः-इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव इति तु खामी। (१) ॥ ॥ शुक्लिके देशे भवः। 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति योगविभागाष्ट्रज् ॥ (१) ॥३॥ ब्रह्मणैः पुत्रः। ('ब्रह्मपुत्रः क्ष्येडमेदे नदमेदे च पुंखयम्') ॥ (१) ॥ ॥ ॥ प्रदीपयति णिच् । (३।१।२६) नन्दादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ दरिद देशे भवः । 'दारदो विपमेदे स्यात्पारदे हिङ्क्छे पुमान्'॥ (१)॥ श। वत्सान् नभाति । 'णभ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वत्सस्य नामिरिव नामिरस्येति वा । 'अय् प्रखन्ववपूर्वात्-' (५।४।७) इति योगविभागादच्॥ (१)॥ ॥ 'स्थावरविषभेदानां' प्र-त्येकम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा। 'तद्धीते तद्वेद' (४। २।५९) इलण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्कुर्ली विषवि-द्यामधीते वेद वा। वसन्तादिलात् (४।२।६३) ठक्। 'परी-क्षितं समश्रीयाजाङ्कुलीमिभिषग्वतः'॥ जाङ्कल्या दीव्यतीति वा। 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति ठक्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गारुडिक्स्य'॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृहाति । 'निन्दप्रहि-' (३।१।१३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुख्म् । तेन दीव्यति ।

१—यथा 'िलग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषिन्नात्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डेयंबपि दुष्कृतहालहलायः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योधितां हृदये हालहलं
महाविषम्' इति स्वामी । 'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकेरवाकरकौ मुदी ॥ २—गोनासगोनसौ श्लोकार्थपतितत्वेनोक्तौ न प्रकृतोपयुक्तौ ॥ २—'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थितः
इति याद्यवस्थोक्तः—इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः ॥

ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वादृद्धभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालप्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'सर्पप्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम्॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा॰, क्या॰ प॰ से॰)। 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ॰ ५।३५)। 'नरकः पुंति निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ प्रज्ञावणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामिमुकुटो । तत्र । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । अधिकरणे उत्तवार्तिकाप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाधात्॥ (१) ॥ ॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥ ॥ दृष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरेके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'न-पकस्य'॥

तन्नेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः॥१॥ संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

ति । तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३। १११३४)। 'तपनोऽरुष्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥ ॥ 'वीचिः खल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्तवन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः॥(१) ॥ ॥ । रुरुनीम प्राणी (मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥ ॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति मित्नी ॥ (१) ॥ ॥ हरणं हारः । घत्र् (३।३।१८)। सम्यग् हारोऽत्र ॥ ॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च सहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी)। इत्येके॥ (१) ॥ ॥ । कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ आवशव्देन ता-मिल्लान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ आवशव्देन ता-मिल्लान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ ।

१—अत्र तु 'दारिये नरके चारि' इति लिखितमासीत्। परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कछोल्रहिते यथा 'अवी-चिनिवांते सरससरसीवेयमवला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेका-धंकैरवाकरको मुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यान्तुंलिङ्गः 'अवीचि गा- इन्ते हुतवहशिखापूरितमिप' इति शिल्पलेखः इति—स्वंधरः स्वामी पश्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'मीषणे नरका-न्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सरवास्तु नारकाः।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतौ भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यिक्षकः' ॥ (१) ॥॥ 'द्वे 'न-रकस्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिनौर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) । वितरणेन दानेन लक्क्यते इति वा । 'शेषे' (४।२। ९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि'॥ (१) ॥॥ एकम् 'वैतरण्याः'॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः॥२॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥ । नियता ऋति र्षणा यस्याः 'ऋतिर्गतौ वृणायां च स्पर्धायां च शुमेऽपि च' इति रमसः । निर्गता ऋतेः शुमात्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां श्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराज्यः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । क्तिच् (३।३।१७४) । यहा विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'क्तिच्क्ती च-' (३।३।९७४) इति क्तिच् । यहा विष्यते । कर्मणि किन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्टः विप्रयोगे' करणे किन्-इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । विप्रहादिप्रदर्शनस्य पर्रस्परविषद्धलात् । ल्युटा किनो वाधप्रसङ्गाच । 'विष्टिः कर्मकरे मृत्ये भद्राज्येषणेषु च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ आजवते । 'ज् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'क्रिञ्वचिप्रविष्टः वर्णे गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'क्रिञ्वचिप्रविष्टः वर्णे गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'क्रिञ्वचिप्रविष्टः वर्णे गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'क्रिञ्चचिप्रविष्टः वर्णे गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'क्रिञ्चचिप्रविष्टः । (वा-३।२।१७८) इति क्रिव्दीचौं। आ अज्यते वा। 'आज्वेतनयोविष्टः कर्मकृत्कर्मणोरिप' इति शास्तः-इति सामी । यत्तु—आज् रेफान्तापि, इति पिषका सामी च इति मुकुटः । तत्र। पूर्वप्रदर्शितस्राम्युक्तविष्रहृद्वयेनापि रेफान्तताया अलामात्॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्वियौ । द्वे, निर्मूल्यक-

१— मुकुटोक्तम् 'एकम्' इलेवीचितम् ॥ २ निरुपद्रवे च वाच्यलिङ्गो यथा 'निकंतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाकर-कौमुदी॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा 'विश्नन्तु विष्टप्' सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इलेनेकार्थकैरवाकरकौमुदीं॥ ४—'इ-टादमृतिकः छेशो विष्टिराज्य कीर्लते' इति कोषान्तरादिति मुकुट-वुधमनोहरे॥ मेंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति खामी, 'मद्रा-ख्यकरणस्य' इखन्ये॥

कारणा तु यांतना तीववेदना।

कारणेति ॥ 'कूब् हिंसायाम्' (क्रया० उ० से०)। 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०)। आभ्यां णिच् (३।१। १६)। 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१००) इति युच्। 'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च'॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ 'विद वेदनाख्यानविवासेषु' (चु० आ० से०)। णिच् (३।१।२६)। युच् (३।३।१००)। तीव्रा चासौ वेदना चं॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'तीब्रदुःखस्य'॥ नरकंठन इति खामी॥

पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रस्तिजम् ॥ ३॥ स्यात्कष्टं कुच्छूमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहमे' (प॰ से॰) चौरादिकः। मिदाबङ् (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनोत्तंसकृपासु सरल-हुमें इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ 'वाघृ विलोडने' (भ्वा० आ० से॰)। 'गुरोध-' (३।३।१०३) इलः। 'वाघा दुःखे निषेधे च' इति मेदिनी ॥ 🕬 'आवाधा' इति वा छेदः । 'आवाधा वेदना दुःखम्' इति हलायुघः ॥ (२) ॥४॥ 'व्यथ भयसं-चलनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'घटादयः पितः' इति शि-स्वातिदेशादङ् (३।३।९०४) ॥ (३) ॥**ः॥ दुष्टानि** खान्य-स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं सनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०३। २।१०१) इति डः। यद्वा दुःखयति । 'सुख दुःख तत्कियायाम्' (उ॰ से॰) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥≉॥ मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-साद्भिनम् । 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्' इति वाचस्पतिः ॥÷॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । वाह्य-णादिलात् (५।१।१२४) प्यस्-इति खामी (५) ॥*॥ प्रसूते-र्जातम् । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडिप मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः । 'दुःखप्रसूतिजे ह्रीवे पीडा वाधा च वेदना' इति माला। कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्या० प० से०)। क्तः (३।३। १७४) । 'क्रच्छ्गहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडमावः । 'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेस्छः क्रू च' (उ॰ २।२१) इति रक् छथ । 'कृ े छू मंहित । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ आ समन्ताद् भियं छाति । कः (३।२।३) । 'आ-भीकं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'दा-रीरपीडायाः'॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके॥

१-अइसि पापे यथा 'ऋत्सानि कृच्छ्राणि रविर्छनातु' इत्य-नेकार्थकेरवाकरकोमुदी ॥ इह त्वन्मसीति लिखितमासीत् ॥ त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्॥

त्रिष्विति ॥ ऐषां मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यगामि तन्निषु । दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गविवरणम्॥

समुद्रोऽव्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः। उदन्वानुद्धिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १ रत्नाकरो जलनिधियादःपतिरपांपतिः।

समुद्र इति ॥ समुनत्ति । 'उन्दी क्षेदने' (रु०प०से०)। 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। समीचीना उदा जलचर-विशेषां यसिनिति वा । सह सुद्रया मर्यादया वर्तते इति वा ॥ (१) ॥ ॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति धाञः किः । ('अब्धिनी सरति वारिधौ') ॥ (२) ॥ अ॥ कुं पृथ्वीं पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'अन्येषामपि-' (६।३। १३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूप-मृच्छति । 'ऋ गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अगाधलात् ख-नितुमशक्यः कुश्च उश्च क्री पिपर्ति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तद्भिन्नः। ('अङ्क्-पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३)॥*॥ पारमावृणोति । 'ग्रुज् वरणे' (स्ता० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शशाद्य । (पारा १२७)। 'पारावारः पयोराशौ पारावारं तटद्वये' ॥ ॥ पारमपार-मस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४) ॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥ ॥ उदकानि सन्स्वत्र 'उदन्वा-तुदधो च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६) ॥ ॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३। ९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनिधषु च' (६।३।५८) इत्युदः। 'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'स्यन्देः संप्रसारणं घश्व' (उ॰ १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वमथुदेशा-व्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८)॥፨॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-स्मिन् । मनुप् (५।२।९५) । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्थो ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवारदेवीगोनदीषु नदीमिदि । मनुपत्न्यामिप' ॥ (९) ॥ ॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पण्। न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥(१०)

१—एवां दुःखादीनाम्—इति स्वामी॥ २—तथा च हरिप्रवोधे संदृष्टयमकम्—'सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः । लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्ययमनअकृटैः कृटैः' इति मुकुटयु-धमनोहरे॥

॥ अणींस्यत्र सन्ति । 'अणेसो लोपश्च' (५।२) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥ ॥ ॥ रलानामाकरः ॥ (१२) ॥ ॥ ज-लान निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इतिं किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥ ॥ यादसां जल-जन्त्नां पतिः ॥ (१४) ॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥ ॥ पश्चदश्च 'समुद्रस्य'॥

तस्य प्रभेदाः श्रीरोदो छवणोदस्तथापरे ॥ २॥

तस्येति ॥ क्षीरमुद्कं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६। ३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥ । ॥ एवं छवणोदः, इश्वरसोदः, सु-रोदः, दिधमण्डोदः, खादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविद्रोषाणां' पृथकपृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सिललं कमलं जलम्। पयः कीलालमसृतं जीवनं भुवनं वनम्॥३॥ कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्। अम्मोऽर्णस्तोयपानीयनीरश्लीराम्बुद्यंवरम्॥४॥ मेघपुष्पं वनरसः

आप इति ॥ आप्रुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आप्रु व्याप्तौ' (सा॰ प॰ अ॰)। 'आप्नोतेईसक्ष' (उ॰ २।५८) इति किव् हस्तत्वं च ॥ 🛮 ॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीवं च । 'कवन्धसुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्लीवमपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृत्रो ण्यन्तात् (३।१। २६) किप् (३।२।१७८)। वार् क्रीवैसुक्तसंसारावर्तात् ॥ (२) ॥ श 'वसिवपि-' (उ० ४।१२५) इतीनि वारि च। ('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्घट्यां सरख्यां गजवन्धनभु-व्यपि') ॥ (३) ॥०॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वां० प० से०)। 'सलिकलि-' (उ॰ १।५४) इतीलच् । रलयोरेकलम् । 'स-रिलं सिलिरं सिललम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ ॥ क-म्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा०आ० से०)। वृषादिलात (उ० १।१०६) कलन्। 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं व मलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । ' मलं क्लोम्रि मेवजे । पङ्कजे सिलेले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति। 'जल अपवारणे' (चु॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्जहे' इति मेदिनी ॥(६) ॥*॥ पयते पीयते, वा। 'पय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।

१—वाहुलकात्पष्ठचा अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः— इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपांपतेः' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २—'आपोभिर्मार्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-षुषमनोहरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वघटकपरः ॥—पूर्वसाहचर्यास्कीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्तिक्वीवयोर्वार इति तु पश्चिका इति मुकुटः ॥

'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) वा असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'पयः क्षीरे च नीरे चे' इति हैमः॥ (७) ॥ ।। कीलां ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वाप्नेः कीलां लाति वा । '<mark>की</mark>-लालं रुधिरे तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥≈॥ न मृतं, मरण-मस्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयलात् । 'असृतं यज्ञशेषे स्या-त्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-देवयोः । असृता मागधीपथ्यागुडुच्यामलकीषु च' ॥ (९) ॥*॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)। करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधार-णयोरिप । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात् ॥ (१०) ॥ ॥ भूयते । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰) । 'भू-सूधूअस्जिभ्यरछन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा म-वन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे त्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकला-द्वणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सिलेले गगने जले' ॥ (११) ॥ श वंन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वनु याचने' (तु॰ आ॰ से॰) वा । क-मेणि घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकलादृष्ट्यभावः । यत्तु-भुवनवद्वाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इ-लादिना नलोपे वनम्, — इत्युज्ज्वलदत्तः - इति मुकुटः । तम्र । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य क्विति झलि विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इलादाविप प्रसङ्गात् । 'वनं प्रस्नवणे गेहे प्रैवासेऽम्भिस कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥ कं सुखं वधाति । 'बन्ध बन्धने' (क्रया० प० अ)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'क-वन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धो-Sन्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्रीवं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः' ॥ श केचित्त-'कमन्थम्' इति पठिला द्वे नामनी-इलाहुः॥ (१३)॥:॥ उनित । 'उन्दी क्लेदने' (रु॰ प॰ से॰) । 'उदकम्' (उ॰ २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु--उन्दति-इति विगृहीतवन्तौ स्वामिमुकुटौ । तिबन्सम् । उन्दे रौधादिकलात् ॥ (१४) ॥ ।। पाति । पा रक्षणे' (अ॰ प॰ से॰) । 'उदके धुट्च' (उ॰ ४।२०४) इलायुन् थुट्। यत्तु-पीयते-इति विप्रहप्रदर्शनं खामिसुकु-टाभ्यां कृतम् । तन्न । 'पातेर्बच्चे जुट्' इत्यजुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरिया जनन्यिप' इत्यपि लिखितमासीत्॥
तत्तु न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ १—प्रवासे यथा 'आहृतस्याभिषेकाय
विस्रष्टस्य वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ मुदी। अत्र तु 'प्रवाहे'
इति लिखितमासीत्॥ ३—'समरसरसि नृत्यस्कवन्थे' इति
वासवदत्तायाम् 'चिलितोद्धतकबन्थसंपदाः' इति माथे च प्रयोगात्म्
इति मुकुटः ॥ ४—'उदकशब्दसमानार्थं उदशब्दो विषते'। तथा
च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंश्वायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७
सत्रे) कैयट-इति मुकुटः॥

तत्र पातेर्घहणम्, न पिवतेः ॥ (१५) ॥ ॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' (क्या॰ प॰ से॰)। 'पुषः कित्' (उ॰ ४।४) इति करन् । 'पुष्कर्' पङ्क्ष्के व्योन्नि पयःकरिकरात्रयोः। ओषधीद्वीपविद्वगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खङ्गफलेऽपि च'॥ (१६)॥ ॥ सर्वतो मुखान्यस्य। सर्वदिग्गमनात्। 'सर्वतोमुख उप्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पु-मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवत्मन्यिप स्मृतम्'॥ (१७) ॥*॥ आप्रोति, आप्यते वा। 'आप्ल व्याप्ती' (खा०प०अ०) 'उदके नुम्भों च' (उ॰ ४।२१०) इल्यमुन् हस्बो भानतादेशो नुमागमश्व । अम्भते वा । 'अमि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। असुन् (उ० ४।१८९) । यत्तु-अमित-इति विप्रहप्रदर्शनं खामिसुकुटाभ्यां कृतम् । यच-अमेर्भुक् च-इति सूत्रोपन्य-सनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावनु-पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच ॥ (१८) ॥ ॥ ऋ-च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'उदके नुट् च' (उ॰ ४।१९७) इलसुन् नुडागमश्च । यत्तु--ऋणोति-इति षिगृहीतं खामिना । तम्र । 'अर्तेहच' इलतः 'अर्तेः' इलनु-इतेः खादेखत्राप्रहणात् ॥ (१९) ॥≈॥ तौति । तुः सौत्र आवरणार्थः । औणादिको यः (४।११२) ॥ (२०)॥ श। पीयते । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अनीयर् (३।१।९६)। पायते वा। 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'पानीयं पेय-जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥ श। नीयते । 'णीव् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। निर्गतं रादमेर्वा । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति स-मासः । 'अमेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्कान्तो रोsस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति बहुश्रीहिः । 'अझ्योऽभिः' इति स्मृतेः । यत्तु-'दूलोपे-' (६। ३।१११) इति दीर्षेण 'नीरम्' इति खामी-इति मुकुटः। तन्न । नयति 'नीरम्' इति खामिप्रन्थादुक्तार्थानवगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आत-श्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥४॥ 'नीरवार्वारिनारम्' इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः । ('नारर्त्तणंकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥***॥ क्षियति**। 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । 'श्रुसिचि(क्षि)मीनां दीर्घश्व' (उ॰ २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च। यद्वा घस्यते । 'घसेः किच' (उ॰ ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४। ९८) इत्युपघालोपः । यत्तु-क्षयति-इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-देन कृतम् । तन्न । उपन्यस्तथातोस्तादशरूपाभावात् । श्लीरं पानीयदुरंघयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥ श्राः अम्वते । 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुछकादुः। युत्तु-अम्बति इति खामिना विग्रहीतम् । तिचन्त्यम् । अस्यात्मनेपदिलात् ॥ (२४) ॥≉॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्ता० उ० से०)।

पचायच् (३।१।१३४)। शंवं संवरणं राति-इति वा। संवयति। 'पंवं संवन्धने'। 'शंवं च' (चु॰ प॰ से॰)। वाहुलकादरन्, इति वा। दन्लादिस्तालव्यादिश्व। 'शंवरं सलिले, पुंसि मृगदैलविशेषयोः। शंवरी चाखुपण्यां स्यात्'
इति विश्वः॥ (२५)॥॥॥ मेघस्य पुष्पमिव। 'मेघपुष्पं पिण्डाश्राम्बुनादेये ना हरेईये'॥ (२६)॥॥॥ घनस्य रसः।
'पुंलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रमसः।
'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दाणवः। 'अप्खपि शंव(शम्ब)रिपण्यलकुशकमलकाण्डविषवनपयांसि। घनरसमम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रलकोषात् क्लीवमि॥ (२७)॥॥॥ दकशब्दोप्यत्र। 'प्रोक्तं प्राश्चभुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात्॥॥॥ सप्तिविशितः 'जलस्य'॥

त्रिषु द्वे आप्यमस्मयम्।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण-ताचतुर्वणिदिलात् (वा॰ ५।१।१२४) खार्थे ज्यन् । स्त्रियाम् आप्या ॥ (१)॥*॥ 'एकाचो नित्यम्' () इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२)॥*॥ द्वें 'ज्ञल-विकारस्य'॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भज्ञो आमर्दने' (रु॰ प॰ अ॰)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे मेदे च रुग्विद्योषे परा-जये । कौटिल्ये भयविध्छत्त्योः । (भङ्गा शाणे)' इति हैमः ॥ (१) ॥ । तरति । 'तृ प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'तरसादिभ्यश्व' (उ॰ १।२०) इस्रङ्गच् ॥ (२) ॥॥॥ ऋ-च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेरुच' (उ॰ ४। ४४) इति मिः अर्तेष्दादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिवीचिभ्यां संवध्यते । 'पुंलिङ्गस्रीलि-क्रयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अशनित्रुटिशमिपाटलिशाल्मलित-रणिश्रेण्यूर्मयः'। 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडाज-वोत्कण्ठामेक्कप्राकार्यवीचिषु । वस्रसंकोचलेखायाम्' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ वयति, ऊयते वा । 'वेज् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'वेओ डिच' (उ॰ ४।७२) इतीचिः। यत्तु-वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'वातेः कित्'–इति मुकुटः । तम्र । तथासति 'विः' इति रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

१ — पतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ । इज्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिपु १ इति लिखितमस्ति । परंतु पूर्वार्धे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीपूपल-म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटितस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकस्वस्यामुभवसिद्धत्वाच न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याशब्दार्थवोधकत्वात्र प्रकृतो प्रयोगि ॥ २ — भङ्गो विच्छित्तिः इस्पेनेकार्यक्तरवाकरकौमुदी ॥

षिभ्यामिण्' (उ॰ ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इलाजुवृत्तेः 'वीचिनितंयं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः स्वल्पतरक्ते स्यादव-काशे सुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'तरक्तस्य'॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्युलोलकलोली

अधिति ॥ उत् लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। पचाद्यच् (३।१।१३४) डलयो-रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। १३४)। उद्गतधासौ लोलधिति जलेलः, इति खामी-इति मुकुटः। तम्न । जर्ध्व लोलयति इति खामिना विगृहीतत्वात्। खकृतनिर्वचनाविशेषाच ॥ (१)॥॥ कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः। 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इखनुखारस्य लकारः। कल्लन्तेऽनेन नद्यः।। 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादोलच्—इति वा॥ (२)॥॥॥ द्वे 'महातरङ्गस्य'॥

स्यादावर्तोऽस्भसां भ्रमः।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घम् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिश्रमे चावर्तने पुमान्' ॥ (१) ॥ ॥ 'जळानां भ्रमणस्य' एकम् ॥ पृषिन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विभुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पृषद्धहन्महत्-' (उ॰ २।८४) इति साधु । वहुवचनमतन्त्रम् । 'पृषन्मृगे पुमान्, विन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्व त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युमाविमौ' ॥ (१) ॥॥ विन्दिति । 'विदि अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुः । 'चिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोमंध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (१) ॥॥॥ पर्षन्ति । 'पृष्तिक्षभ्यां कित्' (उ॰ २।१११) इस्यतच् । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥(३) ॥॥॥ 'प्रुषु सुषु दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) भावे किष् । विगता रुद्धा वा प्रुट् दाहो-ऽस्मात् ॥ (४) ॥॥॥ चरवारि 'जलकणस्य' ॥

वक्राणि पुरमेदाः स्युः

चक्राणीति ॥ वद्यन्ति । 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'स्फायितश्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च'
(७।३।५३) इति कुत्वम् । 'चक्रं पुटमेदे चक्रः कुटिले कूरमौमयोः' इति हैमः । 'चक्रः शनैश्वरे पुंसि, पुटमेदे नपुंसक्रम् । त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्वामी तु-चक्राकारेण या-

न्खधः—इति विगृह्णन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके पुमान्, क्षीवं वजे सैन्यरथाक्षयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-रोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पुटं संख्रिष्टं मिन्दिन्त । 'मिदिर् विदारणे' (६० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पुटमेद्स्तु नगरातोद्ययो-स्तिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य'॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हल्ख' (३।३।१२१) इति घत् । 'भ्रमोऽम्बुंनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरिप' ॥ (१) ॥ ॥ निर्गमनानि । 'गम्लः गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रहृष्ट्रहिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इल्लप् । करणे वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नचादौ अधःस्थजल-स्योध्वेनिःसरणस्येलन्ये। स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इलाह ॥

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कुलमिति ॥ कुलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा॰प॰से॰)। पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूभ-योरपि' इति हैमः ॥ (१)॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिरु आ-वरणे' (रु॰ उ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥*॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधिः' इति संसारा-वर्तात्। तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ । तीरयति। 'पार तीर कर्मसमाप्ती' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३। १।१३४)। यनु मुकुटः - तीर्यते तरणकर्म समाध्यतेऽने-नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)-इत्याह । तन्न । 'अजञ्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा॰ ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'--(३।३।११८) इति घ-प्रसङ्गाच । 'तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३) ॥ । + ऐवं पारम् + प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥ शा तटति । 'तट उच्छाये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचादाच् (३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जाते:-'(४।१।६३) इति डीष् ॥ (५) ॥ ।। पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अर्वाक् तीरम्-अवारम् । अव अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि घज् (३।३।१९९) । न वार् अस्त्यत्र-इति वा । अर्शशाद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ ॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—जलिनःसरणजालके यथा माघे 'अमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः' इति—इति मुकुटः ॥ २—दीघेंकारादि 'समुद्रतीरक्कितसर्विलोका सेनापगां व्यासवती बलेन' इति द्विसंधानश्चरात् ॥ ३ इदं वक्ष्यमाणोपयोगि॥

१— 'पृपन्ति बिन्दुपृपताः' इति त्रिभिर्द्धन्द इत्यन्ये । तथा च 'पयः पृपन्तिभिः स्रष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयवाक्यम्—इति मुकुटपीयूपदुधमनोहराः ॥

पात्रं तद्ग्तरम्।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिवन्सत्र पान्त्यसाद्वा । पिवतेः पातेर्वा ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'पात्रं तु कूल्योर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाव्यातुकर्तरि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'तटमध्य-वर्तिप्रवाहस्य'॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तरम्॥८॥

द्वीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'म्हक्पूर्-'
(५।४।७४) * इतः समासान्तः 'द्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'
(६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अक्रियाम्' इत्युसाभ्यां संबध्यते॥
(१) ॥॥ (२) ॥॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य'॥
तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तिलपुलिभ्यां च' (उ॰२।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपसुच्यते' इलभिहितम् ॥ (१)॥॥॥ एकं 'ज-लाद्चिर, भर्गततटस्य'॥

सैकतं सिकतामयम् ।
सैकतमिति ॥ विकताः सन्स्यस्मिन् । 'विकताशर्कराभ्यां
च' (५।२।१०४) इति मलर्थेऽण् ॥ (१) ॥॥ विकतानां
विकारः । 'मयद्वैतयोः-' (४।३।१४३) इति मयट् ॥(२)
॥॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्खत्र । 'पदल विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'नौ सदेः' (उ॰ २।१२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति पत्वम् । यद्वा निष-दनम् । संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृत्र् आवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) आधृवीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'निपद्धरः स्मरे पद्धे निशायां तु निषद्वरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकाद्वालन् । यद्वा ।- 'जम्ब अदने' () इति धातुः । भावे घन् (३।३।१८)। जम्बम् आलाति। 'ला दाने' (अ॰प॰अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'जम्बालः शैवले पेंड्रे' ॥ (२) ॥ ॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (चु॰ प॰ से॰)। कर्मणि घत्र (३।३।१९)। 'हलश्च' (३।३। १२१)इति करणे वा । 'पङ्को ऽस्त्री कर्दमे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा। 'षट्टु शातने' (भ्वा॰ तु० प० अ०)। घम् (३।३।१२१)। यद्वा शीयते नश्यति । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)। यद्वा दयति । 'शो तनुकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'शाशपिभ्यां ददनी' (उ॰ ४।९७) इति दः । 'शादः कर्दमशब्पयोः' इति हैमः॥ (४)

१—एतद्ये 'जगलो मदनहुमे । मेदके पिष्टमचे च पुंसि भूरेंऽभिषेयवत्' शिं लिखितमासीत्' ॥ तत्तु जगलशब्दार्थवोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ ॥ कर्रति । 'कर्र कुत्सिते शब्दे' (भ्ता॰ प॰ से॰) । 'क॰ लिक्बोरमः' (उ॰ ४।८४) ॥ (५)॥ ॥ पश्च 'कर्दमस्य' ॥ जलोच्छासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः। 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हल्ख' (३।३।१२१)। इति घम् । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्व-सनम् । परिवहनम् च । भावे घम् (३।३।१८) ॥ (१)॥॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अनुद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कृपकास्तु विदारकाः।

कूपका इति ॥ कृत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३। ५४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकु-न्दरे । उदपाने चितायां च (कूपिकाम्मोगतोपले)'॥ (१)॥॥॥ विदार्थन्ते । 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰) णिच् (३।१।२६) वाहुलकात्कर्मणि जुल् । यद्वा विदार्थन्ते । कर्मणि घव् (३।३।१९)। कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।०४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गुष्कनचादौ कृतगर्तस्य'॥ नाव्यं त्रिलिकं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४। ९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य'॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः॥ १०॥

स्त्रियामिति ॥ जुवते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'गलाजुदिम्यां डौः' (उ० २१६४) । यद्वा नयित । 'णील् प्रापणे' (भवा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२। १०१) इति डः । नम् अवित । किप् (३१२१७६) 'ज्वरत्वर—' (६१४१२०) इत्यूठौ । वृद्धिः (६१११८९) ॥ (१)॥॥॥ तरन्यनया । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भवा० प० से०) । 'अित्ध्यम्यस्यवितृभ्योऽनिः' ('उ० २११०२) । 'तरिणिस्तरणे-ऽकेंऽशौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावच्यौ' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ 'अच इः' उ० (४११३९) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४। ११४५) इति डीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिदेशायां वेडायां वस्नादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

१— 'उपाजितानामधीनां त्याग एव हि रश्चणम् । तडागो-दकसंस्थानां परीवाह इवाम्मसाम्' इति दीर्घछक्ष्यम् इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः पक्षे दीर्घामावे 'परिवाहो जगतः करोति किम्' इति मादः—रित मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—विश्वमेदीनी पुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपछभ्यते ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) 'धुपि स्थः' (३।२।४) इस्त्र 'धुपि' इति योग-विभागात्कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपथन्द्रमेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥॥॥ इवते । 'धुड् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । प्वाद्यच् (३।९।१३४) । प्रवः असे धुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । क्रमनिन्नमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्रवं गन्धतृणे मुस्तक-भिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिति-'(३।९।१४०) इति णः । 'पो-तृष्ठवकयोः कोलः कोलं तु वदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलं तु वदरे कोला पिप्पल्यां चत्रभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं सतः।

स्रोत इति ॥ सर्वति । 'सु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । सुरीभ्यां तुर् च' (उ॰ ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः . 'स्रोतःसद्यःसकलसिल्लम्' इति दन्त्या-दिष्ण्मिविवेकात् । 'स्रोतोऽम्युवेग इन्द्रिये'॥ (१)॥॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य'॥

आतरस्तरपण्यं स्यात

आतर इति ॥ आतरन्खनेन । पुंसि संज्ञायाम्' (३।३। १९८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तन्न । परत्वाह्युटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्था-द्वुत्तरम्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमुल्यस्य'॥

द्रोणी काष्टाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'व-हिश्रि' (उ॰ ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१। ४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्चा' इति रूपरमाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) । (ङीषि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ प्रनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-मामीक्ष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥॥ द्रे 'का-ष्ठपाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'प्रवंगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटवुषमनोइरयोस्तु 'आताराजुत्तरावव्यत्र' इत्युक्तवा दीर्धमध्यमेवेदसुदाहृतम् ॥ ३—'म्रकृतमणिद्रोणिसर्छा' इति पूर्वकविष्रयोगः—इति मुकुटवुषमनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्मसि चरन्ति महाणवस्य'—इत्यनेकार्यकरवाक्रस्तोसुदी ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरैगमनं वा सं-यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।११९०९) इति ठब् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपछक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विद्यिगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमित्रं च' इति दुर्गः । तं धरित। 'धृब् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥॥ नावा तरित । 'नौक्ष्यच्चन्' (४।४।७)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नाविकस्य'॥ नौप्रष्ठदण्डधारकस्य-इत्यन्ये॥ नियामकाः पोतवाद्याः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतबाहे कर्म-(णे) धारे नियन्तिर'॥ (१)॥*॥ पोतं वहन्ति । कर्म-ण्यण्' (३।२।१)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य'॥

कूपको गुणवृक्षकः॥ १२॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (स्वा॰ प॰ अ॰)।
छपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रजूनां
वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौमध्यस्थरज्ञुयन्धनक्षाष्ट्रस्य' ॥ नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ।
नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया। 'क्षिपेः किच' (उ० २।१००) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकेद्विणे क्षेपणिरिप । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डलालमिदोः स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्ययद्यचालनकाष्ठस्य'॥ अरित्रं केनिपातकः।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छलनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिल्र्यू—' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥॥॥ के जले निपातोऽस्य । 'इलदन्तात्—' (६।३।९) इलल्लक् । 'शेषात्—' (५।४।९५४) इति कप् । संज्ञायां कन्' (५।३।७४) वा (२) ॥॥ द्वे 'नौपृष्ठस्यचालनकाष्ठस्य'॥ अग्निः स्त्री काष्ठकुद्दालः

अभिरिति॥ अन्नति । 'अन्न गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८) ॥ (१) ॥ ॥ कुम् उद्दालयति । 'दल त्वेशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
शकम्बादिः (वा॰ ६।१।९४)। काष्ट्रस्य कुद्दालः ॥(२)॥ ॥ व्रे
'पोतादेर्मलापनयनार्थे काष्ट्रादिरचितकुद्दालस्य'॥

१—'संपूर्वस्य यातेद्वींपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कलिकः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानित्यस्वादुणा-भावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति कीवि ग्रेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥ ॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।१९५) इति ल्युट्। 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ हे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य'॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धे

क्कीच इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्थं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्घाच' (५। ४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥ अतीतनौकेऽतिन त्रिषु।

अतीतिति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४ १५१) इति कप् ॥ (१) ॥ श। नावमतिकान्तम् । 'अत्या-द्यः' वा॰ (२।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रांन्तजलादेः'॥ त्रिष्वागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः ।

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षद्व विशरंणादी' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्थ-' (३।३।१७२) इति क्तः। 'प्र-सन्ना स्नी सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोख्रिष्ठु'॥ (१)॥॥ 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) न च्छथति दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२। ४) इति कः। न च्छाद्यते वा। 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भहूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्य-यम्' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निर्मलस्य'॥

कलुषोऽनच्छ आविलः॥ १४॥

कलुष इति ॥ छषति । 'छष हिंसायाम्' ( )'इ-गुपध-' (३।१।१३५) इति कः। कस्य जलस्य छुषो घातकः। 'कळुषं लाविछे पापे' इति विश्वः॥ (१) ॥ ॥ भिन्नो-Sच्छात् । नश्तत्पुरुषः । 'नलोपो नमः' (६।३।७३) । 'त-सानुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥३॥ आविलति । 'विल मेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'मलिनजलस्य'॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतथ-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जल-जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ॰ आ॰ अ॰) 'गम्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गभीरादयश्व' इति 'ग-भीरगम्मीरा" (उ॰ ४।३५) इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥#॥ (३) ॥ श्रीण 'गम्भीरस्य'॥

१--- 'येनातिवेगव्ज्ञ्छादिनातिकान्ता नौस्तज्ज्ञ्स्य नामैकम्' इति पाठः ॥

उत्तानं तद्विपर्यये।

उत्तानमिति॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात्॥ (१) ॥ ॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वा-स्यशयिते त्रिषु'॥ (१)॥ शा एकम् 'उत्तानस्य'॥ अगाधमतळस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नबोऽस्ख-र्थानाम्-' (वा॰ २।२।२४) इति वहुव्रीहिः ॥ (१) ॥ 📲 तलसाधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्रेत्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥ कैवर्ते दाराधीवरौ ॥ १५॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृतु वर्तने' (भवा॰ आ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) केवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ द-शति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'दंशेश्व' (उ॰ ५।११) इति टटनौ न'आ च । यद्वा दाश्यते मूल्य-मसौ । 'दाशु दाने' (भ्वा० उ० से०) घन् (३।३।१८)। 'शालो झषे, धीवर एव द्रादाः' इति शभेदात्तालव्यान्तः। 'कैवर्तम्खयोदींसो दासो वाणा च चेटिका' इति रहाइ-न्लान्तः । 'दासो मृत्ये च श्रूदे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥ ॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्वरछत्वर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरख' ॥

आनायः पुंसि जालं स्थात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घत्र । आसमन्तान्ना-योऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३। ३।१२४) इति घअन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥ ॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इखण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्मेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शणसूत्र-जालस्य'॥

राणसूत्रं पवित्रकम्।

श्राणेति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा॰ प॰ से॰) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्र-मुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। पवित्राद्विपरीतलंक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य'॥

मत्साधानी कुवेणी साद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'हुधान् धारणपो-षणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'करणाधिकरणयोः--' (३।३। ११७) इति ल्युट् ॥ (१)॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

'वेणृ गती' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। गौरादिङीष् (४।१।४१)॥ (२)॥ क्षे 'मत्स्य-स्थापनधात्रस्य'॥

वलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६॥

बिलशमिति ॥ बिलनो मत्स्याञ् रयति । 'शो तनूक-रणे' (दि॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥॥॥ बलयोरैक्याद् 'बिडशम्' अपि । स्त्रियां बिश्चापचये तु बिश्ची॥ (१) ॥॥॥ विध्यतेऽनेन ॥ 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) 'करणा-' (३।३।११७) इति त्युट् । मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मत्स्यवेधनस्य'॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः। विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथ्नि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः॥(१)॥*॥ झषति 'झैष हिं-सार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा झ-ष्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु-'पुंसि' (३।३।११८) इति घः-इलाह । तन्न । 'हलश्व' (३। ३।१२१) इति घयस्तदपवादलात् । 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१९७) इसनुवर्तनाच । 'झषा नागवलायां स्त्री, ता-पमत्स्याटवीषु ना' ॥ (२) ॥ ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'ऋतन्यज्ञ-' (उ॰ ४।२) इति स्यन्। 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे'॥ (३)॥ श। मीनाति, मीयते वा। 'मीज् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'फेनमीनौ' (उ०३।३) इति निपातितः । '(मीनो राइयन्तरे झषे)' ॥ (४) ॥ 🛪 ॥ विविधं सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । प्रह्मादिला-ण्णिनः । विसारी । 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति खार्थेऽण् ॥ (५) ॥ ॥ अण्डाजायते सा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'पश्चम्यामजातां' (३।२।९८) इति डः। 'अण्डजो मृगनामा, ना सरटेऽहाँ खगे झषे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ।। विशेषेण सरित 'स गतौ' ('भ्वा० प० अ०)। 'व्याधिमत्स्यवलेपु' (वा॰ ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) । 'शकलं व-ल्कलेऽर्धे च' इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'म-त्स्यसामान्यस्य'॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७॥

अधेति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ॰२।३२)। (पचाद्यचि ३।१।१३४) गडोऽपि)। 'गडो मीनान्तराययोः'॥ (१)॥*॥ शकुलोऽ

१— 'पाणिनिप्रलाहार इव महाप्राणसमाश्विष्टो झपालिङ्गितश्च समुद्रः' इलाश्चर्यमश्वरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः— इति मुकुटबुधमनो-हरे ॥ २—विश्वकोशे तु 'अण्डजः क्रकलासे खारखगे मीने भुजंगमे । करतुर्यामण्डला प्रोक्ता' इत्युपलभ्यते ॥ त्र मेत्स्यमात्रे,-इति खामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यविद्योषस्य'॥ सहस्रदंष्टः पाठीनः

सहेति ॥ सहसंदंष्ट्रा यस ॥ (१) ॥ ॥ पाठी पृष्टं नमन्यति । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वाब प० अ०)। णिच् (३।१।२६)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'अन्येषा-मिप' (६।३।१३७) इति दीर्घः। अवस्यं पठति । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। आवस्यके णिनिः (३।३।१७०)। पाठी द्विजः। तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तलाद्वा। 'पाठीनो गुग्गुलहुमे । पाठके मीनभेदे च' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य'॥

उल्पी शिशुकः समौ।

उल्पीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्मास्त । अत इतिः (५१२११९५)। रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं – उरूपमस्मा-स्ति, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ शिद्याः शिद्यमारः । तस्य प्रतिक्व-तिरिव । 'इवे प्रतिकृतो' (५१३१९६) इति कन् । 'शिद्युकः शिद्यमारे स्माद्वालकोल्पिनोरिप'॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शाँद्यु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य'॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडाभो मीनं इति वा ॥ ॥ "तलमीनः" इति केचित्पठिन्त ॥ (१) ॥ ॥ "चिल विलसने" (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात्कित्" (उ॰ ४।१२०)। वीप्सायां द्विलम् (८।१।४)। चिलिं चिलिं विलासं मिमीते। 'माङ् माने" (जु॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः। (पृषोदरादिः) (६।३।१०९)। त्रीकारोऽदन्तः। 'नलमीनिश्चलीचिमो वृहन्मीनोऽव्धिजिसीः" इति रलमाला। 'लक्ष्मण सारसी कौन्नी नलमीनचिलीचिमिः" इति वोपालिताचतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि॥ (२)॥ ॥ हो 'नलवनचारिणो मतस्यविशेषस्य'॥

पोष्ठी तु शफरी द्वयोः॥ १८॥

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । 'ओत्वोष्ठयोः' (वा॰ ६।१।९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरीष्ठ—' (४।१।५५) इति 'जातेः' (४।१।६३) इति वा, ङीष् । 'द्वेयोः' इत्यनेन संबन्धात् 'प्रोष्ठः' अपि ॥ (१) ॥*॥ श्चफं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽतुप—' (३।२।३) इति कः । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यविदेषस्य'॥

१—हैमे तु 'सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रविक्षः, शकुले स्यात्कलकः' इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २—पश्चिकाकृतः 'द्वयोः' इति प्रोष्ट्रयापि संबंधन्ति । नेषा मन्थरीतिः, भिन्नपदत्वात्—इति पीयूपव्याख्या।।

श्चेद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

श्चुद्रेति ॥ श्चुद्रादण्डाज्ञाता मत्स्याः-श्चुद्राण्डमत्स्याः । तेषां संघातः ॥ (१) ॥ ॥ पोते वहित्रे आधीयते । धानः (ज्ञु॰ उ॰ अ॰) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतोऽर्भक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अण्डाद्चिरनिर्गतमत्स्यसङ्घर्य' ॥

अथो झषाः।

रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः॥१९॥ तिर्मिगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो झवविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'रुहे रक्ष लो बा' (उ॰ ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घन् (३।३।१८)। रोहो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रो-हितं कुङ्कमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयो-र्भेंदे लोहितकद्वमे' ॥ (१) ॥≉॥ मज्जति । 'दुमस्जो गुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰)। 'मद्भरादयश्व' (उ॰ १।४१) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥३॥ शाड्यते । 'शाडु श्वाघायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कर्मणि घत्र् (३।३।१९)। डलयोरैक्यम्। 'शालो अषे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्ममेदात्तालव्यादिः। ('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसाली वसन्तकालः' इति वासव-दत्ताश्वेषाद्दन्यादिश्व । कैवंर्तपक्षे सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-पक्षे सालं पुष्पम्)। सालं पुष्पे क्लीवं वृक्षे तु पुमान्। 'पुंसिं भूरहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रमसे तु दन्खादिः। 'शालो हाले मत्स्यभेदे शालोकस्तत्प्रदेशयोः' इति हैमः॥ (१) ॥ शा राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२। १०९) इति वः। 'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः। रा-जीवमब्जे' इति हैमः॥ (१)॥ शा शक्कोति गन्तुं वेगेन। 'शक्तृ शक्ती' (खा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰)। 'क्रमित-मिशतिस्तम्मामत इच' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥ ॥ तिमिं गिरति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। 'मूलविभु-जा-' (वा॰ ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२। २१) इति रु: । 'गिलेऽगिलस्य' (वा॰ ६।३।७०) इति ग्रंम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिर्मिगलगलनन्दीवर्तादयः ॥*॥ 'मत्स्यविशेषांणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः।

अधिति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ॰प॰अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । वाहुलकाहुक् । यद्वा याति । किप् (सर।१७८) यामति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) ।

र—वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः । श्रुद्राण्डमस्यसंवातः प्रोताधानमयो झवाः । सहस्रदृष्ट्ः पाठीनः' इति स्रोकः 'रोहितो महुरः' इति पाठः—इति पीयूवम् ॥ असुन् (उ॰ ४।१८९) यां दस्यति वा। 'दसु उपक्षये' (दि॰ प॰ से॰)। क्रिप् (३।२।१७८)। साहचर्यस्य सर्वत्रानियान् मकलात् 'सान्त-' (६।४।१०) इति दीर्घः॥ (१)॥॥॥ जलानां जन्तवः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य'॥ तन्नेदाः शिश्रमारोद्रशङ्कवो मकरादयः॥ २०॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शि-शून् मारयति । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। णिच् (३।२।२६)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'शिश्रमारोऽम्बुसंभूत-जन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ उ-नत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायिं-' (उ० २। १३) इति रक् ॥ (१) ॥ । शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्का-याम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खहराङ्कपीयु-' (उ॰ १।३६) इति निपातितः । 'दाङ्कः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्में ढूं 'इति हैमः ॥ (१) ॥ शा कृणाति । 'कु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मङ्कते । 'मिक भूषायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। आगमशास्त्रस्यानिस्यलात्र नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)। 'मकरो निधो। नके राशिबि॰ शेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ शा आदिना प्राहकुम्भीरादयः ॥*॥ 'जलजन्त्विशेषाणां' पृथकपृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। 'गम्भीरादयश्व' इतीरन् । की लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। वाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५१२११५)। तमीरयति । 'कमण्यण्' (३१२११)। जनकमक्षकलात् । लयनम्-लीः । संपदादिः (वा॰ ३१३। १०८)। कुत्सिता लीः । तां राति वा॥ (१) ॥*॥ कृणाति। 'कृ हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (३१२। ७५) इति विच् । कटति । कृटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰से॰)। पचायच् (३११११३४) । कर् चासौ कत्रश्च । 'अहरादीनां पसादिषु वा रेफः' (वा॰ '८१२१७०) ततः स्वार्थे कन् (५। ३१७४)। 'कर्कं' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा०। कर्कं श्वेतवर्ण टलति । 'टल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। डः (वा० ३१२१०१) वा। कर्कटः । 'कुलीरे करणे स्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'कुलीरस्य'॥

कूमें कमठकच्छपौ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा किर्मिवेगोऽस्य । 'अच्-प्रस्नवव-' (५।४।७५) इस्त्र 'अच्' इति योगविभागा-दच् समासान्तः । 'किर्मिः स्त्रीपुंसयोवींच्यां प्रकाशे वेग-मक्तयोः' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।। 'कमेरठः' (उ॰ १।१००)। के जले मठति, इति वा। 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कमठः कच्छपे पुंसि माण्डमेदे नपुंसकम्'॥ (२)॥ ॥ कच्छेन पिवति। 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति योगवि-मागारकः। 'कच्छपी वल्लकोमेदे हुलौ क्षुद्रगदान्तरे। पुंसि विध्यन्तरे कूमें मल्लवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'कूर्मस्य'॥

श्राहोऽवहारः

श्राह इति ॥ गृहाति । 'श्रह उपादाने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।९४३) इति णः । 'श्राहो प्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अवपूर्वो हन् । 'शाह्यधा–' (३।१।९४१) इति णः । 'अवहरति ग्रह्वो स्त्रु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राह्वौरयोः । निमेन्त्रणोपनेतन्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्राहस्य'॥

नकस्तु कुम्भीरः

निक इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्यत्रापि-' (वा॰ रे।२।४८) इति डः । 'नम्राड्-' (६।३।७५) इति नलोपो न 'नकं नासा-प्रदारुणोः । नको यादित' इति हैमेः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भिनं हिस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नकस्य' ॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अधेति ॥ मह्या छतेव । क्रशलदीर्घलाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्वो प्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ किंचिचुछ-म्पति । 'कास्यनेकाज्यहणं चुछम्पाद्यर्थम्' (वा॰ ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टश्रुछम्पघातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टश्रुछम्पघातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।११०१) इति छः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारप-काराणां छोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्व' (उ॰ ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकान्न हस्वः ॥ (१) ॥॥॥ गुध्यति । 'गुघ परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । ज्वुल् (३।१। १३३) । (पचायचि) (३।१।१३४) गोघापि । 'गोधा

२—निमञ्जणोपनेतव्यम्=शर्करादिस्ताद्कृतं मक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'एतसिन्विषयायद्दारिविषमे संसारवारांनिथा' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरको मुदी ॥ २—अस्याप्रे 'नकः कुम्भीरके पुंसि नकं तर्णक्तनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थवोषकताया बोधनेन प्रक्षिप्तपायम् ॥ तलनिहाकयोः'॥ (२)॥ ॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः २२

रक्तपेति ॥ रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याजलौकायां डाकिन्यां, ना तु रा-क्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलौका च जलौकिसि' इति संसारावर्ताद्वहुचवनं प्रायिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जल्का जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जल्कायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तिति ॥ मुक्ताः स्फुटन्सत्र । 'स्फुट विकसने' (तु॰प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घल् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ग्रुच्याति, शोचिति, शोकिति, वा । 'ग्रुच्या अभिषवे' (भ्वा॰प॰ से॰) । 'ग्रुक्तः गतौ (भ्वा॰प॰) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'ग्रुक्तिः कपालःशकले शङ्के शङ्कानकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्को-टेषु च स्त्रियाम्'॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ग्रुक्तिकायाः'॥

राङ्घः स्यात्कम्बुरिस्रयौ।

राङ्क इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति छः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यस्यस्भीं वा । 'शसु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२) । 'राङ्कः कम्बौ न योषित्, ना भासा स्थिनिधिमित्रखे' ॥ (१) ॥ ॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'जञ्वादयख्य' (उ॰ ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वस्रय्युवाः । गसे शम्बूके कर्चूरे शीः वायामिलकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ एतौ पुनपुंसके ॥ द्वे 'राङ्कस्य'॥

श्चद्रशङ्खाः शङ्कनकाः

शुद्रेति ॥ शुद्राश्व ते शङ्काश्व ॥ (१) ॥ ॥ शङ्कन्ते । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०)। कर्तरि 'अनुदाते-तश्व हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)।—शङ्कस्य नखा इव (शङ्कानखाः)—इति तु सुकुटः। शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच्। ल्युट् () वा खार्ये कन् (५।३।७५)। (शङ्कानकाः)—इस्रन्ये॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सुक्ष्मशङ्कानाम्'॥

१ 'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेदयाजनेन' इति वासवद-चायाम् 'जलं च तदोकश्चे'ति जलौकः । ततोऽर्शवाचिच (५।२। १२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाचम्—इति मुकुदबुधमनोहरे ॥

शम्बूका जलशुक्तयः॥ २३॥

शम्यूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । 'उल्लकादयथ' (उ॰ ४।४१) इति निपातितः । 'शम्यूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुंलिङ्गः । ('शम्यूको गजकुम्मान्ते धोङ्गे च श्रद्धतापसे । जलजन्तुनिशेषे च) शम्यूका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिङ्गता । 'शम्यूकः शम्युकश्चेव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारणेन निना शेषो (शम्युः) दश्यते प्रन्थनिस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलश्चुक्ति-कानाम्'॥

भेके मण्डूकवर्षाभूशाल्र्यप्रवद्दुराः।

भेके इति ॥ विमेति । 'विभी भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'इण्मीका-' (उ॰ ३।४३) इति कन्। 'भेकी मण्डूकमे-घयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ॰ ४।४२)। 'मण्डूकी मण्डूकपण्या मण्डूको भेक-शोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति किप्। 'वर्षाभूः स्री च शोथव्यां भूलताप्रवयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाहते । 'शाह गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खर्जिपिजादिभ्य करोलची' (उ॰ ४।९०) इत्यूरः। डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कत्थने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'परिसरक्रकलासस्वेदसाल्हर-' इत्यूष्मविवेकाइन्ला-दिरिप ॥ (४) ॥ ॥ इवते । 'हुङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) 'छुवः प्रक्षे हुती कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजाती मेलॅंकमेकयोः । क्रमनिम्नमहीमागे कुलके जल-बायसे'। 'कैवर्तामुखके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्'॥ (५) ॥ ॥ इणाति शब्दैः कणौ 'दूर्विदारणे' (त्रया० प० से०)। 'मुकुरदर्दुरी' (उ॰ १।४०) इति निपातितः । 'द्दुंरस्तोयदे मेके वाद्यमाण्डाद्रिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्राम-जाले नपुंसकम्'॥ (६)॥÷॥ षट् 'मण्डूकस्य'॥

शिली गण्डूपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)।

१—देखिविशेषेऽपि यथा 'त्रूत त्रूत भटाः क स क स नरः शम्बूकजीनाहरः' इलनेकार्थकैरवाकरकौ मुदी ॥ २—भीरी च यथा 'मेकाः केकारवैः पान्थाः' इलनेकार्थकैरवाकरकौ मुदी । ३—'मण्डूको मेकशोणको' इति पाठः ॥ ४—'मेलकतैल्योः' इति पाठः । ५—इतःपूर्वम्—'दुर्दरः पर्वते पुंसि तिष्वीप-दिश्वमाजने' इलपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानान् पूर्वीकावे पर्वतार्थकतापौनहत्त्वस्थापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-'। (३।१।१३५) इति कः । 'जातेरस्री-' (४।१। ६३) इति डीष्। ('शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डूपयां शिली मता। सम्भन्नीर्षे शिलाशिल्यो, शिला तु प्रस्तरे मता। तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि')॥ (१) ॥॥॥ (२)॥॥॥ 'द्वे किंचुलकाभायीयाः'-इति स्वामी। 'श्रुद्रिकि-चुलकजातेः'॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इससाधु । ङीव्विधायकामावात् स्नियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्नी वर्षा-भूर्वर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौसदिलात् (४। १।४१) ङीषमिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षा-भ्वी' इति दश्यते ॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । श्रुद्रमण्डूक-स्येस्यन्ये ॥

कमठी दुलिः॥ २४॥

कमठीति ॥ 'जाते:-' (४।१।६३) इति 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उत्क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰)। आधृषीयः । 'इगुपधात्-' (उ॰ ४।१२०) इति किः। 'दुलिः स्त्रियाम्। कमठ्यां, ने। सुनौ'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः'॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया साद्द्याद्वा तस्य त्रिया स्त्री । राणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प०
से०) । 'ग्रणातेईस्वश्व' (उ० १।१२६) इति गन् इस्तत्वं
कित्त्वं नुडागमश्च । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति 'जातेः-'
(४।१।६३) इति वा डीष् । 'महुरी' इस्यपि । 'भार्या मेकस्य
वर्षाम्वी शृत्री स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्ड्पदस्यापि दुलिः
स्यात्कमठस्य तु' इस्यमरमाला । ('शृङ्की स्वर्णमीनविशेषयोः।
विवायामृषभौषध्याम्')॥ (१)॥ ।॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः'॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका।

दुर्नामिति ॥ दुर्निन्दतं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति डीव्न । ('दुर्नाम क्षीवमर्शति । स्याद्दीर्घनोषिकायां स्त्री') ॥ ॥ 'डावुमाभ्याम्-' (४।१।१३) ॥ ॥ 'अन उपधा-' (४।१।१८) इति वा डीप् । दुर्नान्नी । क्षुन्नादिलात् (८।४।३९) न णलम् ॥ (१) ॥ ॥ दीर्घः कोशो सस्याः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति डीष् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः । (मूर्घन्य-षान्ता च) । 'तालव्या मूर्घन्याश्वेते शटी च परिवेशः । विश्व-क्सेनो श्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकः (२) ॥ ॥ द्वे 'झिनान्नी' इति ख्यातायाः 'जत्यूकाकारस्य जलव्यस्य'॥

१ — 'ऋडिनेति' लिखितमस्ति । परंत्वेतदानुपूर्वीघटितमेदिन्यां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपङम्भ ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आ-शेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। 'जलारायो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसैकम्'॥ (१)॥॥॥ आप्रियतेऽत्र । 'धृष्ट अवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'अध्या-यन्याय—' (३।३।१२२) इति घन् । जलस्याधाराः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'तडागादीनाम्॥

तत्रागाधजलो हुदः॥ २५॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-शयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) हलः॥ (१) ॥॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य'॥ आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४)॥ (१)॥॥ नियतं पियन्लस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य॥'

पुंस्येवान्युः प्रहिः कूप उद्पानं तु पुंस्ति वा ॥ २६ ॥ पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गलादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अजिंदशिकम्यमिं-' (उ० ११२७) इति कुः धुक् च । यद्वा अन्ययति । 'अन्य दृष्टशुप्याते' (जु० उ० से०) । मृगय्वा-दिलात् (११३७) कुः ॥ (१) ॥ ॥ प्रहियते । 'प्रे हरतेः कृपे' (ज० ४११३५) इति इः छिच ॥ (२) ॥ ॥ मौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३१२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५१४१७४) इतः । 'कदनोः--' (६१३१९८) इत्यत्र दीर्घनि-देशादन्यत्राप्यृत्, इति वा । 'कृषः कृपक-मृन्माने गर्तान्धु-गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥ ॥ जैदकं पिवन्त्यस्मन् । अधिकरणे ल्युट् (३१३११०) । 'उदकस्योदः-' (६१३१५०) ॥ (४) ॥ ॥ जु-स्थाने च जितः ॥ ॥ चत्वारि 'कृपस्य' ॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ॰ ४।४३)। 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः ख्रि-याम्'॥ (१)॥ ॥ तिलोऽस्रयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-ङ्वसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्याच्चिकं पृष्ठाधरे त्रैंये' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२)॥ ॥

१—अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत्। परं तु
मूळमेदिनीट्टष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम्॥ २—मृन्माने काचमाण्डे
यथा—'कूपेपु रूपे क्षिप गन्धतेलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥
३—उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संवन्धः। पूर्वेषां
तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुटबुधमनोहरे॥ ४—त्रये यथा
'तत्रापि त्रिकृदर्शनम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥

द्वे 'क्रूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य'॥ वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्।

वीनाह इति ॥ विनद्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र् । 'उपसर्गस्य घत्र' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१)॥॥॥ 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्वद्धस्य' एकम् ॥ पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नयां सरोजिन्यां जला-शये' ॥ (१) ॥*॥ अस्तानि । 'स्तु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनस्वनाम्-' (६।४।४२) इत्यालम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रस्नातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्भित्रम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन खा-तम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-दत्तात् पुंखपि ॥*॥ द्वे 'अकृतिमजलाशयख' ॥ देवद्वा-रस्थजलाशयस्येखन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तब्यते । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰)। 'तडागादयथ' इति निपातितः। 'तडागास्तु जलाधारिनशेषे येन्त्रकूपके' इति मेदिनी । पिनाकादिलात् (उ॰ ४।१५) 'तडाकः' इति कथित् ॥*॥ तटम् अकति अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ' भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२)॥*॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाश-यस्य'॥

कासारः सरसी सरः।

कासार इति ॥ कासते । 'कास शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'तुषारादयश्व' (उ॰ ३।१३९) इलारन् । यद्वा ईषत् सारोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआयच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ स्त्रियते 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मण्यसुन् (उ॰ ४।१८९)। ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३)॥ ॥ ॥ तत एव महत्त्वे गौरादिलात् (४।१।४१) क्षेष् । ('सरसी विश्वकासारे')॥ ॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य'। पञ्चापि सरोमा॰ त्रस्येखन्ये॥

वेशन्तः परवलं चारपसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्खत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१--- निश्वे तु 'कटके ऽपि च' इति दृदयते । मेदिनीमूलपुस्तके तु 'यम्नकूटके' इत्युपलस्यते ॥ (तु॰ प॰ अ॰)। 'ज्विशिभ्यां झन्' (उ॰ ३।१२६)॥ (१)॥ ॥ ॥ पळति पल्यते वा। 'पळ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सानसिपर्णसि'–' (उ॰ ४।१०७) इति वळन्। 'वेशन्तः पल्वछोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥ ॥ अल्पं च तत्स-रखा। (३)॥ ॥ ॥ जीणि॥

वापी तु दीर्घिका॥ २८॥

वापीति ॥ उप्यते पद्मायस्याम् । 'डुवप् बीजतन्तुसं-ताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'वसिविपयजिराजि--' (उ॰ ४। १२५) इतीञ् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति वा ढीष् । 'वाप्यां वापिरिप स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ दीर्षेव । 'संज्ञायां कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा.० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दुर्गोदिपरितः खातस्य'॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्।

आधार इति ॥ आघ्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-न्याय-' (३।३।१२२) इति घन् । 'आधारश्वाधिकरणेऽ-प्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१)॥*॥ एकं 'बांध' इति स्यातस्य ॥

सादीलवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्ञलस्य लबम् आलाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०)। मूलविभुजादिलात् (वा० ३। २।५) कः ॥ ॥ लबमालाति । तद्भिन्नम् । 'नञ्समासे (अ-लघालः) हस्वादिः – इस्तन्ये ॥ (१) ॥ ॥ आवलते उम्मोऽ-नेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्व' (३।३।१५१) इति घन्। आ ईषत् वाला ग्रक्षा अत्र वा॥ (२) ॥ ॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'हुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'आवापो भाण्डपैचने परिक्षेपालवालयोः'॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'वृक्षम् लक्षुत्रज्ञ-लाधारस्य'॥

१—'इहैन जम्बूतरुमालनालनत्परीयुपोचैर्भरतेऽव्धिना वृते' इति
प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—'अलनारोधिषु पयःसु निभ्रतः सपलाशिराशिरिन मूलसंतितः' इति माघाद्रस्तादिः—इति सुकुटनुषमनोहरे।॥
३—माण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा—'आनापशूमपरिषूसरमन्तिरक्षम्' ॥ अरिचिन्तायामि यथा 'परं प्रस्थानापः फलि
कृतसेकस्तरुरिन ॥ वल्येऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुमे तस्या गतोऽप्यानापशून्यताम्'—इत्यनेकार्थकैरनाक्ररकोसुदी ॥ ४—'माण्डनपने' इति पाठः ॥

अथ नदी सरित्॥ २९॥

तरिक्षणी शैविलिनी तटिनी हिदिनी धुनी। स्रोतस्तती द्वीपवती स्रवन्ती निस्नगापगा॥ ३०॥

अथेति ॥ नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचादिषु (३।१।१३४) 'नदर्' इति टित्त्वनिपातनात 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ ना') ॥ (१) ॥ । । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। सरतेरिनिः (उ॰ १।९७) ॥ (२) ॥ । तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३)॥*॥ शैवलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥ शा तटमस्तस्याः ॥ (५) ॥ ॥ हदाः सन्त्यस्याम् । 'ह्वादिनी' इलन्ये ॥ (६) ॥ ॥ धुनोति वेतसादीन् । किप् (३।२।१७८) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) नुक्। नान्त-लान्डीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (पारा९४) ॥ असाया- (पारा१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इलिप ॥ (८) ॥ ॥ द्वीपमस्ल-स्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥(९)॥३॥ स्नवति । 'रुटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'खिगतश्व' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्-रयनोः-' (७।९।८१) इति जुम्॥(१०) ॥∗॥ निम्नं गच्छति। 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा॰ ३।२।४८) ॥–॥ अप गच्छति । डः (वा॰ ३।२।१०१) । हस्वादिरपि । विद्यादगारमागार-मपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिस्नगा।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्नोता भीष्मसूरिष ॥ ३१ ॥ गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥ ॥ विष्णुः पदं स्थानं यसाः । गौरादिः (४।१।४१) । 'विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपद्स्तु क्षीरोदे विष्णुः पदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वारिका चापि)' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ जह्नो राजर्षेत्तनया ॥ (३)॥ ॥ सुराणां निम्नगा । सुभादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥ ॥ भगीरथस्येयम् 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥ ॥ त्रीन् पथो गच्छति। दः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम्। तेन गच्छति । दः (३।२।४८) ॥ (६) ॥ ॥ त्रीणि स्रोतांसि यसाः , ('त्रिस्नोता जह्नकन्यायां स्रोतस्यस्तरे क्रियाम्') (७) ॥ ॥ भीष्मं सूते । 'बृङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०)। किप् (३।२।९८ ॥ (८) ॥ ॥ अष्टै 'भागीरथ्याः' ॥

१— 'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरशैसहितो नलः' इति दमय-न्तीश्चेषः ॥ २ — तथा च भारते — 'क्षितौ तारयते मर्लोज्ञागां-स्तारयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति— इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ य-च्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ०) । 'अर्जियमिशीङ्-भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका॥ ३२॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेव प्रवगती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
पवायच् (३११११३४)॥ (१)॥॥॥ नर्म ददाति यति वा।
'डदान् दाने' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰
से॰) वा। 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः॥ 'नर्मदः
केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२)॥॥॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुरवस उद्भवति । तेनावतारि-तलात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवस्थाः। स्वर्गप्रदलात्। अप् (३१३१५०)। सोमाद्वद्राद्भवति । पचायच् (३११११३४)॥ (३)॥॥॥ मेकेलस्य ऋषेरदेवां कन्यका॥ (४)॥॥॥ च-लारि 'नर्मदायाः'॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥ ॥ सदा नीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्त्रला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्पृतेः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्ञातनद्याः ॥

बाहुदा सैतवाहिनी।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'हु-दान्' (जु॰ ज॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितलात् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादिलात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि वाहनानि यस्यार्जनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः'॥

शतहस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतिति ॥ शतथा द्रवति । 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ह्रिमितयोर्द्ववः' (उ॰ १।३४) 'शते च' (उ॰ १।३५) इत्यु-र्डित् ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰उ॰ अ॰) 'इगुपधात्कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाहुक्।

१—खमध्योऽपि । तथां च नहाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पिक्षकासर्वथरादयः—इति मुकुटः॥ २—फलितार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सिताश्च ते वाहाश्च ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः। तस्ययम्—इति वोध्यः॥ यथा-च्युतस्यैव व्याख्यानत्वे वपोत्तमे इकाराश्रवणानापत्तिः॥ 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ग्रुतुद्धि' इति हि श्रुतिः । यन्तुं मुकुटः — शतद्वरेव पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) आदिवर्ण-विकारे 'शतद्धः' इति खामी, शितं तीक्ष्णं द्वता शितद्धः इति कौमुदी, इलाह ॥ तत्र । 'एतदवुष्यमानाः शितद्धः सितद्ववें-लाहुः' (खामित्रन्थेन) इलनेन तेनास्पार्थस्य दूषितलात् । न्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतलाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतद्भाः' ॥

विशापा तु विपाट् स्त्रियाम् ॥३३॥

विपाशेति ॥ पाशं विमीचयति। 'सलापपाश-' (३।१। २५) इलादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पनायन् (३। १।१३४)॥ (१)॥ ॥ तसादेव 'किप् च' (३।२।७६) इति किपि विपाट्॥ (२)॥ ॥ हे 'पापमोचिन्याः'॥ शोणो हिरण्यवाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके छोहिताश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥॥॥ हिरण्यं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यवादः) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'नर्भविशेषस्य'॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा. साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मस्थि कुल्या वारिप्रणलिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टदोणीद्यूप्रामिषेषु च । कुल्या पयः-प्रणाल्यां च नयां जीवन्तिकीषधी । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्')॥ (१)॥॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्य-नद्याः'॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्रती ॥ ३४॥ कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्खस्याम् । मतुप् (५।२।९५) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ वेत्रमस्खस्याम् । मतुप् (५।२।९४)॥(१)॥॥॥ चन्द्रमागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् ।'तस्येदम्' (४।३।१२०)इत्यण् । 'टिहुन्' । (४।९।९५) इति डीप् प्राप्तः 'चन्द्रमागाश्रद्याम्' (४।९।४५) इति बाह्वादिगणसूत्रात्र भवति । सररूपयोरिवशेष्वात् । 'तापीतु तपती सैत्या, चान्द्रमागी तु चन्द्रिका। चान्द्रमागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संशाप्र्वकत्वाद्यस्यानः । 'चन्द्रमागा चान्द्रमागा चान्द्

१—'पशुपतिजटावन्थ इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति दम यन्तीलेवः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥ वाणी-स्नीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीमिदि । मनुपत्न्यामि । (१) ॥ ॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या वा । 'कावेरी स्यात्सिरिद्भेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१) ॥ ॥ (नदीविद्रोषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदावर्यादयः॥

संभेदः सिन्धुसंगमः।

समिति ॥ संभियन्ते मिलन्त्यत्र । भिदिर् विदारणे'(रु॰ उ॰ अ॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१।) इति घन् । 'संभेदः स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्ध्वोः संगमः ॥*॥ एकं 'नद्यादिसंगमस्य'॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पद्व्याम्

सौ निधकं तु कहारम्

द्वयोरिति ॥ नत्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्—' (८।४।१४) इति णलम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ 'क्रुन्निमज-लिन्सरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवी।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि॰प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः' (उ॰ ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्वां च भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिंशपा-' (७।३।१) इत्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति छोपः। क्रियां 'टिहा-' (४।१।१५) इति छीप् ॥ (१) ॥*॥ 'देवि-कासरयृद्धवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्ध्येव । खार्थे 'विनयादिभ्य-छक्' (५।४।३४) शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कहारे पद्मरागे च कत्तृणे । (पुंलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-रिणि)' ॥ (१) ॥॥॥ कस्य जलस्य हार इव । के हादते वा । अन् (३।१।१३४) । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥॥

द्वे 'शुक्ककहारस्य'। 'मुण्डी' इति ख्यातस्य इखन्ये॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६॥

हल्लकमिति ॥ हलति । 'हल्ल विकसने' ( )। ण्वुल् (३।१।१३३)। यद्वा हलनम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। हलं लाति 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुपः-' (३। २।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।५५)॥ (१)॥ ॥ ।। रक्तं संध्येव । इवार्थें कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (५।४।१३)। रक्तान् संघीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) इति वा॥ (१)॥ ॥।

द्वे 'रक्तकहारस्य' द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा ॥ स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ कोर्वलयमिव । शोमा-करलात्। 'कुवलं तृत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ वलते। 'वल संवरणे' (भ्वा॰आ॰से॰)। पचायच् (३।९।१३)। ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले') ॥ ॥ 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰३।२।१०१) इति हे कुवम्। यद्वा कुवते। 'कूङ् शन्दे' (तु॰ आ॰से॰) कुटादिः। पचायचि (३।१।१३४) उवङ् (६।४।७०)॥ (२)॥ ॥ हे 'कमलकुमुदादीनां' सामान्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसग्रन्ये उत्पलं कुष्टभूरुहे' इति रमसः, 'इयामं शितिकण्ठनीलं कुवल्यमिन्दीवरं च नीलान्जम्' इति नाममाला च॥

अथ नीलाम्बुजन्म च।

इन्दीवरं च नीलेऽसिन्

अधेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥ ॥ इन्दित। 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष्। इन्दी लक्ष्मीः। तस्या चरमिष्टम्। 'इन्दीचरं कुवलये शतावर्यां च योषिति'॥ शा 'कुवलयं स्थादिन्दीचारमिलपि' इति व्याडेरिन्दीचारमिष्पि। (२)॥ ॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य'॥

सिते कुमुद्कैरवे ॥३७॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हवें' (भ्वा॰आ॰से॰)।
मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति को वा। 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्ये, श्री कुम्भिकोषधौ।
गम्भार्यो, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥॥॥ (किपि
(३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ के जले रौति । 'ह
शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यल्जक् । केरवस्य हंसस्येदं त्रियम् । 'कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः। ('कैरवं कितवे रिपौ। नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी')।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे। चन्द्रकान्तो रक्तमेदे'॥ (२)॥॥॥
दे 'शुक्कोत्पलस्य'॥

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु स्यंविकासि, इत्यनयो-भेंदः। 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्' इति लक्ष्यसंवादोऽपि—इति वुषमनोहरी। २—नन्वेवं कथमुरपल-मित्युक्ते नीलोत्पलादिन्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादी इति चेत्॥ उच्यते। यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमा-दिन्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्रादौ, एविमहाप्यदोप इति सर्वधरादयः इति मुकुटः॥ ३—'गन्धकान्तम्'—इति लिखितम्॥

शाल्कमेषां कन्दः स्याद्

शालुकिमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शस्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा॰आ॰से॰)। 'शलिमण्डिभ्यामूकण् (उ०४।४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपणीं तु कुम्भिका।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ६४) इति ङीष् । यद्वा वारि पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (ज्ञ॰ प॰ से॰) । 'थापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (ज्ञ॰ ३।६)। 'जातेः--' (४।१।६३) इति ङीप् । अत एव 'क्रुम्भीको वारिपणः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१)॥ ॥ क्रुम्भोऽस्त्य-स्याः । ठन् (५।२।११५)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः'॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' । (भ्वा॰ प॰ से॰) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्'(३।२।९) ॥ (१) ॥#॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीङो वल्लज्वलन्वालनः' (उ॰ ४।३८) 'शेर्वलक्षेव शेवालः शैवलो जलनीलका' (इति वाच-स्पतिः) ॥ (२) ॥#॥ (३) ॥#॥ त्रीणि 'शैवालस्य'॥

अथ कुमुद्रती ॥ ३८॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् । ('कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च')॥ (१)॥॥॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी॥ (२)॥॥॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इस्रन्ये॥

निलेन्यां तु विसिनीपिश्वनीमुखाः।

निलन्यामिति ॥ नडाः सन्खत्र । 'पुष्करादिभ्यः-'
(५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति ।
'खलादिभ्यः' (वा॰ ४।२।५१) इतीनिः ('नल्लः पोटगले
राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।) 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि
नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१—'सकलशेकलशेवलमालिका' इति कथितास्युदयात्—इति
सुकुटः ॥ २—इतःप्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निर्धंकं जन्म गतं
नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम्,' 'तीव्रतपनतापप्रियाम्भो-जिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चम्प्रस्य,' 'चन्द्रं गता पश्च-गुणात्र मुद्धे पश्चाश्रिता चान्द्रमसीमिभस्याम्' इत्यादि महाकविव-णेनात् ॥ ३—इतः पूर्वं 'नेलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हैमादिषूपलम्भने नलिनशब्दार्थं एव निवेशितम् ॥ विजन्योः' इति हैमः ॥ (१)॥॥ विसमस्यस्याः । पूर्ववदिनिः (वा॰ ४।२।५१)॥ (२)॥॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादावर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीसादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्नीविशेषे सरोऽम्युजे' इति मेदिनी । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अञ्जेऽञ्जिन्यां सरस्यां च' इति हैमः॥
(३)॥॥॥ (त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिन्यां इसन्ये)॥
वा पुंसि पद्मं नलिनमरिवन्दं महोत्पलम् ॥ ३९॥
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्।
पङ्केरहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्॥ ४०॥
विसम्रस्नराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'अर्ति-स्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यू-हनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फिंडकाश्रीचार्वाटी-पन्नगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलित । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इनन् (उ॰ २।४९) 'निलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥ ॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्दे:-' (वा॰ ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (जारापड) इति नम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच तदुत्पलं च। 'उत्पलं कुष्टभूरुहे। इन्दीवरे मांसग्रन्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥ शा. कं ज-लमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलविभुजा-दिलात् (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वृषादिभ्यः' (उ॰ १।१०६) इति कलच्। 'कमलं होन्नि भेषजे। पहुजे सलिले ताम्ने कम-लस्त मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतप्रः शिखण्डिन । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥#॥ कुरो जले रोते । 'अधिकरणे रोतेः' (३।२।१५) इसन्। 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यक्ठक् ॥ (८) ॥*॥ पह्ने रोहति । 'हह प्रादुर्भावे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ''इ्गुपध-' (३।१। १३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्य-छुक् ॥ (९)॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्व' इति रुद्रः। तत्र सिता। 'षस खप्ने' (अ॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१७१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तमु काङ्का-याम्' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१९)। 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानिस्यत्वात्र वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आखादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं

१—तथा च 'सुरगज इव विश्रत् पश्चिनी दन्तल्याम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति सुकुटः ॥ २—क्कोम इदयस्य दक्षि-णपाश्चे उदयों जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरवाक्तरकौसुदी । 'ब्योझि' इति लिखितमासीत् ॥ च तद्रसं च 'तामरसं पद्मे ताम्रकाश्वनयोपि'॥ (१०)॥*॥ सरित भवम् । तत्र भवः' (४।३।५३।) इत्यण् । 'सारसं सरित वि । तत्र भवः' (४।३।५३।) इत्यण् । 'सारसं सरित हिमः॥ (११)॥*॥ सैरस्यां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः॥ (१२)॥*॥ विसस्य प्रसूनम्॥ (१३)॥*॥ केसरस्य राज्यस्यास्ति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः। 'राजीवं निलेने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः'॥ (१४)॥*॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्याहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे ग्रुण्डामे से जलेऽम्वुजे' इति हेमः॥॥ (१५)॥*॥ अम्मसि रोहति॥ (१६)॥*॥ बोडश 'पद्मसामान्यस्य'॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मिड भूषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा॰ प॰ से । 'कर्करीकादयथ' । (उ० ४।२०) इत्य-रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितिच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽप्रिदिग्वगे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥॥॥ सितं ग्रुकं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ग्रुभ्रकम-रूथ'॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१॥

रकोर्त्पछं कोकनदम्

अधेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥ शा रक्तं च तदुत्पर्छं च ॥ (२) ॥ शा कोकांश्वकवाकान् नदित । 'णद अन्यक्ते शन्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावित-ष्यर्थः । मूलविसुजादिः (वा॰ ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'रक्तकमलस्य'॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलित–' (३।१।९०९) इति णः । 'नालं ने ना पदा-दण्डे नाली शाककलंम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'उत्पलादिवण्डस्य'॥

अथास्त्रियाम्।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृष्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्ण-नम्—इति मुकुटः ॥ २—इन्दौ चन्द्रे यथा 'सिश्चतीव सुधासारैः सारसः सारसेः करैः' इत्यनेकार्थकरवाकरकौ मुदी ॥ ३—सरसि रोइति । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यक्ति हस्वेकारोऽपि । तथा च भारविः । अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः' इति— इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिन्यस-निन्यः' इति दमयन्तीक्षेषः ॥ ५—नाला इत्यपि दृश्यते ॥ 'तमिविशिविडिम्ण-' (उ॰ १।११८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादिलात् (४।१।४१) डीषि 'मृणौली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्लीवं, पुंनपुंसैकयोविंसे ।' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥*॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'इगुपघ-' (३।१।१३६) इति कः "। 'मृणाले तु विसं विश्वाम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'अलादीनां मृलस्य'॥

अजादिकदम्बे षण्डमिख्याम् ॥ ४२॥

अहोति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०)। 'अमन्ताइः (उ० १।१।१४) वाहुलकात्सलाभावः। 'षण्डः स्मृतो
वैलीवरें पण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः। 'षण्डं
पद्मादिसंघाते न स्नी स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शिं कजायां
संघाते च' (भवा० आ० से०) घञ् (३।३।१८)। 'ताल्ल्यो
मूर्धन्योऽव्जादिकदम्वे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषमे
पूर्वाचार्येविनिर्दिष्टः' इत्यूष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे,
षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः॥ (१)
॥*॥ एकम् 'अङादीनां समूहस्य'॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीसौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)
ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्'(३।२१)। (यत्तु)—कं जलं रहति खजति ।
करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र ।
'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विप्रहेऽपि) वृँद्धिप्रसङ्गाच । 'करहाटः पद्मकन्दे देशँ द्वमिवशेषयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥ ॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सिहतः कन्दो मूलम् ॥ ॥॥
'शिफाँ' इति 'कन्द्म्' इति च पृथक् नामनी इल्लन्ये ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य'॥

किंजलकः केसरोऽस्त्रियाम।

किंजलक इति ॥ किंचिजलि । 'जल अपवारणे' (चु॰ प॰ से॰) । बाहुलकातकः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरित । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्—' (६।३।१) इसलुक् । दन्ससः । ('सिवृत्कि-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणी मृणालीलता' इति राजशेखर:—इति मुकुटः ॥ २ —कचिनमेदिनीपुस्तके तु 'खीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते पवं चोक्तराजशेखरीक्तिरप्यनुकूलेव ॥ ३ —विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'इंसपिङ्किरिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपिक्षणः' इति दमयन्ती ॥ ४ —वलीवदं उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहते पण्डे पृष्ठतः कोऽनु धावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलपण्डे तुल्य-रूपामवस्थाम्' इत्यनेकार्थकेरवाकरकीमुदी ॥ ५ —वृष्यप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रहधातोर्वृष्यप्रसङ्गे ततोऽद्रतीति विम्रहे तु न काप्यनुपपत्तः॥ ६ — 'पुण्यं' इति पाठः ॥ ७ — अतप्व 'करहाटः शिषा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम्॥

संलयकसरसभाः' इति सभेदात्) ॥*॥ के शीर्यते । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तीलव्यशः । 'केसरं हिङ्किनि झीवं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् । सिंहच्छटायां पुनागे वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकेसरस्य'॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । (वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हपिशिराहिवृतिविदिच्छदिकीतिभ्यक्ष' (उ॰ ४।१९९) इतीन्। 'संवर्तिनंवपत्रिका' इति वोपालितः ततः खार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (१) ॥॥। नवं च तह्लं च॥ (२) ॥॥॥ द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य'॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३॥

वीजेति॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः। तालव्यान्तोऽपि॥
(१)॥ ॥ त्रियते दलैः । 'वृत्र् आवरणे ( )।
'अन्येभ्योऽपि, ( ) इसाटच्। ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५)। यद्वा—वरं दलवरणम् अटति। 'अट गती'
(भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—- 'आन्दोलकुमुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां ताल-व्यमध्यदर्शनात्॥—इति मुकुटः॥ (५।३।७५) । 'वराटकः पद्मवीजकोशे रज्ञौ कपर्दके' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पद्मवीजस्य' ॥
इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्ताम्बर्गन् संग्रहाति—

उक्तं खर्ग्योमदिकालधीशब्दादिसनाट्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरिसंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादशं वर्गाः ॥

इति श्रीवषेळवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाविपश्रीकीर्तिः सिंहदेवाज्ञया श्रीमद्दोजिदीक्षितात्मजश्रीमानुजीदी- क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात्।

१—आदिशब्देन पातालस्य प्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः—असिन्काण्डे द्रावेव मुख्यवगाँ स्वर्गः पातालस्य । तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतपवासिपु-राणे प्रथमकाण्डे पतानेव पदार्थनुक्त्वा उपसंहतम् 'स्वर्गपाताल-वर्गाधा उत्ताः' इति ॥ तत्राधशब्देनावान्तरवर्गश्रहणम्—स्त्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

ब्रितीयं काण्डम्।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्धनौषधिमृगादिभिः। नृत्रह्मक्षत्रविद्शुद्धैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः॥१॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता विदेतुमारच्धाः । आदिकर्मणि कः (३।४।७१) । कीदशाः, साङ्गोपाङ्गेः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विपण्यादीनि । शिलादीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द
आरण्यपश्चमात्रपरः । 'आरण्याः पश्चो मृगाः' इति स्मृतेः ।
आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां प्रहणम् । तस्य चाङ्गोपङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगानत्तुं शीलं यस्य स मृगादी
सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा।
घरा घरित्री घरणी क्षोणी ज्या काइयपी क्षितिः २
सर्वेसहा वसुमती वसुधोवीं वसुंघरा।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि किप् (३।२।१७८) । 'भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामिय योषिति' । यन्तु—'भवलस्यां सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे किप् (३।३।१७८)—इलाह मुकुटः । तन्न । उक्तरीला निर्वाहात् । 'अन्नः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच ॥ (१) ॥*॥ भवति । 'भुवः कित्' (उ०४।४५) इति मिः ।—'भुवः किमन्'—इति मुकुटः । तन्न । ताहशसूत्रादर्शनात् । 'कृदिकारात्—' (ग०४।१।४५) इति डीष् वा । 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ न चलति । 'चल कम्पने () । पचाद्यच् (३।१।१३४)।अचलाः सन्त्यस्याम्,' इति वा । अन् (५।२।१२७)। 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः ।

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादू-र्वयोरपि । कणादुरालमापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंम-रागुडूच्योः स्याद्नन्तं सुरवत्मीने ॥ (४) ॥ ॥ रसोऽस्या-मस्ति । अर्श्रुआद्यच् (५।२।१२७) । रखते वा । 'रस आ-खादने' चुरादावदन्तः । घन् (३।३।११३) । अच् (३।३। ५६) वा । यत्तु-धनर्थे को (३।३।५८) वा-इति मुकुटः। तत्र । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच ('रसा तु रसनापाठा-सहकीक्षितिकङ्गुपु-') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'हुमृज्' 'संज्ञायां सृतृष्टुजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-Sच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि'॥ (६) ॥***॥ तिष्ठति** । अजिरादिलात् (उ॰ १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-र्ण्योर्, ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥ ॥ घरति वि-श्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। यद्वा घ्रियते । 'घृङ् अवस्थाने'। (तु॰ आ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१। १३४) । घराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पा-सत्लेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः॥ (८)॥*॥ 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४ १।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्ट्-' (उ० २।१०२) इस्रंनिः। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीवे ।-गौरादित्वा-न्डीष्' (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे) । धरणं धारणे मानवि-शेषे धरणी भुवि' इति हैमः॥ (१०) ॥ ॥ क्षौति । 'दुश्च शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । वाहुलकानिः । ('कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीष्वा)॥ (११)॥ ॥ जिनाति। 'ज्या वयोहानौ' (त्रया॰ प॰ अ॰) । अम्यादित्वाद्यदन्तो (उ॰ ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वा ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधी' इति पाठः । २—अत एव हस्वेकारान्तोऽपि यथा—'विरुसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणिरहाधिरहैर्वभूळतायाः' । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौगुदी ॥

इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२)॥*॥ कदयपस्येयम् । 'काइयप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च का-इयपी क्सायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ ॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰)। 'क्तिच्क्ती च-' इति (३। ३।१७४) किच्। यत्तु--क्षियन्त्यत्र--इति मुकुटः । तन्न । 'अजन्म्याम्-' (वा॰ (३।३।१२६) इति ल्युटा वाधात्। '**क्षिति**र्गेहे भुवि क्षये' इति हैगः ॥ (१४) ॥ ॥ सर्वं सहते 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४१) इति खच् ('सर्वेसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वेसहा पुनः क्षितौ' ॥ (१५) ॥ 🛊 ॥ वसु धनमस्त्रस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१६) ॥≠॥ वसु दघाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्णूयते, वा । 'ऊर्णुय् आच्छा-दने' (अ॰ उ॰ से॰)। 'महति हसक्ष' (उँ॰ १।३१) इत्युः, बुळोपः, हस्तः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति डीष् ॥ (१८) ॥ ॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृज्ञि-' (३।२।४६) इति खच् 'खचि हसः' (६।४।९४) ॥ (१९) ॥ भोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्श्वआदःच् (५।२।१२७) । गां जलं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥≉॥ कुवते । 'कुङ् शब्दे' ( )। मितद्वादित्वाद् (वा॰ ३।२।१८०) हुः॥ (२१) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' ( )। 'प्रथेः विवन् संप्रसारणं च' (उ॰ १।१४९) । वित्त्वात् (४।१।४१) ङीव् ॥ श। 'षवन्' इत्येके । पृथवी । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिम्रदि-') (उ० १।२८) इति उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति डीषि पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमी महत्यां च त्वक्पत्रयां कृष्णजीरके' ॥ (२३) ॥ ॥ क्षमते । 'क्षमूष् सहने' ( )। 'क्षमेरुपधालो-पश्च' (७० ५।६५) इलच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अल्लोपः । वाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः। तम । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ ॥ पचावचि (३।१।१३४) क्षमा च ॥ (२४) ॥ ॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्ष-णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्तिसृघू-' (उ॰ २।१०२) इ-खनिः ॥ (२५) ॥ ॥ मेदमस्यस्याम् । अत इनिः (५।२। ११५) । 'मलन्नो मेदकुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'निमिदा-' (दि॰ प॰ से॰)। प्रह्मादित्वात् (३।१।१३४) इनिः ॥ (२६) ॥ ॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष् । यत्तु-मह्मन्ते भूतान्यस्याम्, मह्यते, वा। 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः। गौरादिङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटः । तन । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसंगाच । 'करणाधिकर-

१—विश्वकोषे तु, 'काइयपः स्यान्युनौ मीनभेदे भूमौ तु काइयपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥ णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पक्षिमेहिः केलिरिलाद्या हस्व-दीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा-महीयते । 'महीङ् पूजा-याम्' कण्डादियगन्तः । 'क्रिप् च' (३।२।७५) इति क्रिप्य-स्त्रोपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । तदभावे विसर्गः-इति कश्चित् । तन्न 'कारमहणान्न' इत्युक्त-लात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः ॥ २७ ॥॥ सप्तविंशतिः 'भूमोः' ॥

मृन्मृत्तिका

सृदिति ॥ सृद्यते । 'सृद क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)॥ (१)॥ ॥ सार्थे 'सृद्स्ति-कन्' (५।४।३९)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सृद्दः'॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका।

ं प्रशस्तिति ॥ मृच्छन्दात् 'सम्ना प्रशंसायाम्' (५।४।४०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याख्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ०)। प्यायम् (३।१।१३४)। यद्वा ई्येते । 'ऋ गतौ' (ऋग॰ प॰ से॰)। 'ऋतौरप्' (३।३।५७)। उरूणामरा। यद्वा—उर्व्यते । 'उर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खनो घम्' (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां म' (८।२।७८) इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकलाम । उर्व राति । कः (३।२।३)। यद्वा संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। 'राह्रोपः' (६। ४।२९)। उर् नासौ वरा न । उर्षु वरा ना। 'ऊर्वरा तु भूमात्रे सर्वसस्याद्धभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९)॥॥ सर्वाणि न तानि सस्यानि न । तैराद्धा मृत्। एकम् 'सस्याद्धभूमेः'॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका॥ ४॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। ('ऊषः क्षा-रमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम्। तत्संध्यायां च रन्ध्रेच चन्दनाद्रौ श्रवो विले' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ क्षार्यति। 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। क्षारा चासौ मृत्तिका च॥(२)॥॥। द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः'॥

ऊषवानुषरो द्वावप्यन्यलिङ्गो

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऊषमुषि–' (५।२।१००) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षारमृद्धिरोषस्य'॥

स्थलं स्थली।

स्थलमिति॥स्थलति। 'छल स्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पर्वायन् (३।१।१३४)। यत्तु—स्थल्यतेऽत्र। 'घनर्ये कः' (वा॰३।३।५८)—इति मुकुटः । तन्न । परिगणनार्त् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीष् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानी मरुधन्वानी

समानाविति ॥ भ्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'सृमृशी-' (उ॰ ११७) इत्युः । 'मर्क्ना गिरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्यतेऽ-स्मात् ।—धिवर्गस्यश्चः सौत्रः इति मुकुटः । तत्र । (धातुपाठे (भ्वा॰ प॰ से॰) दर्शनात् । 'कनिन् युवृषि-' (उ॰ १।१५६) इति कनिन् । 'धन्या तु मरुदेशे ना क्षीवं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्रे खिळाप्रहते समे॥ ५॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'इलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । ('खिलमप्रहते क्लीबं सारसंक्षिप्तवेषसोः') ॥ (१) ॥॥॥ न प्रहन्यते सा । 'इन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) । कमिण कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । द्वियां खिला अप्रहता)॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। अथविति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ उ॰)। 'पृषदृहन्महज्जगत्-' (उ॰ २।८४) इति निपातितः। श-तृबद्भावात् 'उगितश्व' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगैती भुवने क्सायां छन्दोमेदे जनेऽपि च'॥ (१) ॥*॥ हो-क्यते । 'लोकु दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३।१४)। 'लोको विश्व जने' इति हैमः ॥ (२) ॥∻॥ विशन्सत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) 'विटपविष्टपविशिपोलपाः' (उ॰ ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु-पिष्यते पिर्यते, वात्र। 'पिश गती' ( )। 'पिष्लु संचूर्णने' (६० उ० अ०) वा। ('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥ (३)॥ भवन्त-स्मिन् । 'रज्ञेः क्युंन्' (२।७९) 'भूसूधूब्रस्जिभ्यः' (उ. २। ८०) इति क्युन् । ('भूवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सिलिले गगने जले')॥ (४)॥ ॥ यत्तु--जन्नम्यते-इति खामिना विग्र-हीतम् यच-पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति-इति सुकुटेन । तम । 'वर्तमाने बृहत्-'.'(उ. २।८४) इति सूत्रे यहर्थस्य

१—अत्र 'बन्यपि संज्ञापूर्वकत्वादृद्धयमानाचं' इत्यधिकः पाठः॥
२ —वेषसि निष्णो यथा इरिनंशस्य 'खिलस्य निष्णोरिषनो
गुणा यत्र' इति ब्युत्पस्या 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ २ — इतः पूर्वम्
जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्द्व्याख्याने लिखितम् ॥

वृक्तिक्रद्भिरजुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानाच । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिष्ठु'॥ (५)॥ ।। भ॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पश्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं द्र जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पश्च 'भूतस्रस्य'॥ स्रोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासर्ग्विते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुंनपुंसकयोवेषं जम्बूद्वीपाव्दवृष्टिषु' इति छदः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारतिः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्वेव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाव्दवृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य'॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः॥६॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

इरिति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादै।याः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य'॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत्॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्थात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'असादयः क्रान्ता-चर्थे-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥ ॥ 'चातुर्वण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते। तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' । द्वे 'शिष्टाचार-रहितस्त्रशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः॥७॥ मध्येति ॥ मध्यश्रासी देशश्र ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदमे—अत एव सामान्यविशेषमावाज्यम्दीपे तदेकदेशे च भारतंप्रयोगः। प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः।
यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमण मम वर्तते वशे' इति माधः।
तथा 'एतेन भारतमिलावृत्तविभाति' इति च । अन्यान्यपि वपाणि । यथा 'स्याद्वारतं निपुरुषं इतिषि च दक्षिणाः । रम्यं
हिरण्मयकुरू सुमेरोरुत्तराख्यः । भद्राख-केतुमाली तु ही वर्षौ
पूर्वपश्चिमौ । इलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुर्यत्र तिष्ठति' इति वाचस्पतिः—इत्यन्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदन्नौ विभजते इंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दतिध्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति
क्षीरस्वामी ॥

'मध्यान्मः' (४१३१८) ॥ (२) ॥ श॥ 'हिमबद्धिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनाद्पि । प्रत्यगेव प्रयागाच मध्यदेशः प्रकीर्तितः' (२१२१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे 'मध्यदे-शस्य' ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विनध्यहिमागयोः।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । 'हलख' (३१३११२१) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्व, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ 'आ समुद्रान्तु वै पूर्वादा समुद्राच पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्धाः' इति (२१२२) मन्तः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । 'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घन् (३१३११५) । द्वे 'विन्ध्यहि-मागमध्यदेशस्य'॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्विव-क्षात्र । 'बृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्षिप् (३।२।९७८)। 'निह्वित—' (६।३।९९६) इति दीर्घः । यत्तु—'नियमेनाव-वश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र' इति पुंसि वाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा॰ ३।३।९०८), 'अन्येभ्यो-ऽपि दश्यते' (३।२।९७८) इति, वा अधिकरणे क्षिप् इति मुकुटः । तत्र । वाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥॥॥ जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि ज-नदेशयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जननिया-सस्थानस्य'॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८॥

देशेति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। पनाय च् (३।१।१३४)। दिश्यते वा । घश् (३।३।१४)॥ (१)॥ ॥। विसिनोति । 'पित्र वन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। पनायच् (३।९।१३४)। 'पिरिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षलम् । —विसीयन्तेऽत्रेति, 'एरच्' (३।३।५६)-इति विप्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः। '-सितसय-' (८।३।७०) इति क्ता-जन्तयोः सूत्रेऽनुवादात्। 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गो-चरदेशयोः। शब्दादौ जनपदे च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ उपवर्तन्तेऽत्र । —त्युट् (३।३।११४) इति मुकुटः। तन्न । घत्रो ल्युडपवादत्वात्। अतः-'अन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'ग्रामसमुदायस्थ्रणस्य स्थानमात्रस्य'॥

त्रिष्वागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दममिव्याप्य ॥

नडप्राये नड्डामड्डल इत्यपि।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । 'कुमुद्नडवेतसेभ्यो झ-तुप्' (४।२।८७) । 'झयः' (८।२।१०) इति 'मादुपधायाः' (८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्खस्मिन् । 'नडशादाड् बुळव्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नडाधि-कदेशस्य' ॥

कुमुद्रान्कुमुद्रप्राये

कुमुद्धानिति ॥ कुमुदार्नि सन्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमु-दानि आयाण्यत्र ॥ एकम् 'कुमुद्यहुळदेशे'॥

वेतस्वान्यहुवेतसे॥९॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ वहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् 'वहुवेतसदेशे' ॥

शाद्रलः शाद्रहरिते

शाद्धल इति ॥ शीयते । 'शद्धृ शातने' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। ज्वलादित्वात् (३१९१९४०) णः ॥ शीयतेऽस्मिनिति वा । 'हलक्ष' (३१३१९२९) इति घम् । शादो वालतृणमस्मिन् । बुलच् (४१२१८८)॥ (१)॥ ॥ शादैवालिदणेहिरितः ॥ एकं 'नवतृणप्रचुरस्य'॥

सजम्बाले तु पङ्किलः।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पह्नेत सह ॥ 'पह्नोऽस्मिन्नस्ति पिच्छादित्वात् । (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स-कर्दमस्य' ॥

जलप्रायमनूपं स्थात्युंसि कच्छस्तथाविघः॥ १०॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥ ॥ अनुगता आ-पोऽत्र । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इसः । 'कदनोर्देशे' (६।३। ९८) । ('अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छयति परिच्छिनति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-(३।२।३) इति कः । 'कच्छमनूपम्' इति बोपालितः ! ('कच्छो हमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्थात्परिधानापराञ्चले । चीर्या वाराह्याम्' इति हैमः) । 'त्रिषु' इसस्य वाधनार्थं 'पुंसि' इति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जलाधिकदेशस्य'॥

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शार्करावति ।

स्त्रीति ॥ ('दार्करा खण्डविकृतौ कॅपरांचे क्गन्तरे। उपलायाम्' इति हैंमः)। शर्करा (अस्मप्राया मृत्) अस्खत्र। 'देशे छिबिलचौ च' (पारा१०५)॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (पारा१०४) इस्पण्। ('द्राक्तरः स्याहुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः' इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥

१—परिधानापराञ्चले यथा—'प्रलम्बकच्छाः किलं दाक्षिणा-लाः'॥ २—चीरी पक्षिविशेषः॥ ३—वाराही—वराहाकान्ताः ओषधी। इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालं-लण्डम्, उपला अस्मरूपां मृत्, तयोर्थथा 'नगतरुशिखरामेदीं सं-शर्करो मारुतश्रण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी॥ 'अन्यतरसाम्' (पारा९६) ग्रहणान्मतुप् (पारा९४) च ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अइमप्रायसृद्धिकस्य वालुकायुकदेशस्य' ॥ वेश प्वादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +'मध्यान्यः' (४। ३।८) इत्यत्र 'आदेश्व' इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ शर्करा-शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र । 'शार्करः, शर्करावान्' इतीमौ दु 'देशादेशयोः' ॥

प्वमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं 'सिकता' 'सिकतिलः' इतीमौ देश एव । 'सेकतः' 'सिकतावान' इति तु देशादेशयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'वालुकावद्वलदेशस्य'॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः। स्यानदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्॥ १२॥

देश इति ॥ नयम्बुभिर्ध्रष्यम्बुभिश्र संपन्नैर्घान्यैः पालितः। नदी मातास्य। 'नयृतश्र' (५।४।१५३) इति कप्॥ (१)॥॥॥ देतो मातास्य। 'देवो मेघे सुरे राज्ञि'॥ (१)॥॥॥ कमेण एकैकम् 'नयम्बुभिर्धृष्टयम्श्रुभिः संपन्नदेशस्य'॥ सुराज्ञि देशे राजन्यान् स्यात्

खुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—'न पूजनात्' (५। ४।६९) इति टचोऽभावः-इति मुकुटः । तत्र । वहुत्रीहौ टचोऽप्रसङ्गात् । मतुए (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा॰ ५।२।९४) 'राजन्वान्सौराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥(१) ॥॥ एकं 'स्वधर्मपरराज्युक्तदेशस्य'॥

ततोऽन्यत्र राजवान्।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ एकम् 'सामा-न्यराजयुक्तदेशस्य' ॥ गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घनथें-' (वा॰ ३। ३।५८) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षलम् । 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्'॥ (१) ॥ ॥ गवां स्थानम् । सार्थे कः (५।३।७५) (२) ॥ ॥ द्वे 'गवां स्थानस्य'॥

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥ तत्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्टम् । 'गोष्टात्खन् भूतपूर्वे' (५।

१— 'चात् मतुप्' इति तु वक्तं युक्तम् । अत एव 'देशे छुप्' इति सुत्रे 'चादण्मतुप् च' इति सिद्धाः तकौ मुद्यामुक्तम् ॥ २— 'मध्यान्मः' इति सूत्रे माध्ये तु 'आदेश्व' इति वचनं नोपलम्यते । तस्मात् 'अमादिपश्चाङ्किमच्' (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादेर्डि-मच् वक्तस्यः ॥ २।१८) इति खब् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूतपूर्वगोष्ठस्य'॥ पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥ ॥ परितः सरन्सत्र । 'पुंसि' (३।३।१८) इति घः । ('परिसरः प्रान्तभू-दैवयोर्मृतौ') ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नद्यादिसमीपभूभेः' ॥

क्षेतुराली खियां पुमान्।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ रोतुः (पुमान्)
सिनोति । सीयते, वा । 'विन् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) ।
'सितनि-' (उ॰ ११६१९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल॰
न्त्यम्मः । 'अल वारणे' (म्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।
११८) । यद्वा-अल्यतेऽनया । 'इणजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।
१०८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'सेतोः' 'पुल' इति ख्यातस्य ॥
वामलुरश्च नाकुश्च चल्मीकं पुनुष्सकम् ॥ १४॥

वामेति ॥ वामैवीमं वा छ्यते । 'छ्य् छेदने' (भ्या॰ उ॰ से॰) । वाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥ ॥ न अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वाहुलकादुः । यद्वा नम्यते भूरनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' (उ॰११९८) इत्युः, नाकिश्च । इकार उचारणार्थः । ('नाकुर्मुन्यन्तरे प्रभ्वीधर—वल्मीकयोः पुमान्') ॥ (२) ॥ ॥ वलन्ते प्राणिनोऽत्र । 'अलीकाव्यश्च' (उ॰ ४१२५) इति निपातितः । ('व-(ब)स्मीको नाकुर्वाल्मीक्यो रोगमेदे') ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पिपीलिकादिनिष्कास्तितस्त्रत्युक्च्य' ॥

अयनं वर्त्म भागां व्यान्थानः पदवी सृतिः। सरिणः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति स ॥ १५॥

अयनसिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । 'करणा-' (३। ३।११७) इति मुकुटः । तन्न । घनो ल्युडपवादलात् । आतो युन् (उ॰ २।७८) कर्मणि वा ल्युद् (३।३।११३) । 'अयनं पिय गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ यृतं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्षियते पादैः । 'मृज् युद्धौ' (अ॰ प॰ से॰) । मार्ग्यते । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा । यन्तु—मृग्यतेऽनेन-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । अल्लोपस्य स्थानिवरवाल्लक्षणामावानोपधायद्धिः स्यात् । 'मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेंऽन्वेषणे पिथे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अत्ति वल्लम् (पियकानाम्) 'अद् मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अदेर्धक्ष' (उ॰ ४।११६) इति क्रनिप्, धन्नान्तादेशः । यृत्तु—अस्यते सत्ततं गम्यते अनेन-इति मुकुटे॰ नोक्तम् । तन्न । उक्तमूत्रविरोधात् । अततेर्धक्रानिपोरविधा-

१---वाल्मीको प्राचेतसे यथा 'गीयूपमेव नालीकं वल्मीकस्य कवेगिरि' इत्यनेकार्थकरेवाकरकोमुदी ॥

नात्। ('अध्वा ना पथि संस्थाने सास्नैवस्कन्धकालयोः')॥ (४) ॥ ॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पथिमथिभ्यामिनिः' ( ) पतन्खनेन इति वा। 'पतेस्थश्व' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्व ॥#॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि। 'वाटः पथश्र मार्गश्र' इति त्रिकाण्डक्षेषः ॥ (५) ॥≉॥ पद्यतेऽनया । 'पद्यटिभ्यामविः' ( ) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥⇒॥ सरन्त्यनया । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।—क्तिन् (३।३।९४)-इति मुकुटः। तन । 'अजव्भ्याम्-' (वा०३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् । (अतः) करणस्यापि कर्नृत्वविवक्षायां 'क्तिच्क्ती च' (३।३। १७४)इति किन् । 'सृतिर्गतौ पयि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ 'अर्ति–' (उ० २।१०२) इस्रनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्लादौ रभसः । 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि चावलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तत्र 'शु हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰) । वाहुङकादनिः ॥ (८) ॥≄॥ पादाभ्यां हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)। क्तिन् (३।३।९४) । 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३।५४) इति पद्भावः । 'पद्भितः पथि पङ्की च' इति हैमः॥ (९) ॥ं∗॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'पद्यस्तदर्थे' (६।३।५३) इति पद्भावः । 'पदमस्मिन्दर्य-म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया । 'बृतेश्व' (उ॰ २।१०६) इलानिः। 'वर्तनी पथि । वर्तने तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥*॥ 'चात् (२।१०६ उणादि-स्त्रेण) सुद्' इत्येके । तत्र वर्त्मनि ॥ (११) ॥ ॥ एकः पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा डीप् । 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥ ॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इलिप रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्'॥ (१२)॥ ॥ द्वादश 'मार्गस्य'॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ खती पूजायाम् । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ संक्षासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्—' (२।१६१) इति तत्पु-रुवः 'ऋक्पूर्' (५।४।४४) इत्यः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'शोभनमार्गस्य' ॥

व्यथ्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः॥१६॥

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गतार्थ्ये' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गादध्वनः' (५।४।८५)

१—आस्रवः कर्मबन्धहेतुकिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूदः सः सास्रवस्कन्धः । इ- त्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

इसच् ॥ (१) ॥ ॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥ ॥ विरुद्धः पन्थाः 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः-इति मुकुटः । तन्न । ('पथः संख्याव्ययादेः') (वा० २।४।३०) इति क्रीवताप्रस-ङ्गात्। अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३) ॥ अ। कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥***॥** 'ई-षदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गेऽपीय-न्मार्गी भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथथ मार्गथ्य' इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशब्दः। पथशब्देन समासेन पुंस्तवं निर्वाह्मम् । पथिन्शब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः' (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्ययादेः' (वा॰ २।४।३०) इति क्षीवत्वं भवति । 'सरपथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यं वो विपथकापथा दित रमसोऽप्येवम् । (कापथः कु-त्सितपथे उशीरे झीबमिष्यते') ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथराब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५)॥३॥ पश्च 'दुर्मार्गस्य'॥

अपन्थास्त्वपर्थं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति तत्पुरुषः ॥ (१) ॥ ॥ 'पथो विमाषा' (५।४।७२) इलः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०)॥ (२)॥ हे 'मार्गाः भावस्य'॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे।

श्टक्ति ॥ श्टक्तं प्राधान्यसटित । 'अट गतौ' (क्ष्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५)। ('श्टक्षाटकं भवेद्वारिकण्टकं च चतुष्पथे')॥ (१)॥ अ॥ चतुर्णा पथां समाहारः। 'तिहतार्थो-' (२।१।५१) इति समासः 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इति समासान्तः। 'इदुदुपधस्य-' (८।३।४१) इति पत्वम्। 'पथः संख्या-' (वा॰ २।४।३०) इति क्लीवत्वम्। ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसंगमे, ब्राह्मणे तु ना')॥ (२)॥ ॥ 'द्वे चतुष्पथस्य'॥ प्रान्तरं दूरशूत्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा॰२। २।२४) इति बहुवीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरश्रूच-पथेऽपि च')॥ (१) ॥*॥ दूरश्चासौ श्रूच्यश्च ॥ एकम् 'दूरश्रूच्यछायाजलादिवर्जितमार्गस्य'॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्॥ १७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुसस्य वान्तः । कान्त-मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चौराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य'॥ गन्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्व-परिमाणे च' (वा॰ ६।१।७९) इस्रवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिगाँ रुतं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धर्नुईस्तचतुष्टयम्' 'द्वाभ्यां भनुःसहसाभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः' इति शव्दाणंवः ॥ (१) ॥॥॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'क्रोशद्वयपरिमितस्य'॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम्।

नल्य इति ॥ किष्कूणां इस्तानां चतुःशती । 'चतुः-शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा २।४।३०) । चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा २।१।६९)। नल्यते । 'णळ वन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिलात् (उ० ४।९५) वः । केल्यस्तु 'नल्वं इस्तशतम्' इसाह ॥ एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य'॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९)। यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।०४) इत्यः॥ (१) ॥॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन, वा। 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।—'करणा–' (३।३। १९७) इति ल्युट्-इति मुकुटः। तन्न । घस्य ल्युडपवाद्-त्वात्। बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।१९३) युच् (उ॰ २।०८) द्व युक्तः॥ (२)॥॥॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः॥ द्वे 'राजमार्गस्य'॥

तत्पुरस्रोपनिष्करम्॥ १८॥

तिहिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा । उपनिष्किरन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰से॰)।— 'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः। तत्र । अपो वाधकस्य स्थटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति धस्यापवादत्वात् । यद्वा उपनिःकीर्यते सैन्यैईन्यते । 'कृष् हिंसायाम्' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुपधस्य—' (८। ३१४१) इति षः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पुरमार्गस्य'॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यों वा पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)
'आजभास-' (३।३।१७७) इति किप् । 'उदोष्ठध-' (७।
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'इलि च' (८।२।७७) इति दीर्घःइति मुकुटः । तन्न । 'वोंः' (८।२।७६) इलस्य विषयात् ।
पूर्वते । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । संपदादि किप्
(वा॰ ३।३।१०८) वा । यन्तु—पिपर्ति, पूर्यति, वा इति

१--- भट्टश्रीरस्वामी तु 'नव्वं विशहस्तशतम्' इति दक्षि-तवान् मुकुटस्तु 'नव्यो विशं-हस्तशतम्' इति दक्षितवान् ॥ विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'श्राजभास–' इति क्रिप्− इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात्। 'पूरी आप्यायने' (चु॰ उ॰ से॰) इलसादुक्तसूत्रेण किपो-ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोचारणश्रवणप्रसङ्गाच । ('पूः शरीरे पत्तने च') ॥ (१) ॥३॥ यदपि—'पॄ पालने' इससाद् 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्— इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् '। 'पि-पर्ति' इत्यादावतिप्रसङ्गाच । पुरति । 'इग्रुपध–' (३।१। १३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात् (४।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा डीष् ॥ (२) ॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२। १०७)॥ (३)॥ ॥ पक्षे क्लीवत्वं पत्तनसाहचर्यात्॥ ॥॥ पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ॰ ३।१५०) ॥ ।। 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । वाहुलकात् पटेर-तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदिर् विदारणे' (रु॰उ॰अ॰) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३। ११७)—इति मुकुटः । तन्न । 'हरुश्व' (३।३।१२१) इति घनो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) तूचितः ॥ (५) ॥ शा स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (६) ॥ ॥ नितरां गच्छन्खत्र । 'गोचर-' (३।३। ११९) इति निपातितः । 'निरामाः पूर्वणिग्वेदनिश्वयाध्व-वणिक्पथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यसु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु पुरम् । ज्ञालेव नगरम्॥ (१)॥ ॥ एकम् 'ज्ञाखानगरस्य'॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः।

वेश इति ॥ विशन्सत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ ण॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) घत्र । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति ताल्यान्ते रभसः । 'गृह-मात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेत्तु ताल्यः । ताल्य्यो मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचायैंः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१)॥॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम्॥ (२)॥॥ द्वे 'वेश्यानिवासस्य'॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र वा। 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गोचरसंचर-' (३।३।१९९) इति साधुः ॥ (१)॥॥। निषीदन्त्यस्यां जनाः 'षद्धु विश्वरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰,प॰ अ॰) 'सं-इायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप्। 'सदिरप्रतेः' (८।३-६६) इतिः॥ (२)॥॥ द्वे 'हृद्वस्य' 'ऋय्यवस्तुशालायाः'॥

१--भाष्ये तु 'नगाच' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। 'कृदिका-रात्-' (ग॰ ४।१) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हैट्ट्यून्यविकय-स्थानस्य । इद्टमार्गस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी च द्वर्यं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः। 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रमसः ॥ 'द्वयं ऋय्यव-स्तुशालापङ्केः'॥

रथ्या प्रतोली विशिला

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चलरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः । पचाद्यच् (३११।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु-'एरच्' (३।३।५६)-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्। 'प्रतोलयित' इति विष्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे च एरचो विधानात्॥ (२)॥ ॥ विशेते 'शीङः किद्रखश्च' (उ॰ ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥:॥ त्रीणि 'ग्रामसध्य-मार्गस्य' ॥

स्याखयो वप्रमस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिन् चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'विषष्टिधिभ्यां रन्' (उ॰ २।२७) । 'वैप्रथानरणे वृन्दे प्राकारे मूलवन्धने' इति धरणिः । 'वप्रसाते पुमान्, अस्त्री रेणी क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी (२) ॥ ॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धतमृत्तिका-कुटस्य'॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र कियते । 'डुकुज् करणे' (त॰ उ॰ अ॰)। कमीण घन् (३।३।१९)। 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा-'सादकारयोः क्र-

१-मुकुटस्तु-'चत्वार्येव इट्टस्य'इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणि विभेजुः' इति माघे। **'विपणिईट्टः' इति वृङ्घमेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः** पुंस्त्वमि प्ति सर्वधरः इत्यव्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २-केचित्र 'विषण्यादीन्पश्चेकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः सौवणिप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी-इति 'विशिखांयां मुकुटः ॥ ३--- मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

त्रिमें इति दीर्घ:-इति खामिमुकुटौ । तन्न । अस्यादर्श-नात् ॥ (१) ॥ ॥ गृणोति । 'तृञ् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा। 'चरणो वरणहुमे । प्राकारे, चरणं वृत्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ सल्यते । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। 'सालो वरणसर्जयोः' इति रमसः ॥*॥ 'तालब्यो नृपञ्चषयोः शाली, बन्ने बती हमेदे च । तालव्यदन्स उक्तस्तथा स्त्रियां गृक्षशाखायाम्' इत्यूष्म-विवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) धातुर्वोध्यः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'यप्रिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य'॥ प्राचीनं प्रान्ततो चृतिः॥३॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषा बेरदिक खियाम' (५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-यते। प्राङ्पूर्वः । 'चित्र् चयने' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्व' (उ॰ २।२५) इति ऋन्दीर्घौ ॥ (१) ॥ ॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्ततिः ( )। वरणं वृतिः। 'वृत्र् वरणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। किन् (३।३। ९४)।- वियतेऽनया, इति 'वृतिः' इलिप नाम, इति खामी-इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥≄॥ एकं 'प्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य'॥

भित्तिः स्त्री कुंड्यम्

भित्तिरिति ॥ भियते । 'भिदिरु विदारणे' (इ०उ० अ॰)। किन् (३।३।९४)। 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ।। कुट्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कु-ज्यते वा । 'कुडि कार्करये' ( )। प्यत् (३।१। १२४)। ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हे 'भित्तेः' ॥

पडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम्।

पड़कमिति ॥ यत् कुष्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईब्यते । 'ईड स्तुतौ' (अ॰ आ॰ से॰) 'उल्ल्कादयश्व' (उ०४।४१) इति साधु । 'भवेदेडोकमेड्कमेडकं च' इति द्विरूपकोशः॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥ गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४॥ निशान्तवस्त्यसद्नं भवनागारमन्दिरम्। गृहाः पुंसि च भूइयेव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

१-अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३। १२२) स्त्रे भाष्ये उपलब्धेरिकिचित्करमेतत् ॥ २--कौ योतते इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । पतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी-इति मुकुटः ॥

गृहमिति ॥ गृहाति । 'मह उपादाने' (ऋया०उ०से०)

'गेहे कः' (३।१।१४४)। ('गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलत्रे-Sपि च सद्मिन' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन ईह्यते काम्यते । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि घत् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह इंप्सितो यस्मिन्वा। 'गेहमस्री, शालासमे स्त्रियाम्' इति बाचस्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते सा। 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) 'षिश् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) वा। क्तः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीलम् । 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्'॥ (३) ॥ । विश्वन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ पं॰ अ॰)। मनिन् (उ॰ ४।१।४५)॥ (४)॥ श। सीदन्सत्र। 'षद्ऌ विशरणादी' (भ्वा॰ तु॰ प॰ अ॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ('सदा स्थान्मन्दिरे नीरे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ न केलतेऽस्मिन् 'कित निवासे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अधिकरणे युच् (उ॰ २।७८) ॥ (६) ॥ ।। निशायामम्यते सा। 'अम गलादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२। १०२)। 'रुध्यमलर-' (७।२।२८) इति नेट् । 'निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्' इति वाचस्पतिः। ('निशा-न्तं त्रिषु शान्ते स्यात्झीवं तु भवनोषसोः' इति मेदिनी)॥ (७) ॥ ॥ वसनम् । 'वसं निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'वसेितः' (उ॰ ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) । अप स्त्यायति संहतं भवति । 'स्त्यै ष्टयै शब्दसंघातयोः' (भ्या॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'वष्टि आगुरिः' इत्य-ह्रोपः—इति खामिमुकुटौ । तन्न । तत्रापस्याम्रहणात् । 'केलोदनसितं पस्त्यम्' इति वाचसतिः ॥ (८) ॥*॥ सीदन्सत्र । 'षद्ख' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अधिकरणे युच् (उ॰ २।७८)। 'सदनं मन्दिरे तोये'॥ ॥*॥ खार्थण्य-न्ताद्युचि सादनमपि । 'सदनं सादनम्' इति द्विरूपकोशः॥ (९) ॥*॥ ('सदनं मन्दिरे तोये')। भवन्खत्र। 'भू' (भ्वा॰ प॰ से॰)। युच् (उ॰ २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा अर्शआवच् (५।२।१२७) । 'भवनं सदने भावे' इति हैमः (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ से॰)। कर्मणि घव् (३।३।१९)। 'विद्यादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोशः ॥ (११) ॥ ॥ मन्यते सुप्यतेऽत्र । 'मदि स्तुलादौ' (भ्वा॰ आं॰ से॰)। 'इषिमदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच्।

'मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे' इति हैमः॥ (१२)॥ ॥ गृहश्च्दो भूम्येव पुंति। चात् क्षीवे॥ (१३)॥ ॥ निचीयते धान्यादिकमत्र। 'चिक् चयने' (खा॰ ख॰ अ॰)। 'पाय्यसांनाय्य –' (३११११९) इति साधुः। ('निवासचिति –') (३१३४९) इति घिक निकायोऽपि। 'निकायः सद्यसंघयोः। परमात्मिनि लक्षे च' इति हैमः॥ (१४)॥ ॥ निलीयतेऽत्र। 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ०)। 'पुंति' (३१३१९९) इति घः। 'एरच्' (३१३१५६) वा। 'निलयोऽस्तमये गृहे। गोपनस्य प्रदेशेऽपि' इति हैमः॥ (१५)॥ ॥ एवम् आलयः॥ (१६)॥ ॥ षोडश 'गृहस्य'॥ वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'वासो वेशमन्यवस्थाने वासा त्यादाटरूपके' इति हैमः॥ (१७)॥॥॥ कुटति कुटिलीमवति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति, हैनि 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति हीष् वा । 'कुटः कोटे शिलाकुटे घटे गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैमः। ('कूटः कोटे पुमानल्ली घटे, ल्लीपुंसयोग्रेहे । कुटी त्यात्कुम्भदासां तु सुरायां चित्रगुच्छके-' इति मेदिनी)॥ (१८)॥॥॥ शलन्त्यत्र । 'शल गती' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'शालो हाले मत्त्यमेदे शालो-कत्यत्प्रदेशयोः। स्कन्धशाखायाम्' इति हैमः॥ (१९)॥॥॥ सह मान्त्यत्र । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।३।१०१) इति डः। 'सभा चूतसमूह्योः। गोष्ट्रां सभ्येषु शालायाम्' इति हैमः॥ (२०)॥॥॥ दि०)॥॥॥ चलारि 'सभागृहस्य'॥

संजवनं त्विदम्।

चतुःशालम्

संजिति ॥ संजवन्सत्र । 'जु गतौ' सौत्रः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतसः शालाः समाहताः 'आवन्तो वा' (वा॰ २।४।३०) इति वा क्षीवत्वम् ॥*॥ एकम् 'अन्योन्याभिमुख्शालाचतुष्ट्यगृहस्य'॥

मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥ मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः (वा॰२।१।६९)॥(१)॥*॥'ईंटस्तृणपर्णादिः' इति देशीकोशः।

१—'अन्यवापि—' इत्यथिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत यव हैमनाममालायाम् 'सभोदनसितं कुलम्' इत्यत्र कुलशब्द उपलभ्यते। 'दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः' इति दम-यन्तीश्चेषश्च। कुत्रचित् 'नल' इति लिखितमासीत्॥ २—इदं तु न-प्रकृतोपयोगि॥

१—एकयकारवान्। अत एवानेकार्यकैरवाकरकौमुधां घनन्तत्वे-नेव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ण्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपाति-तत्वात् । घनन्तस्येव तु संघाद्यंकता संभवति । निकाच्यः ॥ २—दैमसटीकपुस्तके तु नोपछभ्यते ॥ ३—'इनि प्रस्पये' इति वा पाठः ॥ ४—अन्यन्नापि पाठः ॥ ५—दे इति मुकुटः ॥ ६—हस्तोकारादिः । तथा च रष्टः 'सौधजालमुटजेपु विस्मृतम्' इति—इति मुकुटः ॥

उटाजायते । 'पैश्वम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥ कैत्यमायतनं तत्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तत्त्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विम्रहम्प्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः । चित्यायाः स्नीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धचिम्बेऽप्युद्देश्य-पादपे' इति इदः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ सं॰) । अधिकरणे त्युद् (३।३।११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यह्मस्थानस्य' । उद्देशयवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥ ॥ मन्दन्तेऽत्र । 'मिद स्तुलादी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मिन्दवाशि–' (उ॰ ११३८) इत्युरच् ! 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-स्तुनि' ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अश्वदाालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनिमिति ॥ आविशन्सत्र । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।११८) इति त्युट् । युच् (तु॰ २।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥। शिल्पिनां शाला ॥॥। शिल्पस्य शाला, इति तु स्वामी (२) ॥॥॥ द्वे 'स्वर्णकारादी-नां शालायाः'॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७॥

प्रपेति ॥ प्रिपवन्ससाम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ आ॰)। 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इसङ्॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य शाला । सार्थे कन् (५।३)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलशा-लायाः'॥

मठरछात्रादिनिलयः

सठ इति ॥ मठन्सत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः । यद्वा मठित निवासयित । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिवाजक-क्षपणका-दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तुः विद्वारोऽली ॥ ॥ एकम् 'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य'॥

गञ्जा तु मदिरागृहम्।

गञ्जिति ॥ गजन्सस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्व हरूः' (३।३।१०३) इस्यः । 'गञ्जा खनौ स्रराप्रहे । गञ्जः स्वारपुंति रीढायां माण्डागारे तु न स्नियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥÷॥ मदिराया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य'॥

१---अन्यत्रापि ॥ २---'विभाषा सेना-' (२।४।२५) इति क्कीवतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥ गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं स्तिकागृहम्॥८॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंसैः इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा प० से०)। कः (३।२। १०२)। 'अरिष्टो लग्जने निम्ने फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमग्रुमे तके सूतिकागार आसने । ग्रुमे मरणनिहे न' इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥ ॥ सूतैन सूतिका । 'सूतकादीनां वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया ग्रहम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अस्वयस्थानस्य' चलारः पर्यायाः, इल्पन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

चातिति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) करणे त्युट् (३।३।११८)। युच् (उ० २।७८) वा । वातस्यायनम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४। ७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति एनमनेन वा । 'अक्षू व्यामौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे घल् (३।३।१९)। यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ् इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवास्ती शक्तवारुण्यां गवास्त्रो जालके कपौ'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जा-स्वक्तस्य'॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मिड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। षत्र् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिवति वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवाः सोचितमण्डपस्य'॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'ह्रम् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। अध्यादित्वात् (उ॰ ४।११२) यत् मुट्च ॥ (१) ॥*॥ आदिना स्रस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य'॥

प्रासादो देवभूभुजाम्॥९॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदित मनो-ऽत्र । 'हरूश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'देवानां राक्षां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्व्या स्नुहिगन्नेष्टिका-मृते'। सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादिलात् (वा॰ ५।२। १०३) अण्॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यलात् । यद्वा

१--भाष्ये तु 'वा स्तकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१)॥ (२)॥*॥ द्वे 'राजगृहस्य'॥

उपकार्योपकारिका।

उपेति ॥ उपिकयते । कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' '(३।१। १२४) । ('उपकार्या राजसद्मन्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥ (१) ॥ । । अपकरोति ण्वुल् (३।३।१३३) । ('उपकारिकोपकर्या पिष्टमेदे नृपालये') ॥ । "उपकार्युपकारिका" इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाव्यचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विगृद्ध 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकृत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥ । ॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य'॥

खिल्कः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्ताद्योऽपि च ॥१०॥ विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहमेदयोः')॥ (१)॥॥॥ सर्वतो मद्रमत्र॥ (१)॥॥॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र। ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेरमप्रमेदे भगवद्वुमे')॥ (१)॥॥॥ ॥॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र। यद्वा विशिष्टाञ्छन्दयति सामि-लाषान्करोति। ण्युल् (३।१।१३३) क्षुन् (७०२।३२) वा॥॥॥ 'विच्छर्द्कः' इति पाठः-इति स्वामी। तत्र-'उच्छु-दिर् दीप्तौ' (४० उ० से०)। ण्युल् (३।१।१३३)॥ (१)॥॥॥ आदिना रुवक-वर्धमानादिपरिप्रहः॥ 'ईश्वरगृहवि-रोषाणां' पृथगेकैकम्॥

रूपगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥ गुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुयेति ॥ श्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरुष्यन्तेऽत्र त्युर्दे (३।३।१९७) ॥ (२) ॥*॥ धिन (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधित्तरोधाने राज-दारेषु तहृहे') ॥ (४) ॥*॥ ग्रुद्धा उपधाग्रुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादद्वः श्लोममस्त्रियाम्।

सादिति ॥ अड्डथते । 'अड्ड अतिक्रमणे' (भ्वा॰ आ॰ सै॰) । कर्मणि घन् (३।३।१४) । अव्यति वा । अच् (३।३।१४) ॥ अव्यति वा । अच् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुवन्सत्र । 'द्वक्षु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰) । 'अर्तिस्तु–' (उ॰ १।१४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'श्रोमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हम्योद्युपरि-पृहस्य'॥

प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिद्वीरप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणिति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाण्थ्न' (३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्गरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अल्यते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रज्ञावणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्वथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पपिण्डिका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्टाद्वहिद्वाराम्रव- र्तिचतुष्कस्य'॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया । 'प्रह उपादाने' (त्रया॰ उ॰ से॰) । 'करणा–' (३।३।१९७) इति त्युर्दे ॥ (१)॥॥॥ देहनम् 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰) भावे ध्रम् (३।३। १३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ॰प॰अ) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'उद्ध्यदस्य'॥

अङ्गनं चत्वराजिरे।

अङ्ग मिति ॥ अङ्गलत्र । 'अगि गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)। 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१) ॥॥ चलते । 'चते याचने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'कृगृशृह्यतिभ्यः ष्वरच्' (उ॰ २।१२१)। 'चत्वरं स्थात्पथां श्वेषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१-अलिन्दो इस्वादिः 'यस्यामलिन्देपु न चक्ररेव' इति माघः-इत्यपि मुकुटः ॥ २--एतद्ये 'युचि तु गौरादित्वम्' इति पाठः ॥ ३---यतु मालतीमाधनन्याख्यायां जगद्धरः 'अ-क्रणशब्दे विधायकामावाण्णत्वश्रतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमि-लापि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः 'अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिप ठे प्रमाणाभा-वात् । तथाविथानुप्रासयमकादेरदर्शनाच' इति तदुमयमपि मन्दम्। 'कानि पृपोदरादीनि, पृपोदरप्रकाराणि । कानि पृपोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रृयन्ते, न चोच्यन्ते' इति माध्यतः 'का-नीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम् , इति संदेहा-त्प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्या-दिशब्दे यथोपदिष्टमहणमनर्थकं स्थात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रा-सछोपागमवर्णविकारस्येव पृपोदरादित्वस्य छामात् । गणपाठस्था-प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे वाथकामावात् ॥ नच शिष्टाचुक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम्। 'अध्यास्य सौरभेथं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमतिः' इति श्रङ्गारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकर्सिकरञ्जन-कान्ये स्रेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावस्यकत्वात् ॥

१—असत्त्वार्थकानामि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-क्रियायाः कर्थों भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१) स्त्रस्यभा-ध्यतो छम्यते ॥ २—एतदम्रे युज्वेति पाठः ।

रिप' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्सत्र । 'अज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजिरशिशिर-' (उ॰ १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥ अधस्ताद्दावणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उन्छे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः। 'शिल उन्छे स्त्रियां प्रा-वद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रमसः ॥ ॥ 'तल-दार शिली योषित्+नासा दैक्ष्विमस्य यत्+' इति वोपा-लितात् 'शिली' इसपि ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-धःस्थितकाष्टस्य'॥

नासा दारूपरि स्थितम्॥ १३॥

नासेति ॥ नासते । 'णास शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्व-' (३।३।१०३) इतः । 'विश्वेया नासिका नासा नासा द्वारोध्वेदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारू-परि द्वारस-अधोदारु शिला श्वियाम्-' इति नाममाला ॥ (१) ॥ "स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य'। 'उपरिभित्तिधा-रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षण छन्नं द्वारम् । 'कुगत्नि-' (२।२। १८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पश्चद्यारं तु पश्चकः।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम्॥ (१)॥ ॥ पक्ष इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा । ('पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके')॥ (२) ॥ ॥ हे 'पार्श्वद्वारस्य'। 'प्रच्छनमन्तर्द्वारं स्वात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति कास्वात् पूर्वान्वयी—इस्तन्ये॥

वलीकनीध्रे परलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वलसायणोति भित्त्यादि 'अलीकादयथ्व' (उ॰ ४१२५) इति निपातः । 'बलीकः पटलप्रान्ते' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्लमिष ॥ (१) ॥*॥ नितरां घ्रियते । 'घृङ् अवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'निश्चयेन धरति जलम्' इति वा । 'घृष्ट् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । मूलन्विभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । 'अन्येषामिष' (६।३।१३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी दीप्ती' (६० आ॰ से॰) । 'स्फायि—' (उ॰ २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादर्तव्या 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वान्ययोषात् । 'नीभ्रं (मं) नेमौ वलीकेन्द्वो रेवतीभेऽपि कान्ययोषात् । 'नीभ्रं (मं) नेमौ वलीकेन्द्वो रेवतीभेऽपि कान्ययोषात् । 'नीभ्रं (मं)

नने'॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य'॥ अथ पटलं छदिः॥ १४॥

अथेति॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितण्यथः । युषादिः (उ॰ १।१०६)। 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये। पिटके परिवारे च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ छादयति 'छद अपवारणे' चुरादिः। 'अर्चिश्चिन-' (उ॰ २।१०८) इतीसिः। 'इस्सन्-' (६।४।९७) इति हस्तः।—'साहचर्यात् सान्तं झीव्यम्-' इति मुकुटः। तन्न। 'छदिः स्नियाम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात्॥ (२)॥ ॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र॥ द्वे 'छादनस्य'॥

गोपानसी तु वलभीछादने वकदारुणि।

गोपेति ॥ 'गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकानसट् प्रत्ययः । अल्लोप (६।४।४८) यलोपौ (६।९।६६) । यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणेवीं शोषणम् । तत् स्पति निवर्तयति । 'वो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अं॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।९।४९) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादमच् । गौरादिः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्र-शाले सौधोर्ध्ववेदमनि' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ वकाणि दालणि यसिन् । वहे 'कुक्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१-अत एव 'पटलछदियी समे' इति हैमे उक्तम् । न्याख्यातं च तद्दयाख्यात्रा 'छदि: क्वीवलिङ्गः' इति । अतएव भट्टश्वीरस्वामिनापि 'छदिरिसन्तः क्षीवे' इत्येवोक्तम् । किंच छदियः क्षीवत्वाभावे 'रूपभेदसाहचर्यविशेषविध्यन्यतरेण लिङ्ग्यहः' इति परिमा-षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तसाद्धैमकोशतः स्वपरिभाषया च छदिषः क्षीबत्वमेव मन्तब्यम् ॥ लिङ्गानुशासनस्त्रे तु 'लिङ्गमिहायं लोकाश्रयस्वालिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥ २—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चनद्रशालायाः सौधोर्ध्ववेशमनश्छादने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'पकम्' इत्येवीचवान् ॥ अतएव 'गोपानसीपु क्षणमाश्रितानाम्' इति माघव्याख्यायां वृष्टम-देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दाख्वकं गोपानसीं विदुः' इति कोषान्तर-मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यत्युक्ता' इति प्रो-क्तम् ॥ समासघटकतयोत्तया 'छलत्वनिर्वादः । यदि च वलभ्यपि नामखेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्तर-भसकोषप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽक्षीकार्या । अत एव 'रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति माघव्याख्यायां वछम्देवी वलभीरुपरिवसतीः' इति व्याख्यत् । इखान्तापि वलिभः । अत

१— 'नासा दारू ध्वेमस्य यत' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-योगि॥ २— 'अथो दार शिला कियाम्' इति तु न प्रकृतो-पथोगि॥

काष्ट्रस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-ज्ञरस्य इलन्ये॥

कपोतपाळिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसक्म् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । ष्वुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति कर्मण्यण् (३।२।१)। डीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥ ॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र । 'टिक बन्धने' (चु॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। -- कर्मण्यन् (३।३।५६) वा-इति मुकुटस्य प्रसादः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य'॥ स्त्री हार्हारं प्रतीहारः

स्नीति ॥ हारयति 'द्व वरणे' ( ) णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः ॥ (२) ॥ ।। प्रतिहियते आत्रियते । कर्मणि घञ् (३१३११४) 'उपसर्गस्य घनि-' (६१३।१०९) इति वा दीर्घः । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'द्वारस्य'॥

खाद्वितर्दिस्तु वेदिका।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिहिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) इतीन् ॥ (१) ॥ ॥ विदन्त्यस्याम् । इत्रन्तात् 'कृदिकारात् – (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२) ॥*॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' हे ॥

तोरणोऽस्त्री बहिद्वारम

तोरेति ॥ तुरन्सत्र । 'तुर लरणहिंसनयोः' . (अधिकरणे स्युर्दे (३।३।११७) । 'तोलयन्सत्र,' इति वा । **ंतुळ उन्माने'** (चु॰ प॰ से॰)। रलयोरेकलम् । 'तुतुरत्य-नेन 'तुर लरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारात् । '('अपपरि-' (२।१।१२) इति समासः)। 'बहिश्व तद्वारं च' इति वा॥ (२)॥ ॥ हे 'हारबाह्यभागस्य'॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

एव 'तां कस्यांचिद्भवनवलभी' 'चित्रस्थानवलीक्य शून्यवलभावे-कैकमामापते⁷ इति मेघदूतः । 'दृङ्घा दृष्टा भवनवरुमीतुङ्गवाताय-बसा' इलादिप्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । नहातिर्छक्ष्यैर्वछभ्या गो-पानसीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुप-पर्तः । प्राचीनतत्तत्काच्याविरोधाच । तसाद्रक्रमिशब्दे वाहुककाद-मिंच् प्रत्ययः । 'कृदिकारात्-' इति डीवि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

१-इत उत्तरं 'युच् (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

णिनिः (३।३।१७०) इति वंदन् 'तद्विष्कम्भार्गेलम्' इति मूल-पाठं मन्यते । 'वैः स्कन्नातिर्निखम्' (८।३।७७) इति घलम्

रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३)।---मुकुटस्तु-आवश्यके

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कभाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो

॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कलन् । न्यड्कादिलात् (७।३।५३) कुलम् । 'स्याद्गेलं तु कल्लोले परिघेऽपि')। स्त्रियां टाप् (४।१।४) लघुलविवक्षायां डीष् (४।१।५५)—इति पश्चिका ॥ (१)

॥ ॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ट्रस्य'॥

आरोहणं स्थात्सोपानम

आरोहेति ॥ आरुह्यतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्मावे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। करणे ल्युट् (३।३।११७)। 'आरोहणं स्था-त्सोपाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणादिकत-सौधाद्यारोहणमार्गस्य'॥

१—तथाच कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमररयो हर्म्य-वातायनानाम्' इति मुकुट: । २—सोपानं दन्लादि 'सोपान-पथमुत्सुज्य नायुनेगसमुद्धतः' इत्यत्राक्षीलसमक्षेषात् । इति मुकुटः॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इग्रुपधलात्कः (३।१। १३५) रल्योरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अप्र-गमने' (तु॰ प॰ से॰) ष्यर्थः। 'मूलविमुजा-' (वा॰ ३। २।५) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पूर्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हिसतो नख इव । हिस्तिना न खन्यते । इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०२) इति डः॥ (१)॥ ॥ एकं 'पुरद्वारे ऽवतारणार्थे कृतस्य क्रमनिद्धस्य सृंत्कृदस्य'॥ अथ त्रिष् ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ श। 'कवाटम्' इल्पन्ये। तत्र कं वातं वटति। 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०)। स्त्रियाम् 'रिन्हा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु० आ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। कवं शब्दमटतीति वा॥ (१)॥ ॥ इयर्ति । 'अर्तिकमि--' (उ॰ ३।१३२) इत्यरन् । स्त्रियाम् गौरादिङीष् (४।१।४१)—इति पिकका । 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः। 'अर्रं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ॥ ऋच्छति विच् (३।२।७५)। अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४। ११८) इतीनि 'अरिरः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-रैरिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य'॥ तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी।

निश्चेणिरिति ॥ नियता श्रेणः पश्चिरत्र ॥ ॥ सविसर्ग-पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्रीलम् । 'निश्चेणिर-घरोहण्यां खर्ज्रीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अधिरुद्धतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'काष्टादिकृतारोहणमार्गस्य'॥ संमार्जनी शोधनी स्यात

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । त्युट् (३।३।११७) । 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'शुध्य शौचे' (दि० प० अ०) ष्यन्ताह्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ एषु कर्तरि त्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र । ('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्)॥ द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८॥

क्षिप्ते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। हिंसायाम् (क्ष्या० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ ॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घन् (३।३।१४)। ['अथ संस्कारोऽवकारेऽमिचटरकृतौ । संकारी मुक्तकन्यायाम्' इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु हस्समध्यः]॥ (१)॥ ॥ अव-कीर्यते॥ (२)॥ ॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ॥ 'कस्वरा' इति ख्यातस्य॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खन्न अवदारणे' (भ्वा॰ ७० से॰) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (७० ५।२०) इसच् आवेर्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्मे श्रेष्ठे तिःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरम्यनेन । 'स्च गतौ' (भ्वा॰ प॰
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२)॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेदामार्गस्य'॥

संनिवेशो निकर्षणः।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'हलख' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ कर्ष-णान्निर्गतः । 'निरादयः'—(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिञ्छिन्नदेशस्य'॥ समौ संवस्थयामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ भः) 'उपसर्गे वसः' (उ॰ ३।११६) इत्ययच् ॥ (१) ॥*॥ प्रसते । 'प्रमुं अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रसेरा च' (उ॰ १।१४३) इति मन् आत्वम् । 'प्रामः खरे संवसथे'+प्री॰म कर्मार्तुमेदयोः+ ॥ (२) ॥*॥ हे 'प्रामस्य' ॥

१-इदं तु भ्रीष्मशब्दार्थंबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ॥

वेदसमूर्वास्त्ररिख्याम् ॥ १९॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः॥ (१)॥ ॥ वसन्यत्र । 'व-सेस्तुनगारे णिच' (उ०१।७०) इति तुन्। ('वास्तु स्याहु-हभूपुर्योर्थहे सीमसुरङ्गयोः'॥ (२)॥ ॥ हे 'गृहरचनाव-विस्तुन्नभूमेः'॥

श्रामान्त उपशल्यं स्यात्

प्रामेति ॥ प्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शस्यमुपगतः प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रामप्रहणं चोपैलक्षणम् । अत एव 'उपकण्डोपशस्ये हे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ हे 'प्रामादिसमीपदेशस्य'॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ।

सीमिति ॥ सीयते । 'षिज् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'नामन्सीमन्-' (उ॰ ४।१५१) इसादिना निपातितः 'मनः' (४।१।११) इति न डीप् ॥ (१) ॥॥॥ 'डाबुमा-भ्याम्-' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च ख्रियाम्' ॥ (२) ॥॥॥ 'आघाटशब्दोऽ-प्यत्र' ॥॥॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्यानि इस्रन्ये ॥) घोष आमीरपञ्जी स्थात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविश्वब्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'घोष आभीरपृष्ट्यां स्याद्गोपाल्य्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुद्नादे ना घोषा मधुरिकौषधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पिल्लः । 'कुटिप्रामकयोः पिल्लः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोपन्रामस्य'॥

पक्रणः शवरालयः॥ २०॥

पक्षण इति ॥ पचन्ति । किप् (३।२।१७८) । कणन्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा प० से०) पचायच् (३।३।१३४) । पचः कणा यत्र । पाककलहायेव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥॥॥ श्वं पान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥॥ ह्रे 'मिल्ल-ग्रामस्य'॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः। अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोचयाः॥१॥

महीभ्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृन् धारणे' (भ्वा॰ च॰ अ॰) । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥(१) ॥*॥ विखरमस्पास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥(२)॥*॥ क्ष्मां विमर्ति । 'ह्रसृन् धारणपोषणयोः' (जु॰ च॰ अ॰) ।'क्रिप् च' (३।२।

१—तथाच माधः 'शैलोपशस्यनिपतद्रथनेमिधारा-' इति-इति मुकुटः॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्ग्यटाविभक्तचतुराषाटा मही साध्यते' इति—इति मुकुटः॥

७६) इति किप् ॥(३)॥ ॥ हियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१ रेअ)। न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः॥ (४)॥*॥ धरति । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कार्पासत्लेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (५)॥*॥ पर्वाणि सन्खत्र । 'तप् पर्वमहत्त्र्यां' (वा० ५।२।१२२) · यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'भृमृदशि-' (उ॰ ३।११०) इलतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-रस्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥३॥ अति, अ-यते, वा 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अदिशदिभूशुमि-भ्यः किन्' (उ० ४।६५) । 'अद्भिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (गा॰ आ॰ अ॰)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'गोन्नं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये वोधवत्र्मनोः । वने नाम्नि च, गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः॥ (८)॥*॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्किः। 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००)। 'गिरि: पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके। शैले गैरेयके गीर्णाविप' इति हैमः ॥ (९) ॥<।। असते । 'प्रमु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२। ७५) इति वनिष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०)॥*॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचादाच् (२।१।१३५)। 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ प्रचुराः शिलाः सन्सत्र । ज्योत्ह्रा-दिलादण् (वा॰ ५।२।१०३) ॥ 'दौलो भूसति दौलं तु बैंडेये ताक्ष्यशैंडके' इति हैमः॥ (१२)॥*॥ शिलाभिक्-बीयते। 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥ लोकालोकश्चकवालः

लोकेति॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। मावे घम् (३।३।१३)। न लोकः। लोकालोको प्रकाशान्धकारा-वत्र सः। अन्तर्वहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम्॥ (१)॥ श्री भूमण्डलं वलते। 'वल वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कमण्यण्' (३।२।१)। डलयोरेकलस्परणात् 'चक्रवाडः' अपि। यद्वा चक्राकारेण वाडते। 'वाडृ आह्राव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३५)। 'चक्रवालमस्पास्ति' इति वा। अर्शवाद्यच् (५।२।१२७)। 'चक्रवालोऽद्रिमेदे साम्बक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः॥ (२)।॥ ॥ द्वे 'सप्त-द्वीपवत्या भूमेः'॥

त्रिक्टस्त्रिककुत्समौ।

त्रिक्ट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिक्टं सिन्धुलवणे त्रिक्टः पर्वतान्तरे' इति हैमेः ॥ (१) ॥*॥ त्रीणि ककुद- सदशानि ग्रङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५।४।१४७)॥
(२)॥ ॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य'॥

अतस्तु चरमक्षाभृत्

अस्त इति ॥ असित स्म । 'अस दीप्ती' (भ्ना॰ उ॰ से॰) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिष्ठु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ (भ्वा॰ प॰ से॰) 'चरे-रमः' (उ॰ ५।६९) ॥ (२) ॥*॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥ उद्यः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उद्य इति ॥ उद्यन्ति महा असात् । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) 'उद्यः पर्वतोत्तत्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्-याचळस्य' ॥

हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः। गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः॥ ३॥

हिंमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रुषोदरादिः (६। ३।१०९)। 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्ये चिन्ता-याम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि इध्यते । 'नि इन्धी दीप्ती' (६० आ० से०)। प्यत् (३।१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा । अझ्यादिः (उ॰ ४।१२२) । 'विनध्या स्त्रियां खवल्यां स्या-त्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः'॥ (१)॥ ॥ माल्याकारतास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ परितो यात्रया दर्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इस्रण् । सीर्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४)। 'स्याद्गन्धमादनो भक्ते गन्धके बानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री'+चिर-जीवी द्विकाजयोः+॥ (१) ॥*॥ हेम्रः कूटो राशिः॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सद्या-दि-संप्रहः॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाइमानः शिला द्रषत् । पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिष्टु संचूर्णने' (र॰ प॰ अ०)।

१—हैमे तु 'त्रिक्टस्तु सुवेकके' इति पाठो दृइयते । उक्तपा-ठस्तु मेदिन्यां दृहयते ॥

१—पारियात्रकोऽन्तस्यत्तीयः । तथाच 'मुक्के महीमत्र विधाय यात्रां ससद्यविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—कृति मुकुटः ॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविककाकयोः' इति पाठः ॥

बाहुरुकादानच् । प्रुषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यषः । पषत्यनेन । 'पष वाधे ग्रन्थे च' ( ) । 'हलक्ष' (३।३। १२१) इति घस् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३१९।९३४) पाषश्चासावणश्च । यत्तु—'पषेर्णित्' इलानच्-इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृत्र् आच्छादने' (ऋया० उ० अ०) पचायच् (३।१।१३४)। 'प्रस्तरो प्रावणि सणी' इति हैर्मैः ॥ (२) ॥ ॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) 'शब्दे' (त्रया॰ प॰ से॰) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिष् । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । मूलविसुजादिः (वा॰ ३।२।५)। अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्किनिः । प्रश्वासाववा च । 'ग्रावा तु प्रस्तरे पृ-थ्वीघरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥≄॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् ३।१।१३४)। ओः शंभोः पलो वोधकः। 'उपलो प्रावर-लयोः । उपला तु सर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अश्रुते। 'अग्नुड् व्याप्ती संघाते च' (स्ना॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥*॥ शि-लति । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) तालव्यादिः । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ ।। हणाति । 'दू विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰)। 'हणातेः पुग्व्यस्त्रथ' (उ॰ १। १३१) इलादिः । 'हैवत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपिं' । ('कषायः कूष्माण्डो महिष) वृषभव्योषद्दषदः' इत्यूष्ममेदा-न्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥÷॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (चु॰ उ॰ से॰)।
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपघ-' (३।१।१३५)
इति कः-इति मुकुटः । तन्न । कूटेश्वरादित्वेन णिजन्तत्वादिगुपघत्वासंभवात् । णिजमावे वा । कूट्यते वा घन् (३।३।
१४) 'कूटं पूर्द्वारेंयन्त्रयोः । मायादम्भादिशृक्षेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥
शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया हस्तश्च' (५।२) इति रः । शिखां
राति, इति वा । 'ह्यापोः—' (६।३।६३) इति हस्तः । 'शि-

खरं पुलेकामयोः । पकदािं सवीजाममाणिक्यशकलेऽपि च। गिरिचृक्षामकेक्षासुं इति हैमः । 'अस्ती' इति पूर्वोत्तराभ्यां संकथ्यते ॥ (२) ॥ । । । । । श्रृणाति । 'श्रृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'श्रृणातेर्कस्वथं' (उ॰ १।१२६) इति गनुब्ह्स्याः। 'श्र्युंकं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्युयच्चके । विषाणोत्कर्ययोक्षाथ श्रृङ्कः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयोक्ष्वभौषधी' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पर्वताप्रस्य'॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः॥ ४॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्ससात् । 'पत्स् गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अकर्तिर-' (३।३।१४) इति घन् । 'प्रपातो निर्झरे सगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैर्मेः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ भृज्जिति मृज्ज्यते वा । 'अस्ज पाके' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'प्रथिप्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सल्लोपश्च' (उ॰ ११२८) । न्यङ्कादिलात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदिप्रपातयोः । शुक्ते रुद्धे च' इति हैमः । 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्सते यतस्तटात्स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्थ' ॥ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्धेः

कटक इति ॥ कटति, कव्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्कन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२) । 'कदकस्लद्रिनितम्बे बाहुभूषणें । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-स्थस्य'॥

स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ । स्रुरिति ॥ स्रोति जलम्, स्राति वा । 'ब्यु प्रस्रवणे'

१--रोमाश्चायमात्रयोर्थथा 'रुचिरै: शिखरै: काम्या गृहस्ती च सृगेक्षणा'। पक्तदाडिमबीजाभमाणिक्यखण्डे यथा-'तन्वी स्यामा शिखरदशना' इलनेकार्थकैरवाकरकी मुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षामें पर्वतामे च' इति पाठ उपलभ्यते॥ ३--- ग्रङ्गशब्दः पुंस्यपीति स्वामी पिक्षका च । तथाच 'जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुग्रङ्गस्य तद्रा तदासनम्' इति माधः -- इति सुकुटः ॥ ४- हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगी' इत्येताबदेव पाठ उपल-भ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिथानी' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातभयतो निशि न प्रसुप्ताः' इलनेकार्थकैरवाकरकौमुबाम् ॥ ५-अनयोः स्तुनितम्बयोः साहचर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्तुः' इति सर्वथर:-इति मुकुट: ॥ हैमाभिथाननाममालाव्याख्यायाम्पि स्तुः पुंलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यासी-स्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पदन्नो-' (६।१।) इति सूत्रे स्तुमा-देशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दर्शि-तत्वात् । स्थान्यादेशयोभिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थामिधानसमर्थस्यैवा-देशता' इति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । पथकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिका-र्थत्वादिति ॥

१—'संहर्षपाषाणपुरीपद्षिकानिषेषदुःवेधमृषानुषक्षिणः' इत्यू-ध्मविवेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्थोऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तारे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—इषदः शिलासाहचर्या-स्क्रीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—यन्ने मृगादिवन्धनार्थे । छले यथा 'छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां मञ्चत्वा बलाद्वागुराम्' इत्यनेका-थेकैरवाकरकीमुदी ॥

(अ॰ प॰ अ॰) । 'ब्ला शौचे' (अ॰ प॰ से॰) वा। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥ ॥॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घनर्षे कः (वा॰ ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-ऽल्लियां मानमेदे सानावुन्मितवस्तुनि'॥ (२)॥ ॥ सनोति । 'वणु दाने' (त॰ उ॰ से॰) । 'दसनिजनि—' (उ॰ १।३) इति युण्। 'सानुरस्री वने प्रस्थे वाल्यामार्गाप्रैके विदे'॥ (३)॥ ॥॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यन्नी। त्रीणि 'पर्वतसमभूमा- वस्य'॥

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनित जलेन 'उन्दी होदने' (६० प० छै०)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्व' (उ० ३।६८) इति सः। 'कित्' इखनुकृतेनंलोपः। 'उन्दित' इति मुकुटेन कृतं विप्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम्। उन्दे रौधादिकलात्॥ (१)॥॥ प्रस्नवन्त्यापो-ऽसात्। 'स्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'भीमादयः–' (३। ४।७४) इति 'कुलल्युटः–' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'यतो जलं स्रवन्ति तस्य स्थानस्य'॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः॥ ५॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झूष् वयोहानी' (दि॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्यनेन—इति विष्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणेऽपो दुर्लमलात् । ल्युटा वाधात् । शवपि दुर्लभः । श्रृषो दैवादिकलात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अहि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीषि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिष्टत्त्यर्थों निर् ॥*॥ द्वे 'उत्सान्नि-गैतजलप्रवाहस्य'। पद्यापि पर्याया इस्रन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

द्रीति ॥ दणाति । 'हू विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰)।
पचादौ (३१९१२३४) 'दरद्' इति पाठात् 'टिह्वा-' (४१९१
९५) इति डीप्। 'द्ररोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कंदरे तु द्री
स्थता। द्राऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् ।
तेन दीर्यते। 'ऋदोरप्' (३१३१५७)। ('कंद्ररोऽङ्करो।
विवरे च गुहायां च')॥*॥ स्त्रियां टाप् (४१९१४)॥ (२)
॥*॥ द्रे 'कृतिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य'॥
देवस्थातविले गृहा।

गहरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विळे । विळति । 'विल

१— 'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पछवे । अत पव विश्वकोषे 'सानुः ग्रुक्ते बुषे मार्गे वालायां पछवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दरासु तक्णीरिह नयति रविः' इति माधः—इति सुकुटः ॥ भेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गृहाति । 'गृहू संवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः। यत्तु—गृह्यतेऽनया। भिदायङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः। तत्र। 'अजन्याम्' (वा॰ ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात्। 'गृहः षाण्मा-तुरे गृहा। सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्व गहरे'॥ (१)॥*॥ गाह्यते। 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'छित्वरछत्वर-' (उ॰ ३।१) इति ष्वरजन्तं निपासते। ('अथ गह्वरम्। गुहागहनदम्भेषु निकुक्वे तु पुमानयम्')॥ (३)॥*॥ केचित्तु—'देवस्वाते बिलं गृहा' इति काल्यात् 'गृहां विलदम्भयोः' इति शाक्षताच ('विलं रन्ध्रे गृहायां च' इति हैमतश्व) चत्वारि नामानि-इसाहुः॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिबिलस्य'॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपैला गिरेः॥ ६॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तद्वयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्छ्यत-स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थूल-पाषाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'खनिकषि-' (उ॰ ।४।१४०) इति इः ॥४॥ 'कृदि-कारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥४॥ 'इञ्जा-दिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥४॥ आकुर्वन्खत्र । 'कृविक्षेपे' (त॰ उ॰ अ॰) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृविक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।१९९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'रक्षाद्युरपत्ति-स्थानस्य'॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'हल्रथ' (३।३।१२१) इति घन् । 'पादो मूलो-ऽस्तुर्याशाष्ट्रिषु प्रसन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-सन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गहरं क्रीबमेव । गहरा गहरी तूपचारात, इति तु पिक्षका—इति मुकुटः । हैमामिधानिचन्तामणिनाममालाव्या-ख्यायां तु 'गहरः पुंक्रीबलिकः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः' इत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माध-प्रयोग उपपथते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनी-खनीलिमा' इति नैपधः—इति मुकुटः ॥ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिकःर्वमिथत्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आह्त । 'उपाधिभ्यां स्वक्रमासनाह्वयोः' (५।२।३४) इति सकन् ॥ (१) ॥॥॥ एकैकम् 'अद्भेरघऊष्वांसन्नभूमेः' ॥ धातुर्मनःशिलाचद्रेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ॰ १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥॥॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाजनकासीससीसलोहाः सहिङ्गलाः । गन्धकोऽश्रकमिलावा धातवो गिरिसंभवाः' ॥॥॥ एकम् 'मनःशिलादिधातोः'॥

गैरिकं तु विशेषतः।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विप्रहे गिरिकशब्दादण् (४। ३।५३)। अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादिलात् (वा०४। ३।६०) ठच् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य'॥

निकुअकुऔ वा क्लीवे लतादिपिहितोद्रे॥ ८॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्राहुभीवे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । —कुजन्सत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हळ्श्व' (३।३।१२१) इति घन्—इति मुकुटः । तत्र । कुजिधातोधां तुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युक्कादेः' इति कुत्वासावः—इति तदिप न । 'न्युक्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधा-यकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुजिरावरणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽिक्रयां निकुजेऽिष हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहि-तस्य स्थानस्य'॥

इति शैलवर्गविवरणम्॥

अद्रव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्।

अटचीति ॥ अटन्खत्र । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'प्यटिभ्यामविः' ( )। 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५)

१— 'अद्रेरित्यस्य संवन्धिमात्रोपलक्षकत्वादन्यत्रापि । 'समुद्रो-पत्यका हमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वाम्यादयः— इति मुकुटः ॥ २— 'अथ शुचादयो व्रजन्ता द्विसप्ततिः परसँभाषाः' इति प्रतिज्ञायां द्विसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जगुः, 'गुजि अन्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुजिरिप पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुजि विना द्विसप्ततिसंख्यानुपपत्तिरस्त्येव ॥ ३— 'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि स्त्रं तेनोपन्यस्तम् । पश्चाछेखकादि-प्रमादात्तथा पाठो जातः— इति सम्यक् । 'न्यक्कादीनां च' इत्येवं स्त्रसत्वेन 'न्युक्कादेः' इत्येवं सत्रस्यानुपलम्भेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तियांद्वशी । तत्तु थीमद्विराक्ष्वनीयम् ॥

इति ङीपू । यन्तु मुकुटः --अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्वव-न्डीप् । संज्ञाशञ्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः-इलाह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दलात्' इति हेतोरप्रयोजकलात् समदायस्यानपसर्ज-नत्वाच ॥ (१) ॥*॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेनित्' (उ॰ ३।१०२) इलन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेप-न्तेऽत्र । 'दुवेष्ट कम्पने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'वेषितुह्योई-स्वथं (उ॰ २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्स्यत्र वा । 'पि गती' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकानक्॥ (३) ॥≉॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वां आ अ से)। 'बहुलम-न्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्रखः । 'गहुनं वनदुःखयोः । गहुरे कलिले चापि' इति हैमः॥ (४)॥ ॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰)। युच् (उ॰ २।७८)। त्युः (३।१।१३४) वा। 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा। 'काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ वनति । 'वन संमक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ।। यत्तु-वन्यते । अच्-इति मुकुटः । तम । कर्मणि पचादाचोऽसं-भवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षद् 'अरण्यस्य'॥

महाण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययो-मंहत्त्वे' (वा॰ ४।१।४९) इति डीषानुकौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य'॥

गृहारामास्तु निष्कुदाः॥१॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृहानि-क्नान्ताः 'निरादयः--' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोवाने स्यात्केदारकवाटयोः'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहस्रमीपोपवनस्य'॥

आरामः स्यादुपवनं क्रत्रिमं वनमेव यत्।

आरेति ॥ आरमन्खत्र । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घज् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गतावर्थे' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवन-व्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका॥ २॥

अमेति ॥ वळाते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुछ । 'वुष्' इति मुकुंटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४)। 'प्रस्ययस्थात्-' (७।३।४४) इती-

१--गौरादिङीषि (४।१।४१) वनी च । 'स्ववनी संप्रवदिपः कापि का' इति नैषधकाच्यात्--इति सुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेश्या-याश्च गृहस्योपवनस्य'॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्।

•पुमानिति ॥ आक्रीडन्खत्र । 'क्रीडृ विहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । 'क्रेयमाक्री-डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीवमुक्तम् ॥ (१) ॥॥ उ-यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१९७)। 'उद्यानं त्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने'। (२) ॥॥ द्वे 'राक्षः सर्वोपमोग्यवनस्य'॥ स्यादेतदेव प्रमद्वनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति हर्संः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सस्त्रीको राजा क्रीडिति तस्य' एकम् ॥ वीध्यालिराविलेः पङ्किः श्रेणी

वीति ॥ विथ्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपघात्कत्-' (उ०४।१२०) इतीन् । वाहुलकाहीर्घः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । 'विथी वर्त्मनि पक्षो च ग्रहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ आछति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । आहि । इन् (उ०४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेत्वनर्थेषु विश्वाचाये' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ आवछति । 'वल संव-रणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । आहि । इन् (उ०४।११८) ॥ (३) ॥॥॥ पश्चते । 'पि विस्तारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तिच् (३।३।१७४) । 'पि विस्तारे' (भ्वा॰ अ॰ से॰)। 'किच् (३।३।१७४) । 'पि वेस्तारे' (भ्वा॰ उ० से॰)। 'वहिश्वि'-' (उ०४।५३) इति निः । 'श्रेण्याल्यां का-चंहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'सान्तर्पक्केः'॥

लेखास्तु राजयः।

छेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरिवन्यासे' (तु॰ प॰ से॰)। भिदादो (३।३।१०४) पाठादङ्गुणो । 'लेखो लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपाविप' इति हैमः ॥*॥ रल्योरेकत्वस्परणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राजृ दीप्तो' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। इन् (उ०४।११८) । 'विप-विस-' (उ०४।१२५) इतीज् वा । 'राजी रेखायां पङ्को च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्कथपङ्किसाधारणायाः' ॥

वन्या वनसमृहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

१—हस्वामावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति सङ्घः— इति मुकुटः ॥ २ —ङीषमावे हस्वान्तापि 'धनवीथिवीथिम्' इति माधः—इति मुकुटः ॥ ३—सेतुष्वनर्थे इति पाठः ॥ ४९)। ('वन्यं त्रिष्ठ वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः')॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य'॥ अङ्करोऽभिनवोद्भिद्धि ॥ ४॥

अङ्कर इति ॥ अङ्काते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰आ॰ से॰)। 'मन्दिवाशिमथि-' (उ॰ ११३८) इत्युरच् । 'अ- ङ्कुरो रोम्णि सलिले रुधिरेऽभिनवोद्गमे' इति हैमः ॥॥॥ सर्जुरादिलात् जरः 'अङ्करश्चाङ्करः प्रोक्तः' इति हलायुधः॥ (१)॥॥॥ उद्भिनत्ति भुवम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु॰ उ॰ अ॰)। 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप्। अभिनवश्चा-साबुद्धिष ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नूतनाङ्करस्य'॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरः। अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्वदुमागमाः॥५॥

बृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' ( )। पचायच् (३।१।१३४) बृंध्यते वा । 'ओन्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । सक् (उ॰ ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मह्यां रोहति 'रुह वीजज-न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ।—मूलविभुजादि-त्वात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इलस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति । ब्रीह्मादित्वात् (५।२।११६) इनिः । यद्वा अवश्यं शाखति । 'शाखु व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰ । आवश्यके णिनिः (३।३। १७०) । 'शांखी स्थात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यर्जने पुमान्' ॥ (३) ॥ । विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः-' (५।२।११५) ॥ (४) ॥ ॥ पादैः पिवति । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति कैः। 'पादपः पादपीठेऽद्रौ पादुकायां तु पाद्पा' इति विश्वः ॥ (५) ॥ 🕬 तरित । तरन्खनेन इति वा । 'तृ प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'समुशीङ्-' (उ॰ १।७) इत्युः॥ (६) ॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्विप-' (३।२। १०१) इति इन्तेर्डः ॥ (७) ॥ ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'इगुपघ-' (३। १।१३५) इति को वा। मुकुटस्तु-'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र' इति । 'कणेष्ठः' वाहुलकान् अन्येभ्योऽपि टः कुटादिलात् (१।२।१) ङित्त्वे गुणाभावः । वाहुलकान्नेकादेशः—इति वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विगृह्य कुटादि-त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् । तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥ ॥ स-ल्यते । 'षल गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अकर्तरि-' (३।३। १४) इति घन् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति । 'ज्विहितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तन्न । दन्यादेस्तत्र पाठाभावात् । ताल्व्योष्मादेस्तत्र पाठात्। 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्सादौ र-

- १--- 'पादपो वृक्षपीठयों:' इति हैम: इति वा पाठ: ॥

भसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरिप' ॥ (९)॥॥॥ पलाशानि सन्त्रस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०)॥॥॥ द्रवत्यूर्ध्वम् 'ह गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३। २।१८०) हुः॥ (११)॥॥॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्विप वर्तन्ते' इति न्यायात् हुः शासाऽस्यास्ति । 'द्युह्मभ्यां मः' (५।२।१०८) । 'ह्रमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे' इति हैमः ॥ (१२)॥॥॥ न गच्छति । 'गम्स्ह गतौ' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१३)॥॥॥ त्रयोदश 'वृक्षस्य'॥ व्यानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१। १५७) इति सुद्। वनस्पतौ भवः 'दिस्यदिस्या-' (४।१ ८५) इति ष्यः ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पाज्जातैः फल्लेहेंतुभिः ॥ ॥ एकम् 'पुष्पाज्जातफल्लोपलक्षितवृक्षस्य'॥

तैरपुष्पाद्वनस्पतिः।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना हमात्रे विना पुष्पं फलिहुमे' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥ ओषधिः फलपाकान्ता

अपिति ॥ ओषः ह्येषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधात्र् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'कर्मण्यधिकरणे च'(३।३। ९३) इति किः ॥ ॥ ('कृदिकारात्' (ग॰ ४।१। ४५) इति डीषि 'ओषेधी' अपि) ॥ (१)॥ ॥ फलपाक एवान्तो यस्याः। रूपभेदात्स्त्रीत्वम् ॥ एकम् 'वीहियवादेः'॥

स्या दवन्ध्यः फलेग्रहिः॥६॥

स्यादिति ॥ फलानि गृहाति । 'ग्रह उँपादाने' (त्रया॰ उ॰से॰) । 'फलेग्रहिरात्मंभिष्य' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य'॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च वन्धने'। वन्धे साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-त्वात् (४।३।५४) यत्—इखाइ । तत्त । अस्य सूत्रस्य 'तत्र भवः' (४।३।५३) इखत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इसस्य 'प्रागिष्ठताद्यत् (४।४।७५) इस्रिष्ठकारे पाठात् ॥ (१) ॥॥॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः'(५।२।११५)। स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यमिष्टे त-

१—'यत्रीषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या ओषधयो म्लायंन्ते' इति स्रुतिः ॥ २—महिर्धारणार्थः विकारार्थश्च । तत्र धारणार्थे दक्ष पव रूढिः । स्वीकारार्थे तु 'फलेमहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति महिः—इति मुकुटः ॥ च्छीलः । 'सुप्यजातौ–' (३। २।७८) इति 'णिनिः' इति वा ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'ऋताविप फल्लरहितस्य'॥ फल्लवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ शा फलवर्हाभ्यामिनच् (वा॰ ५।२।१२२) ॥ (२) ॥ शा जीणि फलसहित-चृश्वस्य ॥

प्रुद्धोत्फुल्लसंफुल्लन्याकोशविकचस्फुटाः॥७॥ फुलुश्चेते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बीतः क्तः' (३।२।१८७) । 'आदितश्व' (७।२।१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुलक्षीय-' (८।२।५५) इति तस्य रुः ॥(७) ॥३॥ प्रादिसमासः (वा०२।२।१८)। प्रफुछति वा। 'फुल विकसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोहपसंख्यानम्' (वा०८।२।५५)। 'उत्फूल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकखरे' ॥ (२) ॥≉॥ (३) ॥ ॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा॰ २।२।२४) इति समासः ॥ ॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥ ॥ कचित । 'कच वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽसात् । 'विकचः क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्'॥ (५)॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । 'स्फूटो व्यक्तप्रफूछयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ व्यकासीत् । 'कस गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तैः ॥ (८) ॥*॥ अद्यौ 'प्रफुल्लितवृक्षस्य'॥

स्युरबन्ध्याद्यस्त्रिषु।

स्युरिति ॥ अवन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिक्न्यां स्युः॥ स्थाणु वा ना ध्रवः शङ्कः

स्थेति ॥ तिष्ठति । स्थाणुः । यत्तु,सुभूतिः—धेन्वादि-लानुः, णत्वं च-इलाह । तन्न । 'स्थोः णुः' (उ० ३। ३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । घेन्वादिसूत्रामावाच । 'वा ना' इति पुंस्लम् । रूपमेदात् क्रीवत्वम् । 'स्थाणुरस्नी' इति वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्नी धुवे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ धुवति । 'धुव गतिस्थैर्ययोः' (तु० प० से०)।'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'धुवो वटे। वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च धुवं खेऽजस्ततर्कयोः । धुवा मूर्वाशालिपण्योः सुग्मेदे गीतमिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि-शङ्कायाम् (भ्वा०आ० से०) । 'सरुशङ्क—' (उ० १।३६)

१— 'विकसितं सितम्' इति कीचकवथयमकाइन्त्यमध्यः— इति मुकुटः ॥ इति साधः । 'शङ्कः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽस्त्रभेदयोमेंद्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखाः-पत्ररहिततरोः'॥

हस्वशाखाशिफः श्रुपः ॥८॥

हस्वेति ॥ शाखा च शिका=मूलं च ते । हस्वे शाखा-शिके यस ॥ ॥ भौति । 'दु श्च शब्दे' (अ० प० से०)। बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्क्ष्मशाखामूल-स्य शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुरुमौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥ ॥ तिष्ठति । 'ष्टा गतिनिवृत्तो' (भ्वा॰ प॰से॰)। 'स्थः स्तोऽम्वजवकौ' (उ॰ ४।९६)। 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्वमगुच्छयोः' ॥ (१) ॥ ॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुल-कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-रुग्मिदोः । स्तम्बे, ख्रियामामलैक्येलावनी वस्रवेश्मम् ं॥(२) ॥ ॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु त्रततिर्रुता।

वहीति ॥ वस्रते । 'वल वस्र संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वौ डीष्)।—पचायच् (३।१।१३४) गौरादिलात् (४।१।४१) । ङीष्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्सा । 'बल्ली स्पादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥ ॥ ॥ (वेह (भ्वा॰ प॰ से॰ भातोरिन 'वेहिः' इसपि । अत एव) । 'वर्ह्धा तु चेल्लिः सरणी' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'किच्को च संज्ञायाम्' (३।३।१७४)। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) प्रस वो वा । 'प्रतितर्वतिस्तथा' इति हलायुधः ॥ ॥ यद्वा वतमिव करोति । वतशब्दात् 'तत्क-रोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति प्यन्ताद्वाहुलकादतिः । 'झैत-तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२)॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाङ्गावल्लीप्रियङ्गुषु । स्प्रकामाधन्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लतामात्रस्य'॥

छता प्रतानिनी वीरुहुल्मिन्युछप इत्यपि॥९॥

ळतेति ॥ शासापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्लस्याः ।

१—आमलकी पला च वृक्षी । वनी हस्वं वनम्—इत्यनेका-थंकैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २— विष्ठेंद्रस्वान्ता च 'हिरंण्मयोवींरुह्विलतन्तुभिः' इति माधः—इति मुकुटः ॥ 'वल्लीवल्कपिनद्धधूसरिशराः' इति दमयन्त्यां दी-धान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति स्त्रीषि दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्रं मततीततीरिव' इति माधः—इति मुकुटः ॥ सा प्रतानिनी । ईदशी छता वीख्दादिशब्दत्रयवाच्या ॥॥॥ विक्णि । 'क्षिर् आवरणे' (क उ० अ०) । किए (३१२११९८) । 'अन्येषामपि-' (६१३१९३७) इति दीर्घः । 'न्यह्कादि-' (६१३१९६) इति दीर्घः । न्यह्कादि-खात् (७१३१५३) । कुत्वम्—इति खाम्युक्तिश्चिन्सा । क्षेस्तत्रादर्शनात् कुत्वादर्शनाच । 'वीक्छताविटपयोः क्षि-याम्' ॥ (१) ॥॥॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत-इनि-' (५१९१९५) वा ॥ (२) ॥॥॥ वळति । 'वळ सं-वरणे' (भवा०, आ० से०) । 'विटपविष्टपविशिपोळपाः' (उ० ३१९४५) इति 'वळेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उल्पते । उळः सौत्र आवरणार्थों दाहार्थों वा । 'कपश्चाकमवर्णस्य' इति कपो वा । 'विटपाद्यः' इत्यपः-इति खामिमु-कुटौ । तन्न । तादशसूत्रामावात् । 'उळपस्तु गुल्मनीतृण-भेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ इति त्रीणि 'शास्त्रादिमि-विस्तृतव्रक्ष्याः' ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः।

नगेति॥ नगस्य तरोः॥ ॥ आरोहणम् । भावे घल् (३।३।१८) दैर्ध्यम् । 'आरोहो दैर्ध्यं उच्छ्ये । आरोहणे गजारोहे स्त्रीकव्यां मानभिद्यपि'' इति हैमः ॥ आदिना गिरिदेवालयादिप्रहः॥ ॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'उदि श्रयति–' (३।३।४९) इति घल्॥ (१)॥ ॥ उत्सेधनम् 'षिध गत्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'भावे' (३।३।९८) इति घल्। 'उत्सेधस्तूच्छ्ये न स्त्री क्षीवं संनहनेऽपि च'॥ (२)॥ ॥ श्रीणे 'खु-स्त्राद्वेद्ध्यं ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्थान्प्र्लाच्छाखावधि-स्तरोः॥ १०॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' चुरादिः 'एरच्' (३१३।५६) । प्रवोदरादिः (६१३११०९) । काम्यते । 'कसु कान्तो' (म्वा० आ० से०) । णिइ (३१११३०) । 'वरण्डाद-यक्ष' ( ) इति डो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ स्कन्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (म्वा० प० अ०) । कर्मणि घन् (३१३१९) प्रवोदरादिः (६१३११०९) यन्तु मुकु-टेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् खाङ्गे' (उ० ४। २०७) इस्तच् प्रस्थो धश्चान्तादेशः-इत्युक्तम् । तन्न । त-

१— 'निरोचते नीस्त् । इति पाठस्य खामिश्रन्थे उपलम्मा-दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यक्कादिगणे 'दीस्त्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-मिश्रन्थे च न्यक्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैनोपलम्भेन 'चकारस्य धत्वं निपास्यते' इसर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानस्वेऽपि खण्डनोक्तिः प्रता-रणपरैव ॥ २— 'भारोहणे गजारोहे' इति हमें ॥ त्राखुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यातृपता-वंसे संपरायसमूह्योः । काये तहप्रकाण्डे च श्रात्रादौ छन्दसो भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्रूळमारभ्य शाखाविधभागस्य'॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाखृ व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) पचायच् (१।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया । 'गु-रोध' (२।३।१०३) इतः—इति मुकुटः । तन्न । 'अज-व्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'शाखा ह्रमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥ ॥ शलि । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्वलिने' (३।१।१४०) इति णः । 'शाला तरस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-शाखायाः' ॥

शिफाजरे।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् खप्ते' (अ॰ आ॰ से॰)। बाहुलकात् फक् इस्रश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसि-कायां च मातरि'॥ (१) ॥ श्व॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ श्व॥ द्वे 'तरुमुलस्य जटाम्रस्य'॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्विनी शिफा ॥॥॥ अवरोहति लम्बते । 'हह वीजजन्मिन प्रादुर्भावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचायच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-रोहे च लतोद्गमे'॥ (१)॥॥। एकम् 'शाखामूलस्य'॥

मूलाचात्रं गता लता ॥ ११ ॥

मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता यत् । मुकु-टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तहमूलात्प्रमृति दृक्षाप्र-पर्यन्तं गता गुङ्च्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वृक्षाप्रगामिन्या लतायाः' ॥ किरोऽप्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीक् सेवायाम्' (स्वा॰उ॰से॰)। 'श्रयतेः खाङ्गे शिरः किच' (उ॰ ४।१९४) इत्यसुन् धातोः शिरादेशश्च । यनु—शेते खाङ्गोपिर तिष्ठति । 'शीङः किच' इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादि- धूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाप्रे शिखरे मस्तकेऽपि च'॥ (१)॥ श्रा अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' । (स्वा॰ प॰ से॰) 'ऋजेन्द्राप्रवज्ञ-' (उ॰ २।२८) इति साधु । 'श्रयं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यात्रपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिषेयवत्'॥ (२)॥ ॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३)। 'शिखरोऽस्त्री हुमाप्रे चादिश्क्ष-पुरुकाप्रयोः'॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'शिखरस्य'॥

स्लं बुझोऽङ्गिनामकः।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्या॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।११३५) इति कः । 'मूलं शिफा- खयोः । भे निकुके प्रन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥ ॥ । । वप्राति व-ध्यते वा । 'वन्ध वन्धने' (क्ष्या॰ प॰ अ॰) । 'वन्धेर्प्रधि- खुषी च' (उ॰ ३।५) इति नक् । 'खुष्रो ना मूलस्द्रयोः' ॥ (२) ॥ ॥ अङ्केनीम नाम यस्य । 'अङ्किनी पादमूलयोः' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मजा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'स गताँ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घल् । 'सारो वले मजानि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मजाति । 'दुम-स्जो छुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰) । 'श्वनुक्षन्-' (उ॰ १।१५९) इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'निरे' इति वा पाठः। पुंसीखर्थः ॥*॥ 'लजावद्राजवन्मजा मांससाराशिसारयोः' इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मजोक्ता मज्जया सह' इति द्विहन्पकोषाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥ 'नृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री वर्कं वक्कलमिस्रयाम्॥ १२॥

त्विगिति ॥ त्वचित । 'त्वच संवरणे' (तु॰ प॰ से॰)
किप् (३१२१९८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ॰ २१६३)
चाचिक् । ('त्वक् श्ची चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥ ॥ वलित । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ।
'श्चेकवल्कोल्काः' (उ॰ ३१४२) इति कन् । यद्वा 'वल्क परिभाषणे' (चु॰ प॰ से॰) । वल्कयित । पचाद्यच् (३१९१
१३४) । ('वल्कं वल्कलशल्कयोः') ॥ (२) ॥ ॥ वलते ।
वाहुलकात्कलः । वल्कं लाति, इति तु स्वामी । यन्तु—वलतेः कलच्— इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥ ॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्टं दारु

काष्ट्रमिति ॥ काशते । 'कार्य दीसौ' (भ्वा०आ०से०)। 'हिनेकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र-' (ज्ञार्) इति नेट् । 'काष्ट्रं दारुणि काष्ट्रा च प्रकर्षे स्थानमान्त्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभिवापि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्र्या॰ प० से०) । 'दृस्सनिजनि' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुंनपुंसकयोद्द्रिद्धः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्थात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्'॥ (२) ॥॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य'॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्।

इन्धेति ॥ इन्धेऽप्रिरनेन । 'नि इन्धी दीप्ती' (इ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ एघतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु—बाहुलकान्नलोपो गुणश्व—इति मुकुटः । तेन्न । एघतेरुमयासंभवात् ॥ (२) ॥ ॥ इध्यतेऽनेन । 'नि इन्धी दीप्ती' (इ० आ० से०) । 'इबियुधीन्ध--' (उ० १।१४५) इति मक् । 'भनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥ ॥ एथेः 'हलश्व' (३।३ १२१) इति करणे घन् । 'नि इन्धी' (इ० आ० से०) । 'भनेदेधौद्य-' (६।४।२९) इति निपातो वा। एधः पुंस-यम् ॥ (४) ॥ ॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) ॥ (५) ॥ ॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) ॥ (५) ॥ ॥ मिध्यत्रिसंदीपनतृणकाष्टादेः' ॥ है 'यागादौ इयमानस्य काष्टस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इग्रुपघ-' (३।१।१३५) इति कः-इति मुकुटः। तत्र । कुहेश्वरादावदन्तादात्मनेपदिलात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) । मावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आनोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खुश्चादि्र-स्त्रस्य' ॥

वर्लंरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ॥ १३॥

वह्नेति ॥ वह्नते । 'वह्न संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
किप् (३।२।१८०)। ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰प॰अ०)।
'अव इः' (उ॰ ४।१३९) । वरु चासावरिश्च । यद्वा वह्नेः
संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) किप् । वह्नमृच्छति । 'अव इः' (उ॰ ४।१३९)॥ (१)॥॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'तुलस्यादेरमिनवोद्भिदि'॥

पत्रं पलाशं छद्नं दलं पर्ण छदः पुमान्।

पञ्चिमिति ॥ पति । 'पत्लू गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)।

१— 'इन्धेर्बाहुलकाम्नलोयः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगला प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २— 'एधान् हुताशन-वतः' इति कालिदासः— इति मुकुटः ॥ ३— डीवि दीर्घान्ते अपि । 'न्यव्युल वेक्षितवाहुवछरीका' इति माधः । 'न्ववञ्जलमञ्जरी-सनायकरम्' इति काल्यप्रकाशे— इति मुकुटः ॥

ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९)। 'पंत्रं तु वाहने पर्णे स्थात् पक्षे शर-पक्षिणोः'॥ (१)॥ भा 'पल्लसुन्मानमांसयोः'। पलं मांस-मश्राति । 'अश मोजने' (ऋया॰ प॰ से॰) । कर्मण्यण् (३। २।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'घनर्थे कः'।(३।३।५८)। पलति रक्षति जलादेः। 'पाल रक्षणे' प-चादिः (३।१।१२४)। पलं चलनमश्रुते व्याप्रोति-इत्याह । तन । 'घनथें कः' इति न । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातो रसत्त्वात् । प-चायजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभदात् । 'पै-लाजां छदने मतम् । शती किंग्रुकरक्षः सु पुंसि स्याद्धरिते त्रिष् इति मेदिनी । 'पलादाः किंशुकेऽसपे । हरिते, प-लाशं पत्रे' इति हैम: ॥ (२) ॥:॥ छद्यतेऽनेन । 'छद् अप-वारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'आधृषाद्वा' (ग॰ ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७)। 'छदनं च दले पक्षे पिधाने'॥ (३)॥ ॥ दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'दलमुत्सेधखण्डयोः। शब्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे'॥ (४) ॥ ॥ पिपर्ति । 'पू पालन-पूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'कैंपुविषिधाञ्भ्यो नः' । यद्वा प्रणति । 'प्रण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु॰ उ॰से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः-पिपर्ति प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचायचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इलाह । तन्न । असंभ-वात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णे तु पन्ने' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ छय-तेऽनेन। णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः। णिजन्तस्यापि छाद्यतेऽनेन । 'छादेघें-' (६।४।९६) इति हसः । 'छदः पलाशे गरुति प्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तक्लीवश्रमनिरासार्थम् ॥(६)॥*॥ 'षट् पञ्च-सात्रस्य'॥

पछवोऽस्त्री किसलयम्।

पद्धव इति ॥ पत्यते । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। द्धयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ छवश्च । पत्थां द्धयते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः प-च्छच्दोऽस्ति 'तोर्छि' (८।४६०) 'पर्छुँवः किसले वले। विटपे विस्तरेऽलक्तरागे शृङ्गारिषद्भयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि झीवे च पद्धवः'॥ (१) ॥॥। किंचित्सलेति । 'षल् गतौ' (भ्वा॰

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपन्नाः साधवो न तरवः' इति दमयन्तीक्षेषात् ॥ २-—पळाशं तालव्यान्तम् 'नवपळाशपळाशवनं
पुरः' इति माधयमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—एतादृशस्त्रं तु
नोपळभ्यते । किं तु 'धापॄ्वस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०३।६) इत्येवं
स्त्रमुळ्वळदत्तादिषूपळभ्यते ॥ ४—ळकारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न
तु लोकस्य कदापि च विपळ्ळवाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—दन्त्यसकारवान् 'किसळ्यैः सळ्यैरिव' इति र्ष्युयमकात्—इति
स्रक्टः ॥

प॰ से॰)। वाहुळकात् कयन् प्रत्ययः। प्रुषोदरादिः (६।३। १०९)॥ (२)॥३॥ द्वे **'नवपञ्जस्य'**॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्॥ १४॥

विस्तिति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृ व आच्छादने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'प्रथने वावशन्दे' ॥ (३।३।३३) इति भावे घत्र । 'विस्तारस्ततो विटपे' ॥ (१) ॥ ॥ विटान् पाति । 'पारक्षणे' (अ॰ प॰अ॰)। 'आतोऽन्तुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰अ॰)। 'घलर्थे कः' (बा॰ ३।३।५८)। यद्वा विटति, विट्यते वा । 'विट आकोशे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विटपविष्टप-' (उ॰ ३।१४५) इति कपन् । यत्तु—वट्यते वेष्टयतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विटपादयथ्य' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । एतादशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न क्षियां स्तम्वशाखाविस्तारपञ्चवे । विटाधिषे ना'॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शाखादिविन्तारपञ्चवे । विटाधिषे ना'॥ (२)॥ ॥ व्वे 'शाखादिविन्त्रिस्तारस्य'। केवित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पञ्चवादिचतु-ष्टयमेकार्थमाहुः। 'शाखायां पञ्चवे स्तम्वे विस्तारे विटपो-ऽिक्रयाम्' इति रमसाच । 'स्कन्धादुर्ध्वं तरोः शाखा कटंप्रो विटपो मतः' इति काल्याच ॥

वृक्षादीनां फलं संस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना छतागुल्मादिप्रहः । केवित्तु 'वृ-क्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संवधन्ति । फलति । 'फल निम्पत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३१११३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक्सस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राप्ते व्युष्टिलामयोः)'॥ ॥ सिता । 'वस पित सप्ते' (अ॰ प॰ से॰) 'माछासिस-स्मयो यः' (उ॰ ४११०९) ॥॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शस्यते । 'तिकशित्तचित्तं' (वा॰ ३१९१९७) इति यत्।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्विन्ता । 'अचो यत्' (३१९१९०) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । वसेर्द्विदन्त्यस्य 'तिक्व–' (वा॰ ३१९१९०) इत्यत्राप्रह-णाच ॥ (१) ॥॥ हे 'फलस्य'॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम्।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृज् वरणे' (सा० उ० से०)। वाहुलकात् 'अजिघृलि—' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं किल्पतवान् ।—वाहुल्यान्न णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसववन्धे च घटीधारा-कृचाप्रयोः' ॥ (१) ॥ ॥ प्रसूयते । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५०) वध्यतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (ज्ञ्या० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।१९०) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य वन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूला-धारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।९।१३४) अटति। 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मृगय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) कुः। शलक्षासावद्धश। तालव्यादिः। 'शटीशटितं शलादुः' इत्यूष्म-मेदात्॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अपककलस्य'॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पे ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते। 'वनु याचने' (त॰ आ॰ से॰)। घन् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे। जलसंक्षतवा-तोर्मिसुरङ्गासीरमेषु च' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य'॥

उमे त्रिषु ॥ १५॥

उभे इति ॥ उमे शलाइनाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'ना ना' ॥ श्रा स्नारको जालकं क्लीवे

सारक इति ॥ क्षंरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्या-दिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पिक्षमतस्यादिपिटके जालके-ऽपि च' ॥ (१) ॥॥॥ जालमिव । 'इवे प्रति—' (५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरिष । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजली-कायामिष स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामइमरचिताङ्गरिक्षण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य'॥

कलिका कोरकः पुमान्।

किकेति ॥ कल्यति 'कल् गतौ संख्याने च' (नुरादिः)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। खार्ये कन् (५।३।७५)॥ (१)॥ ॥ अर्थते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'कृवादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति तुन् 'कोरकोऽस्रो कुब्बले स्थात्ककोलकमृणालयोः'॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अविकसित-कलिकायाः'॥

स्याद्वत्सकस्तु स्तवकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिनेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ॰ ३।६८) इति सः कित् । 'स्तवके

१-कटपो ॥ २-ससं दन्सादि 'माम्यकविकथावन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः' इति दमयन्तिश्वेषात् ॥

१—- गुंसि प्रजुरप्रयोगदर्शनादुक्तम्। न .तु नियमार्थम् । क्वीवलिक्नोऽपि । 'कोरकोऽली कुब्बलेऽपि' इलादिमेदिन्यादिदर्शनात्। अत पव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माघः—- इति मुकुटः।

हारभेदे च गुत्सः स्तम्वेऽपि कीर्तितः' इति दन्सान्तेषु रहः ॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यरछक्' इसाह । सार्थे कन् (५१३१०५)। 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकला-पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ ॥ स्तूयते । 'छुन् स्तुतौ' (अ० प० अ०)। 'कृवादिभ्यः' (उ० ५१३५) इति चुन् । यहा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्यजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्यस्येसन्ये ॥

कुर्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६॥

कुट्मल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा। 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां
क्मलच् (उ० १११०९) इति क्मलचि ॥३॥ वाहुलकात्
'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (क्मिन 'कुड्यलः')।
('कुड्यलो मुकुले पुंति न द्वयोर्नरकान्तरे')॥ (१)॥३॥
मुखति कलिकात्वम् । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। वाहुलकाद्धलक् ॥—'मुञ्जेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति खामिमुकुटौ । तत्र । तादशसूत्राभावात्॥ (२) ॥३॥ 'ईषद्धिकासोन्मुखकलिकायाः' द्वे॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रस्नं कुसुमं सुमम्।

स्त्रिय इति ॥ सुष्रु मन्यन्ते आमिः । 'मन ज्ञाने' (दि॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तन्न । अन्यपदार्थत्वालामात् । 'भूम्नि स्नियां सुमनसः' इति रत्न-कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादेरेकैलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प॰ से॰)।पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'पुष्पं विकास आर्तवे। धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्रहर्ज्याप' इति हैमः॥ (२) ॥ असूयते सा । 'धूङ् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'स्तादय ओदितः' (ग॰ ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानलम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः॥ (३) ॥*॥ कुस्पति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-सेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः'॥ (४)॥*॥ 'सर्वेसाधुसमानेषु समं स्यादिभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥#॥ चलारि 'युष्पसामान्यस्य'॥

सकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द् इति ॥ मकरमि वति । कामजनकलात् ।

?—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रा-दिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो या चोत्तरपद-लीपः' इति वार्तिकसरणे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३—'वेश्या इसशानसुमना इव वर्जनीया' इति शूद्रकप्रयोगः—इति सुकुटः ॥ 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति । 'अदि वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा॰६।१।९४)। यत्तु-'गतिकारकोपपदानाम्-' (प॰ २।२।१९) इत्युक्तेः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे प्रध्ययनवत् पररूपत्वम्—इति सुकुटः । तन्न । उत्तरदछे विभक्त्यगुत्पत्ता-विप पूर्वदछे विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्म-कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्रा-ध्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पुष्पसधोः'॥

परागः सुमनोरजः॥ १७॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः। 'प-रागः धुमनोरेणौ धूलीस्नानीययोरपि। गिरिप्रभेदे विख्याता-बुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥*॥ सुमनसां रजः॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पुष्परेणोः'॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च । वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं होयमिल्यथः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले छुक्' (४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति छक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम्।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यक्ष' (४।३।१६७) इति छप् । 'छपि युक्तवक्ष्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा॰ १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या । आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) वदरी कण्टकारिका' इत्यादयः॥

आश्वत्थवैणव्रह्माक्षनैयग्रोधेङ्कदं फले ॥ १८॥ वाहतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'प्रक्षा-दिभ्योण्' (४।३।१६४) ॥'(१) ॥*॥ वेणोः । 'विल्वादिभ्यो-ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः) विधेर्नाणो छक् ॥ (१) ॥*॥ 'न्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७। ३।५) इलैच् ॥ (१) ॥*॥ इङ्घ्या इदम् ॥ (१) ॥*॥ वृह्त्याः फलम् ॥ (१) ॥*॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्' पृथकपृथगेकैकम् ॥

फले जम्बा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्दूहम्भूजम्बू-' (उ॰ १।९३) इलनेन कूप्रसयो बुगाग-

१-- 'कौसुमे रेणी' इति पाठः ॥

मश्च निपातितः। 'जम्बूः स्थात्पादपान्तरे। तथा सुमेहसरिति द्वीपमेदेऽपि च स्नियाम्'। जम्ब्वाः फलम्। 'जम्ब्वा
वा' (४।३।१६५) इत्यण्। तस्य विधानसामर्थ्यात्र छक्।
पक्षे 'ओरव्' (४।१।१३९) तस्य 'छप् च' (४।३।१६६) इति
वा छप्। 'छपि युक्तवत्–' (१।२।५१)। पक्षे फल्ले 'छक्'
(४।३।१६३)। छपि जम्बूः॥ (१)॥ ॥ छिक 'हस्सो नपुंसके–' (१।२।४८) इति हैस्वे जम्बु॥ (१)॥ ॥ अणि जाम्ववम्॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य'॥
पुष्पे जातिप्रसृतयः स्विलङ्काः

पुष्प इति ॥ जालाः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु व-हुलम्' (वा॰ ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरत्र्' (४।३। १४०) अणः (४।३।) च छप् । 'यूथिकारोफालिकाम-स्किकाद्याः'॥

वीहयः फले ॥ १९ ॥

ञीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-ष-' (४।३।१३५) इस्रण् । 'फलपाकश्चषाम्-' (वा॰ ४।३। १६६) इति छप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मुलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकूष्माण्ड्या मूळं पुष्पं फलमपि । विदारी । गम्भारी । शालपणी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पारला।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । छिक (वा० ४।२। १६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुत्रीहिश्च पा-टलः' इति शाश्वतात् पुंलिक्वोऽिष ॥

बोधिद्वमश्चलदलः पिष्पलः कुञ्जराशनः॥ २०॥ अभ्वत्थे

बोधीति ॥ वुध्यते । 'वुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः । 'वोधिः पुंति समाधेश्व मेदे पिप्पलपादपे' । रलकोषेऽपि 'पिप्पलो वोधिरश्वत्थः' इति । वोधिश्वासौ हम-श्व ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (१) ॥*॥ पिप्पलं जलमस्यास्ति । मूले सिक्तलात् । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'पि-प्पलं सलिले वस्नछेदमेदे च ना तराँ' ॥ (३) ॥*॥ कुझरे-

१—'परिणतजम्मुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हस्वान्तप्रयोगः।
तत्र 'फल उत्तरपदे, 'इको हस्वोऽङयो गालवस्य' (६।३।६१) इति
हस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलास्रवन्त्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको हस्वः' इति हस्वत्वम् । 'जन्मुः' इति प्रकृत्यनतरमस्ति । 'तस्माज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति संसारावर्तः—इति मुंकुटः॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
पाटलम्' इति क्षीवपाठस्यैवोपलम्मेन 'पाटला पाटलो स्वी
स्थादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्वस्य निषेधान्न पुंलिकः॥

णार्यते । 'अश भोजने' (म्या॰ प॰ से॰) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३)॥ (४)॥॥॥ शाल्मलिवटायपेक्षया न श्वित्रं तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। यद्वा अश्वत्यं जलमस्यास्ति । अश्वआयन् (५। २।१२७)। 'आपः प्रजाहितं शीतमध्वत्यं पवनं विषम् भ् इति केशरमाला । 'अश्वत्यः पिप्पल्हौ स्यादश्वत्था पृणिमा मता'॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'पिप्पल्हौ स्यादश्वत्था

अथ कपित्थे स्युर्देघित्थग्राहिमन्मथाः। तस्मिन्दिधिफलः पुष्पफलदन्तराटावि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्सत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥॥ अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि पृषोदरादिः ॥ (१) ॥॥॥ दिधवर्णो द्रवितिष्ठलस्मिन् ॥ (२) ॥॥॥ यहाति । 'प्रह उपादाने' (म्या॰ प॰ से॰) । प्रह्यादिलात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥॥॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰३।३। १०८) । 'गमः क्रौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति नल्लोपः । तुक् (६।१।७१) मथित । 'मथे विलोडने' (म्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुघे' ॥ (४) ॥॥॥ दिध फल्लेऽस्य ॥ (५) ॥॥॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥॥॥ दन्तानां शठ इव । अंपकारिलात् ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'किपत्थ-स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः।

उद्घिति ॥ उल्लिक्षितमम्बरमनेन ॥ उद्दिशयेनाम्बते वा। 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकाद्रन् । पृषोद्र-रादिः (६।३।१०९)। 'उदुम्बरस्तु देहस्यां दृक्षभेदे च पण्डके। कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रेऽपि स्थानपुंसकम्' इति मेदिनी। मुकुटस्तु मेदिनीसंमस्या टवर्गतृतीयमध्यमप्याह। तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात्। आद्यन्तयोरेव नियम्मात् ॥ (१)॥॥॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२)॥॥॥ यज्ञम् क्षति। अगिर्गत्यां (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मण्यण् (३।२।१)॥ (३)॥॥॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'उदुम्बरस्य'॥

कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः॥ २२॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विदणाति 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥(१)॥॥॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५)॥ (२)॥॥॥ कुमुद्दाल्यति । 'दल विदारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। ('कुद्दाल्यः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके')॥ (३)॥॥॥ युगं युगमं पत्रमस्य ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कोविदारस्य', 'कचनार' इति ख्यातस्य॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः।

सप्ति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ विशाला त्वगस्य ॥ (१) ॥ ॥ शरि पुष्प्यति । 'कालात्सा- धुपुष्प्यत्—' (४।३।४३) इत्यण् ॥ ॥ शारदी ङ्यन्ताऽपि । 'शारदी तोयपिष्पत्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेषु छहः । '(शारदोऽघ्दे, स्त्रियां तोयपिष्पलीसप्तपर्णयोः । सस्य स्त्रीवं, शरज्ञातनृतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी' ॥ (३) ॥ ॥ विषमाश्चदा यस्य ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य,' 'छत्ववती' इति स्यातस्य ॥

आरंवधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः॥ २३॥ आरंवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' ( )। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्यह्नोपौ' (वा॰ ६।४।४८) इत्यह्नोपः। ~~'रज~~्ञ रागे' (भ्वा॰, दि॰ उ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३। ३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आ समन्तात् । रुजं वधतिं छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-रणेषु' । प्रवोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र । उक्त-भातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु-विधः प्रकृत्य-न्तरम्—इति 'जनिवध्योक्ष' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः । तन्त्र । सुनित्रयविरोधात्, इति प्रपश्चितं मनोरमामण्डने । यदिप स्त्रामिनोक्तम् — आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र — इति । तदिप न । व्यधिकरणवहुत्रीहित्न-पृपोदरादि (६।३।१०९)-ह्वकल्पनप्रसङ्गात्॥ ॥ त्र्यच्कोऽपि हस्वादिरपि । 'आरग्वधोsय संपाकः कृतमालस्तथार्ग्वधः' इति रलकोषात्॥ (१) ॥ । राजा चासौ दृक्षश्च । दृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं बृक्षति, इति वा । 'ओव्रश्रू छेदने' (तु० प० से०) । वाहुलकात् सक् ॥ (२)॥≄॥ 'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्सादिः । 'संपाकसार्कके, धृष्टे त्रिषु ना चतुरक्कुले' ॥ ॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः) तालव्यादिरिप ॥ ॥ स्वामी तु-शमीं शिविम् अकति, इति विगृह्णन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥ ॥ चतस्रो-Sहुळयः प्रमाणमस्य पर्वणः। तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥÷॥ आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ, अव, गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। विच् (३।२।७५)। अति । 'अत सातलगमने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥ व्याघीन् इन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२)॥ (६)॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः॥ (७) ॥*॥ शोभनो नर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः । ('सुपर्णः खर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णी-

कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातारे') ॥ (८)॥॥॥ अष्टी 'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तराठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥२४॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
'गम्भीरादयथ' (उ॰ ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्णे स्यात्तथा 'दन्तश्रुद्धमे' ॥ (१) ॥॥॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्याद्दन्तश्रुद्धमे' ॥ (१) ॥॥॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्याद्दन्तश्रुद्धो जम्बीरे कपित्थे कमरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याचाङ्गेयां.तु योषिति' ॥ (२) ॥॥॥
जम्भयसम्लत्वात्। 'जभी गात्रविनामे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'रिधजमो—' (७।१।६१) इति तुम्।
'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरंसे हंनौ जम्बीरत्त्नयोः' ॥ (३) ॥॥॥ गम्भीरादित्वात् (उ॰ ४।३५) इरन् ॥
(४) ॥॥॥ दृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलच् । ('जम्भलः
पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च') ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च
'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः।

चरेति॥ वृणोति। 'वृज् वरणे' (स्ता० उ० से०)। कर्तिर ल्युट् (३।३।११३)। करणे (३।३।११७) वा॥ (१)॥ ॥ 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३)। 'वरुण-स्तरुभेदेऽन्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः'॥ (२)॥ ॥ सिनोति, सीयते, वा। 'विज् वन्धने' (स्ता० उ० अ०)। 'सितनि—' (उ० १।६९) इति तुन्। 'सेतुर्नाली कुमारके'॥ (३)॥ ॥ तिक्तः शाकोऽस्य। शाकत्वं चास्य पन्नाणां शाकमध्ये पाठात्। 'तिक्तशाकस्तु खिरे वरुणे पत्रसुन्दरे'॥ (४)॥ ॥ अमारिश्वरतरुणत्वात्। कुमारयति। 'कुमार कीडायाम्' (चु० उ० से०)। पचायच् (३।१।१३४)। कुमार इव 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन्॥ (५)॥ ॥ पन्न 'वरणस्य'॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः॥ २५॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२। १।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव । 'पुंनागस्त स्वतित्पळे । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्वमान्तरे ॥ (१) ॥ ॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०)। 'पुरः कुषन्' (उ० ४।०४) । यत्तु—'पिपार्ति' इति विगृद्धा 'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रमसात् । 'पुरुष-स्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥ ॥ तुञ्ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, चु० उ०)। घञ् (३।३।१८)। न्यङ्कादिः (७।३।५३)। उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्काः पुंनागनगयो-कुंघे स्वादुश्रतेऽन्यवत् । तुङ्की प्रोक्ता हित्यायां वर्वरायामपी- व्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ प्रश्वस्ताः केसरा अस्य । अर्श-आवन् (५।२।१२७)। 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु वकुलहुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्थात्केसरं तु हिङ्कानि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वक्षमः ॥ (५)॥*॥ पश्च 'पुंनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति स्थातस्य ॥ पारिभद्रे निस्यतस्मन्दारः पारिजातकः।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५१२११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञाचण् (५१४१३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्री मन्दारे देवदारुणि' ॥ (१) ॥ ॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
से०) । प्रवोदरादिः (६१३१९०६) । निवति । 'णिवि सेचने'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । ववयोरैक्यम् ।
कर्मणि घञ् (३१३१९९) वा । निम्वसंज्ञकस्तरः । शाकपार्थिवादिः (वा० २१९१६९) ॥ (२) ॥ ॥ मन्दा अरा यस्य ।
मन्दमुच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
(३१२११) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुसादौ' (भ्वा० आ० से०)।
'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३१९३४) ॥ (३) ॥ ॥
पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्ञातो वा ।
सार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'निम्बतरोः'
'वकायिनी' इति स्थातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वरतिमुक्तकः ॥ २६॥ वञ्चलश्चित्रकृष्ट

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'पिश समाधी' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१।९३५) इति कः । यद्वा अति-कान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समा-सः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१) ॥ ॥ स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् । 'स्यन्द्रं तु स्मृतं झीवे रथाङ्गे तिनिशे निरं इति रमसः । 'स्यन्द्नं तु ख़ुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ नयति । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्रकप्रान्ते स्त्रियामि' इति स्दः । 'ढूलोपे-' (६।३। १११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ श्रा रथस्य द्वः । तत्रोपयुक्त-लात् ॥ (४) ॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५१४।१५४) ॥ (५) ॥ ॥ वच्यते । 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुछकादुलो जत्वं च। 'बञ्जूल: पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरिप' ॥ (६) ॥ ॥ चित्रं करोति । अतिदार्व्येऽ-पि लघुलात् । किप् (३।२।०६) ॥ ॥ सप्त 'तिनिशस्य'॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति-' (वा॰ ३।१। २६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच् ॥ (१) ॥∗॥ तनोति । 'ततु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः। 'अन्ये- षामिप' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः छक्ष्म्यास्तन ईतनः, कपीनां कपेवां ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आम्रमतित 'अत सातस्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्रुआदिभ्यो नुन्' (उ॰ ५।३५) ॥*॥ इस्तादिरिप । अम्छलमतित । रखयोरै-क्यम् । 'कपिन्यूतोऽम्रातकोऽस्य फले पग्रुहरीतको' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'मं-वाडा' इति ख्यातस्य ॥

. मध्के तु गुडपुष्पमधुद्धमौ ॥ २७ ॥ वानप्रस्थमधुष्ठीछौ

मध्विति ॥ महाते मन्यते वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) वा। 'उल्लकादयश्व' (उ॰ ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥ (२) ॥*॥ मधुनामा हुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशें भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'वानप्रस्थो मधूं-केऽपि स्यानृतीयाश्रमे पुमान्'॥ (४) ॥*॥ मधु ष्ठीवति । 'ष्ठिषु निरसने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः। (६।३।१०९)। मधु ष्ठीले गर्मेऽस्य, इति वा॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य॥

जलजेऽत्र मधूलकः।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अव् प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा' मिप-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुमूलादयः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति साधवः। 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकम् 'जलजमधूकस्य'॥ पीलो गुडफलः संसी

पीति ॥ पीछति । 'पीछ प्रतिष्टम्मे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
मृग्य्वादिलात् (उ॰ १।३७) उः । ('पीछु: पुमान् प्रस्ने
स्यात् परमाणी मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च ताछस्य काण्डपादपभेदयोः') ॥ (१) ॥॥ गुड इव फलमस्य ॥' (२) ॥॥॥
संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ।
आवस्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीछु' इति ख्यातस्य ॥

तसिंस्तु गिरिसंमवे ॥ २८ ॥ अक्षोटकर्पराछौ हो

तसिमिति ॥ तसिन् पीलौ गिरिजे । अक्ष्णोति । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादोटः । 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा कर्परास्यास्ति । सिष्मादिरवात् (५।२।९७) लच् ॥ शा 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥ शा द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥ अङ्कोटे त निकोचकः ।

अङ्गोट इति ॥ अङ्गाते 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥÷॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'कृयादिभ्यो तुन्' (उ॰ ५।३५)॥ (२)॥÷॥ 'अङ्गोलः' अपि ॥÷॥ द्वे 'अङ्गोलस्य' 'ढेरा' इति स्यातस्य ॥

पलादो किंशुकः पर्णो वातपोधः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अशिआयच् (५१२। १२७) । यद्वा पर्लं मांसमश्राति । 'अश मोजने' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२।१) । 'पलाशः किंशुंकेऽस्रपे । हित्ते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ किंचित् ग्रुक इत । ग्रुक्तुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ '(२) ॥॥॥ प्रणति । 'पृण् भीणने' (तु॰ प॰ से॰) अच् (३१९११३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अशिआयच् (५१२११२७) । यद्वा पिपर्ति । 'पृष्पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) 'कृपृष्विभ्याय्भयो नः' । 'पर्णं पत्रे किंग्रुके ना' ॥ (३) ॥॥॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसाय्याम्' (दि॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (४) ॥॥॥ वलारि 'पलाशस्य'॥

अथ वेतसे ॥ २९॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जलाः।

अधिति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'न्<u>पुंसके' (३।३।१</u>१४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्पति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्दा ऊयते । 'वेञ् तन्तुसंन्ताने' (भ्वा॰ ७० अ०)। 'वेयस्तुट्च' (उ० ३।११८) इलसच्। वाहु-रुकादात्वं न । यत्तु-'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपा-तनादेव तुद्-इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्श-नात्॥ (१)॥ ॥ रम्यतेऽत्र। 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'हनिकुषिणीञ्रमिकाशिभ्यः क्थन्' (उ॰ २।२)। 'रथौ सन्दनवानीरी' इलजयः । 'रथः पुमान-वयवे सन्दने वेतसेऽपि च'॥ (२) ॥*॥ अभ्रमिव अभ्र-समये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥३॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणामावस । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वितसेऽपि च'॥ (४) ॥ शा शीतमस्यास्ति । अच् (५।२ १२ं७)। 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रमसः । क्लीबलिक्समि । 'शीतं तुषारवानीरवहुवारहुमेषु च'

इत्यजयात्॥ (५)॥ ॥ वायति। 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) किप् (३।२।९७८)। वां शुष्कम् आ समन्तात्री-रमस्य॥ (६)॥ ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ सें॰)। बाहुकादुलच्, नुम् च। 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसा-शोकयोरिप'॥ (७)॥ ॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य॥

द्रौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३०॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते। 'व्यध ताडने' (दि॰ प॰ अ॰)। घम् (३।३।९९)। 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्वमो-रपले'॥ (१)॥ ॥ नद्यां भवा। 'नद्यादिभ्यो हक्' (४।२। ९७)। 'नादेयी नागरक्वे स्याज्ञयायां जलवेतसे। भूमि-जम्ब्वां च जम्ब्वां च काङ्किष्ठेऽपि च योषिति'॥ (३)॥ ॥ ॥ अम्बुनि जातो वेतसः। शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९)

॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥ शोभाक्षने शिम्रुतीक्ष्णगन्धकौक्षीवमोचकाः।

शोभेति॥ शोभामनिक । 'अज्ञ व्यक्तिप्रक्षणकान्ति-गतिषु' (रु॰ प॰ से॰)। कर्तरि ल्युट् (३।३।११३)। 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।३। ४८) 'शौभाजनः' ॥ ॥ सुष्ठु मा तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३)। प्रज्ञावणि (५।४।३८) ('सौभाञ्जनः') दन्सादि-रिप ॥ (१) ॥ ॥ शिनोति । 'शिन् निशाने' (खा॰ ७० अ०) । 'जञ्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शियुनी शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्णों गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥ श्रा आसीवते, आसीवयति वा। 'सीवृ मदे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाबच् (३।१।१२४) ॥३॥ हस्ता-दिरिप । 'अश्लीवं वशिरे, शिमी ना, ऽमत्ते पुनरन्यवत्'॥ (४) ॥≄॥ मोचयति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०)। णिच् (३।१।२६)। अच् (३।१।१३४)। 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः'। ततः खार्थे कन् (५। ३।७५)॥ (५) ॥ ।।। पश्च 'शियोः' 'सहेजँन्' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशियुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्र-धानः शिशुः-इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठा-नाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिग्रुः-इत्येके ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'मधुशिष्रोः' 'मगुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समी ॥ ३१ ॥ अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लग्चने निम्बे फे-

१— ख्यनम् लीः संकेषः । किप् (वा० ३।३।१०८) । तया काँचको व्यथाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥ २— 'पलाशः किंशुकः शरी । इरिद्रणों राक्षसश्च पलाशं छेदने स्मृतम्' इति पाठः ॥

१— 'काश्नीर' इति रान्तमिदम् ,-इलन्ये—इति मुकुटः । २— 'तरुणीजन इनाधिगतश्चोमाञ्जनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इलाश्चर्यमञ्जरीतस्ताल्य्यादिः - इति मुकुटः ॥

निले काककङ्कयोः' ॥॥। रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाश्चमामाने पुंति खा च केनिले' ॥ (१) ॥॥॥ फेनोऽस्मास्ति । 'फेना-दिल्ख' (५।२।९९)। ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले वदरे फेनवलिप')॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अरिष्टस्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

विक्वे शाण्डिल्यशैलूषौ माल्र्स्थ्रीफलावपि।

बीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु॰ प॰ से॰)। उत्वादिः (उ॰ ४१९५) ('विल्यं फले श्रीफले ना')॥ (१)॥ ॥ शण्डते । 'शिंड रुजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सिलं-' (उ॰ ११५४) इत्यादिनेल्य् । शण्डिल्स्य गोत्राप्त्रम् । 'गर्गादिभ्यो यम्' (४१११९०५) शाण्डिल्स्य इव, इति । शण्डसित रुजं करोति वा। इलचि (उ॰ ११५४) खार्थे ष्यम् । (वा॰ ५१९१९२४)। 'शाण्डिल्सः पावकान्तरे । विल्वे सुनौ च' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ शिल्ल्षस्याप्त्रम् । शेल्ल्ष इव इति वा। 'नटे विल्वे च शैल्ल्षः' इति ताल्ल्यादिमूर्धन्यान्ते रमसः॥ (३) ॥ ॥ मां लक्ष्मी परेषां छनाति । 'ल्ल्स् छेदने' (न्या॰ उ॰ से॰)। बाहुल्लाइक्॥ (४)॥ ॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थवादिः (वा॰ २१९१६९)। 'श्रीफलः पुंति माल्लरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रयाम्'॥ (५)॥ ॥ पत्र 'विल्वचु-स्रस्य'॥

प्रक्षो जटी पर्कटी स्यात्

ष्ठिति ॥ प्रक्षरित । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । किपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)। यद्वा प्रस्यते । 'प्रक्ष मक्षणे' (भ्वा० उ० से०)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। प्रक्षति अघो गच्छिति वा। अच् (३।१।१३४)। 'प्रक्षते जटीगर्दमाण्ड-द्वीपमित्कुज्ञराशने'॥ (१)॥ ॥ जटित । 'जट संघाते' (भवा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। ङीष् (ग० ४।१।४५) वा। 'जटा लप्नकचे मूले मांस्यां, प्रक्षे पुनर्जिटी'। रुद्रे तु—'गर्दमाण्डे जटीप्रक्षी'॥ (१)॥ १॥ प्रच्यते। 'पृची संपर्के' (६० प० से०)। बाहुलकात् कटः। गौरादिङीष् (४।१।४१)। 'पर्कटी नृतनफले पृगादेः प्रक्षपादपे'। शाश्वतेऽपि 'विश्वेया पर्कटी प्रक्षः प्रक्षः प्रप्यः लपादपः'॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'प्रक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य

न्यप्रोधो बहुपाद्वदैः॥ ३२॥

स्यगिति ॥ न्यक् रणिद्ध । 'रुधिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ॰) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

१--- 'विटे मुनी' इति पाठः ॥ २--- 'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीश्वेषः ॥

वटयोश्व शमीतरौ । स्यग्नोधी त्पिचित्रायाम्' ॥ (१) ॥॥॥ वहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥॥॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) । 'वटी-त्रिष्ठ गुणे पुंति स्यास्यग्रोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इसण्। गारुं नेत्रसवं वायति। 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा। 'गालवो मुनिमेदे स्याक्षेप्रवृक्षे च कीर्तितः'॥ (१) ॥*॥ शवराणा-मयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्लण् । 'शाबरी ग्रूक-शिम्ज्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोध्ने चै' इति ताल-व्यादिः ॥ ॥ दन्लादिरपि । 'सावराख्यापराघे च लोग्ने पापे च पठ्यते' इति दन्लादात्रजयः ॥ (२) ॥*॥ रणद्धि 'रुथिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ॰) वाहुलकादन् । 'श्रद्रादयः' इति रन्-इति मुकुटः । तत्र । तादशसूत्रामा-वात् । कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) । (रोघ्रोऽपि लत्वा-भावे। 'रोभ्रो ना गालवे क्षीवमपराधे च किल्विषे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृत्कृपिभ्यः कीटन्' (उ॰ ४।१८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥*॥ तिल्लनेनाङ्गम् । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥*॥ मार्ष्यंऽनेन । 'मृजू शुद्धौ' (अ॰ प॰ से॰) । त्युट् (३।३। ११७)॥--नन्यादिल्युः (३।१।१३४)--इति मुकुटः । तन्न। तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्माष्टीं पुंसि स्याहो-ध्रशाखिनि'॥ (६)॥*॥ षट् 'श्वेतलोभ्रस्य'। आयौ श्वेतलोध्रे, शेषा रक्तलोध्रे इति खामी ॥

आम्रश्रूतो रसालः

आम्न इति ॥ अम्यते । 'अम गंखादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमितम्योदं र्षिश्व' (उ॰ २।१६) इति रक् दीर्षेश्व ॥ (१) ॥ ॥ चूष्यते स्म । 'चूष पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।९०२) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतित रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरमः॥ ३३॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अन् (३।१।१३४)॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितं सौरममस्य ॥ ॥ एकम् 'अतिसुगन्धान्नस्य'॥

१—इतः परम् 'शांकरिः पुंति कार्तिकेये गणाधिपे' इलिप लिखितमासीत् । परंतु तन्न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ कुम्भोत्ख्लकं क्लीवे काैशिको गुग्गुलुः पुरः।

किति ॥ 'कुम्भोळ्खलकम्' इति संघातविगृहीतम्। 'कार्मुके वारनायां च कुम्भः क्लीवं तु गुगगुली' इति रभसः। 'उद्बरे गुग्गुलो च ह्रोवमुक्तमुल्खलम्' इति रुद्रः । 'कु-म्मोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचसातिः ॥*॥ कमुम्माते । 'जम्म पूरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ष्वं सम् उल्लसम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । <mark>उद्धबं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप–'</mark> (३।२।३) इति कः । ततः खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ कुम्मोळ्खलकाकाराद् वृक्षकोशानिर्यातम् ॥ ॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठम् (वा० ४।३।६०) 'कौशिको नकुले व्यालमाहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोल्दकयोश्व स्याद्विश्वामित्र-मुनाविष । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' ॥ (३) ॥ ॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः। डल्योरेकलम्॥ (४)॥॥॥ पुरति। 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'पुरं पाटलिपुत्रेऽक्षे गुग्गुली तु पुमानयम्' इति रमसः । यत्तु--पिपर्ति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'ज-दोष्ट्रपूर्वस्य' (७।११०२) इत्युत्-इति खाम्याह । तन्न 'प्रीय तर्पणे कान्तौ च' (क्या॰ उ॰ से॰) इसस्य तत्र प्र-हणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विगृहीतलात् । 'त्रीणातीति त्रियः' इत्युक्ला 'इगुपघज्ञात्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्व ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'गुग्गुलवृक्षस्य'॥

शेलुः स्रेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४॥

शेखुरिति ॥ शिखति । 'शिख उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुळकादुः॥ (१)॥ ॥ श्रेष्माणमति । 'अत सातस्यामने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कुन् शिल्पिषंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ॰ २।३२)॥ (२)॥ ॥ श्राययते स्म । 'इयेङ् गती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'गस्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः। 'इवसूर्ति-' (६।९।२४) इति संप्रसारणम् । 'हळः' (६।४।२) इति दीर्घः॥ (३)॥ ॥ उद्दाख्यति । 'दछ विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।९।२६)। अच् (३।९।२४)॥ (४)॥ ॥ बहुन् वारयति। 'वृष्य् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। णिज्जन्तः (३।९।२६) कृन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२)॥ (५)॥ ॥ पद्य 'उद्दाळकस्य' 'वहुआर' इति 'छसोडा' इति स्थातस्य॥

राजादनं पियालः स्थात्सन्नकद्वर्धनुष्पटः। राजेति ॥ राजभिरवते। 'अद भक्षणे' (अ॰प॰अ॰)।

१—कर्मण्यंणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वानीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोषलिखित 'बहुवारे' इति प्रयोगात्॥

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३)। 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंगुकेऽपि च' ॥ :॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः। 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् हस्तः' (उ० ३।७६) ॥॥। वाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रयालेश्व । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥*॥ सैन्नो लीनः कहुर्वणीऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु॰ प॰ से॰) । 'भृ-मृशी-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रमः' इति रूप-रलाकरः । 'धनः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥ ॥ उसिः (उ० २।११७) वा। 'धनुः पियाछे ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मे-दिनी ॥*॥ पटति । 'पट गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे नां सुचेले पुनपुंसकम्' इति रथसः ॥*॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति खामी ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विभिति । 'डुम्ब् धारणपोषणयोः' (छ॰ उ॰ अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पृषोदरादिलात् गलम् ॥ ॥ 'कंभारी' इलिप ॥ (१) ॥ ॥ सर्वतो भद्रं यसाः। 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यित्रे गृहान्तरे। निम्वे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ ॥ काशते। 'काशृ दीप्तों' (म्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्ये भ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन्। 'वनो र च' (४।१।७) इति डीब्रो ॥ (३) ॥ ॥ मध्वव पर्णान्यस्याः। 'पापकर्ण-' (४।१।६४) इति डीब् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ अधुक्तानि पर्णान्यस्याः। 'श्रीपर्णस्लिप्तमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णां शाल्मक्षे हठे' इति हैमः। 'श्रीपर्णां काश्मरीकुम्भ्योः क्षीवे पद्माप्तिमन्थयोः' ॥ (५) ॥ ॥ मद्माणि पर्णान्यस्याः॥ (६) ॥ ॥ ॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' (वा॰ ५।२।१२०) इति यप्॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खं-भारी' इति ख्यातस्य ॥

कर्कधूर्वद्री कोली

• अथ द्योः।

अथेति ॥ कर्कं कण्डकं दधाति । 'डुधान्-' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'अन्दूहन्भू-' (उ॰ १।९३) इति निपातितः क्रूप्रत्य-यान्तः ॥—शकन्ध्वादित्वात् (वा॰ ६।१।९४) परह्नपम्—

१— 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-स्रेपाद ॥ २— सन्नः, कद्यश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी— इति सुकुटः ॥ इति खामी चिन्खः॥ (१) ॥ ॥ वदति । 'वद स्थैयें (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दिवि अमि-' (उ॰ ३।११७) इखरः। गौरादिङीष् (४।१।४१)। यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तः कर्कन्थृं-दरध—इति मुकुटः। तन्न। 'बह्री कोले, क्लीवं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात्॥ (१)॥ ॥ कोलित घनीमवित। 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिङीष् (४।१।४१)। मुकुटस्तु—इन् (उ॰ ४।११८) प्रस्यये वा डीष् (ग॰ ४।१।४५)—इस्ताह। तन्न। कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) छकोः (४।३।१६४) ङीषो छकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः। ('कोल्प्म' इति रूपानुपपत्तेः)॥ ॥ इनि (उ॰ ४।११८) (कोलिः) हस्तान्तोऽप्मा (३)॥ ॥ को वलित। 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।११३४)। कुवलीशन्दोऽप्यत्र॥ ॥ त्रीणि 'वद्याः'॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६॥

सौवीरं वद्रं घोण्टापि

कोलिसिति ॥ कोलीकुवलीवदरीणां फलेऽण् (४।३। १३४) छकौ (४।३।१६४)। 'छक् ति दितलिक (१।२।४९) इति हीषो छक्। 'कोलं कोलिफले क्लीवं पिप्पलीचव्ययोः क्लियाम्'॥ (१)॥॥॥ ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले')॥ (२)॥॥॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच' (५।२। ९९)॥ (३)॥॥॥ मुवीरदेशे भवम्। ('तत्र भवः' (४।३। ५३) इत्यण्। 'क्लोतोज्ञने तु स्तौवीरं वदरे काज्ञिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रमसः॥ (४)॥॥॥ (५)॥॥॥ घोणते। 'घुण अमणे' (भवा० आ० से०) वाहुलकादः। 'घोणटा तु वदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी)। 'वदरीसदशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्। अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते'॥ (६)॥॥॥ षट् 'कर्कधूफल्लस्य'। खामी तु—आवाल्यो वृक्षार्थाः। अन्ये फलार्थाः। घोण्टा तुभयार्था—इत्याद्द। खामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठिति॥

अथ स्थात्स्वादुकण्टकः।

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो प्रन्थिलो व्याघ्रपादपि॥ ३७॥

अथेति ॥ कण्डकोऽस्यास्ति । अर्श आयन् (पार।१२७) स्वादुश्वासौ कण्डकश्व ॥ (१) ॥ ॥ विकङ्कते । 'किकर्गस्यरंः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अतन् प्रस्ययः ॥ (२) ॥ ॥ स्वाया वृक्षः । 'स्रुवा द्वयोहीं मपात्रे सक्षकीमूर्वयोः स्नियाम्' ॥ (३) ॥ ॥ प्रान्थरस्यास्ति सिष्मादिसाह्यन् (पार।९७) ॥ (४) ॥ ॥ व्याप्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः –' (पार।१३८) इसकारलोपः ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'विकङ्क-तस्य' 'कट्टेर' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

परेति ॥ इरावला विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इलण् । 'परावतोऽश्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटहुमे । नागमेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः ख्रियाम् । नपुंसके महे-न्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥॥॥ नागा रजन्त्यत्र । 'रज्ञ रागे' (भवा० उ० अ०) । 'हल्रश्च' (३।३।१२१) इति घम् । नागस्य सिन्द्रस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥॥॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नायङ्गस्तक्रवास्तनः' इति वाचस्यतिः । 'ना-रङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गहुमेऽपि च'॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नेति ॥ नयां भवा । 'नयादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्यायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां जप्यायां च काङ्कष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ म्रेभेजम्बूः हस्रलात्सार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इस्रन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि॰ प॰ से॰) ।
मृगय्वादिः (उ॰ १।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१)
॥*॥ स्फूर्जति १ 'दुओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा॰ प॰से॰) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस ।
'कालस्कन्धस्तमाले स्थातिन्दुके जीवकद्वमे' इति विश्वः ॥
(३) ॥*॥ शिति कालः सारो मजा यस ॥ (४) ॥*॥
चलारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदुँ' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुछकः काकपीलुकः काकतिन्दुके।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥ ॥ पृषोदरादिः (६१३११०९) ॥ (१) ॥ ॥ कुलस्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव । 'इने प्रतिकृती' (५१३१९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यातं वैद्धकोकसंहती । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल- श्रेष्ठेष्ठ कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ काकैः पील्यते । 'पीलं प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥ ॥ चलारि 'कदुतिन्दुकुलस्य' ॥ 'कुचिला' इति ल्यातस्य इसन्ये ॥

१—नृणाति । बाहुळकादङ्गच् । गकारान्तोऽयम् । 'मवदैरिवधूवदने वने च नारङ्गतरूपशोमे भान्ति गण्डशैलस्थलालंकारधारिण्यो लोध्रलताः' इति दमयन्तीश्चेषात् ॥ २—उक्तं च
समन्वयप्रदीपे—'पत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते ।
तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्याक्तिलकं पुनः । चतुर्भिः
स्याच्यक्तलकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाजुलकमित्यार्थाः कथयन्ति
ततः परम् ॥' इति । तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिमों क्षमुष्कको ॥३९॥

गोलीति ॥ गोभिर्ल्हिते सा। 'लिह आसादने' (अ॰ ड॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥≈॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्धन्तेष्टो घत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घर्ज् (३।३।१८)। पार्ट लाति । बाहु-लकाहिः। घण्टा चासौ पाटलिश्व ॥⇒॥ स्नामी तु (घण्टा, पाटिलः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ मोक्षयित रोगम् । मुचेः (तु॰ प॰ अ॰) सन्नन्ताद्कर्मकाण्णिजन्ताद्च् (३।१। १३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु---'मोक्ष अव-साने' चुरादिः-इति सुकुटः । तिन्नर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ सु-ष्णाति रोगम् । 'सुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'सृष्भूशु-पिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१)। खार्थे कन् (५।३।७५)। यत्तु--'मुज्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तद्युक्तम् । तस्य (दि॰ प॰ से॰) दन्लान्तलात् । त्रयादि-षु पाठाभावाच । 'मुब्को मोक्षकदृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'लोभ्रविशेषस्य'॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलित । 'तिल क्षेहने ''(तु॰ प॰ से॰)। 'कुन् शिल्पसंत्रयोः' (उ॰ २।३२)। तिल इव, इति वा। कन् (५।३।९६)। 'तिलको हममेदेऽश्वमेदे च तिलकालके। क्षीवं सौवर्चलक्षोन्नोर्ने लियां तु विशेषके'॥ (१)॥॥॥ धुरति। 'धुर विलेखने' (तु॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'धुरकः कोकिलाक्षे स्याद्रोधुरे तिलकहुमे'॥ (२)॥॥॥ श्रीरस्लस्य। मतुप् (५।२।९४)। 'श्रीमां स्तिलकृक्षे नामनोहे धनिके त्रिषु'॥ (३)॥॥ त्रीण 'तिलकस्य'॥

समौ पिचुलझावुकौ।

सेति ॥ 'पिचुः सात्तूळकर्षयोः' इति घरणिः । पिचुं तूळं लाति । 'पिचुळो झानुकेऽपि स्यानिचुळे जलवायसे'॥ (१) ॥३॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गसादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः। ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥३॥ द्वे 'झानु-कस्य' 'झानु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फली॥ ४०॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४।१। ६४) इति कीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी का- क्मरीकुम्भ्योः क्लीवे पद्माप्रिमन्थयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मो- दते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपथ-' (३।१। १३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्वी कुम्भिकीवयौ । गंभायौं पुंसि दिङ्गाने नागशा- स्वामृगान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारस्वात् । 'पृश्लिकायां च कुम्भी स्वारपाटकौ कट्फडेऽपि च' इति

रिन्तिदेवः ॥ (३) ॥ ॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१८) । केट राति अतितिक्तलात् चतुर्वर्णा-दित्वात् (वा॰ ५।१।१२४) ष्यम् ॥ (४) ॥ ॥ कटति । 'कट वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) क्रिप् (३।२।१७८) कट् फल्रमस्य ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'कुम्भ्याः', 'कायफ्ल'. इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्थात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादिवक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुकः । 'क्रमुकः पिटकालोघ्रे गुवाके मद्रमुक्तके' । यत्तु—'शिल्पसंज्ञयोः-' (उ॰ २।३२) इति क्रिने वा-इलाह मुकुटः । तन्न । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥॥ पिटका आख्या यस्य ॥ (२) ॥॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५। २।१९५)। 'पट्टः पेषणपाषाणे न्रणादीनां च वन्धने । च- तुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥॥॥ यद्वा पिट्टिशब्दात् क्रिजन्तान्डीष् (ग॰ ४।१।४५)। ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्या- हलाटे क्रेमुकह्नमे'। 'पट्टी ल्लाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसा- इने' इति दवर्गान्ते विश्वः)॥ (३) ॥॥॥ लाक्षा प्रसीदल्यनेन। युच् (उ॰ २।७८) करणे। लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्य- ल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट्॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'लो-हितलोघ्रमेदस्य'॥

नूदस्तु यूपः ऋमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥ तूळं च

नृदः इति ॥ तुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु॰उ॰अ॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । प्रवोदरादिः (६।३। १०९)।—'अन्येषामिप' (६।३।१३७) इति दीर्घः-इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इसिधकारात् ।—'घनथे कः'--इलिप न । यद्वा नुवद्ति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः। वाहुलकाइः ॥ श। 'तूदः' इति खामी । तत्र 'तुद व्यथने' (तु ० उ० अ०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। पृषो-दरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥ ॥ युवन्खनेन । 'यु मिश्र-णामिश्रणयोः' (अ॰ प॰ से॰)। 'कुयुभ्यां च' (उ॰ ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोलींपश्च' इति पनतेरूपन् धात्वन्त् छोपः - इति नदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्नोलीपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादी न दृश्यते ॥ (२) ॥ ॥ कामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुकन् । 'ऋसुको भद्रमुस्तके । गुवाके पिंडकालोधे' इति हैमः॥ (३)॥ 'श्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः'। (४।४।९८) इति यत् । 'ये चामावकर्मणोः'

१- 'कुम्भिकादुमे' इति पाठः ।

(६१४११६८) इसन् प्रकृता । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधी स्वाइ-ह्मदा (से) शनैश्वरे') ॥ (४) ॥ ॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दाहा॥ (५) ॥ ॥ त्रस्वयति त्रस्यते, वा । 'त्रस्त निष्कर्षे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध–' (३१९११३५) इति कः । धम् (३१३१९९) वा । 'पुंलिकस्तु पिची त्रस्तः क्षीवं स्वाइह्मदाहणि' इति हृदः॥ (६) ॥ ॥ षट् 'अश्वरथाकारस्य' 'पार्श्वपिष्पल' इति स्वातस्य । 'त्रुत' इति स्वातस्य इस्तन्ये ॥

नीपप्रियककद्म्वास्तु हिलप्रिये।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा० ত॰ अ॰) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ॰ ३।२३) बाहुळकाद्गुणा-भावः । 'त्रीपः कदम्ववन्धूकनीलाशोकद्वमेषु च ॥ (१) ll*॥ त्रीणाति । 'त्रीञ् तर्पणे' (ऋया० उ० अ०) । 'क्रुन् शिल्पिसंज्ञ्योः' (उ॰ २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चाली त्रियंगी कुङ्कुमेऽपि च'॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'क्रुकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२) ।—'कदेर्णिद्वा' इत्यम्बच् — इति मुकुटः । तन । तादशसूत्राभावात् । 'कद्मवं निकुरम्वे स्थानीपसर्थ-,पयोः पुमान्' ॥ (३) ॥***॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधि**-वासनात्॥ (४) ॥ श्रा चलारि 'कद्म्ब' इति ख्यातस्य ॥ , वीरवृक्षोऽर्वक्करोऽग्निमुखी महातकी त्रिष्ठु ॥ ४२॥ वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षसु भल्लातकार्जनद्वमयोः पुमान्'॥ (१)॥॥। अरुर्वणं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'निलं समासेऽनुत्तर-पदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु, भक्षातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१)। 'भवेद्ग्निमुखो देवे विप्रे भक्षातके क्रियाम्' ॥ (३) ॥ शा भक्ष इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'जातेः' (४।१। ५३) इति डीष् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'मञ्जातक्याः' 'मेळावा' इति ख्यातस्य ॥

्रगर्दभाष्डें कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः। प्रक्षश्च

शर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धमिद्यपि'। गर्दभममिति। 'अम गल्यादिषु' (भ्वा॰ प्॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) ॥ (१)॥ ॥ कंदरां लाति। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'कंद्रालः पुमान् गर्दभाण्डे प्रक्षतराविप'॥ (२)॥ ॥॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः। कपीनां कपेवणिस्य वा ईतनः। 'कपीतनो गर्दभाण्डिशिरीषाम्रातकेषु च। अश्वत्थे च' इति विश्वः॥ (३)॥ ॥ शोमनं पार्श्वमस्य॥ (४)॥ ॥ प्रक्षरति। 'क्षर संवलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'कपिलिकादित्वात्' (वा॰ ८।२।१८) , ल्यम्। 'प्रश्लो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जिति पक्षके' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'प्रक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥ तिन्तिडी चिञ्चाम्ब्लिका

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आईं।भावे' (दि॰ प॰ से॰) 'अलीकादयथ' (उ॰ ४१२५) इति निपातः । 'ति-न्तिडी त्विम्ब्लका चिद्या तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिद्यायाम्') ॥ (१) ॥॥॥ 'चिम्,' इलव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिग् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२१९०१) इति डः॥ (२)॥॥॥ अम्ब्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५१२१९५) इति ठन्। 'अम्ब्लीका चाम्ब्लिका चिद्या तिन्तिडीका च तिन्तिला इति चन्द्रः। ('अभ्विष्टलका तिन्तिडीकाम्लोद्वार-चाङ्गेतिसासु च')॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चिद्यायाः'॥

अथो पीतसालके ॥ ४३॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः।

अथिति॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१)
॥ सा सजित 'सूज विसर्गे' (तु० प० अ०) ण्वुल् (३।१।
१३३)। यद्वा सर्ज्यते। 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)।
कुन् (उ० २।३२)॥ (२)॥ सा अस्यति रुजम्। 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०)। ल्युः (३।१।१३३)। प्रियको
जीवकोऽसनः' इति रक्षकोशः। 'असनं क्षेपणे क्षीवं पुंसि
स्याजीवकद्वमे'। प्रज्ञावाण् (५।४१३८)। 'पीठेमस्कन्धयोः
क्षीवमासनं ना तु जीवके' इति रुद्धरमसौ॥ (३)॥ स॥
वन्ध्करसेव पुष्पाण्यस्य ॥ (४)॥ स॥ प्रीणाति। 'प्रीम्
तर्पणे' (ऋया० उ० अ०)। कुन् (उ० २।३२)। 'प्रियकः
पीतसारके। नीपे चित्रमृगे चालो प्रयंगो कुक्रुमेऽपि च'॥
(५)॥ श॥ जीवयति। 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)
ण्वुल् (३।१।१३३)। 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि। कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्'॥ (६)॥ ॥ षद् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य॥

साले तु सर्जकार्धाध्वकर्णकाः सस्यसंवरः॥ ४४॥

सेति ॥ सल्यते । 'षळ गता' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि घन् (३।३।१९) । सारो दार्ब्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यन् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सेंगळो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रमसः ॥ (१) ॥ । सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ष्यन्तादन् (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ । कृषति । 'कृष विलेखने' (तु॰ उ॰ अ०) । 'इगुपघन'

१—हस्तादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माघयम-कात् ॥ हस्तादितालग्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलद्दांनैयों नमित दरी मुखेश्व कं दलदशनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मु-कुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति द-ण्डिस्टेपात् ॥ 'सालसदृशं भुजवनं भवानी च' इति दमयन्ती-स्टेषाच् ॥ (३।१।१३५) इति कः । चातुर्वण्योदित्वात् (वा॰ ५।१ १२४)ष्यञ् ॥ (३) ॥ ॥ अश्वकर्णं इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥ ॥ सस्यैः संवियते । 'दृष् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) । 'प्रंहवृद्द-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'सालस्य' 'शाल-वक्षस्य' ॥

नदीसर्जी वीरतवरिन्द्रद्धः ककुभोऽर्ज्जनः।

नित ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥ ॥ वीरश्वासी तस्त्र । इडकाष्टरवात् ॥ (२) ॥ ॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा द्वः ॥ (३) कुकुप् क्षियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्रजि' । कुकुभो दिशः सन्त्रस्य । बहुविस्तारत्वात् । अशेआद्यच् (५।२। १२७) । 'कुकुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥ अर्जवेते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्जेणि-छक् च' (उ॰ ३।५८) इत्युनन् ॥ ॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिष्णो' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'अर्जुन-वक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजिभरखते । 'अद भक्षणे' (अ०प०अ०)
कर्मणि ल्युट् (३।३।१९४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियालें
किंग्रुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥ ॥ फलानामध्यक्षः॥
(२) ॥ ॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।१९५) इति यन्
॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति
ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इह्रदी तापसतसः

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)। इङ्गं द्यति 'दो अवखण्डने' (दि॰प॰अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। १०९)। 'जातेः' (४।१।५३) इति कीष् ॥ (१) ॥॥॥ तप-खिन उपयुक्तस्तरः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'इङ्गद्धाः' 'इङ्गुआ' इति ह्यातस्य 'जियापूता' इति ह्यातस्य-इति मुकुटः ॥

भूजें चर्मिमृदुत्वचौ ।

श्चिति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु॰ प॰ से॰) घश् (३।३।११८) । मूरूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं वर्मास्यास्त । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'वर्मी फलकपाणी स्याद्भुने सङ्गिरिटावपि' ॥ (२) ॥*॥ सदुस्तव-गस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'मोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिईयोः४६

पीति ॥ पिच्छा शाल्मिलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छिला-दित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी अप्रत्यायने' (चु० च० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिह्वा-' (४।१।१५) इति हीप्। यत्तु मुकुटः—'वों--' (८।२।०६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याद्द । तन्न । हल्पदा-न्तयोरभावात् । धातोदींघींपधत्वाच । 'पूरणः पूरके त्रिष्ठ । क्षीवं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शाल्मिलहुमे । (पटारम्भकस् त्रेष्ठ) ॥ (२)॥॥॥ मुझित रसम्। 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। पचायच् (३।१।१३४)। 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मिलरम्भयोः'॥ (३)॥॥॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'षष्टि वर्षसहस्राणि वने जीविति शाल्मिलः' इति वचनात् ॥ (४)॥॥॥ शाल्यित । 'शल संचलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) णिजन्तः। क्रिप् (३।२।१०८)। मलते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुम्य इन्' (उ॰ ४।११८)। शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'शाल्मल्याः' 'स्वेदर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शालमलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'पत्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)
सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छचते, वा । 'पिच्छ वाघे'
(चु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१८)
वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ दे
'शाल्मलिकाथस्य' 'संवरीगोंदे' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशालमिलः।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीसौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'अनुदात्ततश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्तकहारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि
स्याद्रोचके त्रिषु'॥ (१)॥॥॥ कूटश्वासौ शाल्मलिश्व ॥ (२)॥॥॥ हे 'कृष्णशाल्मलेः'। कृतिसतशाल्मलेः, इस्रोके॥

चिरविख्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलित । 'विल भेदने' (तु॰ प॰ से॰) वाहुलकाद्वः ॥ *॥ 'चिरिबिल्बः' इसन्ये ॥ (१) ॥ *॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलित वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ *॥ 'रक्तमालः' इति सामी ॥ (२) ॥ *॥ करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०१) इति हः । कं सुसं जलं वा रज्ञयति । 'कर्मण्यण्' । (३।२।१)—'स्यजर्ज-' (३।२।१४२) इति निर्देशादक्रिस्यपि नलोपः । संभ्रापूर्वकत्वात्र वृद्धिः । — णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्रोपधावृद्धिः — इति मुकुटः । तत्र । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'कर्रजं स्याद्याप्रनस्वे कर्जनस्योः पुमान्' ॥ (३) ॥ *॥ कं रज्ञयति । 'कर्मण्यण्' (३।२) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तर्नलोपामावः) । स्वार्थं कन् (५।३।७५)॥ (४)॥ *॥ चत्वारि 'कर्स्अवृद्धस्य'॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः।

प्रकीति॥ प्रकीर्यते। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। अझ्यादिलात् (उ॰ ४१११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्रतिष्धेश्वाद्यादिलात् (उ॰ ४१११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूळलात्। 'इत्वोत्वाभ्यां गुणगृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा॰ ७१११००) इति वचनाच । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीणें तु वाच्यवत्'॥ (१)॥॥॥ पूतिश्वासौ करजश्व॥ (२)॥॥॥ पुनाति। 'पूज् पवने' (झ्या॰ उ॰ से॰)। 'तिन्तिडीकाद्यथ्य' (उ॰ ४१२०) इतीकन् तुक्च ॥॥॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूर्ति कायति। 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः)॥ (३)॥॥॥ कळि मारयति। यदाहेन्दुः—'पूतीकरञ्जः सुमनास्तथा कळहनाशनः। सुकुटस्तु—कळि करोति। 'कर्मण्यण्' (३१२११) खार्थे कन् (५१३१७५)। कळिकारकः—इत्याह॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'कण्टकवत्कर-ञ्जस्य'॥

करञ्जभेदाः पद्मन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् प्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रस्नववपूर्वात्-' (५।४।७५) इस्त्र 'अच्' इति योगविभागाद्च् । षड् प्रन्था यस्य वा । 'षड्य्रन्था तु वचायां स्त्री स्थात्करज्ञान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥ ॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादि-भ्योऽदन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कदी । करजभच्छूकशिम्च्योः पुंसि वानरस्त्तयोः' ॥ (१) ॥ ॥ अङ्गारवर्णपर्णा वस्तरी ॥ (१) ॥ ॥ 'करञ्जभेदानाम्' एकैकम ॥

रोही रोहितकः श्लीहशत्रुदीडिमपुष्पकः।

रोहीति ॥ अवस्यं रोहति 'आवस्यका-' (३१३१९००) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । 'अर्श्वआद्यच्' (५१२११२०) । स्वार्थं कन् (५१३१०५) 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितह्रमे' ॥ (२) ॥*॥ 'श्रीहशत्रुवंनितकश्च रोहितः' इति माधवः । श्लीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'रोहितकस्य' 'रोहिन्ड' इति ख्यातस्य ॥ गायत्री बाळतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री ख-दिरे स्त्री स्पात्' इति रमसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-भित्खदिरेषु च' ॥*॥ 'विश्वगायत्रिणां तथा' इति वैद्यकान्ना-न्तोऽपि । त्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥

२—'दीर्घप्रयोजकरपेरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपु-स्तकेषु तु 'फर्फरीकादयश्च' इति स्त्रमुपलभ्यते ॥ वालास्तनयाः पत्राण्यस्य ॥॥॥ 'वालपत्रश्व' इति मूलपाठः-इस्रन्ये। 'वालपञ्चो यवासः खदिरश्व' इति प्राञ्चः। आह च—'खदिरो रक्तसारश्व गायत्री दन्तथावनः। कण्टकी वालपञ्चश्व जिल्लास्यः क्षितिक्षमः'॥(२)॥॥॥ खदति। 'खद स्थेर्ये हिंसायां च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इषिमैदि-मुदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच्। 'खदिरी शाकमेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तथावने'॥ (३)॥॥॥ दन्तान् धावति। 'धालु गतिशुख्योः' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११४)॥ (४)॥॥ चत्वारि 'खदिरस्य'॥

अरिमेदो विद्खदिरे

अरीति ॥ अरिरिव मेदः ल्लेहोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ वि-व्यविद्याः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य'॥ कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति ॥ दणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेत-खदिरे ककचव्याधिमेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्को-ऽस्य । 'स्रोमवटकस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥ परण्ड उरुवृक्ष्य रुचकश्चित्रकश्च सः।

चश्रुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः॥ ५१॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य इस्त इव (इस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥ अ। ईरयति वायुम्। 'ईर गतौ कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰)। अस्माण्णिजन्ताद्वाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥ उहं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उल्ल्कादयश्व' (उणा॰ ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः ऋमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुवूकः' इति बोपालितः । 'उरुवूको-रुवुकव्याघ्रदलाश्व' इति रमसः ॥ (४) ॥ श। रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'क्कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ॰ २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भ-तादौ' (चु॰ उ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याप्रभिचशुपाठिषु'॥ (६) ॥ ।। चञ्चति । 'चज्रु गत्पर्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । यत्तु—'चिक, मिक गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य। तिचन्त्यम् । बाहुलकादुः। 'चच्चस्रोट्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके'॥ (७) ॥*॥ पञ्चाङ्गळयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्ग्रुलेः-' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु--'द्वित्रिभ्याम्-' (५।४।१०२) इलयच्--इति मुकुटे-नोक्तम् । तचिन्सम् ॥ (८) ॥ ॥ मण्डयति । भिडि भूषा-

१--- आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरत्र स्त्रे पाठः । खिद्रसि-बिस्तु (च० १।५३ स्त्रेण) भवति ॥ याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । णिच् (३१११२६) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोच-पिच्छयोः' इति रमसः । 'मण्डः पद्याङ्कुले शाके पुंसि क्षीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाधास्त्रियां सारपिच्छयोः' ॥॥। अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपद्याङ्कलवर्ध-मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥॥॥। आकारादिरपि । 'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति तारपालः ॥॥॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)—इति खामी ॥ (९) ॥॥॥ वर्धते । 'वर्ष छेदनपूरणयोः' (चु॰ प॰ से॰) । चानश् (३१२११९९) । 'वर्धमानः प्रश्लमेदे शरावरण्डविष्णुपु'॥(१०)॥॥॥ व्यं मलमम्बयति। 'अवि संसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिच् (३१९१६६)। ण्वल् (३१९१३३)॥॥॥ 'व्यडम्बनः' इति खामी । तत्र ल्युद् (३१३१९४) । युच् (उ॰ २१७८) वा ॥ (१९) ॥॥॥ एकादश 'परण्डस्य'॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५। ३।८८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पशस्याः'॥

रामी सक्तुफला शिवा।

रामीति ॥ शमयति रोगान्। पचाद्यच् (३।१।१३४)।
गौरादिः (४।१।४१)। 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च वेल्गुलो'॥ (१)॥॥॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४)॥ (२)॥॥॥ शिवं करोति। 'तत्करोति–' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच्। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'शिवा झाटामलोषधो । अभयामलकीगौरीफेरसक्तुफलासु च'॥ (३)॥॥ त्रीणि 'शम्याः'॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः॥ ५२॥ शल्यश्च मदने

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-ण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥*॥ मरुं वाति । क्कन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ निर्जलेऽपि श्वसिति । नन्वादिः (३।१।१३४) । 'श्र्यसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनहुमे' ॥ (३) ॥*॥ करं हाटयति । 'हट दीप्ताे' (भ्वा॰ प० से॰) । णिच् (३।९।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) । स्वार्थं कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य मदनहुमे' ॥ (४) ॥*॥ शलति । 'शल गताे' (भ्वा॰ प० से॰) । अभ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् । 'क्वेडाशङ्कुशरे शिल्यं ना श्वाविन्मदनहुमे' इति तालव्यादी रमसः ॥ (५) ॥*॥ मदयति । 'मदी हषंग्लेपनयोः' (भ्वा॰ प० से॰) ।

त्युः (३।१।१३४)। 'मदनः सरवसन्तद्वभिद्धतूरिष्ठके'॥
(६)॥ ॥ षट् 'मदनस्य' 'मयनफलाष्यवृक्षस्य'॥
शक्तपादपः पारिभद्रकः।
भद्रदारु द्विकिलमं पीतदारु च दारु च॥ ५३॥
पृतिकाष्टं च सप्त स्युदेंवदारुणि

शक्रिति ॥ शकस्य पादपः ॥ (१) ॥ ॥ पारि निष्ठां प्राप्तं भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्गी मन्दारे देवदारुणि' ॥ (२) ॥ ॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्कीवम्' इत्यमरमाला । 'पुंनपुंसकयोद्दिः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३) ॥ ॥ ॥ किलति । 'किल श्वेसकीडनयोः' (तु० प० से०) । बाहुलकात् किमच् । हुश्वासौ किलिमं च ॥ (४) ॥ ॥ ॥ पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥ ॥ ॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्रया॰ प० से०) । 'दृसनिजनि—' (उ० १।३) इति अण् । 'पुंनपुंसकयोद्दिर' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥ ॥ पूति च तत्काष्ठं ॥ (७) ॥ ॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥ ॥ अष्ट 'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः।

पाटिलः पाटलामोघा काचस्थाली फलेक्हा ॥ ५४॥ कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी

अथेति ॥ पाति । किप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल वैक्रव्ये' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८)। पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'पाटळा पाटळे स्त्री स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥ । न मोघा । . 'अलिप्रिया विशालाम्राप्यमोघा पाटलिईयोः' इति वा-चस्पतिः ॥ । भोघा स्त्री पाटलाइक्षे मोघं त्रिषु निर्धके' इति स्द्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१। १३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३)॥ (३) ॥ श। काचस्य का-र्ष्यस्य स्थाली पात्रम् ॥ ॥ खामी तु 'काला' 'स्थाली' इति पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामिषक्रानी-लिकासु च' ॥३॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ॰) । 'स्थाचितमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ॰ १।११६) । **'स्थाली** स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥*॥ फले रोहति । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इखछक् ॥ (५) ॥ ॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-लायां माषपर्ण्या च योषिति'॥ (६)॥*॥ कुवेरस्येवाक्षि यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४। १।४१) । मुकुटस्तु—'वहुत्रीही सिक्थ-' (५।४।११३) इ-खादिना षच् — इलाह । तन्न । अखाङ्गलात् वृक्षसाप्राणि-त्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पादलायाः' 'पाडली' इति ख्यातस्य ॥

१-- 'गुग्गुली' इति पाठः ॥ 'वागुली' इति वा पाठः ॥

इयामा तु महिलाह्नया । लतागोवन्दनी गुन्द्रा पियंगुः फलिनी फली ॥५५॥ विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

इयामेति ॥ स्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शकादिः (५।२। १२७)। 'इयामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्कीवं स्त्री शारिनौषधो । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियंगाविप व-ल्गुलो । यसुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ' । (नीलि-कायाम्)॥ (१)॥ः॥ महिलाया आह्नय आह्नयो यस्याः। '–सप्तम्युपमान–' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ छत-ति । 'लितः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रि-यंगुनखयोर्छता । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥ ॥ गवि भूमौ वन्यते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ अच् (३।१।१३४)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगी भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥ ।।। त्रियं गच्छति । सृगय्वादौ (उ॰ १।३७) निपातः । 'त्रियगुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्गसस्ये च'॥ (६) ॥≭॥ फलमस्त्रस्याः । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । 'फल्टि-न्यमिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥ ॥ गौ-रादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥ ।। विष्वक् सिनोति । 'षित्र् वन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ०)। 'कृष्टुजृसि-' (उ॰ ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटोक्तिश्विन्सा । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् वि-ष्वक्सेनी जनाईने ॥ (९) ॥ ॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धकल्यपि गुन्द्रा-यां चम्पकस्य च कोरके'॥ (१०)॥ शा ईषद् रम्भा। 'ई-षदर्थे च'(६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥≭॥ प्री-णाति । 'त्रीञ् तर्पणे' (क्रया॰ उ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २। ३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुडुमेऽपि च'॥ (१२)॥ ॥ द्वादश 'त्रियङ्गचृक्षस्य'॥ मण्डूकपर्णपत्रोर्णनयकद्वङ्गयुकाः॥ ५६॥

मण्ड्रकपणपत्राणनटकद्वङ्गदुण्टुकाः॥ ५६ स्योनाकग्रुकनासर्भदीर्घनृत्तकुटन्नटाः। शोणकश्चारलौ

मण्ड्रकेति ॥ मण्ड्रक इव पर्णसस्य ॥ (१) ॥ ॥ पत्रे कर्णाऽस्य । 'पत्रोणे घौतकौशेये क्षीवं स्थाच्छोणके पुमान्'॥ (२) ॥ ॥ नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचा- यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ कद्दन्यङ्गान्यस्य ॥ (४)॥ ॥ 'ढण्ढ' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰प॰ अ॰) । 'आतो-

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्टुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥:॥ सीव्यति । 'धिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । वाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।९।७७) । 'स्योनः किर-णसूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) घज् (३।३।१९) वा ॥ शा इयायते । 'इयेङ् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । पिना-कादौ (उ॰ ४।१५) निपातितः । 'इयोनाकः' तालव्यादिर-पि ॥ (६) ॥ ॥ शुक्रनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शवायन् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥ ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से॰)। 'स्तुव्रश्चिक्तत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः। 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याङ्गहृके शोणके पुमान्॥ (८) ॥ ॥ दीर्घं वृन्तमस्य ॥ (९) ॥ ॥ कुटन् वकीभवन् नटित । 'नट सम्दने' ( ) पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१०) ॥ शोणति । 'शोण वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचादान् (३।१।१३४)। ('शोण: क्रशानी स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये') । खार्थे कन् (१।३।७५) ॥ अ॥ खामी तु—शवति । शोनकः—इलाह ॥ (११) ॥ इयति । 'अर्तेररुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) ॥ (१२) ॥**≭॥ द्वादस 'द्योणकस्य' ॥**

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥ अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'निलमामलके लक्ष्मीनित्यं हरितगोमये। नित्यं शक्के च पद्मे च नित्यं शक्के च वासित' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादिलात् (४।१।४) टाप्। तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः सेवया, इति वा॥ (१)॥॥॥ आमलते। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आं॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२)। 'जातेः' (४।१।५३) इति डीष्। गौरादित्वकल्पनं तु चिन्लम् ॥ (२)॥॥॥ न म्नियन्तेऽनया। 'तिनमृङ्भ्यां किच' (उ॰ ३।८८) इति तन्। 'अमृता मागधीपलागुङ्ख्यामलकीषु च'॥ (३)॥॥॥ वयो यौवनं तिष्ठलनया। घत्रथं कः (३।३।५८)। 'वयस्था तु क्षियां वाझीगुङ्ख्यामलकीषु च। सूक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु'॥॥॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योथ प्रकीर्तिता' इति रमसः ॥ (४)॥॥॥ चलारि 'आम-लक्याः'॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः।

नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्वमः ॥५८॥

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१। ५३) इति ङीष् । गौरादिलकल्पनं लयुक्तम् । विशिष्टं भीतम-साद्वा, भूतकल्योराश्रयलात् ॥ (१) ॥ ॥ अक्षति । 'अक्ष्र् व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अक्षो

१—प्रियंगुर्गकारवती । 'सरलप्रियंगुणाढ्यम्' इति दमयन्ती-श्रेपात् ॥

इानात्मैशकटव्येवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणी सर्पे विभी-तकतराविष । चके कर्षे पुमान् क्षीवं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये'॥ (२)॥॥॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टी' (दि० प० से०)। 'इग्रपथ-' (३१९१३५) इति कः ।—'धयर्थे कः' (वा० ३।३।५८)— इत्युक्तिश्विन्त्या । परिगणनात् 'धान्यलचि तुष्यः पुंसि विभी-तकतराविष' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः॥ (३)॥॥॥ कर्षः फल-मस्य॥ (४)॥॥॥ भूतानामावासः॥ (५)॥॥॥ कलेर्द्रुमः॥ (६)॥॥॥ षट् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽसृता। इरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा॥ ५९॥

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्याम्-शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाध्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी॥ (१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चा-रटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ पथोऽनपे-ता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् ।'पथ्या स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ श। काय-स्तिष्ठलनया । 'घनथें कः' (३।३।५८) । 'कायस्था तु हरी-तक्यामलक्योध प्रकीर्तिता' इति रभसः। 'कायस्यः परमा-स्मिन । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ शा पूर्तं करोति 'तत्करोति-' (वा॰ ३।३।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना उ हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥ ॥ (अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥ ॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'है-सवत्यमयाखर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ चेतयति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ आ॰ सें॰)। ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥:॥ अतिप्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३। ६०)। 'उगितश्व' (४।१।६) इति डीप्। 'श्रेयसी करिपि-प्पल्यामभयापाठयोरिप' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं करोति। 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच्। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलक प्रहयोगयोः । बाछुके गुरगुलो वेदे पुण्डरीकहुमे पुमान्। सुखे क्षेमे जले क्लीवं शिवा झाटामलीषघी । अभयामलकीगौरीफेरसक्तुफलासु च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

पीतद्वः सरलः पूतिकाष्टं च

पीति ॥ पीतश्वासौ हुश्व ।—पीयते चक्षुषाऽयम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पः किच' इति तः । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम्-इति मुकुटः । तिबन्खम्। उक्तसूत्रादर्शनात् । क्तप्रखयेन गतार्थलाच ॥ (१)॥॥॥ सरित । 'स्ट गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकादलच् । 'स्वरळः । पूतिकाकाष्ठे नाऽथोदारावकयोक्षिष्ठ' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ पूतेः पावनस्य काष्टम् । 'पूतिकार्छं च सरल-देवदाकमहीकहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'स्वरला' इति ख्यातस्य ॥

अथ हुमोत्पलः।

कर्णिकारः परिव्याधे

अधिति ॥ द्वमे उत्पर्लं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोकि-श्विन्त्या । बहुवीहिविष्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥॥॥ कर्णि-कामियति । 'ऋगतौ' (जु०प०अ०)। 'कर्मण्यण्'(३।२।१)। 'कर्णिकारः पुमानारग्वधदौ च हुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (२)॥॥॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि०प० अ०)। 'श्याद्यधा—' (२।१।१४१) इति णः। 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च हुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'कर्णिकारस्य' 'कठचरपा' इति स्यातस्य ॥

लक्षचो लिकुचो सहुः॥ ६०॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आखादने' ( )। वा-हुलकादुचः ॥ (१) ॥ ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥ ॥ दहति, तोहति, वा । 'दह मस्मी-करणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०) । सगय्वादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥ ॥ ॥ 'अडहुः' इसपि—इति खामी ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'लिकु-खस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्त्यते 'वेतसेवाहस-' इस्रसजन्तो निपातितः । 'पनेसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । श्वियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी ॥ शा 'पणसः' इस्रपि पाठः॥ - (१) कण्टकाः सन्स्रस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥ शा द्वे 'पनसस्य' 'कटहर' इति स्थातस्य ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः सूत्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अल्-विचमि—' (उ० ३।११७) इति स्त्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्त्या-न्त्यः । 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीक्षे-पात् ॥

१—शकटे यथा 'हस्तिभिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे'।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्त' इति रथावयवेऽपि वर्तते।
विवेऽपि 'शकटन्यवहारयोः' इत्युपल्लभ्यते ॥ २—न्यवहार आयव्ययादिन्यायः। तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकेरवाकरकोस्त्री॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः।

निति ॥ तिचोलित । 'चुल समुच्छ्राये' (चु॰ प॰ से॰) चुरादीनां णिज्या । 'इग्रुपध-' (३१९११३५) इति कः । यच्च—'निचोल्यते' इति विग्रुख 'घन्न्यें कः' (वा॰ ३१३१ ५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनिवरोधात् । अन्तर-न्नत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच । 'निचुल्रस्तु निचोले स्यादिजलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ हिनोति । 'हि गतौ बृद्धौ च' (सा॰ प॰ अ॰) किप् (३१२१९७८) हित् जलमस्य ॥॥॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । किप् (३१२१९७८) तुक् (६१९१७९) इत् जलमस्य ॥ 'निचुलेजलिह्जलाः' इति रमसः ॥ (२) ॥॥॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से) 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३१२१९७) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य' 'वानीरे कविभेदे स्यानिचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् । 'समुद्धफलस्य' इसन्ये ॥

काकोदुस्वरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५१३। ७५) ॥ (१) ॥ ॥ फलति । 'फल निष्पत्तो' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि-' (उ० ११९८) इति साधुः । 'फल्यव-सारेऽसिधेयवत् । नदीभेदे मल्यां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (भ्या० प० से०) । किप् (३१२१९७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्' (जु० आ० से० । किप् (३१२१९८८) चाहुलकाद्द्रीः । यद्वा मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) वाहुलकाद्यूः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥ ॥ जघने फलं यस्याः । 'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥ ॥ जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम-' (६१३१९२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'मलस्वाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्कुनिर्यासमालकाः। पिञ्जमदेश्च निम्बे

अरीति॥ न रिष्टमशुममसात्। 'अरिष्टो छशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमशुमे तके सूतिकागार आसवे। शुमे मरणचिंहे च' इति मेदिनी ॥ (१)॥ ॥ सर्वतो भद्रं यसात् । 'सर्वतो भद्रं रयुक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे। निम्बे ना सर्वतो भद्रा गम्मारीनटयोषितोः' इति मेदिनी॥ (२)॥ ॥ हिङ्ग्वाकारो हिङ्ग्यन्धो वा निर्यासोऽस्य। 'हि- क्वान्यांस इत्येष निम्बे हिङ्गरसेऽपि च' इति मेदिनी॥(३)॥ ॥ मलते। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ज्वुल् (३। ११३३)। परस्मेपदं वुन्प्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४)॥ ॥ पिचुं कुष्ठभेदं मदयति। 'मृद् क्षोदे' (क्व्या॰प॰से॰)। णिच् (३।११६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति खामी॥ (५)॥ ॥ निव्वंति खान्

स्थ्यम् । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) प<mark>चाद्यच् (३।१।</mark> १३४) ववयोरेकलम् ॥ (६) ॥*॥ षट् **'नीस्व' इ**ति <mark>ख्या-</mark> तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुवर्शिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छिछं विजिलेऽन्यवत् । स्री पोतिकार्शिशपयोः शाल्मलीसिन्धुमेदयोः' ॥ (१) ॥ ॥ ॥ न गुरुरस्मात् । 'अगुरु स्त्रीवे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ शोग्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं शब्देन वा शपति । 'शप आकोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचाच्य् (३।१।१३४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्याच् (१।११३४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्याच् (१।११३४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्याच् (१।१३१४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्याच् (१।१३१४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविकार्याच्या (१) ॥ १। अगुरुस्तथा श्रम्भुत्तथा श्रमुत्तथा श्रमुत्तथा श्रमुत्तथा श्रमुत्तथा । 'श्रमुत्तथा श्रमुत्तथा । (३) ॥ ॥ शीणि 'सि-स्वा' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भसगर्भा सां

केति ॥ सा कपिछवर्णपुष्पा सती भसगर्भोच्यते । भसा गर्भे यसाः ग्रुझसारत्वात् ॥ (१) ॥ श्री एकेम् 'कपिछच-णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ राणाित शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'शृपूभ्यां कित्' (उ॰ ४१२७) इतीषन् । (१) ॥*॥ तनोित । 'तज्ञ विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । अच् (३। १।१३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भिंड कल्याणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'सिलंकल्यनि—' (उ॰ १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि । 'भ-ण्डिरो भण्डलो ना' इति वाचस्यतिः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ह्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः॥ ६३॥

अधेति ॥ चम्पाया अपल्यम् । 'झीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)। 'चाम्पेयश्रम्पके खर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चिप गल्याम्' (चु॰ प॰ से॰), कुन् (उ॰ २।३२)॥ (२)॥ ॥ हेमवर्णं पुष्पम-

१—वस्तुतस्तु किपछादिकमि शिश्वपासामान्यपर्यायमेव। अत पव 'किपिछा रेणुकायां च शिश्वपागोविशेषयोः' इति मेदिनी। 'किपिछो विद्विपिङ्गयोः। कुक्कुरे मुनिमेदे च किपिछा शिश्वपान्तरौ पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हैमश्च संगच्छते तस्रोत् 'पञ्च नामानि' इति युक्तम्॥ स्य ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥ श्रीण 'चम्पकस्य' ॥

पतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

पतिति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४। १।५४) इति डीष् । 'प्रियंगी स्नी गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति हदः॥ (१)॥॥ एकं 'चम्पककल्लि-कायाः'॥

अथ केसरे।

वकुंछः

अधिति ॥ केसराः सन्त्रस्य । अर्श आद्यच् (५।२। १२०)। के जले सरितं। 'स् गताँ' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'केसरं हिङ्गिन क्षीवं किंजल्के न क्षियां पुमान्। सिंहच्छटायां पुनागे वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥०॥ वङ्गते 'विकर्गलधः' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनित्यम्' इति न जुम्॥ (२) ॥०॥ हे 'वकुलस्य' 'मोसरी' इति स्यातस्य ॥

वञ्जलोऽशोके

विश्विति ॥ वजित 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वाहुलकादुलच्' तुम् ॥ (१) ॥॥ न शोकोऽस्मात् । 'अ-शोकिश्विषु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादपे । स्त्रियां तु कटुरो-हिण्यां पारदे स्यात्रपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ द्वे 'अशोकस्य'॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ॰ ५।३५)। 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च। द्वयोर्मेघोपछे, न स्त्री करक्षे च कमण्डलौ' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥। दलनं दालः। 'दल विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घल् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः। 'भावप्रलयान्तादिमप्' (वा॰ ४।४।२०) डलयोरेकत्वम्। 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥ ॥ दाडिम्बोऽपि। 'दाडिम्बसारिपण्डीरसाद्धम्लशुक्तवल्लभाः' इति रभसात्॥ (१)॥ ॥। द्वे 'दाडिमस्य'॥

१—वकुलोऽन्तस्थादिः । अत एव मुकुटेन 'डच्यते वर्ण्यते कितिशः' इति विग्रहोदिशितः । नापि व्याख्यात्रा निम्ववत् 'ववयो-रभेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवदेरिनगरमिवानेकविथवकुलसं-कुल्पं' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः। 'व्यालिवना' इत्यादी यत्र ववयोर्थाकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् निर्ववकुल्यन्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्ती-व्याख्यात्रापि 'महाव्रतिकान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः।

चेति ॥ चम्पाया अपलम् । 'चाम्पेयश्वम्पके खणें किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शआदाच् (५।२।१२७)॥ (२)॥*॥ नागाल्यः केसरः । 'खणेंभसपींख्यो नागकेसरः षट्पद्प्रियः' इति रभसः ॥ (३)॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥(४)॥*॥ चलारि 'चामपेयस्य'॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥ जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । पचायच् (३११३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-खीषु च । अभिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥। 'तृभूबिह—' (उ॰ ३११२८) इति सच् । 'पित्' इत्यनुष्टतेर्झाष् (४१९१४९) । 'जयन्ती युक्ष-भिद्रोयोंरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानेन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥। तर्कमुच्छिति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मण्यण् (३१२१९) ॥ (३) ॥॥। नवां भवा । 'नवादिभ्यो ढक्' (४१२१९७) 'टिह्य—'। (४१९१९५) इति छीप् ॥ (४) ॥॥॥ विजयन्तस्ययम् । 'तस्येदम्' (४१३। १२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥॥। पद्य वैजयन्ति पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५१३१९६) इति कन् ॥ (५) ॥॥॥ पद्य वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमञ्जिमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका । जया

श्रीति॥ श्रीः पणेंचु यस । 'श्रीपणंमित्रमन्थेऽञ्जे श्रीपणीं शाल्मलौ हठे' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्री अप्रिं मध्राति। 'मन्थ विलोडने' (ऋया॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३१२११)॥ (१) ॥ श्री कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्कुन् (उ॰ २१३२)। गणाः सन्त्रस्या वा। अतः इति ठन्। 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि। अप्रिमन्थे' इति हैमः॥ (३) ॥ श्री। गणनम्। 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३१३१९०८)। गणिं करोति। 'कर्मण्यण्' (३१२१९)। हीप् (४१९१९५)। स्वार्थे कन् (५१३१७५)। यद्वा गणयति। ऋच्छति। ज्युल् (३१९१९३३) गण्या चासावारिका च॥ (४) ॥ श्री। जयति। पचाद्यच् (३९१३४४)। 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सस्त्रीषु च। अप्रिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी॥ (५)॥ श्री। पश्च 'जयपर्णस्य'। 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके। दशाप्यरणिपर्यायाः, इति स्वानी॥

अथ कुटजः राक्रो वत्सको गिरिमिछिका ॥६६॥ अथेति ॥ कूटे श्वक्ते जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ प्रज्ञाद्यणि (५१४१३८) कौटजथ । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो यक्षमेदे 'स्यादगस्खद्रोणयोरिप') ॥ (१) ॥ शा शकोति । 'शकु शक्ती' (सा॰प॰अ॰) । 'स्कायितिधि' (उ॰२११३) इतिरक् 'शकः पुमान् देवराजे कुटजार्जुन-भूरुहोः' ॥ (१) ॥ ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भवा॰ प॰ से॰) । 'शृत्वदिवचिहनिकमिकिषभ्यः सः' (उ॰ ३१६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (१) ॥ ॥ गिरिमछीव । इवार्थे कन् (५१३१९६) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥ एतस्यैव किछक्नेन्द्रयवभद्रयवं फले।

पतेशि । कलिं गच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थाद्गमेः 'अन्य-त्रापि' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ।-'खच डिच' (३।२।३८) -इति मुकुटः ।-किं गायति इति खामी ॥ (१) ॥॥॥ यवाकारवीजलाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥॥ भद्गं च तद्यवं च ॥ (३) ॥॥॥ 'किलिक्नेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्री-काण्डपाठात् कलिक्ना च ॥॥॥ त्रीणि 'इन्द्र्यवस्य' कुटजवी-जस्य ॥

कृष्णपाकफलाविद्यसुवेणाः करमर्दके ॥ ६७॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥ ॥ आ विजते सा । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ प॰ से॰) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीण्निषेधः । 'ओदि-तथ' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ ।। केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इलाहुः ॥ (२) ॥ शा शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञा-यामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४। १) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'विञ् बन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'कृवृतृखिपिसिद्धभ्यो नः'-इलाह । उ-ज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृवजसिद्धपन्यनिखपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेणः करमर्दे स्याद्विष्णु-सुप्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी)॥ (३) ॥≉॥ करं मृद्राति। 'गृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। खार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाजः । — करो मर्दकोऽस्य — इति मुकुटः । तम । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥ ।। चलारि 'करमर्ट-कस्यं 'करोंदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्वमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰) 'तमिविशि—' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खन्ने तौपिच्छे वरणद्वमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । यत्तु—'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यमोऽछिक 'तापिंछः'–इति सुकुटः । तत्र । अलोकिकविग्रहेऽमः प्रवेशा-मावात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः।

सिन्दुचारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेस्यपि ॥६८॥

. अथेति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्नवणे' (भ्वा॰आ॰से) 'खन्देः संप्रसारणं धश्व' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥ ॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । खार्थे 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः निन्धुवा-रितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥ ॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृत्र् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰)। 'वृत्र् आवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ शा शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥ श 'इन्द्रसुरिसः' इति खामी ॥ (३) ॥ श निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनात्रिगैता, इति खामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणलाद्रष्टव्यः—इलाह । 'निगुं-ण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारह्रमेऽपि च इति मेदिनी॥ (४) ॥ ॥ इन्द्रस्य जन्या 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुकी, जन्यजनकभावरुक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्य-ते ।-इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५)। कन् (५।३।७५) हखलम् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥ । पश्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्योडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमृत इत्यपि।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामिष योषिति' इति रमसः ॥ (१) ॥ शा तीक्ष्णत्वात् खरा ।
'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिष्ठ स्याद्भर्दमे पुमान्' इति रमसः ॥
(२) ॥ शा गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया॰ प॰ से॰) । पवायच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे
क्षीवं नागविषे विषे' ॥ शा खरं विषमागिरति । मूषकविपन्नत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥ शा—गरामागिरति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको
देवताडो चृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥ शा 'देवो
मेषे सुरं राहि स्यात्रपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमिनिद्रयं ताडयति । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सहिकेये जीमूते च हुताशने'
इति मेदिनी ॥ (४) ॥ शा जीमूत इव 'जीमूतोऽद्रौ स्रति-

१---कान्यकस्पळतायाम् 'रिविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति स्टेपाक्षरनुप्वारः--इति मुकुटः ॥

करे देवताडे पयोधरे'इति मेदिनी ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'देव-तालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हक्तः । श्रीहक्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः' (५।२।१९५) इतीनिः । हक्तं गृह्णाति हक्तयति, अवस्यं श्रियं हक्तयति । 'आवस्यका-' (३।२।९००) इति णिनिः, इति वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि छुटि स्तेयकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ 'रुडि, छुडि, इत्यपरे'इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हक्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति खामी । द्वे (माषादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहथिनी' इति ख्यातायाः)॥ तृणशून्यं तु मिल्लका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणेति॥ 'इतो धत्त्रान्तानि पुष्पणि' इति खामी।तृणग्र्न्ये स्थाने साधु।' 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्।हलोयमाम् (८।४।६४)यलोपः। 'तृणग्र्न्यं मिल्लकायां तथा स्थात्केतकी-फल्ठे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ श।— 'तृणग्र्ले गुल्मे साधु तृणग्र्न्स् स्याने निक्ष धारणे' (भवा० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।९९८)। वा डीष् (ग० ४।९।४५)। खार्थे कन् (५।३।७५)। 'मिल्लिको हंसभियपि। मिल्लिका तृणग्र्न्ये-ऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः' इति मेदिनी॥ (२)॥ श॥ भिताद्रीहः ॥ शतमीहः' इति वा पाठः। शतं वियोगिनो मीरवो-ऽस्याः। 'मिल्लिका शतमीहश्व गवाक्षी मन्नमिल्लका। शीत-मीहमेदायन्ती भूपदी तृणग्र्न्यकम्' इति वाचस्पतिः॥(४)॥ ॥ चत्वारि 'मिल्लिकायाः' 'वेल्लि' इति ख्यातायाः॥

सैबास्फोता वनोद्भवा।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)टस्य तो वा। 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमह्रयर्कपणयोः'इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपणें स्थात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकण्यां च वनमङ्ख्यां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं 'वनमहृयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरते शेफा अल्योऽस्याम् । वा डीष् ( ) । स्वार्ये रकेन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्रष्टु वहत्यामोदम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

१—(कनमावे) शेफालीलपि—'कथितरथा शेफालीपु स्खल-कुमुमास्वपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुट: ॥ 'सुवहा सल्लक्येलापणांगोघापदीषु वीणायाम् । राह्माशेफा-लिकयोः स्नी, सुखवाह्मेऽन्यलिक्षः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ नीलवर्णा । 'नीलादीषधी' 'प्राणिनि च' (वा॰ ४।१।४२) इति ङीष् । खार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका नीलिनीश्चद्ररोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥ ॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०। 'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥ ॥ ह्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥

अथ मागधी।

गणिका यूथिकाम्बष्टा

अथेति॥ मगधे देशे मवा। 'तत्र मवः' (४।३।५३) इलण्। 'मागधो मगधोद्भते छक्रजीरकविन्दनोः। वैश्यतः क्षत्रिया- पुत्रे मागधी स्यात्तु पिष्पली ॥ यूथी माषाविशेषश्च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ चित्ताकषंकत्वाद्गणिकेतः। 'गणिका यूथीनेश्येमीतकारीषु ना तु दैवहें इति मेदिनी॥ (२)॥ ॥ ॥ यूथमस्त्यस्याः। 'अत इनिठनौं (५।२।११५) 'यूथिकाम्नातके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी॥ (३)॥ ॥ अम्वेव मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः। 'अम्वाम्य-' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हत्तः। —अम्वे तिष्ठति—इति खामी। 'अम्बष्ठो देशमेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च'। 'अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (४)॥ ॥ चन्त्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककण्-' (४।१।५४)इति क्षित् । 'साद्धमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥ अतिमुक्तः पुण्डूकः स्याद्धासन्ती माधवी छता ।

अतीति ॥ अतिकान्तो मुक्तां शौक्वेषात् । 'अत्यादयः' (वा॰ २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोक्वियोः--' (१।२।४८) इति हस्यः । यद्वा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्यु निः-सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽिष च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा । 'मुडि खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फायि--' (उ॰ २।१३) इति रक् । खार्घे कन् (५॥ ३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुष्यति । 'कालात्साधुपुष्य्य-त्-' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माघवीयूथ्योरुष्ट्रे नाव-हिते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥*॥ मधौ पुष्यति । 'मा-

१-- 'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टक्षीरस्वामी ॥

धवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासैन्ती कु-इनीमग्रमधुशकंरासु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि 'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिसुक्तके'॥ (४) ॥ ॥ पश्च 'कुन्दभेद्स्य'॥

खुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां सुमनसो भूमि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते' इति व्याखिः ॥ शा 'सुमनायाश्व पन्ने-ण' इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥३॥ मां लक्ष्मीं लतति । 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मार्छ तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१००) इति डः । 'मालती युवतौ काचमाच्यां जातिविशस्ययोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ः॥ जायते । 'जनी प्रादु-र्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । किच् (३।३।१७४)। 'जनस-न–' (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा ङीष् (ग॰ ४।१।४१) यत्तु--जायते प्रीतिरनयेति वाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिचू-इ-खाह । तम । 'अनया' इति करणवित्रहं प्रदर्श 'कर्तरि' इति कथनं व्याहतम् । 'वाहुलकात्' इति च । 'किच्की च'(३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'जातिः स्त्री • गोत्र-जन्मनोः । अरमन्तिकामछक्योश्र सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालसाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जातेः' 'चँबेलीः' इति ख्यातायाः॥

सप्तला नवमालिका॥ ७२॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३)। इति कः। 'अथ सप्तला। नवमालाचर्मकषागुज्जासु पाटली स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ नवा स्तुला मालासाः। कप् (५।४।१५४)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नवमालिकायाः'॥ माध्यं कुन्द्म्

मेति ॥ माघे साधुः' 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत्।— माघे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्–इति प्राञ्चः ॥ (१)॥॥ कुं भुवं दायति, यति वा। 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ०) 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ०) वा। 'आतः' (३। २।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण शब्दे' (तु॰ प॰से॰)। 'अब्दादयश्व' (उ॰ ४।९८) इति दो

१---पूर्वार्धे तु मेदिनीपिठतम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्यां नोपलभ्यते किंतु 'मधुशर्करावासन्ती---कुट्टिनीमदिरासु च' इत्थसुपलभ्यते ॥ वा । यत्तु—'तत्पुरुपे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अछक्-इति मुकुटः । तम । अछोकिकवित्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् । षष्ट्याः प्रवेशाच । 'माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे रलकोषात् पुंस्लमपि । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनि-ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कुन्दस्य'॥

रक्तकस्तु वन्धूको वन्धुजीवकः।

रकेति ॥ रक्तपुष्पलाद्रकः । खार्थं कन् (५।३।०५)। ('रक्तकोऽम्लानवन्धूकरक्तवल्लानुरागिषु' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ वध्राति चित्तम् । 'वन्ध वन्धने' (इया॰ प॰ अ॰)। 'उल्लादयथ' (उ॰ ४।४१) इत्यूकः । 'वन्धूकं वन्धुनीवे खाद्धन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ वन्धुरिव जीवं जलमस्य॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'वन्धूक-स्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य॥

सहा कुमारी तरिणः

सहिति ॥ आतपं सहते । 'घह मर्थणे' (श्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१११३४)। टाप् (४१११४)। 'सहो बळे न स्त्रियां स्थात्स्त्रयां तु. नस्त्रेषचे। दण्डोत्पळामुद्गपणिंकुमा-रीप्टथिवीषु च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ कुमारीव। यद्वा कुमारयति। 'कुमार क्रीडायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। गौरादिः (४१९१४१)। यद्वा कामयते। 'कमु कान्तौ' (श्वा॰ आ॰ से॰)। 'कमेः किदुचोपघायाः' (उ॰ ३१९३८) इस्रारन्। 'वयित प्रथमे' (४१९१२०) इति डीप्। 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीमिदि। कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्पृता' (इति विश्वः)॥ (२)॥ ॥ तरस्यनया। 'च प्रवनतरण्योः' (श्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्वि-स्थूभ्रम्यम्यस्यवितृभ्योऽनिः' (उ॰ २१९०२)। 'तरिणर्बु-मणौ पुंसि कुमारीनौक्योः क्षियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ शा त्रीण 'कुमार्याः' 'घीउकुआरी' इति स्थातायाः॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३॥

अस्लेति ॥ न स्लायति सा । 'गल्यांकर्मक-' (३।४। ७२) इति कः । 'संयोगादेरातो घातोर्यंण्वतः' (८।२।४३) इति नलम् । 'अस्लानस्त्वमले झिटीभेदे' इति हैमः । 'अस्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्त निर्मले' इति मेदिनी॥ (१)॥ शा महती चासौ सहा च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६।३।४३) इत्यालम् ।— महतो विमर्दस्य सहा वा-इति मुकुटः । तन्न । असामाना- धिकरण्येनालाप्रसङ्गात् । 'महासहा माषपण्यामम्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ शा द्वे 'महासहायाः' 'कटसरया'-सामान्यस्य॥

तत्र शोणे कुरबकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने. शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां

अल्पमकरन्दलाद् रवोऽत्र । बहुत्रीहित्वात्र कादेशः । 'कुर-चकः शोणाम्लानझिटीप्रभेदयोः' (इति सेदिनी) ॥ ॥ कु ईपद्रौति । संज्ञायां कुन् (उ॰ २।३२) । उवङ् (६।४।७७) उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति सुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ (ए-कम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'स्टि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) । क्रुन् (उ० २।३२) वा । क्रुत्सितः
कोवां रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कुरुण्टकः पीतपुष्पाम्लानझिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥*॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । वाहुलकादण्टः।
खार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरण्टी दारुपुत्र्यां ना झिंख्यम्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी)। इत्येकोकारवान्-इति कथित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पटितुं युक्तम् ॥ (१)
॥*॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम्॥

नीला झिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति॥ वण्यते । 'वण शन्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-क्षिंत्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शा दस्यते । 'दसु उपस्ये'। (दि॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। गौरादिः (४।१।४१)। 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ शा आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन् (३।१।१३४)॥ (३)॥ शा त्रीणि 'नीलक्षिंदिकायाः'॥

सैरीयकस्तु झिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इसण् । कर्षः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्' (५।२।०५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो उक्' (४।२।९०) । 'सेरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलथ कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरुण्टको होयो रक्तः कुरुवकः स्पृतः । नील आर्तगलो दासीवाणा ओदनपाक्यपि' ॥ (१) ॥*॥ 'क्लिम्' इति रटित अन् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिहीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झिटीसामान्यस्य'॥

१—अत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रष्टः— इति मुंकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मिःः सह संवसिः' इति दमयन्ती-छेषश्च ॥ २— 'किरातिके कुरु कुरुवकाचितां चिताम्' इति वाणः— इति मुकुटः ॥ ३—अस्यार्थश्चेकस्य 'सैरेयकस्तु झिटी स्यात्तिस-कुरवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥ तस्मिन करवकोऽरुणे।

तसिन्निति ॥ तसिन् सैरेयके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'रक्तकुरण्टकस्य'॥

पीता कुरण्टको झिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥ पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टिस्वनिपा-

तनात् डीप् (४।१।१५) यत्तु—'भिक्षासेना-' (३।२।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुचयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इस्याह् मुकुटः । तन्न । तन्न प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो झिट्यां द्वयोरनुवरे त्रिष्ठ' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अन्येषामपि' (६। ३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इस्यपि, इति स्वामी-इति मुकुटः । तदिष न । आङेव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥॥॥ दं 'पीतकुरुण्टकस्य'॥

ओद्रपुष्पं जवा

ओड्रेति ॥ आ ईषदुनित । 'उन्दी क्षेदने' (क॰प॰से॰) 'स्फायितिश्च—' (उ॰ २।१३) इति रक्, बाहुलकाइस्य डलम्। ओड्रं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलकाइन्—इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड्राः पुंभूम्नि नीष्टति । ओड्रः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ जवति 'ज्जं' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रपुष्पेऽपि बृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जपायाः' 'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं बज्जपुष्पं तिलस्य यत्।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥*॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य'॥

प्रतिहासरातप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥ कर्विरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२११) ॥ (२) ॥ ॥ चण्डमत्ति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२११) ॥ (३) ॥ ॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥ ॥ करं वीरयति । 'वीर विकान्तौ' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२११) । 'कर्वीरः कृपाणे स्याहैस्यमेदाश्वमारयोः' । 'कर्वीयदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'कर्वीरस्य' 'कृणेर' इति स्थातस्य ॥

करीरे तु क्रकरप्रन्थिलाबुभी।

करीति ॥ करति । 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कॄ॰ शृप्किटशौदिभ्य ईरन्' (उ॰ ४।३०) । यत्तु—'कॄगृशौडि-भ्यः ईरच्'—इति मुकुटः । तन्न । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा। 'वंशाकुरे करीरोऽह्यी

वृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दिन्तमाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ 'क्र' इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'क्रकरः करीर-वृक्षे दीने ककचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ अन्थिरस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) छच् । अन्थि लाति वा । 'श्रन्थिछस्तु करीरद्रौ विकद्भततरौ पुमान्। संग्रन्थौ त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो घूर्तो घत्त्र्रः कनकाह्नयः॥ ७७॥ मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३। १।२६) इति णिच्। पचायच् (३।१।१३४)। 'उन्मत्त उ-न्मादवति धूस्तूरमुचुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्सस्य प्राहकाः । अर्शवायच् (५।२।१२७)। कितान् निवसतो वश्चति 'वश्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अ-न्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'कितचो धूर्तव-न्मत्ते वश्वके कनकाह्नये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥ ॥ धूर्व्यते सा। 'धुवीं हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३। २।१०२)।-धूर्वति-इति तु प्राञ्चः। तत्र कर्तरि को दु-र्छमः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्व' (३।२।१८८) इति चकाराद्वा वोध्यः । यद्वा धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३।३।११३) । तदः स्यास्ति । अर्शभायम् (५।२।१२७) । धूर्ते तु खण्डलवने धू-स्तूरें ना विटे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धातून् । 'धेट् पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) बाहुलकादूरच् । पृ-षोदरादिः (६।२।१०९) । धत्तूरस्तु स्पृतो धूर्तो देविता कितवः शाटः' इति खामी ॥ ॥ धूसयति । 'धूस कान्तिक-रणे' (चु॰ प॰ से॰) । किप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि॰ आ॰ से॰)। इगुपघत्वात् कः (३।१। १३५)। धूबासौ त्रवं। 'घुस्तुरस्तु पुण्डरीको धू-स्तूरः कनकाह्नयः' इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥(४)॥*॥ कनकमाह्ययो यस । 'कनकं हेन्रि पुंसि स्यात्क्रियुके नागके-सरे । धत्तरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेंऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलास, इति वा । कनकनामलात् । 'मातुलो बीहिभिन्मातुश्रात्रोश्च मदनद्वमे । धत्तूरे' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्छेपनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मद्नः सारवसन्तह्रभि-द्धत्त्रसिद्धके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'धत्त्रस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः। अस्येति॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५।३।९६)

१—इतःपरम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्याः तदपाठारयक्तम् ॥ 'मातुलपुत्रंक इसिंप मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य'॥ फलपुरो चीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) 'इगुपध-' (३१९१९३४) इति कः । कर्मणि घन् ३१३१९९) वा । मुकुटस्तु—फलं वीजं च पूर्यति । कः—इत्याह । तन्नाणुचितः । इगुपधलाभावाण्णिजनतस्य ॥ (१) ॥॥ एवं वीजपूरः ॥ (२) ॥॥ हे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजीरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलुङ्गके॥ ७८॥

खनेति ॥ रोचते । 'रुंच दीप्तांद्रमित्रीतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । कुन् (उ॰ ३।३२) । 'रुंचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोत्रयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चछेऽपि मङ्गल्य-द्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मीनात्यरुचिम् 'मीव् हिंसायाम्' (प्रया॰ उ॰ अ०) । बाहु-लकात्तुन् । छुङ्यते । 'छुजि भासार्थः' (चु॰ प॰ से॰) । घष् (३।३।१९) न्यङ्कादिः (७।३।५३) भातुश्वासौ छङ्गश्च । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । खार्मी तु चतुर्ण पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो वीजप्रः केसरी वीजप्रकः । वीजकः केसराम्लश्च मानुछङ्गश्च प्रकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुछङ्गं शिलाचन्दनपेषणी । प्रीवाभरणकं चेषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्ञकः ।

जंबीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰)। ल्युः। 'समीरणस्तु पवने पिथके च फिणज्जके' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥ ॥ मरौ वाति । कुन्। (उ॰ २।३२)। 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्वफिणज्जके'॥ (२)॥ ॥ प्रस्थे सानौ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ ॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभप-त्रपुष्पत्वात् । फणी उज्झको वर्जकोऽस्य, इति केचित्। उभौ पृषोदरादी (६।३।१०९)॥ (४)॥ ॥ जम्यते। 'जमु अदने' (भवा॰ प॰ से॰) विच् (३।२।७५)। वीरयति। अच् (३।१।१३४)। जम् चासौ वीरश्च। 'जंबीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्था दन्तकाठद्वमे' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ प्रम्वं जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य॥

अथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥ अथेति ॥ पर्णान्यस्मति । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा पर्णेरसति । 'अस दीप्तो' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४)॥ (१) ॥*॥ कठिनं

१-(प कटके इति पाठः ॥

सिऽतेर्जकोऽन

सिति ॥ अत्र पणीसे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा ष्यन्तः । ज्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥॥ एक 'श्वेतपणीसस्य'॥

पाठी तु चित्रको चहिसंहकः।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥
(१) ॥॥ चितं बुद्धं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰
अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सार्थे कन् (५।
३।७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याप्रभिचन्नुपाठिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ विहः संज्ञा यस्य । विषयीयनामक
इसर्थः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति
स्यातस्य ॥

अर्काह्वसुकास्फोतगणरूपविकीरणाः॥ ८०॥ मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्फेति ॥ अर्क आहा यस । 'अर्कोऽर्कपणें स्फटिके रवी ताम्रे दिवस्पती' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 वसित । **'वस निवासे' (**भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शृस्द्रक्लिहि—' (उ॰ १। १०) इत्युः । खार्थे कन् (५।३।७५)। वसुकं रोमके पुंसि शिवसल्लयर्कपणेयोः' (इति मेदिनी) ।—वाहुलकात् 'शृमृ–' इत्यु:-इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रे वसतेर्प्रहणात् ॥ (२) ॥ ॥ आ स्कोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० सै॰)। अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।१।१०९)। 'आस्फोतज्ञ पुमानकंपणें स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्यां च वनसङ्घां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) **॥≉॥ नानात्वाद्गणा वहूनि रूपाण्यस्य ॥ (४)** ॥≉॥ विकिरति। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृपू-' (उ॰ २।८१) इति क्युन् । इत्वम् (७।१।१००) रपरत्वम् (१।१।५१) वाहुल-कार्द्दोर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ सन्दान् इयर्ति । अण् (३।२।१) सन्दैरर्यते वा । घण् (३। ३।१९)। भन्दारः स्यात्युरहमे । पारिभद्रेऽर्कपणें च म-न्दारो हिता धूर्तियोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्का-

भानि तीक्ष्णानि पञ्चाण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अकैस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अन शुक्केऽलक्षेत्रतापसी।

अग्रेति ॥ असिन् ग्रुह्णे । अल्ति । 'अल् भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) किप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अल्रुक्तों धवलार्के स्यायोगोन्मादितकुकुरे' (इति मेदिनी)।—अल्यति—इति मुकुटः । तन्न । णानुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥ प्रतापं चश्चस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

चिवमञ्जी पाद्यपत एकाष्टीलो बुको वसुः॥ ८१॥

शिबेति ॥ शिवप्रिया मही ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम्। तित्रयत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्थात्पशुपत्थिदैवते च तक्कते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्यि लाति । 'सु-पामादिलात्' (८१३।९८) पत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्ट्रीला वनतिककौषधौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । वाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'बकः' इति पाठे कुन् (उ० २१३२) । 'बक्तस्य वकपुष्पे स्थात्कक्षे श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शुस्त्रिलिहिनप्यसिवसि--'(उ० १११०) इत्युः। 'ब (ब)-स्तुनी देवमेदाग्रिमायोकवकराजस्य । (क्रीवं युद्धौषधेऽश्वे च रैरलमधुरे त्रिष्ठ') इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'गुलमा' इति स्थातस्य 'बक्तपुष्पस्य' ॥

बन्दा बृक्षादनी बृक्षरहा जीवन्तिकेत्यपि।

बन्देति॥ वन्यते । 'विद अमिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्व' (३।३।१०३) इत्यः। ('बन्दा छतान्तरे स्मृता। मिश्कुक्यामि वन्यां च') (इति सर्वादौ मेविनी)॥ (१)॥॥। वृक्षमिता। 'अद भक्षणे' (अ॰प॰अ॰) ल्युद् (३।३।११३)। 'वृक्षादनी तु वन्दायां विदारीकन्दनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१)॥॥॥ वृक्षं रोहति। मूछविभुजादिलात् (३।२।५) कः। वृक्षे रोहति इति वा। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (३)॥॥॥ जीवति। 'विहनन्दिजीविप्राणिभ्यः विदाशिपि' (उ॰ ३।१२७) इति छच्। वित्तवात् (४।१।४१) ङीव्। कन् (५।३।७५)। 'जीवितः। वित्तवात् (४।१।४१) ङीव्। कन् (५।३।७५)। 'जीवितः। अ।॥॥ चत्वारि 'बृक्षोपरिजातळताविशेषस्य'॥ वत्सादनी छिन्नकृत्वा ॥ ४३॥॥ चत्सादनी छिन्नकृत्वा ॥४३॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तिभकाऽसृता ॥ ८२॥ जीवन्तिका सोमबङ्घी विश्वाच्या मधुपण्यंपि।

चत्सेति ॥ वत्सैरवते । 'अद मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हस्तः ॥
(२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुल-

१-- 'मूर्तयोः' इति पाठः॥

कादूबर्॥ (३)॥ ॥ तन्त्रयति । 'तित्र कुटुम्वधारणे' (चु॰ छ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (४)॥ ॥ ॥ न मृतमस्याः। 'अमृता मागधीपथ्यागुहूच्यामलकीषु च' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ जीवति । झच् (ड॰३।१२७)। 'जीविन्तिका गुष्ट्रच्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी॥ (६)॥ ॥ सो-मस्य वल्ली॥ (७)॥ ॥ विगतं शत्यमस्याः। 'विश्वराख्याऽत्रिशिखादन्तीगुद्धचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी)॥ (८)॥ ॥ म-धुमयानि पर्णान्यस्याः। 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९)॥ ॥ नव 'गुङ्खच्याः'॥

सूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा॥ ८३॥ मधूळिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि।

मुर्वेति ॥ मूर्वति । 'मुर्वी वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (१) ॥ ॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवद्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरा-दित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्प्रक्रयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधु-रसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा सुरति । 'सुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)। ('मोरटं तु भवेदिक्षमूलाङ्कोटप्रसूनयोः।) सप्तरा-त्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु स्रोरटा' (इति सेदिनी) ॥ (४) ॥ श तेजित । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३। ३।११३) ॥ (५) ॥ ॥ सवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्भणासावे खुवाऽपि। 'खुवा द्वयोर्हीमपात्रे सहकीमूर्वयोः हितयाम्' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ ॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीव् । 'गोकणोंऽश्वतरेऽपि स्थान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गष्ठानामि-कोन्माने गोकाणीं मूर्विकोषधी' इति विश्वीः ॥ (९) ॥:॥ पीलोरिव पर्णान्यस्याः । 'पाककणं-' (४।१।५४) इति डीव् । 'पीलुपणी चिचिकायां मूर्वायामीषधीसिदि' (इति मेदिनी)॥ (१०) ॥ शा दश 'सूर्जायाः' 'सुद्दार' इति ख्यातायाः ॥ पाठाऽम्बष्टा विद्यकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥ पकाष्ट्रीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका।

पाठेति ॥ पत्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (स्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्यकर्ण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'अस्ब-

१-विश्वे तु 'गोकणोंऽश्वतरे सर्वे सारक्षे प्रमधान्तरे' इत्येवं पाठ उपकस्यते ॥ ष्ट्राऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥:॥ विद्धो कर्णी यया ॥:॥--अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ ॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३)। 'स्वापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-षधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य थः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिप-प्पल्यामभयापाठयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आखादने' (चु॰ उ॰ से॰)। कर्मणि चज् (३। ३।१९) । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्र वृद्धिः । 'रस्तो गन्धरसे जले। शङ्कारादो विषे वीर्ये तिक्तादो द्रवरागयोः । देहघा-तुप्रभेदे च पारदखादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकज्जुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु॰ प॰ से॰) । पचादी 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५)। गौरादिलकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यंडन्ताद्चि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाक्रेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥ श वने तिक्ता । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटंवराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५॥ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा प० से०)। 'श्रसृह्मिहि–' (उ॰ १।१०) इस्रत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिक्षे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च') (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ कहति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'युज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्धिषत्-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ *॥-- 'कटंभरा' इति पाठः -- इलन्ये । 'कठंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोपिति । कलम्बकायां गोलायां वर्षासूम्वयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अशोक इव रो-हति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी' शक्ता चकाङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥३॥ व्यस्तमपीदं 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्जुलहुमे' इति रमसः । ('अद्योकश्रिषु निःशोके पुंसि कड्रेलि-पादपे । लियां तु कदुरोहिण्यां पारदे स्थानपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोडिणी' कद्धरोहिण्याम' इति छदः। 'रोहिणी' कण्ठरिमदि । भभित्करंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ फटुखासौ रोहिणी च । 'कद्धरोहिष्यरिष्टा च प्रोक्ता तिककरोहिणी'

इति निघण्डः ॥ (४) ॥ ॥ मत्यानां पित्तमिव । तत्स्वादुलात् ॥ (५) ॥ ॥ कृष्णो वर्णेन भेदर्छेदोऽस्याः । कृष्णं
मछं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५)।
'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्डः ॥ (६) ॥ ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र—' इति
निर्मूलम् 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कडरोहिण्याम्'
इति मेदिनी ॥ (७) ॥ ॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरखते । अत्तेः
कर्मणि त्युट् (३।३।११३) । 'शकुलाद्नी स्त्रियां कृष्णभेदे कडुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ अष्टी
'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽन्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६ ऋष्यप्रोक्ता शुक्रशिम्बिः कपिकच्छुश्च सर्कटी।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-रण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति । 'तत्करोति—' (वा॰ ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१। १३४) । 'जडा स्त्रियाम् । श्र्कशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्ड्वादिना दौ:स्थ्य-जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु॰ प॰ से॰)—इस्रवोचत् । तन्न । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् । जडित वा । डलयोरैक्यात् ॥ 🛪॥ — न जहाति श्रूकान् । अजहा । 'झेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति खामी ॥ (२) ॥ ।। न विगतमण्डमस्याः । 'अन्यण्डा वृषमी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु — अधिक-मण्डं वीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) वा । अध्यण्डा—इ-लाह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥ ॥ कण्हं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ु॥ ॥ पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) हस्त्रलमपि । 'कपिक-च्छूब कण्ड्रा कण्डुरा श्र्कशिम्बिका' इतीन्दुः। मुकुट-त्तु कण्ड्रस्त्यस्याः । 'कण्ड्कच्छूभ्यां हस्तश्च' इति रो इस्ततं च-इसाह । तम्र । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलाणंवे' इति त्रिकाण्डशेपः । प्राकृषामेति अयते, वा।कर्तरि ल्युद (३।३।११३)। 'कृत्यचः' (८१४।२९) इति णलम् ॥ (५) ॥÷॥ ऋष्येर्म्यः प्रोक्ता । ऋषिभिरत्रोक्ता, इति वा । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवला-ग्रुकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥॥ 'ग्रुकयुक्ता शिम्बः'। 'शश्वच्छशाङ्कशिशिराणि च शूकशिम्बः' इत्यू-ष्मविवेकात् द्विताल्या । 'शुकशिम्बिस्तु मर्कटी । शुक-शिम्बा च' इति वाचस्पतिः॥ (७)॥ ॥ कपीनां कच्छूः। कण्ड्रहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-त्वात् । 'अथ मर्कटी । करजमिच्छ्कशिम्ब्योः पुंसि वानर-खूतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः' कँवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यय्रोधी द्रवन्ती शंबरी वृषा॥ ८७॥ प्रत्यक्ष्रेणीसुतश्रेणी रण्डा मृषिकपण्येषि।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपणींगोडुम्बा-सुभद्रादिनतकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च ब्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥҂॥—न्यग् रुणिखः । बहुमूल्रत्वात् । अच् (३।१। १३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राझः । न्यञ्चं रुणद्धि, इति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। '(न्यग्रोधस्तु पुमान्व्यो-मवटयोश्व शमीतरों) । न्यग्रोधी त्पचित्रायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ द्रवति । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) लटः सतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥≈॥ शं वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'शमि धातोः' (३।२।१४) इखचू। गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-लाह । '(शंबरं सिलेले पुंसि मृगदैलविशेषयोः ।) शंबरी चाखुपण्या स्यात्' (इति तालन्यादौ मेदिनी)॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'बृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । ('वृष्ये धर्मे वलीवर्दे श्वन्यां पुराशिभे-द्योः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वास्तु-स्थानमेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । बृषा मूषिकपण्या च, यती-नामासने चूची') ॥ (६) ॥ ॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥ ॥ स्रुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥ ॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'वमन्ताइः' (उ॰ १।११४)। 'रण्डा मूषिकपण्यां च विधवायां च योषिति'(इति मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा'। 'प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपणिका' इति निघण्डः-इत्याह ॥ (९) ॥**ः॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकार**पञ्चलात् । 'पाककर्ण–' (४।**१।५४) इति डीष् ॥ (१**०) ॥**ः॥** दश 'मुषिकपण्याः' 'सुसाकर्णां' इति ख्यातायाः॥

अपामार्गः दौखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८॥ प्रत्यक्पर्णी कीदापर्णी किणिहीखरमञ्जरिः।

अपेति॥ अपमार्जन्सनेन। 'हरुख' (३।३।२१) इति घन्। निष्ठायामनिट्खात् कुलम् (७।३।५२)। 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः। अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य, इति वा॥ (१)॥ ॥ शिखरे प्रायेण भवति। अध्यात्मादिन्वात् (वा० ४।३।६०) ठक्॥ (२)॥ ॥ धाम्नोऽर्गः। धामार्गवाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'धामार्गवस्तु पुंति स्वादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी)॥ ॥ — 'अधामार्गवः'। अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति द्यार्थे— इति खामी॥ (३)॥ ॥ मयूर्प्रतिकृतिः। 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन्। 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्रीवं

१—आधुनिकारमदुपलब्धस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्व नोपलम्यते ॥

गुत्थान्न पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रत्यित्व पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति हीष् ॥ (५) ॥ कपिछोमगुल्यानि छोमशानि पर्णान्यस्याः ॥ ॥ ॥ 'केशपर्णी' इति खामी ॥ (६) ॥ ॥ किणिनो व्रणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽऽमुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो व्रणान् हन्ति वा। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (७) ॥ ॥ खरा मज्ञरिरस्याः ॥ ॥ गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (८) ॥ ॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हिक्किका ब्राह्मणी पद्मा भागी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९॥ अङ्गारविक्षी वालेयशाकवर्षरवर्धकाः।

ह्रञ्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (३।१।१३४)। प्रवोदरादिः (६।३।१०९)। 'अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्दी वर्व-रकस्तथा' (इति निघण्टुः)॥ ॥ भनक्ति रोगान् । 'भज्ञो आमर्दने' (रु०प०अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३) वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९) (फञ्जिका, इति वा-इति मुकुटः)॥ (१) ॥ श्रा ब्रह्मण इयम्। 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्। भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फिजकापृक्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ शा पद्माभं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-निधिसंख्यान्तरेऽम्युजे । ना नागे, स्त्री फिलकाश्रीचार्वाटीप-श्रगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।। भर्जनम् । 'भ्रस्ज पाके' (तु॰ उ॰ से॰)। घम् (३।३।१८) 'भ्रह्जो रोपधयो रमन्य-तरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः--' (७।३। ५२) इति कुत्वम् । 'भुजी भर्जने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । थम् (३।३।१८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२। १०३) ॥ (४) ॥ ॥ व्राह्मणयष्टिरिव । तादशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारव-द्वस्र्यस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वात्र कप् ॥ (६) ॥ 🛊 ॥ बालेयस्य शाकः। गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्विति। 'वृष् वरणे' (खा॰उ॰से॰) यङ्ख्यन्तः । पचायच् (३।१। १३४) ॥ (८) ॥ ॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्बुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सार्ग्याः' ॥

मिल्रिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥९०॥ मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मिखिति ॥ मिखी शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । पृषोदरादिः (६।३।९०९) यद्वा अतिशयेन मञ्जः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५।३।५५) ॥ (१) ॥॥। विकसति । 'कष गतौ' (म्बा० प० से०)। अच् (३।१।९३४) ॥॥॥—विकषति । 'कष हिंसायाम्' (म्वा० प० से०)। (विकषा)— इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥। जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचित्पठन्ति । गौरादिः (४।९।४९) ॥ (३) ॥॥॥ समन्ततोऽङ्गति।

'अगि गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३११११३४) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ काले मिरयते 'मिश शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मणि घम् (३१३१९९) । गौरादिः (४१९१४९) स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ ॥ कालं वर्ण मिपति । 'मिप स्पर्धायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। पूर्ववत् । मूर्थन्यपा, इति वा । 'मिष्ठिष्ठा काल्यमेषी व' इति निघण्डः ॥ (५) ॥ ॥ मण्ड्रकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४१९१५३) इति ङीष् । 'मण्ड्रकपर्णी मिष्ठिष्ठाद्वाद्वाण्योनी तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ मण्डति । 'भण्ड आभण्डने'।—'भिड गतां'—इति स्वामी । वाहुलकादीरन्। गौरादिः (४१९१४९) भण्डीरी ॥ ॥ प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) । 'हमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रमसः ॥ (७) ॥ ॥ पचाव्यच् (३१९१३४) । गौरादिः (४१९१४९) 'भण्डी योजनवन् अपि । रक्ता भण्डीरिका च' इतीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनगामिनी वल्ली ॥ (९) ॥ ॥ नव 'मिष्डिष्ठायाः' 'मँजीठ' इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाराकः॥९१॥ रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालमा।

येति॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि॰ प॰ से॰)। भावे घन् (३।३।१८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआदाच् (५।२।१२७)। याति। वाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥ शा यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ॰ प॰ से॰) । 'ऋतन्यज्ञि-' (उ॰ ४।२) इलासः (२) ॥*॥ दुःखेन स्प्रस्यते । 'स्प्र्श स्पर्शने' (तु० प० अ०) घत् । (३।३।१९)। खल् (३।३।१२६) वा। 'दुःस्पृशों धन्वयासे ना कण्टकार्या स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धन्वनो यासः । मारुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाश-यति 'णश अदर्शने' (दि॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः। पचाद्यच् (३। १।१३४)। खार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अश्रु-विमोचने' (अ॰ प॰से॰)। त्युट् (३।३।११३)। 'रोद्नं कन्दनेऽस्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति स्तामी)॥ (६)॥*॥ कच्छूं राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) हसः। 'कच्छुरा ग्रूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तो-Sस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरिप । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुङ्क्योः स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८)॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः। अर्शआयच् (५।२।१२७)। समुद्रोऽन्तोऽस्या वा । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीप्रकादुरालमासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥≉॥ दुःखेनालभ्यते । 'डुलभष् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ईष-हु: धुषु-' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-त्वात्र नुम् ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य॥

पृश्चिपणीं पथक्पणीं चित्रपण्यंङ्ज्रिपणिका॥ ९२॥ क्रोप्रुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा।

पृश्निति ॥ पृश्चिरत्वं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ५४) इति डीप् ॥ (१) ॥ ॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । डीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥ ॥ चित्रं पर्णमस्याः॥ (३) ॥ ॥ । अङ्केरा-ळभ्य पर्णान्यस्याः । डीष् (४।१।५४) सार्थे कन् (५।१।७५) ॥ ॥ — आङ्कें मुलमारभ्य विह्नरस्याः । 'अङ्किचिक्ठका'— इति सुकुटः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ कोष्ट्रमिवित्रा विचारितेव । दतेव, इति वा ॥ (५) ॥ ॥ । सिंहपुच्छमस्याः । सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच पुच्छाच' (वा० ४।१।५) इति डीष् ॥ (६) ॥ ॥ 'कळं शुक्ते त्रिष्वजीणें' (इति मेदिनी) । कळं श्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४। १९८) । बाहुलकाद्याकारलोपः ॥ (७) ॥ ॥ ॥ धावति । 'धावु गतिश्रुख्योः' (भ्वा०उ०से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥ ॥ गृहति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः ॥ (९) ॥ ॥ । नव 'सिंहपुच्छन्थाः' 'पिठ-वनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याश्री बृहती कण्टकारिका ९३ श्रचोदनी कुली श्रुद्धा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि।

निदीति ॥ निदिह्यते सा। 'दिह उपचये' (अ॰उ॰अ॰)। कः (३।२।१०२)। टाप् (४।१।४) खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१) ॥ ॥ स्पृश्चाति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु॰ प॰ अ॰) । इगु-पध-'(३।१।१३५) इति कः।--'स्पृश वाधनस्पर्शनयोः'--इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिप्रति । 'व्याप्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आ-तश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। न तु 'पाघ्रा-' (३।१। १३७) इति शः। गौरादिः (४।१।४१)॥ (३) ॥ ।। वृहति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ आ॰) । 'वर्तमाने पृषद्वृहत्-' (उ॰ २।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रा-यां श्चेद्रवार्तोक्यां वृहती छन्दसि कचित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥ ॥ कण्टकानियति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०)। 'कसै-ण्यण्' (३।२।१)। खार्थे कन् (५।३।७५)॥(५) ॥*॥ प्रची-दगति । 'चुद संचोदने'(चु॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।११३)॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने'(भ्वा०प०से०)।'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)।—णिजन्तेन विग्रह्म'कः'—इलमिधानं मुकुटस्य चिन्लम् । णिजन्तस्येगुं-पधत्वामावात् अनुपयोगाच ॥ (७) ॥ ॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (र॰ उ॰ अ॰) । 'स्फायि—'(उ॰ २।१३) इति रक्। यस्तु---'श्चद संप्रेरणे'---इति धातुरुपन्यस्तो मुकुटेन। स धातुपाठे न लभ्यते । 'श्रुद्धा व्यन्नानटीकण्टकारिकासर-घाद्ध च । चाङ्गेरीवेदययोर्हिकामिक्कामात्रयोरिप' (इति मे-दिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'दुस्पृत्यते । 'ईषहुर्-' (३।३।१२६) |

इति खल्॥ (९)॥॥॥ 'राष्ट्रं स्यात्त्पवर्तने । उपद्रवे क्षीव-पुंतोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्यस्याः । 'अतः–' (५।२। ११५) इति ठन् ॥ (१०)॥॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतिकका प्रामीणा मधुपर्णिका॥९४॥ रक्षनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा॰ (४।१।४२) इति ङीष्। 'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी)॥(१) ॥*॥ कल्यते। 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कर्मणि घत्र् (३।३।१९) , यत्तु-कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावप्रसङ्गाच । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विप्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच । वर्णत्वा-भावान डीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामिज्ञष्ठानीलिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिरि-कादित्वात् (वा॰ ८।२।१८) छत्वम् । 'अतः' (५।२।१<mark>१५</mark>) इति ठम् । 'क्रीतकं विनिमयः' इति खामिमुकुटौ ॥ (३)॥*॥ त्रामे भवा । 'ग्रामायखनौ' (४।२।९४) । 'ग्रासीणा नी-लिकायां स्त्री प्रामोद्भतेऽभिषेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ श्रा मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप्। 'अधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंज्ञीषधाविप' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥ ॥ रज्जयति । ल्युट् (३।३।११३)। णिली-पस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोक्ष' इति नलोपो न । रज्यते-Sनया, इति विम्रहे तु 'करणा-' ३।३।११७) इति ल्युटि ~~भ~~-वत्येव । 'रक्षेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचिनि-कानीलीमिक्षिष्ठासु च रञ्जनी । रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्रा-जतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलम-खाः । 'श्रीफलः पुंसि मा**छ्**रे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ तुचते । 'तुर व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'पातृतुदि-' (उ॰ २।७) इति थक् । तुत्थयति वा । 'तुत्थ आवरणे'। पचायच् (३।१।१३४)। 'तुत्थमज्जनमेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८)॥॥॥ ह्रवति । 'इ गतौ' (भ्वाः, प० अ०) । 'वहिश्रि–' (उ० ४।५१) इति निः ॥३॥ 'तूणी' इति खामी । 'तूण पूरणे' (चु॰ आ॰ से॰) । त्र्ण्यतेऽनया । 'हळथ' (३।३।१२१) इति घत् । गौरादिः (४।१।४१)। 'तूणी नील्यां निषक्के ना' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰)। पचायच् 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१— 'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति स्त्रे भाष्ये 'रजकर-जनरजःस्पसंख्यानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वा-त्सिद्धम् । कित एवत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रत्यकैयटेन 'असनयोश्च' इति वाक्यस्यामावध्वननेन ल्युटि नलोपाप्राप्त्या 'णि-लोपस्थेत्यादिभवत्येवेत्यन्त्रप्रन्थोऽसंगत एवेति वोध्यम्'॥ मेदिनी) ॥*॥ 'मेला' इति खानी । 'तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रखनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥*॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (११)॥*॥ एकादश 'नाल्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अदल्गुजः सोमराजी सुचिहः सोमवहिका॥ ९५॥ कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि।

अवेति ॥ अवल्गोरशोमनाज्ञातः ॥ (१) ॥ ॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजृ दीप्ताँ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। '-उपमाने' (शरा७९) इति 'सुप्यजाताँ-' (शरा७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ शोमना विष्ठरस्याः ॥ (३)॥ ॥ सोमस्य विष्ठः । सार्थे कन् (५।२।७५)॥ (४) ॥ ॥ कार्छं मिपति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (शरा९)॥ (५) ॥ ॥ ॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादिलात् (४।१।४) सप्। (६) ॥ ॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविमुजादित्वात् (वा॰ शरा ५) कः। पृषोदरादिः (६।३। १०९)॥ ॥ मुकुटस्तु—वाचं गुजति। 'वागुजी' इलाह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१)॥ (७) ॥ ॥ पृतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण-' (४।३।५३) इति ङीप्॥ (८)॥ ॥ अष्टी 'वकुची' इति ख्यातायाः॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा॥ ९६॥ उषणा पिष्पली शौण्डी कोला

कुष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । 'कृष्णा स्याद्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ः॥ उपकोलति । 'कुल संस्लाने वन्धुपु च' (म्बा॰ प॰ से॰) अझ्यादिः (उ॰।४।११२) ॥*॥ उप-गताकुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥ । विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्स्त्रीपिप्पलीयु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥÷॥ मगधेषु भवा । 'सागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्सग-धोद्भवे । पुंसि वैदयात्क्षत्रियाजे शुक्रजीरकवन्दिनोः'॥ (४) ॥ सा चपति। 'चप सान्लने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बृषादित्वात् (उ॰ १।१।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंथलीपि-प्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचायच् (३। १।१३४) । 'कणा जीरककुम्मीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प० से॰)। बाहुलकात् क्युन् (उ॰ २।७८) ॥÷॥ दीर्घादिरिप । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ऊषणं मरिचे क्लीवं कणायामूचणा क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ पिपर्ति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । वाहुलकाद-लच् । प्रवोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं स-लिसे वस्रच्छेदमेदे च ना तरी । निर्गेन्छे पक्षिमेदे कणायां

पिष्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शुण्डायां म-यपानगृहे भवा । 'शौणडो मत्ते च विख्याते पिष्पल्यां तु मवेत्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्लाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कोलं कोलफले क्लीवं पिष्पलीचन्ययोः स्त्रियाम्' (इति मेदि-नी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पिष्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली।

चेति ॥ चर्व्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३१११२५)। पृषोदरादिः (६१३१९९)। 'चर्व्यं तु चिके क्षीवं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥ कुन् (७० २१३२)। चिकम् ॥ (२)॥॥॥ क्षियाम-पि। 'चर्व्या कोला च चिक्ता चर्व्यं कुअरपिप्पली' इति हृद्वन्दः॥ (१)॥॥॥ द्वे 'चर्व्य' इति ख्यातस्य। के-चित्तु पूर्वान्वयमाहुः। यदाह चन्द्रनन्दनः— 'चय्या कोलाय चिका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चर्व्यं कुजरपिप्पली'। अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः॥

काकचिंचागुञ्जे तु कृष्णला।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥ ॥ गौरादिः (४।१।४१)-इति खामी ॥ (१) ॥ ॥ गुज्जति । 'गुज्ज अव्यक्ते शब्दे (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'गुङ्जा तु का-कचिंचायां पटहे च कलध्वनों' (इति मेदिनो)॥ (२)॥ ॥ ॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'गुङ्जायाः' 'घोंगची' इति ख्यातायाः॥

पलंकषा त्विश्चगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः॥९८॥ गोकण्टको गोश्चरको वनग्रङ्गाट इत्यपि।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । पृषोद्द-रादिः (६।३।१०९) ।— 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इति द्विती-याया अल्लक् — इति मुकुटः । तन्न । अलैकिकविप्रहेऽमोऽप्रवेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां रास्नापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कर्षति' इति विगृह्य 'पृषोदरा-

शृङ्गी महौषधं च

दिः' (६१३१०९)—हत्युक्तम् । तिष्वन्त्यम् । किषितिनैव सिद्धत्वात् । अव्प्रत्ययविधानमपि चिन्त्यच् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'पलंकषा गोक्षरके रास्नागुग्गुळुकिंगुके । तु(मु)ण्डीरीलक्षयोश्व स्त्री राक्षसे तु पलंकपः' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥
(१) ॥॥॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिरनिलः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्रयां काशे च गोक्षरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ ग्रुनो दंष्ट्रव । संज्ञापूर्वकत्वान्न
दीर्घः॥(३) ॥॥॥ खादुः कण्टकोऽस्य ॥(४) ॥॥॥ गोर्धे नोः
पृथित्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षरके स्थपुटे च
गवां खरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ श्वरति 'श्वर विलेखने'
(तु०प० से०) । 'इगुपध—' (३१९१२५) इतिकः खार्थे कन्
(५१३१०५) गोर्गोर्वा श्वरकः॥ (६) ॥॥ वनस्य श्वज्ञाट इव ।
'श्वरंष्ट्रो गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः श्वरंष्ट्रा खादुकण्टकः' इति रमसः
॥ (७) ॥॥ सप्त 'गोश्वरस्य' 'गोखुक्त' इति ख्यातस्य ॥
विश्वा विषा प्रतिविधातिविधोपविधारुणा ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विश्वति । 'विश्व प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । 'अश्मप्रविन्' (उ॰ १।१५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते जगति, विश्वं देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविपायां स्थात्' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥॥ वेवेष्टि । 'विष्वं च्यात्तो' (जु॰ उ॰ से॰) । 'इगुपधन' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-ितपायां स्त्रियां, क्वेडे तु न स्त्रियाम्'॥ (२) ॥॥॥ प्रतीपं विष्मस्याः ॥ (३) ॥॥॥ विषमतिकान्ता॥ (४) ॥॥॥ विषमप्रविचायाः ॥ (३) ॥॥॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषात्रयान्मामित्रधात्रिवतासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) श्र्णाति । 'श्रृहिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'श्र्णातेर्हं स्वश्वं (उ॰ १। १२६) इति गन् कित् नुद्च । गौरादिः (४।१।४१) । 'श्रुङ्गी विषायाम् प्रमे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७) ॥॥॥ महम्म तदाषधं च । 'महाषधं नु श्रुण्यां स्याद्विषायां स्रुक्नेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥॥॥ अष्टौ 'अतिविषा-याः' 'अतीस' इति स्थातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ द्वाधमस्यस्याः। ठन् (५।२।११५)॥ (४)॥ ॥ द्वे 'दुग्धिकायाः' 'दुधी' इति ख्यातायाः॥

शतम्ळी बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥ अन्यप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शतावरी । अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥≈॥ वहवः सुता यस्याः ॥ (२) ॥≈॥ न भीरः । स्थिरपञ्चलात् ॥ (३) ॥∗॥ नीलोत्पलाकारपुष्पलाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शश्राद्यच् (पारा१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां तु योषितं' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । पन्वाद्य (३१११३४) । गौरादिः (४१११४१) ॥ (५) ॥॥॥ ऋष्यः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवलाग्नःकशिम्बषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥॥ अभीरूणि पत्राण्यस्याः । 'पाककणं–' (४१११६४) इति डीष् ॥ (७) ॥॥॥ नरायणाज्ञाता। 'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योनीरायणी मता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥॥॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३१९११३४) । गौरादिः (४१९१४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्यामपि ख्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥॥॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (खा॰ प॰ अ०) वाहुलकाद्यः ॥ (१०) ॥॥॥ दश 'सहस्रसृत्याः' 'शतावरी' इति स्यातायाः ॥

अथ पीतद्वकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥ दावीं पर्चपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्व गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । मितद्वादित्वात् (वा॰ं३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-'अपष्ट्रादयः' इति कुः-इति । तत्र । टिलोपस्यालाभात् । एतादशसूत्राभावाच ॥ (१) ॥॥ कलेरयम् । 'सर्वत्राप्तिक-लिम्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥#॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा-च्छः' (४।२।११४)। 'निर्दिष्टा वै कटिकनी स च काले-यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति छः ॥ (२) ॥ शा हरिः पिङ्गः पीतो वा हरस्य । 'हरिद्रः पीत-अन्दनम्' इति निघण्टुः ॥ (३) ॥ ॥ दीर्यते । 'दू विदारणे' (ऋया० प॰ से॰) 'दृसनि-' (उ॰ १।३) इति जुण् । 'बोतः-' (४। १।४४) इति '-गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा डीष्। 'दार्वी दारुहरिदायां तथा गोजिह्निकौषधीं' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥३॥ पचित । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ दारुश्वासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपर्ति । 'पू पाल-नपूरणयोः' (जु॰ प० से॰) । विच् (३।२।७५) । पर् चासौ जनी च। परं पालकं खास्थ्यं जनयति वा। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) ष्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।९)॥ (७) ॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहरूदी' इति ख्यातायाः॥ वचोप्रगन्धा षड्यन्था गोलोमी वातपर्विका॥१०२॥

चेति ॥ विक्त वचेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचायच् (३।१। १३४)। ('वचः कीरे वच्चोवधो । शारिकायां च' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥ ॥ अप्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाजमो-दायां वचायां छिक्किकोषधो' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एड् प्रन्था प्रन्थयो यस्याः । 'पद्धप्रन्था तु वचायां स्त्री स्थात्करज्ञान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ गौळें

मास्याः । गोशव्दो गोलोमसद्दशे लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥०॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । त्रीह्यादिलात् (५।२। ११६) ठन् । डावन्तात्स्वार्थं कन् (५।३।७५) वा । 'दात-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ पद्य 'वच्वायाः' 'वच्व' इति ख्यातायाः ॥

गुक्रा हैमवती

गुक्केति ॥ हिमनति भवा । 'हैं अवत्यभयाखणंक्षीयोंः श्वेतनचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्वेत-सुलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिद्यौ तु वाशिका। वृषोऽटरूषः सिद्दास्यो वासको वाजिद्नतकः॥१०३॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही तु कण्टकार्या स्थात् (वार्ताकौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी)। 'सिंही सर्मानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ वास्यते । 'वाश्य शब्दे' (दि० आ० से०)। 'गुरोध' (३।३।१०३) इलः । खार्थे कन् । यद्वा उइयते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (२।२।१०९) इति ण्वुल् ॥ ॥ दन्सान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३। १।१२४) । 'ञ्रास्तो ग्रहेऽप्यवस्थाने चास्ता स्यादटरूषके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ ॥ वर्षेति मधु । 'बृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ब्रुषः स्या-द्वासके धर्में सौरभेये च शुक्रले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः। यन्तु---वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घनथें कः' (वा॰ ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच ॥ (४) ॥ ॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्ता॰ प॰ से॰) मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)। अटै रूपति । 'रूप मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानि । 'वैद्यमाताटक्षपकः। सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रमसः । 'वृषो वासाटरूषकः' इति माधवः ॥ (५) ॥ ॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्डुङ् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा॥ (७) ॥ । वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद-न्ताभकेसरत्वात् । तादशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अ-टरूषस्य' 'अरङ्क्सा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकणीं स्याद्विष्णुक्तान्तापराजिता।

आस्फोतिति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वां प प से) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोता गिरिकण्यां च वनमञ्ज्यां च योपिति' (इति मेदिनी) ॥(१) ॥॥ गिरिवांलमूपिका कर्णांऽ-स्याः । तत्कर्णतुल्यपन्नत्वात् ॥ (२) ॥॥ विष्णुना क्रान्ता ॥ (३) ॥॥ व पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ट्यन्तरे नाऽ-जिते त्रिषुं । गिरिकर्णांजयादुर्गाशालपर्णाषु योपिति' (इति मेदिनी) ॥(४) ॥॥ चलारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्नामी तु वासकपर्यायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्या तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरस्रुराः ॥१०४॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसद्दशे ला-क्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्रणां काशे च गोक्षुरं' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥ ॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोशिलशब्दः कोकिलाक्षिसद्दशे लाक्ष-णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।०६) इत्यच् ॥ (३) ॥ ॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ (४) ॥ ॥ श्वर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'कोकिलाक्षस्य' तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छश्चा मधुरिका मिसिः। मिश्रेयोऽपि

दोति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शाल्यम् । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । शीतश्वासौ शिवश्व । 'अथ शीतशिवं हीवं शैले-यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलाइक्षे तथा मधुरिकौषधौं (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥:॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवक-लात् । 'छन्ना मिसावतिच्छन्ने कुस्तुम्बुरुशिलीन्प्रयोः । नपुं-सकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ मधुरो रसो-ऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मि-श्रेयानगरीभिदोः । मधुकुकुटिकामेदामधूलीयष्टिकासु च। क्लीवं विसे पुंसि रसे तद्वरस्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि॰ प॰ से॰)। इन् (उ० ४।११८) । वाहुङकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शत-पुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्लान्ते र-भसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति नेदिनी) ॥ ॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति ! 'मिश शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इग्रुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इति इन् डीष् (ग॰ ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥३॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'अचो यत्' (३।९।९७) । मिश्रा चासावेया च । शक-

१-- 'इयते' इत्युत्तरं 'ईछ (दि० आ० अ०)' इति वा पाठ:।

न्ध्वादिः (वा॰ ६१९१९४) ॥ (६) ॥</br>

कायाः' 'वनसोंफ' इति स्थातायाः ॥

अथ सीहुण्डो चज्रदृः सुक्र्स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

अधेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पचादाच् (३।१।१३४) ।-सिंहतुण्डस्यापश्रंशोऽ यम्—इति खामी। पृषोदरादिः । 'वज्रद्वमः सिद्धण्डोऽथ' इति रभसाद्रखादिरि ॥ (१)॥३॥ 'वज्रद्वः सुकू सुही' इति पाटः। - वजनामा हुः - इति मुकुटः। खामी तु 'वजः सुक् स्त्री सुही गुडा' इति पठति । 'वजा सुद्धां गुड्च्यां च चच्ची मुद्धन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ अ अ अ वित्र (दि॰ प॰ से॰)। किए (३।२।१७८)। 'वा हुइ-' (८।२।३३) इति कुलम् ॥ भागुरिमते टाप्। 'मुही च स्तुहा खुग्भा खुद्द् इल-मरदत्तः ॥ (३) ॥ ।। 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०)। वा डोप् (ग॰ ४।१।४५) ॥ (४) ॥३॥ गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'गुडौं गोलेक्षुविकृती ख्रुहीगुडिकयोर्गुडा' इति इति रुदः। 'गुडश्च ब्रुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इलजयः ॥ (५) ॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'सेहुण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डला । तण्डलम्ब रुमिझम्र विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६॥

अथिति ॥ वेह्नति । 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेह्नं कृमिन्नतण्डुलो' इति रमसः॥ (१) ॥॥॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्नी पश्याविडक्तयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ मोघापि । 'कृमिन्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥॥ चित्रासण्डुला अस्याः ॥ (३) ॥॥॥ तब्यते । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰) । 'सानसिवर्णसि—' (उ॰ १।१०७) निपातः। 'तण्डुलः स्याद्विडक्तेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः' इति सुकृदः ॥ (४) ॥॥॥ कृमीन् इन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५) इति ठक् ॥ (५) ॥॥॥ विडति । 'विड मेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ॰ १।१२१) इत्यक्त्वम् । 'विडक्तिश्वम्मोक्ते स्यात्कृमिन्ने पुंनपुंसकम्'(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ वह 'विडक्तस्य'॥

वला वाट्यालकः

वेति ॥ वलति 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
प्रचादाच् (३१९१९३४)। वलमस्त्यस्याः इति वा। अर्शआयच् (५१२१९९५)। 'वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वला वाट्यासके जियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥३।, वाटीमलति।

'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) : 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । खार्थे कन् (५।३।७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'बलायाः' 'वलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु राणपुष्पिका।

घण्टेति ॥ वण्टेवारौति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदशे ठाक्षणिकः । 'पाककणं-' (४।१।६४) इति ङीष् । खार्थे कन् (५।३। ५५)॥ (२)॥ ॥ ह्रे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोलानी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्धीति ॥ सृद्गाति । सृवते वा । 'सृद् क्षोदे' (क्रया॰ प॰ से॰) 'किङ्कीणीकीदयश्व' इति निपातः ॥ (१) ॥॥॥ गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदशे गोशब्दो गौणः । 'स्वाङ्गाची-पसर्जनात्—' (४।१।५४) इति डीष् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्राङ्क्यते । 'द्राक्षि काङ्कायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्रमणि घत्र् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३) ॥॥॥ स्वयते । 'सद आस्वादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कृवा-पा—' (उ॰ १।१) इत्युष् । 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति डीष् ॥ (४) ॥॥॥ मधू रसोऽस्याः । 'मवेन्सधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पद्य 'द्राक्षायाः' 'द्राख्व' इति ख्यातायाः ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत्। त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वेरनुभूयते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१)॥॥॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुङकादङन् ॥॥॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३।२।९५०)। 'सर्वानुभूतिः सरङा त्रिपुटा रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मिलकायां च सूक्ष्मैङात्रिवृतोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'त्रिपुटी' इस्यपि । 'त्रिपुटी महती खाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥॥॥ त्रिमरवयवेर्वृता ॥ (४) ॥॥॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृत्र्य वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । किप् (३।२।९७८)। तुक् (६।९।७९)॥ (५)॥॥॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भिड परिभाषणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।९)॥ (६)॥॥॥ रोचते । 'रच दीप्तावभित्रीतौ च' (भ्वा॰ आ० से॰) ल्युट् (३।३।९१३)॥॥॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिद् विरेचने' (४० उ० अ०)। 'रेचनी त्रवृतादन्सोः'। 'रोचनी कर्कशे

१- उज्ज्वलदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीका-दयक्ष'(उ॰ ४।२६) इति निपातः । /

स्पृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'गुक्कत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला मसुरविद्लार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

मधुकं क्षीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्वव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्षीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ । क्षीवनम् । 'क्षीवृ अधाष्ट्यें' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । आगमशासनमिल्यम्। क्षीतमधार्थं कलति । 'कल क्षेपे' (च० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजमावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यत्तु—'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं सुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षावृ मदे' इत्यक्तं । 'तक इसने' (भवा० प० से०) । मूलविमुजादिकः (दा० ३।२।५)॥ (२)॥॥॥ यष्टी मध्ववास्याः । कप् (५।४।१५४)॥ (३)॥॥॥ मधुयष्टीच यष्टीच यष्टीमधुकमेवच' इति वाचस्पतिः ॥ (४)॥॥॥ वत्वारि'यप्टिमधुकस्य''जेटीमधु'इति ल्यातस्य॥

विदारी श्रींरगुक्केश्चगन्धा कोष्ट्री च यासिता।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । पनायम् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी शालपर्णां न रोगभेदेश्चगन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥(१) ॥॥॥ क्षीरमिन छक्का ॥ (२) ॥॥॥ इश्चर्गन्धोऽस्याः । इश्चर्शव्दस्तद्गन्धंसदशे गौणः । समासान्तविधेरनिस्यत्वानेत्वम् ॥ (३) ॥॥॥ कोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भवा॰ प॰ से॰) । 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् । 'क्रियां न' (७।१।६६) इति तुज्वत् । 'ऋनेभ्यो कीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु— प्रुनि षित्वान् कीप्—इसाह । 'क्रोष्ट्री श्वरालिकाक्न-

च्यां विदारी लाङ्गलीयु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ थ॥ चौरवारि 'कृष्णभूकूष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु-शुक्रस्य इस्याह् । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन— या सिता शुक्रा—इस्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचि-तस्तात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकूष्मा-ण्डोऽयं प्राश्च देशेषु' इत्युक्त्वा 'कोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्को भूक्ष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी—' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीवि-रोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्थान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥११०॥

अन्येति ॥ श्रीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ श्रेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) । मूलविभुजादिः (वा॰ ३।२।५) कन् (५। ३।०५) यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्गन्धसदशे गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः ग्रुक्ला—कृष्णा—इतिमुकुटोक्तं चिन्सम् । त्रीणि 'ग्रुक्कभूकूष्माण्डस्य'॥

लाङ्गली शारदी तोयपिष्पली शकुलादनी।

छेति ॥ लाक्नलाकारोऽस्त्यस्याः। अर्शशायम् (पारा१२०)
गौरादिः (३।१।४१)। 'लाङ्गली तोयपिप्पत्यां क्रीवं तु कुमुमान्तरे। गोदारणे तृणराजगृहदाक्षिशेषयोः' (इति मेदिनी)॥
(१)॥ शारदि भवा। 'संधिवेला-' (४।३।१६) इल्लण् ।
'शारदो वत्सरे नवे। शरद्भवे पीतमुद्गे शालीनेऽप्यथ्य शारदो । सप्तपणीम्बुपिप्पत्योः' इति हैमः॥ (२)॥ शा तोयस्य पिप्पलीव॥ (३)॥ शा शकुलैरवाते। 'अद् भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'क्रलल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्। 'टिह्या-' (४।१।१५) इति हीप्। युचि (उ॰ २।७८) तु गौरा-दित्वम् (४।१।४१)। 'शकुलादनी स्नियां कृष्णभेदीकचट(?)

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्मण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षीरिमिव शुक्का' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट 'पव । क्षीरिवदार्यादीनां शुक्क-भूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री' क्षीरिवदारिका' इति हैमस्य'क्रोष्ट्री श्रुगालिकाक्षीरिवदारीकाक्षकीपु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट पव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाक्षीकारात् । तसात विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्कभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुदोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधः । 'असिता' इति व्याख्या-स्रो तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधः । 'असिता' इति व्याख्या-सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरिवदारी महाश्वेता क्रक्षगत्थिका' इति शब्दचतु-ध्यवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोविरोधः । पवं च विदार्योदित्रयं शुक्कवाचकम् । 'क्रोष्ट्रथादिचतुष्टयं कृष्णवाच-कम्' इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्वेता' इति नाम्नोयौगिकत्वानुप्पत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसं-मवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा'इस्यक्तम् ॥

शाक्योः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'जलपिप्पली' इति ख्यातस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥ खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरस्यते वा । 'अश्रूङ् व्याप्तौ संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰) 'अश भोजने' वा। 'उल्वाद-यथ' (उ॰ ४।९५) इति वः। 'अशिप्रषि-' (उ॰ १।१५१) इति कन् वा ॥ (१) ॥ शा केन जलेन रौति । 'ह शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । करवस्य मयूर-स्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पण् । यत्त-कारोरियम्, कारवस्येयं वा-इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन । युद्धलाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कार्वी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्ण-जीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ दीपनम् । घञ् (३।३। १८) दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥३॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके' इति रभसः ॥ (३) ॥ भीनाति रोगम् । 'मीन् हिंसायाम्' (क्या॰उ॰अ॰)। 'मीनातेहरन्' (उ॰ १।६७)। मुकुटस्तु-मिनोति प्रक्षिपत्यप्रिमान्यमिति खर्ज्रादित्वात् ऊरच्-इलाह । तन्मन्दम् । 'मीनातेरूरन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्थान्मयूरशिखौपधौ' इति रभसः॥ (४) ॥ होच्यते । 'होचृ दर्शने' (भ्वा॰ आ॰से ॰)। घत् (३।३। १९) यद्वा लोचयति ।'लोचृ भासने' (चु॰उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य । मुकुटस्तु—लुच्यते—इति विगृहीतवान्। तत्र। 'लुच अप-नयने' (भ्वा॰ प॰ से॰) अस्मात् घित्र नलोपविधायकामा-वात्।-'लोचमकंटः' इलपि-इति खामी॥ (५)॥:॥ पच 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी इयामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) आयासावे पचायच् (३।९।९३४)। गौरादिडीप् (४।९।४१)॥ केचित्तु अजादिलात् (४।९।४) टापमाहुः। 'गोपी स्थामा गोपवछी गोपा गोपाछिका च सा' इति वाचस्पतिः॥ (१)॥ ॥ स्थायते। 'स्थेङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'इषियुधि—' (उ॰ १।९४५) इति मक्॥ (२)॥ ॥ शरणम्। 'शृ हिंसायाम्' (श्र्या॰ प॰ से॰)। 'कृृ्गृशृपृकुटि—' इतीण्। शारिरस्त्रस्याः। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ५।९।९०९) इति वः॥ (३)॥ ॥ न अन्तोऽस्याः। 'अनन्ता च विश्रस्यायां शारिवाद्वीयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥। उत्पल्यस्त्रस्याः। उत्पल्यकारपुष्पत्वात्। अर्शआयच् (५।२।१२७)। यद्वा ख्यतं पल्यमनया। उत्पल्य चासौ शारिवा च॥ (५)॥ ॥ पष्ठ 'इति स्थातस्य॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

योग्यसिति ॥ युज्यते। 'युजिद् योगे' (रु० उ० अ०)। 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४)। यद्वा योगाय प्रभवति। 'योगायाच्च' (५।१।१०२)। 'योग्यः प्रवीणयोगाहोंपायिशक्तेषु वाच्यवत्। क्षीवमृद्धोषधो, पुष्पे नाह्नयभ्यासार्कयोषितोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ ऋप्नोति। 'ऋषु दृद्धौ' (खा० प० से०)। किच् (३।३।१७४)। 'ऋद्धिः स्यादौषधीभेदे समृद्धाविष योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ सिध्यति। 'विषु संराद्धौ' (दि० प० अ०)। किच् (३।३।१७४)। 'सिद्धिः त्वा योगनिष्पत्तिपादुकान्तिधं दृद्धिषु' इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ श्वा (य) ति। लक्ष्यते वा। 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०)। 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीः। 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः। ऋद्योवधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'ऋद्ध्याख्यौषधेः'॥

वृद्धेरप्याह्या इमे ॥ ११२॥

वृद्धेरिति ॥ इमें उक्ताश्वत्वारो वृद्धाख्यौषधेरप्याह्या नामानि ॥ (४) ॥ ॥ वर्धतेऽनया । 'वृश्व वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तिच् (३।३।१७४)। 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-ऽप्यष्टवर्गोषधान्तरे । काळान्तरे चाभ्युदये समृद्धावि योषि-ति' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ (पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः')॥

कदळी चारणबुसा रम्सा मोचांग्रुमत्फळा । काष्टीळा

कदेति ॥ कन्दते । कन्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) साधुः (आगमशासनमनित्यम्)। केन वायुना दल्यते वा । 'दल विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यत्तु—घत्रर्थे कः (वा० ३।३। ५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः सौत्रात् 'कदल्यादयः' इललच्-इलाह् । तन्न । कदेः सौ-त्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषूक्तसूत्रस्याद-शैनात्। 'कदला कदलौ पृश्यां कदली-कदलौ पुनः। रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगमेदयोः । कदंला डिम्बि-कायां च शाल्मलीभूरुहेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ अजा-दित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ' इति व्यािः ॥ (१) ॥ ॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते वा। 'ब्रुस उत्सर्गे' (दि॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१ १३५) इति कः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'घनर्थे कः' इति परिगणनात्रेह प्रवर्तते ॥ " (बुषा इति मूर्धन्यान्तः इति केचित् ॥ (२) ॥ ॥ रमति । 'रम रामस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'रमेरशब्लिटोः' (७। १।६३) इति जुम् । रभ्यते वा । घन् (३।३।१९) । सुकुद-

स्तु—रअन्तेऽनया। 'घनथं कः' (वा० ३।३।५८) इलाह। तन । परिगणनात् कस्याप्राप्तः। सति तु के 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच । 'रम्भा कदल्यप्सरसोनी वेणो वारणान्तरे' (इति मेदिनी)॥(३)॥॥॥ मुचति । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु०प०अ०)। पचायच् (३।१।१३४)। ('मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' इति मेदिनी)॥(४)॥॥॥ अंग्रुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः। यद्वा अंग्रुमानिव फलान्यस्याः। अजादिः (४।१।४)। 'कदली सुकुमारा च रम्भा भाजुफ्ला मता' इति धन्वन्तरिः॥ (५)॥॥॥ काष्टिना इल्यते। 'इल खप्रक्षेपणयोः' (तु०प०से०)। घन् (३।३।१९)॥ (६)॥॥॥ षट् 'कद्वयाः'॥

सुद्रपणीं तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

सुद्गेति ॥ सुद्गः पर्णमस्याः सुद्गश्चेत सुद्गपर्णसदशं पर्ण लक्ष्यते। 'पाककणे-' (४।१।६४) इति कीष ॥(१)॥३॥ ईषत् कम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः। काकेनेपजलेन सुदं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति डः। यद्वा काका सुद्गा हपंप्राप्ता यस्याम् ॥ (२)॥३॥ सहते। 'षह मर्पणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।९।१३४) 'सहो वलेन क्षियां स्थात् क्षियां तु नसमेषजे। दण्डोत्प-लासुद्गपर्णाकुमारीप्रथिवीषु च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥३॥ त्रीणि 'काकसुद्भायाः' 'सुगोनी' इति ख्यातायाः॥

वार्ताकी हिङ्कुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां मतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा वार्त फल्गु अकं यस्याः । 'जातेः' (४।१।६३) इति डीष्। 'वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः' इति रमसात् पुंस्यपि ॥ । 'वार्ता वातिक्रणे वृत्ती' इति विश्वाद् 'वार्ता' अपि ॥ श। 'वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता' इति वैद्यकात् ('वातिङ्गणश्च वातीकुः' इति त्रिकाण्डशे-षाच) 'वार्तोकुः' अपि ॥ (१) ॥ श हिङ्क लाति । 'आतो-Sचुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) 'हि-ञ्चलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्कली' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु प ० से ०)। पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'सिहस्तु राशिमेदे मृगायिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही सर्भानुमातरि । वा-साबृहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सट्यते । भ-ण्यते वा । 'भट भृतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'पिनाकादयश्व' (उ॰ ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥ ॥ दुःखेन प्रधुष्यते । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (खा॰ प॰ से॰)। कर्मणि त्युट् (३।३।११३)॥ ॥ आसी-

२—'गमश्र' इति स्त्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ त-स्मात् 'अन्येष्वपि—' (३।२।४८) इति वातिकेन छो विधेयः ॥ कृष्ये णिनौ (३।२।८१) तु 'दुष्प्रधर्षिणी'॥ (५)॥*॥ पञ्च 'भण्टाक्याः'॥

नाकुळी सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुळी ॥११४॥ नकुळेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुळानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येद्ग्' ४।३।१२०) इल्पण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली कु-कुटीकन्दे रास्नायां चव्यके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शोभनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु खादी, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रीश्व' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ शा राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने' (अ॰प॰ अ०)। 'रस आखादने' (चु० उ० से०) । 'रान्नासाम्ना-' (उ॰ ३।१५) इति साधुः ।—'रास्नादयः' इत्यानुपूर्वी मुकु-टोक्तोज्ज्वलदत्तादिपु नास्ति । 'रास्ता तु स्याद्धुजंगाक्ष्यामेला-पर्ण्यामिप स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ श्रीभनो गन्धः सुगन्धः। 'कुगति-' (२)। (२।१८) इति समासः। मुगन्धोऽस्त्रस्याः । मुकुटस्तु--शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७)-इलाह । तन्न । 'गन्धस्येत्-' (५। ४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । वहुत्रीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात्। मत्वर्थे वहुत्रीहिविधानात् ॥ शा स्वामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने 'नागसुगन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥ शा गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥ ॥ नकुला-नामिष्टा ॥ (६) ॥:॥ भुजंगानक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः। 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इस्रच् । 'जाते:-' (४।१।६३) इति-'गौरादि:-' (४।१।४१) इति वा डीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसहरो लक्षणा ॥ (७) ॥ ।। छत्रमकृति । 'अक कु-टिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (८) ॥ ॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'सुवहा सहक्येलापणींगोधापदीषु वीणायाम् । राह्माशेफालिकयोः स्री सुखवाहोऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ।॥ नव 'रासना' इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांग्रुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥११५॥

विदेति ॥ विदार्था गन्धः । विदारिगन्धः । 'ङ्यापोः-' (६१३१६३) इति हुन्तः सोऽस्लस्याः । मुकुटस्तु—विदारीगन्धः इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तिचन्सम् । 'उपमान्ताच' (५१४११३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥। अंशवः सन्स्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंशुमान् भास्करे सालपण्यान्मंश्चमती स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ सालः पणमन्स्याः । सालशञ्दस्य सालपण्यसदशे लक्षणा ॥॥। तालव्यशानि (शालपणी) इत्येके ॥ (३) ॥॥। तिष्ठति । 'अजिरिक्ष-ष्रिर-' (उ० १।५३) इति साधः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा

१--अत्र 'छत्राकारपर्णस्वात्' इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूसालपण्योंनां शनौ मोक्षेऽचले त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैयें' (तु॰ प॰ अ॰) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगिमदोः शंभौ शङ्कानुत्तानपादजे। स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजसतक्योः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्योः सुग्भेदे गीतिमद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शालपण्योः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्शरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेर-णयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (१) ॥ अ॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छाद्कत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ करोति कियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४११।६३) गौरादित्वात् (४१९।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३११०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह-स्वादित्वात् ॥ (३) ॥ ॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० सि०) । वाहुलकादरः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास्त' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्थाः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः॥

श्रृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६॥

श्रृङ्गीति ॥ श्रणाति गदम् । 'श्रृ हिंसायाम्' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'श्रणातेर्ह् ख्रथ' (उ॰ १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । 'ऋपमेऽतिविषायां च श्रृङ्गी महुरवह्नभा' इति रुद्राजयो ॥ (१) ॥ ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु॰ प॰ से॰) । 'ऋषिष्ठिषम्यां कित्' (उ॰ ३।१२३) इसमन् । 'ऋषभस्तौषधान्तरे । स्तरमिद्ध्ययोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वषति । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ऋषभाखयौषधेः' 'काकडासिन्वी' इति स्थातायाः ॥

गाङ्गेरुकी नागवला झषा हलगवेधुका।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ॰ आ॰ से॰) । 'मृगय्वादयश्च' (उ॰ १।३७) इति साधुः। कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ ना-गानां हस्तिनां वला ॥ (२) ॥*॥ झषति वातम् । 'झष हिं-

<---अत्र 'श्रव स्थेयें' इत्युत्तरं 'इग्रुपथ-'इति कः इति पाठः॥

सार्थः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'झषा
नागवलायां स्त्री तापमत्स्यादवीषु ना' (इति मेदिनी)॥ (३)
॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
बाहुलकादुः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। हस्ता चासौ गवेधुका च॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही'
'गंगेरण' इति ख्यातायाः॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौं' (भ्वा॰प॰अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासा गौथ। 'गोरतद्धितछुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥॥ घोषति । 'धुषिर विशव्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९। १३४)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'घोष आमीरपछ्यां स्याद्रोपालध्वानघोषके । कांस्ये चाम्युदनादे ना घोषा मधुरिकौप्यों' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'घोषवछुवाः' 'श्वेनतपुष्पतोरयी' इति स्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः॥ ११७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । प-चायच् (३।९।२३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पीतघोषवळ्ळ्याः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्योत्स्वीति॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा॰ ५१२१०१) इत्यण् । 'ज्योत्स्नी पटोली ज्योत्स्नानम्' (वा॰ ५१२१०१) इत्यण् । 'ज्योत्स्नी पटोली ज्योत्स्नान्यियोः' इति हैमः ॥॥॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावे 'ज्योत्स्स्नी' अपि ॥ (१) ॥॥॥ पटित । 'पट गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'किपगडिगण्डिन' (उ॰ ११६६) इत्योल्ज्य् । गौरादिः (४१९१४९) स्वार्थे कन् (११३१७५)। 'पटोल्जं वस्त्रभेदे नौषधी ज्योत्स्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ जलति । 'जलधान्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलितिन' (३१९१४०) इति णः । 'जातःन' इति 'नगौरान' (४१९१४९) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवन्दयोः । जालो नीपत्रमे जाली पटोल्किशेषधो स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'खिंखिंडा' 'तोरयी' इति स्थातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नादेति ॥ नयां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)।
'नादेयी नागरङ्गे स्याज्ययायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां च
जम्ब्वां च कङ्कष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥
भूमिलमा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भूमिलमपत्रलात् ॥ (२) ॥॥——प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्ता-इति
स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्यालाङ्गलिक्यग्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्लस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाङ्गलवत् खनित भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिच्चा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥(१) ॥*॥ अमेरिन शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचसातिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥४॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥४॥ द्वे 'काकजङ्खायाः' 'कौवाठोठी' इति स्थातायाः॥ गोधापदी तु सुवहा

गोधिति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ सुवहति । पचा-यच् (३।१।१३४)। 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्य-पि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमुलिका।

मुसेति ॥ मुखति । 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰ से॰) । युपादिः (उ॰ १।१०६)। 'मुसलं स्यादयोप्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूस्यामाखपणींग्रहगोधिकयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलस-दंशे लक्षणिकः । 'पाककणं–' (४।१।६४) इति डीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्या-तायाः ॥

अजश्ङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः राष्ट्रमस्याः । अजशब्दोऽजश्वन्नसहशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥ फलसंगज-श्वन्नसहशलात् विषाणमस्यस्याः । अशंभायच् (५।२।११५)। गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजश्वन्न्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्षीवं त्रिषु श्वन्नेसदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजश्यन्त्रयाः' 'मेडासींगी' इति स्यातायाः ॥

गोजिहाद्विंके समे॥ ११९॥

गोजीति ॥ गोजिह्नेव ॥ (१) ॥*॥ दर्नाव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दार्विका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (क्रया॰ प॰ से॰) । उत्वादिलात् (उ॰
४।९५) साधुः । 'दार्वी दाक्हिष्टायां तथा गोजिह्निकीषधौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्नायाः' 'गोभी'
इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लयपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰)।

किए (३।२।१७८) । 'अनुनासिकसँग-' (६।४।१५) इति दीर्घः । वोलति । 'बुल् मजने' (चु॰ प॰ से॰) । चुरादीनां णिज्या । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ बुली च । प्रवोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या वही शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।६९)॥ (१)॥॥॥ गौरादिः (४। १।४१) । 'ताम्बूली नागवक्ष्यां स्त्री कमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ नागलोकस्य वही ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः॥

अथ द्विजा।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भसगनिधनी ॥१२०॥

अथेति ॥ द्विजीता । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । 'अन्ये-ष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वेदये दन्ते विहंगमे । द्विजा भागीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ शा हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१।) । 'ढूलोपे-' (६।३। १११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ शे रेणुरस्या अस्ति । त्री-ह्यादिलात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३। ५१)। रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । मु-कुटस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।२०१) । टाप् (४।१। ४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इल्लाह । तत्र 'पृ-षोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्ता । 'रेणुकापि हरेणो च जामद-म्यस्य मातारे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ भवा । 'तत्र भवः'(४।३।५३) । इल्एण् ॥ (४) ॥*॥ किपली वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेण-कायां च शिंशपागीविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम्। नानले वासुदेवे च सुनिभेदे च कुक्दे' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥ ॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्रस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥÷॥ षट् 'हरेणु-कायाः'॥

पलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम्। बालुकं च

पलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰)। पचा-यच् (३१९१२४) । टाप् (४१९१४)। एला इवं बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुण्। खार्थे कन् (५१३१७५)॥॥॥ 'एलबालुकम्' इति खामी। तत्र 'ङ्यापोः-' (६१३१६३) इति हस्यः॥ (१)॥॥॥ इलाया अपत्यम्। 'स्रीभ्यो ढक्' (४१९११२०)॥ (२)॥॥॥ शोभनो गन्धोऽस्य। 'गन्धस्येत्-' (५१४११३५) इतीत्त्वम्॥ (३)॥॥॥ हरिवर्णं बालुकम् (४)॥॥॥ ('बालुका तिकतासु स्याद्वालुकं त्वे-लवालुके' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पश्च 'वालुकाख्यग्-स्थाद्वव्यस्य'॥

अथ पालङ्क्ष्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुक्तः ॥ १२१ ॥

अधिति॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। पाला अक्काते । 'अङ्क पदे लक्षणे च' (चु० उ० से०) अदन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७)॥ (१)॥ ॥ मुक्तिं ददाति। 'दान्' (जु० उ० अ०)। 'आन्तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णो रलभेदे च कुन्दुरौ'॥ (२)॥ ॥ कुं भूमिमुनति। 'उन्दी छेदने' (६० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्धादिः (वा० ६।१।९४)। 'कुन्दो माध्ये-ऽल्लो मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी)॥(३)॥ ॥ कुमुनति। उन्दयति वा। 'जञ्वादयथ्य' (उ० ४।१०२) इति साधुः॥ (४)॥ ॥ चलारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति स्थातशाकस्य। 'कुन्द्ररु' इति ख्यातस्य वा॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च।

चेति ॥ बालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य
करिणश्वापि वालधो । वाच्यिलङ्गोऽभंके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये वाली वाला त्रुटौ स्त्रियाम्' (इति
स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कलेवरे स्त्रीवं वार्ताकौ कुङ्कमेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ ॥
वृद्धिष कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् ॥ (३) ॥ ॥ ।। उदीचि जातम् । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥ ॥ ॥
केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'हीवेरस्य'
'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धादमपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२॥ शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुसियते । 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ वर्षते स्म । 'बृधु बृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गत्यर्थाकर्मक—' (३।४।७२) इति क्तः । 'बृद्धी जीर्णे प्रवृद्धे हे त्रिषु क्षीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवलात् ॥ (३) ॥ ॥ श्रीतं च तिष्छवं च ॥ (४) ॥ ॥ शिलायां भवम् 'नयादिभ्यः' (४।२।९७) इति ढक् । 'शैलेयं तालपण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु म-धुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा।

गनिधनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४१११६४) इति कीष् ॥ (१)॥॥॥ दितेरियम् । 'दिल्पदिला-' (४१११८५) इति ष्यः ॥ (२) ॥ शा गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥ शा मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰)। इगुपधलात् (३।१।१३५) कः। ('मुरा गन्धद्रव्ये दैलान्तरे पुमान्' इति मेदिनी)॥ (४)॥ शा प्रश्रालो गन्धोऽस्याः। 'अत इनिटनौ' (५।२।११५)॥ (५)॥ ॥ ॥ पद्य भुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य'॥

गजमक्ष्या तु सुवहा सुरमी रसा ॥ १२३॥ महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च।

गजेति ॥ गजैर्मक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ ॥ घनि (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचा-बच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ सुष्ठ रमते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । आगमानिखलान्न नुम् (७।१।६३) । 'सुरिभः सहकीमानृभिन्सुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ । । रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । घम् (३।३।१९) । 'रसः खादे जले वीर्ये गृजारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुरिव प्रतिकृतिः । 'इवे प्र-तिकृतों (५।३।९६) इति कच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥*॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्रुन् (उ० २।३२) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४। १।४१) । सत्कृत्य लक्यते वा । 'लक आखादने' कुन् (उ॰ २।३२) ॥*॥ 'सङ्गी सिल्लकी ह्वादा' इति रहः ॥*॥ 'श्वाविद्वुभेदौ शहक्यौ' इति तालव्यादौ रमसः । तत्र 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) धातुः ॥ (७) ॥ ॥ शादयत्यंव-रयम् । 'हादी सुखे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आवरयका-' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका ॥१२४॥

अमिति ॥ अमेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पलात् ॥ (१) ॥॥॥
धुष्ठु भिक्ष्यते । घन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥ धातुं करोति ।
'तत्करोति—' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।
१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥॥॥ धातृ पुष्पसस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि
'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालेला निष्कुटिर्वहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰आँ। से॰) ।
'फर्फरीकादयथ' (उ॰ ४।२०) इति साधः ॥ (१) ॥॥॥
चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धिलातः ॥ (२) ॥॥॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४)॥
(३) ॥॥। निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्कान्ताः
कुटेर्वा ॥॥। 'कृद्रिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष् ।

(निष्कुरी)॥ (४)॥॥ वहूनि बीजानि लाति। 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-लायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-सकम्। पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पश्च 'प्लायाः' 'प्लायची' इति ख्यातायाः॥

अथ सा।

स्क्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुश्चति । 'कुश्च कौटिल्याल्पीभावयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।११३३)॥ (१)॥॥॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'पातॄ- तुदि—' (उ॰ २।७) इति थक्। 'तुत्थमजनभेदे स्यानीलीस्क्ष्मेल्योः स्त्रियाम्' इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ कुरति। 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰)। वाहुलकादङ्गच्। गीरादिः (४।१४१)॥ (३)॥॥॥ त्रयः पुटा यस्याः। 'त्रिपुटा महिकायां च सूक्ष्मेलात्रिवृतोः स्त्रियाम्। सतीनके च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ त्रुटति। 'त्रुट समुदाहृतः' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ त्रुटति। 'त्रुट छेदे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात्—' (उ॰४।१२०) इतीन्। 'त्रुटिः स्त्रीसंशये खल्पे सूक्ष्मेलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'सूक्ष्मेलावाः'॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम्।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं भाखरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्वयम्' इति रमसः । 'व्याधिः कुष्ठं च रोगे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'इनिकुषि—' (उ॰ २।२) इति क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्ती' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ परिभावे साष्ठः । 'तत्र साष्ठः' (४।४।९८) इति यत् । स्था-थेंऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ ॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्ती' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ ॥ वाप्यां भवम् । 'वाप्यम्' इति किनत्याठः । उप्यते । 'ज्ञवप् वी-जसंताने' (भवा॰ प॰ अ॰) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥ ॥ भा 'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥ ॥ पाकं लाति । 'पाकलं कुष्ठभेषज्ये पुंति स्यात्कुकरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५)॥ ॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) 'उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) 'उत्पलति । 'पल गतौ' (क्वा॰ पं॰ से॰) अच् (३।१।१३४) 'उत्पलति । पल गतौ' (क्वा॰ पं॰ से॰) अच् (३।१।१३४) 'उत्पलति । पल गतौ' (क्वा॰ पं॰ से॰) अच् (३।१।१३४)

शिक्षनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्कीति ॥ शङ्काः सन्त्यस्याः । शङ्काकारपुष्पत्वात् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्किनी श्वेतचुकायां ची-रपुष्प्यां वधूमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चीर इव पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (२) ॥ ॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२॰ (११५) इतीनिः। 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपु-ष्यां स्री' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥#॥ त्रीणि 'खोरबह्याः' 'शांखादुळी' इति ख्यातायाः॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥ श्रटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद् व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१)॥।।। झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) संज्ञापूर्वकलान्न बृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४)॥ (२) ॥ ।। न मलो यस्याः ॥ (३) ॥ ।।। अद्व्ययमाश्चर्ये । अत आश्चर्यश्च झटः संघातोऽस्याम् । अति । क्रिप् (३।२। १७८) झटति । अच् । (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । अचासौ झटा च ॥ (४) ॥४॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्ग्रष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने कर-स्फाले हुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली झटोंपधों । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ शा शिवमस्त्यस्याम् । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसक्तुफलासु च' (इति मेदिनी) (६) ॥ ॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥ ॥ ।। षद् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इसण्।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपुण्पं स्थलपद्यं दृष्टिकृत् पुण्डरीककम्' इति रमसः ॥
(१) ॥॥ पुण्डयति । 'पुष्टि खण्डने' (भ्वा०प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शकन्थ्वादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति स्थातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥ कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

'अन्येभ्योऽपि—' (वा ३१२१००१) इति डः । 'अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकहमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योपिति' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ ॥ काम्यते । 'कमु कान्तों' (भ्वा० आ० से०) । 'मतिवुद्धिपूजार्थेभ्यक्ष' (३१२ १८८) इति क्तः । छकति । 'छक आखादने' अच् (३१९ १३४) । कान्तक्षासौ छकश्च ॥ (५) ॥ ॥ नन्दनम् । 'उ नदि समुद्धौं' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४१९९८) । हीप् (ग० ४१९१४५) ना । नन्या वृक्षः॥ (६) ॥ ॥ षद 'नन्दिवृक्षस्य' 'नुणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ रक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्लण् (१) ॥०॥ चण्डते । 'चि कोपे' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'चण्डा धनहरीशक्कपुष्प्योक्षिष्वतिकोपने । तीवेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥०॥ धनं हरति । 'हरतेर- उद्यमनेऽच्' (३।२।९) गौरादिः (४।१।४१)। 'दुष्कुळीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्ण्छतः' इति वाचस्यतिः ॥ (३) ॥०॥ क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (त० उ० से०)। 'अर्ति-स्तु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'क्षेमोऽस्त्री लव्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कालायन्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥०॥ दुष्टानि पत्राष्यस्य ॥ (५) ॥०॥ गणं हासयति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । जुल् (३।११३३) ॥०॥ 'गणः' इत्यप्यस्य नाम । 'गणः प्रमेथ-संख्योधे चण्डासैन्यप्रभेदयोः' इति स्त्रः ॥ (६) ॥०॥ षट् 'चोरा' इलाख्यागन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम्।

स्याडेति ॥ व्याडस्य व्याप्रस्यायुधिमव ॥ (१) ॥ ॥ व्याप्रस्य नखमिव । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) । 'भवेद्याघ्रनस्त्रं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्षीवम्' (इति मेदिनी) (१) ॥ ॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (१) ॥ ॥ चकस्य कारकम् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'द्याघ्रमस्वा' स्वयगन्धद्रव्यस्य ॥ शुषिरा विद्यमलता कपोताङ्किनेटी नली ॥ १२९ ॥

गुषीति ॥ गुषिरस्त्रस्याः । 'ऊपगुषि-' (५।२।१०७) इति रः । गुषिरमस्त्रस्यां वा । 'अर्श्वआदिभ्योऽन्' (५।२ १२७) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ विद्वमस्त्रेव लता ॥ (२) ॥ ॥ कपोतस्यान्निरिव ॥ (३) ॥ ॥ ॥ नटित । 'नट स्पन्दने' (चु० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥ ३॥ नलित । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) अन् (३।१ १३४) गौरादिः (४।१।४१) । ('नलः पोटगले राह्मि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नत्यां च कमेण क्षीवयोषितोः' (इति

मेदिनी) ॥ (५)॥#॥ पञ्च 'मालकांगणी' इति ख्यातायाः॥ धमन्यञ्जनकेशी च हर्जुर्हट्टविलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । 'धमिः सौत्रः' । 'अर्तिसप्र-' (उ० २११०२) इलानिः । डीष् (ग० ४१९१४५) वा । 'धमनो नाऽनले भक्षाध्मापककूरयोक्षिष्ठ । धमनी तु शिराहट्टविला-सिन्योश्व योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥॥ अज्ञनमिव केशा अस्याः॥ (२)॥॥॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्विय—इलाहुः॥॥॥ इन्ति 'शृस्वृक्षिहि—' (उ० ११९०) इत्युः। 'हजुई द्विलासिन्यां मृलावक्षे गदे क्षियाम् । द्वयोः कपोलावयये' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ हट्टे विलसति तच्छीला। 'लस कीडायाम्' (भ्वा० प० से०) 'सुपि—' (३१२१७८) इति णिनिः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'अञ्जनकेश्याः'॥

युक्तिः शङ्घः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰)
किच् (३।३।७४) । 'शुक्तिः शङ्कनके शङ्के कपालखण्डदयुजोः । नस्यश्वावर्तयोर्भुक्तास्फोटदुर्नामयोरिप' इति हैमः ॥
(१) ॥ ॥ शाम्यति । 'शमेः खः' (उ॰ १।१०२) । 'श्रङ्कः
कम्बौ निधेर्मेदे स्यानस्यामिलकास्थिन' इति हैमः ॥ (१)
॥ ॥ खरति । 'खर छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'शुप्ध-'
(३।११३५) इति कः । 'खुरः शके कोलदले' इति हैमः ॥
(३) ॥ ॥ कोलस्य वदर्यो इव दलम् ॥ (४) ॥ ॥ न खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'नखं
पुनर्यन्धद्रव्ये नखः करजप्ल्योः' इति हैमः ॥ ('नखी
स्रीक्षीवयोः शुक्ती नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (५)
॥ ॥ पत्र 'नखाल्यगन्धद्रव्यस्य'॥

अथाढकी ॥ १३०॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे।

अथेति ॥ आढकमस्त्रसाः परिच्छेद्कत्वेन । अशंआयच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । 'ढौक्र गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'आढकी तु तुवर्गं स्त्री परिमाणान्तरे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कक्षे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्रम्यपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मृत्स्नाऽस्त्रस्याः क्षेत्रत्वेन । अशंआयच् (५।२।१२७) । 'मृत्स्ना मृत्सातुवर्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ तुवरोऽस्त्रस्याः ठन् (५।२।१५) टाप् (४।१।४) ॥ ॥ 'वार्षिका मिष्ठका तूव्यांढकी कच्छुरा छटी' इति वोपालितात् 'त्वरी' च ॥ (४) ॥ ॥ मृतमालयति । 'अल भूषणादौ' (भवा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ ॥

'अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्मा मृत्तालकम्' इति को-शाद् द्वितकारं च। मृदि तालः प्रतिष्टास्य ॥ (५) ॥ ॥ सुराष्ट्रे जातम् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'तुवरिकायाः' 'तुवर्' इति ख्यातायाः ॥

कुटचटं दाशपुरं वानेयं परिपेळवम् ॥ १३१ ॥ <mark>छवगोपुरगोनर्दकैयर्तीमुस्तकानि च ।</mark>

किति ॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ दाशान् कैवर्तान् भिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मूलविभु-जादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥ ॥ 'दशपूरम्' इति 'दशपुरं' इति च कवित् पाठः । दश पूरयति । 'पूर पूर्तों' । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति— इति विगृह्य इगुपधलात् (३।१।१३५) 'कः'—इसाह मु-कुटः । तन्न । 'णिजन्तस्येगुपघलाभावात् । अकारानिरुपपदा-त्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रस-ङ्गाच ॥∗॥ दश पुरोऽस्याः 'ऋक्पूरव्धूर्–' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'दृशपूरं दशपुरं स्वनं जीविताह्वयम्' इति वाच-स्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ वने पानीये जायते । 'नन्यादित्वात्' (४।३।९७) ढक् ॥ । वन्यं च । 'परिपेछवं छवं वन्यं तत् कुटनटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये । कै-वर्तीमुस्तके स्त्रीवं शोणके वा कुटस्नटः' इखजयः ॥ (३) ॥*॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥*॥ अवते । 'ब्रुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अचू (३।१।१३४)। 'प्रुवः कारण्डदे भेके कुलके भेलके कपौ। शब्दे श्रुतिगतौ प्रक्षे चण्डालजल-काकयोः । प्रवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तामुस्तकेऽपि च' विश्वः)। 'प्रवाो वानरे भेके सारथा चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ गां जलं पिपतिं । 'पू पालने' (जु॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिः (३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति वा ॥ (६) ॥ ।। गां जलं नर्दयति । 'नर्द शब्दे' (भ्वा०प० से)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (७)॥ ॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ता । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥(८) ॥ ॥ अष्टी 'कैवर्तीमुस्तन् कस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ॥

त्रिन्थिपर्णे शुकं वर्हिपुष्पं स्थोणेयकुक्करे ॥ १३२ ॥

श्रन्थीति ॥ प्रन्थौ पर्णान्यस्य । प्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शु गतौं' ( ) वा । 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ०३। ४२) इति निपातः । 'प्रन्थिपर्णे शिरीपे च शुक्रः स्थात्' इति विश्वः । 'शुको व्यासस्रुते कीरे रावणस्य च मित्रिणि ।

१---इदं मेदिनीवाक्यं ह्रवगशब्दार्थकोधकत्वादत्र ह्रवगशब्दा-चोपेक्षणीयम् ॥ शिरीपपादपे पुंसि, प्रन्थिपणं नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥॥॥
— शुकस्येन वर्हाणि पर्णान्यस्य ('शुक्यर्हम्') इत्येकं
नाम—इत्येके॥ (२)॥॥॥ वर्ह पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः
(५।२।१९५)॥ पुष्यित । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)।
अच् (३।१।१३४)। 'वर्हिपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके॥॥॥
'वर्हपुष्पम्' इत्यन्ये॥॥॥ 'वर्हम्' इति पृथग् नाम, इति
कथित्॥ (३)॥॥॥ स्थूणाया अपत्यम् । 'क्लीभ्यो ढक्' (४।
१।१२०)॥४॥॥॥ कुकुरोऽस्यास्ति । कुकुरशब्दस्तद्गन्ये लाक्षणिकः। अर्शआयच् (५।२।१२७)॥ (५)॥॥॥ 'महत्'
इत्यत्राप्यन्वेति। 'महद्देवे समीरे ना प्रन्थिपणं नपुंसकम्'
(इति मेदिनी)॥॥॥ पत्र 'प्रन्थिपणंस्य' 'कुकुरवद्गा' इति
हयातस्य॥

मरूमाला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः। समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥१३३॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिमेल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰, से॰) । घन् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् । 'स्पृका तु ब्राह्मणी देवी महन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता-वधूः कोटीवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः । घ्रियते । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ से॰) । 'मृंप्रोहतिः' (उ॰ १। ९४) ॥ ।। मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घन् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'श्चिधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिनके च काके ना सूचककूरयोखिषु । प्रकायां पिद्युना स्त्री स्यात्' (इति मेदि-नी) ॥ (२) ॥ ॥ स्पृद्दयते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु०प० अ०)। वाहुलकात्कक् ॥ 🛮 ॥ पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृका' अपि ॥ (३) ॥ श। दीव्यति 'देवी कृताभिषेकायां ते-जनीपृक्कयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ छतति । 'छत आघाते' सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । 'लता प्रियंगुशा-खयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवहीलताकस्तूरिकासु च । माथवी-दूर्वयो:-' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥:॥ लङ्गते । 'लघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'लङ्घित्रंह्योर्नलोपश्च' (उ॰ १।२९) इत्युः। 'लघुरगुरौ न मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीवम् । शीघ्रे कृष्णागरुणि प्रकानामाषधो तु स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ अ। समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥ अ। वहति । उह्यते वा । 'वहो धश्व' (उ० १।८३) इत्यूः। 'वधूः स्त्री शारिवापधा । सुषाशटीनवोढासु भार्यापृकाङ्गनासु च' (इति मेदिनी)। 'पृका च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥ ॥ कोटिभिरशैर्वर्षति मधु । 'तृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥:॥ लङ्कायामुप्यते 'इ वप' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) कुन् (उ॰ २। ३२) 'वचिखपि-' (६।१। १५) इति वस्य उः॥ (१०)॥÷॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'अ-स्पर' इति ख्यातस्य॥

तपंखिनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी।

तपेति ॥ तपोऽस्त्रस्याः । जटिललात् । 'अस्माया-' (५। २।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥፨॥ जटाऽस्त्यस्याः। अर्श आ-द्यच् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ।॥ मन्यते । 'मनेदींर्घश्च' (उ० ह।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४१) । 'मांसं स्यादामिषे ह्रीवं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ जटा-Sस्त्रस्याः । पिच्छादीलन् (५:२।१००) । 'जटिला पिप्पली-मांस्थोर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' 'इति मेदिनी) ॥ (४)॥॥ छो-मानि सन्त्यसाः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो सुनि-मेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्कामांसीवचासु च । र्फ़्कशिन्विमहामेदाकाशीसे डाकिनीभिदि)' (इति मेदिनी)॥ (५)॥: ॥--मांसीत्वादामिषी--इति खाम्युक्तो विष्रहोऽयुक्तः। तथा पाठस्य क्रचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। 'सर्वेधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । 'कृ-दिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष् । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) ॥(६) ॥÷॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥१३४॥

त्विगिति ॥ त्विगव पञ्चमस्य ॥ ॥ 'लग्' अपि नामा-स्य । 'त्वक् स्री चमंणि वल्के च गुडत्विच विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥ ॥ विभार्ति । 'भृवः किन्नुद् च' (१।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥ ॥ प्रशस्ता लग्गस्यास्त । 'अर्शआयच्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥ ॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचो-चशब्दाः स्युर्वेल्के चमंणि पञ्चके' इति धरणिः ॥ (५) ॥ ॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥ ॥ वर 'त्वक्पत्रस्य' 'तज्ञ' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ख-जांदित्वात् (उ॰ ४।९०) छरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। स्वार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥॥ इविडे देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥ कल्पे विधो भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-त्यण् । कन् (५।३।७५) ॥॥ पाठान्तरे काले साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् सार्थे कन् (५।३।७५) ॥ .(३) ॥॥ वेषे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओपधी' शब्दप्र-योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध' शब्दप्रयोगः । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३०) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'घृत-तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तम् । 'शक्तु शक्तां' (खा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१९) यद्वा रयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ से॰) । वाहुलकात् कः ॥ (१) ॥३॥ आदिना फलना- ब्यायमूलादिपरिप्रहः । 'मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरूढकं तालवीजाङ्करास्थिमजादि ॥

तण्डुलीयोल्पमारिषः।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः । 'तण्डुलीयः शाकमेदे विङक्ततस्ताप्ययोः' (इति है॰ ममेदिन्यो) ॥ (१) ॥॥॥ 'मारिपः शाकमियार्ये नाट्योक्या पुंति, योपिति । (दक्षाम्यायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्पथासौ मारिपथ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति ख्यातस्य ॥

विश्वाल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी राऋपुण्यपि ॥१३६॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विश्वाख्या लाङ्गलीद्नतीगुड्नोत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ अमेरिव शिखा संतापो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कुङ्कमेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याख्योषधो च विश्वाख्यायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फलिन्यमिशिखायां स्त्री
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ शकोऽर्जुनतरः पुष्पमस्याः । शकशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाश्यावेगी वृद्धदारकः। जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१ मूळं मूळकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्करम्, अयं वेत्रादेः, फळं कूष्माण्डादेः, काण्डमुत्पळादेनीळम्, त्वक् मातुलु-क्वादेः, पुष्पं तिन्तिडीकोविदारादेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥ खलात् 'जप्रमानाच'(५।४।१३०) इतीत्र ॥ श॥ 'ऋष्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥ श॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥ श॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये। 'छागे तु छगलद्रछागीयु-द्भदारकयोः क्षियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥ श॥ आवेगो-ऽस्त्यस्याः 'अर्शआयच्' (५।२।१२०)। गोरादिः (४।१।४१)॥ (३)॥ श॥ यद्धो दारकोऽस्मात् । यद्भत्वं दारयति वा। ण्युल् (३।१।१३३)॥ (४)॥ श॥ जुक्कति । 'जुगि वर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) जुक्कयते वा। घश् (३।३।९९)॥ (५)॥ श॥ पत्र 'युद्धदारकस्य'॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातां' (६।४।१७१) इल्पणि टिलोपः ॥ (१) ॥ ॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । म-त्स्यशब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुत्रीहौं—' (५।४।११३) इति षच् कीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'धन्नर्थं कः' (वा॰ ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मी-गुह्च्यामलकीषु च । सूक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां त-रूणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सोमस्य बह्नरी ॥ '(४) ॥ ॥ चलारि 'ब्राह्याः' ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णश्लीरी हिमावती।

पद्विति ॥ पद्गनि पणीन्यस्याः । 'पाककण-' (४।१।६४) इति डीप् ॥ (१) ॥ ॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४। ३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः । गौ-रादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ हिममस्यस्याः । मतुप् (५। ३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ 'हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिहि-काकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥ ॥ चलारि 'स्वर्णक्षीयाः' 'मको' इति स्थातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपणीं महासहा ॥१३८॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥ ॥ कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-कर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (३) ॥ ॥ महती सहा 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यालम् 'महासहा माषपर्ण्याम-म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'माषपण्याः'॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्विका पीलुपर्ण्यपि।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२। इन्तदा ११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० साचान्ने आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ । (तुण्डिकेरी) इति पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' ( ) । तुण्ड- क्मीतें । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ १॥ रक्तं फलमस्याः । अजा- भ्यते ॥

दिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥ शा त्रिम्बी कायति । कै सब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हस्बः ॥ (३) ॥ ॥ पीछोरिव पर्णमस्याः । पीछुशब्दः स्वावयवे गोणः । 'पाककणं-' (४। १।६४) इति ङीप् ॥ (४) ॥ शा चत्वारि 'तुणिडकेर्याः' 'कुण्टूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९॥

चर्चेति ॥ वृगोति । 'वृत्र् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'कृगू-' (उ॰ २।१२१) इति ष्वरच् । अनित्यः पितां डीप् । 'चर्चरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फिलकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वृणोति । अच् (३।९।१३४) । गीरादिः (४।९।४१) । कस्य शिरसो वरी । 'कचरं लवणाम्लयोः । कचरी केशविन्यास-शाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ तुज्जति । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९१३५) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'तुङ्कः पुंनागनगयोर्त्रुषे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥॥॥ खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥॥॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-शब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'स्वरपु-ष्पायाः' ॥

पलापणीं तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा।

प्लेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१। ६४) इति डीष् ॥ (१) ॥ ॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४)। 'सुवहा शह्रक्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राह्राशेफा-लिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ रासते । 'रास्र शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्सते वा । 'राह्रासास्रा-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'प्ला-पर्णाः' ॥

चाङ्गेरी चुकिका दन्तराठाऽम्यष्टाऽम्ळलोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्गमीरयित । 'इर् गतौं' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (१) ॥ ॥ चुक्कथित । 'चुक्क व्यथने' (चु०प०से०)।
'ऋँ फ्रेन्ट्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) । चुक्कमिव । 'इवे प्रतिकृतौं' (५।३।९६) इति कन्
वा ॥ (२) ॥ ॥ शठित । 'शठ हिंसाक्रेशकैतवें' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्याद्वन्तदाठो जम्बीरे किपत्थे करमर्दके । नारङ्गेऽपि च पुमान्
स्याचाङ्गेर्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अम्बे

१—'ऋजेन्द्र—' (उ० २।२८) इलव तु 'चुव' इत्युपल-यते ॥

तिष्टति । 'सुपि-'। (३।२।४) इति कः। 'अम्वाम्व-' (८। ३।९७)। इति पत्वम्। 'अम्बष्टो देशभेदेऽपि विप्राद्वेदया-सुतेऽपि च। अम्बष्टाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥ अम्ललेम्य ऊना । सार्थे कन् (५।३।९५)। पृयोदरादित्वात् (६।३।९९)णः॥ (५)॥॥ पश्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः॥ सहस्रवेधी सुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि।

सहिति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ जुक्कयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ अम्लक्षासौ वेतसन्थ । नम्रत्वास् ॥ (३) ॥॥ चत्वारि 'अम्लवेद' इति ख्या-तस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥॥ गण्डेषु प्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥॥॥
समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से) । अच् (३।१।
१३४)॥ (३) ॥॥॥ खदति । 'खद स्थेयें' (भ्वा॰प॰से॰)।
'अजिरशिशिर—' (उ॰ १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाकमेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥
चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः।—
नव 'छजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा।

जीवति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्व' (४।१।६) इति डीप्। 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुहूचीवन्दयोरिप' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ शे॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३। ११७) इति त्युट्। युच् (उ॰ २।३७) वा। 'जीवनी जी-वना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जीवा जीवन्ति-कामौर्वावचाशिजितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ श। जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः॥ (४)॥ ॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैलभिचैत्रे स्याजीवन्त्यां तु योषिति' (इति भेदिनी) ॥ (५) ॥≉॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इलन्ये ॥ (६) ॥ शा षद 'जीवन्तिकायाः' गुर्जरदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्पो मधुरकः श्टङ्गहस्वाङ्गजीवकाः॥ १४२॥

कूर्चेति ॥ कूर्च रमश्रु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥ ॥ मधुर एत । सार्थे कन् (५।३।७५) । 'खाद्रसाङ्गो मधुरको मुकु- रश्चिरजीवकः' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणाते ईस्वक्ष' (उ० १। १२६) इति गन् नुट्च। 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्नं क्षीडा-म्युयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्वाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयोर्ऋषभीषधी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ हस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ जीवयति । ण्युल् (३। १।१३३) । 'जीवंकः प्राणके पीतसारकृपणयोरिष । कूर्च-शीर्षं च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिष्ठ सेविनि वृज्याशीर्जीवनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पद्य 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतिकः

किरेति॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआ
यच्' (५१२१२७) । किरातश्वासौ तिकश्च ॥ (१) ॥॥॥

मुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥॥॥ अनार्थप्रियश्वासौ तिकश्च ।

शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१११७८)॥ (३) ॥॥॥ 'चिरातिकः'

अपि । 'किरातश्चिरात्तिकश्च भूनिम्बहिमकावि'

इति रमसः ॥॥॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति

हयातस्य ॥

अथ सप्तला।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ १४३॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अथ सप्तला। वनमालाचर्मकषागुजासु पादलो ख्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विगता मला यया। 'स्याद्धिमला ख्रियाम्। सातलायां भुवो मेदे निर्मले त्वभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सातं सुखं लाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥ ॥ पृष्व 'सप्तलायाः' 'सीहुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इलन्ये॥ वायसोली स्वादुरसा वयस्था।

चायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओल्लंड उत्क्षेपणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (१) ॥॥॥ साद् रसोऽस्याः ॥ (२) ॥॥॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घन्ये कः' (वा॰ ३।३।५८) । 'चयस्था तु स्त्रियां व्राह्मीगुडूच्यामलकी- घु च । सूक्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चयस्थायाः' 'ककोडी' इति ख्यातायाः ॥

अथ मक्लकः।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि॥१४४॥

अधिति ॥ मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पिजायूलच् (ज॰ ४।९०) । खार्थे कन् । आगमशासनस्या-निस्तत्वात्र तुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे 'मुक् छकः' अपि-इसन्ये ॥ (१) ॥ ॥ कुं भूमिं निमर्ति । 'संज्ञायां सृतॄ-' (३।२।४६) इति खन् । 'सेच डिद्वा' (३। २।३८)। नियतः कुम्भः । 'प्रादयो गता-' (२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकीषधौ' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ दाम्यति । दम्यते वा । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हतिमृप्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । खार्थे कन् (५।३।७५) । 'द्न्तोऽद्रिकटके कुन्ने दशनेऽशीषधौ न्नियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ प्रस्थनी श्रेण्यस्याः । समासान्तानिस्यत्वान्न कप् ॥ (४)॥ ॥ । उदुम्ब-रस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'वज्रदन्त्याः'॥

अजमोदा त्य्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका।

अजिति ॥ अर्ज मोदयति । 'मुद ह्पें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अजेन मोदते मोद्यते, वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ ॥ उप्रो गन्धोऽस्याः । 'उ-प्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योरिछिक्किकै।षधें' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ महाणा दृभ्यते । 'दृम्म प्रन्थे' (तु॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१९) । 'कर्नृकरणे कृता—' (२।१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ दुष्टो यवः । 'इन्द्रवरुण—' (४।१।४९) इति सीषानुको । इवार्थे (५।३।९६) सार्थे (५।३।०५) वा कन् ॥ ॥ ('यमानिका' इति) समकारपाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । ज्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ ॥ 'यद्यानिद्यस्य' द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥ मुले पुष्करकाइमीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूळ इति ॥ पौष्करे मूळे, इखन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति वा 'पुष पुष्टो' (दि० प० अ०, क्या० प० से०) । 'पुषः
कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योक्ति पयः
करिकरामयोः । ओषिष्वद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं
तूर्यवके च काण्डे खड्गफळेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१)॥*॥
कर्मीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इखण् ॥ (२)
॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ 'पद्मवर्णम्' इति कचित्
पाठः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुष्करमूळस्य'॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी।

अव्येति ॥ न व्यथते 'व्यथ दुःखसंचलनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।९।९३४) । 'अव्यथो निर्व्यथे

१—अस्य वार्तिकस्य 'गमेः सुपि' इति प्रकरणपिठतत्वेन 'विहंगः' इत्युदाहरणस्यैवं माध्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खची डित्त्वेन खच्सामान्यस्य डित्त्वाग्रहणेमानाभावः। तसात्— नि भृशं स्कुभाति विस्तारयति मूलम् । 'स्कुभिः सौत्रो धातुः'। ततोऽचि पृषोदरादिः—इति सुकुटोक्तं सम्यक्॥ सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (१) ॥॥॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥॥॥ पद्यते। 'पद गतौं' (दि० आ० अ०)। 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३)॥॥॥ चारयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)॥ (४)॥॥॥ पद्ये चिरतं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।०८) इति णिनिः॥ (५)॥॥॥ पत्र 'पद्माकस्य'॥ काम्पिल्यः कर्कराश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीस्यपि १४६

केति ॥ कम्पिलाया अदूरभवः ।. संकाशादित्वात् (४। २।८०) ण्यः ॥ ॥ कम्पते । 'किप किंचिचलने' (भ्वा० आ० से॰)। वाहुलकादिल्लः । 'प्रज्ञाद्यण्' (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मन्नत्वात् । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कंपूर्वात् 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः । तत्र । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्ताद्प्यणः प्रसङ्गा-चे । -इत्थं निर्यकारम् ('काम्पिल्लः' इति) मन्यते -इ-त्येके ॥ (१) ॥ ॥ करे कशति । 'कश शब्दे' ()। पचा-यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थी वा । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आह्वादने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'स्फायितश्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुखर्णवारिषु' (इति मेदिनी) ।। ॥ (३) ॥ श्वा रक्तमङ्गमस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीयुते । कम्पि-हे स्त्री तु जीवन्त्यां क्षीवं विद्वमधीरयोः' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ शा रोचते । 'हच दीसौ' (भ्वां आ॰ से॰) । 'कृ-खल्युट-' (३।३।११३) इति ल्युट्। 'रोचनी कर्कशे ब्रि-याम्'। (इति मेदिनी) ॥ "रेचनी" इति क्रचित् पाठः ॥ (५) ॥ । पश्च 'रोचन्याः' 'कपीला' इति ख्यातायाः ॥

प्रयुत्राडस्त्वेडगजो दृद्वघ्रश्चक्रमर्द्कः। पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुत्नेति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड भ्रंशे' घुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) मस्यानुस्तारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) प्रकृष्टः प्रगतो वा पुनाडः ॥ (१) ॥ ॥ एडो मेष एव गजो यस्य । मजकलात् । यद्वा एलनम् । 'इल प्रक्षेपे स्तप्ते च' (तु० प० से०) । घम् (३।३।१८) । डल-योरेकलम् । एडे स्तप्ते गजति । 'गज मदे शब्दे च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ वृद्धं हिन्त । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अत्पूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमान णत्वम् ।—क्षुभादिलात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्तः ॥ (३) ॥ ॥ चर्कं दृद्धं मृद्धाति । 'मृद्धं स्ति (१३।०५) ॥ (४) ॥ ॥ पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽदित । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥ ॥ ।। उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥ ॥ उरन्

णसाक्षीवाक्षि यस । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनाद्' (५।४।७६) इलच्-इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पद्मा-टस्प' 'पुआड' इति ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) वा-हुलकाद् आण्डुप्रलयः ॥ (१) ॥ ॥ शोभनमतीव वा कन्द-यति। भक्षकजातिश्रंशकलात् । 'कदि रोदने' (भ्वा०प०से०)। अच् (३११११३४)। स्वार्थे कन् (५१३१७५)। ज्वुल् (३११। १३३) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति स्यातस्य ॥

लतार्कदुईमी तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अक्यंते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणया नि-न्यते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१)॥॥॥ दुष्टो हमः ॥ (२) ॥॥॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाग्ने॥॥॥ दे 'हरिद्धणेपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम्।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरस्रोनकाः॥ १४८॥

अथेति ॥ महच तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। अ. श्राति । अश्रुते वा । 'अश भोजने' (त्रगा० प० से॰) । 'अग्र्रङ् व्याप्ती' (खा॰ आ॰ से॰) । 'अग्रेर्लग् च' (उ॰ ३। ५०) इत्युनन् ॥ (२)॥:॥ गृज्जते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु । 'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युद्र । 'गृञ्जनमू । विषदिग्धपशोमींसे क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी)। 'ल-शुनं गृजनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालावुजा-तीया जातिद्षितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज्ञ-नम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौपधम् । फरणश्च पलाण्डुश्व लतार्कश्चापराजिता । गृज्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः' इति सुधुतेनोक्तलात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज-नस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रलात् भिद्यतेऽसा पलाण्डु-तः'॥ (३)॥ ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुमे तके सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिहे च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ । ।। महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥ ॥ रसे आस्वादने जन्यते पातक-हेतुलात् । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'एरच्' (३। ३।५६)। घन् (३।३।१९) वा । खार्थे कन् (५।३।७५) कुन् (उ॰ २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लट्युन' इति ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथझी

पुनिति ॥ पुनरभीक्णं नवा । नूयते वा 'ऋदोरप्' (३। ३।५७) । श्रुआदिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिह्वा-' (४।१।१५) इति डीप् ॥ (२)॥॥ हे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा' इति ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम्।

वीति ॥ विगतं तुत्रं व्यथनमसात् । 'वितुत्रं सुनि-पण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सुष्ठु निषण्णमसात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषख-परिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥१४९॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः ॥ (१) ॥ ॥ श्रीतं छाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ 'शीतछवातकः' इत्यपि नाम । 'शणपणी शीतछवातकः' इति धन्वन्तिः ॥ (२) ॥ ॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्टयन्तरे नाऽजिते त्रिष्ठ । गिरिकणी जयादुर्गोऽशनपणीष्ठ योषिति'(इति मेदिनी)(३)॥ ॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपणसदशे छाक्षणिकः 'पा-ककणे-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ ॥ — अशन इव पर्णमस्याः । (अशनपणी) – इति कश्चित् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'शतपण्याः' 'पटशण्' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घिः कटभी पण्या ज्योतिष्यती छता।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्किरस्याः ॥ (१) ॥ ॥ कटव-द्वाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गौरा-दिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ ज्योतिरस्त्यसाः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (४) ॥ ॥ जति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकांगणी' इति ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्रायन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥

विति ॥ वर्षास भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्ठक्' । (४।३। १८)। 'वार्षिकं त्रायसाणायां झीवं वर्षाभवे त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ त्रायते । 'त्रेङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२६) वा। ('त्रायमाणा वार्षिके झी रक्ष्यमाणेऽभिध्यवत्' इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८) त्रा अयति । 'इ गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४)। (डीप् ४।१।६)। 'शप्र्यनोः--' (७।१।८१) इति जुम्)॥ (३)॥ ॥ वलेन भद्रा । खार्थे कन् (५।३। ७५)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य॥ विष्वक्सेनिप्रया गृष्टिवीराही बदरेति च।

चींति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥ ॥ ग्रह्नाति ।

किच् (३।३।१०४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यत्तु—
'गर्यति हिनस्ति रोगम्' 'गृषु हिंसायाम्' किन् (३।३।९४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन। तन्न। उक्तधातोरदर्शनात्। कर्तरि किनोऽसंभवाच। 'अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीवदरयोः
क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'षृष्टिः' इति पाठान्तरम्।
घपैति। 'घृषु संघपैं' (भ्वा० प० से०)। किच् (३।३।
१०४)। 'घृष्टिः स्त्री घपंणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरै।'
(इति मेदिनी)॥(२)॥॥॥ वराहस्येयम्। प्रियत्वात्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् 'घाराही मातृमेदे स्याद्विष्यक्सेनप्रियाषथा' (इति मेदिनी)॥(३)॥॥॥ वदति। 'वद।
स्थैयें' (भ्वा० प० से०)। वाहुलकादरन्। 'व(च)दरा
गृष्टिकार्पास्योरेलापण्यां स्त्रियां, पुमान्। कर्पासस्यास्थिन,
यद्री कोले क्षीवं तु तत्फले' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥
चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति ख्यातायाः॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । किए (३।२।१७८) । मारि केशशौक्षधनाशने कूयते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ऋरोरए' (३।३।५७) ॥ (१) ॥॥॥ 'मृङ्ग इव राजते' ।
'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
('अथ भृद्धराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे' इति
मेदिनी) । 'मृङ्गरजः' इति पाठे मृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तोऽदन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । 'स्यान्मार्कवो भृद्धरुजः
मृङ्गराजः सुजागरः' इति रभसात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'भृङ्गराज' इति ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी॥ १५१॥

कांकेति ॥ काकान् मद्यते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेपु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कमण्यण्' (३।२।१) । आगमशास्त्रस्यानिस्यत्वात्र नुम् ॥ (१) ॥॥ वायसानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्रण् । 'काकोदुम्वरिकायां च काकमाच्यां च वायसी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'काक
माच्याः' 'कविप्रया' इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छन्ना मधुरा मिसिः। अवाक्पुष्पी कारवी च

शतित ॥ शतं पुष्पाण्यसाः । 'सदच्काण्ड-' (ग० ४। १।४) इति टाप् ॥ (१) ॥ ॥ सितं वदं छुत्रं वा छत्रमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ छत्रमतिकान्ता । 'अत्यादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ मधुरस्त्यस्याः । 'ऊष्छुषि-' (५। २।१०७) इति रः। 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीमिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अवाबि पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४१) डीप् । यत्तु—'पाककणं—' (४।१।६४) इति डीष्—इलाह मुकुटः । तत्र । 'सदच्काण्ड—' (ग० ४।१। ४।) (वा० ६४) इल्लास्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥०॥ के आ-रै।ति । पचायच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी इति । तत्र । 'यद्धाच्छः' (४।२।११४) इल्लस्याणपवादत्वात्। 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पंत्रीकृष्णजीरके' इति मेदिनी ॥ (७) ॥०॥ सप्त 'मधुरायाः' 'सोंफ' इति ख्यातायाः । अन्लद्वयम् 'उंधावली' इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥ तस्यां करंभरा राजवळा भद्रवळेति च ।

सरेति ॥ सरति । 'छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ ॥ ल्युटि (३।
३।११३) 'सरणी' इत्यपि । 'सरणा सरणी चार्वी कर्टमरा
महावला' इति रहः ॥ (१) ॥ ॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया ।
'करणा—' (३।३।१९३) इति ल्युट् ॥ ॥ 'सारणी' इत्यपि ।
('सारणो राक्षसान्तरे) । रुग्मेदे ना, प्रसारण्यां खल्पनयां च सारिणी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कर्ट विमर्ति । 'संज्ञायां सन्—' (३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥ ॥ ॥
वलानां वलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥
(४) ॥ ॥ भद्रं वलमस्याः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'कुञ्जप्रसारिणी' इति ख्यातायाः ॥

जनी जतूका रजनी जतुरुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिष्ठसिभ्यामिण्' (उ० ४११३०) । 'जनिष्ट्योश्व' (७१३३५) इति न दृद्धिः । 'कृदि-' (ग० ४१९१४५) इति वा ङीष् । 'जनी सीमन्ति-नीवध्वोहत्पत्तावोषधीमिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'उल्कृतद्यश्व' (उ० ४१४९) इति साधुः ॥॥॥ जतुशब्दात् 'संज्ञायां-' (५१३१७५) इति किन 'जतुका' च ॥ (२) ॥॥॥ रज्यतेऽनया । 'रज्ञ रागे' (भवा० उ० अ०) । 'करणा-' (३१३१९७) इति ल्युद् ।-'त्यजरज-' (३१२१९४) इति निपातनात् कैचिद-

१—इदं च 'धिनुणि च'। धिनुणि चोपसंख्यानं कर्तंब्यम्।
रागी । धिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । '—त्यजरज-'
(३।२।१४२) इति । अशक्यं धानुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् ।
इह हि दोपः स्यात् । '—दशनद्दः करणे' (३।२।१८२) । दंष्ट्रा ।
नैतद्धानुनिपातनम् । किं तिहि । प्रत्ययान्तस्येतद्र्पम् । तिस्मश्च
प्रत्यये छोपो भवति' इति माध्येण 'प्रत्ययान्तस्येति । शबन्तस्येत्यर्थः । यङ्कुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शक्तिर्देशः । यङ्कुग्न्ताद्रक्षेनं
भवति' इति कैयटेन च विरुद्धम् । तस्मात् 'रक्षेः वयुन्' (उ० २।
७९) इति वयुनि कित्त्वात्त छोपः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप्
इति बोध्यम् ॥

श्चित्यपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ जतु करोति । किप् (३।२।९०८) ॥ (४) ॥ ॥ चकं चक्रमिव वा वर्तितुं झील-मस्याः। 'सुपि-' (३।२।०८) इति णिनिः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ स-म्यक् स्पृशति स्पृशते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु॰ प॰ से॰) । 'पदरुज-' (३।३।९६) इति घत्र् । पचाद्यच् (३।१।९३४) वा । कर्मणि घत्र् (३।३।९९) वा ॥ (६) ॥ ॥ पट् 'चक्र-चर्तिन्याः' 'चकवत' इति ख्यातस्य ॥

अथ राटी गन्धमूली षड्व्रन्थिकेत्यपि । कर्चूरोऽपि पलादाः

अथेति ॥ शटति । 'शट रजादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३११११३३) गौरादिः (४१११४१) ॥ (१) ॥ श गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥ श ॥ षड् बहवो प्रन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥ श ॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' ( ) । स्वजीदिलात् (उ॰ ४१९०) करः । 'कर्च्यूरः स्यात् पुमाञ्श्रस्यां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ श "कर्चुरः' अपि ॥ (४) ॥ श ॥ पलमश्राति । 'अश भोजने' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) पल्टे मांसे आशा यस्य वा । 'पलादाः किंग्रकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसन्थ पलागं छदने मतम्' इति हैं मेंः ॥ (५) ॥ श ॥ पन्न 'शम्याः' 'कन्यूर' इति ह्यातस्य ॥ अथ कारवेल्वः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यन्ने यताविष । (तुषारशैलेऽपि पुमान् क्लियां दूलां प्रसेवके । सुकर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वेल्लित । 'वेल्ल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' ३।२। १) ॥ (१) ॥ ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादिल्लः ॥ ॥ कटति । 'कट शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अस्मादिल्लः, इल्लन्ये । खार्थे कन् (५।३।७५) 'कटिल्लकस्तु पणांसे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ सु सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१११३४) । 'उपसर्गातस्वनोतिन' (८।३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) 'सुपवी कृष्णजीरके । कारवेल्ले च जीरे च' इति हमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य' 'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः।

अधिति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खार्थे कन् कुन् (उ॰ २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्थात्संवद्दक्षोकसंहता।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु मेदिन्यामुपलभ्यते । हैमे तु मध्यस्थोऽप्रि नोपलभ्यते ॥ पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलुश्रेष्टेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ *॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तभीवितण्यथीं वा । 'कपिगिडिगिण्ड—' (उ॰ १।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौषधौ ज्यौत्स्यां तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ तिक्त एव । खार्थे कन् (५।३।
৬५) ॥ (३) ॥ *॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰
से॰) । 'फलिपाटि—' (उ॰ १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च ।
'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्
क्षीवे छन्नालवणयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ *॥ चलारि
'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

क्ष्माण्डकस्तु कर्कारः

किति ॥ कु ईषद् जन्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य । पित्त-ललात् । 'कृष्माण्डयुमायां स्त्री, पुंसि कर्कारी च गणान्तरे । भूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कर्क ग्रुक्तवर्णमु-च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकादुण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईवारः कर्कटी स्त्रियौ॥ १५५॥

इंचेंति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ईरं वणोति, वारयति वा। 'वृज्
वरणे' (खा० उ० से०) । वाहुलकादुण् । 'तुर्यस्तरादिर्
'ईर्नारः' कर्कट्यां पट्यते वुधैः' ॥ ॥ हस्वादिरिष । 'उनमत्तो(?) धुस्तुर 'इर्नारः' 'कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् ॥ ॥ 'पर्चारः' इति पाठे आङ् वोध्यः ॥ ॥ ॥
('उर्वारुक्तिमव वन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेक्त्वे
'उर्चारः' इति च)॥ (१) ॥ ॥ वरं कटति । 'कटे वपादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । डीप् (वा० ४।१।४१) वा॥
(२) ॥ ॥ ह्रे 'काकडी' इति स्थातायाः॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

ईति ॥ इश्चमाकरोति । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२। १८०) हुः । यद्वा छिकायां जातम् 'इश्च' इति शब्दम-कित । 'अक गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुण् । 'इश्वाकुः कुढुतुम्व्यां स्त्री सूर्यवंशनृपे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कदुश्वासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कदुतुम्व्याः' ॥

तुम्ब्यलावृहमे समे।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन् (उ॰ ४।११८) वा । 'कृत्-' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष् ॥ (१) ॥॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'निम लम्बेर्नलोपश्च' (उ॰ १।८७) इत्यूर्णित् ।

'अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला। तुम्बा तु वर्तुलाऽलावृनि(निं)म्बचूर्णा तु लायुका' इति वा-चस्पतिः। 'अलावूस्तुम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातायाः॥

चित्रा गवाश्री गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'अमिचि-' (उ॰ ४।१६४) इति कः । 'चित्राखपणां गोडम्बासुमद्रादिनतकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु
च खियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ मां भूमिमक्णोति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१)। 'गवाश्ती त्विन्द्रवारुण्यां गवाश्तो जालके कपौ'
इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ गां भुवं तुम्वति । 'तुवि अर्दने'
(भ्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिकः (बा॰ ३।२।५)। टाप्
(४।९।४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। मुकुटस्तु—गां डुम्वयति । 'डुवि अर्दने'। अण् (३।२।१)—इत्याह । तत्र ।
धातुपाठेषु डुविधातोरदर्शनात् । अणि डीप्प्रसङ्गाच ॥ (३)
॥ शीणि 'ककेटीविशेषस्य'॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति॥ वि शलति । 'शल चलने' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः। टाप् (४।१।४) विशति वा। अत्र वा। 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ से॰)। 'तमिविशिविडि—' (उ॰ १।११८) इति कालन्। 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपदृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिषेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ इन्द्रं वारयति। 'दृत्र् वरणे' 'चुरादिः। कृदृदारि—' (उ॰ ३।५३) इति वाहुलकाद् ण्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणो देवते अस्याः। अण् (४।२।२४)। 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्युत्तरपदृद्धः—इत्याह। तत्र। मन्त्रहविषोरेव.स्वामिनि देवतालव्यवहारात्। 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकलामावाच॥ (२)॥॥॥ द्वे 'इन्द्रवारुणी' इति ख्यातायाः॥

अर्शोघ्घः शूरंणः कन्दः

अर्शविति ॥ अर्शांसि हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२। ५३) इति टक् ॥ (१) ॥ ॥ श्र्यंते । 'श्र्ती हिंसायाम्' (दि॰ आ॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।०८) इति युच् । कर्तरि ल्युद् (३।३।११३) वा । यन्तु-श्र्रति—इति विग्रहीतं मुकुटेन।तन्न । श्र्तीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदिलात् ॥ ॥ सूर्यते । 'सूरी हिंसायाम्' । युच् (उ॰ २।०८) । ल्युद् (३।१।११३) वा । इति (सूर्णः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥ ॥ कन्दति । कन्दयति । कन्दति । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'कन्द्रोऽल्ली सूर्णे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सूर्ण' इति स्थातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । 'गांड वदनैकदेशे'
(भ्वा॰ पं॰ से॰) । वाहुलकादीरन् । यद्वा गण्डीन् प्रन्थीनीरयति । 'इर प्रेरणे' (अ॰ आ॰ से॰) 'कमण्यण्' (३।२।१)॥
(१) ॥॥ समे तिष्ठति । 'मिथिलादयथ्व' (उ॰ १।५७) इति
साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला वीजं यस्याः । 'गण्डीरो ना समष्ठिला' इति माला ॥ (२) ॥॥ द्वे 'गाण्डरदूवी' इति
स्यातस्यान्पजशाकभेदस्य । 'गडिनी' इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के जले लम्बते । 'लिव अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । प्रचा-यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कलम्बी तु शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरुधः' इति वाचस्पतिः । 'कलम्बी शाकमेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'करम्बु' इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । '-उत्तरपदस्य च' (वा॰ ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१। ४) ॥॥—अपगतोदका । जाङ्गळत्वात् । 'अपोदका'- इति स्वानी ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पोई' इति स्वातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । हुन् (उ॰ २।३२) । यद्वा मूलयति । 'मूल रोहणे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७॥

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । जुल् (३।९।१३५) १३३) । हिला चासौ मोचिका च । 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य॥ चास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'उल्ल्काद्यश्च' (उ॰ ४।४१) इति साधु ॥३॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठज् (वा॰ ४।३।६०)। 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः । एवं (वास्तुकम्) हस्तैमध्यमपि ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वथुवा' इति ख्यातस्य ॥

१—-'रम्या वास्तववास्तुकस्तविकता' इति प्रयोगात्—इति सुकुटः ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पश्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-काख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्ड्कपणी पालङ्क्षया चिक्षिका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाक-जातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका।

सहस्रवीर्याभागवयौ रहानन्ता

पृर्वेति ॥ दूर्वति । दूर्व्यते वा । 'दूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१११३४)। घज् (३१३१९) वा । 'उपधायां च' (८१२१७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ शतं पर्वाण्यस्थाः। 'शेषात्' (५१४११५४) इति कए। शतं पर्वति। 'पर्वं पूर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल्ल (३१९११३३)। 'शत-पर्विका तु दूर्वीयां वचायामि योपिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ सहस्रं वीर्याण्यस्थाः॥ (३)॥॥॥ मृगोरियम्। 'भागंबी पार्वतीश्रियोः। दूर्वीयाम्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ छिन्नापि रोहति। 'इग्रपध-' (३१९१३५) इति कः॥ (५)॥॥॥ न अन्तो यस्थाः। 'अनन्ता च विश्वत्यायां शा-रिवार्द्वयोरिप । कणादुरालमापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुङ्क्योः स्याद्नन्तं सुरवर्त्मनि। अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ वद् 'दुर्वायाः'॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी रातवीर्या च गण्डाली राकुलाक्षकः।

अथेति ॥ सा दूर्ना । सिता ग्रुक्ता । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इलण् । संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचामूतकेश्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥:॥ गण्डति । 'गिड वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । याहुलकादालम् । गण्डमलि वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिह्वा-' (४।१।१५ इति डीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥:॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इल्रच् । सार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥:॥ चत्वारि 'शुक्कदूर्वायाः'। स्वामी तु—परे हे दूर्वाभेदस्य—इल्लाह् ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुर्विति ॥ कुरून् विन्दति । 'विद्व लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'अनुपसर्गाह्मिम् ॰' (३।१।१३८) इति शः। 'कुरु-विन्दं रलमेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१)॥॥ मेघनामानि नामान्यस्य॥ (१)॥॥॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' नुरादिः । अन् (३।१।१३४)॥ (३)॥॥॥ जुल् (३।१।१३३)॥ (४)॥॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति स्यातायाः॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुंद्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति वा । 'तत्करोति' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्वासो मुस्तकथ्य ॥॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्थान्मञ्जले हेन्नि मुस्तके करणान्तरे' इति छदः ॥ (१)॥॥॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतौ-ऽनुप-'(३।२।३) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'गुंद्र स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगो भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य॥

चूडाला चक्रलोचटा।

चूडेति ॥ चूडास्त्रस्याः । 'प्राणिस्थादातो छजन्यतर-स्याम्' (५१२९६) । 'चूडाळा तूचटायां स्त्री चूडावित च बाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चक्रं छाति । 'आ-तोऽतुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ उचटित । 'चट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३११। १३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥ शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः।

वंशे इति ॥-वमति । 'दुवम उद्गिरणे' (भवा॰ पः से॰)। 'वृभवमिकुभ्यः शक्'—इति मुकुटः। तन । उक्तसू-त्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६। ४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच । कुशसृशयो-र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकाच् शः। उर्यते, वष्टि, वा। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घत्र (३।३।१९)। संज्ञापूर्वक-त्वात्र वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंदयेन' (२।१। १९) इति निर्देशासुम् । 'वंशो वेणा कुले वर्गे पृष्ठाद्यवय-वेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ त्वक् त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥ ॥ कर्म कियामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (३) ॥ ॥ 'हलदुन्तात्–' (६।३।९) इति वा छक् ॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५)॥*॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥ ॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। वाहुलकादुः । यद्वा अजित 'अजिवृरीभ्यो निच' (उ॰ ३।३८) इति णुः। 'अजेर्वी-'(२।४।५६)।-वयन्ति शोभन्ते खनेन। 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्व' इति तुः, णत्वं च—इति सुभूतिः। तन्न उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच । 'बेणुर्रुपान्तरे । त्वक्सारेऽपि च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ मस्कते, अनेन वा। 'मस्क गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादरः । यद्वा म-

क्कते। 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अरः। आगमशा-स्नानित्यत्वात्र नुम् । 'मस्करमस्करिणे वेणुपरिव्राजकयोः' (६।९।१५४) इति सुद्॥ (९) ॥श्॥ तेजयति शस्त्रमि वा। नन्यादित्युः (३।१।१३४)। युच् (उ॰ २।७८) वा॥ (१०)॥श। दश्च 'वेणोः'॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः॥१६१॥

बेणेति ॥ ये वेणवे।ऽनिलेने। द्वतास्ताडिताश्रालिता वा शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायन्ते । 'चीक मर्थणे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'चीकयतेराद्यन्तिवपर्ययश्व' (उ॰ ५।३६) इति वुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आ- द्यन्तिवपर्ययश्व—इति सुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । यद्वा 'की' इस्रव्यक्तम् चकते । 'चक तृत्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ५५) । कुन् (उ॰ २।३२) वा । 'कीच' इस्रव्यक्तं का-यति । मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।९०१) इति डो वा । 'कीचको देसभिद्वाताह-तसस्यनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'वाता-हतवेणूनाम्'॥

ग्रन्थिनी पर्वपरुषी

श्रन्थिरिति ॥ प्रन्थते 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) 'प्रन्थिस्तु प्रन्थि-पणें ना वन्थे रुग्मेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुळकात्कनिन् । 'पर्व क्लीवं महे प्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संघौ विषुवत्प्रभृतिष्विप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ पिप-र्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । 'अर्तिपृवपि-' (उ॰ २।११७) इत्युस् ॥ ॥ वाहुळकादुप्रस्ये उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, प्रन्थिः परुः, परागः क्रुप्रमरेणः' इति पुंस्का-ण्डे रलकोषात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'चंशाद्युम्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः।

जिवित ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'गुन्द्रस्तेजनके क्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ तेज-यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३)। कुन् (उ॰ २।३२) वा॥ (२)॥॥॥ श्रणाति । 'श्रृ हिंसायाम्' (क्रया॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। 'द्रारस्तेजनके वाणे दथ्यमे ना द्रारं जले' (इति मेदिनी) । ॥॥॥ 'सुरस्तु मुक्षो वाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्द-स्यादेश्व । सरति । 'सु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा-इति लिखितमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापत्त्या प्रश्चिप्तमिव भाति । चक्रधातोर्डप्रस्यये कनः संगतावि कुनः सर्वधाऽसंगतेः॥ 919३४)॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगंलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' ( )। अच् (३। १।१३४)॥ (१)॥ ॥ धमति। 'धम ध्वाने' सौनः। धम्यते वा 'बहुलम्-' (उ० २।७८) इति युच्। यत्तु— 'धमो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च— इत्याह मुकुटः। तन्न। उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात्। कुन्प्रकरणे दर्शनात्। सौन्नधातुना गतार्थलाच। 'धमनो नले। कूरे भल्ला-ध्मापके च धमनी कंधरा शिरा। हित्या च' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ पोटेन संक्षेपेण। गलति 'गल अदने' (भ्वाण्य से०)। स्रवणे (चु० आ० से०) अच् (३।१।१३४)। 'अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी) (३)॥ ॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य॥

अथो काशमिस्त्रयाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश्य दीसो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगमेदे' (इति हैमः। 'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्च तृणवाचकः' इति शमेदः। गौरादिडीष् (४।१।४१)॥ (१)॥ १॥ इश्चवद्गन्थोऽस्याः। समासान्तविधेरनिखलानेत्त्वम् (५।४।१३५)। 'इश्चुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्र्यां काशे च गोश्चरे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ (पोटगलो व्याख्यातः)॥ (३)॥ शा त्रीण 'काशस्य'॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
किए (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ (भ्वा॰ प॰ से॰)
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१)॥॥
एकृम् 'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते, वा=पूर्यति, पूर्यते, वा। 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१९३४) घन् (३१३१९) वा। 'रसालं सिह्नके वोले रसालक्षेश्चचूत्योः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ इष्यते। 'इष इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'इषेः क्युः' (उ॰ ३१९५७)। 'षढोः कः सि' (८१२१४९)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'इक्षोः'॥

तद्भेदाः पुण्डकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

ति । कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इश्चः कर्क-टको वंशः कान्तारो वेणुनिस्रतः। इश्चरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः' । पुण्ड्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'स्फायी-' (उ॰ २११३) इलादिना रक् ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि (५। ४१३८)। पौण्ड्रः । 'पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रको-तिरसो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो दैलविशेषेश्चभे-दयोरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूम्नि नीवृदन्तरे)' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ कान्तं रसमृच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२११)। लार्थे कन् (५।३।७५)। ण्युळ (३११११३३) वा॥(२)॥ ॥ हे 'इक्षुभेदस्य'॥ स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । त्युः (३।१।१३४) । युच् (उ॰ २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । 'शूर वीर विकान्तो' (चु॰ आ॰ से॰)—इति मुकुटः । तम । विम्रह-प्रदर्शनधातूपन्यसनयोविंरुद्धलात् ॥ (१) ॥ ॥ अच् (३।१। १३४) अतिशयितं वीरम् । 'द्विचचन-' (५।३।५७) इति तरप्। 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरभेष्ठे शवे च ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तृणभेदस्य' 'गाँडर' इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमिस्त्रयाम् । अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम्॥ १६४॥ लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापंथे।

मुल इति ॥ वीरणस्य मूले । उर्वते । 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'वशेः कित्' (उ॰ ४।३१) इतीरन् ॥ (१) ॥३॥ न भयमसात्। 'अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ ॥ (२) ॥ ॥ नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । 'दुदाय् दाने' (जु॰ प॰ अ॰) 'देङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'नळदं स्यात्पुष्परसो-शीरमांसीषु न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा सेवितु-मर्हम् । 'पेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०)। अर्हे ण्यत् (३।३। १६९)। 'सेव्यं झीवमुशीरे स्यात्सेवाहें पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । साहरत्रेऽत्र नम् ॥३॥ 'मृणालम् अप्यत्र' । 'मृणालं नलदे क्रीवं पुंनपुंसकयोविंसे' (इति मेदिनी) ॥(५) ॥:॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा जलो जड आशयो यस । 'जलाशयो जलाधारे स्था-हुक़ीरे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥∻॥ लाति दोषान् अच् (३।१।१३४) किए (३।२।१७८) वा । ला सजा सारी-**ऽस्य । कप्(५।४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥***॥ लक्षते रोगान् । लक्ष्यते वा भूस्थत्वात् । 'लिघ गतौ' (भ्वा॰ आ ं से ॰)। 'छङ्चिबह्योर्ने होपश्च' (उ॰ १।२९) छष्ठ हीयते। 'ठीङ् श्ठेषणे' (दि॰ आ॰स॰) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥ ॥ व्यक्तमपि 'लामजनं सुवासं सादमृणालं लयं लघु' इति सुश्रुतः । 'लामजकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघुं 11 (८) ॥∗॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते दाहोऽनेन, इति-'अवदानम्' इति तु खामी-इति मुकुटः।

तन्न । खामिप्रन्थेऽदर्शनात् । 'अवदीयते दाहोऽनेन' इति खामिना व्याख्यातत्वाच ॥॥॥ केचित्तु—'अवदाहेष्टम्' 'का-पथम्' इति नामद्वयमाहुः । 'लामज्जकं लघुल्यमवदाहेष्ट-कापथे । अवदानिमन्द्रगुप्तमचदाहेष्टकापथे' इति वा-चस्पतिः ॥ (९) ॥॥॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् । यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामपि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०) ॥॥॥ दश 'वीरणम्लस्य' 'खरा' इति ख्यातस्य ॥

नलाद्यस्तृणं गर्भुच्छश्वामाकप्रमुखा अपि ॥१६५॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) । घन्न् (३१३१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्धुणो न । घन्न्यें कस्तु परिगणनान्न ॥ (१) ॥ ॥ । गिरति । गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'प्रो मुद च' (उ॰ ११९५) इत्युतिः () ॥ (१) ॥ ॥ । इयायते । 'इयें इ गतो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'पिनाकादयक्ष' (उ॰ ४१९५) इति साधः । यद्वा स्यामं वर्णमकति । 'अक गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३१२१९) ॥ ॥ 'इयामाकः इयामकोऽपि च' इति हलायुधः । तत्र मूलविभुजादिके (वा॰ ३१२१५) शकन्ध्वादित्वम् (वा॰ ६१९९४) वोध्यम् । यन्नु—'इयाल्रधूभ्यो मकन्'—इत्याह मुकुटः । तत्र । तत्थोणादिवृत्तावदर्शनात् (सावा इति स्यातः) ॥ (१) ॥ ॥ प्रमुखशब्दान्नीवारावाः । मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्व कक्षुकोद्रवादयो गृहीताः—इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यलापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि-(वा० ३।२। १०१) इति डः । यद्वा क्रश्यति । 'कुशिर क्षेषे' ( )। 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो रामम्रते द्वीपे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले' इति हैमः) ॥ (१) ॥ अध्यति । 'कुथ पूतीमावे' (भ्वा० प० से०) 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः ।-'कुथित'-इति स्वाम्युक्तविप्रहिश्वन्त्यः । 'कुथः स्वीपुंसयोवीणे कम्बले पुंसि वहिषि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ इभ्यते । 'हमी प्रमथे' (तु० प० से०) । घम् (३।३। १९) ॥ (३) ॥ ॥ प्यतेऽनेन । 'पुवः संज्ञायाम्' (३।२। १८५) इतीतः । 'पिवां वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च झीवं मेध्ये स्यादिमधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'दर्भविशेषस्य' ॥

अथ कचृणम् । पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कृत्सितं तृणम् । 'तृणे च जातौ' (६।३।१०३) इति कोः कदादेशः । ('कच्चुणं तृणभित्पृक्ष्योः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पुरे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'पौरं त्रिष्ठ पुरोद्भृते कत्तृणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शोभनो गन्धः। सुगन्धः प्रयोजनमस्य। 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठम्। 'सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं त्र कत्तृणे। गन्धोत्पल्ले पद्मरागे कहारे' इति हैमः॥ (३) ॥ ॥ ध्यायन्ते पद्मभिः। 'ध्यै चिन्तायाम्' (भवा० प० ४०)। वाहुलकान्मक्। (ध्यामं दमनके गन्धतृणे 'द्यामेऽ भिष्ठेयवत्' इति विश्वः)॥ (४) ॥ ॥ देवैरचते सम। कः (३। ११०२) 'अदो जिथ्वस्थिति किंति' (२।४।३६)॥ (५)॥ ॥ रोहति। 'रहेर्गुद्धिश्व' (उ० १।४७) इति टिषच्। 'कतृणे रौहिषं क्षविं पुंलिक्षो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः॥ (६)॥ ॥ षद 'रोहिस' इति ख्याततृणविशेषस्य॥

छन्निति ॥ छदति, छादयति, वा । छद अपवारणे । त्रन् (उ॰ ४११५९) 'इस्पन्त्रन्किषु च' (६१४१९७) इति हस्तः । 'छन्ना मिसावतिच्छन्ने क्रस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः । नपुंसकं चात-पत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिकान्तरुष्ठत्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३१२१५२) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ भुव-स्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद् । 'भूरू' अन्ययं वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तृणविद्योषस्य' । स्नामी तु—छन्नादि-पद्य पर्यायानाह ॥

शृष्पं बालतृणम्

छत्रातिच्छत्रपालघौ

शब्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'शुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) वा । 'खण्प-शिल्पशब्प-' (उ॰ ३१२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वल्वदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात् । 'शब्पं वाल्तृणे स्मृतम्। पुंसि स्यात् प्रति-माहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२)॥*॥ हे 'नवतृणस्य'॥

घासो यवसम्

धेति ॥ अधते । घम् (३।३।९९) 'घनपोश्व' (२।४।३८) इस्प्रेष्ट्रेषस्त्रः ।—'घस्पते'—इति विग्रहन्तौ स्नामिमुकुटौ चिन्सौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घनपोश्व' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, यूयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'विह्युभ्यां णित्' (उ० ३।१९९) इस्यसन् । संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविद्योषस्य'॥

तृणमर्ज्ञनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृष्यते । 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) ।

घम् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वाम गुणः ॥ (१) ॥॥॥ अर्ज्यते। 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'तृणाख्यायां चित्' (उ॰ ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूर्योः। मातुरेकस्रतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे नेत्र-रोगे स्याद् अर्जुनीगवि। उषायां बाहुदानद्यां कुष्टन्यामपि च कचित्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'तृणमात्रस्य'॥

तृणानां संहतिस्तृण्या तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४। २।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमृहस्य' ॥ नङ्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नंडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमृहस्य' ॥
नृणराजाह्नयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसिखम्यष्टच्' (५।४। ९१) तृणराज इलाह्वयो यस्य ॥ (१) ॥ ॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः क-रतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करस्फाले हमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्पस्य त्सरौ ताली जटीषधौ । क्षीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ तल्लि । अच् (३।१।१३४) 'तल्लश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याधानवारणे । त्सरौ स्वभावधरयोस्तन्त्रीधाते च संमतम्' ॥ (२) ॥ ॥ हे 'तालस्य' ॥

नोलिकेरस्त लाङ्गली ॥ १६८॥

नाळीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ॰ आ॰ से॰) । घम् (३।३।१९) नालिखासौ केरख ॥॥॥ किपिलकादिः (वा॰ ८।२।१८) (नारिकेल्डः) ॥ (१) ॥॥॥ लक्षति 'लगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाद् अलन् दीर्घख । गौरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥॥ हे 'नारिकेन्लस्य'॥

घोण्टा तु पूगः ऋमुको गुवाकः खपुरः

्र—छद्वितीयरेफचतुर्थः 'नालिकेरचितस्तिलकः' इति दमय-न्तीश्चेषात् । २—रद्वितीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिके-लीवनैः' इति वासवदत्ताश्चेषात् ॥

'निष्ठायामनिटः' (७।३।५३) इति वार्तिकाच । 'पूराः क्रमु-कसंघयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ कामति । 'क्रमु पादवि-क्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुः 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५)। 'क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि। फले कार्पातिकायाश्व पट्टिकालोघ्रपूगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शा गुवन्खनेन । स्रंसकलात् । 'गुपुरीपोत्सर्गे' (तु० प० अ॰)। 'पिनाकादयश्च' (उ॰ ४।१५) इति साधुः । यत्तु मुकुट: वाहुलकादुणाभाव इति । तन । अस्य कुटादिलात् ॥ श्रा 'गुवाकोऽपि च गूचाकः' इति तारपालः । तत्र बाहु-लकाद्दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ खिमिन्द्रियमाकाशं वा पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (ज्ज॰ प॰ से॰) । मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । 'उदोष्ट्रयपूर्वस्य' (७।१।१०२)। यत्तु—अचि (३।१।१३४) उलम् (७।१।१०२) आह् मुकुटः । तन्न । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी–' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधा-त्। यदपि—'पूरी आंप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰)—इत्सयं थातुरुपन्यस्तः । तदपि न । 'खपूरः' इति रूपप्रसङ्गात् । ('खपुरः कमुके भद्रमुत्तकेऽलसकेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पूगबृक्षस्य' 'सोपारी' इति ख्यातस्य ॥

अस्यतु।

फलमुद्रेगम्

अस्पेति ॥ अस्य प्रास्य । उद्गतो नेगोऽस्मात् । संसक-लात् । उद्विजन्तेऽनेन । 'ओनिजी' (तु॰ आ॰ से॰) । 'ह-लघ' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ऋमुकफ-लस्य' ॥

पते च हिंतालसहितास्रयः ॥ १६९ ॥ खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्वमाः ।

पत इति ॥ एते नालिकेराद्याख्रयो हिंतालेन चतुर्थेन सिंहताः खर्ज्रराद्याध्य चलारः । तृणजातीया द्वमाः । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २१११०८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः (६१३११०९) ॥ (१) ॥ ॥ स्वर्जति 'खर्ज व्यथने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'खर्जिपिज्ञादिभ्य करोलचों' (उ॰ ४१९०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ 'जातेरस्त्री—' (४१११६३) इति हीष् । गौरादिः (४११४९) वा । 'वनखजूरी' इति ख्याता ॥ (१) ॥ ॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २१३२) खुल् (३१११३४) वा गौरादिः (४११४९) ॥ (१) ॥ ॥ तालयति । 'तल प्रतिष्टायाम्' चुरादिः । अच् (३१११३४) । जातित्वात् (४१९१६३) गौरादित्वात् (४१९१४९) वा हीष् ॥ (१) ॥ ॥ 'तृणद्वमभेदानां पृथक्' एकैकम् ॥

इति चनौषधिवर्गविवरणम्॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चाखो हर्यक्षः केसरी हरिः।

सिंह इति ॥ सिश्चति । 'विच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५।६२) । यद्वा हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्त-रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्यां स्यात्' (इति मेदिनी)। 'सिंही स्वर्भानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैयः) ॥(१)॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२)॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्ता-रे' (भ्वा॰आ॰से॰) पश्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पां-दाक्ष पञ्च आस्यानीन यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३)॥*॥ ह-रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुवीहौ॰' (५।४।११३) इति षच् ॥ (४) ॥ ॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस । 'अतः-' (५। २।११५) इतीनिः । 'केसरी तरगे सिंहे पुनागे नागकेसरे' (इति मेदिनी) ॥ ॥ केचित् (केसरी) इति तालन्योष्म-मध्यमाहुः । के वारि शिरिस वा शीर्यते । 'शृ हिंसायाम्' '(क्र्या॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'हलद-न्तात्—' (६।३।९) इस्रक्कक् । सोऽस्त्रस्य । इन् (५।२। ११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । 'अच इः' (उ० ४। १३९)। 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्रशुकमेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजेंऽशौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिक्षहरितोः (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ वद 'सिंहस्य' ॥

शार्दू लड़ी पिनौ व्याघ्रे

शार्द्धित ॥ शारयति। 'शृहिंसायाम्' (ऋया० प० से०)। खार्थणिचः क्रिप्। दूयते । 'दूङ् परितापे' (दि॰ आ॰ से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । वाहुलकाल्लक् । यद्वा श्रणाति । पिजायूलच् (उ०४।९०) वाहुलकाहुक्वृद्धी । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे। व्याघ्रे च पञ्चभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ द्वौ वर्णों ईयते । 'इङ् गतौ' (दि॰ आ॰अ॰)। बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्रस्य । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'व्याङि घ्रातेश्व जातौ' (उ॰ ५।६३) इति कः । यद्वा 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'पाघ्रा-' (३।१।१३७) इति शो न । 'जिघ्रः संज्ञायाम्-' (वा॰ ३।१।१३७) इति निषेधात् । 'व्याद्यः स्यात्पुंसि शार्द्ले रक्तरण्डकरज्ञयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥३ ॥ ॥ त्रीणि 'वाघ' इति ख्यातस्य ॥

तरश्चस्तु सृगादनः॥१॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त० ड० से०) । मितद्वादिडुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ मृगमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युः (३१९१९३३)॥ (२) ॥#॥ द्वे 'तें दुआवाघ' इति ख्यातस्य—इसन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः॥

वराहः स्करो घृष्टिः कोलः पोत्री किरःकिटिः। दंष्ट्री घोणी स्तन्धरोमा कोडो भूदार इस्रपि॥२॥

वरेति॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'व्याहो नाणके किरी। मेथे मुस्ते गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'पूङ् प्राणि-गर्भविमोचने' (अ॰ आ॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३। ३।१०८)। छुवं प्रसवं करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ ॥ 'तालव्या अपि दन्साध शम्बशूकरपांशवः' इति शभेदः। ग्रूकोऽस्त्यस्य। खररोमलात् । रः। यद्वा ग्रूकं राति । 'रा आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।१। १३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥ ।। घर्षति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किच् (३।३।१७४)। ग्रृष्टिः स्त्री घर्षणसर्घाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः॥ (३)॥ शा कोलति पीनत्वात्। 'कुल संस्त्याने'(भ्वा॰प॰से॰)। अच् (३।१। १३४)। यद्वा कोलन्खङ्गान्यत्र। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। 'कोलो भेलक उत्सक्षेऽइपाल्यां चित्रके किरौ। कोलं च बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (४)॥॥॥ पोत्रं मुखात्रमस्यस्य । 'अतः- '(५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥ श। किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) । इति कः ॥ । 'किरिः' इति पाठे वाहुल-कात् किः। ('अथ किरः किरिः'। भूदारः ग्रूकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥ श। केटति । 'किट गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति मुकुट-श्विन्सः । किटेस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥ ॥ दंष्ट्रास्स्यस्य। त्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥ ॥ घोणा नासास्य । त्रीह्यादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तव्धानि रोमाणि यस्य ॥ (१०) ॥ ॥ — क्रुडति । 'क्रुड घनत्वे' (तु० प० से॰)। अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः। तन्न । कुटादि-त्वाद्वणाप्रसङ्गात् । कुडनम् । घव् (३।३।१९) । कोडोऽस्या-स्ति । अर्शे आद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दार-यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'सूक-रस्य'॥

कपिष्ठवंगष्ठवगशाखासृगवलीमुखाः। मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ०४।१४४) इतीन् । 'कपिनां सि-हुके शाखास्रगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ प्रवनस् । 'कुल् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।

३।५७) प्रवेन गच्छति । 'गमथ' (३।२।४७) इति खच्। 'खच डिद्वा' (वा॰ ३।२।३८) ॥*॥ डिलाभावे 'प्रवंगमः' च। 'प्रवंगमध मण्डके तथा शाखामृगेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥ शा 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।३।४८) इति डः। 'छुच्याः किपभेकयोः । अर्कसृते' इति हैमः ॥ (३) ॥ शाखाचारी सृगः पशुः । शाऋपार्थिवादिः (वा॰ २। ११७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य-इति वा ॥ (५) ॥ शा मर्कति । 'मर्क' धातुर्प्रहणे । 'शकादि-भ्योऽटन्' (७० ४।८१) । मुकुटस्तु--मर्कः सौत्रादृत्यर्थाचु-रादिलाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इल्राह । तिच-न्लम् । सर्वेधौरादित्वाभावात् । यदपि-- प्रियते । 'जटस-र्कटौ' इति मृङोऽटन्ककारथान्तादेशः--इत्युक्तम् । तदपि निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥ ॥ वने भवं फलादि । अण् (४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गलादौ' (अ॰ प॰ से॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। वि-गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (ऋया० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वा किंचित् नरो वा ॥ (७) ॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) 'मूळविभुजा-' (वा० ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायोरप-लम् । 'अत इक्' (४।१।९५) । किईनुमान् ईशो यस ॥ (८) ॥ श। वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥ श। नव 'वानरस्य' ॥

मथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छमछमालुकाः

अथेति ॥ मलते । 'मल हिंसायाम्' (भ्वा॰आ॰से॰) । वाहुलकादुः । 'संह्वायां कन्' (५१३१७५) । यनु मुकुटेन 'यूकादयक्ष' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ'न दर्यन्ते ।—मलति—इत्युक्तिः खामिमुकुटयोश्विन्त्या ॥*॥ उल्कादित्वात् (उ॰ ४१४१) दीर्घमध्योऽपि । 'मल्लेको मल्लको मल्लको सह इत्युल्कादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञावणि (५१४१३८) 'माल्लूकः' 'माल्लुकः' च॥ (१) ॥*॥ ऋस्णोित । 'ऋक्षा हिंसायाम्' (खा॰ प॰ से॰) । अच् (३११११२४) । 'ऋक्षः पर्वतमेदे स्याद्रह्के शोणके पुमान् । कृतविधनेऽन्यलिकं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋ-क्षिति—इति खामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन मल्लते । अच् (३१९१९२४) ।—मल्लति—इत्युक्तिः खामिमुकुटयोश्विन्त्या ॥*॥ संवीतिनिगृही-तिमदं नाम । 'अच्छः स्फटिकमल्लूकिनिमेलेष्वच्छमव्ययम् । आमिमुख्ये' (इति मेदिनी) । ('मल्लः स्यात् पुंसि मल्लूके

१—'दधित कुहरमाजां यत्र मह्तूत्रयूनाम्' इति प्रयोगात्— इति स्वामिमुकुटौ । २—'अच्छमल्लपरिषिद्धरन्ती' इलिभिनन्दः— इति मुकुटः ।

श्रव्भवेदे छ न द्वयोः । भक्षातक्यां स्त्रियां भङ्की' इति मे-दिनी ॥ (३) ॥*॥ भारुयते । 'भरु आभण्डने' चुरादिराकु-स्मीयः ।—भारुयति—इति मुकुटश्चिन्सः ॥ (४) ॥*॥ च-बारि 'भारु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खङ्गखङ्गिनौ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्छ गती' (भ्वा० प० अ०)। 'वमन्ताइः' (उ० १।११४)। खार्थे कन् (५।३।७५)। यद्वा गण्डित संहतो भवति । 'गिड वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) खुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खत्ने स्यात् संख्याविद्या-प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डिकी सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥ खडित । 'खडि मेदने' (चु० प० से०)। 'छापूखिस्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'खड्ठी गण्डकराङ्गासिवुद्धमेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यो)॥ (२) ॥॥॥ खड्ठः श्रृङ्गमस्त्रस्य । इनिः (५।२।११५)। 'खड्ठी ना गण्डके मञ्जुघोषे खड्नधरे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥॥॥ त्रीण 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

बुढापो महिषो वाहद्विपत्कासरसैरिभाः॥ ४॥

खुळेति ॥ छडति पङ्के । 'छड संश्लेषे' (तु॰ प॰ से॰) । **'इगुपघ–'** (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् । आ-प्रोति । 'आहृ व्याप्तौ' (खा॰ प॰ अ॰) । अच् (३१९। १३४) । छलश्वासावापश्च । यद्वा छुड्यन्ते । 'छुड विलोडने') मिदाद्यङ् (३।३।१०४)। छुला विलोडिता आपो येन । 'छरू विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('छुळायैः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे वाहुलकादायङ्प्रखयः।—'छु-**विकुविकषिभ्य आयः'—इति मुकुटविखितसूत्रमुज्ज्वलद-**त्तादिषु न पर्यामः । यद्दा अयते । अय गतौ (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । छुलक्षासावयक्ष ॥ (१) ॥*॥ महति, महाते, वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ से॰)। 'अविमह्योष्टिषच्' (उ॰ १।४५) । यद्वा मंहते । 'महिङ् बृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । आगमशास-नस्यानिस्यत्वात्र नुम् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ॥ (२) ॥≄॥ वाहानां द्विषन् । वाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगनिभागात् समासः ॥ (३) ॥*॥ के जले आसरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः॥ (४) ॥॥॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५)। सीरिणां कषेकाणामिभ इव । शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । प्रज्ञादाण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽर्कहल्योः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य

इम इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'महिषस्य'॥

स्थियां शिवा भूरिमायगोमायुम्गधूर्तकाः। स्गालवञ्चककोष्टुफेरफेरवजम्बुकाः॥ ५॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-आयच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्खृगालेऽपि स्रीलिङः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वस्यते । तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥ शा भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥ शा गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥:॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ सजति मायाम् । 'सज वि-सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। वाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३)। असुग् आलाति वा। कः (३।२।३)। पृषोद-रादिः (६।३।१०९)॥॥ 'तालव्या अपि दन्लाश्च शम्बशम्ब-रग्नकराः । रशनापि च जिह्नायां शुराहाः कलशोऽपि च' इति सभेदः । श्टङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शुगालो वश्वके दैत्ये शुगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥॥ वश्यते 'वेञ्ज प्रलम्भने' (चु॰ आ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३) ।— वश्चयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्सा। आकुस्मीयस्य वश्चेरात्मने-पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवभ्रौ च जम्बुके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से॰)। 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन्। 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इस्रव्यक्तं रौति । मितद्वादि-त्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे इसव्यक्तो रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेदः फेरवस्तारवः शिवा । सुकरो-ऽतिरुजः फेरः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसाङ्गः ॥ (९) ॥ अमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादिः (उ॰ १।३७) ।—सितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः, बुक् च-इति मुकुटश्चिन्सः। टिलोपप्रसङ्गात् । बुकोऽप्रसङ्गाच ॥ 🛊 ॥ उद्धकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक्।

ओतुरिति ॥ अवित विष्ठाम्, आखुम्यो गृहम्, वा। 'अव रक्षणादौ' (म्वा॰ प॰ से॰) 'सितनि-' (उ॰ ११६९) इति तुन्। 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । दीर्घः (६।१। १०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विड्यते, वा। 'विड आक्रोशे' (म्वा॰)। 'तिमिविशिविडि' (उ॰ १। ११८) इति काळन्। 'विडाळो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ मार्ष्टि मुखम् । 'मृज् युद्धौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'क्षिन्युजिभ्यां चित्' (उ॰ ३।

१ तथा च प्रयोगो दृश्यते 'खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो छुलायः' इति—इति मुकुटः ॥

१३७) इलारन् । 'मुर्जेर्गृद्धिः' (जर।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्टांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२। १) खार्षे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ आख्न् मुक्ते । आख्रभ्यो मुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प॰ अ॰) । किए (३।२।१७८) ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'मार्जारस्य'॥ त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिकातमज्ञे ॥ ६॥

त्रेति ॥ गोधायां अपलम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ ग्रुश्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाद्रोध्यायां जातस्य 'चन्द्नगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वावित्तु शल्यः

्वातप्रमीर्वातसृगः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यथ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰)
किए (३।२।१७८) । 'निहेन्नति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥
(१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्
प्रयादित्वात् (उ॰ ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रयां शक्कीं क्षेत्रें छुतोमरे । मदनद्वश्वाविधोनी' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोम्नि शळळी शळळं शळम्।

ति ॥ तस श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात् (उ०११०६)कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१)जातित्वात् (४।११४) वा डीष् लियाम् ॥ (१) ॥ ॥ श्वीत्वाविवक्षायां शललम् । ('तच्छलकायां शल्कं शलियपि' इति हैमनाममाला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इसमरमाला ॥(२)॥ ॥ पचावि । 'शलं तु शलकोलोन्नि शलो मुझे गणे विधो' (इति विश्वः) ॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'शल्यरोमणाम्' ॥

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वातामिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिस्त्रेण माङ ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीतंतमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' । इति वोपालितात् स्नीत्मप्यस्य—'-कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तुकारप्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१) ॥॥॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मृगभे-दस्य'॥

कोक ईहामृगो वृकः॥ ७॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰आ॰से॰) । अव् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥॥॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृग्यते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुक्र-दिश्वन्तः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदिलात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।९।७८) । 'ईहा-मृगस्तु पुंति स्यात् कोकरूपकभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥(२)

॥ श्री वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इग्रुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'सवृञ्जिषमुषिभ्यः कक्' (उ॰ ३।४१) ॥ (३)॥ श्रीण 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

सृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याप्तेः । 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) घम् (३१३१९९) ।—'घमर्षे कः' (वा॰ ३१३१ ५८)—इति मुकुटः । तम्र । परिगणनात् । घमि रूपसिद्धेः। अदन्तलाद्धणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पश्तो कुरङ्गे च करिनक्षत्रमेन्द्योः । अन्वेषणायां यात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ श्ला को रङ्गति । 'रिग गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (५१२१९२७) । को रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥ श्ला वातमयते । 'अय गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहु-ळकादुण् ॥ श्ला 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥ श्ला हर्ति मनः, हियते गीतेन वा । 'श्ल्यास्त्राह्व्विभ्य इनच्' (उ॰ १४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विश्वदे लिभये-यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्धत्तभेदयोः । मुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ श्ला अजिनस्य योनिः ॥ श्ला 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रमसः ॥ पञ्च 'हरि-णस्य' ॥

पेणेयमेण्याश्चमांचम्

पेणयिति ॥ मृग्याश्वर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-वयवो वा । 'एण्या ढन्' (४।३।१५९)॥ (१)॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य'॥

पणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽब्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥ उसे त्रिष्ठुं ॥ ८ ॥

उमे इति ॥ उमे ऐणेयेणे ॥ कटली कन्दली चीनश्चमुरुप्रियकाव

कदली कन्दली चीनश्चमुरुप्रियकाविप । समुरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः॥९॥

केति॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः। के दलते। 'दल विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (४१९१९३४)।— 'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। उज्ज्वलद्-तादिषूक्तसूत्रदर्शनात्। डीष् (४१९१६३)। 'कदली हरि-णान्तरे। रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः। 'रम्भावक्षे च कदली पताकामृगभेदयोः' (इति लान्तेषु मेदिनी)। 'कदले त्रिषु' इत्यमरमाला॥ (१)॥ ॥ कन्दे सस्यमूले लीयते। 'लीक् श्वेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'अन्य-भ्योऽपि-' (वा॰३१२१०१) इति डः। यह्य कन्दित। 'किहि आहाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वृषादित्वात् (४० ११९०६)

कल्च्। गौरादिः (४।१।४१)। ('कन्दलं त्रिष्ठ कंपोलेऽप्यु-परागे नवाक्करे')। 'कल्प्याना कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः' इति लान्तेषु मेदिनी)। अत एव—इन्नन्तावेती—इति खामी चिन्तः॥ (१)॥॥॥ चिनोति। 'चित्र चयने' (खा॰ उ० अ०)। बाहुलकाद् नक् दीर्घथ। 'चीनो देशांगुक-त्रीहिभेदे तन्ती मृगान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ चमति। 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) खर्जी-दिखात् (उ० ४।९०) करः। पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अत जत्। यद्वा चमूः चम्वां वा कर्व्यस्य॥ (१) ॥॥॥ प्रीणाति। प्रीयतें वा। 'प्रीन् तर्पणे' (क्या॰उ०अ०)। 'प्रीङ् प्रीणने' (दि॰ आ॰ अ०) वा। 'इगुपध-' (३।९। १३५) इति कः। खार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१)॥॥॥ शो-अनावृक्ष यस्य॥ (१)॥॥। 'अजिनजातीयस्वुगाणास्म्' पृथक्॥

कृष्णसारवरुन्यहुरङ्गशंवररौहिषाः। गोकर्णपृषतेणदर्यरोहितास्त्रमरो सृगाः॥ १०॥

क्रुष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शवलः । 'तृतीया-' (२।१। ३०) इति समासः । 'कुष्णसारः शिंशपायां मृगभेदे लु-हीतरी' इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे । कुष्णश्वासौ शारश्च । 'दर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः। 'शारः शवलवातयोः' इति तालव्यादौ रमसः ॥ (१) ॥*॥ रौति । 'रुशब्दे' (अ॰ प॰ से॰) । 'जञ्वादयक्ष' (उ॰ ४।१०२) इति साधुः । 'रुख्दैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ नितरामञ्जति । 'नादधेः' (उ० १।१७) इति कुः। न्यड्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्यङ्कर्मृगे सुनौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ रमते रज्यते वा । सृगय्वादित्वात् (उ॰ १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति व्याख्यत् । तन्न । रङ्किधातोधीतुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ शं हुणोति । 'दृष् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इसन् । 'शंवरो दानवान्तरे । स-त्स्यैणगिरिभेदेषु शंबरी पुनरीयधी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रौहिषं तृणभेदमत्ति । 'शेषे' (४।२।९२) इलाण् । 'रौहिषं कतृणे झीवं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा गोरिव कर्णावस्य । 'शोक्तर्णोऽश्वतरे सर्पे सारक्षे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानासिकोन्साने गोक्तर्णी मूर्विकौपधी' इति मेदिनी ॥ (१) ॥∗॥ प्रवताः सन्खस्य । अर्श्वआदाच् (५। २।१२७) यद्वा पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पृषिरिक्षिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१११)इस्रतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषंश्वेव पृषतश्च प्रकीतिंतः' इति व्याडिः । '(पृषतवत् पृषन्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते।
श्वेतविन्दुयुतेऽपि खात्' इति हेमचेन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ एति ।
बाहुठकाण्णः ॥ (१) ॥॥॥ ऋच्छति । इयर्ति वा वाहुठकात्
इयन् ॥॥॥ (झुष्यः) मूर्घन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अझ्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥॥॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अझ्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः साहइयस्त्राहुलोच्चनः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (१) ॥॥॥ रोहति । 'रह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रख लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (१) ॥॥॥ चमित, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अतिंकमिश्रमिचिमि—' (उ० ३।९३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे
ली तु सक्षरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एते
द्वादश 'स्रुगमेद्राः' ॥

गन्धर्वः शरमो रामः समरो गवयः शशः। इत्यादयो सृगेन्द्राचा गवाचाः पशुजातयः ॥ ११॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । धम् (३।३।१९) वा । अ-र्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। गन्धश्वासावर्वश्च शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) यद्वा गन्धे अर्वो वोधोऽस्य । 'गृन्धवैः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः। अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते) विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ राणाति । 'शृ हिंसायाम्' (ऋया॰ प॰ से॰) । 'कृशृशालिकलिगर्दिभ्योऽसच्' (७० ३।१२२)। 'अष्टापदे च करमे द्यारमः स्यान्यगान्तरे' इति तालव्यादौ रससः । 'द्यारअस्तु पशोर्भिदि । करमे वानरमिदि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ रमते अन्तर्भावितण्यर्थी वा। जन-लिति' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'ह-लख' (३।३।१२१) इति घन्। 'रामा योषाहिङ्खलिन्योः क्षीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे ! हुये च पशुभेदे च त्रिषु 'बारी सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गती' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुङ् शब्दे' (स्वा॰ आ॰ अ॰)। वाहुलकादयः। यद्वा गवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गर्व गवेन वा याति । मूलविभुजा-दिकः (वा॰ ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश हुतगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इलादयो येऽत्रोत्ताः, ये च पूर्वोत्ताः सिंहादयः, वक्ष्यसाणाश्च ये गोमे-पहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः । प-रयति सर्वमिविशेषेण । 'हशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमे तु 'कलापे' रति लिखितम् । 'समृहे' इति व्याख्या-तमनेकार्थकेरवाकरकौमुद्याम् । २ सौहिट्ट इलन्तोऽपि 'स एव रौहिपां मध्ये चरति' इति मवभृतिः । 'रुणद्वि कश्चित् क्रमे द्वप्रसौहिपी' इत्यमिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१--हैमसटीकपुस्तके तु नोपलम्यते॥

'अर्जिद्दश-(उ० १।२०) इत्युः पिशरादेशश्च । यतु मुकुटः-पशेः सौत्रधातोः 'अपष्ट्रादयः इति कः' इति सुभूतिः— इलाह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पाशेः— इति खाम्यप्येवम् ॥ 'श्रुगभेदानाम्' पृथक् ॥ उन्दुक्रमृषिकोऽप्याखः

उन्द्रिति ॥ उनित । 'उन्दी क्षेदने' (क० प० से०) । वाहुळकादुकः । 'कन्दुकन्दुक्छन्दुरः' इति चन्दाणेवः ॥ (१) ॥ ॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (क्ष्या० प० से०) । 'मुष्णातेदीं प्रथा' (उ० २।४२) इति किकन् ॥ ॥ 'मृष स्तेये' (म्वा० प० से०) दीर्घोपघोऽस्ति । मृषिते । ज्वुल् (३।१। १३३) । 'मद्रमृषिकं आसन्दी कुन्दुक्न्दुक्क्न्द्रः । स्रुप्ते । 'मद्रमृषिकं आसन्दी कुन्दुक्न्दुक्क्न्द्रः । स्रुप्ते । 'अज्ञद्शनः क्षमः काण्डो विलेश्यः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । 'आङ्परयोः खनिश्वस्यां हिच्च' (उ० १।३३) इत्युः । मुकुटस्तु—'आहि खनिवंद्योनंलोपश्च' इति कुनैलोपश्च । वाहुळकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्थत् । तिचन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मृषिकस्य'॥

गिरिका बालसूपिका।

गिरीति ॥ गिरति । 'कॄगॄपृकुटि-' (उ० ४।१४३) इति इः किच । 'ऋत इत्'-(७।१।९००) संज्ञायां कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ श्रुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । 'खर्ची-खुर्वालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वटपस्नु-षकजातेः' ॥

सरटः कृकलासः स्थात्

सरेति ॥ सरित । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'श-कादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) ॥ (१) ॥ ॥ कृकं शिरो शीवां कण्ठं च लासयित चालयित । 'लस शिल्पयोगे' चुरादिः 'कर्मण्यण्'(३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्तरदस्य' 'किकीट' इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका॥ १२॥

सुसिति ॥ सुस्रति संशयम् । 'सुस खण्डने' (दि० प० से०) वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादिलान्डीष् ।-जातौ डीष् (४।१।६३) — इति मुकुटः । तत्र । स्रीविषयलात् । 'सुस्रलं स्यादयोऽत्रे च पुंनपुंसकयोः स्नियाम् । तालमूल्या-माखपणीयहगोधिकयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ ॥ तालन्यं मध्या (मुश्राली)इति खामी ॥ (१) ॥ ॥ अल्पा गोधा 'अल्पे' (५। ३।८५) इति कन् यहस्य गोधिका । 'ज्येष्ठा स्नी सुङ्यमतस्या

१ अचि (३।१।१३४)। गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४)१।६३) वा ङीपि 'मूषी' अपि॥ 'इन्ति कीटविपं सर्वे तथा मूपीविपं च यत्' इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः॥ २—'मुष्कि' मूर्थन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः॥

च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाष्टः।—'गृहगो-लिका' इति पाटः सभ्यः इति खामी ।। (२) ॥*॥ द्वे 'गृह-गोधायाः' 'विद्धत्तिया' इति ख्यादायाः ॥ लूता की तन्तुवायोर्णनासमर्कटकाः समाः ।

स्र्तेति ॥ छनाति । 'छ्य् छेदने' (ऋया॰ उ॰ से॰) । 'इसिम्ग्र-' (उ॰ ३।८६) इति तन्। संज्ञापूर्वकलाद्धणाभावः।वाहुळकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्स्य्राज्ञानमूलकः । 'छ्ता
स्त्रुतका' इत्यमरदत्तः। 'स्त्रूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनामग्रोः'
इति हेमचन्द्रः॥ (१) ॥ ॥ तन्तृत् वयति । 'वेत्र् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥ ॥ । तन्त्रं तन्तृत् वयति 'तन्त्र्वायाः' इति खामी॥ (२) ॥ ॥ कर्णव
तन्तुनीभावस्य । 'अच्' (५।४।७५) इति ग्रोगविभागाद्य् । 'ङ्यापोः--' (६।३।६३) इति हस्यः॥ ॥ मर्कति । 'मर्कं' सौत्रो धातुर्प्रहणार्थः। शकादित्वात् (उ॰ ४।८१) अटन् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरस्त्रतयोः' इति सेदिनी॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'फर्णनामस्य' 'मकडी' इति स्थातास्य॥

नीलङ्कस्तु किमिः

नीति ॥ नितरां छङ्गति । 'छिम गतौ' (भ्वा प॰ से॰)। नीछिति वा । 'णीछ वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'खरुबङ्क-' (उ॰ १।३६) इति साधुः। 'नीछङ्करिप नीछाङ्कः' इति द्विरूपको- शः। 'नीछङ्कः स्थात् कृमो पृंति भम्भरात्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ ।। कामति । 'क्रमु पादिवेद्देपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्रमितमिशस्तम्भामत इत्' (उ॰ ४।१२२) इति किः ॥ ॥ वाहुछकात् संप्रसारणमि । 'द्वमामये भवेत्पुंति कीटे व किमिवत् कृमिः' इति रभसः। 'क्रिमिना कृमिवत् कीटे छाक्षायां कृमिछे खरे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सुनकीडा' इति स्थातस्य॥

कर्णजलौका शतपद्युमे ॥ १३॥

कर्णिति ॥ कर्णस्य जलौकेय ॥ ॥ (कर्णजलीकाः) सान्ता वा ॥ (१) ॥ ॥ शतं पादां यस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ साम्तत्वेडपि स्रीलवोधनाय—'उमे' इति । द्वे 'कर्णजलीकायाः' 'गो' जरं' इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

चृश्चीति ॥ वृक्षति । 'ओ मध् छेदने' (तु॰ प॰ से॰) 'न्रिक्षकृष्योः किकन्' (उ॰ २।४०) । 'महिज्या–' (६।९। १६) इति संप्रसारणम् । 'चृश्चिकत्तु हुणे राशौ स्ककीठौ-षधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। स्कृत्युक्तः कीटः।

१--अनेकार्थकैरवाकरकौमुखां तु 'कर्दमे गदे' इति व्याख्यातं मङ्कप्रामाण्येन ॥

शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-दिसक्षककृमिविशोषस्य' ॥

अलिद्वणौ तु वृश्चिके।

अलीति ॥ अलीत—दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-णादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। १९८) । 'सर्वधातुभ्य दीर्घादिरिप । 'वृक्षिको हुण आलिः स्यात्' इति वोपालितः ॥॥॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति । 'ब्रीह्मादिलात्' (५।२।११६) इनिः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वा॰ ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अव्याली स्या-इिके अमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ हुणति । 'हुण हिंसागतिकोटिल्येषु' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'हुणं चापेऽलिनि हुणः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीण 'वृक्षिकस्य' 'वीली' इति स्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शतृप्रस्ययः (३।२।२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविमागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्रण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे पारादप्यापत्तति प्रेम्णा । 'परस्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छद्यश्च कपोतो रक्तस्रो-चनः । पारापतः कल्रवः' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ कलो रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विह्गान्तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-चा' इति ख्यातस्य ॥

अथ राशाद्नः ॥ १४ ॥

पत्री श्येनः

अथेति ॥ शशमित । 'अद सक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (३११११३) । ल्युः (३१३१११३) वा । युच् (उ० २१७८) । 'रयेने पत्रिशशादनी' (इत्यसरमाला) ॥ (१) ॥॥॥ 'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । 'अतः—' (५१२१११५) इ-तीनिः । 'रयेनाल्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपिक्षणौ' इति शास्तः ॥ (२) ॥॥॥ श्यायते । 'रयेक् गता' (स्वा० आ० अ०) । 'रयास्त्याह्मविस्य इनच्' (उ० २१४६) । ('रयेनः पिक्षणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'र्येनस्य' 'वाज' इति ल्यातस्य ॥

उलुके तु वायसारातिपेचकौ।

उल्विति ॥ उचित । 'उच समवाये' (तु॰ प॰ से॰)। 'उल्ल्काद्यक्ष' (उ॰ ४।४१) इति साधुः । 'उल्ल्काः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (१) ॥॥॥ पचिति—संतपिति, पच्यते वा दुःखेन । 'द्वपचष् पाके' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'पिच्यच्योरिचोपधायाः' (उ॰ ५।३७) इति वुन् । अत इल्लम् । 'पुगन्त—' (७।३।८६) इति गुणः । यन्तु मुकुटः—कृजादिलात् (उ॰ ५।३५) वुन् । पृषोदरादिलात् (६।३। १०९) अत एलम्—इलाह । तन्न । 'पिचमच्योः' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादिलकल्पनाया अन्याय्यलात् । 'अथ राक्राख्यो दिवान्धो चक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो नखारी पीयुध्यरो । काकभी-खनकचारी' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'धू-कस्य'॥

व्यात्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याव्रिति॥ व्याव्रमटित । 'अट गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। व्याव्र इवाटित वा । अच् (३।१। १३४)॥ (१)॥ ॥ सरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा सरद्वाजस्यापस्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४)। संज्ञापूर्वकलाद्वृद्धान्मावः। 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याव्रटाख्यविहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति ख्यातस्य॥

खअरीटस्तु खअनः ॥ १५॥

खञ्जेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥*॥ खजति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । नन्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः । 'खञ्जनः खजरीटे, स्त्री सर्षप्यां, खञ्जनं गतौ' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

खोहेति॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१)॥*॥ कहते। 'किक गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'क-इरछदाद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पिक्षमेदस्य' 'कंक-हस्त' इति ख्यांतस्य॥

अथ चाषः किकीदिविः।

अथेति ॥ चाषयति । 'चष हिंसायाम्' (चु॰ प॰ से॰) खार्थण्यन्तः । 'चष मक्षणे' (भ्चा॰ उ॰ से॰) हेतुमण्यन्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इश्चपक्षिनिदोश्चासः' इति दन्खान्तेषु रमसः ॥ (१) ॥*॥ 'किकी' इति दीव्यति वाशते । 'दिनु कीडादौ' (दि॰ प॰ से॰)।

१---माध्ये तु 'अन्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

'कृषिषृष्वि—' (उ॰ ४।५६) इति साधुः । 'किकीदिविश्व चापः स्पात्' इति रत्नकोषः । 'चापो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याडिः॥ (२)॥॥। द्वे 'चाषस्य' 'चास' इति ख्यातस्य॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्प्नि लिक्नं चूडास्य । किल कलहं गच्छिति वा । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच् डिद्रक्तव्यः' (वा० ३।२।३८) । 'किल्क्नः पूतिकरजे धूम्याटे भून्नि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ भृक्न इव । कृष्णलात् । यद्वा विभित्तें कुलम् । 'भृजः किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति गन् । 'भृङ्को धूम्या-टिष्नयोः । मधुन्नते भृक्तराजे पुंसि भृक्तं गुडलचि' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥॥॥ धूम्या धूमसमूह इवाटित । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'भृक्तस्य'॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ दाह आहित । 'दाराबाहनोऽणन्त्रस्य च टः—' (वा॰ ३।२।४९) । वासार्थं दाह आघाटयति । 'घट संघाते' चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतलात् । 'काष्टुकुटुः दा-तच्छदः' इति त्रिकाण्डशेपः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'काष्टुकु-दृस्य' 'काठकोरा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङः स्तोककश्चातकः समाः।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । 'शृ हिंसा-याम्' (त्रया॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः । 'तरलादिभ्यश्च' (उ॰ १।१२०) इत्यङ्गच् ।-शारेरङ्गच् -इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिगृत्ति वेतत्सूत्रादर्शनात् । 'शारङ्गश्चातके ख्यातः शवले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥ श। सरित । 'सवृत्रोर्वेदिश्च' (उ॰ १।११२) इसङ्ग् ।—'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३। २।१) वृद्धिश्र — इति मुकुटश्चिन्तः । अणोऽप्रसङ्गात् । 'सु-वृजोः' इति सिद्धलाच । णिचः प्रयोजनाभावाच । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिषु' इति दन्सादी रभसात्। यद्वा सारमञ्जमस्य । शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'सा-रङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतज्ञजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा। 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप--' (३।२। ३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चति । 'चते याचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णुरु (३।१।१३३) (३) ॥:॥ त्रीणि 'चात-कपिक्षणः' 'पपिहा' इति ख्यातस्य ॥

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुघः॥ १७॥

क्रकेति ॥ क्रकेन गलेन विक्त । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। 'कृके वचः कुश्च' (उ० ११६) इत्युण्। 'कृक्तवाकुमंयूरेऽपि सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (१) ॥ ॥ तोकनम्। 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ० से०)। संपदादिभ्यः किष् (वा० ३१३११०८)। कुटति। 'कुट काटिल्ये' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३११११२४) इति कः। कुत्ता कुटः। 'कर्नृकरणे-' (२१११३२) इति समासः। कुत्सितः कुटो वा। कोः पृथिव्याः कुटो वा। पृपोदरादिः (६१३११०९) वा। —कुं पृथ्वीं कुटति। इगुपध्यादेशि (३११११३५) कः—इति मुकुटः तन्न। अणस्तदपवाद्वात्। 'अकारान्निकपपदात्सोपपदो विप्रतिपेषेन' (३१२११) इति वार्तिकाद्वा। मूलविभुजादित्वम् (वा० ३१२१५) मुक्तम्। 'कुकुट्यनृतचर्यायां पुति स्याचरणायुधे। निवादश्वद्वयाः पुत्रे तृणोल्कायां च कुक्कुमे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३) ॥ ॥ चरण आयुधमस्य॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कुकुटस्य'॥

चटकः कलविङ्कः खात्

चटेति ॥ चटति । 'चट भेदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥ ॥ कलं वृक्कते । 'विक गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अण् (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कलिक्कः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिंगके' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ ह्वे 'चटकस्य'॥

तस्य स्त्री चरका

तस्येति ॥ चटकस्य ह्यीति ह्यीत्वविवक्षायां 'पुंयोगात्' (४।१।४८) इति प्राप्तो डीप् जातिलक्षणडीप् (४।१।६३) च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५) नेलम् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः' ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्वटकस्य वा पुंमपत्यम् । 'चटक् काया ऐरक्' (४।१।१२८) 'चटकादपीति वक्तव्यम्' (४।१। १२८) फल्तिम् । तयोश्वटकाचटकयोः—इति सुक्रटः । तत्र । 'पुमान् श्विया' (१।२।६६) इत्यन्तरक्षैकशेषप्रवृत्या द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'चटकपुमपत्यस्य'॥

रुयपत्ये चरकैव हि॥१८॥

ह्येति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । 'स्त्रियामप-त्ये छ्रवक्तव्यः' (वा॰ ४।१।१२८) इत्येरको छक् । 'छक्त-द्वितछिक' (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चंटकरूयपत्यस्य' ॥

कर्केरेटुः करेटुः स्यात्

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेट्ट भाषणे' (भ्वा • उ०

से॰)। मृगव्वादिः (उ॰ १।३७)।—'अपष्ट्वादयश्च'—इति मुक्कटस्तु चिन्तः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१)॥॥ के वायी जले वा रेटाते । पूर्ववत् । 'क्केरेटुः करेटुः स्थात् करदुः कर्कराटुकः' इति रमसः ॥ (२)॥॥ द्वे 'अशुमवादिपश्चिमेदस्य'॥

रुकणककरौ समी।

क्रकेति॥ 'क्र' इति कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३१९१९३४)। क्रकेण कण्ठेन अणति वा। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३१९१९३४)। श-कन्ष्वादिः (वा० ६१९१९४)॥ (१)॥॥ 'क्र' इति शब्द-करणशीलः। 'क्रुओ हेतुताच्छील्या—' (३१२१२०) इति टः॥ (२)॥॥। द्वे 'अशुभपक्षिभेद्स्य'॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ ॥ परेण काकेन भृतः ॥ (१) ॥ ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सिल कल्यनि—' (उ॰ १।५४) इतीलच् ।—'अजि-रादयश्च' इति किरः—इति मुकुटः । तत्र । किरिच गुणाभा-वप्रसङ्गात् । कोकतेरिजराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच ॥ (३) ॥ ॥ अपि कायति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वष्टि भागुरिः' इसह्रोपः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कोकिलस्य'॥

काके तु करटारिष्टविलपुष्टलकृत्प्रजाः। ध्वाङ्कात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि॥ २०॥

काके इति ॥ कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वायसे दक्षप्रमेदे पीठसपिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः॥ काका स्याद्वायसे काकोलीकाकजङ्कयोः । रिक्तिकायां मल्य्यां च काकमाच्यां च योपिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहतां' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ करोति शकुनम् । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । के रटित । 'रट परिमापणं' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) वा । 'करटो गजगण्ड स्यात्कुमुम्भे निन्धजीवने । एकादशाहादिश्रादे दुईल्डेऽपि वायसे । (करटो वायभेदे') (इति विश्वमेदिन्यां) ॥ (२) ॥ ॥ न रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥ ॥ विल्ना प्रजा विल्वा प्रजा विल्वा प्रचा विल्वा प्रचा विल्वा प्रचा विल्वा विल्वा प्रचा विल्वा प्रचा विल्वा विल्वा विल्वा प्रचा विल्वा विल्

१-गृहं गृहिनिशेप:। यथाहु:-'ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृपश्च खरो गजः । ध्वाङ्कोऽष्टमस्तु प्राच्याचा ईशानान्ताः क्रमादमी॥' इत्यनेकार्थकौरवाकरकौमुदी ।—'ध्वाङ्की काकोलिकायां स्थात्-' इति पाठस्तु मेदिनीस्थः॥ ध्वाङ्की तु काकोल्याम्' (इति हैमः)॥ (६)॥॥॥ 'काँ, काँ,' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति। 'धुषिर् विश्वव्दने' (चु॰ उ॰ से॰)। अण् (३।२।९)॥ (७)॥॥॥ परं त्रिमार्ति। 'डुम् ज्र्' (जु॰ उ॰ से॰)। किप् (३।२।७५)॥ (८)॥॥॥ विलं भुक्षे। 'भुज पालनादौ' (रु॰ प॰ अ॰)। किप् (३।२।७५)॥ (९)॥॥॥ वयते। 'वय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वयथ्य' (उ॰ ३।९२०) इत्यस्त् ।—वयति—इति मुकुट-खिन्लः। वयतेरात्मनेपदिलात्। 'वायसोऽगुरुवक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्क्योः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥॥॥ दश 'काकस्य'॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणिति ॥ हुणति । 'हुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाल्यः काकः । 'द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थान्नो गुराविष' इति रुद्रः । 'द्रोणोऽलि-यामाढके स्यादादकानां चतुष्टये । पुमान कृपीपतौ कृष्णकाके, स्री नीष्टदन्तरे ॥ तथा काष्ट्राम्युवाहिन्यां गवादन्यामपी-प्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ काकयति । 'कक छोल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) सार्थण्यन्तः । वाहुलकादोल्य 'काको-लं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषमेदे तु न स्नियाम् (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्रोणकाको द्राक्काको च्यक्काको चनाश्रयः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे 'डोंडका-क' इति स्थातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः।

देति ॥ 'दाप् लवने' (अ॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३। ९४)। दातिं मारणमूहते। 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अण् (३।२।१)। यद्वा दित्यौहोऽयम्। 'तस्येदम्'। (४।३ १२०) इत्यण्। 'देविकाशिंशपा-' (७।३।१) इत्यात्वम्। 'वाह ऊट्' (६।४।१३२)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।९९४)। 'दात्यूहः कालकण्ठके। चातकेऽपि' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ काले वर्षाकाले कण्टो ध्वनिरस्य। 'कण्ठः स्ररेऽन्तिके गले' इति हदः। कालः कण्टोऽस्य। कप् (५।४।१५४) 'क्वाल-कण्ठनीलकण्ठी पीतसारे महेश्वरे। दात्यूहे प्रामचटके स्वजरीटे शिखावले' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'दात्यू-हस्य'॥

आतायिचिही

आतेति ॥ आतायते तच्छीछः । 'तायृ संतानपाछनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति
णिनिः। यद्यप्यत्र दृत्तिकारादिभिः—'अनुपसर्गे'—इत्युक्तम् ।
तथा भाष्ये उपसर्गेपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ खामी तु—
आतपित—इति विगृह्णन् 'आतापी' इति पाठं मन्यते ॥
(१) ॥*॥ चिक्षति । 'चिक्ष शैथिल्ये हावकृतौ च' (भ्वा॰प॰
से॰) अच् (३।१।१३४) । 'चिक्षः खगे स चुक्कश्च पिक्ष-

वत् क्रिन्नछोचने । क्रिन्नाक्ष्णि' इति हमः॥ (२) ॥॥ द्रे 'चीळ' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष यृद्धौ शीघार्थं च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'थ्रुदक्षिस्प्रहिएहिभ्य आप्यः' (उ॰ ३।९६) दक्षाप्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥॥॥ एध्यति । 'ग्रुष्ठ अभिकाङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । 'ग्रुस्थान्ग्रिधभ्यः कन्' (उ॰ २।२४) । 'ग्रुष्ठः खगान्तरे पुंसि वाच्यिलिङ्गस्तु छुट्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुट्धिन्त्यः । एधेदेवादिकलात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ग्रुष्ठस्य' 'गीघ्य' इति स्यातस्य ॥

कीरशकौ

कीरेति॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४)—
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिजन्तवित्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः छके पुंभूनि
नीवृति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शो किति । 'छक गतौ
( )। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा
शोभते । शवित वा। 'छुभ दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'छु गतौ' ( )। वा। 'छुकवल्कोल्काः' (उ॰ ३।
४२) इति साधुः। 'छुको व्यासमुते कीरे रावणस्य तु मच्चिणि। शिरीपपादपे पुंसि प्रन्थिपणे नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ शा द्वे 'कीरस्य'।

समी॥ २१॥

सेति ॥ 'समी' इति त्रिष्ठं योज्यम् ॥ कुङ् क्रौण्डः

कुद्धिति ॥ कुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीमावयोः (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋत्विग्दष्क्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'क्रौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पिक्ष-पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रियामजादिलाद्याप् ॥ ॥ । 'कुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'क्रोष्चस्य' 'करांगुळ' इति स्यातस्य ॥

अथ वकः कहः

अधेति ॥ बहते । 'विक कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्मानिस्तवान्न जुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्सादौ' (अ॰ प॰ से॰) 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा कुन् (उ॰ २।३२) । 'आतो लोपः-'(६।४।६४) 'व' इति कायति वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५) । विक्त वा । अच् (३।१। १४) । न्यइकादिः (७।३।५३) 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'क' इति शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'ह्वेय् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰

उ॰ अ॰) मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः ॥ (२) ॥॥ 'दीर्घजङ्घो निदाँडः(तः) स्याद्वकोटः गुक्कवाय-सः। कङ्केरदाँरविसभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति त्रिकाण्डरोपः ॥॥ द्वे 'वकस्य'॥

पुष्कराह्नस्तु सारसः।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याहा आहा यस्य ॥ (१)॥०॥ सरित भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसः पक्षिभेदेन्द्वोः क्षीयं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'सारसस्य'॥

कोकश्चकश्चकवाको रथाङ्गाह्वयनामकः॥ २२॥

कोकिति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰आ॰से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्वके वृक्षे ज्येष्ट्यां खर्ज्रीहमभेक-योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ कियते निश्चया वियोगी । मध्येषे कः—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । वस्तुतस्तु 'हिक लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कुआदीनाम्' (वा॰ ६।१।१२) इल्पनेनेव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृष्तें (भ्वा॰ आ॰ से॰)। रक् (ज॰ २।१३) वा । 'चकः कोके पुमान्, क्षीयं त्रजे सैन्यरथाप्तयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः। जलवर्तेऽपि'(इति मदिनी)॥(२)॥ ॥ चक्रश्चतेनेच्यते। 'वच भाषणे'(अ॰प॰अ०)। घल् (३।३।१९)॥ ॥ (३)॥ ॥ रथाक्रस्य चकस्याह्नयो नाम यस्य ॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'चकवाकस्य' चकवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्यः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्वे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ कलो मधुरवाक् हंसः। 'कल-हंसस्तु कादम्वे राजहंसे नृपोत्तमे' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति स्यातस्य॥

उत्क्रोशकुररी समी।

उदिति ॥ उत्कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा॰प॰से॰)।
अच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥ः॥ कत्रते । 'कुड् सब्दे'
(भ्वा॰ आ॰ अ॰) 'कुवः करन्' (उ॰ ३।१३३)।—कुरति । 'कुर सब्दे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कुर छेदने' (तु॰ प॰
से॰)। बाहुळकात् अरक—इति खामिमुकुटै 'कुवः करन्'
इति सूत्रास्सरणमूळकै हेयैं।॥ (२)॥ः॥ हे 'कुरस्स्र'॥

१ वस्तुतस्तु आध्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-किचित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तवार्तिक-व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घन्नथें कः' इत्येवोक्तम् । सैन्यपर्यायच-क्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घन्नथें कः' इत्युक्तत्वात्र्वापरवि-रुद्धं च ॥

इंसास्तु श्वेतगरुतश्चकाङ्गा मानसौकसः॥ २३॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्वदिहनि-' (७० ३१६२) इति सः । यद्वा अचि (३१९११३४) 'भवेद्वणीगमा-दंसः' इति सक् । 'हंसः स्यान्मानसौकति । निर्लोभनृपवि-प्यकंपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमहदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ श्वेता गहतो-ऽस्य ॥(२) ॥॥ चकाण्यक्षान्यस्य । 'चकाक्षो मानसौकति । चकाक्षी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ मान-सं सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥॥ चलारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्जचरणैलेंहितैः सिताः।

राजेति ॥ चश्रुसहितैश्वरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २११।७८) । यद्वा चश्रुभिश्वरणैश्वेति द्वन्द्वः। 'द्वन्द्वश्व प्राणितूर्ये–' (२१४१२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका–' (१११।८) इति 'हस्वदीर्घष्ठतः' (११२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानिसे-लज्ञापनात् । तैलोहितैरपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजद-न्तादिः (२१२१३१) । 'राजहंससु कादम्ये कलहंसे नृपोन्तमे' (इति हममेदिन्यौ) ॥ (१)॥॥ एकम् 'राजहंसस्य'॥

मिलनैर्मिलिकाख्यास्ते

मलीति ॥ किंचिद्ध्ववर्णेश्वज्ञचरणैरुपलक्षिताः । 'मिल्न-क' इति आख्या येषां ते । महते 'मह्न धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । सार्थे कन् (५। ३।७५) ।—'अच इः' (उ॰ ४।१३९) — इति मुकुटः । तम्न । मह्नेर्लान्तलात् । 'मिल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणग्रून्ये-ऽपि मिल्लिका' इति रद्धः । 'मिल्लिको हंसभिद्यपि । मिल्लिका तृणग्रूल्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥— मिल्लिकारमिल्लि यस्य । ग्रुह्मापाङ्गलात् (इति 'मिल्लिका-सः')— इति सामी । 'बहुत्रीही सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति पच् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'हंसभेदस्य'॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धार्तेति ॥ कृष्णेथनुचरणेक्पलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्लण् । 'धृतराष्ट्रः सराज्ञि स्थात् पिक्षसित्रयमेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्वे सर्वे स्वित्रयम्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कृष्णचञ्चस्यरणहंसस्य'॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छित । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ र॰ अ॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'गुन्द्रेष्वो-र्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रमसः ॥॥॥ कपिलिकादि-लात् (वा॰ ८।२।१८) छत्वे 'शरािलः' अपि ॥॥॥ 'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमति । 'अत सात-स्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्यितिभ्यां च' (उ॰ ४। १३१) इतीण्॥ (१) ॥॥॥ आ अटति । इन् (उ॰ ४। ११८)॥ (२)॥॥॥ आ अडति 'अट्ट उद्यमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८)॥—'अक्ष्यिक्या-मिण्'—इति मुकुटः। तन्न । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्श-नात्॥ (३)॥॥॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः। 'आहिः शरालि-वरटी गन्थोली, वानरी कपी', इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात्॥॥॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आही' इति ख्यातायाः॥

वलाका विसक्तिका।

वलेति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्या॰ आ॰ से॰)। 'वलाकादयथ्व' (उ॰ ४।१४) इति साधुः । वलेनाकति वा । अच् (२।१।१२४)॥ (१)॥॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः॥(२)॥॥॥ द्वे 'वकभेदस्य'॥

हंसस्य योषिद्वरटा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्ती' (क्या॰ आ॰ से॰)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१)। 'वरटा, द्वयोवरव्यां, स्त्री हंस्यां द्व, तत्पती पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः'॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्त्रस्याः ! 'लक्ष्म्या अच' (ग० ५। २।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ श्रीमति त्रिष्ठु' इति रहः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामिष योषिति । रामश्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिषे-यवत्' इति मेदिनी ॥॥ निर्मकारोऽपि । 'लक्ष्मणश्चेव सारसे' इस्यमरमाला । 'लक्ष्मणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष्मणा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सारस-स्त्रियाः'॥

जतुकांऽजिनपत्रा स्यात्

जित्विति ॥ जित्विव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चव-र्गतृतीयादौ रमसः ॥ (१) '॥ ॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरिय' इति ख्या-तायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।-'जातेः' (४।१।६३) 'इति ङीष्-' इति मुकुटः । तन्न । 'स्त्री-

१— 'महापुरुपमिव प्रकटमीनशङ्खळक्षणं सरः' इति कादम्ब-रीस्टेपश्च—इति मुकुटः ॥ २— 'दीर्घमध्या च जतुका निशा-शश्चद्यापिस्थितघनजत्कापटळकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्— इति मुकुटः ॥

[.] १---तत्ततस्त्रभाष्यकेषटानाकोचनस्त्वकमेतत् ॥

लाविष्टा जातिरियम्' इति खयमेव व्याख्यातत्वेन—'अस्ती-विषयात्-' (४।१।६३) इति छीपो निषेधात् ॥ (१) ॥४॥ तैलं पिवति । 'पा पाने' (४वा॰ प॰ अ॰) ण्वुल् (३।१। १३३)॥ (२) ॥४॥ 'तनुक्रमिस्त्विन्द्रगोपः, परोष्णी तैल्पा-यिका । तैलाभ्यका खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्नियाम्' इति रमसः ॥४॥ द्वे मुखविष्ठा 'वागुलिकादिनामि-कायाः'॥

वर्वणा मिक्षका नीला

चर्निति॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा । वर्वति । 'वर्व गतौ' (भ्व॰ प॰ से॰) । युच् (उ॰ २।७८)॥ (१)॥ ॥॥ मशति 'मश शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हनिमशिभ्यां सिकन्' (उ॰ ४।१५४)। मक्षति वा। 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२) ण्वुल् (३।१।१३३) वा॥ (२)॥ ॥॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'नीला' इति कियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणश्वदः । अतो न ङीष्। गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव॥ (३)॥ ॥॥ 'नीलवर्णमिक्षकायाः' एकम् । केचित्तु नामत्रयमिदमाहुः। तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा॰ ४।१।४२) इति युक्त एव डीपभावः॥

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा॰ ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः
(६।४।१४३) । यद्वा रङ्घणं रघः । 'रिष गतौ' (भ्वा॰ आ॰
से॰) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्ये-भ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्थानिस्यत्वान्न तुम् । सह
रघेण गस्या वर्तते ॥ (१) ॥ ॥ म'पुकर्त्रा मिसका ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'मधुमिक्षकायाः' ॥

पतिक्षका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पति । 'पतेरङ्गच् पक्षिण' (उ॰ १।११९) इखङ्गच् । खार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥ ॥ पुत् कुत्सितं तायते। 'तायृ संतानपालनयोः' (भवा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात् कः यलोपः (६।१।६६)। 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत् कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः खार्थे कन् (५।३।७५)॥(२)॥ ॥ द्वे 'मधुमिस्न-काविशेषस्य'॥

दंशस्तु वनमक्षिका।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)। 'दंशःकीटविशेषे च वमेंदंशनयोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ वनस्य मिक्षका॥ (२)॥ ॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः'॥

दंशी तजातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-दिलात् (४।१।४१) डीष् ।—'जातेः-' (४।१।६३) इति डीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मिक्सकाल्प-जातेः'॥

गन्धोली बरटा द्वयोः॥ २७॥

गन्धविति॥ गन्धयते। 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰से॰)। वाहुलकादोलच् । गौरादिः (४।१।५१) ('गन्धोली वराटाशुण्ट्योर्भद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥ गुणोति। 'गृश् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) ॥॥ हीषि (४।१।४१) 'चरटी' अपि। 'वरटा वरटीहंस्यो-स्तत्पतौ चरटः स्मृतः' इति तारपालः॥ (२) ॥॥ द्वे 'वर-टायाः' 'चरडे' इति ख्यातायाः॥

भृङ्गारी चीवका चीरी झिल्लिका च समा इमाः।

भृक्षेति ॥ सङ्गं मङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ॰प॰ अ॰) । मूलिवेभुजादिः (वा॰ ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा विभित्ते । 'राङ्कारमङ्कारों' (उ॰ ३।१३६) इति साधुः । यद्वा रूपेण मङ्गम्च्छित । 'ऋ गतों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अण् (३।११२) । 'मङ्गारी झिल्लकायां च कनकालो पुनः पुमान् (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'ची' इति रौति । 'क शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । वाहुलकात् कक् ॥॥॥ 'झीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥॥ चिनोति । 'चिल् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) 'शुलिचिमीनां दीर्घथ्य' (उ॰ २।२५) इति कन् । 'चीरी झिल्लयां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रमेदे च रेखालेखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादिलाचस्य झः । गौरादिः (४।१।४१)। खार्थे कन् (५।३।०५)। 'झिल्ली चीर्यातपरुचोर्वर्थामुद्धर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गरालभौ

समाविति ॥ पति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ॰ १।११९) इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । ह्रीवं सूते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ शलित । 'शल चलने' (भवा॰ प॰ से॰) । 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ॰ ३। १२२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८॥

स्रोति ॥ खे योतते । 'ग्रुत दीप्ताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । खं योतयति । अण् (३।२।१) वा ॥ (१)॥॥।ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चलनशब्दार्थात्—' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'खयोतस्य' ॥

मधुत्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः। द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपट्रपदभ्रमरालयः॥ २९॥

मध्विति ॥ मधु त्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥।। मधु हेडि 'हिह आखादने' (अ॰ उ॰ अ॰)। क्रिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥:॥ एवं पुष्पलिट् ॥ (७) ॥:॥ मधु पिचति 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । 'पियतेः सुरासीध्वोः' (वा॰ ३।२।८) इति नियमात्र टक् (३।२।८) ॥(४) ॥:॥ 'अलो वृधिकलाङ्ग्लम् । तदिवास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥॥ द्वौ रेफा नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥३॥ विभाति । 'सृत्रः किन्नुद्र च' (उ॰ १।१२५) इति कन् ।-- 'श्वनाङ्गमङ्गाः' इति-इति मुकु-टिश्विन्लः । उणादिषु तादशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥ ॥ पट् पदान्यस्य ॥ (९) ॥ अमित । 'श्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ से॰) । 'अतिकामिश्रमिचामे-' (उ॰ ३।१३२) इति करन्। 'भ्रमरः कामुके भृक्के' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥॥॥ अलति । 'अल भूपणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुङ्ग् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि॥३०॥

मिति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । खर्जा-दित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ श वर्हमस्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा॰ ५।२।१२३) ॥ (२) ॥ श॥ इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ श॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥ श॥ भुजंगं भुद्धे । 'भुज पालनादौ' (६० प॰ अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ श॥ शिखास्त्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलन् ॥ (६) ॥ श॥ पक्षे त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः । शिखावत्यन्यिल-ज्ञकः' (इति मेदिनी)॥ (७) ॥ श॥ केकास्त्यस्य । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥ श॥ केकास्त्यस्य । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥ श॥ केकास्त्यस्य । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥ श॥ केकास्त्यस्य । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इतिः ॥ (८) ॥ श॥ नव 'मयूरस्य' ॥ केका व्याणी मयूरस्य.

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इसलुक्॥ (१)॥शा एकम् 'मयूर-वाण्याः'॥

समी चन्द्रकमेचकी। समाविति॥ चंद्र 'इव । इवे प्रतिकृती' (५।६।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ भी मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७)। 'वार्हेकण्ठसमं वर्णं मेचकं बुवते बुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः स्यामले कृष्णे तिमिरे वार्हेचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शिति ॥ शेते । 'शीडो हस्तश्व' (उ० ५।२४) इति सः । 'शिखा शाखाविहेंचूहालाङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्ल्राये' (तु० प० से०) भिदादिपा-ठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'च्यूडा वडमो शिखायां वाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मयूरशि-खायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवहें नवुंसके ॥ ३१॥

शिखेति ॥ शिखिनाम्यते। 'अम गलादिषु' (भ्वा॰ प॰ ते॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १११४)। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६१९१४)। 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हेमचन्द्रः॥(१)॥॥ पिच्छयति। पिच्छयते वा। 'पिच्छ कुट्टने' (चु॰ प॰ से॰)। अच्। (३१३११४) घष् (३१३१९) वा। 'पिच्छा प्रगच्छटाकोषमोचाशाल्मि वेष्टके। भक्तसंभूत-मण्डे च पङ्गावश्वपदामये। क्रियां, पुंति तु लाङ्गले न द्वयो-वर्धचूडयोः' (इति मेदिनी)॥(२)॥॥॥ वर्हति। 'यृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। 'वर्हे पिच्छे दले-ऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मयूरपिन्च्छस्य'॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः। शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः॥ ३२॥ पतित्रपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः। नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः॥ ३३॥ नीडोद्भवा गरुतमन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२११०१) इति डः । 'खगः सूर्ये प्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२१४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा॰ ३।२१३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा॰ ३।२१४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाग्रुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति मुवम् । 'ओहाक् खागे' ('जु॰ प॰ अ॰) । 'विहिहाधाल्भ्यछन्दिस' (उ॰ ४।२२१) इसमुन् णिच । कविच्छान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हि गतौ' (सा॰ प॰ अ॰) वा सार्थण्यन्तः । 'सर्यधातुभ्योऽसन्' (उ॰ ४। १८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति मेन्

दिनी) ॥ (५) ॥ ॥ शंक्रोति । 'शक्रु शक्तौ' (स्वा० प० अ॰)। 'शके रुनोन्तोन्त्युनयः' (उ॰ दे।४९) इति प्रत्यय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥÷॥ पक्षावस्य स्तः इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥:।। 'शकुनि: पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (८) ॥ शा 'श्रुक्तः कीटमेदे स्याद्भासपिक्ष-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९)॥ शा 'शकुन्तरुतु पुमान् प-क्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंतिनिमित्ते च शकुनं स्यात्रपुं-सकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ।। द्विर्जायते । 'अन्येप्व-पि' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद्राह्मणक्षत्रवैदयद-न्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्याँ हरेणी च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥:॥ पतञ्चनस्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ।। एवं पत्री । 'पत्री' स्येने पत्ररथे काण्डद्वरथिकाद्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥ ।।। पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा॰ ३।२।४८) ॥ (१४) ॥३।। पतित । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। शता (३।२।१२४)॥ (१५)॥ शा पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥ ॥ अण्डाजायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो सृगनाभो स्यात्सरटेऽहौ खगे झपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंति शरभे पिक्षप्रश्वास्ययोरिप' इति मेदिनी-जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥ ।। वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।१९५)। ('वाजी वाणाश्रप-क्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥ ।। विकरित । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२०) ॥ श। वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इतीण् ॥—'वेबो डित्' (उ० ४।७२)—इति खामिमुकुटौ चिन्सौ । ईचिप्रस्यप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥ । 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१। १५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्य:-'(८।३।७०) इति षलम् ॥ (२२) ॥ ॥ पतित । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९)। - 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः - इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥ श। नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गहतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४)'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसी मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५)॥*॥ पतितुमिच्छवः। लटःशता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-'(७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥ " 'नमसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच्॥ (२७) ॥ ॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य'॥ तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्रवः ॥३४॥ तित्तिरिः कुक्कुमो लावो जीवंजीवश्चकोरकः। कोयप्रिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकाद्यः ॥ ३५ ॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः 'हारिः पथिकसंतान-

द्यूतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा हारोऽस्ल्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति क्रिप् (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। हा चासावीतश्च 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल्ल' इति ख्यातः) ॥(१) ॥≉॥मज्जति। 'दुमस्जो ग्रुद्धो' (तु० प० अ०) 'भ्रमृशी–' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जइत्वेन (८।४।५३) दः। 'मद्गः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥**॥**॥ रमणम् । 'त्रमतारः' (उ० १।११४) इति रमेर्डः। ईपदण्डः। 'ईपदर्थे च (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥፨॥ प्रवते । 'प्रुङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्रव: प्रक्षे द्वती कपी । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजाती भेल-कभेकयोः। क्रमनिम्रमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्रुवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ः॥ 'तित्तिशब्दं' राति । वाहुलकात्किः । 'तिन्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥ श्रा अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावितित्तिराः' इति वाचसतिः ॥ (१)॥ ॥ः॥ 'कुक' इति शेव्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वाहुलकाद्भक् । 'कुकु'शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । वनकुकुटोऽयम् ॥ (१) ॥ ॥ लावयति । 'त्रूज् छेदने' (त्रया० उ० से०) खार्थण्यन्तः । अच् (३।१। १३४)॥ (१)॥३॥ जीवं जीवयति । तद्शनेन वि-पनाशकत्वात् । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (वा॰ ३।३।११३) इति वाहुलकात्खच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । द्वमभेदे चकारे च' इति हैंमः ॥ (१) ॥ ।। चकति । 'चक तृप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ॰ १।६४) खार्थे कन् (५।३।७५) ॥१॥३॥ कं जलं यष्टिरिवास्य । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ 'टिष्टि' शब्दं भाषते । 'टिष्टि'शब्देन भाति वा। 'अन्येभ्योऽपि-'(वा० ३।२।१०१) इति डः। कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥፨॥ वर्तते 'बृतु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१)॥३॥ —उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा॰ ७।३।४५)। इति स्त्रियां रूपद्वैयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'ग्रहणम्, —इति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ॰ ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। आदिना शारिकादयो ब्रेयाः ॥ 'पश्चिजातिविशेषाः' ॥

१—'अन्यक्तशब्दं' इत्थिप पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिष्टिंभंः कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिन्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति नोध्यम् ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम्।

गरुद्ति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । यद्वा गुणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया॰ प॰ से॰) । 'मृग्रोहतिः' (उ॰ १।९४)॥ (१)॥ ॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिप्रहे' (चु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१९) वा 'पक्षस्तु मासाधं गृहसाध्ययोः । चुल्ली-रन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशीतपरश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुझरे' इति (मूर्धन्यवान्तेषु) हैमः ॥ ॥ सान्तोsिप । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाइः ॥ (२) ॥:॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) । ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे-' (६।४।९६) इति हसः । 'गरूतपक्षी नरी छद्म्' इति वोपालितात्झीवमपि ॥ (३) ॥ ।। पतत्सनेन । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपिक्षणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ।। पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्वाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥»॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ ।। पट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥÷॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चस्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चिरिति ॥ चञ्चति । 'चग्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुः । 'चग्नूश्रञ्जस्या त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्र प्वादौ (१) निपातितः । अपष्ट्वादिलादिलन्ये—इति मुकुटः । तम्न । गणद्वयस्योज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पचाङ्कले त्रोख्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ त्रोख्यते । 'त्रुट छेदने' (चु॰ आ॰ से॰) चुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'त्रोटिश्वश्वां खगान्तरे । मीनकट्फल्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोंच' इति स्थातस्य ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः।

प्रेति ॥ प्रथमम्, कर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'नपुंसके भावे क्तः' (३। ३।११४)॥ 'स्तादय ओदितः' (दि॰ गणसूत्रम्) इस्रोदिन्त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्थगगमनम् इस्रन्ये॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ (२)॥॥॥ 'एताः' इस्रनेन हि डीनाद्या बोध्याः॥॥॥ 'पक्षिणां गतिविद्योषाणां' पृथकपृथगेकैकम्॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से) ।

१-केशशब्दात्परीमृतः पक्षशब्दश्रयार्थक इलर्थः ॥

'हिपिशिहहि—' (उ० ४१११९) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४१११४५) इति वा डीष् ॥ 'पेशी सुपक्षकणिके मांस्यां खक्रिपधानके । मांसिपण्ड्यामण्डभेदे' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) ॥ (१) ॥ कृष्यित निष्कामस्यसात्स्वयमेव । 'अकर्तरि च' (३१३१९) इति घज् ॥ 'कोषोऽस्री कुड्यले पात्रे
पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंग्राते दिव्ये खन्निपधानके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥ ॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥
'कोशोऽस्री—' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥
(२) ॥ ॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदिमिच्छिति ॥ ॥ द्वाभ्यां हीने क्रीव इस्पर्थः ॥ अमस्यसात् । 'अम
गस्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमन्ताइः' (उ० १११४) ॥
'अण्डं मुक्के च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥
त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति स्थातस्य ॥

कुलायो नीडमिस्रयाम् ॥ ३७॥

कुलेति ॥ कुलं पिक्षसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गती' (भ्वा॰ अ॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् ॥ यद्वा को लायो गतिरस्मात् ॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्यतः । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्व' (३।३।१२१) इत्यत्ते प्रकृत्या प्राचिकरणयोः' (३।३।१२७) इत्यत्ते प्राचिकरणयोः' (३।३।१२७) इत्यत्ते प्राचिकरणयोः' (३।३।१२७) इत्यत्ते पिक्षवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ नितराम् ईब्बते । घन् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इल्ल्यत्र । 'इल खप्ने' (तु॰ प॰ से॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ 'नीडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पश्चिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्मः पृथुकः शावकः शिशुः।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूज् पवने' (ऋषा॰ उ॰ से॰)। 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा 'हिसिपृप्रि-ण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । स्वियाम् 'पोती'। 'वयसि प्र-थमे' (४।१।२०) इति ङीप्। 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी।। (१)।।।।।। पायते। पिवति वा। 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा। 'अभेकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५।५३) इति साधुः। स्वियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप्। मुकुटस्तु—'इण्मीका-' (उ॰ ३।४३) इति कन्। पच्यते परिणम्यते-ऽनेन। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घिन वा इस्पाह् । तम्र। अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अभेक-' (उ॰ ५।५३) इसनेन वाधनात्। 'पाकः परिणतौ शिशौ। केशस्य जरसा शौक्षये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी)। इत्येतेष्व-थेंपु शिश्चमित्रेषु मुकुटव्याख्या युक्ता। शिशौ त्वस्मदीया—इति ध्येयम्॥ (२)॥॥। अर्थते वृद्धि प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रा-

पणेऽपि च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ॰ ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इयतिं चलति, वृद्धिं गच्छिति वा । 'अर्तिगृभ्यां भः' (उ॰ ३।१५२) ततः खार्थे कन् (५।३।७५)-इति व्याख्यत् । तत्र । 'अभकः कथितो वाछे मूर्केंऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इलात्र वालिभनेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि अर्भक' (उ० ५।५३) इल्पनेन वाधनात् ॥ (३) ॥ ॥ डिम्मयति । 'डिमडिमि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिस्मोऽपि वालिशे वाले' (इति मेदिनी) डीङ आत्मनेपदित्वात्—'डयति-' इति स्नामी,—ंडयनं डीः । डिया भाति—इलादि मुकुटश्रो-पैक्यो ॥ (४) ॥ ॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चु-रादिः। प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अभैकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः।— पृथु कायति—इति स्वामिसुकुटी चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्पादिभधेयवत्' (इति मेदिनी) इस्तत्र पूर्वव-दवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि वाधनात् ॥ (५) ॥ 🕬 शब्यते । 'शव गतौ' (स्वा० प० से०) । घत् (३।३।१९)। खार्थे. कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥∗॥ इयति, शायते, वा । ^{*}शोतनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'शः कित् सन्वच' (उ॰ १।२०) इत्युः सन्बद्भावाद्वित्वेतवे ।—शशति अतेन गच्छति। 'बाश द्वतगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शशिरपोरत इः' इति (कः)—इति मुकुटश्चिन्सः। उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात्॥ (७)॥ शा सप्त 'शिशुमात्रस्य'॥ स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्व 'अचतुर-' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥ श्व॥ मेथित 'मिथृ मेथृ संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन्।— वाहुळकाद्धुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूळकः। 'मिथुनं न द्वयो राशिमेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ श्व॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।११९५) इति साधुः। 'द्वन्द्वं रहस्ये कळहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ श्वणि । 'स्त्रीपुरुषक्षप्युग्मस्य'। मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः॥ युगमं तु युगळं युगम्॥ ३८॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (२० उ० अ०)। 'युजिरुचितिजां कुथ' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रमसः ॥ (१) ॥ ॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्य् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । युगं लाति वा । युगमस्लस्य वा । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥ ॥ युज्यते । घत्र् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलायङ्गे न द्वयोस्तु कृता-दिपु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि दृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलस्य'॥

समृहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः। स्तोमोघनिकरवातवारसंघातसंचयाः॥ ३९॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः । स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्यं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा॰आ॰से॰)। घन् (३।३।१९) ।—'हलध' (३।३।१२१) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥ श। नितरामुह्यते । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यू-ह्यते । धन् (३।३।१९) । 'ब्युहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे युन्दर्तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ संदुद्धते । 'दुह प्रपूरणे' (अ॰ उ॰ अ॰) । घम् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ः॥ विसरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४)। ('विसरः प्रसरे वर्जे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।। व्रजित । 'त्रज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१२४) । 'त्रजो गोष्टाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्ती तु 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥≉॥ स्तूयते । 'प्टुब् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥३॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलथ' (३।३।१२१) इति घम् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्व-म्। 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्वततृ-त्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ । निकीर्यते । 'कृ वि-क्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधी' (इति मेदिनी)॥ (९)॥≈॥ व्रखते नियम्यते । 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१) इति ण्यन्ताइ-तशब्दाद् घन् (३।३।१९)। अच् (३।३।५६) वा 'त्रात-च्फनोः-' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्वृद्धिः ॥ (१०)॥*॥ वार्यते आच्छायतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घः । 'वारः सूर्योदिवासरे । द्वारे हरे कुञ्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ सं-हन्यते । घन् (३।३।१९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः-' (७।३।३३)। 'हो हन्ते:-' (ण३।५४) इति घः । 'संघातः पुंति घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ अ॥ संची-यते । 'चिम् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । आङ्। अच् (३।१।१३४)। 'समुदायः समृहे स्याद्यद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ समुदीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु इन्द्रस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तिह-रोधः । किं तु 'त्वन्ताथादि न पूर्वमाक्' इतिप्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥

(अ॰ प॰ अ॰) 'ई गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समृदयः संघे संयुगे च समुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥ शा समवा-य्यते । 'अय गताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घष् (३।३।१९)।-समवयन्त्यनेनास्मिन् वा । घन् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तत्र। 'अजब्भ्याम्-' (वा॰ ३।३।१२६) इति वार्तिकविरो-थात् । वाहरुकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥३॥ चीयते । 'चित्र् चयने' (खा॰उ॰अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः समृहे प्राकारमूलवन्धे समाहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७)॥:।। गण्यते । 'गण संघाते' (चु॰ उ॰ से॰) । घञ् (३।३।१९)। 'एरच्' (३।३।५६) वा । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्र वृद्धिः । 'गणः प्रमथसंख्योघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१८) ॥ ॥ संहन्यते । किन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥ ॥ वृष्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा । 'अब्दादयथ्व' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥ ।। नि कुरति । नि कुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । वा-हुलकादम्बच् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥ ॥ कुत्सितमम्बते, अम्ब्यते वा। 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'कोः कत्-' (६।३।१०१) घय् (३।३।१९) वा कदति, कद्यते वा । 'कदिः' मौत्रः । वाहुलकादम्बच् ॥ 'कद्म्यं निकुरम्ये स्यानीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ ॥ द्वाविंशतिः 'समृहस्य' ॥

वृन्द्भेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैर्वर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। घत्र् (३।३।१९) । कुरवम् (७।३।५२)॥ (१)॥॥॥

संघसार्थी तु जन्तुभिः।

संघेति ॥ संहन्यते । घम् (२।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ सरित, स्त्रियते, वा । 'स् गतों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सर्तेणितः' (उ॰ २।५) इति थन् । 'साथों वणिक्समूहे स्यादिप सं-घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूथादयथ'—इति मुकट-थिन्सः ॥ (२) ॥ ॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-तपुंकोषसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयरेव जन्तुभिरुपछक्षितम् । कोळित । 'कुळ संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'कुळं जनपंदे गोत्रे सजातीयग-णेऽपि च । भवने च तनौ क्षीवम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥

यृथं तिरश्चां पुंनपुंसकम्॥ ४१॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ॰
प॰ से॰) । 'तिथपृष्ठगूथत्रोथाः' (उ॰ २।१२) इति साधुः ।
'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥÷॥

पशृनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः पशुदृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घत् (३१३११९) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥ अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अधिति ॥ निचीयते । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)।
'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घत्र् आदेः कथा।
'निकायस्तु पुमाँ छक्ष्ये सधामप्राणिसंहतो' । ('समुचये
संहतानां निलये परमात्मिन' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥
'वृन्द्भेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुक्षराशी तूत्करः कूटमिखयाम्॥ ४२॥

पुञ्जेति ॥ पिडायति, पिड्यते वा । 'पिजि हिंसावलादा-ननिकेतनेपु' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१९) वा प्रवोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उन्नत्या पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ।—पुत्रयते । पुजः —इति खामी ॥ (१) ॥:॥ अश्रते । 'अशू व्याप्तो' (स्वा॰ आ॰ से॰) । 'अशिपणाय्यो रुडाय-छुकौ च' (उ॰ ४।१३३) इतीण् धातोरुडागमः । यद्वा रश्यते । रश सौत्रः शब्दार्थः ॥—दीप्त्यर्थः-इति खामी । बाहुलका-दिण्। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) वा । 'राशिमें-षादिपुजयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ उत्कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (३)॥ ।। कूटयति । कुळातें वा । 'कूट आप्रदाने' (चु॰ आ॰ से॰) 'कृट दाहे मन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा अच् (३।१।१३४) घल् (३।३।१९) वा 'कूटं पूर्दारयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिश्ट-क्षेषु सीराक्षेऽनृततुच्छयोः । निश्चछेऽयोघने राशौ' इति हेम-चन्द्रः॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'धान्यादेखिळ्ळतत्रुन्दस्य'॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्रणे।

केति ॥ तेषां कपोतञ्चकमयूरितत्तिरीणां गणे । कपोतानाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः ।

'अनुदात्तादेरम्' (४।२।४४) । ग्रुकात्तु 'तस्य समूहः' (४।२-३७) इस्यण् । आदिना काकवर्तकोल्द्रकादीनां ग्रहः । 'का-पोतो रुचके, क्लीवं कपोतोषेऽज्ञनान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥÷॥ 'शोकं ग्रुकगणे स्त्रीणां करेंणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥÷॥ 'कपोतादीनां गणस्य' पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगारुछेकास्ते गृद्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहेति ॥ छयति छीयते, वा 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) वाहुळकादीकन्। 'छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोनांगरे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'छेकल्लिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे' इति चवर्गादी रमसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' (३।१।१९९) इति क्यप्। 'गृह्यं गुदे प्रन्थमेदे क्लीबं, शाखापुरे लियाम्। गृह्यं स्वत्यम् वा त्रिषु चास्वैरिपक्ष्ययोः' (इति मेदिनी)। ततोऽजुकम्पायां कन् (५।३।०६)। 'गृह्यको निम्नके छेके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'गृहासक्त-पिक्षणाम्'॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम्॥

मनुष्या मानुषा मर्ला मनुजा मानवा नराः।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । 'मनोर्जातावञ्यतौ पुक् च' (४।१।१६१) । स्त्रियाम् '-हयगवय-' (वा॰ ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन डीप् (४।१।६३) । 'हलस्तद्धितस्य' (६।४। १५०) इति यलोपः । मनुषी । 'टिह्वा-' (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी। जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वाद्यन्त-त्वात् (४।१।७३)ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ म्रियते। 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'हसिमृप्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । खार्थे यत् (वा॰ ५।४।३६) ॥ (३) ॥≄॥ मनो-र्जीतः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (४) ॥ श्रा मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । 'त्राह्मणमाणव--' (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अनि षुगभावो वा । -- औप-संख्यानिकोऽण्-इति मुकुटश्चिन्सः । उपसंख्यानामावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा॰ त्रया॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) 'नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । हीवं तु रामकर्पूरे' (इति मेदिनी) । -- नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां ग-तिम्। 'नयतेर्डिच' (उ॰ २।१००) इति ऋन् डित्त्वादिलोपः — इति मुकुंटः । तत्र एवं सत्यदन्तरूपानुपपतेः । ऋदन्त-रूपापत्तेश्च । ऋदन्तस्य वश्यमाणत्वाच ॥ (६) ॥ ।। षद 'मनुष्यमात्रस्य' ॥

स्युः पुर्मासः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः॥१॥

स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) ।
'पातेई्डम् सुन्' (उ॰ ४।१७८) क्वित 'पूजो हुम् सुन्' इति
पाठः । पुनाति 'पूज् पवने' (त्रया॰ उ॰ से॰) ॥ (१) ॥ श।
पश्चिभभूतेर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) 'जनिवध्योध्य' (७।३।
३५) इति न वृद्धः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥
(२) ॥ श॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'पुरः
कुपन्' (उ॰ ४।७४)॥ (३)॥ ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
दीर्घः । यद्वा 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) । बाहुलकात्कृषन् ॥ (४) ॥ ॥ नयति । 'नयतेर्डिच' (उ॰ २।१००)
इत्युन् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'मनुष्यजातौ पुरुषस्य' ॥
स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
प्रतीपदर्शिनी वामा चनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्लायति गर्भोऽस्याम् । 'स्लायतेईट्' (उ० ४। १६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥≈॥ योषति । यु-ष्यते वा । 'युष' सौत्रः सेवायाम् । 'हस्ररुहियुषिभ्य इतिः' (उ॰ १।९७) ॥:॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः (३। २।१०२)। 'स्री वधूर्योषिता रामा' इति त्रिकाण्डरोपः ॥ (२) ॥ ॥ अल्पं वलमस्याः । अल्पार्थे नम् ॥ (३) ॥ ॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) युष्यते । योष्यते वा । घन् (३।३।१९) ॥*॥ ('जोषा' इति) चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु॰ आ॰ से॰) अच्। (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा ।—जुषति— इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥ ॥ 'नृनरयोर्नृद्धिश्व' इति शार्क्तरवादि (४।१।७३) गणे पाठान्डीन् जातिलक्षणस्य (४। ११६३) श्रीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु-र्जुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । 'नृनराभ्यां च' (वा॰ ४। ४।४९) इस्रज् । बृद्धिः (७।२।११७) । 'टिह्ना-' (४।१।१५) इति ङीप्। नारी। नुर्नरस्य वेयम् । 'तस्येदम्' (४।३ 19२०) इस्रणि युद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा इस्याह । तम । 'मृनराभ्याम् ' इत्यस्याप्रेसिद्धत्वात् । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इलाण 'मृनरयोः' इलस्य वैयर्थप्रसङ्गात् । डीप्-ङीनोः खरभेदाच ॥ (५) ॥ सीम्रोऽन्तः । 'शकन्ध्वादिः' (वा॰ ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्खस्याः इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उहाते वा । 'वहो धश्व' (उ॰ १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु-वध्नात्यविद्या । 'चिमतिनिबन्धिभ्यः' इत्यू:--इत्याह । तन्न । 'कृषिचमितमिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ॰ १।८०) इति सूत्रे बन्धेरप्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । 'सुप्यजातौं–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥<।। वसति

१-अत्र 'शोकमव्ययम्' इति तु मेदिन्यामदर्शनात्यक्तम् ॥

१-इदं तु भाष्यकैयटानभिश्रत्वस्चकम् ॥

स्नेहम् । 'द्ववम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ज्वलादित्वात् (३१११४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अर्शवा-यच् (५१२११४७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्युप्रतीपसन्येषु त्रिषु नार्या क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वा-हुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३१२१०२) 'विन-ता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्रीत्रिषु याचिते । सेविते' (इति मे-दिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सलिकल्यनिमहि—' (उ॰११४०) इती-लच् । ('महिला फिलनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ मह-स्थोत्सवस्य इला भूमिः, इति विमहे 'महेला' अपि ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य'॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा मेदाः ॥

अङ्गना भीरः कामिनी वामलोचना।
प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ३
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग॰ ५।२।९००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'निभी भये' (जु॰ प॰ अ॰)। 'भियः कुकुकनौ' (३।२।१७४) इति कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इस्रजयः । 'भीरुरातें जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीकरातें त्रिलिङ्गः स्याद्वरयो-षिति योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ भूयान् कामो-Sस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ वामः कामो छोचने आछोचने नेत्रे वासाः। यद्वा वामे सुन्दरे छोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्लस्याः । 'प्रमदः संमदे मते स्त्रियामुन्म-दयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'मानश्रित्तोन्नतौ गृहे । क्लीवं प्रमाणे प्रस्थादीं (इति मेदिनी) । मानोस्त्यस्याः। इतिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥∗॥ कम्यते सा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । णिङमावे क्तः (३।२। १०२)। 'कान्ता नार्या प्रियंगी स्त्री शोमने त्रिषु ना धवे। छोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ं छलते । 'छल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे त्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा **ञ्डति । '**ल्ड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'बहुलमन्यत्रापि'

१—तथा च रसिकरअनक्षेषः 'चिरमीक्षेमहिलास्यम्' इति
श्रृङ्गारचैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीक्षेपः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः ग्रृङ्गारचेष्टाविशेषः ।
तषुका 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

(उ॰ २१७८) इति युच्। डलयोरेकत्वम्। 'ललना कार्मिनीनारीभेदिजिह्वासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१)॥॥॥ अतिकायितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५१२११५५)॥ (१)॥॥॥ अतीवोनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु॰ प॰ से॰) सुपूर्वः । वाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६१९१९४) । गौरादिः (४१९१४९)। 'सुन्द्री तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुन्दिऽन्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वारम्यते । लयुद्र (३१३१९१३,९९७)॥ (१)॥॥॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३१९१४०)णः।—रमयति—इति तु मुकु-दस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाण्णिनि-मित्तशृद्धभावाच् । 'रामः स्यामे हलायुधे । पशुभेदे सिते चारी राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कृष्ठे रामा हिङ्कालिनी क्रियोः' इति हैमः॥ (१) ॥॥॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां प्रथक् प्रथक् । एते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम्'॥

कोपना सैव भामिनी।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि॰ प॰ से॰) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्व' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ अवस्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'आव-स्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्मादिणिनिः (३।१। १३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रोपनिस्थियाः'॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४॥

चरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥ ॥ मत्ता क्षीवेव काशतें भाति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः ॥ ॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ॰ आ॰ से॰) ॥ (२) ॥ ॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) । दव्यप्रकार्षात्रामुः (५।४।११) ॥ (३) ॥ ॥ वरवर्णोऽस्त्य-स्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शीते मुखोष्णसर्वाङ्गी प्रीष्मे या मुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी' इति छः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अत्यन्तोत्कृष्ट-स्त्रियाः'॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषकोऽस्याः । मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ॰ १।४५) । 'महि-षी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपश्चियः।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२। १९५)। 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥ पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी॥ ५॥ भार्यो जार्याथ पुंभूम्नि दाराः

१-अथशब्दात् पुंभूक्षो न पूर्वभावत्वम्---इति स्वामी ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यं संयोगो यया । दंपलोः सहाधिका-रात् । 'पत्युर्नी यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-र्येहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२) इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५।२। ५४)। 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्धितीयः पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (३) ॥ ॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह कर्मखिकारात्। 'धर्मशीलवर्णान्ताच' (५।२।१३२) इती-निः। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः॥ (४) ॥ अयते । भूर्यते वा । 'डुम्ब् घारणपोषणयोः' (जु॰ प॰ अ॰)। 'भृ भरणादी' (ऋया॰ प॰ से॰) वा ण्यत् (३। १।१२४) । यत्तु—संज्ञायां मृत्रः (भ्वा॰ उ०अ०) 'ऋहलो-र्ण्यत्' (३।१।१२४)—इति खामी व्याख्यत् । तन्न । 'संज्ञा-यां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परलात्। संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-बन्धकप्रहणे नातदनुवन्धकस्य' (प॰ ४।२।९) इति न्याया-द्भृष एव क्यप् । न हुभृषः ॥ (५) ॥:॥ जायतेऽस्याम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥≠॥ दारयन्ति भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । णिजन्तः । 'दार-जारी कर्तरि णिलुक् च' (वा॰ ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि दारयतेः पचाद्यचा (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः । 'कर्षालतः-' (६।१।१५९) इति घञ्ज्यन्तोदात्तलात् । त-थापि 'अच्कावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरवाधनार्थमि-दम् ॥ ॥ टावन्तोऽपि । कोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । 'क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः' इति व्यां डिशुभाङ्कौ ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'परिणीतायाः क्षियाः'॥

खात्तु कुटुम्बिनी।

पुरंधी

स्यादिति ॥ कुडुम्बमस्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ ॥ 'पुरं नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृष् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां सृतृष्ट्-' (३।२। ४६) इति खच् । 'खचि हस्यः' (६।४।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९—हलन्तातः (इगुप-धात् किः'—इति मुकुटः । तन्न । धरतेईलन्तत्वेगुपधलयो-रमावातः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

१—'इट्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृपोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकार-स्त्रोपसुमागमी । पुरंत्रिर्हस्वान्तापि । तथा च । 'तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरंत्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः— इति सुकुटः ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिवता ॥ ६॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः॥ (१)॥ ॥ अस्ति एक-स्मिन् पत्यो । 'अस भुवि' (अ० प० से०)। शतु (३।२। १२४)। 'असोरक्षोपः' (६।४।१११)। 'उगितश्च' (४।१। ६) इति डीप् । 'सन् साथौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्वयुमयोः क्षियाम्' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ साप्नोति परकार्यं परलोकं वा। 'साध संसिद्धौ' (सा० प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् 'वोतो गुण-' (४। १।४४) इति वा डीष् ॥ (३)॥ ॥ पत्यौ त्रतं नियमोऽस्याः॥ पतिर्त्रतमस्याः । पतिश्च्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः'॥

कृतसप**ि**काध्युढाधिविन्ना

कृतिति ॥ सपक्येव साथें कन् (५।३।०५) । कृतासपलिका यस्याः ॥॥ 'कृतसापि सिका' इति किचित् पाठः ।
सपक्या भावः । ध्यञ् (५।१।१२४) । ङीप् (४।१।४१) यछोपः (६।४।१५०) । साथें कन् (५।३।०५) हस्तत्वम् (७।
४।१३) च । कृता सापिलका यस्याः ॥॥ किचित् 'कृतसापत्तका' इति पाठः । सपक्या आगतम् । 'तत आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । साथें कन् (५।३।०५) । कृतं सपलकमस्याः । '-असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासिकेत्वम् ॥ (१)
॥॥ अधि उपरि कहमुद्वहनमस्याः । 'अध्युदा कृतसापहयनार्यामध्युद्व ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥॥
अधि उपरि विन्नं लामोऽस्याः । यद्वा अधिका विना लब्धाः
यस्याः ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि अनेकमार्यस्य 'प्रथममृद्वायाः'॥

अथ स्वयंवरा।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ खयं वृणीते । 'वृङ् संमक्ती' (त्रया॰ आ॰ से॰) । 'संज्ञायां सृतृवृज्जि—' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥॥) त्रियतेऽनया । 'अवय-पण्य—' (३।१।९०१) इलानिरोधे यत् । ('वर्योः पतिंवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिष्ठु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः'॥

कुलस्री कुलपालिका॥ ७॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥ ॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । खार्ये कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'व्यिभचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः'॥ कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीत्तौ' (भ्वा॰ प॰ सै॰) । अभ्यादिः (उ॰ ४।११२) । 'कन्या नार्या कुमार्यी च रास्यौषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्यो- रौषधीराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कम्यते । 'कमु कान्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कमेः किदुचीपधायाः' (उ॰ ३।१३८) इलारन् । 'वयलि प्रथमें' (४।१।२०) इति हीप् । प्वेत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।१९६) इति लिक्षात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (तु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । कुल्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । वालके वरुणद्रौ ना न द्वयोजीत्यकाद्यने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागारीजम्बूदी-पेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु निम्नकानागतार्तवा।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (स्वा॰ आ॰ अ॰) 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इलादिना रचन्तो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । 'गौरी त्वसंजातरजःक्ष-त्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गात्रियंगुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ नैजते स्म । 'ओणर्जा ब्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (२।४।७२) इति क्षः । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नत्वम् । खार्थे कन् (५।३।७५) । 'निम्नका तुःकुमार्यां स्वात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ अनागत-मार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥॥ श्रीणि 'अदृष्टरजस्कायाः' ॥ स्थान्मध्यमा दृष्टरजाः

स्यादिति ॥ वाल्ययावनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४। ३।८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यामे मध्य-जेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवल्ये तु न ब्रियाम् । ब्रियां दृष्टरजोनार्यां कणिकाञ्चलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दति तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युचतिः समे॥ ८॥

तेति ॥ तरित । 'तृ ध्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'त्री रक्ष छो वा' (उ॰ ३।५४) इत्युनन् । 'वयित—'(४।१।२०) इति डीप् । 'नञ्ज्ञश्रीकक्—' (वा॰ ४।१।१५) इति वा।
'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दमेदः । ('तलुनः पवने
यूनि युवखां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥
योति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'कनिन्युवृषि—' (उ॰
१।१५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७)। यत्तु—
'यौतेः कतिः' इति कतिप्रलयान्तात् पाक्षिके डीपि (ग॰ ४।
१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचस्यो । तम् । योतेः

१ मुकुटस्तु—लजते । 'ओलजी झंडे' (तु० उ० से०)। पृषोदरादित्वादादेनेत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवर्गपद्ममार्दि पठन्ति—इत्याद्द ॥ शत्रन्तात् ङीपि (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽिकत्र-र्थात्' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्बलद-त्तादिपूक्तसूत्रामावाच । स्त्रीसामान्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विश्वेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मध्यमवयस्ति वर्तमानायाः' ॥

समाः सुवाजनीवध्वः

समा इति ॥ स्नौति । 'स्नु प्रस्वणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'सुवृश्चिक्तर्यृषिभ्यः कित्' (उ॰ ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥॥॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिष्ठसिभ्यामिण्' (उ॰ ४। १३०)। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि—' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीष्। 'जनो लोके जगद्भेदे पृथ-गजने । जनी सुपावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोश्वरपत्तावौषधीभिदि' (हति मेदिनी) ॥ (२)॥॥॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ॰ १।८३) इत्यूः । 'वधूः पत्न्यां सुपानार्योः सपृक्षासारिवयोरिष । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी।

चिरेति ॥ चिरेणाटित पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अच् (३। १११४) पृषोदरादिः (६१३११०९) । 'वयस्यचरमे' । (वा॰ ४१११२०) इति ङीप् ॥॥॥ चरित । बाहुलकादण्टप्रस्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥॥॥—चिरिणोति । चिरण्टी ।—इति स्तामां। तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्ता॰ प॰ से॰) इति धातुः; पृपोदरादिः । (चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्तिः याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ सु अतीव वसति पितृग्रेहे तच्छीला। 'सुप्यजातौ-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥॥॥ 'स्वचासिनी' इस्पि पाटः । सेपु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः। 'स्वचासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति स्द्रः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्राप्तयौचनायाः पितृगेन्हस्थायाः'॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥ः॥ कामयते । 'कमु कान्तां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकस् । 'कामुकः कमने-

१—पितृकुलक्षेद्दाचिरिभेटित गच्छिति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इट गती' इत्यत 'इग्रपथ—' इति के पृपोदरादित्याचिराकारनाझे इकारस्य विपर्थये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीपि चि-रिण्टी'— इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपश्चनाममालाव्याख्यायम्— चिरिः सीत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'डिण्टश्चर् च वा' इति साधुः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥ ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥≈॥ द्वे 'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यमनादीच्छावत्याः' वा॥ वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९॥

चृषेति ॥ 'चृषो नरो चृषः कालः' इस्रनेकार्थमज्ञरी । वृषं नरं शुक्रलं वेच्छसात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यन्' (३। १।८) । 'अश्वद्गीर—' (७।१।५१) इस्रत्र 'अश्ववृषयोर्मेश्चनेच्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः श्वता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) ॥ (१) ॥ शा 'जानपद—' (४।१।४२) इति ङीप् । कासुकी ॥ (२) ॥ शा द्वे 'मैथुनेच्छाबत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तुया याति संकेतं साभिसारिका।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'स गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्डुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ः॥ एकं 'भर्त्रिञ्छया रति-स्थानं गच्छन्त्याः'॥

पुंश्वली चर्पणी वन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥ सैरिणी पांगुला च स्यात्

पुं आलीति ॥ पुंसो मर्तुः सकाशायलति पुरुषान्तरं ग-च्छति। 'चल गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१। १३४)। गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताचालयति च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्डीप् (४।१।१५)—इति मुकुटः । तन्न । 'चल कम्पने' इलानेन कम्पनादन्यत्र मित्त्वाविधानादू-द्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा बृद्धेः ॥ (१) ॥:॥--कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृपेरादेश चः' (२।१०४) इत्यनिः—इति स्त्रामी ॥*॥ 'धर्षणी' दित वा पाठः । धर्षयति । 'त्रिधृषा त्रागल्भ्ये' (खा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥ शा 'धार्षिणी' इति क्रचित् पाठः । 'आवरयका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥ अ। बधाति मनोऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ०)। ण्बुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१)। ('वन्ध्रकः स्याद्विनिमये पुंथल्यां स्याच वनधकी' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सत्या भिन्ना ॥ (४) ॥ ॥ अटति । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । 'कुछं जनपदे गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१। ९४)। 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ एति । तच्छीला 'इण्नश्जि–' (३।२। १६३) इति करप्। 'टिह्ना-' (४।१।१५) इति ङीप्। 'इ-त्वर्यसत्यां पथिके ऋरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ श्री संया, इच्छया खेन खातच्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः। 'इर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः। 'स्वादीरेरिणोः' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः॥

(७) ॥॥ पांशु पापमस्त्रस्याः 'खमुख-' (वा॰ ५।२। १०७) इति रः। 'कपिलकादिः' (वा॰ ८।२।१८) सिध्मादि-लात् (५।२।९७) लज् वा। पांशु लाति वा। 'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति कः॥ (८)॥॥ अष्टी 'असत्याः' 'स्वै-रिण्याः'॥

अशिश्वी शिशुना विना।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्री-' (४।१।६२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥ अवीरा निष्पतिस्रुता

अचीति ॥ वीरयति । 'बीर विकान्ती' (बु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला । वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे॥ ११॥

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४। ७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानिस्वलान्नेद् । 'विश्वस्तो जातविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥॥॥ 'विश्वसाविधवे तुल्ये विश्वसापितनी च सा' इति धाचस्पतिः ॥॥॥ द्वे 'र-ण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। वाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-रालिरालिराविलिरियते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ समानं ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चोदात्तः' (उ॰ ४।१३७) इतीण् डित् समानस्य स च। 'सख्यशिश्वी—' (४।१।६२) इति डीष् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥ ॥ ॥ वयसा तुत्या । 'नौवयोधर्म—' (४।४९९) इति यत्॥ (३)॥ ॥ श्रीण् 'सख्याः'॥

पतिवली समर्चका।

पतीति ॥ पतिरस्त्रस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'अन्त-वैत्पतिवतोर्तुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ सह भत्रीस्ति । 'नयृतथ्य' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जीवद्भर्तृकायाः'॥

चुद्धा पिलकी

चृद्धेति ॥ वर्धते सा 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गत्पर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीवं तु शैळजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पितम-स्लस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपिलतयोः प्रतिवेधः'

२---भाष्ये त्वसिन् वार्तिक पांशुशब्दपाठी नोपलभ्यते ॥

'छन्दति क्रमेके' (वा॰ ४।१।३९) । नान्तलात् (४।१।५) डीप्॥ (२)॥॥ द्वे 'पककेदयाः'॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रक्षेति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रक्षस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योपिति' ॥ (१) ॥॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'खयं-झाज्याः' ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राञ्चिति ॥ प्रज्ञास्खस्याः । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥÷॥ घीरस्खस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'प्रशस्तबुद्धेः' ॥

शूदी शूद्रस्य भायां स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्रीं । 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति हीष् ॥ (१) ॥३॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि 'शूद्रभा-र्यायाः' ॥

शूद्रा तजातिरेव च।

शूद्रेति ॥ 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (भ्वा॰ ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥॥। एकमन्यभायाया अपि 'शूद्रजाती-यायाः'॥

आभीरो तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥१३॥ आभीति ॥ आभीरस स्त्री, तजातीया वा । 'पुंयो-गात्-' (४१९१४८) इति 'जातेः-' (४१९१६३) इति च होष् ॥ (१) ॥॥॥ एवं महाश्रद्री ॥॥॥ या तु महती श्रद्रा । तत्र 'महाशूद्रा' इत्येव ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आभीर्याः' ॥ अर्याणी स्वयमर्या स्यात

अर्थेति ॥ खयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्थक्षत्रिया-भ्यां ना' (वा॰ ४।१।४९) इति खार्थे डीपानुकौ ॥ (१) ॥३॥(२) ॥॥ द्वे 'वैदयजातीयायाः' ॥

श्रित्रया श्रित्रयाण्यपि।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥०॥ (२) ॥०॥ द्वे 'क्षत्रि-यजातीयायाः' ॥ उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेलाघीयतेऽस्याः । 'इङ्थ' (३।३।२१) इ-स्रत्र 'अपादाने ख्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच वा डीप्' इति (वार्तिकेन) घम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वयं विद्यो-पदेशिन्याः' ॥

सादाचार्यापि च स्रतः ॥१४॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वयं म-स्त्रव्याख्यात्र्याः' ॥ आचार्यानी तु पुंयोगे

आचिति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति डीषातुको । 'आचार्यादणत्वं च' (वा० ४।१।४९) इति णलाभावः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आचार्यभार्यायाः' ॥

स्याद्यीं

स्यादिति ॥ अर्थस्य स्त्री । 'पुंगोगात्-' (४।१।४८) इति डीष् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'वैश्यपत्त्या अन्यजातीयाया अपि' ॥

क्षत्रियी तथा।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अ-न्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्त्याः' ॥ उपाध्यान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । 'मातुलोपाध्याय-' (वा॰ ४।१।४९) डीषानुकौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विद्योप-देष्ट्रमार्यायाः'॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' नुरादिः । अच् (३। १।१३४) ।—पुटति । 'पुट संक्षेषणे' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)—इति खामिमुकुटौ । तन्न । पुटेः कुटा-दिलाहुणाभावप्रसङ्गात्॥ (१) ॥॥ 'एकं स्त्रीपुंसयोः स्तन-इमध्वादिचिह्नयुक्तायाः'॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४।१। ३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य मार्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरस्य भार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसूः।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते । 'पृङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० अा० से०) 'सत्सूद्विष-' (३। २।६१) इति किए ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरस्य मातरि' ॥ जातापत्या प्रजाता च प्रस्ता च प्रस्तिका ॥ १६॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ प्रजायते स्म । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जिनः । 'गल्यर्थो—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ ॥ प्रासिवष्ट । बूङ्कः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥ ॥ सार्थे कन् (५।३।७५) 'सूतिकापुत्रिका—' (वा॰ ७।३। ४५) इतीत्वं वा । 'प्रसूतं कुसुमे क्लीवं त्रिषु संजातसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'प्रसूतायाः' ॥

स्त्री नियका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म ।'ओ नजी ब्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰)।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितक्ष' (८।२।४५)
इति नलम् । सार्थे कन् (५।३।७५) ॥ 'नम्नो वन्दिक्षपण-

योः पुंसि, त्रिष्ठ विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा को-टनम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घत्र् (३।३।१८) । कोटं वर्गति । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ शा 'कोष्ट्रवी' इति पाठे 'कुट छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्वुणः ॥ (२) ॥ शा द्वे 'नद्वायाः' ॥

वृतीसंचारिके समे।

दूतीति॥ दवति । 'हुगतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । हुनोति 'हु हु उपतापे' (खा॰ प॰ अ॰) वा । 'हुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ॰ ३।९०) इति क्तः । गौरादिः (४।९।४९) यद्वा दूयते । 'दूङ् उपतापे' (दि॰ आ॰ से॰) । क्तिच् (३।३।९७४) । दूयन्तेऽनया वा । वाहुलकात् किन् । 'कृत्—' (ग॰ ४।९। ४५) इति वा डीष् । गौरादिः (४।९।४९) वा ॥ (९) ॥॥॥ संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्खुल् (३।९।९३३) 'संचारिका तु युगले कुटनीप्राणयोरि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ हु 'दृत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यज्' (४।१।१०५)। 'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ष्फः । ऋषिपत्नीसद्यस्यात् । 'कात्यायनो वरहचौ विशेषे च मुनेः पुमान् । कषायवस्त्रविधवार्धजरत्युभयोः स्नियाम्' । (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एक 'विशेषणत्रयवत्याः'॥

सैरंध्री परवेश्मस्था खवशा शिल्पकारिका।

सायिति ॥ सीरं घरति । 'धृन् धारणे' (भ्वा॰उ०अ०)।
मूलिभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वाहुलकान्मुक् । सीरंप्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इस्यण् । जिल्पकरणात् कर्षकस्त्रीव । यद्वा स्वैरं स्त्राच्छन्यं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४१) । 'सैरंप्री
परवेदमस्थशिल्पकृतस्ववशित्रयाम्' इति दन्सादौ रमसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शील्रूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंप्री परिकीर्तिता' । इति कासः । ('सैरंप्री' इति)
इकारमञ्चपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) वोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एकं 'विद्योषणश्रयवत्याः'॥

असिक्री स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥१८॥

असीति ॥ सिनोति 'षिण् बन्धने' (खा॰ ४० अ०)। 'अजिप्रिस्यः कः' (४० ३।८९)। यद्वा सीयते स्म । कः (३।२१०२) 'धातिस्यतिमास्थामित्ति किति' (७।४।४०) इती- सम् । सिता ग्रुङ्ककेशा। तद्भिना । 'छन्दिस क्रमेके' (वा॰ ४।१।३९) इति तस्य कः । नान्तलान्डीप् (४।१।५)।—द्वे वाक्ये ('असिक्रयन्तः पुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥ 'असिक्रिका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तः पुरोषिता' इति कासः॥ (१)॥॥ एकं 'कृष्णकेशादित्रिविद्योषणायाः'॥

वारस्त्री गणिका वेदया रूपाजीवा

वारेति ॥ वारस्य युन्दस्य स्त्री साधारणलात् ॥ (१) ॥ ॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । सर्तृत्वेन । उन् (५।२११९५)॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । ण्युल् (३।१। १३३) वा ॥ (२) ॥ ॥ 'चेहाो वेरयायहे यहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशायत' (५।११९००) । वेशे वेरयावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत' (४।३१५४) वेशः प्रवेशोऽस्लस्याः । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ५।४।१२०) इति यव् वा ॥ 'चेह्यं वेरयायहे स्त्रीवं गणिकायां तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'चेष्या' इति मूर्धन्यम्थ्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्त्र व्याप्ता' (जु॰ उ॰ अ०) । अध्यादिः (उ॰ ४।११२) ॥ (३) ॥ ॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'चेह्यायाः' ॥

अथ सा जनैः।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेस्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जनैः सत्कृतवेक्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे॥ १९॥

कुट्टेति ॥ कृष्टयति । 'कुष्ट छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। ल्युट् (२।२।११३)॥ (१)॥॥॥ शं सुखं मलते । 'मल पिनापणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (२।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शास्त्रं शंमलीशललकुक्त-' इति शमेदात्तल्यादिः॥॥॥ सं भलते। इति (संमली) दन्सादिरिप ॥ (२)॥॥॥ हे 'परनारीं पुंसा संयोजयिज्याः'॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५)॥ (१) ॥ ॥ ग्रुभाग्रुभयोरीक्षणमस्त्रस्याः । ठन् (५।२।११५)॥ (२) ॥ ॥ दैवं ग्रुभाग्रुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञोक्षणिकायां श्ली' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ श्रीणि 'लक्षणादिना ग्रुभाग्रुभे जानत्याः'॥

अथ रजखला।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मिलनी पुष्पवत्यपि ॥ २०॥ ऋतुमत्यप्युदक्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यसाः । 'रजःकृष्या-' (पार।११२) इति वल्न् । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति मलान्न रुलम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (पार।११५) ॥ (२) ॥*॥ अवति रुज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवितृस्तृतिस्त्रभ्य हैंः' (उ॰ ३।१५८) ॥*॥ 'अवि स्त्रीधर्मिणी विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) हस्तान्तापि । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)॥(३)॥*॥ अत्रेरपस्यम्। 'इतश्रानिजः' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यलात्। 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवलां सरिद्धिदि' इति हैमंः ॥ (४) ॥*॥ मलमस्लस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'मिलिनं कृष्णदोषयोः । मिलिनी रजखलायाम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥*॥ ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमईति। 'संज्ञायाम्' ( ) इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'रज्ज-स्वंलायाः' ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरिक्षिभ्यां कित्' (७० ४। २१६) इत्यसुन् । 'रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दश्यते' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ पुष्प्यते। 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०)। घज् (३।३।१९)। 'पुष्पं विकासिकुसुमस्रीरजःसु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥॥ ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) 'आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पं स्त्रीदं स्वारजे पृष्पं स्त्रीदं स्वारजे पृष्पं स्त्रीदं स्वारजे पृष्पं स्त्रीपुष्पस्य')॥

श्रदालुदोंहद्वती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । 'स्पृहिग्रहिं-' (३।२।१५८) इलालुन् । 'श्रद्धालुदींहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा दोहदं गर्भिण्यभिलापोऽस्ल्यसाः। मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ शा द्वे (गर्भवशात्) 'अभि-लापविरोषवत्याः' ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीणं नाव्यक्तमधुरध्वनौ' (इति मेदिनी) । कलान्निष्कान्ता । 'निरादयः कान्ताद्यथें' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा । 'निष्कलं तु कलाश्चन्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रजोहीनायाः' ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्वविंण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा॥ (१)
॥*॥ "गुरुक्षिलिक्न्यां महति दुर्जरालधुनोरिप' (इति मेदिनी)।
गुरुर्दुर्जरोऽलधुनौ गर्मोऽस्त्यस्याः । ब्रीह्यादीनिः (५।२।११६)।
संज्ञापूर्वकलान्न गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वेति । 'गर्वेरत
उच्च' (उ॰ २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्मः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।
३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
१९५) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'गर्भिण्याः'॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥ गेति ॥ गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्चं यत्र् वाच्यः'

(वा॰ ४।२।४०) ॥ (१) ॥॥। गर्भिणीनां समूहः । 'मिक्षा-दिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्याढे तद्धिते' (वा॰ ६।३।३५) इति पुंबद्भावः । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टेलेंपि प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥**ः॥** युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । 'भस्याढे तद्धिते' (वा॰ ६।३।३५) इति पुंबद्भावः । यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्व' (४।१।६) इति ङचन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यून-स्तिः' (४।१।७७) इति सन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-क्षिते पुंबद्भावे (वा॰ ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावे च 'यौवनम्' इत्येव रूपम् । नच-भिक्षादिषु (४।२।३८) 'युवति' शब्दंपाठसामर्थ्यात्र पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंचङ्कावेन तेर्निवृत्तावनुदात्तादिलाभावात् 'अवः' (४।२।४४) अप्राप्ती 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इलिण सिद्धे भिक्षादिपा-ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु 'युवति' शब्दपाठस्य ('मिक्षादिषु युवतिप्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धलातप्रस्यय-विधौ' इलादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रसाख्यानात्। एतेन- 'युवला अपुंवत्' इति गणपाठात्- इति खामी-युवतीशब्दस्य भिक्षादिपु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः-इति मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'समूहस्य' ॥ पुनर्भूदिधिषूरूढा द्विः

पुनिरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।०६) ॥
(१) ॥ ॥ दधाति पापम् । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु॰
उ॰ अ॰) । धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु॰ प॰ से॰) ।
'अन्दृहम्मू-' (उ॰ १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि धैर्य
स्पति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰प॰अ॰) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ ॥ ॥
द्वौवारौ ऊढा । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।४।१८) 'अक्षता च
क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' (याइवल्क्यः १।६७) ॥ ॥ ॥
द्वै 'द्विवारं वृतायाः' ॥

तस्या दिधिषुः पतिः।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति । 'मुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८)। क्रिप् (३।२।१७८)। 'पु-नर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिंधिषूत्वथा' इत्येपोऽप्यूदन्त इति स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) हस्तमाह वाहुलकात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धृहापत्युः'॥

मनुस्तु—'ज्येष्ठायां ययनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुना। सा चामेदिधिपूर्जेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता' () इत्याह॥ स तु द्विजोऽग्रेदिधिपूः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिपूर्यस्य । 'अग्रे' इति विमक्ति-प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनिस्तत्वान्न कप् (५।४। १५३) ॥ (१) ॥॥॥ द्विजः क्षत्रियादिरिष । 'दिधिषूः परपू-वीग्रेदिधिपृस्तत्पुरिष्ठिकः' इति नाममाला ॥॥॥ एकं 'पुनर्भू-प्रधानभार्यस्य'॥ कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कणे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'अजूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥ ॥ सुभगाया अ-पर्ह्मम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति दक् । 'ह-द्भग-' (७।३।१९) इत्युभयपदयृद्धिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सु-भगरुपुत्रस्य' ॥

स्यात्पारक्रेणेयस्तु परिस्रयाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परिलया अपलम् । प्राग्वत् । 'अनुशति-कादीनां च' (७१३१२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य'॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्रीयश्च पितृष्वसुः।

खुतः.

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढिक लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुरुण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चेवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्व' (४।१। १३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः। मातृष्वस्रीयः)॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य'॥

वैमात्रेयो विमातृजः॥ २५॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।१। १८) इति समासः । विमातुरपत्मम् । ग्रुप्रादित्वात् (४।१। १२३) ढक् ॥ (१) ॥०॥ विमातुर्जातः । 'पश्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य'॥ अथ वान्धिकनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ वन्धक्या अपलम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४१११२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ वन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असल्याः स्रतः ॥ (३) ॥*॥ कुल्टाया अपलम् । 'श्लीभ्यो ढक्' (४११११२०) ॥ (४) ॥*॥ 'श्लुद्राभ्यो वा' (४१११३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु-'कुल्टाया वा' (४१११२०) इति ढक्—इति मुकुटः । तन्न । अनेनेनडो विकल्पनात् ॥*॥ पन्न 'कुल्टायाः पुत्रस्य'॥

मिश्चकी तु सती यदि ॥ २६ ॥ तदा कौछटिनेयोऽस्याः कौछटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुलटाया अपल्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इतीनङ् वा । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षुदात्वामावान्न

दृक् । अङ्गहीना शीलहीना हि खुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थ गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥ आत्मजस्तनयः सुतुः सुतः पुत्रः

आत्मिति ॥ आत्मनो देहाज्ञातः। 'पश्चम्याम्-'(३।२। ९८) इति डः॥ (१)॥ ॥ तनोति कुळम्। तन्यते वा। 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०)। 'विलमिलितिनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९)॥ (२)॥ ॥ सूयते। 'युङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०)। 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति नुः। 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽकें ना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ सूयते सा। 'यु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।९०२)।— सु-वित— इति स्तामी। तन्न। दीर्घथवणप्रसङ्गात्। क्तस्पाप्राप्तेश्व। 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, क्रयपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूत्र पवने' (न्या० उ० से०)। 'पुनो हस्त्रक्ष' (उ० ४।१६५) इति कः। यद्वा पुत्ररकात्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः। 'पुनान्नो नरकावस्मात् पितरं न्रायते सुतः। तस्मान् 'पुन्न' इति प्रोक्तः स्यम्नेव स्रयंसुवा' (मनुः ९।१३८)॥ (५)॥ ॥ पत्र 'पुन्नस्य'॥

स्त्रियां त्वभी ॥ २७॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति॥अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्श्वरवादित्वात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री'।— गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्त्रामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥॥ दोग्धि । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह मस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमृनेष्ट्—' (उ० २।९५) इति साधु । स्रुह्मादित्वात् (४।१।१०) न डीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥॥॥ अपत्यं तोकं तयोः समे।

अपेति ॥ न पतिन्त पितरोऽनेन । 'पत्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुळकाद्यः । अझ्यादिः (उ॰ ४।११२) वा ॥ (१) ॥॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । वाहुळकात् कः । 'तोकं संतानस्रतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ तयो-स्तनयदुहित्रोः । समे समानिलेक्ने ॥ स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वक्षति च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ खैसाज्ञातः, इति कुण्डगोलकादिवार-णम् ॥*॥ द्वे 'खस्माज्ञातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वसात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः 'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।११६) इति । नातः परमार्थायां स्वजन्येऽति-व्याप्तिः । अतप्वामिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता॥ २८॥

तातिति ॥ तनोति । 'दुतिनिभ्यां दीर्घथ' (उ० ३१९०) इति कः । 'अनुदात्त-' (६१४१३७) इति नलोपः ।—'तात-पिलत्वर्जुसूरताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घो च-इति सु-कुटस्तु चिन्त्यः । तादशसूत्राभावात् । तातोऽनुकम्प्ये पि-तिरं इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ण्वुल् (३१९१९३३) । 'जनिवध्योथ' (७१३१५) इति न युद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २१९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं चं —इति सुभूतिः । तत्र । तादशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूर्माता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३)। 'ऋक्षेभ्यो डीप्' (४।१।५) ।।। अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥ ॥ प्रसूयते । 'सत्सृद्धिष्-' (३।२।६१) इति क्षिप् ॥ (२) ॥ ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'नमृनेष्ट्-' (उ॰ २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जन्ती मही । मातरश्च ब्रह्माण्यायाः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ जनयति । 'कृत्यत्युटः-' (३।३।१९३) इति त्युट् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी खसा।

भेति ॥ भगं कल्याणं यन्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (५१२१९९५) ॥ (१) ॥ ॥ मुष्टु अस्यति, अस्यते वा । 'अमु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'सावसे ऋन्' (उ॰ २।९६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु खसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति-न तुष्यति । 'न नन्दयति श्रातृजा-याम्' इति वा । 'निल च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिप्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु खसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रमसः ।—'निल च नन्देदींषेथ'—इति मुकुटः । तम । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥(१)॥*॥एकं 'मर्तृभगिन्याः'।।

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा॥ २९॥

नष्त्रीति ॥ न पतिनत पितरोऽनेन । 'नप्तृनेष्टू-' (उ॰ २।९५) इति साधुः । 'ऋत्रेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नष्त्री च पौत्रिका' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पु-त्र्याखापस्यम् । 'अनुष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽज्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ ग्रतस्य ग्रतायाखात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रतकन्यकयोरपस्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्।

भेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'यतेर्गृद्धिश्च' (उ॰ ३।९७) इत्यृत् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पर-स्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भावजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यतु— जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायास्' (३।२।९९) इति डः। प्रजः पतित्त्वयोगात् मतुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः। तन्न । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धलात् । असादुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यथंलाच ॥ (१) ॥॥ भ्रातुर्जाया ॥ (२) ॥॥ हे 'भ्रातृपह्याः'॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति हीप् । 'मातुलोपाध्याय-' इस्रातुग् वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायः' ॥

पतिपद्धयोः प्रसुः श्वश्रुः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्र्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वश्रुरस्य स्त्री । 'श्वेश्वरस्योकाराकारलोपश्व' इत्यूङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वग्रुरस्तु पिता तयोः।

श्वित ॥ तयोः पतिपत्नयोः पिता परस्परं श्वद्युरः । 'शु' इति आधर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्वते, अश्यते वा । 'अशू व्याप्तौ संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰) । 'शावशेराप्तौ' (उ॰ १।४४) इत्युरन् । द्वितालव्यः 'श्वश्नूः शिशुश्वश्चरः' इति शमेदात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'श्वश्चरस्य' ॥

पितुर्भाता पितृब्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥॥ हु^३ 'पितृव्यस्य' ॥

मातुर्भाता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृत्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः)।
'मातुलो मदनहमे । धत्त्रेरेऽहित्रीहिभिदोः पितुः स्यालेऽपि'
इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

इयालाः स्यूर्भातरः पह्याः

रथेति ॥ स्यायते । 'इयेङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । वाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'र्या' शब्दः । स्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—पतच वचनं 'श्रशुर: श्रश्रवा' (१।२।७१) इति निर्देशसि-द्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—पकम् इत्युक्तम् ॥ ॥*॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्के' चुरादिः । अच् (३।१। १३४) पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) मस्यं छः—इति स्वामी। 'स्याळसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाइन्स्यादिः ।—'स्याळवितर्के'—इति सुकुटस्य प्रमादः । स्याळ धातोरमावात् ॥ (१) ॥*॥ पत्युः स्याळाः स्युः ॥*॥ एकम् 'पस्तिभ्रातुः'॥ स्वाभिनो देख्नदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भाता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्न्हः' (उ॰ २।९९) ॥ (१) ॥ ॥ देवते । 'देष्ट देवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अर्तिकमिश्रमि-' (उ॰ ३।१३२) इत्यरः ॥ (२) ॥ ॥ 'देष्टदेवरदेवानः' इति शब्दाणवः ॥ ॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठश्चातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्रञ्जर एवेति सुभूत्वादयः ॥

खजीयो भागिनेयः खात्

स्त्रेति ॥ खसुरपत्यम् । 'खसुरछः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥(२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः॥ ३२॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ०) 'द्धमित्र् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ अ०) वा । 'नप्तनेष्टू-' (उ॰ २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ 'विभाषा सस्पत्योः' (६।३।२४) इति वाछक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जा-मातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितिति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥ ॥ 'मातृपितृभ्यां पितिर डामहच्' 'मातिर पिच' (वा॰ ४।२।३६) । 'पिता- महः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ हे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः। 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥ मातुर्मातामहाद्येवम्

मिति ॥ मातुः पितिर डामहच् (वा॰ ४।२।३६)।
प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१)॥॥॥ एकैकम्
भातामहस्य'॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूळपुरुषो निर्वाप्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे-' (४।१।१६५) इस्रादिनिर्देशात् समान-स्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥*॥ समानो ना- मिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सप्तपुरुषाचित्रज्ञातिषु' ॥ समानोदर्थसोदर्थसगर्भ्यसहज्ञाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शिवतः । 'समानोदरे शिवतः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ 'विभागोदरे' (६।३। ८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदरायः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥ ॥ समाने गर्मे भवः । 'सगर्भसयूथ-' (४।४।१०४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्मे कुक्षो भवः । 'सह साकल्यसादरययौगपद्यसमृद्धिपु' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।३।०१) इति डः ॥ (४) ॥ ॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('म्राता तु स्यात्सहोद्रः । समानोदर्यसोदर्यसग्भ्यसहजा अपि । सोद्रश्व' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्विन्त्यः तादशसूत्रामावात् ॥ ॥ चलारि 'एकोदरोत्पन्नस्नातुः' ॥ सगोत्रवान्ध्यवज्ञातिवन्धुस्त्रस्वज्ञाः समाः ॥ ३४॥ सगोत्रवान्ध्यवज्ञातिवन्धुस्त्रस्वज्ञाः समाः ॥ ३४॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद-'(६१३। ८५) इति सः ॥ (१) ॥ ॥ वप्नाति । 'वन्य वन्धने' (भ्या॰ प॰ अ॰) । 'शुस्तृह्निहि-' (उ॰ ११९०) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) वा । 'वान्धवो वन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ "वन्धुमीतृवान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ जानाति । क्तिन् (३१३१९४) । (ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ स्वनति । 'स्वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३१३१९०१) इति डः ॥ (५) ॥ ॥ स्व आत्मीयधासौ जनध्य ॥ (६) ॥ ॥ षद 'सगोत्रस्य'॥

ज्ञातेयं वन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमृहयोः।

क्वेति ॥ ज्ञातेर्मावः । 'किपिज्ञालोर्डक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥ ॥ वन्धूनां समूहः । 'प्रामजनवन्धुम्यस्तल्' (४।२। ४३) ॥ (२) ॥ ॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्ता

भ्रेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धूब् कम्पने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'आधृषाद्वा' (चु॰ गण॰) इति वा णिच्। अच् (३। १।१३४)। धब् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकलान्न दृद्धिः। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्थौ दृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ प्रीणाति। 'प्रीज् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५)

१—क्तिनः क्षियां विधानेन क्षीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्व-नुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः इति प्रतिशानुरोधात् 'श्राति' शब्दस्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतोऽत्र क्तित्र संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो बुख्योपधो हथे धवे' इति हैमः॥ (२) ॥॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'पातेर्डतिः' (ज॰ ४।५७)॥ (३)॥॥॥ विभाति । 'डुधन् धारणपोप-णयोः' (जु॰ उ॰ से॰)। तृच् (३।१।१३३)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'पत्युः'॥

जारस्तूपपतिः समौ॥ ३५॥

जेति ॥ जारयति । 'चृष् वयोहानों' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'दारजारौ कर्तिर णिलक् च' (वा॰ ३।३।९०) इति घज् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घज् (३।३।९९)—इति मुकुटः । तत्र । 'अजव्भ्याम्—' (वा॰ ३।३।९९६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपपतौ जार्यौषधोमिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः क्रुष्टावर्थे तृतीयया' (वा॰ २।२।९८) इति समासः । उपस्रष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभयो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा॰ २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य मर्तुः' ॥ अमृते जारजः कुण्डः

अम्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घट्य (३।३।१९) । 'कुण्डमम्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जारा-(पितवलीयुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । युते पुमान् । युतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) डीप् भव-त्येव ॥ (१) ॥४॥ एकम् 'जीवति पत्यो जारजातस्य'॥

मृते भर्तरि गोलकः।

म्रिति ॥ 'जारजः' इलेव । गुञ्चते । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१९) । खार्थे कन् (ज्ञा॰ ५।४। ५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्थान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥०॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥ म्रात्रीयो म्रातृजः

भात्रीति ॥ भातुरपत्सम् । 'भ्रातुर्व्येच' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥०॥ भ्रातुर्जातः । ङः (३।२। ९८) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

मात्रिति ॥ आता च मगिनी च ॥ (१) ॥ ॥ आज्यते । 'आज् दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'नप्तृनेष्टृन' (उ॰ २१९५) इति साधुः । यत्तु—विभातिं । 'पित्रादयः' इति तृच् । आदेशक्ष—इति—आजते । 'ससादयः' इति ऋत् । जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । ततुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयलात् । स्तसा च आता च 'आतृपुत्री सस्दुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'म्रातृभगिन्योः'॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसुक्तनियतारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनडूतो द्वन्द्वे' (६।३।

२५)। 'अम्यर्हितं च' (वा॰ २।२।३४) इति माद्यः पूर्वे-निपातः॥ (१)॥॥॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येक-शेपो वा॥ (२)॥॥॥ 'मातरिपतराबुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्ग-तादेशो वा॥(३)॥॥॥ त्रीणि 'मातापित्रोः'॥ श्वश्रूश्वशुरो श्वशुरो

श्वेति ॥ श्वश्रूथ श्रञ्जरथ ॥ (१) ॥÷॥ 'श्वज्ञरः अश्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥⇒॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वज्जरयोः' ॥

पुत्री पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१।२। ६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥ । 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥ दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

द्ंपेति ॥ जाया च पतिश्व । राजदन्तादि (२।२।३१)
गणे पाठाज्ञायाशन्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपासते ॥
'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कल्प्रे नपुंसकम्' इस्पमरमाला ॥
'पत्न्यां जां दमलिक्षत्वे' इति नामप्रपद्यः॥(१)॥॥॥ (२)॥॥॥
(३)॥॥॥ भार्या च पतिश्व ॥ (४) ॥॥॥ 'तौ इस्पनेन
पुंस्लमुक्तम्'। 'शाल्मली मैथिली मैन्नी दंपती जंपती च सा'
इति वाचस्पतौ स्नीत्वमप्युक्तम्॥॥ चलारि 'जायापत्योः'॥
गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंति-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ ॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ १।४) इति जुण् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः ॥'

उखं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८॥

उल्बमिति ॥ उक्षीयते 'ठीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उ-स्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वस्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥॥ कस्यते । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०)। 'वृषादिभ्यश्वित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'गुक्रशोणितसंपातस्य'। चलारि गर्भवेष्टनस्य, इस्रन्ये ॥

स्तिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजाय-तेऽस्मिन् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचन-स्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रवछैः सूतिमास्तैः । निःसार्यते वाण इव जन्तुरिछ-द्रेण सलरः' ( )॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य'॥

गर्भो भ्रूण इमी समी।

गर्भ इति ॥ गीर्थते उद्गीर्थते शब्यते वा । 'गृ निगरणे'

(तु॰ प॰ से॰) 'गृ शब्दे' (क्रया॰ प॰ से॰) वा । 'अर्ति-गृभ्यां भन्' (तु॰ ३।१५२)। 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संघौ पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशाविशङ्कयोः' (तु॰ आ॰ से॰) । घम् (३।३।१९)। 'भ्रूणः स्नीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥॥ द्वे 'कुक्षिस्थगर्भस्य'॥

वृतीया प्रकृतिः शण्ढः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ क्षीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-कारः । असमस्तमेतत् ॥ ॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥ (१) ॥ शा शास्यति । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'श-मेर्डः' (उ॰ १।९९) । 'हीवं शण्हञ्ज कबुकी' इति ताल-व्यादौ रमसः । 'द्यापद्धः स्यात्प्रंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविप' (इति मेदिनी) ('शण्डशाण्ढी तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीड्वरे झीवे' इति हैमः) ॥ (२) ॥ 🕬 क्रीवते । 'क्रीव अधार्ष्वे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अल्ली नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्ग-स्त्वविकमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥ ।। पण्डते । 'पडि गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वमन्ताट्टः' (उ॰ १।११४) ॥ 'पण्डः वण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ । 'न स्त्री न पुमान्' इसस्य नपुंसक-भावो 'नभ्राट्-' (६।३।७५) इस्रत्र निपातनात् । 'स नपुं-सको भवेत्' ( ) इति 'भाष्यात्पुंखप्ययम्' ॥ (५) ॥ 🕬 पच 'नपुंसकस्य'॥

शिशुत्वं शैशवं वाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोभीवः । 'तस्य भावस्वतलै' (५।१। १९९) । 'आ च लात्' (५।१।१२०) इति वा लः ॥ (१) ॥÷॥ 'इगन्ताच लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इसण् ॥ (२) ॥*॥ वालस्य भावः । त्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) व्यम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ष्येष् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ श्वो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्याविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कमै वा । युवादिलात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१)॥*॥ वृद्धस्य भावः । लः (५।१। १२०)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य'॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम्॥४०॥

वृद्धेऽति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच' (वा॰ ४।२।३९) इति वुज् । भावकर्म-णोस्तु मनोज्ञादिलात् (५।१।१३३) वुज् । अपिशब्दादृद्धत्वे-ऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादिलात् । (वा॰ ५।१।१२४) सार्थे ध्यात्र 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वृद्धसम्' हस्य' ॥

पिंठतं जरसा शौक्कयं केशादी

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्ती' 'वि-फला विशरणे' वा (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'लोष्टपलिती' (उ॰ ३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।९१४) । 'पिलितं शैलजे तापे केशपाके च.कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ आदिना लोमसमश्रुणोः ॥॥॥ एकम् 'जरया शुक्कस्य' ॥

विस्नसा जरा।

वीति ॥ विसस्यतेऽनया 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) मिदायङ् (३१३११०४) ॥ (१) ॥ ॥ जीयंतेऽनया । 'जृष् वयोहानौ' (दि॰ प॰ से॰) 'विद्भिदादिभ्योऽङ्' (३१३११०४) । यहा जरणम् । भावेऽङ् (३१३११०४) । 'ऋद-शोऽङि गुणः' (७१४११६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जरायाः' ॥ स्यादुत्तानशया डिस्मा स्तनपा च स्तनंधयी॥ ४१॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा॰ शारा१५) इलाच् ॥ (१) ॥ ॥ । डिम्मयित । 'डिमि संघे' चुरादिः । अच् (१।११३४) डिम्भयते वा । घम् (१।११९) अच् (१।११६) वा । 'डिम्मोऽपि वालिशे वाले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्तनौ पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—'सुपि' (१।३।४) इति योगविसागात्कः— इति सामिमुकुटौ चिन्लौ ॥ (३) ॥ ॥ स्तनं धयति । 'धेद पानें (भवा॰ प॰ अ॰) । 'नासिकास्तनयोः—' (३।२।९९) इति खश् । धेटष्टित्त्वात् (४।१।९५) ङीप् ॥ (४) ॥ ॥ एषु त्रिलङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणलात् । स्त्रीलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणलात् । स्त्रीलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' ॥ । चलारि 'स्रतिवालिङकायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा॰ भा॰ से॰) घज् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा ॥ 'बालोऽजेऽन्रेभपुच्लयोः। शिशो हीनेरकचयोबिला तु त्रुटियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्'। (४।३।१२०) इत्यण् 'व्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इति निपातनाण्णलम् । 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । 'हारमेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रमसः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'वालस्य'॥

वयस्थस्तरुणो युवा।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि वाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयति तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥ ॥ तरित । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'त्रोरस्य लो वा' (उ॰ ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुव्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिष्ठु' इति विश्वः । ॥(२)॥ ॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ॰प०से॰)। 'कनिन्युग्रिप-' (उ॰ १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यूनः' ॥ प्रवयाः स्थविरो खूद्धो जीनो जीणों जरक्रिप ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः इति किरन्—इति मुकुटस्लपाणिनीयः' ॥ (२) ॥ ॥ वर्षते स्म । 'शृष्ठु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थितरे वृद्धं शैल्येयस्त्वयोः 'इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'प्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'त्वादिभ्यश्व' (८।२।४४) इति नलम् ॥ (४) ॥ ॥ जीर्यति स्म । 'जृष् वयोहानौ' (दि॰ प॰ से॰) । 'ग-स्पर्था-' (३।४।७२) इति कः । ('जीर्णे परिपक्षपुराणयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥ ॥ पद 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्द्रामी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन दृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'त्रियस्थिर-' (६।४।९५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥४॥ वशमोऽनस्थानिशेषोऽस्यास्ति । 'वयति पूरणात्' (५। २।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥३॥ अतिशयेन दृद्धः । 'दृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४। १६०) इसालम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अतिसुद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वित्रयोऽग्रजः।
पूर्वेति ॥ पूर्वेसिन्काले जातः। 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।

२।९७) ॥ (१) ॥॥ अमे जातः । 'अम्राबत्' (४।४।११६)
'घच्छी च' (४।४।११७) इति घः ॥॥। अम्यामीयौ च ॥॥ क्रचित् 'अम्रीमः' इति पाठः । 'अम्रादिपश्चाड्डिमच्' (या॰ ४।३।२३)॥ (२) ॥॥। अमे जातः । डः (३।२। ९७)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मश्मजातस्य'॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७)॥ (१)॥ श्रा अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५। ३।५५)। 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४)॥ श्रा। 'द्विषचन-' (५।३।५७) इतीयद्यनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२)॥ श्रा पक्षे 'स्थूलदूर्-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ॥ (३)॥ श्रा अवरस्मिन् काले जातः । डः (३।२। ९७)॥ (४)॥३॥ अतु पश्चाज्ञातः । 'उपसर्गे च' (३।२। ९९) इति डः॥ (५)॥३॥ पश्च 'कनिष्ठभ्रातुः'॥ अमांसो दुर्वेलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नज् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ हुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥ ॥ । । । । । । । । छोति स्म । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । छायते स्म वा। क्तः (३।२।१०२)। 'शाञ्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इत्म ॥ ॥ 'शातः' इति वा पाठः। तत्र 'शैं क् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'हुर्वछे निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिष्ठु' इति ताल्यादौ रमसः॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'निर्वछस्य'॥

बळवान्मांसळोंऽसळः।

वलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ ॥ मांसमस्त्रस्य । सिध्मादिलन् (५।२।९७) ॥ (२) ॥ ॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामवले' (५।२।९८) इति लन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुद्रसस्य । 'तुन्दादिल्ब' (५।२।११७)। चादिनिठनो । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबल्विटेभः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ वृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥॥॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुद्रसस्य । पिच्लादिलात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५)॥॥॥ पश्च 'स्थूलोद्रस्य'॥

अवटीटोऽवनादश्चावस्रटो नतनासिके।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटज्नाटज्ञ्रद्रचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवञ्चदम्, च=नासिकाया नतमस्त्रस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवञ्चदा, च नासिकास्त्रस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटना-सस्य'॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५१२११०९) ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे इनिडनौ (५१२१११४) (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलके- शस्य वा ॥

बिलनो बिलमः समौ ॥ ४५॥ बलीति ॥ बिलस्बक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादिसानः

१—शो इति धातोस्त्चितम् । अत एव शितशातयोः स्व-रसत एव पर्यायत्वं संभवति । इयैङ् धातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयैङ्' धातौ यकाररहितत्वकस्पनं वा गुरुभृतमप्यङ्गीकार्यम् ॥ (पारा१००)॥ (१)॥॥॥ 'तुन्दिवलि-' (पारा१३९) इति मः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'ऋथचमेवतः'॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ धिकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं ग-च्छति वा । 'अमन्ताइः' (उ० १।११४) इति गमेर्डः । पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रलकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥॥॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिछुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्थभावन्युनाधिकाङ्गस्य'॥

खर्वो हस्रश्च वामनः।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'खर्व संख्यान्तरे झीवं नीचि वामनके त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । उल्वादिः (उ॰ ४।९५) । 'हस्बो न्यक्षवंयोक्षिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वामग्रति । 'द्वनम उद्गरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । नन्दादिल्युः (३।१। १३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां हस्तः' (६।४।९२) इस्रते 'वा' इस्यव्य-तंते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वं च त्रिषु पुंसि द्व दिग्गजे । हरावङ्कोटयुक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादिलात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी ।—क्षियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'हस्यस्य'॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खरखरायां वा नस्' (वा॰ ५।४।११८)॥ (१)॥ ॥ ॥ पक्षे 'अञ् नासि-कायाः' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्व । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णलम्॥ (२)॥ ३॥ द्वे 'तीक्ष्णनासि-कस्य'॥

विग्रस्तु गतनासिके॥४६॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्म-' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रों वक्तव्यः' (वा॰ ५।१।११८) ॥॥ 'खुक्षो च' इति शाकटायनः । 'ख्यथ्व' (वा॰ ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रमसः । 'विनसा हतवान्थवा' इति तु टे 'पद्त्रस्-' (६।१।६३) इति नस् । 'विगतया नासिक-योपलक्षिता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥॥। द्वे 'गतनासिकस्य'॥

खुरणाः स्थात्खुरणसः

खुरेति ॥ खर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'प-शुखुरसंदशनासिकस्य' ॥

प्रज्ञः प्रगतजानुकः।

प्रेति ॥ प्रगते विरहे जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य'॥

ऊर्ष्वं क्रुक्ष्वं जातुः स्यात्

अध्वेति ॥ कथं जानुनी यस । 'कथांद्रिमाषा' (५। ४।१३०) इति ज्ञः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'अर्ध्वजानुकस्य' ॥ संज्ञुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस । प्राग्वत् ज्ञः (५।४।१२९)
(१) ॥॥। द्वे संलमजानुकस्य । 'प्रज्ञः प्रगतजानुः स्यात्
प्रक्षोऽप्यत्रैव दृश्यते । संज्ञः संहतजानौ च भवेत् संक्षोऽपि तत्र हि । कर्ष्यंज्ञरूर्ध्यंजानुः स्याद्ध्यंक्षोऽप्यूष्यंजानुकर्य'॥

खादेडे विधरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति'। 'इल खप्ने' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईष्यते, ईष्टे, वा। 'ईड स्तुतौ' (अ॰ आ॰ से॰)। घम् (३।३।९९)। अच् (३।९।९३४) वा॥ (१)॥*॥ व-ध्राति कर्णम्, वध्यते वा। 'वन्ध वन्धने' (त्रंया॰ प॰ अ॰)। 'इषमदि—' (उ॰ १।५१) इति किरच्॥ (२)॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य'॥

कुब्जे गडुलः

किति ॥ की उच्जित । 'उच्ज आर्जवे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा कु ईषदुच्जमार्जवमस्य । शक-न्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'कुट्जो वृक्षप्रमेदे ना न्युट्जे स्याद्वाच्यिलक्षकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गडति, गड्यते, वा। 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादुः । गडुरस्यास्ति । सिध्मादिलात् (५।२।९७) लच् । 'गडुः पृष्ठ-गुडे कुट्जे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'कुट्जस्य'॥

कुकरे कुणिः।

कुकेति ॥ कुल्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'शुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुनकवृक्षे
ना कुकरे लिभधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'निसर्गतः कूणिपक्नुपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्घोकारवानिष ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्चिरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृत्यते वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु॰ प॰ अ॰) । 'पृणिपृक्षिपार्ष्णि-' (उ॰ ४।५२) इति साधुः । पृ-च्छति, पृच्छथते, वा 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु॰ प॰ अ०) । पर्वति, प्रष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा ॥ (१) ॥ ॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अल्पश्ररी-रस्य' ॥

श्रोणः पङ्गौ

श्रविति ॥ श्रोणित । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।११३४)। यत्तु—ग्रणोति । 'रास्नादयः' इति नक् प्रलयादिः—इति सुकुटः । तन्न । 'रास्नादयः' इति सूत्रा-भावात् । नगादेविंधायकाभावाच ॥ (१)॥ ॥ पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकाद् गुः । स्नियाम् 'पन्नोक्ष' (४।१।६८) इत्यूङ् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'जङ्घा-हिनस्य'॥

मुण्डस्तु सुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।९९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्पयोः । राहौ दैसा-न्तरे' इति हैंमः ॥ (१) ॥०॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२। १०१) ॥ (२) ॥०॥ हे 'खण्डितकेशस्य' ॥ विक्रिरः केळरे

विति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संवलने वा' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥ ॥ के मूर्प्ति कर्तुं शिलमस्य । 'कुओ हेतु-' (३।२।२॰) इति टः । 'हलद-न्तात्' (६।३।९) इसलुक् ॥ (२) ॥ ॥ 'टेरे वलिएकेकरी' इति रमसः ॥ ॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खड़ाः

स्विति ॥ खोडति । 'खोड्ड गतिप्रनिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ खन्नति । 'खनि गतिवैकल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ 'अथ सन्नके स्वोडस्वोरी' इति रमसः॥ ॥ द्वे 'गतिविकलस्य'॥

त्रिषु जरावराः।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दाद्वरा अर्वाचीना उत्तानशया-यास्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिष्ठः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वा-इलकादुलच् ॥॥॥ 'जटुल:' इति मुकुटः । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (१) ॥॥॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चु-रादि: । जुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥॥॥ अपि प्रवते । 'इङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२। १८०) इः । 'वष्टि भागुरि:-' इलल्लोपः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कृष्णवर्णदेहगतचिद्वस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥ वीति ॥ तिल इव । 'हुने प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥⇒॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥⇒॥ द्वे 'देह'-स्थतिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयसामावः । अर्थाभावेऽव्ययीमावः (२।१।६)॥ (१)॥ ॥ ॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादिसात् (५।१।१२४) ष्यम् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'रोगाःभावस्य'॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकि-त्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)॥ (१)॥ ॥ इजः प्रतिकिया निरसनम् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य'॥

भेवजीषधभैषज्यान्यगदो जागुरित्यपि॥ ५०॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ण्यन्तः । अच् (३।९।९३४)। भेषं रोगं जयति । 'अन्ये-भ्योऽपि' (वा॰ ३।२।९०९) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।९३०) इत्यण्। 'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेलम्— इत्यन्ये ॥ (९) ॥॥। ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण्॥ (२) ॥॥। भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।२३) इति व्यः॥ (३) ॥॥। गदविरुद्धम्। न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥॥। जयति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृवापाजि-' (ज॰ ९।९) इत्युण्॥ (५) ॥॥। पश्च 'औषधस्य'॥

स्त्री रुमुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः।

स्त्रीति ॥ रुज्ति देहम् । 'रुजो भन्ने' (तु॰ प॰ अ॰) । किप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि किप् (वा॰ ३।३। १०८) ॥ (१) ॥ । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः। टाप् (४।१।४) । भिदायङ् वा (३।३।१०५) 'रुजा लाम-यभङ्गयोः' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१९१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घम् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पद्रुज-' (३। ३।१६) इति घन्। रोजनं वा । भावे घन् (३।३।१८)॥ (४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥ ।। गद्ति । अच् (३। १।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे घन् (३।३।१८)। आमं यान्खनेन । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि । आ ।

अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥÷॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यहमा च

स्तय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अन्तर्भावितष्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो नेहे कल्पान्तेऽपचये क्रिं' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ यक्षयते, यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ॰ ४। १४५) ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणे 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिक्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं स्थायते । 'स्यैङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'स्याद्यधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥॥॥ प्रति-स्थायतेऽनया । 'आतश्योपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्घ 'प्र-तिस्या' अपि ॥ (१) ॥॥॥ पीनं स्थति, सायति, वा । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'क्षे क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ 'आ-पीनसः प्रतिस्या स्थात्' इति रमसः ॥॥॥ द्वे 'नासा-रोगस्य'॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । दुश्च शब्दे' (अ० प० से०) । सं-पदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ भावे क्तः (३। ३।११४) ॥ (२) ॥३॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥३॥ 'स्त्रियां श्चत् श्चेतं हंखिका' इति रमसः ॥३॥ त्रीणि 'छि-कायाः' ॥

कासस्तु क्षवशुः पुमान्।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलख' (३।३।१२१) इति घन् । ('काश-स्तृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्ष-वथो ना तृणेऽक्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच तालव्यान्तोऽपि)॥ (१)॥ ॥ क्षौत्यनेन । 'दृश्च शब्दे' (अ॰ प॰ से॰) 'द्वितोऽश्चच्' (३।३।८९)। 'क्षवश्चः कासे छिकायाम्' इति हेमचनदः॥ (२)॥ ॥ हे 'कासरोगस्य'॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

श्विति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकार्ष फः । थक्ष । 'च्छ्वोः-' (६।३।१९)इत्यूठ् । 'आ-धुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येथ-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' ( ) । 'शोफ ओषिभेदे स्यादुरकृते लिग्ववर्धने' इति हैमैः ॥ (१) ॥॥॥ श्वयति अनेन । 'दु ओश्व गतिवृद्धोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'द्वितोऽश्रुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥॥॥ यत्तु—'श्रु गतो' । 'यूथादयश्व'—इति मुकुटेनोक्तम् । तिव्रमूळम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'द्योधस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । धल् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयित वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ विपद्यतेऽनया । 'पद्र गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'रोगाख्यायां जुल् बहुलम्' (३।३।१०८)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पाद्स्फोटनरोगस्य'॥ किलाससिध्मे

सिध्मलीति च' इति रभसः ॥ ॥ द्वे 'सेहुवा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कषेरछ च' (उ॰ १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥ ॥ भाषायसङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । पिवति देहं वा ॥ (२) ॥ ॥ क्षियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न हीप् । 'डाबुमाभ्याम्-' (४।१।१३) इति डाव्वा ॥ (३) ॥ ॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (जु॰ उ॰ से॰) । 'रोगाख्यायां ण्वुल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'खसुरो-गस्य'॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्ड्यनम् । 'कण्ड्ज् गात्रविषर्षणे' (क-ण्ड्वादिः)। 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि किप्

् २—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्णं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माशब्दस्य मनिनमन्तरा साधनामावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्मनिन्' इत्युक्तमपाठस्य संमवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं
स्वीयमेधातिशयबोधनाय ॥

(बा॰ ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३। १०२)॥ (३)॥:॥ खर्जनम् । खर्ज मार्जने च । चाद्य-थने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कृषिचिम-' (उ॰ १।८०) इत्यू:। 'खर्जू: खर्ज्रीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥:॥ त्रीणि 'गात्रविर्घणणस्य'॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिष्ठ ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्कोटति । 'स्फुटिर् विश्वरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । करणे घम् (३।३।१९) वा ॥ ॥१॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) कृत् (उ॰ २।३२) 'पिटकः स्यान्त विस्कोटे मञ्जूषायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा॰ ७।३।४५) ॥३॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इस्मरमालायां व॰ कारादिरपि ॥ (२) ॥॥ हे 'फोडा' इति स्थातस्य ॥

वणोऽस्मियामीर्ममरः क्रीवे

विति ॥ तणित । 'त्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१९११३४) । यद्वा त्रणयति । 'त्रण गात्रविचूर्णने' (चु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३१९११३४) ॥ (१) ॥॥ ई-रयित सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । वाहु- छकान्मन् ॥ (२) ॥॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तिपृवपि—' (उ० २११९७) इत्युस् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'त्रणस्य' ॥

नाडीवणः पुमान्।

नेति ॥ नाड्यां त्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा ग-छतो व्रणस्य'॥ कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्डति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्मानिसत्वात्र तुम् ॥ (१) ॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कृष्णालङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०)। 'निकृषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कृत्सितं तिष्ठति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति सः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्रीतते । 'श्रिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितिश्च-' (उ० २। १३) इति रक् ॥ (२) ॥ श्री हे 'श्वेतक्षष्टस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगलात् । श्रुभादिः (८। ४।३९)॥ (१)॥≈॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अर्तेर्व्याचौ गुद् च' (उ०४।१९६) इलसुन् ॥(२) ॥≈॥ द्वे 'गुद्रोगस्य' अर्शास्यस्य.॥

आनाहस्त विबन्धः स्रात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ विवन्धनम् । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ अ०)। घञ् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९)॥ ॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्र-निरोधस्य'॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका।

ग्रेति ॥ गृहाति जठरामिम् । 'ग्रह उपादाने' (झ्या॰ उ॰ से॰) । 'क्रसल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥॥ प्रवहति । प्युल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां प्युल्-' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥॥॥ रक् रोगः । प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यातः ॥॥॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य'॥

प्रच्छिदिका विमश्र स्त्री पुर्मास्तु वमश्रुः समाः ५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वसने' (चु० प० से०) । 'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति खुल् ॥ (१) ॥ ॥ वम-नम् । 'द्व वस उद्धिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)॥ (२)॥ ॥ 'द्वितोऽधुच्' (३। ३।८९)। 'वस्रथुः पुंति वसने गजस्य करशीकरे' इति (मे-दिनी) (३)॥ ॥ त्रीणि 'वसनस्य'॥

व्याधिमेदा विद्वधिः स्त्री ज्वरमेहमगंदराः।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'वहुळमन्यत्रापि संझाछ-न्दसोः' इति रक् । यद्गा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पळायने' (अ० प० अ०) । 'आतश्र्वोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं धीयतेऽस्याम् । 'डुधाञ्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इक्वृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३। ३।१८) णिळोपस्य स्थानिवत्त्वान्न चृद्धिः । 'एरच्' (३।३। ५६) वा ॥ (१) ॥ ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । धञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति स्वच् ॥ (१) ॥ ॥

अइमरी मूत्रकृच्छूं स्यात्

अइमेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (१।१।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मृत्रे कृच्छ्-मन्न ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादींनां व्याधिप्रभेदानां' प्र-त्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु ह्रे नाम्री—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

िवति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा इलार्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति । 'कर्मंण्यण्' (३।२।९) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुज्यथे' । 'कण्ड्वादिस्यो यक्' (३।१।२७) । किप् (३।९।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्यास्थिते । 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ विकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् जुल् (३।९।२३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य'॥

षार्ती निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१)
णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिश्वणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्षीवं वृत्तिमन्नीक्जोश्चिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्कान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।
१४) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिष्ठिके विगताभये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिष्ठिके त्रिषु
भीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कृष्यं प्रभाते मधुनि
सज्ये दक्षे निरामये । कृष्या कृष्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाष्ट्र सामध्ये' (भवा॰
आ॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघो निपुणे हृष्टे ग्रुचिनीरोगयोरिण' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मकस्य''॥

ग्लानग्लाख्

उद्धेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गल्थां–' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥३॥ ग्लानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्रहुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'रोगेण श्लीणस्य'॥

आमयाची विद्यतो व्याधितोऽपदुः।

आत्ररोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमिति ॥ आमयोऽस्यास्त । 'आमयस दीर्घश्च' (वा॰ ५।२।१२२) । इति विनिः ॥ (१) ॥ ॥ विक्रियते स । सः (३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'वीमत्सश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥ ॥ 'पदुर्देक्षे च नीरोगें' (इति मेदिनीं) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥ ॥ आतोतिति । 'तुर लरणे' ह्वादिः । 'छान्दसा अपि क्रविद्धाषायां प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकु-द्रस्यु—आतुरयति=अमुस्थलादतिलरते । 'तुण लरणे' (जु॰

प० से०)। अत इगुपथकः—इति व्याचख्यौ । तत्र ण्यन्त उपधागुणामाविश्वन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपथलामावात्कप्रस-योऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेहक्तारूपामावात् । तरतेरिष्टरूपासंम-वाच ॥ (५) ॥॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। चुरादीनां णिचो वैकत्पिकत्वा-णिजभाव इदम् । अभ्यमतिस्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गद्मथां-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुष्यमत्वर-' (७१।२८) इति वेट्॥ (६) ॥॥। इडमावे 'अनुनासिकस्य--' (६।४।१५) इति दीर्षः॥ (७) ॥॥। सप्त 'रोगिणः'॥ स्यो पामनकच्छरो ॥ ५८॥

सिति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००)
नः ॥ (१) ॥ ॥ कच्छूरस्यास्ति । 'कच्छूा हस्वश्व' ( )
इति रः । 'कच्छुरा श्रूकशिम्च्यां च शटीदुस्पर्शयोरिष ।
कच्छुरं वाच्यवतप्राहुः पामने पुंश्वलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्हुणो दर्हुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ॰ प॰ से॰) । 'दरिद्रातेर्यालेपश्च' (उ॰ १।९०) इति साधुः । दर्दूरस्यास्ति । 'शाकीपलाशीदर्दूणां हस्त्रश्च' इति पामादिषु (ग॰ पारा १००) पाठानः ॥ (१) ॥ । दर्दूश्वासौ रोगश्च । इको हस्स्रोऽङयः--' (६।३।६१) इति हस्यः । दर्द्वरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप--' (पारा१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥ । द्वे 'द्व-द्वेयुक्तस्य' ॥

अशौरोगयुतोऽश्वसः।

अर्शविति ॥ अर्शोरोगेण युतः ॥ (१) ॥ ॥ अर्शाति सन्त्रस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मूळव्याधिमतः' ॥ वातकी वातरोगी स्यात्

वातिति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (पारा१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप-' (पारा१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वा-तरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्रेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥ ॥ अतिसारो । इस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इनिः कुक् च ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्षित्राक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिनेऽश्णि चाप्यसी। स्युरिति॥ (वा॰ ५।२।३३) क्षित्रस लप्रलयः, । तुल्

१—अक्ष्ण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्तवं तु शब्दा-पेक्षया—इति मुकुटः ॥ चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यथें । चक्षुर्गतः केदरोगश्रुद्धादिवाच्यः । तद्योगाचक्षुश्रुद्धादिवाच्यम् । तचक्षु-योगात्पुरुपोऽपि । 'चिल्लः खगे सचुल्लश्र्य पिल्लवत् क्लि-मलोचने । क्लिमाहिण' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्लिश्वनेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्माद्वति

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मक्तो मुचुकुन्दे स्याद्धत्तूरोन्माद्युक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥०॥ उन्मदनम्।
धन् (३।३।१८)। उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)
॥ (२)॥०॥ द्वे 'वातकृतचिक्तविभ्रमस्य'॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६०॥

रुष्टेष्मेति ॥ श्रेष्मास्यास्ति । 'तिथ्मादिभ्यश्व' (५।२।९६) इति छच् ॥ (१) ॥०॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (२) ॥०॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप−' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युन्जो भुग्ने रुजा

न्युविति॥ न्युव्जनम् । 'उव्ज आर्जवे' (तु० प० से०)। घर्च (३।५।१८) । 'भुजन्युव्जो पाण्युपतापयोः' (७१३१९) इति साधः। न्युव्जः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति। अर्शभाद्यच् (५।२।१२७)। हजा रोगेण भुप्ते पुरुषे न्युव्जो वर्तते। 'न्युव्जः कुव्जे कुशस्त्रचि । अधोमुखेऽपि च न्युव्जं कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैंः॥ (१)॥॥॥ एकम् कुव्जस्य॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ।

वृद्धेति ॥ दृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥ ॥ तु-ण्ट्यते । 'तुट्टि तोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४१११८)। 'तुण्डिबलिबटेर्मः' (५१२११६९) ॥ (२) ॥ ॥ विष्मादिलात् (५१२१६) लच् ॥ ॥ 'तुन्दिस्ल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३१२११९७) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य'॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८) इतीनिः ॥ (१) ॥ श्रे॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यथ्र' (५।२।९६) इति लच्। 'सिध्मला मत्स्यविकृती वाच्य-वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२)॥ श्रे 'सिध्म-युक्तस्य'॥

अन्घोऽदक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्यप्याते' (चु॰ उ॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यातिमिरे क्षीवं चक्षुईं।नेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न हगस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्जीले मूर्तमूर्जितौ ॥ ६१ ॥

भिवति ॥ मूर्च्छांस्यास्ति । सिष्मादिषु (ग॰ ५।२।६६)
'श्चद्रजन्तूपतापाच' इति पठितत्वाळ्च । 'प्राणिस्थादातः—'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्तिकरूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥ ॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोहसमुच्छाययोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।४।७२) । 'राछोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति न
नत्वम् । 'मूर्ति स्याधिषु मूर्छां के किने मूर्तिमस्यपि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्छितं सोच्छ्ये मूढे' इति हैमः ॥ ॥ ।
त्रीणि 'मूर्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च।

श्विति ॥ शोचलनेन । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ सै॰)। शोचयति वा । 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २।२८) इति साधुः। 'शुक्रं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः॥ (१)॥ शा तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९) ॥ (२) ॥ अ॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प॰ अ॰)। 'सुरीम्यां तुर् च' (उ॰ ४।२०२) इलसुन् ॥ (३) ॥ । विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुत्सनयोः' (भ्या॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ववयोरमेदः । वीज्यते वा । घम् (३।३।१९) । कुरवं तु न भवति । 'चजोः-' (७। ३।५२) इसत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूरित-त्वात् । अस्य च निष्टायां सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति वीज्यते वा। अनेन वा। 'वीज व्यजने' ()। अच् (३।१।१३४)। षञ् (३।३।१८,१९) वा । 'वीजं तु रेतिस । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावक्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ वी-रेऽह्हीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विकान्तौ' (चु॰ उ॰ से॰)। अझ्यादिः (उ॰ ५।११२)। 'अचो यत्' (३। १।९७) वा। 'वीर्य तेजः प्रभावयोः । शुक्ते शक्तौ च' इति हैमः॥ (५)॥*॥ इन्द्रस्थात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-लिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतिसि' इति हेम्चन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ पट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'द्वमित्र् प्रक्षेपणे' (सा॰ उ॰ अ॰)। 'कृवापाजि-' (उ॰ १।१) इत्युण् ॥ (१) ॥ अपिदीयते स्म। 'दो अवखण्डने' (दि॰प॰अ॰)। 'देङ् पालने' (भ्वा॰ वा॰ अ॰) वा। क्तः (३।२।१०२)। 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७)। 'वष्टि मागुरिः-' इसक्लोपः।

संज्ञापूर्वकलात् 'दित्त' (६।३।१२४) इति दीघों न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य'॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलंति । 'फल निष्पत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। यद्वा के शिरिस फणित, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा॰ ३।२।१०९) ॥ (१)॥॥॥ खिष्यति । 'खिष आलिङ्गने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५)॥ (२)॥॥॥ हे 'कफस्य'॥

स्त्रियां तु त्वगस्ग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ लचित । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०)। किए (३।२।१०८) यद्वा तनीति । 'तनोतेरनथ वः' (उ० २।६३) इति चिक् च। 'त्वक् स्त्री चर्मणे वल्के च गुडत्व-चि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घे 'लच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युवल्के चर्मणि पत्रके' इति घर्रणः ॥ (१) ॥*॥ अस्रजो र-क्तस्य धरा ॥*॥ 'अस्रुग्धरा' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः'

पिशितं तरसं गांसं पललं कव्यमामिषम्।

पिशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰) । 'पिशेः किच' (उ॰ ३।९५) इतीतन् । पिश्यते सावाक्तः (३। २।१०२)। 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः॥ (१) ॥ शा 'तरो जवे वले' इति हैमः । तरो वलमस्यस्मिन्। अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ श। सन्यते । 'सन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'मनेर्दीर्घश्व' (उ॰ ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥ ॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वृषादिभ्यश्वित्' (उ॰ १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पळळं पङ्कमांसयोः । तिलचूणे पळळ-स्तु राक्षसे' इति हैम: ॥ (४) ॥:॥ क्रवते । क्रव्यतेऽस्माद्वा । 'क्रद भये' ( )। न्यन्तो मित्। 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकलम् ।--क्रूयते । 'क्रुङ् गतौ' (भ्वा०आ०अ०)--इति खामी ॥ (५) ॥ ॥ आमिषति । 'मिष सर्थायाम्' (त० प॰ से॰)। मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ वद 'मां-सस्य'॥

उत्तप्तं गुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'उत्तर्प्तं चखले ग्रुष्कमांससंतप्तयोरिप' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ ग्रुष्कं च तन्मांसं च॥ (२)॥ ॥ ॥

१--- 'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रत्नकोपः' इति वा पाठः ॥

वहते, वह्नथते वा 'वह्न संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ख-जीदिलात् (उ॰ ४।९०) ऊरः । 'बह्न्र्रं स्याद्वनक्षेत्रे, वाह-नोषरयोरिष । बह्नरा त्रिषु संग्रुष्कमांसग्रुक्तरमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'ग्रुष्कमांसस्य' ॥

विधिरेऽसुग्लोहितास्ररक्षस्तज्ञशोणितम्।

रुधीति ॥ रणदि । रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (रु॰ उ० अ०) । 'इपिमदिसदि-' (उ० १।५१) इति किरच । 'रुधिरोऽज्ञारके पुंसि क्लीवं तु कुङ्कमाखजोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ।।। अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । बाहु-लकाष्ट्रजः । न सजति वा । 'सज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। किए। 'किन्प्रखयस्य-' (८।२।६२) इति कुः। 'किन् प्रखयो यसात्' इति वहुवीहिः । 'ऋत्विग्दभृक्सक्-' (३।२।५९) इति हि सुजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥ ।। रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ॰ ३।९४) इतीतच् । 'लोहितं रक्तगोशीपें कुङ्कमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भीमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अस्यते । बहु-लमन्यत्रापि' इति रक्। 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा रज्यते सम । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'रक्तोऽनु-रक्ते नील्यादिरिक्षते छोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कमे ताम्रे प्रा-चीनामलकेऽस्रजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥:॥ क्षताजातम्। डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोण वर्णगत्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः।-शोणते—इति मुकुटश्चिन्सः ॥ •) ॥ ॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥ वकाऽत्रमांसम

व्यिति ॥ बुक्ष्यते खादुलान्मृग्यते । 'बुक्क् भवणे'
(भ्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३१३१९९) । शोणितेषु
स्त्रियां चृक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि
बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (१)॥॥॥
अग्रं मुख्यं मांसम्॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'हृद्यान्तर्गतमांसविशेषस्य'॥

हदयं हत्

हिति ॥ हरति । हियते वा । 'ब्रहोः पुक्दुको च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृद्यं मानसे बुक्कोरसोरिप नपुंस-कम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहुलकात्केवलोऽपि दुक्॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्थायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृद्-यकमलस्य' । चलारि पर्याया इत्येके ॥

१—हैमनाममालायामि 'वुका हृद् हृदयं वृक्षा सुरसं च तद्भिमम्' श्लुपलभ्यते । 'कियां बुका बुक्तस्तु समयोर्द्रयोः' इति पाठान्तरम् ॥

मेदस्त वपा वसा ॥ ६४॥

सियति ॥ मेद्यति । 'निमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४११८९) ॥ ॥ — घज् (३१३१९) — इस्तन्ये ॥ (१) ॥ ॥ वपति । उप्यते वा । 'हुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अन् (३१९११३४) । मिदाद्यङ् (३१३१९०२) वा । 'वएा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अन् (३१९११३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ज्ञान्द्रमांस्रहेहस्य' ॥

पश्चाद्वीवासिरा सन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे प्रीवायाः विरा । मन्यतेऽनया । 'सं-ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'प्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितविरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा।

नित ॥ नाडयति । नाड्यते, वा। 'नड भ्रंशे' (नुरादिः। 'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शि-रायां गण्डद्वीयां चर्यायां कुहनस्य च । तथा पट्क्षणकाले-पि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ धमति । ध्वाने धिमः सौत्रः । 'अतिस्थ-' (उ० २।१०२) इखनिः । डीष् (ग० ४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहद्विलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सिनोति । 'विच् वन्धने' (खा॰ उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ ॥ तालव्यादिरपि। 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याडमन्यां च योपिति' इति तालव्यादौ रमसात् । शिनोति । 'िम्च् निशाने' (खा॰ उ० अ०)। 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'धमन्याः'॥ तिलकं क्रोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । तिलित वा । 'तिल लेहने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।
१११३५) इति कः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) कुन्
(उ॰ २।३२)वा । 'तिलको हमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके ।
क्षीवं सीवर्चलक्षोम्रोनं स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यौ॥
(१) ॥॥ क्षवते । 'प्रङ्गताँ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । मनिन्
(उ॰ ४।१४५)॥ (२)॥॥ हे 'उद्येजलाइस्यस्य'॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

स्रेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से॰) । किन् (३।३।९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।९३४) । पृषोदरादिः (६।३।९०९) ॥ (१) ॥ शा गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (गु॰ आ॰ से॰) । 'अब्दादयः' (उ॰ ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मस्तकसवद्मेहस्य'॥

किन्नं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥ कीति ॥ केटति स्म । 'किट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गलर्था-' (३।४।०२) इति कः । आगमशास्त्रस्थानिस्यला-त्रेट् (१) ॥ ॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे लिस-धेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमस्रग्मन्ना कर्णविड्मूत्र-विड्नसाः । स्केष्माश्चद्षिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्त्रं पुरीतत्
अन्त्रं पुरीतत्
अन्त्रं प्रिति ॥ अमित । अनेन । वा । 'अम गतौ'
(भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ॰ ४११५९) ।
'अमिनिमिदिशिसभ्यः कः' (उ॰ ४११६४) । संज्ञापूर्वकलान्न दीर्घः । अन्तित । 'अति वन्धने' (भ्वा॰ प॰
से॰) ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९) वा !—'अमियमिमिदेखक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं लपाणिनीयम् ॥ (१)
॥॥ पुरीं ज्ञरीरं तनोति । किप् (३१२१७६) । 'गमादीनां
को' (वा॰ ६१४१४०) इल्युनासिकलोपः । तुक् (६१११७९) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'निहृन्ति—' (६१३१११६)
इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश—' (६१४१३०) इति नलोपः—
इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्त्वाभावात् । 'पुरीतदव्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'आंत' इति
ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु भ्लीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुड्यतेऽसात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ हेहते । 'हिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्रनुक्षन्पूषन्हीहन्–' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वें मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा।

स्नायुः स्त्रियाम्

अधिति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । वसं वर्म स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१)' ॥*॥ स्नाति । 'ध्णा शौचे' (अ० प० अ०) । वाहुङकादुण् । 'आतो युक् चिण्कृतोः' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रसङ्गसन्ध्यन्धनक्ष-पायाः स्नायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६॥

काछेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम्। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा॰ ६। ४।४०) इति मलोपः । आगमानिसत्वात्र तुक्। यं संयमं

१--श्रीहा टाबन्ता च ॥ 'यक्कस्त्रीहे च संबद्धे' इति पालका-प्यात्---इति मुकुटः ॥ करोति किप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१)॥ (२)॥॥ 'क-रण्डां तु महास्नायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रमसः॥॥॥ द्वे 'कुक्षेदिक्षिणमागस्थ्रमांसखण्डस्य' 'कलेजा' इति स्यातस्य॥

सृणिका स्यन्दिनी छाला

स्मिति ॥ सरति 'सृष्ट्रांषभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥॥। 'सर्तेर्नुम् च' (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घमध्यापि ॥ (१) ॥॥। अवस्यं स्यन्दते । 'आवस्यका-' (३।
३।१७०) इति णिनिः। डीप् (४।१।५) ॥ (२)॥॥। ठालयते ।
'लल ईप्सायाम्' नुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥॥
त्रीणि 'लाल' इति ख्यातायाः॥

दृषिका नेत्रयोर्मलम्।

द्विति ॥ दूषयति । 'तुप वैकृत्ये' (दि० प० अ०)
ण्यन्तः । 'दोषो णो' (६।४।९०) इत्यूलम् । ज्वुल् (३।१।
१३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५)
इति डीप् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिचोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूपिकापि च' इति वाचस्यतिः
॥३॥ 'कषिदूषिभ्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका'
अपि ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ॥

सूत्रं प्रस्नावः

म्विति ॥ मूत्र्यते । 'मूत्र प्रस्तवणे' (चु॰ उ॰ से॰) । धव् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सु प्रस्तवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रे हस्तुस्तुवः' (३।३।२७) इति धव् । करणे तु परत्वाह्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उचारावस्करौ शमलं शकृत्॥ ६७॥ गुथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।

उचेति ॥ उचार्यते सज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः । घज् (३।३।९९) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥ ॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६। १।१४८) इति सुद्ध ॥ (२) ॥ ॥ शाम्यति, शम्यते वा । 'शकिशम्योर्नित्' (उ॰ १।११२) इति कलः ।— 'शकिशम्योर्नित्' (उ॰ १।११२) इति कलः ।— 'शकिशमिवहिभ्योऽल':–इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३) ॥ ॥ शक्षोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारियतुं वा । 'शकेकृतिन्' (उ॰ ४।५८) ॥ (४) ॥ ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰) वा । 'तिथपृष्ठगूय-' (उ॰ २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥ ॥ पिपर्ति शरीरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'कृतृ-भ्यामीषन्' (उ॰ ४।२६)। 'श्वपृभ्यां किच' (उ॰ ४।२७)

इतीषन् किच । 'उदोष्ठचपूर्वस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥ ॥ वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अ- सुन् (उ॰ ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७) ॥ ॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतबोपसगें' (३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । 'उप-सर्गात्—' (८।३।६५) इति पत्वम् ॥ (८) ॥ ॥ वेवेष्टि । 'विष्छ व्याप्तो' (जु॰ प॰ अ॰) । किप् (३।२।१७८) ॥ ॥ ('विश् इति) तालव्यान्तपाठे विश्वति । 'विश प्रवेशने' (जु॰ प॰ अ॰) । किप् (१) ॥ नव 'विन्ष्टायाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । 'क्रुप् सामर्थ्यं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वाहुळकादरः, छलाभावश्च । ('क्रुप्रस्तु कटाहे स्याच्छल्न- मेदकपाछयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ कं पाछयति । 'क्रमण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'क्रिप चल्रने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'तमिविशि—' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'क्रप्यं इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्थानित्यत्वं वा । 'क्रप्यालोऽस्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शक्ले व्रजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'शिरोस्थिखण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्यि च ॥ ६८॥

कीति॥ 'कि' इति कसति। 'कस गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। 'कीकसः कृमिजातौ स्था-त्युंसि कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'सजा-तीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुळम्' इति विश्वः। कुळे भवम्। साधु वा। दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति वा। कोळति, कुल्यते वा 'कुळ संस्थाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अष्ट्रयादिः (उ॰ ४।९९२)। 'कुल्यः कुळोद्भवे मान्ये कुळस्यातिहितेऽपि च। कुल्यं स्थात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीद्यूपांमिषेषु च। पयःप्रणाळीसितोः कुल्या जीवन्तिकौषधी' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ अस्थते। 'अस्यमात्रस्य'॥

स्याच्छरीरास्थ्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इल्ल्य्यं सुखे शिरसि च । कं का-लयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१११३४) । यद्वा कङ्कते । 'किक गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । बाहुलकात्का-लन् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'त्युद्धांसरहितदारीरास्थ्रः' ॥

पृष्ठास्थि तु करोरका।

पृष्ठिति ॥ कं वायुं श्रणाति । केन शीर्यते वा । 'केश्र एरङ् चास्य' (उ॰ १।८८) इत्यूः । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५)। 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्तः । यद्वा कशति । कश्यते वा । 'कश शब्दे' ( )। बाहुलकादेकः । खाथें कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (१)॥॥॥ एकं 'पृष्ठ-वंशस्य'॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

शिति ॥ कं वायुं रोटते । 'रुट दीप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । केन रुट्यते वा । इन् (उ॰ ४।११८) । वा डीप् (ग॰ ४।१।४५) । कं रोटयित वा । 'रुट दीप्तौ' बुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मस्तकास्थः' ॥

पार्श्वांस्थिनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्प्रशति, पृत्रयते, वा । 'स्पृश्च संस्पर्शने' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पृश्चेः श्वण्छुनौ पृ च' (उ॰ ५।२७) । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । यद्वा परं श्वणाति । 'आङ्परयोः खनिश्वभ्यां डिच' (उ॰ १।३३) इति कुः । बाहुळकात्परस्याकारलोपः । पर्छिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥॥ 'अप्राणिजातेश्व–' (वा॰ ४।१।६६) इत्यूङि 'पर्शूः' अपि ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'पार्श्वास्थ्नः'॥

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।९३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूष्त्रि नीवृति । क्ष्रीवैकत्वे लप्रधाने त्रिष्वञ्जवति चान्तिके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकृलविलोमयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ अव चौति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥॥॥ अपहन्यते 'अप- धनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४)॥॥॥ चलारि 'देहावयवस्य'॥

अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥ कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मृर्तिस्तजुस्तनूः ।

अधिति ॥ कले शुके मधुराव्यक्तध्वनो वा वर श्रेष्टम् । 'हलदन्तात्-' (६१३।९) इसल्लक् । यत्तु-कले रेतिसि त्रि-यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३१२११)-इति मुकुटः । तन्न । कर्मोपपदलाभावात् । कर्मोण कारके विधायकाभावात् । वृद्धिप्रसन्नाच्च ॥ (१) ॥॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । प्रून् (उ० ४१९५९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २१४१४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाप्रजङ्घादिभागे-ऽप्यन्ने कलेवरे' इति विध्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ वपति, उप्यते, वा । 'हवप्' । 'आर्तिपृवपि-' (उ० २१९९०) इत्युसिः । 'वपुः क्षीवं तनौ शस्ताकृताविष' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥॥॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः-' (३१३१९२३) इति ल्युट् । यद्वा संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतान्ने । 'करणा-' (३१३।

१९७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ ॥ श्रणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'कृश्पॄकटि-' (उ॰ ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥ः॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५)॥ (६)॥॥॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३१९१९३४) । विविधैर्व्या-धिभिर्गृह्यते वा । 'प्रहरृद-' (३।३।५८) इलप् । 'वि<mark>प्रहः</mark> कायविस्तारविमागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घम् । चस्य कः । 'कायः कदैवते मूर्तों संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीयं कार्यं स्थात् (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ः॥ दिह्यते । दिह उपचये' (अ० ट॰ अ॰)। घन् (३।३।९९)॥ (९) ॥≉॥ मूर्छति । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राह्लोपः' (६।४।२१) । 'सृतिः पुनः प्रतिमायां कायकाठि-न्ययोरिप' इति हैमः॥ (१०) ॥≈॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमृशि-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरंलेऽत्पे क्ररी' (इति हैमः) । 'तनुः काये लिच स्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यो ॥*॥ 'अर्तिपृवपि-' (उ॰ २।११७) इल्पादिना उसि 'तनु' सान्तापि ॥३॥ 'प्रा-) इत्यूङ्॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'दे-णिजातेः-' (हस्य'॥

पादाश्रं प्रपदम्

पेति ॥ पादस्यात्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारच्यं प्रगतं वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाप्रस्य' ॥

पादः पदंचिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गती' (दि० आ० अ०)। 'पद्रज-' (३।३।१६) इति घज् । 'पादो बुभे तुरीयांशे शैळप्रस्यन्तपवंते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ पद्यते । किप् (३।२।१७८)। स्वामी तु-'पदोंऽहिः'—इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पइन-' (६।१।६३) इस्रादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इस्राहुः। प्रमृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यन-तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औङः स्थाम् 'क-कुद्दोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । 'खनौ घ च' (३।३।१२५) इति घो चित्कर-णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)

१—'तनुषे तनुषे कस्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मुकुटः ॥ २—'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्तृटाः' इति मारविः—
'इति मुकुटः' ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचार्यचायां यथा कुमारदासस्य 'अथि विजहीहि दृढोपगृहनं त्यज नवसंगमभीरु न्रह्ममम्।
अरुणकरोद्गम एप वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' इत्युक्तम्॥

॥॥॥ अंहते, अनेन वा। 'अहि गती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वङ्गचादयथ' (उ॰ ४।६६) इति साधुः ॥॥॥ 'अंहो रंहो हृिणः संहर्षाही च घश्रुतयः' ॥ (३)॥॥॥ चरन्यनेन। 'करणा-' (३।३।११७) इति त्युट्। 'चरणोऽस्री वहृचादी मूळे गोत्रे पदेऽपि च। अमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहतः' इति मेदिनी॥ (४)॥॥॥ चलारि 'चरणस्य'॥

तद्रनथी घुटिके गुल्फी

ति । तस्य पादस्य अन्थी । घोटतेऽनया । 'घुटप-रिवर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । झुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कलिगलिभ्यां फगस्योच' (उ॰ ५।५६) इति फक् । 'अत उत्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाद्यस्थ्योः' ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरघः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरघः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'घृणिपृश्चिपार्ष्णि-' (उ० ४। ५२) इति साधुः ।—'पाष्ण्यादयश्च' इति त्वपाणिनीयम् । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकंटौ' इति र-न्तिदेवः ॥ (१) ॥श्॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य'॥

जङ्घा तु प्रस्ता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्राहुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰ । 'अच् तस्य जङ्क च' (ड॰ ५।३१) । यद्वा जङ्कन्यते कुटिलं गच्छति । इन्तेर्यङ्ख्रगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।१०१) इति डः ॥ (१) ॥०॥ प्रसरति स्म, प्रस्तियते स्म, वा । 'ग-स्थान' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं सर्तं गमनमनया वा ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'ज-ङ्कायाः' ॥

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्॥ ७२॥

जान्विति ॥ जायते । 'दसनिजनिचारे—'(उ० १।३) इति युण् । 'जनिवध्योश्व' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अज्वन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धचांदिः (२।४।३१) । 'अख्नियाम्' इति त्रिभिः संवध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥॥॥
फर्ण्यते । 'कर्णोतेर्नुलोपश्व' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः
पर्व ॥ (२) ॥॥॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मतुप् (५।२।
९४) । 'आसन्दीवरू—' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३)
॥॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः'॥

सक्थि क्रीवे पुमानूकः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'षष्ठ सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'सक्र्यासिभ्यां क्थिन्' (उ॰ ३।१५४) ॥ (१) ॥॥॥ अर्थतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्तेहरच् च' इति कुः, ऊरोदेशश्च । ऊरः—इति मुकुटः । तदपाणिनी-यम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।—

इति खामी। तदिप न। उप्रखयवलोपयोविधायकाभावाच। 'ऊर्णोतेर्नुलोपथ' (उ॰ १।३०) इत्यख 'सत्त्वाच'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जानूपरिभागस्य'॥

तत्संधिः पुंसि वङ्गणः।

ति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्गति, वाङ्गयते, वा । 'वाक्षि काङ्गायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।११३) । वाहुल-काछातोईस्यः । वङ्गते । वङ्गणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोपसंहस्योः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११३) । 'आच्छीनयोर्जुम्' (७।१।८०) इस्तत्र 'नुम्' इति योगविभा-गाम्नुम् ॥ (१) ॥ ।। एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुनी

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'इगुपथ-' (३।११३५) इति कः ।—गुवति—इति मुकुटस्य
प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोत्सगें' (तु॰ प॰ अ॰) ।
गवते । 'गुज् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा 'अब्दादयश्व'
(उ॰ ४।९८) इति साधु ।—'गुदादयः'-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥ अपानिस्यनेन । 'अन प्राणने' (अ॰प॰ से॰) । 'हल्रश्व' (३।३।१२१) इति घ्यु ॥
॥ (२) ॥ ॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰
अ॰) 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् । यद्वा पिवति वस्स्यौषधम् । 'पा पाने-' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । प्राग्वत् ॥ (३)
॥ ॥ त्रीणि 'विष्ठानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नाभेरघो द्वयोः॥ ७३॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वस आच्छादने' वा । (अ॰ आ॰ से॰) 'वसेस्तिः' (उ॰ ४११८०) ।—'हवसिभ्यां किन्—'इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥॥॥ 'मृत्रारोयपुटे वस्तिः' इति रलमाला ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'नाभ्यधोमा-गस्य'॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिके च गजगण्डे स्रो कटः' इति शाश्वतः ॥ (१)॥॥॥ श्रोणेः फलकिमव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कटीफल-कस्य'॥

कटिः श्रोणिः ककुद्मती।

केति ॥ कव्यते । 'कटे वर्णवरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।१।१९८) । वा डीप् (ग॰ ४।१।४५) ॥ (१)

१-आशयश्च पुटं च । मूत्रादाशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपुट टम्, इत्यर्थः । अतप्य हेमीयनाममालायां 'नाभेरथो मूत्रपुटं वस्ति-मूत्राशयोऽपि च' इत्युक्तम् ॥ ॥ः॥ श्रोणित । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४१९९८)। वा ङीप् (ग॰ ४१९१४५) ॥ (२)॥ ॥ ककुद् ग्रपांस इव मांसिपण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मतुप् (५१२१४)। यवादित्वात् (८१२१९) न वत्वम् ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'कटेः'॥ पञ्चापि पर्याया इस्यन्ये॥

पश्चान्नितस्यः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्य गतौ'
( )। अच् (३।१।१३४) घन् । (३।३।१९) वा ।
यद्वा निमृतं तम्यते कामुकैः । 'तमु काङ्कायाम्' (दि० प०
से०)। तम्यति सुरतसंमदीद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०)। 'उल्वादयथ्व' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥
एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चान्द्रागस्य'॥

क्रीवे तु जघनं पुरः॥ ७४॥

क्कीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५। ३२) इलच् ।—'हनो जघ—' इति क्युर्जघादेशथ—इति मुकुटस्लपाणिनीयः । यद्वा वकं हन्ति । यङ्ख्रगन्तात् 'अच—'।(३।१।१३४)। 'अनिल्यमागमशास्त्रम्' इल्थम्यास्य जुक् न । मुकुटस्तु—शृशं हन्यते । हनो यङ्नतात् पचाद्यचि नेरुक्ते नलोपे वा—इल्याह् । तन्न । हिंसार्थस्य शी-भावप्रसङ्गात् । गल्यर्थस्य 'शृशं हन्यते' इति विप्रहासंभवात् । गल्यर्थानां कौटिल्ल एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविष्रहे पचाद्यचेऽसंभवाचः । ज्ञानं स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपु-रोमागे कटावपि' (इति मेहिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'स्त्री-कट्या अग्रभागस्य'॥

कूपकी तु नितम्बस्थी द्वयहीने कुकुन्दरे।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ।
'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तेल्यात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥॥॥
नितम्बे तिष्ठतः । 'मुपि' (३।२।४) इति कः ॥॥॥ कुं भूमिं
दारयति । 'दृ भये' (क्रया॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्र वृद्धिः । प्रपोदरादिः (६।
३।१०९) । कुत्सितं कुंदरम् । ईपत् कुन्दरमत्र, इति वा ।
यद्वा स्कुन्यते कामिना । 'स्कुदि आह्रवने' (भ्वा॰ आ॰
से॰) 'मृङ्करादयक्ष' (उ॰ १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥
द्वयेन हीने ॥॥॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः'॥

स्त्रियां स्फिची कटिशोथी

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेटयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (जु॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६। २।१८७) इति निपातनाद्यय चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्ती' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घः। कट्याः प्रोथी मांसपिण्डी ॥॥॥ कटी, प्रोथी, इति नामद्वयं वा । 'ख्रियां स्फिची कटिप्रोथी कटी-

प्रोधौ च पूलकौ' इति रमसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः क-त्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कटिस्थमां सपिण्डयोः' ॥ उपस्थो चश्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ मगशिश्रयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चांदिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शेकित कोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥ 'भग-शिश्वयोः' एकम् ॥

भगं योनिईयोः

भेति॥ भज्यते। 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'खनो घ च' (३१३११८५) इति धित्त्वात् 'भजेः' अपि घः। 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु। माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्में मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ यौति। 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'वहिश्रि—' (उ॰ ४।५१) इति निः। 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपंसयोश्व स्यान्दाकारे सरमन्दिरे' इति मेदिनी। 'योनिः कारणे भगतो-ययोः' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य'॥

शिक्षो मेढ्रं मेहनशेफसी।

श्रीति ॥ शशति । 'शश युतगती' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
शिनोति । 'शिज् निशाने' (खा॰ उ॰ अ०) । वाहुलकानक् । पृषोदरादिः (६१३११०९) ।—राम्नादिनिपातानक्—
इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥ ॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह
सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'दान्नी—' (३१२११८२) इति
प्रृन् ॥ (२) ॥ ॥ करणे ल्युट् (३१३११९७) । 'मेहनं मूत्रशिक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ शेते रेतःपाते । 'युशीङ्भ्यां फुट् च' (उ॰ ४१२०१) इत्ययुन् ॥ ॥ 'पुट् च'
इति वा पाठः । 'शेपः' ॥ ॥ वाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येतौ (शेफशेपौ) । अत एव 'शेपपुच्छ—' (६।
३१२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'शिश्रस्य'॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृपणः

स्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (ऋया० प० से०) । 'सृष्म् श्रुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भूशु-षिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्थात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥॥॥ वपैति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहुळकात् क्युः । 'वहुळमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संझापूर्वकलाद्भुणाभावः॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य'॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठिति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-ख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कू- पस्य नेमौ स्यात्रिकं पृष्ठाघरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥ ॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥
पिचण्डकुक्षी जठरोद्रं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमलनम् । नमन्ताद्वः (उ० १।११४)। 'वष्टि भागुरि-' इखल्लोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'चिंड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'पुंसि–' (३।३।११८) । इति घो वा । 'पिचैण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥ ॥ (पिचिण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)॥:॥ कुष्यते निष्कास्यते मछोऽस्मात् । 'कुप निष्कर्षे (त्रथा० प० से०)। 'द्विपकुषिशुषिभ्यः किसः' (उ० ३।१५५) ।—'कुषः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणि-नीयम् ॥ (२) ॥ ॥ जायतेऽत्र जन्तुमंछो वा । 'जनेररष्ट च' (उ॰ ५।३८) इखरप्रखये ठोऽन्लादेशः । 'जुटरो न ब्रियां कुक्षौ, वद्धकक्खटयोख्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकु-टस्तु—जनयसमादिना स्वभरणम् । वाहुलकादरन् । पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः—इति । स उक्तस्-त्रास्मरणप्रयुक्तः ।--जमलाहारम् । जठरम्-इति स्वाम्य-प्येवम् ॥ (३) ॥ ।।। उद्दणाति । 'ऋ गतौ' (क्या॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदच्छति, उदियतिं, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰, जु॰ प॰ अ०)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा उद् दणाति । 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰) । 'उदि हणातेरजलौ पूर्वपदान्खलोपश्च' (उ॰ ५११९) । 'उद्दं तु-न्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'आ-च्छीनद्योः-' (७।१।८०) इस्रत्र 'नुम्' इति योगविभागा-न्नम् । यद्वा तर्णोत्यन्नम् 'तृणु अदने' (त॰ उ॰ से॰) । 'अब्दादयश्व' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥:॥ पश्च 'जठरंख'॥

स्तनौ कुचौ।

स्तिति ॥ स्तनित कथयित यौवनोदयम् । स्तन्यते श-व्यते वा कामुकैः । 'ष्टन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) । 'पुंसि--' (३।३।९९८) इति घो वा ॥ (९) ॥॥ कुचिति । 'कुच संकोचे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वस्रोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचामं स्यात्

िचिति ॥ चूप्यते । 'चूष पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुळकादुकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'चूचु' इखव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०९) इति डः ॥ (१) ॥॥॥ कुचसाप्रम् ॥ (२) ॥॥॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रलकोषः ॥॥॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य'॥

१ पिचण्ड 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपळभ्यते ॥ न ना क्रोडं भुजान्तरम्॥ ७७॥

नेति ॥ कुड्यते । 'कुड वाल्पेऽदने' (तु॰ प॰ से॰) । घर्ज् (३१३१९) । सुकुटस्तु—कोडति घनीमवित । 'कुड घनत्वे' । अच् (३१९११३४) ।—इलाह । तम्र । घनला-थंस्य ऋदुपघत्वात् । उदुपघत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासं-भवाच । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमक्के' इति हैमः । 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानक्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (१) ॥॥ द्वे 'अङ्कस्य'॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरचिति ॥ इयति । 'ऋ गतों' (जु० प० अ०) । 'अतेंस्च' (उ० ४।१९५) इल्रसुन्, उरादेशः किच । 'उरो
वक्षसि मुख्ये स्थात्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ वदति सामध्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद
स्थैयें' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्वदिहनि-' (उ० ३।६२)
इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवषयोः । तणेके नोरसि क्लीवम्'
इति सेदिनी । 'पुत्रादौ तणेके वर्षे चत्सो चत्सं तु वक्षसि'
इति रदः ॥ (२) ॥॥॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इस्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः।

प्रिति ॥ पृष्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ति-थपृष्ठगूथ-' (उ॰ २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकं 'दे-हपश्चान्द्रागस्य'॥

स्कन्धो भुजिशरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कचते । 'स्किन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्या॰ प॰ अ॰) । घय (३।३।९९) । 'स्कन्देश खाङ्गे' (उ॰ ४। २०७) इति बाहुलकादंनसुन्यपि घः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्योऽसे विज्ञानादिषु पश्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ अस्यते स-माहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (चु॰ उ॰ से॰) । घर् (३।३।१९) यद्वा अमित, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अमेः सन्' (उ॰ ५।२१) । 'अंसः स्कन्धे विमागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'मुजिनिश्चरसः' ॥

संघी तस्यैव जञ्जणी ॥ ७८॥

समिति ॥ जायते वाहुरसात् । 'जनादयश्च' (उ॰ ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

बाहुमूले उमे कक्षौ

वेति ॥ कष्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)

'वृत्वदिहिनकिमिकिषिभ्यः सः' (उ० ३।६२)। 'कक्षा स्था-दन्तरीयस्य पथादञ्चलपहृषे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकच्छ-वीरुनृषेषु च' (इति मेदिनी) ॥ ॥ वाहोर्मूलम् ॥ (१) द्वे 'कक्षस्य'॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः।

पेति ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु॰ प॰ अ॰) 'स्पृशेः श्वण्युना पृ च' (उ॰ ५।२७) । णिलाहृद्धिः (७।२।१९५) । यद्वा पर्श्वनां समूहः । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा॰ ४।२।४३) तित्त्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् 'ओर्गुणः' (६। ४।१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाघोऽवयवे चको-पान्ते पर्श्वगणेऽपि च' (इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'क-स्योरघोभागस्य'॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'म-ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्खरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गलिमेदयोः । त्र्यक्ष-रच्छन्दिस तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अग्यते सा। 'लगे सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क्षुव्धखान्त-' (७।२।१८) इति साधुः। यद्वा । लज्जते स्म । 'ओलस्जी ब्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति न-त्वम् । 'श्वीदितः' (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-सन्नम्, वा लप्नम् । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'अवलुद्गोऽल्लियां मध्ये त्रिषु स्याल्लप्रमात्रके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । 'अ सां-प्रतिके' (४।३।९) इलः । यद्वा मां शोभां धत्ते । 'अझ्याद-यथ' (उ॰ ४।११२) इति साधुः । 'मध्यं विलमे न स्त्री स्यान्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।। ('मध्योऽवलमं विलम्नं मध्यमः' इति नाममाला) ॥*॥ त्रीणि 'देहमध्यस्य'॥

द्वौ परौ द्वयोः॥ ७९॥

भुजवाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाचिति ॥ परो भुजवाहू । भुज्यतेऽनेन । 'भुज पाल-माम्यवहारयोः' (६० प० अ०) । 'भुजन्युक्जी-' (७१३। ६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३४) इति कः । 'अधो भुजौ । द्वयोर्वाही करे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाधते । 'वाध् विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्जिदशिकम्यमि-' (उ० ११२७) इत्युः, हथान्यस्य । मुकुटस्तु—वहन्स्यनेन । 'वहि-

१—बाही यथा—'उदेछद्धजविष्ठकंकणशणकारस्तदा दु:-सहः'। करे यथा 'चञ्चद्भजभितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुग-स्रस्य सुयोधनस्य'—इस्यनेकार्थकेरवाकरकोमुदी ॥

रहितिलिपशिभ्यश्व' इर्युण्—इलाह । तदपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ॥ ॥ वहेः 'हल्खं (३।३।१२१) इति घन् । वाहते ।
'वाह् प्रयले' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) वा
'वाह्रोऽश्वमुजयोः पुमान्' इति दामोदरः , 'वाह्रो वाहुरिति स्मृतः' इति देशी कोषः । '(वाह्रोश्वभानयोः । वृषे,
वाह्रौ तु वाह्रौ स्यात्' इति हैमः)॥ (२)॥ ॥ प्रवेष्टते ।
'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥
(३)॥ ॥ दाम्यलनेन । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)।
'दमेडौंस्' (उ॰ २।६९)॥ ॥ मागुरिमते टाप्॥ (४)॥
'दौद्रौंषा च भुजो वाहुः, पाणिईसाः करस्तस्था' इति धनंजयः॥ ॥ चत्वारि 'भुजस्य'॥

कफोणिस्तु कूर्परः।

केति ॥ कं मुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने च'
(तु० प० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४११३९) । पृपोदरादिः (६१३११०९) । यद्वा केन मुखेन फणित, स्फुरित,
वा। 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फुर संचलने' (तु०
प० से०) वा। इन् (उ० ४१११८) । पृषोदरादिः (६१३१
१०९) । 'कफोणिः कफणिद्वयोः' इति शब्दाणवः ॥ (१)
॥॥ कुरित । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) किप् (३१२१
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३१३११०८) वा पिपातिं । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३११।
१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा
कुप्यसनेन वा। 'कुप कोधे' (दि० प० से०) । वार्हुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥॥। 'कफोणिः कूर्परोऽरक्षेः पृष्ठम्' इति
नाममाला । द्वे 'कूणी' इति ख्यातस्य भुजमध्यप्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्पेति ॥ कूर्परस्योध्वें । प्रसासन्नो गण्डः । कपोलो-ऽस्म ॥ (१) ॥॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य' ॥

प्रकोष्टस्तस्य चास्यधः॥ ८०॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादमम् । 'कुष निष्कर्षे' (श्र्या० प० से०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) अन्विष्टः कोष्टं कुसूलम् । 'अत्यादयः क्रान्ता-' (वा० २।२। १८) इति समासो वा । 'प्रकोष्टमन्तरं विद्यादरिक्षमणिव-न्धयोः' इति कालः । 'प्रकोष्टो मणिवन्धस्य कूर्परस्थान्त-

१—'सुनाहा' इति सुनन्धुः । स्त्रश्चा, सुभुजा च—इति
सुकुटः ॥ २—'शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न नाह्या वा
सुतरः समुद्रः' इत्यनेकार्थकरनाकरको सुदी ॥ ३—'बहुदोषो
गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति
सुकुटः ॥ ४—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वन्नास्योपयोगः ॥ किंतु
पाणिपर्यायकथनम् ॥ ५—दीवंमात्रकरणे रेफअनणानुपपत्तिः ।
तस्मात्प्रपोदरादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। एकं 'कफोणेरघो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥ मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करमो वहिः ।

मणीति ॥ मणिर्वध्यतेऽत्र । 'वन्ध वन्धने' (क्त्या॰ प॰ अ॰) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घन् । ('मणिवन्धः पाणिम्लम्' इति हलायुधः । 'करीऽस्यादी मणिवन्धो मणिश्व सः' इति हैमनाममाला) ॥ ॥ किनष्टाया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥ ॥ कृणाति । 'कृष् हिंसायाम्' (क्त्या॰ प॰ से॰) । किरत्यनेन । 'कृषिपे' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'कृष्शलिकलिगार्देभ्यो-ऽभन्' (उ॰ ३।१२२) । — 'कृष्गर्वराशिविष्ठभ्योऽभन्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीसो' (अ॰ प॰ अ॰) । 'सुपि-' (३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्स्वते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ (१) ॥ ॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वहियोंगे पद्ममी (ज्ञापि॰ २।१। १२) न ॥ ॥ एकम् 'करविह्मीगस्य'॥ पद्मशाखः ज्ञायः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्कलयोऽस्य ॥ (१) ॥ शा शेतेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'श्वाः
श्वा्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥ शा 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्ड्मेलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प०
से०) । 'इलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-'
(७।३।३४) इति न दृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः'
इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ शा पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे'
(भवा० आ० से०) । 'अशिपणाय्यो रुडायळुकी च' (उ०
४।१३३) इतीण् आयप्रत्ययस्य छक् च ।—पण्यतेऽनेन ।
वाहुलकात् रञ्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३)
॥ शा त्रीणि 'हस्तस्य'॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यंतेऽनया । 'तर्ज मर्त्सने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'करणा-' (३।३।११७) इति त्युद्ध ॥ (१) ॥ ॥ प्रदिश्य-तेऽनया । 'दिश्च अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । त्युट् (३।३।१९०) ॥ ॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५)२।१९५) वा ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'अञ्चष्टसमीपाञ्चल्याः'॥ अञ्चल्यः करशाखाः स्युः

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ऋतन्यि —' (उ॰ ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । वाहुलकाडिवी । 'अङ्गलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैम्विश्वप्रकाशी ॥॥॥ 'बालमूललब्बङ्गलीनां वा लो रः' (वा॰ ८।२।१८)। (अङ्गरिः) ॥॥॥ 'अङ्गलस्तु

यवो मतः' इलमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गेर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥ ॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अङ्गुलीमात्रस्य' ॥

पुंस्यञ्ज्यः प्रदेशिनी । मध्यमानामिका चापिकनिष्ठा चेति ताः क्रमात्८२

पुंसीति ॥ अङ्घराव्दोऽङ्गवाची । अङ्गो पाणो तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्वाम्य-' (८।३।९७) इति पलम् ॥ (१) ॥॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरक्ता ॥ (१) ॥॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गिलः । राका रजखला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ न नाम प्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरदछेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥॥॥ अलल्पा । 'अतिशायने-' (५।३।५५) इतीष्ठन् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽजुजे यूनि कनिष्ठा लन्तिमाङ्गलें' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्'॥ पुनर्भयः कररुहो नखोऽस्थी नखरोऽस्त्रियाम्।

िचिति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥ ॥ 'पुनर्नचः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ करे रोहति । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ न खमस्य । 'न भ्राद-'
(६।३।७५) इति साधः । 'नखीं श्लीपुंसयोः ग्रुकौ नखरे
पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ न खनति, खन्यते
वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा ।
'नखरं त्रिषु' इस्पमरमाला ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'नखस्य'॥
प्रादेशतालगोकणीस्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घण् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्पात्तर्जन्यङ्गष्ठसंभिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ तल्लत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घण् ।
'तालः करतल्डेऽङ्गष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करस्फाले हुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ गोः
कर्ण इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारक्षे प्रमथान्तरे । अङ्गष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकोषधौ' (इति विश्वः)॥ (१)
॥॥॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥
अङ्गष्टे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिद्वीदशाङ्गलः ।

पति ॥ कनिष्ठया सह विततेङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि॰प॰ से॰) । 'वौ तसेः' (उ॰ ४। १८२) इति तिः ॥—वाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

१—'द्विचन-' (५।३।५७) श्तीष्ठन्-श्ति पाठ आसीत्। तथाप्यनेनष्ठनो विधानाभावाद्येक्षितः॥

१-करशब्दोपादानम् 'अस्य' इलनेन परामर्शार्थम् ॥

स्मरणमूळकः ॥ (१) ॥ ॥ द्वादश अङ्गुळयः प्रमाणमस्य । 'तिद्वतार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा॰ ५।२।३७) इति मात्रचो छक् । 'तत्पुरषसाङ्गुलेः' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥ पाणी चपेटप्रतळप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलो ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। एटति। 'इट गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपथ-' (३।९।९३५) इति कः । चपश्चासाविटश्व ॥॥॥ 'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुछे चपेटे पर्पटेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यो)॥ (९)॥॥॥ प्रतल्जित 'तल प्रतिष्ठायाम्' (जु॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। 'प्रतल्जं पातालमेदे तताङ्कलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥॥॥ 'तलम्' अप्यत्र । 'तलं खरूपाधरयोः खद्ममृष्टिचपेटयोः' इति विश्वः। ('तल्लश्वपेटे ताल्हां' इति हैमतः । '-पुंति ताल्महीरुहे । चपेटे च' इति मेदिनीतश्च पुंत्ययम्)॥ (२)॥॥॥ प्रस्तो हल्तः। 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विस्तृताङ्कलो पाणा'॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रेतलौ वामदक्षिणौ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तळमत्र ॥॥ 'संहतळः' इति पाठान्तरम् । संहतं संघष्टं लाति । 'आतोऽज्ञप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ प्रतते प्रश्लिष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-क्लुल्योः'॥

पाणिनिकुच्जः प्रसृतिः

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताचिति ॥ तौ प्रस्तौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अज्ञू व्यक्तयादौ' (६० प० से०) । 'ऋतन्यज्ञि–' (उ० ४।२) 'इखिलः । 'अञ्जल्पिस्तु पुमान् इस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'अञ्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ वाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन वा । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हसिमृगू-' (उ॰ ३। ८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

र—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतली' इति सविसर्गपाठमाशित्य हो वामदक्षिणी प्रतली मिलिती संहतल उच्यते । प्रतलह्यं मिलितं स्पंहतलः स्वादित्यर्थः—हत्युक्ता एकस्' इत्येवोक्तवान् ॥ ऋक्षे केशात्परो जाते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥÷॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुख्या तु वद्धया।

स रितः स्यात्

स्विति ॥ स इस्तः मुज्यतेऽनया 'मुष स्तेये' (क्या॰ प॰ से॰)। 'ख्रियां किन्' (३।३।९४)। यद्वा मुज्जाति। किच् (३।३।९७४)। ('संपीढिताङ्किक्मेष्टिः' इति इलायुधः। ('मुष्टिर्द्वयोः फले। वद्धपाणो त्सरो' इति मेदिनी)। वद्धया मुख्योपलक्षितः॥॥ ऋच्छति। अर्थतेऽनेन वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋतिन' (उ॰ ४।२) इति किन्न-च्। 'रह्म्यरत्नी क्रियो वद्धमुष्टितताङ्कली' इस्रमरमाला॥ (१)॥॥ एकम् 'वद्धमुष्टिहस्तस्य'॥

अरितस्त निष्कनिष्ठेन मुप्टिना ॥ ८६॥

अरेति ॥ रिलिमिन्नः । नञ्समासः । 'नारिक्वः कफोणी हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्कुलै' इति रुद्रः । 'अरिक्वर्ना सप्रकोष्ठत-ताङ्कित्वरेऽपि च । कफोणाविष' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥४॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥४॥ एकम् 'अरिक्वहस्तस्य' ॥

व्यामो वाह्योः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हल्रथ' (१।३।१२१) इति घत्र् । सुकुटस्तु— व्यामीयतेऽनेन । माङो मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति व्याख्यत् । तन्न । 'कृत्कर्तेरि' (३।४।६७) इल्स्स्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्वाद्यनेन— इति खाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥०॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्धा-होर्तध्यम् ॥०॥ एकम् 'व्यामस्य'॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

उद्धिति ॥ दोषो च पाणी च । तत् । ऊर्ध्व विस्तृतं दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् । तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥ ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरु-षद्दिस्त्रभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणितृमाने त्वभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'क-णेष्ठः' (उ॰ १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्वुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गल्ले संनिधाने ध्वनौ

१---वाडुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वामावः । 'चतुर्विशत्यङ्गुलो इस्तः' इति सकलसिद्धान्तमङ्गश्च॥

मदनपादपे' इति विश्वः॥ (१)॥॥ गिलति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'अचि विभाषा'
(८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंति-' (३।३।
११८) इति घः। यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰
से॰)। अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्टे सर्जरसे' (इति
मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रीवाग्रभागस्य'॥

अथ प्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि।

अथिति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयह्निह्नाग्रीवा-' (१। १५४) इति साधुः । 'ग्रीचे शिरोधितिच्छरे' (इति हैमः) (१) ॥ शा शिरो धीयतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३। ३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ शा कं शिरो धारयति । 'संझा-यां मृतृष्ट्रिल-' (३।२।४६) इति खच् । 'खिच हस्यः' (६। ४।९४) । यद्वा धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । अच्। कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।९३४) । 'कंधरो वारिवाहे स्याद्रीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्युः शङ्क इव प्रीवा ॥ (१) ॥ ॥ तिस्रो रेखा थस्याम् ॥ ॥ एकम् 'शङ्काकारप्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवटलित । 'टल वैक्लन्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अवं टीकते । 'टीकृ गती' (भ्वा॰ आ॰ से) । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटित । 'वट वेष्टने'
(भ्वा॰ प॰ से॰) 'वट भाषणे' (चु॰ उ॰ से॰) वाहुलकाहुः । 'अवडुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति वोपालितः ॥
(१) ॥॥ घाटयित घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घम् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥॥॥ कृकं कण्ठमटित । 'अट गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰
४।१९८)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। णुल् तु परलादणा वाधान प्राप्नोति ॥(३)॥॥॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुक्ततभागस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—प्रीवापश्चाद्भागस्य-इति
खामिमुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्।

ष्ट्रेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ०प०अ०)। क्रूयो विचः (२।४।५३) वा । 'गुष्ट्रवीपचिवचिन्' (उ० ४।१६७) इति द्रः । 'वक्कमास्ये छन्दसि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्यन्यते वानादिना द्रवीकियते । 'स्यन्द्र प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपिन' (वा० ३।२।१०१)। इति डः । यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्पिन् प्रासः । 'अषु क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कुल्लल्युटःन' (३।३।११३) इति ण्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्रयमास्यमितीरितम्' इति शान्यत् ।

श्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च क्षियां स्थितौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वदन्खनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (म्वा॰ प॰ से॰) । करणे ल्युट् (३१३११९७) ॥ (३) ॥॥॥ तुण्डति । 'तुष्डि तोडने' (म्वा॰प॰से॰) । अच् (३१९११३४) ॥ (४) ॥॥॥ आनन्खनेन । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३१३११९७) ॥ (५) ॥॥॥ ल्य्यतेऽनेन । 'अप व्यक्तायां वाचि' (म्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३१३११९७) ॥ (६)॥॥ खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (म्वा॰ उ॰ से॰) । 'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ॰ ५१२०) इखच् स च डित् धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुद्धदात्त्र्य ततोऽच प्रत्ययो भवेत् । प्रजासजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति निरुक्तम् । 'मुख्नमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'मुख्निस्त्रस्य' । तदुपलितेते समुदाये तप्चारात् ॥

क्रीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्रीबे इति ॥ प्रायतेऽनेन । 'प्रायन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (१।१।१९७) । 'प्रायमं हीवं नासिकायां प्राते स्याद्वाच्याळेष्ठकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (१।१।११४) । गन्धस्य वहा । 'स्याद्वन्धवहा नासायां पुंळिके मातिश्विने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ घोणति । अनया वा । 'प्रुण अमणे' (भ्वा०प०से०) । अच् (१।१।११४) । 'हळख' (१।१।२२१) इति घज् वा ॥ (३) ॥ ॥ नासते । अनया वा । 'पास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्रायवत् । 'नासा तु नासिकायां च द्वारोध्वंदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ नासेण्कुल् (३।१।१३३) । 'प्राणं गन्धवहा नासा नसा नस्या च नासिका' इति साहसाइः । 'कुल्या गन्धवहा घोणा प्राणं नासा च नासिका' इति कालः॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'नास्सिकायाः' ॥

ओष्ठाघरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी।

ओष्ठिति ॥ उष्यते उष्णाहारेण । 'उप दाहै' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'उषिकुषि—' (उ॰ २।४) इति थन् ॥ (१) ॥॥॥ न थियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु॰ आ॰ अ॰) । 'पुंति—' (३१३११८) इति घः । नञ् समासः (२१३१६) । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽन्थें च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वन्द्वश्व प्राणि—' इत्येकत्वं तु न भवति । अनिखलात्। 'ओष्ठाभ्यां युतावघरौं' इति शाकपार्थिवादिः (वा॰२११७८) वा ॥॥॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद् संवरणे' चुरादिः । 'पुंति—' (३१३१९८) इति घः ।'छादेर्घे—' (६१४९६) इति हस्तः ॥ (३) ॥॥॥ दशनानां वाससी इव । आवरकलात् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य'॥

१-- 'मां विवशुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगात्-इति सुकुटः॥

अधस्ताचिवुकम्

अधिति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ' आदानसंवर-णयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । मृगय्वादिः (उ॰ ११३७)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५)। चिनोति शोमां वा । प्राग्वत् ॥ (१)॥॥॥ 'अधस्तादधरोष्टस्य चित्रुः स्याचित्रुकं तथा' इति निगमः॥ (१)॥॥॥ एकम् 'ओष्टाधोभागस्य'॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३११११३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खिन्नि । ब्रह्योग-प्रभेदे च वीथ्यक्ने पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु ह्यभूषण- बुहुदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० ११६६) इत्यो-लच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कमंण्यण्' (वा० ३१२११) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हुनुः॥,९०॥

ति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृस्द्रक्षि-हि-'। (उ॰ १।१०) इत्युः । 'हुनुईदृविलासिन्यां मृत्यावक्षे गदे क्षियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥भ॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य'॥

रद्ना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रखतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥ दरयतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । '-दहदश्च-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्कचिदंकित्यपि लोपः । यद्वा कर्तारे ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥॥ । दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वाहुलकात्तन् । 'द्नतोऽदिकटके
कुत्रे दशनेऽयापथा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥
रदित अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'द्नतस्य'॥

तालु तु काकुदम्।

तेति॥ तरन्खनेन। 'तृ इवनतरणयोः' (भ्वा॰प॰से॰)। 'त्रो रख छः' (उ॰ १।५) इति युण्। तालयति । 'तल प्रतिष्टायाम्' चुरादिः। मृगय्वादिः (उ॰ १।३७) वा॥ '(१)
॥ काकुर्जिह्ना उद्यतेऽजुद्यतेसिन्। अनेकार्थलाद्वदिरुत्क्षेपणे वर्तते। घन्नर्थे कः (वा॰ ३।३।३८)। प्रपोदरादिः (६।३।
१०९)। ईपत् कनते । 'कुङ् इन्दरे'। (भ्वा॰ आ॰ अ॰)
अन्दादिलात् (उ॰ ४।९८) साधुर्वा। यद्वा 'निश्चेष्टं ककुदं
बिरः'। ककुदे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण्॥
(२)॥ शा द्वे 'तालुनः'॥

रसन्ना रसना जिहा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अववोधने, (झ्या॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (१)॥ ॥ र-स्यति । 'रस आखादने' (नु॰ उ॰ से॰)। नन्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः। यद्वा रसयन्त्यनया। 'ण्यासथन्यो युन्' (३।३।१००)। रसित । 'रस शब्दे' (भ्ना॰ प॰ से॰)। 'यहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २।०८) इति युन् वा। रसनं ख-जने ध्वनौ। जिह्वायां नु नुंसि स्यात्' (इति मेदीनी)। 'तालव्या अपि दन्त्याध्य' इत्यादौ 'जिह्वायां रशाना तथा' इत्युक्तेदंन्त्यतालव्यमध्योऽयम्। 'रसनं नु ध्वनौ खादे रसज्ञारमु क्षात्' इति रमसः। —रसेः सौन्नात् 'रसिक्षिकृद्यन्यो युन्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥ (२)॥ ॥ छेढि। लिहन्त्यनया वा। 'लिह आखादने' (आ॰ उ॰ अ॰)। 'शेवयह्नजिह्ना-' (उ॰ १।१५४) इति साधुः। —लिहेः 'पूर्वे-जिह्नप्रीवा' इति वन्त्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥ (३)॥ ॥ त्रीण 'जिह्नायाः'॥

प्रान्ताबोष्टस स्झणी॥ ९१॥

प्रति ॥ सजित लालादि । 'सज विसर्गे' (उ० प० अ०) । वाहुलकात्किनन् । 'प्रान्तावोष्टस संकणी' इति क्षीन्काण्डे-ऽमरदत्तः ॥ ॥ 'कवयुक्तम्' (सक्षणी) इसन्ये ॥ ॥ (सक्षणी) इसन्ये ॥ ॥ ॥ (सक्षणी) इसन्ये ॥ ॥ ॥ स्वयुक्तम् । सक्षम् — इस्परे ॥ ॥ ॥ 'सिक्षे' शब्द इकारान्तः क्षीवम् । तत्र वाहुलकातिः ॥ (१) ॥ ॥ एकृम् 'ओष्टप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । बलयोरेकलम् । ललं विलासमीप्सां वा अटित । 'अट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ललित । उक्तधातुभ्यां वाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥॥। अलित, अल्यते, वा । 'अल भूपणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अलिह-पिभ्यां किच' इतीकम् । (च॰ ४।२७) । 'अलिक्क हस्वदीर्धम-

१—'महासकायशोभितो नृसिंहनखायवत्' इति छतास्थेपात् कह्रयम् ॥ 'सितस्य संभावय सक्तणा कणान्' इति श्रीह्पंप्रयोगात् वकारयुक्तं च । 'न संयोगाद्रमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यह्नोपो न ॥ 'स सक्कणीप्रान्तमसक्प्रित्यं प्रछेलिहानो हिरिणारिहचैः' इति पाणिनेर्डावन्ता च ॥ 'सक्ते हे चैव विशेषे चत्वारिशच वर्त्ताः वाः' इति वचनाददन्तं सक्तमि ॥ 'सक्तिण' इतीदन्तमि 'झीवे वारिशच्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सिक्तंशच्दो हस्वेकारान्तोऽपि छीवः— इत्यपरे । 'समध्यक्षिद्रिष्मृक्ति तथा वारि स्थात्' इत्यरुणः— इति सुकुटः ॥ २—आधुनिकपुक्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलक्त्यते ॥ ३—अतप्व हैमनाममालायाम् 'माले गोध्यलिकालीक्रछलाटानि' इत्युवलभ्यते ॥

१—-औणादिकः क्युन् युक्तः—-इति भाष्यकैयटयोः (६।४। २६) सिद्धान्तः ॥

ध्यम्' इति राजदेवः॥ (२)॥॥॥ गुध्यते। 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन्। 'कर्म-ण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा। पुंस्ययम् । 'गोधि-मालौ महाराङ्कः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'मालस्य'॥

ऊर्ध्वं हम्भ्यां भूवौ स्त्रियौ।

जध्वें इति ॥ अमित । 'अमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अमेईः' (उ॰ २१६८) । यद्वा आम्यित । 'अमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। 'ऊड् च गमादीनाम्' इति 'गमः क्षो' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊड् चादेशः॥ (१)॥॥ एकं 'नेत्रोपरिमागस्थ-रोमराजः'॥

कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । वाहुलकाचट् । 'कूर्च-मस्री अवोर्मध्ये कत्थनश्मश्चकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिभूद्वयमध्यस्य'॥

तारकाक्ष्णः कनीनिका॥ ९२॥

तिति ॥ तारयति । 'तृ स्वनादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खुल्' (३।१।१३३)। 'तारका ज्योतिषि' (वा॰ ७।३।४५) इतीलामावः। 'तारको दैस्यमित्कणंधारयोनं द्वयोदिशि। कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्नातिर त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वा-हुलकादीनः। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। टाप् (४।१।४)। इत्वम् (७।३।४४)। 'कनीनिका तारकेऽक्णः स्या-स्कनिष्ठाङ्खलावपि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥। 'अक्णः' इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम्॥॥॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः'॥ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षरिक्षणी।

हम्हष्टी च

स्रिक्ति॥ कोच्यतेऽनेन। 'कोच्छ दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युट् (३१३११९७)॥ (१)॥ ॥ नीयतेऽनेन। 'णीव् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ल्युट् (३१३११९७)॥ (२)॥ ॥ 'दान्नी' (३१२१९८२) इति पक्षे ष्ट्रन् । 'नेत्रं मिथगुणे वस्त्रमेदे मूले हुमस्य च। रथे वस्तुषि नवां तु नेत्री नेतिर वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ईस्यन्तेऽनेन। 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युट् (३१३१९७)। 'ईक्षणं दर्शने दिशि' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ ॥ वष्टे। वस्ततेऽनेन, वा। 'विक्षङ्' (अ॰ आ॰ अ॰)। 'वक्षे: शिव्यं (उ॰ ३१९९९) इत्युक्तिः। शित्त्वादनार्धधानुकत्वात् ख्याव् न ॥—वाहुलकात् ख्याव् न—इति मुनुद्धस्त्वपाणिनीयः॥ (५)॥ ॥ अश्रुते। अनेन वा। 'अश्रुत्वात्ते' (खा॰ आ॰ से॰)। 'अश्रेनित्' (उ॰ ३१९५६) इति क्सः।—'अश्रेः षिन्-' इति मुकुटोऽपाणिनीयः।

यद्वा अक्षति । 'अक्ष्र व्याप्तो' (भ्या॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)॥ (६)॥ ॥ पर्यति । 'दिशर् मेक्षणे' (भ्या॰ प॰ अ॰)। क्षिप् (३।२।७८)। यद्वा दश्यतेऽनया । संप-दादित्वात् (वा॰ ३।३।१०८) क्षिप् । 'क्षिन्प्रस्यस्य' (८। २।६२) इति वहुत्रीह्याश्रयणात् किप्यपि कृत्वम् ॥ (७)॥ किन् (३।३।९४)। 'दृष्टिक्षांनेऽक्ष्णि दर्शने' इति हैमः॥ (८)॥ ॥ अष्ट 'नेत्रस्य'॥

अस्तु नेत्राम्बु रोद्नं चास्त्रमश्च च ॥ ९३॥ अस्त्रिवित ॥ अस्यति । अश्चते वा कण्टम् । 'अस्वादि-त्वात्' (उ० ५।२९) इति रक्षक्षे । 'असः कोणे कचे पुंसि क्षीवमश्चणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'जगरे चाश्चम-श्चणि' इत्यूष्ममेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्व तालव्यशमिष ॥ (१)॥ ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥ *॥ रुद्यते । 'रुद्दिर् अश्चविमो-चने' (अ० प० से०) । कमीणि त्युद (३।३।११३) वाहुलकात् । 'रोद्नं कन्दनेऽसेऽपि दुरालम्मोपधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी॥ (३)॥ ॥ ॥ (४)॥ *॥ (५)॥ *॥ पच 'नेत्रोदकस्य'॥ अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्य-साद्वा । 'अपाङ्गस्लङ्गहीने स्यानेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'वाह्यौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्र-प्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने।

केति ॥ कटाविशियताविक्षणी यत्र । 'बहुनीही स-क्थ्यक्णोः-' (५।४।९९३) इति षच् । कटं गण्डमक्षिति वा । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) । 'कटाक्षकाक्ष्ती' इति रमसात् काक्षोऽपि ॥ (९) ॥॥ अपान्नेन दर्शनम् ॥ (२) ॥॥ हे 'कटाक्षसप्य' ॥

कर्णशब्दप्रही श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः॥ ९४॥

केति ॥ कीर्यते शब्दप्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । करित शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृष्वृत्वृत्ति—' (उ॰ ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्ण मेदने' (जु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । अच् (३।३।१३४)। 'कर्णः पृथास्रते ज्येष्ठे स्रवर्णां श्रुताविष' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दशानम्—इति मुकुटः । तत्र । इस्वात्र-प्रस्थाविधानात् ॥ (१) ॥ ॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'प्रहु-शृह्—' (३।३।५८) इस्प् । संश्रायां 'हरुश्व' (३।३।१९१) इति धम् विधीयते घापवादलात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥ ॥ श्रुयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।

१— 'प्रावर्तयन्नदीमहैर्बिषां तथोषितां च सः' इति माघे र-क्तार्थेन सह क्षेपादलं दन्लसम्'— इति मुकुटः ॥ ष्ट्रन् (उ॰ ४१९५९) ॥ (३) ॥ ॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३। ३१९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्रायवार्तयोः ख्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ल्युद् वा करणे (३।३। १९७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ॰ ४।१८९)॥ (६) ॥ ॥ पद् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्घा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।

उसेति ॥ उत्तमं च तद्दं च 'सन्महत्-' (२।१।६१) हित समासः ॥ (१) ॥ ॥ श्रीयते उष्णीवादिना । 'श्रयतेः खाद्वे विरः किच' (उ० ४।१९४) इलसुन् । 'हित्रः प्रधाने सेनाप्रे शिखरे मलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ ॥ शिरोन्वाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा' ॥ (२) ॥ ॥ 'कुमारशीर्षयोः' (२।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शी-षांदेशः ॥ (३) ॥ ॥ मुद्धलस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । 'श्रमुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति साष्ठः ॥ (४) ॥ श॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'शिरसः'॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोव्हः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) 'इगुपघ-' (शाशाश्चर) इति कः ॥शा 'क्रन्तला मुर्घजास्त्वस्राश्चिकुराश्चिकुराः कनाः' इति दुर्गः॥ (१) ॥ अन्तं कुन्तात्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । 'कुन्तलक्ष्यके वाले यवे ना भूमि नी-वृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ वलित । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। जलादिलात् (३।१।१४०) णः। बल्य-तेऽवरुध्यते वा। घन् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽ-श्रस गजस्यापि च वालधौ। नालिकेरे हरिद्रायां महिकामिद्यपि क्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलं-कारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटिब्रियोः' इति (पवर्गा-यादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥⇒॥ कच्यते । 'कच वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। कचलात्मानं वा। अच् (३।१।१३४)। 'कचः शुष्कत्रणे केरो वन्धे पुत्रे व गीर्पतेः । कचा करेण्वाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ हिन रयते 'क्रिश बन्धे' ( )। 'क्रिश उपतापे' (दि॰ आ॰ से॰) वा । क्विश्राति । 'क्विग्र् विवाधायाम्' (ऋया॰ प॰ से॰) 'क्रिसेरन् छो लोपख' (उ॰ ५।३३)। के शेते वा। 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'हछदन्तात्-' (६।३।९) इलाङ्क । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्या-त्युंसि वरुणे हीवेरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरित रोहति । 'इग्रुपथ-' (३।१।१३५) इति कः॥ (६) ॥ श। यह 'केशस्य'॥

तइन्दे कैशिकं कैश्यम्

तिहिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहित्त-' (४।२। ४७) इति ठक् ॥ (१) ॥ । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतर-स्याम्' (४।२।४८) (२) ॥ । । द्वे 'केशकृन्दस्य' ॥

अलकाश्चर्णकुन्तलाः।

अलेति ॥ अलित, अस्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'क्रुवादिभ्यो बुन्' (उ॰ ५।३५)। 'अलका कुवेरपुर्यामिश्रयां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी)॥ (१)
॥ चूर्णस्य कर्चूरादिक्षोदस्य कुन्तलाः॥ (१)॥ ॥ ह्रे
'कुटिलकेशानाम्'॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ अमर इव 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको भन्ने गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदि-नी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'लळाटगतकेशानाम्'॥

काकपक्षः शिखण्डकः॥ ९६॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥ ॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५१३।९६) इति, स्तार्थे (ज्ञापि० ५।४। ५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६११।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावहों' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डौ वर्हचू-डयोः' (इति मेदिनी) ॥ ॥ शकन्ध्वादित्वं केचिनेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पतिसुभूती ॥(२) ॥ ॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः'। बालानां शिखाया वा । 'वान् लानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा'॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ क्यते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद्-' (४।१।४२) इति डीष्।—कं शिरो षृणोखाच्छादयति । '-क्रवर-' (४।१ ४२) इति निर्देशादणं वाधिलाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः।—कृष्णवर्णा कं षृणोति वा—इति खामी चोक्तसूत्रा-दर्शनमूलकौ। 'कवरं लवणाम्लयोः। कवरी केशविन्यास-शाक्योः' (इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ क्रेशानां वेशो मार्जना-वन्धविशेषः॥ (१)॥॥॥ द्वे 'केशवन्धरचनायाः'॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२। ७५) । मिछति । 'मिछ संगमे' (तु० प० से०) । वाहुलका- इक् । धम् चासौ मिझ्य । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्या- तस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीङो हस्वश्व' (उ॰ ५।२४) इति सः। 'शिखा शासावर्हिन्दुरालाङ्गलिक्यप्रमात्रके। नूडामात्रे शि- फायां च ज्वालायां प्रप्रदेऽपि च' (इति मेरिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु॰ प॰ से॰) । 'चुरा-दीनां णिज्वा' इति पक्षे मिदादिपाठात् (३१३११०४) अ- ब्दीर्घत्वे । 'च्युडा शिखाप्रयोः । वाहुभूषावलभ्योथ्य' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरा-दिः (४१९१४१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्यच्युडा-याः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

वंतिनस्तु जटा सटा॥ ९७॥

ब्रेति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ठन् नलोपख' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । 'जटा लप्तकचे मूले मांस्यां प्रक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) । 'सटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रमसः ॥ ॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्'॥ वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'धैंणृ निशासनवादित्रादानगसनज्ञानिवन्तासु' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) ॥ (१)
॥॥ प्रम्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥॥ 'करणिश्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगसः ॥॥॥ 'वेणीः सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशवन्धे' इति हैमः ॥॥॥ द्वे 'प्रोपितसर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य'॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे।

शीति ॥ शिरिस भवः । 'शरीरावयवाच' (४।३।५५) इति यत् । 'ये च ति दते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासं-पृक्ते स्नानादिनिर्मे हो वा केशे' ॥

पादाः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश वन्धे' चुरादिः । घन् (३।३। १९) । घः (३।३।१९) वा । 'पाशस्तु सृगपश्चादिवन्धने । कर्णान्तें शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ पश्यते । 'पक्ष परिप्रहे' (स्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सिखसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ इसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (स्वा॰ प॰ से॰) ।

'हसिमृग्रिण्–' (उ॰ ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्रात्ते' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥⇒॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कळापोऽर्थो येपाम् ॥⇒॥ त्रीणि 'कळापार्थस्य'॥

तनूरुहं रोम छोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूळविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५)। 'तनूरुहं तु लेक्रि स्थात्पतन्ने च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गहति लेक्नि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रोहति । 'नामन् सीमन् न्योमन् रोमन् लोमन्' (उ॰ ४। १५१) इति साधु । यद्वा रूयते । 'रु शेन्दे' (अ॰प॰अ॰)। मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिळकादिलात् (वा॰ ८।२।१८) ललम् । ल्यते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोमणः' ॥

तहसौ श्मश्र पुंमुखे।

तदिति ॥ तस्य वृद्धित्तस्याम् । इम मुखं श्रयति । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । इमनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्र-वणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) द्वः । संपदादिकिप् (वा॰ ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्य-त्वान्न तुक् ॥ (१) ॥॥॥ पुंसो मुखे ॥॥॥ एकं 'दादि-कायाः' ॥

आकरपवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्यं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घन् (३।३।१८)। 'कृपो रो छः' (८।२।१८)। अ-कल्यते वा । आकल्पयति वा । खार्थण्यन्तः । अच् (३।१। १३४)। 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥:॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्तः व्याप्तौ' (जु॰प॰से॰) घज् (३।३।१८,१९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥ 🕬 तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घव् (३।३।१९) वा। 'वेशो वेश्यागृहे गृहे। नेपथ्ये च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ नयति । णिच् (३।२।७५)। गुणः (७।३।८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापू-र्वकःवात्र हुखः ॥ 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषमेदे' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ प्रसन्नं प्रतिख्यातं या कर्म । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (४) ॥ ।। प्रसाध्यतेऽनेना-क्रम्। करगे त्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥३॥ पश्च 'अलं-काररचनादिकतशोभायाः'॥

द्शैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

१-र शब्दे इत्युत्तरम् 'रुङ् गतौ भाषणे वा' ध्लपि पाठः ।

१—केपुचिन्मूलपुस्तंकेषु तु 'त्रतिनः प्ता' इति पाठ उपलभ्य-ते । 'सा जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्मगश्चियाम्' इति क्रचित्पु-स्तके हैमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रवुद्धः' इति कादम्बरीश्वेषश्च ॥

अलंकर्तालंकरिष्णुश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥(१) ॥॥ 'अलंकुच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः।

प्रसाधितोऽलंकृतस्य भूषितस्य परिष्कृतः ॥ १००॥

मेति ॥ मण्ड्यते सा। 'मिड भूपायाम्' (भ्वा॰प॰से॰)।
कः (३।२।९०२)॥ (१)॥०॥ प्रसाध्यते सा। 'साध संसिद्धौ' (सा॰ प॰ अ॰) सार्थण्यन्तः। कः (३।३।९०२)॥
(२)॥०॥ अलं कियते सा॥ (३)॥०॥ भूष्यते सा। 'भूष
अलंकारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ (४)॥०॥ परिष्क्रियते सा।
कः (३।२।९०२)। 'संपदिभ्याम्-' (६।९।९३७) इति सुद्।
'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥ (५)॥०॥ पञ्च
'भूषितस्य'॥

विम्राइ म्राजिष्णुरोचिष्णू

बीति ॥ आजते तच्छीलः । 'आजभास-' (३।२। १७७) किए ॥ (१) ॥÷॥ 'भुवश्व' (३।२।१३८) इति चाद् आजेरिप इष्णुच्'॥ (२) ॥÷॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकु-च्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥९॥ त्रीणि 'अलंका-रादिना शोभमानस्य'॥

भूषा तु स्यादलंकिया।

(भिवति ॥ भूषणम् । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ १) ॥÷॥ अलंकरणम् । 'कृत्रः श च' (३।३।१००) ॥

(२) ॥ ॥ द्वे 'भूपणिक्रयायाः' ॥

अळंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥ मण्डनं च

अल्लेमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घस् (३।३।१९)। 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥ ॥ आ श्रियतेऽनेन । 'यस् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। ल्युट् (३।३।११७)॥(२) ॥ ॥ ॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥ ॥ ॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मिष्ड मूपायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११७)। 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिण्णौ' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'सूषाणाम्'॥

अथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम्।

अधेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मिक मण्डने (भ्दा॰ आ॰ से॰) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्थानिस्यत्वात्र नुम् । ए-कोकारम् ॥*॥ (मुक्तुटम् , इति) द्वशुकारपाठे बाहुलकाद् धातोरत उः ॥ (१) ॥*॥ किरति । अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰ । 'कृतृकृपेः कीटन्' (उ॰ ४।१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥ चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः काकचिंचा-फल्डे मूर्धमणाविप' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शिरसो रक्षम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः॥ १०२॥

तिति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं छा-ति । 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः । 'तरस्तं चश्रले षिक्षे भाखरेऽपि त्रिलिक्षकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसु-रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ ॥ 'एकम' ॥

वालपाइया पारितथ्या

वेति ॥ वालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४। ४।९८) इति यत् । वालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥३॥ परितस्यामूताः परितथा एव । चतुर्वर्णदिस्तात् (या॰ ५।१।१२४) स्वार्थे प्यन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सीमन्त-स्थितायाः स्वर्णादिपद्विकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं वास्वन्यनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ॥

पञ्जपास्या ललाटिका।

पञ्चिति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥ ॥ छछाटस्यालंकारः । 'कर्णछछाटात्कनलंकारे' (४।३। ६५) ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'छछाटासरणस्य' ॥

कर्णिका तालपञ्चं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्णभू-षणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गलाविष । कृष्टिन्यां ह-स्तिहस्ताप्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ तालस्य पत्रम् । 'ता-लपन्नं तु कुण्डले । स्यान्तालपन्नी रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥ ॥ हे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु॰ प॰ से॰) वा । वृषा-दिलात् (उ॰ १।१०६) कल्च् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । कृष्डं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । कृष्डं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । कृष्डं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । कृष्टं कर्ण

श्रेवेयकं कण्ठभूषा

श्रेवेयेति ॥ श्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिश्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकज् ॥*॥ - 'श्रीवाया अण् च' (४।३।५७) इति ढिन 'ग्रैवेयेम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥:॥ भूज्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ग्रुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः। कण्टस्य भूषा॥ (२)॥:॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्टा' इति ख्यातस्य॥

लम्बनं स्याञ्चलन्तिका।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंसहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'लटः शतृ—' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'शप्दयनोर्निखम्' (७।१।८१) इति सम् । डलयोरेकलम् । ललन्त्येव । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'किंचिल्लस्वमानकण्ठभूष-णस्य'॥

खणेंः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वुल् (२।१।१३२)॥ (१)॥॥॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः'॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

अथेति ॥ सैव छलंन्तिका मुक्तामिः क्वंता ॥ ।।। उरसः सूत्रमिवृ । 'इवे–' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ ॥ ए-कम् 'मोक्तिकमालायाः'॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ हिथते मनोऽनेन । हियते वा । घर्ष् (३।३।१९)
यद्वा हारयति मनः । खार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥
'हारो मुक्तासरे युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मुक्तानामावली दीर्घा पक्षिः ॥ (२) ॥ ॥ मिदादिपाठात् (३।३।
१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रमसः
॥ ॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैदछन्यते । 'छदि संवरणे' (चु॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ ।॥ "यष्टिर्हारलताशस्त्रमेदयोः' इति विश्वः ॥ 'यष्टिर्छता सरः सरिः' इलनेकार्थमाघवी ॥ ।॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य'॥

हारभेदा यष्टिभेदाहुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥ अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविदातिमौक्तिकैः ॥१०६॥

हारैति ॥ विष्टीनां मेदात् हारमेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध

१----'समेवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः॥
२--- हैमे तु 'अर्थहारश्चतुःषष्टिग्रंच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्थमर्थे यथोत्तरस्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषिछलतो
हारोऽधाष्टदीना यथोत्तरस् । रहिमकलापी माणवकोऽर्थहारोऽधंगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः'इत्याहुः॥

परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से॰) । 'उन्दिग्धिकुषिभ्यथ' (उ॰ ३।६८) इति सः कित् । वाहुलकाद्भवभावो न । 'गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्ये हारमिद्रन्थिपणयोः' इति दन्सान्तेषु मे-दिनी ॥ ॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हा-रभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशक्षतिको गुच्छः'॥ (१) ॥*॥ 'गुच्छाधिसात्त्वसंख्यकः' । गुत्स्यः गुत्सार्थः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विशतिय-ष्टिको हारो गुत्सार्थः ॥ (१) ॥ अ॥ 'चतुक्षिंशह्नतो हारश्व-तुःसरिच गोस्तनः'। गोः स्तन इव ॥ (१) ॥ शा 'विशतिय-ष्टिको हारो माणवः परिकीतिंतः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७२) ॥ (१) ॥ ॥ मा-णयो वालः । स इव । यावादिलात् (५।४।२९) कन्। 'माणचको हारभेदे वाले कुपुरुषे वटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥ ।।। एकावृत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां माछेव ॥ (१) ॥ ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कर्मणि घन् (३।३।९९)। खार्थे (ज्ञापि॰ ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१)॥॥॥ परिह्रियते 'ऋंहलोर्ण्यत' (३।१।९२४)। परिहार्य एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥ यद्वा घनन्ताचतुर्वणीदिखात् (वा॰ ५।१।९२०) खार्ये व्यन् ॥ (२)॥॥॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) क्कन् (उ॰ २।३२)। 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽदेर्दन्तनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरिप' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'वलमलितनिभ्यः कयन्' (उ॰ ४।९९)॥ 'वलयः कण्टरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'प्रकोष्टाभरणस्य'॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कियति ॥ के वाहुशिरिस यौति । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰) । खर्जादिलात् (४।९०) ऊरः । वाहुलकादिलोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥३॥ अङ्गं दयते, दायति, यति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'देप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । 'दो अव-खण्डने' (वि० प॰ अ॰) वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः किपभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहित्ताम्यामि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'अगण्डभूषणस्य'॥

े अञ्चलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अञ्चलीति ॥ अञ्चलौ भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गलेश्छः' (४।

३।६२)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥—कपिलकादिलात् (वा॰ ८।२।१८) 'अञ्चलीयंकम्'—इति मुकुटः॥
तत्र। तत्र रेफानुवादेन लिवधानात् । लानुवादेन रेफिनधानाभावात्॥ 'वालमूल—' (वा॰ ८।२।१८) इति वक्तुं शक्यलात्॥ (१)॥ ॥ अर्मिरिव। 'इवे—' (५।३।९६) इति
कन्॥ अर्मि प्रकाशं कायित वा॥ 'अर्मिः स्रोपुंसयोविध्यां प्रकाशे वेगभन्नयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे
'अञ्चलीभूषणस्य'॥

साक्षराङ्गिलेमुद्रा सा

सिति ॥ सा कर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां मुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्फायितञ्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥३॥ एकम् ॥

केङ्कणं करभूषणम्।

कहित ॥ र्क ग्रुमं कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (२१९१९३४)। कह्नते वा। 'कक लोल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ॰ २१७८) इति 'अनुदा-तेतश्व हलादेः' (२१२१९४९) इति वा युच्। प्रपोदरादि-लात् (६१३१९०९)णलम्। 'कङ्कणं करभूपायां सूत्रमण्डनयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ करं भूषयति। करो भूष्यतेऽनेन वा। ल्युट् (२१३१९१२,११७)। 'ह्रीवं मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूपणम्' इति रमसः। 'हस्तमण्डनसूत्रे स्यात् कङ्कणं ना प्रतीसरः' इति रलकोषः॥ (२)॥॥॥ हे 'मण्वन्धभूषणस्य'॥

स्रीकट्यां मेखला काश्ची सप्तकी रशना तथा १०८ क्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मर्खं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—मीयते । 'द्वामिन् प्रक्षेपणे' (सा॰ उ॰ अ॰) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तत्सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलाद्रिनितम्बे स्या-द्रश्वाखन्नयन्थ्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ काश्चते । 'काचि दीप्तिंबन्धनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४। १९८) । वा लीष् (ग॰ ४।९।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति दीर्षः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्येभ्योऽपि' इत्येताहशस्यं दीर्घविधायकस्याभावात् 'अन्येवाम-पि' (६।३।१३७) इति वर्षु युक्तत्वाच । 'काञ्ची स्थान्ये-खलादान्नि प्रमेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥

सपति । 'वप समवाये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्तन् खार्थे (ज्ञापि॰ ५।४।५) कन्। सप्तमिरनेकािमः किङ्किणीिमः, सप्त खरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६,२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलवि-भुजादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्सः । अ-धिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥≉॥ अश्रते 'अग्रङ् व्याप्ती संघाते च' (स्ना॰ आ॰ से॰) । अश्नाति । 'अश सो-जने' (क्या॰ प॰ से॰)। 'अशे रश् च' (उ॰ २।७५) इति यू रशादेशः । यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-न्यत्रापि' (उ॰ २१७८) इति युच् । तालेव्यमध्या ॥३॥ द-न्त्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा॰ पृ॰ से॰) । 'रस आखा-दने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'वहुलम्' (उ॰ २।७८) इति युच्। 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि दन्लाश्व शम्बशम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्नायाम्'॥ 'रसनं निखने खादे रैसना काश्विजिह्नयोः' इसजयधरणी। 'रसनं खदने ध्वाने रसना काश्चिजिह्नयोः । रसनं चापि रास्नायाम्' इति विश्वप्रकाशः ॥ एवमुभयमुभयत्र साधु ॥ (४) ॥ ॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'वण संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घः (३।३।११८)। सहारसनेनाल्पशब्देन वा। 'मे-खलायां सारसनमुरस्रे च तनुत्रिणाम्' इति दन्सादौ र-भसः ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इस-विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽति ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रप्रन्थने— इति खामी। '-एका यष्टिभेवेत्काञ्ची मेखला लप्ट यप्टि-काः। रसना षोडश ह्रेयाः कलापः पत्रविंशकः'-इति भेदस्लिह भ विवक्षितः॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु।

अथेति ॥ पुंसां कव्यां चेत् काश्ची । श्क्षैः खरुति । 'खल संचये' (भ्वा॰ प॰ से॰ । अच् (३११११३४) । पृषो-दरादिः (६१३११०९) । 'श्रुङ्खलं पुंस्कटीकाक्यां लोहरजी च वन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटी-स्थकाञ्चयाः' ॥

पादाङ्गदं तुळाकोटिर्मक्षीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गद्रमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं वाति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि॰प॰अ॰)। 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'देङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (१)॥॥॥ तुलां तुल्या वा कोटयति । 'कुट प्रतापने' नुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। तुलाकारं कोटिरममस्य। 'तुलाको-टिर्मानमेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥

१—पुंलिकोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यभिद्यानं काकुत्स्यस्याङ्कृरी-यकः' इति मट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २— 'कान्त्रीगुण-स्यानमनिन्दितायाः' इति कुमारः 'कान्त्रिदामिष्टितैकतरोरुः' इति साधः—इति मुकुटः ॥

२—'श्रुभितसिन्धुमनीरश्चनैः श्चनैः' इति भारवियमकात्— इति मुकुटः ॥ २—'रसनाबन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु' इति वासवदत्तास्त्रेषात्—इति मुकुटः ॥

मजति । 'मजि ध्वनी' सोत्रः । वाहुलकादीरन् ।—'गम्भीरादयश्व' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणामावात् ॥ (३) ॥॥॥ 'जुवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ'
(तु॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। जुवि पुरति । 'पुर अमगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्रो स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥॥॥ चलारि 'नूपुरस्य'॥

हंसकः पाद्कटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥ दे 'नू पुरस्य'॥—घडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी अद्रघण्टिका।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-रकरोति' (वा० ३।११६) इति ण्यन्तादच् (३।११३४) । गौरादिः (४।११४१) ॥ ॥ — कङ्कणी — इति खामी ॥ कङ्कन्य । 'किक गतौ' (भ्वा० प० से०) । घय् (३।३।१८) । कद्वे गतावणित । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् ३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।४४) । यद्वा कं सुखं कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कन्णी श्चद्रघण्टिका' इति मागुरिः ॥ (१) ॥ ॥ घण्टेव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा । 'घटि दीप्ती' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । श्चद्वा चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'श्चद्वघण्टिकायाः' 'शुग्चरा-ख्यस्य' ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

रवेति ॥ लगादि । वश्वस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिष् ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यैमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥ वाल्कं श्लीमादि

वैति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ श्वमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ सौमादि वाल्कम् । 'स्रोमं वल्कल्जां छुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-दिनी) । 'स्रोमवस्त्रस्य' एकम् ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत्।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इल्लंण् । 'फालं तु वसने फाल उत्वतीं' (इति हैमः) 'झीवं सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसीरिणोः' ॥ (१) ॥ ॥ कर्पास्या वदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-' (४।३।१३५) इल्लंण् । तस्य 'फले छक्' (४।३।१६३) ॥ कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥ कोशोयं कृमिकोशोत्थम

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाहुय्' (४।३।४२) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतांवरादेः' ॥

राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्कौ भवम् । 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००) इल्लण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं प्राह्मम् । तेन कम्बलायपि राङ्कवम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रोयतेऽनया । 'वैश् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'करणा-' (३।३।११७) इति त्युद् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायश्रकाकास्मात् । 'निष्प-वाणिथ्य' (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ तन्त्रादचि-रापहृतम् । 'तन्त्रावचिरापहृते' (५।२।७०) इति साधु ॥ (३) ॥ ॥ नवं च तदम्वरं च ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'छेद्भोग-क्षाळनरिहृतवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्यौतयोर्वस्त्रयोर्धुगम् ॥ ११२ ॥

ति ॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्रयोर्थुगम् । उद्गम्य-तेऽमिलप्यते । 'गम्स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अनीयर् (३१९१६) ॥ (१) ॥॥॥ 'युगम्' इस्वविवक्षितम् ॥॥॥ एकम् 'धौतवस्त्रयुगस्य'॥

पद्मोर्ण धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोणीस्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । 'पत्रोर्ण धीतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्वमे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ धान्यते स्म । 'धानु गतिशुद्धोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) धीतं च तत्कौशेयं च ॥ (२) ॥ ॥ ह्वे 'धौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णि- स्यम्—इसन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम्।

वेति ॥ वहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥ ॥ महद् धनं मूल्य-मस्य ॥ (२) ॥ ॥ हे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥ क्षीमं दुकुलं स्यात्

क्षाविति ॥ शौति । क्ष्यते, वा । 'दु क्षु शब्दे' (अ॰

१—वाष्कक्षौमप्राष्ठकापौसवादरकौशेयराङ्कवानाइतिनिष्प्रवाणि-तज्ञकाणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवाक्कपा-छादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिपु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तज्ञकम्, इति सुभृतिः—इति मुकुटः ॥

प॰ से॰) । 'अतिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन्। क्षोमपटे दुक्लेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥॥॥—श्रुमाया विकारः । क्षोमम्—इति खामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-भिहितम् ॥ (१) ॥॥॥ दुष्टं क्लिति । 'क्ल आवरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

हे इति ॥ नि वीयते सा । 'व्येग् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५)। (६।१।१०८) (६।४।२) ॥॥—निवृत्तम्—इति खामी॥ (१)॥॥॥ प्रात्रियते सा 'वृण् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य'॥ स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य द्शाः स्युवस्त्रयोर्द्वयोः।

स्त्रीति ॥ दरयते । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। भिदायङ् (३।३।१०६)। 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्नान्ते भूम्न पुंस्त्रियोः' इति रमसः ॥ (१) ॥॥॥ वस्यते । 'वस आच्छादने' (आ॰ आ॰ से॰)। 'वस स्नेहनादौ' चुरादिः । चुरादीनां णिज्वा। 'वसेस्तिः' (उ॰ ४।१८०)। 'वस्तिःईयो-निंस्हे नाभ्यघो भूभि दशासु च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वस्नान्तावयवानाम्'॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति प्यम् ॥ (१) ॥ ॥ आयम्यतेऽनेन । घम् (३।३।१९) । आयमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥ ॥ आवन् स्तेऽनेन । 'णह यन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) घम् (३।३।१९) ॥ मा 'आरोहः' इति क्रियत्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घम् (३।३।१९) । 'आरोहस्त्वनरोहे च वरयोषित्कटाविष । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छूये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ भा त्रीणि वस्त्रादेई ध्रयस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणद्यतेऽनेन । घज् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वि-स्तारस्य' 'पनद्या' इति स्थातस्य ॥

पटचरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुल-कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वे चरट्' (५।३।५३) यद्वा 'पटत्' इलव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।३।१३४) । यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किव्वा' (वा॰ ३।१) । शत्रन्ताचरट् (५।३।५३) ॥ (१) ॥॥। जीर्णं च तद्वस्तं च ॥ (२) ॥॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समी नक्तक कर्पटी।

सेति॥ नजते । 'ओ नजी त्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात्तन् । खार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५)। नक्तं कं युखमसाद्वा। पृषोदरादिलात् (६१३११०९) मलोपः॥ ॥ किचित् 'लक्तकः' इति पाठः। लक्यते स्म । 'लक्त आखान्दने' ( )। कः (३१२११०२)। खार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५)॥ (१)॥ ॥ किरति। 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। कृणाति। 'कृ हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰) वा। करोति। 'जुकृष्' (तु॰ उ० अ०) वा। विच् (३१२१७५) कर् चासौ पटधा यद्वा करस्य पटः। शकन्ष्वादिः (वा॰ ६१९१९४)॥ (२)॥ ॥ । द्वे 'प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्यवस्त्रखण्डस्य'। खामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—इलाह। सुकुटस्तु-मिलनलादिदुष्टजीर्णवस्रखण्डस्य॥

वस्त्रमाच्छाद्नं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

चेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰)। पून् (उ॰ ४।१५९)॥ (१) ॥ ॥ आच्छाबतेऽनेन ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥:॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेणित्' (उ॰ ४।११८) इलसुन् ॥ (३) ॥:॥ चिल्यतेऽनेन । 'चिल वसने' (तु॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४। १।४१)।—'कल्पचेलर्-' (६।३।४३) इति टित्त्वनिपात-नाद्वा डीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिष्ठ । नपुंसकं तु चसने'। इति मेदिनी ॥ (४) ॥ शा वस्यते उनेन । ल्युट् (३।३।११७) 'वसनं छादने बस्ने' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'अंद्र्य: सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः' (इति हैमः)। अंग्र्न् कायंति । कः (३।२।३) । यद्वा अंग्रुमिः काशते । 'काश्र दीप्ताै' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'अंशुकं श्रक्षणवस्त्रे स्याद्वसमात्री-त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ "। 'पदोऽस्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः 'वस्त्रस्य'॥

सुचेलकः पटोऽस्री

स्थिति ॥ शोभनं चेलमेव । खार्थं कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । खार्थिकाः प्रकृतितो लिक्नवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि, (५।)॥ (१)॥ ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'पट विस्तारे' (चु॰ उ॰ से॰) वा । अध् (३।१।१३४)। यद्वा पव्यतेऽनेन । 'पट मासने' (चु॰ उ॰ से॰)। 'खनो घ च' (३।३।१२१) इति घो घित्त्वा-दन्यसादपि। 'इलक्ष' (३।३।१२१) इति घो चित्त्वा-कलाद्द्व्यमावः। 'कचिदपवादविषयेऽप्युत्सगोंऽभिनिविशते' () इति घन्विषये 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा—' अर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८)—इति मुकुटः। तम्र। परिगणनात्। 'पटिश्वित्रपटे वस्नेऽस्नी, प्रियालद्वमे

पुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अस्ती' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः। उक्तरभसमेदिन्योः 'अस्ती' इति दर्शनात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शोभनचस्त्रस्य'॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अशुते । इन् (उ॰ ४।११८) 'वराशिनां' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥ शा 'वरासिः स्थात्स्वज्ञवरे वरासिः स्थूलशाटके' इति दन्लान्तेषु रमसः॥ (१) ॥ शा शटती । 'शट कजादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) । स्थूलश्वासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥ शा 'वराशिनां' इल्यन्वयः ॥ शे॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' । चलार एकाश्वाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छद्पटः

नीति ॥ निचोल्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घल् (३१३१९) । यद्वा चोज्यते । 'चुड कृतौ' चुरादिः । घल् (३१३१९९) । डलयोरेकलम् । 'निचोलं तु नपुंसकम्' इति रमसः ।—िलयां 'निचोली' इलि —इति राजदेवः ॥ः॥ निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्पादिज्ञलाख्यमहीरुहें' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ः॥ प्रच्छदति । प्रच्छवते वा । 'छद् संवरणे' (चु॰ उ॰ से॰) । अच् (३१९१९४४) । घः (३१९१९०) वा प्रच्छावतेऽनेन वा । चुरादिण्यन्तात् घः (३१३१९८) । 'छादेर्घे-' (६१४९६) इति हस्तः । प्रच्छद्यासौ पदश्व ॥ (२) ॥ः॥ द्वे 'डोळिकाद्यावरणपदस्य' ।—स्त्रीपिधानपटस्य 'चुरका' इति ख्यातस्य—इस्यन्ये ॥—येन तूलक्ष्यादि प्रच्छावते तस्य—इति स्वामी ॥

समी रहाककम्वली ॥ ११६॥

सेति ॥ रमते । किए । (३।२।१७८) । 'गमादीनां को' (या॰ ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति । किए (३।२।१७८) । रत् चासौ लक्ष । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः । यद्वा रमणम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । रत् कीडा लक्यतेऽनेन । 'लक आखादने' ( ) घः (३।३।१९८) । रतं लाति । कुन् (उ॰ २।३२) वा । 'र्लुकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा 'कम्ब गतौ' ( )। वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कल्म् । संज्ञापूर्वकलानलोपो न । 'कम्बलः किमिसाल्लयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ हे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधों शुके।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥ ॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'ब्येन् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । त्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ परिधीयते । 'डुधान् धारणे' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'कृत्लत्युटः' (३।३।११३)

इति ल्युट्॥ (३) ॥०॥ अथोदेहभागस्यांश्चकम् ॥ (४) ॥०॥ चलारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समो बृहतिका तथा ॥ ११७॥ संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाचिति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घन् । 'उपसर्ग-स्य घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ उत्तरे फर्भ्यमागे आसज्यते । 'घन्न सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥ 'यृहती वसनान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ वृहत्येव । 'वृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥॥॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।१९७) 'संव्यानं छद्नेऽञ्चके' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (४) ॥॥॥ उत्तरस्मिन्देह-भागे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥॥॥ पन्च 'उपरिचस्त्रस्य'॥

चोलकूर्पासको स्त्रियाः।

चोळेति ॥ चोल्यतेऽनेन । 'नुल समुच्छ्ये' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।३।५६)। घः (३।३।९९) वा। अल्पश्रोलः। गौरादिः (४।९।४९)। चोली॥ (१)॥॥॥ 'कूर्परः स्यात्कफोणो च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मे-दिनी)। कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा। 'अस उपवेशने' (स॰ प॰ से॰)। कूर्परे आस्ते वा। 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰)। घल् (३।३।९९)। अच् (३।९।१३४) वा। पृथोदरादिः (६।३।१०९)। सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'कूर्पासस्त्वर्धचोलकः' इति हारावली॥ (१)॥॥—आ-प्रपदीनकज्ञुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्जुलिशाख्यस्य' द्वे—इति स्नामी॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८॥

नीति ॥ नितरां शीर्थेते हिमानिलायत्र । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'शृ वायुवर्णनिवृत्तेष्ठु' (वा॰ ३।३।२१) इति घम् । 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रावरणस्य' ॥

अधीरकं वरस्रीणां स्याचण्डातकमंशुकम्।

अर्धेति ॥ 'करोरर्धम्' । 'अर्ध नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । अर्धोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरिलयमति । कुन् (उ॰ २।३२)। 'अर्थोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चरण्डातकः स्मृतः' इति पुंस्काण्डे वोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ल-हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'स्त्रियाः' इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽप्येतावुपमानादिति सुभूतिः ॥ दे स्त्रीपुंसकंनुलिकायाः'—इति मुकुटः ॥

स्याच्चिप्चाप्रपदीनं तत्प्राप्तोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५१२१८)॥ (१) ॥ ।॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥ ॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तसम्बमानवस्त्रस्य'॥ अस्त्री वितानमुष्ट्योचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घल् (३।३।१९)। 'वितानो यह उस्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । द्वीवं वृत्तविशेषे स्थाधिलिहो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कर्ष्वं लोच्यते ।
'लोचृ दर्शने (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । अच् (३।१।१३४)।
घल् (३।३।१९) वा । कुत्वं तु 'निष्टायामनिटः' (वा॰ ७।
३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्लात् ॥ (१) ॥ ॥ हे
'वितानस्य' 'चंदवा' इति स्थातस्य ॥

दृष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुप वैकृत्ये' (दि॰ प॰ अ॰) । ण्य-न्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोपो णौ' (६।४।९०) इत्यू: । 'दूष्यं त्रिपु दूपणीये क्षीयं वस्त्रे च तद्वृहे' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥। आद्येन कुटरपटकुटीपटवासादिप्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'पिय् व-ग्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'श्चितिचिमीनां दीर्घथ' (उ॰ २। २५) इति रक् ॥ (१) ॥ ः॥ जवस्रस्याम् । 'जुः' सीत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५) ॥ ः॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे', (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥ ः॥ तिरस्करोति । प्रह्यादिसात् (३।११२४) णिनः । निपातनादृद्धभावः । संज्ञापूर्वकसाद्वाः ॥ ॥ तिरस्क्रियतेऽनया । स्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्क-रणी'॥ (३) ॥ ः॥ त्रीणि 'द्यवधानपट्याः' कनात' इति स्थातायाः ॥

क्कचित् 'पर्योह्विका परिकरः पर्यक्वथावसिक्थका । अञ्चलं त्वं-श्रुकान्ते स्वानीवी सारसन्थ यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था किया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥ श्री फितकर्म' इति क्वित्पाटः ॥ (१) ॥ ॥ अङ्गं सं-स्कियतेऽनेन । घज् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्रीर-श्रोमाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्धिर्मार्जना मृजा।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृज् शौचालंकरणयोः' नुरादिः। आवादिलात् (वा॰ ३।३।९४) क्तिन् । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट्। णिलोपः (६।४।५१)।—वाहुलकात्तिः—इत्यन्ये॥ (१)॥॥॥ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७)। 'मार्जनो लोग्नशाखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना सुरजध्वनौ' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ भिदायङ् (३।३।१०४)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'ग्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य'॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'युतु वर्तने' (भ्वा॰आ॰से॰)। ण्यन्तः । त्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'पद्छ विशरणादौ' (तु॰ प॰ अ॰) । ण्यन्तः । त्युट् (३।३। ११७) । 'उत्साद्वं समुद्धेखोद्वर्तनोद्वाहनेपु च' इति हैममे-दिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मळीकर-णस्य'॥

आघ्राव आघ्रवः॥ १२१॥

खानम्

आष्ट्रेति ॥ आहवनम् । 'बुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'विभाषाङि स्क्ष्योः' (३।३।५०) इति वा घन् ॥ (१) ॥॥॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (२)॥॥॥ 'व्णा शौचे' (अ॰ प॰ अ॰)। भावे ल्युट् (३।३।११५)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'स्नानस्य'॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथिन' (३।३।१०५) इसङ् । 'चर्चा स्याचर्म-मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिप' (इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८)। 'चर्चिका' । ततः सार्थे ध्यम् (वा० ५।१।१२४)॥ (२)॥॥॥ तिष्ठति । 'ष्टा गतिनिवृत्तों' (भ्वा० प० से०)। वाहुलकातसः । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरिप चुहुदे' इति मेदिनी ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'चन्दनादिना दे-हिचलेपनस्य'॥

अथ प्रवोधनम्।

अनुवोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि०आ०अ०) । भावे त्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥ ॥ अनुपूर्वाद्भावे घम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्वोधनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२॥

पेति ॥ पत्राकारा छेखा । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१। ७८) ॥ (१) ॥ ॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गालिव्यापारः ॥ (२) ॥ ॥ समे ब्रियाम् ॥ ॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य, केस-रादिना तिलकविद्योषस्य'॥

तमालपत्रतिलक्षचित्रकाणि विशेषकम्। द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तिति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतिलात् । 'तमालपत्रं तापिच्ले तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥॥॥ 'तमालिखिलके खक्षे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥॥॥ तिलिति । 'तिल क्षेहने' (तु० प० से०) । क्षुन् (उ० २।३२) । 'तिलकोऽश्व- हमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोन्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकियायाम्' (खु० उ० से०) । क्षुन् (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०९) इति डः। 'चित्रकं तिलके ना तु व्याव्रमिचञ्चपाटिपु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ विशिनिष्ठि । 'शिष्लु विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ज्वुल् (३।१। १३३) । 'चिशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥॥॥ चलारि 'लला- दक्कतस्य तिलकस्य'॥

अथ कुङ्कमम् ॥ १२३॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाहीकपीतनम्। रक्तसंकोचिपशुनं धीरलोहितचन्दनम्॥ १२४॥

अंथेति ॥ 'कुक्कम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शआदाच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इखत्र 'नुम्' इति योगविभागानुम् ॥ (१) ॥ ॥ क-शति, कश्यते वा 'कश शब्दे' ( ) । 'कशेर्म्य च' (७० ४।३२) इतीरन् ।-- 'गम्भीरादयथ'-इति मुकुट एत-त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुक्कमेsपि स्यादृङ्कपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥:॥ अग्नि-रिव शिखा केसरोऽस्य। 'अथाश्चिश्चिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कङ्कमे-Sपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इलप् । 'बरो वृतौ । विटे जामातिर श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घु-सृणे किंचिदिष्टे' इति हैमः । 'काइमीरजं चित्तिशिखं वा-हिकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥ ॥ वल्हते । 'वल्ह प्राधान्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादीकन्। व-भवम् 'कच्छादिभ्यक्ष' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिञ्जनोर्नारमदेशयोः' (इति त्रि-काण्डरोपः) ॥ श। 'कारमीरं चारु वाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाचार्विप ॥ (५) ॥ ॥ पीतं करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति ण्यन्ताह्युः (३।१। १३३)। यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०)। वा-हुलकात्तनन्, गुणाभावथ । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६)

रज्यते सम । 'गलार्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ 'रकं नील्यादिरश्चिते । कुङ्कमेऽसञ्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' (इति हैमः) ॥ (७) ॥ शा संकोचित, संकुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ट-म्भविलेखनेपु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। घम् (३।३।१९) वा ।—संकुचित—इति मुकुटो न सम्य-क् ॥ 'कुच संकोचने' इलस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रस-द्वात् । 'संकोचो मीनभेदे च वन्धं क्षीवं तु कुडूमे' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ।। पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्यु-नन् । 'पिशुनं कुडूमेऽपि च । कपिवके च काके ना सूच-कक्र्योस्त्रिपु । पृक्कायां पिश्रुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (९) ॥ ।। दधाति । धीयते वा । 'डुधात्र् धारणादी' (जु॰ उ॰ से॰)। 'सुसूधाञ्ग्रधिभ्यः कन्' (उ॰ २।२४)। 'धुमा-स्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'धीरो धैर्यान्वित स्वैरे वुधे क्षीयं तु कुक्कुमे ॥ (१०) ॥*॥ लोहितं च ॥*॥ लोहितमि । 'छोहितं रक्तगोशीषें कुङ्कमे' रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ शा एकादश 'कुङ्कमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥ राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलको द्वमामयः।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पाळने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इतः । प्रज्ञायण् (५। ४।३८) । अजादिलात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रदः ॥ (१) ॥ ॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने (चु॰ प॰से॰)। प्राग्वत् ॥ (२) ॥ ॥ जायते। 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु— वाहुलकात्तुगात्वाभावश्च— इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥ ॥ गौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४)। 'ऋदोरप्' (३३।५७) वा यव एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८)। 'यावोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ न लज्यते स्म । 'ओ लस्जी त्रीडे' (तु॰ आ॰ से॰) । वाहुलकात्तन् । यद्वा न लक्यते स्म । अभक्ष्यलात् । कः (३।२।१०२) यद्वा न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा॰ ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥ ॥ हमाणामामयः ॥ (६) ॥ ॥ घर् 'लाक्षाः' 'महावर्' इति ख्यातस्य ॥

लवक्नं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ छुनाति, द्धयते, वा ! 'तरत्यादिभ्यश्व' (उ॰ १। १२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥ ॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शाक्षपाधिवादिः (वा॰ २।१७८) ॥ (२) ॥ ॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस ॥ (३) ॥ ॥ ॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम्॥ १२५॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अधिति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (स्वा॰

प॰ से॰) जुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ कालस्य वर्णस्ये-दम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । सार्थे कन् (इापि॰ ५।४। ५) ॥३॥ क्रचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् । 'स-वैत्राप्तिकलिभ्याम्' (वा॰ ४।२।) इति ढक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥३॥ अनुस्त्रियते । 'स् गतो' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ष्यत् (३।१। १२४) । कालेन वस्तुनानुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिशपाद्धमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'स्रगन्धद्रव्यभेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् । वंशकागुरुराजाईलोइं रुमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ॥ क्रीचत् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२। ११५)। 'राजाई वंशिकं नतम् । वनद्वमः परमदो वंशकं छोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ ।। न गुरु। यसाद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंति लघुनाम च' इति वोपालितः । 'अगुरुस्लगरौ लघौ । शिंशिपायाम्' इति हैमः। ('अगुर्वगेरु राजाईम्' इति हैमः)॥ (२) ॥ श। रा-जानमहिति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इखच्। 'राजाई जोक्नके क्लीवं राजयोग्येऽभिषेयवत्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ छह्यते । 'छह गार्घ्वे' ( ) । घय् (४।३।१९) । रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।— 'छुंत्रो हः'-इति सुकुटस्लपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्रके लोहं जोक्नके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ।। कृमिभिर्जन्य-ते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति ङः ॥ (५)॥:॥ जुङ्गति। जुङ्गधते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २। ३२) । प्रुपोदरादिः (६।३।१०९) । वाहुलकाद्भुणो वा ॥ (६) ॥ ('अगुर प्रवरं होहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति शाश्वतः ॥*॥ पद् 'अगुरुणः' ॥

.कालागुर्वगुरु

केति ॥ कार्ल च तदगुरु च ॥ (१) ॥::॥—'कालागुर्व-प्यगुरूच्यते'—इति सुभूतिः । हे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तनमङ्गल्या मल्लिगन्धि यत्।

स्यादिति ॥ मिल्लकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच' (५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मिल्लगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः स्यात्रायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके । क्षियां शम्यामधःपुष्पी-मिलिग्रुक्रवचासु च । रोचनायामयो द्वि क्षीवं शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः' ॥

यक्षघूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥ बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।११३१) 'कर्मण्यण्' (३।२११) ॥ (१) ॥ श॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥ श॥ न राति दुःखम् । वाहुलकालक् ॥ श॥—रालः—इति खामी। 'अरालः सर्जवकयोः इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको चिहुचल्लभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥ श॥ सर्वे रस्यते । 'रस आखादने' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः। ण्यन्तः । धन् (३१३१९)। अच् (३१३१५६) वा। सर्वे रसा यस्मिन् वा। नानाकृतिगन्धलात्॥ (४) ॥ श॥ वहूनि रूपाण्यस्य । 'बहु-रूपः सरे विष्णो सरटे धूपके शिवे' इति हैमः॥ (५)॥ श॥ पद्य 'रालस्य'॥

अथ वृक्ध्यकित्रमध्यकौ।

अथेति ॥ वक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्रासौ धूपश्र । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुग-न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य'॥

तुरुकः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु॰ प॰ से॰) । बाहु-लकादुस्, गुणाभावश्च । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'तुरुष्कः सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति वि-श्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ।।। पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ।--- पिण्डति । 'पिडि गतौ'---इति मुकुटश्चिन्सः। 'पडि गती' इलस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-कयोरि । ओड्पुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जुरभेदयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ सिह्यति 'सिह प्रीतौ' (दि॰ प॰ से॰)। अन्तर्भावित-ण्यर्थः । वाहुलकाल्लक् । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (३) ॥ अ। यवनदेशे भवः। 'तत्र भवः'(४।३।५२) इलण्। याव्यते वा । यौतेर्ण्यन्ताह्युट् (३।३।१९३) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'सिल्हाख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥ अथ पायसः॥ १२८॥

श्रीवासो वृक्षपूरोऽपि श्रीवेष्टसरलद्भवौ ।

अथेति ॥ पय एव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । पयसो विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इस्यण् । 'सरलद्रवः श्रीपिष्टो द्धिक्षीरघृताह्वयः' इति रमसः । 'पायसस्तु क्षीवपुंसोः श्रीवासपरमात्रयोः' (इति मेदिनी) । (१) ॥*॥ श्रियोः वासः । 'श्रीवासो वृक्षपूपे स्थात् पङ्को मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीवासो वासव्य, इति वा ।

'श्रीवेंपरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ 'वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे' इति रमसः। धूप्यतेऽनेन। 'धूप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३। १८)। वृक्षनामा धूपः। शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)॥ (३)॥॥॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः। तचूर्णेन जनितत्वात्— इति मुकुटः॥॥॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेश्रो नि-र्थासः—इत्याहुः॥ (४)॥॥॥ सरलस्य देवदारोद्रवः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'सरलद्रवस्य'॥

स्गनाभिर्धृगमदः कस्तूरी च

सृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥ ॥ मृगस्य मदः ॥ (१) ॥ ॥ कसति गन्धोऽस्याः । 'कस गतौं' (भ्वा०प०से०)। सर्जादित्वात् (उ०४।९०) करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (३) ॥ ॥ मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥ ॥ 'मदः' अपि । 'मद्ो रेतिस कस्तूर्याम्' इति मेदिनी ॥ ॥ 'मुख्यरादक्षत्रिये नाभिः पुंसि, प्राण्यक्षके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति रससात् 'नाभिः' अपि ॥ ॥ त्रीणि 'कस्तूर्याः' ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा॰प॰से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ ॥ रलयोरेकत्वात् 'कोरकम्' अपि । 'कोरकोऽली कुब्बले स्यात्ककोलकमृणालयोः'(इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ ककन्तेऽत्र । 'कक लौल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । कक् च तत् कोलं च । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (२) ।॥ ॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'फलकर्पूरस्य' 'गद्खला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमिस्रयाम्।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताओ्रो हिमवालुका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु०प०से०) । कृणाति । 'कृष् हिंसायाम्' (क्रया० उ० से०) वा । करोति । 'डुकृष् करणे' (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।— कल्पते । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादिलात् (उ०४।९०) करः—इति खामिमुकुटी । तिबन्लम् । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इति लक्ष्य दुर्वारलात् । वाहुकलात्तरमावो वा वोध्यः ॥ (१) ॥३॥ घनो दढः सारोऽस्य । 'घनः सान्त्रे दढे दार्व्यं इति विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतलात् शिताभ्राकारलाच । 'घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥३॥ सितं थैत्यं बन्धनं वा चन्द्रं वा अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'कर्मण्यण्'

(३१२११)। सितं शौक्ष्रचमध्रयति स्तसंवद्धम्, इति वा।
ग्रुक्कलात् सिताभ्रमिव वा॥ । 'सिताभः' इति वा पाठः।
सिता आमा यस्य॥ (४)॥ श॥ हिमा चासौ वालुका च॥
(५)॥ ॥ 'वेणुसारस्तु (रेणुकावर्ण) कर्पूरो चन्द्रभस्म
हिमाह्मयम्। वेधकः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ ॥ पत्र
'कर्पूरस्य'॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः श्थिरभागोऽस्य । गन्ध एवं सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥ ॥ मलये जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३१२१९७) ॥ (२) ॥ ॥ भद्रा श्रीरस्य । 'हस्तिजासन्तरे भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ चन्द-यति । 'चिद आहादे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । त्युद् (३१४१११३) ॥ (४) ॥ ॥ 'मालयसु स्याच्छ्रीसण्डो राहिणश्च सः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ चलारि 'चन्द-नस्य' ॥

तैलपर्णिकगोशीर्पे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलिति ॥ तिलपणें बृक्षमेदे जाता । 'तत्र जातः' (४। ३।२५) इल्लण् । डीप् (४।२।५) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हलः । 'तैल्लपणीं मल्यजे श्रीवासे सिह्नकेऽपि च' (इति मेदिनी)॥(१)॥॥॥ गोः शीर्षमिव ।—तैलपणेंगोशीर्षी गिरी आकरावस्य—इति खामी॥ (१)॥॥॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् । 'तेलवर्णं चन्दनम् । 'हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् ।

तिलपणीं तु पत्राङ्गं रक्षनं रक्तचन्दनम् । कुचन्दनं च

तिलेति॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः। 'पाककर्ण-' (४।९। ६४) इति डीप्। यद्वा तिलपर्णा नदी आकरोऽस्याः॥ (१)॥॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति। 'अगि गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।९।९३४)। 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजें पद्यके रक्तवन्दने' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥। रङ्गयति। 'रञ्जरागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ष्यन्तः। युच् (उ॰ २।७८)। त्युद् (३।३।९५३) वा। 'रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तवन्दने' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥। रक्तं च तचन्दनं च॥ (४)॥॥॥ निर्वन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम्। कौ चन्दनम्। इव वा। कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यसाद्वा। 'कुत्चन्दनं च पत्राङ्गं द्वभेदे रक्तचन्दने' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'र-क्तचन्दनस्य'॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥ अथेति ॥ जालाः कोशः ॥*॥ जातिरि । 'जातिजाती- फलेडिप च' इति रमसः ॥॥॥ 'कोषोडिप्रकृते पेर्यां पात्रे जातिकोषे' इति रमसः ॥ (१)॥॥॥ जात्याः फलम् ॥॥॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लामे जातिकोषे वाणात्रे फलकेडिप च' इति रदः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति स्यातस्य ॥

कर्पूरागरकस्तूरीककोलैर्यक्षकर्मः।

केति ॥ कर्प्रादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्दमः ॥
(१) ॥ ॥ 'कर्प्रागुरुकस्त्रीककोलघुस्रणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इच्यते' इति व्यािः । 'कुक्रुमागरुकस्त्रीकर्प्रं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥ ॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥
गात्रासुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३॥

भैति ॥ गात्रमजुलिप्यते यया । 'करणा-' (३।३।११७)

इति ल्युट् ॥ (१) ॥ ॥ वर्त्यते । 'वृतु वर्तने' (भवा० आ०

सै०)। ष्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिभेषजिनमाणे नयनाज्ञनलेखयोः । गात्राजुलेपनी दीपदशादीपेषु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वर्णं करोति । ण्वुल् (३।
१।१३३) ॥ (३) ॥ ॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे'
(तु० उ० अ०)। ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि
'गात्राजुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगनिधद्वव्यस्य' । द्वौ

हौ मिन्नार्थो—इत्येके । 'गात्राजुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विकेपनम् । वर्णकं चाथ विन्छित्तः स्त्रीकषायोऽङ्गरागगक्ते' इति रमसात् । आद्यद्यमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं
धृष्ठचम्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) । घल् (३१३१९९) । 'चूर्णों धूलों क्षारमेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपा-षाः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य'॥

भावितं वासितं त्रिषु।

मिति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकस्कने' (भु॰ ग॰ सू॰) इति व्यन्तात् कः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ वास्यते स्म । 'वस स्नेहनादों' (जु॰ उ॰ से॰)। कः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते हते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्रव्यान्तरमावितस्य' ॥ संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तद्धिवासनम्॥१३४

संस्केति ॥ माङ्गस्यधूपादिभिवंद्वादीनां ताम्यूछादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसे-वायाम्' चुरादिः । स्युट् (३।३।११३)॥ (१)॥॥ एकम् 'गम्धपुष्पोपचारस्य'॥

१—विच्छित्त्यादित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

माल्यं मालास्रजौ मुर्झि

मेति ॥ मूर्प्नि शिरित । इदमतस्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वां । आ । से ०)। ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा ॰ ५।१। १२४) । 'माल्यं कुसुमतत्स्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ घञ् (३।३।१९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पक्षौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ । सञ्यते । सजति सुखं वा । 'सज विसर्गे' (तु ॰ प ॰ अ ॰) । 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इति किन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मूर्प्सिधृतायाः कुसुमावलेः'॥

केशमध्ये तु गर्भकः।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-'(५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य'॥

प्रभ्रष्टकं शिखालिम्ब

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् ॥ प्रश्नंशितुं प्रवृत्तम् । 'श्रंशु अधःपतने' (दि॰ प॰ से॰) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तिरे च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

िविति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं छछाटपर्यन्तम् । छछाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'छछादधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमुजुलम्बि स्थात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कष्ठादूर्धं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'छवि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥॥॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य'॥

वैकक्षकं तु तत्।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षसुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ यदुरसि उपवीतविर्त्तर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥ ॥ एकम् 'यज्ञोपवीतविर्त्तर्यम्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

रीति ॥ शिखाक्षिप्तं मास्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥कः॥ शिक्कति । 'शिखि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुल-कादरः । आगमशास्त्रस्मानिस्यलान्न नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य'॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियक्ने' अदन्तश्चगदिः । 'ण्यासश्चन्थो युच्' (३।३।१०७)॥ (१)॥ ॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किन्चिक्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घञ् (३।३।१८)। अधिकरणे (३।३।१९) च ॥ ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः। 'स्पन्द् प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शिन्द्पादिरचनायाः'॥

आभोगः परिपूर्णता।

आसोग इति ॥ आमोजनम् । प्राग्वत् घज् (३।३।१८) । 'आसोगो वरुणच्छन्ने पूर्णतायलयोरिप' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ परितः पूर्वते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था –' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम् –' (८। २।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१। १९९) ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः' ॥ उपधानं तूपवर्द्दः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'करणा–' (३।३।१९७) इति त्युट् ॥ (१) ॥॥॥ उपदृष्कतेऽत्र । अनेन वा। 'वृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वृहू उद्यमने' (तु॰ प॰ से॰) वा। घन् (३।३।१९)॥(२)॥॥॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य'॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शिति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) 'सं-श्वायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७। ४।२२) इत्ययङ् । 'श्वाय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३। १९३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥ ॥ ल्युट् (३।३।१९७) अपि । 'श्वायनं सुरते निद्राशय्ययोध नपुंसकम्' (इति मेदि-नी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तूिलकादेः' मुकुटस्तु—शय्या-मात्रस्य—इति व्याख्यत् ॥

मञ्जपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्टया समाः।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ परितोऽङ्काते। 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घम् (३।२।१९)। 'परे-श्व घाङ्कगोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम्। 'पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कर्र्वपार्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी ॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ स्वस्यते निद्रालुभिः। 'स्वट काङ्कायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अग्रप्रुषि-' (उ॰ १।१५१) इति क्कृन्॥ (४)॥॥॥ चलारि 'पर्यङ्कस्य'॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच् कोपान्तेनाकेशम्' इति दमयन्तीश्चेपात् ॥

(३।२।७५)। गा गच्छित्रन्दुरित । 'इते' (५।३।९६) इति कन्। गे गगने इन्दुरित, इति वा ॥ (१) ॥॥ कन्यते । 'किंद आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुः। कं सुखं ददाति, दयते, यति, यच्छिति, वा। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।९८०) दुः। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवित, वा। 'दु दु उपतापे' (भ्वा॰प॰अ॰)। 'दु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा। प्राग्वत् ॥ (२)॥॥॥ 'वीटा' इलिप भारते ॥॥॥ द्वे 'कन्दुकस्य' 'गेंद्' इति ख्यातस्य।—'गालमसूरिया' इति ख्यातस्य—इसन्ये॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्ती' (दि॰ आ॰ से॰) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः धम् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥॥॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥॥॥ 'दीपस्तु स्नेहादाः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिदींषातिलक इल-पि । शिखातरुदींपचृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लीचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥॥॥ द्वे 'दीपस्य' ॥

पीठमासनम् ॥ १३८॥

पीति ॥ पठन्सर्त्र । 'पिठ हिंसासंक्षेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इलक्ष' (२।३।१२१) इति घन् । वाहुलकाद्दीर्घः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । वाहुलका-द्वक् । 'विष्टरः पीठमिश्रयाम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आस-नस्य' ॥

समुद्रकः संपुरकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्विप' (वा० ३।२।४८) इति डः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपु-त्यते । 'पुट संश्वेषणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपुटस्य' ॥

प्रतिब्राहः पतद्रहः।

प्रेति ॥ प्रति एहाति । 'विभाषा प्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥ ॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्वहे । योग्येभ्यो विधिवहेये तद्वृहे च प्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ पततो प्रहः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कड्केतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । त्युट् (३।३।१९७) । 'प्रसाधनी तु कङ्कलां सिद्धौ,

१—कञ्जलस्येदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कति-ोपान्तेनाकेशम्' इति दमयन्तीस्रेपात् ॥ वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ कङ्कते । 'किक गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । 'केऽणः' (७। ४।१३) इति हलः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । कङ्केष्वति । कुन् (उ॰ २।३२) ।—कङ्किती । 'किक लौल्ये'—इति मुकुटः । तम्र । तस्यानिदित्त्वान् । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कती तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीवनकाण्डे च ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्ही' इति ह्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९॥

पीति ॥ पिष्टमति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥॥॥
पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' जुरादिः । घः (३।
३।११८) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। पटं वासयति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥
(२)॥॥। द्वे 'पिष्टातस्य' 'वुका' इति ख्यातस्य ॥
दर्पणे मक्तरादशौं

देति ॥ दर्पयति । 'दप ह्पेमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्यादिः (३।१।१३४) । 'दप संवीपने' चुरा-दिवां । 'आदर्शों देपेणः प्रोक्तः' इस्तमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'मकुरदर्दुरौ' (उ॰ १४०) इति साधः ॥॥॥ मुख्यति ज्योतिः । 'मुच्छ मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो झुकारः । 'मकुरः स्थान्मुकुरव-ह्पेण वकुलहमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥॥॥—'म-इरः'—इस्यन्ये ॥ (२) ॥॥॥ आहर्यते रूपमत्र । 'दिशेद् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ०) । 'हल्क्थ' (३।३।१२१) इति घन् । 'आद्दाें दर्पण टीकाप्रतिपुत्तकयोरिप' (इति मेदिनी) ॥॥॥ त्रीणि 'दर्पणस्य'॥

व्यजनं तालवन्तकम्।

ब्येति ॥ व्यजन्सनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। करणे त्युट् (३।३।१९७)। 'वा यो' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुळं तिण' (वा॰ २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव वन्धनसस्य । 'बृन्तं प्रसववन्धे स्याद्धटधाराकुचा-प्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिगोंत्रजननकुलान्यमिनजान्वयौ । क्राेऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तजु विस्तारे' (तु॰ उ॰ से॰) ।

क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्की गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१४५) । 'गोत्रा भगव्ययोगीत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवीधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰आ॰से॰)। 'जन जनने' वा। (जु॰ प॰ से॰)। ष्यन्तः। 'कर्मणि ल्युद्' (३।३।११३)। 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰आ॰से॰)। वाहुलकाल्लक् । कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा॰प॰से॰) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ हीवं कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घन् (३।३।१९)। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्व' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृ-दिनं । यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेद-भिजनः ख्यातौ जनमभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान् (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अन्वीयते । 'इ गती' (भ्वा॰ प० अ०)। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा। 'एरच्' (३। ' ३।५६) ॥ (६) ॥ ॥ उरयते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से॰) । घम् (३।३।१९) । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागानुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकाच्छः-वमति । 'भुवसिकुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादि-ष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे प्रष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१९)॥ (८)॥ श्री संतन्य-ते । घन् (३।३।१९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्वमें (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः सं-भवति । आद्ये 'तनोतेः' (वा॰ ३।१।१४०) इति णः । अ-न्यत्र 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (९) ॥🕬 नव 'वंशस्य'॥

वर्णाः स्युर्वाह्मणाद्यः॥१॥

विति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) घन् (३। ३।१९) । वर्ण्यति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजा-दिशुक्रादियन्ने गुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेदरूपाक्ष-रिवेट्यने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्राह्मणादि-वर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रश्नियविद्शूद्राश्चातुर्वण्यमिति स्मृतम्।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियथ विद च श्रद्रश्च । चलार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा॰ ५।१।१२४) इति सार्थे प्यम् ॥

१—- 'कि तह्रपंणमस्ति यत्र सक्छम्' इति धर्मसेनः । अतः क्वीवमिप-- इति सुकुटः ॥

राजवीजी राजवंदयः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अद-न्तः । 'धुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः। यद्वा राज्ञो वीजम्। राजवीजमस्यास्ति । इतिः (५१२१९५) ॥ (१) ॥ श्रा वंशे भवः । दिगादियत् (४१३१५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् ॥ (२) ॥ श्रा द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः॥ २॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । यद्वा वी-जमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।१।१२०) इति यप् ॥ 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥ ॥ कुछे संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुछे संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवस्य-स्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुछस्य संभवः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कुछमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः।

मेति ॥ महच तत् कुलं च । महाकुलखापलम् । 'महा-कुलादञ्खनौ (४।१।१४१) ॥ ॥ महत् कुलमस्य, इति वि-प्रहे तु (महाकुळः) हस्वादिरिप ॥ (१) ॥÷॥ कुलस्यापत्य-म् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥ श। 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्वकत्री' (४।१।१४०) ॥ 'कोलेयकः सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'कुरुयं स्यात्कीकसेऽ यष्टद्रोणीसूर्यामिषे-षु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकीषधी । कुलो-द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥(२) ॥*॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ऋहलोण्येत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥ ॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (४) ॥:॥ संश्वासौ जनश्व । 'स्र**ज्जनं** तु भवेत्ह्रीवसुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुंलीने स्यात् कल्पना-यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साध्रोति धर्म-म् । 'साध संसिद्धौ' (खा॰ प॰ अ॰) । 'कृवापा-' (उ॰ १। १) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सजने चामिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ षद 'कुळीनस्य'॥

ब्रह्मचारी गृहीं वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये॥ ३॥ आश्रमोऽस्री

म्नित ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराब्रह्म । म्निह्म चितुं शीलमस्य । 'कृते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३ २।७८) इति वा पिनिः । यहा ब्रह्म तपो ज्ञानं ना चरस्यजयस्यवस्यम् । 'आवश्यका-' (३।३।९७०) इति पिनिः ॥ (९) ॥ ॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।९९५) ॥ (९)॥ ॥ चन्नमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् ॥ (९) ॥ ॥ ॥ भक्षणशीलः । 'भिक्ष याच्यायम्' (भवा० आ० से०) । 'सनाशंसिमक्ष सः' (३।२।९६८) ॥ (९) ॥ ॥ चलारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवससुदाये

॥ ॥ आश्राम्यन्खत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपित' (दि॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।९९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति इद्धिनं । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । खधमसाधनक्षेशान्त् । 'आश्रमो वद्धाचर्यादी वानप्रस्थे वने मठे । अक्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'ब्रह्सचार्यादीनां'॥ व्रिजात्यग्रजनमभदेववाडवाः ।

विप्रश्च त्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरप्रेऽधि(वि)ज-ननं द्वितीयं मौक्षिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-विंप्राण्डजयोधः पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अग्र आदौ जन्मास्य ॥ अत्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे आतरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ 🕬 भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥ । 'घडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति रमसः ॥ ('वडवाऽश्राकुम्म-दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजल्लियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जा-तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इल्पण् । वाडव इव वा । वा-डनम् । 'वाडु आप्राव्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घर्ज् (३।३। १८)। वालनम्। 'वल निरूपणे' चुरादिवी । घन् (३।३। १८) डलयोरेकलम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽ-पि) दृश्यते' (वा॰ ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः (३।२।३) वा। 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौंघे नपुंसकम्। पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानलें इति मेदिनी ॥ (४) ॥: विप्राति । 'प्रा पूर्तों' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आत-श्रीपसर्गें (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋजे-न्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप क्षेपे' ( ) वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इल्पण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न। त्र-ह्याधीते। 'तदधीते। तद्वेद' (४।२।५९) इल्लण् वा । ब्रह्म जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इखण् वा ॥ (६) ॥ शा 'व-क्रजस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(वे) द्विजः। मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्वात्' इति त्रिकाण्डशेषः । सूत्रक-ण्ठः पुमान् विप्रे खब्बरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षद 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इज्याध्य-यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिप्रहश्च तैर्युक्तः षट्क-मी विप्र उच्यते' ( )॥ (१)॥ ॥ एकं 'षट्कर्मणो विप्रस्य'॥

विद्वान्विपश्चिद्दोषद्वः सन्सुधीः कोविदो वुधः । धीरो मनीषी द्वः प्रद्यः संख्यावान्पण्डितः कविः॥५॥ धीमान्स्रिः कृती कृष्टिर्लेच्यवणी विचक्षणः । दूरदृशी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विव ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । 'क्रटः

शतृ' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वाञ् शानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेदके' इति धर-णिः । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥:॥ दोषं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः॥ (३) ॥ः॥ अस्ति। शता (३।२।१२४) । 'श्रसोरह्रोपः' (६।४।१११) । 'सन्सा-धौ थीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साष्ट्युमयोः क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥<।। सु सुप्तु ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (बा॰ ३।२।१८०) इति किप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ ॥ ॥ कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४)। कोर्नेदस्य विदः। वेत्ति । 'इगुपथ-' (३।९। १३५) इति कः । यद्वा कवि वेदे विदा थस्य । 'विदं ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बुष्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति मेदिनी) ॥ (७)॥ ॥ घियं राति। 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰)। अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे हीवं तु कुङ्कमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८) ॥*॥ मनीषास्यास्ति । त्रीह्यादिलात् (५।२।११६) इनिः॥(९) ॥≄॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ज्ञो त्रह्मसुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥॥ एवं प्रज्ञः। 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योपिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्थास्ति । 'प्रज्ञा-श्रदा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या विचारणास्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥#॥ पण्ड्य-तेऽनया। 'पडि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'गुरोश्व' (३।३। १०३) इसः । 'पण्डः पण्डे थियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी)। पण्डा जातास्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतन् । यद्वा पण्डते स्म । 'गलर्था-' (३।४।५४) इति क्तः । इट् (जरा३५)॥ (१३)॥ ॥ कवते, कौति, वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) वा। 'अच् इः' (उ०४।१३९)।—'कवृवणें'—इति मुकुटश्चिन्सः । तस्यौ-ष्ठयान्तलात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ठयान्तेषु पाठात् । 'कविर्वा-ल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंति स्यात्खलीने तु योपिति' (इति मेदिनी)॥ (१४)॥#॥ धीरस्यास्ति । सृतुप् (५।२। 994)। 'धीमान् पण्डिते च वृहस्पतौ' (इति मेदिनी)॥ (१५) ॥ ॥ सूते, सूयते, वा । 'बूङ् प्रसवे' (अ॰ आ॰ से॰)। 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि॰ आ॰ से॰) वा । 'सूङः क्रिः' (उ॰ ४।६४) । एतेन—सुवति—इति विग्रहन् ।

खामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुवो दीर्भश्व' इति रिदीघों-इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-दिष्वस्यादर्शनात् ॥ ॥ केचित्तु-। 'सूरोऽर्कहलयोः पुंसि'। सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्-इलाहुः। 'दूरद्वकू कोविदः सूरी' इति रमसः ॥ (१६) ॥ शा प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) । कृतम-नेन । 'इष्टादिभ्यक्ष' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्थात्प-ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥ ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने'(भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलका-त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वात्र गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्री वुधे पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेत्रा तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥ ॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥ ॥ विचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ॰ आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'असनयोः' (वा॰ २।४।५४) 'वहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा ख्याञ् न ॥ (२०) ॥:॥ दूरान् दूराद्वा पश्यति । 'हिशर् प्रेक्षणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। प्रह्मादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि॰' (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥ ॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥ ॥ द्वाविंशतिः 'पण्डितस्य'॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ॥६॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽऽधीते । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' (५। २।८४) इति वा श्रोत्रियक्षिपाखते ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे 'तद्वधीते तद्वेद' (४।२।५९) इसण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संपूर्ण- शास्त्राध्यायनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेलाधीयतेऽस्मात् । 'इडश्व' (३।३।२१) इति घम् ॥ (१) ॥:>॥ अध्यापयति । ज्वुल् (३।१।१३३)॥ (२) ॥:>॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१) ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य'॥

अथ स निषेकादिकहुरः।

अधिति ॥ सोऽध्यापकः । निषको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । ग्रणाति धर्मादि । गिरस्यज्ञानं वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या॰ प॰ से॰) । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा । 'कृपोरुच' (उ॰ १।२४) इत्युः । 'गुरुक्रिलिक्त्र्यां महति वुजरालघुनोरिप । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुख (२।१४२) 'निषका-दीनि कर्माण यः करोति यथाविधि । संभावयति चानेन स विप्रो गुरुरुच्यते'॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'संस्कारादि-कर्तुगुरोः'॥

१-मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादक्वतत्वम् ॥ तसात् 'सरश्चारुभटे स्यें' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः॥

मञ्जव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किए (३।२। ५६) तुक्। (६।१।७१) ॥ (१) ॥ ॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ष्यत् (३।१।१२४) । मनुः— 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः। साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२। १४०)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मन्त्र-च्याख्याकर्तुः'॥

आदेषा त्वध्वरे व्रती॥७॥

यष्टा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'विश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ ॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यथ' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्वेन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३। ३६) इति सप्तमी ॥ ॥ वतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।१९५) इतीनिः । यद्वा । व्रतयति । 'व्रताद्वोजनतित्रव्वत्योः' ( ) इति .णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ यजते तृच् (३।१।११३) ॥ (१) ॥ ॥ पृङ्चजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यजमानस्य'॥

स सोमवति दीक्षितः।

स इति ॥ स वर्ती सोमपानवित यागे आदेष्टा सन् ॥ ॥ दीक्षते सा । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादी' (भ्वा० आ० से०)। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतन् (५।२।३६) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील स-माधों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शीलिकामि-' (वा॰ ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥ः॥ पुनः पुनः मृशं वा जयते । '-क्रिया-'समभिहारे-' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥≠॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान्॥ ८॥

येति ॥ यजते सा । 'सुयजोर्ङ्घनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्धोतुः' ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा वृहस्पतिसवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'स्रुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घवर्थे (वा॰ ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पि-भेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'वृहस्पतियागकर्तुः'॥

सोमपीती तु सोमपः।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।— 'इष्टादिभ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिः — इति मुकुंटः ॥ ॥ स्वामी तु — पानं पीश्वम् । 'पातृतुदिवचि —' (उ॰ २।७) इति थक् । 'ग्रुमास्था —' (६।४।६६) इतीलम् । 'सोमपीथः' – इत्याह ॥ (१) ॥ ॥ सोमं पिवति । 'आतो-ऽनुप –' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ ('सोमपाः' इति) दीर्ष-पाठे तु किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ ॥ सर्वदायम् । दीक्षि-तस्तु तत्कालम् ॥ ॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वखदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्व वेदयति । 'विद्वु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । ण्य-न्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'विश्वजिदादियञ्जस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्-' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ शिक्षाद्यङ्गपदक्षोपेते । प्रोच्यते । ल्युद् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्व' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य-' (वा०२।३।३६) इति सप्तमी॥ ॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः'॥

गुरोस्तु यः।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाल्रन्था प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गलर्था-' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥≈॥ 'गुरुकुळवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १०॥

स्विति ॥ सुतवान् 'पुत्र् अभिषवे' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'सुयजोर्ड्वनिप्' (३।२।१०३)। तुक् (६।१।७१)॥ (१)॥॥॥ अभिषवेऽवसृथक्वाने ॥॥ एकम् 'स्नातंकस्य'॥

छाञ्चान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा-दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥ ॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'श्रयवासवा-सि—' (६।३।१८) इत्सळुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये च-ण्डाले प्रान्तगेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टो' (अ॰ प॰ से॰) । 'एतिस्तुशास्—' (३।९। १०९) इति क्यम् । 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) 'शासिव-सि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिष्यस्य'॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते-' (४।२।५९)

इल्ल्ण्। शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-भन्ते। 'शेषे' (४।२।९२) इल्ल्ण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-कल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते। 'प्रयोजनम्' (५।१-१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्याल-क्षणकल्पान्ताच' (वा॰ ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शाक्षे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमारकृथवेदानाम्'॥

एकब्रह्मवताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः॥ ११ ॥

एकेति ॥ त्रह्म वेदस्तद्ध्ययनत्रतमप्युपचाराद्रह्म । ए-कस्मिन् त्रह्मणि त्रताचरणं येषां ते । सिथः परस्परम् ॥॥॥ समानं त्रह्म चरन्ति । 'त्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे त्रह्मचारिणे' (६।३।८६) इति समानस्य सः॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'समानशास्त्राध्येतृणास्'॥

सतीर्थास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीथें वसन्ति । 'समानतीथें वासी' (४।४१९०७) इति यत् । 'तीथें ये' (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥॥ हे 'सहाध्यायिनाम्'॥

चितवानित्रमित्रचित्।

चीति ॥ अग्निमचैपीत् । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति किप् । तुक् (६। १।७१)॥ (१)॥*) एकम् 'अञ्च्युपासकस्य'॥

पारम्पर्यापदेशे खादैतिहामितिहाव्ययम्॥१२॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इस्यण् । चतुर्वणिदिलात् (५।१।१२४) व्यञ् । पारम्पर्यश्चासान्नुपर्वश्वश्व । तस्मिन् ॥ शा 'अनन्तावसथेति ह-'
(५।४।२३) इति व्यः ॥ (१) ॥ शा इस्येवं ह किल ॥ (५)
॥ शा यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पृर्वे च पृर्वतराश्व' इति द्वन्द्वे
'परोवरपरम्परपुत्रपात्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परावेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रस्ययं
परम्पराशब्दो द्वयते' () तिश्वन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्यायेन खप्रस्ययंनियोग एव परम्परादेशविधानात् ।
परम्पराशब्दो द्वयते' () तिश्वन्त्यम् 'अस्ति हि
परम्पराशब्दोऽन्युत्पन्नं प्रातिपदिक्रम्' इति । यद्वा परं
पिपर्ति । पचादाच् (३।९।९३४) । श्वपचाजारभरावत् ।
प्रयोदरादिः (६।३।९०९) ॥ शा हे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपहा ज्ञानमाद्यं खात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतथोपसर्गे' (३।३।१०६) इलाङ् ॥ (१) ॥÷॥ यथोपदेशं विना स्रोक्तनिर्माणे वाल्मी-केर्होनम् ॥÷॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य'॥

ज्ञात्वारस्म उपक्रमः।

होति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । भावे घन् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यथा साने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ख्ञात्वा प्रथमारम्भस्य'॥

यज्ञः सवोऽध्यरो यागः सप्ततन्तुर्नेखः ऋतुः॥ १३॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-पूजादी' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ । 'यहाः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'पुन् अभिषवे' (स्वा॰ ड॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र । अनेन वा। 'धू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। अप् (३।३।५७)। घः (३।३।११८) या । 'सवी यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ।। न ध्वरति । 'ध्यु कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽन्य-' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुमेदे ऋतौ पुसान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घेञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ ॥ सप्तिभ-रछन्दोभिरमिजिह्याभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र 'सितनिगमि-' (उ॰ ११६९) इति तुन् ॥ (५) ॥ ॥ मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'हलध' (३।३।१२९) इति घन् । संज्ञापूर्वकत्वान दृद्धिः । यद्वा 'क्षचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते') इति घन्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥ ॥ करोति । कियते वा । 'कृत्रः कृतुः' (उ.११०)। 'ऋतुर्यशे सुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य'॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं विलः। एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः॥ १४॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घज् (३।३।१८)
'पाठश्व पठने ख्यातो विद्यपर्यां तु योषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥ ॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) ।
'अर्तिस्तुयुहुस्र-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥ ॥ ॥
अतिथीनासदृष्पूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर पूजायाम्' । 'कण्क्वादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रस्ययात'
(३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥ ॥ तृप्यति । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे त्युद् (३।३।११५) ॥ (१)
॥ ॥ वलनम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०)।

१--'नुप्यति' इति नु प्रमादलिखितम् ॥

इन् (उ॰ ४।११८)। 'बिलिवेंखोपहारयोः। करे चामरदण्डे च यहदाक्शरांशयोः। त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च। ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥ ॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्'(३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम्॥ समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः।

आस्थानी क्षीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥ सेति ॥ समजन्सस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा॰ २।४।५६) इति वीभावो न॥ (१)॥ ॥ परितः सीदन्त्यस्याम् 'षद्व विशरणादौ' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰)। संपदादि किए (वा॰ ३।३।१०८)। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥ श। 'वाहुलकात्परेरन्त्यलोपे पर्षद्' च ॥ (२) ॥ शा गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घनर्थे कः (वा॰ ३।३।१०८)। 'अम्बाम्ब-'(८।३।९७) इति पत्वम् । गौरा-दिङीप् (४।१।४१) । 'गोष्टी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सह भान्तस्याम् । 'भा दीप्तां' (अ० प॰ अ॰)। भिदाद्यङ् (३।३।१०६)। 'समाना भान्खस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'समा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः। 'सभा सामा-जिके गोष्ठयां यूतमन्दिरयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ #॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४)। सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा। 'सिमितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ संसीदन्यस्याम् । किप् (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युद (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्खस्याम् । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥ प्राग्वंशः प्राग्हविगेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा॰प॰से॰) । 'ऋतिग्-' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥ ॥ हिवःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थिलर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥ ॥ एकम् 'प्राग्वं-शस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः।

स्रेति ॥ सदिस साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधि द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२। ७८) इति द्शेर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

समासदः समास्ताराः सम्याः सामाजिकाश्च ते । सेति ॥ समायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष-'(३।२।६१) इति किप्॥ (१) ॥ ॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृष् आच्छादने' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'क्रमण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥ ॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'सम्येषु' ॥

अध्वर्यूद्रातृहोतारो यज्ञःसामर्ग्वदः क्रमात्।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः—' (३।१।८) इति क्यन् । 'कव्यध्वरप्टतनस्य—' (७।४।३९) इति छोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।९७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'खृ कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।९८०) हुः ।—अप्युद्धि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणामावात् ॥ (१) ॥॥॥ उद् गायति साम। 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰अ॰)। 'तृन्तृनौ शंसिक्ष-दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ॰२।९५) ॥ (१) ॥॥॥ जुहोति। 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोत्—' (उ॰२।९५) इति साधः ॥ (१) ॥॥॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२। २९) । समासान्तविधेरनित्यलात् 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामचौं विदन्ति । 'सत्सूद्विप—' (३।२। ६१) इति किप् । यजुर्विद्ध्वपुः । सामविदुद्गताः । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विविवशेषाणां' कमादेकैकम् ॥

आग्नीभ्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अमीनिन्धे । 'लि इन्धी दीप्ती' (इ० आ० से०) । किए (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अमीदित्व । अमीधः स्थानम् । 'अमीधः शरणे रण् मं च' (वा० ४।३।१२०) । आमीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अमीघ्रः— इति सुकुटः । तम् । स्फाय्यादिष्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्रकियायाः सत्त्वाच । आमीध्र आयो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युन्नाह्मणाच्छंतिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां घोडशानाम् ॥ (१) ॥॥॥ धनैहेंतुमिः वरणे करणेवां व्रियन्ते । 'युङ् संभक्तौ' (त्रया० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु युज एव ॥॥॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विण्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ यजन्ति । णुल् (३।१।१३३) । 'याज्यकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कालः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्'॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिषिरुहिदृति-' (उ॰ ४।१९९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । 'वेदिः स्यात्पि डते पुमान् । स्नियामङ्ग- लिमुद्रायां स्थात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्–' (६।१।१३७) इति सुर्। 'परिनिवि–' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥ ॥ एकम् 'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे।

सिति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'ग्रल स्थाने' (भ्वा॰प॰से॰)।
'मिथिलादयथ्व' (उ॰ १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ चतन्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'कृवृशृश्वितिभ्यः प्यरच्' (उ॰ २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतसूमेः' ॥—यजार्थ परिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥
चपालो यूपकटकः

चेति ॥ चपति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'सानसिवर्णसि-' (उ॰ ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ यूपस्यात्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥॥ हे 'यूपकट-कस्य' ॥

कुम्वा सुगहना वृतिः॥ १८॥

किति ॥ कुम्च्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा॰, चु॰ प॰ से॰)। 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७) इलङ्॥ (१)॥॥॥ सुगहना निविडा वृतिर्वेष्टनम् । एकम् 'निविडचेष्टनस्य'॥

यूपाप्रं तर्म

व्यिति ॥ यूपस्याश्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३। २।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाश्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिईयोः।

नीति ॥ निर्मथ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा॰प॰से॰) ।
ण्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तहारु च ॥॥॥ ऋच्छति ।
'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिस्रृधमि–'
(उ॰ २।१०२) इत्यनिः । 'अर्रिणविक्षिमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अर्णाः'॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहचनीयौ त्रयोऽग्नयः॥ १९॥

देति ॥ दक्षिणोऽमिः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽमिः । 'सर्वनान्त्रो यृत्तिमात्रे पुंबद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणामिः— इखाइ । तन्न । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये—' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-त्वात् । तन्न च 'समानाधिकरणेन' इखिषकारात् ॥ (१) ॥॥॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' (४।४। ९०) ॥ (१) ॥॥॥ आहूयते प्रीणते प्रक्षित्यते वा हितरत्र । 'कृत्यत्युटः—' (३।३।११३) इखिषकरणेऽनीयर् । यद्वा आह्वनमईति । 'तदईति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥॥॥ इत्वनमईति । 'तदईति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥॥॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संधुक्षणम् । तामिता । यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रित्वमिता, इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽप्तित्रये च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः।

प्रेति ॥ प्रकर्ष नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्र-वेशिते । संस्कृतामी च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'संस्कृतामेः' ॥

समुद्धः परिचाच्योपचाय्यावय्रौ प्रयोगिणः॥ २०॥

यो गाईपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते। तस्मिन्नानाय्यः

य इति ॥ दक्षिणामित्वेन संस्कियते ॥*॥ आनीयते 'आनाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु भ्रा- ध्र्वैदयकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'द्शिणामितः संस्कृतामेः' ॥

अथाय्रायी खाहा च हुतभूक्षिप्रया॥२१॥

अथेति ॥ अमेः स्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-र्हाष् च ॥ (१) ॥ ॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-भ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । खाहास्त्यस्या वा । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ ॥ हुतसुजः प्रिया ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अमेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी घाय्या च या स्याद्गिसमिन्धने।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा॰ ४।३।१२०) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हैंलः' (६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥॥ धीयते पुष्यतेऽप्तरत्या । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या-' (३।१।१२९) इति साधः ॥ (१) ॥॥॥ अमेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् तत्र ॥॥॥ द्वे 'समित्यक्षेपेण चिह्नप्रज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते तस्याः'॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति

१--सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हरूः' (६।४।४९) इलस्यो-पन्यासः प्रामादिकः । तत्स्त्रस्यार्थभातुकाधिकारीयत्वात् । तसात् 'हलस्तद्धितस्य' (६।४!१५०) इलस्योपन्यासो योग्यः ॥ कः। गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः। घञ् (३।३।१८)। युक् (७।३।३३) गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति योगवि-भागात् कः। मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थकम् । तस्याना-कारान्तार्थत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोमिरखदिरेषु च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णगनुष्टुच्वृहतीपद्वित्रिष्टुच्जगत्यतिजगतीशकरीत्यादि एका-क्षरगृद्धा वोध्यम् ॥॥॥ चन्दते । 'चदि आहादने दीप्तौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'चन्देरादेश्व छः' (उ॰ ४।२।१९) इत्यसुन् ॥ (१)॥॥॥ 'प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इ-स्जयः॥॥॥ एकम् 'छन्दसाम्'॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घन् (३।३।१९) । हन्यं च तत् पाकथ । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८)। पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः। 'अनवस्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्ररः' इति याज्ञिकाः ॥ श। चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से॰) । 'भृमृशीतृचरि-' (उ॰ १।७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृचविधिकरणे ( ) अन्नपरत्वं चक्शब्दस्याभ्युपगतम्। 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे केयटस्तु(टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चहराब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इलाह । विश्वप्रकाशे तुः 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इसनेकार्थतोक्ता । 'अय चरः पुमान्हव्यात्रभाण्डयोः' इति मेदिनी च । खामी तु-पक्षं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पाकं न्युत्पच हव्यपाकस्था-ल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इलाहुः । तदसत् ।--इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूपपादमनेकार्धकता-याम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'चरोः' ॥

भामिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याइधियोगतः।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकात् सक् । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संधाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । प्रषोदरादिः ॥ (१) ॥॥॥ श्रते कथिते तसे च पयसि दभ्रो
योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आङ्पूर्वान्मिहेर्दार्धश्च' इति स
उपधादीर्धत्वं च इति दीर्घमध्यं मुकुट आचल्यो तिचन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिश्वायाः' ॥
धवित्रं व्यक्तनं तद्यद्वचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

भ्रेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूज् कम्पने' (क्र्या० उ० से०)। 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिछ्यूसू-' (३।२।

६ — ह्रव्यान्ने यथा— 'हेमपात्रे कृतं दोम्यांमाददानः पयश्चरुम् । भाग्डे यथा— 'उत्पलकान्तिकचरः (लः काञ्चनचरः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः' — इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१८४) इतीत्रः ॥ ॥ धुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) हित्त्वा-द्वणामावादुविङ 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणायं सृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य'॥ पृपदाज्यं सद्ध्याज्ये

प्रिति ॥ पर्पति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । पृषच तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥॥॥ दश्रा सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥॥॥॥ एकं 'दिधिमिश्रितघृतस्य'॥

परमान्नं तु पायसम्।

पेति ॥ परमं च तदर्भ च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥ ॥ पयित-संस्कृतं मक्षाः' (४।२।१६) इल्लण् । पयित हति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्-' (४।२।१४) इल्लतः 'तत्र' इल्लतुकृतेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमानके' इति हैमः । 'पायसस्तु क्लीवपुसीः श्रीवासपरमान्त्रयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्रीरान्नस्य' ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हिति ॥ हूयन्ते प्रीष्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा। 'हु दानादनयोः' (जु॰ प॰ अ॰)। 'अचो यत' (३। १।९०)॥ (१)॥ श्रा कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'अचो यत' (३।१।९०)।—'कवृ वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पोरदुपधात' (३।१।९०) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः। तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात्। 'श्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'णील वर्णें' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकलात्॥ (१)॥ ॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'पित्र्ये' इति यत्। देवानं इत्यम्। पित्रन्नं कत्यम्। देवं रह्यक्वस्ययोः'॥

पात्रं सुवादिकम्॥ २४॥

पेति ॥ पाति, पिवलनेन वा । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) ।'दादिभ्यः ष्ट्रन्'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादशसूत्रादर्शनात् ।
'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमित्रणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्वा स्वति ष्टतादिकम् । 'सु स्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सुवः कः' (उ॰ २।६१) ।— 'घनयें कः'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'सुवः कः' इतिपदोक्तस्य सलात् । आदिना चमसोळ्खळमुसळस्पयादि ॥

१--- 'पात्रामत्रे त्रिषु क्षीवं ख्रुवादौ राजमन्निणि । तीरद्रयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

ध्रेवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः।

भ्रवेति ॥ भ्रवति 'भ्रव स्थैयें' (तु० प० से०) । 'इगुप-ध-' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा 'ध्र स्थेयें' (तु॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । कुटादिलात् (१।२।१) डिलम्। उवक् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्की हरे विष्णी वटे चोत्तानपा-द्जे। वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीवं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाट्योः शालपण्या गीतिसुरमेदयोख्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'हु मृज्' (जु॰ उ॰ अ॰) किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमि-जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्व' (वा॰ ३।२।१७८) इति किप् दीर्घथ ॥ (१) ॥ ॥ स्रवति । 'स्र स्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ०)। 'सुव कः' (उ० २१६१) । 'सुवः पुमान् । सुवो द्वयोहीं मपात्रे शलकीमूर्वयोः लियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ भा 'चिक् च' (उ॰ २।६२) इति स्रवतेश्विक्प्रलयः । सुक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियंः स्त्री-लिङ्गाः । सुवस्तु पुंलिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि द्र्यते' (३।२।१७८) इति कि.प्। दिशेप्रहणाद्विध्यन्तरोपसंप्रहणार्थ-लात् । धातोश्रुगागमः -- इति व्याख्यत् । तन्न । 'चिक च' (उ॰ २।६२) इति सूत्रस्य जागरुकत्वात् । क्रिवेविधानाच । यदपि—'स्रुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्वहुत्वम्—इति । तदपि न भेदापेक्षया ख्रुचः षष्ठयन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवा-साहचर्याद्वयोः स्त्रीलमेव-इति । तदपि न । 'स्नियः' इति विशेषविधेः सलात् । यथा 'स्ववः' इति रूपभेदात्पुंस्तवे सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्नीलविधि-र्बोध्यः। नच—सुचो विधानाभावे पृष्टवानुवादः कथम्। 'चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः', 'मुष्टवा तु बद्धया' इत्यादिवदु-पपत्तेः । 'स्त्रियाः' इत्यस्य पष्टचन्तलकल्पनं व्यर्थम् ॥*॥ कचित् 'सुवः' इति पष्टथन्तपाठः । स्रवति । 'किञ्बचिप्रच्छि-श्रिलुद्वमुज्वां दीघोंऽसंप्रसारणं च' (उ॰ ६।५७) इति किव्-दीर्घो । (सुः) ॥*॥ 'यञ्जपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥ उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमध्य ऋतौ हतः॥ २५॥

उपेति ॥ उपाकियते स्म । 'कृज् हिंसायाम्' (स्ना॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'कृपाकृतोऽध्वरहते पशौ नोपहृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अभितो स-न्त्रयित्वा। 'मित्र ग्रुप्तमायणे' (चु॰ प॰ से॰)। क्त्वा (३।४।२१)। ल्यप् (७।१।३७)। हतो हन्तुमारच्यः ॥*॥ एकं 'क्रतायमिमन्त्रितपशोः'॥

१—ध्रवा षटपत्राकृतिः । उपनृचक्राकृतिः । जुहूरभैचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २— 'किंग्यंमिदमुच्यते । न 'किंप् च'
(३।२।७६) 'अग्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'क्रिच्चिधिरनु-पपदार्यः । अनुपपदार्थोऽयमारम्मः' इति भाष्यत एव क्रिष्विधा-नाङ्गीकारेण अकिंचित्करमेतत् ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम्।

पेति॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घल् (३।३।१८)। अखतेर्घन् वा। यद्वा 'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ आकोऽस्य । असाद्वा ॥ (१) ॥ ॥ 'शमु उपशमे' दि॰ प॰ से॰)। भावे ल्युद् (३।३।११५)। 'शमनं शान्तिवधयोः शम्मनः श्राद्धदैवते' इति विश्वमेदिन्यौ। 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः। शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥ ॥ 'शसनम्' इति स्वामी। 'शमु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युद् (३।३। ११५)॥ ॥ ॥ 'ससनम्' इलन्ये। 'पस खप्ने' (अ० प॰ से॰)॥ (१)॥ ॥ प्रकृष्टमुक्षणम्। 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युद् (३।३।११५)। 'प्रोक्षणं सेकवधयोः' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ वघो हिंसार्थोऽस्य ॥ ॥ श्रीणि 'यञ्चार्थे पराहननस्य'॥

वाच्यिळङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि॰ आ॰ अ॰) 'मीज्' (क्या॰ उ॰ अ॰) वा हिंसायाम् । कः (३।२। १०२)। 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ अपसंपचते स्म । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। कर्तिर (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः। 'उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्व-मेदिन्यौ॥ (२)॥ ॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते' इति रमसः॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'यक्षहत्तपर्रोः'॥

सांनाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीव् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'पाध्यसांनाय्य-' (३।१।१२९) इतिसाधुः॥(१)॥॥ ह्यते । 'अर्चिग्रुच-' (उ० २।१०८) इतीसिः॥ (२)॥॥ सांना-ध्यं हिविद्येषः॥॥॥ ह्रे 'हविद्यः'॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु चषद्कृतम्।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ 'वषट्' इति मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवित्रयतेऽनेन । 'डुमृब्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'मृब् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा । 'अवे मृबः' (उ॰ २। ३) इति कथन् ॥ (१) ॥ ॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मस-माप्ती कियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-भृथस्नानस्य'॥

तत्कर्माईं तु यश्चियम्॥ २७॥

त्रिषु तदिति॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामहीति । 'अर्हः' (३।२। १२) इलच् ॥ ॥ यज्ञमहीति । 'यज्ञात्विगम्याम्-' (५।१।७१) इलत्र 'तत्क्रमीहीते' इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' 'त्रिषु' इति य-ज्ञियान्वितम् ॥

अथ ऋतुकर्मेष्टम्

अथेति ॥ ऋतुश्च यज्ञः कमं च दानादि तदिष्टशच्दवा-च्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४)। 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाभिकमं हवनं त्रेतायां यच हृयते । अन्तर्वेद्यां च यहानमिष्टं तदिभिधीयते' ( ) इति मन्तः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि स्थात्पूजिते प्रेयसि त्रिष्ठ । सप्ततन्तौ पुमान् क्षीवे संस्कारे ऋतुकमंणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'इष्टकमंणः' ॥

पूर्त खातादिकर्मणि।

िवति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामा-दिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च किया तस्मिन् । पूरण-म् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्या-ख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावा-पीदेवतायतनानि च । आरामाध्य विशेषेण पूर्तं कर्मं विनिर्दि-शेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्षीयं खातादिक-मंणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।। एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघसो यज्ञरोषभोजनरोषयोः ॥ २८॥

अमिति ॥ अमृतिमव । अमृतसाधनलात् । 'अमृतं यक्षशेषे स्थात् पीयूपे सिल्ले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विशिष्टैरवते । 'अद मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घनपोध' (२।४।३८) इति घस्तः ॥ (१) ॥ ॥ य- इस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देविपत्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यिश्वयशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

स्येति ॥ स्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घस् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विहायनम् । हाको (जु॰ प॰ अ॰) प्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ ॥ दत्तम् । दावः (जु॰ प॰ अ॰) भावे त्युद्ध (३।३।११५) । 'दानं गजमदे सागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ सजेः (तु॰ प॰ अ॰) च ल्युद्ध (३।३।११५) ॥ (४) ॥ ॥ चिसर्जनं परिस्रागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥

विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश्व ॥ (६) ॥ ॥ ॥ वितरतेश्व ॥ ॥ ॥ ॥ (७) 'स्पृश्च संसर्धे' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पर्धानो माहते पुंसि दाने सर्थे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ॥ 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। ष्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रवोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥ ॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) ॥ (१॰) ॥ ॥ 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ॥ (११) ॥ ॥ '। 'इर्जा वर्जने' (अ॰ आ॰, इ॰ प॰, चु॰ उ॰ से॰) ॥ (१२) ॥ ॥ हिन्त दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ॰ ४।६२) इस्रतिः । 'अंहतिस्स्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥ ॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

सृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादीर्ध्वदैहिकम् ॥ ३०॥

म्निति ॥ सतायेदम् । 'अर्थेन निखसमासः' (२।१।३६)।
तच तदहथ । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१)
इति टच् । तदहे प्रेतिदेने । देहाद्र्स्वम् । अध्यात्मादिखात् (वा॰
न्तादिः (२।२।३१) अर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादिखात् (वा॰
४।३।६०) ठव् । अनुश्चतिकादिखात् (७।३।२०) उमयपदवृद्धिः ॥॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥॥ प्रेतमुविद्य मरणदिनमारभ्य सिण्डीकरणपर्यन्तं प्रखद्दं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासानतिविधरनिखलान टच् । 'औध्वैदैहिकद्ानस्य' एकम् ॥
पितृदानं निवापः स्यात

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥ ॥ न्युप्यते, निवपनं वा 'डुवप्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सिपण्डनादूर्ध्वे पित्रु-देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः।

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥ ॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥ ॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥ अन्वाहार्थे मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'ह्रम् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥॥॥ मासे भव-म् । 'कालाट्टम्' (४।३।११) ॥ (२) ॥॥॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पश्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपित । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'संज्ञायाम्-' (३।२।४६) इति खन् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु- वृत्तेनं मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपित । आगमशास्त्र- स्यानिस्यलात्र मुम् । 'दिवृसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भा- स्करः । स कालः कुत्तपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शा-

तातपः। 'कुतपोऽलियां दौहित्रे वाये छागजकुम्बले। कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये' 'कुतपी पुनः। विद्सारिकायाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अह्वोऽष्टमभागस्य'॥ प्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा।

पेति ॥ 'इपेरिनच्छार्थस्य' (वा॰ ३।३।१००) युच् 'परे-वां' (वा॰ ३।३।१००) ॥ (१) ॥॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४)। 'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्' इति मेदिनी॥ (२) ॥॥॥(३) ॥॥॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरादिष्यन्ताद्युच् (३। ३।१००) ॥ (४) ॥॥ चलारि 'धर्माद्यन्वेषणस्य' ॥ सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । 'पणु दाने' (तु॰ उ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।१९८) ॥ (१) ॥ ॥ अध्येषणम् । इपेः प्राग्वद्युन् (वा॰ ३।३।१०७) ॥(२)॥ ॥ द्वे 'गुर्वाद्याराधनस्य' ।— गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिद्यें नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । 'टु याचृ याच्यायाम्' (भ्वा॰ड॰से॰। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ्॥(१)॥॥ अभिशंसनम् । 'शंष्ठ स्तुतौ याचने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किन् (३।३।९४)। 'अभिशस्तिः पुनलोंकापवादे प्राधितेऽपि च' इति हैमः ॥॥। खामी तु—अभिषसनम् । 'पस खप्ने' (अ॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४)। सुपामादिलात् (८।३।९८) 'पृ-वेंपदात्' (८।३।९०६) इति वा पलम् । (अभिषस्तिः)।- इलवोचत् ॥ (२) ॥॥॥ याचेः चुरादि(खार्थिक)ण्यन्तात् 'प्यास-' (३।३।९०७) इति युच् ॥ (३) ॥॥॥ एवम् 'अथं याच्यायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। युच् (३।३।९०७) ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'याचनस्य'॥

पट् तु त्रिषु

येति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः पट् ॥

अर्घमघीर्थे पाद्यं पादाय वारिणि।

अर्घ्येति ॥ अर्घ्यायेदम् । 'पादार्घाभ्यां च' (५।३।२४) इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अर्घ्यपाद्ययोः' ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेट्यः' (५।५।२६) ॥ (१) ॥*॥ अतिथो साधु । 'पश्यतिथि-' (४।४।१०४) इति ढन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिनां गृहागते।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेदयागृहे गृहे' (इति मेदिनी) । अ-

१—हैमविश्वसंनादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'कुण्पी' इति पाठस्योपलम्भेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

वेशेप्राहे भवः । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।३।६०) ठम् । 'नैकप्रामीणमितिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (म॰ ३।१०३) ॥ (१) ॥ शा अगच्छति । 'सितनिगसि—' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥ शा अतिति । 'ऋतन्यक्ति—' (उ॰ ४।२) इति इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथिक्नेंयः' इति स्मृतिः । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्प्रमानागन्तुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'प्रा-घुणस्त्वतिथिद्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'मृहागतस्य'॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्याचाईणाः समाः ॥ ३४॥

िचिति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰) 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इस्रङ् ॥ (१) ॥ ॥ नमस्करणम् । 'नमोवरिवस्-' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रस्त्रयात्' (३।३।१०२) इस्रकारः ॥ (२) ॥ ॥ चायनम् 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भवा॰ उ॰ से॰) । 'वायतेः किनि चिभावो वाच्यः' ( ) ॥ (३) ॥ ॥ कण्ड्वादौ 'सपर पूजायाम्' इति पत्र्यते । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रस्रयात्' (३।३।२०२) ॥ (४) ॥ ॥ 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गुरोख इन्छः' (३।३।१०३) इस्रः ॥ (५) ॥ ॥ 'अर्ह पूजायाम्' चुरादिः । 'ण्यासथ्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'पूजनस्य' ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

चेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः । 'नमोवरिवस्-' (३१९१९) इति क्यच् । 'अ प्रख्यात्' (३१३१९०२) ॥ (१) ॥ ॥ ग्रुश्रूपणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । सन्नन्तः । 'अ प्रख्यात्' (३१३१९०२) (२)॥ ।। परिचरणम् । '-परिचर्यापरिसर्या-' (वा॰ ११३१९०१) इति परिचर्या निपाखते । 'परिचर्यानुपसर्येष्टिः' इति मागुरिः ॥ (३)॥ ॥ ।। जपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'ण्यास-' (३१३१९०७) इति युच् ॥ ॥ 'उपासनम्' इति पाठे ल्युट् (३१३१९५)। 'उपासनं' शराभ्यासेऽप्युपाखावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'सेवायाः' ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटनम्

न्नेति ॥ 'त्रज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'त्रजयजोः-' (३।३।९८) इति मावे क्यप् ॥ (१) ॥ श्रा अटनम् । '—प- रिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्यानामुपसंख्यानम्' (वा॰ ३।३। १०१) इसटाव्या निपातिता ॥ (२) ॥ ॥ त्युट् (३।३। १९५) ॥ (३) ॥ श्रा 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति रत्नकोषाद-टापि ॥ श्रा त्रीण 'अटनस्य'॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥ चेति ॥ चरणम् । 'गदमद्चरयमश्च-' (३।१।१००) इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यत्या विवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥ इंग्रेते ज्ञायते । 'ईर गतां' (अ० आ० से०)। ण्यत् (३।१।१२४)। ईर्यायाः पन्थाः । 'ऋक्पूऱ्-' (५।४।७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये प-रिव्राजकादीनां स्थितः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश्च संस्पर्शे' (तु० प० अ०)। धर्म् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१८) इति घम् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे ज्ञानाचमन्योरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । आचम्यतेऽम्भोत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आचमनस्य'॥

अथ मौनमभाषणम्।

अधेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच-' (५।१। १३१) इसण् ॥ (१) ॥ ॥ । न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे त्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ हे 'मौनस्य' ॥

आजुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥ पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाव्ययीमावः (२।११६) । अनुपूर्वं भावः । 'वर्ण- हृद्वादिभ्यः' (५।१।१२३) इति ष्यम् । पिलात् (४।१।४१) छीष् । 'हल्रसद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यल्लोपः । 'ल्लियां वा' इति पक्षे क्लीवता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृतु वर्तने (भ्वा० आ० से०) । संपद्वादि क्लिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥॥॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ।४।१३९) । द्विवचनलात्र यण् ॥ (३) ॥॥॥ अनुक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घर्ञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धः ॥ (४) ॥॥॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपाल्यय इणः' (३।३।३८) इति घर्ञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे कमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ पर्ययणम् । 'इण्

१—'वपस्पृद्दयते खान्यत्र' दत्यि पाठः ॥ २—'कृदिका-रात्' (गण० ४।१।४५) इति ङीपि परिपाटी च । 'कृता ङक्काम्युर्वेदनपरिपाटीपु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥ गतौं' (अ॰ प॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२)॥॥। उपगतस्यातिकम्यायनम्। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'क्रमोल्लङ्कनस्य'॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ व्रियते । 'वृष् ' (स्वा॰ उ॰ से॰) 'वृङ्' (त्रया॰ आ॰ से॰) वा । 'पृपिरिक्षिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१९१) इत्यतच् वाहुलकाद्भुबृङ्भ्यामि । कित्त्वात्र गुणः। यद्वा व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर-' (३।३।९९९) इति घः । पृपोदरादिः (६।३।९०९) ॥ (२) ॥ ॥ । द्वे 'व्रतमान्त्रस्य' ॥

तचोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७॥

तेति ॥ उपवास आदिर्थस्य क्रच्छूचान्द्रायणप्राजापस-नक्तभोजनादेः, तदुपवासादि त्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेविंहित-त्रतस्य' ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपिति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्मे' (दि॰ प॰ से॰) ।
भावे कः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वादमोजने वृत्तिः । प्रज्ञावणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥॥ क्रिवत् 'औपवस्त्रम्' इति पाठः । उपवसति । तृच् (३।१।१३३) उपवस्तुरिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥
उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ०) । घन् (३।३।
१८) ॥॥ भावे के (३।३।११४) 'उपोषितम्' ॥॥॥
उपोषणं तु 'उप दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इत्यस्य ॥ (२)
॥॥ द्वे 'मोजनविरहस्य'॥

विवेकः पृथगातमता।

चीति ॥ विवेचनम् । 'विचिद् पृथग्भावे' (६० उ० अ०)। घन् (३।३।१८)। 'विवेकः स्याज्जल्द्रोण्यां पृथ-ग्भावविचारयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः। तस्य भावः। तल् (५।१।११९)॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य'॥

स्याद्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्दिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्मह-स्तिभ्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यन् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं ना-नारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरप्रहणम् । तयोर्क्रद्धः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवंर्चसस्य'॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ व्रह्मणोऽज्ञलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेद्पाठ-काले कृतस्याञ्जलेः' ॥

पाठे विप्रुपो ब्रह्मविन्द्वः।

पेति ॥ वेदपाटे मुखान्निर्गतविन्दयः । ब्रह्मगो निन्दवः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुखनिर्गतविन्दृनाम्' ॥

ध्यावयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरो-धश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव योगो वा । तस्यासनं स्वत्तिकतिद्वपद्यादि । ब्रह्मणः संविन्ध आसनम् ॥ (१) ॥ एकम् 'ब्रह्मास्नस्य'॥

कल्पे विधिक्रमी॥ ३९॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'क्रपू सामर्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१९११३३) । घल् (३१३१९८) वा । 'कल्पः शास्त्रे विधा न्याये संवतें ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपधात्कित्' (उ॰ ४११२०) इतीन् । यद्वा विधानम् । अनेन वा । धात्रः (जु॰ प॰ अ॰) । 'उपसर्गे घोः किः' (३१३१९२)। 'विधिनां नियतो काले विधाने परमेष्टिनि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ क्रमणम् । अनेन वा । घल् (३१३१९८,१९)। 'नोदात्तोप-' (७१३१४) इति न युद्धः । 'क्रमधानुकंमे शक्तो कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥ श्रीणि 'विधानस्य'॥

मुख्यः सात्प्रथमः कल्पो

म्बिति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । 'त्रीहिमिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'आद्य-विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २। २।१८) ॥ (१) ॥ ॥ ब्रीह्मभावे 'नीवारः' इति यथा ॥ ॥ ॥ एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वे प्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः॥ ४०॥

समिति ॥ संस्कारं उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्प्रह-णम् । उपाक्तियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'चेद्पा-ठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पाद्प्रहणमभिवादनमित्युभे।

सेति ॥ पादयोर्प्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥ ॥ अभिमुखीक-रणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । त्युट् (३।३। ११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ण्यन्ताद्वदेः करणे त्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥ भिश्चः परिवाद् कर्मन्दी पाराशर्येष मस्करी ॥ ४१॥

भीति ॥ मिक्षणशीलः । 'भिक्ष याज्ञायाम्' (भ्वा॰

आ॰ से॰) । 'सनाशंसिभक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ । परित्यज्य सर्वे व्रजति । 'व्रज गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'परी बजेः षः पदान्ते' (उ॰ २।५९) इति किप् दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ।-विण्-इति तु स्ता-मिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतलात् ॥ (२) ॥ ॥ कर्म-न्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३। १११) ॥ (३) ॥ । पराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यज्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं मिश्चसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्–' (४।३।१९०) इति णिनिः ॥ (४) ॥ सस्कनम् । 'सस्क गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुल-कादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ' (६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) । यद्वा माँ कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'म-स्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मुकुर इव शुद्धमन्तः करणमस्यास्ति । प्राग्वित्रपातः । यद्वा मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादरः । आगमशास्त्र-स्यानित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्नि-पातः ॥ (५) ॥ ।। पञ्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्ती तापसः पारिकाङ्की

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्' (५।२।१०२) इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकदुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥॥॥ परिकाह्नित्तं शीलमस्य । 'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२। ७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।१९५) । पारि त्रह्मज्ञानं काङ्गति ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तपस्वनः' ॥

वाचंयमो मुनिः।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खन् । 'वाचंय-मपुरंदरौ च' (६।३।६९)॥ (१)॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'मनेक्च' (उ॰ ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वक्षसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ हो 'मौनव्रतिनः'॥

तपःक्षेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्रेशः । तं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा॰

१— हदं तु 'मस्करिप्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परि-न्नाजकः' इति इनिनैतन्मत्वर्थायेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न ने मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिन्नाजकः' इति भाष्यविरोषादुपेक्यम् ॥ २— इदमेव 'कि तिहिं । मा कृत कर्माणि शान्तिनं: श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिन्नाजकः' इति भाष्यसंमतम् ॥ आ० अ०) अच् (३।२।१३४)। तपःक्रेशस्य सहः॥ (१)॥॥ दाम्यति स्म। 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०)। 'ग-सर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'यस्य विभापा' (७।२।१५) इति नेट्। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः।—'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः। तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात्। 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्षेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ द्वे 'तपःक्षेशसहस्य'॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥४२॥

वेति ॥ वणः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्रह्मचारिणि' (५।२। १३४) इतीनिः । 'वर्णी स्याहेसके चित्रकरेऽपि व्रह्मचारिणे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ व्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति । तच्छींलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥ ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषित्त जानित । 'ऋषी गती' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित' (उ० ४।१२०) इतीन् । ऋषिर्वेदे विषष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

स्नातकस्त्वाप्लववती ।

स्निति ॥ स्नाति स्म । 'ज्या शौचे' (अ० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संझायां कन्' (५।३। ७५) ।-'झाताद्वेदसमाप्ताे' (ग० ५।४।२९) इति कन् इति सुकुटः । तम्न । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ आ- अवते । 'ग्रुङ् गताे' (भ्वा० आ० अ०) । पचायच् (३।१। १३४) । आप्रवश्वासाे वती च ॥ ॥ 'आप्रुतव्रती' इति पाठे 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । मुकुटस्तु-आप्नव आग्रुतं वा स्नानम् । तत्र वती निल्ह्नायी इलाह् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'समाप्तवेदवतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते॥ ४३॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां प्रामः । निर्जित इन्द्रियप्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥ ॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । भावे क्तः (३।३।१९४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।१९५) इतीनिः ॥ (२) ॥ ॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनी-यम्। 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुर्मोन्' (इति मेदिनी)। अत्र पक्षे यमः क्तिंच् (३।३। १७४) अपि सु-वचः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य'॥ यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौं। स्थाण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'त्रते' (३।२।८०) इति इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि त्रते' (४।२।९५) इलण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युद्धयातिगाः॥ ४४॥
अथेति॥ रजस्तमोभ्यां विगताः। 'निरादयः-' (वा॰
२।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः
इति वा॥ (१) ॥॥॥ द्वयमतिगच्छन्ति। 'अन्येष्वपि-'
(वा॰३।२।४८) इति डः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'निवृत्तरजस्तमोग्रणानाम'॥

पवित्रः प्रयतः पृतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पुन्नाति । 'पूङ् पवने' (न्या॰ उ॰ से॰) वा । 'अशिन्नादिभ्य इन्नोन्नो' (उ॰ ४।१७३) । 'पित्वन्नं वर्षणे कुन्ने । तान्ने पयनित च क्षीवं मेध्ये स्पादिभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकमंकत्वातकर्तारे क्तः (३।४।७२) । यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच (३।३।१३४)॥ (२) ॥॥॥ पवते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'पूर्तं निष्ठ पवित्रे च न्नाटिते चहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ न्नीणि 'पित्नन्नस्य'॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । सनित । 'पण संभक्ती' (भ्वा० प० से०) वा । 'नमन्ताइः' (उ० १११४) । पृषोदरादिः (३१३११०९) । मूर्धन्यमध्यः ॥॥॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति । 'खिंड भेदने' (उ० प० से०) । अच् (३११११३४) । 'पालनाच त्रयीधमः पाश्चदेन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यसात् पाखण्डास्तेन हेतुना'॥ (१)॥॥॥ सर्वाणि च तानि लिन्नानि, सर्वेषां लिन्नानि वा' सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम्। 'अतः' (५१२११५) इतीनिः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु'॥ पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-दण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो मितनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—रिषिक्यंश्वनादिश्च । 'विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः' इति बालपिव्हतजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महपिदेव-पिंत्रह्मापिपरमर्पयः । काण्डपिश्च श्वर्तापिश्च.....कमावराः' इति रक्षकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९) अस्योपलम्मादिकिचित्करम् ॥

१-कियाम् ॥ २-किन् (३।३।९४) इति पाठान्तरम् ॥

(१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३। १४१) इलान् ॥*॥ त्रते ब्रह्मचर्ये ॥÷॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः॥ ४५॥

रेति ॥ 'रम्भा कदस्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोविंकारः । प्राग्वदंश् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वेणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवद्ण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लमते वा । मितद्वादिः (वा॰ ३१२११८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (१)॥॥ घच कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु॰ प॰ से॰) । 'लमन्तादुः' (ट॰ १११४४) । 'जानपद—' (४११४२) इति डीप् । 'कुण्डमम्यालये मानमेदे देवजलाशये। कुण्डी कमण्डली, जारातपतिवलीस्रते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ सुतौयां तु जातिलक्षणो डीष् ॥॥ द्वे 'म्रतिनां जलपात्रस्य'॥

व्रतिनामासनं वृषी।

वित ॥ बुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'दृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दृगुपध-' (२।१।२५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्षन्यान्तः ॥॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनाइन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य'॥

अजिनं चर्म कृतिः स्त्री

अजीति ॥ अजित । अज्यते, वा । 'अज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अजेरज च' (उ॰ २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मिनन् (उ॰ ४।१४५)। 'चर्मकृती च फलके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। जिन् (३।३।९४)। 'कृत्तिश्चर्मलचोर्भूजें कृत्तिकायां द्वयं जियाम्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि'॥

भैक्षं भिक्षाकद्म्वकम् ॥४६॥

भायिति ॥ मिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्यायाम्' (भ्वा॰ आ॰

र—इदं च प्रागिप 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्वयाख्याः यामिमिहितम् ॥ २— 'गण्डूपा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेपु लिक्कारिका—इति मुकुटः ॥

से॰)। 'गुरोश्न' (३।३।१०२) इत्यः । मिक्षाणां समूहः। 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'मिस्ना-द्रव्यस्य'॥

स्वाध्यायः स्यार्ज्जपः

स्वेति ॥ सु अतीव अन्द्रत्या अध्ययनम् । 'इङ्थ' (३। ३।२१) इति घञ् । खार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इलप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा॥

स्विति ॥ सवनम् । 'युज् अभिषवे' (स्वा॰ उ॰ से॰) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥ ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षलम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मयसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'ल्युट् च' (३।३।१९५) । 'सवनं त्व-ध्वरे स्नानं सोमनिर्दछनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ शीणि 'सोमछताकण्डनस्य' ॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसियतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥॥। अयं मर्वति । 'मृषु सहने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।१९३) । स्त्रियां टिलात् (४।१।१५) डीष् ॥ (१) ॥॥। एकम् 'अघमर्ष-णस्य'॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचाराह्श्रशब्देन याग उच्यते। 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे'। ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ पौर्णमास्यां भवः। 'संधिवेलावृतु-' (४।३।१६) इल्पण्। 'पौर्णमास्यः पुमान्यज्ञमेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः। प्र-थग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैकै-कम्॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥ शिति ॥ यन्छिति । अनेन वा । यमनं वा । पचायन् (३।

१— 'बाहुळकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शूद्रस्य मन्नजापं प्रत्मनिषकारात्' ( ) इत्यादिसिद्धिः— इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो बाह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीश्चेषाच्च ॥ तद्भ्यास्थायां चण्डपाळ्झ 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥ 919३४) 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इलप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनो । शरीरसाध-नापेक्षनिलकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ शरी-रमात्रेण साध्यं यावजीवं कार्यं सेलास्तेयाहिंसादि यत् त-स्येकम् 'नैत्यिककर्मणः'॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम्।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावजीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचिरकैः कामनया समयविशेषादिभिः साध्यनैः साध्यमुपवासैन्नानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये न्नते' (इति मेदिनी) ॥१॥॥ एकम् 'नियमस्य'॥

उपवीतं यञ्चस्त्रं प्रोक्ो दक्षिणे करे ॥ ४९॥ .

उपेति ॥ प्रोद्धृते बहिष्कृते सित वै। सस्कन्धापितम् । यञ्चस्य सूत्रम् , यज्ञार्थं भृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (बा॰ २।१।७८)॥ (२)॥०॥ उपवीयते स्म । 'अज गित-क्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अजेर्व्यघयपोः' (२।४।५६)। 'वी गलादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) वा । क्तः (३।२।१०२)। यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गलर्थान' (३।४। ७२) इति क्तः॥ (१)॥०॥ द्वे 'यज्ञोपचीतस्य'॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते सा । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति ॥ ॥ एकम् 'विपरीतधृतयञ्चोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम्।

नीति ॥ नि वीयते सा । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कण्ठाह्यम्बतम् ॥ ॥ एकं 'कर-द्वये वहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञस्नु-प्रस्य'॥

अङ्गल्यग्रे तीर्थ दैवम्

अङ्गिवति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१। २४) इत्यण् । 'देवाय (वस्यय) जजौ' (वा० ४।१।८५) इत्यज् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातक्षलस्त्रम् 'अहिंसासलास्तेयब्रह्मचर्यापरि-ग्रहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातक्षलस्त्रम् शौच-संतोपतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिथानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥ ३—तथा च गोभिलस्त्रम् 'दक्षिणं वाहुमुद्भूत्व शिरोऽवधाय सन्वेंडसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्वं भवतीत्येवं यज्ञोपनीती भवति' (१।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलस्त्रम् 'सन्यं वाहुमुद्भूत्व शिरोवधाय दक्षिणंडसे प्रतिष्ठापयति सन्यं कक्षमन्ववलम्वं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

स्वत्पाङ्गल्योर्मृले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ खल्पाङ्कल्योः कनिष्टिकयोरघोभागे । कः प्रजा-पतिर्देवतास्य । 'कस्येत' (४।२।२५) इल्लण् इदन्तादेशस्य ।— 'तस्येदम्' (४।२।१२०) इल्लण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः। 'कायः कदेवते मृतां संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कार्यं स्यात' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥ मध्येऽक्रप्टाक्कल्योः पिज्यम

मेति ॥ अङ्गप्रतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाय्युतुषि-त्रुषसो यत्' (४१२१३१) ।—पितॄणामिदम् । पेत्रम् । 'त-स्येदम्' (४१३११२०) इस्रण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पितृतीर्थस्य'॥

मुले हाङ्गप्रस्य ब्राह्मम्।

म्बिति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'त्रह्मा देवतास्य' 'सास्य देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'त्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥॥ एकम् 'त्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥ ।। 'तस्य भावस्त्वतलो' (५।१।११९)॥ (२) ॥ ।। ।। युनिक्त 'युनिर् योगे' (स॰ उ॰ अ॰) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । युनेन सह । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुंब्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि किप् (वा॰ ३। ३।१०८) । सह युनां । सयुज्यस्य सयुनो वा भावः । वा-ह्मणादिलात् (५।१।१२४) ष्यं व्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)॥ ।। त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य'॥

देवभूयादिकं तद्वत्

द्यिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्व-म्,' 'देवसायुज्यम्'। तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कुच्छं सांतपनादिकम्।

किति ॥ कृन्ति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेरछः कू च' (तु॰ २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-था । 'कृच्छ्रमाख्यातमामीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिपः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासथ कूच्छ्ं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः ११।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

सिमिति ॥ सम्यक् न्यासःआत्यन्तिकस्त्यागः । तद्युक्तेऽन-शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अय गताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घल् (३।३।१८) । 'प्रायो मरणानशने मृत्यो बाहुत्यंतुत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'प्रायोपवेशस्य' ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नप्राग्निः

अथेति॥ वीरोऽभिः । तं हन्ति । 'क्रिप् च' (३।२। ७६)॥ (१)॥॥॥ नष्टोऽभिर्यस्य ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रमा-दादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽभिर्नपुरसस्य'॥

कुह्ना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । 'कुह् विस्मापने' नुरायदन्तः । 'ण्या-सश्रन्थो युन्' (३।३।१०७) । 'कुह्ना प्रामजालं स्यात्' इति रत्नकोषः । 'कुह्ना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुह्निस्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारमे-दस्य कल्पना संपादना ॥॥॥ एकं 'दम्भेन कृतध्यानमौ-नादेः' । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माध्यणस्य वा ॥ वात्यः संस्कारहीनः स्यात

मित ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्मातः । स इव । 'शा-खादिभ्यो यः' (५।३।१०३) यद्वा त्रातमईति । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ॥ (१) ॥॥ संस्कारेर्गर्भाधानादिभिरुपनय-नादिभिवा हीनः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'संस्कारहीनस्य ॥'

अस्वाध्यायो निराकृतिः॥ ५३॥

अस्वेति ॥ न साध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥ ॥ । । । । । । । । । । । दे 'वेदाध्यय-नरिहतस्य' । — चलार्येकार्थानि — इत्येके ॥ । धर्मध्यजी लिङ्ग चृत्तिः

भेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्म-ध्वजोऽस्यास्ति । इतिः (५।२।१९५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमा-श्रमादिचिह्नधारणं चृत्तिजीविकाहेतुर्यस्य ॥ (१) ॥*॥ द्वे भिस्राद्यर्थे जटाद्धारिणः'॥

अवकीणीं क्षतव्रतः।

अवेति ॥ अवकरणम् । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)।
'कृष् हिंसायाम्' (त्रया॰ उ॰ से॰) वा । माने कः (३।३।
१९४)। अवकीर्ण विक्षिप्तं हिंसितं वा यृत्तमनेन । 'इष्टादिभ्यथ' (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१) ॥॥॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'खण्डितब्रह्मचर्यादेः' ॥
सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नदेति च ॥ ५४॥

अंग्रुमानिमिनिर्मुकाभ्युदितौ च यथाक्रमम्। स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः अभि सर्व सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मा-स्मात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अभिनिर्मुकाभ्युदितयोः'॥ परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिष्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्द्ति चयेष्ठं परिखन्य मार्या लगते।

'विदू लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटो' (उ॰ २।९४) ॥ (१) ॥४॥ एकं 'ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य'॥ परिचित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । किच् (३।३। १०४) ॥ (१) ॥ ॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्टः ॥ ॥ एकं 'परिवेत्तुज्येष्टभातुः' ॥

विवाहोपयमौ समौ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥ वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घन् (३१३११८)॥ (१) ॥ ॥ उपयमनम् । 'यमः समुपनिष्पु च' (३१३१६३) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ चाद् घन् ॥ (५) ॥ ॥ परिणयनम् । 'एरच्' (३१३१६)॥ (३) ॥ ॥॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्)॥ (४) पाणेः पीडनं प्रहणम् । 'कृयोगा च' (वा॰ २१२१८) इति समासः ॥ (६) ॥ ॥ पट् 'विवाहस्य'॥

व्यवायो ग्रास्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्। व्येति ॥ व्यवायनम् । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) 'अय गतौ' । घम् (३।३।१८) वा। (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा॥ (१) ॥॥॥ प्रामे भवः 'प्रामाय-खत्रौ' (४।२।९४)। ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२)॥॥॥ ॥॥ मिथुनस्य कर्म। 'प्राणमृज्जाति—' (५।१।१२९) इत्यण्। युवादिलात् (५।१।१३०) वाण्॥ (३) ॥॥॥ नितरां धुवनं इस्तपादादिचालनमत्र॥ (४)॥॥॥ रमणम्। 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।१९४)। 'अनुदात्तोपदेश—' (६।४।३०) इति मलोपः॥ (५)॥॥॥ पश्च 'सेथुनस्य'॥

त्रिवर्गी धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मध का-मध अर्थध । तैः कृला ॥*॥ एकम् 'त्रिवर्गस्य' ॥ चतुर्वर्गः समोक्षकः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णा वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्म-कामार्थैः कुला । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् 'चतुर्चर्गस्य'॥ सवलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सिति ॥ वलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चलारि भद्राणि श्रेष्ठा-च्यत्र वृन्दे । यद्वा चलारि भद्राणि । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०) इति समासः । 'भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्भद्रस्य' ॥ जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४। ८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वर्यस्यादयः । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियस्त्य-हितेषु च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'वरपक्षीयाणाम्' ॥

इति सन्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः॥

मूर्घामिषिको राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्।

म्चिति ॥ मूर्धन्यभिषिकः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिष्टियते । तत्प्रभवलात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिकः ॥ (१) ॥॥॥ राज्ञोऽपल्यम् । 'राज्यश्चराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चामा-वकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजित । 'राज्यदीता' (३।२।९०) ॥ (२) ॥॥॥ वाहुभ्यां जातः । 'पद्यम्यामजाता' (३।२।९०) ॥ (२) ॥॥॥ वाहुभ्यां जातः । 'पद्यम्यामजाता' (३।२।९०) । हति डः । वाहोर्जातो वा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९०) । 'वाहुजः क्षित्रये कीरे खयंजातितिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्या ॥ (३) ॥॥॥ क्षदित । 'क्षद संवरणे' सात्रः । प्रन् (उ०४।९५९) । क्षतात्रायते वा । प्रपोदरादिः (६।३। १०९) । क्षत्रस्यापल्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥॥॥ विशेषेण राजित । 'सत्सृद्धिप-' (३।२।६१) इति क्रिप् ॥ (५) ॥॥॥ पत्र 'क्षत्रियस्य'॥

राज्ञि राद्यपार्थिवक्ष्माभृज्ञृपभूपमहीक्षितः ॥ १॥

रेति ॥ राजति । 'क्रनिन् युवृषि-' (उ॰ १।१५६) इति कनिन्। 'राजा प्रभा च नृपता क्षत्रिये रजनीपता । यक्षे शके च पुंति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'सत्सूद्धि-ष-' (३।१।६१) इति किप्॥ (२)॥०॥ 'पृथिव्या ईश्वरः'। 'सर्वभूमिष्टथिवीभ्यामणत्रो' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५। १।४२) इलाज् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्य-वत्' (इति विश्वः)। 'पार्थिवो तृपे। पार्थिवी स्यात्त सी-तायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।। क्ष्मां विभर्ति । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥⇒॥ 'क्साभुक,' इति पाठे क्सां भुनिक पालयति । किप् (३।२। ७६) ॥ (४) ॥ श। तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (५) ॥३॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥ ॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) मह्यां क्षियति वा। 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा॰ प॰ अ०)। किप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः।

रेति ॥ संलमोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः खदे-शाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इ-स्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः खदेशानन्तरराजा यस्य ॥॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥॥ एकं 'सर्वसंनिहितनु-पश्चराकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चके भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य। 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तियितुं सर्वभूमो चालियतुं शीलमस्य । अवस्यं वा चकं वर्तयति । 'आवस्यका-' (३। ३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्ये-श्वरः' (५।१।४२) दस्यण् । अनुश्चतिकादिः (७।३।२०)। 'सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः॥२॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईथरः । 'स्थान्मण्ड-लं द्वादशराजके च देशे च विम्ये च कदम्यकं चं' इति विश्वः ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥ येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाक्षया राज्ञः स सम्राद्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप्। 'मो राजि समः कौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सार्चभौमविद्रोपस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट्। द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट्। सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट्॥

अथ राजकम् ॥ ३॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरश्र–' (४।२।३९) इति बुज् ॥ (१) ॥०॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥०॥ एकेकम् 'राजसमृहस्य' ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो ग्रप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५१२। ११५) इतीनिः । यद्वावस्यं मन्त्रयते । 'मित्र ग्रप्तभाषणे' (चु॰ आ॰ से॰) । 'आवस्यक्-' (३१३१९७०) इति णिनिः॥ (१) ॥॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धीप्रधानः सचिवो वा ॥ (१) ॥॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्त्रयप्' (४१२११०४) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः॥ ४॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्ममु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥ महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूपायां वित्तं माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे खल्पे क्लीवं कात्क्रयेंऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येपां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हित्त-पकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अ। प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु॰ प॰ अ॰) । 'कृत्यत्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि त्युद्र । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीवमेकत्वे तूनमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबलम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यान्' इति पुंस्काण्डे वोपालितात् ॥ (२) ॥ से ध्रिधानस्य'। त्रीणि कमंसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः।

ियति ॥ पुरोऽप्रे धीयते । 'पुरिस च' (उ॰ ४।२।३१) इति धानोऽसिः ॥ (१) ॥०॥ पुरो धीयते स्म । कः (३।२। १०२) । 'दधातेहिं:' (७।४।४२) ॥ (२)॥०॥ द्वे 'धर्मा-ध्यक्षस्य' ॥

द्रप्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहा-राः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतिरे । प्रच्छनम् । 'किव्वचिप्र-च्छिश्री—' (उ० २।२०) इत्युणादिसूत्रेण किव्दीर्घो संप्रसार-णाभावश्व । विवचनम् घत्र् (३।३।१८) । प्राट्च विवा-कश्च । प्राड्विवाको प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शेआद्यच् (५।२। १२०) । प्रश्नविचारयोः कुशल इल्पर्थः । 'विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयक्षतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्पृतः ( )॥ (१) ॥*॥ 'अश्वः कर्षे नुपे चके शक्वव्यवहारयोः' इति विश्वः । प्रयति । ण्युल् (३।१। १३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रप्टि'॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः।

भेति॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस्य घनि-' (६।२।१२२) इति वादीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्वस्य । अर्शवाद्य (५।२।१२७) । मुकुटस्तु-प्रतिराभिमुख्ये । रा-ज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति वहिः प्रापयति। 'ज्वलितिकसन्ते-भ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्यत्। तन्न । ह्रजो ज्व-लादावपाठात् । ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां त योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ इति तिष्ठति । 'सुपि-' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥ । द्वारि तिष्ठति स्म । 'गल्यर्थांकमंक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, द्शेंकः' इति व्यस्तं ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्या-इशको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाः-स्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शीं इति रमसः ॥ (४) ॥ ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पश्च 'द्वारपालस्य'॥

रक्षिवगस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवस्यं रक्षन्ति। 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आवस्यका-' (३।३।९७०) इति णिनिः। रक्षिणां वर्गः॥ (१)॥॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति। 'सुपि-' (३। २।४) इति कः। 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविच-

क्षणे । राजरिक्षणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च 'इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

·अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'असादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष्र् व्याप्तों' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्य-क्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रसक्षे सिधयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधि अधिकसुपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लपपतपदस्था-' (३।२। १५४) इत्युकव् ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'एकग्रामाधि-कृतस्य'॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।११) । १३४) । 'गोपो गोपालके गोष्टाध्यक्षे पृथ्वीपतावि । प्रामा-घाधकृते पुंसि शारिवाख्याषधी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य'॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२)॥॥ हे 'स्त्रवर्णाधिकतस्य'॥

रूप्याध्यक्षरतु नैष्किकः ॥ ७॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिष्ठु ।' आहतस्वणेरजते रजते च नपुंसकम्'(इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥ । । । । । । । । । । । । । टक्कपतिनेष्किको रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'टक्ककादि-शालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो ग्रहम् । अन्तर्वशे नियुक्तः। 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा- पूर्वकलात्र दृद्धिः। यद्वा अन्तर्वशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनों' (५।२।११५)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य'॥

सौविद्ह्याः कश्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥८॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमि छान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविद्वाः क्षियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥(१) ॥*॥ 'कम्बुकश्वोलकोऽस्त्येषाम्' । इतिः (५।२।११५) । 'कञ्चकी जोक्नकतरा महस्रे पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घन्रथें

कः' (वा॰ ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वणिदिलात् (वा॰ ५।१।१२४) लाथें ज्यन् ।'स्थपतिः कञ्जकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ स्थिदिन्त । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रज्ञादिलात् (५।४।३८) खार्थेऽण् । यद्वा सुवेदनम् । संपदादि किए (वा॰ ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येपाम् । ज्योत्स्रादिलात् (वा॰ ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविद्धतुराः स्थियत्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'राज्ञां स्थ्यगारे वही रक्षाधिनस्रतस्य'॥ इगण्ढो वर्षवरस्तुर्यो

शोति ॥ शाम्यति शिश्राभावात् । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) । 'शमेर्डः' (उ॰ १।९९) । 'शाण्डः क्षीवस्तु क्षज्ञकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शाण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविषे' (इति मेदिनी) । ('शाण्डपण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्षीवे' इति हैमः) ॥ (१) ॥ शा वृणोति । 'यृष् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) । वरति । 'वर आवरणे') वा । अच् (३।१।१३४) । वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्षीवाध्य खीखभाविनः । जाला न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥ (२) ॥ शा ह्रे 'अत्यन्तान्तमेहळ्ळानाम्' ॥

सेविति ॥ सेवते । 'सेष्ट सेवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।३३) । 'सेयकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति । 'अर्थाचासंनिहिते' (५।२।) इतीनिः । 'अर्थी पुमान्याचके स्थात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥ ॥ अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३)॥ ॥ शीणि 'सेवकस्य' ॥

सेवकार्थ्यनजीविनः।

विषयानन्तरो रांजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शद्भृ शातने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।
ण्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ॰ ४।१०४)। 'वहुलमन्यत्रापि' () इति णिछक् ।—शदेः 'जञ्वादयथ'
(उ॰ ४।१०२) इति रः हस्वथ—इति मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात्॥ (१) ॥॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेशस्य राज्ञः'॥

मित्रमतः परम्॥९॥

मीति ॥ मेद्यति । 'निमिदा सेहने' (दि॰ प॰ से॰) 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ॰ ४।१६४) ।—प्रून् (उ॰ ४।
१५९)—इति मुकुटः । तत्र । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वाच । 'मिच्चं मुहदि न द्वयोः । सूर्यं पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये
दैल्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अतः शत्रोः
॥ एकम् 'मिच्चस्य'॥

उदासीनः परतरः

चिति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । लटः शानच् (३।२।१२४) । 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईलम् ॥ (१) ॥०॥ एकं 'शत्रुमि-त्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्षिणग्राहस्तु पृष्ठतः।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृहाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्षिणः पश्चात्पद्जिगीपयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥ *॥ एकं 'जिगीपोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥ रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्ह्वदः ॥ १० ॥ द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः । अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोपम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'रपेरिचोपधायाः' (उ॰ १।२६) इति कुः ॥(१)॥३॥ वीरस्य कर्म भावो वा । युवादिलात् (५।१।१३०) '-वैरभैथुनि-कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ श। सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१। १४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥ ॥ इयर्ति विरोधम् । 'ऋ गतौ' (जु॰ प॰ अ॰) । 'अचे इः' (उ॰ ४।११९) ॥ (४) ॥ ॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥ ॥ द्वेपशीलः । 'कुधमण्डा-थेंम्यथ' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥ ॥ तुष्टं हृदयम-स्य । 'सुहर्ह्हदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (७) ॥ शा द्वेष्टि । किप् (३।२।६१) ।। (८) ॥ शा विरुद्धः पक्षोऽस्य 'पश्चो मासार्थके पार्थे यहे साध्यविरोधयोः' (इति विश्वमेदिन्यौ)। विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥:॥ न हित-मस्मात् ॥ (१०)॥:॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अम रोगे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'अमेद्विंपति चित्' (उ॰ ४।१७४)। इतीत्रन् ॥ (११) ॥३॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि॰ प॰ से॰) । 'यजिमनिशुन्धिद्सिजनिभ्यो युच् ' (उ॰ ३।२०) वीहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः॥ (१२) ॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४)॥ (१३) ॥ शा शत्रुरेव । प्रज्ञाखण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥ ॥ अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२। ७८) इति णिनिः ॥ ।।। 'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः क्तिच् (३।३।१७४) । वाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥ ।। पिपर्ति रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) ॥ (१६) ॥ ।। न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ॰प॰ अ०)। क्तिच् (३।३।१७४)। तिर्वा॥ (१७) ॥ः॥ प्रतिकू-लमधंयितुं शीलः । 'अर्थे याच्यायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥ शा परि दोषा-

१--- अनुनासिकपरत्वाभावादनादेशो न इति तु भाष्यसिद्धान्तः ॥

स्थाने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः (३। २।७८) । 'परि' शब्दश्व प्रकृते 'दोषास्थाने निरसने पूजा. व्याह्योश्व भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः 'रात्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥=॥ क्षिद्यति 'क्षिह प्रीतौ' (दि॰ प॰ से॰) । 'मतिबुद्धिपूजार्थेम्यक्ष' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥=॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥=॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मिञ्रं सखा सुहत्।

अथेति ॥ मेयति । 'निमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०) 'अमिनिमिदिशितम्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—प्रृन् (उ० ४।१५४) – प्रृन् (उ० ४।१५९)–इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥ ॥ समानः ख्यायते लेकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् स च डित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ न्यो यलोपः' इ- खतोऽनुवर्तनायलोपः समानस्य समानः ॥ (२) ॥ ॥ शोमनं हृदयमस्य । 'मुहदुईदौ-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'मिन्नस्य'॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सस्युर्भावः कमे वा । 'सस्युर्यः' (५।१।१२६)॥ (१) ॥*॥ सप्तमः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं सस्यम्' (५। २।२२) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः'॥ अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर् आवरणे' (ह॰ उ॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८)॥(१)॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चि-त्ताराधनम् ॥(२)॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिप्टसंपादनस्य'॥ यथाईवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पद्यः।

चारश्च गूढपुरुपश्च

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह प्जायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।११३४) । यो योऽर्हः । यथार्ह वर्णो रूपमस्य । 'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति घरणः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकर्षेण निधीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधियांचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ अपसर्गति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। 'चरोऽक्षयूतमेदे च मौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥ ॥ 'चारः पियालवृक्षे स्याद्रतौ वन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ स्याति । 'स्या वाधनसर्यानयोः' (भ्वा० उ०से०) अच् (३।१।१३४) । 'स्पराः स्यात्संपराये च प्रणिधाविप पुंस्यय-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ गूढश्वासौ पुरुषश्च ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्तृ व्याप्तौ' (स्वा॰ प॰ अ॰)। कः। (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ प्रत्ययौ विश्वासः संजातोऽस्य। 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच्। 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य'॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावि । स्युमौँहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥ श्रा ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो प्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते प्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'कृत्स्थादि—' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥ श्रा दैवं प्राकृतं क्रुमाशुमं कमं जानाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ श्रा गणयित । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ श्रा मुद्दर्तम् (अधिकृत्य कृतं प्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-ठकौ ॥ (५) ॥ श्रा ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥ श्रा (५।२।१९५) ॥ (७) ॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥ अश्री 'ज्योतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वट्टक् (४।२। ६०)॥ (१)॥ ॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२)॥ ॥ हे 'तत्त्वार्थज्ञातुः'॥

सत्री गृहपतिः समौ।

सिति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्रमा-च्छादने यक्के सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सदान्नादिदानकर्तुर्गृह-स्थस्य'॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुश्च लेखके॥ १५॥

लीति ॥ लिपं करोति । 'दिवाविमा-' (३।२।२१) इति टः ॥*॥ एवं 'लिविकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैवित्तः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप्॥ (२) ॥*॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चः' अपि ॥ (३)॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्या-से' (तु० प० से) । 'शिल्पिनि च्युन्' (३।१।१४५) । ण्युल् (३।१।१३३) वा॥ (४) ॥*॥ चलारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिविवसे स्त्रियौ।

छिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥:॥ अक्षराणां विन्यासः ॥:॥ लिखितं चाक्षरविन्यासम्र । अनयोः समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥ ॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् वा ॥(१) ॥ ॥ '-किलिपिलिब-' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पस्य वो वा ॥ (२) ॥ ॥ ॥ — 'लिविः' सौत्रो धातुः — इति मुकुटः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे । चलार्येव नामानि — इति केचित् । — 'लिखिता-क्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम् — इलन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो दुतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽन्' (३।२।९) ॥ (१) ॥ ॥ ववति । 'दु गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)। 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ॰ ३।९०) इति क्तः । यद्वा दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतविणग्भ्यां च' इति यः ॥ ॥ ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) ध्यिन 'द्वात्यम्' अपि । केचित्तु—'दूलं तद्भागकर्मणी'—इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वतीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।
अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्सौ' (५।
२।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥ ॥ 'ये
वामावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥ ॥ ॥
अध्वानं गच्छति । 'अन्ताल्यन्ताध्व-' (३।२।४८) इति डः ॥
(२) ॥ ॥ पन्थानं निलं गच्छति । 'पन्थो ण निलम्'
(५।१।७६) स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥ ॥ 'पथः ष्कन्'
(५।१।७५) । वित्त्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५)
॥ ॥ पञ्च 'पान्थस्य'॥

स्वाम्यमात्यसुहत्कोषराष्ट्रदुर्गवळानि च ॥ १७ ॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

खेति ॥ खामी राजा।—पुरोहितः—इति श्रीधरः। अमालो मन्त्री। सुहृद् मित्रम्। कोशो मण्डारः। राष्ट्रं देशः। पर्वतादि दुर्गाणि। वलं सैन्यम्॥ ॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽ-क्वानि॥ (१)॥ ॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम्। क्तिच् (३।३। १०४)॥ (२)॥ ॥ पौराणां नागराणाम्। श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा। 'वहिश्री—' (उ० ४।५१) इति निः। एकमुख्याः सजातीयसमूहाः॥ ॥ ॥ कामन्दकीये—'खाम्यमालश्व राष्ट्रं च दुर्गं कोशो वलं सुहृत्। परस्परोपकारीदं सप्ताक्षं राज्यमु-च्यते'। पौरश्रेणिभिः सहाष्टांक्वमि राज्यम्' इति दर्शितम्। द्वे 'राज्याक्वानाम्'॥

संधिनी विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः॥ १८॥ षड् गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥
(१) ॥*॥ विरुद्धं विविधं वा प्रहणम् । 'प्रहृष्ट्द-' (३।३।
५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ यात्यत्र । त्युट् (३।३।१९७) ॥
(१) ॥*॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) ।
त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधार्थे धा' (५।३।४२) । 'द्वित्र्योश्च धमुल्' (५।३।४५) ॥
(१) ॥*॥ आश्रयणम् । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)।
'एरन्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एतानि पट् 'गुणशब्दवाच्यानि'॥

१--स्वर्णादिदानेन (पर)वन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधि: । अयं च बहुविधो यन्थविस्तरिभया न लिखित: ॥ 🕬 परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकृटतूर्णां-भेदेन त्रिविधमाह ॥ ॥ उपचितशक्तः कृतमृलराष्ट्रक्षकस्य शत्रो-रवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्ष्ययानम्, च इति पञ्चविधम्। पश्चास्थायिनः शत्रीर्वेलद्रव्यजनपदवासादिकं हृत्वा पुरोवर्तिनि शत्री या यात्रा तद्दिगृद्ययानम् । शून्यराज्यब्रहणसमर्थेन शृहुणा संधि विधायारे: संमुखगमनं संधाययानम् । वलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह कातरेऽरौ यद्यानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्था-न्तरोपस्थितेऽनुदेस्येऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्घयानम् । शत्रोर्वलाथानाय पथि प्राप्तेषु शञ्जमित्रेषु अवरेषु वा बलिपु शञ्जमुपेक्ष्य यद्यानं तद्ये-क्ष्यानम् ॥ शा 'नाहमिदानी योद्धं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीपोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासन्म । तदपि विगृह्यासनम्, संधायासनावित्यादि पूर्ववत् पञ्चविधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽ-शक्तस्य तद्देशादिकं विनाइय दुगं प्रविद्यावस्थानं विगृह्यासनम्। तुल्यवल्रत्वाबुद्धे श्वीयमाण्योः संधि कृत्वावस्थानं संधायासनम् । वलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशस्यत्वाद्वलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम्। वलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापे-क्षया स्थितिरुपेक्ष्यासनम् ॥ ॥ विलनोवैरिणोर्भध्ये काकाक्षिवदल-क्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकस्) द्वैथम् ॥ वलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यंपरम् । शत्रीर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विश्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविश्र-इसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वेधम् ॥ ॥ वलवतारिणोच्छियमानस्य हीनशक्तेर्यद्रलवद्धर्मविज-यिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोपा-दिदानेन वाश्रयणमाश्रयः--- इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च---'उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं थाभिकं नृपम्' इति ॥-इति मुकुटे विशेषः ॥

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः।

श्रोति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'श्रियां किन्' (३१३। ९४)। शक्तिशब्दवाच्याः ॥॥ भवलनेन । 'श्रिणीभुवः-' (३१३१४) इति घष् । प्रकृष्टो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डवलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥॥। उत्सहतेऽनेन 'पह मपंणे' (भवा० आ० से०) । 'हलध' (३१३११२१) इति घष् । उक्तं हि 'विक्रमवलमुत्साहशक्तिः' इति ॥॥॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानवलं मच्चशक्तिः ।—'प्रवाक्षमच्चो मच्चशक्तिः' इल्पन्ये ॥ 'तिस्पां शक्तीनाम्'॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्॥१९॥

स्रेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्याप-चयः क्षयः ॥ (१) ॥॥ उपचयो दृद्धिः ॥ (१) ॥॥॥ उप-चयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥ ॥॥॥ 'कृपिर्वणिक्-पथो दुर्गे सेतुः कुझरवन्धनम् । सन्याकरवलादानं सून्यानां च विवेचनम्' इल्एचर्गः ॥॥॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥॥॥ 'नीतिचेदिनां त्रिचर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशद्ण्डजम्।

स इति ॥ प्रतापयखनेन । 'तप संतापे' (भ्वा॰प॰अ॰)
ण्यन्तः । 'पुंसिन' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा ।
माने घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ भवखनेन । 'श्रिणीभु-वःन' (३।३।१४) इति घन् । प्रकृष्टो भावः । प्रभवनं वा ।
भावे घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ 'अधिक्षेपावमानादेः
प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणाखये प्र(न्य)सहनं तन्तेजः समु-दाहतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च।
ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्न' (६।२।९८) इति डः ॥॥॥ द्वे
'कोश्वदण्डजतेजसः' ॥

मेदी दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्॥ २०॥

भियति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु॰ उ॰ अ॰) । धन् (३।३।२८) । शत्रोरमालादीनामुपायेन परतो विश्वि-

१—भेदिखिविथः । तदुक्तम्—'क्लंहरागापनयनं संहपेरिपादनं तथा । संतर्जनं च भेदशैभेंदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राशो द्रोहाय ग्रपथपूर्वकम् 'अमीपामैकमत्यं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपट- केखादीनां राजसदिस प्रक्षेपाद्राञ्चोऽनुयाथिषु क्लेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तरपनयनमिलेकः । अनुयायिनामेन परस्परामिभवसं- जननं संहपोरिपादनम्—इति द्वितीयः ॥॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्षेश्रस्तयेव च । इति दण्डविधान- वैदंण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिक्षेश्रो वन्धनताङनादिः ॥॥॥ भातिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देवस्य प्रतिमोक्षस्य दानं पञ्चविधं स्मृतम्'— इति सुकुटे विशेषः ॥

ष्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥ ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४)। दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥ ॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु॰ उ॰ से॰)। वाहुलकात्किन्। यद्वा स्यति रोषमनेन। 'षोऽ-न्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'सातिभ्यां मनिन्मनिणी' (उ॰ ४।१५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु-'सामन्दामन्हेमन्' इत्या-दिना निपालते-इलाह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तादशसू-त्रादर्शनात् । प्रियवचनादि क्रोधोपशमनं साम । 'परस्परोप-काराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संवन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्'॥ (१) ॥ ।।। खधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥ ॥ उपा-यतेऽनेन । 'हलथ' (३।३।१२१) इति घन् । 'उपायः साममेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्व दण्डश्रेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकी-तिंताः'॥ 'उपायचतुष्टयम्'॥

साहसं तु दमो दण्डः

सिति ॥ सहित वले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृदयकृतौ धाष्ट्रचें' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ दमनम् । 'दमु उपशमें' (दि०
प० से०) घत्र् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४)
इति न दृद्धिः । 'द्मः स्थात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ 'अमन्ताद्वः' (उ० १।११४) ।
'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूह्यहभेदेष्वथेऽर्थातुचरे मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥ ॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥ ॥ सान्त्वनम्। 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु॰ प॰ से॰) अदन्तः । 'एरच् (३। ३।५६)। घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सामस्य'॥ अथो समौ।

भेदोपजापौ

अथिविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यों) ॥ (१) ॥ ॥ उपांशु जपनम् 'जप व्य-क्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३। ३।१८) ॥ ॥ ॥ द्वे संहत्योद्वैधीकरणस्य'॥

उपघा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुथाब्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इलङ् ॥ (१) ॥॥॥ आधेन कामार्थभयप्रहः ॥॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामस-यैरमात्यादेः परीक्षणस्य'॥

१---अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठामानादिदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अपडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः।

अषेति ॥ अविद्यमानानि वड् अक्षीण्यत्र । 'अपडक्षाशि-तंग्वलंकर्मा-' (५।४।७) इति खः खार्थे ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'द्वाभ्यामेच कृतस्य मन्त्रस्य'॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः॥ २२॥ रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविद्यन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथग्भावे' (६० उ॰ अ॰) ध्रौव्यार्थलाद्रसर्थलाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४। ७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु (वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी॥ (१)॥:॥ विगतो जनोऽस्मात्॥ (२) ॥ ॥ छद्यते स्म 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानिसलानेद्र । 'छन्नं तु रहसि क्कीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)। मुकुटस्तु-'वा दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्-इत्याह । तम । णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥ शा 'शलाका शारिका मद-नशारिका' इति पर्यायः। 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मद-नशारिका' इति तालव्यादौ रमसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात्। शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥ । 'तथा' शब्दः समुचये ॥ शा रहाते । 'रह त्यागे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ० ४।२१५) इलासुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-नी)। रमसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुं-सकम्' इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र । 'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥:॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥:॥, सप्त 'ए-कान्तस्य'॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादिलात् (४।३।५४) यत्। 'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समी विस्नम्भविश्वासी

सेति ॥ विलम्भणम् 'लम्भु विश्वासे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) दृन्त्यादिः । तौल्रव्यादिश्च । घन् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (१) ॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात्॥ २३॥ भ्रयिति॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम्।

१-तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः-इति तु सिद्धान्तकीमुदी ॥ स्योपलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

'श्रेषृ चलने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । श्रेषणम् । घस् (३।३।१८) ॥ (१) ॥҂॥ एकम् **'भ्रंश्स्य'** ॥

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम्।

अभ्र इति ॥ श्रेषादन्यः ॥ (१) ॥॥ नियमेन ईयते । 'परिन्योनींणोः-' (३।३।३७) इनि घञ् ॥ (२) ॥॥ कल्प-नम् । 'कृप् सामथ्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घञ् (३।३।१८)। छलम् (८।२।१८)। 'कृट्पः शास्त्रे विधो न्याये संवर्ते ब्रह्म-णो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ दिश्यते । 'दिश अतिस्त्रंने' (तु॰ उ॰ अ॰)। घञ् (३।३।१९)। देशो रूपमस्य । दिश्यमानस्योचितस्य रूपम्। यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८)। प्रशक्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (४) ॥॥॥ सम्यगञ्जोऽत्र 'अच् प्रसन्वव-' (५।४।७५) इस्त्र 'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र 'हस्यो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्यलम् ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'चित्तस्य'॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥ न्याय्यं च त्रिषु पट्

रिचिति ॥ युज्यते सा । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) ।
कः (३१२११०२) । 'युक्तो युक्ते पृथम्भूते क्षीवं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपयन्स्यनेन । 'एरच्' (३१३१ ५६) । उपाय एव । 'उपाया इस्तथ्य' (ग० ५१४१३४) इति ठक् हस्तथ ॥ (२) ॥ ॥ कभ्यते 'पोरदुपधात' (३१९१९८) इति यत् । 'क्रभ्यं युक्ते च कञ्धव्ये' (इति मेदिनी)॥(३)॥ ॥ भजते फलमजुवधाति । 'भज सेवायाम्' (भवा० उ० अ०) । 'ताच्छीत्य-'(३१२१९९) इति चानश्। शानच्। (३१२१९४) वा॥ (४) ॥ ॥ अभिनीयते सा । 'णीश् प्रापणे' (भवा० उ० अ०) । कः (३१२॥१०२) । अभिनीतेन तुत्यम् । 'अभिनीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामषंणे(षिणि) त्रिषु' इति सदः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामिषणेरिप' (इति मेदिनी)॥(५) ॥ ॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ-' (४१४। ९२) इति यत् ॥ (६) ॥ ॥ अक्तादयः षट् त्रिषु । षट् 'न्यायातस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम्।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृत्र् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)
ण्यन्तः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥ ॥॥
त्अर्थं उपयाच्नायाम्' (जु॰ उ॰ से॰) संपूर्वः । त्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥ ॥॥ हे 'इद्मुचितमेव' इति निश्वयस्य ॥
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५॥
शिष्टिश्चाहा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनसत्र ।

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-स्योपळम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः॥ वदनम्। घन् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ निर्देशः कार्यादेशः। घन् (३।३।१८)॥ (२)॥॥॥ एवं निदेशः । ('निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः)॥ (३)॥॥॥ शास्तिः दुर्युद् (३।३।१९५)। ('शासनं राजदत्तोव्यां लेखाज्ञाशास्त्रान्तिषु' इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ 'क्तिन्नावादिभ्यः' (३।३।९४) इति किन् ॥॥॥ बाहुलकात्तिः। 'शास्तिः'॥ (५)॥॥॥ आज्ञापनम्। 'ज्ञा अववोधने' (त्रया० प० से०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।९०६) इलाङ्॥ (६)॥॥॥ पर्

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्व-दइ । ('संस्थ्यदेऽविश्यते, स्त्री स्थितौ साद्द्यनाशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ 'मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम्' तत्र दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥ *॥ धारयति धर्मम् । नन्दादि ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ०२।७८) वा । ('धारणाऽक्षे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥ *॥ तिष्ठन्त्यत्र । वाहुळकाद्धिकरणे किन् । स्थानं वा । 'स्थागा-पा-' (३।३।९५) इति किन् ॥ (४) ॥ *॥ चलारि 'न्या-य्यपथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतों' (अ० प० अ०) । 'इण आगअपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् आगादेशश्च –अग-ति । 'अग गतौं' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित्' इ-त्यसुन्—इति सुभूतिः । तम्न । उज्ज्वल्दत्तादिपृक्तसूत्रस्यादर्श-नात्।'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी)। सौन्तं झीव-म्॥(१)॥॥ अपराधनम्। 'राध संसिद्धौं' (सा०प०अ०)। घम् (३।३।१८)॥(२)॥॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः गुंसप-राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतों' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अपराधस्य'॥

समे तृहानबन्धने ॥ २६॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ शा 'वन्य वन्धने' (क्रया॰ प॰ अ॰) । भावे ल्युट् (३। ३।१९५) ॥ (२) ॥ शा द्वे 'वन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१। ३४) इति यत् । 'पयस्यतद्र्ये' (६।३।५३) इति (न) प-द्वावः । प्राण्यक्रस्यैव पादस्य तत्र ब्रह्णात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितद्ण्डाद्विगुणद्-ण्डस्य'॥

भागधेयः करो बलिः।

भेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा॰ पाधाइप)
इति धेयः॥ (१)॥ ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰
से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'करो वर्षांपछे पाणो
रदमौ प्रत्यशुण्डयोः' (इति मेदिनी)। प्रज्ञाद्यणि (पाधाइट)
'कारो वधे निश्चये च वलौ रले यताविप' (इति विश्व-मेदिन्यौ)॥ (२)॥ ॥ वल्यते । 'वल वधे, दाने'
( )। इन् (उ॰ ४।३१८)। 'विलिदेंत्यप्रभेदे च कर-चामरदण्डयोः। उपहारे पुमानस्त्री जरया श्वथचमीण।
गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (३)
॥ ॥ ('अर्थागमो भवेदायो भागधेयो वलः करः'
इति हलायुधः)॥ ॥ त्रीणि 'कर्षकादिभ्यो राजग्राह्य-भागस्य'॥

घट्टादिदेयं गुल्कोऽस्त्री

घ्रेति ॥ घटादो देयम् ॥ ॥ जुल्क्यते । 'जुल्क अति-सर्जने' (चु॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।९९)। 'जुल्कं घटा-दिदेये स्माद्वरादर्थप्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। मुकुटस्तु— शळति प्रतिवन्धोऽनेन। 'जुल्कवल्कोल्काः' इति निपातः— इस्माह। तन्न। रज्जवळदत्तादिषु 'जुकवल्कोल्काः' (उ॰ ३। ४२) इति पाटस्य दर्शनात्। धातुपाठे 'जुल्क' धातोर्दर्श-नाच ॥ (१) ॥ ॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिप्रहः ॥ ॥ एकम् 'जुल्कस्य'॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राध्रियते स्म । 'मृज् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ०)। 'डुमृज् धारणपोपणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) वा । क्तः (३।२। १०२)॥ (१)॥ श्रा प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'कृत्यत्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणे ल्युट्॥ (२)॥ श्रा दे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य'॥ उपायनमुपग्राह्यमुपद्दारस्तथोपदा।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । उपाय्यते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) ॥ (१) ॥ ॥ उपगृह्यते । 'म्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥ ॥ उप-हियते । घम् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ ॥ उपदीयते । 'हुदाम् दाने' (ज्ञ० ंउ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इल्लङ् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'उपढौकनस्प' ।—षडप्यु-पढौकनस्प-इल्लन्ये । 'उपायनमुपम्राह्यं प्रास्तं चोपदा ल्लि-याम्' इल्ल्सरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं खुदायो हरणं च तत् ॥ २८॥

याचिति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् । युतयोर्वरवध्वोरिदम् । 'तंस्येदम्'

१-- 'सोढा हे शतमागांसि' इति माघात्-- इति मुकुट: ॥

(४१३११२०) इलण्वा। 'युतकं युगले युक्तं संशयेऽपि च' इति रभसः। 'युतकं संशये युगे। नारीवस्त्राञ्चले युक्तं चलनामे च योतके' (इति मेदिनी)। 'यातकं योतुकं च तत्' इति वाचसतेकमध्यमपि। आदिना न्नतभिक्षादिप-रिम्रहः॥॥ सुदीयते। 'हुदान्' (जु० ड० अ०)। घत्र (३। ३११९)। युगागमः (७१३१३)॥ (१)॥॥॥ हियते। कर्मणि ल्युट् (३१३१११३)। 'हुर्णं योतकादीनां द्रव्ये मुजे हतावपि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे ('कन्यादानकाले वतिभक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य'॥ तत्कालस्तु तदात्वं स्थात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥:>॥ 'तदा' इसस्य भावः ॥ (२) ॥:>॥ द्वे 'चर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्वाहुल-काइतिः । 'आयतिस्तु क्षियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥ सांदृष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदृष्टी प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा॰ ४।२।६०) ठव् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'व्यापारान-न्तरं जायमानस्य फलस्य'॥

उद्केः फलमुत्तरम्॥ २९॥

बिति ॥ उद्दर्भते । 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से॰)। घर्ज् (३१३१९)। उद्दर्भते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा। उद्दर्भते । 'ऋच् स्तुता' (तु॰ प॰ से॰) वा। धर्ज् (३१३१९)। 'उद्दर्भ एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य'॥ अद्दर्ध बह्वितोयादि

अद्गिति ॥ विद्धि तोयं चादिर्थस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टि-रनावृष्टिर्मूपिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वा-दृदृष्टम् ॥(१) ॥॥ एकम् 'अम्यादिश्वतस्य भयस्य'॥

. दष्टं स्वपरचक्रजम्।

द्विति ॥ दरयते स्म । कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ । तयोश्वके सैन्ये । ताभ्यां जातम् । पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ ॥ एकं 'स्वपरसैन्थात् परराष्ट्रजाच्चौराटविकादेः परचकाद्दाहवि- लोपादेर्भयस्य'॥

महीभुजामहिभयं खपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मिति ॥ अहिरिव । ग्रहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच सस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥÷॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च समाधितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । मृत्या ग्रहीतो विवि-धोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्वपक्षात्प्रभवति । पत्राद्यच् (३।१।१३४) ॥ः॥ एकं 'स्वसहायाज्ञात-भयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संवध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्थात्

प्रेति ॥ प्रकर्पाय करणम् । 'कृत्रः श च' (३।३।१००)। रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तृत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥०॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥०॥ हे 'राङ्गां छत्रधारणा-दिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम्।

चेति ॥चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्तिकमिश्रमिचमिन' (उ॰ ३१९३२) इस्रमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मझरीमृगमेदयोः' (इति मेदिनी)ः। 'चमर्थामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥॥॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।९।४) टाप् । 'चामरा चामरं वालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रमसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च वालव्यजनें (इति मेदिनी)॥ (९) ॥॥॥ प्रकीयंते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। 'प्रकीणंकं चामरे स्याद्वित्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चामरस्य'॥

चृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ रूपस्यासनम् ॥ (१) ॥≈॥ भदं च तदासनम्॥ (२) ॥≈॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य'॥

सिंहासनं तु तत्॥ ३१॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥०॥ सिंहाकारमा-सनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥०॥ एकं 'सुवर्णकु-तराजासनस्य'॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰)। ण्यन्तः । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'इसम्ब्रक्षिपु च' (६।४।९७) इति हस्तः ॥ (१) ॥*॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'छत्रस्य'

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत्।

रेति ॥ तत् छ्त्रम् । ट्रपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥*। एकं 'नुपच्छत्रस्य'॥

१-अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वेरङ्गीकृतत्वाचिन्त्य-मेतत् । तस्मात्--'सुपि' (३।२।४) इति सुकुटोक्तं सम्यक् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥ ॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२॥

भिति ॥ विभार्त जलम् । 'डु भृत् ' (जु॰ उ॰ अ॰) 'श्व्वारमृक्षारो च' (उ॰ ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ कनकस्याद्धः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य'॥

निवेशः शिविरं पण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०प०से०) । 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घल् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शवन्त्यत्र । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् अन इत्वं च ॥ (२) ॥ ॥ (पण्डे) क्लीवे ॥ ॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम्।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्ल)नेन । 'पस्ज गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३१३११९७)। सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰)। घज् (३१३१९९)। 'जनिवध्योक्ष' (७१३१५) इति न वृद्धिः ॥ (१)॥॥॥ उपर-स्यते अनेन। ल्युट् (३१३११९७)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सैन्य-रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य'॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२। ३८)। हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गलादेक-वद्भावः (२।४।२)॥ श्वा सेनाया अङ्गम् ॥ (१)॥ श्वा चला-रोऽनयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)॥ श्वा नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां र-थेष्वन्तर्भावः । महिपादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः — इति मुकुटः ॥ एकम् 'सेनाङ्गस्य'॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः। मृतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी॥ ३४॥ इमः स्तम्मेरमः पद्मी

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥
(१) ॥ ॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वल्रच । 'वल्रे' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ हस्तः शुण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्ञातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥ ॥ ऐवम् 'करी' च ॥ ( ) ॥ ॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिवति । 'सुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥ ।। द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत्कः ॥ (६) ॥ मतङ्गादषेजीतः । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति इः ॥ (७) ॥३॥ गजति । 'गज मदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥≈॥ न अगः। नगे भवो वा। अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । ऋराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्टे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे करणा-न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥⇒॥ अतिशयितः कुक्षो हनुरस्य । 'खमुखकुझेभ्यो रः' (वा॰ ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुञ्जरा धातकीहमे । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥:॥ वारयति शत्रुवलम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वा-रणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः॥ (११) ॥ शा करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)॥ (१२) ॥ शा एति ईयते वा। 'इणः कित्' (उ॰ ३।१५३) इति मः॥ (१३) ॥ भा 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्वमगुच्छयोः' (इति विश्वः)। स्तम्बे रमते। 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३) इस्यच् 'हरुदन्तात्-' (६।३।९) इस्र छुक् ॥ (१४) ॥ ।। पद्मं विन्दुजालमस्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥ ॥ पञ्चदश 'हस्तिनः'॥

यूथनाथस्तु यूथपः।

विविति ॥ यूथस्य हस्तिवृत्दस्य नाथः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ यूथं पाति । 'आतोऽनुप्–' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्युनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥ ॥ म-देन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। मदे सति कलो ध्वनिर्यस, इति वा॥ (२)॥ ह्रे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः'॥

कलमः करिशावकः ॥ ३५॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु॰ उ॰ से॰) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰आ॰से॰) कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥॥ 'करभो मणिवन्धादिकानिष्ठान्तोष्ठ्रतत्स्रुतः' (इति मेदिनी) ॥॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥॥ द्वे. 'क-रिपोतस्य'॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ गर्जंथति । 'गर्जं शहदे' (जु॰ प॰ से॰) । अकर्मकला- त् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादिला- त् (५।२।३६) इतच् । 'गर्जितं वारिवाहादिष्वनौ ना मत्त-

१---योगरूदित्वात्तस्यैव तथोच्यते, नान्यः इति--- मुकुटः ॥

१--अत्र करमशब्दस्यानुप्रकृतत्वादनुप्युक्तमेतत्॥

'कुजरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे (दि॰ प॰ से॰) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति निष्ठानलाभावः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जा-तमद्स्य'॥

समाबुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मदवमनमसात् । 'उद्घान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ मदान्निर्गतः । निगैतो मदोऽसाद्वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गतमदस्य' ॥
हास्तिकं गजता बन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२। ४७)॥ (१)॥॥॥ गजानां समूहः । 'गजसहायाभ्यां च' (वा॰ ४।२।४३) इति तल्॥ (२)॥॥ द्वे 'हस्तिनां खुन्दे'॥

करिणी घेनुका वशा॥ ३६॥

केति ॥ करोऽस्खस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'ऋत्रेभ्यो हीप्' (४।१।५) ॥ (१) ॥ श्रा धेनुरिव । 'इवे प्रति-' (५। ३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनाविप पुंसि वानविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ श्रा उदयते । 'वश्र कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशिरण्योश्च'. (वा० ३।३।५८) इस्यप् । विष्ट वा । अच् (३।१।१३४) 'चञ्चा नार्या वन्धग्यां हस्तिन्यां दुहितर्थि' (इति हैमः) । तालव्याः । 'चञ्चा वन्ध्यामुतायोपास्त्रीगवीकरिणीपु च' इति तालव्याः नतेषु विश्वात् ॥ (३) ॥ श्रा त्रीण 'हस्तिन्याः' ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) 'गण्डः स्यात्पुंति खिक्किनि । प्रह्योग-प्रभेदे च वीथ्यक्षे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु ह्यभूष-णवुद्धदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कटति । 'कटे चर्षा-वरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्लोणौ द्वयोः पुंति कलिक्षेऽतिशयेशवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजगण्डयोः' ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यस्यनेन । 'मदीहर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इस्प् । मदयति वा। अच् (३।१।१३४)। 'मदो रेतिस कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ चस्यनेन । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) ल्युट् (३।३।११७)। 'दानं गजमदे स्यागे पालनच्छेदगुदिषु' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥। (२)॥॥ द्वे 'मदपतनस्य'॥

यमथुः करशीकरः

वेति ॥ वम्मते । 'दु वम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)

'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) 'चमधुर्वमने घासे मातक्रकरशीकरे' (इति हैमः)॥ (१)॥ ॥ करस्य शीकरः॥ (२)॥ ॥ हे 'ग्रुण्डान्त्रिगेतजळस्य'॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कं भुवमुम्मति 'उम्म पूरणे' (तु॰ प॰से॰)। 'कमंण्यण्' (३।२।१)। शकन्य्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'कुम्मो राश्यन्तरे हस्तिमूर्थाशे राक्षसान्तरे। कार्मुके वारनार्यां च घटे क्लीवं तु गुग्गुलो' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ पिण्डते। 'पिष्डि संघाते' (भवा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'पिण्डो वाले वले सान्द्रे देहागारकदेशयोः। देहमाने निवापे च गोलसिल्हकयोरपि। ओड्रपुष्पे च पुंसि स्मात् क्लीवमाजीवनायसोः। पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाव्सर्क्र्रभेदयोः' (इति मेदिनी)॥ ॥ एकम् 'गजनकुम्भस्य'॥

तयोर्भध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । 'वि-द ज्ञाने' (अ० प० से०) । वाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'गजकुम्भमध्यभागस्य'॥

अवग्रहो छलाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रह्मतेऽङ्करोन । 'प्रहवृद्-' (३।३।५८) इल्प् । 'अवप्रहो वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजालिके' (इति मेदिनी) । स्त्रोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिवन्धेऽप्य-वप्रहः' इति ॥ (१) ॥∗॥ एकम् 'गजललाटस्य'॥

इषीका खिक्षक्टकम्।

इषीति ॥ ईष्यते । 'ईष उञ्छे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा॰ । 'ईषेः किन्नस्बर्ध' (उ॰ ४।२१) इतीकन् धातोईस्बश्च । (हस्बंदिदीर्घमध्या)॥॥॥ ईषा ठाज्ञठकीलिका । सेव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति किन (हस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरिष ॥ (१) ॥॥॥ अ-क्षिकूटकं चक्षुगोंठकम् ॥॥ एकम् 'नेत्रगोळकस्य'॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥ । निर्यास्य नेन । करणे ल्युद (३।३।१७) । 'निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गजा-पाङ्गदेशस्य' ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥ ॥ च्त्यतेऽनया । 'चूलसमु-

१—'येपीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमश्णा' इति सुरारि:। 'त-सिन्नत्यदिपीकास्त्रम्'-इति रष्टुः---इति सुकुटः । २—-चुरादौ तु हस्तादिर्दृश्यते ॥ च्छाये' ()। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्युल । 'चूलिका नाटकस्याज्ञं कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदि-नी)॥ (१)॥ ।॥ एकम् 'गजकर्णमृलस्य'॥

अधः कुम्भस्य वाहित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्थं वात-कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च छळाटाधोभागः । (कुम्भयो-रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो चाहित्थं तु ततोऽ-प्यथः' इति हैमनाममाळा) ॥०॥ अवस्यं वहति । 'आवस्य-का-' (३।३।१००) इति णिनिः । स तिप्रस्यत्र । 'घनधं कः' (वा० ३।३।५८) । पृपोदरादिसात् सस्य तः ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य'॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत्।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मील् हिंसायाम्' (स्था॰ उ॰ अ॰)। 'मीनाति मिनोति-' (६१११५०) इत्यालम्। 'करणा-' (३१३११९७) इति ल्युद्। 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्ता-न्तरालयोः' इति रहः॥ (१)॥०॥ एकं 'वाहित्थाधोभा-गस्य दन्तमध्यस्य'॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आखतेऽत्र । त्युद (३।३।११७) । 'आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गजस्कन्धदे-रास्य'॥

पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् । 'पद्मकं स्थात्पद्मकाष्टविन्दुजालकयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥०॥ विन्दूनां जालकमिव ॥ (२)॥०॥ द्वे 'गजमुखा-दिस्थविन्दुसमृहस्य'॥

पक्षमागः पार्श्वमागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्मने । 'पक्ष परिप्रहे' चुरादिः । 'पुंसि-'
(३।३।९१८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (९)
॥=॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥=॥ द्वे 'गजपार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अग्रभा-गस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्ञङ्वादिदेशौ गात्रावरे क्रमात्॥ ४०॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच पूर्वपश्चाच ते जङ्घे च । पूर्व-पश्चाजङ्घे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्वासौं देशश्च । पूर्वज-ङ्घामागो गात्रं । पश्चाजङ्घामागोऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन । 'गाङ् गतौं' (अ॰ आ॰ अ॰) । यद्वा एखनेन । 'इण् गतौं'

(अ॰ प॰ अ॰)। 'बहुलं तिण' (बा॰ २।४।५४) इति गादेशः। प्रृन् (उ॰ ४।१५९)। 'गात्रं गजायजङ्घादिभागेऽप्यकें कलेवरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ अब राति। 'रा
दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतथोपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः। यद्रा न यूणोति, त्रियते, वा। 'यृज् वरणे' (खा॰ उ॰
म॰)। अच् (३।१।१३४)। 'य्रहयृद्द-' (३।३।५८) इत्यव्
वा। 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिपु' (इति मेदिनी)।
'गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽवरं स्याचरमे त्रिपु' इति रुद्रः॥ (१)
॥ आग्नावरे पूर्वप्रयात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः।
'द्रौ पूर्वप्रयाजङ्घादिदेशे गात्रावरे न ना' इति रभसः। कधित्तु—अप्रीवद्रागाद्ध्वमवरम्। अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥ अपारा पवर्गादिमध्या च। 'अपरं तृत्तराधें स्यात्पश्चाद्रागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः॥ ॥ क्रमेणैकैकम् 'गजजङ्वापूर्वापरभागयोः'॥

तोत्रं वैणुकम्

तिविति ॥ तु बतेऽनेन । 'तु द व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) 'दाम्रो-' (३।२।१८२) इति प्रून् । 'तोत्रं तु प्राजने वैणुकेऽ-पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। वेणुना निर्वृत्तम् । 'निर्वृं' तेऽक्षबूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) ॥॥॥ 'वेणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-लान वृद्धिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तोद्नद्ण्डस्य'॥

आलानं वन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।१९७) । ('विभाषा लीयतेः' (६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥ ॥ वन्धस्य वन्धनस्य स्त-म्मः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वन्धनस्तम्मस्य' ॥

अथ गृह्वला।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ ग्रजं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचयेच' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावितष्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा श्रक्तात्प्राधान्यात् खलल्यनेन । 'पुंसि' (३।३।
११८) इति घः । भिदायङ् (३।३।१०४) वा । प्रवोदरादिः
(६।३।१०९) 'श्रुङ्खला पुंस्कटीकाऱ्यां लोहरज्जौ च वन्धने'
(इति हैमः) (श्रुङ्खला पुंस्कटीवस्नवन्धेऽपि निगडे त्रिष्ठु' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अन्यतेऽनेन । 'अदि वन्धने' (भ्वा॰
आ॰ से॰) । 'अन्वृहम्भू-' (उ॰ १।९३) इति कूः । खार्ये
कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'अन्वृः स्नियां स्यात्रिगडे प्रभेदे भूपणस्य च' (इति मेदिनी) । 'खार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्लम् । यद्वा विनयादिलात्

१--तथा च माघरुषः-- 'बद्धापराणि परितो निगडान्यला-चीत्' इति--इति सुकुटः ॥

(५।४।३४) टक्। 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः। 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्तः॥ (२)॥ ॥ निर्गतो गडः सेचनमस्मात्। कठिनलात्। निगलित वा। 'गळ अदने' (भ्वा॰
प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। डलयोरेकलम्॥ (३)॥ ॥
त्रीणि 'श्टङ्कलस्य' 'बेडी' इति ख्यातस्य॥

अङ्करोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्किति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि उक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः॥ (१)॥ ॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा। 'सृ गता' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सृत्रृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः॥ ॥ ताल्व्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰)। 'शृणिपृष्णिपार्षण-' (उ० ४।५२) इति साधुः। 'शृणिरङ्कुशवाची च कादाश्च तृणवाचकः' इति स्रभेदः॥ (२)॥ ॥ 'आरक्षमप्रमवसस्य सृणि शिताप्रम्' इति तुमाधस्य प्रमादः। सृणेः स्रीलात्॥ ॥ द्वे 'अङ्करास्य'॥ दृष्या कश्या चरत्रा च

द्विति ॥ द्व्यतेऽनया । 'द्व वैक्क्ले' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'दोगो णो' (६।४।९०) इत्यूत् 'अचो यत्' (३।९।९६) । 'द्व्व्यं त्रिषु द्व्यणीये क्षीवं वक्षे च तद्वृहे' (इति मे-दिनी) ।—च्व्यते पीयते पृष्ठमासेनादृश्यतां नीयते । 'चूष् पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'घन्न्यं कः' (वा० ३।३। ५८) । ('च्यूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कक्षे भवा । 'श्वरीरावयवाच' (४।३।५५) इति यत् । 'कश्या वृहतिकायां स्यात्काश्चयां मध्येभवन्धने । हम्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कार्यं हतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वियतेऽनया । 'वृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वाहुलकादनः । यद्वा वरं न्नायते । 'त्रैक् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ न्नीणि 'गजमध्यवन्ध-नस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्यन्तः । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीवं कृष्ती च कल्पने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। एवं 'षस्ज गंतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीवमुपरक्षणघट्योः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'पल्याणाद्यारोपणेन सञ्चीक-रणस्य'॥

१ दृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २ — 'कियाम्' इत्येकदेशेन क्षीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमिप' इति सुभूत्यादयः । क्षियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्— इति मुकुटः॥ ३ — इदं च कार्यशब्दार्थवोषकत्वास्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः॥ ४२॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ॰ प॰ अ॰) 'वीज्यालरिभ्यो निः' (उ॰ ४।४८) । **'प्रवेणिः** स्त्री कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति वा डीप् । आस्तीर्यते अनेन वा । 'स्तृष् आच्छा-दने' (क्रया॰ उ॰ से॰)। कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३। १९७) वा ल्युट्॥ (२) ॥३॥ व्रियतेऽनेन । 'दृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। 'कैपुबृदक्षिम्यो नः' (उ॰ ३।१०) यद्वा वहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः स्रों त्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादो ग्रुक्कादी कुथायामक्षरे गुणे । मेदे गीतकमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च चर्ण तु कुङ्कुमे' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ परिस्तूयते । 'धुज् स्तुती' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन्। परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा-परिगतः सोमोऽत्र । 'यत्कियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा॰ १।४।५९) इति परेः स्तौतिं प्रखनुपस्र्गलान्न पैः (८।३।६५) ॥ (४) ॥≉॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्रया० प० से०) । अच् (३।९। १३४)। '-दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिद्छि-ल्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आगमशास्त्रस्यानिस्रलात्र नुम् । 'इगु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथ पूर्तीभावे' (दि॰ पं॰ से॰)। 'इगुपघ-' (३।१।३१५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वणकम्बले पुंसि बर्हिषि' मेदिनी)। क्रीवेऽपि। 'स्त्री प्रवेणी'। कुर्य त्रिषु' इति बोपा-लितः ॥ (५) ॥≉॥ पद्य **'गजोपर्यास्तरणचित्रक**-म्बलस्य'॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्॥

वीति ॥ वेति, स युद्धादिकमंणः । 'वी गलादौ' (अ॰ प॰ से॰) । अजति स वा । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गलार्था-'(३।४।७२) इति क्तः । 'वीतमसारगजे स्यादङ्कशकमंण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सारो वलमस्य । इस्ती चाश्वश्व । सेनाङ्गलादेकत्वम् (२।४।२) ॥ ॥ एकम् 'निर्वलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी।

विति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृत्र्' (सा॰ उ॰ से॰) ण्यन्तः । 'वित्विपियजि-' (उ॰ ४।१२५) इतीन् । 'वारी

१ सिद्धान्तकौमुषां तु 'कृत्र्वृसिद्धपन्मनिस्वपिभ्यो नित्' इति पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परेर्न 'उप-सर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना पत्वम्—इत्याद् । युक्तं चेतत् अन्यथा पूर्वकरपे पत्वं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वात्तृ-तीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्गजबन्धन्यां कलस्यामि योषिति । वारिर्वागणजबन्धन्योः स्त्री क्षीवेऽम्बुनि वालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । अधिकरणे त्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजबन्धनशालायाः' ॥ धोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥ वाजिबाह्विगन्धर्वह्यसैन्धवसप्तयः ।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्या॰ आ॰ से॰)। जुल् (३।१।१३३) ॥ः॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि। 'घोटसैन्धवंगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१) ॥:॥ पिवति।'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। क्तिन् (३।३। १७४)। 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतिर्नाश्चे श्चियां पाने' (इति मेदिनी) ॥ शा 'वीति' इति पाठे । वेति । 'वी गलादिपु' (अ॰ प॰ अ॰) । किच् (३।३।९७४) । 'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौं' हैमः॥ (२)॥ ॥ तोरणम्। 'तुर त्वरणे' (जु॰ प॰ से॰)। 'घमर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८) वाहुलकात् । घम् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-न्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अश्रुते। 'अश्रू व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰)। 'अश्रूपृपि-छटि-' (उ॰ १।१५१) इति कन् ॥ (५) ॥ः॥ तुरेण गच्छति । 'गमेश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच वा डित्' (बा॰ ३।२।३८)। 'अरुर्द्विष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (४)॥ ।। (६) ॥ ।। अवस्यं वजति । 'वज गतौ' (भवा प० से॰)। 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी वाणाश्वपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ।।। उह्यते । अनेन वा। 'वहं प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कर्मणि करणे वा घञ् (३।३।९९) । वाह्यतेवाण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । वाहते । 'वाह प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। 'वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी)॥ (८) ॥ अच्छिति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु--'स्नामदिप-यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्' (उ॰ ४।११३)—इल्याह । तन्न । तंत्र क्रनिपो विधानाद्रुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकात् क्रनिन्। मुकुट-स्तु—बाहुलकाद्रनिप्। 'राह्रोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-तिः)—इस्राह । तन्न । वनिब्विधौ वाहुलकस्यानुपयोगात् । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

१—सिद्धान्तकीमुद्यामि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्चा तुरंगगर्हायोः' 'पर्च प्रत्यिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चिन्समेतत् ॥

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । क्षो झलादौ किति अनुनासिके च राल्लोपस्य विहित्तत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि ह्रपिखेश्व । 'अर्घा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिक्षकः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ गन्धमवंति । 'अर्घ गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नमधरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥ (१०) ॥ ॥ हयति । 'ह्य गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्लण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशो-द्भवे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ सपित सेनायां समवैति । 'पप समवये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तिच् (३।३।१७४) । वाहुलकात्त्वां ॥ (१३) ॥ ॥ त्रयो-दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घश् (३।३।१८)। आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आयत्ता वा। 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं श्रुवते' इति नाममाला । 'शिक्तिभिर्मिन्नहृदयाः स्खलन्तथ पदे पदे। आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः' इस्थश्वास्त्रम् ॥ (१) ॥॥॥ कुलस्यापस्यानि । 'कुलात् खः' (५।१।१३९)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्'॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३१२१९०२)। स्रुशिक्षिताः । 'विनीतः सुव-हाथे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिपु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निम्रते विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा साधुवहनशीलाः । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा॰ ३१९१७८) इति णिनिः — इत्याह । तन्न । एवं सति णिनिना गता-र्थलात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥ शा द्वे 'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाल्हिका हयाः।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेई:'
(३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रक्नकोषः ॥ ॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥ ॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच' (४।३।१३७)
इस्यण् ॥ (१) ॥ ॥ कम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इस्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३)॥ (१) ॥ ॥ विल्हकदेशे भवाः । 'कोपधाच' (४।३।१३७) इस्यण् । 'वाल्हीकं वाल्हिकं धीरहिञ्जनोर्गश्रदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥ ॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
— 'वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषाद्, 'श्वेताश्वं
कर्काष्ट्यं, वनायुजमि पारसीकं तु' इति नाममालीषाश्व
द्वयोः पर्यायता—इलपरे ॥ एकं 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्'॥
ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'यो हे च' (उ॰ १।२१) इति कुः । 'ययुः पुमानश्रमेधतुरगे च तुरंगमें' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अश्वमेधाय हितः । 'अश्वमेधाच्छ च' ( )॥ (२) ॥ ॥ हे 'अश्वमेधीय-वाहस्य'॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशीलः । 'जु' इति 'सोत्रो धातुर्गती वेगे च' । 'जुचक्रम्य-' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकवेगस्य'॥

पृष्ठचः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमितशियतं वा पृष्ठमस्य । 'अन्येभ्यो-ऽपि-' (वा॰ ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥॥॥ स्थूलस्ये-दम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकलम् । स्थौरं वलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५)। 'स्थौरी पृष्ठचः पृप्ठवहः' इति वोपालितः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'भारवाहिनोऽश्वस्य' ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, कियते, वा। 'कृदाधा-' (उ॰ ३।४०) इति कः। 'कर्कः कर्कतने वहाँ गुक्काश्चे दर्पणे घटे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'शुक्काश्वस्य'॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः।

रेति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४। ७६) इति यत् । 'रथ्या रथोघविशिखावर्तनीषु च योषिति । रथवोढिर पुंलिङः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'रथ-वाहकाश्वस्य' ॥

वालः किशोरः

बेति ॥ कशति । 'कश शब्दे' ( ) । किंचिच्छवति वा । 'धु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'किशोरादयः' (उ॰ ११६५) इति साधुः । ('अथ किशोरोडश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थ-सूर्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अश्वबालस्य'॥

वाम्यश्वा वडवा

विति ॥ वामयति । 'दु वम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'मितां हुस्यः' (६।४।९२)

इल्प्न 'वा' इल्प्युंग्रुतेन हलः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा वं वरणममित । तेनाम्यते वा । 'अम गलादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कमण्यण्' (३।३।१) घन् (३।३।९९) वा । मुक्रट-स्तु—वमत्युद्गिरित गर्भम् । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः—इल्लाह । तन्न । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (६।३।३४) इति ग्रेंद्विनिषेधात् । 'वामी श्र्यालीवडवारासभीकरभीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठा-द्वाप् ॥ (१) ॥॥॥ वलं सामर्थ्यमितशयितमस्याः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ५।१।९०९) इति वः । वलं वाति वा । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ १।१।९०९) इति वः । वलं वाति वा । 'अन्येभ्योऽपि" (वा॰ ३।२।१०१) इति कः । वलंन वजित वा । 'अन्येभ्योऽपि" (वा॰ ३।२।१०१) इति कः । वलंन वजित वा । 'अन्येभ्योऽपि" (वा॰ ३।२।१०१) इति कः । वलंन वजित वा । 'अन्येभ्योऽपि" (वा॰ ३।२।१०१) इति कः । वलंन वजित वा । 'अन्येभ्योऽपि" (वा॰ ३।२।१०१) इति कः । वल्योरेकलम् । 'वल्ले वित्रेषेष्ठ वा वित्रेष्ठ वा । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजाल्यन्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥(३)॥॥ त्रीणि 'वल्लवायाः' ॥ वाल्लं गणे ॥ ४६ ॥

चेति ॥ वडवानां समूहः । 'खण्डिकादिभ्यथ्व' । (४।२। ४५) इल्लेश् । 'बाडवं करणे श्लीणां घोटिकाँचे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अश्वसमूहस्य' ॥

त्रिष्वाश्वीनं यद्श्वेन दिनेनैकेन गम्यते।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिकम्यते । 'अश्वस्यैकाहगमः' (५।२।१९) इति खन् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'एकदिनगम्य-देशस्य' ॥

कश्यं तु मध्यमभ्यानाम्

केति ॥ अश्वादेखाडनी, ताडनं वा कशा । तामहिति । दण्डादिखात (५।१।६६) यः । 'कद्यं त्रिषु कशाहें स्या-त्रक्षीवं मद्याश्व मध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य'॥

हेषा हेषा च निखनः ॥ ४७॥

हेषेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । 'हेषृ हेषृ शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इसः ॥ (१) ॥#॥ (२)॥#॥ द्वे 'अश्वशब्दस्य'॥

निगालस्तु गलोहेशे

नीति ॥ निगलसनेन । 'गल अदने' (म्वा॰ प॰ से॰)
'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम् । निगरसनेन वा ।
'गॄ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'उन्योर्प्रः' (३।३।२९) इति

१—विकल्पद्रयमध्यस्थस्य विधेनित्यत्वस्यैव सर्वेदङ्गीकारात् वि-कल्पानुवृत्तौ मानामावः। अत प्वारुचेः सिद्धान्तकौ मुखां 'वृत्तिकृत्' इत्युक्तम्। अत पव 'ज्वल्रह्ल्ब्ह्हल्क्सल्नमामनुपसर्गोद्धा' इत्यन्तर्गणसूत्रे 'वा' पदसार्थक्यम्। तसात् 'ग्लास्तावनुवमां च' इत्यत्र सर्वसंमत-'वा' पदानुवृत्त्या मित्त्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च 'अनाच-मिकमिवमीनाम्' (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥ घय्। 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा रुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः॥ (२) ॥*॥ 'घण्टावन्ध-समीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः ग्रुभकृन्मतः' इलश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'त्रीवायाः स-सीपभागस्य'॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत्।

विति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्य-तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इस्रण् ।—'अनुदात्तादेरज्-' (४।२।४४)— इति सुकुटः । तत्र । क्षत्रन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तलात् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अश्वन्नन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं घोरितकं रेचितं विलातं म्रुतम् ॥४८॥ गतयोऽम्ः पञ्च घाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोपणयोः' (भ्या॰ प॰ अ॰) खार्थण्यन्तः। भावे क्तः (३।३।११४)। आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तारकादिलात् (५।२।३६) इतन् । एवमिण्नलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-स्कन्दितकमित्यपि । उत्झलोत्झल गमनं कोपादेवाखिलैः पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥ ॥ धोरणम् । 'धोर्क गति-चातुर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे क्तः (३।३।११४)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)। 'अथ धौरितकं धौर्य धा(धो) रणं धारितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं भोरितं च तत् । यभुकङ्कशिखिकोडगतिवत्' इति हैमना-ममाला) ॥ (१) ॥ शा रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ॰) प्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेनितं स्या-न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥ ॥ ॥)। क्तः (३।३।११४)। वल्गनम् । 'वल्ग गती' (('विल्गतं पुनः । अप्रकायसमुह्णसात्कुश्चितास्यं नतत्रिकम्' इति नाममाला) ॥ (१) ॥ ॥ अवनम् । 'शुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।३।११४)। ('झतं तु लङ्घनं पक्षिमृ-गगल्यनुहारकम्' इति हैमः)। 'म्रतमश्रस्य गतौ म्रतिस्रमा-त्रके' इति हैमः॥ (१) ॥०॥ अमूरश्वानां पश्च गतयः ॥०॥ धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृय् धारणे' ण्यन्तः । (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। मिदाबङ् (३।३।१०४)। (धारा सेन्यात्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपश्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ 'गतिविशेषाणाम्' एकैकम् ॥

घोणा तु प्रोधमिखयाम्।

घविति ॥ घोणते । 'घुण श्रमणे' (स्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥≉॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तीं' (स्वा॰ उ॰ से॰) । अच् (३।९।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य'॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५) । यद्वा 'कृवादिभ्यो चुन्-' (उ॰ ५।३५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४)॥ (१) ॥॥। खे मुखिवले लीनः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'खलीनस्य' 'किडिआली' इति स्यातायाः॥

शफं क्षीबे खुरः पुसान् ॥४९॥

होति ॥ शं फणति । 'फण गतां' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । 'हाफं मूले तरूणां स्याद्भवादीनां खुरेऽपि च' (इति मेदिना) ॥ (१) ॥॥॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोलदन्ते शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री ल्मलाङ्ग्ले

िचिति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' ( ) अच् (३।१।२३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छमाण्ड-' (३।९।२०) इति निपातनाद्वा ।—इग्रपथत्वात्को वा—इति मुकुटश्चिन्छः । अन्तरङ्गलात्तुकि सतीग्रपथलामावात् । 'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याष्टाङ्गले पुच्छमिष्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ छ्यते । वाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥ ॥ छङ्गति' । 'लगि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिजादिभ्य फरोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'लाङ्गलं पुच्छरोकयोः' (इति मेदिनी)॥(३)॥ ॥ त्रीणि 'पुच्छस्य'॥

वालहस्तश्च वालधिः।

वेति ॥ 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालघो' (इति पवर्गायादो मेदिनी) वालो हस्त इव । दंशादिनिवार-कलात् । वालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥ ॥ वाला धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'केदावल्लाङ्ग्लमात्रस्य' ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'इतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अकर्मकलात् (३।४।७२) कः ॥ (१) ॥॥॥ छठति स्म । 'छट प्रतिघाते' (तु॰ प॰ से॰) । कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अमशान्त्यर्थे पुनःपुनर्भूमी छुठितस्या-श्वस्य'॥

याने चिक्रणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनी रथः।

येति ॥ यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शतमञ्जान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते 'स्यन्द् प्रस्रवणे' (भ्वा॰
धा॰ से॰) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिश्चे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकृषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (७० २।२) । मलोपः (६।४।३७) ।
'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्य'

असौ पुष्यरथश्चकयानं न समराय यत्॥ ५१॥

असाविति ॥ पुष्य इव रथः । पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा । अन्तस्थमध्या ॥ ॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् 'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'गुद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥ कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कणंसाध्या श्रवणिकयोपचारात्कणः । कणीं-ऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) । कणीं चासौ रथश्व शब्दमा-त्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात्कणंशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते । कणः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन । स्कन्धवाद्यः । स चासौ रथश्व । 'अन्येपामिन' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥ प्रोद्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ल्युद् (३।३।१९३,१९७) ॥ (२) ॥॥॥ डीयतेऽनेन 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि॰ आ॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९७) ॥॥॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युद् (३।३।१९७) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पुरुष-स्कन्धवाद्यस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥ क्रीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्कीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने (अ॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति सुकुटः। तम्म । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्साच ॥ (१) ॥ ॥ शक्तोति भारं वोद्धम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शक्तटः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं खनम् । अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकु शक्तो' (खा॰ प॰ अ॰) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'शक-टस्य'॥

गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । छून् (उ०४।१४९) । वित्त्वान्कीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः साम्रात्यास्ति । इनिः (५। २।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुद्यते । प्यत् (३।१।१२४) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटि-कायाः ॥'

शिबिका याप्ययानं स्थात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यहा शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा॰३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल्॥ (वं)॥॥ याप्येरघमेर्वाद्यं यानम् ॥ (२)॥॥ हे 'पालकी' इति ख्यातायाः॥

दोला प्रेङ्घादिका स्त्रियाम्।

द्विति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उरक्षेपे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) घम् (३।३।१९) वा (१) ॥ शा प्रेक्षचते । 'इखि गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१९)। 'दोला प्रेक्षः पुमान् प्रेक्षा, निश्रेणिरीधरोहणी' इति रलकोपः ॥ (२)॥ शादिना शयनखद्वावाह्यादिदोला ॥ शाहिना शयनखद्वावाह्यादिदोला ॥ शाहिना श्वायनखद्वावाह्यादिदोला ॥ शाहिना श्वायन्या वा ॥ उसी तु ह्रैपवैयाधी द्वीपिचर्मावृते रथे॥ ५३॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽन्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चमणा परि-वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादन्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥॥ व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः' (इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृत्तो रथः । 'पाण्डुकम्बलनिदिनिः (४।२।११) ॥ (१) ॥ १॥ एकं 'शुक्ककम्बलविधिनतरथस्य' ॥

रथे काम्बलबद्धाद्याः कबलादिमिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वक्षेण च प्रावृतो रथः । 'परिवृतो रथः' (४।२।१०) इल्लण् ॥ (१) ॥ ॥ आदिना चार्मक्षोमदौकूला- दिप्रहः ॥ ॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥ त्रिष्ठ द्वेपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो वास्नान्ताः) ॥
रथया रथकट्या रथवजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । खलगोरथात् (४।२।५०) इति यत् । 'रथ्यो रथांशे रथनोढिर । रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ 'इनित्रकव्य-चक्ष' (४।२।५१) ॥ (२) ॥ ॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'रथसमृहस्य' ॥

ध्रः स्त्री क्लीबे यानमुखं

िध्वति ॥ धूर्वति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्षिप् । 'राह्रोपः' (६।४।२१)।
'वीं:-' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्यानमुखभारयोः' इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥(२) ॥* ॥ द्वे
'वोद्वबन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः॥ ५५॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ अपकीर्यते सस्याने

१-इदं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साष्ठः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चैक्रसिम्नस्य रथारस्मकस्य'॥

चकं रथाक्षम्

चेति ॥ कियते गतिरनेन। 'घनथें कः' (वा०३।३।५८)। 'कृवादीनां के' (वा०६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुनान्, क्षीयं वजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-रोपकरणास्त्रयोः। जलानर्तेऽपि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ रथस्याङ्गम्। 'रथाङ्गं न द्वयोश्वके ना चक्राङ्गविहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चक्रस्य'॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्मधिः पुमान्।

तिति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥॥॥ नयति रयम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिना तिनिशे कूपत्रिकाचकान्तयोः ख्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रधीयतेऽनेन । 'डु धाज्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥
पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हल्रथ्न' (३१३११२१) इति घन् । गौरादिः (४१९१४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५) ॥ (१) ॥॥॥ नद्यन्तेऽरा अत्र । 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । 'नहो मख' (उ॰ ४१९२६) इतीन् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इस्र (ण) जादिभ्यः' (वा॰ ३१३११०८) । 'नाभिर्मुख्यन्ते चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्त्रिकामदे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-कारायाः'॥

अक्षाप्रकीलके तु द्वयोरिणः॥ ५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नामिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणित । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰४११९८)। 'अणि-राणिवदक्षात्रकीले स्यादिश्रसीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणि-दक्षात्रकीलिश्रसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ द्वे 'अक्षाप्रकीलकस्य'॥

१—इदं च 'रथारम्मकं चकादन्यत्' इति भट्टश्वीरस्वामियन्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याक्तमक्षयुगचकादिकमपस्करः—इति, अग्रे—रथाक्रस्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाक्रस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'क्वदिकारात्' इति
ङीपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो इर्ति' इति
दमयन्तीस्टेपात् ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना

रेति ॥ रथस्य ग्रिसरावरणम् ॥ (१) ॥ ॥ वियते रथो-ऽनेन । 'जृहन्भ्याम्थन्' (उ॰ २।६)। ('वरूथो रथगुप्तौ स्यात्) वरूयं चर्मवेश्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हू 'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थे रथसंनाहचदावरणस्य'॥ सूवरस्तु युगंधरः।

किति ॥ कूनते । 'कूङ् शब्दे' (तु॰ आ॰ से॰) । वाहु-छकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूचरिक्षषु चारौ ना कुब्जकेऽस्त्री युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति स्त्रामी । ॥ (१) ॥*॥ युगं वोवृवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां सृतृवृज्ञि—' (३।२।४६) इति सच् । 'अहिंदंष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ट्रवन्ध्यानस्य'॥

अनुकर्षों दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्दा॰ प॰ अ॰) । घम् (३।३।१९) । अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्यप्यनुकर्षणे' (इति मेदिनी) ॥॥ नान्तोऽप्ययम् 'अनुकर्षा नाक्ष-तलदारु' इति वोपालितात्॥ (१)॥॥ एकं 'रथसाधस्त-लभागदारुणः'॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम्॥ ५७॥

प्रेति ॥ प्रसञ्यते । 'ष ज सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ शा रेथायङ्गयुगादन्ययुगं वृषसाणां दमनकाले यदासञ्यते, तस्येकम् । स्वामी तु ('युगांयुगः' इति पाठमान्त्रिस)—युगेनातति । युगाद्रथादिः ।तस्य युगो ना-इत्याद्द । अन्ये तु—युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य—इत्याद्दः । 'युगं द्वि-तीयंप्रासङ्गः' इति कात्यः एकं 'अन्यवृषयुगमस्य'॥

सर्वे स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च घोरणम्।

संति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिलोलान्तम् । वाह्यति । वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तिर ल्युट् (३१३१११३) । अन्ये तु—वह्ल्यनेन । 'करणा–' (३१३११७) इति ल्युट् । 'वाह्नमाहितात्' (८१४।८) इति निपातनाद्दीर्धः—इत्याहुः ॥ (१) ॥॥॥ यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३१३११९७) 'यानं स्याद्वाहने गती' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिद् योगे' (६० उ० अ०) । 'युग्यं च पन्न' (३१९१२९) इति क्यवन्तो निपातः ॥ (३) ॥॥॥ पतन्त्यनेन 'पत्नु गती' (भ्वा० प० अ०) । 'दान्नी–' (३१२१९८२) इति ष्ट्रम् । 'पन्नं तु वाहने पणें स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ घोरति । अनेन वा । घोरयित वा । 'घोर्कं गित-

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञनाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्' इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उत्काष्ठं वत्सानां दमन-काले स्कन्ध आसज्यते । यन्युनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति व्याख्यातवान् ॥

चातुर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३। ११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'वाहनमात्रस्य' ॥ परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्म । कः (३।२।००२)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। प्रज्ञायण् (५।४। ३८)॥ (१)॥ ॥ परम्परया यद्वाद्वां वहति । शकटं यथा- रूळम् । तस्येकम् 'परम्परावाहनस्य'॥ आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा नियादिनः।

आधिति॥ आधोरयन्ति। ल्युः (३।१।१३४)॥(१)॥ ॥ इस्तिनं पान्ति। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५)॥ (२)॥ ॥ इस्तिनमारोहयन्ति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (३)॥ ॥ निषीदन्त्यवस्यम्। 'षद्द्व विशरणादिपु' (भ्वा० प० अ०)। आवस्यके णिनिः (३।३।१७०)। यद्वा निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम्। प्रह्मादिलात् (३।१।१३४)
आवस्यके (३।३।१७०) वा णिनिः॥ (४)॥ ॥ चलारि
'हस्तिपकेषु'॥

नियन्ता प्राजितायन्ता स्तः क्षत्ता च सारथिः ५९ सन्येष्ट्रदक्षिणस्थो च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उ-परमे' (भ्वा'० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजित । 'अज गलादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। तृच् अन्तर्भा-विताण्यर्थी वा । 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' (भाष्य० २।४। ५६) इति वी न।--प्राजयति--इति स्वामिमुकुटोक्तं चि-न्सम् । णिचि वीभावस्य निस्यलात् । 'प्राजयिता' इति रूप-प्रसङ्गाच । यदपि-वाजुवृत्तेर्वाभावो नास्ति-इति खामिनो-क्तम् । तदपि चिन्सम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्माश्वान् । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३। २।१०२) । 'स्रुतस्तु सारथी तिक्ण क्षत्रियाद्राह्मणीस्रते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शं-सिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ॰ २।९४) । मुकुटस्तु 'नप्तृनेष्टृलष्टृ-' (उ॰ २।९५) । इति तृच्-इत्याह । तन्न । नस्त्रादिषु क्षत्तुरप्रहणात् । यदिप--'क्षद स्थेरें हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम्। तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति पाठस्य दर्शनाच ॥५॥ ॥*॥ सरत्यश्वान् । 'सू गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेर्णिच

१—'इदमस्ति । चक्षिङः ख्यान् । वा लिटि । ततो वश्यामि 'अजेवीमावो भवति वा । न्यवस्थितविभाषा' इति' इति भाष्ये स्पष्टमेव विकल्पानुवृत्तेषपलम्मादर्भिनित्तरमेतत् ॥

(उ० ४।८९) इति घथिन् । सरयस्यापत्यम्, वा ॥ (६)॥॥ सक्ये वामे तिष्ठति । 'सक्ये स्थर्छन्दस्ति' (उ० २।१०१) इत्यृन् हिच । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षत्म । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (६।३।९) इति वक्तव्यात् एतम् । 'हळदन्तात्" (६।३।९) इत्यक्क ॥॥। 'सन्येष्ठः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणंस्थव्य सादी सार्थिक्यते । सूतः क्षता नियन्ता च यन्ता सन्येष्ठ एव च' इत्यस्तरमाला ॥ (७) ॥॥। दक्षिणे तिष्ठति । 'स्रपिन' (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥॥। रथं कुदुम्वयितुं शीलमस्य । 'कु- दुम्व धारणे' (चु० आ० से०) । 'स्रपिन' (३।२।७८) इति णितिः । यद्वा रथएव कुदुम्वम् । रथ कुदुम्यमस्यास्ति । इतिः (५।२।१९५) तस्य अष्टौ 'रथकुदुस्वनः' ॥ रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः। (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्मावे च' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अप् (३।२।१)॥ (२)॥*॥ द्वे 'रथा-रूढस्य योद्धः'॥

अभ्वारोहास्तु सादिनः॥ ६०॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ सीद-न्त्यवर्यम् । 'घद्वु विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवरय-का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातन्नरथा-रोहेषु दर्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अश्ववारा-णां' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः
भेति ॥ भटति । 'भट मृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'भटः स्वात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥ ॥ युष्यते। 'युष संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ तृच् (३।१।१३३)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'योद्धः'॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्थात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्र- हरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१॥

स्तेनित ॥ सेनायां समवैति । 'सेनाया वा' (४।४।५५) इति ष्यः । 'सेन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितस्यैकदे- शीभृतस्य'॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाइरणेषु भाष्यकृता 'सब्येष्ठा सार्थाः' ब्रत्युदाइरणदानेन कैयटेन 'स्यृशस्य क्रप्रस्थयान्त' इलेवसुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरंचिः स्विदा ॥

विलनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः।

वेति ॥ सहस्रं बळानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहसाभ्यां विनीनी' (५१२११०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५१२१९०३) इल्लण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्त्रसंख्याकेन गजादिना घलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधा सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ परितश्वरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ३॥ दे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः'। 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इस्रन्ये । रथगजादेश्यकपादादिरक्ष-कस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः॥ ६२॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप्। 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कश्रुको वारबाणोऽस्त्री

केति ॥ कश्यते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (श्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुळकादुकः । 'कञ्चको वारवाणे स्यान्निमोंके क-वचेऽपि च। वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवल्ले च चोलके । कृष्यु-क्यौषधिमेदे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ वाणं व्रारयति, ष्टणोति वा । वृत्र् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰)। ण्यन्तो वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। (मगूरव्यंसकादिलात् '२।१।७२')। राजदन्तादिलात् (२।२।३१) वा परनिपातः। यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णलम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य'॥

यत्तु मध्ये सकञ्जूकाः।

वभ्रन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'पणु दाने' (तु॰ प॰ से॰)। कर्मणः शेषलिवक्षायामन् (३।१।१३४)। यद्वा सारं वलम्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'करणान' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्थादिः (वा॰ ६।१।९४)। 'सारसनमप्युरले तगुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी)। विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरले व तगुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥॥ अधिकसम्रतात ॥॥ कन्चित्त 'सारसनाधिपान्ने' इति ॥ ए०। यत्कण्यः—'अधिपान्ने सारसनम्' इति ॥॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं ह्रेयं धिपान्ने व निवन्धनम्' इति ॥ (१)॥॥॥ द्वे 'कञ्चुकद्ाद्यांथे सम्यकाये निवद्यस्य'॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन्। शीषें कं सुखमसाद्वा ॥ (१) ॥ शा शिरसे हितम्। 'शरीरावयवायत' (५।१।६) । 'ये च ति दिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः । 'ये चामा-व-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षणयं शीर्षरक्षणे । 'शिषण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥ शा शिर-स्नायते । 'त्रेड् पाळने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'आतोऽतुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'शोप' इतिस्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्न दंशनम्।

उरक्छदः कङ्कदको जगरः कवचोऽक्तियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (खा॰उ॰से॰) । मनिन् (३।२।७५)॥(२) ॥ इंदयतेऽनेन । 'दशि दंशनसर्शनयोः' (चु॰ आ॰ से॰) 'करणा-'(३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्भदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ उररछाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ॰से॰) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेघें-' (६।४ ९६) इति हस्तः ॥ (४) ॥ । । कङ्कते । 'किक छौल्ये' (भ्वा० आ॰ से॰) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) । मूलविमुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा ॥ (५) ॥ ॥ जगता गृह्यते । 'प्राति-पदिकाद्धात्वर्थे-' (चु॰ ग॰ सू॰) इति णिच् (टिलोपश्च)। बाहुलकादरः। जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा। 'जगरः कङ्कटो योगः खंनाहः स्था-दुरस्छदः' इति वोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वश्चति । 'वञ्ज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन्तर्भावितण्यर्थी वा । मूलविसुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं पटहेऽपि-च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्भवत् ।

आस्विति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२ ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरिप ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'विष्ट मागुरिः--' इसह्रोपः ॥ (३)। ॥*॥ (४) ॥*॥ चरवारि 'परिहितकवचादेः'॥ (परिहितस्य चल्लादेः--इति मुकुटः)॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूडकङ्कटः ॥ ६५॥

सिति ॥ संनद्यति, संनद्यते, वा स्म । अकर्मकत्वा-त्कर्तिर (३।४।७२) कर्मण (३।२।९०२) वा कः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्म-मंणा नद्यते स्म । 'सखाप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णा विष्ठवत्' (वा० ६।४।१९५) इति टिलोपः । वर्म संजातमस्य वा । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच्॥ (२) ॥*॥ सक्जति ।

'पस्ज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'अथ सज्जः स्थात्संनद्धे संभृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) यद्वा-दंश्यते स्म । 'दिश दंशनादौ' (चु॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ व्यूढो धृतः कद्वटो येन ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'धृत-संनाहस्य' ॥

त्रिष्यामुक्ताद्यः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूडकङ्कटान्ताः ॥ वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

चेति ॥ कविचनां समूहः । 'ठय् कविचनश्व' (४।२।४१) ॥ (१) ॥≄॥ एकं 'धृतसंनाहानां गणस्य' ॥

पदाितपत्तिपद्गपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥ पद्गश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । 'अत सातस्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ॰ ४।१३०) 'पादे च' (उ॰ ४।१३१) इतीण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' (६। ३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥ ॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ ॥ मुकुटस्तु—'इञजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इ-लाह । तत्र । 'स्त्रियाम्' 'अकर्तारे च कारके' 'भावे' इल-धिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतित' 'अजित' इति विप्रहस्य विरुद्धलात् ॥ (१) ॥ ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ०) । बाहुलकात्तिः । किच् (३।३।१७४) वा । 'पत्तिः सेनाभित्पद्रयोर्गतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥ ।। पादाभ्यां ग-च्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः। 'पादस्य-' (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ ॥ पदातिरेव । विनयादि-लात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥ श। 'पादाविकः' इति कचित्पाटः । पादाभ्यामंत्रति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादिकः । यदा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४। ६९) इति ठक् ॥ (४) ॥::॥ पत्थां गच्छति । पादेन समा-नार्थः पच्छव्दोऽस्ति । डः (वा॰ ३।२।४८) ॥ (६) ॥ ।॥ पादाभ्यां चरति । 'पर्पादिभ्यः छन्' (४।४।१०) । 'इके च-रतौ' (वा॰ ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥≈॥ पादात-शब्दोऽप्यत्र । 'पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः' इ-खमरमाला । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूळविभुजादिके पादातः-इति । तन्न । 'पादाभ्यां अतित' इति विम्रहेण पचायचा गतार्थलात् ॥ ॥ सप्त 'पदातेः' ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२। ३८)॥ (१)॥ ॥ ॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२)॥ ॥ हे 'पदा-तिसम्रहस्य'॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः॥६७॥

होति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ काण्डानि शास्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ ॥ 'काण्डस्पृष्टः' इति मुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । 'वाहिताम्यादिषु' (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२)॥ ॥ आयुधेन जीवति । 'आयुधाच्छ च' (४।४।१४)॥ (३)॥ ॥ शा चात् ठन् ॥ (४)॥ ॥ स॥ चलारि 'शस्त्राजीविनः'॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुक्ष्यत्।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ ३॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥ ३॥ कृतोऽ-भ्यस्तः पुक्षः पुक्षयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥ ३॥ त्रीणि 'स-् स्यकृतशराभ्यासस्य'॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपरादः पृपत्को वाणोऽस्य ॥ (१) ॥ अ। स्व क्याद्वेष्यात् । च्युतो अष्टः सायको यस्य ॥ ॥ एकं 'स्वक्या-प्राप्तश्चरस्य' ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषक्रास्त्री धनुर्धरः।

धेति ॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च'
(इति मेदिनी)। धन्वास्यास्ति । त्रीह्यादिलात् (पारा११६)
इतिः ॥ (१) ॥ ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (पारा९४)।
'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति मत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ धनुः
प्रहरणमस्य । 'तैदस्य, प्रहरणम्' (४।४।५०) इतिटक्।
'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१)॥ (३)॥ ॥ निषक्कोऽस्यास्ति।
इतिः (पारा११५)॥ (४)॥ ॥ 'अस्त्रं प्रहरणे चापे' इति
विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (पारा११५)॥ (५)॥ ॥ ॥
धरति । 'धनु धारणे' (भवा॰ उ॰ अ०) । अच् (३।१।
१३४)। धनुपो धरः॥ (६)॥ ॥ षट् 'धनुर्धरस्य'॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति । 'काण्डः स्तम्वे तहस्कन्धे वाणेऽवसरनी-रयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवन्धे रहित न स्नियाम्' (इति मेदिनी) । काण्डो वाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥÷॥ 'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ' (५।२।१११) ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'वाणधारकस्य' ॥

शाकीकः शकिहेतिकः ॥ ६९ ॥

दोति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियध्योरीकक्' (४।४। ५९) ॥ (१) ॥ ॥ शक्तिहेतिर्यस्य ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शत्त्यायुधधारिणः' ॥

१-- 'तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वस्त्रादनुवृत्तः स्त्रं स्ववशिष्टमेव ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परश्चः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाटुझ' (४।४।५८) ॥ (१) ॥ ॥ यष्टिश्व पर्श्वधश्व हेती ययोः ॥ ॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निश्चिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४।४। ५७) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ अतिहैंतिर्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'खड्डायुष्टस्य'॥

समी प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७०॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४। '५७) ॥ (१) ॥३॥ एककम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥ 'वर्मी फळकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१)॥०॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२)॥०॥ द्वे 'फल-कथारकस्य'॥

पताकी वैजयन्तिकः।

पति ॥ पताकास्यास्ति । त्रीह्यादीनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ । वैजयन्त्यस्यास्ति । त्रीह्यादिलात् (५।२।११६) ठत् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्॥ (२) ॥ । द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्रवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्रवते । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। अच् (३।१।१३५)॥ (१)॥ ॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। एति वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६)॥ (३)॥ ॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४)॥ (४)॥ वलारि 'सहायस्य'॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः। पुरोगमः पुरोगामी

िचिति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्विप-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥ ॥ अप्रे सरित । 'पुरोऽप्रतोऽप्रेषु-' (३। २।१८) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्वी-पसर्गे-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्टोऽप्रगामिनि' (८।३। ९२) इति षः । 'प्रष्टोऽप्रगामिनि' (८।३। ९२) इति षः । 'प्रष्टोऽप्रगामिनि' (८।३। ९२) इति यः । (४) ॥ ॥ पुरः सरित । (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अप्रतः सरित ॥ पुरः सरित । 'पुरोऽप्रतः-' (३।२।१८) इति टः । (४) ॥ ॥ (५) ॥ ॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥ ॥ 'प्रुप्यजाती-' (३।२।७८) इति श्रिनिः ॥ (७) ॥ ॥ सप्तं 'स्रोसराणाम्' ॥

मन्द्गामी तु मन्थरः॥ ७२॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८)॥ (१) ॥ ॥ मन्थति पादा । 'मिथि हिंसासंक्षेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्षेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शनैर्गमनशीलस्य'॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घास्य । सिध्मादिलात् (५।२।९७) ठच् ॥ ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।९००) इछचि जङ्घिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलो तुल्यो जङ्घालजङ्घिलादयः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा । सैव करो राज-देयो भागः, आकरः श्रेष्टो वा । जङ्घांकरोऽस्यास्ति । ठन् (५। २।११५) जङ्घेव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः॥ ७३॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्यायामेधा—' (५।२।१२१) इति विनिः । 'तरस्वी श्रूरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा त्वरते । 'जिल्सरा संभ्रमे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'जीतः क्तः' (३।२।१९७) । त्वरा संजातास्य, इति वा । इतच् (५। २।३६) । 'त्वरितं वेगतद्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ ॥॥ प्रजवित 'जुः' सौत्रो वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनः' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥ ॥॥ 'जुचङ्कम्य—' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥॥ अच् (३।१।१३४) '(जवो वेगवित त्रिष्ठु) । पुं-लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डूपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'वेगवन्मांत्रस्यं'॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वांक प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति शक्तौ 'अचो यत्' (३।३।९७) । 'क्षप्यजय्यो शक्यार्थे' (६।१।८१) ॥ (१) ॥÷॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतन्यमात्रके।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहें कृत्यतृचश्च' (३।३। १६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य'॥

जैत्रस्तु जेता

जायिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-यण् (ज४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ॥ यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥ सोऽभ्यमिज्योऽभ्यमित्रीयोऽण्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥ य इति ॥ अमित्रसामिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२

१११४) इखव्ययीमावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्रा-च्छ च' (५१२१९) चाद् यत्खो ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सामध्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः'॥ ऊर्जस्वलः स्यादुर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥

ऊर्जिति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साह्बलेखु प्राणनेऽपि च' (इति मेदिनी)। अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्कातिम् सा-' (पारा११४) इति वलिज्वनी। ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्त्य । आये सगपि निपासः। मुकुटस्तु 'ऊर्जो' शब्दमावन्तं पठित्वा 'हस्तवं च' इस्राह् । तन्न । उक्तमेदिनीकोशिव-रोधात् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ ऊर्जस्यातिशयः। ऊर्जातिश-येनान्वितः ॥ (३) ॥॥॥ 'ऊर्ज वलप्राणनयोः' (चु० प० से०)। भावे घन् (३१३११८)। 'गुरोश्च-' (३१३११०२)। इस्रप्रस्यये टाप्यावन्तोऽपि संभवति। परं तु निपातने स न प्राह्यः। हस्तस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । दृत्तिका-रस्त्वसुन्नन्तं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया-' (५१२। १२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थप्रसङ्गात् ॥॥॥ त्रीणि 'वस्रातिशयवतः'॥

सादुरसानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् । मतुप् (५।२।९४) । 'मादुपधा-' (८।२।९) इति वः ।— 'झयः' (८।२।९०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२। १००) इलच् ॥ (२) ॥*॥-उरसा वलं लक्ष्यते—इति स्नामी ॥*॥ द्वे 'विषुलोरसः' ॥

रथिनो रथिको रथी।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति। 'मेधारथाभ्यामिरिनन्त्रो'। खामी तु—'मेधारथाभ्यामिरिनर्त्त्रो' (वा॰ ५।२।१०९) इति पठित्वा 'रेथिरः' इति व्याख्याय—'रिथनः' इस्यपपाठः— इसाह ।— रथस्येनः प्रमुः। शकन्त्वादिः (वा॰ ६।१।९४)—इस्रन्ये ॥ (१) ॥॥। 'अत इनिठनौ' (५।२।१९५) ॥ (१) ॥॥॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः'॥

कामंगाम्यजुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गम्नशीलः। 'कामम्' इखव्ययम्।

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन 'र्थिरः' इत्येवोक्तवान् । इनज्यटितवार्तिकं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥ 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सद्श-म् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवार-पार–' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गम-नशीस्रस्य' ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम्॥ ७६॥

होति ॥ अन्तस्यालयः । अलयेऽव्ययीभावः (२।१।६)। अल्पन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१)॥॥॥ 'मृशं गामी' इल्पन्ययः ॥॥॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य'॥ शूरो वीरश्च विकान्तः

श्चिति ॥ श्र्रयति । 'श्र्र, वीर, विकान्तौ' (चु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'श्र्र्रः स्यादादवे मटे' (इति मेदिनी) ॥' (१) ॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्नी सुराक्षीरकाकोलीतामलक्येलवालुके । पति-पुत्रवतीरम्भाविदारीदुन्धिकासुं च । मल्यूक्षीरविदार्योः हीबं श्रक्तयां नतेऽपि च' इति (पवर्गतृतीयादौ मेदिनी)॥ (२)॥*॥ विकामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ग-स्य्यां-' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रूरस्य'॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥ श। 'ग्लाजिस्थक्ष गृत्तुः' (३।२।१३९) । 'जिच्छुर्ना वास-वेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ शिष्णि 'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खत्र्' (४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ॥ शस्त्राजीवादयस्त्रिष्ठ ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥ ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः । वक्षथिनी वलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ७८

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इतिः (४।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥ ॥ सिनोति । 'षित्र् व-न्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'कृष्टजृतिद्वपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (उ॰ ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥ ॥ प्रियते । 'पृङ् व्यायामे' (उ॰ आ॰ अ॰) । वाहुळकात्तनन् । गुणामावश्च । 'पृतना तु क्षियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'अनीकिनी क्षियां सेना-मात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ चमित्वः चत्रुन् । 'कृषिचमितनि-'(उ॰ १।८०) इत्युः । — 'वमित-

मिवंधिभ्य ऊः'-इति मुकुटः । तन्न । तादशसूत्राभावात् । 'चमुः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ ।। वरूथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) (७) ॥ ।। वलित । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा वलते। 'वल संवरणे, संचलने च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (८) ॥:॥ सेनैव । चतुर्वर्णादिलात् (वा॰ ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥ शा कियतेऽनेन । 'घजर्थे कः' (वा॰ ३।३५८) । 'के क्रुआदीनाम्' (वा॰ ६। 919२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥ ।। अनिखनेन । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) । 'अनिहृषिभ्यां किच' (उ०४। १७) इतीकन् । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्यृहस्तु बलविन्यासः

व्यित्रति ॥ व्यूह्यते । 'ऊह नितर्के' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।१८) । 'व्युहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-तर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।। वलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥ । द्वे 'व्यूहस्य' ॥

मेदा दण्डादयो युधि।

भियति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दिकः-'तिर्य-ग्वृतिस्तु दण्डः स्याद्रोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः । अन्योन्यानुगतावृतिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः। गजादीनां विजातीयरिमिश्रितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-कर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यृहपार्ष्णः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भन्नान् । 'सः गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥ः॥ व्यूहस्य पार्षिः पृष्ठभागः । 'पार्देणः स्यादुन्मदक्षियाम् । स्त्रियां द्वयोः सै-न्यपृष्ठे पादप्रन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ 🛊 ॥ द्वे 'ब्यूहस्य पृष्ठभागस्य'॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिष्रहः॥ ७९॥

सैन्यति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् । प्रतिगृह्यतेऽनेन 'प्रहृबृह्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिप्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्ये तद्रहे च प्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥÷॥ एकं 'सैन्यस्य प-श्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य'॥

एकेमैकरथा ज्यथ्वा पत्तिः पञ्चपदातिका।

पकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-योऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । 'पद गतौं' (दि॰ आ॰ अ॰)। पखते वा । 'पतु गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४)। किच् (३।३। १७४) वा । 'पत्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्य-श्वपचपदातिके' (इति मेदिनी)। भरतः--'एको रथो गज-श्रेको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्य-भिधीयते'॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सेनाविदोषस्य'॥ पत्त्यङ्गेस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चसुः। अनीकिनी

पेति ॥ तिस्रः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-हमः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वा-हिन्यः पृतना तिस्रः पृतनाश्चमुः । तिस्रथम्बोनीकिनी ॥*॥ सेनाया मुखमुपकमः ॥ (१) ॥ ॥ गुडति, गुड्यते, वा । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । वाहुलकान्मः । डलयोरे-कत्वम् । 'गुल्मः सेनाघट्टिमदोः सेनारक्षणरुग्भिदोः । स्त-म्वेऽस्त्रियामामलक्येलावली वस्त्रवेश्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥:॥ गण्यते । गणयति वा । 'गण संख्याने' (चु॰ उ० से॰)। घञ् (३।३।१९)। अच् (३।१।१३४) वा। निजः प्रथमसंख्योचे चण्डीसैन्यप्रभेद्योः' (इति मेदिनी) ॥(१) ॥ 🛊 ॥ एकैकं 'सेनाविशेषस्य'॥

द्शानीकिन्योऽस्रोहिणी

देति ॥ दशानीकिन्यौऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । 'पूर्वपदात्-' (८।४। ३) इति णत्वम् । 'अक्षादूहिन्याम्' (वा॰ ६।९।८९) इति रृद्धिः । यत्तु-सर्वेपामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्लस्याः इनिः । (५।२।११५) 'अकृत-व्यृहाः-' इति परिभाषया गुणं वाधित्वा वृद्धिः (वा॰ ६।१। ८९)—इति मुकुटेनोक्तम्। तत्र। ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धे-श्वरितार्थत्वात् । 'अपवादोप्यऽन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गे-ण वाध्यते'। तथा 'सर्व इह' इस्रत्रापवादोऽपि सवर्णदीघी गुणेन वाध्यते । 'अक्षाहिण्यामिखिधिकैः सप्तला ह्यष्टिभिः शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु संख्यानं कीतितं बुधैः । पश्चषष्टिः सहस्राणि षट्

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिद्म्॥

सेना	पत्तिः	सना- मुखम्	गुल्म:	गण:	वाहिनी	पूतना	चमृ:	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	2	3	9	२७	- < 3	२४३	७२९	1 3860	२१८७०
अंखाः	The State of the S	8	२७	< 2	२४३	७२९	2860	६५६१	६५६१०
1411110 000 11110000000	4	१५	४५	१३५	804	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसंहस्नं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चा-न्यानि पश्चाशच पदातयः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अक्षौ-हिण्याः'॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद् गतो' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३११०८) क्किप्॥ (१)॥ "शियां क्तिन्" (३१३१९४) ।— 'संपत्तिसाकल्यान्तव-चनेषु' (२११६) इति निर्देशात् स्थिषकारेऽपि 'वासरूप-' (३१९१४) न्यायः क्रचित्प्रवर्तते ॥ (२)॥ ॥ श्रीयते सर्वेः। 'श्रिश्च् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'क्रिव्वचि-' (उ० २१५०) इत्युणादिसूत्रेण किप्। 'श्रीवेंपरचना शोमा भारतीसरख्डमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेपोपकरणे मतो' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (३)॥ ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०)। 'खक्षेमुद्द च' (उ० २११६०) इतीप्रत्ययः। 'लक्ष्मीः श्रीशोमासंपत्प्रियंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः॥ (४)॥ चलारि 'धनोत्कर्षस्य'॥

विपत्तौ विपदापदौ।

अधास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिति क्रिप् (वा॰ ३।३।९०८) ॥ (१) ॥ ॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ ॥ एवमापत् । आपितः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आपदः' ॥ आयुर्धे तु प्रहर्णं शस्त्रमस्त्रम्

आर्थिति ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ०) । 'घनर्थे कविधानम्, स्थास्नापाहनियुध्यथंम्' (वा॰ ३।३।५८)॥ (१)॥ ॥ प्रह्वियतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।१९७) इति ल्युट्॥ (२)॥ ॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दान्नीशस-' (३।२।१८२) इति ष्ट्र्म्॥ (३)॥ ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। असति वा । 'अस दीप्तो' (भ्वा॰ उ॰ से॰) ष्ट्रम् (उ॰ ४।१४९)॥ (४)॥ ॥ चलारि 'प्रहरणमात्रस्य'॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा॰)। 'अतिंपृविप-' (उ॰ ४।११७) इत्युस् । 'धनुः पियाछे ना न
स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिष्ठु' (इति सान्तेषु मेदिसी) ॥॥॥ 'धृमृशी-' (उ॰ १।७) इत्युप्रस्ये उदन्तोऽपि ।
('धनुः पुमान् पियाछहो राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु
मेदिनी) ॥॥॥ ('कृषिचमितिनिष्ठिनि-' (उ॰ १।८०) इत्यूप्रस्ययान्तः) स्त्रियामपि । (स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'श्रानवापो धनुः स्री स्थात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

काण्डशेपात् ॥ (१) ॥ ॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । 'अवयवे च प्राण्योपिध-' (४!३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥
धन्वति । 'धिव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'किनेन् युवृपि-'
(उ॰ १।१५६) इति किनेन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्षीवं
चापे स्थळेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ शा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'करणा-'
(३।३।१९७) ॥ (४) ॥ ॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे'
( ) । वाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९)। कोति । विच् (३।२।७५) कोर्दण्डो वंशोऽस्य वा ।
'कोदण्डं कार्मके देशभेदभूतलयोरिप' इति हेमचन्द्रः ॥
(५) ॥ ॥ कमेणे प्रभवति । 'कमेण उकन् ' (५।१।१०३)। 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कमेटे' इति हेमः ॥
(६) ॥ ॥ इषवो वाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् । 'इष्वास्तो धन्वधन्वनोः' इति हेमः ॥ (७)
॥ अ॥ सप्त 'धन्नधः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्ण वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंति कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ ॥ "कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्विन । कालपृष्ठो सगमेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कर्णधनुषः'॥

कपिष्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ।

केति ॥ किपहें जुमान् ध्वजो ध्वजे वा यख ॥ ॥ गाण्डियं-निथरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा हीप् । 'गाण्ड्यजगात्—' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया हखदीर्घयोर्षहः । 'जिष्णोर्धजुषि कोदण्डे गाण्डीवं गा-ण्डिचं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुमीत्रेऽपि ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अर्ज्जुनश्वनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्रीधनुषो-ऽप्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अटित गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-दिनः । वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'धनु-षोऽन्त्यस्य'॥

गोधे तले ज्याघातवारणे॥ ८४॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि॰ प॰ से.॰) । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'गोधा तल-निहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ तलित । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'तलथ्येपेटे तालद्रौ तलं ज्याधातवारणे । त्सरौ स्वभावा-धरयोसान्त्रीधाते च सव्यतः । तलं स्वरूपेऽनुष्वेंऽस्त्री स्त्रीवं ज्याघातवारणे' (इति मेहिनी) ॥ (२) ॥ श्रा व्यक्तिद्वयाद्वि-त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे'॥ लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लखते स्म । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२)। आगमशास्त्रस्यानि-लत्वात्रेट्। स्वाथं कन् (५।४।३८)॥ (१)॥॥॥ धनुपो-मध्यम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य'॥

मौर्ची ज्या शिक्षिनी गुणः।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषधि—'
(४।३।१३५) इल्एण् ॥ (१) ॥ ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानां' (अया॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३।२।
१०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ शिक्के । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे'
(अ॰ आ॰ से॰) । आवस्यके णिनिः (३।३।९७०) ॥
(३) ॥ ॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰)।
घन् (३।३।९९)। अन् वा। (३।३।५६)। 'गुणो ज्यासूत्रतनतुपु । रज्जो सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादो भीम इन्द्रिये। ह्पादावप्रधाने च दोपान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥
चरवारि 'धनुर्गुणस्य'॥

सात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रलालेहनम् । 'लिह आखादने' (अ॰ उ॰
अ॰)। 'नपुंसके भावे कः' (३१३१११३)। 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासमेदेशिते त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥
एवमालंडम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिपु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ ॥ तत्र 'कर्ष्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥ ॥ आदिना
समपद् (३) विशाख (४) मण्डल (५) प्रहः ।
वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रैभसस्लाह—'वैण्यवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रसालीडमथालीढं स्थानान्येतानि पड् नृणाम्' इति ॥ ॥ पख 'धन्विनां

स्थानभेदानाम्'॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

छेति ॥ ठक्ष्यते । 'छक्ष आछोचने' (चु॰ आ॰ से॰)। षम् (३।३।१९)। 'छक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)' (इति हैमः)॥ (१)॥ ॥ 'अचो यत्' (३।१।९७)॥ (२)॥ ॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येग् संवरणे' (भवा॰ उ॰ अ॰) 'संप्रसारणिभ्यो डः' (बा॰ ३।२।३)।—'आतः-' (३।२।३) इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५)। यणि (६।४।८२) च—इति सुकुटः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेद्वा-(निसाणा)' इति ख्यातस्य॥

शराभ्यास उपासनम्।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) वा । भावे त्युट् (२।३।१९५) । 'उपासनमासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य'॥

र्पृषत्कवाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥ कलम्वमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'लटः शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । यद्वा 'वर्तमाने पृषत्वृहन्महत्–' (उ॰ २।८४) इति साधुः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घम् (३।३।१८) । वाणः शब्दोऽस्यस्य । अर्शआयच् (५।२।१२७) 'वाणः स्याद्रोस्तने दैसमेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्व-योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ।। विशिष्टा शिखात्रमस्य । 'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति हैमः)॥ (३)॥ ।।। जिह्मस्याभावः । अजिह्ममृजु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥ः॥ खं गच्छति । 'अन्येप्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति हः। 'खगोऽर्क्यहपक्षिपु । शरे देवेऽपि' इति हैंमः ॥ (५) ॥ ॥ आञु गच्छति । 'अन्येप्वपि' (वा॰ ३।२।४८) इति रुः । 'आग्रुगोऽकं शरे वायाँ' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु॰ प॰ से॰) । क्रैकदिकलिकडि-भ्योऽम्यच्' (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकमेदेऽपि कदम्ब-शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ।। मार्गयति । 'मार्ग अन्वेपणे' (चु॰ उ॰ से॰) । ल्युः (३।१।१३४) । मार्ग्यते वा । 'कृलल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट्। 'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः॥ (८) ॥ शा शृणाति । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने वाणे दथ्यप्रे ना शरं जले' इंति विश्वमेदिन्यौ ॥ ॥ दन्ला-दिपाठे तु । सरति । 'सु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३। १।१३४) । '(वाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो विपाटश्र) चित्रपुङ्घः शरः सरः । (पत्रवाहो वि-कर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥ ॥ पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।१९५) । 'पञ्ची काण्डे खगे हुमे ।

१—पृपन्, असुजा सिञ्चन् कपति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः—इति सुकुटः॥ २—सिद्धान्तकौसुधादिलिखितकल्यघटितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' रलयोरेकत्वम्॥

रथेऽद्रौ रथिके स्थेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥॥। रोप्यते अनेन वा । 'क्षु विमोहने' (दि० प० से०) ष्यन्तः । घल् (३।३।१९) । यद्वा रुप्यतेऽनेन ।' हल्ख' (३।३।१९) १२१) इति घल् । 'रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥॥॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः किच' (उ० १।१३) इत्युः, आदेरिच ॥ (१२) ॥॥॥ द्वादश 'वाणस्य'॥

प्रक्षेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । 'जिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ल्युः (३।१।१३४) । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्यो॰ ऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा॰ ३।२।१०१) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सर्वेळोहमयस्य श्रस्य'॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा॰प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।९९) वा ॥ (१) ॥॥॥ वजस्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'हरुष्य' (३।३।१२९)। निष्ठायां सेट्लाल कुत्वम् । वाजयति वा ष्यन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)।—व्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुटिश्वन्यः। कि कि निस्तनपक्षयोः। वेगे पुमानथ क्लीवे घृतयज्ञान्नवारिषु' इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'श्वारपक्षस्य'॥

त्रिषूत्तरे॥ ८७॥

त्रीति ॥ वश्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥ निरस्तः प्रहिते बाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धि छप्तकौ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५। ४।५)॥ (२)॥ ॥ हे 'विषसंबद्धवाणस्य' ॥ तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८॥ तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु॰ आ॰ से॰) । प्रचाद्यच् (३।१।९३४) । तूण्यते शरैः । घल् (३।३।९९) वा ॥*॥ तूणा च । 'क्षियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रक्षकोषः ॥ (१) ॥*॥ गौरादिखात् (४।९।४१) ङीषपि । ('तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी) । 'तूणी जु नील्यां तूणो निषङ्गके' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्-' (८।३।६५) इति पलम् ॥ (४) ॥ ॥ उपासज्यन्तेऽत्र शराः । 'षञ्च सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'हळक्ष' (३।३।१२१) इति घज् ॥ (२) ॥ ॥ तूणीं तूणलमीतें । 'इर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा तूणीं शरैः संकोचं राति । 'रा दाने आदाने च' (अ॰प॰अ॰) । 'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ इपवो धीयन्तेऽत्र । 'ढुधाज्' (जु॰ उ॰ अ॰) । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३) इति किः॥ (५) ॥ ॥ पट् 'शराधारस्य'॥

. खड्ने तु निर्द्धिशचन्द्रहासासिरिष्टयः। कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः छपाणवत्॥ ८९॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्र-स्यानिस्तत्वात्र नुम् । 'खङ्को गण्डकराङ्गासिवुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ ।। निर्गतार्श्वशतोऽङ्ग्रिस्यः । 'निरादयः क्रान्ता–' (वा०२।२।१८) इति समासः । 'संस्या-यास्तत्पुरुषस्य' (वा॰ ५।४।७३) इति डच् ।—'बहुत्रीही संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्-इति सुकुटश्चिन्सः । वहु-त्रीहेरमावात् । 'निस्त्रिशो निर्धृणे खक्के' इति हैमः॥ (२) ॥ अ। चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्वात्। 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चन्द्रहासोऽसिमात्रके । दश्यीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुली' (इति हैमः) ॥ (३) ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। असति । 'अस दीप्तों' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४। ११८)।—वाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्तः। 'असिः खङ्गे नदीभिदि' इति हैमः॥ (४)॥ शा रेषति। 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम् । (तु॰ प॰ अ)। किच् (३।३।१७४)। 'रिष्टिः खङ्गे ना शुमे स्त्री (इति मेदिनी) ॥ अजादिरिति खाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। किच् (३।३।१७४)। 'करवा-लमण्डलायकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारि-कौक्षेयको च नन्दकः' इति रमसः ॥ (५) ॥ ॥ कुक्षौ भवः 'कलकुक्षिप्रीवाभ्यः–' (४।२।९६) इति ढकज् ॥ (६) ॥≄॥ मण्डलमत्रमस्य ॥ (७) ॥३॥ करं पैालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ श। 'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । करेण वलति वा ज्वलादिणः (३।१। १४०)। यद्वा वलंनम् वालः। 'वल वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)। करे वालो यस्य । करेण वल्यते वा कर्मणि घन् (३।३।१९)॥ (८)॥ शा कृपां नुद्रति । 'नुद्

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीपु तु चन्द्रहासस्येतदर्थकत्यं न लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूल्धिमुद्ररम्' इति मट्टिश्च—इति मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥ प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥॥ नव 'खबुस्य' ॥

त्सरः खड्डादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ स्तरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)
'मृम्शी-' (उ॰ ११७) इत्युः ॥ (१) ॥#॥ आदिना कटितछच्छुरिकादिग्रहः ॥#॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥
मेखला तन्निवन्धनम् ।

सिति ॥ मां लक्ष्मीमीखित । मा ईखित वा । माशव्यो निपेधे । 'ईख गतां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्कलच् । यहा मां ई लक्ष्मीं खलित । 'खल संचलने संचये च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मूलिभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । अणि दृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रलयो गुणश्च निपालते—इति मुकुटश्चिन्लः । उज्ज्वलदत्तादिष्कत्तम्त्राद्शैनात् । 'मेखला खङ्गवन्धे स्यात्काश्ची शैलनितम्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ ह्वे 'खङ्गादेश्चर्मादिनिर्भितक-दिवन्धनस्य' । युद्धे हत्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रिप्तिमाणस्य चर्मादेवी ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृजादिभ्यो बुन्-' (उ॰५।३५) ॥ (१) ॥ श। अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-सस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्रात्रे व्यष्टिलामयोः' (इति) मेदिनी ॥ (२) ॥ श। चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' इति विश्वः ॥ (३) ॥ श। त्रीण 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संप्राहो मुष्टिरस्य यः॥ ९०॥

समिति ॥ संग्रहाते । 'ग्रह उपादाने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'सिन मुष्टों' (३।३।३६) इति कर्मणि घन् ॥ (१) ॥÷॥ अस्य फलस्य ॥÷॥ एकम् 'मुष्टेः'॥

द्वघणे मुद्ररघनौ

द्विति ॥ द्ववृंक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्वषु' (३।३। ८२) इत्यप्, घनादेशक्ष । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णस्वम्। 'द्वघणो सुद्ररेपि स्वाद्वहिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ॥ केचित्तु—श्रुआदित्वात् (८।४।३९) न (णलम्) 'द्वघनः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥ ॥ गिरति । 'यू निगरणे' (तु०प० से०)। अच् (३।९।१३४) । सुदो गरः ॥ (२) ॥ ॥ हन्यते-ऽनेन । 'मूर्तो घनः' (३।३।८१) इत्यव्घनावेशो । 'घनः साम्द्रे दृढे दार्खो विस्तारे सुद्ररेऽम्बुदे । संघे सुस्ते घनं सध्य-रुत्यवाद्यप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मुद्ररस्य' 'सुर्जा' इति स्थातस्य ॥

स्यादीली करवालिका।

स्येति ॥ ईतं । ईयंते वा । 'ईर गती' (अ॰ आ॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति हीष् वा । किपिलिकादिः (वा॰ ८।२।१८) ईख्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ॰ आ॰से॰)। डल्योरेकत्वम् ।—'इगुपधात्कः'-इति मुकटस्त्वपाणिनीयः। 'इगुपधात् कित्' इति सुत्रपाठात्। तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥॥। ('इल्टि' इति) हस्तादिपाठे तु 'इल गतौ क्षेपे च'। (तु॰ प॰ चु॰ से॰) इति धातुर्वोध्यः ॥ (१)॥॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। अण् (३।२।१) डीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥॥॥ 'कारवालिका' इति पाठे तु करं वलते 'वल हिंसादानयोः' (भवा॰ आ॰ से॰)। अण् (३।२।१) करेण वास्यते वा। णिजन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५)। (२) ॥॥॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती' इति ख्यातस्य—इस्वन्ये ॥

भिन्दिपालः सगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा॰ प॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८) । 'भिन्दिद्वांदशतालं तु दशकुन्तोऽभिधीयते' इति भरतः । तदविच्छनः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अदमप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालिकास्रस्य—इसन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति साधुः । 'परिघोऽस्ने योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयखनेन ल्युट् । (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहा-क्षी' इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-लात् (४११६३) हीष् । कुठं वृक्षसुच्छिति वा । 'ऋ गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ स्वं धियति । 'धि घारणे' (तु॰ प॰ अ॰)। क्तिच् (३१३११७४४) ॥ (२) ॥*॥ परं श्रणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'आङ्परयोः खनिशुभ्यां छित्र' (उ॰ ११३३) इति कुः॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'द्व ओ श्वि गतिबुद्धोः' (भ्वा॰ प॰ सें)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२११०२) इति ढः। परश्वं घयति । 'आतोऽसुप- '(३१२१३) इति कः॥।।। ('पर्श्वघः') अपि । यदाह-'यष्ठिपर्श्वघहेतिको' इति—इति स्वामी ॥*॥ 'परस्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं द्वधाति । काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्विधितः परश्चश्व परश्वधः। क्वटाटङ्कः पर्धः' । 'अय छुरिका कोशशा-यिका' इति रमसः॥ (४)॥॥॥ चलारि 'कुठारस्य'॥ स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका९२

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दाम्रीशस-' (३।२।१८२) इति प्रृन् । डीष् (४।१।४१)। 'दाम्रीशस-' (३।२।१८२) इति प्रृन् । डीष् (४।१।४१)। 'दास्त्रमायुषे । लोहे दास्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ असेः पुत्री॥ (२)॥॥॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। हुन् (उ॰ २।३५)। 'दगुपध-' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) वा॥ (३)॥॥॥ असेधें तुरिव॥ (४)॥॥ चलारि 'छुरिकायाः'॥ वा पुंसि शाल्यं शक्कनी

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अझ्यादिलात् (उ० ४।९१२) यः । 'श्ल्यं तु न स्त्रियां शङ्की
झीवं क्वेडेपु तोमरे । मदनद्वश्वाविधोनों' इति मेदिनी ॥(१)
॥*॥ शङ्कतेऽस्मात्। 'शिक शङ्कायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'खरशङ्कपीयु—' (उ० १।३६) इति साधुः । 'श्रङ्कः पत्रिरा
जाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोभेंढ्रे' इति हैमः ।
'संख्याकीलकथोः शङ्कः शङ्कः प्रहरणान्तरे' इति शाध्वतः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वाणात्रस्य' 'वर्छों' इति ख्यातस्य ।—
'श्रेल' इति ख्यातस्य इखन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्।

शोति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰से॰) । ताल-व्यादिः (पवगांयान्तः) वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कल् च् । 'शार्दूलशर्वलाशलाद्धः' इति शमेदः ॥॥॥ खामी तु—'सर्व लाति' इति विग्रहृत् (सर्वलायाः) दन्लादितामभिग्नैति ॥ (१) ॥॥॥ तौति । 'तुः' सोन्नो गतौ । विच् (३।२।७५) । म्नियते । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰) । अन्तर्भावित-ण्यथः । अच् (३।१।१३४) । तोश्वासौ मरश्च । तौगन्ता म्नियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥॥ ह्रे 'तोमरस्य' 'गँडासा' इति ख्यातस्य ।—'शाव-ली' इति ख्यातायाः—इल्पन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्पते । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । कर्म-णि घन् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु॰ प॰ से॰) । वाहुलकात्तः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शह्नक्यां गुग्गुलहुमे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः॥ ९३॥ कविति॥ कुणलनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह- लक्ष' (३।३।१२१) इति घन् । कर्तर्यन् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे ग्रहा-दीनामश्रो च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यज्ञि–' (उ॰ ४।२) इलादिनालिः-इलाह । तन्न । तत्र पातेः पाटाभावात् । 'पालिः कर्णलताप्रेऽश्री पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली युकासइमथुयोपितोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥⇒॥ अश्राति । 'अश भोजने' (त्रया॰ प॰ से॰) । अश्रुते वा। 'अशू व्याप्तो' (खा॰ आ॰ से॰)। अङ्घ्या (वङ्क्ष्या) दिः (उ॰ ४।६६) । मुकुटस्तु-आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्त्रश्च' (उ० ४।१३७) इतीण् डिच । डित्त्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आङो हस्त्रध'—इस्राह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्चि कोणेकदेशयोः' इति घरणिः ॥**ः**॥ 'अस्त्रः कोणे धिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्रः' अपि ॥ (३) ॥ कोटयति, कोट्यते, वा। 'कुट कौटिल्ये' (तु॰प॰से॰)। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कुळाते वा । 'इय(ण)जादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इतीम् (ण्) । 'कोटि: स्त्री धनुवोऽप्रे-Sश्रौ संख्याभेदप्रकर्पयोः' (इति मेदिनी)॥(४) ॥:शा चलारि 'कोणभागस्य'॥

सर्वामिसारः सर्वोघः सर्वसंनहनार्थकः।

सेति॥ सर्वेणाभिसरणम्। 'स गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घन् (२।२।१८)॥ (१)॥ श्व सर्वस्योघः। 'सर्वोघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ शा सर्वेषां संनहनम्। सर्वेसंनहनमर्थो यस्य॥ (३)॥ शा त्रीणि 'सर्वेसैन्यसंनहनस्य'॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः॥९४॥

लोहित ॥ 'लोहोऽल्ली शलके लोहे' (इति मेदिनी)। लोहस्य शलस्याभितो हरणम्। 'हज् हरणे' (भ्वा॰उ॰अ॰)। भावे घज् (३।३।१८)। 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिनीराजनोत्तरः' इत्यमरमाला ॥॥॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु 'स गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) धातुर्वोच्यः॥ (१)॥॥॥ निः श्लेषण नितरां वा राजनम्। 'राज् दीप्तौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ण्यन्तः। 'ण्यासश्रन्थ–' (३।३।१०७) इति भावे युच्। तस्याः सैव वा विधिः। 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःश्लेषण राजनमत्र' इति बहुत्रीहिबाँध्यः॥॥॥ 'एकं महान्वयम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः'॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तद्भिषेणनम्।

येति ॥ सेनयाभियानम् । 'सल्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाण्णिच् । त्युट् (३।३।१९५) । 'उपसर्गात् सुनोति-'

१—इदं तु सिद्धान्तकौ मुद्यामि स्पष्टमुपरुभ्यमानत्वादिकिचि-स्करम् ॥ (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'शत्रौ ससै-न्यगमनस्य'॥

यात्रा व्रज्यामिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः॥ ९५॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'हुयामाश्रमिस्यस्नन्' (उ॰ ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि
स्याद्रमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ त्रजनम् । 'त्रज गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)। 'त्रजयजोः-'(३।३।९८)
इति क्यप् ॥(२)॥॥ अभिनिर्या (३)॥॥॥ प्रस्था (४)॥॥॥
गमि (५)॥॥ भ्यो ल्युट् (३।३।१९५)॥॥॥ गमेः 'प्रहृष्ट-'
(३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्याद्पर्यालोचितेऽध्वनि' (इति मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ पद् 'प्रस्थानमात्रस्य'॥
स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। वन् (३।३।१८)। 'आसारः स्यात्प्रसरणे नेगवृष्टौ सुहृद्वले' इति विश्वः॥ (१) ॥॥ प्रसरणे ल्युद् (३।३।११५)॥॥॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अर्विस्पृ—' (उ॰ २।१०२) इत्यिनः। 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सर्वतोब्यापिसैन्यप्रसरणस्य'॥

प्रचन्नं चलितार्थकम्।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्द-स्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरंमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य'॥

अहितान्त्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः॥ ९६॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादिवक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे घत्र् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश-'(७। ३।३४) इति न वृद्धिः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'निर्भीकया-यिनः'॥

वैतालिका योधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्। स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।९। १०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ वोधं करोति । 'कृषो हेतु—' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागर-णकारिणः' ॥

चाकिका घाण्टिकार्थकाः।

चेति ॥ चकेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । कचित्तु 'चिकिका घटिकार्यकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ घटीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) कः (३।२।३)। 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चन्दि-

विशेषेषु' 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥
स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति॥ मगध्यन्ति याचन्ते। 'मगध' इति याच्नी-र्थः कण्ड्वादियगन्तः । अच् (३।११३४) । 'यस हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा॥ (१)॥॥॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विग्रह्नन्, 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वंशपरम्प-राशंसकानाम्'॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः॥ ९७॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुलोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । प्रह्मादिलात् (३।१।१३४), 'आवश्यका—' (३।३) १७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्लमलप्रज्ञाः प्रस्तावसद्योक्तयः' ॥*॥ द्वे 'रा-जादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चलार एकार्थाः' इत्येके—इति खामी) ॥

संशासकास्तु समयात्संत्रामाद्निवर्तिनः।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा॰ड॰अ॰)
भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति'
(वा॰ ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३४)। क्कृन्
(उ॰ २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥
(१) ॥॥ समयाच्छपथाद्वेतोराचाराद्वा ॥॥ एकम् 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः'॥

रेणुईयोः स्त्रियां धूलिः पांगुर्ना न द्वयो रजः ॥९८॥

रियति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्वेषणयोः' (क्र्या॰ प॰ अ॰) । 'अजिवृरीभ्यो निच' (उ॰ ३।३८) इति णुः । 'रेणुः स्नीपुंसयोर्भूलौ पुंलिकः पर्पटे पुनः' इति विश्वनिदन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ धुवति । धूयते, वा । 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰) । बाहुलकाहिः । धवनम् । 'धूल् कम्पने' (क्र्या॰ उ॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ ॥ णंशति 'पशि नाशने' (चु॰ प॰ से॰) । 'अर्जिद्दशिकम्यमि—' (उ॰ १।२७) इति साधुः ॥ ॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्व शंवग्रकरपांशवः' इति शमेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥ ॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भूरिक्जम्यां कित्' (उ॰ ४।२१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'र-जसः'॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमियंनः कुपुम्यन्तु कं मगध्यन्तु मा गंथाः । कमिपुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यति' इति— इति स्वामिमुकुटो ॥ २—'अपांच्रुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीश्रेपात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३। ३।५६) 'चूर्णोने वासयोगाः स्युध्यूर्णो धूलिः सद्यर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ श्रुवते । 'श्रुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०) । घज् (३।३।१८) । 'श्रोदः पेषणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पिष्टस्य रज्ञसः' ।—पडेव रजसः— इत्येके ॥

समुत्पिक्षपिक्षको भृशमाकुले।

सेति ॥ समुत्पिज(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥॥॥ वाहुल-कादलच् । पिजं लाति वा॥ (२) ॥॥॥ हे 'अतिसंकु-लस्य'॥

पताका वैजयन्ती स्थात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पत्यतेऽनया वा । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बलाकादयथ्व' (उ॰ ४।१४ इलाकः)। यत्तु-'श-लिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४) इलाकः—इति मुकुटः। तम्र । अपाणिनीयलात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभा-ग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'तुभूवहि-' (उ॰ ३। १२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गुहे शक्तप्रासादध्वजयोः पुमा-न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्नियाम्' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ केखते ज्ञायते इनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'केतनं त निमन्त्रणे । यहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन्त-र्भावितण्यर्थी वा । पचायच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्व-दिशो गृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खद्वाने शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा।

सेति ॥ वीरा आशंखन्तेऽत्र । 'आङः शिस इच्छायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका खियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । खार्ये कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनिक्रयायाः ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आह्विति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१। १३३) बुष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मिन दात्त्या-विष्करणस्य'॥

अहमहिमका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः

अहेति ॥ अहमहश्चन्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । त्रीह्यादिलात् (५।२।११६) ठन् । अनिलत्वात् 'अव्ययानाम्-' (वा॰ ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'परस्पराहंकारस्य'॥

द्रविणं तरःसहोवलशौर्याणि स्थाम शुप्मं च॥ शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्वविणं काञ्चने धने । पराक्रमे वलेऽपि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ शा तर-त्यनेन। 'तृ प्रवनादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ सह्यते-Sनेन । 'षह अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'सहो वले ज्योतिपि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥ ॥ 'दण्डोत्पला मुदूपणां कुमारीनखभे-षजे। सहा स्त्रियां, बळे न स्त्री' इति रभसाददन्तमपि॥ (३) ॥ ॥ वलते(स)नेन । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'वळं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुघे दैलाप्रभेदे वाय-सेऽपि च । वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ श्रूरस्य भावः कर्मे वा । ष्यञ् (५।१। १२४) । 'शौर्यमारमटीशक्तयोः' इति विश्वः॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५) ।-'आतो मनिन्-' (३।२।७५)-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥ ॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ॰ १। १४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ शक्यतेऽनया । 'शक्रु शक्तो' (स्ता॰ प॰ अ०)। 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधमेदे स्या-दुत्साहादौ वले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥ 🛊 ॥ , पराक्रम्य-तेऽनेन । 'ऋमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलख' (३।३।१२१) इति घन् । 'पराक्रमो विक्रमे स्थात्सामर्थ्यो-बोगयोरिप' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणिखनेन । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ्। 'प्राणो हन्मारुते वोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः' पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस'॥

१—उत्पिक्षकश्च । 'कुर्वाणमुत्पिक्षकजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केचित्तु पिक्षकमाकुरुमाहुः—इति वछभः ॥ २—इदं च फलितस्त्रकथनम् ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता॥ १०२॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घन् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु प्रमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१। १९९) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'अतिपराक्रमस्य' ॥ वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८। ४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'युद्धारस्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३॥ मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् । अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहवित्रहौ ॥ १०४॥ संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः । अभ्यामर्द्समाघातसंत्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५॥ समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि॰ आ॰ अ॰) (कः ३।३।११४) भावे क ल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१)॥॥ (२) ॥ जननम्। 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११)। जायते वा। 'मव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हृष्टे परीवादे संप्रामे च नपुंसकम्। जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज-नके पुमान् । त्रिपृत्पाद्यजनित्रोध नवोडाज्ञातिभृत्ययोः । वर-क्षिग्धे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ प्रेधानम् । 'डु धात्र्' (ज॰ उ॰ अ॰)। 'कृपृष्टजिमन्दिनिधायः क्युः' (उ०२।८१)। 'प्रधनं युधि दारणें' इति हैमः ॥(४) ॥:॥ 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰)। ण्यन्ताङ्गावे त्युट्। 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।॥ मर्धनम् । 'मृषु हिंसायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । बाहुलकाद्भावे घयथें वा कः ॥ (६) ॥ । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा॰ प॰ अ०)। भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोपणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥⇒॥ संख्यानम् । चिक्षडः ख्यातेर्वा भावे कः। 'संख्यमाहवे । संख्येकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥ समनम् । 'पम वैक्रव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अलीकादग्रथ' (उ॰ ४।२५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'ई गलादौ' (अ॰ प॰ अ०)। बाहुछकात् कः॥ (९) ॥≄॥ संपरायनम् । 'अय गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इ गतों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा। घञ् (३।३।१८)। स्तार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ शा विनया-दित्वात् (५।४।३४) ठिक 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

१—स्वामिमुकुटास्यां तु प्रदन्थन्ति । धनिमारणाथांऽत्र निध-नवत्—रत्युक्तम् ॥ ॥*॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (त्रया० प० से०) घः(३।३। ११८) ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु--ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)— इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऋपन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥:॥ अननम् । 'अन गतौ' ( ) 'प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) वा। 'अनीकादकथ्य' इति साधुः । न नयनम् । 'णीव् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ०) । वाहुलकात्कन् । नत्र्समासः (२।२।६) 'अनीकोऽस्त्री रणे सेन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥***॥** रण-नम् । 'रण शब्दे' (भ्ता० प० से०) । 'वशिरण्योश्व' (बा० ३।२।५८) इल्पप् । 'रणः कोणे क्षणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१३)॥॥ 'कळं तु मधुरध्वनो' इति धरणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः॥ (१४) ॥ः॥ वित्रहणम् । 'प्रहन्नुह-' (३।३।५८) इलप् । 'वित्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीर-योः' इति हैंमः ॥ (१५) ॥ संप्रहरणम् । 'ह्रम् हरणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । घम् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः॥ (१६) ॥ ।। अभिसंपतनम् । 'पत्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत् (३।३।१८)॥ (१७)॥ ॥ कलनम्। 'कल शब्दादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८)।— 'कछेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादशसूत्राभावात् । 'क-लिविंभीतके भूरे विवादेऽन्लयुगे युधि' इति हैमः॥ (१८) ॥ संस्फोटनम् 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा०प० से०) । घञ् (३।३।१८)। 'संस्फेटः' इति तु खामी। तत्र 'स्फिट अ-नाट्रे' (चु॰ प॰ से॰) ॥ (१९) ॥ श। संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (खा॰ उ॰ अ॰)। घम् (३।३।१८)।—'रथयुग-' (४। ४।७६) इति निर्देशाद्भणासावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥ ।।। अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्र्या॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८)। 'अभि-मर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥ श्माहननम् । घत् (३।३।११८) । 'समाधातो वधे युद्धे'(इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ श संप्रामणम् । 'संप्राम युद्धे' (चु॰ उ॰ स॰) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'प्रहृबृह-' (२।३।५८) इखप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके। घाते रोथेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥ अाह्वानम् । 'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। 'आङि युद्धे' (३।३।७२) इस्रप् संप्रसारणं च । 'आहचः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥ ॥ समुदयनम् । 'अय गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घज् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संय-तनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ अ॰ से॰) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। 'गमादीनाम्' (वा॰ ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।

१---सिद्धान्तको सुचादौ तु 'अनीकादयश्च' इति स्इं नोपळभ्यते किंतु 'अनिद्धिपभ्यां किच' (उ० ४।१७) दति स्त्रमुपळभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥ ॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । किच् (३।३।१७४) । 'सिमितिर्युधि संगमे । साम्ये समायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥ ॥ अजनम् । 'अजगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इण जादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादर्जर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इलेवावक्ष्यत् । 'वहुलं तिण' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमी संग्रामे' (इति मेदिनी) ॥ (२९) ॥ ॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥ ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥ ॥ — एपु अनेकार्थत्वात् सर्वे धात्वो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रस्तयः—इति मुकुटः ॥ ॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणिक्रयायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१)॥ ॥ वाहुिभ-युद्धम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'वाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । वाहुलका-न्मुलक् । ('तुमुळं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकहौ' इति हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेपः ॥ (१) ॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या-कुलतायाः'॥

क्वेडा तु सिंहनादः स्थात्

क्षेडेति॥ क्षेदनम्। 'लिक्ष्विदा ह्रोहनमोचनयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अन्यक्ते शब्दे वा घन् (३।३।१८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। रूपभेदारस्त्रीत्वम्। 'विशेषर्थयवाधितः' इति परिभाषणात्र पुंस्त्वम्। 'क्ष्येडो ध्वनौ कणामये विषे। क्ष्येडा धंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति। लोहितार्कपणेफले घोषपुष्पे नपुंसकम्। दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः'॥ (१)॥ ॥ सिंहवन्नदनम्। 'णद् अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य'॥

करिणां घटना घटा।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यासश्रन्थः-'
(३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥ । 'घटादयः षितः' (भ्वा०
गं० सू०) इति षित्त्वात् (३।३।१०३) अङ् । 'घटः समाधिमेदेमशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥
कन्दनं योधसंरावः

क्रेति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावे त्युट्

१--- 'संयत्' पुंस्यपि । 'रवेजि संयत्यतुलासगौरवे' इति द-क्षी--इति मुकुटः ॥ (३।३।११५)। 'ऋन्द्रनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मे-दिनी॥ (१)॥॥। योधानां संवरणम्। 'रु शब्दे' (अ० प० अ०)। 'उपसर्गे स्वः' (३।३।२२) इति वज्॥ (२)॥॥। द्वे अन्योन्यस्पर्धया योधानामाद्वानस्य'॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

बिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'न-पुंसके' (३१३११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम्। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।पूर्ववत् क्तः (३१३११४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥ विस्फारो धनुपः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु॰ प॰ से॰) । घज् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा 'स्फुरतिस्फुल्रयोधिय' (६।१।४७) इत्यालम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति इः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आडम्बयति । 'इवि क्षेपे') वाहुलकादरच् । यद्वा डम्बनम् । मावे घन् (३।३।१८) । डम्बं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितत्त्र्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'द्मद्मा' इति ख्यातस्य ॥ प्रसमं नु वलात्कारो हुटः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो वा । 'क्षीवे तु प्रसमं हठः' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ — 'वलात्' इति निपातो 'हठार्थः'— इति स्वामी । वला-त्करणम् । भावे घन् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ ॥ हठनम् । 'हठ प्रतिशठत्वयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पुंसि—' (३।३।१९) इति वा घः ॥ 'हठः स्यात्प्रसमे प्रक्त्याम्' 'हेठी वाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥ (३)॥ ॥ शीणि 'वलात्कारस्य'॥

अथ स्बलितं छलम् ॥१०८॥

अधेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।३।११४)। 'स्खलितं छलिते भ्रेषे' (इति हैमः)॥ (१)॥॥ छालम् । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ स॰)। वृषादि-त्वात् (उ॰ १।१०५) कलच् । 'आतो लोप-' (६।४।६४) इलाकारलोपः। ('छलं छग्नस्खलितयोः' इति हैमः)॥ (२)॥॥॥ हे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य'॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम्।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११)।

१--- हेठशन्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः॥

'तिकेशिस' (वा॰ ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उ-त्पतनम् । 'पत्नु गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)। उत्पतिति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥⇒॥ उपस-र्जनम् । उपस्रज्यते वा घम् (३।३।१८,१९) । 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपह्रवयोरिप' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ग्रुभाग्रुभसूचकमहाभूतविकारस्य' ॥

मुच्छी तु कश्मलं मोहोऽपि

म्बिति ॥ मूर्च्छनम् । 'मूर्च्छा मोहादौं' (भ्वा०प०से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०२) इलः । 'उपधायां च' (८।२। ७८)इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ कशनम् । 'कश गतौ' (अ० आ॰ से॰)। 'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रखयस्य मुट्' (उ० १। १०९ं) इति कलः । वाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥(२) ॥≉॥ मोहनम् । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । घञ् (३। ३११८) । 'अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मूर्च्छायाः' ॥

अवमर्दस्तु पीडनम्॥ १०९॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) षम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥፨॥ 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।१९५)॥ (२)॥:॥ द्वे 'देशादेखपद्र-वदानस्य'॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (१) ॥ ॥ 'षद्व विशरणादौ' चुरादिः । ल्युट् (३। ३।११५)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रहारादिना निःशकी-करणस्य'॥

विजयो जयः।

चीति ॥ विजयनम् । 'जि जये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६)। 'विजयः स्याज्ञये पार्थे क्रियां ति-थ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 🕬 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ⇒॥ द्दे 'लग्धस्योत्कर्षस्य'॥

वैरयुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ प्रतिकरणम् । षय् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ श वैरस्य निर्यातनम् । 'यत निराकारादी' चुरादिः । ल्युद् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरशोधनस्य' ॥ प्रद्वावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः।

अपऋमोऽपयानं च

मेति ॥ प्रद्रवणम् 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रे हस्तुस्वः' (३।३।२७) इति घन् ॥ (१) ॥÷॥ उद्रवणम् ।

'उदि श्रयति–' (३।३।४९) इत्यादिना घम्॥ (२)॥॥॥ संद्रवणम् । संद्रवनम् । 'दु हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सिम युद्रदुवः' (३।३।२३) इति घम् ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ 'द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । निद्रवे रसगत्योक्ष' (इति हैमः) ॥ (६) ॥**ः॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।**९८) ॥ (७) ॥÷॥ यातेर्ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (८) ॥≉॥ अद्यौ 'पलायनस्य'॥ रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति॥ भजनम् 'भज्जो आमर्दने' (रु० प० अ०)। घन् (३।३।१८) । 'भक्को जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ पराजयम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२) ॥ शा द्वे 'पराजयस्य' ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते सा । परैराजीयते सा वा । 'जि अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२)॥ (१) ॥÷॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तामिभवस्य'॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते । नश्यति सा। 'णश अदर्शने' (दि॰ प॰ से॰) । 'गलर्था-' (३।४। ७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥ शा तिरो धीयते सा। 'डु-धान्' हिनोति सा वा। 'हि गती' वा। 'गत्यर्था-' (३।४। ७२) इति कर्तरि कः। धात्रस्तु कमेणि कः (३।२।१०२)॥ (२) ॥÷॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शेआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ द्वे 'निलीनस्य'॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥ प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम्। निर्वासनं संज्ञपनं निर्श्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥ निस्तईणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम्। निर्वापणं विदासनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥ उद्वासनप्रमथनऋथनोज्जासनानि च । आलम्भपिञ्जविदारघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५॥

प्रेति ॥ 'मीव् हिंसायाम्' (त्रया० प० अ०) खार्थण्य-न्तः ॥ (१) ॥*॥ 'वर्ह हिंसायाम्' (चु॰ प॰ सें॰) ॥ (२) ॥*॥ 'कृष् हिंसायाम्' (त्रया० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ 'शु हिंसायाम्' (श्र्या॰ प॰ से॰) ॥ (४) ॥ श्रा खार्थण्यन्तौ । 'वस छेदे' (चुरादिः)। प्र (५) निर् (९) उत् (२१) पूर्वः। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) ॥ (६) ॥ ।।। (१२) ॥ ।।। 'षूद क्षरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥ (७) ॥*॥ 'हिसि हिंसा-याम्' (इ॰ प॰ से॰) ॥ (८) ॥ भा 'मारणतोषणनिशा-मनेषु ज्ञा' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'ज्ञप मिच' (चु॰ प॰ से॰)

इति वा॥ (१०) 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'निर्गन्धनम्' इलन्ये। तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु॰ आ॰ से॰) अयं घातुः॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰)। निर्पूर्वः। 'तृन्हू' (तु॰ प॰ से॰) वा॥ (१३) ॥÷॥ 'हन हिंसायाम्' (अ॰ प॰ अ॰) ॥ (१४) ॥÷॥ 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰)॥ (१५)॥*॥ 'वृजी वर्जने' (रु॰ प॰ से॰)॥ (१६)॥ ॥ 'डुवप् वीजसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। खार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा ॥ (९७) ॥≉॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (१८) ॥÷॥ 'मृ हिंसायाम्' (झ्या॰ प॰ से॰) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम् ' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥*॥ खार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (२२) ॥÷॥ 'कथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥॥॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि॰ प॰ से॰) खार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥ अ॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ ॥ आलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) 'रुमेश्व' (७।१६४) 'उपसर्गात्खल्घनोः' (७।१६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिजनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥ । विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (२७) ॥:॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घन् (३।३। १८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्जिण-न्नेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥ । उन्मथनम् । 'मथे हिं-सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) घज् (३।३।१८) ॥:॥--मन्थते-र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाठः ॥ (२९) ॥*॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इखप् ॥ (३०) ॥ श्री त्रिंशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पष्वता कालघर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः । अन्तो नाशोद्वयोर्भृत्युर्भरणं निधनो स्त्रियाम्॥११६॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९)॥
'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी)॥
(१)॥ ॥ कालस्य धर्मः॥ (२)॥ ॥ । दिष्टस्य दैवस्यान्तः॥
(३)॥ ॥ प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'एरच्'
(३।३।५६)॥ (४)॥ ॥ अत्ययनम् । 'इण् गती' (अ० प० अ०)। 'इ गती' (भ्वा० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)।
'अत्ययोऽतिकमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्योः' इति मेदिनी॥
(५)॥ ॥ अन्तनम्। 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०)।
ध्व (३।३।१८)। 'अन्तः सक्षे निकटे प्रान्ते निश्चयनाश्योः।
अवयवेऽपि' इति हैमः॥ (६)॥ ॥ 'णश्च अदर्शने' (दि० प० से०)। धव् (३।३।१८)॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने' इति हेमचन्दः॥ (७)॥ ॥ मरणम्। 'मृङ्
प्राणसागे' (तु० आ० अ०)। 'मुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ' (उ० ३।२१) इति त्युक्। 'मृत्युनी मरणे यमे' इति मेदिनी॥(८)

॥॥
१००० विद्यालया
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१००० ।
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०
१०० ०

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥ ॥ प्राप्तं पञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥ ॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा ।
'परेतो वाच्यलिङ्गः स्थान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे
पुंसि मृते स्थाद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥
संतिष्ठते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५)
॥ ॥ म्रियते स्म । 'मृद्ध् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति
हैमः ॥ (६) ॥ ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ् हिंसायाम्' ॥
(इया॰ आ॰ अ॰) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्थारप्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (७) ॥ ॥ त्रिषु पराखादयः ॥ ॥ सप्त 'मृतस्य'॥
चिता चित्या चितः स्त्रियाम् ११७

चीति ॥ चीयते सा । कः (३।२।१०२) । 'चितं छत्रे त्रिषु चिता चिलायां संहतां क्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ "। 'चिलाप्रिचित्ये च' (३।१।१३२) इति
क्यप् । 'चिल्यं मृतकचैत्ये स्वाचितां क्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥(१) ॥ किन् (३।३।९४) । 'चितिश्विलावृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अधिकरणे वा
प्रलयः ॥ ॥ त्रीणि 'चिल्याः' ॥

कबन्धोऽस्त्रीकियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्।

केति ॥ कं वध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'क्न्ध वन्धने' (क्रया॰ प॰अ॰) । घन् (३।३।११९) । केन वायुना वध्यते वा । 'क्रवन्धमुदके रुण्डे क्रवन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥०॥ एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

इमशानं स्यात्पितृवनम्

इमेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्विताळव्यम् ॥ (१) ॥ ॥ पितॄणां वनम् । पितॄन् वनति वा । 'वन संभक्तो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासाळयकानने' 'इति मेदिनी' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः श्वमिक्तियाम् ॥ ११८॥ किति॥ कणति। 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कणः संप्रसारणं च' (उ॰ ३।१४३) इति कपन्। '(कुणपी पुनः। विद्सारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१)॥॥ शविति। 'शव गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अव् (३।१।१३४)। ('शवः स्यारकुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मृतदारीरस्य' ॥

प्रप्रहोपप्रहो वन्द्यां

प्रेति ॥ प्रगृह्यते । 'श्रह उपादाने' (श्र्या॰ उ॰ से॰) ।
'गृहृबृह्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रश्नहस्तु तुलासूत्रे वन्यां
नियमने भुजे । ह्यादिरइमौ रइमौ च सुवणंहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्यामुपयोगेऽजुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वन्यते, वन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (न्वा॰ आ॰ से॰) । इन्
(उ॰ ४।११८) डीप् (ग॰ ४।१।४५) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि
'वन्दिशालायाः'॥

कारा स्याद्वन्धनालये।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)।
'भिदादिपाठात्' (३।३।९०४) अङ्दीघों। 'कारो वंघे निखये च वलो यने यताविष । कारस्तुपारशैं चे च कारा
दूलां प्रसेवके। वन्धने वन्धनागारे हेमकारिकयोरिप' इति
विक्षः)॥ (१)॥ ॥ वन्धनस्यालयः॥ (२)॥ ॥ हे 'वन्धनगृहस्य'॥

पुंसि भूस्यसवः प्राणाश्चेवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तों' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'शृस्दृक्षिहि—' (उ॰ ११९०) इत्युः । — वाहुलकास्— इति मुकुटस्त्पेक्ष्यः॥ (१) ॥ ॥ प्राण-स्योभः। 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३। १२१) इति घन्। 'प्राणों हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले वले। पुंलिञ्जः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिन्ती)। एवं पुंति भूम्नि च॥ (२) ॥ ॥ ह्वे 'पञ्चवायूनाम्'॥ जीवोऽसुधारणम्॥ ११९॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)। 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षमेदे वृह-स्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वावचाशिक्षितभूमिषु । न श्ली तु जीविते' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ असूनां धारणम् ॥ (२)॥ ॥ हे 'जीवनस्य'॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ए-तेर्णिच' (उ० २।११८) इत्युतिः ॥ (१) ॥०॥ जीवितस्य काळः ॥ (२) ॥॥ ब्रे 'जीवाविच्छन्नकाळस्य' ॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'जीवेरातुः' (उ॰ १।७८)। 'जीवातुरक्षियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ जीवनस्थौ-षधम्॥ (२)॥*॥ द्वे 'सृतसंजीवनौषधस्य'॥ इति क्षत्रियवर्गविवरणम्॥

ऊरव्या ऊरुजा अया वैश्या भूमिस्पृशो विशः।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोभवाः । 'शरीरावयवात्—' (४।३। ५५) इति यत् ॥ (१) ॥॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्थः स्वामिवैदययोः' (३।१।९०३) ॥ (३) ॥॥॥ विशन्ति । 'विश प्रवेशने' (तु॰ प॰ अ॰) । किप् (३।२।९७८) ॥ (६) ॥॥॥ स्वार्थे प्यज् (वा॰ ५।१।९२४) ॥ (४) ॥॥॥ भूमिं स्पृश्चनित। 'स्पृश सर्श्वने' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पृशोऽनुदके किन्' (३। २।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंति मानववैदययोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ षट् 'वैद्यस्य'॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजिति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हल्ख' (३।३।१२१) इति घज् ॥ (१) ॥ ॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोख हलः' (३।३। १०३) इतः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) । कुन् (उ० २। ३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारक्रपणयोरि । कूर्चशोष्ट्रं च पुंति स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिष्ठ सेविनि वृज्ञ्याशीर्जीवनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् 'वृत्तेख' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वाता तु वर्तने वातिक्षणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्षीवे (वृत्तिमन्नीहजोक्षिष्ठ)' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ वर्तते-ऽनया। किन् (३।३।९४) । 'वर्तनो वामने क्षीवं वृत्तो स्त्री पेषणा-ध्वनोः । न पुंति तुल्लाल्यां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिण्णो त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ जीवन्त्यनेन । त्युट् (३।३।९७) ॥ (६) ॥ ॥ पद् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) ॥ (१) ॥ ॥ पद्मत्त पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । तस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ 'दूतविण-गभ्यां च' इति यप्रस्यये 'विणिज्या' च । ('सस्यानृतं तु वाण्णज्यं विणज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥ ॥ प्रत्येकं 'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

१--- भाष्ये तु 'दूतवणिग्स्यां च' हति नास्त्येव इति सिद्धा-न्तकौमुदी॥

सेवा श्ववृत्तिः

सियति ॥ सेवनम् । 'बेब्र सेवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्व हलः' (३।३।९०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥ छुनो वृत्ति-रिव छुन इव बृत्तिर्वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'परचित्तानुवर्त-नस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अन्निति ॥ न ऋतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गाईंनं ति इजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानलादनृतं कृषिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः ॥॥—'प्रमृतम्' इति तु सभ्यः पाटः—इति खामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४। ५) इति मगुः ॥ (१) ॥ (२) ॥॥ ह्वे 'कर्षणस्य'॥

उञ्छशिलं त्वृतम्॥२॥

विति ॥ उञ्छनम् । 'उन्छि उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ शा शिलनम् । 'शिल उञ्छे' (तु॰ प॰ से॰) । कः (वा॰ ३।३।५८) घन् (३।३।१८) वा। संज्ञापूर्वकलान्न गुणः । 'उञ्छः कणश आदाने कणिशार्धर्जनं शिल्छम्' इति यादवः ॥ (२) ॥ शा अर्थते । ऋच्छिति वा। 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गल्यर्था--' (३।४। ७२) इति वा कः । 'ऋतमुञ्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुञ्छः शिलमृतम्' इति वोपालितः ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'सल्लादिपतितधान्यसंग्रहस्य' ॥ द्वे याचितायाचितयोर्थथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥ । प्रार्थनाऽप्रार्थनिक्रययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥ सत्यानृतं चिणम्भावः स्यात्

सेति ॥ सलसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। १।७८) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ वणिजो भावः (२) ॥ ॥ हे 'वाणि-ज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः '

ऋणमिति ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰
अ॰) । क्तः (३।२।९०२) । 'ऋणमाधमण्यें' (८।२।६०)
इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हैमः ॥
(१) ॥॥ परित उदध्यते । 'अज्ञु गतौ' (भ्वा॰ प॰
से॰) ।'क्रलल्युटः—' (३।३।११३) इति कमिणि ल्युट् ॥ (२)
॥॥ उद्यियते । 'ह्य हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ध्रुय्
धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा । कमिणि धन् (३।३।१९) ।
'उद्धारधोद्धृताष्ट्रणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥ त्रीणि
'ऋणस्य'॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते । 'कुस संश्लेषणे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुसेहम्मो मेदेताः' (उ॰ ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं युद्धिजीवने । युद्धा-जीवे' इति हेमः ॥ (२) ॥ ॥ युद्धाजीविका ॥ (३) ॥ ॥ ॥ त्रीणि 'ऋणसंवन्धिकाखान्तरद्रव्येण लोके जीविका-याम्' ॥

याच्जयातं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निर्वतम् । 'अपमिखया-चिताभ्यां कक्षनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'याच्यया प्राप्तस्य'॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्या॰ आ॰ अ॰) 'उदीचां माङो व्यतीहारे' (३।४।९९) इति करवा । 'कुगति—' (२।२।९८) इति समासः । 'समासेऽनक्' (७।९। ३७) इति ल्यवादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०) इतीलम् । तुक् (६।९।७९) । 'अपमिल्-' आप्तम् । 'अपमिल्-' (४।४।२९) इति कक् ॥ (१) ॥॥ 'नियमात' इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पन्नमी ॥॥ एकं 'परिचर्तनेनासस्य'॥

उत्तमणीधमणीं द्यौ प्रयोक्तृत्राहको क्रमात्।

उत्तेति ॥ उत्तममृणयस्य ॥ (१) ॥ ॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥ । । 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनप्राह्कयोः' क्रमेणकेकम् ॥

कुसीदिको वार्षुविको बुद्ध्याजीवश्च वार्षुविः॥५॥

किति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीद्दशैक-' ४।४।
३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गर्धां प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गर्ध्वम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वृधुपिमावः'
(वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥
(३) ॥*॥ पृपोदरादिलात् (६।३।१०९) कछोपे वार्धुपिः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'ऋणं द्त्वा तद्वद्ध्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृपकश्च कृषीवलः।

क्षेत्रिति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ ॥ कर्षति । 'कृषेर्यृद्धिश्चोदीचाम्' (उ॰ २।३८) इति कुन् ॥ ॥ ग्रद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥ ॥ कर्षणम् । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः कृषि—' (५।२।११२) इति दलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रेहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६॥

क्षयिति ॥ ब्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं । क्षेत्रम् । 'ब्रीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) ॥ 'धान्यसामा-

म्यस्य' 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥ यथ्यं यवक्यं पष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत्।

येति ॥ यवानाम् (१) 'यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥॥॥ यवकः श्रुकश्चन्यो यवः ॥॥॥ एकैकम् 'यद्यादिभवनस्य'॥ तिल्यतैस्त्रीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गायाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल-' (५।२।४) इति यत्खन्या (१) ॥ (२) ॥ ॥ माष्यम् ॥ (१) ॥ ॥ माषीणम् ॥ (२) ॥ ॥ उम्यम् ॥ (१) श्रेमीनम् ॥ (२) ॥ ॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥ ॥ अण्वानम् ॥ (२) भङ्गामीनम् ॥ (२) ॥ अण्वानम् ॥ ॥ अण्वानम् ॥ (२) ॥ अण्वानम् ॥ ॥ अण्वामम् ॥ (२) ॥ अण्वामम्

मौद्गीनकौद्रवीणांदि शेषधान्योद्भवक्षमम्।

मौद्गीति ॥ सुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घव् ॥*॥ आदि-ना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥ कौलत्थीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयक्कवीणम् ॥ (१) ॥*॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इलादि क्षेत्रम् 'धान्योद्भव-क्षेत्रस्य'॥

वीजाकृतं तूसकृष्टम्

वीति ॥ वीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृत्रो द्वितीयवृतीयश-म्बवीजात्कृषौ' (५।४।५८) इति डाच् ।—अवीजं सवीजं संपन्नम् । वीजाकृतम्—इति स्वामी । तत्र । 'अभूततद्भावे' इस्स्याननुकृतेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उतं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'वीजवापोत्तरं कृष्टस्य'॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधमं-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१)॥*॥ कृष्यते स्म । कः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहल्जात्करणजल्पकर्षेषु' (४।४। ९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५।४।५९) इति ढाच् ॥ (१) ॥३॥ तृतीयं कृतम् । 'कृतो द्वितीय—' (५।४।५८) इति ढाच् ॥ (२) ॥३॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन—' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहले-भ्यो यद्विषो' (वा॰ १।१।७२) इति तदन्तिविधेः ॥ (३) ॥३॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१)॥ (४)॥३॥ चलारि 'वारत्रयकृष्टस्य'॥

द्विगुणाकृते तु सर्वे द्विपूर्वे शम्बाकृतमपीह ॥ ९॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥ ॥ द्विहल्यम् ॥ (३) ॥ ॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥ ॥ शा शामस्यास्ति 'कंशंभ्याम्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृत्रो द्वितीय—' (५।४।५८) इति डाच् ॥ ॥ 'सित्सैरिमसम्बाकृतम्' इति दन्सादौ वर्णदेशना । तत्र 'षम्व संबन्धे' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । सम्ब्यते । घन् (३।३।९९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'द्वि-वारक्षष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढिककाद्यः।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) ॥ इति ठज् (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इस्यादिना पचावर्थप्रदः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इ-स्यादि) । 'संभवस्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिपरिमितवीद्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः। 'खार्या ईकन्' (५।१।३३)॥
(१)॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य'॥

उत्तमणीद्यस्त्रिषु ॥ १०॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् वीजसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'वृधिविपभ्यां रन्' (उ॰ २।२७) 'वप्रस्ताते पुमानद्वी रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इस्यक्षक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'वृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰) । कर्मणि घन् (३१३।९९) । 'केदारायम्र' (४। २।४०) इति निर्देशादेखम् । 'केदारो द्वी शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ क्षीयते धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) । प्रृन् (उ॰ ४।१५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धस्थानकलन्त्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य'॥

१—केदार पकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शालिम-अरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृद्धाः' इति दमय-न्तीयमकात्॥

कैदारकं स्थात्कैदार्थ क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥ अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदारायद्य' (४।२।४०) ॥ (२) ॥ ॥ चात् (४।२।४०) बुब् ॥ (१) ॥ श्लेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इलण् ।--'तस्य समूहः' (४।२।३५) इस्रण्—इति मुकुटः । तत्र । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तदपवादत्वात् ॥ ॥३॥ (३) 'ठञ् कवचिनश्व' (४।२।४१) चात् केदारादिष ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

ळिविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'छेष्टुः शण्डे(ठे)ऽ-पि लोष्टः स्यात्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥⇒॥ लिश्यते, लि-शंति, वा। 'लिश गतौ' (तु० प०से०)। वाहुलकात्तुन्।---'ऋत्वादयश्व'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः॥ (२) ॥ से। द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य'॥

कोटिशो लोप्रसेदनः।

कविति ॥ कोटिना अप्रेण स्यति 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) ।'सुपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥(१)॥ श। लोष्टानां भेदनः॥ (२)॥ इ 'छोप्रभेदनकाष्ट्रस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥ प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३।३।११५)। 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥ ॥ तु चतेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ०) ल्युट् (३।३।११५)॥ (२) ॥ (दाम्री- (३।२।१८२) इति प्रन्। 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ त्रीण 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य'॥

खनित्रमवदारणम्॥ १२॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा०७० से॰) । 'अर्तिॡधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥‡॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (ऋया० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

दांत्रं लवित्रम्

देति॥ दाल्यनेन। 'दापू लवने' (अ॰प॰अ॰)। 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति प्रन् ॥ (१) ॥ इसतेऽनेन । 'छूज्' (क्या॰ उ॰ से॰)। 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'लवित्रस्य'॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आवध्यतेऽनेन । 'वन्ध वन्धने' (क्र्या॰ प॰ अ०)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घम्॥ (१) ॥३॥ यूयते-

ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रम् ॥ (२) ॥ ॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिरु योगे' (६० उ० अ०) ष्ट्रन् (३।२।१८२)॥३) ॥३॥ त्रीणि 'व्यादेर्गले युगवन्धनस्य'॥

अथो फलम्।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'फलं हेत्रफले जातीफले फल-कसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राप्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । खामी तु 'हलम्' इति पठिला 'हलप्रकरणमारव्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥ ॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा॰ २।२।१८) इति समासः। खामी तु 'निष्कान्ता ईपास्मात्' इति विगृह्य 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥ ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। हुन् (उ॰ २।३२) ॥ मुकुटस्तु-कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु॰ उ॰ से॰) । इगुपथत्वात् (३।१। १३५) कः । कूटम् । ततः खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)-इति वदन् (क्रुटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचायच् (३।१।१३४) उचितः। न तुकः। ण्यन्तस्येगुपथत्वाभावात्॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'निफला विशरणे' (भ्वा॰प॰से॰)। ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उत्प्रतौ । क्लीवं सीरोपकरणे पुंसिशंकरसीरिणोः' ( )॥ (४)॥*॥ कृषति। 'कृष विलेखने' (तु०उ०अ०)।'कृषिवृथ्योः किकन्'(उ०२।४०)। 'कृषिकाकु-षिकौ फालकृपकौ' इति रुद्रात् स्त्रियामपि ॥॥ क्रुनि (उ॰ २।३२)तु कृषकः । खामी तु—'शिल्पिनि ब्युन्'(३।१।१४५)-इलाह । तन्न । फेलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच । 'कृपकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके लिभधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्चापि 'फालस्य' इति कलिङ्ग:-द्वयं यत्र काष्ठे फालो निवध्यते तस्य । अन्सद्वयं त फालस्य-इति खामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३॥

गोदारणं च सीरः केति ॥ लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से । बाहुल-कात्कलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दयश्व'–इति मुकुट-स्लपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्षीवं तु कुसुमा-न्तरे । गोदारणे तृणराजग्रहदारुविशेषयोः (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' अपि । 'हाळ: फाळवह: सीता' इति विक्रमादिल: ॥ (२) ॥ गां भूमिं दारयति । ल्युद् (३।३।११३) । गौर्भूसिदी-र्यतेऽनेन । करणे त्युट् (३।३।११७) । नन्यादि (३।१।

१—स्वामियन्थे तु 'कुन् शिल्पसंश्वयोः'-(७० २।३२)---इत्येव पाठो दृश्यते॥

१३३) ल्युर्वामुकुटः । तन्न । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽ-संमवात् ॥ (३) ॥ ॥ विनोति, सीयते, वा । 'धिन्न् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'सूसिमिचीनां दीर्घश्व' (उ॰ २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च । 'हल्लतिग्मकरी सीरो' इति दन्त्यादी रमसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'हलस्य' ॥

अथ राम्या स्त्री युगकीलकः।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) अध्यादिः (उ॰ ४।११२) ॥ (१) ॥ ॥ युगस्य कीलः सार्ये कन् (श्रापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'युगस्य कीलके'॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईति॥ इंष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰)। 'इगु-पध-' (३।९।१३५) इति कः। 'प्रमुशंकरयोरीदाः लियां लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रद्धरमसौ। 'ईशः स्वामिनि रुदे च स्वादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः॥॥ ईषते। 'ईष गत्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।९। १३५) उमयत्र करणे 'गुरोश्च' (३।३।९०३) इत्यो वा। 'ईषा पेटी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी॥ (१) ॥॥ लाङ्गलस्य दण्डः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'हलयुगयोर्म-ध्यकाष्टस्य'॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः॥ १४॥

सीति ॥ सीयते । 'षिष् वन्धने' । (सा॰ उ० अ०) कः (३।२।१०२) पृपोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुव-म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुळकात्) कः 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम्-इति मुकुटः । तत्र । 'घितस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन वाधात् । 'सीता लाङ्गळरेखा स्याद्वयोमगङ्गा च जानकी' इति दन्सादौ हमः ॥॥ शेते स्म । 'शीङ् सप्ने' (अ० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'शीता नमःसरिति लाङ्गलपदतौ च शीता दशाननरिपोः सह्धामणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च वहुवारतरौ च हप्टः' इति तालव्यादौ धराणेः ॥ (१) ॥॥॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'लाङ्गलस्तरेखायाः'॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुवन्धने ।

िवति ॥ मेध्यन्ते पश्चवोऽत्र । 'मेधृ संगमे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) इन् (उ॰ ४।११८) । खामी तु—'मेथिः' इति पठति । तत्र 'मेथृ संगमे' इति धातुर्वोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धान्यखळे पशुबन्धनस्तम्भस्य'॥

आश्रवीहिः पारलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्ती' (खा॰आ॰से॰) । 'कृवापा—' (उ॰ १।१) इत्युण्। 'आश्रुस्तु त्रीहिशीघ्रयोः' इति हैमचन्द्रः । 'तृणवीजं तु स्थामाको, त्रीहिराश्च च पाटलः' इति (पर्याये) क्लीवमाश्च । 'आश्रु खाद्रीहिशीघ्रयोः' इति रत्नमालायामिष क्लीवम् ॥ (१) ॥॥ वर्हत्युपचयं गच्छति । 'दृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दृगुपधात् कित्' (उ॰ ४। १२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । त्रीयते । 'त्रीङ् गलाम्' (दि॰ आ॰ अ॰) । वाहुलकाद् हिक्, वा ॥ (२) ॥॥॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्था- स्ति, इति वा ॥ (३) ॥॥॥ पाटलः, त्रीहिः, आश्रु, च इति नामत्रयम् । आश्रुनामा त्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्रयम्— इति सुभूतिः । 'आश्रुत्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलि- क्रवान्' इति स्तः ॥॥॥ त्रीण 'षष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ॥ १५॥

सीति ॥ तितं ग्रूकं यस, इति मध्यतालयः ॥॥ (शितश्रूकः) द्वितालयः—इति खामी ॥ (१) ॥॥ यौति । यूयते वा । अव् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा । 'यवो थान्येऽप्रथकतो' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'यवानम्'॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तिविति ॥ तकति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकान्सः, ओलम्, च। ('तोक्मं कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥। एकम 'अपक्रयवस्य'॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिको चासिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अण् (३१२११) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३१२१३) इति कः । 'आतः-'(७१३१३) इति युक्—इति मुकुटः । तन । विति णिति परे विहितस्य युकः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ सति जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२१९१४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६१३१९) इत्यल्जक् । सतीनं वायुं करोति । 'अन्यभ्योऽपि-' (वा॰३१२१०९) इति वः ।—प्रज्ञावणि (५१४१३८) 'सातीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥ ॥ हरति । 'हल् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'कृहभ्यामेणः' (उ॰ २१९) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके'इ-ति रमसात्पुंसि ॥ (३) ॥ ॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५१२१९५) इति ठन् ॥ (४) ॥ ॥ 'कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ह्रेयः' इति व्याखिः ॥ ॥ वत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदृषस्तु कोद्रवः ॥ १६॥

कोरिति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुप वैकुले' (दि॰ प॰ अ॰)। ण्यन्तः । 'कमण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰)। कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। विच् (३।२।७२)। द्रवति । 'द्व गतो' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४)। कौथासा द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कोद्रवस्य'॥

मङ्गल्यको मसुरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ ।। मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रुरन्' (उ० ५।३) इत्यूर्नि दीर्धमध्यः ।—'खर्जिपिज्ञादिभ्य फरोल्जै' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रा-ज्ञानमूलकः 'मसेश्व' (उ० १।४३) इत्युरिन हस्त्रमध्यश्व । 'वेस्यायां त्रीहिमेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूर-मसुरी पुंति द्वावेताविष चैतयोः' इति रमसः ॥ (२) ॥ ।। दे 'मसुरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ।

वनमुद्गे

अथिति ॥ मक्कति, मक्क्यते वा । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादुः, जुमभावश्च । तिप्ठति । 'ष्ठा गति-निवृत्तों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । मकुट-धासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति पलम् । सु-कुटस्तु—आवचमुकारमाह ॥ ॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुप्ठो ब्रीहिभेदे स्यात् (मकुप्ठो मन्थरेऽन्यवत्') इति टवर्गद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥ ॥ मिनोति । 'डुमिज् प्रक्षेपणे' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'मृमुशीङ्—' (उ॰१।७) इत्युः । मयश्चासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'पुंति—' (३।३१११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिवन्धकः । 'एक प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३। ११३४) । मयस्य स्तको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इस्याह । तन्न 'मयते' इत्युदितलात् । घः (३।३११९८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥ ॥ वनस्य मुद्रः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'चनमुद्गस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्पपे तु हो तन्तुभकद्भ्वको ॥ १७ ॥

सिति ॥ सरित लेहोऽस्मात् । 'स गतौं' (भ्वा॰प॰अ०)। 'सर्तेरपः षुक्च' (उ॰ ३।१४१) इत्यपः षुगागमश्च । 'सर्पपः स्थात् सरिषपः कुटस्लेहश्च तन्तुमः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥ तन्तुना माति । 'मा दीप्तौ' (अ॰ प॰ से॰) । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥॥ स्वामी तु—तुदति । तु-न्तुमः—इत्याह । वाहुलकादुमच् । प्रपोदरादिः (६।३।

१०९)॥ (२)॥॥॥ कन्दति, कन्दयति, वा। 'कदि हिंसा-याम्' (कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०)। 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽभ्वच्' (उ० ४।८२)। अनिस्सलात्र तुम्। स्वार्थे कन्। (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सर्प-पस्य'॥

सिद्धार्थस्त्वेप धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽथोंऽस्मात् । 'सरिषपः' सिते तस्मिन् रक्षोद्यो भृतनादानः' इति रमसः। 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसषंपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य'॥

गोधूमः सुमनः समा।

गिविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा। 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेरूमः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरक्रे स्यादोषधिवीहिमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ मुप्रु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३। १।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥॥ हे 'गोधूमस्य'॥

स्याद्यावकस्तु कुल्मासः

स्येति ॥ योति 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'क्वादि-भ्यो युन्' (उ॰ ५।३५)। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥(१) ॥ ॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰। 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) प्रणेदरादिः (६।३।१०९)। दन्सान्तः इति मुकुटः ॥ ॥ कुत्सितो मापः । 'कुल्माषो यावकः पुंति' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२)॥ ॥ — कुल्माषोऽर्धस्तिनो यवादिः — इति सामी। — ग्रूकग्रन्यो यवादिः — इति रक्षि-तादयः॥ ॥ द्वे 'अर्धस्विन्नस्य यवादेः'॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥॥॥—हरीणां मन्यं जनयति । 'अ-न्येष्विप' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तन्न । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिमिम्थयते । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कमेणि घन् (३।३।१९) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चणकस्य'॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले।

द्वाचिति ॥ निष्पलस्तिकः । 'तिलिशिष्पलस्पिञ्जपेजौ' (वा॰ ४।२।३६) ॥ (१) ॥ ॥। (२) ॥ ।।। 'जर्तिकः' अपि । 'जर्तिकः कथ्यते सिद्धररण्यप्रभवस्तिकः ॥ ॥ द्वे 'तैल्ही-नित्रस्य'॥

क्षवः क्षुधामिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥१९॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'दु क्षु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰)। ष्यर्थः। अस् (३।१।१३४)। ('क्षचः क्षुते राजिकासाम्' इति मेदि- नी)॥ (१)॥॥॥ श्रुधासभिजनयति । नन्दादिः (३।१। १३३)॥॥॥—श्रुतसभिजनयति । 'श्रुताभिजननः'— इति खामी॥ (२)॥॥॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२)॥ (३)॥॥॥ कृष्णेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥॥॥॥ असुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१)। अस्यति वा । 'असेररन्' (उ०१।४२)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥ (५)॥॥॥ पद्य 'कृष्णसर्थपस्य' 'राई' इति ख्यातस्यः॥

स्त्रियौ कङ्गियङ्ग् द्वे

स्त्रीति ॥ कमक्रति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तो वा । मृगय्वादिलात् (उ॰ ११३७) कुः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६१९१९४)। कं सुखं गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। मितद्वादिलात् (वा॰ ३१२१९८०) हुः ॥ (१)॥।। एवं प्रियं गच्छति ॥ (१)॥।। द्वे 'प्रियंक्रोः'॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा।

अतेति ॥ अति । 'अत सातलगमने' (भ्वा॰प॰से॰)। 'अलिविचिम-' (उ॰ ३।११७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥० । उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ॰प॰अ॰) 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अवते, उयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'विभाषा तिलमापोमा-' (५।२।४) इति निपातनान्मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिपु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥०॥ क्षोति, क्ष्यते, वा । 'इ क्षु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । वाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुमुहु-स्-' (उ॰ १।१४०) इति मन् वा । संश्चापूर्वकलात्र गुणः।-क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षोतेरादादिकलात् । 'क्षु-मातसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥०॥ त्रीणि 'अनतस्याः'॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । हीष् (४१९१४) । मातुलस्य धत्त्रस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्या-ययोहींषातुकी' (वा॰ ४१९१४९) ॥ (१) ॥॥ भज्यते । अनया वा । 'भन्नो आमर्दने' (६० प॰ से॰) । 'अकंतिरि व' (३१३१९९) इति 'हल्ख' (३१३१९२१) इति वा घन् । 'तरङ्गमेदयोर्भङ्को भङ्गा शस्यशणाह्नये' इति स्द्रः ॥ (२) ॥॥ हे 'शाणाल्यरास्यभेदस्य'॥

वीहिमेद्स्त्वणुः पुमान्॥ २०॥

ब्रीति ॥ त्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अणश्च' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः । 'अणुर्त्रीह्मल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'चीना' इति स्यातस्य ॥

किशारः शस्यशुकं स्यात्

किमिति ॥ किंचित् कुत्सितं वा श्रणाति । 'श्रृ हिंसा-याम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ १।४) इत्युण् । 'अथ किंद्रारुधांन्यग्रुके शरेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ शस्यस्य ग्रूकम् ।—शस्यस्य ग्रूकः-इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य'॥

कणिशं शस्यमञ्जरी।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादिलात् (५।२। १००) शः । कणिनं खावयवं श्यति वा । 'शो तन् करणे' दि॰प॰अ॰) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति ताल्व्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१)॥॥ शस्यस्य मज्जरी ॥ (२)॥॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः'॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्वकरिः

धिति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु त्रीहो धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ त्रीणाति । 'त्री वरणे' (क्या॰ प॰ अ॰) । त्रीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'त्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाश्चधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्तम्यं करोति । 'स्तम्यशकृतोरिन्' (३।२।२४) । त्रीहिसाहचर्यातपुंस्सम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य'॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः॥ २१॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिष्ठतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्यः स्तोऽम्बजवकौ' (उ॰ ४।९६) ॥ (१)॥॥॥ गवनम् । 'ग्रुङ् शन्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'संपदादिकिप्' (वा॰ ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । 'छो छदने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ आदिना त्रीहियवादिमहः ॥॥ द्वे 'यवादीनां मृलस्य'॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलसनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलक्ष'(३।३।१२१) इति घंष्। नालयति। अच्(३।१।१३४) वा। डलयोरेकत्वम्। गौरादिः (४।१।४१)। 'लाखी कुहन-चर्यायां घटिकागण्डद्वीयोः। नालेगुणान्तरे सायौ' इति हैमः

१—भान्यपदेन सप्तदश भान्यान्युच्यन्ते । त्रीहि (१) यव (२)
मस्र (३) गोधूम (४) मुद्र (५) माष (६) तिल (७) चणक (८)
अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मकुष्ठक (१२) कलाय
(१३) कुल्ल्थ (१४) पठ (१५) सपेप (१६) अतसी (१७) इति
सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) स्त्रे तु 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इत्युक्तम् ॥ २—गुणान्तरं चमरञ्जुविशेषः ।
तत्र यथा 'नाडीभिनंद्यते युगम्' — इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
भवणान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥ भा 'नार्छ काण्डे मृणाळे च नाठी शाककलम्बके' इति च (हैमः)॥ (२)॥ ॥ कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'लमन्ताष्ट्रः' (उ॰ १।११४)। बाहुलकाद्दीर्थः। काण्यते वा। 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे द्वस्कन्धेऽवसरे शरे। सेह स्वाधम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ अस्य गुच्लस्य ॥ श्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य'॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः।

पेति ॥ पलति, पत्यते, वा । 'पल गती' (भ्वा॰प॰से) । 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपश्चिभ्यः कालन्' (उ॰ १। १९८) ।—वाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ स काण्डः॥॥एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' ॥ कडक्ररो वसं क्रीवे

केति ॥ ग्रणाति 'गृ शब्दे' (इया॰ प॰ से॰)। गिरति।
'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा अच् (३।१।१३४)। कडस्य
गरः। 'कडंगर-' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक्। यद्वा कडति।
'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८)। कड् च
तदक्षं च। कडक्षं राति। 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः
(३।२।३)॥ ॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कुच् घातुः॥
(१)॥ ॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे'। (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध'
(३।११३५) इति कः (वुसं दन्स्यमिति घातुप्रदीपः)॥ ॥॥
'वुषवेषतुषा रतोषाः' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमि ॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'पळाळादिक्षोदस्य'॥

धान्यत्वचि पुर्मास्तुषः ॥ २२॥

भेति ॥ धान्यस्य लक् ॥ (१) ॥ ॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टैं' (दि॰ प॰ अ॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शुकोऽस्त्री स्वस्णतीक्ष्णात्रे

श्विति ॥ इयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'उल्कादयथ' इति साधुः। (उ॰ ४।४१)। 'श्कोऽनुको-शशुक्रयोः' इति विश्वः॥ (१)॥॥॥ इलक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तद्यं च॥ (२)॥॥॥ किंशारोरन्यः श्को निर्दिष्टः। शू-कधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः॥॥॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य'॥

शमी सिम्बा

शिति ॥ शास्यति । 'शम उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। अच् (३।३।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। 'शमी सकुफ-छायां च शिम्बिकायां च वल्गुलो' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ समिति 'धम वैक्कव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयश्व'

(उ॰ ४।९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिव् निशाने' (खा॰ उ॰ अ॰) । ('शिम्वा' । 'शिमिः' 'शिम्बिः' इत्यपि–)—इति खामी ॥ (२)॥*॥ द्वे **'शिम्बायाः'** 'खिमि' इति ख्यातायाः ॥

त्रिपूत्तरे।

त्रीति ॥ उत्तरे वहुलीकृतान्ताः ॥ ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋष्यते स्म । 'ऋषु वृद्धौ' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२) 'ऋदं संपन्नधान्ये च मुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राषेः (खा॰ प॰ उ॰)—इति खामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३। १०९)॥ (१)॥॥॥ आवसीयते स्म । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा। रिक्षार्थमाच्छादितं वा। तत्र आवस्यते स्म । 'वस्त आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰) 'अवस्तितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य वहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराद्योः'॥

पूर्त तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

िचिति ॥ प्यते स्म । 'पूज् पवने' (क्रया० उ० सें०)। क्तः (३।२।१०२) । 'पूर्त त्रिष्ठ पवित्रे च शिठते बहुलीकृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ बहु मानं लाति ।
कः (३।२।३) अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥ ॥ 'राशीकृतस्य'। (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुसीकृतम्' इत्युक्तम्)॥

माषाद्यः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्रो राजमाषः कुलत्य्श्वणकस्तिलः। काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥ श॥ शमीप्रमयं धान्यम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'माषादिश-मीधान्यस्य'॥

शूकधान्ये यवादयः।

श्विति ॥ ग्रूक्युक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गो-धूमादिः । एकम् 'यवादिशूक्तधान्यस्य'॥ शालयः कलमाद्याश्च पष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाष्यते । 'शाड् आहान्ये' (भ्वा० आ० से०)। बलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।११८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) । 'शालिखु गन्योलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०)॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्'॥

१---'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्नामिप्रन्थे हैम-न्यास्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

विवति ॥ अमी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ नि व्रियन्ते । 'वृष्य् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) 'ना वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घष्य् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्नीचारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ वहुवचनेन इयामाकादिप्रहः ॥ ॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका।

स्त्रीति ॥ गवा जल्ने तत्र वा एघते । 'एघ वृद्धौ' (भवा॰ आ॰ से॰) । मृगय्वादिलात् (उ॰ १।३७) कुः ॥ (१) ॥ शा खार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देङ् रक्षणे' (भवा॰ आ॰ अ॰) । मृगय्वादिलात् (उ॰ १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'त- रपुरुषे कृति—' (६।३।१३) इल्लं कृत् । 'गवेडुः'—इलाह मु- कुटः ॥ शा हे 'मुन्यस्त्रविशेषस्य' ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्पात्

अयिविति ॥ अयोऽप्रेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुस्यति अनेन वा। 'मुस खण्डने' (दि॰ प॰ से॰)। 'वृषादिभ्यथ' (उ॰ १।१०६) इति कलच्। 'मुसलं स्यादयोप्रे च पुंनपुं-सक्योः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखपणीगृहगोधिकयोरिप' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उद्खलमुल्खलम् ॥२५॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वं खाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। ९०९) । 'उद्खलं गुगगुलो स्यादुळ्ललेऽपि न द्वयोः (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उल्लूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्कोखतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । करणे ल्युद (३।३।१९७) ॥ (१) ॥ ॥ ध्र्पयित, श्रूप्यंतेऽनेन वा । 'श्रूपं माने' (चु॰ प॰ से॰) । अच् (३। १।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घोवा । 'श्रुभशत-किशास्त्रप्रांशुकम्' इति शभेदात्तालव्यादिः ॥ ॥ 'सुपें च' इति पाठाइन्लादिरिप ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'शूपस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान्।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा 'चल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्यन्तः । ल्युट् (३१३। ११३,११७) । 'क्षुद्रच्छिद्र- शतोपेतं चाल्ठनं तितउः स्मृतः' इति काल्यः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तन्तु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'तनोतेडं उः सन्वंच' (उ॰ ५।५२)। 'चाल्जं तितउ

प्रोक्तम्' इति क्षीवकाण्डे रत्नकोषः । 'नस्नी तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेपः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चालन्याः'॥ स्यूतप्रसेवा

स्टिवित ॥ सीव्यते स्म । 'पिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।३।९०२) । 'च्छ्वोः-' (६।४।९९) इत्यूट् ॥ ॥ 'स्योनप्रसेयौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रमसः ॥ (१) ॥ ॥ प्रसीव्यते 'अकर्तिर च' (३।३।९९) इति घत्र् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यू-तयोईतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वस्त्रशणादि-निर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलिपिटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'किंड भेदने' (चु० प० से॰) । 'पेटिकडिकण्डिभ्य ओळच्'(उ० ११६६) ॥ (१) ॥॥॥ पिन्टित । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्ति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्म-कर्ति (र्शुपध-' (३१११३५) इति कः ॥॥॥ क्कृति (उ० ११३२) 'पिटकः' अपि ॥॥॥—'पिणडः'—इति खामी । तन्न पिण्ड्यते । 'पिड संघाते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घन् (३१३१९) । 'पिण्डो बोले वले सांद्रे देहागारैक-देशयोः । देहमान्ने निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओण्ड्र-पुष्पे च पुंसि स्यात्क्षीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डतगरेऽलावूसर्जुरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितसाण्डस्य'॥

कटकिलिअकौ ॥ २६॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणा द्वयाः पुंसि किलिंजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पत्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्रेलकीडनयोः' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रपधात कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेजीतः । जनेः 'पद्यम्यामजता' (३।२। ९८) इति उः । प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे- कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुक्टः । तम । कृयोगे पष्ट्याः विशेषविधानात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ ॥ ।। पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ ॥ महच तदनश्च-(अन-सोपकरणं लक्ष्यते ।) 'अनोरमायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—- उज्ज्वलदत्तादिमन्थे तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तसाव्दाहुळकादोळच् ।

टच्।—महदनोऽस्य—इति खामी। तत्र। 'अनोइमायः-' इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात्॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'पाकस्थानस्य'॥

पौरोगवस्तद्ध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । 'गोरत-द्धित' (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् 'तस्येदम्' (४। ३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नेत्रमस्य । पुरोगुः । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'महानसा-धिक्षतस्य'॥

सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः स्दा औदनिका गुणाः।

स्विति ॥ शोभैना आपोऽसिन् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इलः । 'कुसुयुभ्यथ' इलपोऽत ऊत् । सवति रसान् । 'पु प्रसवादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सुशुभ्यां निच' (उ॰ ३।२६) इति पो दीर्घश्च ।—'युकुसूनां किच'—इत्यपाणिनीयम् । सूपं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥:॥ वहनम् । 'वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'वह्निः' सौत्रो वा प्रीतौ । भावे घम् (३।३।१८) । वह्नोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५१२।१०९) इति वः । वह्नं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः 'बल्लुबः सूपकारे स्याद्रीमसेने च गोदु-हि' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ अरालं क्रुटिलं चरन्ति 'चरैति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥ ॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येपाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥ श। सूदन्ति छागा-दीन् । 'धूद हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१। १३४)। कः। (३।१।१३५) वा। 'सूद्स्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ ओदनं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६)॥*॥ गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये। त्यागे शौर्यादिसंच्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । जुक्कादाविप बुद्धां च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाककर्तुः'।-आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य-इति खामी ॥

आपूपिकः कान्द्विको सक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४। ४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतं । 'संस्कृतं

१—इदं च 'अत उत्' इलन्तमसंगतम् । 'न पूजनात्' (५। ४।६९) इलनेन समासान्तानिषेषस्य दुर्वारत्वात् । 'कुसुयुम्यश्च' । इति वार्तिकस्यापि भाष्यादायभावात् निर्भूळत्वात् । अत एवैतज्जन-केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां इलन्तनपुंसकप्रकरणे 'स्वप्' शब्द उदाइतः ॥ २—'चरति' इलन्ना 'तेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चिन्त्यमेतत् ॥

भक्षाः' (४।२।१६) इखण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४। ४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्ष्यकारस्य' ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥ अञ्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अझमेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्ध्यादिः (वा॰ ६। १।९४) । 'अइमन्तमञ्जभे चुह्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-पि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'अस्वन्तः' इति पाठे अस्-नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥:॥ उद् धीयतेऽत्र 'धात्रः' (जु॰ उ॰ अ॰) ल्युट् (३।३।१९७) । 'उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुझ्यां नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ अ॥ 'उद्ध्मानम्' इति पाठे तु-उद्ध्मायतेऽत्र । 'ध्मा शब्दादी' (भ्वा॰प॰अ॰)। ल्युट् (३।३।११७)॥ (२)॥ ॥ अधिश्रीयतेऽत्र 'श्रीन् पाके' (क्या॰ उ॰ अ॰) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। हीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुह्रयतेऽत्र । 'चुह्र भावक-रणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । 'चुबतेऽत्रा-मिरिति वा'। 'चुद प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) । बाहुलकालिक्। 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥≉॥ अन्त्यतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।३।१०९)। 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलीषघी। चुल्लयां ज्येष्ठमगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'चुल्ल्याः' ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हस्तन्यपि ॥ २९॥ हस्तन्यपि

अङ्गिति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धानः (जु॰ज॰भ॰)
ल्युट् (३।३।११६) । 'टिब्ढा-' (४।१।१५) इति डीप् ।
कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्राराणां शकटी ॥ (२)
॥ ॥ इसति । 'इसे इसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'छटः शतृ-'
(३।२।१२४) । 'शप्त्रयनोः' (७।१।८१) इति नुम् । 'इसस्यङ्गारधान्यां च मिक्षकाशाकिनीमिदोः' इति विश्वः ॥ (३)
॥ ॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिब्ढा-'
(४।१।१५) इति डीप् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'अङ्गारशकट्याः' 'वोरसी' इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री सादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा॰प॰ से॰) । 'अ-ङ्किमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ॰३।१३४) । अङ्गमियर्ति वा । 'ऋ गतौ' (जु॰प॰अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अङ्गार-

१—स च सामिनिरमिश्च। तत्र साम्रो यथा—'अङ्गारजु-न्वितमित व्यथमानमास्ते' इति । निरम्नो यथा—'कछड्रस्तत्रस्तो मजति मलिनाङ्गारजुलनाम्' इत्यादि प्रयोगः—इति मुकुटः । मुल्मुके न स्त्री पुंलिङस्तु महीमुते' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य'॥

अलातमुल्सुकम्।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।३।११४)। न लातमस्य ॥ (१) ॥॥। ओपति । 'उप दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उत्सुकदर्वि—' (उ॰ ३।८४) इति साधुः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अर्धद्ग्धकाष्टस्य'।—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः॥

क्लिवेऽस्वरीषं भ्राष्ट्रः

क्रीति ॥ अम्ब्यतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अम्बरीपः' (उ॰ ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-दयथ'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुपोपरौपधम्' इति पमेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम्। 'अम्बरीपं रणे आष्ट्रे क्षीवं पुंति नृपान्तरे। नरकस्य प्रमेदे च किशोरे भास्करेऽपि च। आधातकेऽज्ञतापे च' 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥॥ शृज्यतेऽत्र। 'अस्ज पाके' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'अस्जिगमिनमि—' (उ॰ ४।१६०) इति प्रृन्यृद्धी॥ (२)॥॥॥ हे 'मर्जनपाञ्चस्य'॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्॥ ३०॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०)। 'स्कन्देः सलोपथ' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा' इसस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात्॥(१)॥॥॥ खिद्यते-ऽस्यात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७)। — 'वा स्त्रियाम्' इस्तन्वयात् 'स्वेदनः' अपि इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥ आर्छेजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से॰) । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) इन् (उ॰ ४। ११८) वा । अलि सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृष् वयोहानौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'जृ वयोहानौ' (न्रया॰ प॰ से॰) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधा-ग्रम्थः-' (उ॰ ४।११८) इतीन् । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४। ५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥॥ हे 'महा-कुम्मस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यां छुर्गलन्तिका।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' ( )। घञ् (३।३। १८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽजुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कर्करी

१—जितिमिदम् । जक्तमेदिन्याङ्गारस्योत्सुकार्यकरोक्तेः । २— अनिमिपश्च्दार्थपरिमदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥ भाण्डभेंदे ना दर्पण कठिने त्रिष्ठ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आ छुनाति । 'छून् छेदने' (क्रया॰ उ॰ से॰) । किप् (३।२।७६) ॥ ॥ इखपाठे आछाति 'छा दाने' (अ॰ प॰ से॰) । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'आस्तुर्गछ-न्तिकायां स्त्री क्षीवं मूछे च भेळके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ गछाते । 'गछ अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्व' इति डीप् । (४।९।६) । 'शप्- श्यनोः—' (७।१।८१) इति जुप् खार्थे कन् । (ज्ञापि॰ पारा प्र) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'गळन्तिकायाः' 'करवती' इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धतपक्षनिष्काशनसाधनस्य— इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ० प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ तिष्टत्यत्रोदनादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्थाचित–' (उ॰ १।११६) इलालच् । स्थलसत्र वा । 'छल स्थाने (भ्वा॰ प॰ से॰)। ज्वलादीण् (३।१।४०)। 'जाते: (४।१।६३) इति डीष् । स्थालं च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओ-खति । 'उख गतौ' (भ्वा०.प० से०) । 'इगुपध-' (३।९। १३५) इति कः ॥ ॥ ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (३) ॥॥॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)।—कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु॰ प॰ से॰)। 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्राभावात् । 'कादेः कित्' (उ॰ १।११५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमध्यालये मा-नभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवलीसुते पुमान्। पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥≉॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य'॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः॥ ३१॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसित । 'लस श्रेषणक्रीडनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्रवाद्यच् (३१९११३५)॥ ॥ तालव्यान्तपाठे कलं शवति । 'शु गती' ()। 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३१२११०९) इति डः। 'तालव्या अपि दन्लाध्य शम्य- श्रूकरपांशवः। कल्ठदाः शम्यलं चैव जिह्वायां रशना तथा' इति शमेदः। स्त्रियां जातित्वान्डीप् (४१९१६३)॥ (१)॥ ॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३१९१३४)। स्त्रियां घटी। 'घटाः समाधिमेदे ना शिरः कृटकुटेषु च। घटाः घटनगोष्टीभघटनाषु च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु॰प॰से॰)।

'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पिव-न्खमेन । 'घन्यें कः' (वा॰ ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-पावप्यस्त्री (क्रियो) ॥*॥ चरवारि 'घटस्य' ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰)।
'ऋदोरप्' (३।३।५७)। श्रणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वावति अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्लादिरपि—इति मुकुटः॥ (१)॥*॥
वर्धते । 'शृष्ठ वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । शानच् (३।२।
१२४)। शप् (३।१।६८)। मुक् (७।२।८२)। 'संज्ञायां
कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पात्रमेदस्य'॥

ऋजीयं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।
'अर्जेह्ज च' (७० ४।२८) इतीषन् ॥ ॥ 'ऋचीषम्' इति
पाठः—इति कश्चित् । 'ऋच् शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) वाहुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥ ॥ पच्यतेऽत्र । 'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट्। पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥ ॥ ह्वे 'पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य' 'तवा' इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२॥

कमिति ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ् न । वृत्वदिहृनिकमिक-विभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) । 'कंसोऽल्ली तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽम्रदे तु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति पानम् । त्युद् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पानपात्रस्य' ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । बाहुलकात् कूः, टिलोपथ । कीति । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात् कूस्तुक्य वा । 'कुत्वा डुपच्' (५। ३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेथर्मणः ॥*॥ क्षेहस्य तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैलघृतादिपात्रस्य'॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।

सैवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कृतः स्रीलिङ्गः ॥*॥ अल्पा कृतः । 'कृत्वा डुपच्' (५।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-कृम् 'अल्पतैलघृतादिपात्रस्य' ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ 'मदि कल्याणे सुखे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । प्रघोद-रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'जमन्ताइः' (उ॰ १।११४) । प्रज्ञाद्यण् (४।४।३८)।

'भाण्डं मूलविणिग्वते तुरंगाणां च मण्डने । नर्दाकूलद्वयो-मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च' इति (हैमः)॥ (२)॥॥॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। पिबल्पनेन वा। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ष्ट्रन् (उ० ४१९५९)॥ (३)॥॥॥ अमिति 'अमगल्पादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमिनक्षियजिवधिपति-भ्योऽत्रन्' (उ० ३१९०५)॥ (४)॥॥॥ भाजयति । 'भाज प्रथक्षमीणे' (चु० उ० से०)। ल्युट् (३१११९१३)॥ (५) ॥॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥॥॥ पश्च 'भाण्डस्य'॥

द्विः कम्चिः खजाका च

देति ॥ हणाति 'दृ विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰)। 'वृहस्यां विन्' (उ॰ ४१५३) ॥॥॥ 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४१९१४) इति देशि द्वीं च । ('द्वीं पणातहों:' इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ कम्यते। 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकाद्विन् ॥ (२)॥॥॥ खजति। 'खज मन्थे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'खजेराकः' (उ॰ ३१९३)॥ (३)॥॥॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीलम् ॥॥॥ त्रीणि 'द्-र्याः' 'कर्छुली' इति ख्यातायाः॥

स्यात्तर्दूर्वारुहस्तकः।

स्यादिति ॥ तरति । 'तृ ध्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'त्रो दुद च' (उ॰ १।८९) इत्यूः, दुडागमश्च । त-देति । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । तृणित्त वा 'उ-तृदिद् हिंसानादरयोः' (६॰ उ॰ अ॰) इति वा । बाहुङ-कादूः ॥ (१) ॥॥॥ हस्तप्रतिकृतिः । 'इने प्रतिकृतौ' (५।३। ९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥॥॥ एतत्साह-चर्यात्पूर्वः पुंसि ॥॥॥ द्वे 'द्वींभेद्स्य' (पञ्चापि पर्यायाः । उक्तहैमानुरोधात्)॥

अस्त्री शाकं हरितकं शियुः

अस्त्रीति ॥ स्यति । घातुक्षयकारिलात् । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) । वाहुलकात्कन् । शक्कोत्यनेन मोकुम् । 'शकु शक्तो' (खा॰ प॰ अ॰) । 'हल्क्य' (३।३।१२१) इति घन् । 'शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तो द्वमविशेषे च पुमान्त्र, हरितकेऽक्षियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआयम् (५।२।१२७) सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । हरिते, हियते वा । 'ह्न् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ह्रयाभ्यामितन्' (उ॰ ३।९३) । कन् (ज्ञा॰ ५। ४।५) ॥ (२) ॥॥॥ शीक्यते शीकते । 'शीकृ सेचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वाहुलकाद् रगृहस्तो गश्च । शिनोति । 'शिज्ञ् निशाने' (सा॰ उ॰ अ॰) 'जञ्चाद्यश्च' (उ॰ ४।१०२) इति साधुः, इति वा । 'शिजुनी शाकमात्रे च शोभाञ्जनम्हित्हे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वास्तुकादेः शाकस्य'॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४॥

ग्रहस्बश्च कलस्बश्च

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कु-कदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२)॥ (१)॥॥॥ डल्यो-रैक्यम्। केन लम्बते वा। 'लिव अवलंसने' (भ्वा॰आ॰से॰)। अच् (३।११२४)। 'कलम्बी शाकभेदे, स्यात्कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी)। ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके कलम्बयपि' इति विश्वः)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शाकनालस्य'। (—श्रीणि'—इति मुकुटः)॥

वेसवार उपस्करः।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि॰ प॰ से॰)। घन् (३१३१९८)। वेसं प्रेरणं वारयति वृणोति वा। 'वृन् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰) 'कर्मण्यण्' (३१२१९)॥ (१)॥ ॥ उपस्करोति व्यञ्जनेन समवैति । कृनः (तु॰ उ॰ अ॰)। अच् (३१९१३४) 'समवाये च' (६१९१९३८) (इति सुद्र)॥ (१)॥ ॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्ग्वादेः'।—हिक्जिरकहिताधान्याकशुण्ठीसषेपादेः—इति मुकुटः। 'चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम्। धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्व समांशकाः। वेसवार इति स्थातः शाकादिषु नियोज्यते' इलात्रेयसंहिता।—विश्वतिः पलानि हरिद्रायाः, दश्य पलानि धान्याकस्य, पश्च पलानि श्चस्वार्यः। एतच्चतृष्ट्यं भिष्वत्याः। एतच्चतृष्ट्यं भार्जतमेन प्राह्मम्। त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्थपलं रामठस्य,। एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमदितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इल्पन्ये॥

तिन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि॰ प॰ से॰)। 'अनी(छी)काद्यक्ष' (उ॰ ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥ ॥ चकति(ते) 'चक तृप्ता प्रतीघाते च' (म्वा॰ आ॰ से॰)। 'चिकरम्योरचोपधायाः' (उ॰ २।१४) इति रक्। 'चुकं वृश्सम्छे चान्नेर्या स्त्री प्रंप्यम्छेऽम्छवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ व्रक्षसाम्छम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-कस्याम्छमेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य। —वश्लीविशेष-स्य—इस्यन्ये॥

अथ वेछजम्॥ ३५॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्।

अथेति ॥ वेह्ननम् । 'वेह्न चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। षर्व (३।३।१८)। वेह्नं जायते । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰)।

_ रे—अत पव 'नाला च ना पश्चदण्डे नाली शाककडम्बके' इति सेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धान्तकौसुषां तु पूर्वेषत्रे 'उप' ग्रहणसकुत्नोत्तरस्त्रे 'नात्मागुक्तयो- दर्येषोः' इत्युक्तम् । तसात् 'उपाद' (६।१।१३९) इति स्त्रेण समवायेऽपि सुद्॥

अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ म्रियते विषमनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। बाहुलकादीचः॥॥॥ (मरिचम्) हस्त्रमध्यमपि॥ (२) ॥:॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'कुलादिभ्यो वुन्' (उ॰ पा३५) । ण्वुल् (३।१।१३३ । वा॰) ॥ (३) ॥ ॥ कर्षति ॥ 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०) 'कृषेवींगें' (उ॰ ३१४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्रीपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषि-ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् ह्रीवे मरिचलोइयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' 'रुजा-याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।१।११३)। 'ऊषणं मरिचे क्रीयं कणायामूचणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥॥॥ (उषणम्) इति हस्रपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) संज्ञापूर्वेकलाहुणासावः ॥ (५) ॥ ॥ धर्मपत्तने जातम् । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इखण् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' सीतः । 'जोरी च' (उ० २। २३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्या॰ प॰ अ॰) 'ज्येश्व' इति रक् । 'संज्ञायाम्–' (५।३।०५) । इति कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जूष वयोहानौ' (दि॰प॰से॰) । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गिन स्मृतम् । जन्रणो जीरकेऽपि स्थात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) ! 'कम्पण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तिणे' (वा॰ २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः काळोपकुञ्चिका।

क्रिति ॥ 'सुषवणम् । 'ब् प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गातस्रुनोति-' (८।३।६५) इति
षलम् । सोऽस्त्रस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽजुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४९) ।
यद्वा कारणम् । 'कृष् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । ण्यन्तः ।
संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५)
संझापूर्वकलात्र वृद्धिः । यत्तु-कारोरियम्—इति मुकुटः ।

१---वाक्यस् 'रिक ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य) भाष्यस्ख्यम्

तत्र । वृद्धलाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदिप न । व्यधिकरणवहुत्रीहिप्र-सङ्गात् । 'कारवी मथुरादीप्यलक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु॰ प॰ से॰) । 'प्रथिप्रदिअस्जां संप्रसारणम्—' (च॰ १।१८) इति कः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति कीष् । 'पृथ्वी मूमौ महलां च लक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ । 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । लक्पण्यां कृष्णजीरेऽस्त्री प्रमानमौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ कालो वर्णो-ऽस्त्रसाः । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥ ॥ । एयुक् (३।१। १३३) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्गेति ॥ आर्द्रायां जातम् । 'पूर्वाह्नापराह्नार्द्रा-' (४। ३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्नाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) 'अर्देर्दार्घस्य' (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥#॥ राज्ञमिव वेरं सरीरमस्य ॥ (२) ॥#॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुष्तकम् ॥ ३७॥

कुस्तुम्बरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्यस्याः । अर्शसायच् (५।२।१२७)। ्टाप् (४।१।४) । 'छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौ-षधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४)। यन्त-वितुदति मन्दाप्तिम्-इति खामी । तन्नं । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्तस्याभावात् । 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा। तुदेः कर्मणि कः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५। ४।५)। 'वितुन्नकं तु धान्याके झाटामलमयूरके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कृतिसतं तुम्वति । 'तुवि अ-र्दने' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धन् शब्दे' (जु॰ प॰ से॰)। 'पिनाकादयश्व' (उ॰ ४।१५) इति साधु । खामी तु-धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अण् (३।२।१)—(इ-खाइ) ॥**#॥ हखादिः इति मुकुटः । 'धन्याकं धान्यकं** धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्' इति रमसः॥ (४)॥ ॥ ॥ चत्वारि 'धान्याकस्य'॥

अथ शुण्ठी महौषधम्।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥३८॥

अथेति ॥ ग्रुण्ठित कफम् । 'श्रुठि प्रतिघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥

इति (उ० ८४।११८) तु हस्तान्तोऽपि । 'सधन्याशुण्ठिसेन्धवम्' इति वैद्यकम् । इत्थंच गौरादित्वं न कल्प्यम् । 'कृदिन्कारात्—' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥॥॥ महच तदौषधंच । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विपायां लशुनेऽपिच' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ विश्वति । 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'अशुप्रिष्—' (उ० १।१५१) इत्यादिना कुन् । 'विश्वं कृत्के च भुवने, चिश्वं देवेषु, नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । ('विश्वा) त्वतिविषायां स्री, जगति स्यात्रपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वस्ति त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विद्यधे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ विश्वस्य दोष्य भेषजम् ॥ (५) ॥॥॥ पश्व 'शुण्ठ्याः'॥

आरनालकसोवीरकुल्माषाभिषुतानि च। अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥३९॥

आरेति ॥ आर्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। अच् (३।१।१३४) नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'ज्व-लिति—' (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषा-द्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप्॥ (१)॥३॥ स्रुवीरेषु स-वम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इस्रण् । सौवीरं काञ्जिके स्रो-तोज्ञने च बदरीफले। ना तु नीवृति' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥॥ कोळति । 'कुळ संस्त्याने' (भ्वा०प० से०) । किप् (३। २।१७८) कुल् अर्घखिन्नो माषोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्माषोऽस्य वा । 'कूल्माचं स्यात्तु काञ्चिके । कुल्माचोऽर्धसित्र-धान्ये+यवके चणकेऽपि च+' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ अभिषूयते स्म । 'षुज् अमिषवे' (सा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ श कुल्मावैर्यवादिभिर्धिखत्रैरभिष्यतेस । (कुल्माषा-भिषुतम्) इत्येकं नाम-इति खामी॥ (४)॥ ॥ सू-यते सा, इति । 'घुम्' (खा॰ उ॰ अ॰) । मन् (उ॰ १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थि-वादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (५) ॥÷॥ धान्याभिषुतसम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्सितं जलम् । प्रवोदरादिः (६।१। १०९) ॥ (७) ॥*॥ 'अज्ञू व्यक्तयादौ' (६० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल्। 'धात्वर्थनिर्देशे' (वा॰ ३।३।१०८) वा । के अजिकास्य ॥*॥ 'काञ्चिके' इति . पाठे काश्रयति । 'कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा॰ आ० से॰)। ण्यन्तः। इन् (उ॰ ४।११८)। 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) 'काञ्चिकं काजिकं वीरं कुल्मायामिषुतं तथा। अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सु-

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योख यतदर्थनिर्देशस्यानुप लम्मेन प्रमादलिखितम् ॥ वीराम्ळं तथा छक्षं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'काञ्जिकस्य'॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्कु रामठम्।

सेति ॥ सहस्रं विधितं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । 'सुप्यजाती' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ जलिव । 'इने प्रतिकृती' (५१३१९६) इति कन् । 'जतु-काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गलक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इलण् । हस्वमध्यमपि । '(अथ) वाल्हिकः । देशमेदेऽश्वमेदे च वाल्हिकं हिङ्ग कुङ्गमम् । (वाल्हीकवत्)' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा॰ प॰ अ॰) । हिमं गच्छति वा । मगय्वादिः (उ॰ ११३७) ॥ (४) ॥*॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडा-याम्' (भवा॰ आ॰ अ॰) । 'रमेर्वृद्धिश्व' (उ॰ १११०१) इल्टः । —रमयति । वाहुलकादठः—इति मुकुदश्विन्त्यः । 'रमेर्वृद्धिश्व' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'हिङ्ग-युसस्य निर्यासे' ॥

तत्पञ्जी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्कतरोः पत्री ॥ ॥ 'त्वक्पत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वचमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च' (इति रदः)। 'त्वक्पञ्चं तु वराङ्गके। त्वक्पञ्चीति च का-रव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥ः॥ कारं वार्ति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ प्रथते। 'प्रथ प्रस्थाने' (चु॰ उ॰ से॰) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' (उ॰ १।२८) इति कुः। 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा डीष् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजी-रके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्थान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानमो नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पीका' इति पाठे पृ-बोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१। ४२) इति ङीषि कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥ ॥ ॥ 'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति खामी ॥ (५) ॥*॥ पश्च (षट्) 'हिक्कतरोः पत्र्याम्'॥

निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवार्णेनी।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया स्थम् नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया स्थम् — इति तु खामी ॥ क्ष्यपे ॥ काष्यतेऽनया । 'काचि दीस्यादी' (सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) दिह्या—' (४।९।९५) इति हीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्थान् सम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्तूरे, हरिद्रायां तु का- क्ष्यनी । क्षीवेऽब्जकेसरे हेन्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥%॥ पीयते स्म । 'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कर्मणि कः (३।२।९॰२) । 'घु-मास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्वा' इति हैमः ॥ (३) ॥%॥ हरिं वर्णे द्वाति । 'द्वा कुंत्सायां गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । हरिभिर्द्र्यते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।९॰१) इति डः ॥ (४) ॥%॥ वरश्वासौ वर्णश्च । सोऽस्लस्याः । 'अतः-' (५।२।१९५) इतीनिः ॥ (५) ॥%॥ पञ्च 'हरि-द्वायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत्॥ ४१॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलाण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥ छनाति । 'छम् छेदने' (क्र्या॰ उ॰ से॰) । नन्यादिलात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाङ्खक्' (४।४।२४) इति निपात-नाण्णलम् । 'लचणं सैन्धवादे। ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे। तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः सान्नदीभेदद्विषोः ख्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ अस्ण ई । असीं वाति, वायति, वा । 'वा गलादी' (अ॰ प॰ अ॰)। 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं विशरे, शिप्रौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४। १९८)। वर्सि राति 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ । 'वश कान्तो' (अ० प० से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। वर्शि राति। 'विद्यारः पुमान्। किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीवेऽव्धिलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे।

सैन्धिति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्न' (४।३ १३३) इल्लण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिम-न्येऽपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ शीतं च तच्छिवं च 'अय शीतिशिवं क्षीवं शैळेयमणिमन्ययोः । पुंसि सक्तुफ-लावृक्षे तथा मधुरिकौषधी' (इति मेदिनी) ॥ ॥ शितं ग्रु-अम् । सितं च तच्छिवं च । (सितिशिवम्)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ ॥ मणिवन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इल्लण् ॥ ॥ — मणिमन्यपर्वते भवम् । (माणिव-न्धम्)—इति तु खामी ॥ (३) ॥ ॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'सि-न्धुजे छवणे'॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्ये स्यात्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति॥ रुमायां भवम्। अण् (४।३।५३)। 'संश्रायां कन्' (५।३।७५)॥ (१)॥ *॥ वस्र कायति।
'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः। वस्त्रेव। यावादिस्तात् (५।४।९९) कन् वा। वस्वस्त्रस्त्रिम्। ब्रीह्यादिरवात् (५।२।९९६) ठन् वा। 'इस्रम् ' (७।३।५१) इति कः। 'बसुकं रोमके, पुंसि शिवमस्वयकंपणयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ *॥ 'वस्तकम्' इति
पाठे वस्त इव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्। अजगन्धिस्तात्। 'रोमके बस्तकं वस्तु' इति नाममास्त्र॥ (२)
॥ ॥ द्वे 'शास्मरस्ववणस्य' 'सांसरी' इति स्थातस्य॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुलम् । पाके साधुः, इति वा । 'तत्र सा-धुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋतके स्वयो' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम ॥ ४२ ॥

सौवर्चलेऽक्षरचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्ती' (भ्वा॰ अा॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कळचं । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'अथ स्तावर्चळं सर्जक्षारे च ळवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'अक्ष्तो रथस्यावयवे व्यवहारे विमीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मिन रावणी । अक्षं सौवर्चळे तुत्थे ह्षषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ रोचते । 'कच दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । 'क्रचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यथामरणमाल्ययोः । सौवर्चळेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मधुरळवणस्य' 'स्तोचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके।

तीति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु॰ प॰ से॰) । तेल-ति । 'तिल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । क्रुन् (उ॰ २।३२) 'तिलको हमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्रीवं सौवर्चलक्रो-म्रोने स्त्रियां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं तिसन् '(सौवर्चले) कृष्णवर्षे' ॥

मत्खण्डी फणितं खण्डविकारे

सेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्द् प्रस्तवणे' (म्वा॰ वा॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिश्वा-' (४।१।१५) इति कीप् । प्रवोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फाण्यते (स) । 'फण गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ध्यन्तः । कः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फाणितस्य' 'राच' इति ख्यातस्य ।—'श्रुत्रखण्डगुटिका-याः कमेणैकैकम्' इति सुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ श्रणाति पित्तम् । 'शृ हिंसायाम्' (झ्या॰ प॰ से॰)। 'श्रः करन्' (उ॰ ४।३) 'शक्तरा। खण्डिवकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे। उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ सिनोति । 'षित्र् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'अजिष्टिसम्यः कः' (उ॰ ३।८९)। ग्रुह्मवर्णलाद्वा सिता। 'सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिष्ठ । शर्करायां स्री' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ हे 'शक्तरायाः' 'मिश्री' इति ख्यातायाः'॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्च विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वाद्रोध्यः । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कूर्चो मस्त्वादिरस्यस्या वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'द्रध्ना सह पयः
पक्षं यत्तत्स्याइधिकृर्विका । तकेण पक्षं यत् क्षीरं सा भवेतककृर्विका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुकाले ।
कपाटाकृटिके (टोद्रेदने) क्षीरविकृताविष योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥॥॥
('उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कृर्विका तथा' इति हैमनाममाला) ॥॥॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ल्यातायाः ॥

रसाळा तु मार्जिता।

रेति ॥ रसानालाति । मूलियुजादिः (वा॰ ३।२।५)॥
(१)॥ ॥ मार्ज्येते स्म । 'मृजू शौचालंकारयोः' (वु॰ उ॰ से॰) । चुरादिः । कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ 'अर्थाढकः स्रुचिरपर्युषितस्य द्रग्नः खण्डस्य षोडश्च पलानि शशिप्रमस्य । सिर्पः पलं मधु पलं मिरचं द्विकर्षे शुण्ड्याः पलार्धमिप चार्थपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललन्या मृदुपाणिषृष्टा कर्पूरधूलिस्रसीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला याखादिता भगवता मधुसूदनेन' इति सूदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखारिणी' इति हैमनाममाला)॥ ॥ हे 'दिधमधुशकेरामरीचार्द्रादिनिमः कृतस्य लेह्यस्य' 'शिखारिण' इति ख्यातायाः॥

खात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्थेति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आईं।भावे' (दि॰ प॰ से॰) । 'करणे त्युद्' (३।३।११७) । 'तेमनं व्यक्तने हेदे तेमनी चुिलिमधिप' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीय-तेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । त्युद् (३।३। ११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्का वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यम्

श्चिति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति हाच्॥ (१)॥ ॥ भटति। 'भट भृतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अशिश्वादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ॰ ४।१७३) इतीत्रः।—प्रहादि-लादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्लः। भव्यते स्म 'वा॥ (२)॥ शूले संस्कृतम्। 'शूलोलाचत्' (४।२।३७)॥ (३)॥ श्रीणि 'लोह्रशलाक्या पक्कमांसस्य'॥ उख्यं तु पैठरम्।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं मक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इसण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥ प्रणीतसुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि कः (३।२।१०२) । 'प्र-णीतसुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृतामा च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः । 'उपसंपन्नसु-हिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते सा । 'यस प्रयत्ने' (दि॰ प॰ से॰) । कः (३१२११०२) ॥ (१) ॥*॥सुष्ठु संस्क्रियते सा । कः (३१२१९०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६१९१९३७) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पकस्य'॥ स्थारिपव्छिलं त विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादिलात् (५।२।१००) इलच् । 'पिच्छा तु शाल्मलीनेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पङ्को प्राच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । 'इग्रपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । विर्जि लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-युक्तव्यक्षनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे।

सेति ॥ संध्वयते सा। 'मृज् गुद्धौ' (अ० प० से०)। कमिण कः (३।५।१०२)॥ (१)॥ ॥ शोध्यते सा। 'ग्रुघ गुद्धौ' (दि०प० अ०)। प्यन्तात् कर्मण कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ हे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-सादेः'॥

चिक्कणं मस्णं सिग्धम्

चीति ॥ चिक्कनम् । 'चिक्क गतौ' ( ) । संपदादि-किप् (वा॰ ३।३।१०८)। चिक्कं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। मूळविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५) । यद्वा चिक्क-

नम् । घन् (३।३।१८)। चिक्तस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) शकन्ष्वादिः (वा॰ ६।१ ९४)।—चिल्रते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चितोः कणः कश्व' (उ॰ ४।१७६) इति मुकुटस्वपाणिनीयः॥ (१)॥॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। वाहुलकादणः। यद्वा समृणोति। 'ऋणु गतौ' (त॰उ॰से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'मसृणोऽकर्कशे क्रिग्धे त्रिष्ठ मायां तु योषिति' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ क्रिह्मति स्म । 'क्षिह्म प्रीतौ' (दि॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'वा द्वह्न-' (८।२।३३) इति घः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'क्सि-ग्धस्य'॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६॥

त्विति ॥ भाव्यते सा 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादिण्यन्तात् कः (३१२१९०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उपसेवायाम्' (चु०-उ० से०) । कः (३१२१९०२) । 'वासिता करिणी नार्योवांसितं भाविते कते' (इति मेदिनी ।
'अथ वासितम् । वस्रच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वासिता । स्नीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राहितहिङ्ग्वादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपकं पौलिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पक्षम् । 'आङीषदर्थं' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ पोळति । 'पुळ महत्त्वं' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिलात् (३।१।१४०) णः । मावे घल् (३।३।१८) वा । पोळेन निर्शृतः । सुतंगमादित्वात् (४।२। ८०) इल् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥ ॥ अभ्यूषति । अभ्यूषते वा । 'जब रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुप्प-' (३।२।१३५) इति कः । घल् (३।३।१८) वा ॥ ॥ 'तोक्मं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति वोपाळितात् हस्वादिः (समध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति घातुर्वोध्यः ॥ ॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्योषः' अपि, इसेके ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'हरितयवाद्भीजिनतस्य' ॥

लाजाः पुंभूम्नि चाश्चताः।

छेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१९) पुंसि वहुत्वे । 'लाजः स्यादाईतण्डुले । नपुं-सकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूमि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥÷॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तको सुद्यामेतज्जनके नापि 'चिते: कणः कश्च' (उ० ४।१७६) । बाहुलकादगुणः । 'चिक्कणं मसूणं क्षिन्धम्' इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदसरणमूलकम् ॥

सके भावे कः' (३।३।११४)। न क्षतं येषां ते। चो भिन्नकमः। अक्षताश्च पुंमूत्रि, इत्यर्थः। मुकुटस्तु—'अक्षतम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०)। कर्मणि कः (३।२।१०२)। क्षतं खण्डितम्। न क्षतमक्षतम्। इति विग्रह्म। ते (ठाजाः) नित्यपुंठिका नित्यबहुवचनान्ता-श्च—इति व्याचख्यौ। 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे ठाजेषु, त्रि-ष्वहिंसिते। यवेऽपि कचित् (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ द्वे 'सृष्टवीद्यादेः'॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः— इ-त्याहः॥

पृथुकः स्याचिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (जु॰ उ॰ से॰) ।
'पृथुकपाकाः-' (उ॰ ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकश्चिपिटेऽमके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् । 'इनच्पिटिषकि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः ।
चिपिटिमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे-' (५।३।
९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति
ख्यातस्य ॥

धाना भृष्यचे स्त्रियः॥ ४७॥

धिति ॥ 'दघति । डुघान्' (जु॰ उ॰ से॰) । 'घापॄवस्य-ज्यतिभ्यो नः' (उ॰ ३।६) । वहुवचननिर्देशाद्भिष्ठ । 'धाना मृष्टयवेऽङ्करे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मृष्टश्रासौ यवश्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्जितय-वानाम्' ॥

वृपोऽवृपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूज् पवने' (झ्या॰ उ॰ से॰) सं-पदादिकिप् (वा॰ ३।३।१०८) पुवं पाति, पिवति, वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति । पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तन्न । तादशस्-त्रस्यापाणिनीयसात् ॥ (१) ॥॥ न पूय्यते । 'पूर्यी विश-रणे' (भ्वा॰ आ से॰) । वाहुलकात् पः । वलि लोपः (६। १।६६) यद्वा अपुवं पाति पिवति वा ॥ (२) ॥॥। पिष्टस्य विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको वृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥(३) ॥॥। त्रीणि 'अपुपस्य' ॥

करम्भो द्धिसक्तवः।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीकियते । केन वायुना वा नीयते । 'रिमः' (म्वा॰ आ॰ अ॰) अनेकार्यः । 'अकर्तिर च-' (३।३।१९) इति घम् । 'रमेरशब्लिटोः' (७।१ ६३) इति चम् ॥*॥ 'करम्बः' इति पाठे । केन जलेन रम्यते । 'रिन शब्दे' (म्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) यद्वा किरित' कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'कृकदिकडिकटिम्योऽम्बच्' (उ॰ ४।८२)॥ (१)॥*॥

सचते। 'धच समवाये' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'सितनिगमि-' (उ॰ ११६९) इलादिना तुन् ॥*॥ ('धानाचूर्ण तु सक्त-वः' इति नाममाला)। दच्युपिक्ताः सक्तवः। 'अन्नेन व्य- जनम्' (२।११३४) इति समासः। शाकपार्थिनादिः (२।१। ७८) वा॥ (२)॥*॥ द्वे 'दिधिमिश्रसक्तनः'॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्घोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः

भीति ॥ वमस्ति । 'मस दीप्ती' (जु॰ प॰ से) । बाहु-लकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीलम् । 'ब्राह्मण-भिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि । यद्वा मेदनम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । मिदं स्यति । 'धो अन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु-भ्यस्यते सक्यते । 'भ्यस सये' (भ्वा॰ प॰ से॰) सक्षणार्थः । 'भ्यसेः संप्रसारणं सथ'-इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥ *॥ भज्यते सा। 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) कर्मणि क्तः। 'मक्तमने तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ अखते । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ से॰)। 'अदेर्तुम्घी च' (उ॰ ४। २०६) इलासुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपधाते' (चु॰ उ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९) ॥ (३) ॥≉॥ <mark>अयते</mark> सा। कः (३।२।१०२)। 'अन्नाण्णः' (४।४।८५) इति नि-पातनात् 'बहुलं तणि' (वा॰ २।४।५४) इति वा न जिप्यः। 'अर्ज भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥ *॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्व' (उ॰ २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। करणे ल्युट् (३।३।११७)। पृषोदरा-दिः (६।३।१०९)। 'ओदनं न ब्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इल्पन्वयः ॥ (५) ॥ ॥ दीव्यखनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०)। 'दिवो द्वे दीर्घश्वाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'ह-व्यादयश्च' इति किन् - इति मुकुटस्लपाणिनीयः।- 'सः' इति विशेषणात्पुंसि—इति खामी । 'दीदिविधिषणे पुंसि स्यादने च तदिल्लयाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सि-द्धान्नस्य'॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ सिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'ङ्यापोः–' (६।३।६३) इति हस्तः ॥ (१) ॥॥॥ दह्यते स्म। कः (३।२।१०२)। कुत्सिता दग्धा। 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥॥॥ 'दग्धौदनस्य'॥

सर्वरसाग्रे मण्डमित्रयाम्।

सेति ॥ रसश्वासावप्रश्च । रसस्याप्रः, इति वा । अप्रो

रसः, इति । राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाप्रः ॥ (१) ॥ ॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मिंड भूषायाम्'(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'नमन्ताइः' (उ० १।११४) 'मण्डः पञ्चाङ्गुले ज्ञाकभेदे क्षीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डायास्त्रियां सारिषच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्नावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)।
ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरस्यत्र, इति दा । 'स्
गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'पुंसि-' (३१३११९८) इति घः ॥
(१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'अकर्तरि च' (३१३१९९) इति घन् । दृद्धिः (७११११६)॥
(२) ॥*॥ निस्नाव्यते । 'स्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।
ण्यन्तः।'एरच्' (३१३१५६)। घन्न् (३१३१९९) वा ॥*॥—
'विस्नावः' इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति
॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य'॥

यवागूरुष्णिका आणा विलेपी तरला च सा।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ॰प॰से॰) । 'स्युविचम्योऽन्यूजागूजकुचः' (उ॰ ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥ ॥ उष्णेव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥ ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ॰ प॰ अ॰)। कमंणि कः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानलम् ॥ (३) ॥ ॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (उ॰ उ॰ अ॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)॥ (४)॥ ॥ तरणम् । तरः । 'तृ प्रवनादौ' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। तरं ल्राति । 'आतोऽज्ञुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'ल्रुपसी' इति ख्यातायाः॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०)। 'वान्तो यि प्रखये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ सर्वं भवविकारावय-वादि॥ ॥ एकम् 'गोरसस्य'॥

गोविट् गोमयमिस्रयाम्॥ ५०॥

गविति ॥ गोर्विट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोक्ष पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोम-यस्य' ॥

तत्तु गुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतृ-

भ्यामीषन्' (उ॰ ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'शुष्कगोम**-थस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम्।

द्विति ॥ दुद्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'दुर्थं क्षीरे प्रिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ शा क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (ऋया० प० अ०) । संपदादिः (वा०३।३।१०८)। क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ष्यन्तः । 'कर्म- ष्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्तः अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपघालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, सा० ६१) इति चर्त्वम् । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ शा पीयते । 'पीक् पाने' (दि० आ० अ०) पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'दुग्धस्य'॥

पयस्यमाज्यद्ध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्थत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दिध चादिर्थस्य । आदिना तकं नव-नीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतद्ध्यादेः' ॥

द्रप्सं द्धि घनेतरत्॥ ५१॥

द्रेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'अझ्याद्यथ्य' (उ॰ ४।११२) इति 'त्रप्सम्' इति नि-पातः—इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति खामी पठित । दृप्यन्त्यनेन । 'दृप हर्षांदौ' (दि॰ प॰ अ॰) 'अनुदात्तस्य च' (६। १।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दृष्ययनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ घनात् किनाद्म्यत् ॥ ॥ एकं 'शिथिलद्भः' 'द्गडा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठिन्त । सरित । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि प्रवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सपिंः

विति ॥ वियते । 'घृ सेके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अजिघृतिभ्यः कः' (उ॰ ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीसेषु' इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अज् व्यत्त्यादी'
(६० प॰ से॰) 'अजेः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।१।१०९) इति
क्यप् ॥ (२) ॥*॥ हूयते 'हु दानादी' (जु॰ प॰ अ॰) ।
'अर्विद्यविद्यपिच्छादिच्छिदिभ्य इतिः' (क्यु॰ २।१०८)
इतीतिः । 'हिनः सर्पिषि होतन्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
सर्पति 'स्यु यतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इतिः (वा॰ २।१०८)
॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्भृतम्।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नचोद्धृतस्य'॥

तत्तु हैयक्षवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥

तिति ॥ दुझते इति दोहः । कर्मणि घत्र् (३।३।१९) गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।१।१३४) । तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति नि-पातः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'एकरात्रपर्युषिताद्भ उत्प- श्रस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२। १।३२) इति समासः ॥ (१) ॥:॥ कल्रश्यां मन्थपात्रे भवम् । 'हतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढम् ॥ (२) ॥:॥ अरिष्टमक्षेमं यसात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमञ्चमे तके सूतिकागार आसवे । ग्रुमे मरणचिह्ने च' इति विश्वः ॥ (३) ॥:॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारलादुपचा-रात् ॥ (४) ॥:॥ चलारि 'घोलस्य'॥

तकं ह्युदिश्वन्मिथतं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तश्चित । तश्यते वा । 'तज्ञु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फायितश्चिन' इति रक् (उ॰ २।१३) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥॥ उदकेन श्वयित वर्धते । 'टु ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदक्ष्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदिश्वतः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थोशजलः घोलधिंजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दिधभवं मस्तु

भेति ॥ दथ्नो भवति ॥ ॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। 'सितनि-' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतद्धिजलस्य'। — दथ्न उपरिमाग्य-इलन्ये॥

पीयूषोऽभिनवं पयः।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः) । 'पीयेह्षन्' (उ० ४।०६) 'पीयूषं सप्तदिवसाव- धिक्षीरे तथामृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पे- यूषम्' इति पठति । तत्र वाहुलकाहुणः । यत्तु—पीयते इ- दम् । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३। २।०५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधलात् कः (३।१।१३५) । यूषो

नाशयिता । पेर्यूपः—इति व्याख्यातम् । तन्न । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्ननि-देशक्षेत् । तर्हि 'पानकर्नुनाशयित' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥ एकं 'नवप्रस्ताया गोः श्लीरस्य' ॥

अशनाया वुभुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (२१११८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७१४१४) इतीलामावः । 'अप्र-ल्यात्' (२१२११०३) इलः ॥ (१) ॥३॥ मोक्तुमिच्छा 'सुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (२१ ११७) इति सन् ॥ (२) ॥३॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । क्षिप् (२१२११७८) ॥३॥ मागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ब्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

ग्रेति ॥ प्रस्यते । 'प्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अकर्तिरे च' (३।३।९९) इति घत्र् ॥ (१) ॥*॥ केन व-छते । 'वछ तृसौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ल्लियां किन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । स-माना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभा-वः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥॥ तुल्यं च यत्पानं च॥ (२) ॥॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ॥

स्थिः स्त्री सहभोजनम्।

सेति ॥ अदनम् । 'अद मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) 'वहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसि-भसोईलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोधोंऽधः' (४।२।४०) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा॰ ५९) इति घस्य गः । समाना ग्यः पूर्ववत् ॥ (१)॥॥ सहमोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२)॥॥॥ ह्रे 'बहुभिः संमील्य मोजनस्य' ॥

उदन्या तु विपासा तृद् तर्षः

उद्ति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥ ॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'धातोः' (३। १।७) इति सन् । 'अ प्रलयात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥ ॥ तर्षणम् । 'लितृषा पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णाचत्तर्षवच भवेक्षिप्सापिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥ ॥ धन् (३।३।१८) वा ॥ ॥ "तृषा लिप्सातृषोः श्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पिपासायाः' ॥

जिंघस्तु भोजनम्॥ ५५॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि।

जेति ॥ अदनम् । 'अद अक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) ।
किन् (३।३।९४) । 'अदो जिग्धः' (२।४।३६) ॥ (१)॥ ॥
भुजेः (रु॰ आ॰ अ॰) ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ ॥
'जिमु अदने' (म्वा॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥
(३) ॥ ॥ 'लिह आखादने' (अ॰ उ॰ अ॰) । घन् (३।३।१८) ॥ ॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहें' (तु॰प॰अ॰)
घन् (३।३।१८) । 'लेपस्तुं लेपने । अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ ॥ आहरणम् । 'हनः' (म्वा॰
उ॰ अ॰) घन् (३।३।१८) ॥ (५) ॥ ॥ न्यदनम् । अदेः
(अ॰ प॰ अ॰) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घअपोश्च' (२।४।३८) घस्लादेशः ॥ (६) ॥ ॥ (७) ॥ ॥ सि

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ स्रहितस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ 'तृप्त प्रीणने' (दि० प० अ०) । त्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥ ॥ किन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुकसमुज्झितम्॥ ५६॥

फेयिति ॥ फेल्यते । 'फेल्ह गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोथ' (३।३।१०४) इतः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वं भुक्तं पथात्समुज्झितम्। 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः (२)
॥=॥ द्वे 'भुक्तोरसृष्टस्य'॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्।

किति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३१३११८) । 'विशेषेयं घवाधितः' इति क्षीवलम् । 'कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः खरेच्छाकाम्येषु' इति हैं मः ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ 'आष्ट्र व्याप्तो' (खा॰ प॰ अ॰)। भावे कः (३१३१११४)॥ (३)॥॥॥ एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३१३१११४)॥ 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्तन्तौ पुमान् क्षीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ आप्तुमिष्टम् । 'आष्ट्र व्याप्तौ'(खा॰ प॰ अ०)। सन् (३१११७)। कः (३१३११४४)। 'आष्ट्र प्यापीत् (७।४१५)। 'अव्ययं विभक्ति-' (२१११६) इत्यव्ययीभावः॥ (६)॥॥॥ पद 'इच्छानितक्रमस्य'॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबङ्खवाः॥ ५७॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'गोपो गोपालके गोष्ठा-ध्यक्षे पृथ्वीपतावि । प्रामौधाधिकृते पुंति सारिवाल्यीषधौ स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ गां पालयति।

'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'गोपालो नृपगोपेशे+गोिकलो मुसले हले +' (इति मेदिनी)
॥ (२)॥॥ गां संचष्टे । 'चिक्षङ् व्यक्तायां वाचि' (अ॰
आ॰ से॰)। 'चिक्षङः ख्याञ्' (२।४।५४) 'सिम ख्यः' (३।
२।२७) इति कः॥ (३)॥॥ गां दोग्धि । 'सत्सृद्धिष-'
(३।२।६१) इति किप्॥॥॥ मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।
५)। के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्लवाः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (४)॥॥ आ समन्ताद्भियं राति। 'आतः-' (३।
२।३) इति कः। आ अभि ईरयति वा। 'ईर गत्यादौ'
(अ॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।९।१३४)॥ (५)॥॥॥
वल्लनम्। 'वल्ल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।
१८)। वल्लं वाति, वायति, वा। 'वा गत्यादौ' (अ॰ प॰
अ॰)। 'ओ वै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा। 'आतः-'
(३।२।३) इति कः॥ (६)॥॥॥ षट् 'गोपालानाम्'॥

गोमहिष्यादिकं पादवन्धनम्

गोमिति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यो आदी यस्य । तत् ॥ ॥ पादे वन्धनमस्य ॥ ॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इल्लण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ आदिना खराजाविकादिमहः ॥ ॥ एकम् ॥

द्वौ गदीश्वरे।

गोमान् गोमी

द्वाचिति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥ ॥ वहवो गावोऽस्य । भूमि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ ॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२। १९४) इति निमिश्व ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः'॥ गोकुछं तु गोधनं स्याद्ववां वजे ॥ ५८ ॥

गंबिति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥ ॥ गवां धनं समूहः । 'गोकुले धनगोधने' इति व्यादिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गोसंघा-तस्य'॥

त्रिप्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा।

त्रीति ॥ आशितां भोजिता गावो यत्र । 'अषड-' (५। ४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्व गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥ अनङ्गान् सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'श्वनुक्षन्-' (उ॰ १।१५९) इति कनिः ।—बाहुलकात्कनिन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥॥ भन्दति
(ते)। 'भदि कल्याणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ॰ २।२८) इति साधुः।—'स्फायितश्चि-' (उ॰ ३।१३)

१-इदं तु न प्रकृतोपयोगि 'गोकिल्झान्दार्थबोधकत्वात्' ॥

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खजरीटे वृषमे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्षीवं मङ्गलमुख्तयोः। काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णा व्योमनदीयु च । तिथिभेदे प्र-सारिण्यां कट्फलानन्तयोरि । त्रिषु श्रेष्ठे च साथा च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥⇒॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। इंथ वर् च इवरो । तौ ददाति । कः (३।२।३)। अतिशयि-तं वलमस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । वली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥ः॥ ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१२३) । इस्रमच्॥ (४) ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अमच् (उ॰ ३।१२३) 'बृषभः श्रेष्ठगृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥÷॥ 'इ-गुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे वलीवर्दे राज्ञ्यां पुराशिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थध वासमूषकशुकछे । वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥: अनः शकटं वहति । 'अनिस वहेः क्रिवनसो डश्व' ((७) ॥ ॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)।-'इतथानिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'धचः' इखनुवृत्तेः ॥ (८) ॥ ।। गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ० २।६७)। 'गौः खैर्गे च वलीवदें रस्मौ च कुलिशे पुमान्। स्त्री सौरभेयीदग्वाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' इति विश्वमेदि-न्यो ॥ (९) ॥ ॥ नव 'वृषभस्य'॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम्।

सिति ॥ उक्ष्णां समृहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुज् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्खस्य' ॥ गन्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमृहस्य' ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधेनुके॥ ६०॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।४९) इति बुज् ॥ (१) ॥ । धेनूनां समूहः । 'अवित्तहस्ति-' (४। १।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥ । 'वत्सघेनुसमूहयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महांश्रासाबुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मह्ोक्सस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरहवः।

विति ॥ वृद्धंश्वासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ ॥ जरंश्वासौ गौश्व । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः । 'गोरतद्धितछिक' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वृद्ध-वृषसस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातथासाबुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥४॥ एकं 'मृष्टद्रस्यभावस्य' ॥ सद्यो जातस्त तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृणु मक्षणे' (त॰ उ॰ से॰) । ण्वुल् (३१११९३३)'॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य'॥ शक्तत्करिस्त वत्सः स्यात

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४)॥ (१) ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'वृत्वदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ॰ ३।६२) । 'वत्सः पुन्त्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरिस क्लीवम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ।

देति ॥ दमनाईः । 'दमु शमने' (दि॰ प॰ से॰)। 'अई कृत्यतृचश्च' (३१३१९०९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३१३१९०९) इति यत् ॥ (१)॥॥॥ तन्जर्वतसः । 'वत्सोक्षाश्च-' (५१३१९१) इत्यादिना ष्टरच् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य'॥ आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः 'ऋपभोपानहोञ्यः' (५११। १४) ॥ (१) ॥ ॥ षण्डताया योग्यः ॥ ॥ एकम् 'स्पप्टता-रूण्यस्य' ॥

पण्डो गोपतिरिद्धरः॥ ६२॥

षेति ॥ सनोति । सन्यते वा 'पणु दाने' (तु॰ उ॰ से॰)। 'अमन्ताइः' (उ॰ १।११४) । वाहुलकान्न सलम् । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी) ॥ ॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्डः' (उ॰ १।९९) 'श्चण्डः स्यादपुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टण्डं वर्षवरे तृतीयप्रकृतावि (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गवां पितः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ एपणम् इट् । 'इषु इच्छाम्' (तु॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१०४) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ ॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्नशक्ति-' (३।२।१६३) इति करप्। तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सांड' 'इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्त वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर-'(३।३।११९) इति साधुः । 'वहः स्याद्रुपभस्कन्थे वाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् ॥

सास्रा तु गलकम्बलः।

सेति ॥ सस्ति । 'षस खप्ने' (अ॰ प॰ से॰) । 'राह्ना-

१-- 'स्कन्धदेशस्त्वस्य वदः' इति पाठान्तर्म् ॥

साम्रा-' (उ॰ ३।१५) इति साधुः॥ (१) ॥॥ गलस्य कम्बलः। 'कम्बलो नागराजे स्वात्साम्नाप्रावारयोः कृमो । (कम्बलथोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)' इति विश्वः॥ (२)॥॥। द्वे 'गलकम्बलस्य'॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
कः (३१३१११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थें-'
(चु॰ अ॰ सू॰) इति णिच् । ततः कर्मणि कः (३१२११०२)॥
(१)॥ ॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयदाच' (४१३१५५)
इति यत् । 'नम्नासिकायाः यत्तस्थुद्रेषु' (वा॰ ६१११६३)
इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥ ॥ 'नस्तोतः'
इति पाटः—इति कथित् । नस्यते। कर्मणि कः (३१२११०२)।
नस्तयोतः ॥ (१)॥ ॥ द्वे 'नासारज्जुयुक्तस्य'॥

प्रप्रवाइ युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रष्टमग्रगामिनं वहति । 'वहश्व' (३।२।६४) इति ज्याः ॥ सामी तु—पद्ममं पष्टं वा वर्षं वहन्ति, इति विगृद्ध ('प्रष्टवाद्द्' इति) रेफरहितं पठित । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) वोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ शुगस्य स्कन्धकाष्टस्य पार्थं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा॰ ३।२।४८) इति उः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ट्रवाहस्य' ॥ युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्र्यशाकटाः ।

रियति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहित । 'तद्वहित रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥३॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥३॥ क्रमेणैकैकम् 'रथादिवाह्या-श्वव्यमाणाम्' ॥

खनित तेन तद्वोढास्पेदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ इलेन (१) सीरेण (२) खनित । 'तेन दीव्यति खनित-' (४।४।२) इति ठक् ॥ ॥ इलम् (१) सीरम् (२) वहित । 'इलसीराद्रक्' (४।४।८१) ॥ ॥ इलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'इलसीराद्रक्' (४।३।१२४) ॥ ॥ द्वे 'उक्ता-थेंपु नाझी' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥:॥ 'धुरो यहुकौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥:॥ (३) ॥:॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥:॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां मृतृवृत्ति-' (३। २।४६) इति खच् । 'खचि हस्तः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरं-दरों च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुचयार्थलादक् ।

१— 'वाचंयम—' इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अम्' एव विषेयः । तथा च मुमोऽत्रोप-न्यासो व्यर्थः॥ अक्विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्धा अप्यज्ञानमूलकः॥

'अरुद्धिष-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'धुरं-धरवृषभस्य'॥

उमावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूथ । 'ऋक्प्रच्यूः-' (५।४।७४) इतः । एकधुरां वहति । 'एकधुराहुक् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥॥॥ (छक्पक्षे 'छक् तद्धितछिक' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥॥॥ एकधुराया वहः॥ (३) ॥॥॥ त्रीण 'धुरंधरस्य'॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः।

स इति ॥ सर्वा चासौ घृथ । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ॥ साहेयी सौरमेथी गौरुसा माता च ग्रुङ्गिणी ॥६६॥

माहेयी सौरभेयी गौरुका माता च शुक्तिणी ॥६६॥ अर्जुन्यद्वया रोहिणी स्थात्

मेति ॥ 'गौरुलां प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मह्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पुंसि-' (३।३।९१८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया अपलम्—इति तु खामी ॥ (१) ॥ ॥ सुरभ्या अपलम् ॥ (२) ॥ ॥ गच्छति । 'गमेडॉः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥ ॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'स्फायि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'वचिखपि-' (६।१। १५) इति वस्य उः । 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे-ऽप्युस्तार्जन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी)। 'उस्त्रस्तु वृषमे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥ ॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा०आ०से०) । 'नप्तुनष्ट्-' (२०।२।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोजन-न्यों द्वे' हति रुद्रः । 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिपु इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ श्वज्जमस्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमय्रयोः । मातुरैकंस्तेऽपि, स्याद्धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां वाहुदानद्यां कुट्टिन्यामिप च कचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥ ।।। न हन्यते, हन्ति वातारम्, वा । 'अझ्यादयश्व' (उ॰ ४। ११२) इति साधुः ॥ (८) ॥:॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्णा-दनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति डीम्री । 'रोहिणी सोमवल्के में कण्टरोगोमयोर्गवि । (छोहिताकदुरोहिण्योः)' इति हेमच-न्द्रः ॥ (९) ॥ श नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी।

स्येति ॥ नीनैश्वरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक्। 'अव्ययानाम्–' (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निचि' 'कर्णशिरोदेशे' इति रमसः । ततः खार्थे कन् (ज्ञापि०५ । ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । 'ज्योत्स्नादिभ्यः' (वा० ५। २।१०३) इल्पण् । 'नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता' इति नाममाला ॥ (१) ॥॥ एकम् 'श्रेष्टाया गोः' ॥

वर्णादिमेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥६७॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । 'अन्यतो डीष्' (४।१।४०) ॥ (१) ॥॥॥ धवलयोगात् । अनुदात्तलाभावात्र डीष् । मुकुटस्तु—'धवली'—इलाह । तत्र गौरादिडीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥॥ आदिना 'कृष्णा—किपिला—पाटला' इलादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा हस्ता खर्वा वामनी, इलादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक-शङ्गी, इलादयः 'धवलादिसंज्ञानाम्'॥

द्विहायनी द्विवर्धा गौः

हीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । 'दामहायना-' (४।१। २७) इति डीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आहींयष्टक् ( ) तस्य 'अर्ध्यर्थ-' (५।१।२८) इति छक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्विवर्षाया गोः' ॥

एकाव्दा त्वेकहायनी।

एकेति ॥ एकोऽन्दो यस्याः ॥ (१) ॥ ॥ एको हायनो यस्याः । 'डीष्' (४।१।२७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'एकवर्षाया गोः' ॥

चतुरव्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चलारोऽच्दा यस्याः ॥ (१) ॥:॥ चलारो हाय-ना यस्याः डीष् (४।१।२७) । 'त्रिचतुभ्यां हायनस्य' (वा॰ ८।४) इति णलम् ॥ (२) ॥:॥ द्वे 'चतुर्वर्षाया गोः' ॥

एवं ज्यंब्दा त्रिहायणी॥ ६८॥

एवमिति ॥ त्रयोऽन्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्रिवर्षाया गोः' ॥ वशा बन्ध्या

चेति ॥ वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (३१९११३४) 'चशो जनस्प्रहायतेष्वायप्रत्वप्रभुत्वयोः । चशा नार्यो वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति । 'वन्ध वन्धने' (क्र्या० प० अ०) । ण्यत्" (३१९१२४) ।—अध्रयादिः (उ० ४१९१२)—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'चन्ध्यायाः' ॥

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवेति ॥ अवगिलतं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥*॥ स्वन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अकस्मात् पतित-गर्भायाः' ॥

अथ संधिनी।

आक्रान्ता वृपभेण

अथेति ॥ संधानम् । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'आतथ-' (३।३।१०६) इखङ्। संधास्त्रस्याः । ब्रीह्या-दित्वातः (५।२।११६) इतिः ॥ + अवदयं संधत्ते वा। 'आवस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः+। 'संधिनी य-पभाकान्ताकालदुग्धोसयोः स्त्रियाम्' (इति भेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकं 'फृतमैथुनायाः'॥

अथ वेहद्रभीपघातिनी ॥६९॥

अधेति ॥ विहन्ति गर्भम् । 'संश्वनृपद्वेहत्' (उ॰ २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ गर्भमुपहन्ति । 'सुप्यजातौं –' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः' ॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भप्रहणे प्राप्तकाला ॥ ।। उपित्रयते वृषेण । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) 'उपसर्या काल्या प्रजने' (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'गर्भप्रह-णयोग्यायाः' ॥

प्रष्टोही वालगर्मिणी।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । 'वहश्व' (३।२।६४) इति ण्वः । 'वहः' (४।१।७१) इति डीष् ॥ शा 'पष्टोही' इति पाठे पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥ शा वाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥ शा द्वे 'प्रथमं गर्भे धृतवत्याः' ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥ ॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) । सु कियते वा । 'ईषहुःसुयु-' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥

वहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ वही सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥ ॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'बहुप्रसूतायाः' ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । 'मुप्सुपा' (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥ ॥ वष्कते । 'वष्क गतौ' (चु॰ उ॰ से॰)। बाहुळकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः । 'अट्कुप्वाङ्–' (८।४।२) इति णल-म् ।–'पूर्वपदात्–' (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥ ॥ यद्वा 'वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः' इति

१—इदमसंगतम्। णिनेः कित्वामावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवैत-जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां 'स्थायी' 'गोसंदायः' इत्यत्र युगेव कृतः॥ शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । 'सर्वतोंऽक्तिन्नर्थात्' (ग॰ ४।१।४५) इति ङीप् । गौरादिलात् (४।१।४५) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णलम् । अत्र पक्षे (वप्कयणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'दीर्घकाळेन प्रसृतायाः' ॥

धेनुः स्यान्नवस्तिका।

धियति ॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'धेट इच' (उ॰ ३।३४) इति जुः ।-'धेन्वादयश्च-' इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः 'धेनुगोंमात्रके दोग्ध्याम्' इति हैमः॥ (१)
॥ नवं सूतं प्रसवोऽखाः। 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति
कप्। 'प्रखयस्थात्' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२)॥ ॥ द्वे
'नृतनप्रस्तायाः'॥

सुवता सुखसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं त्रतमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ सुखेन संदुह्य-ते । ण्यत् (३।९।९२४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥ पीनोधी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीति ॥ पीनम्थोऽस्याः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'बहुत्रीहेरूधसो डीप्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥३॥ पीवरः स्त-नोऽस्याः । 'साङ्गाचोपसर्जनात्' (४।१।५४) इति डीष् ॥(२) ॥३॥ 'स्थूळस्तन्याः' ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥ द्रोणं दोग्धि । 'दुहः कप् घश्व' (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्' ॥ धेनुष्या चन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ 'संज्ञायां धेनुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥≉॥ एकम् 'बन्धनस्थिताया गोः' ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षे प्रस्यते ॥ ७२ ॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजायते । 'समां समां विजायते । 'समां समां विजायते । 'समां समां विजायते '(५।२।१२) इति खः, उत्तरदृष्ठे टाव्विमत्त्रयोशें पूर्व-दृष्ठे यहोप एव ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'प्रतिवर्षे प्रसिव्ध्या गोः' ॥

अधस्तु क्लीवमापीनम्

विति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । उनित 'उन्दी क्रेदने' (६० प॰ से॰) अधुन् (उ॰ ४१९८९)। 'ऊधसोऽनङ्'। (५१४१९३१) इलादिनिर्देशादू-धादेशः।—'श्वेः संप्रसारणं च' (उ॰ ४१९९३) इलानुवृत्ती 'वहेघी दीर्घश्व' इलासुन्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः॥ (१)॥॥ आ प्यायते स्म। 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा॰आ॰से॰)। 'गल्यर्घा-' (३१४१७२) इति कः। 'प्यायः पी' (६१९१२८) निष्ठायाम्। 'आङ्पूर्वस्वान्यूधसोः' (वा॰ ६१९१२८) इति वा,

पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्षीराशयस्य' ॥

समौ शिवककी लकौ।

सेति ॥ इयति गात्रकण्ड्म्, रोतेऽत्र वा। 'सर्विरिष्टुष्व-' (उ॰ १।१५३) इति साधुः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (१)॥ शा कील्यते (अत्र)। 'कील वन्धे' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'इलक्ष' (३।३।१२१) इति घत्र्। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ४।४। ५)॥ (२)॥ शा हे 'पशुवन्धनकाष्टस्य'॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ यति । 'दो अवखण्डने' । दीयते वा, अनेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । मनिन् (उ॰ ४। १४५) ॥ (१) ॥॥॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् वन्धने । त्युट् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दोहनकाळे पादवन्ध-नरज्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। १।७८) ॥ (१) ॥ ॥ दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिब्रु।—' (४।१।१५) इति छीप् । 'निसं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति छीष् वा ॥ ॥ — 'चन्धनी'— इति पाटः— इति कश्चित् ॥ (२) ॥ ॥ ।। दे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके।

वायिति ॥ विश्वसा प्रयोजनमस्य । 'विश्वासाषाहात्-' (५११११९०) । 'वैशास्त्रो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्ति-तः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मध्यतेऽनेन 'हरुश्व' (३। ३११९१) इति घम् । 'मन्थो त्यो मिथ । साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ मन्थित । वाहुलकादानच् । तान्छील्ये चानश् (३१२१९९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्' इस्तुवृत्तो 'मन्तः' (उ० ४१९१) इस्रनेनानः—इत्युक्तम् । तन्न । अनेनेनेविधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः, 'इति सामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाचानशिप न । आगमशास्त्रस्थानिस्त्वं वा वोध्यम् ॥ (३) ॥ ॥ मध्यतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४। १९) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यामिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥ ॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥ ॥ पश्च 'मन्थनदण्डस्य'॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' ( )। वा-हुलकात्करन् ।—'कुठश्व' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुटकौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। बाहुलकादरः ॥ (१) ॥॥ दण्डं विष्कश्नाति । 'स्कम्भु रोध-ने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कन्नातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥॥ द्वे 'मन्थवन्धनका-प्रस्य'। गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थद्ण्डधारककाष्टस्य' वा ॥ मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मेति ॥ मध्यतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युद् ॥ (१) ॥ ॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३। २।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । वाहुलकादूरद् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

सिति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) संज्ञौपूर्वंकत्वाद्धणाभावः ।—'उ-षिसूभूभ्यः कित' इति प्र्न्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ श्रा कामति 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ष्ट्रस्त्वपाणिनीयः ॥ एत्रयति । 'इल गतौ (चु॰ प॰ से॰) । ष्टुल् (३।२।९५३) क्रम् चासावेलकथ्य ॥ (२) ॥ श्रा मीनाति । 'मीज् हिंसायाम्' (क्रया॰ उ॰ अ॰) । मयते 'मय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) वा । अच् (३।९।९३४) । ('मयः शिल्पिन दैलानां करभेऽश्वतेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ श्रा महान्लक्षान्यस्य । 'अनेकम्—' (२।२।२४) इति वहुत्रीहिः ॥ (४)॥ श्रा चत्वारिं 'उष्ट्रस्य'॥

करभः शिशुः।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृश्शिल (किले)गर्दिभ्यो-ऽमच्' (उ ४११२२) । 'करमो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्र-तत्स्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥ करमाः स्युः ग्रुङ्खलका दारवैः पादवन्धनैः ॥ ७५॥ केति ॥ 'श्रङ्खलमस्य वन्धनं करमे' (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'दारुविकारग्रुङ्खलाप्रायवन्धन-युक्तस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजित । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचायच् (३।१।१३४) । 'अजिविभ्याम्–' (५।१।८) इति निर्देशात्र वी । 'अजायतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजिश्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधित स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ छथित, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ से॰) । 'छापूखिडभ्यः कित्' (उ॰ १।१२४) इति गन् । 'जातेः–' (४।१।६३) इति हीष्॥ (२) ॥ ॥ हे 'अजायाः'॥

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति स्त्रा-स्मरणमूलकम् ॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे।

स्तेति ॥ साभ्रोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूळविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । पचायचि (३।१।१३४) तु
नळोपो न स्यात् ॥॥॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ॥॥॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥॥॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु॰ आ॰
से॰) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰) 'छो गुक् हस्तथ्थ' (उ० १।
११३) इस्रळच् । सार्थे कन् ॥ (४) ॥॥॥ पञ्च 'अजस्य'॥

मेद्रोरम्रोरणोर्णायुर्मेषवृष्णय एडके ॥ ७६॥

मियति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । प्रून् (उ॰ ४११४९) ॥ (१) ॥॥ उ६ भ्रमति । भ्रमु चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा॰ ३१२१९०१) हित डः । प्रुषोदरादिः (११३११०९) । यद्वा उना शंभुना रभ्यते । 'रम रामस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । बाहुलकाद्रक् ॥ (२) ॥॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेः क्युरुच' (उ॰ ५१९७) हित क्युन् ॥ (३) ॥॥॥ ऊणी अस्य । 'ऊणीया युस्' (५१२११२३) ॥ (४) ॥॥॥ सिषति । 'मिप सर्घायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१३४) ॥ (५) ॥॥॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्वृषिभ्यां कित्' (उ॰ ४१४९) हित निः ।— 'स्रुणिवेणिवृष्णिपार्ष्णिचूर्णयः' हित निः—हित मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥॥॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपण्योः' (तु॰ प॰ से॰)। खुल् (३१९११३३)। डलयोरेकत्वम् (७) ॥॥॥ सप्त 'मेषस्य'॥

उद्योरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम्।

चिति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति बुज् ॥ ॥ प्र-त्येकमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः॥७७॥

चेति ॥ चक्रवद्धमणं चक्रम् । तद्स्यास्ति । मतुप् (५। २।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ । वलय उपसंहाराय संहितः 'छदिरुपिध-' (५।१।१२२) इति ढण् । वलेरपल्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति ढण् वा । 'बालेयो गर्दमे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ रासते । 'राम् शब्दे' (भवा० आ० से०) । 'रासिविक्षभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यमच् ॥ (३) ॥ ॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भवा० प० से०) । 'कृश्शलिक-लिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'गर्दमं श्वेतकुमुदे गर्दमो गन्धमिश्वपि । रासमे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रमेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ खं मुखविलमतिश्चितन

मस्य । 'खमुख-' (वा॰ ५।२।१०७) इति रः । 'खरो र-क्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःसर्शे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'गर्दभस्य'॥

वैदेहकः सार्थवाही नैगमो वाणिजो वणिक् । पण्याजीवो द्यापणिकः ऋयविऋयकश्च सः ॥७८॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७) बुन्। विदेगिध वा। 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰)। जुल् (३।१।१३३)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'वै निश्चितो देह उप-चयो यस,' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके ग्रद्राद्वैश्यास्तेऽ च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ सार्थं वह-न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।९) ॥ (२) ॥ ।। निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । 'नैगमः स्यादुपनि-षद्वणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ 🕬 ॥ संज्ञापूर्वकत्वादुष्ट्यभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे वाणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ । पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पणतेरिज्यादेश्व वः' (उ० २।७०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (४) ॥ शा 'विणिक् श्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥⇒॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰ से) । 'अवद्यपण्य-' (३।१। १०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥ ॥ आपणो व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७) ॥ अयविकयाभ्यां जीवति । 'वस्नकयविकयाहन्' (४।४। १३) (८) ॥ ॥ अष्टी 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य'॥ विकेता स्याद्विकयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुकीव् द्रव्यविनिमये' (क्या॰ उ॰ अ॰)। तृच् (३।१।१३३)॥ (१)॥॥ विक्रयेण जी-विति । 'वस्रक्रयविक्रयाद्वन्' (४।४।१३)॥ (२)॥॥ द्वे 'वस्त्रपात्रादिद्त्वा तन्मृल्यं गृह्वतः'॥

क्रायकः क्रयिकः समा।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ज्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥॥ क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः'॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्थात्

वेति ॥ वणिजां कमं । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥ ॥ 'दूतवणिग्भ्यों च' इति यः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'वणिक्कर्यणः' ॥

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावास्त्री-लिङः। भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥ / तसात् वणिजि साधुः' 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् इति वोध्यम् ॥

मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः॥ ७९॥

म्विति ॥ मूळेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धापृवस्यज्यतिम्यो नः' (उ॰ ३।६) । 'वस्तं वक्षे धने मूल्ये मृतौ' इती हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अवकीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।९१८) इति घः— 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तन्न । ल्युटा वाधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विकेयवस्तृनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मुलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा॰प॰से॰)। 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'इगुपधात्कत्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष् ।—'निपूर्वाद्येञो निरी च' इति डिः । 'कृदिकारात्' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष् । व्यो यलोपः' नेदींघीः । नीवी—इत्याह मुकुटः । 'नीवी लीकटीवल्लवन्धने । मूलद्रव्ये परिपेण' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ परिपण्यते वृद्धर्थं प्रयुज्यते । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥॥॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-धनं तस्य'॥

लाभोऽधिकं फलम्।

छेति ॥ उभ्यते । 'डुल्मष् प्राप्तो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अकर्तरि—' ३।३।१९) इति घन् ॥ (१) ॥॥॥ अध्याह्रदम् । 'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥॥॥ फलति । 'फलं निष्पत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं जातीफले सस्ये हेत्त्ये व्युष्टिलामयोः' । (त्रिफलायां च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता)' इति विश्वः (मेदिनी) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च क-क्कोले शस्त्राप्ने व्युष्टिलामयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य'॥

परिदानं परोवर्तो नैमेयनिमयाविप ॥ ८०॥

पेति ॥ परिवृद्ध दानम् ॥ ॥ क्रिनित् 'प्रतिदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ । परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३। १८) । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा॰ आ० अ०)। 'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईयति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥ ॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' दि०

१--- उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ ब्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २--- पिएण आडम्बरः --- इत्यने-कार्यकैरवाकरकौमुदी ॥ ३--- इतः प्रमृति पर्जिल्पन्तः पाठः क-इमीरपुस्तकस्यः अन्यत्र तु न ॥ आ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (४)॥॥॥ चलारि 'परिवर्तनस्य' 'अद्लाबद्ला ' इति ख्यातस्य॥ पुमानुपनिधिन्यांसः

िवति ॥ उपनिधीयते । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)॥ (१)॥ ॥ न्यस्यते । 'अ-सु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कर्मणि घन् (३।३।१९)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'निक्षेपस्य'॥

प्रतिदानं तद्र्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥ ॥ तस्यापंणम् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥ कये प्रसारितं क्रव्यम्

केति ॥ कीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३। ८४) 'कय्यस्तद्थें' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥०॥ एकं 'ग्राहका गृह्णीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य'॥ केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१॥

क्रियिति ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'हट्टे प्रसारणयोग्यस्य'॥ विकेयं पणितन्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ ॥ । पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ आ॰से॰) । 'तव्यत्त-व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ ॥ 'अवद्यपण्य-' (३।२। १०१) इति साधु ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-कर्मणः' ॥

क्रय्याद्यस्त्रिषु।

केति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

क्कीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२ क्कीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५)

इति णिजापुकौ । भावे त्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे वोपालितात् 'ण्यासथन्थः-' (३।३।१९७) इति युजपि ॥ (१) ॥३॥ घज् (३।३।१८) । 'का-रे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति सुम् ॥ (२) ॥३॥ किन् (३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

चीति ॥ विपणनम् । घन् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥ ॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'विक्रयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्याद्श त्रिषु।

समिति ॥ दशन्त, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (स्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुलकात्कतिन् । दशशब्दमिन्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्—' (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः संख्योः तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु 'विप्रस्पैकः' इत्यादि ॥

विंशैत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इलाया यासां ताः संख्याः संख्येय संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः' 'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः

समिति ॥ विंशलादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-वहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

१---एकाचा दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानासिलिङाः । एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम्। दश स्त्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीर्त्वामी ॥ भादशेति । दश्यस्वश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव ता-सां वृत्तिरित्थर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्' इत्यादिः ।-इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशभ्य पकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः' इति-इति स्त्रोपज्ञनाममालान्याख्यायां हेमाचा-र्थः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'वहुपु वहुवचनम्' (१।४।२१) इति स्-त्रमाध्ये 'किंसंबन्ध्येकत्वे, किंसंवन्धिद्वित्वे, किंसंबन्धिवहुत्वे' इत्यर्थे 'कस्यैकसिन्, कयोईयो:, केषां वहुप्' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-खापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तमाध्यप्र-योगे द्विचनादिः—इति ॥ २—विंशलाचाः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्-'आदशभ्यः संख्या संख्येथे वर्तते । ऊर्ध्व संख्याने संख्येये च' इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं गवाम्-इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विश्वतिर्घटाः, विश्वति-र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः— 'ऊनविंशलादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः॥ 3-संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विश्वत्यादेः संख्याया दिवचन-बहुवचने अपि स्त एकशेषेण । दि विश्वती, तिस्रो विश्वतयः । गवां विंशती, गवां विंशतयः' ॥ शति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु भेदविवक्षा-यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विश्रत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तिति ॥ तासु विंशलादिषु नवतिमिमव्याप्य स्नीलिङ्गाः । यथा 'विंशला पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥ पङ्कोः शतसहस्रादि कमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । 'पश्चिविशति-' (५।१।५९) इति साष्ठः । 'पश्चिद्शाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीपु च' इति विश्वः ॥ ॥ पक्षेद्रशाुणोत्तरं कमात् शतसहस्रादि श्रेयम् । यथा 'दश पद्मयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यदि ॥ यौतवं द्ववयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येक्म्' (४।३।१२०) ॥ ॥ ॥ 'द्रोविंकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥ ॥ मी-यतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥ ॥ मानमर्थों यस्य ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाङ्गलिप्रस्थैः

मानमेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-न्माने' (चु॰ प॰ से॰) । मिदाग्रङ् (३।३।१०३) ।— 'अतुलोपमाभ्याम्—' (२।३।७२) इति निर्देशाद्धणाभावः ॥ युद्धाः पश्चाद्यमाषकः ॥ ८५॥

ग्विति ॥ मध्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰

थिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः। यथा दे विश्वती, तिस्रो विश्वतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्यामा-वेऽपि 'गवां विश्वती, गवां विश्वतयः' इति ।—इति मुकुटः ॥ द्वि-त्वबहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विञ्चत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति हेमचन्द्रः । 'पक्किविशति-' (५।१।५९) इति सूत्रे माण्यप्रदीपो-इयोते नागेशमट्टेन तु-विशलादयो बादयश्च धर्मशक्ता एव । धर्मकर्मिणोरभेदाच व्यक्ती कार्याण । तयोध भेदाभेदी । विशला-दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विश्वतिः' इति । कदाचि-दमेदेन 'विश्वतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यमेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-वैशिष्टभेनेव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वमावात् । यथा 'गावो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्टयेनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-शब्दात् ॥ इयांस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्टथेनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्टधमन्यस्य कथम् , इति चेत् । आ-रोपेण, इति गृहाण !! बादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्यामे-देन तद्गतसंख्याविशिष्टमेन धर्म प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात् इति न कदाचिदिप तत्रैकवचनम् ॥ नापि विशस्यादिभ्यो बहुवच-ंनम् ॥ विञ्चतिश्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्येक्योः-' (१।४।२२) बत्यादौ तु विञ्रतिबदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्येव प्रतीतिः, इति दिवचनस् । एवं प्रतीतिरीट्रशृच्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः-इति निष्कर्ष उक्तः ॥

से॰) 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। '(माषो बीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेदयोः' इति मेदिनी)। कन् (ज्ञाफि॰ ५। ४।५)। आद्यश्वासौ माषश्च। शास्त्रीयत्वात्॥ (१)॥ ॥ एकम् 'माषकस्य'॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तियति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) 'अक्ष्तो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मिन रावणौ । अक्ष्तं सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ कर्षिति । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । 'कर्षौ ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ द्वे 'कर्षस्य' ॥

पलं कर्षचतुष्यम्।

पेति ॥ पछति । 'पछ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'पछसुन्सानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥÷॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'पछस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्रोऽक्षे

खिति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु 'सुवर्णो खर्णविस्तयोः' इति क्रीयमाह । 'सुवर्णो ना खर्णकर्षे सुवर्णो च मखान्तरे । स्नी कृष्णागुरुणि क्रीवे काञ्चने हरि-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ विस्यते स्म । 'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आग-मस्यानिस्तवात्रेट् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्रः पर्छे ॥*॥ एकम् 'अक्षपरुख्य'॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच् (३१११३४) । '-अवुलोपमाभ्याम्-' (२१३१०२) इति निपातनाद्भुणाभावः । णिजधावे तु 'इंगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'तुला सादश्यंमानयोः । गृहाणां दाहवन्धाय पी ठिकायामपीष्यते । राशो पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्रह्मदा रुणि । आकाशे च पिचौ न स्री)' इति विश्वहैमचन्द्रौ (मेदिन्ती) ॥ (१) ॥॥॥ पलानां शतम् ॥॥॥ एकम् 'तुलायाः'॥

भारः श्वाद्विंशतिस्तुलाः।

भेति ॥ त्रियते । 'मृत्र् भरणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । 'अ-कर्तरि च' (३।३।१९) इति घत्र् । 'भारः सहस्रद्वितये' पलानामपि वीवधे' इलाजयः । 'भारः स्याद्वीवधे बिष्णो पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥॥ (क्रयादेदीर्घान्तात्) अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आजीति ॥ आचीयते स्म । 'चिन् चयने' (सा॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशमिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकटो भार आचितः॥ ८७॥

शेति ॥ शकटेन उद्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इलण् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्थात्

केति ॥ कर्षस्यायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इस्यप् 'स्रनो घ च' (३।३।९६५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्यापणोऽस्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादिलात् (वा॰ ४।३।६०) ठम् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'रजतरूपस्य'॥

कार्षिके ताम्रिके पणः।

केति ॥ तामस्यायम् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४१३। ६०) ठल् ॥ ॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०)। 'नित्यं पणः-' (३१३१६६) इत्यप्। 'पुंसि-' (३१३१९८) इति घो वा। 'हलश्व' (३१३१९२०) घन् वा। संज्ञापूर्वकत्वादृष्ट्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये का-पीपणे प्रहे । क्रय्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे मृतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (१)॥ ॥ एकं 'ताम्रकृतकाषीपणस्य' तुलामानमुक्तम्॥

॥ अङ्गुलिमानं च हत्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥ प्रस्थमानं लाह-—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८॥ कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढोकते । 'ढोक्ट गतो' (भ्वा॰आ॰से॰)। अच् (३।१।९३४) । पृषोदरादिः (६।३।९०९) । 'आढकी व तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं (सर्वतो दशाङ्खलिमानस्य) । द्रवति । 'द्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कृवृजृसिद्धपत्यनिस्विपभ्यो नित्' (उ॰ ३।९०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्युनवाहिन्यां गवादिन्यामपीन्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ समाराति । मूलविमुजादिः (वा॰ ३।२।५) । गौरादिः (४।९।४१) ॥ (१) ॥॥॥ उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'हरूश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥ श्वी निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३१९१३४) । स्वार्थे कन् (इ।पि॰ ५।४।५)॥ (१)॥ श्वी कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुिंड दाहे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुळकात् कवच्प्रत्यः । अनित्यत्वात्र तुम् ॥ शा 'कुट्यः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। कुटेः कपन् (उ॰ ३११४२)॥ (१)॥ शा प्रस्थीयते-ऽनेन । 'घवर्थे कः' (वा॰ ३१३१५८)। 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युचवस्तुनि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शा आद्य-थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादिप्रहः । 'बाह्ये विंशतिखारीमि-भिवका स्यादनेन तु । प्रवतः पञ्चखारीमिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुः प्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्योणा गोण्युदा-हता । तामेव भारं जानीयाद्वाह्ये भारचतुष्टयम्' ॥ शा 'प-रिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतां' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'पद-रूज-' (३।३।१६) इति घम् । '(पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः)। पादतिचिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः। श्लोकपादेऽपि च झीवं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुप्ने दुरीयांशे शैलप्रसन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥ शा एकम् 'चतुर्थभागस्य'॥

अंशभागी तु वण्टके ॥ ८९॥

अंशेति॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' ( ) अदन्तः। कर्मणि घन् (३।३।१९)।— 'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः। 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः॥ (१)॥ ॥ भज्यते। 'भज सेवायाम्' (भवा॰ उ॰ अ०)। कर्मणि घन् (३।३।१९)। 'भागो ह्रपार्थके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ वण्यते। 'वटि विभाजने' (चु॰ प॰ से॰) कर्मणि घन् (३।३।१९)। खार्ये कन् (ज्ञापि॰ पार्थप)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'विभागस्य'॥

द्रव्यं वित्त सापतयं रिक्थमृक्थं धनं वसु। हिरण्यं द्रविणं द्यसमर्थरैविभवा अपि॥ ९०॥

द्रेति ॥ द्वरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्वमविकारयोः । विनये भेषजे रीखाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद्वु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'वित्तो मोगप्रलययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्षीवं धने वाच्यलिक्षं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ खपतौ साधु । 'पथ्यतियि–'

१---पुनिरत्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थनोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामप्रकृत्वात्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढज् ॥ (३) ॥३॥ रिच्यते । 'रिचिर् वि-रेचने' (ह॰ उ॰ अ॰) । 'पातृतुदिवचिरिचि-' (उ॰ ३।७) इति थक् ।-- 'विमकाशि-' इत्यादिना थन्-इति मुकुटस्ल-पाणिनीयः ॥ (४) ॥ शा ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से॰) । वाहुलकात् क्थन् ॥ (५) ॥ ॥ धनति । 'धन भान्ये' (जु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । 'धंनं तु गोधने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ।॥ वसति, उष्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शृस्ट्रब्लिहि-' (उ॰ १।१०) इत्युः ।—'पद्यसिवसि-' इत्या-दिना उः-इति मुकुटस्लपाणिनीयः। वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ॰ आ॰ से॰) उः । 'व्यू मेयू खामिजनाधि-पेषु योके सुरे स्याद्वस हाटके च। वृद्धीषधस्थानधनेषु रहे वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७)॥*॥ हुर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः क्न्यन् हिर् च' (उ॰ ५।४४)।—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'हो हिर् च' इलन्यप्रलयो हिरादेशश्र—इति मुकुटस्लपाणिनीयः। 'हि-रण्यं चे(रे)तिस द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मान-भेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ इवति, द्रूयते वा । 'हु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'हुदक्षि-भ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) 'द्रविणं न द्वयोविंते काश्चने च पराक्रमें इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ दिवं मनति । 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'द्युमं वित्ते वलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० आ० सें)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इंति घन्। ऋच्छति, अर्यते वा। 'ऋ गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ॰ २।४) । 'अथीं विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-धेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'रातेडैं:' (उ॰ २।६६)। 'रा द्वयोर्विभवे खर्णे' इति रुद्रः ॥ (१२) ॥ ॥ विभवति । अच् (३।१।१२४) । 'विभवो धननिर्शृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥<।। त्रयोदश 'द्रव्यस्य'॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते।

स्पेति ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इति घन् ॥ शा कुरयते । 'कुश सं-श्रेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याक्षेते' इलिधिकारे 'को-श्राविश्वादौ च' इति शमेदः ॥ (१)॥ शा (२)॥ शा हेम च रूप्यं च। कृतं चाकृतं च। घटिताघटिते ॥ शा द्वे 'घ-टिताघटितहेमरूप्ययोः'॥

ताभ्यां यदन्यत्तकुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'राज-

सूय॰' (३१११९१४) इति साधु॥ (१) ॥*॥ एकम् (हेमरू-प्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्घातोः'॥

रूप्यं तद्वयमाहतम्॥ ९१॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-योर्थप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आहतरूपस्य हेमरौप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमञ्जगभी हरिन्मणिः।

गेति ॥ गंत्रत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इखण् ॥ (१) ॥ ॥ मरकं तरन्खनेन । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ अञ्चनो गर्भः ॥ (३) ॥ ॥ हिरद्वणो मणिः । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'गाञ्-टमतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रशं च ॥ (१) ॥ ॥ छोहितमेव । 'छोहितान्मणो' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥ ॥ पद्ममिव रागोऽस्य । 'अनेकसन्य–' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम्॥ ९२॥

मुक्ता.

अधिति ॥ मुक्तेव । 'विनयादिभ्यष्ठक्' (५।४।३४) ॥
(१) ॥*॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्वल्योः' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्वमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो हमः । यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः । 'द्यु-ह्यस्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्वमो रलवृक्षेऽपि प्रवाले-ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रवलिति । 'वल प्राणने' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'ज्वलिति–'(३।१।१४०) इति णः । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्वमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रतं मणिईयोरइमजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रेति ॥ रमन्तेऽसिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । वाहुलकात् क्रप् । तुक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं ख- जातिश्रेष्ठे स्थान्मणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ मण्यते 'मण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । 'मणिः

१—तद्वयं कुत्याकुप्यम्—इति रक्षीस्वामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-र्दयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरइमजातौ मुक्तादिकेऽपि च)। (कण्डदेशस्तनेऽजाया लिक्नाग्रेऽलिंजरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ अश्मजातौ मरकतादौ ॥॥॥ द्वे 'रत्नस्प'॥

खर्ण सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गयं भर्म कर्नुरम् ॥ ९४ ॥ चामीकरं जातक्षपं महारजतकाञ्चने । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुधु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त॰ उ॰ से॰) । पचाराच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८)। शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥ शा शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्टु वर्ण्यते वा। 'वर्ण वर्णने' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ अ। कनति । 'कनी दीसी' (भ्वा० प॰ से॰)। 'कुवादिभ्यो हुन्' (उ॰ ५।३५)। 'कनक हेन्रि पुंसि स्पार्तिशुके नागकेसरे । धत्त्रे काखनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ हिनोति, हीयते वा। 'हि गलादौं' (स्ता॰ प॰ अ॰) । मनिन् (उ० ४। १४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)। हाटयति वा । कुन् (उ० २।३२)॥ (६) ॥ । तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'कृखल्युटः' (३।३।११३) इखनीयर् ॥ (७)॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् ॥ ॥ अनुश-तिकादिः (७१३१०)। ('शातकौस्मम्') इति तु खामी॥ (८) ॥ ।। गङ्गाया अपत्यम् । शुप्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक्। 'यं गर्भ सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम्। तदुल्यं पर्व-ते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यतं इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीवं खर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ श। विभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ('भर्म स्यात्कार्श्वने भृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ कर्वस्यनेन । 'कर्व दर्पे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । महुरादिः (उ॰ १।४१)। 'कर्वुरं सलिले हेम्रि कर्वुरः पापरक्षसोः। कर्वुरा कृष्णवृ-न्तायां शवले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इलाण्। यद्वा चमनम्। 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इअजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८) । 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः । 'कृदिकारात्-' (ग॰ ४।१।४५) इति डीष् । चामीं करोति । 'कृशो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥ । जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥ ॥*॥ सहच तद्रजतं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥ 🖘 ॥ काञ्चति (ते)। 'काचि दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। नन्धा-दिल्युः (३।१।१३४)—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति सु-

कुटस्तु चिन्लः । 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥ ॥ रोचते । 'रुच दीप्तो' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'युजिरुजितिजां कुथ' (उ॰ १।१४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥ कृतत्वरे आकरविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः खरा येन । तस्मै देयम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥ ॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥ ॥ अष्टी धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३। १२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टानासपदम् ॥ (१९) ॥ ॥ एकोनविश्वतिः 'सुद्धर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णे यच्छीक्षीकनकमित्यदः।

अलिमिति ॥ अलंकारसंविन्ध सुवर्णम् ॥ ॥ शिक्षणामी। शिक्षीं कनित । 'कनी दीप्तीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२)। 'श्रेक्षी' इति पृथग् नाम वा। 'ल्ली श्रृङ्की अण्ड-नसुवर्णम्' इति रत्नकोषः। 'भूषणं कनकं शृक्षी' इति नामाला च'। अल्पं शृक्षं प्राधान्यं वा यस्याः। गौरादिः (४। १।४१)। 'ल्ली स्यात्काचिन्मुणाल्यादि' इति वचनात्॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य'॥

दुर्वर्ण रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥

रीतिः स्त्रियामारकृटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि॰ आ॰ अ॰)।
रिणाति वा। 'री गतिरेषणयोः' (क्त्या॰ प॰ अ॰)। 'ल्लियां किन्' (३।३।९४)। 'रीतिः ल्लियां स्यन्दप्रचारयोः । पि-त्तले लोहिकट्टे च' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—য়िक्षंस्वान्ता च । तथा च वाणः—'वर्षपर्वतसमूहिन-वान्तःस्थितापरिमाणशक्षिद्देमकूटं साजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्या॰ प॰ अ॰) । भावे घम् (३।३।१८) आरं कूटयते । 'कूट दाहे' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'आर-कूटोऽस्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रमसः॥ (३)॥ ॥ द्वे 'पित्तलस्य'॥

अथ ताम्रकम्।

श्चरवं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥ अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, या । 'तमु काह्वायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । 'अमितम्योदींर्घश्व' (उ॰ २।१६) इति रक्। खार्थं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ।- 'तम्यमिचनां दीर्घश्व' इति रक्-इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ ।।। शलि । 'शल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयक्ष' (उ॰ ४।९५) इति, साधु । यद्वा गुल्वयति, गुल्व्यते, वा । 'गुल्व माने' (चुं प रे से)। अच् (३।१।१३४) धन् (३।३।१९) 'एर-च् (३।३।५६) वा । 'शुट्यं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-निधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-रूप्ये अश्रुते सा। 'अश्रू व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰) । 'ग-स्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥≈॥ अतिशयेन वर-म्, उठ, वा अतिशायने इष्टन् (५।३।५५)। 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् । 'वरिष्ठं ताम्रके क्लीवम्' इति टवर्ग-द्वितीयान्ते रुद्रः । 'वरिष्टं मरिचेऽपि च। ताम्रे क्षीवं तित्तिरौ ना बरोइतमयोख्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ उं शंभुं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'संज्ञायां मृ-तृवृजि-'॰(३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्-' (६।३।६७) इति सुम् । उत्कृष्टसुंवरम् । प्रादिसमासः (वा॰ २।२।१८) । 'उद्वरत्तु देहल्यां वृक्षमेदे च पण्डके । कुष्टमेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु । स्यान्यपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ ।। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तु । 'सौदुंबरं भवेताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः' इलजयः ॥ (६) ॥ ।। षर् 'ताम्रस्य' ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। अवसमारः

लोह इति ॥ लोहति, लुह्यते, वा। 'लुह गाध्यें' ()। अच् (३१११३४)। घम् (३१३१९) वा। ल्यतेऽनेन वा। 'लूम् छेदने' (क्या॰ उ॰ से॰)। वाहुलकाद् हः । रुह्यते, रोहति वा। 'रुह प्रादुर्भावें' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घम् (३१३१९)। अच् (३१९१९३४) वा। किपलिकादिलात् (वा॰ ८१२१८) लत्वम्। 'लोहोऽली शक्षके लोहं जोक्रके सर्व-तैजसे' (इति मेदिनी) ॥॥ प्रज्ञायणि 'ल्लोहम्'॥ (१)॥॥ शस्यतेऽनेन । 'शस्रु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दाम्रीशस्–' (३१२१९८२) इति ष्ट्रन् । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५१४१५)॥ (२)॥॥। तेजयित, तेज्यते वा, अनेन वा। 'तिज निशाने' (चु॰ प॰ से॰)। 'तिजेर्दार्घश्च' (उ॰ ३१९८)

इति क्सः । 'तीक्षणं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुक्कके । क्लीवं, यवाप्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोिख्नेषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ । पण्डते, पण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (म्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो वोले वले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गो॰ लसिह्कयोरिप । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवना-यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ कालं च तदयश्च । 'अनोश्मायःसरसाम्-' (५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥ ॥ एति, अयते वा । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (६) ॥ ॥ अञ्चनः सारः । 'अश्मसारं च शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'लोहस्य'॥

अथ मण्डूरं शिङ्घाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथिति ॥ मण्डते(ति) । 'मिंड भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥ ॥ शिङ्घयते । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आणको छ्यूशिङ्घिष्यस्थः' (उ० ३।८३) । प्रषोदरादिः (६।३। १०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्घाणं काचपात्रे च छोहनासिकयोमंछे' इति मेदिनी) ॥ ॥ 'सिंहानम्' इति पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से॰) । अच् (३।२।१३४) । सिंहमानयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ तस्य छोहस्य मछे ॥ ॥ द्वे 'छोहिकिङ्ख्य' ॥

सर्वे सात्तेजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्क्षायण् (वा॰ ५।२।१०३) ॥÷॥ एकं 'सर्वधात्नाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी।

वीति ॥ कुं भूमिं रयति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'जा-नपद-' (४।१।४२) इति डीष्। 'कुशो फालेऽपि वल्गायां (कुशा, पापिष्ठमत्तयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः)' इति विश्वः। 'कुशो रामस्रते दमें पापिष्ठे योकमत्तयोः । कुशी लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः)॥ (१)॥॥ एकम् 'अयोविकारस्य'॥

क्षारः काचः

स्नेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ज्वलित-' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे गुडे। मस्मनि धूर्तें लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)॥॥ क-चते। 'कच वन्धने दीसौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।११३४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) काचयति वा। अच् (३।११३४)। 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥ ह्रे 'काचस्य'॥

अथ चपलो रसः स्तश्च पारदे॥ ९९॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० सै॰) । 'चुपेरचोपघायाः' (उ॰ १।१११) इति कलः । यद्वा चपनम्। 'चप शक्ती' ( )। ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६)। चपं लाति। 'ला आदाने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३) । 'चपळथोरके चळे । क्षणिके चिकुरै शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्वल्यामिप' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रखते । 'रस आखादने' चुराबदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति षातून् वा । अच् (३।१।१२४) । 'रसः सादे जले वीर्ये श्र्ङ्जारादौ विषे द्रवे । वोळे रागे गृहे धातौ तिकादौ पारदे-Sपि च । रखा तु रसनापाठासळकीक्षितिकङ्कषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ शिवेन सूयते सा । 'वू प्रसवे' (दि॰ आ॰ से,)। क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तिहण क्षत्रि-याह्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ पारं ददाति । 'डुदाञ् दाने' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥३॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः। 'रसे-न्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपाछः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारे 'पारदस्य' ॥

गर्वलं माहिषं श्रङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति। कः (३।२।३)॥ (१)॥ एकं 'महिष्मुङ्गस्य'॥

अभ्रकं गिरिजामले।

 नी)। 'गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलम्बजम्' इति वाचसातिः॥ (३)॥३॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य'॥

स्रोतोञ्जनं तु सौबीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥ स्रिविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अज्जू व्यक्तादौं' (रु॰ प॰ से॰) । क्रातोजमज्ज-नम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥ ॥ सुवीरे

नम् । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)॥ (१)॥॥॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काज्ञिके स्रोतोज्जने च वदरीफले । ना तु नीवृति' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तद्जनं च॥ (३)॥॥॥ यसुनायां भवम् । अण् (४।३।५३)। यद्वा यसुनाया इदम् । तद्वच्छ्यामत्वात् ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'सौनवारा इदम् । तद्वच्छ्यामत्वात् ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'सौनवारा इदम् । तद्वच्छ्यामत्वात् ॥ (४)॥॥॥

तुत्थाञ्जनं शिलिग्रीवं वितुन्नकमयूरके।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आवरणे'
( )। पचाद्यच् (३।९१३४)।'एरच्' (३।३।५६) वा।
तुत्थं च तद्जनं च॥ (१)॥ श्री शिखनो प्रीवा। शिखिप्रीवास्यास्ति । अशेआद्यच् (५।२।१२७) तद्वद्वर्णत्वात् ॥ (२)
॥ श्री वितुद्यते स्म । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ० । कः (३।
२।१०२)। खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (३)॥ श्री मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इने प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ।
मयूरं कायति वा। सादश्यात् । 'कैशब्दे' (भ्वा०प०अ०)।
कः (३।२।३)॥ (४)॥ श्री चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'त्तिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं सुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुककादरट् लत्वामावश्व ॥ (१) ॥ ॥ वार्वा दाकहारेद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वा अमेदोपचारात् । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५। ४।५) ॥ (२) ॥ ॥ तत्तुत्थं क्षाथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्या-यम् ॥ ॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्याद्मृतासङ्गं कर्परी तुकामिल्यपि' इति रमसः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आवर्तन-निष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य' ॥

रसाञ्जनम्॥ १०१॥

रसगर्भ ताक्यशैलम्

रेति ॥ रसजमजनम् । शाकपार्थिवादिः (वां॰ २।२। ७८)॥ (२)॥ ॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२)॥ ॥ तार्थ्ये॰ शैलें भवम् । अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'रसाञ्जनस्य'। खामी तु—तुत्थाजनादि पञ्चं पर्याया- तुक्खा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—रसः प्रायेण महिषग्रक्षे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथ-भभ्—इति मुकुटः ॥ १—'गिरिजामलभ्—' इत्येकं नाम— इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपत्रकं कर्पयन्तं नुत्थाञ्जनपर्याय-मुक्ता दार्विकाकाथोञ्जने तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाइमनि तु गन्धकः।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽस्मा । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१। ७८) ॥ (१) ॥ ।।।। गन्थोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ ।।।। 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।४।३४) स्वार्थे ठक् ॥ ।।। 'आसोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥ ।।। श्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुप्याकुलाल्यो तु कुलत्थिका १०२

चिति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवायत्' (५।११६) । 'चक्षुप्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलिश्वकासुमगयोः क्षियामक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कुल-मलति । 'अल मूपणादौ' (भ्वा० प० से०) ।— 'कमण्यण्' (३।२।१) । लीप् (४।१।१५) । 'चक्षुप्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलिश्वका' इति रत्नकोपः ॥ (२) ॥ ॥ कुल्रय-प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४) प्रपोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'तुत्थ-विद्योपस्य'॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मल्रत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशक्रत्वात् । उदन्तनपुंसकेषु 'पुष्प-केतु कुसुमाज्ञनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ ॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अजनम् ॥ (४) ॥ ।। चत्वारि 'रीतिकायां ध्मायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । यस् (३।३।१८)। 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनात्र कुत्वम् । पिज्जं वर्णिविशेषं राति । कः (३।२।३)। 'पिञ्जरोऽधान्तरे पीते झीवं खणें च पीतने'॥ (१)॥॥॥ पीतं वर्णं नयते। 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा। 'अन्येभ्योऽपिन' (वा० ३।२।१०१) इति डः! 'पीतनं पीतदारुणि। कुङ्कुमे हरिताले च (पुमानाम्रातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ ताल्यति, तत्यते वा। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। ण्यंन्तः। अच् (३।१।१३४, ३।३।५६)। 'तालः कालिक्यामाने हस्तमानद्वभेदयोः। करास्कोटे करतले हरिताले त्सराविष्' (इति हैमः)। 'तालः करतलेऽङ्कुष्टमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालिकयामाने करस्फाले द्वमान्तरे। वावा-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरा ताली जटाषधा । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ आल्यति । 'अल्ल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हें मन्दः ॥ (४) ॥ ॥ हरितं वर्णमालाति । आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'हरिताल्यमं तालवर्णकं नटसूषणम् दित माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'हरितालस्य'॥

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु।

शैरियिति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः-' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) ष्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्था-दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपिथिति न्याय्ये त्रिष्वर्ध्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्धः ॥ (२) ॥॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्मावे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'पश्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं लश्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैल्जे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलु-क्ष्योध्य योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ अश्मनो जातम् ॥ (४) ॥॥॥ शिलाया जितव । पष्टीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'शिलाजतुनः'॥

वोलगन्धरसप्राणिपडगोपरसाः समाः ॥ १०४॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मजने' (बु॰ प॰ से॰) अच् (३१११३४)। वाति, वा। 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰)। पिजादिलात् (उ॰ ४१९०) ऊलच् ॥ (१) ॥॥॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥॥॥ राजदन्तादिलात् (२१२१३१) 'रस-गन्धः' अपि—इति खामी॥ (२) ॥॥॥ प्राणिति, अनेन वा। 'अन प्राणने' (अ॰ प॰ से॰)। अच् (३१९११३४)। 'इलश्च' (३१३११२१) इति घन् वा। 'प्राणो हन्मारुते बोले कान्यजीवेऽनिले वले। पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंसूम्नि चा-सुषु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ पिण्डते। 'पिष्डो वन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिह्नयोः। कवले पिण्डं तु वेश्मेक-देशे जीवनायसोः। वले सान्द्रे पिण्ड्यलाबूसर्जूयोंसागरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः॥ (४)॥॥॥ गां जलं स्पति । 'बोऽन्त-

१—अत्राङ् उपसर्गस्य सत्वेनानुपसर्गपद्वितस्त्रस्याप्राप्त्या तदुपन्यासो आन्तिमूलकः । अत एवतज्जनकेनापि सिद्धान्तकोमुर्या 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तसात् 'मूलवियुजादि-त्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा इतितमलति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इस्रण् इति वोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥॥ 'गोपः' इति खामी । गो-जंलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'मुपि' (३।२। ४) इति कः ॥ (५) ॥॥। रसयित, रस्यते, अनेन वा । 'रस आखादने' (नु॰ उ॰ से॰) । अन् (३।१।१३४) ॥॥। गोपे उत्पत्ती रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमि—इति खामी ॥ (६) ॥॥। षट् 'ग्रन्धरसस्य' 'चोर' इति ख्या-तस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।९३४)। अण् (३।२।९) वा । हादिः ॥॥ (डिण्डीरः) । डादिवा पाठः ॥ (१) ॥॥॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥॥॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य'॥

सिन्दूरं नागसंभवम्।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ॰ १।६८) इत्यूर्न् ।-'खर्जादिला-दूरः' वाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'स्विन्दूर्राक्षेये स्थात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । स्विन्दूरी रो-चनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'सिन्दूरस्य'॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

रङ्गवङ्गे

श्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपूष् ल्लायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'शृस्त्रक्षिहि-' (उ॰ १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः'

इति स्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने' (भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) । पिच टौकते । 'टौक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२। १०१) इति डः । पिचयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४। ८१) वा । 'पिच्चटो नेत्ररोगे स्यारक्षीवं सीसकरक्षयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ रक्षति । 'रिग गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रक्षो ना रागे गृत्यरणिक्षतौ । अस्री त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वक्षति । 'विग गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वैक्षं सीसकरक्षयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंमूित्र नीयृदन्तरे' इति मेदिनी) । 'वक्षः कार्पासे युन्ताके वक्षा जनपदान्तरे । वक्षं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'वक्षस्य' 'राँग' इति स्थातस्य ॥

अथ पिचुस्तूछः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' ( ) पचित वा ।
मृगव्वादिः (उ॰ ११३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठमेदे च कर्षे त्लेऽम्ररान्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ त्ल्यति । त्ल्यते,
वा । 'त्ल्ल निष्कषें' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'इगुपथ-' (३११
१३५) इति कः । घज् (३१३१९) वा । 'त्लं साद्रह्मदास्णि । आकाशेऽथ पिचौ न स्नी' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ ॥ ।
'पिचुत्लः' इति रमसारसंघातोऽपि ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कापांसस्य' 'क्रई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम्।

स्यात्कुसुम्भं विह्निशिखं महारजनिमत्यपि॥ १०६॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥ ॥ कुस्यति । 'कुस संक्षेषणे' (दि० प० ते) । 'कुसेरम्भोमेदेताः' (उ० ४११०६) इत्युम्मः । वाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्मं हेमनि महारजने ना कमण्डलो' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ विह्वत् शिखास्य ॥ (३) ॥ ॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्ञेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महच तद्रजनं च । 'सन्महत्-' (२।१६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकु-सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कुसुम्भ-स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

सेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।९।७८)॥ (१)॥॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणामक्के मेषकम्बलमेषयीः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥॥ द्वे 'कम्बलस्य'॥

१-अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकःः। रङ्गार्थेकथने उद्दे-व्यतावच्छेदकविधययोरैनयेन शाब्दबोधाननकत्वात् । वार्ताकादि-वाचकत्वाभावाच । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाचः॥

शशोर्ण शशलोमनि।

रोति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्ण कारणं करम्' इति च-न्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् ङ्रीवत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ शशस्य लोम ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शशालोसः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मैति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'फलिपाटि-' (उ॰ ११९८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे
मये ना तु मधुद्रमे । वसन्तदैलभिचेत्रे साज्जीवन्त्यां तु योपिति' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ अद्राभिमेक्षिकाभिः
कृतम् । 'अद्राभ्रमर-' (४१३११९९) इत्यत्र् । 'क्षोद्रं तु मधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ मिक्षकाभिः कृतम् ।
'संज्ञायाम्' (४१३११९७) इत्यण् ॥ (३) ॥ ॥ आदिना
मामर-वाटक-पौतिकादिष्रहः ॥ ॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥
मधुच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥ । । सिखति, सिच्यते, वा । 'पिच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचि-भ्यस्थक्' (उ॰।२।७) । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिहिका। नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (१) ॥॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१। ३२) इति समासः ॥ (२) ॥॥ मनःशब्देन हूयते कथ्यते । ह्वेच् (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'श्वीतश्वोपसगें' (३।३।१०६) इल्लं ॥ (३) ॥॥॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (श्वापि॰ ५।४।५) ॥ (४) ॥॥॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३। ५३) इल्लं । 'नेपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (चु॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कृत्सिता नटीव ॥ (६) ॥॥॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।३) । गुड्यते वा। 'गुड वेष्टने' (तु॰ प॰ से॰) । घत्र (३।३।९९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः स्त्रियाम् । पात्राजने मण्डने चालिजरे वालखेलने' +'चेला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिषेयवत्–' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'भनःशिलायाः ॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्स्त्राप्राप्तेः । तसात् 'कृतोवदुलम्' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविथौ संप्रसारणिभ्यो डः' (वा० ३। २।३) इति वप्रत्ययो वोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने 'द्योः' इति पाठं कल्पथित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्व-योश्व लक्ष्म्यादीनां गोलाशन्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण चलशन्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाम्रजः॥ १०८॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥ ॥ यवात्राज्ञायते स्म । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ खर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः। सौवर्चछं साहचकम्

अधिति ॥ खर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २१९१७८)॥ (१)॥॥॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्क्षादित्वात् (वा॰ ५१२१९०३) अण्॥ (२)॥॥॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कुन् (उ॰ २१३२)॥
(३)॥॥॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४१३११२०)
इस्यण् 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिष्रीतौ च'
(भ्वा॰ आ॰ से॰)। कुन् (उ०।२१३२)। 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः। न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यथाभरणमाल्ययोः। सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च'
(इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ पच 'क्षारभेदस्य' साजीक्षार' इति ख्यातस्य॥

त्वक्रक्षीरी वंशरोचना ॥ १०९॥

त्वेति ॥ लचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१। ४१)॥ (१)॥ शारोचते । नन्दादिः (३।१।१३४)। वंशस्य रोचना । 'स्यादंशरोचना चांदी तुकाक्षीरी तुकाशुआ)। त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु चैणवी' इति शाश्वतः॥ (२)॥ शा द्वे 'वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य'॥ शिशुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शियोर्जायते स्म । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥॥ हे 'शो-भाञ्जनबीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम्।

मोरेति ॥ सुरति । 'सुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शका-दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥॥॥ इक्षोरिदम् ॥॥॥ एकम् 'इश्चविकारस्य'॥

प्रनिथकं पिष्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥ प्रेति ॥ प्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । 'प्रनिथकं पिष्पलीमूले गुगगुल्लप्रनिथपण्योः । करीरे पुंति दैवहे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिष्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिष्पलीमूले' इति रमसः । ('शिरो ना पिष्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिष्पलीमूलस्य'॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोम्नामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञा-पूर्वेकलादृष्ट्यभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतद्वीयां स्याद्वनाभू-तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्वा भूतानां केश इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥ श्वी द्वे 'भूतकेशस्य'॥

पत्राक्षं रक्तचन्द्नम्।

पति ॥ पत्राण्यक्षेऽस्य 'पञ्चाक्नं न द्वयोर्भूजें पद्मके रक्त-चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ रक्तं चन्दनमि-व । रक्तसारलात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'प-तक्क्ष' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु ज्यूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कद्भनां समाहारः ॥ (१)॥॥॥ ऊषति। 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।१।१३४)। त्रयाणां भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा॰ २।४।३१)॥ (२)॥॥॥ विशेषेण ओषति। 'उष दाहे'। (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिष्पळी-मरीचानां समाहारस्य'॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्ताे' (तु॰ प॰ से॰)।-'तृफश्च'
(उ॰ १।१०४) इतिकलः। 'त्रिफला तृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (१)॥॥॥ फलानां त्रिकम्॥ (२)॥॥॥ द्वे
हरीतक्यामलकविसीतकफलानां समाहारस्य'॥

॥ इति वैश्यवगीववरणम्॥

श्हाश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जवन्यजाः।

दिस्ति ॥ शोधित । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)। 'शुचेर्दश्व' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्व ।—'शदे रक् चात ऊरवं च'—इति सुमूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्वासो वर्णश्व, इति वा ॥ (२)॥॥॥ बृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'श्वषादिभ्यश्व' (उ० १।१०६) इति कल्च् । वृषं धर्म छनाति वा 'ख्ज् छेदने' (भ्या० उ० से०)। 'अम्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३)॥ (३)॥॥॥ जघन्यात् पादाजाताः। 'जनी प्रादुर्मावे' (दि० आ० से०)। 'पश्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने क्षिवे चरमे गहितेऽन्यवत्' (इति मेदिमी) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'शुद्धस्य'॥

आचाण्डालात्तु संकीणी अम्बप्तकरणाद्यः॥१॥ आखेति॥ संकीर्यते स्म। 'कृ विश्वेषे' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'ऋत इद्यातोः' (७।१।१००) 'रदाभ्या-म्-' (८।२।४२) इति नलम्॥ (१)॥॥ अम्बप्यथ कर- णश्च । अम्बष्टकरणावादी येषां ते । आदिना उप्रादिप्रहः ॥ क्षा एकम् 'संकराणाम्' ॥ इत्राविद्योस्त करणः

दिवति ॥ श्रद्धा च विट् च । तथोः सुतः ॥ ॥ किरति, कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (ड॰ २०८) इति सुन् । 'कृलल्युटः--' (३।३।११३) इति वा । 'करणं हेतुकर्मणोः । वालवादौ हसे लेपे नृल्यगीतप्रभेदयोः । कियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्षीवं पुंसि श्रद्धाविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'वैद्या-च्छूद्वायां जातस्य'॥

अम्बद्घो वैश्याद्विजन्मनोः।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः स्रुतः ॥॥॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्रुपि-' (१।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।१।९७) इति पत्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यास्तेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललेण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'बैश्याद्वासाणीभ्यामुत्पन्नस्य'॥

शूद्राक्षत्रिययोख्यः

श्विति ॥ श्रद्धा च क्षत्रियश्व । तयोः सुतः ॥ ॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰) । ऋज्रेन्द्र – (उ॰ २।२८) इति निपातनात्साधुः । 'उग्नः श्रद्धासुते क्षत्राहुद्दे पुंसि त्रिपू-त्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्रुद्धाक्षज्ञियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः॥२॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥ शा मग-ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्डादिः । अच् (३।१।१३४) । 'यस हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) । 'मागधो मगधोद्भृते शुक्कजीरकवन्दिनोः । वैद्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविद्येषश्च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'क्षञ्जियावैद्याभ्या-मृत्पन्नस्य'॥

माहिष्योऽर्याक्षन्निययोः

मेति ॥ अर्था च क्षत्रियश्व तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । खार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा महाते, महति वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ॰ १।४५) । चतुर्वर्णादित्वात् (वा॰ ५।१।१२४) खार्थे ष्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम 'वैष्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशुद्रयोः सुतः।

स्रेति ॥ अर्था च श्रद्रश्च । तयोः सुतः ॥ श्वदति, क्षयते, वा । 'क्षद संभृती' ( )। '-शंसिक्षदाधिभ्यः-'

(उ॰ २।९४) इति तृच्। 'क्षत्ता ग्रहात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथो। भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेषसोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ अर्या खामिनी। सा च क्षत्रिया योग्यलात्। तेन 'क्षत्रियायां च ग्रह्रजे' इल्पनेनाविरोधः॥॥॥ एकम् 'अर्थाशुद्धाभ्यामुत्पन्नस्य'॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । 'घूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । कः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । वा-ह्याण्यां क्षत्रियाज्ञाते तिक्ष्ण' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्ञातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः॥३॥

ति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इसण्। विदेहस्यापसम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इसम् । सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके ग्रूदेव्वैदेयासु-तेपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ब्राह्म-ण्यां वैद्याज्ञातस्य'॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः।

रेति ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां ग्रद्धायां वै-श्यादुत्पन्नायाम् ॥ ॥ १ १ वर्षे करोति । 'कृन्' (त॰ उ॰ अ॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'करण्यां मा-हिष्यादुत्पन्नस्य'॥

स्याचण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥४॥ स्येति ॥ चण्डति । 'चिंड कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति चण्डिभ्यामालम्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥॥॥ अत्येकमे-कैकं '(संकरविशेषाणाम्)'॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'क्वनापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'का-रुत्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत—' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ क्षियां कोळदळीषधौ' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-त्तथा । पश्चमश्चमेकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥ ॥ हे 'चित्रकारादेः'॥

संहतैस्तैर्द्ध्योः श्रेणिः सजातिभिः।
सिमिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा॰
उ॰ से॰)। 'वहिश्रिश्रुयु-' (उ॰ ४।५१) इति निः। 'श्रेणिः स्रीपुंसयोः पङ्कौ समानशिल्पसंहतौ' (इति मेदिनी)॥ (१)
॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पसंघस्य'॥

१— 'वैदयान्मागभवैदेही राजविप्राङ्गनासु च' (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलांवरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥ कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्थातं-वद्धकोकसंहतौ । पुंति वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्थास्ति । ठन् (५।२।१९५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्धभेदे कुलसन्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कारुसङ्घे मुख्यस्य'॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मिति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ मालाखास्ति । 'त्रीह्यादिभ्यश्व' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पस्या 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मा-लिका सप्तलापुत्री प्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीमेदे पक्षिमेदे च मालिकः' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुस्मकारः कुळाळः स्यात्

किति ॥ कुम्मं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्मकारी' कुल्ल्थ्यां च पुंसि स्याद्धटकारके' इति विश्वः (मेदिनी ॥ (१) ॥॥ कुं भूमिं लाल्यति । 'लड विलासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अण् (३।२।१) । डल्योरैक्यम् । कुल्मालाति वा । कः (वा॰ ३।२।५) । कुल्मालति वा । अण् (३।२।१) । कुल्मालनाति वा । डः (वा॰ ३।२।१०१) । 'घूके कुलालः कुकुमे कुम्म-कारेऽजनान्तरे' ॥ (२) ॥॥ हे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः।

पेति ॥ पलं भांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति व-वनैकदेशमिव करोति । 'गिंड वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥॥॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु॰ उ॰ स॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गृ-हादौ लेपकारस्य'॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्थात्

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेश् तन्तुसंताने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ह्वावामश्व' (३।२।२) इत्यण् ॥ ॥ 'तन्त्रवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मित्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥ ॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'हुवप्' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विद्धु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा॰ ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुपकोधे' (दि॰ प॰ से॰) । 'कुपेर्वा वश्व' (उ॰ ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पटानां निर्मातिरे'॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः॥६॥

त्यिति ॥ तुत्रं छित्रं वयति । 'वैव्' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चक्यादेनिं-र्मातरि'॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रक्षेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (स्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । रक्ष आजी-वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥॥ चित्रं करोति । 'दिवाविमानि-शा-' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चित्रका-रस्य' ॥

शस्त्रमाजोंऽसिधावकः।

शेति ॥ शस्तं मार्ष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ असि धावति । 'धाबु गतिशु-द्द्योः' (भ्वा॰ उ० से०) । अण् (३।२।१) । 'खार्थे कन्' (ज्ञापि॰ ५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शस्त्रधर्षणोपजीविनः' ॥

पादूक्ञचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । पद गतीं (दि० आ० अ०)। 'णित्कशिपद्यतें: (उ० १।८५) इति ऊः। पादूं करोति । क्षिप् (३।२।७६)॥ (१)॥॥ चर्म करोति । अण् (३।२। १)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चर्मकारख्य'॥

व्योकारो लोहकारकः॥ ७॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इखव्ययं लोहवीजवाची—इति श्री-भोजः। व्यो करोति। अण् (३१२११) ॥ (१) ॥ शा लोहं करोति। अण् (३१२११)। खार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५)। 'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति रक्षकोषः॥ (२)॥ ॥ हे 'लोहकारस्य'॥

नार्डिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके।

नेति ॥ नाडीं वंशनर्ली धमित । 'ध्मा शब्दाभिसंयो-गयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'नाडीसुष्ट्योख' (३।२।३०)। इति खश्। 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति हस्तः॥ (१) ॥*॥ खर्णं करोति । अण् (३।२।१)॥ (२)॥ ॥ कलामा-दत्ते। 'डुदान्' (जु॰ उ॰ अ॰)। मूलविभुजादिलात् (वा॰ ३।२।४) कः॥ (३)॥ ॥ इक्मं करोति । अण् (३।२।१)। खार्यं कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (४)॥ *॥ चलारि 'ख्व-णेकारस्य'॥

स्याच्छाङ्किकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्कः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति हक् ॥ (१) ॥*॥ कम्द्वः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । '—शास्रतिकः' (२।४।५) इति निर्देशात्कादेशोऽनिखः । कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शङ्कवादकस्य' ॥

शौव्यिकस्ताम्रकुट्टकः॥ ८॥

शाविति ॥ गुल्वघट्टनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४। ५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं क्रुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। अण् (३।२।१)। सार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५। ४।५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य'॥

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ट्रतद् ।

तेति ॥ तक्ष्णेति 'तक्षू तन्करणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। '-युवृषि-' (उ॰ १।१५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥॥॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुल-काड्डिः ॥ (२) ॥॥॥ लक्षति । 'त्वध्रू तन्करणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। तृच् (३।१।१३३)। 'त्वध्रा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णो-रादिलसियपि' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥। रथं करोति । अण् (३।२।१)॥ (४)॥॥॥ काष्ठं तक्षति । किप् (३।२।०६)॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य'॥

त्रामाधीनो त्रामतक्षः

ग्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥ शा ग्रामस्य तक्षा । 'श्रामकोटाभ्यां च तक्षाः' (५।४।९५) इति टन् ॥ (२)॥॥ है 'ग्रामत्वष्टः' ॥

कौदतक्षोऽनधीनकः॥ ९॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इख-ण् । कौटश्वासौ तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ नाधीनः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ॥ एकम् 'कौट-त्वष्टः' ॥

श्चरिमुण्डिद्वाकीर्तिनापितान्तावसायिनः।

स्विति ॥ अरोऽस्मास्त । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ ॥ मण्डं करोति 'मण्डमिश्र-' (३।१।२१)
इति णिच् । प्रह्मादिलात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ ॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तानसायिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (तु० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'सुप्सुपा' (२।९।४)
इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आप्तृ व्याप्तौ' (स्ना० प०
अ०) । घन् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्' (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥ ॥ । नखानामन्तमवसीतुं शीलमस्य । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'पै क्षये'
(भवा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ।
'आतो युक्-' (७।३।३३) । ('अन्तावस्तायी श्वपं सुनिभेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पश्च 'नापि॰
तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेकि । 'णिजिर् गुद्धी' (जु॰ उ॰ से॰)।
ण्डुल् (३।१।१३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८।४।१४) इति
णलम् ॥ (१) ॥:॥ रजति । 'रज्ज रागे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)।
न (उ॰ २।३२) ॥ (२) ॥:॥ हे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः॥ १०॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानग्रहे मता । अम्बुहिस्तिनीवे-स्याहिस्तहस्तस्रासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥॥॥ मण्डं सुराष्ट्ररसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्तार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शोण्डिकस्य'॥

जावालः स्याद्जाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अलं भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अण् (३।२।९)। कः (वा॰ ३।२।५) वा। जवालोऽजः। तस्यायम्॥ (१)॥३॥ अजा आजीवो जीविकास्य॥ (२)॥४॥ द्वे 'अजाजीवनस्य'॥

देवाजीवी तु देवलः।

देविति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातीं-' (३। २१०८) इति णिनिः ॥४॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥४॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः (३।२।३) । देवं लक्षणया तत्स्वं लाति वा ॥ (१) ॥४॥ द्वे 'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्पेति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'माङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'माच्छासिक्यो बः' (उ॰ ४।१०९) । मां याति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी- षुद्धयोमीयः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ शम्बराख्यदेखस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इस्यण् ॥ (२) ॥॥ हे 'इन्द्रजालादिमायायाः'॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥॥ प्रतिहरणम् । 'ह्न्न्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) भावे घन् (३।३।१८) । प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनम्स्य 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥ शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः । सरता इत्यपि नटाः

धारियति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नढसूत्रमधीयते । 'पारा-धर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ शिक्ष्यस्य ऋषेरपद्यम् । अण् (४।१।११४) । 'नटे विल्वे च शैल्रूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रमसः ॥ (२) ॥॥॥ जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।४।१९६) ॥ (४) ॥॥॥ भरतस्य सुनेः शिष्याः । अण् (४।३।१२०)। संज्ञापूर्वकलान्न दृद्धिः । यद्वा विभित्तं स्वाङ्गम् । 'डु सूज्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'शृगृद्दशि-' (उ॰ ३।१९१) इत्यतेच् ।—विदाद्यवो (४।१।९०४) वा । 'यजंबोश्व' (२।४।६४) इति डुकि भरतः—इति मुकुदः । तन्न । अवहुवचने दृद्धिप्रसं कृति । पूर्वव्याख्याविरोधाच ॥ (५) ॥॥॥ नटित । 'नटि गृत्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (६)॥॥॥ 'रङ्गावतारी शैल्रुणे नटो भरतभारतो' इति वाचस्पतिः ॥॥॥॥ षदं 'नटानाम्'॥

चारणास्तु कुशीलवाः॥ १२॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गती'(भ्वा॰प॰से॰)।
णिजन्तः । नन्यादिल्युः (३।१।१३४) (१) ॥*॥ कुत्सितं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति–' (२।२।१८) इति समासः । 'अन्यत्रापि दश्यते' (वा॰ ५।२।१०९) इति वा। कुशीलं वान्ति
वा। 'वा गलादी' (अ॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।३)॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वन्विविशेषस्य'॥

मार्दक्षिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वाद्नं शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-म्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥ पाणिवादास्त पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणि वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । . ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ पाणि झन्ति । 'पाणिघ-ताडषौ शिल्पिन' (३।२।५५) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'करतालिकावादनशीलस्य'॥

वेणुध्माः स्युवैणविकाः

चियिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वे-णोर्विकारः । 'ओरच्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीळस्य'॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीळस्य' ॥ जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥ ॥ शकुनाम् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य-' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पक्षि- णां हन्तिर' ॥

द्यौ वागुरिकजालिकौ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'च-रति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन सृगा-न्बभ्रतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च सम त्रयम्॥ १४॥

वायिति ॥ वीतंसेन सृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥ ॥ कूटेन सृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥ ॥ ॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥ ॥ त्रीणि 'मांस्विक्रयजीविनः' ॥

श्रुतको श्रुतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः।

स्त्रिति ॥ त्रियते स्म । 'मृन् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ।
कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । यद्वा मृतिं करोति । 'तत्करोति–' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥ ॥ मृतिं वेतनं मुक्के । क्षिप् (३।२।०६) ॥ (२) ॥ ॥ कर्म करोति । 'कर्मणि मृतो' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥ ॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४। १२) इति ठक् ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'वेतनोपजीविनः'॥ वार्तावहो वेवधिकः

विति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा॰ ४।४।१७) इति ठन् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कव-डिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः॥ १५॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन्॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भारवाहकस्य',॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतस्य पृथग्लनः। निहीनोऽपसदो जाल्मः श्चुल्लकस्रेतरस्य सः॥१६॥

वीति ॥ विगतो वर्णी यस यसाद्वा । 'वर्णी द्विजादी शुक्कादी स्तुती रूपयशोऽक्षरे इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ पा-मानं राति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः व्रियते येन । 'मृङ्' (तु० प० अ०) । 'पुंति—' (३।३।११८) इति घः ॥ (३) ॥ ॥ निकृष्टामीं छक्ष्मीं चिनोति । 'चिश्' (सा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति उः ॥ (३) ॥ ॥ प्रकृती भवः । अण् (४।३।५३)। यद्वा प्रकृष्टमकु-तमकार्यमस्य ॥ (४) ॥ ॥ सज्जनेभ्यः पृथ्यमूतो जनः । शाक-पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥ ॥ । निश्वयेन हीनः । 'कुमति-' (१।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥ ॥ अपकृष्टमफुष्टे वा सीदति । 'षद्व विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ ॥ जाल्यति । 'जल आच्छा-दने' (चु० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड् विश कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-विश कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ अधं लाति । कः (३।२।३) स्वार्थे कन् (उ॰ २।३२) वा । यद्वा क्षुणित, क्षुचते वा 'क्षुद क्षोदे' (इ॰ उ॰ अ॰)। 'स्फायितश्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक्। कपिलिकादिः (८।२।१८)। यद्वा क्षुधा लक्यते । 'लकं आखादने' ( )। 'पुंसि–' (३।३।१९८) इति घः ॥ अवर्गद्वितीयादिरिप । 'खुल्लुकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति रभसात्। खदनम्। 'खद हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। खुदं लाति । कुन् (७० २।३२) ॥ (९) ॥ ॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा। 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु॰ सू॰) इति णिच् । वाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इखव्यय-मपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्ष-लानामुः ॥ (१०)॥:॥ दश 'नीचस्य'॥ श्रुत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः।

भृत्यं दासेयदासरदासगीप्यकचेटकाः । नियोज्यक्तिकरप्रैष्यभूजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

स्त्रिति ॥ श्रियते । 'मृत्र् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भृनोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप्। 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ दास्या अपलम् । 'धचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राम्यो वा' (४।१।१३१) इति ढूक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दं-स्यते वा। 'दिस दीप्ती' (चु॰ प॰ से॰)। 'दंसेष्टटनी न आ च' (उ॰ ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास दाने' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। घन् (३।३।१८) ॥ (दारा, इति) तालव्यान्त-पक्षे 'दंशेथ' (उ॰ ५१११) ॥ (४) ॥ शा गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)। खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चे-ट्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुनादिभ्यो वुन् (उ॰ ५।३५) ॥ (६) ॥ । नियुज्यते । 'युजिर् गोगे' (रु॰ उ॰ अ॰)। ण्यत् (३।१।१२४)। 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ किंचित्' कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'किंयतद्वहुषु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥ ।। प्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि॰ प॰ से॰) आमीक्ष्ये (त्रया॰ प॰ से॰) वा । ण्यत् (३।१।१२४)। 'प्राद्हो-' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥ ॥ भुक्के खाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां किव्यन्' (उ॰ ४।१७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर गलादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दासस्य'॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैिषताः।

पेति ॥ परेणाचितः । 'विश् चयने' (सा॰ ड॰ अ॰)।

कः (३१२१०२)॥ (१)॥॥ परिस्कन्दति। 'स्कन्दिर् गस्यादों'(भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचायच् (३११११३४)। 'परेश्व'
(८१३१७४) इति वा षलम् ॥ (२)॥॥ परसाज्जातः। परपोपिलात् ॥॥॥ 'पराजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म। 'नि
अभिभवे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)। यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य। तारकादिः (५१२१३६)॥
(३)॥॥॥ परैरेधितः संवर्धितः॥ (४)॥॥ चलारि 'औदासीन्येन परपोषितस्य'॥

मन्दरतुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोनुष्णः॥

मेति ॥ मन्दते खिपित । 'मिद सुलादों' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चामाग्यरोगिणोः। अल्पे च त्रिषु पुंति स्याद्धतिजात्मन्तरे शनौं' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ तुन्दमुदरं परिमाष्टिं। 'मृज् शुद्धौं' (अ॰ प॰ से॰)। 'तुन्दशोक्षयोः–' (३।२।५) इति कः॥ (२)॥॥॥ न लसति। 'लस श्लेषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (५)॥॥॥ सार्थं घ्यम् (वा॰ ५।१।१२४)॥ (३)॥॥॥ शीतं करोति। 'शीनतोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४)॥॥॥ 'उष्णो प्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)। उष्णो दक्षः। उष्णादन्यः॥ (६)॥॥॥ षट् 'अल्लसस्य'॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः स्तथान उच्चश्च ।

देति ॥ दक्षते। 'दक्ष वृद्धौ शीघाथं च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) अच् (३१९१९३४)। 'दक्षः प्रजापतौ रुद्धवपे कुकुटे पटौ। हमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ शा चति, चखते वा। 'चते याचने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'मन्दिवाशिमथिचतिचक्कयिक्कभ्य उरच्।' (उ॰ '११३८)॥ (२)॥ शा पेशानम्। 'पिश समाधौ' (तु॰ प॰ से॰)। घच् (३१३१०)। पेशं छाति। कः (३१२१३)। पेशोऽस्यास्ति। सिष्मादिलात् (५१२१९७) छज् वा॥ (३)॥ ॥ पाटयति। णिजन्तः। 'फलिपाटि-' (उ॰ ११९८) इति साधः। 'पटु-दंसे च नीरोगे चतुरेऽप्यमिथेयवत्। पटोले तु पुमान्क्षवि छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ ॥ सुष्ठ उत्थान-सुचोगोऽस्य॥ (५)॥ ॥ ।। उद्धणो प्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-स्चिककः' (इति मेदिनी)॥ (६)॥ ॥ वद् 'द्स्सस्य'॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीतिंजनंगमाः॥ १९॥ निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः।

चेति ॥ चण्डते । 'चिंड कोपे' (स्वा॰ आ॰ से॰)। 'पतिचिष्डिभ्यामालम्' (उ० १।१९७) ॥ (१) ॥॥॥ प्र-वते । 'मुङ् गतौ' (स्वा॰ आ॰ अ॰) । अच् (३।१। १३४) 'प्रवः असे मुतौ कपो । सन्दे कारण्डवे म्लेन्छजाती

भेककमेलयोः । क्रमनिम्नमहीमागे कुलके जलवायसे । (जला-न्तरे प्रुवं गन्धतृणे मुस्तकमियपि' इति हैमः । 'प्रुवः स्था-हरवने मेले भेके ऽवी श्वपचे कपी। जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीहुमे । कारण्डवाख्यविहुगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्) । कैवर्तामुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ भ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।१९३) अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥ ॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥ ॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा । 'गमश्व' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥≭॥ निषीदति पापमस्मिन् । 'षट्ठ विशरणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः खरभेदेऽपि च-ण्डाळे धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचित । अंच् (३।१।१३४) ॥॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३) कुले 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥ शा प्रामादेरन्ते वसति । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६।३। १८) इस्रकुक् ॥ (८) ॥:॥ स्तार्थे अेज् (५।३।११७)। 'चा-ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः —इत्येके । तन्न । 'कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यरछन्दसि' ४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाह्योके तद्भावात् ॥ (९) ॥ ॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४) । मूलवि-भुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानील्योः' पुष्कसः श्वपचेऽधमे' इति (विश्व) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥ ॥ (हैमे तु 'बुक्कसी—बुक्क-स'-शन्दानुपलभ्येते) ॥ (१०)॥*॥ दश 'चाण्डा-लस्य'॥

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २०॥

भियति ॥ किरातादयस्रयो म्लेच्छजातयश्रण्डालभेदाः । यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तत्र । जातिपद-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तलात् ॥॥॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१। १३५) इति कः । अति । 'अत सातलगमने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्वासावतश्च । 'किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भृतिम्बेऽल्पतनाविष । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्त्रमाध्ये 'अनुपपदस्याव-काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्मकारः । इहोमयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो मनति विप्रतिषेधेन' इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं वाथित्वाजेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालाः' इत्येव रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-वण् बोध्यः । छान्दसा अपि क्वचिक्नोके 'सिन्धः' इत्यादय इव प्रयुक्त्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥ कुट्टनीदुगंयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ शवति। 'शव गतौ' (भवा० प० से०)। वाहुलकादरः । शवं राति वा। कः (३।२।३) 'शवरो म्लेच्छमेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ पोलति 'पुल महत्त्वे' (भवा० प० से०)। 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः। 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगय-ते' इति तारपालः। 'पुलिन्दः पश्चशवरः' इति रक्नकोषः॥ (१)॥॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शव्दे' (भवा० प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरमेदाः। 'गोमांसमक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वांचारिवही-नोऽसो म्लेच्छ इत्यमिधीयते'। सूतसंहितायामिप। 'श्राह्म-ण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः। अत्यामनेन चौ-र्यंण म्लेच्छो विप्रारप्रजायते' इति॥

ब्याधो सृगवधाजीवो सृगयुर्कुन्धकोऽपि सः।

व्यति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'स्याद्यधा—' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृगवयेन्नाजीवति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ मृगवयेन्यान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृग्गय्वादयश्च' (उ० १।३७) इति कः । 'मृग्गयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥*॥ छम्यते स्म । 'छम गार्थ्ये' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थें (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४)॥*॥ चलारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुक्करो मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनको भषकः श्वा स्थात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति हक्य । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्रा सरमाया अपत्यम् । 'क्षीभ्यो हक्' (४।१।९२०) ॥ (२) ॥ श्रा कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किए (३।२।९७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰) । कः (३।१।९३५) । कुक् चासौ कुरश्व । 'कुक्कुरः सारमेये ना प्रन्थिपणें नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ श्रा मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । अण् (३। २।९) । कुन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (४) ॥ श्रा श्रुनति । 'श्रुन गतौ' (तु॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (५) ॥ श्रा श्रुनते । 'स्वा॰ प॰ से॰) । 'श्रुनुक्षन्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (६) ॥ श्रा श्रुवते । 'द्रु ओ श्रि गतिवृद्धोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'श्रुनुक्षन्-' (उ॰ १५९) इति । साधुः ॥ (७) ॥ श्रा कुकुरस्तु श्रुनिः श्र्वानः किपलो मण्डलः श्रुनः' इति वाचस्पतिः ॥ श्रा सम् 'श्रुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः।

अलेति ॥ अलम् अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से॰)। अर्च्यते वा। 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१९)। शकन्थादिः (वा॰ ६।११९४)। 'अल-को धवलार्के स्वायोगोन्मादितकुक्क्ररे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच् ।यद्वा योग्यन्ते स्म। 'युगि वर्जने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः। अनिस्मलान्न नुम्। क्तः (३।२।१०२)॥॥॥ एकं 'मत्त्रुनः'॥

श्वा चिश्वकद्वर्मुगयाकुरालः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'द्व गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८०) द्वः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । जञ्बादिः (उ॰ ४।१०२)। 'चिश्वकद्वस्त्रिषु खल्छे ध्वानाखेटजुनोः पु-मान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ मृगयायां कुश्वलः॥॥॥ एकम् 'मृगयाकुश्वल्यानः'॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥ सेति ॥ सरित । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । बाहुछ-कादमः । ('सरमा कुकुरीदेवश्चन्योः स्याद्राक्षसीमिदि' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ ॥ शुनी गीरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'शुन्याः'॥

विट्चरः सुकरो ग्राम्यः

विति ॥ विषं विष्ठां चरति । 'चर गलादौ' (म्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । मूलविमुजादिकः (वा॰ ३।२।५) वा । विषथरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तरुणः पशुः।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। वाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशाविप' इति विश्वः (मेदिनी)। 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥

(१) ॥ ॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोद्नं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छिविति ॥ आच्छियन्तेऽत्र । त्युट् (३।३।११७)।
पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥ शा मृगा व्यय्यन्तेऽत्र ।
'व्यय गतौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।
२।१०१) इति डः॥ (२)॥ शा आखिट्यतेऽत्र । 'खिट
त्रासे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घण्॥ (३)॥ शा मृगयन्तेऽत्र 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰)।
'—परिचर्यापरिसर्यामृगया–' (वा॰ ३।३।१०१) इति साधुः॥

(४) ॥ ॥ चलारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥ दक्षिणारुर्द्धेच्ययोगाद्दक्षिणेमी कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽहरस्य ॥ ॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणे-र्मा छन्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दक्षिणवणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिपरास्कन्दिपादचरमलिम्छुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु॰ प॰ से॰)।

'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । चुरा शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) । 'चोरः पाटच-रेऽपि स्याचीरपुष्पौषधावपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि 'चौरः' अपि ॥ (१) ॥<।। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य। 'ऐकागारिकट् चौरे' (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥**ः**॥ स्तेनयति । 'स्तेन चौयें' (चु॰ उ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥ ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि॰ प॰ से॰)। '-जनिम्निदिसिभ्यो युः' (उ॰ ३।२०)। 'अनुनासि-कयोः' इत्युक्तलान्नानः (७।१।१)। 'दस्युश्रीरे रिपौ पुंसि' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ तत् करोति 'किंयतद्व-हुषु' (वा॰ ३।२।२१) इखच् । 'तद्वहतोः करपत्योः' (ग० ६।१।१५७) इति सुट्तलोपा ॥ (५) ॥÷॥ मुल्णाति । 'मुष स्तेये' (ऋया० प० से०) । ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥≉॥ प्रतिरोद्धं शीलमस्य । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥⇒॥ परान् आ-स्कन्तुं शीलमस्य । 'स्कन्दिर् गलादौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥३॥ पाटयंश्वरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ 'चौर-जीर्णपटयोः पटचरः' इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥ ॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इन् (उ॰ ४। ११८)। मिलं घृतं म्लोचित । 'म्लुच स्तेये' (स्वा॰ प॰ से॰)। मूलविभुजादिकः (वा॰ ३।२।५)। 'मलिम्लुचो मांसमेदे चौरज्वलनयोः पुमान्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१०) ॥ इश 'चोरस्य'॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) बुज् ॥ (१) ॥*॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । 'स्तेनावन्नछोपस्य' (५।१।१२५) इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योग-विमागात् ध्यज् ॥ (२) ॥*॥ (यन्नछोपो) ॥ (४) ॥*॥ चौरस्य कर्म ध्यज् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ 'स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यं स्याचौरिकाचोरिके स्नियाम' इति वाचस्पतिः ॥*॥ वसारि 'चौरकर्मणः' ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

स्रविति ॥ खुप्यते । 'खुपू छेदने' (तु॰ उ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।१।१५९) ॥ ॥ खुवः घूनि 'स्रोत्रम्' अपि । 'स्रोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥ ॥ एकम् 'स्तेयद्रव्यस्य' ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्।

वीति ॥ वितंस्यते । 'तसि अलंकारे' (जु॰ प॰ से॰) । ध्व्रं (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्धः । 'वीतंस्रो वन्धनोपाये मृगाणामि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ १॥ एकं 'मृगादिबन्धनसाधनस्य' ॥

उन्माथः कूटयकं स्यात्

विति ॥ उन्मध्यतेऽनेन । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'उन्माथः कूट-यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्' (इति मेहिनी)॥ (१)॥॥॥ कूटसहपं यन्त्रम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सृगादिवन्धनयन्त्रस्य'॥ वागुरा सृगवन्धनी॥ २६॥

चिति ॥ अवा गुरते । 'गुरी हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वष्टि आगुरि-' इसकारलोपः॥ (१)॥॥॥ मृगो वध्यतेऽनया। 'वन्ध बन्धने' (नया॰ प॰ अ॰)। 'करणा-' (३।३।१९७) इति सुद्ध ॥ (२)॥॥॥—वातेर्भद्रादिलाद्रण् गुक् चागमः—इति मुकुटस्लपागिनीयः॥॥॥ द्वे 'जालविशेषस्य'॥ शुट्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः।

श्विति ॥ गुल्यते, गुल्वयति वा । 'ग्रुल्व विसर्गे' (चु० प॰ से॰) ष्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा 'रज्जुः शुल्वा वराटो ना' इति रत्नकोषात्र्व्यपि । 'शुरुषं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥॥ स्त्रामी तु-'सुस्यं वटाकरः'-इति पठति । सु पूजितं मीयते । 'मीङ् गलाम्' (दि॰आ॰अ॰)। 'एरच्' (३।३।४६)। बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । 'तत्र साधुः'(४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ मुज्यते । 'मुज विसर्गे' (तु॰ उ॰ अ॰)। 'स्जेरसुम् च' (उ॰ १।१५) चात्सलोपः ॥—स्जेः कुरसु-गागमश्च—इत्यादिमुकुटस्लपाणिनीयः । 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ श। वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१। ४१)। वळाते वा। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः। 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याह्ययोधकपर्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु॰ उ॰ से॰) अ-दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) 'गुणो मौव्यीमप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । लागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुपु । गुक्रादाविप वव्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।।। पश्च 'रज्जोः'॥

उद्घाटनं घटीयन्त्रं सिळळोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्घाट्यते, अनेन वा । 'घट संघाते' (स्वा॰ उ॰ से॰) ष्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३,११७) ॥ (१) ॥॥॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥॥॥ प्रहेः कूपात् । सलिलमुद्धाह्यतेऽ-नेन ॥॥ द्वे 'अरट' इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयसनेन । 'वेश् तन्तुसंताने' (स्वा० उ० अ०) । 'वेशः सर्वत्र' (उ० ४।१५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥*॥ वपनम् । 'डुवप्' (स्वा०उ०अ०) । घश् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥*॥ 'वायदण्डः' इति क्वित् पाठः । तत्र वेनो भावे घन् । 'आतो युक्' (७१३१३) । वायस्य दण्डः॥ (२) ॥:॥ द्वे 'चस्त्रव्यृतिदण्डस्य' ॥

सुत्राणि नरि तन्तवः।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु॰ उ॰ से॰) अ-दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'षिष्ठु तन्तुसंताने' । (दि॰ प॰से॰) । 'सिविमूच्योष्टेरूच' (उ॰ ४। १६३) चात् कित् प्रून् प्रस्यः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिप्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ निर पुंसि ॥॥॥ तन्यते । 'तज्ञ विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । 'सितनि–' (उ॰ १।६९) इति तुन् ॥॥॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संहतोऽपि ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥ वाणिव्यूति स्त्रियौ तुन्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' नुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टा ऊतिः । वेवः 'ऊतियृति-' (३।३।९७) इस्रादिना किनि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्रादिवानस्य'॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि॥ २८॥

िचिति ॥ पुस्सते । 'पुस्त आदरादी' (चु॰ प॰ से॰)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ ॥ 'मृदा वा दारुणा
वाथ वल्लेणाप्यथ चर्मणा । लोहरतैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते' । लेप्यमादिर्यस्य । तच तत्कर्म च । आदिना काष्ठपुत्तलिकादि ॥ ॥ एकम् 'चस्त्रादिलेप्यस्य'

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्रस्त्रदन्तादिभिः कृता।

पेति ॥ पश्चिमवेणेरत्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१९) । खार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्यस्थात्-' (७।३।४४) 'इतीलम्' । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ज्वुल् वा । संज्ञापूर्वकत्वाक्षः । 'पाञ्चालिका' इति पाठे पश्चालदेशे भवा । 'जनपदतदवध्योश्व' (४।२।१२४) इति वुन् । आदिवृद्धिः (७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिमे-दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३। ९५) इति कन् । यावादिलात् (५।४।२९) वा । 'स्यास्पु-निका पुत्तिलेकादुहित्रोयांवत् लिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शै-लवृक्षप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ आदिना काष्ठमुन्दिल्लादिकृता ॥ ॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिटे संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुन् (उ॰ २।३२)। 'पिटकिष्ठषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ ण्वुल् (३।१।१३३)। 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-दिनी)॥ (२)॥ ॥ अच् (३।१।१३४)॥ ॥ 'पेडा' इति

१--- ण्वुलि वृद्धावि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावादत्रा-स्य लेखोपयोगो दुर्शानः ।

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। अनिखत्वान्न तुम् ॥॥॥ 'पीडा' इति खामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (३)॥॥॥ मज्जति, अत्र वा । 'उ मस्जो ग्रुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰)। 'मस्जेर्नुम् च' (उ॰ ४।७७) इत्यूषन्। यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः। तत्र । 'मैस्जेरन्खा-त्पूर्वो नुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आग्रद्धयम् 'झायी' इति ख्यातायाः । अन्खद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयधिः

अधिति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३। ९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्व' (३।२। ४०) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच डिद्राच्यः' (वा॰ ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।३९) कन् ॥३॥ मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥३॥ भारस्य यष्टिः ॥ (२) ॥३॥ हे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'कावडिं' इति ख्यातायाः ॥

तदालस्वि शिक्यं काचः

तिति ॥ तामालम्बद्धं शीलमस्य । 'लवि अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'संसेः शिः कुट् किच' (उ॰ ५।१६) इति यत्, धातोः शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्कोति वोद्धम् । अध्यादिः (उ॰ ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्स्यूत्रादर्शनमूलकः । कच्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलश्व' (३। ३।१२१) इति घन् । 'काचः शिक्ये मणी नेत्ररोगमेदे मुन्दन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिक्यस्य'॥

अथ पादुका।

पादूरुपानत्स्त्री

अधिति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'णित्किशिपद्यतें:' (उ० १।८५) इत्यूः । खार्थे कन् (झापि० ५।४।५) वा ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ पादं उपनद्यते, पाद-मुपनद्यति वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'क्तिप् च' (३।२।७६) इति वा किप् । 'नहिन्नति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपद्गि पदायता ॥ ३०॥ सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इस-व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा वद्धा । 'अनुपद

१—भाष्ये तु 'अन्त्यात्पूर्वो मस्त्रेमित्=' इति पाठः । अयं तु सिद्धान्तकीमुदीस्थः॥ सर्वा-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विस्तृत-पाद्त्राणस्य' ॥

नधी वधीं वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) ।
'दाष्ट्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥:॥ वर्धते । 'वृष्ठ्य वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'वृष्ठिविपभ्यां रन्' (उ० २। २०) । गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥:॥ त्रियते-ऽनया । 'वृष् वरणे' (स्ता० उ० से०) । 'वृष्ठिवत्' (उ० ३। १०७) इस्त्रन् ॥ (३) ॥:॥ त्रीणि 'चर्ममयरज्ञोः' ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥॥ कश्चति । 'कश्च शब्दे' ( )। 'कश्च गतिशासनयोः' (अ॰आ॰ से॰) वा । अनिस्रो नुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ आदिना उष्ट्रगर्दमचौरादिग्रहः ॥॥ एकम् 'प्रतोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ३१

चिति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिह्वा–' (४।१।९५) इति डीप् । खार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो युन्' (४।३।
११८) 'चाण्डालिका किंनरायामुमायामोषधीमिदि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कण्डते । 'किंड मदे (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—'किंडकपि–'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥॥॥ 'कटोलवीणा' इति पाठे तुकटित । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कपिगडि–' (उ० १।६६) इस्रोलच् ॥ (२) ॥॥॥
चण्डालस्य वृक्षकी ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः'
'किंगिरि' इति स्थातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ खल्पो नाराचो वाणमेदः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ३॥ इष्यतेऽनया 'इष गतौ' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुवर्णतुलायाः' ॥

शाणस्तु निकषः कषः।

रोति ॥ शण्यते । 'शण दाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अ-कर्तरि-' (३।३।१९) इति घट्य । स्यति वा । 'शोतन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰) । बाहुछकाण्णः । 'पुंसि' स्यात्, शाणो मासचतुष्टये । छोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ । निकषति । 'कष हिंसायाम्'

१—सिद्धान्तकौ मुद्यादिपु कशेरिनदिस्वाङ्गीकाराद्यर्थमिदम् । २—'पुंसि स्वात्' इत्यस्य स्वयमपि वेणुशब्दव्यास्यायां तच्छे-पत्वेनैव व्यास्यातत्वेनात्र छेखोऽनुचित इव माति ॥ (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)।—निकष्यतेऽत्र। 'गोचर-' (३।३।१९९) इलादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तत्र कषेरपाठात्। नेर्प्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम्। 'निकषः शाणफलके (निकषा यातुमातरि)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥॥॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य'। खङ्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य इल्पन्ये॥

वृक्षनः पत्रपरशुः

विति ॥ वृथतेऽनेन । 'ओ व्रश्व छेदने' (तु॰ प॰ से॰) 'करणार्ण-' (३।३११७) इति त्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव परछः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य'॥—— छष्ठकरवतस्य—इस्रन्ये ॥

पिका तुलिका समे॥ ३२॥

एषीति ॥ इब्यते । 'इष गलादौ' (दि॰ प॰ से॰)। 'कुनादिभ्यो नुन्' (उ॰ ५१३५) ॥॥॥ 'ईषिका' इति पाठे ईब्यते । ईषित वा । 'ईष उञ्छे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कुन् (उ॰ २१३२)॥ (१)॥॥॥ तूलति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा॰ प॰ से॰)।कुन् (उ॰ २१३२)॥ (१)॥॥॥ द्वे 'वीरणादि-रालाकायाः'

तेजसावर्तनी सूषा

तैजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्यतेऽस्याम् 'गृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्यन्तः। अधिकरणे ल्युट् (३।३। ११७)॥ (१)॥ ॥ मूपति । 'मूप स्तेये' (भ्वा॰ प॰से॰)। 'शुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ ॥ 'मुप स्तेये' (क्या॰ प॰से॰)। इस्रसात् भिदायिक्(३।३।१०४) इस्रादिरि इस्राम्पा मूपी गौरादिः (४।१।४१)। मूपा। 'मूपा त्वावर्तनी मूपी' इति शब्दार्णवः। यत्तु—'मुप स्तेये' (क्ष्या॰ प॰ से॰) 'गुरोश्व हलः' (३।३।१०३) इस्रकारप्रस्यः। टापि 'अन्ये-पामपि—' (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूपा मुपा च—इति मुकुटः। तन्न। गुरुलाभावात्। दीर्घस्य धातोः सत्वेन 'अन्येपामपि—' इस्रस्यानुपयोगाच ॥ (२)॥ ॥ व्वे 'मूपायाः॥

भस्रा चर्मप्रसेविका ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस दीप्तो' (जु॰ प॰ से॰) 'हुयामाश्चमित्रम्यस्नन्' (उ॰ ४।१६८) । 'तिजुन्नन्' (७।२। ९) इति नेट्। अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥ ॥ चर्मणा प्रसीव्यते । 'षिन्नु तन्तुसंतानें' (दि॰ प॰ से॰) । 'कृजादिश्यो नुन्' (उ॰५।३५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ज्नुल् वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अग्निज्वल्लनार्थस्य' ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोट्यतेऽनया । 'स्फुट भेदने' चु-रादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ ॥ छछन्ती स्फोटय-तीति 'छास्फोटनी' । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-कुटः ॥ (१) ॥ ॥ विष्यतेऽनया । 'विष्व विधाने' (तु० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) 'वेधनी तु लास्कोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः'॥

रुपाणी कर्तरी समे॥ ३३॥

किति ॥ कृपामणित । 'अण शन्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
अण् (३।२।१)। डीप् (४।१।१५)॥ (१)॥ ॥॥ कृन्ति ।
'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। वाहुलकादरः । यद्वा कर्तनम् । घन् (३।३।१८)। कर्तं राति । 'रादाने' (अ॰ प॰
अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।
४१)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कर्त्याः'॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

विति ॥ वृक्षमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं मेत्तुं शीलमस्य । 'भिदिर् विदारणे' (२० उ० अ०) 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठतनूकरण-साधनस्य' ॥

दङ्गः पाषाणदारणः।

देति ॥ टक्क्यति । 'टिक वन्धने' चुरादिः । अच् (३।१। १३४) । 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'सुपि-' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰) । ष्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पाषाणदारणार्थस्य घनसेदस्य' ॥

ककचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रेति ॥ 'क' इति कचित 'कच शब्दे' (भ्वा०आ० से०) अच् (३।१।१३४)। '(ऋकचः करपत्रेऽस्री प्रन्थिलाख्य-तरी पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ करेण कराद्वा पत्ति । 'पत् पतने' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४। १५९)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'काष्टादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य 'करोत' इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४॥

आरेति ॥ आ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'ऋ गती' (जु॰, भ्वा॰ प॰ अ॰) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भि-दादौ (३।३।१०४) 'आरा शह्याम्' इति पाठात् साधुः । ('आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंति भौमशनैश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चर्मखण्ड-नार्थस्य शस्त्रभेदस्य'॥

सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा

स्विति ॥ शोभना किमः वहुत्रीहिर्वा । 'सर्वतोऽक्तिन्न-र्थात्—' (ग॰ ४।१।४५) इति, गौरादिलात् (४।१।४१) वा डीष् ।—'ग्रीष्मजाल्मशूर्म-' इति मप्रखये शूरादेशे च— इति मुकुटस्लपाणिनीयः ।—'शूर्भी ताळ्व्यादिः'—इखप्य-युक्तम् 'सूर्म्य शुषिरासिव' इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥॥॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (खा॰ प॰ अ॰)। 'राह्मासाह्मा-स्थूणा-' (ट॰ ३।१५) इति साधुः । 'स्थूणा सूम्यो स्तम्भे रुगन्तरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम्।

शिति ॥ शील्यते । 'शील समाधाँ' (भ्वा० प० से०)। शल्यते वा । 'शल गताँ' (भ्वा० प० से०) । 'खल्पशिल्प-' (उ० ३१२८) इति साधुः । 'शिल्पं सुवे कियादिके' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टि-मेदिमना । आदिना सुवर्णकारादिकमंत्रहः ॥॥॥ एकम् 'क-लाकौशाल्यादिकमंणः' ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-च्छाया॥ ३५॥

प्रतिकृतिरची पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्स मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ॰ आ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (१) ॥ ।। प्रतिकृतिर्विम्वं यस्य । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ ।॥ प्रतिमीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) । इत्सङ् । ('प्रतिमा गजदन्तस्य वन्धे चानुकृताविष' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।॥ प्रतियालतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) 'ण्यासश्रन्थः-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥ ।॥ ।॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥ ।॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ ए॰ से॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥ ।॥ प्रतिनिधीयते सहशीकियते। 'द्धाय्य' (जु०००००)। 'जपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)॥ (८)॥ ।॥ अष्टी 'प्रतिमायाः'॥

उपमोपमानं स्यात्।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥ श। ल्युट् (३।३।१९५) । करणे (३।३।१९७) वा ॥ (२) ॥ श। द्वे करणे भावे च । -येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते नाम्री । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यळिङ्गाः समस्तुल्यः सदक्षः सददाः सदक् ३६ साधारणः समानश्च

बेति ॥ समित । 'सम वैक्कन्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुल्या संमितः । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यित । 'त्यैदादिषु-' (३।२।६०) इति कञ्किनौ । क्सश्य । 'हग्दश-वतुषु' (६।३।८९) 'दक्षे च' (वा॰ ६।३।८९) इति समावः

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्थोपन्यासोऽसंगतः । तसात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३।२।६०) इत्यनेन वोध्या ॥ २—'इग्हशवतुपु' (६।३।८९) इत्यत्र 'दृक्षे च' इति वार्तिकव-लादनुक्तोऽपि वसः कल्प्यते—इति 'त्यदादिपु-' (३।२।६०) इत्यत्र माष्यप्रदीपोद्दयोतकृत् ॥ ॥ (३) ॥ ।। (४) ॥ ।। (५) ॥ ।।। सह आधारणेन वर्तते। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे रणो वाचक इव ॥ (६) ॥ ॥ सह मानेन वर्तते । समानं मानमस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दत्ति' (६।३।८४) इति सः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युरुत्तरपदे त्वभी।

निभसंकारानीकाराप्रतीकाराोपमादयः॥ ३७ ॥

स्यरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सहशव-चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिमः पुत्रः' 'मातृनिमा कन्या' 'देविनभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोप-सगें' (३।१।१३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुं-लिक्नः सदशे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ संकाशते । 'काश्य दीप्तों' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)। 'संकादाः सहशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥ काशते। 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'नीका-शो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ श। प्रति काशते ॥ (४) ॥ ।। आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-भूतः, पितृह्रपः, पितृकल्पः, ॥

कर्भण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् । भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेषाद्यत्' (५।१।१००)। कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ अर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'आतश्वोपसर्गे' (३।३।१०६) इखङ् ॥ (२) ॥≈॥ भ्रियन्ते कमैकरा अनया । 'सृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां ·समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥:»॥ 'कर्मणि स्तौ' (३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्निप ॥ (४) ॥ ॥ भ्रियते-<u> ऽनेन । 'हुमृष्' (जु० उ० अ०) 'मृष्</u>' (भ्वा० उ०अ०) वा । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ॥ (५) ॥ । वीयतेऽनेन । 'वीग-खादाँ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ॰ ३। १५०) ॥ (६) ॥ ।। भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (७) ॥ । भ्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) । '(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने मृतौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ मृलेनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वक्ने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥:॥ निर्विस्यते । अनेन वा । 'विश प्रवे-शने' (तु॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'ह-ल्य' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'निवेंशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥:॥ पण्यते। 'निसं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप्। 'पुंसि-' (३।३। ११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्थान्मूल्ये कार्षापणे

१-- मृतिरत्र पोपणमात्रम्-- इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ मुदी ॥

गळहे । क्रय्यशाकादिके चूतव्यवहारे सतौ धने' (इति मेदि नी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥ सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्धरुणात्मजा। गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥ मदिरा कश्यमद्ये अपि

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। सु अतीव रायन्खनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इस्रङ् । 'सुरा चषकमद्ययोः'। पुंलिङ्गिश्चिदिनेशे स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हलिनो वलस्य प्रिया ॥ (२) ॥:॥ हललङ्गम् । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०)। ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-ल्यतेऽनया वा । 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन् । 'हालः सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ॥ (३) ॥ शा परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥३॥ वरुणाल-योऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥ ॥ गन्धेनोत्तमा । ग-न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१)॥ (६)॥*॥ प्रसीदति स्म । 'षद विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गल्य-र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्टानत्वम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ शा इं कामं राति 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥(८) ॥ अत्सतमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्प्रहणेऽचि' (६।३।१०१) । कदम्वरं नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्पण् । कदम्ये जातो रसः । 'तत्र जातः' (४।३।५३) इत्यण् । कादम्वं राति वा । कः (३।२। ३)। 'गौरादिः' (४।१।४१)। 'काद्मवरस्तु दध्यमे मय-भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (९) ॥ ॥ भागुरिमते टापि 'परिसृता'। यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । 'स गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'परिस्नृता स्त्री वारुण्यां स्वने स्यादिभ-धेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥:॥ मायखनया। 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'इपिमदिमुदि-' (उ० १।५१) इ-खादिना किरच् ॥ (११) ॥ ॥ कस्यते । अनेन वा । 'कश) बाहुलकाद्यः । 'मद्याश्वमध्ययोः कर्यम्' इति रन्तिदेवः । 'कद्म्याक्षिषु कद्याहें स्यात्झीवं मद्याश्वमद्य-योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥≉॥ माद्यन्लनेन । 'गदमदचर-' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥:॥ त्रयो-दश 'मद्यसामान्यस्य'॥

अवदंशस्तु भक्षणम्। अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)।

कमीण घल (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

दिवति ॥ ग्रुन्यते । 'ग्रुन गतो' (तु० प० से०) । 'त्रम-न्ताट्टः' (उ० १।११२) । 'ग्रुण्डा पानग्रहे मता । (अप्य-म्युहिस्तनी वेश्याहिस्तहस्तमुराष्ठ्र च' इति मेदिनी) । '(श्रु-ण्डापि जलहिस्तन्यां मदिराकरिहस्तयोः । निलन्यां वारयो-षायां श्रुण्डस्तु मदिनिक्षरे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ पिव-न्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'अधिकरणे त्युट्' (३।३।१९७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'मद्यग्रहस्य'॥

मधुवारा मधुक्रयाः ॥ ४० ॥
सेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥
मध्वासचो माधवको मधु माईक्रिमद्वयोः ।

मेति॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः॥ (१)॥ ॥ मधुना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो वुज्' (४।३।११८)॥
(२)॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'फलिपाटि—' (उ॰ १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे यये
ना तु मधुद्धमे । वसन्तदैस्थिभिचैत्रे स्याजीवसां तु योषिति'
इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥ ॥ सद्धीका द्राक्षा । तस्या विकारः। 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः'
(४।३।१४०) इत्यज् वा॥ ॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पउन्ति । तत्र पृषोदरादिलम्॥ (४)॥ ॥ अद्वयोः क्षीविमसर्थः॥ ॥ चलारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य'॥ स्वामी
तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इस्वाह ॥
मेरेयमासवः शिधुः

मायिति॥ मिरायां देशविशेषे ओषधीविशेषे वा मवम् । 'नवादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥॥। आसूयते । 'षुञ् अभिषये' (ला॰ उ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२)॥॥॥ शेरतेऽनेन । 'शोडो धुक्—' (उ॰४।३८) अर्धनादिः (२।४।३१) । 'पुंनपुंसकयोदांश्जीवातुस्थाणुशीधवः' इति जिनकाण्डशेषः ॥ (३)॥॥॥ यवपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्तरपक्तरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्'इति माधवः । तथापि भेदमनाद्योक्तम् ॥॥॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदिति ॥ मेयति । 'निमिदा सहने' (दि॰ प॰ से॰) । 'वुन् कुनादिभ्यः--' (उ॰ ५।३५) ॥ (१) ॥॥॥ मृशं गलति, गेल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) यङ्खुगन्तादच् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'वीर्घोऽकितः' (७।४।८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्वमे । मेदके पिष्टमये च (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥ द्वे 'सुराकल्कस्य'॥

संघानं स्याद्भिपवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।११३)। मावे (३।३।११५) वा । 'संधानं स्यादिमपवे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ अभिषृयते । 'प्रुच् अभिपवे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। भावे वा । 'मवेद्भिपवः म्नाने मयसंथानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे आम्रादिसंधानस्य'॥

किण्वं पुंसि तु नम्रहः।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'उल्वादयथ' (उ॰ ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा। 'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ ह्वानम् , ह्यते वा। 'ह्वेज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। संपदादि किप् (वा॰ ३।३।१०८)। नमस्य हूः॥ (२)॥ ॥ ह्वे 'नानाद्रव्यकृतः सुरावीजस्य'॥ —मत्तनमकृताह्वानस्य—इस्वन्ये

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारेण कियया उत्तरः ।-'कारोत्तमः-' इति खामी ॥ (१) ॥ ॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'सुरा-मण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्टिका ॥ ४२॥

आपेति ॥ आ संभूय पियन्त्यत्र । त्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ शा पानस्य गोष्टी । स्तार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चन्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कुन् (उ॰२।३२) । 'चषकोऽली सुरापात्रे मद्यमद्यप्रमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम्।

सेति ॥ सियते 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'तुन् कृवादिभ्यः' (उ॰ ५।३५)। 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनो-मंद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यल्ली । 'सरकं वा ना नुतर्पो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ ॥ अनुतर्पणम् । अनेन वा । 'वितृपा पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ ॥ घवि (३।३।१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'वपकश्चानुतर्षेश्व सरक्थ' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सद्यपानस्य' । — चत्वारि 'मद्य-पानपात्रस्य'— इति मुकुटः ॥

धूतोंऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूतों यूतकृत्समाः॥ ४३॥

िवति ॥ धूर्वति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'हिंसिमृप्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । 'राह्रोपः' (६।४।
२१)। 'धूर्ते तु खण्डलवणे धत्तुरे ना विटे त्रिष्ठु' (इति से-दिनी)। 'ध्रार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धानु गतौ' (भ्वा॰

१---कर्मण्यचोऽप्राप्त्या चिन्त्यमिदम् ॥

स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओलस्जी ब्रीडे' (तु॰ आ॰ सै॰) । 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) ॥ (१) ॥॥ प्रति प्रतिनिधिभवति । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

समिका चूतकारकाः।

सिति ॥ सभाद्यतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५१२११६) ठन् । 'सभा द्यूतं सभाग्रहम्' इति स्द्रः ॥ (१) ॥*॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३१२११) । स्वार्थे कन् । (ज्ञा॰ ५१४१५) । ज्वुलि (३१९११३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥ द्युतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

ह्यिति ॥ देवनम् । 'दिवु कीडादौ' (दि॰ प॰ से॰)।
भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्त्रस्थाम् । मतुप् (५।२।९४) । लोकात्स्रीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपो' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो गलहोऽस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतकीडनस्य' ॥
पणोऽक्षेष् ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥ (१) ॥॥। ग्रुह्मते अनेन । 'ग्रुह्म आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हरुश्च' (३।३।११८) इति घः । 'हरुश्च' (३।३।११८) इति घः । यहाते वा । 'अक्षेषु ग्रुह्मः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ हे 'ब्रूते खाप्यमानस्य'॥

अक्षास्तु दैवनाः पाशकाश्च ते।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षु व्याप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (१।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-

रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्वे विभीतकतराविष । चके कर्षे पुमान् क्षीवं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) । (१) ॥॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा—' (३।३।११७) इति त्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्षीडयोरिष । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥॥॥ पाशयति । 'पश वन्धे' चुरादिः । ज्युल् (३।१।१३३) । कृत् (उ० २।३२) वा ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥ परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम्। 'णीव्' (भ्वा॰उ॰ अ॰) 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घन् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'शारीणां समन्तान्त्रयनस्य' ॥ अष्टापदं शारिफलम्

अप्रेति ॥ पञ्जो पञ्जो अप्रो पदान्यस्य । 'अप्रनः संज्ञा-याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमिक्षयाम् । 'अ-प्रापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च (अप्रापदी च-न्द्रमळ्यां शरमे मर्कटे पुमान्) इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ शारीणां फलं पटः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्थात्फलके न्युष्टिला-मयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ 'शारीणां खेलनाधार-पट्टस्य' द्वे ॥ प्राणिचृतं समाह्नयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाहूय-न्तेऽत्र । 'ह्वेज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'गुंसि-' (३।३।११८) इति घः । वाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूतस्य' ॥ सर्वेलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः॥ ४६॥ ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्धा लिङ्गान्तरेऽपि ते।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार— मार्दक्षिक—वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिक्षित्रे पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्धम्यीत्तद्योगवशात्तेषामन्यतो-ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सल्यामन्यत्र स्त्रियां क्ष्णेवे चोहनीयाः । यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,' इल्यादि । येऽप्य-यौगिकाः करण—मालिक—कुम्मकारादयः, ते जातिवचनला-च्छ्द्रादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इल्यादिना क्षीषि लिङ्कान्तरे स्रीलिङ्गे क्षीयत्वेऽपि वोद्धत्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम्॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एच समर्थितः॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकु-मारश्रीकीर्तिसिहाइया श्रीमहोजिदीक्षितात्मजश्रीमानु-जीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्विती-यः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

तृतीयं काण्डम्।

विशेष्यनिष्टैः संकीर्णैर्नानार्थेरव्ययैरिप । लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः, संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संवध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका-इ-स्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराचैर्यद्विशेष्यं यादशैः प्रस्तुतं पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः॥२॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्राविभिः पर्वेयिल्लिक्संख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्राविरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तल्लिक्कन-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्रो, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्'। 'दण्डिनी स्त्री, द-ण्डिनो दाराः,दण्डि कलत्रम्'। 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्'॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥:॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥:॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धाश्यामलक्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥:॥ त्रीणि 'सभाग्यस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः।

मेति ॥ महतीच्छा यस ॥ (१) ॥*॥ 'आश्रयः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरिप' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिछाषस्य' ॥

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाचालुरन्यतस्याम्' (वारु ५।२।१२२) ॥ (१) ॥ ॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-लाविवक्षणात्र हृद्भावः ॥ ॥ 'सहृद्यः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुत्रीहिः ॥ (२) ॥ ॥ प्राणिमात्रस्य तथालादत्र प्रशस्तहृद्यपरत्वं हृद्यशब्दस्य ॥ ॥ है 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः॥३॥

मेति ॥ महाजुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥#॥ महाजुवमोऽस्य ॥ (२) ॥#॥ द्वे 'दुःसाध्यक्रत्येऽपि साधनपरस्य' ॥ प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातिशिक्षताः । वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सल्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचायच् (३।१।१३३) । क्मंणि घञ् (३।३।९९) वा 'एरजण्यन्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥॥। निपुणित ।
'पुण कर्मणि ग्रुमे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।१।
१३५) इति कः ॥ (२) ॥॥। अमि जानाति । 'आतश्रोपसमें'
(३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥॥॥(४) ॥॥॥ न्यम्नासीत् ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।
८९) इति पत्वम् ॥ (५) ॥॥। शिक्षा जातास्य । तारकादिः
(५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा॰
आ॰ से॰) । अकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) ॥ (६)
॥॥। विज्ञानं बुद्धः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञानं
नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानं
नेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्वा

१—'परजण्यन्तानाम्' इति द्वं वचनमनार्धम्—इतिं 'पर्च्' (३।३।५६) सत्रे केयटः ॥ विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेनदीव्यति-' (४।४।२) इलादिना ठक्—इल्साणि मुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'व्यव-हरति' इल्स्सानुपादानात् । 'किठनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽथोपादानेऽपि विज्ञानिकः' इल्पि ॥ (७) ॥॥॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥॥॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (९) ॥॥॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (९) ॥॥॥ कृतां कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (९) ॥॥॥ कृतां कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (९) ॥॥॥ कृतां कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) ॥ (९) ॥॥॥ कृतां कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।१९५) । प्रवाद्यन् (३।११३४) । णिजथं लक्षणा या । कौ शलति चालयति राज-कार्याणि । यद्वा 'कुः पापेषदर्थयोः' । कोः पापात् शलति युद्धिवैभवात् । 'कुशालः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तो च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥॥॥ दश 'कुशालस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

िवति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (जु॰ प॰ से॰) । 'अचो यत्' (३१९१९७) । 'पूज्यः श्वज्ञरवन्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'ऋहलोण्यंत्' (३१९१९२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्थान्तपूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पूज्यस्य'॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः।

सांशिति ॥ संशयमापनः । 'संशयमापनः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥ शा संशयमापनं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणाईस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामहीत । 'कडंगरदिक्षणाच्छ च' (५।१। ६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ दक्षिणामहीत । 'अहं पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अहंः' (३।१।१२) इसच् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य'॥ स्युवंदान्यस्थूळळक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचख' इति वदति। 'वदेरान्यः' (उ० ३११०४)। 'वदान्यो दानशौण्डे स्याचारुवादिनि वाष्य-वत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ स्थूलं कृटं लक्ष्यमस्य। स्थूलैमंहद्भिर्लक्ष्यते वा। कमंणि ण्यत् (३१२१२४)॥॥॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३१३१९९)॥ (२)॥॥॥ दाने शौण्डः। 'सप्तमी शौण्डैः' (२११४९) इति समासः। 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः॥ (३)॥॥॥ वहु प्रददाति। 'प्रे दाझः' (३१२१६) इति कः॥ (४)॥॥॥ वहु प्रददाति। 'प्रे दाझः' (३१२१६) इति कः॥ (४)॥॥॥ वहारि 'अतिदातः'॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्व (उ॰ १।

७९)। 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५। २।९४) 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् (८। २।६६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । सैमासान्तविधेरनिस्यत्वान्न कष् (५।४१९५३)। 'गोक्रियोः--' (१।२।४८) इति हस्तः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। सार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)॥ (१)॥॥॥ शास्त्रं वेति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शास्त्रविदः'॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी)। करणेश्वरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्धकः।

विति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसने शान्तिचते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥ स्॥ सम्प्रोति । 'ऋषु दृद्धौ' ('खा॰ प॰ से॰) जुल् (३। १।१३३) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः॥ ७॥

हेति ॥ हर्षति । 'ह्यु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ता-च्छील्य-' (३।२।१२९); इति चानश् । यत्तु—हष्यति— इति विग्रहीतं मुकुटेन । तत्र । दैवादिकलाच्छ्यनि सति 'ह-ध्यमाणः' इलापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः'॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं सनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२। ८०) इत्युद्गतमनस्कन्नतेष्च्छन्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः'॥

१—नाणिरम् । 'ब्यूती मूल्ये सरस्वलाम्' इति हैमादिकोषेषु 'यद्दाणिसद्दाणिनी' इत्यादि महाकिषप्रयोगेषु हस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु क्वेशोऽयं नाङ्गीकरणीय:॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थं च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'द्वदक्षभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मेपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्धू-तसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधदाने दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अलच् (उ॰ १।१०६) । 'सरलः पूति-काष्ठे नाथोदारावक्रयोक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ उ-त्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः। उद्येते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कर्मणि घल् (३।३।१९) वा। 'उदारो दातृमहतोदंक्षिणेऽप्यमिध्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'ऋज्वा-श्यस्य'॥

सुकलो दातृभोक्तरि॥८॥

खिति ॥ प्रकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ।'ईषदुः' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'दातृभोक्तोः' ॥ तत्परे प्रसितासकौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥॥॥ प्रासायि । 'षित्र् वन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । कर्मणि कः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥॥ असि । 'षज्ञ सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य'॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः।

इष्टेति ॥ इष्टश्वासावर्थश्व । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥॥॥ उद् उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) सुनोति वा 'षुत्र् अभिषवे' (स्वा॰ उ॰ अ॰)। विचि (३।२। ७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावः । किपि (३।२।०६)। आगम- शास्त्रास्यानेस्यत्वाद्धणाभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५)। यद्वा उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। मितद्वा- दित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किच् वा । किन (ज्ञापि॰ ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'इष्टार्थोस्यमचतः' ।—पञ्चापि तत्रप्रपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः॥ ९॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा॰ क्तः ॥ (१) ॥॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अकर्मत्वात् कर्तरि (३। ४।७२) क्तः ॥ (२) ॥॥ अख्यायि । 'ध्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) वा। क्तः (३।२। १०२)॥ (३)॥ ॥ अवेदि। 'विद्धु लाभे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'वित्तो भोगप्रलययोः' (८।२।५८) इति साधुः॥ (४)॥ ॥ व्यज्ञायि। 'ज्ञा अववोधने' (क्या॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) यद्वा विज्ञानाति। 'मतिवुद्धिन' (३।२।१८८) इति क्तः॥ (५)॥ ॥ व्यथ्रावि। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ ६)॥ ॥ पद) 'प्रसिद्धस्य'॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ।

ग्विति ॥ कृतमुचारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नामि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्मात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य'॥

इभ्य आख्यो धनी

इभ्य इति ॥ इममईति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः। यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि—' वा॰ (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेण्वां सहकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ आध्यायति । 'आतः—' (३।१।१३६) इति कः । पृष्वोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥ वहुधनस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वहुधनस्य'॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १०॥ अधिसूर्नायको नेता प्रसुः परिवृढोऽऽधिपः।

खेति ॥ खमसास्ति । 'सामिन्नैश्वरें' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ॰ आ॰ से॰) । 'स्थेश-' (३।२।१७५) इति वरच्। 'ईश्वरो मन्मथे शंमौ नाब्ये खा-मिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदि-न्यौ ॥ (२) ॥ ॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पा-तेर्डतिः' (उ॰ ४।५७) । 'पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥३॥ अधिमवति । 'सुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७९) इति किप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ज्वुल् (३।१।१३३)। 'ना-यको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणाविप इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'वि-प्रसंभ्य:-' (३।२।१८०) इति हुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवृंहति वा। 'बृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'प्रमौ परिवृद्धः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूळविभुजादिः (वा॰ ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्वन्सा ॥ (१॰) ॥*॥ दश 'अधिपतेः'॥

अधिकद्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋदिरस्य ।—'ऋधु वृधौ' (स्ना॰ प॰ से॰) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥॥॥ समृध्रोति स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (स्ता॰ प॰ से॰)। अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अतिसंपन्नस्य' ॥

कुटुम्बब्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्याद्भ्यागारिकस्तसिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । 'पृष्ट् व्यायामे' (तु॰ आ॰ अ॰) । अकमंकत्वात् क्तः, (३१४। ७२) । 'व्यापृतस्तक्णो युवा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताटुन्' (४१४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥॥॥ आधानमाधिः । 'उप-सर्गे' (३१३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'असा-दयः–' (वा॰ २१२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति बिगृद्ध—'उपसर्गे' (३१३।९२) इति किः— इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तारे किप्रल्यास्मरणात् । 'उपाधिर्धमंचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कुटुम्बव्यापृतस्य'॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः॥ १२॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥ ॥ सिंहं श्रेष्टं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥ एकम् 'सौंद्योंपेतस्य' ॥

निर्वायः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा।

निति ॥ निश्चयेन त्रियते । 'वृज् वरणे' (खा॰उ॰से॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥॥॥ 'निर्धार्यः' इति पाठे 'धृज् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ 'व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्'। तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥॥॥ एकं 'निःशङ्ककार्यकर्तुः'॥

अवाचि मुकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'मू' इति कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यन्तु—मूयते वध्यते वागस्य । 'मूङ् वन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुप्र-स्यानां कारकेषु विहित्तत्वात्संवन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदा-यात् प्रस्याभावाच । उक्तसूत्राभावाच । 'मूको दैसावा-ग्दीनेषु' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मूकस्य'॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥ अथेति ॥ जनति । 'जुः' सौत्रः । अन् (३।१।१३४) । मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवित प्रविश्वतीति । अच् (३१९१९३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तविप्रहारिपतृसंनिमस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३१३१५०) औचिलात् । 'मनोजविपतृसधर्माणः' इति नाममाला ॥॥ खामी तु—'मनोजवसः' चमसादिवत्—इलाह ॥ (१) ॥॥॥ पितेव सम्यग्विमाति ।
'भा दीसौ' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपस्मैं' (३१९१९३६)
इति कः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पितृसमस्य'॥

सत्क्रत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स क्कुदः।

सेति ॥ क्रोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) ।
'इगुपध-'(३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)।
यद्वा कवनम् । कूः । 'कूड् शब्दे' (तु॰ आ॰ से॰) ।
संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्मूः 'कीर्तिभूमिः' इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । 'दैप्
शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
'सुपि-' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्कारपूर्वं कन्यादानुः' ॥

लक्ष्मीवांलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)॥॥॥ 'लक्ष्म्या अ च' । (ग० ५।२।१००) इति 'पामादित्वानः' अत्वंच। 'लक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सारस्यामि योषिति । रामभ्रातिर पुंसि स्यात्सश्रीके चामिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ श्रीरस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥॥॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'स्त्रीलः' इत्यपि ॥ (३) ॥॥॥ मतुव् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'श्रीमतः' ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४॥

स्तीति ॥ सिद्धति स्म । 'सिह प्रीतो' (दि॰ प॰ अ॰) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वा द्वह-' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥॥॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' (इति मेदिनी)। वत्से पुत्रादिसेहपात्रेऽभिछाषोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्याम्-' (५।२।९८) इति छच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वत्सळस्य' ॥

स्याइयाञ्जः कारुणिकः कृपाञ्जः सूरतः समाः।

स्येति ॥ "स्पृहिगृहि—' (३।२।१५८) इलाछच् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ करुणा शिलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ कृपां लाति । मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१८० इः ॥ (३) ॥ ॥ शोभन उः शंभुः । सूः । खि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सुरमते । 'सौ रमेः को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ॰ ५।१४) । यत्तु—'तातपलितसूरताः' इति रमेः

१—'मनोजवाः' सान्तोऽपि । 'मनोजवसा' इति पीयूप-

कः दीर्घथ—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पश्चपाद्या-दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥॥ चलारि 'दयालोः' ॥ स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः॥ १५॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥ अ-पगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाष्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (२) ॥ ॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ॰ आ॰ से॰) । 'सुप्यजातौ--' (३।२।७८) इति णिनिः । 'सादीरेरिणोः' (वा॰ ६।१।८९) इति षृद्धिः ॥ (३) ॥ ॥ सः छन्दोऽभिळापो यस्य ॥ (४) ॥ ॥ निष्कान्तोऽवम्रहान्त्रियमात् । 'निराद्यः--' (वा॰ २। २।१८) इति समासः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य'॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परत्तन्त्रं प्रधानं यस ॥ (१) ॥ ।। परस्मिन्नि । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१४०) इति समासः । 'अषडक्ष-' (५। ४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीत-म् । तत्र । शौण्डादिष्वधिपाठवैयथ्यापातात् ॥ (२) ॥ ॥ ।। परः स्वाम्यस्यात्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥ ॥ ।। नाथो-ऽस्यात्ति ॥ (४) ॥ ॥ ।। चत्वारि 'प्रतस्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अर्थिति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२। १८) इति समासः । अधि उपिर, इनोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥ ॥ ।। निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः । 'घन्नधें कः' (वा० ३।३। ५८) ॥ (२) ॥ ॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।०२) क्तः ॥ (३) ॥ ॥ ॥ न सः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥ ॥ गृह्यते । 'प्रह उपादाने' (क्रया० उ० से०) । 'पदास्वैरि—' (३।१।११९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निप्नके छेके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥ एके तु नविभः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्वहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) । क्षिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥ ॥ वहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । किंयत्तद्वहुज्वज्विधानम्' (वा॰ ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां वहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'वहुकरी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥
(२) ॥ ॥ द्वे 'मुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरिक्रयः।

दीति ॥ 'स्त्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥ विरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतिविलस्वेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्थात्

जिति ॥ जालयित, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे' (जु॰ प॰ से॰)। वाहुलकान्मः ।—धूमवन् मः—इति मु-कुटस्तु चिन्लः। 'इपियुधि—' (उ॰ १।४५) इति सूत्रे जले-रप्रहणात्। धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तं युक्तत्वा-च । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः॥ (१)॥॥॥ असमीक्ष्यविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३। २।७८) इति णिनिः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अविचारिणः'॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः॥ १७॥

क्किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽक-भण्यमूर्वयोः' इति मेदिनी)॥(१)॥॥एकं 'मन्दक्रियस्य'॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

केति ॥ कमंसु क्षमः ॥ (१) ॥ ॥ 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥ ॥ कमंणे कियाये अलं समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा॰ २।४।२६) इति परविष्ठ- क्षनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा॰ २।२।१८) इति वा । 'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्रिया- करणे समर्थस्य'॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः।

क्रीति ॥ कियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥(१) ॥॥॥ एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कार्भः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कमं शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) वा । स्त्रियां कामी ॥ (१) ॥ । (२) ॥ ॥ द्वे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य'॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८॥

केति ॥ कर्मणि श्ररः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (१) ॥ । 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्प' ॥

भरण्यभुक्षमेकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुक्के । किप् (३।२।७६) ॥ ॥ कि-वित् 'कर्भण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥ ॥ कर्म करोति । 'कर्मणि सतौ' (३।२।२२) इतिः टः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं श्रूद्रवर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमन्दितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रयः।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ।। ।। 'तिक्रयः कर्मकारिकयः' 'अधतिकयः' इसर्यः ॥ ॥ ।। 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपंति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्ययें' (वा॰ २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमीस-मासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिद्य स्ना-तस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९॥

आमीति ॥ आमिषमश्राति । 'अश भोजने' (श्या॰ प॰ से॰)। 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ । 'गुष्कली ग्रुष्कली ग्रुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामित्त । 'शेषे' (४।२।९२) इलण् । खामी तु 'शाष्कलः' इति पठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ॥ संज्ञापूर्वकला-इष्ट्यभावोऽपि । 'गुष्कलः ग्रुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशि-नि' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ हु 'मांसाशिनः'॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः।

विविति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥ ॥ श्रुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । 'वसतिश्चयोः-' (७।२।५२) इतीट् ॥ (२) ॥ ॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि 'छुड्सनोर्घस्छ' (२।४। ३७) । 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥ ॥ अश-नस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साष्टः । अश-नाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥ ॥ च-त्वारि 'श्चरियतस्य' ॥

परान्नः परिपण्डादः

पेति ॥ परस्यात्रम् । परात्रं नित्यमस्य । 'अर्श्वआदिभ्यो-ऽच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवन' इति ध-रणिः । परस्य पिण्डम् । तदत्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ॥*॥ द्वे 'पराञ्चजीवनस्य'॥

भक्षको घसारोऽद्वरः॥ २०॥

मेति ॥ मक्षयति । 'मक्ष अदने' (चु॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्लः अदने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'स्घस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मक्षणपरस्य' ॥

आष्तः स्यादौदरिको विजिगीषाविवार्जिते।

अधित ॥ आदेवीत् । अक्यंकत्वात् कः (३।४। ७२)। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।९५) इति नेट् ॥ (१) ॥॥ उदरे प्रसितः । 'उदराहुगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥॥ दे 'औदरिकस्य'॥

डमौ त्वात्मंमरिः कुक्षिंमरिः स्वोद्रपूरके ॥२१॥

विति ॥ आत्मानं कुर्क्षि च विभिति । 'फलेमहिरात्मंभ-रिख' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('मृत्रः कुक्ष्यात्मनोर्भुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२) ॥ ॥ दे 'स्वोद्रपूरकस्य'॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सिति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वान्न-' (५१२१९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तं शीलमस्य । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नमक्षकस्य' ॥

गृधुस्तु गर्धनः।

लुब्घोऽभिलाषुकस्तृष्णेक्

मिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृधु अभिकाङ्कायाम्' (दि॰ प॰ से॰) 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्षुः ॥ (१) ॥ ॥ 'जुचङ्कम्य-' (३।२१५०) इति युच् ॥ (२) ॥ ॥ छुभ्यति । 'छुम गार्थ्ये' (दि॰ प॰ से॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्षः । 'जुब्ध आकाङ्किण व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ ॥ अभिल्प्यति । 'लप कान्तौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'लपपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युकच् ॥ (४) ॥ ॥ गृष्यति । 'नितृष पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । 'खपितृषोर्नजिङ्' (३।२। १७२) ॥ (५) ॥ ॥ । ॥ । ।

समो लोजुपलोजुमौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गहिंतं छम्पति । 'छुपू छेदे' (तु॰ उ॰ अ॰) 'छपसद-' (३।१।२४) इति यङ्न्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ अ। यशं छम्यति । 'छम गाध्ये' (दि॰ प॰ से॰) । 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङ्न्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ अ। द्वे 'अतिलुब्धस्य'॥

उन्मद्स्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥ ॥ किवत् 'सो-न्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्ग-त्वान्मनेर्धेष् ॥ ॥ स अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥ ॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृष्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थलात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः। 'समुद्धतं समुद्रीणेंऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१—-तृष्णाशब्दात्-'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्य-न्तात् ण्बुलि (३।१।१३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वे-धरः—इति सुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः

मेति॥ माद्यति। 'गस्थर्था-' (३।४।७२) इति मदेः काः 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ शुण्डायां पानागारे भवः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'शौण्डो मते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रि-याम्' इति विश्वमेदिन्यो॥ (२) ॥ ॥ उद्गतः कट आवरण-मावारको वास्य। यद्वा उद्गतमदवृत्तेरुच्छन्दात् खार्थे 'संप्रोत्दश्व' (५।२।२९) इति कटच्। 'उत्कटस्तीत्रमत्तयोः' इति हैमः॥ (३) ॥ ॥ क्षीवते स्म। 'क्षीवृ मदे' (भवा॰ आ॰ से॰)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२)। 'अनुपसर्गात्-' (८।२।५५) इति साधः। कः (३।१।१३५) वा॥ ॥ नान्तोऽप्ययम्। 'क्षीवाणौ समयुध्यत' इति व्यासप्रयोगात्। तत्र वाहुलकात् कनिन्॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य'॥ कामुके कमितानुकः॥ २३॥

कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'ल्लपतपद-' (३१२१९५४) इत्युक्तम् । 'कामुकः कमनेऽशो-कपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥॥॥ णिङ्यमावे च तृच् (३१११९३३) ॥ (५) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५१२१७४) इति साधुः ॥ (३) ॥॥॥ 'न-मिकम्प-' (३१२१९६०) इति रंः ॥ (४) ॥॥॥ अमि कामयते । 'अनुकामिका-' (५१२१७४) इति साधुः । 'अभी-कः कामुके कूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥॥ (९) ॥॥॥ 'अनुदात्ततश्च-' (३१२१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽमिरूपेऽशोकपादपे' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥॥ णिङन्ताद्युच् (उ०२१७८) ॥ (८) ॥॥॥ नव 'कामुकस्य'॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः॥ २४॥

वीति ॥ विघातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३१९१९७) । 'ईयति' (६१४१६५) । गुणः (७१३१८४) ॥ (१) ॥ ॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं प्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्ल-थां-' (३१४१७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६१३१९) इत्यकुक् ॥ (३) ॥ ॥ आशृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचायच् (३१९१९३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्षेशें च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'प्रवृत्तिनवृत्त्योविधातुं शक्यस्य' ॥

वद्यः प्रणेयः

. चेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७)॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य'॥

निभृतविनीतप्रथिताः समाः।

नीति ॥ नितरामभारि । 'मृञ् भरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ व्यनायि। 'णीञ्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'विनीतस्तु निम्देते निर्जितेन्द्रिये। वाणिजे साधुवाह्यस्ये विनयप्राहिते हिते' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ प्रथममश्रायि गुणैः। 'श्रिञ् सेवायम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'विनययुक्तस्य'॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

श्चिति ॥ धृष्णोति स्म । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (सा॰ प॰ से॰)। 'गल्पर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'धृषिशसी-' (७।२।१९) 'इतीडमावः'॥ (१)॥॥॥ 'धृषेश्च' इति निजङ्॥॥॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति कुः॥ (२)॥॥॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य। विरुद्धमयासीद्वा। 'गल्पर्था-' (३।४।७२) इति क्तः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'निर्द्धज्जस्य'॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५॥

प्रेति ॥ प्रगल्मते । 'गल्म धाष्ट्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
पवायच् (३।९।९३४) ॥ (९) ॥॥ प्रतिमानम् । 'आतख-' (३।३।९०६) इखङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति छहः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥॥ द्रे
'प्रत्युत्पन्नमतेः'॥

स्यादभृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमहीति । 'शालीनकौपीने-' (५।२। २०) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सल्जस्य'॥

विलक्षो विसायान्विते।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयित 'लक्ष आलोचने' (भ्वा॰ आ॰से॰)। अच् (३।९।९३४)॥ (१)॥*॥ विसयेनाव्यें-णान्वितः॥ (२)॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य'॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥ श ईषत्तरित । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥ अस्त्रो भीक्भीक्कभीलुकाः ॥२६॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰) । 'त्रसिग्रिघे' (३।२।१४०) इति क्षुः॥ (१) ॥*॥ बि-मेति । 'विभी मये' (जु॰ प॰ अ॰) । 'भियः कुक्कुकनौ' (३।२।१७४) । 'क्रुकन्निप' (वा॰ ३।२।१७४) । 'भीरुरातें

१—'धृषेश्वेति वाच्यम्' इति काश्चिकादौ—इति सिद्धान्त-कौमुदी॥ त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोपिति योषिति' इति विश्वमेदिन्या ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥०॥ चलारे 'भयशीलस्य' ॥ आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते। 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा॰ आ० से०)। 'सनाशंसिक्षः-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥ शा 'तृन्' (३।२।९'३५) ॥ (२) ॥ शा हे 'इष्टार्थप्रा-प्तीच्छोः'॥

गृहयालुर्प्रहीतरि।

त्रिति ॥ गृहयति । 'गृह प्रहणे' चुरादावदन्तः 'स्पृहिगृ-हि-' (३।२।१५८) इलाछच् 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥ ।।। (गृहाति) । 'प्रह उपादाने' (क्या॰ ड॰ से॰)। 'तृन्' (३।२।१३५) । 'प्रहोऽलिटि-' (७१२१३७) इतीटो दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥ श्रद्धालः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्दधाति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इलाछच् ॥ (१) ॥ ।।। एकम् 'श्रद्धालोः ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु॰ उ॰ से॰) । आछ-च् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥०॥ (भौवादिकात्) 'लपपत-' (३।२।१५४) इत्युक्तज् ॥ (२) ॥ः॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥ लजाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लजा शीलमस्य ॥ (१) ॥:॥ अपत्रपते । 'अ-लंकुज्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'लजा-शीलस्य'॥

वन्दारुरिभवादके।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्थोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'शुवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥ ॥ अभिवा-दयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्द्नरी-लस्य'॥

शरारुघांतुको हिस्रः

शेति ॥ ग्रणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥:।। हन्ति । 'लघपत-' (३। २।१५४) इत्युक्त्यु ॥ (२) ॥३॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसाया-म्' (रु॰ प॰ से॰)। 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः। 'हिसा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्वातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वधिष्णुश्च वर्धनः॥ २८॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौं' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अ-लंकुन्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥≈॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तका' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इ-ष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥÷॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य'॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकुन्-' (३।२। १३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मिड भूषाः याम्' (भ्वा० प० से०) । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्व' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥ भृष्णुभविष्णुभविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्रहुः' (३।२ १३९) चाद्भवः ॥ (१) ॥ अ। 'भुवश्व' (३।२।१३८) इती-ष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य'॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ॥ २९॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'अलंकुञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१)॥ श। 'अनुदात्तेतश्व' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्रे **'वर्तनशीलस्य' ॥** निराकरिष्णुः क्षिप्तः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'त्रसिः ग्रिंथ–' (३।२।१४०) इति कुः ॥ (२) ॥፨॥ द्वे **'निराकर**ः णशीलस्य'॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्णः ॥ (१) ॥ ॥ मेद-नशीलः । 'लिमिदा स्नेहने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मझमा स-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निविड-क्षिग्धस्य'॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥**३॥ वैद-**नशीलः । 'विदिभिदि-' (३।२।१६२) ॥ ॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥:॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः॥ ३०॥

वीति ॥ विकसति । 'कंस गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'वौ कपलस-' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तां' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२। ११५) वा ॥ (१) ॥ ॥ 'स्थेशमास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१-इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'मुव इट्प्रति-षंधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विस्तवरो विस्मरः प्रसारी च विसारिणि।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'स गताँ' (भ्या॰ प॰ अ॰) । 'इण्नश्जि—' (३।२।१६३) इति करप् 'इखस्य—' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥॥ 'सघस्य—' (३।२।१६०) इति कम-रच् ॥ (२) ॥॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप—' (३।२।१४५) इति विनुण् ॥ (३) ॥॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिश्वः क्षमिता क्षमी॥३१

सिति ॥ सहनशीलः । 'यह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अलंक्ज्-' (३१२११६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ ॥ 'अनुदा-तेतश्च' (३१२११४९) इति युच् ॥ (१) ॥ ॥ समणशीलः । 'सम् सहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'तृन्' (३१२११६५)॥ (३) ॥ ॥। तिजेः समायाम् । 'गुप्ताच्किज्ञः--' (३१२१५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३१२११६८) इत्युः ॥ (४) ॥ ॥ तृनः 'स्वरति-' (७१२४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥ ॥ तृनः 'स्वरति-' (३१२१४१) इति चिनुण् ॥ (६) ॥ ॥ वृद्धिसहनशीलस्य'॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

कविति ॥ कोधनशीलः 'कुध कोपे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'कुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥ शा न मर्ष-शीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥ शा अवस्यं कुप्यति । 'आवस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥ शा त्रीणि 'कोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः।

चेति ॥ चण्डते । 'चिंड कोपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पंचायच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीत्रे दैलविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धन-हरीशङ्कपुष्प्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अल्पन्तं कु-ण्यति । 'कुधमण्डार्थेभ्यथ्व' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य'॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जाग्र निद्राक्षये' (अ० प० सै०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥॥॥ 'तृन्' (३। २।१६५) ॥ (१) ॥॥ दे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः॥ ३२॥

चिति ॥ घूणंते स्म । 'घूणं भ्रमणे' (भ्वा०आ०से०)। 'गल्यथां--' (३१४१७२) इति क्तः । घूणां जातास्म, इति वा। तारकादिः (५१२१३६) ॥ (१)॥॥॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३१९१९१) । प्रचलायते स्म । 'ग-ल्यथां--' (३१४१७२) इति क्तः । प्रचलाया जातास्य, इति वा॥ (२)॥॥। द्वे 'संजातघूणस्य'॥

स्वप्रक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'निष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्विपतृषोर्नजिङ्' (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ शयनशीलः 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङ्थ' (वा० ३।२।१५८) इलालुच् । 'शयालुः स्वादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि-' (३।२।१५८) इलालुच् ॥ (३) ॥ ॥ शीण 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समी।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः 'संयोगादेः--' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥ ॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) कः 'निष्ठा शीङ्--' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्ख्यः पराचीनः

पेति ॥ पराश्रखनिभमुखो भवति । 'अश्रु गतिपूजनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥॥ 'विमापाञ्चः-' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥॥ हे 'विमुखस्य'॥

स्यादवाङप्यघोमुखः॥ ३३॥

स्पति ॥ अवाबलधोमुखो भवति । किन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्प ॥(२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य'॥ देवानश्चति देवद्यङ

द्यिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इल्राद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानुचर्तिनः' ॥

विष्वद्यङ् विष्वगञ्जति।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विश्वद्यङ्) तालव्यमध्यश्र॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाञ्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सिंधः' (६।३।९५) । स्त्रियां सधीची॥ (१) ॥÷॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४॥

स इति ॥ 'तिरसित्तर्यलोपे'। (६।३।९४) ॥ (१) ॥≠॥ एकं 'वर्क्त गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰प॰ से॰)। पचायच् (३।९।९३४) ॥ (१) ॥॥॥ 'चिरचिलि-' (वा॰ ६। ९।९२) इति द्विलादि ॥ (२) ॥॥॥ विक्तः । 'वच भाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'तृन्' (३।२।९३५)। 'चक्ता तु पण्डि-तेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यमिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥(३)॥॥॥ त्रीणि 'वक्तः'॥

वागीशो वाक्पतिः समी।

वैति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५॥

विति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्विक्पर्य-ग्रः-' (वा॰ ६१३१९) इत्यञ्जक् । तत्र पद्धः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ अश्वत्ता वागस्य । 'वाचो ग्रिमनिः' (५१२१९२४) । 'वाग्ग्मी पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ कुर्वादिष्ठ (ग॰ ४१९१९५९) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३) ॥ ॥ अति विक्त । साधुकारिणि 'तृन्' (३१२१९३५) । तृच् (३१९१२३) वा ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'वावदूकस्य' ॥ स्याज्जल्याकस्तु वाचालो वाचाटो वहुगहीवाकु ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'जल्पिक्स-' (३।२।१५५) इति षाकन् । पित्वात् क्षियां डीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ बहुमाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा॰ ५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बहुगर्ह्यमाषिणः' ॥

दुर्शुखे मुखरावद्रमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः किपिभिन्नाग-मिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मु-खशब्दो छक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥॥॥ न वदं नियमि-तं मुखमस्य ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्तः प्रियंवदे ॥ ३६॥

रोति ॥ शक्कोति । 'शक्तृ शक्तौ' (खा॰ प॰ अ॰) । 'मू-इ्शक्यविभ्यः इः' (उ॰ ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं वद-ति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रियवादिनः' ॥

. लोइलः स्यादस्फुटवाग्

लिति ॥ लोहनम् । 'लुह गाध्यें' इति बोपदैवः । मार्वे घन् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽन्तप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा रोहयतेर्वाहुलकादलच् । किपिलिकादिस्वात् (वा॰ ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः राङ्कलाधार्येऽव्यक्तवा-विनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥॥॥ न स्कुटा वागस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः'॥

गर्श्ववादी तु कद्वदः।

गेति ॥ गर्धं वदति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्व' (६।३। १०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥ समी कुवादकुचरी

सेति ॥ कृत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ कृत्सितं चर-ति । अव् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कुकथनशी-रुस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः॥ ३७॥

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः खरो यस ॥ (१) ॥ ॥ अप्र-शस्तः खरो यस ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'काकादिवद्रूक्षस्वरस्य'॥ रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'च-लनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-नशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) युच् (३। ३।१४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति वदिणिनिः ॥ (१) ॥ ॥ नान्दीं करोति वदित 'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति दः ॥ (२)॥ ॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-र्थसात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीत्येते' इति भरतः ॥ ॥ 'नादकाद्ये मङ्गलार्थं भर्यादिवादकस्य' द्वे ॥ जडोऽक्षे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प-चायच् (३।१।१३४) । डल्योरमेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुख-दुःखं वा न वेति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसं-इकः पुरुषः' 'जडा लियाम् । ग्रूकशिम्न्यां हिमश्रसमूका-प्रजेषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इग्रुप-घ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥ एडमुकस्त वक्तं श्लोतुमशिक्षिते ॥ ३८॥

एडेति ॥ एडो विधरश्वासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-छिङ्गः स्माच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अ-नेडमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इसर्थः । 'त्रिछिङ्गोऽनेडमूकः स्माच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रमसः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्चवणयोरनहेस्य'॥

तूर्णीशीलस्तु तूप्णीकः

त्विति ॥ तूर्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-लोपश्च' (वा॰ ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणों हस्तः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यंथा ठमेव विद्य्यात् ।—'शी-लम्' (४।४।६१) इति ठिकं 'अव्ययानाम्-' (वा॰ ६।४। १४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुदः । तेत्र । क-

१—डीप्डीपोः फलाभेदं वदता स्वरक्रतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेम पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकंत्वेन वृद्धभावस्य स्वयमप्य-ङ्गीकृतत्वादिकिचित्करं चं॥

विधानस्य सरार्थत्वात् । ठिक उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्त-ताप्रसङ्गाच । वृद्धि (७।२।१९८) प्रसङ्गाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनशीलस्य' ॥

नय्रोऽवासा दिगम्बरः।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी ब्रीडे' (यु॰ आ॰से॰)। अकर्मकलात् क्तः । (३।४।७२)। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'नग्नो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥ न वासोऽस्य॥ (२)॥॥॥ दिगेवाम्वरं यस्य। 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽघने तमसि शंकरे' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'नग्नस्य'॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा॰प॰से॰)।
ण्यन्तः । कः (३।२।९०२)॥ (१)॥॥॥ अवकृष्यते स्म ।
'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२)॥
(२)॥॥॥ द्वे 'निष्काशितस्य'॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः॥ ३९॥

अपेति ॥ अपष्वस्यते सा । 'ध्वंस अधःसंसने, गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'अपध्वस्तः परि सक्ते निन्दितेऽप्यवचूणिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'धिकृतस्य'॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्नो यस ॥ अ॥ 'आत्तगन्धः' इति पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संवन्धे छेशगर्वयोः' इति विश्वः । 'गन्धो गर्नो छवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ ॥ अभिभूयते सम । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गर्वाह्वस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समी।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु॰ उ॰ अ॰) ष्यन्तः ॥ । 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) इति घातुः ॥ (१) ॥ । ॥ ॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) ॥ (२) ॥ । । । । । हे 'धना-दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः। प्रदापितस्य धनादेवां ॥ प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४०

प्रेति ॥ प्रसादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । क्तः (वा॰ ३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ । निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) 'निरस्तः प्रेषितशरे संस्यक्ते लरितोदिते । निष्ट्यूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ प्रसाख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰) । चिक्षक्तदेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ । निराकारि । कृष् (त॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'प्रत्याख्यातस्य'॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । कः (३।२।१२) । 'निकृतं विप्र-लब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)॥*॥ विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वश्चितः।

बीति ॥ विप्रलभ्यते सा। 'डुलभष् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥। 'वज्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ण्यन्तः। वश्चयते सा। क्तः (३।२।१०२)॥॥ ॥॥ (२) द्वे 'वश्चितस्य'॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हतश्च सः॥ ४१॥

मेति ॥ मनो हतं यस ॥ (१) ॥ ॥ प्रति हन्यते स । कः (३।२।१०२) । 'मवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ प्रतिवध्यते स । 'वन्ध वन्धने' (अया॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ हन्यते सा । कः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कृतमनोमक्स्य'॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते सा। 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ .अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'अतिक्षिप्तः प्रणिहिते कृत्सि-ते भित्तिते त्रिष्ठु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ प्रस्कष्ति । 'प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पर्धकं त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)। ('प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते' इति विश्वः)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य'॥

बद्धे कीलितसंयतौ।

बेति ॥ वध्यते सा । 'वन्ध वन्धने' (क्रया॰ प॰ अ॰) क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते सा । 'कील वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-म्यते सा । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते सा। 'पद गती' (दि॰ आ॰ अ॰)।
कः (३।२।१०२)। 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यिलक्वकः' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥(१)॥॥॥ आपदं प्राप्तः॥(२)॥॥॥ हे 'आपद्गस्तस्य'॥

कांदिशीको भयद्वतः ॥ ४२॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इखाह । 'तदाहेति माशन्दा-दिभ्यः' (वा॰ ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्कन्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावधनन्तात् मलर्थं इनिः (५।२।११५)। कन्दी । 'शीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-पञ्चवित-प्रतिहत-प्रतिक्षिप्तशब्दरूपम्— इति भाति ॥

सेचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। भावे घळ् (३।३।१८)। शीकः क्षरणार्थलादश्रुपाते वर्तते । वैक्रव्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दि-शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (१) ॥ अबुद्धवत् । 'ह गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि कः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पश्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भयेन पछायि-तस्य'॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। प्यन्तः । कः (३।२।१०२)। आक्षारो मैथुनं प्रला-कोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ii (१) ॥:।। 'आरितः साविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (जरा११५) इति नेट् । 'धृषिशसी-' (जरा१९) इति वा ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादृषितस्य'॥

संकसुकोऽस्थिरे।

समिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्वा॰ पं॰ से॰)। 'समि कस उकन्' (उ॰ २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्, उक् चागमः--इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥≈॥ न स्थिरः ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनातींपरकी ही

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥ ॥ उपरज्यते स्म । 'रज रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुअस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य'॥

विहस्तव्याकुली समी ॥ ४३॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । 'चिहस्तस्तु विह्वले पण्ड-केंद्रकरें' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ व्याकोलति । 'कुल संस्ला-ने वन्धुषु च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यताश्-न्यस्य'॥

विक्रवो विह्नलः

वीति ॥ विक्रवते । 'क्रुङ् गताँ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्नलति । 'ह्नल चलने' (म्बा॰ प॰ से॰) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥≑॥ द्वे 'साङ्गान्येव धारयितुमराकस्य'॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्ट्रष्टधीः।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ०प०से) । अच् (३।१।१३४)। 'विवश्रिष्यवस्यात्मारिष्टदुष्टिथयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ । अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा थी- । रस्वामी ॥

र्यस्य ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषित-मतेः'॥ करयः कशाहे

केति ॥ कशामईति 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। 'कद्भं कशाईमदायोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः॥ (१) ॥ः॥ क्शामईति । 'अर्हः' (३।२।१२) इखच् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ताडनाईस्य'॥

संनद्धे त्वाततायी वैधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनद्यति सा। 'णह वन्धने' (दि॰उ॰अ॰)। अकमकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२)। भावकान्तादर्शआ-द्यच् (५।२।१२७) वा ॥॥। आततं यथा तथायितुं शीलम-स्य । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥ द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वियिति ॥ द्वेष्टमर्हः । 'द्विप अप्रीतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-पार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्वेषाईस्य'॥

वध्यः शीर्वच्छेद्य इमो समी।

वेति ॥ वधमहीति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। यद्वा हन्तुमईः । 'हनो वध च' (वा॰ ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥ शीर्पस्य शिरसङ्खेदः । तमहिति । 'शीर्पङ्खेदा-वच' (५:१।६५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिरइछेदाईस्य' ॥ विष्यो विषेण यो वध्यः

चीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥ ।।। एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः॥ ४५॥

म्चिति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) (१) ॥ ॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिश्विदानोऽश्रष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं गुक्तं कर्मास्य ॥ (२) ॥ शा शिश्वन्दे । 'श्विदि श्वैत्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। लिटः कानच् (३।२। १०६) अनिखत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः । 'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ ॥ तत्र 'श्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्वितेर्दश्व' (उ॰ २।९२) इलानच्, दत्वम्, सनो छक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिक्ररः समौ। चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पृ-

१-विध उपलक्षणम् । यत्समृतिः-'अग्निदो गरदश्चेव शस्त्र-पाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चेव पडेते त्वाततायिनः' इति क्षी-

षादित्वात् (उ॰ १।१०६) कळच् । 'चपळथोरके चळे। क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपळा दु स्यात्पिप्पच्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्वत्याम्' इति हेमः॥ (१)॥॥॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध–' (३।१।१३४) इति कः। 'चिकुरो-ऽहौ गृहवभो केशे चञ्चळशेळयोः । पक्षिवृक्षमिदोश्चापि' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ ह्रे दोषमनिश्चित्य वधादिकमा-चरतः'॥

दोषैकदक् पुरोभागी

द्विति ॥ दोषे एकस्मिन् दक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ । । । । । । पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति घिनुण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निक्नन्ति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलच्धे स्या-च्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ऋजुवि-स्द्धः । 'नज्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नजः' (६।३।०३) ॥ (२) ॥ ॥ शठित 'शठ कैतवे च' (म्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वक्रा-शयस्य'॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

किति ॥ कर्णे जपित । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्तम्वकर्णयोः-' (३।२।१३) इखच् । 'हल्दन्तात्-' (६।३।९) इखक् ॥ (१) ॥०॥ सूचयित । 'सूच पैशुन्ये' (चु॰) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'कर्णेजपस्य'॥

पिशुनो दुर्जनः खलः।

पीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰) ।
'श्रुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ॰ ३।५५) इत्युनन् । —वाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । 'पिगुनं कुङ्कमेऽपि च । कपिवके च काके ना सूचककूरयोलियु ।
पृकायां पिशुना श्री स्थात्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥
हुष्टो जनः । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२)
॥॥॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।
१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खल्डः कल्के भुवि स्थाने
कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यो ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि
'परस्परमेदकस्य' ॥ सामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः त्रिति ॥ नृत् शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰

से ॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥(१)॥॥। हननशीलः। 'लपपत—' (३।२।१५४) इत्युक्त्र्य् ॥ (२)॥॥। हन्तित । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेद्द्धः कूच' (उ॰ २।२१) इति रक् प्रल्यो धातोः कृ आदेशश्च। यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृद्ध—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुडो वा दूरादिलाहक् दीर्षः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रासरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च। 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति। 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिषेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ पापमस्यास्ति। अर्शश्वावच् (५।२११२७)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः'॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ 'धुवेति । 'धुवी हिंसायाम्' (भ्वा॰प॰से॰)।
'हसिम्प्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन्। राह्रोपः (६।४।२१)।
'धूर्ते तु खण्डलवणे धूर्तो धन्रमायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥०॥ वश्यति । 'वश्च गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
ण्यन्तः । ज्युल् (३।१।१३३) । 'वश्चकस्तु खले धूर्ते गृह-वश्रो च जम्युके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥०॥ द्वे 'पर-प्रतारकस्वभावस्य'॥

अज्ञे मृदयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपघ-' (२।१।१३५) इति कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः॥ (१) ॥ः॥ मुद्धाति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि॰ प॰ अ॰) । 'गल्यर्थो-' (२।४। ७२) इति कः । 'मूढ्सिन्नितवालयोः' इति विश्वः॥ (२) ॥ः॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिकम्य वर्तते । पदार्थानति-वृत्तावव्ययीभावः (२।९।६) तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२। १२७)॥ (३)॥ः॥ मुद्धाति । 'मुहेः खो मूर्च' (उ॰ ५। २२)॥ (४)॥ः॥ विषयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयलाच्छास्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इल्एण्॥ (५)॥ः॥ विल्ञास्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खला-दपूज्यलात् । 'वालिश्रास्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी)॥ (६)॥ः॥ षट् 'मूर्खस्य'॥

कद्यें कृपणश्चद्रिकंपचानिमतंपचाः॥ ४८॥

केति ॥ कृतिसतोऽयः खामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥ ॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृत्यत्युटो-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।३।८६) । यद्वा कृप्यते कृपाविषयीकियते । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा॰आ॰से॰)। वाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्धुणा-भावः । वाहुलकाल्रवाभावः । यद्वा 'क्रप कृपायां गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) इत्यस्य वाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा

'क्रप' एखत्र मतान्तरे 'कृप' इति पाठः । अत एव 'कृपेः ष्यङ् कृपायाम्' इति बोपदेवः । ततो वाहुलकात्मयुन् ॥(२)॥॥॥ क्षुणति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (६० उ० अ०)। 'स्फायि-तिश्च-' (उ० २।१३) इति रक् । 'क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृ-ष्टेऽल्पनृशंसयोः । क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गावृहतीसरघासु च । वाङ्गेरिकायां हिंसायां मिक्षकामात्रवेदययोः' इति हेमचन्दः॥ (३)॥॥॥ किं पचित । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)॥॥॥ मितं पचित । 'मितनले च' (३।२।३४) इति खन् ॥ (५)॥॥॥ यद्वा 'किंपचः' 'अनिमतंपचः' इति छेदः ।प-वायन् (३।१।१३४)॥ (४)॥॥॥ न मितंपचोऽमितंपचः । तिद्रसोऽनमितंपचः ॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'कृपणस्य'॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः।

नीति ॥ निर्गतं खमस्य । खान्निष्कान्तो वा ॥ (१)॥॥॥ दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । 'दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्याद्वर्गतेऽपि खलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ दी-यते सा । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । 'गल्यर्था—' (३। ४।०२) इति क्तः । 'खाद्य ओदितः' (दि० ग० सू०) । 'ओदितश्व' (८।२।४५) इति नलम् । ('दीना स्त्री मूषिक-स्त्रियाम् । वाच्यवद्वर्गते भीते' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ दिराति । 'दिरा दुर्गतो' (अ० प० से०) । पचायच् (३। १।१३४) ॥ (४) ॥॥॥ दुर्गच्छिते सा । 'गल्यर्था—' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (५) ॥॥॥ पत्र 'निर्देव्यस्य'॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

विति ॥ वननम् 'वनु याचने' (त० आ० से०) । 'सर्व-धानुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । वनिर्याच्या । वनिर्मच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।११८) । ण्वुल् (३।१११३३) ॥ ॥ 'धनीपकः' इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२१३) । ततः संज्ञायां कन् (५१३१७५) । 'कुन्' (उ० २।३२) वा । यत्तु मुकुटेन—'वनित-' इति विगृह्य—'वनिर्याच्या'—इत्युक्त-म् । तिचिन्त्यम् । 'याचकः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥ ॥ याचित । 'दु याचृ याच्यायाम्' (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३१११ १३४) । खार्यें कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥ ॥ मार्ग-ति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । 'वहुल्यमन्यत्रापि' (उ० २१७८) इति युच् ॥ (३) ॥ ॥ याचिति । ण्वुल् (३१ १११३३) ॥ (४) ॥ ॥ अर्थोऽस्यास्ति । 'अर्थाचासंनिहिते' (वा० ५१२१३५) इतीनिः । अर्थयते । 'अर्थ याचने' (चु० खा० से०)। गृह्यादिणिनिः (३१९११३३) वा ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'याचकस्य' ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्मास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् ग्रुभम्' इति मान्तम् (विभक्ति-प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । 'अहंग्रुभमोर्थुस्' (५।२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साहंकारस्य' ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः।

श्रिवति ॥ श्रुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥ श्रुभेनान्वितः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३१) इति समासः ॥(२) ॥*॥ द्वे 'शोमनयुक्तस्य' ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि मवाः । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'छषपतपद-' (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकत्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् 'देवानाम्' ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्राद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्वा-दीनां प्रहणम् ॥ ॥ जरायोर्गर्भाशयाज्ञाताः । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'नृगवादी-नाम्' ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वाद्ष्मा स्वेदः । स्वेदाज्ञाताः । डः (३।२।९८) ॥ (१) ॥ ॥ कृमिश्च दंशश्वाद्यौ येषाम् । आद्य-शन्देन मशकमत्कुणादिप्रहणम् ॥ ॥ एकम् 'कृमिदंशादी-नाम्' ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-कमत्स्यिपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । 'सप्तम्यां जनेः-' (३।२।९७) इति डः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिस-पादीनाम् ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिद्रत्तरगुरुमाद्याः

उद्गीति ॥ तस्थ गुल्मथायौ येषाम् । आयशब्देन तृ॰ गौषधिळतादिग्रहः ॥ ॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु॰ उ॰ अ॰) हैं 'सत्सू–' (३।१।६१) इति क्षिप् । उद्भिदः ॥ (१) ॥ ॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥ ॥ एकम् 'तस्गु-ल्मादीनाम्'॥

उद्भित्पयांयानाह—

उद्भिदुद्भिज्ञमुद्भिद्म्॥ ५१॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भित् । 'संपदादिभ्यः किप्' (वा॰ ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिनत्ति । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उ-ऋदाम्'॥

खुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्। कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलम्॥ ५२॥

स्विति ॥ सु दियते । 'दङ् आदरे' (तु॰ आ॰ अ॰) । . 'अहतृह-' (३।३।५८) इलप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यहा सु उनित चित्तं द्रवीकरोति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से॰) । वाहुलकादरः । शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४)। ब्रियां गौरादिलात् (४।१।४१) ङीष् (१) ॥ शा रोचते । 'रुव दीप्तावभित्रीतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इषिमदि-सुदि−' (उ॰ १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥≭॥ चरति चिते। 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'दूसनिजनि—' (उ॰ १।३) इति जुण्। 'चारुर्वृहसतौ पुंसि शौभने लभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । सु-विनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षलम् ॥ (४) ॥ ॥ साप्रीस-र्थम् । 'साध संसिद्धी' (सा॰ प॰ अ॰) । 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'साधुर्जैने मुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ शा शोभते । 'ग्रुम दीप्तौ' (भ्वा० आ॰ से॰)। 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ । कम्पते सा। 'कमु कान्तौ' (भ्वा०आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म । 'कनी दीप्त्यादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यथी–' (३।४।७२) इति क्तः । 'कान्ता नार्या प्रियङ्गी स्त्री शोभने त्रिष्ठ ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायात्त्र-शिलास च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ ॥ मनो स्नयति । 'रमु किडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से०) ण्यन्त ('कर्मण्यण्' (३।२।१।) ॥३॥ 'मनोहरम्' इसि पाठे मनो हरति । 'हरतेरनुयमने-' (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥ शोचते, रुच्यते, वा। 'राजसूय' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥ ॥ मनसा जानाति । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्रं जानातिः ।---मूलविभु-जादिलात् (वा॰ ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । तस्या-पि कर्तीरे विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विम्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-लात्। यदपि—'सुप्सुपा-' (२।१।४) इति समासः— इति । तदपि न । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति तत्पुरुषाे-धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥ ॥ मञ्ज्यते । 'मजि ध्वनौ' इति सौत्रो धातुः । वाहुलकादुः ॥ (११) ॥ ॥ मञ्ज मंजुत्वं लांति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मंजुलं च चला-बले। रम्ये कुन्ने मंजुलस्तु दात्यूहें इति हैमः॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'मनोरमस्य'॥

सद्सेचनकं भृतेर्नास्यन्तो यस्य दर्शनात्।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'पिच क्षरणे' (तु॰ उ॰

अ॰)। 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट्। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥*॥ ('आसेचनम्') इति दीर्घादिपाठे आङ् वोध्यः॥ (१)॥*॥ एकम् 'यद्दर्शनानृप्तिने भवति तस्य'॥

अभीष्टेऽभीष्सितं हृद्यं द्यितं बह्नमं प्रियम् ॥५३॥ अभीति ॥ अभित इष्यते सा। 'इषु इच्छायाम्'(तु॰प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'अभीत्यंभूतकथने' 'अभि वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ अभ्यामुमिष्य-ते सा । 'आहु व्याप्ती' (खा॰ प॰ अ॰)। सनू (३।१।७)। 'आब्ज्जप्यृधामीत्' (जिष्ठा५५)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हृदयस्य हृक्केख-' (६।३।५०) इति हृदा-देशः। 'हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च। वश-क्रद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यभेषजे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ दय्यते सा। 'दय दानादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) क्तः (३।२। १०२) ॥ (४) ॥ ॥ वहयते, वहते च । 'वह संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'रासिवक्रिभ्यां च' (उ॰ ३।१२५) इ-लभच्। 'व्रह्मभो दयितेऽध्यक्षे सह्रक्षणतुरंगमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।। प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या॰ उ॰ अ०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'प्रियो बृद्धौ-षधे हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'प्रियस्य' ॥

निरुष्टप्रतिरुष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्द्याणकाः समाः॥ ५४॥

नीति ॥ निकृष्यते सा। 'कृष विलेखने' (भ्वा॰प॰अ॰, तु० उ०)। त्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ प्रतिकृष्यते सा ॥ (२) ॥ अ। ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतेः 'अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते' (उ० ५।५४) होते वन्नन्तो निपातः । 'अर्बा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ रिफ्यते । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिं-सादानेषु' (तु॰ प॰ से॰)। 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घन् । यद्वा रिफतेः 'अवद्यावमाधम-' (उ॰ ५।५४) इति अप्रखयान्तो निपातः । 'रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कृत्सिते वा-च्यवत् प्रनः' इति विश्वः ॥*॥ 'रेपै' इति पाठे 'री गतिरेष-णयोः' (त्रंया॰ प॰ अ॰) । बाहुलकात् पः । 'रेपः स्यात्रि-न्दिते ऋरे' इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) प्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'याप्यं त यापनीये स्यानिन्दितेऽप्यभिषयवत्' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥*॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अवद्या-' (उ॰ ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । 'प्रापे रूपी पुरा रेपाः' इति माइस्य बक्षरयमकम्—इति मुकुटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥॥॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः । 'अधमः स्याद्ध्यं ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥॥॥ कुत्सितं पूयते । 'पूर्यो विश्वरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३११। १३४) ॥॥॥ पृषोदरादिलात् (३१३१९०९) अत्वे 'कपूयः' इलापे ॥ (८) ॥॥॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५१२। ३६) ॥ (९) ॥॥॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५१५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥॥॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा॰ प० से॰)। अच् (३१९१९३४)। 'खेटः कफे प्राममेदे च-मंण्यक्रयविति त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥॥॥ गर्ह्यते । 'गर्ह् कुत्सायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३१९१९४)॥ (१२)॥॥॥ अणितः। 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)॥ अच् (३१९१९३४)। कुत्सायां कन् (५१३१७४)॥ (१३)॥॥॥ त्रयोदश्च 'गर्ह्यस्य'॥ मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलवृष्वतम्।

मेति ॥ मलोऽस्यास्त । 'ज्योत्क्षातिमक्षा-' (५।२)११४) इति साधुः । 'मलीमसं तु मिलने पुष्पकासीसलोहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ ('मद्नः सिक्थके स्मरे) । रीढे वसन्ते धत्तरे' मिलनं कृष्णदोषयोः । मिलनी रज-सलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ कृत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) । 'रथवदयोध' (६।३।१०२) इति चकारात् 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥॥॥ मलेन दृषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥॥॥ चलारि 'मिलिनस्य'॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूड् पवने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)
'पूज् पवने' (त्रया॰ उ॰ से॰) वा । कः (३।२।१०२)।
'पूतं त्रिष्ठ पवित्रे च शिंठते वहुलीकृते' (इति मेदिनी)॥
(१)॥॥॥ पुनाति । 'कर्तिरे चिपंदेवतयोः' (३।२।१८६)
इतीत्रः। 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ मेधनाईम्। 'मेष्ट संगमे च' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४) ('मेध्यं त्रिपु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उन्कम्,। इह सप्राणिनि॥॥॥ त्रीणि 'पवित्रस्य'॥

वीधं तु विमलात्मकम्॥ ५५॥

वीति ॥ वीन्धे । 'वि इन्धी दीप्तां' (६० आ० ते०) 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—इति मुकुटसु चिन्सः ॥ (१) ॥ ।। विमल आत्मा स्वभावो यस्य ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'स्वभाविनर्मलस्य' ॥

निर्णिकं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम्। नीति ॥ निर्णिज्यते सा । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

१-इदं तु मदनशब्दार्थनीधकमिति न प्रकृतोपयोगि ()

(जु॰ उ॰ अ॰), कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ शो॰ घो॰ घयते सा॥ 'शुध शोचे' (दि॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ मृज्यते सा। 'मृज् शुद्धों (अ॰ प॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ निष्कान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यात्रिष्कान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥ ॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'अपनीतमलस्य' ॥ असारं फल्ग

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥ ॥ फलति । 'निफला विशरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ 'फलिपाटि-' (उ॰ १।१८) इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके बृक्षे निरर्थकेऽपि च' इति हैमः । 'फल्ग्बसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलप्यां स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

श्रून्यं तु चशिकं तुच्छिरिक्तके ॥ ५६ ॥ श्रिवित ॥ छने हितम् । 'छुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।१।२) इति यत् । 'श्रून्यं विन्दौ च निर्जने । श्रून्या तु निर्लका' इति हैमः ॥ (१) ॥ । । उदयते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ।। तोदनम् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे किप्। तुदा व्यथया छ्यति । 'छो

छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥≭॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु०उ० से०) क्तः (३।२।१०२) । खार्थे कन् (इापि० ५।४।५) ॥

क्कीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः।
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवहीनवरार्ध्यवत्॥ ५७॥
परार्ध्योग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम्।

(४) ॥ श। चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

क्कीति ॥ प्रद्धाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २। ७८) वा । 'प्रधानं स्थान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञान्यामपि च क्कीवमेकत्वे तृत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथ्यमावे' (६० उ० अ०) । घन् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ ॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थयृत्तेष्टच्छव्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थंत्वात्तामुः । यद्वा । उत्ताम्यति । 'तमु काङ्कायाम्' (दि० प० से०) अच् (३।१।१३४) । उत्तम्यते वा । घन् (३।३।१९)। 'नोदात्त—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥ ॥ मुख-मिव । मुखे मवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥ ॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९०) ॥ (७) ॥ ॥ वियते । 'यृन् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृत्र एण्यः' (उ०३।९८) ॥ (८) ॥ ॥ प्रवर्हति । 'वह वृद्धौ' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ ॥ ।

अवरस्मिन्नधें भवः । 'अर्घाचत' (४।३।४) । 'परावराधमोत्तमपूर्वाच' (४।३।५) । न अवराध्यः । 'नज्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥ ।। परस्मिन्नधें भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥ ।। अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्रं-' (उ०२।१८) इति साधः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यानपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ ।। प्रकृष्टमप्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुव्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥ ।।। प्राप्ते भवः
'अप्रावत्' (४।४।११६) ॥ (१६) ॥ ।।। (१५) ॥ ।।। सप्तद्श
'श्रेष्ट्रस्य' ॥

श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशायने तमवि-ष्टनों' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभुज्योपपदे तरवीयसुनों' (५। ३।५७)। 'अजादी गुणवचनादेव' (५:३।५८)। 'प्रशस्यस्य थः' (४।३।६०) 'श्रेयो मुक्ती छुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-वत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरिप' इति विश्वमे-दिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ 'श्रेष्ठो वरे कुवेरे च' इति हैमः ॥ (२) ॥÷॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' 'कलश्च' (उ० ४।४।५) ।-'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)—इति मुकुटः । तिचन्त्यम् । तादशपाठाभावात् । अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ंश। अतिशयेन शोभनः॥ (५)॥॥॥ पत्र 'अतिशोभनस्य' ॥ 'वर्थं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-लायाम् (सत्तमस्य) । 'अग्रं प्राप्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्' इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्टस्य पाटादेकविंशतिरेव शोभनस्य— इलन्ये॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ! सिंह्यार्दूछनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्वासौ गौश्व । 'गोरतद्धितल्लकि' (५।४। ५२) इति टच् ॥ (१) ॥ ॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थौ गोचरो येषां ते । क्रचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥ ॥ एते 'श्रेष्ठवा-चकाः' ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने।

अप्रेति ॥ प्राध्याद्भित्रम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२) ॥ ॥ उपस्रज्यते । 'सज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य'॥

विराङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्॥ ६०॥ वड्रोकविपुलम्

वीति ॥ विसतार्थवृत्तेविंशब्दात् 'वेः शालच्शक्कटचौ' (५।२।२८) ॥ (१) ॥ । 'विशाला त्वन्द्रवारुण्यामुज्ज-यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षमिदोः पुंसि पृथुछे त्वभिधयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ।।। प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'प्रथिम्रदि--'(उ॰१।२८) इति कुः संप्रसारणं च । 'पृथुर्विशाले भूपाले वाध्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वर्तमाने पृषद्वहन्महत्–' (उ॰ २।८४) इति निपातः ॥ (३) ॥ ॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। प्रशुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥ ॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यत्रापि' ( ) इति रक्।--'श्रुद्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादा-वदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥ ॥ फर्णोति । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ॰ उ॰ से॰) 'महति हस्त्रश्च' (उ॰ १।३१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः हस्तश्च ॥ (८) ॥३॥ विपो-लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध--' (३। १।१३५) इति कः । 'विपुल: पृथुलेऽगाधे मेरुपिथमभूधरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ ॥ नव 'विस्तीर्णस्य'॥

पीनपीत्री न स्थूलपीवरे।

पीति ॥ प्यायते सा । 'ओप्यायी वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गलर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्व' (८। २।४५) इति नलम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥ (१) ॥॥। प्यायते । 'प्येङ् वृद्धी' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ॰ ४।१९५) इति किनिप् । स्थाप्योः संप्रसारणं च' (उ॰ ४।१९५) इति किनिप् । स्थाप्योः संप्रसारणं च' (४।१।७) इति हीन्रों ॥ (२) ॥॥॥ स्थूलयति । 'स्थूल वृंहणे' (जु॰ आ॰ से॰) । अच् (३।१। १३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः॥ (३) ॥॥॥ प्यायते । 'छिलर—' (उ॰ ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलकः मंयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥ स्तोकाल्पश्चल्लकाः स्थूल्लं सूक्ष्मं दभं कृशं तनु ॥६१॥ स्त्राकाल्पश्चलकाः स्थूलं सूक्ष्मं दभं कृशं तनु ॥६१॥ स्त्राकाल्पश्चलकाः युद्धां स्थूलकेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'ष्टुच प्रसादे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ध्रज् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तूयते वा । वा-हुलकात् स्तुञः कः । 'स्तोकक्षिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् । 'श्चिदिर् संपेषणे' (रु॰ उ॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८) श्चदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'तोर्लिं' (८।४।६०) (मा॰ ५५) खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । यद्वा

क्षुवते । 'स्फाबितिब-'(उ०२।१३) इति रक् । रख्योरेक-रवस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा॰ ८।२।१८) वा लत्वम् । 'अलक बिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ 'श्विष्यते, श्चिष्यति, वा। 'श्चिष आलिङ्गने' (दि॰ प॰ अ॰)। श्चिषे-रचोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्सः ॥ (४) ॥:॥ सूच्यते। 'सूच पैशुन्ये' (चु॰ उ॰ से॰)।'सूचेः सन्' (उ॰ ४।१७७)। 'सूक्ष्मं स्वात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ दभ्यते । दम्भु 'दम्भने' (खा॰ प॰ से॰)। 'स्फायितिश्च—' (उ० २।९३) इति रक् ॥ (६) ॥፨॥ कृरयते सा। 'कृश तन्करणे' (दि० प०से०)। 'फुल्लक्षीय---' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। '-तिनचरि-' (उ॰ १।७) इत्युः। 'ततुः काये लिच स्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८)॥*॥ मीयते। 'माङ्माने' (दि० आ० अ०) ष्ट्रन् (उ०४। १५९)। अनिखः वितां ङीप्। टाप् (४।१।४)। 'मात्रं त्ववधृतौ खार्थे कात्स्चें मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥:॥ तुट्यते । 'त्रुट छेदने' (चु॰ आ॰ से॰) । 'इगुपधात्कित्' (उ॰ ४। १२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ द्धयते । 'द्धव् छेदने' (ऋया० उ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लुवः कालिमिदि छिदि । विलासे रामजे छेशे तथा किंजल्कपक्ष्मणोः । गोपु-च्छलोमस्त्रपि च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश गतौ' (तु॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। लिखते वा। घल् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने' (चु॰ उ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'कणो धान्यांशले-शयोः। कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥**፨॥** अणति, अण्यते, वा । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अ-णश्व' (उ॰ १।८) इत्युः । 'अणुर्वोह्यल्पयोः' इति हैमः ॥ (१४) ॥ ॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य'॥

अत्यव्पेऽव्पिष्ठमव्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥ ॥ 'अजादी गुण-वनादेव' (५।३।५८) इतीष्ठनीयसुनौ ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ 'युनाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५) ॥ ॥ चलारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमद्भं बहुलं बहु। पुरुद्दं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति फः । 'प्रभृतसुद्भते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोर-ति । 'चुर स्तेये' (चु॰ प॰ से॰) । चुरादीनां णिज्वैकिल्प-

१—्रत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकेरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति । मेदिन्यादिष्वपि त्वश्रन्दस्यैतदर्थकता नोपलस्यते ॥

कः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः' इति वा ॥ (२) ॥ ॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अज् व्य-त्तयादी' (रु॰ प॰ से॰) । आङ्पूर्वात् 'अज्ञेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ ॥ दभ्रादण्यत् । नज्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥ ॥ बहून् लाति । 'आतो-ऽतुप-' (३।२।३) इति कः। 'बहुला नीलिकायां स्यादेला-यां गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंस-कम् । पुंस्पन्नी कृष्णपक्षे च वाच्यवत्त्राज्यकृष्णयोः' इति वि-थमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ वंहते 'वहि वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च' (उ॰ १।२९) इत्युः । यत्तु—वृं-हते वर्धते वहु पूर्यते । मितद्रदिलात् (वा॰ ३।२।१८०) डः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रस-ङ्गात् । 'वहु स्थाइयादिसंख्यासु विपुलेऽप्यमिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ पुरून् हन्ति गच्छति । 'अ-न्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । यद्वा पुरून् जहाति जिहीते वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (७) ॥ ॥ पिपर्ति,पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰)। 'पृभिदि॰' (उ॰ १।२३) इति कुः। यत्तु— 'पृकॄतॄ॰ गृष्टियभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन 'कृत्रोहच' इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोलाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-ऽभिधयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ अतिशयेन वहु । 'बहोर्लीपो भू च वहोः' (६।४।९५८) 'इष्ठस्य यिट् च' (६।४।९५९)। खार्थे चेष्विष्टादयः ॥ (९) ॥ । स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'अजिरशिशिर-' (उ॰ १।५३) इति साधुः ॥ । 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ॰ २।१३) । 'स्फारस्त् स्फरकादीनां बुद्धदे विपुलेऽिप च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ अतिशयेन वहु । 'वहोर्लोपो भू च वहोः' (६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूश्रमिभ्यः किन्' (उ॰ ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे खणें' इति हैमः। ('भूरिनां वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वा-दश 'बहुलस्य'॥

परदशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्।

पेति ॥ शतात्परे । 'पश्चमी' (२।१।३७) इति योगविभा-गात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादिलात् (६।१।१५७) सुद् ॥ (१) ॥ ॥ आद्येन परस्सहस्राः ॥ ॥ एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अची यत्'

(३१११९७) । संज्ञापूर्वकलाण्णिलोपामावः । 'चिन्तिपूजिन' (३१३१९०५) इस्टङ्विधानाद्धणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ प्रस्थात्' (३१३१९०२) इस्टनन्तर पिटलाकारमेव विदध्यात् । यत्तु—'अ प्रस्थात्' (३१३१९०२) इस्टकारे प्राप्ते गुणामावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्सम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३१३१९०७) इति युचा प्रस्थयस्य वाधनात् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'गणियतुं शक्यस्य'॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । क्तः (३।२!१०२)॥ (१) ॥÷॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'संख्यातस्य'॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥ विश्वमद्योषं कृत्स्नं समस्तिनिखिलाखिलानि निः-रोषम् ।

समम्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्याद्नूनके॥ ६५॥

अथेति ॥ समति । 'षम वृक्षव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थं-सर्वनाम । 'समा संवत्सरे स्त्रि-याम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिषेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा॰प॰अ॰)। 'सर्वनिषृष्व-' (उ० १।१५३) इति साधुः । -'सर्तेर्वः'-इति युकुटस्लपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'घर्व गतौ' (भ्वा० प० सें॰)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥*॥ विश्वति । 'विश्व प्र-वेशने' (तु॰ प॰ अ०)। 'अशू मुषि-' (उ॰ १।१५२) इति क्कुन्। 'विश्वं कृत्से च भुवने विश्वे देवेषु नागरे। विश्वा-प्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शोषोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती नेष्टने' (२० प० से०)। 'कृ-लग्रस्यां क्सः' (उ० ३।१७) । 'कुत्स्त्रं सर्वाम्युकुक्षिषु' (इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्का-न्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥*॥ संगतमध्यमस्य । समं वसते वा। 'वसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलामिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते सा। 'पूरी आप्यायने' (दि॰ आ॰ से॰) । कर्तरि (३।३। १७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते) सममे ना पूरिते लिश्धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्' इति पाठः-इति खामी । पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते। 'स्रडि भेदने' (चु॰ प॰ से॰)। घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊन-यति । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ उ॰ से॰) । अच् (३।१।१३४)।

न ऊनम् । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ च-तुर्देश 'समग्रस्य' ॥ घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घति ॥ हन्यते 'हन हिंसागरयोः' (अ० प० अ०) 'मूर्तो घनः' (३१३१७७) इल्लप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दाळों विस्तारे मुद्गरेऽम्युदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्यन्वायप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥। निर्गतमन्तरात्। निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥॥॥ सह अन्द्राते । 'अदि वन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥॥॥ श्रीणि 'निविद्यस्य'॥

पेलवं विरलं तन्।

पेछेति ॥ पेछनम् । 'पिछ भेदने' (तु॰ प॰ से॰) घन् (३।३।१८) । पेछोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ पार। १०९) इति वः ॥ (१) ॥॥॥ वि राति । वाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥॥॥ तन्यते । 'सम्-' (उ॰ १।७) इत्युः । 'तनुर्व-पुस्लचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'विरलस्य'॥

समीपे निकटासन्नसंनिक्च एसनीडवत् ॥ ६६ ॥ सदेशाभ्याशसविधसमर्थादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यणीभ्यमी अप्यभितोब्ययम् ॥६७॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इतः । 'झन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥ निवन्धम् 'संप्रोदश्च-' (५।२।२९) इति चापन्नेः कटच् । निक-टित दा। 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गलर्था-' (३। ४।७२) इति क्तः । आसद्यते सा, इति वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ संनिकृष्यते सा। 'कष' (भ्वा॰प॰अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सद्द नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ अभ्यस्यते । 'अग्नू व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰) । घन् (३। १९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीद्ति । 'अन्येभ्योपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः-इति दन्लसमाह । 'अभ्या-सोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्लान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अलादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं नि-कटे वाच्यलिक्नं स्त्री शोभनौषधौ । चुह्नयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाळ्योत्त्यां कीर्खतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२)॥*॥

सभ्यर्थते सा। अभ्यर्दति सा, इति वा। 'अर्द गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा कः। 'अभेश्वाविद्यें'। (७।२।२५) इतीडमावः॥ (१३)॥॥॥ अभिमुखमप्रमस्य॥ (१४)॥॥॥ 'पर्यमिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल्।-तसिः-इति खामिमुकुटोकिस्तु खराना-दराभिप्रायेण॥ (१५)॥॥॥ पश्चदश 'समीपस्य'॥ संसके त्वव्यवहितसपटान्तरमित्यपि।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'वज्ञ सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ स॰)। क्तः (३१२१९०२)॥ (१)॥३॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३१२१९०२)। 'द्धातेहिंः' (७१४४२)॥ (२)॥३॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इलाह ॥ (३)॥३॥ त्रीणि 'संलग्नस्य'॥ नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादृरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपथ्व' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२। १०२) । खार्ये कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुरस्य'॥

द्वीयश्च द्विष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अलन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूल-दूरयुव-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टन् (५। ३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अलन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम्।

दीति ॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया॰ प॰ से॰)। बाहुछकाद्धक् ॥(१)॥॥॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२)। आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३। १।१३४)॥ (२)॥॥ द्वे 'विस्तृतस्य'॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । वाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥ ॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृत्तं (वृत्तें) इढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते रे इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

?—वृत्ती वर्तने यथा—'ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृते यथा—'कण्टकीविंटपी वृत्तः' इति चानेकार्थकरै-वाकर्यामुदी ॥ बन्धुरं तून्नतानतम्॥ ६९॥

वेति ॥ वप्नाति । 'वन्ध वन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'मद्भुरादयथ' (उ० १।४१) इति साधुः । ('वन्धुरं मुकुटे पुंति स्नी चन्नतेलकत्कयोः । वन्धूके विधरे हंसे त्रिषु स्याद्र-म्यनम्रयोः । वन्धुरा पण्ययोषायां स्नियां मूम्नि च सक्तुषु' इति मेदिनी) ॥॥॥ ('वन्धूरवन्धुरो रम्ये नम्ने, हंसे तु वन्धुरः । वन्धूके च विडङ्गे च वन्धुरा पण्ययोषिति' इति विधाद्दीर्घोपधोऽपि) ॥ (१) ॥॥॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांश्क्तोदय्रोच्छ्तास्तुङ्गे

उद्येति ॥ उचिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२। १०१) इति डः । उचैस्लमस्यत्र वा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (पारा१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥॥॥ प्रकृष्टा अंशयोऽस्य ॥ (२) ॥॥॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (३) ॥॥॥ उद्गतमप्रमस्य ॥ (४) ॥॥॥ उच्ल्र्यति स्म । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्ल्र्यते त्रिष्ठ संजाते समुन्नद्ध (त)प्रयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ तुष्यते । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्नुषे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हिरायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'उ॰ स्नतस्य'॥

अथ वामने।

न्यग्नीचखर्वहस्ताः स्युः

अधिति ॥ वामयति मदम् । 'द्वनम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) नन्द्यादिल्युः (३।१।९३४) ॥ (१) ॥॥ न्यञ्चति । 'अञ्च गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋलिग्-' (३।२।५९) । इति किन् ॥ (२) ॥॥ नीचैस्लमस्खत्र । अर्शआद्यचि (५। २।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।९४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥॥ सर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । ('खर्व संख्यान्तरे क्लीवं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वाहुलकाद्वः । 'खर्वहृत्यौ न्यग्वासनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'हृस्वस्य'॥

अवाग्रेऽयनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥॥॥ अवनमति सा 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥॥॥ आनमति सा ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम्। आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेह्चितं वक्तमित्यपि॥ ७१॥ अरेति॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भा० प० अ०)। विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविमुजादिकः (वा० ३। २।५) अरा लाति वा । 'अराल: कुटिले सर्जरसे च समद-न्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰)। 'बृजेः किच ' (उ॰ २।४७) इतीनन्। 'चृजिनं कल्मषे झीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् लागे' (जु॰ प॰ अ॰) । 'जहातेः सन्यदालोपश्च' (उ॰ १।१४१) इति मन् । 'जिल्लासु कुटिले मन्दे जिल्लां तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'ऊर्सिः (स्त्रीपुंसयोवीच्यां) प्रकाशे वेगभ-जयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरिप ' सेदिनी) । ऊर्सिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)। यवादिः (ग॰ ८।२।९) ॥ (४) ॥ ॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः ३।४।७२) । वाहुलकात् संज्ञापूर्वक-त्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥≈॥ नमति सम । क्तः (३।४। ७१) । 'नतं तगरपाट्यां स्यात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥≈॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) क्तः (३।२।१०२) । 'महिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी)॥ (७) ॥:॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰) 'मिथि-बादयथ' (उ॰ १।५७) इतीलच् । 'कुटिला लापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰से॰) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'ओदितथ्व' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥ बिछिति सा । 'वेछ चलने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वेल्लितं गमने क्रीवं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ शा वश्चति । वश्चगतौ' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'स्फायितश्चिन' (उ॰ २।१३) इति रक्। 'वर्क पुरमेदे वक्तः कुटिले क्रूसीमयोः' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ एकादश 'वऋख' ॥

ऋजावजिह्यप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा॰प॰से॰) 'अ-जिंदशि-' (उ॰ १।२७) इति साधः । यत्तु—अपष्टादित्वा-कुः—इति मुकुदेनोक्तम् । तिबन्सम् । 'अपदुःसुषु स्थः'(उ॰ १।२५) इसस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच ॥ (१) ॥॥॥ भिन्नो जिह्नात् ॥ (२) ॥॥॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अवकस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

दयस्ते इति ॥व्यस्यंतेसा। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'दयस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः॥ (१)॥*॥ भिन्नः प्रगुणात्॥ (२)॥*॥ आकोलति। 'कुल

संस्त्याने' (भ्वा॰प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः॥ ७२॥

शिति ॥ शश्चद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । अनिलोऽज्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४। १।८५) ज्ञापकात् ॥ ॥ अध्यात्मादिलात् (वा० ४। १।८५) ज्ञापकात् ॥ ॥ अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३। ६०) ठञपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्र कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥ ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैरें' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगिभदोः शंभौ शङ्कावृत्तानपादने । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्योः सुगभेदे गीतिभयिप' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ नियतं भवः । 'खव् नेध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्थात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति टयुटयु-लौ (टयुतुटी) (४) ॥ ॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितृणामितथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'नित्यस्य'॥

स्थासुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्हुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयम्रुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः।

कालव्यापी स कूटस्थः

पकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।।। एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः॥ ७३॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे अच-रस्य'॥

चरिणुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्।

चिति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अलंकुन्-' (३।२।१३६) इतींष्णुच् ॥ (१) ॥ ॥ वकं ग-च्छित । गल्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये--' (३।१।२३) इति यङ्। स्वाम्यादिस्तु मृशार्थं एव यङमिच्छित । अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ चरित । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष- सूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ त्रसित । 'त्रसी उद्वेगे' (दि॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३५)॥ (४)॥ ॥ इङ्गित । 'इगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच्

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भृते । ज्ञानजङ्गमयोश्वापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ 'चरिचिले-' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरिप' (इति हैमः) ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति युच् । 'चलनं अमणे कम्पे कम्प्रे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वस्त्रघर्धर्यौ वारीभेदेऽ पि च क्रचित्)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ कम्पनशी-लम् । 'कपि चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'क्रम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्प्रे स्याद्भिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्रचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३। १।१३४) । डलयोरेकलम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि ॥ (६) ॥*॥ चश्रति । 'चश्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादलच् । 'चञ्चला तु तिहल-क्न्योध्यञ्चलथपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ । तरित । आलच् (बाहुलकात्) । 'तर्लं चन्नले विज्ञे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः ख्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (c) ॥*॥ परिश्रवते । 'युङ् गती' (भ्दा॰ आ॰ से॰)।अच् (३।१।१३४)॥ (९)॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पारिप्रुचथाकुले स्याचन्नले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (६० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ सम्यगधिकः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अधिकभृतस्य'॥

दृढसंधिस्तु संहतः॥ ७५॥

दिति ॥ दढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म क्तिः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधान्स्य'॥

कक्लटं कठिनं करं कठोरं निष्ठुरं दृढम्। जरठं सूर्तिमन्सूर्तम्

केति ॥ कक्खित । 'कख इसने' (भ्वा० प० से०)। 'शकादिन्योऽटन्' (उ० ४।११२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) कवर्गद्वितीयादिः—इस्वन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठित । 'कठ कृ-च्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुल्यन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् 'कठिनमपि निष्ठरे स्यात् स्तव्येऽपि त्रिपु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी स्विटेकायामपि कठिना गुडशकरायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रन्ति । 'क्रुतीछे-

दने' (तु॰ प॰ से॰)। 'कृतेस्छः कू च' (उ॰ २।२१) इति रक् ।—कृणाति—इति खामिमुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्तः। 'करा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ 'क-ठिचकिभ्यामोरन्' (उ॰ १।६४)। 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । महुरादिः (उ॰ १।४१) ॥ (५) ॥ ।। दहीत, दंहति, स्म वा। 'दह दहि वृद्धी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दृढ: स्थूलवलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलंबसिप' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । वा-हुलकाद्ठच् । 'जरुठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिषेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥ श्वाः भूतिः काठिन्यसस्यास्ति । सतुपू (५।२।९४) ॥(८) ॥*॥ मूर्छति सा । 'मुर्च्छा मोहसमुच्छा-ययोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अकर्मकलात् क्तः (३।४।७२) । ('आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या-' (८। २।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यात्रिषु मूर्छोले कठिने मूर्ति-मलापि' इति विश्वः (मेदिनीं) ॥ (९) ॥ ॥ नव 'कठि-नस्य'॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम्॥ ७६॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते सा 'दृष्ठु दृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्मते सा । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'प्राक्ट्रो–' (वा॰ ६।१।८९) इति दृद्धिः ॥ (२)॥*॥ एघते सा । 'एघ वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गल्यर्था–' (३।४। ७२) इति क्तः ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य'॥

पुराणे प्रतनप्रसपुरातनचिरंतनाः।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति 'खुखुळो । पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशात्तुण्न । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रलशास्त्रयोः । पुराणः घोडशपणे' (इति हैमः) (१) ॥ ॥ 'नश्चं पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति टैंग्युः ॥ (२) ॥ ॥ । वन्ः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥ ॥ ॥ पुरा भवम् । ख्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥ ॥ चिरं भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति ख्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥ ॥ पश्चं 'पुरातनस्य'॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य वाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) नेति वोध्यम् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्तुशेखरे नागेशः । २—'नश्च पुराणे प्राद्धक्तव्यः । लप्-तनप्—खाश्च प्रत्यया व-क्तव्याः' इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैन विधानेनात्र तद्विरोधात् टण्डुवि-धानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गी-कृतः ॥ प्रत्यत्रोऽभिनवो नन्यो नवीनो नृतनो नवः ॥ ७७ ॥ नृत्वश्च

प्रति ॥ प्रतिनवमप्रमस्य ॥ (१) ॥ ॥ अभिनवते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ ॥ अचे यत्' (३।९।९७) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ नव एव । 'न-वस्य नूरादेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रस्वयाः' (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ (५) ॥ ॥ ॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

खुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार कीडायाम्' चुराय-दन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३। ५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च॥ (१)॥॥॥ वाहुळैकाद-ठच्, अत उत्वं च। 'कोमछं मुदुछे जले' इति विश्वः (मे-दिनी)॥ (२)॥॥॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५। २।९७) इति ठच्॥ (३)॥॥॥ मृर्वेते । 'मृद् क्षोदे' (न्या० प० से०)। 'प्रथिमृदिअस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः सं-प्रसारणं च। मृग्य्वादिलात् (उ० १।३७) कुः—इति मुकु-टो व्यथः। 'मृद्धतीक्षणं च कोमले' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ चलारि 'कोमलस्य'॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लिबेमव्ययम् ॥ ७८ ॥ अन्वेति ॥ अन्वचति । 'अज्ञु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ।

१--सिद्धान्तकौमुद्यां तु-'कुटिकशिकोतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्र'। बाहुककाद्रुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ऋकारवतो धातो-रुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तसात् रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३--पीयूषाख्यन्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्यवाव्ययी भावत्व-मुक्तम् । स्वामिना तु-- 'अन्वक्-अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतत्रयम-व्ययं वर्तते । क्विवत्वं तु (अन्वक्ष-अनुपद=इति) द्वयोः--- इत्युक्तम् । युज्यंते चान्वक्शब्दस्यान्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः' इलाम 'अन्वरू' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इलाम 'कर्त्वकर्मणोः-' (२।३।६५) इति पष्टयापत्तेश्व । अव्ययत्वे तु 'न लोकाव्यय-' (२।३।६९) इति पष्टीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति सुवो छुका छुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः । यामं यातीत्यादावानुभविकस्य याधात्वर्थन्यापारजन्यविरुक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गन्यभावेन तामि त्यस्य 'ययौ' इत्यतत्कर्भत्वाभावात् । 'ययौ' इत्यतत्कर्भ तु 'निल-याय' इति प्रागुक्तमेव । निह सुत्रीचोरेकतरिक्रयाकमेल्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यथें 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् । गोराञ्चोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्स-नेन सध्यक्तप्रतिपादनात् । तत्र च 'तृतीयाधें' इलनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंशेति दिक्।

किन् (२।२।५९) ॥ (१) ॥ ॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥ ॥ अनु गच्छति । 'गम्लु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्यभ्योपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ ॥ पदस्य पश्चात् पश्चाद्र्येऽव्ययी भावः (२।१।६)॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'पश्चाद्रित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥÷॥ इन्द्रियेणानुभूयते । कुलालादिलात् (४।३।११८) नुष्र् ॥ (२) ॥÷॥ द्वे 'इन्द्रि-यज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अमेति ॥ भिन्नं प्रसक्षात् ॥ ॥ 'अनध्यक्षम्' इति पाठः—इसन्ये । अक्षेष्मि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्यर्थाः भावः (२।१।६) । अतिकान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥ ॥ इन्द्रि-यमितकान्तम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य'॥ एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाम्रैकायनाविप ॥ ७९ ॥ अप्येकसर्ग एकाम्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु॰ उ॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अप्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकम्यनमस्य ॥ (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमम्यं श्रेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'ऐकाइयः' अपि ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एकिस्मन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'एकाप्रस्य' ॥

पुंसादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)॥ (१)॥॥॥ पूर्वति । 'पूर्वपूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'पूर्वे तु पूर्वेजे । प्रागयं श्रुतभे-देपु' (इति हैमः)॥ (२)॥॥॥ पुरो भवः। 'दक्षिणापश्चात्पु-रसस्त्यक्' (उ॰ ४।२।९८)॥ (३)॥॥॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रथेरमच्' (उ॰ ५।६८)। 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ आदौ भवः । दिगादिलात् (४।३।५३) यत्॥ (५)॥॥॥ पध 'आद्यस्य'॥

१—प्रथमम् आदीयते गृद्यते—शति सुकुटपाठ एव साधी-यान् । भविद्यितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंमवेऽिष 'दीयते' इत्यस्य 'गृद्यते' इत्यर्थकताया विना रुक्षणं सर्वसुवोध्य-त्वाभावात्॥

अथास्त्रियाम्॥ ८०॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम्।

अथिति ॥ अमित । 'अम गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्तन् । अन्तिति वा। 'अति वन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अन् (३।९।९३४)। 'अन्तः खरूपे निकटे प्रान्ते निध्यनाशयोः। (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः॥ (९)॥॥ जधने भवम्। दिगादिलात् (४।३।५४) यत्। शर्मे गहिंतेऽन्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चरेख' (उ॰ ५।६९) इतमच्॥ (३)॥॥॥ अन्ते भवम्। दिगादिलात् (४।३५९)। 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः॥ (४)॥॥॥ पश्चाद्भवम्। 'दिक्षणा-' (४।२।९८) इति खक्॥ (५)॥॥॥ ॥॥॥ अन्ते भवम्। दिगादिलात् (४।३॥॥॥ अन्ते भवम्। दिगादिलात् (४।३॥॥ पश्चाद्भवम्। 'दिक्षणा-' (४।२।९८) इति खक्॥ (५)॥॥॥ पश्चाद्भवम्। 'दिक्षणा-' (वा॰ ४।३।२३)॥ (६)॥॥॥ पर् 'अन्त्यस्य'॥

मोघं निरर्थकम्

मिविति ॥ मुह्यन्यस्मिन् । 'मुह् वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३१३।१२१) इति घम् । न्यङ्कादिः (७१३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिंन्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽथोंऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नि-ष्मयोजनस्य'॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुख्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ सारयते स्म । 'सश वाधनसर्शनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२। २७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्परयते स्म—इति विग्रहीत-वान् । तत्रेट्प्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥॥॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अज्ञू व्यक्तयादौ' (६०प॰ से॰)। कः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अज्ञ विशेषणे' '(जु॰ उ॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ उद्वणित । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । प्रयो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'स्पप्टस्य' ॥ साधारणं त सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आप्रीध्रसाधारणाद्व-'

१—'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सि-दृत्वेन 'न्यस्कादीनां च' इत्यत्र घिण्ण्यतोरनुकृत्यभावस्य 'न्यस्का-दित्वात्कुत्वम् । मृगुः' इति वदतो भवष्यनकस्यापि संमतत्वेन कु-त्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सित-व्याप्तयोर्थथा—'सुधांशुरोचिःस्फुटकुट्टिमेषु'—इत्यनेकार्थकैरवाकर-कौसुदी । (वा॰ ५।४।३६) इति खार्थेऽज् । ख्रियां ङीप् (४।१।१५)॥ (१)॥ ॥ सह मानेन । समानस्य मावः । ष्यज् (५।१। १२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा॰ ५।१।१२४) वा खार्थे ष्यज् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अनेकसंबन्धिन एकस्य'॥

एकाकी त्वेक ऐककः।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥ ॥ चकारात्कन्छकौ च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोख्निष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ श्रीण 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतराविष ॥ ८२॥

भीति ॥ भिन्नोऽधों येषां ते (१) ॥ ॥ अन्य एव 'अन्त्याच्तरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थं तरप् ।—द्वयोर्निर्धा-रणे इतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ ॥ ॥ ॥ कचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच प्राचाम्' (५।३।९४) इति इतरच् ॥ (२) ॥ ॥ एति । 'इण्मी-' (उ० २।३३) इति कन् ॥ (३) ॥ ॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् किप्—इत्येके । आगमानिस्त्वा-सुग् वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मत-भेदिसद्धौ त्वत्त्वश्चदौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥ ॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अष्ट्यादित्वात् (उ० ४।१२) यः । 'अन्योऽसहशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरित इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'भिन्नार्थकाः' ॥

उचावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूर्व्यंसकादयथ्व' (२। १।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एको भेदोऽस्य । न एक-भेदम् । 'सुप्सुपा' (२।९।४) इति समासः । न एको भेदो-ऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वा-नमध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अनेकप्र-कारस्य'॥

उचण्डमविलम्बितम्।

विति ॥ उचण्डनम् । 'चिंड कोपे' (स्वा॰ आ॰ से॰)। घर्ज् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ विलम्बयते स्म । 'लिव अ-वसंसने' (स्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। न विलम्बतम् ॥ ॥ खामी अवलस्वनम् इति पठति॥ (२)॥ ॥ हे 'उत्तालस्य'॥

१—'एकछः' इत्यपि पाठः—'शांभनी शक्तिरेकण।'— इति पीयूपन्याख्या।

अहंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरूषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'विध्वरुपोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुर्द्धि-षत्—' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (१) ॥॥ ममें स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु॰ प॰ अ॰) । 'स्पृशोऽनुदक्रे—' (३।२। ५८) इति किन् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ममेपीडकस्य' ॥

अवाधं तु निर्गलम् ॥ ८३॥

अवेति ॥ न वाधास्य ॥ (१) ॥ ॥ निष्कान्तमर्गलायाः । 'निरादयः–' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अवाधितस्य' ॥

प्रसच्यं प्रतिकृतं स्याद्यसम्पष्ट च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसद्धं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-लानुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रतीपं कूलात् ॥ (२) ॥ ॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसद्धं त्रिलिङ्गं तु दक्षिण-प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ अपति-ष्ठति । 'अपदुः सुपु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुपा-मादिः (८।३।९८) 'अपप्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'विरुद्धार्थस्य'॥ चामं शरीरे सन्धं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'घू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'अचो यत्' (३।१९७) । 'सट्यं वामे च दक्षिणे' इलजयः । 'सट्यं तु देक्षिणे । वामे च प्रतिकूळे च' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सट्यशरीरस्य' ॥

अपसर्व्यं तु दक्षिणे॥ ८४॥

अपेति ॥ अपकान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षि-णदारीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संवाधार्थात् 'सम्' शब्दात् खार्थे 'संप्रोदश्व-' (५।२।९२) इति कटच्॥ (१)॥॥॥ सम्यग् वाधन्तेऽत्र । 'वाष्ट्र लोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घन्। 'संबाधः संकटे भेगे' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'संकीणस्य'॥

किलं गहनं समे।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—दंक्षिणे यथा—'वामो वाहुर्मृडान्थाः करकलितरणत्कंकणा-लीकरालो यस्मिन्सन्यो भुजगवल्यवान्' इत्यनेकार्थकेरवाकरकौमुदी। २—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संवाध प्रविक्ष्यान्तर्विलोडिते। उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते'इत्यनेकार्थकेरवाकरकौमुदी।

(भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सलिकलि-' (उ॰ १।५४) इतीलच्॥ (१)॥॥ गाह्यते। 'गाह्र विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'बहुलमन्यंत्रापि' (उ॰ २।७८) इति युच्। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) हस्यः। गस्य गानस्य गतेर्वा इनम् 'गहनं वनदुःखयोः। गह्नरे कलिले चापि' इति विश्वहैमा ॥ (२)॥॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य'॥ संक्रीणं संकुलाकीणं

सिति ॥ संकीर्यते सा । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)
कः (३।२।९०२) 'संकीर्णे निचितेऽपि स्यादशुद्धे लिमधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ संकोलित । 'कुल संस्त्याने'
(भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यज्ज-शिक्षातोरुलिच 'शङ्कुलम्' ताल्व्यादि इति तु स्वामी—
इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । 'संकोलित' इति स्वामिना
विग्रहीतलात् ॥ (२) ॥॥॥ आकीर्यते सा । 'कृ विक्षेपे'
(तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य'। यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु
एतान्पूर्वपेर्यायानाहुः। 'संकीर्णमृपिपलीनाम्' इति प्रयोगात् ॥
मण्डितं परिवापितम् ॥ ८५॥

स्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥॥॥ परिवाप्यते स्म । मुण्डनार्थोऽत्र विषः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥॥ द्वे 'कृतमुण्डनस्य'॥

ग्रैन्थिते संदितं दृष्धम्

ग्रेति ॥ अथ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भ '(क्रया॰ प॰ से॰) ।
कः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रिथ कीटिल्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) इति धातुः । 'ग्रन्थितं
गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) (१)
॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ॰) ।
कः (३।२।१०२) । 'ग्रितिस्पति-' (७।४।४०) इतीलम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे 'ग्रम्फ ग्रन्थे' (तु॰ प॰ से॰)
ण्यन्तः॥(२)॥*॥ इभ्यते स्म । 'इभी ग्रन्थे' (तु॰ प॰से॰) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य'॥

विस्तं विस्तृतं ततम्।

वीति ॥ विसरित स्म । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गल्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्रया॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।

१—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या। २—'विषः प्रिकरणे दृष्टच्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (६।१।४५ स्त्रे) भाष्यात् । ३—'गुन्थितम्' इति कवित्—इति पीयूष व्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति पाठ 'शृद क्षोदे' (क्या०) —ऽनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२)॥ (२)॥०॥ तन्यते सा। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलि-इकम्। इने वीणादिवाये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी)॥ (३)॥०॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य'॥ अन्तर्गतं विस्मृतं स्थात

अन्तेति॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा। 'गम्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२,४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्थान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥ द्वे 'विस्मृतस्य'॥

प्राप्तेप्रणिहिते समे ॥ ८६.॥

प्रेति ॥ प्राप्यते सा । 'आपू, व्याप्तौ' (स्वार्ं प० अ०)। कः (३।२।१०२) । 'प्राप्तं छन्धे समझसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ प्रणिधीयते सा । कः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेलितप्रेङ्किताधूतचलिताकस्पिता धुते।

वेह्नीति ॥ वेह्रथते सा। 'वेह्न चलने' (स्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)। 'वेह्नितं गमने क्लीवं कुटिले विधुते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ प्रेङ्कते सा। 'इखि गती' (स्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥॥॥ आधू-यते सा। 'धू विधूनने' (तु० प॰ से॰)। 'धू कम्पने' (क्या॰ प॰ से॰) वा। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥॥॥ वल्यते सा। 'वल कम्पने' (स्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (४)॥॥॥ आकम्प्यतेसा। 'किप चलने' (स्वा॰ अ००)। कः (३१२१९०२)॥ (५)॥॥॥ धूयते सा। 'धू कम्पने' (खा॰ उ० अ०)। कः (३१२१९०२)। 'धुतम्। सके विधूते' इति हैमः (मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ वद् 'ईपत्कम्पतस्य'॥

तुत्त्वास्तिनिष्ठयूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ जुबते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'जुदिवद-' (८।२।५५) इति वा नलम् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्री' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्टित्रु निरसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३।२।१०२)। 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट्। 'च्छ्वोः-' (६।४।१९) इत्यूट्॥ (४) ॥३॥ आविध्यते स्म । 'व्यघ ताडने' (दि॰ प॰ अ०)। कः (३।२।१०२)। 'आविद्धो वाच्यलिङः स्यात्कुटिले च पराहते'

१—वपेः कः । 'श्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः— इति मुकुटः ॥ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ ॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२। १०२) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतस्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते सा। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ । । । निव्रयते सा। 'वृज् वरणे' (व्रया० उ० से०) किः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'परिखादिना वेष्टितस्य'॥

मूषितं मुषितार्थकम्।

स्विति ॥ मूब्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ मुब्यते स्म । 'मुष स्तेये' (ऋया॰ प॰ से॰) । कः । (३।२।१३४) । 'मूषितं हतख-ण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चोरितस्य'॥ प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धतेस । 'बृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥॥। प्रसरित स्म । 'स्र गतौ' (ख॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।४।७२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रस्तस्य'॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते सा। 'अम्र क्षेपणे' (दि० प० से०)। कः (३१२१०२)॥ (१)॥ ॥ निस्रज्यते सा। 'स्ज विस-गें' (दि० आ० अ०)। कः (३१२११०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'स्यकस्य'॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०)। कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ शा आहन्यते स्म । 'हन्' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'गुणि-तस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निरिद्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१) ॥॥। उपचीयते स्म । 'चित्र् चयने' (खा॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।३।१०२)। 'भवे-दुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पुष्टिं प्रापितस्य'॥

गूढगुप्ते

िचति ॥ गुह्यते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कः (३।२।१०२) । 'गूढं रहित गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥श्रा गुप्यते स्म । 'गुप गोप-

१--- 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तूचितम् । अन्यथा-त्रेटो दुर्वारत्वात् ॥ नादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ 'गुप्तं गृढे त्राते' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कृतगोपनस्य'॥ गुण्डितरूषिते।

गिवति ॥ गुण्ड्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (चु॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुठि वेष्टने' (चु॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ रूज्यते स्म । रूषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोपि भ्वादौ द्रष्टच्यो भ्वादेरदृत्कृत-लात् । क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'धूलिलिसस्य' 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य॥

द्वतावदीर्षे

हुतेति ॥ द्रूयते सा। 'द्रु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ श्रा अवदीर्यते सा। 'दृ विदारणे' (क्र्या॰ प॰ से॰)। क्तः (२।२।१०२)॥ (२)॥ श्रा हे 'प्रापितद्रवीभावस्य'॥

उद्गणींद्यते

स्तित ॥ उदूर्यते सा। 'गुरी उद्यमने' (दि॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ श्रा उद्यम्यते सा। 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥ श्री द्वे 'उत्तोलितस्य'॥

काचितशिक्यिते॥ ८९॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु॰ ग॰) इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्ये धृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिक्ये स्थापितस्य' ॥ झाणझाते

भ्रेति ॥ ध्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२)। 'तुद्विद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'भ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः॥ (१).॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'आघ्रातस्य'॥

दिग्धलिप्ते

दीति॥ दिह्यते सा। 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्वात्पुंति लिप्तेऽ-न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ लिप्यते सा। 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'लिप्तं अ-क्तिविलिप्तयोः। विषाक्ते' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'लिप्तं' इति ह्यातस्य॥

समुद्कोद्धृते

सिति ॥ समुद्द्यते सा 'अञ्च गती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)॥ (१)॥ ॥ उद्भियते सा। 'हृज् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ स॰)। 'धृज् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा। कः (३।२।९०२) 'उद्धृतं स्यात्रिषृत्सिते परिमुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'कूपादेनिष्काशितज-स्रादेः'॥

समे।

सेति ॥ समे इति प्रशृद्धप्रस्ते इत्यादिषु अन्वेति ॥ वेष्टितं स्याद्वस्त्रयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३१२१९०२)। 'वेष्टितं रुद्ध लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ वल्लयं जातमस्य । तारकादिः (५!२१३६)। यद्वा वल्लयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा॰ ३१९१२६) इति णिच्। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥॥॥ संवीयते स्म । 'व्येव् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ०)। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥॥॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ०)। कः (३१२१९०२)॥ (४)॥॥॥ आव्रियते स्म । 'वृव् आवरणे' (क्रया॰ उ॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (५)॥॥॥ पश्च 'नद्यादिवेष्टितस्य'॥

रुग्णं भुद्रे

र्चिति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भन्ने' (तु॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु॰ प॰ अ०) । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

अथ निशितश्णुतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'शाच्छोः-' (०।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ क्ण्यते स्म । 'क्ष्णुतेजने' (अ॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥॥। तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य'॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्षम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घन् (३।३। १८) । उद्गतं मुखमारंम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा॰ उ॰ अ०) । कः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) 'पकं परिणते नाशा-भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीतौ तु लजिते ॥ ९१ ॥

ह्रीति ॥ अहैषीत् । 'ही लजायाम्' (जु॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) । 'तुद्विद्—' (८।१।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लजा जातास्य । तारकादिः (५।२। ३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

विति ॥ वियते सा । 'वृज् वरणे' (ऋया॰ उ॰ से॰)' कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्यते सा । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृतौ दढे मृते । चित्रे वर्तुं छन्दः स्ततीताधीतयोर्वते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वावृतु वर्तने' (दि॰ आ॰ से॰) इति प-ठन्ति तन्मते वावृत्यते स्म । क्तः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (६० उ० ४०)। प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ उपाधीयते । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिंः' (७।४।४२) । उपाहितो ऽनलोत्पाते प्रमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाचम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्ल व्यासौ' (खा॰ प॰ अ०) । ण्यत् (३१९१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्ल गतौ' (खा॰ प॰ अ०) । 'पोरदुपधात्' (३१९१९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'घटू विशरणादौ' (तु॰ प॰ अ०) । ण्यत् (३१९१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसुं दाक्यस्य' ॥ स्यन्नं रीणं स्रतं स्रते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्यवते स्म । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥॥। रीयते स्म । 'रीङ् प्रसवणे' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'खादय ऑदितः' (दि० ग॰ सू॰) इति नत्वम् (८।२।४५)॥ (२)॥॥॥ स्त्यते स्म । 'स्नु गती' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥॥॥ स्त्यते स्म । 'स्नु प्रस्नवणे' (अ॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥॥॥ स्त्यते स्म । 'स्नु प्रस्नवणे' (प्रस्नुतस्य'॥

संगुढः स्यात्संकितः

समिति ॥ संगुह्यते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः'॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः।

अवेति ॥ अवगीयते सा । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'शुमास्था-' (६।४।६६) इती-त्वम्। 'अवगीतं तु निर्वादे दष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य'॥

विविधः स्वाद्वद्वविधो नानारूपः पृथग्विधः॥ ९३॥ वीति॥ विचित्रा विधा यस ॥ (१) ॥ ॥ बहवो विधा

१—'ततो वावृत्यमानासौ रामशाकां न्यविक्षत' इति भट्टिः— इति स्वामिमुकुटौ ।—इत्थमबुद्धा 'वृत्तन्यावृत्तौ' इति पेटुः—इति सीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने' इति भारविः— इति मुकुटः । यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिकृतआपि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीङ् स्रवणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्त-स्यैव धिकृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भारिंसत उक्तः, अत्र तु नि-न्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचुर्णितः।

अवेति ॥ अवध्वस्रते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)। 'अवध्वस्तं परिस्रके नि-न्दितेऽप्यवचूर्णते' इति विश्वः ॥॥—'अपध्वस्तः' इस्पि पाठः ॥ (१) ॥॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सस्राप—' (३१९१२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३१२१९०२)। यद्वा 'चूर्ण पेषे' चुरादिः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'श्विससुधादिचूर्णस्य'॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥ ॥ फण्यते सा। 'फण गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'क्षुव्धखान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य' क्वाथ-विद्योषस्य' ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४॥

स्वेति ॥ खन्यते सा 'खन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते सा । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्व-तशब्दस्य' ॥

बद्धें संदानितं भूतमुद्दितं संदितं सितम्।

बेति ॥ वध्यते स्म । 'वन्ध वन्धने' (क्या॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ संदान्यते स्म 'दान खण्डने' (म्वा॰ उ॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ मूयते स्म । 'मूङ् वन्धने' (म्वा॰,आ॰ से॰) । कः (३।२।१०२)। ॥ (३) ॥ ॥ उँद्यते स्म । संयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि॰ प॰ अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्पति-' (३।४।४०) इतीलम् ॥ (४) ॥ ॥ (५) ॥ ॥ सीयते स्म । 'षिण् वम्धने' (सा॰ उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'वद्सस्य'॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व वन्धने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'राह्योपः' (६।४।२१) इति वर्लोपः। 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः। निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः। २—उद्दीयते। संदीयते इति युक्तम्। यकि परे 'ओतः इयनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः।

निष्पकं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्तम् ॥ (१) ॥ ॥ कथ्यते स्म । 'क्रथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'साकल्येन पकस्यं' ॥

पाके श्रीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते सा । 'श्रा पाके' (अ॰ प॰ अ॰)। দ্ধ: (३।२।१०२)। 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'क्षीरादिखु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवहवादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निम-मः' इल्पर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतौ गजमजने । संग-मेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुनिवह्नवादौ प्रयुक्तस्य'॥

निर्वातस्तु गतानिले।

निर्वेति ॥ गतथासावनिलथ । तस्मिन् निवहने (१) । पृथक् पदं वा॥ (१)॥:।। एकम् 'अनिछे गते स्रति निर्वातस्य'॥

पकं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) अकर्मकलात्। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ द्वे 'परि-णामं प्राप्तस्य'॥

गूनं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते सा । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२) । 'दुग्वोदींर्घश्च' (वा० ८।२।४४) इति नलम् ।-'ल्वादिभ्यथ्व' (८।२।४४)-इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या। तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥ ॥ हद्यते स्म । 'हद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥

(२) ॥÷॥ द्वे 'गुदनिष्काशितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६॥

मीति ॥ मिह्यते सा । 'मिह सेचने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ शा मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रसावे' (बु॰ ड॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'उप-स्थनिष्काशितमूत्रस्य'॥

पुष्टे तु पुषितम्

प्चिति ॥ पुष्यते सा। 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) क्तः। (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ भी वादिकस्य खिट्॥ (२) ॥-॥ द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य'॥

सोढो झान्तम्

सविति ॥ सहाते सा। 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।

क्तः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।१,१२) ॥ (१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूप् सहने' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्यान्तमुद्रते ।

उद्वेति ॥ उद्वम्यते सा । 'द्वयम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ उद्गम्यते सा। 'गमू गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः'॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते सा । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ सै॰) णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२। २७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्रेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन-मुक्तम्-। तिचन्लम् । 'वा दान्त-' इलत्र 'णेः' इलनुवर्त-नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निख-निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य'॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ।--शान्तो रोगः । निवृत्त इस-र्थः--इति यत् केवैलस्य निपातनं मुकुटेन खीकृतम् । तिब-न्लम् । 'वा दान्त-' इलत्र 'णेः' इस्र नुवर्तनात् । 'शान्तोऽ तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शा-न्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।॥ (२) ॥ । द्वे 'शमनं प्रापितस्य'॥

प्राधितेऽदितः॥ ९७॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते सा । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु॰आ॰से॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ अर्वते सा। 'अर्द् गतौ याचने च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'अर्दि-तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधो च हिंसिते' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'याचितस्य'॥

इप्तस्तु इपित

क्षेति ॥ ज्ञप्यते सा । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । क्तः 🦸 (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य'॥

छन्नरछादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ॰ से॰)।

१—'ओहाङः' के 'उद्धानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इस सात् के 'उद्घानम्' शंते वा क्षचित्पाठः--शति मुकुटरहस्यम्। पुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

कः (३।२।१०२)। 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः। 'छन्नं रहरछादितयोः' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ (२)॥ ॥ हे 'आच्छादितस्य'॥

पूजितेऽञ्चितः।

प्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु॰ प॰ से॰)।
कः (३१२१९०२)॥ (१)॥॥॥ अध्यते स्म । 'अधु
पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३१२१९०२)। 'अधेः
पूजायाम्' (७१२१५३) इतीट्। 'नाधेः पूजायाम्' (६१४१३०)
इति नलोपासावः॥॥॥ 'अर्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥॥॥
द्वे 'पूजितस्य'॥

पूर्णस्त पूरिते

िदिति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि॰आ॰से॰)। ष्यन्तः । कः (३।२।१०२)। 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साष्ठः । 'पूर्णः कृत्ले पूरिते च' इति हैमः ॥ (१)॥॥॥(२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य'॥

क्रिष्टः क्रिशिते

क्रीति ॥ क्रिस्यते स्म । 'क्रिश विवाधने' (ऋया॰ प॰ से॰)। क्तः २।२।१२२)। 'क्रिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५२) इति वेट्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'प्राप्तक्केशस्य'॥

अवसिते सितः॥ ९८॥

अवेति ॥ अवस्पति सा। अवसीयते सा वा। 'पोऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१२२)। 'द्यतिस्पति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥३॥ 'सितस्वत्वसिते वदे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२)॥३॥ द्वे 'समा-प्तस्य'॥

मुष्टप्लुष्टोषिता द्ग्धे

िवति ॥ प्रुष्यते स्म । द्वष्यते स्म । 'प्रुपु द्वषु दाहे'
(भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)। 'यस्य-' (७१२१९५)
इति नेट्॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३१२१९०२)। 'उषितं
ब्युपिते दुष्टे' इति हैमः॥ (३)॥*॥ दह्यते स्म । 'दह मस्मीकरणे (भ्वा॰ प॰ अ०)। कः (३१२१९०२)॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'द्रधस्य'॥

तष्टत्वधौ तनूकृते।

तिति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्ष्य त्वक्ष्यं तनूक-रणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ (१) ॥॥॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृष्' (त॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

षेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते सा । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰)

ण्यन्तः । कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ छिद्यते स्म। 'छिद्र वेधे' (चु॰ उ॰ से॰)। अदन्तः । कः (३।२।१०२)॥ (२) ॥ ॥ विध्यते स्म। 'व्यथ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰)॥ कः (३।२।१०२)। 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदशे बाधिते त्रिष्ठु' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ शीणि 'विद्धस्य'॥

विन्नवित्तौ विचारिते॥ ९९॥

वीति ॥ विद्यते सा। 'विद विचारणे' (ह० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीडविकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७।२।५५) इतीड्भावः—इत्युक्तं मुकुटेन। तत्र। अस्यानिट्त्वात्। 'विन्नं विचारिते ठन्धे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ 'विन्तं क्षीवं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते' विचारिते ' इति (मेदिनी)॥ (२) ॥॥॥ विचार्यते सा। 'चर गतौ' (४वा० प० से०) ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि प्राप्तविचारस्य'॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभासात् ॥ (१) ॥ विगच्छति स्म । 'गम्ॡ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥॥॥ रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घञ् (३।३। १८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'दीसिहीनस्य'॥

विलीने विद्वतद्वतौ।

चीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (हि॰ आ॰अ॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'लादय ओदितः' (दि॰ ग॰ सू॰) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥॥॥ विद्रवति स्म । 'द्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ शीणि 'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य'॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नी

सीति॥ सिध्यति सा। 'विधु संराद्धी' (दि॰ प॰ अ॰)। 'गल्थर्था—' (३।४।७२) इति कः। 'सिद्धो व्यासादिके देवयोगो निष्पंत्रमुक्तयोः। नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः॥ (१)॥॥ निर्वर्तते सा। 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३।४।७२)॥ (२)॥॥ निष्पद्यते सा। 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। कः (३।४।७२)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'सिद्धस्य'॥

दारिते भिन्नमेदितौ ॥ १००॥

देति ॥ दार्थते स्म । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भियते स्म । 'भि-दिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ जुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मेदं प्रापितस्य'॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते।

विति ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥ ॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३१२१९०२) 'च्छ्वोः-' (६१४१९९) इति । यत्तु—'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छ्वोः-' इत्यूर् । विल्ले लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसं-वद्धम् । दीर्घादिलस्य वाधात् । वस्योठि कृते विल्लोपासंअन्वाच । 'स्यूतिः सीवनसंतत्थोः क्षियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिष्ते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ऊयते स्म । 'वेश् तन्तुसंताने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्तः (३१२१९०२) ॥ (३) ॥ ॥ संतन्यते स्म । क्तः (३१२१९०२) । तन्तुभिः संततम् । 'कर्तृकरणे–' (२१९१३३) इति समासः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः' ॥

स्यादहिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्ह्यते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)
कः (३१२११०२) ॥ (१) ॥ श॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-'
(३१११९९) इति क्यच् । कः (३१२११०२) ॥ (२) ॥ श॥
'क्यस्य विभाषा' (६१४१५०) इति य छोपः ॥ (३) ॥ श॥
अपचायते स्म । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰)।
कः (३१२१९०२) ॥ (४) ॥ श॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२) ॥ (५) ॥ श॥
'वै।यतेश्वः' इति चिभावः ॥ (६) ॥ श॥ षट् 'नमस्कृतस्य'॥

वरिवसिते वरिवस्थितसुपासितं चोपचरितं च।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ । । ज्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥ ॥ । उपचेशने' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ । उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'पू-जितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३१२१०२)॥ (१)॥ ॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (म्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)॥ (२)॥ ॥ ॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'आयादयः-' (३१९१३१) इति वा आयः। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥ ॥ (४)॥ ॥ व्यते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)॥ (३)॥ व्यते स्म । 'दु दु उपतापे' (सा॰ प॰ अ॰)। कः (३१२१९०२)। 'दुग्वोदीं धंश्व' (वा॰ ८।४४४) इति नत्वम्

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि स्त्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

॥ (५) ॥ ॥ एभ्योऽकमैकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥ ॥ पञ्च 'संतापितस्य ॥

हृष्टे मत्तस्तृतः प्रहुन्नः प्रमुद्दितः प्रीतः।

हिति ॥ हर्षति स्म । 'ह्यु अलीके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । हण्यति वा । 'ह्य तुष्टी' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।४।७२)। 'ह्येलोंमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेट्कलात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हुप्टो रोमाश्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रैतिहते विस्मितेऽप्यिभधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥ ॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥ ॥ नृप्यति स्म । 'नृप प्रीणने' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥ ॥ प्रैहाद्यते स्म । 'हादो सुखे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।४।७२) 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हादो निष्टायाम्' (६।४।९५) इति हस्वः ॥ (४) ॥ ॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।४।७२) ॥ (५) ॥ ॥ प्रीयते स्म । 'प्रीङ् प्रीणने' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।४। ७२)॥ (६)॥ ॥ पर् 'प्रमुदितस्य'॥

छिन्नं छातं लूनं कृतं दातं दितं छितं वृक्णम् १०३

छीति ॥ छियते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (इ०उ०अ०)। कः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्याद्वहूच्यामिप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छे-दने' (दि० प० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥ छ्न्यते स्म । 'छ्र्य् छेदने' (इया० उ० से०)। कः (३।२।१०२)। 'ल्वादिम्य' (८।२।४४) इति नलम् ॥ (३)॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ दायते स्म । 'दाप् छवने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (५)॥*॥दीयते स्म । 'दो अन्वखण्डने' (दि० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ वृध्यते स्म । 'सोन्वख्यु छेदने' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (८)॥*॥ अष्ठी 'खण्डितस्य'॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गछितम्।

स्रोति ॥ सस्यते स्म । ध्वस्यतेस्म । अर्यतेस्म । 'संयु ध्वंयु अंग्रु अवसंसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥(१) ॥*॥(२)॥*॥(३)॥*॥ स्कयते स्म । 'स्कन्दिर् गलादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ पद्यते

१—प्रतिहते यथा—'शीतहष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्थकैर-वाकरकौमुदी ॥ २—इाबते इति विप्रहस्तु न कर्तरि भवति । मौवादिकत्वात् ॥ किंतु झादते इत्युचित्म् ॥ सा 'पद गती' (दि॰ आ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥
(५) ॥*॥ च्यूयते सा । 'च्युङ् गती' (भ्वा॰आ॰अ॰)। कः
(३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गल्यते सा । 'गैल अदने' (चु॰
ड॰ से॰)। कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गलर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि के एतान्येवरूपाणि
॥*॥ सप्त 'च्युतस्य'॥

लब्धं प्राप्तं विश्वं सावितमासादितं च सूतं च १०४

लेति ॥ लम्यते स्म । 'डुल्भष् प्राप्तो' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । कः(३।२।९०२) ॥ (१) ॥॥॥ प्राप्यते स्म । 'आपू व्याप्तो' (खा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥॥॥ विद्यते स्म । 'विद्वल लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥॥॥ माव्यते स्म । 'मू प्राप्तो' (चु॰ आ॰ से॰) । 'आधृषाद्वा' (चु॰ ग॰ सू॰) इति णिजन्तः । कः (३।२। (३।२।९०२) ॥ (४) ॥॥॥ (६) ॥॥॥ आसाद्यते स्म । 'प-दल्ल विश्वरणादौ' (तु॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । कः (३।२।९०२) ॥ (५) ॥॥॥ पट् 'प्राप्तस्य'॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्।

अन्वियिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एष्ट्र गतौ' (भ्वा॰ आ॰ सै॰) । 'इषिः' (दि॰ प॰ से॰) । ष्यन्तो वा । क्तः (३।२। १०२) ॥ (१) ॥॥॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ अन्विष्यते स्म । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ उ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ मृत्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'गवेषितस्य'॥

बाई साई क्किनं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५॥

आर्द्रमिति ॥ अर्धते सा 'अर्द गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अर्द्दांष्थ' (उ॰ २।१८) इति रक्। 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्या-तिख्यां क्रिनेऽभिषेयवत' (इति मेदिनी)।—उपसर्गाद्रातेर्डः। पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः। आङ्पूर्वाद्देः (आ अर्थते इति वि-प्रहे) 'स्फायितिश्च-' इति रिक वा धार्द्रम्—इति मुकुटस्तु-क्तमूत्रादर्शनमूलकः॥ (१)॥ ॥ सहार्द्रत्वेन॥ (२)॥ ॥॥ क्रियति स्य। 'क्रिय् आर्दीभावे' (दि॰ प॰ से॰)। अकर्मक-लात्कर्तरि कः (३।४।७२)॥ (३)॥ ॥॥ तिम्यति स्य। स्तिम्यति स्य। 'तिम धीम आर्द्राभावे' (दि॰ प॰ से॰)। अकर्मक-कर्मकलात्कर्तरि कः (३।४।७२)। 'स्तिमितस्तरे क्रिने' इति छः॥ (४)॥ ॥॥ ॥॥ समुनित स्य। 'उन्दी

१-अस्यात्रोङेखोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तसात् भाकः स्रवणे (चु० आ० से०) इति छेखनीयम् ॥

क्रेदने' (ह॰ प॰ से॰)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। 'नुद्विद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥॥॥ (७) ॥॥ सप्त 'क्रिज्ञस्य'॥

त्राणं त्रातं रिक्षतमिवतं गोपायितं च गुप्तं च।

त्रित ॥ त्रायते स्म । 'त्रेङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) ।
कः (३।२।१०२) । 'नुद्विद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणीषधाविप' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰
से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव
रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । कः (३।२।१०२)
(५) ॥*॥ गुप्यते स्म । कः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गृहे त्राते'
इति हैमः ॥ (६) षट् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२) ॥ (१) ॥ ॥। अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२।९०२) ॥ (२) ॥ ॥। अवज्ञायते स्म । क्तः (३।२।९०२) ॥ (३) ॥ ॥। अव-मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥ ॥। (४) ॥ परिभूयते स्म । क्तः (३।२।९०२) ॥ (५) ॥ ॥। पञ्च 'अवसानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धृतमुत्सृष्टम्।

स्येति ॥ खज्यते स्म । 'खज हानों' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ।
कः (३१२१९०२) ॥ (१) ॥ ॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्यागे'
(जु॰ प॰ अ॰)।कः (३१२१९०२) । 'घुमास्था—' (६१४१६६)
इतीत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ विध्यते स्म । 'धूम् कम्पने' (खा॰
उ॰ अ॰)। कः (३१२१९०२) ॥ (२) ॥ ॥ समुज्ङ्यते स्म।
'उज्झ उत्सगें' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२) ॥ (४)
॥ ॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३१२१९०२) ॥ (५)
॥ ॥ उत्सज्यते स्म । 'सज विसगें' (तु॰ प॰ अ॰)। कः
(३१२१९०२) ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'उत्स्पुष्ट्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जिंदपतमाख्यातमभिहितं लिप-तम् ॥ १०७॥

. उक्तमिति ॥ उच्यते सा। 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। ब्रूबो वचिः, वा। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥॥॥ भाष्यते सा। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०आ०से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥॥ उद्यते सा। 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥॥॥

जल्प्यते सा। 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३१२१९०२)॥ (४)॥॥॥ आख्यायते सा। 'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰)। चक्षिङ आदेशो वा। कः (३१२१९०२)॥ (५)॥॥॥ अभिधीयते सा। कः (३१२१९०)। 'दधातेहिंः' (७१४४२)॥ (६)॥॥॥ छप्यते सा, 'छप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰) कः (३१२१९०२)॥ (७)॥॥॥ सप्त 'उक्तस्य'॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते।

ब्बिति ॥ दुद्धते स्म । 'दुघ अवगमने' (दि॰ आ॰ अ०)। कः (३।२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते वोधिते जिने' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ भवादिः सेट्कः॥ (२)॥ ॥ मन्यते स्म । 'मनु अववोधने' (त० आ० से०) । कः (३।२। १०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निवेधस्यानित्य-खादिर् । तदनिखत्वे च 'कृती छेदनें' (तु॰ प॰ से॰) इती-दित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७१२।५७) इति वेट्कत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिम्' —वोपदेवः पठित । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । क्तः (३।२।९०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते सा। 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰)। क्तः (३।२। १०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते सा । 'वो अन्तकर्मणि' (दि० प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्पति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते सा । 'गम्लः गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य'॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८ संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम्।

विति ॥ ऊरी कियते सा कः (३१२१०२)॥ (१)॥ ॥ अरि कियते सा कः (३१२१०२)॥ (२)॥ ॥ अनुसमङ्गमकारि । कः (३१२१०२)॥ (३)॥ ॥ अश्रूयते सा 'श्रु अवणे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३१२११०२)॥ (५)॥ ॥ (४)॥ ॥ प्रतिज्ञायते सा कः (३१२११०२)॥ (५)॥ ॥ संगीर्यते सा 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। कः (३१२११०२)॥ (६)॥ ॥ विद्यते सा 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३१२११०२)॥ (६)॥ ॥ विद्यते सा 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) कः (३१२११०२)॥ (५)॥ ॥ संश्रूयते सा कः (३१२११०२)॥ (८)॥ ॥ समाधीयते सा कः (३१२११०२) (दधातोहिः' (७४४२)॥ (९)॥ ॥ उपग्रूयते सा (३१२११०२)॥ (१०)॥ ॥ उपग्रूयते सा (३१२११०२)॥ (१०)॥ ॥ उपग्रूयते सा (३१२११०२)॥ (१०)॥ ॥ ॥ उपग्रूयते सा (३१२११०२)॥

ईंखितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि . ॥ १०९॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्ठतेडितानि स्तुतार्थानि । इंडीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ॰ आ॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥॥॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुतो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतो च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । आयो वा (३।१।३१) । कः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ (६) ॥॥॥ पनाय्यते स्म । 'पन च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । आयो वा (३।१।३१) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ (७) ॥॥॥ प्रणूयत स्म । 'णु स्तुतो' (अ॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (क्या॰ प॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥॥॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णिकयाविस्तारगुणवचनेषु' (जु॰ उ॰ से॰) कः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥॥॥ अभिष्ट्यते स्म । 'हुक् स्तुतो' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥॥॥ स्तुत-सर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥॥॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥

मिश्रतचर्वितिष्ठिप्तप्रत्यचितिगिलितखादितप्सा-तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुके।

भेति ॥ मक्ष्यते सा । 'भक्ष अदने' (बु॰ प॰से॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ चर्व्यते सा । 'चर्व अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥॥ लिप्यवे सा। 'लिप उपदेहें' (तु॰ उ॰ से॰) क्तः (३।२।१०२)॥ ॥ क्रचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आखादने' (अ॰ उ॰ अ॰) धातुः ॥ (३) ॥≉॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'वो अन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ —गीर्यते सा। 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) कः (३।२। १०२)। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति खामी । तत्र 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीण्निषेयप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'अचि-' (८।२।२१) इति वा छलम् । गिलिर्जातास्य । ता-रकादिः (पारा३६) ॥ (५) ॥ ॥ खाद्यते सम । 'खाद म-क्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥#॥ प्सायते सा 'प्सा मक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यविह्नयते सा । कः (३।२।१०२)॥ (८)॥*॥ अवते सा। क्तः (३।२।१०२) 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति ज्ञाप-काजग्धिर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ त्रस्यते सम । ग्लस्यते सा। 'त्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। कः (३।२। १०२)॥ (११) ॥*॥ (१२)॥*॥ अस्यते स्म । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१३)॥ ।। मुज्यते सा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥ क्षिप्रश्चद्रामीप्सितंपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५)।

'स्थूलदूर-' (६१४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५१३।५५) (६१४।५६) ॥ (१) ॥ ॥ अति-श्वयेन प्रियः । 'प्रियस्थिर-' (६१४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन उदः । पूर्ववत् (६१४।५७) ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन स्थूलः । 'स्थूलदूर-' (६१४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन वहुलः । 'प्रियस्थिर-' (६१४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयेन वहुलः । 'प्रियस्थिर-' (६१४।५७) इति साधुः ॥ दति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ 'पीवर' इति पाठस्त्वयुक्तः । छ-न्दोभङ्गात् । 'पीव' इति पाठे नान्तो युक्तः ॥ ॥ क्षेपिष्ठादी-नां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं श्रेयम् ॥ ॥ एकैकम् 'स्तिप्रादी-नाम' ॥

साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२॥ बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिराये।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः इष्टन् (५।३।५५)। 'अन्तिक-वाढयोनंदसाधो' (५।३।६३)॥ (१)॥ श्रा अतिशयेन दीर्घः। 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः॥ (१)॥ श्रा अतिश-येन स्थिरः। पूर्ववत् (६।४।५७)॥ (१)॥ श्रा अतिशयेन गुरुः। पूर्ववत् (६।४।५७)॥ (१)॥ श्रा अतिशयेन हस्तः। 'स्थूल-' (६।४।५६) इति साधुः॥ (१)॥ श्रा अतिशयेन वृन्दारकः। 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः॥ (१) ॥ श्रा साधिष्ठादीनां वाढादिभियथासंख्यं वोध्यम्॥ श्रा एकै-कम् 'वाढादीनाम्'॥

॥ इति विशेष्यनिध्वर्गविवरणम्॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत्।

प्रेति ॥ संकीणांथेंः संकीणं लिङ्गेश्वारच्धला संकीणं वर्गे प्रकृत्यर्था दिमिलिङ्गमूहेत । यथा 'अपरस्परः' । अयं हि लिङ्गविशेषा मिधायि प्रत्यस्या विधानात् प्रकृतिः । अस्य च 'परविक्षकृम्-' (२।४।२६) इत्यति देशात् परशब्दस्ये व लिङ्गं भवति ।
परशब्दस्य च सर्वनामत्वा जिल्जित्वम् । न च 'द्वन्द्वे च' (१।
१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदाय विषयत्वेना वयव विषयत्वामावात् । यत्तु—अयं हि विभक्ति प्रकृतित्वात् प्रकृतिः—इति
मुकुटेनोक्तम् । तन्न । एवं सित सर्वत्र प्रकृत्यें नेव लिङ्गनिणंये प्रत्यार्थेन लिङ्गिनिणंया मिधानस्य वैयर्थ्य प्रसङ्गात् ।
प्रत्यार्थेन यथा—शान्तिः । स्त्रियां किनो विधानात् । विधृननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिप्रदः । रूपभेदेन कर्मादेः क्षीवत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सित
अत्र वर्गे वर्णान्तरे च प्रकृत्यर्था विलङ्गे ज्ञेयम् । लिङ्गसंप्रहे वस्यमाणमपि लिङ्गसुनेयत्वेनहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ कियते । कुन्नो भावे कर्मणि च मनिन् (उ०४। १४५) । 'क्रम व्याप्ये कियायां च पुन्युंसकयोर्मतम्' इति

स्द्रः ॥ (१) ॥≭॥ 'श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८) । 'अचि श्रु–' (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥≭॥ द्वे 'क्रियायाः' ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये कियायाः कियावतां च नैरन्तयें ॥*॥ 'अपरे च परे च' इति द्वन्द्वः । 'अपरस्पराः कियासातत्ये' (६१९१९४४) इति सुण्निपास्यते । कियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति'। 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्' इति भागुरिः । कियावतां सातत्ये तु लिक्षत्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः स्त्रयक्षागच्छन्ति'। 'अपरस्पराणि कुलानि'॥ (१)॥ एकं 'नैरन्तर्येण कियायाः कियावत्रश्च'॥ साकल्यासङ्गयचने पारायणतुरायणे।

सेति ॥ साकत्यं च आसङ्गश्च । तो वक्तः वचेः कर्तरि ल्युट् (३१३१११३) ॥ ॥ पारस्य अयनम् । 'पूर्वपदात्-' (८१४१३) इति णत्वम् ।—क्षीवैलिङ्गमेव—इत्येके ॥ ॥ 'परायणम्' इति वा पाठः । परमयनम् । 'आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ तोतोति । 'तुर त्वरणे' (जु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३१९११३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तः तुरा आसमन्तादयनम्—इति खामिमुकुटावाहतुः । तन्न । अन्त-वैतिविभक्तया पदान्तत्वेन 'वौरूपधायाः-' (८१२१७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'साकल्यासङ्गवच॰ नयोः' ॥

यदच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्च हरूः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा। 'विशेषणम्–' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥०॥ स्वेने-रितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । 'तस्य भावः–' (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥०॥ द्वे 'स्वातन्यस्य'॥

हेतुरान्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हियति ॥ हेतुना कारणेन ग्रून्या आस्था स्थितिः ॥*॥
विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । 'विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेत्रिष्प्रयोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'हेतुन्यून्यास्थायाः' ॥

१— 'रलपारायणं नाम छद्देयं मम मैथिली' इति मट्टिः— इति मुकुटः । २— यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । 'आसङ्ग-वचनं परायणम्' इति मुकुटमन्थतः 'तुरायण' शब्दस्य तश्रोष्ठे-खाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्या-यामपि—क्वचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहिङ्के । 'अथ मोहपरायणा सती इति दर्शनान्निषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ।

रामथस्तु रामः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। 'शमादिभ्योऽथच्'॥ (१)॥ ॥ भावे' (१।३।१८) इति घल्। 'नोदात्तोपदेश-' (७।४।३३) इति वृद्धमावः॥ (२)॥ ॥ 'क्षियां क्तिन्' (१।३।९४)। 'अनुनासिकस्य-' (१।४। १९५) इति दीर्घः॥ (३)॥ श्रीणि 'कामकोधाद्यमा-वस्य'॥

दान्तिस्तु दमथो दमः।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)। (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य'॥ अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥ ॥ कित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ वर्तनम् । 'यृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भावे कः (३।३।११४)। कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः ॥

काम्यदानं प्रवारणम्॥३॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा॰ ५।२। १२०) इति यप्।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणि-नीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अची यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीह-स्त्यश्वादेवी, दानम् ॥ (१) ॥॥ प्रित्रयते । 'वृत्र् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।१९५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'काम्यदानस्य'॥

बशिकया संवैननम्

घेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (१)॥ ॥ संपूर्वः 'वतु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकर-णार्थः त्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'वशीकरणस्य'॥

मूलकर्म तु कार्मणम्।

स्विति ॥ ओषध्यादिमूळेन कर्म ॥ (१) ॥ ॥ कर्मेव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६)। ('कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि-योजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'ओष-धीनां मूळेरुचाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति स्यातस्य॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौ मुधामि 'शीइश-पि-' (७० १।११२) इति स्त्रन्याख्यायाम् — नाहुलकाच्छिमिद-मिम्याम् — इत्युक्तम् ॥ २ — 'प्रवारणम्' दन्तोष्ठयमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गायमध्यं ना — इति पीयूपाख्यन्याख्या । ३ — 'संवननम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं यतस्तत्' इति मणो रष्ठवंशः — इति मुकुटपीयूषौ ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूज् कम्पने' चुरादिः । 'धूज्प्रीजोः—' (वा॰ ७।३।३७) इति तुक् । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (१) ॥॥॥ 'धू विधूनने' (तु॰ प॰ से॰) । ल्युट् (३।३।१९५) । 'गाङ्कुटा-दिभ्यः—' (१।२।१) इति डित्त्वाद्धणाभावः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट्ं (३।३। ११५) ॥ (१) ॥ ॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (ऋया० उ० अ०) । खा-धंण्यन्ताञ्चक् (वा० ण३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ ॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्रोतिस्नाणार्थः । किन् (३।३। ९४)॥ (१)॥ ॥ 'त्रेङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। त्युट् (३।३।१९५)॥ (२)॥ ॥ इस्तेन इस्तस्य वा वारणम् ॥ ॥ किचित् '(इस्त) धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य इस्तस्य धारणं रोधः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'मारणोद्यतिनवारणस्य'॥ सेवनं सीवनं स्यृतिः

सियति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।१९५)॥ (१)॥ ॥ प्रशोदरादिलात् (६।३।१०९) वा दीर्घः। —छिविसिन्योर्वा दीर्घः—इति खामी।—'अन्येषाम-पि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः। तन्न। ज्व-नाभावात्। पूर्वपदलाभावाच॥ (२)॥ ॥ किन् (३।३।९४)। 'च्छ्योः—' इति पाठस्तु न्याय्यः॥ ॥ त्रीणि 'सूची-क्रियायाः'॥

विदरः स्फ्रटनं भिदा॥ ५॥

चीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। यत्तु—'प्रहन्नद्द-' (३।३।५८) इस-प्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'दृङ् आदरे' (तु॰ आ॰ अ॰) इति हस्वस्येव प्रहणात् । 'दृ विदारणे' इस्रस्य स्वयमुपन्यस्त-सात् ॥ (१) ॥॥॥ 'स्फुट विकसने' (तु॰ प॰ से॰) कुटादिः । ल्युट् (३।३।१९५)॥ (२)॥॥॥ 'भिदिर् विदारणे' (रू॰ उ॰ अ॰) भिदायङ् (३।३।१०६)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'द्विधा-भावस्य'॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'क्रश आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। त्युद् (३।३।१९५)॥ (१)॥ ॥ 'षष्ठ सक्ने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घनि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'शापस्य'॥

१-इदमसंगतम्। णौ परे नुग्विधानं न प्यन्तानुको विधाना भावात्।

संवेदो वेदना न ना।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। घल् (३।३। १८)॥ (१)॥ ॥। 'विद चेतनाख्यानिवासेषु' चुरादिः। 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच्। यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'घट्टिवन्दिविदिभ्यक्ष' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्'। 'ल्युद् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम्॥ (२)॥ ॥। द्वे 'अज्ञसवस्य'॥

संमुर्छनमभिन्याप्तिः

समिति ॥ 'सुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११५)॥ ं (१)॥ ॥ अभिव्यापनम् । 'आपू व्याप्तौ' (खा॰ प॰ अ॰)। 'किन्नावादिभ्यः' (वा॰ ३।३। ९४) इति किन् ॥ (२)॥ ॥ हे 'सर्वतोव्याप्तेः'॥

याञ्चां भिक्षार्थनार्दना ॥ ६॥

येति ॥ याचनम् । 'दुयाचृ याच्यायाम्' (भ्वां ० उ० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥॥॥ मिक्षणम् । 'मिक्ष याचने' (भ्वां ० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।९०३) इतः ॥ (२) ॥॥॥ 'अर्थयाच्यायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३।३।९०७) इति युच् ॥ (३) ॥॥॥ 'अर्द्यतौ याचने च' (भ्वां ० प० से०) खार्थण्यन्तः । युच् (३।३।९०७) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'याञ्चायाः' ॥

वर्धनं छेदने

विति ॥ 'वर्ष छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।१९५)। 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ट्यादावजयः ॥ (१) ॥ ॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (६० उ० अ०) ल्युट् (३। ३।१९५)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कर्तनस्य'॥

अथ द्वे आनन्द्नसभाजने।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'दुनिद समृद्धों' (भ्वा॰ प॰ से॰) ल्युट् (३। ३११९५) ॥ ॥ 'आमन्त्रणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मित्र ग्रुप्तभाषणे' (चु॰ आ॰ से॰)॥ (१)॥ ॥ 'सभाज प्रीतिर्देर्शनयोः' (चु॰ उ॰ से॰)। ल्युट् (३१३११९५)॥(२)॥ ।॥ 'प्रच्छ क्षीप्सायाम्' (चु॰ प॰ अ०)। आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः। ल्युट् (३१३११९५)॥ (३)॥ श्रीणि 'आल्डिक्सकुरालप्रस्नादिनानन्दनस्य'॥

अथाद्मायः संप्रदायः

अथेति ॥ आम्रानम् । 'म्रा अभ्यासे' (भ्वा०प०अ०) । घन् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥÷॥ संप्रदानम् । 'दान्' (जु० उ० अ०) । घन् (३।३। १८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे गुरुपरम्पराग-तसदुपदेशस्य' ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

श्चेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ए-रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्ष्या॰ प॰ अ॰) । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

प्रहे श्राहः

श्रेति ॥ अहणम् । 'अह उपादाने' (ज्ञया० उ० से०) । 'श्रहवृह--' (३।३।५८) इस्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तादच् (३।३।५६) । घन् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे श्रह-णस्य' ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ ॥ 'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्ष्णस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'यजयाच-' (३१३१९॰) इति नङ्॥ (१)॥॥॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) ल्युद् (३१३११९५)॥ (२)॥॥॥ हे 'रक्ष-णस्य'॥

रणः क्रणे।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वशि-रण्योः' (वा॰ ३।३।५८) इल्प् ॥ (१) ॥॥॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शब्द्करणस्य' ॥ व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यथनम् । 'व्यथ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'व्यथजपोः-' (३।३।६१) इसप् ॥ (१)॥*॥ नेधनम्। 'विथ विधाने' (तु॰ प॰ से॰)। धन् (३।३।१८)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'वेधनस्य'॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'हु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । षित्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य'॥

हवो हुतौ

हेति॥ हासम् । 'हेज् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'भावेऽनुपर्सर्गस्य' (३।३।७५) इस्रप्, संप्रसारणं च ॥ (१)॥॥ किन् (३।३।९४)॥ (२)॥॥। द्वे 'आह्वा-नस्य'॥

१--- मुकुटेन तु '--प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो खृतः । स्त्रामिना तु--- 'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

वरो वृतौ ॥ ८॥

वेति ॥ वरणम् । 'यृज् वरणे' (खा० उ० से०) । 'प्रह-वृह-' (३।३।५८) इखप्। 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो सतः'॥ (१) ॥ ॥ किन् (३।३।९४)॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वेष्टनसंभक्त्योः'॥

ओषः प्रोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ ग्रोषणम् । 'श्रुष दाहे' । (स्वा॰ प॰ से॰)। घर्ज् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाहरू'॥

नयो नाये

नेशि ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घत् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकलाण वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'क्रचिदपवादविषयेऽप्यु-त्सर्गोऽभिनिविशते'॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ॰)। 'श्रिणीमुवो-' (३।३।२४) इति घम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'नीतेः'॥

ज्यानिर्जीणी

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (ऋया० प० अ०)। 'ग्लाम्लाज्याहरभ्यो निः' (वा॰ ३१३१९५) ॥ (१) ॥*॥ जरणम् । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । व्हितन् (३।३। ९४) । 'ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा॰ ८।२।४४) । 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (२) ॥**॥** ह्रे 'जीर्णत्वस्य'॥

समो समी।

भ्रेति ॥ अमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ अ॰)। धञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति षृद्धभावः ।—सित्त्वाद्रस्रः—इति मुकुटस्तु चिन्तः । णि-च्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१)॥:॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० २।३।१०८) ॥ (२) ॥ ३॥ द्वे 'अमणस्य' ॥

स्फातिर्बुद्धौ

स्फेति॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किन् (३।३।९४) 'स्फातिर्नृद्धिः प्रसारो ना' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ वर्षनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्याती

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । भिदादाङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

१---इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्यामावात् । 'घटादयः षितः' (भ्वा० ग० स्०) इति वित्त्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-न्चितत्वात् ॥

थने' (अ॰ प॰ अ॰) । चिक्षांडिशो वा । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ श हे 'ख्यातः' ॥

स्पृष्टिः प्रकौ

स्प्रिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥:॥ पर्चनम् । 'पृची संपर्के' । (रु॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४)॥ (२)॥:शा द्वे 'स्प-र्शनस्य'॥

स्रवः स्रवे॥९॥

स्त्रेति ॥ स्वनम् । 'ब्लु प्रस्तवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥::॥ 'स्नु गता' (भ्वा०प०अ०) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रस्नवणस्य'॥

विधा समुद्री

वियिति ॥ विधानम् । 'धान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आ-तथ-' (-३।३।१०६) इलङ्। 'विधा गजाने ऋदी च' (इति मेदिनी) ॥ ॥ क्रचित् 'एधा' इति पाठः। 'एघ वृद्धै' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इसः॥ (१) ॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किन (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फ्ररणे स्फ्ररणा

स्पिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । त्युट (३।३।१९५)। (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि॥ (१) ॥*॥ सार्थण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकलात्र गुणः ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा॰ उ॰ अ॰) किन् (३।३।९४)॥ (१)॥॥ 'साङ् माने' (दि॰ आ॰ अ०)। 'आतश्रो-' (३।३।१०६) इलङ्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रमाज्ञानस्य'॥

प्रसुतिः प्रसबे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'बूड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥:॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ ॥ 'ब्रू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰) वा ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा'॥

श्र्योते प्राघारः

अयविति ॥ श्योतनम् । 'श्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से॰)। घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम् । 'घृ क्षरणदीस्योः' (जु॰ प॰ अ॰) । घञ् (३।२।१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षरणस्य'॥

क्रमथः क्रमे ॥ १०॥

क्केति ॥ क्रमनम् । 'क्रमु ग्लानी' (दि॰ प॰ से॰) ।

'शमादिभ्योऽथन् ॥ (१) ॥*॥ घत्र (३।३।१८) 'नोदात्तो-पदेश-' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मित्त्वाद्रखत्वम्—इति मुकुटलु चिन्त्यः । मितां णौ हस्त्रविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्लानेः' ॥ उत्कर्षोऽतिराये

उत्कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । श्रीडः 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कर्षस्य' ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धात्रः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ स्टेषणम् । 'श्विष आलिङ्गने' (दि॰ प॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ः॥ द्वे **'संधानस्य'**॥

विषय आशये।

विसयनम् । 'पित्र् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्'
(३।३।५६) 'परिनिविभ्यः सेव-' (८।३।७०) इति षः ।
यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति षः ।
विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । भावप्रत्यानामेव पूर्वापरयोर्दश्नेनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच । वध्यन्तेऽत्र । 'पुंसि-' इति 'घः' इत्यस्यानुपयोगाच ॥ (१) ॥॥॥ शीङः 'एरच्' (३।३।५६)॥ ॥॥
'आश्रयः' इति पाठे 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२) ॥॥॥ द्वे
'आश्रयस्य'॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । 'क्षिप प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । भिदाबङ् (३। ३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युद (३।३।११५) ॥ (२) ॥#॥ द्वे 'प्रेरणस्य' ॥

गीर्णिगिरौ

गिलनम् । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰)। किन् (३।३) ९४)। 'ऋल्वादिभ्यः किन्निष्ठावत्' (वा॰ ८।२।४४)॥ (१)॥ ।। 'इकृष्यादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८)।—साहचर्यात्स्री-त्वम्—इति मुकुदक्षिन्त्यः। 'स्नियाम्' इत्यिकारात्॥ (२)॥ ॥ है 'गिलनस्य'॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

'गुरी उद्यमे' (तु॰ प॰ से॰) कुटादिः । ल्युट् (३।३। १९५) ॥ (१) ॥ ॥ उद्यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) घत्र् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे भाराद्युद्यमनस्य' ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि 'गूरी' धातोः 'गूरणम्' इति स्वामी— इति मुकुटः ।—चुरादेः 'गोरणम्' अपि—इति स्वामी । पीयू-पव्याख्यायामपि—गुरणं इस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके। गोरणमि-त्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । 'अबोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ 'क्रचिदपवादविषये उत्सर्गोऽमिनिविशते' इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नयनस्य' ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'श्रिणी भुवो-' (३।३।२४) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥ द्वे 'सेवायाः' ॥

जयने जयः।

'जि जये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। त्युट् (३।३।११५) ॥ (१)॥*॥ 'एरच्' (३।३।५६)॥ (२)॥*॥ द्वे 'जयस्य'॥ निगादो निगदे

निगदनम् । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। नौ गद-' (३।३।६४) इत्यप् वा॥ (१)॥*॥ घव् (३।३। १८)॥ (२)॥ ॥ हे 'गदनस्य'॥

मादो मदे

मदनम्। 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'मदोऽनुप-' (३।३।६७) इल्पप्॥ (१) ॥*॥ 'सघ मादस्थयोः-' (६।३। ९६) इति निर्देशात् 'क्विदपवादः-' इति न्यायाद्वा घन् (३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षस्य' ॥

उद्वेग उद्धमे ॥ १२॥

उद्रेजनम्। 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥ शा उद्धमणम्। 'श्रमु अनवस्थाने' (दि॰ प॰ अ॰)। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप—' (७।३।३४) इति न दृद्धिः॥ (२)॥ शे द्वे जनस्य'॥ विसर्दनं परिमले

'मृद क्षोदे' (क्या॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११५)॥ (१)॥*॥ परिमलनम्। 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घल (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः॥ (२)॥*॥ द्वे 'कुङ्कमादिमर्दनस्य'॥

अभ्युपपत्तिरनुष्रहः।

अभ्युपपदनम् । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४)॥ (१)॥ ॥ अनुप्रहणम् । 'प्रह उपादाने' (क्र्या॰ उ॰ से॰)। 'प्रहन्दृह-' (३।३।५८) इखप्॥ (२)॥ ॥ ॥ द्वे 'हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः'॥

नियहस्तु निरोधः स्यात्

निप्रहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ॰) । घत्र् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरोधस्य' ॥

१-- 'विग्रहस्तु विरोध:-' इति पाठ:-इति स्वामी।

अभियोगस्त्वभित्रहः॥ १३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अभिप्रहणम् । अप् (३।३।५८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य'॥

मुध्वन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संप्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३।३। ३६) इति प्रहेर्घन् ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥

डिस्वे इमरविप्रवा।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' ( )। धन् (३।३।१८)। 'दीङ् विहायसा गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । डयनं विद्रवः डि-म्वम् । उणादिनिपातः-इति मुकुटस्तु निर्मूछः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिस्वः श्लीहनि विष्ठवे' इति रभसः ॥ (१) ॥ 🕬 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । वाहुलकाद्वयर्थे कः॥ (२) ॥ । विष्ठवनम् 'प्रुङ् गतौ' (स्वा॰ आ॰ अ॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३). ॥*॥ त्रीणि 'घाडकलुण्डनादेः'। अशस्त्रकलहस्य-इति स्वामी॥ वन्धनं प्रसितिश्चारः

'वन्ध वन्धने'। (ऋया० प० अ०) त्युट् (३।३।११५)॥ (१) ॥ ॥ प्रसयनम् । 'षिञ् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'किन्' (३।३।९४)॥ (२)॥ ॥ चरणम्। 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) अनेकार्थत्वाद्वन्धने । घञ् (३।३।१८)। 'वन्धापसपैयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥÷॥ त्रीणि 'वन्ध-नस्य' । मुकुटस्तु-वन्धनसाधनरुक्कृतिगडादेः-इत्याह । तंत्र । भावप्रकरणात् । खामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा खारादीनां चतुर्णा पर्यायतामाह । खरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) प्र-ज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु॰ आ॰ से॰)। 'पदरुज-' (३।३।१६) इखन्न 'स्प्रश उपतापे' (वार्ति॰) इति कर्तरि घत्र् ॥ ॥ ('स्पदा') इति रेफहीनपाठे तु सक्ष स्पर्ध-वाधनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) इति धातोरच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । तृच् (३।३।१३३) । 'अनुदात्तस्य च-' (६।१।४९) इखमागमः ॥ (२) ॥ ॥ उपतपति । 'तप सं-तापे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। तृच् (३।१।१३३)॥ (३) ॥ ॥ यद्वा खरस्पर्शयोभीवे घस् । स्प्रष्टोपतप्त्रोभीवे 'कृत्यत्युटो वहुलम्' (३।३।११३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात्॥ 📲 त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा'॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृत्रो घन् (३।३।१८)। 'निकारः स्थात्प-

रिंभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ,॥ (१) ॥ श वि-प्रकरणम् । घव् (३।३।१८) ॥ (२) ॥≉॥ द्वे 'अपकारस्य'॥ आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम्।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८)॥(१) ॥≉॥ इक्जनम् । 'इगि गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत्र् (३।३।१८)॥ (२) ॥≉॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायातुरूपचे-ष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५॥ परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ विकरणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥ ॥ 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥÷॥ चत्वारि **'प्रकृते**-रन्यथाभावस्य'। द्रयोः साम्यं स्नीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'ह्रञ् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । घत्र् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुचयः।

समाहरणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ समुचय-नम् । 'चित्र् चयने' (खां० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'राशीकरणस्य'॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रसाहरणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥≄॥ उपादानो ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रि-यपरावर्तनस्य'॥

विहारस्तु परिक्रमः॥ १६॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥(१)॥<॥परिक्रमणम् 'कसु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घत् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति वृद्धिन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंच-रणस्य'॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिप्रहेर्त्युद् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन ग्रहणस्य'॥ निर्हारोऽभ्यवकर्षणम्।

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अभ्यवकृषे-र्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शस्त्रादेर्युक्या निः**-सारणस्य'॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥४॥ अनुकर-णम् । घञ् (३।३।१८)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सददाकरणस्य'॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्समें' (चु॰ उ॰ से॰) अदन्तः। घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । घन् (३।३। १८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रवहो गमनं वहिः।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रसहस्तु वहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ एकम् 'बहिर्यात्रायाः'॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यव् वा । चादनुपसर्गेऽप्यव् वा । पक्षे घन् । वद संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य स्थ—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः खात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८)॥ (१)॥*॥ अभिचरणम् । घव् (३।३।१८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मारणादिकियायाः'॥

जागर्या जागरा द्वयोः।

जागरणम् । 'जागर्तेरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घित्र पुंसि ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यृहः

विहननम् 'घनर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८)॥ (१)॥॥॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) वा। घन् (३।३।९८)। अच् (३।२।५६) वा॥ (२)॥॥॥ प्रत्यूहनम्। घन् (३।३।१८)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'विद्यस्य'॥

स्यादुपन्नोऽन्तिकाश्रये॥ १९॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपन्न आश्रये' (३।३।८५) इति साष्ठः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य' आश्रयणस्य वा'॥

१—गुणात्परत्वाद्रिङादेशे 'जान्निया' इति थातुपारायणस्॥ किनि (शश्थ) 'जागर्ति' अपीति सुमूतिः—इति सुकुटः ॥

निवेंश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ उपभो-जनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० प० से०) । घष् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया।

समन्तात्सर्पणम् । 'स्पूरु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घज्॥ (१) ॥॥॥ परिकरणम् । 'कुवः श च' (३।३। १००)। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्ट्रनस्य'॥ विधुरं तु प्रविक्शेषः

विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः ॥
(१) ॥३॥ प्रविश्वेषणम् । 'श्विष आलिक्षने' (दि० आ०
अ०)। घल् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्वेषे विश्वरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विश्वेषस्य'॥
अभिप्रायश्चन्द्व आशायः ॥ २०॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्रया० उ० अ०) । घत् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवर्णे' (चु० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥(२)॥*॥ आशयनम् । 'शीङ' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य'॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५)॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य'॥

पर्यवस्था विरोधनस्।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इसः ॥ (१) ॥ । 'रुधिर् आवरणे' (६० उ० अ०) । त्युट् ॥ (२)॥ ॥ द्वे 'विरोधस्य'॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'परिचर्या-परिसर्या- (वा॰ ३।३।१०'१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घल-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः॥ २१॥

आसनम्। 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । प्यत् (३१११११३)॥ (१)॥*॥ 'प्यास-' (३१३११०६) इति युच्॥ (२)॥*॥ स्थानम्। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०)। 'स्थागा-' (३१३१९५) इति क्तिन् ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य'॥

विस्तारो विप्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृब् आच्छादने' (त्रया॰ उ॰ सें॰) ।

'प्रथमे नावशब्दे' (३।३।३३) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ निय-हणम् । 'प्रहृष्ट्ट-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विस्तारस्य' ॥

स च शब्दस्य विस्तरः।

सः व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'शब्दविस्तरस्य' ॥

स्यानमद्नं संवहनम्

'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०)। ल्युद (३।३।११५)॥ (१)॥ ॥ 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। खार्थण्यन्ता-ह्युद्ध (३।३।११५)।—'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति नि-पातनादीर्घः—इत्येके॥ (२)॥ क्षे 'पादमर्दनादेः'॥

विनाशः स्यादद्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि॰ प॰ से॰) । घन् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य मावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ति-रोधानस्य'॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ ॥ सन्मताचयनम् । 'चिल् चयने' (स्ता० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'परिचयस्य' ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम्।

प्रसरणम् । 'स् गतौ'(भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादप् ॥ (१) ॥÷॥ 'सृप्ल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ल्युद (३।३। ११५) ॥ (२) ॥÷॥ द्वे **'त्रणादिविसरणस्य' ॥**

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घज् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ श्रा प्रयमणम् । यमेर्घेज् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'धान्यसंचयस्य, ऋयादरस्य वा' ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धावः 'उपसर्गे धोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ कृषेर्ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनि-धानस्य'॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । 'ल्रुञ् छेदने' (झ्या॰ उ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'निरम्योः पूल्वोः' (३।३।५८)

१—'संबहनम्'—इत्यंपपाठः । 'संभोगान्ते सममुपिवतौ ह-स्तसंवाहनानाम्' इति मेघटूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधं च 'संनिधं समीपमुपकण्ठम्' इति बोपालितः—इति मुकुटः ॥

इति घन्॥ (२) ॥ ॥ ल्युद्र (३।२।११५) ॥ (३) ॥ *॥ त्रीणि 'छेदनस्य'॥

निष्पावः पचने पवः।

निष्पवनम् । घत्र् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यादीनां बहुळीकरणस्य' ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुब् स्तुतौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'प्रे हुस्तुस्नुवः'
(३।३।२७) इति घव्॥ (१)॥ शा अवसरणम् । 'स् गता' ।
(भ्वा॰ प॰ अ॰) वाहुलकादप्॥ (२)॥ हे 'प्रस्तक्रस्य'॥

त्रसरः सुत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्देगे' (दि॰ प॰ से॰) । अरन् बाहुल-कादौणादिकः) । त्रसेर्भद्रादिलाद्रन्—इति सुकुटस्लपाण-नीयः ॥*॥ 'तस्तरः' इति पाठे 'तन्यृषिभ्यां क्सरन्' (उ॰ ३।७५)॥ (१)॥*॥ द्वे 'सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः'॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । घत्र् (३।३।१८) 'जनिवध्योः–' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-सरणम् । 'स्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'प्रजने सर्तेः' (३। ३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमगर्भग्रहणस्य' ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ।

प्रथ्रयणम् । 'श्रिन्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । 'एरन्' (३।३। ५६) ॥ ॥ 'प्रसर' इति पाठे सरतेर्वाहुलकादप् । 'प्रसरः प्रणये वेगे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रणयनम् । 'णीन्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरन्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य' ॥

धीशक्तिनिष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्ट्रधा—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धार-णं तथा । ऊहापोहौ च विद्यानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰प॰से॰) । घज् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति दृद्धिने । 'निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः' इति छदः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बुद्धिसामध्यस्य'॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः॥ २५॥

संक्रमणम् । घन् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ संचरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः ॥ ॥ घनि तु 'संचारः' । 'संचारो निर्गमो अमाम्बुपथः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दुर्गप्रवेशनक्रियायाः' ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजन-म् । 'युजियोंगे' (६० उ० अ०) । घन् (३।३।१८) । प्रयो-गोऽयों यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क-मीरम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः।

साद्भ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रकलणम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ उपकमणम् ॥ (२) ॥ ॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥ ॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घन् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽनिण्णन्तोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥ ॥ आरम्भणम् । 'रम रामस्ये' (भ्वा॰ आ० अ०) । घन् (३।३।१८) 'रैधिजमोरिन' (७। २।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥ ॥ पच्च 'आरम्भस्य' । (आ-द्यो प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इस्वन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा॥ २६॥

संश्रमणम् । 'श्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥(१) ॥*॥ त्वरणम् । 'ञिलरा संश्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घ-टादयः षितः' (भ्वा० ग०) इति षित्त्वातिदेशादङ् (३।३। १०४) । 'आवेगस्तु लरा त्वरिः' इति वानस्पतिः ॥(२) ॥*॥ द्वे 'त्वरायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिवन्धनम् । 'वन्ध वन्धने' (क्रया॰ प॰ अ॰) । घन् (३१३११८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्मनम् । 'प्टम्भु रोधे' (सौत्रः) । घन् (३१३११८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रतिवन्धो वियोगः' इति वोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम्।

अवनयनम् । 'णीज् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अवो-दोर्नियः' (३।३।२६) इति घज् ॥ (१) ॥॥॥ पतेः स्वार्थण्य-न्ताल्लघुट् (३।३।१९५) ॥॥॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु॰ उ॰ से॰) धातुः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्मनम् । 'डुल्मष् प्राप्ती' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घल् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्खल्घनोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुमवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुमवस्य'॥

१ इदमसंगतम् । उक्तस्त्रे रमेरग्रहणात् ॥ तस्मात् 'रमेरश्च-व्छिटोः' (७।१।६४) इसनेन नुम् वक्तव्यः ॥

समालम्भो विलेपनम्॥ २७॥

समालम्भनम् । घत्र् (३।३।१८)॥ (१) ॥४॥ 'लिप उ-पदेहे' (तु॰ उ॰ अ॰)। त्युद् (३।३।११५)॥ (२)॥४॥ द्वे 'कुङ्कमादिनोपलेपस्य'॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलिव्धः । लभेर्षेष् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ विप्रयो-जनम् 'युजिर् योगे' (स्ना॰ उ॰ अ०) । घम् (३।३।१८) ॥ (२) ॥॥ द्वे **'रागिणोर्वियोजनस्य'**॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम्।

विल्लियः । लभेर्षम् (३।३।१८)॥ (१)॥॥॥ 'स्ज विसर्गे' (दि॰ आ॰ अ॰)। त्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'दानस्य'॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्जा॰ प॰ अ॰) । 'वौ श्रुश्रवः' इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ प्रविख्यानम् । क्रिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धः' ॥

अवेक्षा प्रतिज्ञागरः ॥ २८॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जाग्य' (अ॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।१८) । 'जाप्रोऽवि-चिण्–' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य'॥ निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इलव् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१-३) ॥ त्रीणि' 'पठनस्य'॥

तेमस्तेमौ समुन्दने।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आईं। मावे' (दि॰ प॰ से॰) । भावे घत्र् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ (उ) ॥॥ 'उन्दी क्रेदने' (६० प॰ से॰) । त्युद्द (३।३।११५) ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'आईं।भावस्य'॥

आदीनवास्त्रवी क्वेशो

आदानम्। 'दीङ्क्षये' (दि० आ० अ०)। भावे कः (३।३।११४)। 'खादय ओदितः' (दि० ग०)। 'ओदितथ्य' (८।२।४४) इति नलम्। आदीनस्य वानम्। 'धवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति वाहुलकाद्वातेः कः॥ (१)॥॥॥ आस्वणम्। 'ख्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (२)॥॥॥ क्रेशनम्। 'क्रिश् विवाधने' (त्रया० प० से०)। घव् (३।३।१८)॥ (३)॥॥ त्रीणि 'क्रेशस्य'॥

मेलके सङ्गसंगमौ॥ २९॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु॰ प॰ से॰) । घत् (३।३।

१८) खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५)॥ (१)॥*॥ सजनम्। 'षज्ञ सङ्गे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। घञ् (३।३।५८)॥ (२)॥*॥ संगमनम्। 'प्रहृष्ट्-' (३।३।५८) इल्लप्। 'ना मेलः संगमो ना वा' इल्प्सरमाला॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'संगमस्प'॥ संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा सृगः।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ 'चिन् चयने' (सा॰ उ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु॰ उ॰ से॰) ल्युट् (३।३।१९५) ॥ (३) ॥ ॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) अदन्तः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥ ॥ घन् (३।३।१८) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ पन्न 'अन्वेषणस्य'॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३०॥

परिरम्भणम् । 'रम रामस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) । 'रमेरशव्लिटोः' (७।१६३) इति तुम् ॥ (१) ॥ श्री परिष्वज्ञनम् । 'ष्वज्ञ परिष्वज्ञे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । घञ् (२।३।१८) । 'परिनिविभ्यः--' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२) ॥ श्री संक्षेषणम् । 'श्विष आलिङ्गने' (दि० प॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ श्री 'गुद्ध संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥ श्री चत्वारि 'आलि-ङ्गनस्य'॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्।

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः॥ ३१॥

'ख्या प्रकथने' (अ॰ प॰ अ॰) । चिह्निक्तदेशो वा ॥ (१) ॥ अधु क्षेपणे' (दि॰प॰से॰) । ल्युद (३।३।११५) ॥ (२) ॥ ॥ प्रखादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ प॰ अ॰) । घम् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ ॥ निराकरणम् । कृषः क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'निराकरणस्य'॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३। ३।३९) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम्।

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इलेके पेटुः इति स्वामी ॥ २—'पंरिचर्यापरिसर्यामृगया' (वा० ३।३।१०१) इलादिना निपातनात् 'मृगया' इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययोस्तो ॥ ॥ द्वे 'पर्यायेण प्रहरकादा-वुपरायनस्य'॥

अर्तनं च ऋतीया च हणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौतः । ईयङः (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३। १।११५)॥ (१)॥ ॥। ईयङ्पक्षे 'अप्रलयात्' (३।३।१०२)॥ (२)॥ ॥। 'हणीङ्' कण्ड्वादिः । यक् (३।१।२७)। 'अ प्रलयात्' (३।३।१०२)॥ (३)॥ भ। 'मोहो वीज्या जु-गुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा' इति वाचस्पतिः॥ ॥। चत्वारि 'जुगुप्सनस्य'॥

साद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) घत् (३।३। १८)॥ (१)॥*॥ विपर्यसनम् । घत् (३।३।१८)॥ (२) ॥*॥ व्यत्यनम् । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३। ५६)॥ (३)॥*॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३।३।५६)॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य'॥ पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः॥ ३३॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् । 'पत्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८)॥ (३)॥*॥ उपाखयनम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६)॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'अतिक्रमस्य'॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम्।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ॰ प॰ से॰)। त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य'॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम्॥३४॥ समेल स्तुवन्लत्र । 'ष्टुन् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)।

'यहे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'यहे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः'॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः।

कर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्धनोऽत्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकम् ॥

स्तम्बद्रस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५॥

सम्बो हन्यते येन । 'सम्बे क न' (३।३।८३) इति कापौ घनादेशश्च ॥॥॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तृणादि-गुच्छोन्मू छनसाधनस्य'।—नीवारादिप्रहणार्थं कृतवंश-पात्रस्य—इस्रन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविष्यते येन । 'व्यघ ताडने' (दि॰ प॰ अ॰) । 'घ-भर्ये कः' (वा॰ ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्रमरस्-च्यादेः' 'वर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः।

नियंतं हन्यते । 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधः
॥ (१) ॥ ॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहनृक्षादेः' ॥
उत्कारश्च निकारश्च हो धान्योत्क्षेपणार्थको ॥३६॥
उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०)
'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ ।
हे 'धान्यानामुर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्वारविक्षावोद्वाहा निगरणादिखु !

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्न्योर्भः' (३। ३।२९) इति घड् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (श्व्या॰ प॰ से॰)। 'उन्योः-' (३।३।२९) इति घड् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'उ क्षु शब्दे' (अ॰ प॰ से॰)। 'वौ क्षु-श्रुदः' (३।३।२५) इति घड् ॥ (१) ॥*॥ उद्गहणम् । 'यह उपादाने' (श्र्या॰ उ॰ से॰)। 'उदि यहः' (३।३।३५) इति घड् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्गहणम् ॥*॥ कमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्थेयम् ॥ आरमणम् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा॰ का॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥ निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यसिन्नानि ।

'ष्टिंगु निरसने' (दि॰ प॰ से॰) घञ् (३।३।१८) । यतु—'निष्ठीव्यति'—इति— निग्रह्य-'पचावच्'—इत्युक्तं मु-कृटेन । तम्र । निष्ट्रयूलादिभिरेकलासंभवात् ॥ (१) ॥॥॥ किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥॥ ल्युट् (३।३।१९५)। 'ष्ठिति-विव्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति खामी । प्रभोदरादित्वाद्वा दीर्घः— इति मुकुटः ॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'मुखेन स्हे-स्मनिरसनस्य'॥

जवने जुतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य'॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'वोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। किन् (३।३।९४)। 'कतियूति—' (३।३।९७) इति साघुः॥ (१)॥॥ ल्युट् (३। ३।१९५)॥ (२)॥॥ द्वे 'समापनस्य'॥

अथ ज्वरे जूर्तिः॥ ३८॥

ज़्बरणम्। 'ज्वर रोगे' (स्वा॰ प॰ से॰) । घस् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३। ९४) । 'ज्वरत्वर–' (६।४।२१) इत्यूठ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य'॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'समुदोरजः पञ्चषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघनपोः' इति पर्युदासाद्वी-भावो न ॥ (१) ॥*॥ पश्चतां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पश्चेष्ठेरणस्य' ॥

अकरणिरित्याद्यः शापे।

अकरणम् । 'आकोशे नञ्यनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अज्ञनिनः, अच्छाहः, निष्ठाहः । 'आको-शेऽवन्योर्जहः' (३।३।४५) इति घन् ॥*॥ एकम् 'आको-शनस्य'॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्द्मित्यौषगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः'_(४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुन् ॥ (१) ॥॥ आदिना 'गा-र्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम्।

अचेतसां वृन्दम् ॥ ॥ अपूपानां समूहः । शष्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिघेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना सा-क्तुकम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'त्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इतीयत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४०॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा॰ ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ ब्राह्मण्यवाद्यव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

त्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'त्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वे पृष्ठयमिति क्रमात् ४१

पर्श्चनां समूहः । 'पर्श्वा णस्' (वा॰ ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदलाद्भत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ प्र-ष्ठानां समूहः । 'प्रष्ठाद्यन्' (वा॰ ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खळानां समूहः । 'इतित्रकट्यनक्ष' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः॥ (२)॥*॥

अथ माजुष्यकं नृणाम्।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुज्। 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा॰ ६।४।१६३) इति य-छोपो न॥

मामता जनता घूम्या पाइया गल्या पृथकपृथक् ४२

श्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'श्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्भणाथर्वणादिकम्।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्'॥

इति संकीर्णार्थवर्गः॥

संकीर्णार्थत्वं च घवादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च वि-धानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विश्रहो दर्शितः' कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम्॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः । सूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः। यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः। अपिशब्दादिहापि। यथा 'नाक'-शब्दः। अतः पुनरुक्तिर्नो-द्वाव्या, इति भावः॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र॥

लोकस्तु भुवने जने।

होक्यते । 'होक दर्शने' (भ्वा॰ अतः से॰) । घन् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च स्रोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) घत्र् (३।३।१८) ॥

शरे खड्ने च सायकः॥ २॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१। १३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्ट्रवरुणौ

जमति । 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'मितद्वादयक्ष'

(वा॰ ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे प-श्विमाशापताविपे' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्मकौ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्र-ख्याने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'अमैकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा॰) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशो स्पादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोक् दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । वन् (३।३।१८) । 'आलोकन्तु पुमान्धोते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ई॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'आनकः पटहे मेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्कातेऽनेन। 'अकि लक्षणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हलब' (३।३।१२१) इति घत्र्। 'अङ्को रूपकमेदागिबिहे रेखाजिमू-षणे। रूपकाशान्तिकोत्सङ्गैस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी)॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः।

कलि । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
किए (३।२।१७८)। कल् चासावङ्कथ । 'क्रलङ्कोर्डक्रेडपवादे
च कालायसमलेडिंपि च' (इति मेदिनी)॥

तक्षको नागवर्धक्योः

तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३)॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु॰ प॰ से॰) 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । घन् (३।३।१८) । 'अर्को-ऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्ने दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेथिस ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽस्युनोः।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ०) । कचित (ते) । 'कच दीप्तौ (वन्धने)' (भ्वा॰ आ॰ से) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमद-क्षेषु भास्करे । मयूरेऽप्तौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षज्ञेषु कम्म्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्ग' शब्दार्थवीधकत्वात् ॥ २—इदमसंगतम् । अन्यंते, इति विप्रह्रविरोधात् । निष्ठायां सेट्-त्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुरुषकस्तुच्छघान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कमंण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'व- लाकादयश्च' (उ॰ ४।१४) इति साधुः॥

उल्के करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः।

पचित । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ॰ ५।३७) इति दुन् ॥

कमण्डली च करकः

करोति । 'कृषादिभ्यो बुन्' (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करक्के च कमण्डलो' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६॥

विनयति । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । ण्वुङ् (३।१। १३३)। 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यें विघ्ने जिने गुराँ' (इति मेदिनी) ॥

किष्कुईस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'सृगय्वादिः' (उ॰ १।३७)। 'किष्कुर्द्वयोविंतस्तो च सप्रकोष्टकरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

शूककीटे च वृश्चिकः।

वृक्षति । 'ओव्रधू छेदने' (तु० प० से०) 'व्रक्षिकृषोः कि-धन्' (उ० २।४०) । 'वृष्टिकस्तु दुणौ राशौ शूककीटौष-धीमिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूछे प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम्॥ ७॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नयृतश्व' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽनयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी)॥

स्याङ्ग्तिकं तु भूनिम्वे कर्फले भूस्तृणेऽपि च।

भवति । 'किच्की च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भृतिकं तु भूनिम्वे दीप्य-भूस्तृण-कतृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्सिकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) कुन् (उ॰ २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंति पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रससो मासि स्फुरज्ज्योतिर्निश स्मृता' इल्जयः । ('ज्योत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावित्रशोः' इति हैमः) ।-ज्यौत्सि-का-पटोलिका, घोषो=ऽपामार्गः-इति स्वामी ॥

अथ कट्फले॥८॥

सिते च खद्रे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य ॥

अथ सिह्नके।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पिनाकाद-यश्व' (उ॰ ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्खवाहीकसिह्रके' (इति मेदिनी)॥

वाहीकं रामठेऽपि च॥९॥

उद्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अलीकादयश्च' (उ॰ ४।२५) इति साधुः । 'वाह्नीकं वाहि-कं धीरहिङ्जनोर्नाश्चदेशयोः' इति रमसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालप्राहिगुरगुलुशकयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोल्क-योरपि कौशिकः । कौशिको चण्डिकायां च नदीमेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुकापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्गनम् । 'तिक क्रञ्छ्जीवने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) 'हरुश्व' । (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आ-तङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनी' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि श्वल्लकस्त्रिषु ॥ १०॥

क्षोदनम् । 'त्रिक्ष्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (६० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । क्षुन् (उ० २।३२) । 'श्रुद्धकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥ जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'आतृ-कन् वृद्धिश्व' (उ॰ १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घा-युःकृशयोस्त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः।

वर्तते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'वर्तकस्तु खरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'फर्फ-रीकादयथ्व' (उ॰ ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सि-ताम्भोजे सितच्छन्ने च भेषजे । पुंसि व्यान्नेऽमिदिङ्कागे कोश-कारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि॰ आ॰ से॰) । ण्यन्तः ।

ण्डल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीवर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ शालावृकाः किपकोष्टश्यानः

शालां वृणोति । 'वृष् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) 'सृवृभूग्रु-षिमुषिभ्यः कक्' (उ॰ ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकु-दक्षिन्छः ॥

खणेंऽपि गैरिकम्।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्टक् (वा॰ ४।३।६०)। 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी)॥ पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात

अलित । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलीका-दयश्व' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-लीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्यपि पी-डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिच्य (स्याद्गोध्य) सत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि॰ प॰ से॰) । 'इगुप-ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-नूकं तु कुछे शीछे पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी) । यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आत-श्रो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥

द्वे शक्के शकलवल्कले।

श्रुलति । 'शस्त्र चलने' (भ्वा० प० से ०) । 'इण्भीकां-' (उ० ३।४३) इति कन्॥

साप्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३॥ दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषीदन्ति । 'पद'। 'नौ सदेिंडच' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३। ६६) । इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्ट्रहेमशते दीनारकर्षयोः । वस्तोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । दीनारः सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः।

द्रम्येऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कृद्धारा-' (उ॰ ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-ल्कोऽस्त्री विद्विद्देभदन्तयोः' '(कल्कः पापाशये तापे दम्भे विद्विद्दयोरिप)' इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री धृततेला-

दिशेषे दम्भे विभीतके। (विद्किष्टयोख पापे च त्रिपु पापा-शये पुनः)' (इति मेदिनी)॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शुल्हरांकरधन्वनोः ॥ १४ ॥ पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पिनाकाद- यश्च' (उ॰ ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री स्द्रचापे पां- शुवर्षत्रिश्रल्योः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्यां च

धेनुरेव । खार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।४।५) । 'साद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानविविशेषे' (इति मेदिनी) ॥ मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्लखाः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-व । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीमेदोमा-नवाव्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काष्य्यं काक्यां घनेषु च' इति रभसः । कालिका चण्डिकामेदे काष्य्यं दृश्विकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलो च' (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।२।१०८) । 'का-रिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरिप । नपुंसकं तु कमीदौ कारकं कर्तिरे त्रिपु' (इति मेदिनी) । 'यृत्योः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे॥ १५॥

करिहस्ताङ्कलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णसालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् । 'किर्णिका करिहस्तान्ने करमध्याङ्गलाविष । ऋमुकादिच्छटां-शेऽञ्जवराटे कर्णभूषणे । किणिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-निमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिवृत्तरे।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारको रूपिमुख्यो प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'श्वज्ञवृन्दाभ्यामारकन्' (वा॰ ५।२। १२२) । 'वृन्द्गरकः सुरे पुंति मनोज्ञश्रेष्ठयोख्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

पके मुख्यान्यकेवलाः॥ १६॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'उ॰ इण्मीका-' (३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोखिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दाम्भिकः कौक्कृटिको यश्चाद्द्रेरितेक्षणः। कुकुटी प्रयति। 'संज्ञायां ठलाटकुकुटचौ प्रयति' (४।४। ४६) इति ठक्॥

१--इति प्रार्भ्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः॥ १७॥

ख्लाटं परयति । 'लालाटिकः प्रमोर्भालदर्शिन्याश्लेषणा-न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा पाठः। 'लालाटिकः सदालस्यप्रभुभावनिदर्शिनि' इस्रजयः॥

इति कान्तवर्गः॥

मयुबस्तियद्भरज्वालासु

सिमीते । 'भाङ् माने' (जु॰ आ॰ अ॰) । 'भाङ ऊखो मय् च' (उ॰ ५।२५) । 'भ्रयुखः किरणेऽपि च । ज्वाला-यासपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

विवाणौ शिलीमुखौ।

शिली शल्यं मुखे यस ॥

शङ्को निधी ललाशस्थ्रि कम्बी न स्त्री

शास्यसनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)। 'शमेः खः (उ० ९।१०२)। 'शङ्काः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थिन निधिसिन्नखे' (इति मेदिनी)॥

इन्द्रियेऽपि खम्॥ १८॥

खनित । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-ऽपि-' (वा ३:२।१०१) । 'खिमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे ग्रून्ये बिन्दो विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते। 'शीडो हस्तश्च' (उ० ५१२४)। शिखा 'शाखाय-हिंचूडालाङ्गलिक्ययमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

इति खान्ताः ॥ दोलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्स गतौ' (भ्वा॰ प॰ थ॰) । 'अन्ये-ष्वपि-' (वा॰ ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३। २।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति नम् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' । ('अगः स्यानगवत्तरौ शैले सरीस्रपे भानौ' । इति हैमः) ॥ आञ्जा वायुविशिस्तौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा॰ ३।२।४८) ॥

शराकविहगाः खगाः॥ १९॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा॰ ३।२।४८) । 'ख्वाः सूर्ये प्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ पतङ्गो पक्षिसूर्यों च

पति । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ॰ १।११९)। 'पतङ्गः शलमे शालीप्रमेदे पक्षि-सूर्ययोः । ह्रीवं सूते' (इति मेदिनी)॥

पूगः ऋमुकचुन्दयोः।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ॰ १।१२४) इति गन् ॥

पशबोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु॰ आ॰ से॰) घर्ज् (३१३। १९) । 'मृगः पशौ कुरक्षे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणान्यां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरिय ॥ २०॥

वेजनम्। 'ओविजी भयचलनयोः' (तु॰ आ॰ सै॰)। धज् (३।३।१८)। ('वेसो रयप्रवाहयोः। रेतःकिंपाकयो॰ श्वापि' इति हैमः)॥

परागः कौ सुमे रेणो स्नानीयादौ रजस्मि ।

परागच्छति । डः (वा॰ ३।२।४८) । 'परागः कौछमें रेणौ धूलिस्नानीययोरिप । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी)॥

गजेऽपि नागमातङ्गी

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गक्राचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक- मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याबित्रकप्रधानयोः' इ-स्यजयः । 'अपाङ्गस्तङ्गहीने स्यानेत्रान्ते तिल्केऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सज विसर्गे' (दि॰ आ॰ अ॰) । घन् (३।३। १९) । 'सर्गस्तु निथ्ययाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षस्लागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाघाँ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'युजिर् योगे' (रु॰ उ॰ अ॰) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्घ-संप्राप्ताँ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्सा-दिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वि । कार्म-णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः सामादिः॥

भोगः सुखे स्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०)।
,भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।२।१८) । 'भोगः

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृताविप' (इति मेदिनी) । भृतिर्माढिः । आ-दिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३॥

सारमक्तं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारक्षेण, इति वा । 'सारक्तः पुंसि हरिणे चातके च मतक्ते । शवछे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्रगवः

ह्रवेन गच्छति, । डः (वा० ३।२।४८) । '<mark>ष्ट्रचगो</mark> वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे।

अभिषज्ञनम् । 'षज्ञ संगे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'उपस-गोत्-' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराम-वाकोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यक्ते युगः पुंसि युगं युग्मे कतादिषु ॥ २४॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । चंज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'रथयुग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हळावङ्गे न द्व-योस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषघेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेडों:' (उ० २। ६७) । 'गौनीदित्ये वलीवर्दे किरणकतुमेद्योः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभाविष । नृह्नियोः स्वर्गवस्राम्युरिसहग्वाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च वलीवर्दे रहमौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरमेयीहग्वाणदिग्वाग्मूब्वप्सु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः॥ २५॥

लिक्स्यतें प्रनेन। 'लिगि गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'ह-लक्ष' (३।३।१२१) इति घन्। 'लिक्कं चिहे प्रत्नाने च सां-स्योक्तप्रकृताविष। शिवमूर्तिविशेषे च मेहने प्री नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

श्रणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) । 'श्रणाते हैं-स्रश्च' (उ० १।१२६) इति गन् तुर्च । 'श्रक्कं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्ब्रयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाय श्रक्कः स्रात्कूर्वशिषके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधी' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः।

वरं च तदक्षं च । 'बराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिष्ठ । माहात्म्यैश्वर्ययत्रेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवा।' (इति मेदिनी) ॥ इति गान्ताः॥

परिचः परिचातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परें। घः' (३।३।८४) इल्प् घादे- शक्ष । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी)॥

'परेश्व घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि। ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ)॥

ओघो वृन्देऽम्मसां रये।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्ना॰ उ॰ अ॰) । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिलात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्वतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुल्ये पूजाविधावर्घः

अर्ह्यतेऽनेन। 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलश्व' (३।३।१२१) इति घम्। न्यङ्कादिः (७।३।५३)। 'अर्थिधां-लन्तरं वा'॥

अंहोदुःखव्यसनेष्व्यम् ॥ २७ ॥

अध्यतेऽनेन । 'अधि गलाक्षेपे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।१९,१२१) 'अनिलमागमशासनम्' इति नुम्न ॥

त्रिष्विष्टेलपे लघुः

लङ्घयते । 'लघि गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'लङ्घवंह्योर्न-लोपश्व' (उ॰ १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघुः क्षीवेऽगुरौ त्रिष्ठ । निःसारे च मनोज्ञे च प्रक्षायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनिगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्य-वत् क्षीवम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च प्रक्षानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः॥

काचाः शिक्यमृद्भेदद्युजः।

कच्यते अनेन वा 'कच वन्धे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घञ् (३।३।९९,१२१) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं न। णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। 'काचः शिक्ये मणी नेत्ररोगमेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी)॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपद्यते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्या॰ आ॰ से॰) । पचा-यच् (३।२।१३४) । 'प्रपद्यः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः॥ २८॥

मास्यमात्ये चात्युपघे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु।

शोचलनेन । 'शुच शोके' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपधात् कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'शुचित्रांष्माप्रिश्व्वारोध्वापाढे शुद्धमित्रणि । ज्येष्ठे च पुंति धवले शुद्धेऽतुपहते त्रिपु' (इति मेदिनी) । उपधामुत्कोचमतिकान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वक्के स्पृहायां च गभस्तो च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीप्तावंभित्रीतौ च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इगुपधात्कित्' (उ॰ ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति-शोभायामभिष्वकाभिलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः॥

केकितार्स्यावहिभुजो

अहिं भुक्के । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० उ० अ०) । क्किप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः।

द्विजीयते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद्वाद्वाणक्षत्रवैदयदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्याँ हरेणो च' (इति मेदिनी)॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजित वा । 'य-हुलं तिण' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचायच् । (३।१। १३४) । 'अजो हरी हरे कामे विधी छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

गोष्टाध्वनिवहा त्रजाः ॥ ३०॥

त्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पवाद्यव् । 'गोवरसंवर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥ धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा । धर्मश्रासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४। ९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरतृपे पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥

कुओ दन्तेऽपि न स्त्रियाम्।

को जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । प्रपोदरादिः (६।३।९०९) । यत्तु—कुज्जन्खत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३।३।१२९) । इति धल्—इत्याह । तन्न । 'कुजि' धातोरप्रसिद्धलात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुजेपि हनो दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

वलजे क्षेत्रपूर्झारे वलजा वलगुदर्शना ॥ ३१ ॥

वले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरिप । वलजा वरयोषायां यूथ्याम्' (इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्ख्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्य-तिभ्यां च' (उ॰ ४।१३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्थात्संततौ जने !

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति जनेर्डः ॥

अन्जी राङ्कराशाङ्की च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः। 'अब्जोऽस्त्री शक्के, ना निचुले धन्वन्तरी च हिमकिरणे। हीवं पद्मे' (इति मेदिनी)॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः।

्क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अववोधने' (क्या॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥

संज्ञा साचेतना नामहस्ताचैश्वार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतथोप-' (३।३।१०६) इसङ् । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोपितोः । अर्थस्य सूचनायां च इस्तायेरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति ञान्ताः॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटित । 'रट शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचा-यच् (३।११२४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्मे निन्य-जीवने । एकादशाहादिश्राद्धेः दुर्दुरूढेऽपि वायसे । 'करटो वायभेदे' (इति मेदिनी)॥

गजगण्डकटी कटौ।

कटित । 'कटे वर्षावरणयोः' (स्वा॰ प॰ से॰) । पचाय-च् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ कियाकारे कलिकेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिष्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिकेऽतिशये शवे' (इति मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे॥ ३४॥

शिषिषु रिमपु पशुषु वा विष्टः । 'शिषिविष्टः शिवः शोरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्ष्य् तन्करणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'नमृनेष्टृ-' (उ॰ २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पु-मान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिएं दैवेऽपि न द्वयोः।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥ रसे कटुः कट्टकार्ये त्रिष्ठ मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५॥

कटित । 'कटे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मृगय्वादित्वात् (उ॰ ११३५) उः । 'कटुः स्त्री कडुरोहिण्यां लताराजिकयोरि । नपुंसकमकार्ये स्थात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योध मरसरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । क्तः (३।३।११४,३।२।१०२) । 'रिष्टं स्थादशुभैनसोः' इस्रजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खंड्रे च फेनिन्डे' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुमे।

न रिष्ठम् । 'अरिष्ठो ल्युने निम्वे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्ठमञ्जभे तके सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिहे च' (इति मेदिनी)॥

मायानिश्चलयचेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६॥ अयोघने शैलग्रुङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगवन्धनविशेषः । सी-राक्ते फालादारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सुस्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्थात्कालेल्पे संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुध्यते । अमेन वा । 'त्रुट छेदने' (जु॰ आ॰ से॰)। 'इगुपधात्—' (उ॰ ४।१२०) इतीन् 'त्रुटिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मेलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)॥

अर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोडयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः (उ० ४।१३९) । 'कोटि स्त्री धनुषोऽप्रेऽध्रो संख्याभेदप्र-कर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुले लग्नकचे जरा।

जटित । 'जट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। 'जटा लप्नकचे मूले मांस्यां हक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी)॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

द्यिक्तीनेऽस्णि द्दीने ॥ ३८॥

दर्शनम् । 'दशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागच्छयोः

एपनम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३। ९३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३) । 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिनिश्चिते वहुनि त्रिषु।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि॰ आ॰ अ॰) । किन् (३। ३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे कः' (३।३।११४) । 'मुक्त-निर्भितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति स्द्रः ॥

कप्रे तु कुच्छूगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः। (३।२।९०२) । 'क्रच्छ्रगहनयोः कपः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु॥ ३९॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । 'फलि-पाटि-' (उ॰ १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्षे स्फुटे दक्षे निष्टुरे निर्दयेऽपि च' इति स्द्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्षीवे छत्रालवणयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गो च

इति टान्ताः॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च।

नीलः कण्ठो यस । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविक्के च खजने । सितापाक्के हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥ पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुस्लोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४०॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या॰ प॰ से॰) । 'उपिकुषि-'

कुष्यत । कुष्य निष्कष (क्या ० प० स०) । उपयुक्त निष्कुष – (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्टः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षे-र्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तां' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आत-श्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया-च्यानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—वहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—दौ कष्टपटू—इति स्वामिपीयूपो ।

काष्टोत्कर्षे स्थितौ दिशि।

काशते । 'कारा दीप्तै' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'हनिकुधि-' (उ॰ २।२) इति कथन् । 'काष्टा दारुहरिद्रायां कालमान-प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

त्रिषु ज्येष्टोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशायने तमिष्ठमौ' (५।३। ५५) । 'ज्य च्य' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । 'ज्येष्टः श्रेष्टे च ष्टद्धे च त्रिष्ठः, मासान्तरे पुमान्। ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः॥ ४१॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (५।३।५५) । 'युवा-ल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) । 'कनिष्ठोऽतियुवास-ल्पानुजे स्रो दुर्वलाङ्गुलै' (इति मेदिनी) ॥

इति ठान्ताः॥

दण्डोऽस्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु॰ उ॰ से॰)।
पचायन् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।४।११८) इति घो वा ।
दमेः (दि॰ प॰ से॰) डः (उ॰ १।११४) वा । 'दण्डो यमे
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । न्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरिष । अभिमाने प्रहे दण्डश्वण्डांशोः पारिपार्श्विके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपथ-' (३। १।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्रोलके हस्तिसंनाहेश्चविका-रयोः । गुडा ख्रुद्धां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू ब्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'क्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रमसः ॥

गोभूवाचस्त्वडा इला॥ ४२॥

इछति । इल 'उत्पेक्षे' (तु॰ प॰ से॰) 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ डलयोरेकलस्मरणा-दिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरमेप्र्यां च वचने वसुम-सामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥।

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्षेलित । 'क्ष्येल चलने' (भ्या॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (२१९११३५) । डलयोरेकलम् । 'क्ष्येडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्येडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहि-ताकपणंफले घोषपुष्ये नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्य-लिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३। १।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१४१४१) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा पट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोस्त्री दण्डवीणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ ४३॥

कनित । 'कनी दीप्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अमन्ताइः (उ॰ १।११४) । 'कादिभ्यः कित्' (उ॰ १।११५) । 'अतुनासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे
बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहिस वर्गे च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्बे तहस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहिस न स्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्गाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पूर्ववत् पृषो-दरादिः (६१३१९०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति डान्ताः ॥

भृशप्रतिश्चयोर्वाढम्

उद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्रा॰ उ॰ अ॰)। 'क्तः' (३। १।१०२)। 'क्षुव्यखान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ।

प्रगाढं भृशकुच्छ्योः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्मते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। क्तः (३।१।१०२)। 'यस्म विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'प्रगाढं स्मादृढे कृच्छुे' इति घरणिः॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दढौ

दर्हति, दंहति वा सा। 'दह दिह वृद्धौ' (भ्वा॰प॰ से॰)। 'गलर्थो-' (३।४।७२) इति क्तः। 'दढः स्थूलवलयोः' (७। २।२०) इति साधः। 'दढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे वल-वलि' (इति मेदिनी)॥

च्युढौ विन्यस्तसंहतौ।

विशेषेणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। कः (३।२।१०२)। 'व्यूढः सहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-यवत्' (इति मेदिनी)॥

इति ढान्ताः॥

भूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

श्रूण्यते । 'श्रूण आशायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) । घर् (३।३।१८) । 'श्रूणः स्त्रीगर्भिष्ठिम्मयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाम्याम्–' (४।१।८७) इति नञ् । स्त्रणक्षासौ गर्भश्व । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

१-अर्वा कुत्सितः-इति मुकुटः ॥

वाणो वलिस्रते दारे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) खार्थण्य-न्तः । पचाद्यच् (३१९१९३४) 'धाणः स्याद्गोस्तने दै-त्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलिझ-ण्ट्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिस्क्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचा-यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्मीरमक्षिकापिष्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे थान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमुथे गुणः।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घत्र् (३। ३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमधे सङ्घे संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो सूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मुल्ये धनेऽपि च ॥ ४६॥ पणनम् । अनेन वारा 'निसं पणः परिमाणे' (३।३।

५६) इत्यप्। 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने। बूते विकय्यशाकादेर्वद्रमुष्टों ग्लहे सृती' इति धरणिः॥

मौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्कसंध्यादिके गुणः।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (तु॰ उ॰ से॰) । घञ् (३।३।१९) 'गुणो मोव्यामप्रधाने रूपादी सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यादृत्तिरज्जुषु । ग्रुह्णादाविप बुद्धां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेपोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त॰ उ॰ से॰) । पचा-यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारश्चलसुहूर्तोत्सवपर्व-सु' इति स्द्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्कादौ स्तुतौ वर्ण तु चाक्षरे ।

यर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। घम् (३।३। १८)। 'वर्णो द्विजादिशुक्कादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्नियां भेदरूपाक्षरविकेखने' (इति मेदिनी)॥

अरुणो भास्करेंऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ४८

ऋच्छति । 'ऋ गतीं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्तेश्व' (उ॰ ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारा-गेऽर्कसारथों । निःशब्दे किष्ठे कुष्ठमेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषात्रयामामिक्षष्ठात्रिश्वतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ॰३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्र गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'कृष्टजृसि-'

(उ॰ ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतो कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्खुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मे-दिनी) ॥

रवे रणः।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे त्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

प्रामं नयति । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् । 'अप्रयामाभ्याम्-' इति णलम् । 'प्रामणीभौगिके पत्मे प्रधाने नापितेऽपि च । प्रामणी-नीलिकायां च प्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'प्रामणी-मीणा नीलिकायां स्त्री प्रामोद्भूतेऽभिषेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

जणीति । 'जर्णुञ् आच्छादने' (अ॰ उ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । आदिना शशोष्ट्रमृगादिप्रहः॥

हरिणी स्थान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५०॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति बीव् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णाद्युदात्तात्-' (४।१।३९) इति बीस्रो । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तमेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौं च हरिणः

हरति । 'ह्रज्र्यास्त्या-' (उ॰ २।४६) इतीनच् । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले लिभिषेयवत्' (इति मे-दिनी)॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः।

तिष्ठति । 'रास्नासाम्ना-' (उ॰ २।१५) इति साधुः । 'स्थूणा स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी)॥ तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'भितृष पिपासायाम्' (दि॰ प॰ से॰) । 'तृषिद्युषिरसिभ्यः कित्' (उ॰ ३।१२) इति नः ॥

जुगुष्साकरणे घृणे॥ ५१॥

घर्णनम् । 'घृणु दीप्ताँ' (त॰ उ॰ से॰) । मिदादाङ् (३।३।१०४)॥

१ विश्वं नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन प्रामोऽस्वस्याः—इल-नेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'प्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमी-यते ॥ २— 'भ्रवौ' इत्यर्ज 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया इति स्वामी ॥

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'आपणे पण्य-वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी।

वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-रुणी गण्डद्वांयां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'कृहम्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयो-पायां स्त्रियां पुंति मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । के रेणुरस्येति वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकणिकारयोः' इति रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु वलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रूयते, द्रवति वा । 'द्व गतौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'द्वदक्षिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काश्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरिक्षत्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहर- क्षित्रोर्वधरक्षणयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्ण कमलेऽपि च।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्थीः क्रीवे पद्मा-भ्रिमम्थयोः' इति रमसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीवे खरे त्रिषु ॥ ५३॥

तैजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ति-जेदींषेक्ष' (उ॰ ३।१८) इति क्लः । 'तीक्ष्णं सामुद्रल-वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं य (ज) वाप्रजे पुंसि तिग्मा-स्मलागिनोक्षिषु' (इति मेदिनी)। 'भवेदिभमरो युद्धे वले स्वलसाध्वसे' (इति मेदिनी)॥

प्रमाणं हेतुमयीदाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च त्युट्। प्र-माणं नित्यमर्याद्राशाक्षेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्षीवैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकमेसु । कायस्थे अत-बन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमाल् श्रुद्राविशोः पुत्रे वा-नरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु त्यट् (३।३।११३,११५,११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचम्गतौ। घण्टापथे

सम्यक्सरन्स्वनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्ताने समुद्धरणमुत्रये॥ ५५॥
सम्यग् उद्भियते। उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३)। भावे
(३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-

मुन्नये' इति रमसः ॥

अतिस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशुह्रेभद्नतयोः।

व्यस्ति । 'अस मुनि' (अ० प० से०) । चानश् (३। २।१२९) । 'श्रसोरह्नोपः' (६।४।१११)। 'उपसर्ग-प्रादुर्-' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् । विषेः शानच् इति मुकुटः । तन्न । शपः श्लौ सति 'श्लौ' (६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी श्लीरकाकोल्यामज-श्रक्षयां च योपिति । कुष्ठनामीषधौ क्लीवं त्रिषु श्रक्षेभ-दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः क्रमनिस्रोर्व्या प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'ग्रुङ् गतौ' (भ्ना॰ आ॰ अ॰) । ल्युट् (३।३।१९७) । 'प्रवणः कमनिम्नोर्व्या प्रहे च स्याच- तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहतः' इति धरणः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । कमनिम्नमवीभागोदारप्रहेषु च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीणीं निचिताशुद्धौ

संकीर्यते सा। 'कॄ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२। १०२)। 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इसजयः। 'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥

ईरिणं शून्यमूषरम्। 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ०)

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ।'अर्तेः किदीच' (उ॰ २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे झून्ये' (इति मेदिनी) ॥ ॥ इदादिरिष । 'ईरिणं निराश्रये भूमागे कथि-तमूषरे' इति हस्वादावज्यः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यी विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु धरे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु बाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिपु' इति विवाणशब्द-स्वैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां—त्रिष्वित्येके संकीण यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरखन्तौ नदार्णवौ॥ ५७॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्यांस्तु नदे चाच्यो ना, न्यवद्रसिके, श्रियाम् । वाणीस्रीरस्रवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्यों गरुतमन्तौ

गहतः सन्खस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ।

शक्कोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भास्तो भासि समाख्यातो गोष्ठकुकुटग्रथ्रयोः' इति विश्वः । अम्युत्पातौ धूसकेत्

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो वह्नावुत्पातप्रह-भेदयोः' इति विश्वः ॥

जोमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुझति । पृपोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीम्यूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसित । 'हसे हसने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हितिसृत्रिण्-' (उ॰ ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽ-पि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते' (इति मेदिनी)॥

मरुतौ पवनामरौ।

ब्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'मृप्रो-रुतिः' (उ॰ १।९४)। 'मरुद्देवे समीरे ना प्रन्थिपणे नपुंसकम्' इति (मेदिनी)॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । तृच (३। १।१)॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

बिमर्ति । 'डुम्ब् धारणपोषणयोः' (जु॰ उ॰ अ॰) । भरति । 'मृष्र् रणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । तृच् (३।१।१३३) । 'भर्तो खामिनि पुंसि स्यात्रिषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी)॥

यानपात्रे शिशो पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (ऋया॰ उ॰ से॰) । 'हिसमृग्रिण्-' (उ॰ २।८६) इनि तन् । 'पोतः शिशा वहित्रे व गृहस्थाने च वासि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहमेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायु पूजानिशामनयोः' (भ्वा॰

उ० से०) । 'चायः किः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना ६-क्पताकारिम्रहोत्पातेषु छक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते सा। 'पुत्र अभिषवे' (वा॰ उ॰ अ॰)। सौति स्म वा। 'पु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२, ४।७२)। 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्वयप्तये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी)॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्लस्मिन् । 'घनथं कः' (वा॰ ३।३।५८) स्थक्षासौ पतिश्र । 'स्थपितः कज्जुकिन्यि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्ध्विधरे नृपे।

मुवं विमर्ति । 'डुम्ब्' (जु॰ उ॰ अ॰) किप् (३।२। ७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मुर्थाभिषिको भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते सा। 'षिच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्घाभिषिक्तो भूपाछे मन्त्रिणि क्ष-त्रियेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च॥ ६१॥

ऋच्छति । 'अर्तेथ तुः' । (उ॰ १।७२) किच । 'ऋतुर्मा-सि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽिं च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यकौ

न जीयते सा। 'जि अभिभवे' (स्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।९०२)। 'अजितो ना हरी त्रिष्ठु। अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी)। न व्यज्यते सा। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।९०२)। 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके। आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लिभिधेयवत्' इति विश्वः॥

स्तस्वष्टरि सारथा।

सुवित स्म, सूयते स्म वा 'धू प्रेरणे' (तु॰ प॰ से॰)। कः (३।२।१०२)। 'सूतस्तु सारंथों तिक्ण क्षत्रियाह्मणी-स्रते । वन्दिपारदयोः पुंति प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे॰ दिनी)॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जू' (६० प० से०) । कः (३।२।१०२)। 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुमे शास्त्रनिद्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥ क्षन्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षन्नियायां च शूद्रजे । क्षदित । 'क्षद' सौतः । 'तृन्तृचौ शंविक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिटी' (उ॰ २।९४) । 'क्षत्ता श्रद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिन्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजास्ति' इति

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्स्ववार्तयोः ॥६३॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कारक्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि॰ प॰ से॰) । 'ह-लंब' (३।३।१२१) इति घन् । 'आनर्तो नृलशालायां जने जनपदान्तरे' इलजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी)॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुरालकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरकादि महाभूतानि तहुणाः। इन्द्रियाण्यरमविकृतिः राव्द्योनिश्च धातवः ॥६५॥

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः। आदिना वसामज्ञशुकादिप्रहः । तेद्भुणा गन्धादयः । गैरिका-दिः। द्धाति, घीयते वा 'धाय्' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'सित-निगमि-' (उ॰ १।६९) इति तुन्॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो तृपस्यासर्वगोचरे।

गुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धा-न्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः' इलजयः ॥

कासुसामर्थयोः शक्तिः

शक्यतेऽनया। 'शकू शक्ती' (खा॰ प॰ अ॰) । किन् (३।३।९४)। 'शक्तिरस्नान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बळे स्निया-म्' (इति मेदिनी) ॥ श। 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासुः श-त्तयायुधेऽपि च' (इति विश्वः)॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः॥ ६६॥

मूछर्षते । 'मूर्छा मोहादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किन् (३।३।९४)॥

विस्तारवद्वयोर्वतिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभो-जस्तु 'त्रज' धातुं स्तीकृतवान् । ततो वाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः।

वसन्त्रस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वहि-वर्ति-' (उ॰ ४।६०) इस्रतिः। 'वस्रतिः स्यारिश्रयां वासे यासिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

'चायृ पूजादौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'चायः चिः क्तिनि' (वा॰ ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनि-ष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी)॥

सातिर्दानावसानयोः॥ ६७॥

सननम् । 'षणु दाने' (त॰ उ॰ से॰) । सानं वा । 'घोडन्तकर्मणि' (दि०प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'क्रतियूतिजूति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु-'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिध-इति मुकुटो व्याख्यत्। तन्न। क्तिचः कर्तरि विधानाद्भा-वकर्मणोरसंभवात्॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम्। 'अर्द हिंसायाम्' (चु॰ उ॰ से॰)। 'कि-न्नावादिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४) ॥*॥ आङ ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः।

ंजननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४)। 'जनसन--' (६।४।४२) इखालम् । 'जातिस्छन्दिस सामान्ये माललां गोत्रजनमनोः। जाति-र्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिलयोरपि' इति विश्वः । 'जातिः श्री गोत्रजन्मनोः । अरमन्तिकामलक्योश्य सामान्यच्छन्द-सोरपि । जातीफले च माललाम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । रिणाति । 'री कतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०) । किच् (३।३। १७४)। रयणम् । किन् (३।३।९४) वा। 'रीतिः प्र-चारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकृटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्डिम्बप्रवासयोः॥ ६८॥

ईयतेऽनया। 'ईङ् गती' (दि॰ ओ॰ अ॰)। किन् (३। ३।९४) । डिम्बो विश्वनः । 'ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिर्वृष्ट्यादिष-ट्सु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उद्येऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपू व्याप्ती' (स्वां॰ प॰ अ॰) । किन्नावा-दिभ्यः' (वा॰ ३।३।९४) । 'प्राप्तिमीहोदये । लाभेऽपि च ब्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे।

त्रीन्मेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१--- 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः श्रलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च -अपचीयते । किन् (३।३४) । अपचाय्यते स्म वा । राजानः पहेता ईतयः स्मृताः दित स्वामिमुकुटी ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । 'महती वह्नकीभेदे रा-(प्रा)ज्ये तु स्यात्रपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (युद्धे) वा-च्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भसनि संपदि॥ ६९॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मिन संपत्तिहस्तिश्वज्ञारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्रस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनद्योरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः॥ ७०॥

क्षयणम् । श्रीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'क्षि निवासगत्थोः' (तु॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । 'श्लितिर्निवासे मेदिन्यां कालमेदे क्षये स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च विद्वाला च हेतयः।

हिनत हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।१७८) इति किप् । 'गमः क्षी' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्साद्विष्टपे क्लीवं ना वायौ जंगमे त्रिष्ठ । जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद-शाक्षरपादे ॥

पेङ्किश्छन्दोऽपि दशमम्

पश्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किन् (३१३१९४) । यद्वा पश्चकद्वयम् 'पश्चिविंशति-' (४१११५९) इति साधुः । '(दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पश्चिदेशाक्ष-रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा॰

१—'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका। गायन्यु-व्यिगनुष्टुप् च बृहती पङ्किरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्किः। 'पङ्किरछन्दो दशापि स्यात्' इति क्रचित्पाठः—इति पीयूष-व्याख्या॥ प॰ अ॰)। किन् (३।३।९४)। 'आयतिः संयमे दैर्घ्यं प्र-भावागामिकालयोः' (इति विश्वः)॥

पत्तिर्गतौ च

पतिति । 'पत्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । किच् (७।३। १७४) । 'पित्तर्गा पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथेकेमत्र्यश्वप-श्वपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः॥ ७२॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरु-न्मूले च ॥

प्रकृतियौंनिलिङ्गे च

प्रकुरते । किच् (३।३।१७४) । किन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्त्रभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ-रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः।

'भारती सालती चैव कैशिक्यारमटी तथा। चतलो वृ-त्तयश्चेता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः। 'वृत्ति-र्विवरणे जीव्ये केशिक्यादिषु चेव्यते' इति विश्वः॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'विच क्षरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । बाहुलकादत-च् । प्रवोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकृतिले बालुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे अवसि च श्रुतिः॥ ७३॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। किन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति।

वन्यते स्म । 'वतु याचने' (त॰ आ॰ से॰) क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विमाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यलादिट् । 'वन संमक्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'विनिता जातराग-स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिन्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। किन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिक्ष्यवकरस्थाने कारागारे च र-क्षणे' (इति मेदिनी)॥

धृतिर्घारणधैर्ययोः॥ ७४॥

धरणम् । 'धृष् धारणे' (भ्वां॰ उ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) । 'धृतियोंगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतृष्टिषु' इति विश्वः ॥

१-पश्चभेदौ द्वौ । एको मासार्थः । अपरः पह्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि।

वहते । 'बह बृद्धो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः । 'बृहती श्रुद्रवार्ताक्यां कण्ट-कार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेद-योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) ण्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (चु॰ उ॰ से॰) वा । कः (३।३। १०४) । 'वासिता करिणीनायों वासितं सुरमीकृते । घ्वा-नमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वः ॥॥॥ खामी तु (बाशिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाश्व शब्दे' (दि॰ आ॰ से॰)॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्त फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृतिरस्खस्याम् । 'वृत्तेश्व' (वा॰ ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता वातिक्षणे वृत्ता वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्नी-रुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्युनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं फ-ल्युन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमस्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते।

प्रियते । जिर्घातं वा । 'घृ क्षरणदीस्योः' (ज्॰प॰अ॰) । 'अजिष्टितस्यः क्तः' (उ॰ ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्षीवं प्रदीप्ते लिभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूपे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहम्रोः

कलो मलो घौतोऽस्य । 'कल्ठघौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेत्लक्ष्मणोः ॥७६॥

निमेशति । 'श्रि मिदा स्नेहने' (दि॰ प॰ से॰)। 'श्रीतः कः' (३।२।९९७)। संज्ञापूर्वकंतात्र नलम् ।— 'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। कः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम्।

अकारि । 'डुकून्' (त॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२। १०२)। 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं स्वायथेप्सिते' इति रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थे स्वाद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ अत्याहितं महामीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥ अतीवाधीयते सा मनित । 'हुधाझ्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'दधातेहिंः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)। 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्षीवं त्रिष्ट्विते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना । कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥ वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'वरणे' (दि॰ आ॰ से॰) वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्षीवे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' (इति मेहिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्मते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वर्तमाने पृषत्-' (उ॰ २।८४) इति साधुः। 'महत्ती वह्नकीमेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वमेदे पुमाञ्श्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

अवगीतं जन्ये स्पाद्गर्हिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१॰२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि' (इति मेदिनी) । जन्ये जनापनादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिका-काष्ठपाटलाशिक्क्षनीषु च । श्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी) ॥

रजतं हेम्रि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजित । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'पृषिरिक्षिभ्यां कित्' (उ॰ ३।१११) इस्तत्व् । 'रजतं रक्षने रूपे शोणिते हृदहारयोः' इस्रजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिमभिजुहोतीनां द्वे च' (वा॰ ३।२।१७८) इति किए । 'गमः को' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) 'जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च। रजित । रज्यते वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरश्चिते छोहिते त्रिषु । इति तु कुक्रुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽस्रजि' (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते सा। 'दैप् शोधने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । कः (३।२।९०२) ॥

वद्धार्जुनौ सितौ॥ ८०॥

सीयते सा ! 'विञ् वन्धने' (खा॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२)। 'सितमविते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी)॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । 'णीज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) क्तः (३।२। १०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम्।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्क्रियते सा। 'संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-लिङ्गकः । क्षीवं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-पेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमानिरवधौ त्रिष्ठ। अनन्ता च विशस्यायां शारिवाद्वयोरिष । कणादुरालभाप-थ्यापार्वसामलकीषु च । विश्वंभरागुड्ड्योः स्याद्नन्तं सर-वरमंनि' (इति मेदिनी) ॥

• ख्याते हुष्टें प्रतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । क्तः (३। २।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु' इति रमसः ॥

अभिजातस्तु कुळजे बुधे।

अमिजायते सा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'अभिजातः कुलीने स्यान्याय्यपण्डितयोख्निष्ठ' इति मेदि-नी)। बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते सा। 'विजिद् पृथगमावे' (जु॰ उ॰ अ॰)।
काः (३।२।९०२) 'विचिद् विरेचने (पृथगमावे') (र॰ उ॰
अ॰) वा। 'विविक्तं त्रिष्वसंप्रक्ते रहःपूतविवेकिषु' (इति
मेदिनी)॥

मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२॥

मूर्छिति सा । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा॰प॰से॰) ।

१—इदमसंगतम् । 'आयितश्च' (७।२।१६) इतीण्निषेधस्य दुर्नारत्वात् । तसात्—मूर्छा संजातास्य । 'तदस्य संजातम्—' (५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव स-म्यक् ॥

'गलर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'मूर्त सात्रिषु मूर्च्छां छे कठिने मूर्तिमलपि' (इति मेदिनी) । ('मूर्क्डितमपि सोच्छ्रये च मूढे च' (इति मेदिनी) ॥

ह्रौ चाम्लपरुषौ शुकौ

शुच्यते स्म । 'ईशुचिर् पृतीभावे' (दि॰ उ॰ से॰)। (क्तः) (३।२।१०२) । 'श्रीदितः-' (७।२।१४) (इतीण्निवे-धः)। 'शुक्तं पूताम्लिनिष्ठरे' (इति मेदिनी) । 'मृन्मयादि-शुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्यं शुक्तं चुकं तदुच्यते' इति वैद्यकम् ॥

शिती धवलमेचकौ।

शीयते । शिनोति स वा । 'िंग् निशाने' (खा॰ उ॰ अ॰) । किन् (३।३।९४) । किन् (३।३।९४) वा । 'विनिश्ते ना सितासितयोश्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते प्रयद्विते च सत्॥८३॥

अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'श्रसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन् सायौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साष्ट्युमयोः स्त्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽत्रतः कृते।

पुरोऽकारि । 'डुकृज्' (त॰ उ॰ अ॰) । कः (३।२। १०२) । 'पुरोऽव्ययम्' (१।४।६७) इति गतिलम् । 'नमस्पु-रसोः—' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतोऽभिशस्तारिय-स्ताप्रेकृतपूजिते' (इति मैदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्॥ ८४॥ निरुद्धो निष्टतो वा वातोऽसात् । 'निवातो दृढसंनाहे

निवासे वातवर्जिते' इस्रजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छिताः

उच्छ्यति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३। २।१०२) वा । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्वप्रदृदयोः' (इति मेदिनी)॥

उत्थितास्त्वमी।

वृद्धिमत्त्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । 'गत्यर्था-'(३।४।७२)इति क्तः । 'उत्थितं स्यात्रिषूत्पने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आहतौ सादराचितौ ॥ ८५॥

आद्रियते सा । 'दृङ् आदरे' (तु॰ आ॰ अ॰) । क्तः (३। २।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१-अस्यात्रोछेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तशब्दोपादानाभावात्।। २--- 'निशितेऽपि' इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥ अथांऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु॰आ॰ से॰)। घत्र् (३।३।१९) ('अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निश्व-त्तों च प्रयोजने)' (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिज्ञप्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्यते । अनेन वा । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा॰ प० से॰)। 'पानृतुदि-' (उ॰ २।७) इति थक्। 'तीर्थं शास्त्रा-ध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतार्रावेजुष्टाम्बुपात्रोपाध्या-यमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः ।-ंनिदानमु-पायः-इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संवदार्थे हितेऽपि च।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा ॥ दशमीस्था श्लीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'द्रामीस्थो नष्टवीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विथ्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घत्र् (३।३।१९) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१। ४१) । 'वीथी पह्नौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवरमंनोः' (इति मेदिनी)॥

आस्थानीयत्वयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'आस्था लालम्बनास्थानयन्नापेक्षासु योषिति' ('इति मेदिनी)।।

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घनर्थे कः' (वा॰ ३।३। ५८)। 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी)॥

इति थान्ताः ॥

अभिपायवशौ छन्दौ

छन्यते । 'छदि संवरणे' (चु॰ प॰ से॰) । घम् (३।३। 98)11

अब्दौ जीमृतवरसरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिमेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तुं निन्दाक्षे

अपोद्यते । अपवदनं वा । 'वद् व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ पः से॰)। घं (३।३।१९) 'अपवाद्स्तु निन्दायामाज्ञा- नितस्य विजिगीयो रक्षितरि-इति पीयूपव्याख्या ॥

विश्रम्मयोरपि' (इति मेदिनी) ॥÷॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठिला 'अववाद्स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरिप' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतबान्धावौ ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्ते । 'डुदाय्' । 'आतश्चोप-' (३।१। १३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायाद्स्तु भवेत्पुंसि सिपण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

पादा रक्ष्म्यङ्कितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'पद्रज-' (३। ३।१७) इति घत् । 'पादो बुग्ने तुरीयांशे शैले प्रसन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राझ्यर्कास्तमोनुदः॥ ८९॥

तमो जुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्रिप् (वा० ३।२।७६)॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घज् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी)॥

शादो जम्बालशष्पयोः।

शबते । अनेन वा । 'शदू शातने' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ्। जम्बालः पङ्कः शब्पं वालतृणम् ॥

सीरावे रुदिते त्रातयीकन्दो दारुणे रणे॥ ९०॥

आकन्दनम् । आकन्दति । आकन्यतेऽस्मिन् । आकन्दयति वा। 'क्रिंद आह्वाने रोदने च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आङः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । घम् (३।३।१८,१९)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने' सित्र-दारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षद्व विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ०) । घर् (३।३।१८,१९) । 'प्रसादोऽनुप्रहे काव्यप्राण-खास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सुदः स्याद्यञ्जने त्रिषु ।

सूचते । सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। 'एरच्' (३।३।५६) । पचायच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यजनेऽपि च' इति विश्वः ॥ गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विद्रु लामे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'गवादिषु

१-- 'सारावे' इति रुद्तिविशेषणम् । त्रातिर पार्थिणप्राहाका-

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासु-देवे स्याद्रवाध्यक्षे वृहस्पती' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥

आमोदनम् । आमोदयित वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) स्वार्थण्यन्तः । घज् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१। १३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ म-दनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰) । 'मदोऽनु- पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतिस कस्तूर्यां गर्वे हर्षेम-दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्रिप् (३। २।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-सुद्धत् ककुदं श्रेष्ठे युषाक्षे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्रा-धान्ये खार्थे प्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु॥ ९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । 'संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-संगरे । संभाषणे कियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे' (इति मेदि-नी) । कियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा आजिर्युद्धम् ॥

धर्में रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षद्घु विशर-णादौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । 'भवेदुपनिषद्धमें वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

स्यादतौ वत्सरे शरत्।

श्रुणाति । 'श्रृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) 'श्रृदृभसो-ऽदिः' (उ० १।१३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गियस्तुषु ॥ ९३ ॥

पदित । 'पद स्थैयें' () । पद्यति वा । 'पद्
गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावकमेंकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकलाद्दुद्धभावः । 'पद् शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतिचिह्नयोः स्थानत्राणयोरइवस्तुनोः' इति विश्वः । श्लोकपादेऽपि च क्लीवं पुंलिङ्गः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित-' (६।१।१४५) इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वन्ने गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

१--- 'स्त्री' इति संविदुपनिपच्छरद्भिः संवध्यते-इति मुकुटः ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पद्म्।

आपद्यतेस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी)

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरी खादू

खदते। 'ष्वद आखादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'छवा-पा-' (उ॰ १।१) इत्युण्। 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी)॥

मृद् चातीश्णकोमलौ ॥ ९४॥

म्रवते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'प्रथिम्रदिन' (उ॰ १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापदुनिभीग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मिद स्तुलादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (३१९१९३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च खेरे चामाग्यरो-गिणोः । अल्पे च त्रिष्ठ पुंसि स्याद्धस्तिजाल्यन्तरे शनौ' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ।

प्रत्यप्राप्रतिभौ

शरिद भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इल्ए । 'शार-दोऽव्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीवं शरजा-तनूतनाप्रतिमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्मौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः। 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः। 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे' (इति मेदिनी)॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यत्रोधौ

न्यक् रुणिद्ध । । 'रुधिर् आवरणे' (रु॰ उ॰ अ॰) । 'क-र्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यप्रोधो व्यामवटयो**न्यप्रोधश्च श**मी-तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गलाम्' (भ्वा॰प॰से॰)। घज् (३।३।१८,१९)॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्म-' (वा॰ २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपा । 'अन्येषामिप-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो वीवध्यापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आ-हियतेऽनेन । पर्याहार उभयतो बद्धिक्यं स्कन्धवाद्धं काष्ठं 'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु-- 'उपसर्गस्य-' (६।३।

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्दस्या-बन्तत्वेनाघनन्तत्वात् ॥

परिधिर्यक्षियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिघीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्टानमाधयः॥ ९७॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः पुमांश्वित्तपीडाप्रसाशावन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने' (इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्पार्थं धान्यादिसंप्रहो वा । समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाकनि-यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रमसः) । 'समाधिर्ना समर्थने। ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' । (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥ मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुवध्यते । 'बन्ध वन्धने' (ऋया॰ प॰ अ॰) । घन् (३।३।९९) । 'अनुबन्धस्तु वन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिवाछे च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-क्कायां तृष्णायामिप' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-याति यः शिद्यः । प्रकृतस्य प्रारच्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुविंष्णौ चन्द्रमसि

विष्यति विरहिणम् । 'व्यंध ताडने' (दि० प० अ०)। 'पृभिदि–' (उ० १।२३) इति कुः । 'प्रहिज्या–' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पृरे हपीकेशे च राक्ष-से' इति विश्वः॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः॥ ९९॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अच-धिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी)॥ विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'चि-धिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्टिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-धियांचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः॥ वर्षते स्म । 'बुध बुद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'गल्यर्था-'

(३।४।७२) इति क्तः । 'बृद्धो जीणं प्रवृद्धे हे त्रिषु स्रीवं तु है।लजे' (इति मेदिनी)॥

स्कन्धः समुद्येऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-वंसे संपरायसमूहयोः । काये तहप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नद्विशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धथ्व' (उ॰ १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नयां च नदे देशेमदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुवंमशुदेशाव्धि-नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधी प्रकारे च

विधानम् । 'डुधास्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आतश्चोप-' (३।३।९०६) इलङ्। 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधो' इति,विश्वः। विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु॥ १०१॥

साभ्रोति । 'साध संसिद्धौ' (खा॰ प॰ से॰) 'कृवापा-' (उ॰ १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सजने चाभिषेय- वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जायां सुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'वहो धश्व' (उ॰ १।८३) इत्यूः । 'वधूः सुपा नवोडा स्त्री भार्याप्रकाङ्ग-नासु च । शब्यां च शारियायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽसृतं सही।

सुष्ठु धीयते । 'डुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'धेट्' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आतथोप-' (३।३।१०६) इसङ् । 'सुधा गन्नेष्टकाचूर्णं सुही चामृतमूर्वयोः' इस्रजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'ब्रुधान्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'आ-तथोप-' (३।३।९०६) इसङ्॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्गायाम्' (इति मे-दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे श्लौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'फलिपाटि--' (उ॰ ११९८) इत्युः, धश्व । 'मधु क्षोद्रे जले क्षीरे मधे पुध्यरसे मधुः । दैत्ये चेत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुद्रमे' इति
विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्यप्याते' (चु॰ उ॰ से॰) । पचा-यच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे झीवं चक्षुईांनेऽभि-धेयवत्' (इति मेदिनी)॥

अतस्त्रिषु

आधानतात्॥

समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥ समुन्नद्धते स्म । 'णह वन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । क्तः (३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुद्भते पण्डितंमन्यदसयोः' इति विश्वः ॥

ब्रह्मवन्धुरिधक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मेव ब्राह्मणजातिः वन्धुरस्य । 'ब्रह्मयन्धुरिधक्षेपे निर्दे-शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलभ्वितः।

अविदूरोऽप्यवष्टच्धः

अवलम्बत आश्रितः, वस्नादिस्द्वो वा । अवष्टभ्यते सा । 'ष्टमि स्तम्मे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाचा–' (८।३।६८) इति षः। 'अवष्टच्योऽविद्रे स्यादाकान्ते चावलम्बिते' (इति मे-दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४॥

प्रसिद्धाति, प्रसिद्धाते स्म वा । 'थिधु संराद्धी' (दि॰ प॰ से॰) 'गल्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कर्तरि (३।४।७२) क-र्मणि (३।२।९०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः॥

सर्यवही चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रिमदिवाकरौ।

भाति । 'भा दीसौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'दामाभ्यां तुः' (उ॰ ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेही

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा समावो यस, इति च ॥

मूर्कनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथकार्यो जनः शाकपार्थिवादिः (वा॰ २।१।७८) ॥

ब्रावाणी दौलपाषाणी

ग्रसते । 'ग्रमु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽ पि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'यन संभक्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । विच् (३। २।७६) । प्रश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ 'पत्री इयेने रथे काण्डे खगद्धरियकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुदौठौ शिखरिणौ

शिखरमित ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ शिखिनौ चिह्नचिहिणौ ॥ १०६॥

शिखाः सन्त्यस्य। 'द्रन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः। त्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वहौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे हुमे। मयूरे कुकुटे पुंति शिखावलन्यलिककः' (इति मेदिनी)॥

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपप्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'यत निकारादों' (चु॰ उ॰ से॰) वा । 'य- जयाच—'(३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार- लिप्सोपप्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपप्रहो वन्दी॰ प्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ।

द्वौ सार्थिहयारोहौ

अवस्यं सीदति । सादयित वा । 'षद्भु विश्वरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आवस्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-थारोहेषु दश्यते' (इति मेदिनी) ।'

वाजिनोऽभ्वेषुपक्षिणः ॥१००॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः॥

कुलेऽप्यभिजनो जनमभूस्यामपि

अमि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰)। 'हलथ' (३।३।१२१) इति घज् । 'जनिवध्योख' (७।३।३३) इति वृद्धिन । 'अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलवजे' इति विश्वः॥

अथ हायनाः।

वर्षाचित्रीहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् खागे' (जु॰ प॰ अ॰)।
'ओहाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) वा । 'हश्व बीहिकालयोः'
(२१९१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्वित्री॰
हिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽन्दम् । अर्ची रिक्षः ।
ब्रीहिभेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । षष्टिकः, इति स्तामी ॥

चन्द्राद्रयकी विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९)इति युच् । 'विरोचनः ग्रॅहादस्य तनयेर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ॰ आ॰ से॰) । 'वृजेः किच'

(उ॰ २।४७) इतीनन् । 'चुजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कु-टिले त्रिपु' इति रमसः ॥

विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः।

विश्वं कर्मासात्, अस्य, वा। 'विश्वकर्मा सहस्रांशी सुनिभिद्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आतमा यत्नो धृतिर्वुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतित 'अत सातलगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणो' (उ॰ ४।१५३)। 'आत्मा कळेवरे यत्ने ख-मावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः॥

शको घातुकमत्तेमो वर्षुकाब्दो घनाघनः।

हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰) 'हन्तेर्घश्व' (वा॰ ६।९।९२) इति पचाद्यचि द्विलम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति घरणिः॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११०॥

अभिमननम् । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । घल् (३। ३।१८) ! 'मील् हिंसायाम्' (क्रया॰ उ॰ अ॰) । भावे ल्युट् (३।३।१९५) । 'मीनाति—' (६।१।५०) इत्यालम् । आदिना कुळपञ्जुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मृर्तिगुणे त्रिषु मृर्ते निरन्तरे।

हननम् हन्यते वा । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इस्पप्। 'घनं सान्द्रं घनं वायं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः। घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति घरणिः। मूर्तिगुणे काठिन्य ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि-' (उ॰ ३।२) इति नक् ॥ राजा मृगाङ्के श्रिच्चिये नृषे ॥ १११ ॥

राजति । 'राजृ दीप्तां' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'कनिन् युवृ-षि-' (उ॰ १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभा च नृपता क्षत्रिये रजनीपता । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)॥

वाणिन्यौ नर्तकीवृत्यौ

अवस्यं वणति । 'वण शब्दे' (श्वा॰ प॰ से॰) । 'आव-स्यका-' (३।३।२७०) इति, प्रह्मादिलात् (३।१।१३४) वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविद्ग्धव-नितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी।

वहति । प्रह्मादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्था-त्तरार्क्षण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

हादिन्यौ वज्रतिहतौ

- हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
पूर्ववत् (३।३।१७०) णितिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः।
कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी)
वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः॥

त्वग्देहयोरिप तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तत्तु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰)। 'भृमृशी-' (उ॰ १।७) इत्युः। 'तनुः काये त्वचि स्नी स्था-क्रिष्वल्पे विरुष्ठे कृशे' (इति मेदिनी)॥

सुनाधोजिहिकापि च।

सवनम् । सूयते वा । 'धूङ् प्राणिगर्मविमोचने' (अ॰ आ॰ से॰)। भावे (३।३।१९४) कर्मणि (३।३।१०२। वा॰) क्तः। 'खादय ओदितः' (दि॰ ग॰) इति (ओदित्त्वात् 'ओ-दितथ' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्)। 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इल्लजयः। '(सूनं प्रसवपुष्पयोः)। स्ता पुत्र्यां वधस्थानगल्युण्डिकयोरपि' (इति विश्वः)॥ कतुविस्तारयोरस्रो वितानं त्रिषु तुच्छके॥ ११३॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घन् (३।३।१८,१९)। 'वि-तानो यज्ञविस्तारोह्नोचेषु ऋतुकर्मणि । इत्तमेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्व । 'वितानो यज्ञ उह्नोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । ङ्गीवं इत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केताबुपनिमन्त्रणे।

'कित निवासादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। भावकर्मकरणाधि-करणेषु ल्युद। 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इस्रजयः॥

वेदस्तस्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विष्रः प्रजापितः ॥ ११४॥ वृंहति । 'वृहि वृद्धौ '(भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृंहेर्नोऽच' (उ॰ ४।१४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेषसि । ऋलिग्योगभिदोविंप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्।

'गन्ध मर्दने' (चु॰ आ॰ से॰)। भावादौ ल्युद्रे। 'ग-न्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः॥ आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम्॥ ११५॥

'तम्बु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ल्युट् (३।३।११४)। प्र-तीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तकादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा। जवनं वेगः। आप्यायनं तर्पणम्॥

१—नाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादी पठितः । हैमे तु अन्तस्थादौ पठितः ॥ एवं वाहिनीशंब्दोऽपि ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनदमश्चनिष्ठानावयवेष्वपि।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३,११७)। 'ट्य-अनं तेमने चिह्ने रमश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) । नि-ष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्काळीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्॥११६॥

कुलीनस्य कमें भावो वा । युवायण् (५।१।१३०)। 'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने।

उद्यासनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। 'करणा-' (३।३।१९७) इति त्युद् । 'उद्यानं वनमेदे स्याभिःसती च प्रयोजने' इति घरणिः ॥

अवकारो स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'स्थानं सादश्येऽचकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिबु कीडादो' (दि० प० से०) । भावक-रणादौ ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे स्याजिगीपाकीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्रमेऽपि च।

'उत्थानमुखते तन्त्रे पोरुषे पुस्तके रणे । ('प्राङ्गणो-द्रमहर्षेषु मळवेगेऽपि न द्रयोः)' (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं कुटुम्वकृत्ये स्थात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रमेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके' (इति मेदिनी)॥

ब्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥११८॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । 'खतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणाजुत्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'पाध संसिद्धी' (स्ता॰ प॰से॰)। भावकर्मकरणादौ ल्युट्। 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धीषधे गतौ। निर्वर्तनोपायमे-द्रदापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी)। उपकरणं साधनसामग्री॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च।

'यत निकारादी' (चु॰ उ॰ से॰) खार्थण्यन्तः । भावादी ल्युट् ॥

इयसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२०॥

वैयस्तिः । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । भावादौ ल्युट् । 'ठयसर्न त्वशुभे सक्ती पानस्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी)। कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ। कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थं-दूषणादौ॥

पक्ष्माक्षिलोस्नि किंजलेक तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिप्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) कर्मकरणादौ मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-हमांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्वते वा। 'पर्व पूरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकात्किन्। 'पर्व स्यादुत्सवे अन्थौ अस्तावे विषुवादिषु। दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तियेः पद्मकान्तरे' इति धरणिः॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥१२१॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'बृतु वर्तने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमहिति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (पार। २०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुद्धप्रदेशयोः' इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा । 'संवन्धं सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्यािं ॥ प्रधानं परमात्मा धीः

प्र धते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधान्' कर्तृकर-णादौ त्युद्' (३।३।११३,११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मिन । प्रज्ञायामिप च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं वुद्धिचिद्धयोः॥ १२२॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (र।२।११२,११५,११७)॥ प्रसनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते। 'बुच् अभिषवे' (खा॰ उ॰ अ॰)। 'सुनो दीर्घथ' (उ॰ ३।१३) इति नः॥

निधनं कुलनाशयोः।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपॄवृज्जि-' (उ॰ २।८१) इति क्युः ॥

ऋन्दने रोदनाहाने

'क्रिद आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३। ३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । बृध्यते वा । 'बृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । मिनन् (उ॰ ४।१४५)। 'वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्वरूप्रभावा धामानि

द्धाति । धीयते वा । 'डुधाञ्' (जु॰ उ॰ अ॰)। मनिन् (उ॰ ४।१४५)। 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे।

संनिवेशे च संस्थानम्

संशीयतेऽत्र ;अनेन वा । संश्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५,११०) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनि-वेशे चतुष्पये' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (चु॰ आ॰ से॰)। मनिन् (उ॰ ४।९।४५)॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३। ३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छाद्नं सं-पिघाने वस्नेऽपवृतिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्याद्वाप्तौ तोपणेऽपि च ॥१२५॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (खा॰ प॰ अ॰) । मान

नादौ त्युट् (३१३१९१५,११७)॥ अधिष्ठानं चऋषुरप्रभावाध्यासनेध्वपि।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, १९७)। 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इस्रजयः॥

रतं खजातिश्रेष्टेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) ष्यन्तः । अन्तर्भावितष्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ॰ ३।१४) इति नः । 'नेङ् विश्व-' (७।२।८) इति नेट् । 'णेर-निटि--' (६।४।५१) । 'रसं खजातिश्रेष्टेऽपि मणाविष नपुं-सकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सिळळकानने ॥ १२६॥

वन्यते । 'वन संभक्तां' (भ्वा० प० से०) । 'वनु यावने' (त० उ० से०) वा । 'हैलक्ष' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्र दृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'हीवं स्थात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रमसः ॥

तिलनं विरले स्तोके

तलति । तत्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'तेलिपुलिभ्यामिनन्' (उ॰ २।५३) । 'तिलिनं वि-रिष्ठे स्वोके खच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अस्य स्त्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेनात्रो-पन्यासो निष्फचः कर्मणि विगृष्टीतत्वात् ॥ तसात् 'अकर्तरि—' (३। ३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तिलिपुलि-भ्यां च' इत्यव पाठ उपचन्यते ॥

वाच्यलिङ्गासाथोत्तरे।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समित । 'षम वैक्रव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ताच्छील्य-वयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनम-नित्यम्' इति मुग्न । सह मानेन वर्तते, इति वा। 'स-मानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमाहते' इति मेदिनी)॥

पिशुनौ खलस्चकौ ॥ १२७॥

पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। 'श्लुधिपिशि-मिथिभ्यः कित्' (तु॰ ३।५५) इत्युनन् 'पिशुनं कुकुमेऽपि च। कपिवके च काके ना सूचकक्रूरयोखिषु । पृकायां पि-श्रुना स्नी स्यात्' (इति मेदिनी)॥

हीनन्युनावूनगर्ह्यो

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् लागे' (जु॰प॰अ॰)। 'आदिकमीण क्तः' (३।४।७१)। कमीण (३।२।१०२) वा । 'ओदितद्य' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गर्झोनयोश्रिष्पु' (इति मेदिनी)॥

न्यूनयि । न्यून्यते से वा । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यज्जु-'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेग्रुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनी)॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ।

तरो वलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभित्रस्तव्यापद्गता अपि ॥ १२८॥

अभिपद्यते स्म । 'गलर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । क-मीण (३।२।९०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्वते प्रस्ते विपद्गते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः॥ कलापो भूषणे वहें तूणीरे संहतेऽपि च।

कलामाप्रोति । 'आपू व्याप्तो' (खा॰ प॰ अ॰) 'कर्मण्य-ण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति घज् । 'कलापः संहतौ वहें काक्ष्यां भूषणतूणयोः' इलजयः । ('चन्द्रे विदर्भे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः)॥

परिच्छदे परीवापः पर्युतौ सिळळस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'भावे षञ्' (३।३।१८) । 'हरुश्च'

१--अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । वत्रो मूताधिकारे वि-धानाभावात् ॥ (३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिगीपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'गोपो प्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बह्नवे'
इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः।

वृषं धर्म न कम्पयति । 'कपि किंचिचलने' (भवा० आ० से॰)। 'अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ॰ ४।१४४) इतीः। वृषा-द्धमीदाकम्पयति दुष्टान्, इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्वेवदिः (उ० ४।१४४) । वृष-श्वासावाकिपश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा बृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा॰ २। ११७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यथों वा। इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैलान्। रक्षकलात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकलात्र गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यलात्र तुक् । परशब्दस्येष्ट-वाचिलादियङं बाधिला पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकिप: पुमान्कृष्णे शंकरे जातवे-दसि' (इति मेदिनी) ॥

बेाष्पमुष्माश्र

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाति । 'वा गलादौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ॰ ३।२८) इति साधुः ॥

कशिषु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशित दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ॰ आ॰ अ॰) मृगय्वादिलात् (उ॰ १।३७) साधुः । 'एकोक्तया कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥ तल्पं शय्यादृदारेषु

तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)।
'खन्पशिल्प—'(उ॰ ३।२८) इति साधुः। वक्ष्यमाणम्,

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपल्क्यते ॥ २—बाष्यं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत पत्र गोवर्धनाचार्थेएि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्यायांऽन्तस्यादिव्रज्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुमंक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तल्पस्य क्षीवतायाः प्रतीतेः ॥

'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संवष्यते । अहो-ऽहालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम्।

वेटति । विक्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ॰ २।१४५)। 'विटपः पल्लवे पिन्ने विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥ प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोन्नयोः ॥ १३१॥ भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो इरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ समेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी)॥

कूमीं वीणाभेद्श्य कच्छपी।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गायोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति क्षिप्। 'कच्छपी वल्लकीमेदे हुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः॥

इति पान्ताः॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यि छिङ्गकः १३२ 'रादिफः' (वा॰ ३।३।१०८)। रिफ्यते। रिफिति वा। 'रिफ हिंसायाम्' (तु॰ प॰ से॰)। घम् (३।३।१९)। पना-यन् (३।१।१३४) वा॥

इति फान्तः ॥ अन्तराभवसत्त्वेऽश्वेगन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम्। यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां'। तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ट्रेयं गन्धर्वेस्तदनुष्टितम्'— इति खामी । तिचिन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्मात्पुंस्कोकि-लन्नुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावखादीनामेव तत्र प्रहृणात्। गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शक्नन्थादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शक्के

कम्बति । 'कम्ब गतौ' ( ) मृगय्वादिः (उ॰ १।३७) 'कम्बुः शक्के लियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी)॥
द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३॥

द्वे जिहे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान्।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु॰ प॰ से॰) । पचायच् (३। १।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाययोक्षिषु'. (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमद्रतः' इति धरणिः ॥

इति बान्ताः॥

कुम्मौ घटेममूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्मति । 'उम्म पूरणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचायच् (३।१।१३४) वा । शकम्बादिः (वा॰ ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपान्ने च कुम्भं त्रिवृति गु-गगुले' इति विश्वः ।

डिम्मौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४॥

डिम्भयति । 'डिमि संघाते' चुरादिः । पचायच् (३।१।

138) 11

स्तम्मी स्थूणाजडीभावी

स्त्रभाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचाद्यच् (३।१।१३४)। भावे घन् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मित्रलोचनौ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'प्राप्ती' (च॰सा॰ से॰) वा। अन्तर्भावितण्यर्थः। मितद्वादिलात् (वा॰ ३।२।१७८) डुः । 'शंभुः पुंति महादेवे परमेष्टिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णा च ॥

कुक्षिभ्रणाभका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) । गृणाति । गीर्थते बा । 'गृ शब्दे' (ऋया॰ प॰ से॰) । 'अतिगृम्यां भन्' (उ॰ ३१९५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्नम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विसम्मणम् । विसम्यतेऽनेन वा । 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घल् (३।३।१८)। 'चिस्तम्मः केलि-कलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः। 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्रेयीं दुन्दुभिः पुंसि स्याद्क्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम्।

'हुन्द' इति शब्देन उमति । 'उम पूरणे' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । शकन्ध्वादिः (वा०
६।१।९४)। यहा 'दुन्द्'इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः
पुमान्। वरुणे देखमेर्योध क्यक्षे विनेदुन्निकद्वये'(इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धवंशान्दी विश्वमेदिन्योरिप स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हैमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किळ तस्कृतं पतितया यद्रोपदी हारिता' इति स्वामिमुकुटानेकार्थकै-रवाकरकौमुखः ॥

स्यान्महारजने क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३६॥

कुषुम्भ्यति । अनेन । वा 'कुषुम्भ क्षेपे' (कण्ड्वादिः) । पचायच् (३।३।१३४)। 'हलक्ष्य' (३।३।१२१) इति घत्र् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'कुसुम्मं हेमनि महारजने ना कमण्डलो' (इति मेदिनी)॥

क्षत्रियेऽपि च नामिनी

नभ्यते। 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इसजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। यद्वा नामयति। खार्थण्यनतात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९)। 'नाभिर्मुख्यनृपे चकमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्त्रिकामहे' (इति मेदिनी)॥

सुरभिगीव च स्त्रियाम्।

सुष्टु रभते, रभ्यते वा। 'रभ राभस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। 'सुर्भिः शक्षकीमातृभि-त्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । खर्णे गन्धोत्पले ह्रोवं सुगन्धिकान्तयोक्षिषु । (वि-ख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी)॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये। यस्यां वा । 'भा दीप्तो' (अ॰ प॰ अ॰)। 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—', (वा॰ ३।२।१०२) इति डो वा । 'श्रियां सामाजिके गोष्ट्यां यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७॥

वह्नते । वह्नयते वा । 'वह्न संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'रातिवहिभ्यां च' (उ॰ ३।१२५) इत्यमच् 'बह्मभो दयितेऽध्यक्षे सहक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ इति भान्ताः ॥

किरणप्रप्रहो रक्मी

अश्रुते । अनेन वा । 'अश्रू व्याप्ती' (खा॰ आ॰ से॰) । 'अश्रोते रश् च' (उ॰ ४।४।६) इति मिः । 'रिहमः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्षप्रप्रह्योरिप' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ प्रवंगमौ।

हवेन हुला गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्॥ इच्छामनोभवो कामो

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰आ॰से॰)। घर्म् (३।३।१८,१९) 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यिप निकामे च काम्येऽपि स्यानपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घत्र् (३।३।१८,१२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामध्ये विक्रमोद्यम- योरपि' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायसभावाचारसोमपाः ।

घरति । भ्रियते वा । 'धृब् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'आर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे खभावोपमयोः कतौ । अहिंसोपनिषक्ष्याये ना धतु-र्थमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८,१२५,०।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकि-त्सारम्भविकमे' इति विश्वः॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्या कटे वेदे वणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिक् ।

नैगमी द्वी

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इल्पण् । 'नैगमः स्यादुपनिपद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

वले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)
'ज्विलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्व' (३।३।१२१)
इति घत्र् वा । 'रामः पश्चिविशेषे स्याज्ञामदम्ये हलायुषे ।
राघवे च सितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः॥

शब्दादिपूर्वी बृन्देऽपि श्रामः

प्रसते । प्रस्पते वा । 'प्रसु अदने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'प्रसेरा च' (उ॰ १।१४३) इति मः । 'प्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः।

विक्रमणम् । अनेन वा । घत् (३।३।१८,१२१) । 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः॥
स्तोमः स्तोत्रेऽध्यरे चुन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४०) इति मन् ॥

जिह्यस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

'जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् खागे' (जु॰ प॰ अ॰)। 'जहातेः सन्वदालोपथ' (ज॰ १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुड्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलका-

१—द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निपेधः—इति स्वामी ॥ —'द्वौ' इत्युक्तरुपनिषद्वाद्मणयोनीयम्, इत्येके—इति पीयूष-ध्याख्या ॥

न्मक् । डलयोरेकलम् । 'गुल्मः स्तम्वे श्लीह घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । हम् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। वाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वा- हुलकादिण् दीर्घथ । कर्मणि 'इञ्जादिभ्यः' (वा॰ ३।३। १०८) इतीञ् वा–इति खामी । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जामिः खरुकुलिस्रयोः' इति चवर्गादावजयः॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः खस्कुलिबोः' इति रमसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलब्रीखबोः बी' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) धातु-वांध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षेमं शक्ते हिते त्रिषु॥१४२

क्षमणम्। 'क्षमूष् सहने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। षित्वाद् (३१३१९०४) अङ्। क्षमते । क्षम्यते वा। पवायच् (३१९१ १३४)। घञ् (३१३१९९) वा। 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७१३१ ३४) इति न वृद्धिः। 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शके हिते क्षमम्' इति घरणिः॥

त्रिषु क्यामौ हरित्कृष्णौ क्यामा स्याच्छारिवानिशा।

र्यायते । 'स्येङ् गतो'(भ्वा०आ० अ०)। 'इब्रुयुघीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मक्। 'स्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरि-चे सिन्धुछवणे क्लीबं खी शारिवीषधी । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गाविप चोच्यते । यसुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौ-षधी । नीलिकायाम्—'अय श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राभ्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥१४३॥

लडनम् । 'लड वाल्ये (विलासे)' (भ्वा॰ प॰ से॰) । संपदादिक्किप् (वा॰ ३।३।१०८) । डलयोरेकलम् । ललम-मिता । 'अम गत्यादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥॥॥ वाहुलकात्किनि नान्तोऽपि । 'प्रधानष्वजगृत्तेषु पुण्ड्वालिधलक्ष्मस्र । भूषावाजित्रभावेषु ललामं साह्यलाम् व' इति छहः । पुण्ड्मश्वादीनां ललाटिचत्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्र्ल्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । 'सूचेः स्मन्' (उ॰ ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽच्यात्मे पुंस्यमा त्रिषु

१—युक्ते मान्तमन्ययम् इत्येके शक्तित्योखिषु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूपन्यात्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशन्दायंकथनेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याल्लाम कमनीयमजस्य लिप्तोः' इति रष्टाः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्टु उक्ष्यते इति खामी, सुष्टु उष्मयते-इति सुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रवते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ॰ ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादी प्रधानेऽपि च वाच्य-वत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्युप्रतीपौ द्वी

वमित वस्यते वा । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'जबलित-' (३।१।१४०) इति णः । घन् (३।३।१९) वा । 'वामं सन्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि स्नियाम् । वामी शुगालीवडवारास-भीकरभीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमित । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवया वमाधमा-' (उ॰ ५।५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते, धमित वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घन् (३।३।१८) पवा-यच् (३।९।९३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सळो-पश्च' ( )-इति खामी ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयामिमदं द्वयम्।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-ज्ञीणें परिभुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः॥

तुरंगगरुडौ तास्यौ

तार्स्यस्य कत्र्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । 'तार्स्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाम्रजे सुपर्णे च पुंति क्लीवं रसाम्रने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयो क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा। 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'क्षि निवासगत्थोः' (तु॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'पुंति-' (३।३।९९८) इति घो वा। 'श्वयो रोगान्तरे वेदम-कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी)॥

श्वशुर्यों देवरश्याली

श्वग्रुरसापलम् । 'राजश्वग्रुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥ भ्रातृज्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

श्रातुरपत्यम् । 'श्रातुर्व्यन्त' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपले'(४। १।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । पर्षति ।

'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पर्जन्यः' (उ॰ ३।१०३ इति साधुः। 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति विश्वः॥

स्याद्येः स्वामिवैदययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्थः खासिवै॰ इययोः' (३।१।९०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तां' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । अध्यादिः (उ॰ ४।११२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्खते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे ऋमे।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावतुपा-स्यये—' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यात्रि-र्माणेऽचसरे कमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥ रन्ध्रे शब्दे

प्रलयनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रलेति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि--'(३।३।१९८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् खप्ने' (अ० आ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'भवेदनुश्यो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥ स्थूळोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८॥ उच्चयनम् । 'चित्र चयने' (सा० उ० अ०) । 'एरच्'

उचयनम् । 'नवश् चयन' (सा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलसोचयः । 'स्थूलोच्चयस्त्रसाकत्ये ग-ण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपयाचारकालसिद्धान्तसंविदः।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा थियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः' (इति मेदिनी)॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः॥ १४९॥

व्यसनं स्रीद्यूतपानादि । अशुभं दैविवशेषणम् । न नय-नम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीत्र् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नत्र् । अयाच्छुभावहित-धेरन्यः । 'अनयस्तु विपद्दैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मे-दिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कुच्छ्रे दोवे दण्डेऽपि

अलयनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिकमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते ना-शदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३। ३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्रश्चारेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजियतुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अहें फूलतृचथ्व' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यो श्वगुरपूजाहों' इति घरणिः ॥

पश्चाद्वस्थायिवलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।९। १३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्तायः

संस्त्यानम् । 'ष्टये स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा०प०अ०) । धत्र् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्ययः संनिवेशे च संघाते विस्तृताविष' (इति मेदिनी) ॥ प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

अणयास्त्व+ विश्वम्भयाच्जाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३। ५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्याविश्रम्भयोरपि । निर्वा-णेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्थात्परिचये विश्वास-विप्रसम्भयोः' इस्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः।

चुष्ठु कर्ष्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा॰उ॰से॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'वैरोन्नलोः समुच्छ्रयः' इति रमसः॥ विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ् वन्धने' (सा॰ उ॰ अ॰) । 'एरन्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३। १९०) इति घो घा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनिविभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति घः । 'विषयो गोन्चरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रवन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र इपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः क्रार्थः । कषति कण्डम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्था-दक्षरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहिते-ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिन्' (भ्वा॰ उ॰ से॰) 'एर-च्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूस्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३। ३।१८) । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ से॰) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्वानशने मृत्यौ प्रायौ बाहुत्यतुत्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युदेन्ये कतौ कुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । मृगय्वादिः (उ॰ १।३७) । 'मन्युः पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥
रहस्योपस्थयोगुह्यम्

गृहनम् । गुह्यते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)।
'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कम-ठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतध्ययोः।

सित साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी)॥ वीर्यं वस्ने प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विकान्तों' (तु० उ० से०) । 'अवो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्ये प्रभावे शुके च तेजःसामर्थ्ययोरिप' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम्। 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साषुः। 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले। भेषजे च विलेपे च जतुह्रमविशेषयोः' इति विश्वः॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे मेऽग्रौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु॰ प॰ से॰) धृष्णोति वा ।
'वि धृषां प्रागत्भ्ये' (खा॰ प॰ से॰) । 'सानसिवर्णसि-'
(उ॰ ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-'संध्यादयश्च' इति यःइत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च ।
'धिष्णयं स्थानामिसद्मसु । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म ग्रुभाग्रुभम्।

भज्यते इनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'ऋ-

१—'शंसिदुहिगुहिम्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य अः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुद्दां ण्यतः' (६।१।२१४) इति स्वद्भयवलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी॥ तसाण्ण्यति संशापूर्वकत्वादुणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुल-म् । 'भाग्यं शुभात्मकविधो स्याच्छुभाशु भकर्मणि' इति विश्वः ॥

करोरुहेम्रोगीङ्गयम्

गङ्गाया अपलम् । 'ग्रुत्रादिभ्यश्व' (४।१।१२३) इति ढक् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्षीवं खणंकशेरणोः' (इति मेदिनी) ॥

विशाल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शस्यं यस्या वा । 'विशस्या-प्रिशिखादन्तीगुङ्चीत्रिपुटासु च' (इति नेदिनी) ॥

वृपाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । 'वृपाकप्यमि—' (४।१।३७) इति डीप्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगै।रीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी)॥

अभिख्या नामशोभयोः।

अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चिक्षि-हादेशो वा । 'आतथोपसर्गे' (३।३।१०६) इसङ् । 'अभि-ख्या लिभधाने स्याच्छोभायां च यशस्यि' (इति मेदिनी)॥ आरम्मो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६ उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव कियाः।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृत्रः श च' (३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥ खाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥१५७॥

छयति । 'छो छेदने' (दि॰ प॰ अ॰)। 'द्याद्यधा-' (३१९१४९) इति णः। 'आतो युक्-' (७१३१३)। यद्वा 'माछाश्चिभ्यो यः' (उ॰ ४१९०९)। 'छाया स्यादातपा- भाने प्रतिविम्वार्कयोषितोः' (इति मेदिनी)॥

कश्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्चयां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । 'कस्या वृंहतिकायां स्थात् (काश्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यां-दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिंभी) ॥

इत्या क्रियादेवतयोखिषु मेद्ये धनादिभिः ॥१५८॥

करणम् । 'कृबः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प्र० से०) । 'ऋदुपधात्-' (३। १।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये-च कृत्या क्रिया-दिवौकसोः' इति रमसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्-' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) । 'जनिवध्योश्व' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याजन्या जनीवर-प्रिया । जननीजनियत्रोश्व जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति घरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च।

जधने भयः । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् । यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यंडन्तात् 'अचो यत्' (३।१। ९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'तुगतः—' (७।४।८५) इति न तुक् । 'ज्ञधन्यं चरमे शिक्षे जधन्यं गिहंतेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ॰ प॰ अ॰)। ब्रूज आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

कल्यो सज्जनिरामयौ ॥१५९॥

कलासु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यद्वा कल्यते। 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'कल्यं प्रभाते क्षीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिव-जिते। सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च। उपायवचने-ऽपि स्यात् (त्रिषु, मद्ये तु योषिति)' (इति मेदिनी)॥ सज्जो वद्धसंनाहादिः॥

आत्मवाननपेतोऽर्थाद्थ्यौं

आत्मवाज् ज्ञानी। अर्थे साधुः 'तत्र साधुः'। (४।४। ९८) इति यत्। आर्थादनपेतः। 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत्। 'अथ्यों विज्ञार्थशालिनोः' इलजयः। 'अर्थ्य शिलाजतुन्यथ्यों तुषे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

पुण्यं तु चार्वपि।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'पूजो यण्णुग् इस्तश्च' (उ॰ ५१९५) । बद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुमे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३१२१९६५) इति कः । पुणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिषु मनोज्ञे स्यास्क्रीयं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' (५।२।१२०) इति यप् 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्युक्तेरुत्रेयाः ॥ वदान्यो वल्गुवागिष ॥ १६० ॥ वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-वाग्मिनोः' इल्रजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। यद्वा मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अध्यादिः (उ॰ ४।११२)। 'न्याय्यावलप्तयोमध्यमन्तरे नाधमे त्रिषु' इति रमसः॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद व्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम इव सोमः । ततश्वतुर्वणीदिलात् (वा॰ ५।१।१२४) व्यज् । यत्तु—शाखादिलात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः । तत्र । बृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो वुधे मनोन्ने स्यादनुप्रे सोम-दैवते' '(इल्वलासु च सौम्याः स्युः-)' इति विश्वः ॥

इति यान्ताः॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । वियते वा । 'वृत्र् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । पचाद्यच् (११९१२४) । घन् (११११८) वा । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तृब् आच्छादने' (क्रया॰ उ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-योरपि । मणिपाषाणयोश्वापि (यथाक्रमसुदीरितौ)'इति विश्वः। प्रस्तरः शय्या ॥

गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ

ग्रणाति । 'गॄ शब्दे' (ऋया० प० से०) । 'कॄश्रोरुच' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुक्षिलिङ्गयां महति दुर्जरालघुनोरिप । पुमानिषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ परावत्र वा । प्रवोदरादिः (६।३।१०९)॥

प्रकारी भेदसाहश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घन् (३।३।१८) । इङ्गितं चेष्टा । आकृतिर-वयवसंस्थानम् ॥

किशार धान्यश्केषु

किंचित् कुत्सितं वा ग्रणिति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ॰ १।४) इति जुण् । 'किंशा-रुर्ना शस्यश्रुके विशिखे कङ्कपश्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

मरू धन्वधराधरौ।

भियन्तेऽत्र जन्तवः। 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'भृमशी–' (उ॰ १।७) इत्युः। 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' (इति मेदिनी)॥

अद्रयो दुमशैलार्काः

अति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'अदिशदि–' (उ॰ ४।६५) इति किन् ॥

स्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृल् धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाद्यच् (३। । १।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (स्ता॰ उ॰ से॰) । बाहुलकात् कः । ? 'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलमेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

विहस्तांशवः कराः।

वली राजप्राह्मो भागः । अंग्रुर्मयूखः । कीर्यते । 'कृ वि-क्षेप' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रस्मौ पाणौ प्रलायग्रु-ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्थते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगमेदे स्या- द्विकारे शरभक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्राः कचा अपि ॥ १६४॥

असन्ते। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। बाहुलकात् रः। 'अस्तः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी)॥ अजातशुक्को गौः कालेऽप्यरमश्रुनी च त्वरी।

'काले' इत्युभाभ्यां संवध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गला-दौ । वाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति वाहुलकाड्डः तूश्चा-सौ वरश्चाच्छादकः । 'तूचरोऽश्मश्रुपुंषे प्रौढागृङ्गगवेऽपि च । पुष्षे व्यञ्जनलक्षे स्थात्कषायरसेऽपि च'(इति मेदिनी)॥ स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः पुंसि खर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः॥ १६५॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३। ३।५७)। यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

१—तूवरो दन्तोष्टयमध्यो अन्यकृता पठितः । वस्तुतस्तु प-वर्गायमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इतिः—पी-यूषव्याख्या । घः । 'भवेत्परिकरो ब्राते पर्यद्वपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिका-घन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ परिकरौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुकाशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घन् (३। ३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'तारो मुक्तादिसंगुद्धो तरणे गुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युचखरेऽप्यन्यवदीरि-तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुप्रीवगुरुयोषितोः । वृद्धदेव्यां मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु।

कर्बुरे

राणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृंणातेर्वा-युवर्णनिश्वतेषु' (वा० ३।३।२१) इति घत्र्। 'शारः स्याच्छ-यले वाच्यलिकः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिक्वाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥ संगरणम् । संगीर्थते वा । अनेन वा । 'गॄ शब्दे' (क्रया॰ प॰ से॰) । 'ऋदोरप्' । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे झीवं शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मित्र ग्रप्तभाषणे' (चु०प०से०) । घन् (३१३१९,१८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्याहेवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि।

मेवाति । 'त्रि मिदा सेहने' (दि॰ प॰ से॰) । 'अमिचि-मिदिशिसम्यः कः' (उ॰ ४।१६४) । 'मिच्चं सहिद न द्वयोः । (सूर्ये पुंति)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरः

इपुर्बाणः । खरति । खर्यते वा । 'स्य शब्दोपतापयोः' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'शृस्दुक्लिहि─' (उ॰ १।१०) इत्युः । 'स्वरुः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) । यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शक्छे ॥

गुह्येऽप्यवस्करः॥ १६७॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।१।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते।

आडम्ब्यते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घम् (३।३।१९)।

१---माध्ये तु 'ऋ' इलविमक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तकौसुंषा-मपि तथैव व्याख्यातम् । भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोनुप-' (३।२।
३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-म्बरः समारम्भे गजगजितत्यंगोः' इति विश्वः ॥ अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥१६८॥ अभिहरणम् । घल (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-

अभिहरणम् । घन् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याजंगमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घन् (३।३।१८,१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'परीवारः परिजने सङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृब् आच्छादने' (क्ष्या० उ० से०) । 'वृ-क्षासनयोविंष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'ह्रन्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। घन् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । गौरादिङीष् (४।१।४१)। 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-तायां तु योषिति' (इति मेदिनी)। अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णो वसुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु॥१७०॥

विभिति । भरित वा । 'डुम्ब्न्' (जु॰ उ॰ अ॰) । 'मृब्न्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) वा । 'कुर्म्रक्ष' (उ॰ १।२२) इति कुद्धित्वं च । यत्तु—मृबः शङ्कादिलात् कुर्द्विवंचनं च—इति मुक्कुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'ब्रभ्नुनां नकुले विष्णो विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति वलशर्मा । 'ब्रभ्नुविंशाले नकुले कुले कुशानावजे मुनौ शुलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु।

सरित । 'स स्थिरे' (३।३।१०) इति घत्र । 'सारो वले स्थिरांशे च मिंज्य पुंसि जले घने । न्याय्ये क्लीवं त्रिषु वरे' (इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्युतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य 'दुरोद्रो सूतकारे सूताक्षपण-योः पुँमान्'। पणो ग्लहः॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम्।

कान्ता अरा अस्य। यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयर्ति वा। 'कमण्यण्' (३।२।१)। 'कान्तारोऽस्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि। पुंति स्यादिश्चमेदे' (इति मेदिनी)॥

१— 'आश्रित्य दुर्ग गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दरो-दरम्' इति यमकान्निरुकारोऽपि, इति गोवर्धनः — इति मुकुटपीयूपी । २ — आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोद्रं गृतमेदे गृतकृत्पणयोः पुमान्' इति पाठो छम्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे। 'मदी हर्षे' (दि॰ प॰ से॰)। 'कृभूमदिभ्यः कित्' (उ॰ ३।७३) इति सरः। 'मत्सरा मिक्षकायां स्थान्मात्सर्यकोधयोः पुमान्। असह्यपरसंपत्तौ कृपणे
चामिधेयवत्' (इति मेदिनी)। तद्वानन्यग्रुमद्वेषवान्॥
देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाविप्रये।

त्रियते । वरणं वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा॰ उ॰ से॰) ।
'महम्मद्र-' (३।३।५८) इल्प् । यद्वा मृणोति, वरति वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्रिते । षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कमे तु नपुंसकम् । वरी
प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्थात्फलित्रके । मनागिष्टे वरं हीवं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्करे करीरोऽस्त्री तरुमेदे घटे च ना ॥ १७३॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) किरति । कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृश्पृकटि–' (उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाक्करे करीरोऽस्री वृक्षमिद्धटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूळे च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना च्युज्ञघने इस्तस्त्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्।

' प्रतिसरित । पचायच् (३।१।१३४) । प्रतिक्षियते । अनेन वा । 'पुंसि--' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो म-न्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । त्रणशुद्धी चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥ शुकाहिकपिभेकेषु हरिनी कपिले त्रिषु ।

हरति । 'ह्रज्' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'अच इः' (उ॰ ४। १३९) । 'ह्रिर्रवांतार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वक-पिभेकाहिश्चकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-त्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

ग्रणाति । शीर्थते वा । 'शृ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०)। 'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शक्तरा खण्डविक्रतावुपळाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

थात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'हुयामा-' (उ॰ ४।१६८) इति त्रन् । 'यात्रा तु यापनो-पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गती' (अ॰ प॰ अ॰) । 'ऋजे-न्द्राप्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः।

तत् राति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३।) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वाद् (४।१।४१) ङीषमाहुः तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौं' (अ० प० अ०)। '-- निद्रातन्द्रा—' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपाखते । प्रमीला अल्पन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥१७६॥

धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री जनन्यामळकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

श्चद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका। त्रिषु क्र्रेऽधनेऽल्पेऽपि श्चद्रः

शृणित । क्षुवते वा । 'क्षुदिर् संचूर्णने' (६० उ० अ०) । 'स्फायितिच्च—' (उ० २।९३) इति रक् । 'क्षुद्रः स्यादधन-क्र्रकृपणाल्पेषु वाच्यवत्। क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघास्र व । चाङ्गेरीवेदययोर्हिसामक्षिकामात्रयोरिप' इति विश्वः । व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७॥

अल्पे च परिमाणे स्थान्मात्रं कात्क्रयेंऽवधारणे।

मीयते । अनया वा । माति सिमीते वा । 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'माङ् माने' (ज़॰ आ॰ अ॰) वा । 'हुयामा-' (ज॰ ४।१६८) इति त्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे खल्पे क्लीवं कार्त्स्न्येंऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

् चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ॰ ४।१६४) इति कः । 'चित्राखपणांगोडुम्वासुभद्रादिन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च स्नियाम् । तिलकालेख्ययोः क्षीवं कर्वु-राद्धतयोरि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिकं चित्री सिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्नमेदे च रेखालिखनमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिमार्ययोः ॥ १७८॥

गडति। गड्यते वा। 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गडेरादेश्व कः' (उ॰ ३।१०६) इत्यत्रन्। डलयोरेकलम्। कलं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। कः (३।२।१)। कडति कड्यते वा। 'कड शासने (मदे)' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकादत्रन्। 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कलुत्रं श्रोणिसार्ययोः' इति रमसः।

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'पा पाने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । प्रृन् (उ॰ ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पन्नं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दाम्री--' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पन्ने दु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-वैधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ॰ ४।१५९) ॥

रास्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'शस्त्रं लोहास्रयोः कीवं खुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जदांशुकयोर्नेत्रम्

नयित नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'दाश्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'नेत्रं (मथिगुणे वस्ने तहमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतिर भेयवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वस्नमेदे मूले हुमस्य च ।. , रथे चक्षुपि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु॰ प॰ अ॰) वा । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे कोडहलयोः पोत्रम्

पूर्यतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (क्या॰ उ॰ से॰) । 'हलसूक-रयोः पुवः' (३।१।१८३) इति ष्ट्रन् । 'पौत्रं वल्ले मुखाप्रे च सूकरस्य इलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नाम्नि च॥ १८०॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ०) । पून् (द॰ ४।१५९)। गां त्रायते वा। 'त्रेङ्' (भ्वा॰ आ॰ अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैंछ गोत्रं कुछास्ययोः। संमावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी)॥

सन्नमाञ्छाद्ने यश्चे सदादाने वनेऽपि च।

सीदन्खत्र । अनेन वा 'षट्टू विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'सत्रं यशे सदादानच्छादना-रण्यकेतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अजिरशिशिर-' (उ॰ १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-क्रणे वाते विषये दुर्दरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वासिस ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अनि शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। बाहुलकादरः । 'अम्बरं वासिस ब्योन्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः॥

चकं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । 'घत्रथें कः' (वा० ३।३।५८) 'केकुवादी-नाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्विलम् । 'चकः कोके पुमान् क्षीवं त्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरित । 'क्षर संचलने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'पचायच्' (३।१।१३४) । यद्वा अश्रते । 'अश्च व्याप्तो' (खा॰ आ॰ से॰) । 'अशेः सरः' (उ॰ ३।७०)। 'मोक्षेऽपवर्गे ओंब्रह्मण्य-च्युतेऽक्षरम्' इलनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च।

घस्पते । 'घस्त्ह अदने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'घर्सैं किच' (उ॰ ४।३४)इतीरन् । 'गमहन-' (६।४।९८) । इस्रक्षीपः । ('शासिवसि-)' (८।३।६०) इति (पत्म्)। 'क्सीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'भू प्राप्तौ' (चु॰ आ॰ से॰) । 'अदिशदि–' (ऊ॰ ४।६५) इति किन् । 'भूरिनां वासुदेवे च हरे च परमेष्टिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यिलक्षकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चिद आह्वादने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'स्फा-यितश्चि–' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पि-अधुधांशुखर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पृद्वीरि कैवर्तामुखकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादमभौ गहरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (म्वा॰ आ॰ से॰) । 'छिलर-च्छलर—' (उ॰ ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-कुजगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे । उपहरन्लत्र । 'ह्रृ कौटिल्ये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'पुंति–' (३।३।११८) इति घः । यत्तु—गह्ररवदुपह्नरम्—इति मुकु-टेनाभाणि । तन्न । छिलरादावस्य पाठाभावात् । 'उपह्नरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यप्राणि

अग्यते अगति वा । 'अग कुटिलायां गतो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋजेन्द्राप्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुर-स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प॰ से॰) । मूलवि-भुजादिलात, (वा॰ ३।२।५) कः । यद्वा पुरति 'पुर अग्र-गमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध-' (३।१३५) इति कः । 'पुरं शरीरमिलाहुर्ण्होपरिग्रहे पुरं । पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । 'मदि सुलादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'इषि-मदिमुदि-' (उ॰ १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्षीवं ना मकरालये' (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे।

राजित । 'राजृ दीप्तां' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ष्ट्रन् (उ॰ ४।१५९) । 'राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीवपुंसोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्थते वा । 'दृ भये' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'दृ विदारणे' (क्या॰ प॰ से॰) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'द्रोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु द्री स्मृता । द्राव्ययं मनागर्थे' (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवा ॥ १८४॥

वजित । 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋजेन्द्र-' (उ॰ २११८) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां हीवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा ख्रुद्धां गुड्च्यां च वज्री ख्रुद्धन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यक्षी वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति दन्तोख्यादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'ततु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । ष्ट्रम् (उ॰ ४।१५९) । यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्रयते वा । 'तित्र धारणे' (चु॰ पं॰ से॰) । घन् (३।३।१८) । यद्वु— 'स्फायितिच-' (उ॰ २।१३) इति रक् इति मुकुट आह । तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठामावात् । तनोते रिक नलोपप्रसन्त्रात् । तन्त्रयतेर्घनाचा वा सिद्धलाच । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्थात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रमेदे

परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेताबुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-व्यतायां च (तच्ची वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)' (इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शैयनासने ॥ १८५॥

उर्यते 'वश कान्ती' (अ० प० से०)। 'वशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा उशीर-स्येदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'औशीरं चा-मरे दण्डे औशीरं खापपीठयोः' इत्यजयः॥

पुष्करं करिहस्तात्रे वाद्यभाण्डमुखे जले। व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थीपधिविद्योपयोः॥१८६॥

पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा । 'पुष पुष्टौ' (क्या॰ प॰ से॰) । 'पुषः कित्' (उ॰ ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पक्कजे न्योम्नि पयः करिकराप्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खक्कफलेऽपि च' (इति विश्वः)॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिमेद्ताद्ध्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च१८७

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ॰प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिडरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पीठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) वाहुलकादरो गुणाभावश्च । 'पिठरः स्थाल्यां ना क्लीवं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्।

नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इल्लण् । यद्वा न अगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः । 'नागरं सु-स्तके शुण्ट्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) । राजकशेरुः कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८॥ शर्वर्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इलण् । स्नामी

तु 'घातुकेभे नृलिङ्गकम्' इति पठिला 'घातुकश्वासाविभश्व । नृलिङ्ग पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । 'गुरी उद्यमने' (तु॰ आ॰ से॰)। गवते वा मनोऽत्र । 'गुङ् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) वा । 'ऋक्रेन्द्र-' (उ॰ २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्यतेऽनेन । 'गुरी' (तु॰ आ॰ से॰)। 'हलक्ष' (३।३।१२१) इति षञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संशेयम्—इति स्वामी ॥— शयनं चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वति । तत्र यथा राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः—इत्य-नेकार्थकरवाकरकौमुदी ।—सुभृतिस्तु पृथगेवाह-—इति मुकुटः ॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'गोरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-धेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी लसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्ग-वसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

वणकार्यप्यरुष्करः।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-रुष्करो जणकृति त्रिष्ठ भक्षातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ जठरः कठिनेऽपि स्थात्

जायते । अस्मिन् का । 'जनी' (दि॰ आ॰ से॰) । 'ज-नेररष्ठ च' (उ॰ ५।३८) इसरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥

अधस्ताद्पि चाधरः॥ १८९॥

न घरति । 'धृत्रं धारणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । पचाद्यव् (३।१।१३४) । यद्वा धरादुचात्किटनाद्वान्यः । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्धेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ अनाकुळेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाश्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिक्षं स्यादेकतानेऽप्य-नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यप्रो व्यासक्त आकुले।

विविधं विविधे वाष्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-रुपां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'ऋज्रेन्त्र-' उ० २।१८) इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरित । 'तृ अवनतरणयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचा-धन् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३। ५७) । इत्यप्रकर्षलानामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये स्याद्र्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चौत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

पपां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्थाभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्टे न उत्तरो य-स्थात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः।

पिपर्ति । पूर्वते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'परः श्रेष्ठारिद्रान्योत्तरे क्लीवं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥ स्वादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्य राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'म-धुरौ खादुशोभनौ' इति व्यादिः । 'मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः॥ कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु॰ प॰ से॰) । 'कृतेरछः ऋ च' (२।२१) इति रक् । 'ऋर्स्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यिभ-धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उचैरासमन्तादच्छति । पचायच् (३।१।१३४) । 'उदा-रो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४)॥

मन्दखच्छन्द्योः खैरः

स्वेन खात इयेण ईतें। ईरित वा। 'ईर गती कम्पने च' (अ॰ आ॰ से॰)। 'ईर प्रेरणे' (चु॰ उ॰ से॰) वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'खादीरेरिणोः' (वा॰ ६।१।९९) इति वृद्धिः। यसु मुक्कटः—स्वेन खयमेव न तत्संगरान्य इयितं। अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत्। तन्न। अचि गुणे च 'खारः' इति प्रसङ्गात्॥

शुभ्रमुद्दीप्तशुक्कयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुम दीप्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'स्फायित-श्चि-' (उ॰ २।१३) इति रक् । 'शुम्नं स्यादश्रके क्षीवसुदीप्त-शुक्रयोखिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः॥

चुडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः।

मूलस्यादूरे भवः । 'झुतंगमादिलात्' (४।२।८०) इञ्। यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । 'किरीटे मौलिरक्कीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः किरीटे धम्मिक्षे चूडायामनपुंसकम् । अशोकपाद्पे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

द्वमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो वाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ट-म्मे' (भ्वा॰ पृ॰ से॰) । मृग्य्वादिलात् (उ॰ १।३७) उः । 'पीलुः पुमान् प्रसूने स्थात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानहसोः कालः

कृतान्तो यसः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कल प्रेरणे' (चु॰ प॰ से॰) वा। ण्य-न्तः। पचायच् (३।१।१३४)। यद्वा कल्यते संख्यायते। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा— इति खामी व्याख्यत्। तन्न। अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात्। यद्वा

१-अाधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ क्षियां भूमौ' इति पाठ उपलक्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' ( )। घल् (३।३।१९) । 'कालो सत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे किलः।

कल्यति । कल्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (चु० ८० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कल्टिः स्नी क-लिकायां ना ग्रुराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्करङ्गेऽपि कमलः

कामयते। काम्यते वा। 'कमु कान्ती' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिङ्भावे वृषादित्वात् (उ॰ १।१०६) कलः। 'कमलं सिळे ताम्रे जलजे न्योम्नि भेषजे। मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी)॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४॥

काम्यते । 'क्रमेर्बुक्च (उ० १।१०७) इति कलः । कं कु-त्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'पल संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कम्बलो नागराजे स्यात्साम्नाप्रावारयो-रिष । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ करोपहारयोः पुंसि वैलिः 'यङ्गके स्त्रियाम् ।

करो राजप्राह्मः। उपहारः पूजा । मग्री। प्राण्यङ्गजस्त्वक्सं-कोचः। वलते। वल्यते वा। 'बल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'बल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ०-४।११८)। 'बल्जिदेंलप्रभेदे च करचामरदण्डयोः। उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्रथचर्मणि। गृहदारुप्रभेदे च जठराव-यवेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु वलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते । वलति । वल्यते वा । अनेन वा 'वल संचरणे'
(भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा ।
पचायच् (३:१।१३४) । कर्मणि घज् (३।३।९९) वा ।
संज्ञापूर्वकलादृद्धभावः । 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घो वा ।
'वलं गन्धरसे रूपे स्थाभनि स्थोल्यसैन्ययोः । वलो हलायुधे दैल्यभेदे वलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वार्तुलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु।

वातानां समूहः। वातं न सहते। 'वातात्समूहे च' (वा॰ पारा ११२१) इत्यूलः। चात्तदसहने। 'वात्त्लो वातुलोऽपि स्थात्' इति द्विरूपकोषाद्रस्तमध्योऽपि। 'वात सुस्रसेवनयोः' (सु॰ उ॰ से॰) अदन्तः। वाहुलकादुलच् ॥

सेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः १९६

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अड उद्यमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । डल-

१— 'आच औष्ठचादि:, अन्त्यो दन्तोष्ठचादि:, इति विशेषो न गणितः'—इति क्षीरस्वमी ॥ २—वातलवातुको च दृश्येते— इति क्षीरस्वामी ॥ योरेकलम् । पचादाच् (३।१।१३४) । 'ट्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविद्किष्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतो' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचायच् (१।१।१३४) । 'म-लोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे लिमधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्ठा । किट्टं तैलायधोभागस्यं शिङ्घाणादि च । 'दसा धुक्रमस्य ् मजा मूत्रं विट्कर्णलप्तस्याः । श्लेष्माधु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं ख्यायुधम्।

शलति । 'श्रूल रुजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युके-तनयोगेषु (शूला स्थात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥ शङ्काविप द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घन् (३।३।९९) । 'पुंसि-' (३।३।९९८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणां च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽमितेजसि । कफोणिस्तम्मयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रूयरूयङ्कपङ्किषु ॥ १९७॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्किचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सरमश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्किः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताप्रेऽसो पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्री पाली यूकासर्मश्रुयोपितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालमेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।९।९३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्थान्यूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । घोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥ आली सख्यावली अपि ।

आ अलित । अल्यते वा । अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८) । 'कृदिकारात्' (वा॰ ४।१।४५) इति वा डीष् । 'आलिविं-शदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्कौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अव्ध्यम्बुविकृतौ वेळा कालमर्याद्योरिष ॥ १९८॥ वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।

१३४) । वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (सु॰ उ॰ से॰)। 'गुरोश्व हलः' (३।३।१०४) इलाङ् । 'बेला काले च चीमायामच्येः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी)॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । बाहुलकादु-छच्। वहु लाति वा। 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृतिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासिकययोः

केळायनम् । 'छेळा दीप्तौ' कण्डादिः । भिदाखङ् (३।३। १०४)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा छयनम् । 'लीङ् श्वेषणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । वाहुलकाल्लो गुणाभावश्व । 'लीलां विदुः केलिविला-सखेलाराङ्गारभावप्रभवकियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च॥ १९९॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३६) 'शर्क-राशकले ज्ञेया सितोपला रजःखपि' इल्पजयः। ('उपलः प्रस्तरे रहे शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽस्भिस कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा.० प॰ से॰)। घर् (३।३।१९)। कीलं प्रतिवन्धमलति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। रोहणे' (चु॰ प॰ से॰) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। आह्ये प्रथमे। शिका जटा। मं नक्षत्रम्। 'मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समृह आनायो गवाक्षश्चारकाविप ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । जालयति वा । 'जल , संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जा'लं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्दयोः । जालो नीपह्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सहते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घन् (३।३।१८)। घो (३।३।११८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम्।

(३।१।१२४) । 'फलं हेतुसमुत्ये स्यात्फलके व्युष्टिलामयोः । जातीफळेऽपि कक्कोळे सस्यवाणात्रयोरपि' इति विश्वः॥ छिद्नेत्रहजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आ-तोऽतुप-' (३।२।३) इति कः। 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्द्धप्रोगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मे-दिनी) । स्त्रियां गोरादिः (४।१।४१) । छदिर्ग्रहाच्छादनम् 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्री तलम्।

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । 'तलं खरूपेऽनूचेंऽस्री झीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सब्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याचामिषे पलम्।

पलति । 'पल गताँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पवायच् (३।१ १३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रहः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पत्छ गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चडि-पतिभ्यामालञ्' (उ॰ १।१७) । पातमलति वा । पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' मेदिनी)॥

चेलं चस्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु॰ प॰ से॰) । पचाराच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्य-ते वा। 'चेल गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पूर्ववत्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। गौरादिङीष (४।१।४१) वा ॥

कुकुलं शङ्कभिः कीणें श्वभ्रे ना तु तुषानले।

कोर्भूमेः कुलम्। कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्रयोः ॥२०३॥

केवते । 'केषृ सेचने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वृषादिलात् (उ॰ १।१०६) कलः । के शिरसि वलयित वा । 'वल प्रा-णने' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्यातिक्षेमपुण्येषु कुराछं शिक्षिते त्रिषु।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा॰ प॰ सै॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कुरयति । 'कुश संश्लेषणे' ( ) । कलः (उ० १। १०६)। कुशांह्राति वा ॥

प्रवालमङ्करेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रवलिति । 'वल प्राणने' (भ्वा॰ प॰ फलनम् । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचादाच् सि॰) । 'ज्वलिति-' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा ण्यन्ता- त्पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोऽस्री किसलये वीणादण्डे च विद्वमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च॥ २०४॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृंहणे' चुरायदन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रक्षे पीवरेऽप्यन्यलिङ्ग-कम्' (इति मेदिनी)॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'क-रालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्रीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'द्दन्तुरस्तूत्रतरदे त-थोन्नतनते त्रिष्ठु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः।

'पिश अवयवे' (तु॰ प॰ से॰)। भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति। वाहुलकात् पिशेरलज्वा॥

मूर्खेऽभंकेऽपि वालः खात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'जबलित-' (३१९१४०) इति णः । यद्वा वाढते । 'वाडृ आम्राव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३१९१३४) । यद्वा वल्यते। 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घन् (३१३१९)। 'वालः कचे शिशो मूर्खे हीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधो । वाच्यलिङ्गोऽ-भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधो वाली वाला गुटिक्रियोः' (इति मैदिनी) ॥

लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५॥

लोडित । 'लोड़ उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच् (३।१।१३४) । 'लोलश्वले सतृष्णे च लोला तु रसना-श्रियोः' (इति हुँमः)॥

इति लान्ताः ॥

द्वदावौ वनारण्यवही

दुनोति, दवंति वा । 'दुदु उपतापे' (खा॰ प॰ अ॰)। 'दुं गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः। पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुवो विभाषा' इति घच्—इत्युक्तं खामिना। तन्न । उक्तवचना-भावात्॥

जन्महरी भवी।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा। जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसं-सारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा॰आ॰स॰)। 'ई गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा । पचायच् (३।१।१३४)। सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ॰ ४।११८)। सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥

पतिशाखिनरा धवाः॥ २०६॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूब् कम्पनं' (चु॰ उ॰ से॰, खा॰ उ॰ से॰, क्या॰ उ॰ से॰) । 'धू विधूनने' (उ॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यो वृक्षा-न्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादाँ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।१९८)। 'अविर्माधे रवाँ मेषे शेले मूषिकक-म्बले' (इति मेदिनी)। ('अविर्मूपुष्पवल्योः स्त्री वायुप्राकार-भः सु ना' इति वैजयन्ती)॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः।

'ह्वेत्र् सर्धायां शब्दे च' (भ्वा॰ उ॰ अ॰)। 'भावेऽनुप-सर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्वः संप्रसारणमण् च । हूयतेऽ-त्रेति वा ॥

भावः सत्ताखभावाभित्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७॥

भावयति । पचाद्यच् (२।१।१२४) । भवनं वा । 'श्रिणी-भुवोऽनुपसर्गे' (२।३।२४) इति घव् । 'भावः सत्तास्त्रभावा-भिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिवन्धुज-न्तुषु । रसादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'बूङ् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। पचायच् (३।१।१३४) वा। 'प्रसवो गर्भमोचने'। उत्पादे स्यादपत्येऽपि फल्रेऽपि कुसु-मेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

अविभ्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः॥ २०८॥

निह्नवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ॰ आ॰ अ॰) । 'ऋदीरप्' (३।३।५७) । 'निह्नवः पुंसि निकृताविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः।

उत्सेक उद्देकः । इच्छायाः प्रसन उत्पत्तिः । मह उद्धवः । उत्सननम् । 'षु प्रसनैथर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसनकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१--- 'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मितिनश्चये ॥ २०९ ॥ भवनम् । 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घत्र् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गतावर्थे-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः। यद्वा अनुभावयति । पचावच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निधये भावसूचके' इति विश्वः ॥ स्याज्ञन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवलस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'प्रभवो जलमूले स्याजन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिम-स्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥ शुद्धायां विप्रतनये शस्त्रे पारश्चो मतः ॥ २१०॥

पराञ्गृणाति । 'श्वृ हिंसायाम्' (त्रया॰ प॰ से॰) । 'आ-ङ्परयोः खनिश्वभ्यां डिच' (उ॰ १।३३) इत्युः । परछुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । परिक्षया अपत्यं वा । 'परस्त्री परछुं च' (ग॰ ४।१।१०४) इत्यत्र् । 'पुंसि पारदादाः पुमान् । अपरक्षीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूदासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु।

श्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु॰ प॰ से॰) । पचायच् (२।१। १३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्गी वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपण्या गीतिसुग्भेदयोरि । ध्रुवं तु निश्चिते तकें निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भभेदे नक्षत्रवि-शेषे ॥

स्त्रो ज्ञाताचात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्त्रोस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

स्वनति । खन्यते वा । 'खन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२।१०१) इति ढः । 'स्वो ज्ञाला-त्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'खःस्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातो त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्रीकटीयस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च।

स्त्रियाः कव्यां वस्त्रस्य वन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके ।—वणिजां मूल्धने—इति मुकुटः । तन्न । मे-दिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययित, निवीयते वा । 'ब्येश् संवरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य व दीर्घः' (उ॰ ४।१३६) इतीण् । 'कृदिकारात्—' (ग॰ ४। १।४५) इति दीप् । 'नीवी स्नीकटीवस्नवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शआदाच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरी-कर्द्धमे चापि शिवा झाटामलोषधो । अमयामलकीगौरीको-ष्ट्रीसेक्कफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्विय 'पुण्डरीकद्वमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः॥ २—क्रोधी शृगांकी। 'पुंश्वगांकेऽपि शिवा' इति मुकुटः॥

द्वंद्वं कलह्युग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनन्युत्कमणयज्ञपात्रप्रयोगा-भिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साष्ठुः । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२। २९) इति निर्देशात्पुंस्यिष । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-युगमयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्वयः । सीद-न्सास्मन् गुणाद्याः । 'षद्स्द्रं विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येभ्योऽपि दश्यन्ते' (उ॰ ४।९०५) इति स्नन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ वले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मस्व्यवसायासु-वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्कीवं नपुंसके पण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३॥

षण्डे तृतीयाप्रकृतौ । क्षीवते । 'क्षीवृ अधाष्ट्यें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'अस्री नपुंसके क्ष्रीयं वाच्यलिङ्गमविकमे' इति रुद्रः। अयमोष्ठयोऽत्र भ्रमात्पठितः। पूर्वगन्धर्वजिह्नस्त्वोष्ठयेषु ॥

इति वान्ताः॥

ह्रौ विशो वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से॰) । किप् (३।२। १७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ।

अभिमरो युद्धम् । सशिति । 'सशि वाधनसर्शनयोः' (भ्वा॰ उ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्प्शः स्यात्सं-पराये च प्रणिधाविप पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषायौ

रैस्यते, रशति वा । 'रश' इति सोत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिण् । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा ॥

द्रौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'द्वतम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृम्विमभ्यः शक्ँ'। मस्करो वेणः । 'वंद्गो वेणौ कुछे वर्गे पृष्ठायवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्व दीप्तौ' (भ्वा॰ आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्वि यणन्तेष्वि पठितः इति सर्वेषां अमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इति 'सृत्रे रुड्डिधानम् च' (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्थात् ॥ ३—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य क्विझलोः-'(६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तसाह्माग्रागुक्तमेव सम्यक् ॥

से॰)। 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्व' (३।३।१२०) इल्रिध-करणे वा घन्। 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः। यद्वा विकशनम्। अत्र वा। 'कश शब्दे' (अ॰ आ॰ से॰)। पूर्ववत्। 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः। 'विकाशेः पुंसि विजने प्रकाशे सेंदृशं समे। उचिते च' (इति मेदिनी)॥

निवंशो भृतिभोगयोः।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घज् (३।३।१८,१९) । सृति-वेतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः श्चद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५॥

'की' इखव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्षिश्नाति । किश्यते वा । 'क्षिश्च विवाधने' (क्या॰ प॰ से॰) । 'क्षिश वन्धे (उपतापे)' (दि॰ आ॰ से॰) वा । 'क्षिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च' (उ॰ ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकश्चद्रोपांशुधातिषु वाच्यवत् । (यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ उ॰ अ॰) । घम् (३।३।१८,१९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः पुर्माष्ठक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुरामप्सु च।

को शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । कुश्यति । 'कुश क्ष्रेषणे' (दि० प॰ से॰) । 'इगु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः। कु पापंश्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः। 'कुशो रामसुते दमें योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः॥

द्शावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । मूलविभुजा-दिकः (वा॰ ३।२।५) । यद्वा पचायच् (३।१।१३४) । 'जप-जमदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादक्किलपि नलोपः । यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इलङ् । अनेकविधा वाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्लोर्वस्नान्ते भूमि, योषिति' (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा॰ आ॰ से॰) ।

१— 'विकाशो रहिस व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशिते विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वादीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः द्वयोर्यथा— 'उपविदयविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकै-रवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्धस्वेकारवान् ॥ २— इत्यादि मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोक्षेखस्तु 'सृदृशागमे' इति क्वाचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण॥

पचायच् (३।१।१३४)। 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति हैमः)॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वृश कान्ती' (अ॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१। १३४) । स्त्री योषिति । 'वृशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीक-रिणीषु च' इति विश्वः ॥

दग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु।

परयति । 'दिशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३। २।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३। ३।१०८) । 'दृक् स्त्रयां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावि ॥२१७॥

कुणाति । 'कृष् हिंसायाम्' (ऋया० उ० से०)। 'अन्ये-भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। कर् चासौ कशश्व । 'कर्कशः परुषे कूरे कृपणे निर्देये दृढे । इक्षौ साह-सिके कासमर्दकाम्पिछयोरपि' इति विश्वः। अमस्रणो दुस्पर्शः॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्व दीप्तो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१८) वा । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशावशे च बालिशः।

वाडनम् । 'वाडृ आम्लाब्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ॰ ४।११८) । वार्लि स्यति । 'शो तनूकरणे' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।९।९३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८॥

पुरित । 'पुर अप्रगमने' (तु॰ प॰ से॰) । 'पुरः कुषन्' (उ॰ ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यक्षे च पुंनागपादपे' (इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्गौ

मत्स्यानित । मत्स्याचासौ खगश्च । ध्वाङ्गति । 'ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । चात्काङ्गायाम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'ध्वाङ्क्षो मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषति । कष्यते । वा । 'कर्ष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'वृत्वदिङनिकिषम्यः सः' (उ॰ ३।६३) । 'कक्षः

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहतः । कक्षा स्पर्धापदे काश्यां रथ-गेहप्रकोष्टयोः । गजरज्ञो परीधानपश्चादश्चलपह्नवे' इति ध-रणिः । वीरुह्नता ॥

अभीषुः प्रप्रहे रश्मी

ईषते । ईप्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'ईषेः किच' (उ॰ १।१३) इत्युः। आदेरिच । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता-' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । प्रप्रहेऽश्वादिरज्जो । रहमौ किरणे ॥

प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इपेर्भावे घन् (३।३।१८) । 'प्राद्हो—' (वा॰ ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रैषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः 'प्रेषः-स्यात्प्रेषणे क्रेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परित्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पनायन् (३।१।१३४) । घन् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्थके पार्थे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वल्ले सिलसहाययोः । चुल्लोरन्ध्रे पतन्ने च वाजिकु जरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टिकरीटयोः।

उष्णमीपते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६। १।९४) । 'उष्णीपं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्नादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्रले मृषिके श्रेष्टे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२०॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगु-पध-' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे वलीवर्दे राङ्ग्यां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुकले' । (इति मेदिनी) । शुक्रले वाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुबाले खङ्गपिधानेऽथौँघदिव्ययोः।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्रया० प० से०) । घर्च् (३। ३।१९) । 'कोषोऽस्र्रा कुञ्चले पात्रे दिन्ये खन्नपिधानके । जातिकोशेऽधंसंघाते पेदयां शन्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) । दिन्ये शपथे । शन्दादिसंग्रहेऽमरादो । तालव्यान्तोऽपि । 'विश्वक्सेनोऽश्रेषः कोषविपादो च' इत्यूष्मविवेकात् । 'कोशो-ऽस्त्री कुञ्चले पात्रे दिन्ये खन्नपिधानके-' इति स्लोकस्य (मे-दिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाटः ॥

चृतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्पः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्ष्पीटिका । आकर्षणम् ।

१— 'अभीशुस्ताल्ब्यान्तोऽपि!' इति मुकुटपीयूपे ॥ २— 'प्रेपदङादिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

आकृष्यते वा । आकृषन्यस्मिन्वा । 'कृप विलेखने' (तु॰ उ॰ अ॰) । घन् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्याङ्के कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्धमे।

अक्षोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्ता' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । घज् (३।३। १९) । 'हरूथ' (३।३।१२०) इखन्खयोर्घज् । 'अक्षः कर्षे तुषे चके शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुरथे सीवर्चरुन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चके रथावयवे ॥

कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्ष्ः कुल्याभिधायिनी॥२२२॥ कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वाव

प॰ अ॰)। 'कृषिचिमतिन-' (उ॰ १।८०) इत्यूः। 'करी-षाग्निः पुमान्कर्ष्यः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्' इति रमसः। वार्ता जीविका॥

पुंभावे तिक्रयायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कमं भावो वा । 'प्राणभृज्ञाति-' (५।१।१२९) इलाज् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्यवि-स्तृतदोःपाणिनृमाने लिमिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च।

वेवेष्टि। 'विष्छ त्याप्तो' (जु॰ उ॰ अ॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३२) इति कः। 'विषं तु गरछे तोये' इति विश्वः॥ उपादानेऽप्यामिषं स्थात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु॰ प॰ से॰) । घज् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकलान गुणः ।—'घनर्थे कः' (वा॰ ३। ३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुंनपुंस-कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पळळेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्विषम् ॥ २२३॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु॰ प॰ से॰) 'किलेर्बुक्च' (उ॰ १।५०) इति टिषच् । 'किल्यिषं पापरो-गयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यादृष्टी लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्।

लोकधातुर्जम्बुद्गीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अज्विधौ भयादीनामु-पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१ — कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपनती तटिनी खदिनी सरित् । रोधोनक्रापगा कर्षूः स्नवन्ती निम्नगा नदी' इति रत्नकोपः — इति मुकुटः ॥

बच् (३।१।१३४) । 'वर्षोंऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाव्द-वृष्टिषु । प्रावृद्काले ख्रियां भूमि (इति मेदिनी) ॥ प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'गुरोध-' (३।३।१०३) इलः । 'प्रेक्षा धीनृखदर्शयोः' इल-जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः॥ २२४॥

भिक्षणम् । भिक्ष्यते वा । 'भिक्ष याच्यादौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गुरोध-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा मृतौ च याच्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिवैतनम् ॥ त्विट् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ तिबट्ट स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्हर्यनिकृष्टयोः।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा। 'न्यक्षः परग्रुरामे स्यान्यक्षः कात्हर्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्ष्णोति वा । पचा-बच् (३।१।१३४)॥

रूअस्त्वप्रेमण्यचिक्कणे ॥ २२५ ॥

रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु॰ उ॰ से॰) । पचायच् (३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःक्षेहे । अचिक्णे मस्णे ॥ इति पान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰ प॰ अ॰)। पचाराच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमादंसः' इति सक्। यद्वा 'गृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः' (उ० ३।६२) इति सप्रस्ययः । 'हंसो विहंगभेदे स्यादंकें विष्णो हयान्तरे । यो-गिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः , शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवही विभावस् ।

विमा प्रभा वसु धनमस्य। 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-भेदे च पावके' (इति मेदिनी)॥

वत्सौ तर्णकवर्षी द्रौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'वृत्वदि-'(उ॰ ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । | डिद्धा' (३।२।३८) इति वार्तिकास्यां खिच डिति वोध्यः ॥

तर्णके नोरसि क्षीयम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः । वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवाकसः ॥ २२६ ॥

सारक्षमस्य । शकन्थ्वादिः (वा॰ ६।१।९४) । सारंगायति वा। 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गापोष्टक्' (३।२।८) मृगचातकहरिणाः । द्यौरोको यस्य । 'दिवोकाश्व दिवौ-काश्व पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

श्रृङ्गारादै। विषे वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः।

रस्यते । 'रस आखादने' अदन्तः । घत्र् (३।३।१९) । 'रसो गन्धरसे खादे तिक्तादों विषरागयोः । श्रङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधालम्बुपारदे। एसा तु शहकीपाठाजिह्नाधरणि-कङ्गपु' इति विश्वः ॥

पुंच्यूत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तिसः सौत्रो भूषार्थः । पचाराच् (३।१।१३४)। 'हलक्ष' (३।३।१२०)। इति घञ्वा। 'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः। कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रहमौ वसु रहे धने वसु।

वसति सर्वत्र । उष्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'शॄस्द्रस्निहिन' (उ॰ १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना देवभेदाग्निभायोकवकराजसु । क्लीवं वृद्धौषघे दयाले रैरले मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९)। विद्धाति वा। 'विधानो वेध च' (उ० ४। २२५) । इल्रमुन् । 'वेधाः पुंसि ह्यीकेशे बुधे च परमेष्टिनि' (इति मेदिनी)॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदं प्रयोः ॥ २२८॥

आशास्ते । 'आङः शासु इच्छायाम्' .(अ॰ आ॰ से॰)। किप् (३।२।७६)। यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः (वा॰ २।३।१०८)। 'आशासः को--'(वा॰ ६।४।३४) इ-तीत्वम् । 'आशीस्ताछगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । हितस्याशंसा अहेर्देष्ट्रा ॥

ळाळसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) यडन्तः । 'अ प्रख्यात्' (३।३।१०२)। 'लालंसीत्सुक्यतृष्णातिरेक्या-च्जासु च द्वयोः' (इति मेदिनी)॥

१-पवं 'सारगः' इति रूपापस्या चिन्त्यमेतत् । तसात् 'सारं गच्छति' इति विप्रहे 'गमे: सुपि-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच

हिंसा चौर्यादिकर्म च।

हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (रु॰ प॰ से॰)। 'गुरोश्च—'
(३।३।९०३) इत्यः। 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी)।
चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्ध्यम् (५।१।१२४) आदिना बन्थनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसरश्वापि

प्रसूते । 'बूङ् प्रसवे' (अ॰ आ॰ से॰)। 'सत्सू—'(३। २।६०) इति किए। 'प्रसूरश्वाजनन्योध कदलीवीरुघोरिप' इति विश्वः॥

भूद्यावा रोदस्या रोदसी च ते॥ २२९॥

रोदिति सर्वमिसन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ॰ प॰ से॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। पक्षे गौरादिलात् (४।१।४१) होष् 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यांत । 'शावापृथिन्यौ रोदस्यौ रोदसीति च'। विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोद्ध रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यन्यो रोदः स्यादिप रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च प्जायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अर्चि-ग्रुचि--' (उ॰ २।९०८) इतीतिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत दीसौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'द्युतेरिसिनादेश जः' (कु॰ २।१९०) । ज्योतिरमौ दिवाकरे । पुनान्, नपुंसकं दृष्टी स्यानक्षत्रप्रकाशयोः' (इति-मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ॰ ४।२१२) इससुन् ।—आगच्छतीसागः—इति स्नाम्युक्तिस्तु चिन्सा ॥

खगवाल्यादिनोर्घयः॥ २३०॥

वयते । 'वय गतां' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वेति । 'वी ग-सादां' (अ॰ प॰ अ॰) । अजित वा । 'अज गसादां' (भ्वा॰ प॰ से॰) वा असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥—वाति— इति स्वामिसुकुटोक्तिस्तु चिन्सा । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पिक्षणि वाल्यादां यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजः पुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तवये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः।

महनम् । महाते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'असि अके-' (वा॰ ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्ञः क्लीवं गुणान्तरे । आतंने च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दश्यते' (इति मेदिनी) ॥॥ अदन्तोऽपि । 'रज्ञोऽयं रजसा सार्धे स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इस्रजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१॥

तम्यतेऽनेन । 'तसु ग्लानौ (दि॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके ह्रीवं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी)॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्यतेऽनेन वा । 'चिद आह्वादने दीप्तो च' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'चन्देरादेश्व छः' (उ॰ ४।२१९) इख- सुन् ॥—छन्दिति—इति खामिमुकुटोक्तो विमहिश्वन्यः । 'छन्दः पये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पयेऽचुष्टुवादौ ॥

तपैः कुच्छादिकमं च।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्शिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी)॥

सहो वलं सहा मार्गः

सहते। सह्यते, अनेन, अत्र वा। 'षह मर्षणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। असुन् (उ॰ ४।१८९)। 'सहो वले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी)। लिङ्गेभेदार्थो द्विः पाठः। एवमप्रेऽपि॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'नभो व्योन्नि नभा मेघे थावणे च पतद्वहे । व्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्पृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नचन्तरे भूमी मह ज्यानते ज्ञानि मेहिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानु-रोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजः सु—' इति पाठ उपलम्यते । ३—अदन्तोऽपि श्रीक्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः श्ररदा हिमाग-मः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः सीरं पयोऽन्यु च' इत्यश्रे समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यथं एव स्थात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सद्माश्रयश्चीकाः

उच्यति समवैस्तत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वा असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ ओजो दीसौ बले

उच्जति । अनेन वा । 'उच्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उच्जेवंछे वछोपथ' (उ० ४।१९२) इलसुन् । 'ओजोनोजः समः पादो-' ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशवलयोरिप' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं सुकुटोक्तं चिन्लम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निस्नगारये ॥२३३॥

सवित । 'ख्रु गतो' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'ख्रुरीभ्यां तुद्ध च' (उ॰ ४।२०२) इल्रसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च वले गुकेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो पान्नि पराक्रमे । ('प्रमावरेतसोश्व') इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रमावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षे-पावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणास्ययेऽप्यसहनं तन्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेति । 'विद ज्ञाने' (अ॰ प॰ से॰) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चामिषेय-वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिस्रोऽपि

वीभत्सते । बीभत्स्यते, अनेन वा । 'वध वन्धने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घज् (३।३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'वीभत्सो विकृते पार्थं क्रूरे पापष्टणात्मनोः' इस्रजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वस्यमाणाश्वलारः ॥ वृद्धप्रशस्ययोज्यीयान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीमुकुटपी-युवेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् । इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'दृद्धस्य च' (५।३।६२) इति दृद्धप्रशस्ययोज्यीदेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इलात्त्वम् । 'ज्यायान्द्रद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवालपयोः।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयस्रिन कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद- स्यल्पानुजयोक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तू ख्वरयोः

अतिशयित करुवरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यमुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोवरादेशः 'वरीया-न् योगभिच्छेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुवाढयोः॥ २३५॥

अतिशयितः साधुर्वाहो वा । ईयसुनि 'अन्तिकवाहयोः-' इति वाहशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि वर्हम्

दले पन्ने । वहीते । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । वहीते वा । 'वहीहिसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । घन् (३।३।१९) । 'बहीपिच्छे दलेऽस्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः।

श्रहणम् । गृह्णाति वा । 'श्रह उपादाने' (ऋया॰प॰से॰)। 'श्रहवृह-' (३।३।५८) इल्प् । 'विभाषा श्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'श्रहोऽनुश्रहनिर्वन्धश्रहणेषु रणोद्यमे । सू-र्यादौ पूतनादौ च सेंहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्याधीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागद-न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । प्रुषोदरा-दिलात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासुत्रेऽश्वादिरक्मौ प्रप्राहः प्रप्रहोऽपि च।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रक्सौ च' (३।३। ५३) इति वा घन् । ('प्रग्नाहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'प्रहवृह-' (३।३।५८) इस्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्धां नियमने भुजे । ह्यादिरक्सौ रक्सौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिप्रहाः ॥ २३७ ॥

परिग्रहाते । परिग्रहणम्, परिग्रहाति वा । 'मह-' (३।३।५८) इत्यप्। 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्य

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलखीकारयोरिप । शपथे परिवारे ध राहुवकस्थभास्करे' इल्जियः ॥

टारेषु च गृहाः

गृहाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृहू प्रहणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । गईते । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । तात्स्थ्याद्दारेषु । 'गृहं गृहास्त्र पुंभूभि कलन्नेऽपि च सद्यनि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहित वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा॰ प॰ से॰ अ॰) । घम् (३।३।१९,१८) पचायम् (३। १।१३४) । 'आरोहस्लवरोहे च वरारोहकटावि । आरोहिणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्ये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते। 'ऊह वितकें' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-'
(३१९१२५) इति कः। व्यूह्यते वा। घव् (३१३१९९)।
'व्यूहः स्याद्वलिबन्यासे निर्माणे वृन्दतक्योः' इति विश्वः।
यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम्। तन्न।
'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात्। 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तलात्॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहिन्त । 'हन हिंसागलोः' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ॰ ४।१३८) इतीण् डित् आङो हस्वः। यत्तु 'अंहति' इति स्नामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्युत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः॥ २३८॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्षेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांग्रुम्गाङ्कजिनवहिषु' इति विश्वः ॥ परिच्छदे नृपाईऽर्थे परिचर्हः

परिवर्हते । परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।९३४) । घत्र् (३।३।९९) वा । 'परिवर्हस्तु राजाईवस्तुन्यि' परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्चन्ते ॥

आङीषद्रें ऽभिन्याप्तौ सीमार्थे घातुयोगजे ॥२३९॥

अति । बाहुछकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः। तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सित योऽर्थो जा-यते तिस्मन् ॥

भा प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) पछोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'क्षतप्रगृह्या अचि' (६।

१।१२५) इति संधिं न याति । सरणे । वाक्यारम्भे च । 'आ प्रग्रह्यः स्मृतौ वाक्येऽतुकम्पायां समुचये' (इति मे-दिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ॰ आ॰ से॰) । किप् (३१२११७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कूयते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिक्रिर्भर्त्सननिन्दयोः॥ २४०॥

धक्त यति । 'धक्त नाशने' (चु० प० से०)। वाहुलकाडिक् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भत्सेनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्याचयसमाहारेतरेतरसमुचये।

चन्दति । 'चिद आहादे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्ये-भ्योऽपि–' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डरोषः ॥

स्तर्याशीः क्षेमपुण्यादौ

खसित । खस्यति वा । 'अस दीप्तो' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) वा । किच (३।३।१७४)। वाहुलकात्तिर्वा । 'खस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रख्यः '। 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लक्षनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

सित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'इ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ०) वा क्रिप् (३।२।७६)। 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी)॥

तु साद्गेदेऽवधारणे।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु॰ उ॰ अ॰) । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।९८०) हुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुचयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिष्रहे' (इति मे-दिनी)॥

सकृत् सहैकवारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच' (५।४।१९) इति सुच्। 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः॥

आरादूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ॰ प॰ अ॰) । वाहुलकादाति-प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-पश्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकरुपयोः।

जयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । क्तः (३। ३।१७४) । अप्यर्थः समुचयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च वाढार्थौ' इस्रजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश हतगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलका-द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इल्पजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३॥

ं सहाक्षेण साक्षः । तमतितः। किप् (३।२।१७८)। 'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्तयामन्त्रणे वत ।

वयते सा। 'वय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'गलर्था-'
(३।४।७२) इति क्तः । नेट् ( )। वन्यते सा 'वनु
याचने' (त॰ उ॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'वत खेदे-ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्ट्यादावजयः॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषाद्योः ॥२४४॥

हन्ति । वाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्साळक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ॰ प॰ अ॰) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकाहुतिः । इत्थंभूता-ख्यानः मुख्यसद्दशः प्रतिनिधिः । व्यामुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५॥

एति । अयित वा । किच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्त्रथमे पुरार्थेऽत्रत इत्यपि।

पूर्वस्मिन् । '-सप्तमी-' (५।३।२७) इस्रस्तातिः । 'अस्ता-ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-द्ग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोपालितः । 'अप्रे' इति अप्रतः । आग्रादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तैद्धिताः' (४।१।७६) इति बहु-वचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः । 'यावत् कात्स्र्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-संप्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारमभप्रश्नकात्स्येष्वयो अथ।

अर्थयते। 'अर्थ याच्यायाम्' (चु॰ आ॰ से॰)। वाहुलकात् डोः । 'अन्येभ्योऽपि-'(वा॰ ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-दित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्क्ष्यीरम्भसमुचये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृज् वरणे' (खा॰ उ॰ से॰) । 'वृज् संभक्तों' (क्र्या॰ आ॰ से॰) वा वाहुलकात्थाक् । 'वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः॥ २४७॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानात्रौ न सह' (५।२।२७) इति नञो नाज् । 'नानाशव्दो विनार्थेऽपि तथानेकोमयार्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

तु पृच्छायां विकल्पे च

जुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) । 'णु स्तुतौ' (अ॰ प॰ से॰) वा । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) हुः । 'जु स्यारप्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः । 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरिप । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुकमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु॰ उ॰ अ॰) हुः (वा॰ ३।२। १८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे (चापि) ननुः' इति विश्वः ॥

गहीसमुचयप्रश्रराङ्कासंभावनास्वि।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३।२। १०८) । आगमशास्त्रस्यानिलान्न तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न- शङ्कागर्हासमुचये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारिक्रयाम्र च' इति विश्वः ॥

१—व्यथोंऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः' (६।२।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विद्धिरे' इति । अन्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गलादी' (अ॰ प॰ अ॰)। क्षिप् (३।२।१७८)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे। समुचये च' (इति मेदिनी)। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुचये' इति विश्वः॥

सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'षाम सान्तप्रयोगे' (चु॰ उ॰ से॰) । 'अच इः' (उ॰ ४।१३८)॥

अमा सह समीपे च

न माति। 'मा माने' (अ॰ प॰ अ॰)। किप् (३।२। ७६)। सहार्थे॥ कं वारिणि च मूर्धनि।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। णिङ्भावे विच् (३।३।७५)। 'कम् शिरःग्रखवारिषु' इति विधः। 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी)॥

इवेत्थमर्थयोरेवम् 'ए' एत्थं वमति । 'द्ध वम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः॥

नूनं तर्केऽर्धनिश्चये ॥ २५० ॥

जुवा स्तुला नमति । विच् (३।२।७५) ॥ तृष्णीमर्थे सुस्ने जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तो' (चु॰ उ॰ से॰) । वाहुलकादम् । 'जोषं सुखे प्रशंसायां तृष्णीलङ्घनयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

कि पृच्छायां जुगुप्सने।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ॰ प॰ अ॰) । बाहु-क्काड्डिम् । कायतेः (भ्वा॰ प॰ अ॰) डिमिः (उ॰ ४।१५८) वा । 'किम् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्रयोरिप' (इति मेदिनीं) ॥

नाम प्राकाइयसंभाव्यकोघोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रह्नत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्परणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभा-वना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवांचकम्।

अलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलका-दम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निर्धके । अलं शक्ती च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

इं वितर्के परिप्रश्ले

हूयते । 'हु दानादी' (जु॰ प॰ अ॰) । 'बाहुलकान्मः' ॥ यूपव्याख्ये ॥

समयान्तिकमध्ययोः॥ २५२॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ॰ प॰ अ॰) । 'आः समिण्नि-कषिभ्याम्' (उ॰ ४।१७५)॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः।

नृणाति 'नॄ नये' (ऋया० प० से०) । क्रिप् (३।२।१७८) । 'ऋत इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निर्निःशे-षनिषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥२५३॥

प्रवन्धे अविच्छेदने कियाकरणे । पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु०प० से०) । बाहुलंकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रव-न्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्।

जयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । वाहु-लकाद्गरीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा॰ उ॰ अ॰) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोररी चोरी विस्तारे-ऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । खरति । 'स्य शब्दोपतापयोः' (भ्या० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किछ ॥ २५४॥

किलति । 'कील श्वैत्ये' (तु॰ प॰ से॰) । 'इग्रुपध–' (३। २।१३५) इति कः । 'किल्लशब्दस्तु वार्तायां संभाव्याजुनया-र्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल्ल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा०प०से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीष्सामा-निषेथेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीव्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५॥

'पर्यमिभ्यां च' (५।३।९) इलमिशब्दात्तिसल् ॥

नामप्राकाद्ययोः प्रादुः

प्रान्दित । 'अदि बन्धने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलका-दुस् । आगमशास्त्रस्थानिस्यसान्न नुम् प्रात्ति वा । 'अद् भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र हस्नादौ पाठात् 'उरी हस्नादिरपि'—इति मुकुटपीयूपव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि।

मेथित । 'मेथृ संगमे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । प्रघोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्तः । वाहुल-कादोः । तन्त्रेणोभयिमह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धीं तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४। १८९) । 'क्रचिद्पवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इरु ॥

हा विषाद्शुगर्तिषु ॥ २५६॥

जहाति । 'ओहाक् खागे' (जु॰ प॰ अ॰) । क्रिप् (३। २।१७८)'। 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरिप' (इति मेदिनी)॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु॰ प॰ अ॰)। 'हाङ्' (जु॰ आ॰ अ॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः। पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः। '—अहहा दीर्घान्तमिप'—इति मुकुटः। तत्र क्षिप् (३। २।०६) वोष्यः। 'अहहेल्यद्धते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः। संवोधनेऽपि' (इति मेदिनी)॥

हि हेताववधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (खा॰ प॰ अ॰) । विच् (३।२ ७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावः । क्रिंपि (३।२।१७८) तुग-भावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेलपदेशे च संभ्रमासूययोरि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी)। तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रखया वोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम्॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रलन्वच-' (५।४।७५) इस्रत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रा-नयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२) ॥ ॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)। संज्ञा-पूर्वकत्वाद्दुस्यभावः। शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४)॥ (३)॥ ॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥ ॥ त्रीणि 'दीर्घका-स्थ्य'॥

मुद्धः पुनःपुनः शश्वद्भीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥ मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका- दुस् ॥ (१) ॥ ॥ 'निखवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःश-व्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥ ॥ शशित । 'शश प्रतगतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) बाहुळकाद्वतिः ॥(३) ॥ ॥ अमि क्णोति। 'क्ष्णु ते-जने' (अ॰ प॰ से॰)। बाहुळकाद्वसुः । 'अन्येषामपि—' (६।३। १३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ ॥ न सकृत् ॥ (५) ॥ ॥ स-मास्तुल्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशव्दमनव्ययमप्याह— 'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इखनव्ययप्रक-रणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेन्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पद्य 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य'॥

स्नाग्झटित्यञ्जसाह्नायद्गाङ्मङ्ख्रुसपदि दुते।

'कै पाके' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । संपदादिः (वा॰ ३।३। १०८)। स्नामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) किप् (३।२।७५) ॥ श। 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰)। किच् (३।२।७५)॥ (२)॥३॥ अजनम् 'अज् व्यक्तयादीं' (६० ५० से०) । 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्' (वा॰ ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अर्ज स्पति, सायति वा। 'बोडन्तकर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'बै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्रिप् (३। २।७६) वा ॥ (३) ॥ ॥ ह्वनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ॰ आ॰ अ॰)। वाहुलकाद्भावे घन् (३।३।१८)। पृषोदरादि-लाद्रस्य यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥ अ। संपद्यते । 'पद गताँ' (दि॰ आ॰ अ॰) । इन् (उ॰ ४।११८) पृषोदरादि-लात् (६।३।१०९) समोऽन्खलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'वाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥ स्वात । 'द्व मस्त्रो शुद्धौ' (तु॰ प॰ अ॰)। वाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः-' (७।१।६०) इति नुम्। 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'त• त्क्षणार्थस्य'॥

वलवत्सुष्टु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे॥ २॥

बल्मस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ स्रुति-ष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ॰ १।२५) इति कुः ॥ (२)॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'षु गतौ' '(प्रसवै-श्वर्ययोः)' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । किपि (३।२।१७८) तुग-भावः । द्वः (वा॰ ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अति । इन् (उ॰ ४।११८)॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अतिश्रयस्य'॥

१— 'श्रे पाके' इलस्य दन्लादेरभावात्ताल्व्यादित्वापितिमया चिन्त्यमेतत् । तसात् 'झु गतौ' इलसाद्वाडुलकाड्डाक् । यद्वा 'संपदादिकिवन्तं स्नुतमा समन्तादकति' इति शकन्थ्वादित्वमङ्गी-कार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्थयति । 'पृथ प्रक्षेप' (चु॰ प॰ से॰) । बाहुलैकात् कक् ॥ (१) ॥ शा 'विनव्भयां नानाना न सह' (५।२।२७) इति निपेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (३) ॥ ॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सीत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥ ॥ हिनोति । 'हि गताँ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । रुकक् प्रखयः ॥ (५) ॥ ।। नयो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नायु प्रखयः ॥ (६) ॥ ।।। पट् 'वर्जने' ॥

यत्तवतस्ततो हेता

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । क्रिप् (३। २।१७८)। 'गमादीनां क्रो' (वा॰ ६।४।४०) इत्यनुनासिक-लोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥ ।। तनोति । 'तनु वि-स्तारे' (त॰ड॰से॰) । क्रिप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा॰ ६।४।४०)। तुक् (६।१।७५)॥ (२) ॥ श यस्मात् तस्मात् यत्तन्त्राम् 'पश्चम्यास्ततिरु' (५।३।७) । त्यदा-यलम् (जरा१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥ ॥ चलारि 'हेताँ' ॥

असाकल्ये तु चिचन ॥ ३॥

चेतित । 'चिती संज्ञाने' (भ्या॰ प॰ से॰) । क्रिप् (३। २।१७८) ॥ (१) ॥ श। चनति 'चन शब्दे' (पचाबच् (२।१।१२४) ॥ (२) ॥३॥ 'असकलार्थस्य' ॥ कदाचिजात

कदा च चिच, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ ।। जायति । 'जै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । वाहुरुकात्तुन् ॥ (२) ॥**ः**॥ द्वे 'कसिश्चित्काले'॥

सार्धे तु सार्क सत्रा समं सह।

ऋष्यति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि॰ प॰ से॰)। वाहुलकात्कैम्। सह ऋषं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥ ॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य-' (६।३। ७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ये णमुङ्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥ श्रा सह त्रायते । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ श्रा समित 'षम वैक्रव्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) अम् ॥ (४) ॥ ॥ सहते। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (५) ॥:॥ 'सर्जुर्षृ' शब्दोऽप्यत्र ॥ ॥ पश्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रथे: कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति स्त्राज्ञानमूळकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तस्त्रमते जान्तत्वम् । २-येनतेनादि च। यथा भवन्मते कान्तत्वम् इति॥ वितर गिरसुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्तामी ॥ = कम्प्रलयस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्येवापाद्यमान-त्वेन 'सार्थम्' इति प्रयोगानिष्यस्या चिन्त्यमेतत् । तसात् 'आमी-क्ष्प्ये णमुद्धं इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४---तथा च. 'सजूः सहार्थे' इति त्रिकाण्डहोषः ।

आनुक्ल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन सट्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) डम्प्रत्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वत्मीनि वन्धने' ॥ (१) ॥÷॥

व्यर्थके तु वृथा सुघा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'यृङ्' (त्रया० आ० से०) । 'वृज्' (स्वा० उ० से॰) वा । थाक् 'वृथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ः॥ मुझति । का प्रखयः । 'पृषोदरादिलान' (६।३। १०९) हस्य पः॥ (२)॥ः॥ द्वे 'द्यर्थके'॥

ओहो उताहो किमुत विकल्पे कि किमूत च।

आहन्ति । डोप्रलयः ॥ (१) ॥ ॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥ः॥ किम् च उत च, अनयोः संमाहारः । ('किमुतातिंशते प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥ । । कानम् । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ॰)। 'कायतेडिंमिः' (उ॰ ४।२५८)॥ (४) ॥ः॥ किम् च उ च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमशें चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ । ('उत प्रश्ने वितकें च उता-प्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥ । पद्र 'वितर्क-नस्य'॥

तु हि च सा ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा॰ ३।२।१८०) ॥ (१) ॥ ॥ हिनोति । क्किप तुगभावः॥ (२)॥ ॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्ये-भ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥ स-यते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । डः (वा॰ ३।२।१०१) ॥ (४) ॥ ॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिम्रहे । नियोगे च क्षि-पायां स्यात्कुत्सायामपि दश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ।।। वाति । है: ॥ (६) ॥ ।। षर् 'ऋोकचरणपूर्णतायाम्'॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'पु गतो (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । डुः (वा॰ ३।२।१८०) । ('सु पूजायां मृशार्थेऽनुमतिकृच्छ-समृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्रा अति । इन् (उ॰ ४।११८) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥ ।। अहि दिवसे । इ-तिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं चे रजनाविति। दुष्यन्सत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि॰प॰अ॰) । आ प्रस्ययः ।

१ —अहो हस्वादिरि। 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवन्त्रनात् —इति मुकुटः ॥ २—चकारादुपापि—इति स्वामिमुकुटौ । 'उपा रात्री तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

('दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसा' इति विश्वः ॥) (१) ॥ ॥ नज्जति । 'ओ नस्त्री त्रीडे' (तु० प० से०) । तमु प्रखयः ॥ (२) ॥ ॥ रजनौ रात्री इखर्थे ॥ तियंगर्थे सांचि तिरोऽपि

सचनम् । 'पच समवाये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इयजा-दिभ्यः' (वा॰ ३।३।९०८) ॥ (१) ॥॥॥ तरणम् । 'तृ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) । 'क्कचिदपवाद-विषयेऽपि--' इतीरू ॥ (२) ॥॥ ह्वे 'तिर्यगर्थे' ॥

अथ संवोधनार्थकाः ॥ ६॥

स्युः पाट् प्याडक हे है भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः ।
किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥ । । । । । । । । । अक्षति । 'प्येङ् वृद्धो'
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रल्यः ॥ (२) ॥ ॥ अक्षति । 'अगि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥ ॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥ ॥ हिन्ति । डे प्रल्यः ॥ (५) ॥ ॥ माति । 'मा
दीप्तो' (अ० प० अ०) । याहुळकाड्डोस् ॥ (६) ॥ ॥ वद्
'संयोधनार्थकाः' ॥

समया निकषा हिरुक् ।

समयनम् । 'आ समिण् निकिषभ्याम्' (उ० ४।१०५) । 'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ निकषणम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हिनोति । रुकक् प्रत्ययः । 'हिरुक् मध्ये विनार्थे व' इति रुद्रः । 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्पणे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । असा प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽत्रतः॥ ७॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामतिपुरधवश्चेषाम्' (५।३। ३९)॥ (१)॥॥॥ पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। वाहुलकादतसुक्॥ (२)॥॥॥ अग्रे । आद्यादिलात् (वा० ५।४।४४) तसिः॥ (३)॥॥ त्रयः 'अग्रार्थाः'॥

स्वाहा देवहविदीने श्रोपड्डोपड्डषट् स्वधा।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्ठ आ हूयतेऽनेन वा। डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥÷॥ श्रूयते । अ-

१—साचिः खोलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भित्तौ साची परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तियंक् साचिरपि खियाम्' इति रक्तकोपः—इति मुकुटः ॥

नेन वा 'श्रु अवणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकाड्डोषट् ॥ (२) ॥ ॥ उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) । डाषट् ॥ (३) ॥ ॥ उपट्च॥ (४) ॥ ॥ खबतेऽनेन । 'व्वद आखादने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। आ प्रत्ययः । पृषोद-रादिःवात् (६।३।१०९) दस्य घः ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'देवह-विदाने' ॥

किंचिदीयन्मनागरपे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ इप-णम् । 'ईप गत्यादो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'अरुपे' ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे॥८॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२)। 'समासे-' (७।१३७) इति त्यवादेशः । तुक् (६।१।७५)॥ (१)॥॥॥ अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।१०)॥ (२)॥॥॥ भवान्तरे जन्मान्तरे॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा॰ ३।२।१०१)। कचित् 'वत्' इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गताथैत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वण्वुव्यादीनाम-पाठात् । 'वं प्रचेतसि जानीयादिवाथें तु तद्व्ययम्' इति मेदिन्यादिसंमतेश्व ॥ (१) ॥॥॥ किपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (२) ॥॥॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदावत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ अयनम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।९५२) । ('एचे।पम्ये परिभवे ईषद्थेंऽवधारणे' इति हमः) ॥ (५) ॥॥॥ 'इण्' (अ० प० अ०)। वाहुलकाद्वम् ॥ (६) ॥॥॥ षद् 'साम्ये'॥

अहो ही च विसये।

अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (जु॰ आ॰ अ॰) । डो प्र-खयः ॥ (१) ॥॥॥ हननम् । वाहुलकाङ्गी ॥ (२) ॥॥॥ अद्भुते । द्वे 'विस्मये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुप तुष्टौ' (दि॰ प॰ अ॰) । वाहुलकान्नीम् । उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥ ॥ 'अकच्प्रकरणे' 'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः' (वा॰ ५।३।७१) । 'मिदचोन्त्यात्परः' (१।१।४६) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मोने' ॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु इच्च सब्दो गृहीतः ॥ २—'ही' सब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माधः—इति स्वा-मिमुकुटो ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानैऽहिन । 'सयःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काल्टे' द्वे ॥

दिष्टवा समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। दिशं स्त्यायति।
'स्लै शब्दादौं' (भ्वा॰ प॰ अ॰) क्रिप् (३।२।१७८)। षत्वम् (८।२।३६)। पुत्वम् (८।४।४१)। संज्ञापूर्वकर्त्वाञ्चस्त्वं
न । यद्वा दिशति । अध्यादिः (उ॰ ४।११२)॥ (१)॥॥॥
समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (उ॰ आ॰ से॰)।
अम्प्रत्ययः॥॥॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति
पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि॰ प॰ अ॰) धातुर्णिजन्तः।
विच् (३।२।७५)। कल्याणार्थे त्रीणि॥

अधान्तरेऽन्तरा।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ॰ प॰ अ॰) । विच् (३।२।७५)॥ (१)॥॥॥ डाच् ॥ (२)॥॥ णश्च ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'मध्यस्य'॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'यह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा-(३।४।२२) । त्यप् (७।१३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते हे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ॰ से॰) । डम् । पृषो-दरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशञ्दात् 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रस्यः ॥ (२) ॥ ॥ युक्ते उचितार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्यक्तसाद्दययोरिप' (इति मेदिनी) द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं दाश्वद्नारते।

अभिक्ष्णवनम् । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेदाँषैः ॥ (१) ॥*॥ शश-नम् । शश सुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रस्रयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरंतरे' ॥

अभावे नहानो नापि

नहाति । 'णह बन्धने' (दि॰ उ॰ अ॰) । इन् (उ॰

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥२—'उप-जोषम् चवगंतृतीयतृतीयम्' । 'अन्तस्थायतृतीयम्' इलेके—इति पीयूषन्यास्या ॥ ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ नेबोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नहाति । डो ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास मालं च वारणे ॥ ११ ॥

मा च स्म च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अछनम् । 'अछ भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतित । 'चिती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । विच् (३।२।७५) ॥
(१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयक्ते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन्
(उ॰ ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः ।
यद्वा 'यद्' शब्दाण्णिजन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) ।
'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पक्षान्तरे' ॥

तस्वे त्वदाञ्जसा द्वयम्।

'अत सातलगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। अतं सततगमनं धयति, दधाति वा। विच् (३।२।१५)॥ (१)॥ ॥ अज्ञनम्। 'अज्ञू व्यक्लादौ' (६० प॰ से॰)। 'कृलल्युटो वहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचायच् (३।१।१३४) अज्ञं स्पति, सायति वा। 'पोऽन्तक-मंणि' (दि॰ प॰ अ॰)। 'वै क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचा- यच् (३।१।१३४)। किप् (३।२।७६) वा॥ (२)॥ ॥ द्वे 'तत्वाथें'॥

प्राकाइये प्रादुराविः स्यात्

प्रात्ति । 'अद भक्षणे' (अ॰ प॰ अ॰) । उस् ॥ (१) ॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । इर् (इस्) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते॥ १२॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अवतेष्टि-

१—एवं 'सित स्थानिनैव सिकेऽस्योपादानं व्यथं स्थात्।
तसादकार एवामाववोधकः। अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽप्यमावेऽपि' इति हैमे 'अ शब्दः स्थादमावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिवेधयोः।
अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च
पथगुपादानं संगच्छते। अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव
मावसे' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूवे' इत्थर्थं उक्तः। भवन्मते
तु समस्तस्य कियायामन्वयायोगात्। समासानुपपक्तेश्च ॥—'अनशब्दोऽपि निषिद्धे। अनोपमा ते बुद्धिः' इति मुकुटपीयूषव्याख्ये॥
२—'रवावद्धाः' इति कप्फिणाम्युदये मापासमावेशः। तत्र
प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः वद्धाः संयताः। 'वन्ध बन्धने' क्तः।
संस्कृते तु रवी सूर्ये अद्धा तक्त्वम्' इत्यर्थः—इति ग्रुकुटः॥

छोपश्व' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव टिलोपः । 'ज्वर-त्वर—' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥॥॥ इणो वाहुलकाद्रम् ॥ (२) ॥॥॥ परं मिमीते, मिनोति, मी-नाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्या-डिः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अनुमतो' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा॰ ५।४।४४) तसिः ॥ (१) ॥ । । । । । । । । वर्षे भभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥ (२) ॥ ॥ सर्वस्मात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३) ॥ ॥ । । विषु अञ्चति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥ ॥ । । अभिन्तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इलावपि ॥ ॥ चत्वारि 'स-वित इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेणिंङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति कचित्पाठः । तत्राङ् वोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः । 'कामं कामाम्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्योपगमेऽस्तु च॥ १३॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-ऽप्यसूयापीडयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चान्नामश-ब्देऽप्यत्र ॥ ॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोकौ

'नन् 'च' निपातद्वयस्य समहारद्वंद्वः ॥

कचित्कामप्रवेदने।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ इष्टप्रश्ले एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्वप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इस-व्ययीभावत्वम् । 'स्रुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति पत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२)॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽथें' ॥ यथास्यं त् यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथाखम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६)। यो य आत्मा, यद्यश्वात्मीयम्, तद्यथाखम्। तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीवत्वं च निपाखते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति सूत्रेण॥ (१)॥॥॥ द्वे 'यथायोग्ये'॥

सृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । का प्रख्यः ॥ (१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अझ्यादित्वात् (उ॰ ४।११२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं तथा=सल्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थे तु यथातथम्।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२१९१ ६) ॥ ॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ शब्दो वा सत्यार्थः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वेवत्यवधारणवाचकाः॥ १५॥

सुभृतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठित । 'चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थं समुचये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणे-ऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पद्य 'निश्चयार्थकाः' ॥ प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे। प्राचो देशात्। प्राङ् देशो वा। '-सप्तमी-पश्चमी-'(५।३।२०) इलस्तातिः 'अञ्चेर्क्कक्' (५।३।३०)। एवं दिशि काले च॥ (१)॥॥ एकम्॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु॰ प॰ से॰) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्येङ् गतौ' (श्वा॰ आ॰ अ॰) ॥
डम् प्रस्रयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥
संवद्वषे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । किप् (३।२। ७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-दित विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्चर्छक्' (५। ३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः प-श्चात् । अर्वन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । किप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

खयमात्मना ॥ १६॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । अम् ॥ (१) ॥≉॥ 'आत्मना' इखत्रार्थे ॥

अरुपे नीचैः

नि चीयते । 'चिञ् चयते' (खा॰ उ॰ अ॰) । 'नौ दीर्घथ' (उ॰ ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥≄॥

महत्युचैः

उचीयते । 'उदि चेडैंसिः' (उ॰ ५।१२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' स्लादिकः पूर्वः पाठः ॥— २ त्रिका-ण्डदोषपुस्तके तु 'शब्दो' इति नास्ति, अत एव न छन्दों मङ्गः कईमीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितस् ॥

प्रायो भून्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (१) ॥॥

अद्वते शनैः।

शणित । 'शण दाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । शानयित वा । 'शान तेजने' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । ऐस् प्रत्ययः । पृपोदरादि-त्वात् (६१३११०९) णत्य नः, ह्रस्त्रो वा ॥ (१) ॥०॥ अह्र-तेऽशीष्रार्थे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संसक्तां' (भ्या० प० से०)। आ प्रख्यः॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्'॥

वहिर्वाह्य

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा॰ ड॰ अ॰) । इस् । वनयो-रभेदः ॥

सातीते

स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ड्म् प्रलयः । 'स्मिङो डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥∜॥

अस्तमद्र्याने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) तम् प्रखयः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तां' (भ्वा॰ प॰ से॰) । क्तिच् (३। ३।१७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह् (शब्दी) कालसामान्ये तिङ-न्तप्रतिरूपकां' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्ताबु

रुषा कोपेनोक्ती वचने ॥::॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) क्रिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । डुः (वा॰ ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

कय्यते । 'क्यी तन्तुसंताने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । मु-क्प्रस्यः ॥≄॥ ('उम्' इति) हस्तपाठे डुम् प्रस्ययः ॥ (१) ॥≉॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ॰ ४।१३९) । इन् (उ॰ ४। १९८) वा ॥ (१) ॥÷॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तकें स्थात्

इवनम् । 'हु दानादौं' (जु॰ प॰ अ॰) । डुम् प्रंखयः ॥ (१) ॥÷॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। का प्रखयः।

'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उपः' इलिप दश्यते' इति रभसः ॥

(9) 11:11

नमो नतौ॥ १८॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । असुन् (उ॰ ४।१८९) ॥ (१) ॥३॥

पुनरथेंऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घर्म् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥ ।।

निन्दायां दुष्टु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) i-इति कुः । सुपामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥ सुग्रु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ 🕬

सायं साये

सानम् । 'बोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (अ३।३३) ॥ (१) ॥ ॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा। 'गै शब्दे' (स्वा॰ प॰ अ॰) । के प्रख्यः॥ (१)॥॥॥ प्रातितः। 'अत सातंखगमने' (स्वा॰ प॰ से॰) । अरन्प्रख्यः (उ॰ ५१५९)॥ (२)॥॥॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपाखते । अव्ययेभ्यः प्रथक्करणात् ॥ द्वे 'प्रभाते'॥

निकषान्तिके ॥ १९॥

(निकपणम्)। 'आ समिण्निकविभ्याम्' (उ० ४।१७५)॥ (१) ॥३॥)

परुत्परार्थेषमोऽव्दे पूर्वे पूर्वतरे यति।

पूर्व वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥
(१) ॥ ॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे
'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥ ॥

अद्यात्राहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' सच्दः साधुः ॥ (१) ॥÷॥

अथ पूर्वेऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २०॥ तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्यरादयः।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽत्ररान्यान्यतरेज्यश्च 'पूर्वेऽहि' इलादावर्थे पूर्वेद्युरादयः शन्दा भवन्तीलम्बयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यसिन्नहि, अन्यतरिसन्नहि । दितीयेनादिशन्वेन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अभ्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'अन्यदेद्युः' 'अन्यदेद्युः' 'अन्यदेद्युः' 'अन्यदेद्युः' 'अन्यदेद्युः' 'अन्यदेद्युः'। 'सद्यःपरुत्-' (५।३।

२२) इलादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिप्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति हदः। (क्रमेणैकैकम्)॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उमयस्मिन्नहिन । 'बुैश्वोमयाद्वक्तव्यः' (वा॰ ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ ('सद्यःपरुत्–') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥ ॥

परे त्वह्रि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः परुत्-' (५।३।२२) इति साधुः) 11 (9) 11:11

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशथात्रानुकूलः ॥ (9) 11*11

अनागतेऽहि भ्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ।॥ परश्वश्च परेऽहनि।

परं च तच् श्रश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२। 39) II (9) II *II

तदा तदानीम्

तस्मिन् काळे। 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥∜॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युवन्खिस्मन्काले । 'यु मिश्रणादी' (अ० प० से०)। गैपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गती' (भ्वा॰ अ॰ से॰) । डत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ।। एकस्मिन् काले। 'सर्वेकान्य–' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥∞॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्विसिन्काले । 'सर्वेका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यंतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

प्तर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा।

अस्मिन्काले। 'इदमोर्हिल्' (५।३।१६)। 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥ "। 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१- 'खुस्' इति केवलमप्यन्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना - 'वृदिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'वृश्चन्द्रो चोतते कथम्'-इति लिखितम् ॥ अस्यान्ययत्वं च 'बुरग्नौ दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वा-बुक्तस्य बुगणबुपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-रूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'योगपध-' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुपपत्त्या चिन्ह्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गतृतीयो-पान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम्।

॥ (२) ॥ शा तसात् प्रज्ञायण् (५।४।३८)। गणे णठान्मा-न्तलम् ॥ (२) ॥ ॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥ अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥ ।। पत्र 'अस्मिन्काले'॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुद्क्प्रत्यगाद्यः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राची देशात् कालाच, प्राङ् देशः कालो वा । '-सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अञ्चे-र्छक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाची देशात्, अवाङ् देशः । अंचाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः' '-छक्' (५।३।३०) इति छक् इलाह । तत्र । उक्तसूत्रादर्श-नात्।। 'अञ्चर्छक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच। 'पूर्वादौ' इलादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां प्रहः। 'प्रलगादयः' इला-दिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इलत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इलातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इस्रत्र) 'एनवन्यतर-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इलत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-हि' (इसत्र) 'आहिच दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उ-त्तरतः' (इलत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः॥

सिलङ्गशास्त्रः सन्नादिकत्तस्तितसमासजैः। अनुकैः संप्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत्॥१॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'न-पुंसके भावे क्तः'(३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा॰ २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-दिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्व कृतश्व तद्धिताश्व समासाश्व जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'प्रहवृद्द-' (३।३।५८) इलिध-करणेऽप् । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नये-द्हेत् । कीदशैः शाब्रैः, प्रागनुक्तैः । कचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशाब्रीरुह्मम् । यद्वा सलिङ्गशाब्रीः सन्नादिकृत्तिद्धतसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्वेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्लम् । कृदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृज्ञैः' इति व्या-

१---स्त्रैकदेशलेखनेऽपि सकलस्त्रीलेखनेनैव यदि प्रसाख्ये-यत्वं तार्हि भवतोऽपि 'दिवशब्देभ्यः सप्तमीपन्नमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-शकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति स्त्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येताबह्वेखेन प्रलाख्येयत्वं कृतो न स्यात् । सूत्रप्रार-मंभांशत्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणलात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-यार्थाचीलेङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशन्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-स्नादिभिलिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशन्दविषयं वोध्यम् ॥

लिङ्गरोपविधिव्यापी विरापैर्ययवाधितः।

लिङ्गस्य श्रेपोऽनशेपः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषेरत्रोक्तेः प्रागुक्तश्च यदि न बाध्यते । 'अपनाद्विपयं विहाय सर्वेत्र प्रवर्तते' इल्पर्थः ॥

स्त्रियामीदृद्धिरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च॥२॥

'श्लियाम्' इत्यधिकारः । ईच ऊच तो विरामे विरामावन्तो वा यस्य तच तदेकाच । श्रीः, धीः, हीः, 'सूः' 'द्धूः', 'द्धूैः', 'ज्तूैंः', छवनं छः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'छनाति छः' इत्यादो तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' ( ) इति त्रिलि-क्रत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्थात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभून्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावलीवीणादिग्भूनदीहियाम्।

विद्युदादीनामष्टानां श्रियाम् । विद्युत् । तिष्ठत् । रात्रिः, रजिः । विश्वः, वीरुत् । वीणा, विपद्यो' इलादौ 'ङ्यावृङ-न्तम्' इति सिद्धे वीणायहणं चिन्लम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठिन्त । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिलोताः, विपाट् । हीप्रहणं चिन्लम् । 'ईद्द्रिरामेकाच्' इति, त्रपादौ 'ङ्यावृङन्तम्' इति च, सिद्ध-त्वात् । केचित्तु 'धियाम्' इति पठिन्त । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदशः सः । एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।९) इत्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पद्माक्षरी । अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेतु । एकार्थः किम् । पञ्च-कपालः, पञ्चकपालो, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः॥३॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्थो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-पात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१— 'स्नूः क्षियां निर्झरे सुवे' इति मेदिनी । सुवे। यद्मपात्र-म् ॥ २— 'किंव्यचि—' (उ० २।५७) इत्यादिना क्रिव्दीयों । 'द्रृहिरण्यरक्षसोर्दृः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति रूपमजरी— इति सुकुटः ॥ ३— 'जूसवरागमने प्रोक्ता सामा-न्यामने खियाम् । जूराकाशसरस्वलां पिशाच्यां, जवने त्रिपु' इति मेदिनी ॥ तत्त्रुन्दे येनिकट्यत्रा वैरमेथुनिकादिवुन् । स्त्री भावादावनिक्तिण्णवुरुणच्णवुच्कयन्युजिञङ्-निशाः॥ ४॥

उणादिषु निरूरीश्च ङयावूङन्तं चलं स्थिरम्।

तलन्तं स्त्रियाम् । प्रामता, गोता, त्राह्मणता । वृन्दे समूहे यध इनिकट्यत्राक्ष, तदन्तं क्षियाम् । पात्र्या, खलिनी, शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या। वृन्दे किम्। मुखे भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्रन्द्वाद्रुन्वैरमैथुनिकयोः' (४।३। १२५) अश्वमहिषिका, काकोल्लिका, अत्रिभरद्राजिका, कु-त्सकुशिकिका। आदिना 'पादशतस्य' (५१४।१) 'दण्डव्यव-सर्गयोध' (५।४।२) इति बुनो प्रहणम् । द्विपदिकां ददाति, द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेखादि किम् । 'वासुदेवार्जु-नाभ्यां बुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे मक्तिरस्य वासुदेवकः । बुनो ग्रहणं वुत्र उपलक्षणम् । क्वित् 'वुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणाच्छ्राघात्याकारतदवेतेषु (५।१।१३४) बुज् । गा-र्गिकया श्राघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यथ्व' (५।१। १३३) बुज् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इ-खिषकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्याद्यः प्रलयास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३। ११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । कृतिः, । भृतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यप्रहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वुल्वहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। आसिका, शायिका। 'पर्यायाईणोत्पत्तिषु ण्युच्' (३।३।१११)। भवतःशायिका, इक्षुमक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) खार्थिकः । व्यावकोशी, व्यात्युक्षी । 'त्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८) । ब्रज्या, इज्या। 'समजनिषद॰' (३।३।९९) इति क्यप्। समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि क्यप्च' (३।१।१०६) । मृपोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) व्रह्म-भूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना । 'प्रैश्नाख्यानयोरिख' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गर्णि वा-कार्पाः । 'पिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा, भिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षा, पुत्रीया । 'गुरोक्ष हलः (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्ला-म्लाज्याहाभ्यो निः' (वा॰ ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृत्रः श च' (३।३।१००) । किया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादी न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिन्यो निः' (उ॰ ४।४८)। 'सृबृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९)। श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृष्ट्यम्यस्यवितृ-

^{?—&#}x27;विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिश्च' इलानुपूर्वीकस्य सूत्रस्यानुपूर्-वींव्यलासेन लेखः प्रामादिकः'॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृवि-चित्तनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः-' (उ० १।८०) । कर्षृः, चमूः । 'अवितृस्तृतिच्रिभ्य इंः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । डी च आप् च ऊड् च अन्ते यस्य तत् । कद्छी, कन्द्छी, रमा, गङ्गा, वामोहः, करभोहः, चर्छं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-नाडी, खद्वा, अलावूः । चरस्थिरप्रहणं चिन्सप्रयोजनम् ।अ-न्यस्य व्यवच्छेग्रस्थाभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवाणदिक्॥ ५॥

'तद्सां प्रहरणमिति कीडायां णः' ( )। मुष्टिः प्रहरणमस्याम्। 'पह्नवाः प्रहरणमस्याम्। णस्य दिगुदाहरणम्। न तु परिगणनम्। तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि वोध्यम्॥ घञो ञः सा क्रियास्यां चेदाण्डपाता हि फाल्गुनी। इयैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक्॥ ६॥

'घनः सास्यां कियेति नः' ()। घनन्तात् कियावाचिनः प्रथमान्ताद्स्यामिखर्थे नः स्यात्, तदन्तं स्त्रि-याम् । दण्डपातोऽस्यां तिथा वर्तते । रयेनपातोऽस्याम् तिल-पातोऽस्याम् । 'रयेनतिलस्य पाते ने' (६।३।७१) इति मुम् । 'पितृदाने स्वधा मतम्' इस्यमरमाला । वरहचिना तु 'स्वधा किया प्रवेणी' इति स्नीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरिसादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्स्रणाल्यादिचिंबक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) झीष् । आदि-ना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । का-चिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लेङ्का रोफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी॥ ७॥

'ह्यावूहन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थे। लङ्कादीनां पाठः। भङ्गधादीनामुभयानुशासनार्थः। शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, खण्गीयपठितत्वात्। लाक्यते मुखमस्याम्। 'लक्ष आखादने' नुरादिः। 'एरन् (३।३।५६)। घल् (३।३।९९) वा। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्। नुम्यनुपधात्वान्न वृद्धिः। यद्वा रमन्तेऽस्याम्। वाहुलकात्कः, लत्वं च॥ (१)॥॥॥ शेफालिका पुष्पविशेषः। 'शेते' इति शे। शीङः (अ० प० अ०) विन् (३।२।७५)। शण् (३।२।३)। खार्थे कन् (५।४।५)। कृत् (उ० २।३२) वा॥ (१)॥॥॥ टीक्यते-ऽयों यया। 'टीक् गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इसः! विषमपदव्याख्या॥ (१)॥॥॥ धातकी 'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः। धातुं करोति। 'तत्करोति–'

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुल्टासं च' इति मेदिनी॥ २---हेमस्तु 'टीका निरन्तरन्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विष-माणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥ (वा॰ ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । क्रुन् (उ॰ २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) डीप् ॥ (१) ॥ ॥ पिजयतेऽथींऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु॰ उ॰ से॰)। 'गुरोख' (३।३।१०३) इत्यः । प्रपोदरादित्वादिकारस्याकारः । स्वाथं कन् (५।४।५) । पिज्ञयति वा । क्रुन् (उ॰ २।३२) । सकलेपदव्याख्या ॥ (१) ॥ ॥ आढकी तुवरिका । आ समन्ताङ्गीकते, डौक्यते, वा । 'ढौक्र गतौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। अच् (३।१।१३४) । घम् (३।३।१९) वा । प्रपोदरादिः (६। ३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥।

सिध्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका। तिन्दुकी कणिका मिक्कः सुरङ्गास्चिमाढयः॥८॥

सेघति । सिध्यते वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'वहुलमैन्यत्रापि' इति रक्। ततः खार्थे कन् (५।४।५)। क्षिपकादित्वात् (वा॰ ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शुद्रादयः' इति रग्' इति मुकुटिधन्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिपूक्तसू-त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो दृक्षमेदः ॥ (१) ॥≠॥ सरति । 'स गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ ।। ('शारिका' इति) ताल्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प॰ से॰) धातुः । ग्रणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-क्षिमेदः॥ (१)॥ ॥ हिकनम्। 'हिक अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गुरोध हलः' (३।३।१०३) इलः। यहा हिकयते। 'हिक हिंसायाम्' (चु॰ आ॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥ 🕬 प्राचित । 'अनु गतौ' (भ्वा॰ उ॰ से॰) जुद्ध (३।१।१३३)। 'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पिक्षिभेदः' इति खामी ॥ (१) ॥४॥ ऋच्छति । अर्यते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'शुकवल्कोल्काः' (उ॰ ३।४२) इति साधुः। तेजःपुजः। यत्तु-'मूकादयः'-इतिसूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तिचन्सम्। उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१)॥*॥ अपि पील्यते 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घत् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्–' इखपेरल्लोपः । खार्थे कन् (५।४। ५)। 'शनैर्याति पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि- इति खामी॥ (१) ॥ शा तिम्यति । 'तिम आईं। भावे' (दि॰ प॰ से ।)। बाहुलकादुकष् गुणाभावश्व ॥ (१) ॥ ॥ कणति । 'कण गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।३।१२४) । खार्थे

१—हेमचन्द्रस्तु 'पिकका पदमिक्षका' इति मूलं 'पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पिक्रका' । पृशेदरादित्वाकत्ते 'पिक्षका' ॥ 'अर्थाद्विपमाण्येव पदानि मनक्ति पदमिक्षका' इत्येवं-रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते सम च 'पिक्षका' इञ्च्दोऽपि वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां वस्त्रभदेवन 'विक्षका क्रियते स्रयुः' इति ॥ 'आयव्ययतिखनार्थां च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फायिन्' (उ० २।१३) इति सुक्षस्तिभिपाठाज्ञानमू इक्रमिति चिन्त्यम् ॥

कन् (५।४।५)। अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥ श्रा भङ्गस्य करणम् ।
'तत्करोति-' (वा॰ ३।१३६) इति प्यन्तात् । 'अच इः'
(उ॰ ४।१३९) । विच्छित्तः, कौटित्यभेदो वा । 'व्याजच्छलनिभे भिङ्गवेदर्भातनमीलिका' इति रमसः ॥(१) ॥ श्रा
सु वहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रज्ञ रागे' (श्वा॰ प॰ अ॰)।
'हलक्ष' (३।३।१२०) इति घल् 'चजोः-' (७।३।५२) इति
कुलम् । तिर्यग्मुखातः ॥ (१) ॥ श्रा सूच्यतेऽनया । 'सूच
पैग्रुन्ये' चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) 'ल्लो सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरिप' इति रल्लकोषः ॥ (१) ॥ श्रा
महनम् । अनया वा । 'मह पूजायाम्' (श्वा॰ प॰ से॰)।
फिन् (३।३।९१) । ढल्ल (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) छत्व
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
'माढिः पत्रशिरा' इति रल्लकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रमङ्गौ च
दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चृणिः शाणी द्वणी द्रत्। सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ९

पिच्छयते । 'पिच्छ वाघे' (चु० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इलः । शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥≄॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ॰ से॰)। 'गुरोधन' (३।३।१०३) इलः ॥ (१) ॥≭॥ ककनम् 'कक लौल्ये-' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। घत्र् (३।३। १९) । काकमणति । 'अण शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ्रण् (३।२।१) । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) ।'पणगण्डकयो-खुर्य उदमानस्य काकिणी' इति रुद्रः ॥≄॥ रमसखु नान्ते-ष्वप्याह-'पणोदमानगण्डानां तुर्योशेऽपि च काकिनी' इति । तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) घातुर्वोध्यः । आढकस्य पश्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्— 'कुल्या स्यादष्टभिद्रांणेद्रांणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहतम्' इति ॥ (१) ॥ शा 'चूर्णो धूली क्षारमेदे चूर्णानि वासयुक्तिपु' (इति मेदिनी) । चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति-' (वा॰ ३।१।२६) इति प्यन्तात् 'अच इः' (उ॰ ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । 'घृणिपृक्षि-पार्बिणचूर्बिणभूर्णयः' (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ शणस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिह्वाण–' (४।१।१५) इति खामी । 'शाणः' इखन्ये ॥ (१) ॥ः॥ द्वणति । 'द्वण जैह्मये वधे गती' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'जाते:-' (४।१।६३) इति क्षिष् । 'द्वण्यम्युद्रोणीकच्छप्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥<।॥ दरणम् । दीर्यते वा 'दृ विदारणे' (अथा ॰ प॰ से॰) 'भये' (भ्वा॰प॰से॰)।वा 'शृदृभसोऽदिः' (उ॰ १।१३०)।'द्रत् ब्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरिप (इति मेदिनी) ॥ (१)॥ 🛮 सननम् । सानं वा । 'षणु दाने' (त॰ उ॰ से॰)। 'पोऽन्त-

कमणि' (दि॰ प॰ अ॰) इति वा। 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः। 'साितर्दानावसानयोः' (इति हैमः)॥ (१) कम्यते। 'कमु कान्ता' (भ्वा॰ आ॰ से॰।) वाहुलकात्थन्। 'कम्या मन्मयमित्तो स्थातथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ आस्यतेऽस्थाम् 'आस उपवेशने' (अ॰ प॰ से॰)। 'श(अ)व्दादयथ्व' (उ०४।९८) इति साधुः। 'कुन्दादयथ्व' इति मुकुट्थिन्छः। एतत्पाठादर्शनात्। 'वेन्त्रासनमासन्दी स्त्री यृषी च त्रतिकासनम्'॥ (१)॥ ॥ न-भ्यतेऽनया। अस्यां वा। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इयजादिभ्यः' (वा॰ ३।३।१०८)। 'नािर्मर्भुख्य- नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतिके स्था- तिस्रयां कस्त्रिकामदे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शा राज्ञः समा॥ (१)॥ ॥।

झहुरी चर्चरी पारी होरा छट्टा च सिष्मछा। लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृष्ट्रसी चमसी मसी १०

झर्झते । 'झर्झ भरसींक्लोः' (तु० प० से०) । बाहुल-कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) । 'झ्छरी झिछरी च द्वे हुडुके वालचकके' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ चर्च्यते । 'चर्च उत्तौ' (भ्वा० प० से०)। वाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'चर्चरी गीतमेदे च केशभित्करशब्दयोः'॥ (१) ॥ ॥ पारयति । पार्यते वा । 'पृ पूर्तों' चुरादिः । पचाद्यच् (२।१।१२४) । घञ् (३।३।९९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । 'कर्क(गर्ग) रीपूरयोः पारी पादरज्ञ्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥≭॥ होलति । हुल्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकलम् । होरा उ लग्ने राद्यर्थे रेखाशास्त्रभिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥**≭॥** लटति । 'लट वाल्ये' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अञ्जू पुषिलटि-' (उ॰ १।१५१) इति कुन् । 'लङ्गा करखमेदे फलेऽवये खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥≉॥ सिध्ममस्खस्याः । सिध्मादिभ्यथ' (५।२।९७) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्य-विकृती वाच्यवत्तु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। लाष्यते । 'लप शिल्पयोगे' चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु॰ उ॰से॰) घम् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना-'(४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः॥ (१) ॥३॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु॰ उ॰ से॰) घम् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अस्य इ: । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥ ।।। गण्ड्यते । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'गण्डेश्व' (उ॰ ४।७८) इत्यूषन् । पुंस्यपि । 'गण्डूपो मुखपूर्तीमपुष्करप्रसताज्ञलिः' (इति रुद्रः)। 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ ग्रथमि स्यति । 'षोऽन्तकर्मृणि' (दि०

प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४। १।४१) डीष्। ऊरुसंघो वातरोगः। (१) ॥॥ चम्यते। 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) 'अत्यविचमितिमि-' (उ॰ ३।१९७) इत्यसच्। गौरादिलात् (४।१।४१) डीष्। 'चम्सो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ मस्यति। 'मसी परिणामे' (दि॰ प॰ से॰)। पैचायच् (३।१।१३४)। 'मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्धयोः' इति त्रिकाण्डशेषः॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥.

पुंस्त्वे समेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः । स्वर्गयागाद्रिमेघान्धिद्वकाळासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इलिधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्र वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः-तुविताः, साध्या, आभाखराः, इन्द्रः, शकः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हृहः, तुम्बुहः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैलाः, दैतेयाः, दानवाः । दैसभेदाः—वलिः, नमुचिः, जम्भः । दैल्यानुचराः—कृष्मा-ण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इलादौ वाधो-ऽस्य । खर्गाद्य एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः। स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्रीवे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैर्वाधितः । यज्ञः, मखः, ऋतुः । तद्भेदाः-उक्थातिरात्राप्तिष्टोमार्श्वमेधाः। अद्रिः, गिरिः,पर्वतः। भेदाः-मेरः, हिमवान् , सहाः । 'गन्धमादनम्' इति वाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः — पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु वाधः । अव्धिः, समुद्रः सागरः भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । द्वः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—प्रक्षः,वटः, आम्रः। पाटलाशिशपादेवीधः। कालः, दिष्टः,समयः, भेदाः--मासः। पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ वाधः । असिः,खद्गः, मण्डलाप्रः। भेदाः--नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इलादौ वाधः। शरः, वाणः, विशिखः । भेदाः -- नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषुर्द्वयोः'इति वाधः। अरिः,शत्रुः,अरातिः। भेदाः-आततायी॥

करगण्डौष्टदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः । अह्वाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः॥१२॥ करो राजप्राह्यो भागः रिमः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एविभिकारान्तत्वानुपपत्या चिन्त्यमेतत्। तसात् 'सर्व-धातुम्य इन्' (उ० ४।११८) इति वोध्यम्। ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा छीष्। अत एव 'अथ क्षीपुंसयोः के-लिमेणियोनिर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेपः संगच्छते । २—मूर्थ-न्योपधोऽपि—। 'मिलिनाम्यु मधी मसी' इति हैमात्। तत्र मधि हिनस्ति औज्ज्वन्यम्। 'मप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्योध्यः।

तु वाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति वाधः । दन्तः, दश्चः, रदः, । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीपगल्यालक्ष्वेषु कण्ठं त्रिषु विदुर्वेधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽश्वियाम्' इति वाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अह्य अह्य अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परविद्धन्नापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाहः, अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो बहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुंसकम्' (२।४।१) इलस्यापवादः । क्वेडो विपम् । तद्भेदाः पुंति स्युः । सौराष्ट्रिकः, शोक्षिकेयः, त्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंति स्युः । परविद्वात्रापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामि वाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अवाधिताः। करोरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः॥ १३॥

श्रीवेष्ट आशो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंति स्युः । श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कवित्पाठः । आयेन
श्रीवासः, वृक्षध्र्यः, गुग्गुलुः,सिल्हकः इत्यादयः पुंसि वोध्याः।
असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः ।
कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा, । अवाधिताः किम् । अप्सरसः, जलोकसः, सुमनसः, लोम, साम, वमं । तुश्च रश्च तुरू।
तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेर्वादीनि विहाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अवाधिताः' इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु 'अवाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशेवर्थववाधितः, इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु
निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ । पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्नयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवणींपथा अदन्ताः पुंति स्युः। अङ्कः, लो-कः, अर्कः। माषः, तुषः, रोषः। पाषाणः, गुणः, घुणः। दर्भसरभगर्दभाः। होमः, प्रामः, धूमः। झर्झरः, शीकरः, समीरः' यूपः, कूपः, सूपः। कलापः। सार्थः, नाथः, श-पथः। इनः, अपघनः, जनः। अपनयिवनयप्रणयाः रसहा-सपनसाः पटस(र)ट-करटाः। मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अ-दन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इलाह । गोमायु-पाय्वादीनुदाहरति च। गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यै-स्ते। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। गोन्न-स्यादिपुरुषाः प्रवराथ पुंति स्युः। स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययुन्ताः' इति व्याख्यत्। तदसत्। 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरु-क्तिप्रसङ्गात्। गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः। चरणानां वेदशा-खानामाह्वया नामानि। कठः, कलापः, बहुनः॥ नाझ्यकर्तरि भावे च घञजब्रङ्णघाथुचः। ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५॥

घनादयः सप्त प्रलयाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंति स्युः । प्रासीदन्खिसन्म-नांसि प्रासादः। 'हलध' (३।३।१२१) इति घन्। प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यसात्प्रपातः । भावे पाकः, लागः, रोगः। चकारात् 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घज्, दायो धा-यः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत--' (३।३।९०) इति नङ् । य-इः, यंत्रः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'खपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'खप्रः संवेश इत्यपि' इति वा पुंत्त्वसिद्धिर्वी-ध्या । न्यादनम् -न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०)इति णः । 'पुंति संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरस्छदः, प्रच्छ-दः । 'ट्वितोऽश्चच्' (३।३।८९) । श्वयश्चः, वेपशुः । 'पैचिन-न्दि-' (३।१।१३४) इति नन्द्यादिम्यो विहितो ल्युः पुंसि स्या-त्। नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः। संज्ञायामिदम्। असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२)। प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंब्रहापत्तेः । च-ण्डस्य कर्म भावो वा चिण्डमा, महतः कर्म भावो वा महि-मा । खामिमुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्यादौणादिकेमनि-ज्वारणाय 'भावे' इति संवयन्धतुः । तन्न । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घन्नर्थे कः' (वा॰ ३।३।५८) इति च । आख्त्थः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच सुवन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किं-प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उद्धिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽएन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घो: कि:' इत्यनेनैवेष्टसिद्धे: ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहते । कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६॥

अश्वश्व वडवा च। 'पूर्ववदश्ववडवो' (२।४।२७) इति परविक्षक्कतापवादः । द्वित्वमिवविक्षतम् । तेन 'अश्ववडवान्'। असमाहते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा दृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंकि । सूर्येकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चातुवाकश्च रहाकश्च कुडङ्गकः । पुङ्को न्युङ्घः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्या० प० से०) । कुन् (उ० २। ३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥ ॥ अनु उच्यते । 'वच मापणे' (अ॰ प॰ अ॰)। घम् (३।३।१९)। 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥:।। लल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्यते । 'लक आखादने' ( ) 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकथ । 'पक्ष्मकम्वलम्–' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। किप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुड-क्रको ना छदिः पिटम्' इति वोपालितः । 'यृक्षलताग्रहम्' इति खामी। 'कुटङ्गकः' इति क्वचित् पाठः। तत्र कुटेः 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति के शकन्थ्वादित्वं (वा॰ ६।१। ९४) वोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ पुमांसं खनति । पुंसा खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२।१०१) । पुङ्कः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥÷॥ न्युङ्कच-ते । 'उखि गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)।''पुंसि संज्ञायाम्-' (३। ३।११८) इति घः । 'न्युङ्खः सम्यद्मनोज्ञे च साम्रः षट्प्रण-वेषु च' (इति मेदिनी) ॥ ॥ ('न्यूक्क' इति) दीर्घपाठे तु पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु (१। २।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ समुद्रम्यते । 'गम्लु गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अन्येष्वपि-' (वा॰ ३। २।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥ः॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा॰ प॰ से॰। 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽदो धवले पिक्ने मूपिके खिदरेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ अ॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। बाहुलकात्तः। 'पट्टः पेषणपापाणे त्रणादीनां च वन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ तट्यते । 'तट उच्छाये' (भ्वा॰ प॰ से॰)। धन्यते वा। 'धन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुं-सि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य धः । नस्य टो वा । 'प-रीक्षार्थतुलायां च धटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः। 'धटो दिव्यतुलायां स्याद् धटी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ खट्यते । 'खट काङ्कायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकृपखपयोः प्र-हारान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोद्वारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत्। गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः॥१८॥ इट्टथते। 'कुट छेदने' (चु० प० से०) 'प्रतापने' (चु०

१--- 'नन्दिग्रहिपचादिस्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसस्वे-नोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

आ॰ से॰) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च । 'कोट्टारो नागरे कृषे पुष्करिण्याथ पाटके' इति रमसः ॥ (१)॥≉॥ घट्टयतेऽ-स्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'हलथ' (३।३। १२१) इति 'घय' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥३॥ के-वित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोहो दुर्गपुरम् । अर-घटः कूपभेदः' इति व्याचस्युः । तत्र कुट्टधातोर्घे वाहुलका-द्भुणः । अरैश्वकावयवसद्दशैः काष्ट्रविशेषैर्घट्टयते रच्यते — अर-घटः कूपाज्जलिःसारणार्थं घटीयन्त्रमिखन्ये ॥ (१) ॥ ॥ हटन्खत्र । 'हट दीप्तौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकात्तः । हृह आपणः ॥ (१)॥:॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।९९) वा । 'पिण्डो बोले वले सान्द्रे देहागारै-कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्नकयोरापि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्षीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति सेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च युद्धनाभौ च तद्वति' (इति मेदिनी) ॥(१)॥ शाअपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चिड कोपे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'हलथ' (३।३।१२१) इति घञ्। 'वष्टि भागुरि-' इलपेरल्लोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशो-रवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शैस्ते देहे ॥ (१) ॥*॥ '-पि-चण्डवत् कोद्वारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥ ।। गडति । गड्यते वा। 'गड सेचने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। वाहुलकादुः। 'गडुः पृष्ठगुडे कुन्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ श। कियते । 'डुकुन्' (त॰ उ॰ अ॰) 'अण्डन् कुस्रभृवृत्रः' (उ॰ १।१२९) 'कर-ण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ । । । वाहुलकादुडच् । ळगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥ ॥ वृणोति, त्रियते वा । 'वृज् वरणे' (सा॰ उ॰ से॰)। अण्डन् (उ-१।१२९)। 'चरण्डोऽप्य-न्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी)॥(१)॥ ॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पृ-पोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसप्रिन्थः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥ ॥ घोणते। 'घुण भ्रमणे'। (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।२।१३५) इति कः। 'घुणः स्यात्काष्टवेधके' इति रलकोषः॥

१—'कोट्टः पुंक्वीविष्ठक्षः—' इत्यभिधानिचन्तामणी हैमः ।
२—'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्थान्तरे तरोः' 'पिचण्डमुदरे विधात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवेपशोः। उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिशामक्षभयाच 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमञ्जानमूलम् ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुहुदाः । कासमदोऽर्वुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥१९॥

द्रियते । 'दृञ् आदरे' (तु० आ० अ०)। किच् (३।३। १७४) 'हतिश्रमंपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीम्रोऽन्तः । शकन्ध्वादिः (वा॰ ६।१।९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥ शा हरति, हियते वा। 'ह्रत्र् हरणे' (भ्वा॰ उ॰ अ॰) 'हस्रुक्ति-' (उ॰ १।९७) इतीतिः 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३। १०९)। पश्चनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥ ॥ उद्गीयते । 'गै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'गश्चोदि' (उ॰ २।१०) इति थक्। यत्तु-'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम्। तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इलरुणः ॥ (१) ॥ श। 'बुद्' इलव्यक्तध्वनि बुन्दित करोति 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। मूलविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) कः । बुद्धुदो जलविकारः॥ (१) ॥३॥ कासं मृद्राति । 'सृद क्षोदे' (क्रया० प० से०) । 'कमण्यण् ' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥ः॥ अरं युन्द-ति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा ०प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽली पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिंनी) ॥*॥ 'अर्द्निः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत् मुकुटः । तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अनिप्रखयः ॥ (१) ॥ श। स्क्रन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पचाराच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कु-न्दो माघ्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ शा स्फायते । 'स्फायी बृद्धौ' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥≉॥ स्त्यते । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ॰ उ॰ अ॰) । 'स्तुवो दीर्घश्च'(उ॰ ३।२५) इति पः । स्तूप्यते वा । 'हुँप समुच्छ्राये' (चु॰ प॰ से॰) । घञ् ॥—वृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥∗॥ पु-नाति, पूर्यते वा । बाहुलकात्पक् ॥÷॥ स्त्रामी तु 'स्रूप' शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प० से॰) 'कुयुभ्यां च' (उ॰ ३।२७) इति दीर्घः किच । खार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५)॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपश्चरकेद्राः। पूरश्चरप्रचुकाश्च गोलहिङ्कलपुद्रलाः॥ २०॥

आतपति । 'तप संतापे' भ्वा॰ प॰ अ॰)। पचायच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ कणं पाति पिवति वा । 'आतो ऽतुप-' (३।२।३) इति कः। (प्रासविशेषः)॥ ॥ क्रचित्

१—'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्' इति बहुत्र पाठ आसीत् ॥ २—थातुपाठादिषु तु हस्वोपथ एवोपकस्यते ॥

'कुणपः' इति पाठः । 'कुणपः पूतिगन्धो शवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शुरति । 'शुर विलेखने' (तु॰ प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'क्षुरः स्याच्छे-दनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ के दृणाति । 'दृ विदारणे' (ऋया॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा के दीर्थते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। केकरः । संव्यवहारपदार्थथ । 'तहमेदः' इलन्ये ॥ (१)॥ः॥ पूरयति । 'पूर पूरणे' (चु॰ उ॰ से॰)। पचादाच् (३।१। १३४) 'पूरो जलप्रवाहे स्याद्रणसंशुद्धिखाद्यथोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ श्वरं प्राति । श्वर इव प्राति वा। 'प्रा पूर्ती' (अ॰ प॰ अ॰) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु 'खुरप्रः' इति कवर्गद्वितीयादि पैठति । वाणभेदः॥ (१)॥ ॥ च-क्यतेऽनेन । 'चक तृप्ती प्रतिघाते च' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'चिकचम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुकं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) । घन् (३।३।९९)। रलयोरेकलम्।'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदु-गयोः स्नियाम् । पत्राज्ञने मण्डले चालिज्ञरे वालखेलने । द्वयीर्ल-क्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥*॥ हिङ्क लाति 'आतोऽतुप–'३।२।३)इति कः।'हिङ्कलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्कुरुी' (इति मेदिनी) ॥ ॥ (हिङ्कुछ इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा०३।२।१८०) डुः। 'मुकुटस्तु हिङ्कुलु स्यात्तु हिङ्कुलम्' इति पठैति॥ (१) ॥ अ॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलितं गीर्थते वा । 'गृ निगरणे' (तु॰ प॰ से॰) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा छः। पुत् गलति वा। 'गल अदने' (भ्वा॰ प० से॰) 'स्रावे' (चु॰ आ॰ से॰) वा। अच् (३।१।१३४)। 'पुद्रलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः' (इति मेदिनी)॥

१—यथा 'दशाननिक्षप्तखुरप्रखण्डितः किचहतार्थो हिमदीथितिर्थया' इति इरविलासः—इति च लिखति ॥ २— 'चलः
कम्पे चला श्रिये' इति विश्वसंवादात् , मेदिनीपुस्तकेऽपि
'चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे' इति पाठस्यैनोपलम्यमानत्वाच हैमविश्वयोरिप गोलशब्दस्य कम्पाद्यंकताया अनुपलम्भेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् 'गोलः स्यार्स्ववर्तुले'—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३— 'वैदयवर्गे क्रीवलिक्षमुदन्तमदन्तं च पत्र्यते' इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्वो-पञ्चनाममालान्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हिक्षुलस्त्विश्वयाम्' इति क्रीवेऽप्याह—इत्यिशिहतवान्-॥

वेतालमञ्जभञ्जाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः। कुल्माषो रमसश्चेव सकटाहः पतद्रहः॥ २१॥

वो वायुरितो गतो यसात् स वेतः । वेतमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा हे वायो तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥॥॥ मह्रते । 'मह्र धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१) १३४) । मल्यते । घत् (३।३।९९) 'मह्नः । पात्रे कपोछे च मत्स्यभेदे बलीयसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भछते, भल्यते, वा। 'भक्ष परिभाषणहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से॰)। पचाद्य (३।१।१३३)। घत् (३।३।१९) वा। 'भद्धः स्यात्पुंति भक्षके शस्त्रभेदे पुनर्द्रयोः । भक्षातक्यां स्त्रियां मह्नी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥≈॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दाशृ दाने' (भ्वा॰ उ॰ से॰)। कर्मणि घस् (३।३।१९)। पृषोदरादिलात् (६।३।१०९)। 'त्रीहेश्च पुरोडाशे' (४।३। १४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः । 'पुरोडाशो हविमेंदे च-मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्व हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'पट्टी: स्त्री पट्टमेदे स्याल्ललाटे कु-म्मिकाद्वमे' (इति मेदिनी)। पिंट स्यति । 'शो तन्करणे' (दि॰ प॰ अ॰)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥॥॥ ('पट्टिसः' रति) दैन्ससान्त इति मुकुटः । तत्र 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) धातुर्वोध्यः । शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥ शा कोलनम् । 'कुल संस्त्याने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मषति । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कु-ल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काजिकेऽपि च' इति (मूर्ध-न्यान्ते) विश्वः। 'कुल्मार्षं काजिके यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी)॥:॥—धातुपारायणे ('कुल्मासः' इति) दन्लान्तः । तत्र मसेः । (दैवादिकात्) घन् (३।३।१९)। क़ल्मासो माषादिमिश्रमर्थस्वन्नमोदनं 'खिचुडम्' इति ख्या-तम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ रमणम् । रमते अनेन वा। 'रम रामस्ये' (भ्वा॰ आ॰ अ॰)। 'अखविचमितमि-' (उ॰ ३।११७ इलसच् । 'रमसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः॥ (१) ॥ कंटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ॰प॰ अ॰) 'अन्येभ्योपि-' (वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'कटाहो वृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ' इति विश्वः । 'कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रमेदे च तथा स्थान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च' ॥ (१) ॥ शा गृहाति । 'श्रह उपादाने' (त्रया० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलादेर्प्रहः । 'पीकदान' इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंछिङ्गसंग्रहः॥

२— 'असितोमरकुन्तमहापट्टिस-' इति भट्टिभाषासमावेशात्-इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् । शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं वळम् ॥ २२ ॥

द्वाभ्यां हीने क्षीवे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् । अक्तात्संप्रहाच्छेषः झीवे स्यात्, वाधकविषयादन्यः । तत्र कांश्विद्रश्यति--खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-द्वारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा॰ ३।२। १०१) इति डः। 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे श्रून्ये विन्दौ विहा-यसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तेर्निच' (उ॰ ३।१०२) इल्पन्यः ॥ (१) ॥ । पर्णयति । 'पर्ण हरि-)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'पण तभावे' (चु॰ पन्ने पठाशे ना'॥ (१)॥ ॥ श्रभ्रयति । 'श्रभ्र विलेपे गतौ तक्के' (१) । पचाद्य (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च' (उ॰ १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमङ-योद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ उनति । 'उन्दी क्लेदने' (६० प० से०)। कुन् (७० २।३२)। नलोपः (६।४।२४)॥ (१) ॥*॥ स्यायते स्म । 'इयेंक् गतौ' (भ्वा॰ आ॰ अ॰) । 'गत्यर्था-' (३।४। ८७)। 'द्रवसूर्तिसर्शयोः स्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम्। 'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोख्रिषु । वानीरे वहुवारे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'इण्सिअ् जिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ॰ ३। २)। 'उष्णो प्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'मनेदार्षिख' (तु॰ ३।६४) इति सः । 'मांसं स्पादामिषे कीवं ककोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ रुणि इ, रुध्यते वा। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'इषिमदि-मुदि-' (उ॰ १।५१) इति किरन् । 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीवं तु कुक्कुमासूजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते, खनति, वा । 'डित्खनेर्मुद् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इस्रजली । 'मुखं निःकरणे वके प्रारम्भोपाययोरिप । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अश्रुते । 'अग्रूड् व्याप्ती, संघाते च' (खा॰ आ॰ से॰)। 'अशेर्नित्' (उ॰ ३।१५६) इति क्सिः॥ (१) ॥ ॥ 'हुदक्षिम्यामिनन्' (उ॰ २।५०) 'द्रविणं न द्र्योर्वृत्ते (वित्ते) काखने च पराक्र-मे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वलते । 'बैल संवरणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पनायन् (३।१।१३४) 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थील्यसैन्ययोः। पुमान् हलायुघे दैलप्रभेदे वायसे-ऽपि च । वलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्राट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

फलहेमग्रुव्वलोहं सुखदुःखग्रुमाग्रुभम्। जलपुष्पाणि लवणं व्यक्षनान्यनुलेपनम्॥ २३॥

फलति । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचायच (३।१।१३४)। 'फलं हेतुकृते जातीफले फलंकसस्ययोः। त्रिफलायां कक्कोले शस्त्राघे व्युष्टिलामयोः' (इति हैमः) ॥*॥ कचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ हिनोति। 'ही गतौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४। १४५) ॥ (१) ॥*॥ श्रस्ति, शस्यते वा । 'शस्र गती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'उल्वादयश्व' (उ॰ ४।९५) इति साधुः । 'शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्यं' ( ) पचायच् (३।१।१३४) । घल् (३।३।१९) वा। 'लोहोऽस्री शस्त्रके होहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सुख-यति । दुःखयति 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' (तु॰ उ॰ से॰)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ ॥ शोभते। 'शुभ दीसीं' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ न ग्रुसम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुसुद-कमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥ ॥ छनाति । 'छूत्र् छेदने' (त्रया॰ प॰ से॰) । नन्बादिल्युः (३।१।१३४)। 'लवणाहुक्' (४।४।२४) इति निर्देशाण्णलम् । 'लघणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे। तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यात्रदीभेदद्विषोः श्चियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥÷॥ व्यज्यतेऽनेन 'अञ्जू व्यक्तयादौ' (रु॰ प॰ से॰)। 'करणाधि-' (३।३।११७) इति ल्युद्र । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि' (मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे ' (तु० प० अ॰) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युद ॥ (१) ॥ शा (दुः) खादि सपर्यायं सिवशेषं च झीवे भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तेत्। द्याच्यामसिसुसम्नन्तं यद्नान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेभिना शतादिका संख्या क्लीबे। शतम्। सहस्रम्। अयुतम्। अर्बुदम्। छक्ष्यते। 'छक्ष दर्शने' (तु॰ आ॰ से॰)। 'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः। 'छक्षा न पुंति संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ नियूयते सा। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम्। स्री कोटिरर्बुद्मिति कमाइशगुणो-तरम्' इति रत्नकोषः॥ ॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमक्तनं य-क्लाबं । यशः, पयः, तेजः। 'तमो ध्वान्ते। गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी)। सर्पिः, हविः,

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन न्याचष्टे । क्षीरस्वान्यपि—खादि-सपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव न्याचष्ट ॥ २—अस्यान्तस्था-दिखाद् 'बङ प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

१--- 'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ।

शोचिः । थपुः, यजुः, घनुः । चर्म, वर्म । कैर्तृवर्जितेऽर्थे य-दनान्त नाम तत् झीबे स्थात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् । पात्राचदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्कीवं स्यात्। दात्रम्, पात्रम्, वक्कम्, विसम्, वुसम्, अन्धतनसम्, । कूलम्, मूलम्, शूलम्, तूलम्, रिष्टमविशिष्टम्। 'अवाधितम्' इति यावत्। शिष्टं किम्। पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः। हंसः, कंसः। शालः, कालः, ॥॥॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीवम्। त्रिरात्रम्, पत्ररात्रम् । संख्ययेति किम् । अधेरात्रः, पूर्वरात्रः ॥॥॥ पात्रादिसिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीवे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पत्रपात्रम्, ति-सुवनम्। एकार्थः किम्। पत्रक्षरालः पुरोडाशः। तदितार्थे द्विगुरयम्। लक्ष्यानुसारत इति किम्। त्रिपुरी, प्रवपूली, त्रिवली॥

द्वन्द्वेकत्वाव्ययोभावौ पथः संख्याव्ययात्परः। षष्टचारुष्ठाया बहुनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा॥२६॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वेकलम् । राजदन्तादिः (२।२।३१)। षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकलस्य प्राधान्यात्तस्येव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्ये । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीमावश्व क्षीवे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥॥॥ कृतसमासान्तः 'पियन्'शब्दः क्षीवे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥॥॥ षष्ठधन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्षीवे, सा चेद्वहूनां संवन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया वाहुल्ये' (२।४।२२) इति क्षीवलम् । वहूनां किम् । कुट्यच्छायम् । 'विभाषा सेना—' (२।४।३५) इति क्षीवलम् ॥॥॥ समूहे वर्तमानो यः समाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्षीवे, पष्ठधन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसमम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च' (२।४।२४) इति क्षीवलम् । संहतौ किम् । धर्मसमा धर्मशाला ॥

१— 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्वरन्ति । राजमोजनी क्षेरेयी, राजमोजनः शालिः, राजमोजनं मक्तम्, इत्यादि—श्वीरस्वामी । २—अव्ययीमावशव्यस्य पुंलिङ्गत्वेन द्वन्द्वेकत्वस्य नपुंसकत्वेऽिष द्वन्द्वे परवािष्ठङ्गत्वस्येन जायमानत्वेन प्रयोगानुपपस्यमावस्य, लक्ष्येपु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्येनेष्टत्वेन लक्ष्यासिष्यभावस्य च सत्वेन को दोपः॥ ३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरमिन्नस्य वक्तुमश्चयत्वेन स्वरमेदस्य त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिलि' इत्यादिष्विप 'गोक्षियोः' (१।२।२४) इत्यनेन हस्वस्य सिद्धी 'अधिगोपम्' इत्यावेन फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् । दासीसमं नृपसभं रक्षःसममिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमथों यसाः सा सभा राजशन्दवर्जितराजपर्या-यात्, अमनुष्यात्-रक्षःपिशाचादिवाचकाच षष्ठयन्तात्परा तत्पुरुषे क्षीवे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनस-भम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणानेह । चन्द्र-गुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठयन्तात् किम् । ईश्वरा सभा= ईश्वरसभा । न सभा-असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सहम्युपमानपूर्वस्योत्तर-पदलोपश्व' (वा॰ २।२।२४) इति बहुत्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने । कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्षीवे स्यात्, उ-पज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसों' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घम् (३।३।९९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । स्ट-ष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रकान्ता च ॥०॥ षष्ठचन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्षीवे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, वाह्यकन्थम् । 'उशीनर—' इति किम् । दाक्षिकन्था । वाह्यकेष्वयं संज्ञा । नामसु कि-म् । वीरणकन्था । कुन्नापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भधोऽन्ये समृहे भावकर्मणोः। अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः॥ २९॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इद्येषां ते) च । एभ्योऽन्येऽद-न्तप्रखयाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-णोविंहिता येऽकारान्तप्रखयासाद्धिताः, तदन्तं नाम क्रीवे स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवित-व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्)। 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्म-भूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः' (५।४।१५) । सांराविणम्, सोंकूटिनं वर्तते । नणकेति किन्। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ्। यज्ञः, यत्रः, । खपो नन्' (३।३।९९)। खप्रः। 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः। 'सुपि' (३।२।४) इति 'घनर्थे-' (वा॰ ३।३।५८) इति च कः । आख्त्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः जयः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । युत्त —'ट्रितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयधुः—इति मुकुट उदाह-रत्। तन्न। अदन्तलाभावात् ॥ ॥ समूहे तद्धिताः। 'भि-क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२। ३९) इति बुल्। औपगवकम्। 'तस्य समूहः' (४।२।३७)।

काकम् । 'केदारवाज' (४।२।४०) । कैदार्थम्, कैदारकम् ॥ शा भावे — गोलम् । 'इगन्ताच-' (५।१।१३१) । मौ- नम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवुक् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनावाक्रलेपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति व्यक् । शौक्र्यम् ॥ शा कृतसमासान्तोऽहश्च- व्दः क्लीवे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसिक्षभ्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके। चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥३०॥

अपिशब्दात् क्लीवे । मृदु पचित । प्रातः कमनीयम् ॥ ॥ ॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ॰ प॰ अ॰) । 'पातृतुदि-' (उ॰ २।७) इति थक् ।-'वसिकाशि-' इत्यादिना थक्-इति मुकुटश्चिन्तः । तादशसूत्राभावात् । उक्थं सामविशेषः ॥ः॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३)। यत्तु 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटे-नोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेन 'गाड्कुटादिभ्यः' (१।२। १) इति ङित्त्वाद्रुणाभावप्रसङ्गात् ॥ । चोप्यते 'चुप मन्द-यां गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चन्नति, चच्यते वा। 'चन्नु गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पचा-बच् (३।१।१२४)। घञ् (३।३।१९) वा । प्रवोदरादिः (६।३।१०९)। 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इलार्षकोषः ॥३॥ पिच्छंयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु॰ प॰ से॰)। घञ् (३।३।१९)। 'पिच्छा पूगच्छटा-कोषमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पञ्जावश्वपदा-मये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्ग्ले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मे-दिनी) ॥ अ॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। मुच्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ गृह-स्य स्थूणा ॥ (१) ॥ ।। तरति, तीर्यते वा । 'कृतुकृषिभ्यः कीटन्' (उ॰ ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इलन्ये ॥ (१) ॥ ॥ भ्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणलागे' (तु॰ आ॰ अ॰)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ॰ ४।१४५) अन्न-न्तलादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्षीवलानित्यलज्ञापना-र्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ॰ अ॰)। कर्मणि 'कृत्यल्युटो-' (३।३।१९३) इति ल्युट्। 'योजनं परमात्मिन । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ।।।

राजस्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः। माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपद्धरम्॥ ३१॥

राज्ञा सोतव्योऽसिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा ,राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र । 'षुत्र् अभिषवे' (स्रा॰ उ॰

अ॰)। 'राजसूयसूर्य-' (३।१।११४) इति साधुः॥ (१) ॥*॥ वाजमत्रं पेष्टी सुरा । पेयमत्र ॥*॥ एतावर्धर्चादी (२। ४।३१) ॥ (१) ॥ ॥ गद्यते । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'गदमद-' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥⇒॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।२। १२०) इति यप्। 'पद्न्रो-' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्त्यस्येति वा। 'पद्यं श्लोके पुमाञ्द्राहे पद्या वत्मंनि की-तिंता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् । गद्या वार्ता । पद्यः पद्यः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥ ॥ सणिशब्देन कायति ज-नो यम्। 'कै शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अन्येभ्योऽपि'-(वा॰ ३।२।१०१) इति डः । 'मूलविभुजा–' (वा॰ ३।२।५) इति को वा। सणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम्। 'शण्डिका-दिभ्यो व्यः' (४।३।९२) । चतुर्वेर्णादिष्यञ् (वा० ५।१। १२४) वा ॥ (१) ॥ ।। भाष्यते सूत्रार्थो येन । भाष व्य-क्तायां वाचि' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'कृलल्युटो-' (३।३। ११३) इति करणे ण्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सू-त्रानुकारिसिः । खपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो वि-दुः'॥ (१)॥ शा स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा॰ आ० से॰)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ॰ ११६८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्तरभेदे स्थात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोव-नीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा ची-यते। 'चित्र् चयने' (खा॰ उ० अ०) 'शुतिचिमीनां दी-र्घश्व' (उ॰ २।२५) इति रक्। 'चीरी झिल्लयां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रमेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'छिलरच्छलर-' (उ० ३।१) इति सा-धु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभू-तिः॥ (१)॥ ॥ पिङयते । 'पिजि संपर्के' (अ॰ आ॰ से०)। वाहुलकादरः । पृषोदैरादिः (६।३।१०९) ॥፨॥ क-चित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, क्लीबं ख-र्णे, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्षा-दिवन्धनगृहं च॥ (१)॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्वम्।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । प्रचायच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलात्र वृद्धिः ॥ (१) ॥॥ हरितेनालित । 'अल भूषणादो' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्रचायच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुमेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ विदलं वंशकृतपात्रमेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । प्रचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ स्थलस्त्र । 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हलक्ष' (३।३।१२०) इति घन्

१- 'यावन्मध्यं बहुधापाश्चरन्नावगाहते' इतिदमयन्तीश्चेषादकारवान्।।

म् । णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थार्ल भाजनमेदेऽपि स्थार्ली' सात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्देशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इसण्॥ (१)॥*॥

॥ इति क्लीबसंत्रहः ॥

पुंतपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः॥ ३२॥

'पुंनपुंकसयोः' इलिधिकारः। शेष उक्तादन्यः, ऋवोऽर्धम्। 'अर्घ नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः। 'ऋक्पूर-' (५। ४।०४) इलः समासान्तः॥ (१)॥ ॥। पण्यते। 'पण व्य-वहारे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। 'पिनाकादयथ्य' (उ॰ ४।१५) इति साधः। 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गवाहीकसिङ्कें' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ मण्टति। 'किट गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। ज्वुल् (३।१।१३३)। 'कण्टकः श्रदशत्री च कर्मस्थानकदोषयोः। रोमाचे च हमाङ्गे च कण्टको मस्क-रेऽपि च' इति विश्वः। 'कण्टको न स्त्रियां श्रुदशत्रीः म-त्स्यादिकीकसे। नैयोगिकादिदोषोक्ती स्याद्रोमाच्चहमाङ्गयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥।

मोद्कस्तण्डेकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्वुदः। पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः॥ ३३॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१। १३३)। 'मोदकः खायभेदेऽस्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ।:::॥ तण्डते । 'तिड आघाते' (स्वा॰ आ॰ से॰)। ण्वुल् (३।१।१३३)। 'तण्डकः खन्नने फेने समा-सप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायावहुलकेष्यपि' (इति मेदिनी) ॥ शा 'दण्डकः' इलिप । दण्ड एव । खार्थे कन् (पाष्ठाप) ॥ (१) ॥ ॥ टङ्कयति । 'टकि वन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४)। 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कने-ऽिक्रयाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासित्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा॰ प्॰ से॰)। ण्युल् (३।१।१३३)॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दर्पे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ॰ ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्पृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी-गिरिसमाथयम्' ॥ (१) ॥*॥ अविति । 'अवे हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) । वाहुलकादुदच् । 'अर्बुद्दो मांसकीले-Sब्बी परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पत्ल गतौं' (भ्वा॰ प॰ से॰) ष्यन्तः । ण्वुरु (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु॰ उ॰ अ॰)। घस् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। कुन्। (उ॰ २।३२)। चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥ ॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि॰ प॰ से॰)। 'त-

मिविशि—' (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'तमालिखिलके खंद्रे तापिच्छे वरणहुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आम-लक्ष्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध—' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले छक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥ ॥ नडति । 'नड अंशे' 'नुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरिववरं तृणमेदश्च ॥

कुष्टं मुण्डं शीधु वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुद्दिमम् । संगमं शतमानामेशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०) । 'हनिकु-ष-' (उ॰ २।२) इति क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३।३।१९)। मुण्डं शिरः॥ (१)॥॥॥ शेतेऽनेन । 'शिङो धुग्लक्–' (४।३८) इति धुक् ॥ (१) ॥ अ॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि॰ प॰ से॰) । बुखते सा। कः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशकुली, भृष्टमांसम् पनसादिफ-लासारभागश्च ॥ ॥ क्रचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥ ॥ क्र-चित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ क्वेडनम् । क्वेड्य-ते वा । 'बिक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि॰ प॰ से॰) । 'बीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥≉॥ क्षियति, क्षयति वा। 'क्षि निवासगत्थोः' (तु॰ प॰ अ॰) । 'क्षि क्षये' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४१) इति मन् । 'जा-नीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१)॥*॥ कुटनम् । 'कुट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा॰ ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्री निवद्धा भूः'॥ (१) ॥≄॥ संगमनम् । 'प्रह-वृह-' (३।३।५८) इखप्॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य। ह्रप्यपलम् ॥ (१) ॥३॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ॰ १।१४१) इति मन् । अर्ममिक्ष-रोगः ॥ (१) ॥ ॥ शम्बस्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु॰ प॰ से॰) । बाहुलकादलच् । सम्वलं पाथेयम् ॥॥॥ ('सम्बलं' इति) दन्खादिपाठे 'वम्व सर्पणे' (चु॰ प॰ से॰) । इति वोध्यः ॥ (१) ॥ ।। न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दमेदे ना विष्णौ निर्वये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शा तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इलण् ॥ (१) ॥३॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं वुस्तं वास्तु नुस्तं त्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गत्तीयादिः । 'नुस्तं दन्तोष्टयादि' इलेके । 'नुस्तं चवर्गादि' इलपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति पीयूपव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम्। यूपं प्रश्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिकसौ॥ ३५॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०प०अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्यो कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥ ।। कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कन्द्रेडस्त्री सूरणे सस्यमूळे जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ क्रचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥ । करोति । क्रियते वा । 'क्रुवः पासः' (उ॰ ५।४५) ॥ (१) ॥३॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु॰ पं॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ ।। न वारयति । 'यृथ् वरणे' (खा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृत्र् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां सृतृ-' (३।२।४६) इति खन् । 'खचि हस्तः' (६।४।९४) 'अहर्द्विषत्-' (६।३।६७) इति सुम्। कूबरः ॥ (१) ॥ ॥ युवन्सस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ॰)। 'कुयुभ्यां च' (उ॰ ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता प्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्वमशीर्षं वा ॥ (१) ॥ । । पात्रीं वाति । कः (३।२।३)। यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥:॥ यूषति । 'यूष वन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'सुद्गामछकयूषस्तु प्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥**ः॥** चम-न्खनेन । 'चमु अदने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'अखिवचिम-' (७० ३।११७) इल्रसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु-'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्वल्रदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥≄॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प॰ से॰) । चितेः कादेशो बाहुछ-कात्कसप्रत्ययः । चिक्रनम् । चिक्रयति वा । गतौ' (चुरादि अच्) (३।१।१३४)। चिक्कं स्पति । 'घोंऽन्त-कर्मणि' (दि॰ प॰ अ॰) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ ॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम्। तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तचेदस्यस्तु शेषवत् ॥३६॥

अर्धर्चादाविति सुगमम्॥

इति पुंनपुंसकसंत्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः। जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह महाकः॥३७

'स्नीपुंसयोः' इत्यधिकारः अपत्यार्थे विहिता येऽणा-द्यस्तदन्ताः सर्वे स्नीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गा ॥॥ द्विपदचतुष्पद्षद्वपद्वाचिनः उरग-वाचिनश्च जातिविशेषाः स्नीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विप्रः, विप्रा । स्ट्रः स्ट्रा । अजादिलाद्वाप् (४।१।४) । वकः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्नीविषयात्—' (४।१।६३) इति ङीप् । अवाधिता इत्येव । मिस्तका, शिवा, छता ॥३॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्वणः, द्वणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षद्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥३॥ पुरुपाख्याः स्त्रीयोगः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । त्राह्मणः, त्राह्मणी । स्त्री ॥३॥ मह्नते । 'मह्न धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'मिस्नुका तृणश्रत्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

मुनिर्वराटकः खातिर्वर्णको झाटिलमेनुः।

सूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८॥ सन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰) । 'मनेरुच' (उ॰ ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ :॥ वरमटितः 'अट गतौ' (भ्या॰ प॰ से॰) । क़ुन् (उ॰ २।३२) ॥ (१) ॥३॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अज्यतिभ्यां च' (उ॰ ४।१३१) इतीण् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥≎॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णिकियादौं' (चु० उ० से०) । 'विछेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रमसः। 'वर्णकथारणेऽस्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोनीं ल्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ श झटनम्। 'झट संघाते' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घर् (३।३।१९) घर् (३।३।१८)। झाटं लाति । 'ला दाने' (अ॰ प॰ अ॰)। बाहुलकात् डि:। वृक्षमेदः ॥ (१) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ॰ अ॰)। 'शृस्द्विहि–' (उ॰ १।१॰) इत्युः ॥ (१) ॥÷॥ मूषति । 'मूष छण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) खर्णादिविछेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सप्छ गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणमेदः । जातिलात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीष् ॥ (१)॥ ॥ कर्कं दथाति। 'अन्दूहम्भू–' (उ० १।९३) इति साधुः ॥(१)॥ ॥ यक्षते। 'यक्ष पूजायाम्' (चु॰आ॰से॰)। किच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः। ष्टुलम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्वाहुरुकात्तिः । 'त्रश्वप्रस्ज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥३॥ शास्त्रते । 'शट ऋाषा-याम्' चुरादिः ।घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥≈॥ कटति । कटे वर्षादी' (भ्वा॰ प॰ से॰)। पवादाव् (३।१।१३४)। जा-तिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥ ॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः--' (उ॰ ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (या॰ ४।१।४५) डीष् ॥ (१) ॥ ॥ कुटति 'कुट कै।टिल्ये' (तु॰ प॰ से॰)। इन् (उ॰ ४।११८)। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

१—'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन टाव् वोध्यः ॥ होष् ॥ ॥ यद्वा 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः। 'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादिलात् (४।१।४१) वा हीष्॥ (१)॥ ॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः॥

स्त्रीनपुंसकयोभीविक्रययोः प्यञ् कविच वुज् । मौचिलमौविती मैन्नी मैन्यं वुज् प्रागुदाहतः॥३९॥

'स्नीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मण च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यञ् क्षीनपुंसकयोः स्थात् । बुज च । 'क्षचित्' इति ष्यञ्बुञ्भ्यां संवध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'पिहौरा—' (४।१।४१) इति ङीप् । 'हल्रुलद्धितस्य—' (६।४।१५०) इति य-छोपः ॥ (१) ॥॥॥ एवम्—सामग्यम्, सामग्री । आई-न्त्यम्, आईन्ती । 'अईतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति नुम् ॥॥॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुपिका, शेष्योपाध्या-यिका, गार्गिका ॥॥॥ क्षचित्र । मानोइकम्, रामणीयकम् । 'भाव—' इति किम् । चातुवेण्यम् । स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१।१२४) न स्ती ॥

षष्ट्रयन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः । स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ट्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
गृणां सेना=नृसेना । ज्ञनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया-वृक्षच्छाया । यवानां सुरा-यदसुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति झोवता । एवसितरेऽपि वोध्याः । दिक्
उदाहरणसिदम् ॥

आवंत्रन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप्। त्रिखट्वं च त्रिखट्टी च त्रितसं च त्रितस्यपि॥ ४१॥

आवन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदथ द्विगुरपुंसि स्नीनपुंसकयोः स्यात् । अनो नकारस्य च छप् लोपः । संपदादिलात् (वा॰ ३।३।१०८) भावे किप् । यत्तु मुकुटः—'छक्' इति छन्दोग्रुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इल्लाह् । तिबन्लम्
'छप्' इति पाठात् । यद्पि प्रल्यादर्शनस्येव छक्संज्ञाविधानात्—इति । तद्पि न । अत्र योगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
प्रहणे प्रमाणाभावात् । 'छग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाप्रहणम् । 'छन्न अपनयने' (भ्वा॰ प॰ से॰) इल्लस्य संपदादि
(वा॰ ३।३।१०८) किवन्तस्य प्रहणात् । तिस्रणां सद्वानां
समाहारः । 'गोस्नियोः' (२।२।४८) इति हस्वे कृते 'द्विगोः'
(४।१।२१) इति ङीप् ॥ (१) ॥॥॥ त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः । 'अनो नलोपश्च' (वा॰ २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥॥॥

,इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः॥

१—एवं च 'उतो वृद्धिलंकि-' (७।३।८७) इति सुत्रे ककार-अवणातुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ।

'त्रिषु' इस्रिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ०प०अ०)। ष्ट्रन् (उ॰ ४।१८९)। 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीवं सुवादौ राज-सिच्चिण । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु॰ प॰ से॰) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥ बाट्यते । 'वट वे-ष्टने' (भ्वा॰ प॰ से॰) ण्यन्तः। कर्मणि (३।३।१९) घञ्। 'जाटः पथि वृतौ चारं वरण्डेऽङ्गानभेदयोः । चारी वास्तौ गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृतिस्थानेष्वितक-टीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पिट्यते । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा॰ प॰ से॰)। घर्ष् (३।३।१९) जातिलात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष्। स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु डयन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥ (१) ॥ शा को चलति । 'वल विस्तृतौ' ( )। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले' (इति मेदिनी)। 'कुड्मली मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ दलनम् । 'दल विदारणे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रस्यान्तादिमप्' (वा॰ ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥ इति त्रिलिङ्गसंत्रहः॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत्॥ ४२॥

खे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयो-गद्दन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुक्कुटमयूयौं, मयूरीकुकुटौ ॥*॥ तत् परलिङ्गम् । कुलबाह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली । 'परविद्धिङ्गं द्वन्द्वतरपुरुषयोः' (२।४।२६)॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । तिद्धतार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्व येषां ते परं विशेष्यमुपगच्छन्ति विशेष्यिल्ङ्गाः । द्विजार्था माला, द्विजार्थः सूपः।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्विल्ङ्गता च' (वा॰
२।१।३६) ॥ शावार्यं 'प्रगतः=प्राचार्यः । 'अत्यादयः
कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ।
खद्वामतिकान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्योऽत्याः' इति विमहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखद्वः' इत्यत्र
'प्रादिश्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा॰ २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तिचन्त्यम्, उभयोर्षि वहुत्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । वहुत्रीहौ तु 'वहुत्रीहिरिदिमान्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥ एवम् प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः। अलं जीविकाये—अलंजीविकः, अस्मादेव ज्ञापकात्समासः ॥ ॥ तिद्वतार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङः।

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पश्च कपालेषु संस्कृतः पश्चकपालः, पश्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इ-सण् । 'द्विगोर्ल्यगनपत्ये' (४।१।८८) इस्रणो छक् ॥॥॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च श्वन्दा वाच्यिल-क्षाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिसः, त्रीणि । चत्वारः, चतसः, चतंवारि । वहवः, वह्वयः, वहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इस्रादि । ऊनत्रयः, ऊनतिसः, ऊनत्रीणि । पर-मसर्वः, परससर्वा, परमसर्वम् ॥॥॥

बहुबीहिरदियासासुन्नेयं तदुदाहृतम् । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः॥ ४४॥

वहुत्रीहिसमासो वाच्यलिकः स्यात् । वहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिप्राम्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्ना-मान्यन्तरान्धे' (२।२।२६) इति वहुत्रीहिः ॥÷॥ गुणद्रव्यकि-याणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते । गुक्का शाटी गुक्कः पटः, गुक्कं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पा-चकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्थसंश्वायां कृत्याः कर्तिरि कर्मणि । अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थसेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरे कृत' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां सृत्—' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिज्ञा न । कर्ता, कर्त्री, कर्त् । क्रम्मकारः, क्रम्मकारी, क्रम्मकारम् । क्ष्णायां धनंजयः ॥॥॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'सव्यगेय—' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणिण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यो नदः, उध्यः ॥॥॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्याद्यथं विहिता ये अणाद्यस्तुदन्ताः शब्दा नानार्यानां भेदका विशेषणानि । नानार्या वा भेदका विशेषणानि । नानार्या वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिज्ञाः स्युः । कौङ्कुमं वस्नम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्नम् । कृत्तिकामिर्युक्ता कार्तिकी । विषष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, विस्वेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापतः ॥

षद्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङ्व्ययम् । परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ज्णान्ता षद' (१।१।२४) 'खति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषद्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिबन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिक्केषु समा लिक्ककृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधि-कारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिक्कसंवन्धाभावेन समानल-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वे हि लिज्जवत्त्वं प्रतिपादितम् । पश्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । पट् ख्रियः, पट् नराः, पट् कुला-लानि । कति घटाः, कति ख्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फल-म् । पुरुषः पचित, स्त्री पचित, कुछं पचिति । उचैः प्रासादः, उचैः शाला, उचैर्यहम् । यनु मुकुटः-पर्यंज्ञकस्यापि सं-ख्यान्तर्गतलादेव त्रिलिङ्गत्वे छच्धे 'संख्यासर्वनायतदन्तकाः' इलस्यैवायं प्रपञ्च:-इलाह । तन्न । डल्यन्तानां संख्यान्तर्ग-तलाभावात । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशाले संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्या-सर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रय-राहित्यमतः कथं तेनात्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इलार्थः - इति खयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभ-वति, इति कथं गतार्थता ॥ ॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं प्राह्मम् । यद्वा 'श्रियामीद्द्रिरामैकाच्' इल-स्यावकाशः-धीः, भ्रूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इसस्याव-काशः-कर्ता, पाचक, । नीः, छः, इलादावुभयप्रसङ्गे पर-लाग्निलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैकृतः, राक्षसः । 'बच्कमसिम्रसन्नन्तं क्षीये' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति— रक्षः । परलात्तु क्लीवम्—इत्युदाजहार । तन्न । 'विशेषैर्य-यवाधितः' इसनेन गतार्थलात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इलस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादलात् । उत्सर्गा-पवादमिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहातुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितरः पुसान्' इत्युक्तम् । इह तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्रशा) मा-ज्यप्रयोगान्नपंसकंमपि बोध्यम् । तथा 'ताटक्क्ते' इलाचार्य-प्रयोगात्ताटङ्कराव्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगान्नपुंसक-त्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तन । 'ङ्यावूङन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमर्शसहकतौ नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः॥

इति श्रीव्येखवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसि-हदेवाश्या श्रीमद्दोजिद्गिक्षितात्मजश्रीमानुजीदीक्षित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्याख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात्॥

अमरमूलस्थराव्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका।

				_	-						
शब्दः	वृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः	शब्दः ।	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
	अ.		अक्षाहिणी	390	69	अग्रीय	396	46	अङ्गिपर्णिका	950	99
अ .	886	99	अखण्ड	३७१	54	अमेदिधिपू	२१०	२३	अचर्ग्डा	३२५	yo.
अंश	३३१	68	अखात	903	20	अप्रेसर	366	७२	अचल	923	9
ઝં શુ	83	53	अखिल	३७१	54	अम्य	386	40	अचला	990	3
अंशुक	585	974	अग	800	99	ſ	49	२३	अचिक्रण	४३७	२२५
अंशुमती	१६७	994	अगद	296	40	अघ	809	20	अच्युत	9	99
अंग्रुमत्फल	१ १६६	993	अगदंकार	229	40	अघमपंण	२६४	४७	अच्युताप्रज	99	23
अंस	२२९	30	अगम	926	4				अच्छ	. 96	94
अंसल	. २१६	88	अगरु	286	933	अध्या	३२४	Ęv	अच्छभा	960	8
अंहति	248	३०	अगस्य	३७	२०	अङ्ग	34	10	01 2011%	३२७	
अंहस्	1 49	२३	अगाध	36	94		३९७	8	अज -	४०२	उड् ३०
	1803	२७	अगार	990	4	अङ्कर	926	४	अजगन्धिका		939
अंहि	२२६	وی	अगुरु	388	१२६	अहुश	२७३	89	अजगर	66	
अकरणि	388	56	अगुरुशिंशपा	988	६ २	अङ्गोट	936	२९	अजगव .		4
अकूपार	65	9	अमायी	२५६	39	अङ्ग	७३	4		94	34
अकृष्णकर्म	the section of	४६	अमि	22	43		१२६	७०	अजडा	946	८६
4,	980	46	अग्निकण	२४	40	अङ्ग	884	v	अजन्य	२९९	308
STOT	३१७	83	अग्निचित्	248	93		1885	98	अजमोदा	900	984
अस	१३०	222	अभिज्वाला	900	928	अङ्गद	२३९	900	अजश्रही	958	998.
	(345	84	अभित्रय	२५६	२०	अङ्गन	920	93	अजस	२७	६६
अक्षत	396	80	अभिभू	90	35	armar J	39	4	अजा	३२७	७६
अक्षदर्शक	२६८	ч	अग्निमन्थ	940	ξ ξ	अङ्गना {	२०४	3	अजाजी	398	34
अक्षदेविन्	349	83	अभिमुखी	983	83	अज्ञविक्षेप	७७	95	अजाजीव	383	99
अक्षधूर्त	349	४३	अभिशिख	284		अज्ञसंस्कार	288	939	अजित	४०७	इर
अक्षर	826	963	TRANSPORT OF THE PARTY OF THE P	959	978	अङ्गहार	७७	95	अजिन	२६४	४७
	२७९	94	अभिशिखा ﴿	908	935	अङ्गार	399	30	अजिनपत्रा	995	२६
अक्षरचुत्रु		THE RESERVE	C.T. and Co. T. and C.	४६	90	अङ्गारक	39	24	अजिनयोनि	968	
अक्षरचण	२७०	94	अम्युत्पात र	806	40	अङ्गारधानिक		28	अजिर	920	93
अक्षरविन्या		95		93	92	अङ्गारवस्नरी	984	86		४२८	969
अक्षवती	३५२	88	अप्र -	३६८	46	अङ्गारवही	949	40	अजिह्म	३७३	७२
अक्षाप्रकील	THE RESERVE OF	५६		(४२९	963	अङ्गारशकटी	399	28	अजिह्मग	383	25
अक्षान्ति	(234	२४	अप्रज	298	83	The second secon		*	अज्जुका	७५	99
अक्षि	{ २३५ ४५७	९३	अग्रजन्मन्	२५१	8	अङ्गीकार	५७	4	अज्झटा	909	920.
अक्षिकूटक	200	36	अग्रतःसर	266	. १७२	अङ्गीकृत	३८५	906		३६२	36
अक्षिगत	368	४५	अप्रतस् {	४४१ ४४५	२४६	अङ्गलिमुद्रा	380	906	अज्ञ	354	86
	1936	39	अत्रमांस		६४	अङ्गुली	२३१	65	अज्ञान	40	
अक्षीव	1399	89		395	83	अङ्गुलीयक	२३९	900	अश्वित	३८२	96
अक्षोट	930	२९	अग्रिय	२२३ २१६ ३६८	46	अङ्गुष्ठ	२३१	८२	अजन	39	3
	49		A SERVE								

						पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
शब्दः पृष्ठ	म् श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः			अध्वनीन	२७१	90
अञ्जनकेशी १	७२ १३०	अतिमात्र	२७	44	अदार	३५८		अध्वन्	998	9६
अजनावती	३१ ५	अतिमुक्त	984	७२	अद्य	288	२०	अध्वन्य'	२७१	90
	३२ ८५	अतिमुक्तक	१३७	3 5	अद्रि	∫93 834	9 9	अध्वर	248	93
18	४६ १२	अतिरिक्त	३७४	७५		market and the	98	अध्वर्धु	- 244	90
अजसा { ४		अतिवक्तृ	३६२	३५	अद्वयवादिन	1833	988	अनक्षर	vo	29
	89 68	अतिवाद	46	98	अधम	र ३६७	48	अनङ्ग	92	२५
	६३ १०३	अतिविपा	१६२	99	अधमर्ण	303	4	अनच्छ	96	98
	१२७ १	अतियेल	२७	६६		(233	90	अनडुह्	322	६०
	(६० ३५	अतिशक्तित		903	अधर	1830	969	11.62	[39	9
272	१२० १२	अतिशय	{ 3 %	5 5 9 9	अधस्	25	9	अनन्त -	1 66	8
	१६० ३५	अतिशस्त	808	29	अधिकधि	३५६	99		(89)	69
	६७ ५४	अतिशोभन	369	.46	अधिकाङ्ग	२८६	£ 3		990	. 3
	308 6	अतिसंस्कृत		69	अधिकार	२७५	३१		949	93
	८४ ५६	अतिसर्जन	398	26	अधिकृत	२६८	Ę	अनन्ता -	9 ६ ६	992
अणिमन्	95 35	अतिसारकि		49	अधिक्षिप्त	३६३	४२		968	938
	३७० ६३	अतिसारभ	938	33	अधित्यका	920	v		(१८२	946
	३०८ २०	अतीक्ण	४१३	98	अधिप	३५५	99	अनन्यज	93	२६
व्यापा ।	३६९ ६२		886	90	अधिभू	३५५	99	अनन्यवृत्ति	३७५	49
अण्ड	२०० ३७	The state of the s	96	98	अधिरोहिण	ी १२३	96	अनय	४२२	988
अण्डकोश	२२८ ७६	अतीन्द्रिय	३७५	. 69			१३४	अनर्थक	49	२०
	99 90	OTHIS	४४२	2	C. C. Strategie and C. S.		v	अनल	55	48
अण्डज {	९८ ३३ ३६६ ५१		UĘ	94	अधिश्रयण	ी ३११	38	अनवधानत		३०
	३६६ ५१ १२५ ४	्राचा नहीं।	पन ३६१	३२	अधिष्टान	896	925	अनवरत	२७	६६
		अखन्तीन	269	७६	अधीन	३५७	98	अनवस्कर	३६८	५६
	884 4 86 94		1300	998		349	२६	अनवराध्ये	३६८	40
अतलस्पर्श अतसी			[४२३	940	1	२६७	् २	अनस्	. २८३	49
j	३०८ २०	जलम	२७	4 9	1.3	888	A STATE OF THE STA	अनागताति	रा २०६	
अति	४४० २४	अत्यल्प	३७०	ξ ?	A Charles	349	२६	अनातप	४२४	940
	३९५ ३	अल्याहत	४१०	90	-14134	२४३	. 996	अनादर	७९	55
अतिक्रम	४२३ ९५	, आत्र	80	70	ગગાગા	. 9	39	अनामय	२१८	40
अतिचरा	900 98	् अथ ६	889		जाना छन्।	२६	9	अनामिका	२३१	८२
अतिच्छत्र	964 941	ुं अथो	889	280	अवासख	३६१	33	अनायासक		98
अतिच्छत्रा	969 94	२ अदभ्र	३७०	43	STUTTOT	1 346	Ę	अनारत अनार्यतिक्त	20	६ ५
अतिजव	366 O		363	33	1	र ४३७	२२५			983
अतिथि	5€0 3.	४ अदितिनन	इन ५		अध्यवसार	प ८२	38	अनाहत	289	992
अतिनिर्हारिन्			333			४२१		अनिम् ष अनिरुद्ध	४३५ ~ १२	२ १८ २७
अतिनु	80 9.		२७५	३०		२५२		1	5 €	90
अतिपथिन्	994 9	६ अदृष्टि	८६	30	The second secon	५६	३	अनिल	1 34	43
अतिपात {	२६१ ३		888	१२		२०५	v	अनिश	२७	Ęų
U	384 3.		1 40	and the same of the same of	The Party of the P	२६०	32		1269	હ
अतिप्रसिद्ध	४३५ २१	6 9"	1 00	99	े अध्वग	२७१	90	अनीक	1396	908
			4							

अनोकिनी रि.८९ ८ था जात्वान २५३ १२ अनुक २६८ ४१ अनुक २६८ १ अनुक १६८ १ अनुक १ अनुक १६८ १ अनुक १ अनुक १६८ १ अनुक	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	-पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
अनीकिती रे८० ०८ अन्यान रभे १० अन्याक १०० ६५ अन्याक १०० १० अनुका १०० १० ४० अनुका १०० १० अनुका १०० ४० अनुका १०० ४० ४० अनुका १०० ४० अनुका १०० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४०	अनीकस्थ	२६८	Ę	अनुक	399	93	अन्दुक	२७८	४१	अपरक्त	3.68	४३
स्था अप । १२० वि. अन्या १०० ६५ अन्या १११ १०० अप । १११ १०	अनीकिनी	१२८९	96	अनूचान		90		[२२२	59	अपरस्पर		
बहुत है । १२ वर्ष वर्ष वर्ष पर है । अनुस्त है । इस्त है । इस			69	अन्नक	३७१	६५		रिश्व	903	आपानिक	1943	908
अवकर्ष	The second second		386	अनूप	993	90	अन्धकरिपु	93	38	अपसाजता	1900	988
अनुकर्ष २८४ ५० अनुकर २६२ ४० अनुकर २६१ १० अनुकर २६० १३ अनन्द १०० ११ अनुकर २६० १३ अनन्द १०० ११ अनुन १०० १० अनुन १०० १०० अनुन १००० अनुन १०००० अनुन १०००००००००००००००००००००००००००००००००००		३५९	33	अनूर	४२	32				अपराद्धपृष	क२८७	६८
अनुकार २६२ ४० अनेकप २०६ १४ अनेकप २०६ १४ अन १२० अप अप स्थाप १८० १० अप स्थाप १८० ४० अप स्थाप १८० ४० अप स्थाप १८० ४० अप स्थाप १८० अप स्थाप १८० ४०		20	96	अनृजु	३६५	४६	The second secon			अपराध	280	7.6
अनुकार २८९ ०६ जनेकच २०६ ३४ जल हिन १४ जलका २६९ १० जलका २५९ १० जलका २५० १० जलका २०० १० जलका २५० १० जलका २०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ००			40	अनत	5 vo	29		AV.			88	3
अनुकार ३९१ १० अनेहस् ४३ १ अन्य ३६६ ८२ अपवर्षे १५० ७ अनुकार १६१ १६ अनेकह १२८ ५ अन्यतर ३७६ ८२ अपवर्षेत १५५ ३० अपवर्षेत १५५ १० अन्यतर ३७६ ८२ अन्यतर ३७६ १० अन्यतर ३७६ १० अन्यतर ३७६ १० अन्यतर ३०६ १० अन्यतर ३० ४० अन्यतर ३०६ १० अन्यतर ३० ४० अन्यतर ३०६ १० अन्यतर ३०६ १० अन्यतर ३० ४० अन्यतर ३०६ १० अन्यतर ३० ४० अन्					A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH		अन्धु				95	३७
अनुक्रमे २६१ ३६ अनोकह १२८ प्रक्रमे २०६ ८२ अन्यत २०६ २० अन्यत २० २० २० अन्यत २० २० २० अन्यत २० २० अन्यत २० २०					200		अन				६८	90
अनुक्ति रही है दे जनता हित्त है तिक्ति है तिक		389	90	The second secon			अन्य					
अनुगा २०५		२६१		अनाकह						अपवजन		
अञ्चमह १९० १३ अन्ताःपुर १२० ११ अन्तक १४ ५० अन्वक १७५ ०० अम्वन्त १८८ ०० अन्तक १४ ५० अन्ताःपुर १९० अन्ताः १९१ १० अन		4 Page	96	अन्त		The state of the s				अपवाद	The same of the same of	
अनुसर २८८ ७१ अन्तक २४ ५० अन्वाय १५० १ अपवारण ४१८ १२ अन्तर ४२९ १८७ अन्तरा ४४६ १० अन्वाद्या १५० १ अन्याद्य १५० १ अन्याद्य १५० १० अन्याद्य १६० १		The state of the s		अन्यःगर								
अञ्चल २१६ ४३ अन्तर ४२९ १८७ अन्वाय २५० १ अपश्च ६३ २ अणु अञ्चला २६९ ५ अन्तरा ४४६ १० अन्तरा १४४ १४ ४० अन्तरा १४४ १० अन्तरा १४४ १४४ ४० अन्तरा १४४ १४ ४० अन्तरा १४४ १४ ४० अन्तरा १४४ १४४ ४० अन्तरा १४४ १४४ १४ ४० अन्तरा १४४ १४ ४० अन्तरा १४४ १४४ १४४ ४० अन्तरा १४४		-		EN THE RESERVE						अपवारण	The same of the sa	
अनुनीवित् २६६ ९ व अन्तरा ४४६ १० अन्वाहार्य २५९ ३१ अपस्य ३६४ १६ अपस्य ३६४ १६ अन्तराय ३६२ १ अन्तराय ३६४ १ अन्तराय ३६२ १ अन्तराय ३६४ १ अन्तराय ३६२ १ अन्तराय ३६२ १ अन्तराय ३६२ १ अन्तराय ३६२ १ अन्तराय ३६४ १ ३ अन्तराय ३६४ १ ४ ३ अन्तर्य ३६४ १ ४ ३ अन्तर्य ३६४ १ ४ ३ अन्तर्य ३४४ १ ४ ३ अन्तर्य ३४४ १ ४ ३ अन्तर्य ३		२८८	७१							अपगड्ड		
अनुताप २६५ पण अन्तराय ३९२ १९ अन्तराय ३६२ १९ अन्तर्य ३६२ १९ अन्तर्य ३६२ १९ अन्तरा	The second second second second	२१६	85							The second secon		
अनुताप	The second secon		9							The state of the s		
अनुताम २६८ ५७ अन्तराख ३६२ १९ अन्तराख ३६० अन्तराख ३६० अन्तराख २६० २० अन्तरताळ २६० २० अन्तराख २६० २० अन्तराख २६०	अनुतर्पण	३५१.	83			933		The state of the s	The state of		100000000000000000000000000000000000000	
अनुता ३६८ ५० अन्तरीख २९ १ अन्तरीय १४६ १० अन्यरीय १६६ १० अन	अनुताप	60	२५			98						
अनुतार ४३० १९० अन्तरीय ९६ प्रज्ञान १४८ १८ अन्तरीय ९६ प्रज्ञान १४८ १८ अन्तरीय १४६ १० अन्तरीय १४४ १४४ १० अन्तरीय	अनुत्तम	398	40	The same of the sa				4				
अनुत्र ४४८ १८ अन्तरीय २४३ ११७ अपक्रम ३०० १११ अपहार ३९१ १६ अपवारी २४७ ३० अन्तरे ४४६ १० अन्तरे ४४६ १० अन्तरे १४४ ३ अन्तरे १४४ १० अन्तरे १४४ ३ अन्तरे १४४ १२ अन्तर्ध ३४ १२ अन्तर्ध ३४४ १२ अन्तर्ध ३४४ १२ अन्तर्ध ३४४ १२ अन्तर्ध ३४४ १२ अन्तर्ध ३४ १२ अपश्रिण ३६० २८ अपश्रिण ३६० १२ अन्तर्ध ३४१ १२ अन्तर्ध ३४१ १२ अन्तर्ध ३४४ १४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ १४४ अन्तर्ध ३४४ १४४ अन्तर्ध ३४४ १४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध ३४४ अन्तर्ध अन्तर्ध अन्तर्ध ३४४ १४४ अन्तर्ध अन	अनुत्तर -	830	990			9		6	200			
अनुपद ३७५ ७८ अनुपदीना ३४७ ३० अनुपदीना ३४७ १८ अनुपदिश ३६० अपद्वाक ४५७ १८ अनुपदिश ३६० अपद्वाक १५७ १८ अनुपदिश ३६ १८ अपद्वाक १५७ १८ अनुपदिश ३६० अपद्वाक १६० १८	अनुनय	886	96		38	6				1 and the second second		
अनुपदीना ३४७ ३० अन्तरे ४४६ १० अपचय ३९१ १६ अपाञ्च १९४ ९४ अन्तरीण ४४४ ३ अपचय ३९१ १६ अपचयित ३८३ १०१ अपाचित ३८३ १०१ अपाचित ३८३ १०१ अपाचित ३८३ १०१ अपाचित ३८४ १०१ अपाचित ३४४ १२ अन्तर्धी ३४ १० अपटान्तर ३७२ ६८ अपाचित ३५७ १४ अपाचित ३५७ १४ अपाचित ३५७ १४ अपाचित ३५० ४० अपाचित ३५० ४० अपाचित ३५० ४० अपाचित ३५० ४० अपाचित ३५०		३७५			२४३	990	Control of the Contro	500 M 100		A STATE OF THE PARTY OF THE PAR		
अनुपमा ३१ ४ अन्तरेण	The second second second second	The same of the sa	30	अन्तरे	886	90						
अनुपहन २८८ ७१ अनुतात ३७८ ८६ अनुतात ३७८ ८६ अनुतात ३७८ ८६ अनुतात ३७८ ८६ अनुतार १४४ १२२ अनुता १६४ १० अनुतात १८३ १० अपाचित १८६ १५ अपाचित १८६ १५ अपाचित १८६ १५ अपाचत १८६ १६ अपाचत १८६ १५ अपाचत १८६ १६ अपाचत १८६ १५ अपाचत १८६ १६ अपाचत १८६ १६ अपाचत १८६ १६ अपाचत १८६ १५ अपाचत १८६ १६ अपाचत १८६ १५		39		अन्तरेण	4	The state of the state of	The state of the s			अपाङ्ग		
अनुवन्ध ४१४ ९८ अन्तर्धा ३४ १२ अन्तर्धा १२१ १४ अन्दर्धा १२१ १४ अपद्ध २२१ ५८ अपाम्रत ३०२ ६८ अपद्ध २२१ ५८ अपाम्रत ३५७ १५ अन्तर्वाण ३५४ १८ अन्तर्वाण ३६६ ३९ अप्रयाण ३०३ ७२ अप्रयाण ३४४ १८ अन्तर्वाण ३६६ ६० अप्रयंण ३६६ ३९ अप्रयंण ३६६ ६०						The state of the s			100	अपाची		
अनुवाध २४४ १२२ अन्ताधि ३४ १२ अपदान्तर ३७२ ६८ अपामार्ग १५८ ८८ अपदान्तर ३७२ ६८ अपामार्ग १५८ ८८ अपामार्ग १५८ ८८ अपदान्तर ३०२ ६८ अपामार्ग १५८ ८८ अपामार्ग १५८ ४८							अपापत		ATT LATE			100
अनुमन ३९४ २० अन्तार्थ ३४ १२ अपटान्तर ३०२ ६८ अपामार्ग १५४ ८८ अपद्वान्तर ३०२ ६८ अपाम्रत ३५० १५ अपत्वान्तर ३०२ ६८ अपाम्रत ३५० १५ अपत्वान्तर ३०२ ६८ अपत्रापा ७९ २३ अपि ४४१ २४९ अपत्रापा ७९ २३ अपि ४४१ २६ अपत्रापा ७९ २३ अपत्रापा ७९ २३ अपत्रापा ३४ १३ अपत्रापा ३४ १३ अपत्रापा ३४ १३ अपत्रापा ३४९ १८ अपत्रापा ३४९ १८ अपत्रापा ३४९ १८ अपत्रापा ३५९ ६८ अपत्रापा ३१९ ६८ अपत्रापा ३५९ ६८ अपत्रापा ३१९ ६८ अपत्रापा ३५९ ६८ अपत्रापा ३१९ ६८ अपत्रापा ३५९ ६८ अपत्रापा ३४४ १८ अपत्रापा ३१९ ६८ अपत्रापा ३४४ १८ अपत्रापा ३६९ ६० अपत्रापा ३६९ ६०	the state of the s		-				अपचिति	and the same		अपान	The second second	
अनुसाव					38	93	अपटान्तर			अपामार्ग	948	"
अनुमान					939	98		0.00	100	अपावृत	340	94
अनुसति ४६ ८ अनुसा ६५ १० अनुसा १५० १० अन्तावसायिन्३४० १० अन्तावसायिन्४४० १० अ	अनुभाव -	838		The state of the s	३५४	6	The second secon			अपासन	३००	993
अनुयोग ६७ १० १० अन्तवाणि ३५४ ६ अपत्रिष्णु ३६० २८ अपथ ११५ अपश्चिम ३४ १३ अपश्चिम ३५ १६ अपथ ११५ १७ अपथ्य ११५ १७ अपथ्य ११५ १७ अपथ्यम् ११५ १७ अपथ्यम् ११५ १८ अपथ्यम् ११५ १९ अपथ्यम् ११५ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् ११५ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् ११५ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् ११५ १९ अपथ्यम् ११५ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् ११६ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् ११६ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् १९४ १८ अपथ्यम् १९४ १९ अपथ्यम् १६६ १९ अपथ्यम् १९४ १८ अपथ्यम्यम् १९४ १८ अपथ्यम् १९४ १८ अथम् १८४ १८४ १८ अथम् १८४ १८४ १८४ १८४ १८४ १८४ १८४ १८४ १८४ १८४	The state of the s			The state of the s	२१०	, 33				अपि	889	288
अनुरोध २७० १२ अनुराध २७० १२ अनुराप ६८ १६ अनुराप ४५७ २३ अनुरात २७० १२ अनुरात २७० १२ अनुरात २७० १२ अनुरात ३०२ ६८ अन्तकतम ३७२ ६८ अन्तकतम ३७२ ६८ अन्तकतम ३०२ ६८				अन्तर्वाणि	348	Ę				अपिधान	38	93
अनुलाप ६८ १६ अन्तावसायिन्३४० १० अपथिन् ११५ १७ अपथिन् ११५ १८ अपथिन् ११५ १८ अन्तवसायिन्३४० १० अपथिन् ११५ १८ अपदिश ३०१ ६८ अपदिश ३१ ५ अपदिश ३१ ५ अपदिश ३१ ५ अपदिश ११ अन्तवासिन् १४४ १० अपधेनं १६६ १० अपधेनं १६६ १०				अन्तर्वेशिक	२६८					अपिनद्ध	२८६	६५
अनुलेपन ४५७ २३ अनुतर्वन २७० १२ अनुवर्वन २७० १२ अनुवर्वन २७० १२ अनुवाक ४५४ १७ अनुवाक ४५४ १७ अनुवाक ४५४ १० अन्तेवासिन् (३५३ १०) अन्तेवासिन् (३४४ २०) अनुष्य ३४४ १८				अन्तावसायि	न्३४०	90	and server and			अपूप	398	86
अनुस्ति ४५७ र । अन्तिकतम ३७२ ६८ अपदिश ३१ ५ अपित १२ ५६ अनुस्ति ४५४ १७ अनुसाय ४२२ १४८ अन्ति १४४ १० अन्ति ३४४ १८ अन्य ३७६ ८१ अपभ्रंश ६३ २ अप्रथम ३६९ ६०				अन्तिक	३७१	६७				अप्पति	34	. ६9
अनुवर्तन २७० १२ अनुवाक ४५४ १७ अनुवाक ४५४ १७ अन्तेवासिन् (१५३ ११ अन्तेवासिन् (१५३ १०) अन्तेवासिन् (१५३ १०)					३७२		अपदिश			अप्पित्त	17	46
अनुवाक ४५४ १० अनुवाक ४५४ १४ अन्तेवासिन् (२५३ १०) अन्तेवासिन् (३४४ २०) अन्य ३७६ ८१ अपध्वस्त ३६३ ३९ अप्रसंस ३७५ ७९	अनुवर्तन							The second second	33	अप्रकाण्ड	930	5
अनुशय ४२२ १४८ अन्स ३७६ २० अपध्वस्त ३६३ ३९ अप्रत्यक्ष ३७५ ७९ अनुष्ण ३४४ १८ अन्स ३७६ ८१ अपभ्रंश ६३ २ अप्रधान ३६९ ६०	अनुवाक	848	90	21-32-10-		The state of the state of	अपदश			अप्रगुण	३७३	७२
अनुष्ण ३४४ १८ अन्स ३७६ ८१ अपभ्रंश ६३ २ अप्रधान ३६९ ६०	अनुशय	४२२	986	अन्तवासन्		The state of the s	अपध्वस्त	363	३९	अप्रसक्ष	३७५	७९
		388	96	अन्स	३७६	69	अपभ्रंश	६३	3	अप्रधान	368	Ę.
		399	90	अन्त्र	२२४	44	अपयान	300	999	अप्रहत	993	4

शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	368	€0	अभिनिर्याण	795	94	अभ्यन्तर	39	ક્	अमावस्या	४६	6
	1 4	99		१ २७३	38	अभ्यमित	२२१	40	अमावास्या	86	6
अप्सरस्	२२	५२	अभिनीत	899	69	अभ्यमित्रीण	२८९	७५	अमित्र	२६९	99
अफल	928	·	अभिपन्न	298	936	अभ्यमित्रीय	268	७५	अमुत्र	884	6
अवद	६९	२०	अभिप्राय	३९२	२०	अभ्यमित्र्य	268	७५	अमृणाल	968	968
अवद्रमुख	३६२	3 €	अभिभूत	343	80	अभ्यर्ण	३७१	40		(39	28
अवन्ध्य	928	Ę	अभिमर	858	२१४	अभ्यहिंत	899	८३		40	Ę
अवला	२०३	3		109	२२	अभ्यवकर्षण	399	90		65.	3
अवाध	३७७	८३	अभिमान	[४१६	990	अभ्यवस्कन्द	न३००	990	अमृत	२५९	२८
अव्ज	1 38	98	अभियोग	३९१	93	अभ्यवहृत	३८५	999	Mary 1	303	1
	1803	. 32	अभिरूप	४१९	939	अभ्याख्यान	6.0	90		890	७६
अटजयोनि		90	अभिलाव	363	18	अभ्यागम	29.6	904	1	(980	40
	140		अभिलाष	69	26	अभ्यागारिक		. 92	अमृता	1986	49
भव्द	४१२	26	अमिलापुक	346	२२	अभ्यादान	388	२६		1944	८२
	(833	985	अभिवादक	350	26	अभ्यान्त	229	0,6	अमृतान्धस	4	e
अध्य	898	909	अभिवादन	२६२	४१				अमोघा	5 १४६	48
अव्धिकफ	३३७	904	अभिव्याप्ति	366	Ę	अभ्यामद	३९८	904	जनावा	र १६४	905
अब्भ्रमु	39	8	अभिशस्त	368	४३	अभ्याश	३७१	६७	अम्बर	1 39	9
अत्रह्मण्य	७६	98:	अभिशस्ति	२६०	३२	अभ्यासादन	300	. 990		{ 26 }	969
अभय	968	958	अभिशाप	ं ६७	19	अभ्युदित	२६६	44	अम्बरीप	393	३०ं
अभया	986	49	अभिपङ्ग	809	38	अभ्युपगम	५७	ч	अम्बष्ट	336	२
अभापण	२६१	\$ 6		(२६४	४७	अभ्युपपत्ति	360	93		1943	, 69
अभिक	३५९	28	अभिपव	[३५१	४२	अभ्यूष	३१८	४७	अम्बष्ठा	र १५७	82
अभिक्रम			अभिषेणन	794	94	अम्र .	1 33	9,	Strare	[१७५	980
अभिख्या	२९६	.64	अभिष्टुत	364	990	STOTE	१ ३२	ę	अम्बा अम्बिका	95	30. 88
	४२४	१५६	अभिसंपात	39.6	904	अभ्रक	३३५	900	अम्बु	93	8
अभिप्रह	३९१	93	अभिसर	366	७१	अभ्रयुष्प	936	३०	अम्बुकण	33	99
अमित्रहण	३९१	96	अभिसारिका		90	अश्रमातङ्ग	२०	४६	अम्बुज	989	
अभिघातिन		99		5 399	90	अभ्रमु	39	8			ξ9
अभिचार	388	98	अभिहार	[४२६	956	अभ्रमुवह्रभ	20	४६	अम्बुभृत् अम्बुवेतस	32	2
अमिजन	1340	9	अभिहित	\$58	900	अ ञ्रि	90	93	The state of the s	9३८	३०
	[894	906	अभीक	349	38	अभ्रिय अभ्रेप	34	٥.	अम्बुसरण अम्बृकृत	59	99
अभिजात	899	८२	0	[883	9		२७३	28	अम्भस्	33	8
अभिज्ञ	३५३	8	अभीक्ष्णम्	1886	99	अमत्र अमर	393	\$3	अम्भोरुह	900	85
अभितस्	(३७१	६७	अभीप्सित	रिइ६७	43	अगरावती	4	U	अम्मय	88	ÿ
	[885	१५५	ગમાાગ્લલ	विद्य	992	अमर्त्य	98	४५	अम्ब्ल	46	. 9
अभिधान	६६	6	अभीह	963	900	अमर्प	Ч	٥	अम्ललोणिक	904	980
अभिच्या	60	₹४.	अभीरुपत्री	१६२	909	अमर्पण	60	२६	अम्लवेतस	908	989
अभिनय	vv	9 ६	अभीषङ्ग	३८७	Ę		३६१	33	अम्लान	943	७३
अभिनव	३७५	७७	અમીષુ	835	299	अमल	३३५	900	अम्टिलका	983	४३
अभिनवोदि		8	अभीष्ट /	३६७	७३	थमा अमांच	885	२५०	अय	43	20
अभिनिर्मुत्त	त २६६	44	The state of the s	309	६७	अमास	२१६	88	अयन 🕡	{ 86 994	93
			4 /		40	अमात्य	२६७	8		(११५	94

'शब्दः											
	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्रोकः
अयस्	358	96	अर्गल	933	90		1303	9	अন্ত	392	39
अयः प्रतिम	1 388	ं ३५	अर्घ	809	20	अये	1822	984	अल्प	3,58	६ २
अयि	885	96	अर्घ	२६०	33	अयमन्	80	26	अल्पतनु	२१७	186
अयोघ	390	74	2	5 360	38	अर्था	206	98	अल्पमारिष	908	935
अयोघन	. ४०३	३७	अर्चा	1 388	3 €	अर्याणी	306	98	अल्पसरस्	903	3,6
अर	२७	48	C	5 363	909	अर्थी	306	94	अल्पिष्ट	300	Ę 2
अरघट	848	96	अर्चित	1 899	64	अवे	. ३६७	48	अर्लायस्	300	42
अरणि	२५६	98	अर्चिस्	1 38	40	अर्वन्	260	४१	अवकर	973	96
अरण्य	920	9	आयस्	1836	२३०		194	6	अवकीर्णिन्	२६६	48
	(840	23	अर्जक	948	60	अवीक्	1880	95	अवकृष्ट	343	39
अरण्यानी	920	9		1 49	93	अर्शस	229	49			
अरिल	२३२	३३	अर्जुन	1 988.	84	अर्शस्	2,20	48	अवकेशिन्	923	9
अरर	922	१७	y.	1964	950	अर्शोघ	968	940	अवक्रय	३२८	us
अरख	980	40	अर्जुनी	328	६७	अर्शोरोगयुर	1 229	49	अवगणित	368	905
अरविन्द	900	३९	e_	(99	9	अहंणा	२६०	38	अवगत	३८५	906
अराति	२६९	99	अर्णव	1 800	40	अर्हित	363	909	अवगीत	5360	९३
अराल	३७२	७१	अर्णस्	93	8	બાહલ	(883	२५२		(890	७९
अरि	२६९	90	अर्तन	. 394	32	अलम्	3.00	99	अवग्रह	३३	99
अरित्र	30	.43	अर्ति	806	53	अलक	२३६	98	अवग्राह	33	99
अरिमेद	984	40		[339	90	अलका	29	٧0			
	1998	6	अर्थ	893	25	अलक	284	924	अवचूर्णित	३८०	38
	936	39		1240	32				अवज्ञा	७९	53
	988	६२	अर्थना	1366	4,	अलक्ष्मी	99	3	अवज्ञात	इंट४	१०६
अरिष्ट ।	906	386	अर्थप्रयोग	303		अलगर्द	. 66	Ч	अवट	20	3
	988	20	अर्थशास्त्र	404	8	अलंकरिष्णु	350	900	अवटीट	२१६	४५
	४०३	३६ ५३	अवसास्त्र	Can be a second			}३६०	75	अवदु	२३३	66
	803	3,6	अर्थिन	{ २६९ ३६६	89	अलंबर्त्	२३८	900	अवतंस	४३७	२२७
अरिष्टदुष्टधी	३६४	88				अलंकर्माण	३५७	96	अवतमस	20	3
	. 80	25	अर्थ	१३६ ४२४	969	अलंकार	२३८	909	अवतोका	३२५	६९
979-00	४२	32	अर्दना		1	अलंकृत	२३८	900	अवदंश	३५०	80
अरुण	49	94		335	Ę	अलंकिया	२३८	909	अवदात	5 49	93
	४०५	28	अर्दित	369	90	अलर्क	(१५६	69		Jass	60
अस्णा	953	99	अध	{ ३५	9 q		1384	55	अवदान	३८७	3
अहंतुद	३७७	63	2112			अलस	388	96	अवदाह	968	१६५
	1983	४२	अर्धचन्द्रा	954	909	अलात	३१२	3	अवदारण	३०५	93
अरुष्कर -	(४३०	969	अर्धनाव	96	98	अलावू	960	944	अवदीर्ण	३७९	68
अहस्	770	48	अर्थरात्र	४५	ę		1993	98	अवद्य	३६७	48
अरोक.	३८२	900	अर्धर्च	860	33	अलि	1936	98	अवधारण	४२७	956
	80	२९	अर्थहार	२३९	905	अलिक	२३४	93	अवधि	898	55
अर्क {	390	8	अधीरक	२४३	998	अलिन्	986	२९	अवध्वस्त	360	88
अर्कपर्ण	948	69	अर्बुद	844	98	अछिजर	392	39	अवन	०३६	8
अर्कवन्धु	6	94	अभैक	. 300	36	अलिन्द	920	92	अवनत	३७२	. 00
अर्काह	945	60	अर्म		. 3.8	अलीक	399	93	अयनाट	२१६	84

										September 1	mett.	श्लोकः
	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	काक.
	अवनाव	388	२७	अवाक्पुष्पी	909	947	अधि	२९५	९३	अस्त {	१२४	20
	अवनि	990	3	अवाप्र	३७२	yo.	अधु	२३५	83			90
	अवन्तिसोम	394	39	अवाच्य	00	29	अश्रील	६९	99	अस्तम	886	1
	अवन्ध्य	929	Ę	अवार	94	6	अश्व -	२८०	४३	अस्ति	886	96
	अवस्थ	346	२७	अवासस्	3 4 3	39	अश्वकर्णक	183	88	असु	४४७	93
			84		(209	. 30	अश्रद्थ	934	29	अस्र	२९१	८२
	अवभ्रद् (ट)	३६७	48	अवि	र ४३३	२०७	अश्वयुज्	36	39	अस्थि	२२५	£ C.
	अवस	358	908	अविद्र	949	६७	अश्ववडव	४५४	95	अस्थिर	368	४३
	अवमत अवमर्द	300	909	अवित	368	908	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	363	३७
	अवमानना	49	23	अविद्या	40	v	अश्वाभरण	808	88		223	48
	अवमानित	368	908	अविनीत	346	२३	अश्वारोह	264	Ęo	अस्त्र .	२३५	93
	अवयव	275	40	अविरत	२७	44	अश्विन्	29	. 49		४२५	168
	अवर	२७८	80		1 30	- دِن	अश्विनी	36	. 39	अस्रप	34	49
	अवरज	२१६	83	अविलम्बित	ो १३७६	८३	अश्विनीसुत	29	49	असु	234	93
	अवरति	398	३७	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्वीय	२८२	86	अखच्छन्द	340	98
	अवरवर्ण	338	9	अवीचि	99	9	अषडक्षीण	२७३	22	अखप्र	4	
	अवरीण	360	98	अवीरा	२०७	99		[333	94	अखर	३६२	३७
	अवरोध	920	93	अवेक्षा	388	२८	अष्टापद	(३५२	188	अखाध्याय	255	48
	अवरोधन	920	99	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	. ७२	अहंयु	344	40
	अवरोह	939	99	अव्यक्तराग	- ६१	91	असंराव	yo.	२३	अहंकार	७९	22
	अवर्ण	६७	93	अन्यण्डा	94:	८६	असकृत्	883	9	अहंकारवान्	344	40
	अवलक्ष	. 49	93	अव्यथा	1986	4.6	असती	२०७	9	अहन्	88	२
	अवलम	२३०	७९		1900	१४६	असतीसुत	299	3 8	अहमहिमका		909
	अवलम्बत	४१५	908	अव्यय	860	18	असन	983	88	अहंपूर्विका	२९७	
	अवल्गुज	959	94	अव्यवहित		5.5	असमीक्ष्यक	ारिन् ३५५	9 90			900
	अववाद	२७३	२५	अशनाया	३२१		असार	356	५६	अहंमति	. 40	3
	अवस्यम्	880	9 4	अशनायित		२०	असि	२९३	68	अहर्पति	8,	३०
	अवस्याय	3 5	96	अशनि	२०	४७	असिकी	२०९	96	अहर्भुख	88	२
	अवष्टच्य	४१५	908	अशित	३८५	999	असित	६०	98	अहस्कर	80	२८
	अ्वसर	383	38	अशिश्वी	२०७		असिधावक	389	U		४४३	२५७
	अवसान	386	36	अग्रुम	8.40			294	. 93	अहार्य	१२३	. 9
		1990	8		३७१	६५	असिपुत्री	294	93	or⊕r	1 68	Ę
	अवसित	{ ३८२	96	अशोक	940	६४		266	. 00	अहि	{ x x o } { < d < d < d < d < d < d < d < d < d <	२३८
		1 ३८५	906	अशोकरोहि	हणी १५७	64		३०२	995	अहित	259	99
*	अवस्कर	(२२५	Ęu	The state of the s	333	92	असुधारण	३०२	999	अहितुण्डिक	90	99
		(४२६	१६७	अइमज	336	908	असुर .		93	अहिभय	२७५	३०
	अवस्था	48	38		928		The state of the state of the state of	4	23	अहिभुज्	४०२	30
	अवहार	909	२१		399	79		60	38	अहेर	9 6 3	909
	अवहित्था	6.8			900	992	1 .0.	२२३	\$ 3		884	9
-	अवहेलन	७९			220			223		अहोरात्र	४७	.92
	अवाक्	३६१ ३५६	11		३३४	96	A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH	३६७			४४३	3
		(३५६	93	अश्रान्त	70		असौम्यखर	363		आ (आः)		
						14 45		, , ,	40	1 411 (All.)	880	.480

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आम्	880	98	आचार्यानी	२०८	94	आत्मंभरि	346	39	आपत्र्याप्त	343	82.
आकम्पित	305	20	आचित .	239		आत्रेयी	२०९		आपद्	389	. 63
आकर	978	v	211-21-2	38	The second second	आथर्वण	३९७		आपन	3,53	४२
आकर्ष	358	२२१	आच्छाद्न	(२४२		आंदर्श	240		आपन्नसत्वा	290	२२
आकल्प	२३७	99	आच्छुरितक	64	38	आदि	३७५		आपमिलक	303	8
आकार	1399	94	आच्छोदन	384.	२३	आदिकारण	48		आपान	३५१	82
	5850	983	आजक	३२७	७७	आदितेय	4		आपीड	286	935
आकारगुप्ति	< x	38	आजानेय	240	88		1 4	5	आपीन	३२६	હરૂ
आकारणा	६६	6	आजि	{२९८	904	आदित्य	٤ ۽	90			26
आकाश	२९	7		(805	३२		[80	२८	आपूपिक	∫३११ (३९६	30
आकीर्ण	200	64	आजीव	305	9	आदीनव	इ९४	. 38	SITT	200	93
आकुल	३७३	७२	भाजू	99	3	आदत	899	८५	आप्त	48	14
आकृति	854	१६२.		२७३	२६	आद्य	३७५	60	आप्य आप्यायन	४१६	994
आक्रन्द	४१२	90	आज्य	३२०	45	आद्यमाषक		८५	आप्रच्छन	306	v
आक्रीड	1936	3	आटि	998	२५	आधून	३५८	29	आप्रपद	288	998
आक्रोश	. 60	94	आडम्बर	{४९९ १४२६	906	आधार	908	२१	आप्रपदीन	२४३	998
आक्रोशन	३८७	. 4	, आडि	948	24	आधि	898	२८	आस्रव	388	929
आक्षारणा	53	94	आडक	339	66		305	20	आस्रवत्रतिन		.83
आक्षारित	368	83	आडकिक	308	90	आधूत आधोरण	264	49		288	939
आक्षेप	६७	93	आढकी	962	930	ગાવાદન	(69	34	आष्ठाव		
आखण्डल	90	88	आव्य	344	90	आध्यान	े ७३	Ę	अावन्ध	, i	
आखु	999	93	आणवीनम्	308			(43	Ę	आवुत्त	774	909
आखुभुज्	966	F	आतङ्क	30.6	90	आनक	1390	3	आभरण	२३८	
आखेट	384	२३	आतञ्चन	४१६	994	आनकदुन्द	शि ११	23	आभाषण	55	94
आख्या	६६	-	आततायिन	and the second second	88	आनत	३७३	00	आभाखर	Ę	90
आख्यात	358	900		(83	38	आनद	७२	8	आभीर	३२२	40
आख्यायिव	The second second	4	आतप	1844	२०	आनन	२३३	29	आभीरपह	ी १२३	२०
ं आगन्तु	२६०	38	आतपत्र	२७५	32	आनन्द	५२	24	आभीरी	२०८	93
आगस्	1308	• २६	SHEET	. 9.0	. 99	आनन्दश्र	. 43	. २५	आभील	93	R
	1835	२३० ५	1	998	29	आनन्दन	366	v	आभोग	586	१३७
भागार	990		- काचिकेम	२६०	. 33	आनर्त	806	48	आमगन्धि	ान् ५९	93
आगू	71.1.		STEP STE	२६०	33	A STATE OF THE PARTY OF THE PAR	96	98		93	. 3
आमीघ्र	744	98	' SHEET	229	100	आनाय्य	३५६	39	आमय	296	49
आग्रहाया			आतोरा	७३			(300	44	आमयावि	न् २२१	40
आग्रहायण		23	आत्तगर्व	3 5 3		आनाह	रि४२	998	आमलक	४६०	33
आङ	880			946		आनुपूर्वा	२६१	30			
आङ्गिक	وي		आत्मघोष	998		1	क ३११	30		२५७	
आङ्गिरस	38		STERE	299			की ६५	v	आमिक्षा		
आचमन	२६१	३६	जारमण	The state of		STOTE	३१८	81	आमिष	353	
आचाम	320	80	आत्मन्	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\			908			[836	
. आचार्य	२५३		,	(019	200	1 - 10 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	998			शेन् ३५०	: 98
	२०८		आत्मभू	} 9=		६। आपणिक			ं आमुक्त	30	
आचार्या									A Parker		6

						1 : -	ere Tr	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
सब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्				98
	1 45	२४	आर्यावर्त्त	993	6	आशिस्	४३७	२२८	आसद	४१३	33
आमोद	1 49	90	आर्थभ्य	353	६२	आशीविष	68	v	आस्फोटनी		
	(893	99	आल	338	१०३	आগ্র	र २७	६५	आस्फोटा	१६३	908
आमोदिन	The state of the s	99	आलम्ब	३४७	30		(३०६	94	आस्कोत	१५६	60
आम्राय	{ 3 6 8 8	म उ	आलम्भ	3,00	994		1 294	६२ ८६	आस्फोता	943	७०
आम्	४४७	95	आलय	995	4	आशुग	1 365	98	आस्य	२३३	680
आम्र			आलवाल	908	56	্ আয়ুয়ুধ্বণি		. 44	आस्या	३९२	39
आम्रातक	१३९	३३ २७	आलस्य	388	96	्आश्चर्य अध्यर्य	30	99	आस्रव	388	79
आम्रेडित	9३७	93	आलान	२७८	89	आश्रम	२५१	8		1 00	39
आयत	३७२	58	आलाप	5,6	94	जालम	1000	96	आहत	305	- 66
आयतन	998			(998	. 98	आध्रय	{ ₹७ 9 { ₹९०	99		[३३२	"
	(२ 54	29	आखि	839	996	आध्रयाश	23	48	आहतलक्षण	1 ३५५	90
आयति	1808	65		1986	8	-11-1-11-11	(40	ч	आहव	.386	904
आयत्त	३५७	95		१२०७	93	आध्रव	349	28	आहवनीय	२५६	98
आयाम	282	978	आलिङ्गय	७३	4	आश्रुत्	364	906	आहार	222	५६
आयुध	399	८२	आर्लाड	२९२	64	অশ্ব	२८२	86	आहाव	903	२६
आयुधिक	२८७	5.3	आछ	३१२	39	आश्वतथ	938	96	आहेय	90	9
आयुधीय	260	इंड	आलोक	928	3	आध्युज	88	90	आहो	888	4
आयुष्मत्	३५४	ε,	आलोकन	384	, ३१	आश्विन	88	90	आहोपुरुषिय	हा २९७	909
आयुम्	३०२	920	आवपन	३१३	३३				आह्रय	६६	U
आयोधन	396	903	आवतं	94	é	आश्विनेय	२१	49	आह्वा	ĘĘ	6
आरकृट	३३३	90	आविष	976	8	आश्वीन	२८१	४७	आह्वान	44	6
आरग्वध	935	२३	आवसित	३०९	23	आपाड	1 88	9 5	इस	963	9 6 3
आरनालक		36	आवाप	908	39		८ २६३	४५	19	1989	36
आरति	३९६	३७	आवापक	२३९	900	आसक्त	३५५	9		953	908
आरम्भ	\$68	२६	आवाल	908	33	200-	1 388	936	इक्षुगन्धा	1954	990
आरव	٠٠.	२३	आविद्ध	१३७२	७१	आसन -	२७१	9¢		1963	953
आरा	386	3.8	आविध	384	36	आसना	383		इक्षर .	943	908
आरात् आराधन	४४२ ४१८	282	आदिल	36	98	आसन्दी	843	29	इक्ष्वाकु	960	944
आराम	923	934	आविस्	886	92	आसन		9		)३७३	७४
आराछिक	399	3	आयुक	७५	92	आसव	३७१	६६	इङ्ग	(389	94
आराव	۷۱۱	26	आयृत्	२६१	३६	आसादित	३५१	89.	इङ्गित	३९१	94
आरेवत	936	23	आवृत	३७९	90	Delibar	358	908	इङ्गदी	988	
आरोग्य	396	48	आवेगी	968	१३७	आसार	{ ३३ २९६				84
आरोह	880	CONTRACT OF STREET	आवेशन	999	v	आसुरी	306		इच्छा	69	. 30
आरोहण	922	२३८	आवेशिक	२६०	38	आस्कन्दन	396		इच्छावती	२०६	8
आर्तगल	948		आशंतितृ	350	२७	आस्कन्दित	752	808	इज्याशील	२५३	6
आर्तव	790	20	आशंसु	३६०		आस्तरण		28	इद्चर	३२३	६ २
	308	29	आशय	390	20		२७९		इडा	808	४२
आई आईक	394	१०५ ३७	आशर	74	42	आस्था	४१२	66			
आर्य	1 349	ź	आशा	₹0		आस्थान	२५५		इतर	३४३ ३७६	96
अप्रय	1 4	98	आशितंगवी	(४३५		आस्थानी	२५५	94		४३०	997
				1 446	441	आसेचनक	२६७	43 ड	[ति	889	284
Control of the Contro										THE RESERVE TO BE STORY OF THE PARTY OF THE	

		7			7.3.11	4-44					2
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	1 2722	- Det	श्चोकः
इतिह	248	93	इन्वास	259				कार्यः	शब्दः	पृष्ठम्	काकः
इतिहास	६५	8		्रे १५	८३	उचावच	३७६	63	उत्तानशया	294	89
इलरी	700	90	ईक्षण	{२३५	३ 9	उचै:श्रवस्		४५	उत्थान	४१७	996
इदानीम्	888	23	ईक्षणिका	309	20	उचैर्घुष्ट	ĘU	93	उत्थित	४११	64
इध्म	933	93	ईडित	364	990	उचैस्	880	90	उत्पतितृ	360	38
इन	898	999	ईति	806	50	उच्छ्य	930	90	उत्पत्ति	48	३०
इन्वका	39	33	ईरिण	४०६	40	उच्छ्राय	930	90	उत्पतिष्णु	३६०	38
इन्दीवर	906	30	ईरित	305	20	उच्छ्ति	३७२	. 00	उत्पन्न	899	64
इन्दु	38		ईमी	२२०	48	उज्जासन	(899	24	उत्परु	590€	३७
इन्दीवरी	962	99	ईवार	960	944	उज्ज्वल उज्ज्वल	300	994		[१७१	१२६
	190	89	ईर्धा	60	38	उज्य	202	90	उत्पलशारिव		992
इन्द्र	139	. २	ईलित	364	908	उञ्छशिल	303	2	उत्पात	२९९	909
इन्द्रह	988	84	ईली	388	99	उटज	३०३	3	उत्फुल	933	v
इन्द्रयव	949	£0,		∫ ₹9	غ	उडु		Ę	उ त्स	975	4
इन्द्रवारुणी	969	944	ईश	{ 39	30		३७	29	उत्सर्जन	749	39
इन्द्रसुरस	949	£6	ईशा	३०६	98	उडुप	90	99	उत्सव	४३३	३८ २० ९
इन्द्राणिका	949		ईशान	93	30	उड्डी न	200	३७	उद्यास्य	१०४४	929
इन्द्राणी		52	ईशितृ	344	90	उत	१८३	909	उत्सादन	(63	28
	99	४५		5 93	३०		388	104	उत्साह	२७२	98
इन्द्रायुध	11	90/	ईश्वर	र ३५५	90	उताहो	888	ષુ	उत्साहन	४१६	994
इन्द्रारि		93	ईश्वरी	95	3 6	उत्क	348	6	उत्साहवर्धन		96
इन्द्रावरज	9	२०	ईषत्	884	. 6		(908	938	उत्साह्ययः। उत्सुक	344	9
इन्द्रिय	1222	6	ईषत्पाण्डु	Ęo	93	उत्कट	1309	33	उत्स्रुपः उत्स्रुष्ट	358	900
इन्द्रियार्थ	1222	63	ईहा	69	20	उत्कण्ठा	69	38		1930	90
	40	2	इंहामृग	968	. '0	उत्कर	२०२	४२	उत्सेध	1893	95
इन्धन	939	93	46.5.			उत्कर्ष	390	99	उदक्	888	23
इम	२७६	३५		ਰ.		उत्कलिका	69	39		1.83	8
इभ्य	३५५	90	ਤ	886	96	उत्कार	395	38	उदक	1840	33
इरंमद	33	90	उक्त	\$58	900	उत्कोश	994	23	उदक्या	२०९	२१
इरा	340	39	उक्ति ।	६३	9	उत्तंस	४३७	२२७	उद्ग	३७२	90
ani	<i>१४२७</i>	908	उक्थ	४५९	३०	उत्त	428	904	उद्ज	388	\$2
इला		. 8	उक्षन् .	३२२	५९.	उत्तप्त	223	ξ 3	उद्धि	93	9
इव	864		उखा	393	₹9	उत्तम	386	40	उदन्त	44	v
इष	88	90	उख्य	३१८	४५			4	उदन्या	329	44
इषीका	२७७	36		(93	. ३२	उत्तमर्ण	३०३		उदन्वत्	93	9
इबु '	365	60	उ प	300	. २०	उत्तमा	308	8	उद्पान	903	२६
इषुधि	565	66		(३३९	२	उत्तमाङ्ग	२३६	94	उदय	928	3
इष्ट	1348	२८	उप्रगन्धा	्र १६२	903	उत्तर	1 50	90			
	(३२२			1900	984		(830	990	उदर	228	20
इष्ट्रकापथ	968	954		३७२	७०	उत्तरा	, \$0	3	उ एक	२७५	38
इष्टगन्ध	48	99		१८२	960	उत्तरासङ्ग	२४३	990	उदवसित	990	8
इष्टार्थोद्युत्त	: ३५५	9		३७६	63	उत्तरीय	२४३	196	उदिश्वत्	३२१	
इष्टि	803	३९	उचार	२२५	60	उत्तान	96	94	उदात्त	६५	A
100	60										
				THE PARTY OF THE P							

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शरुः	पृष्ठम्	.;	शब्दः पृष्ठम्	श्लोकः
उदान	२६	£\$	उद्योग	४६०	33	उपजाप	२७२	29	उपशाय ३९	
727	1344		उद्र	900	२०	उपज्ञा	२०	₹	वण्या ३८	
उदार	1830	993	उद्दर्तन	२४३	939	उपतप्त	389	8	।संख् २४	१ ११७
उदासीन	२६९	90	उद्घान्त	1300	3 €	उपताप	296		उपसंपन्न रिपर	? २६
उदाहार	६६	9	Ogi-ti	) - 9	90	उपत्यका	920	v	(170	
उदित	३८४	900	उ शसन	.00	994	उपदा	२७४	36	उपस्र ३९	
उदीची	३०	3	उद्घाह	२६६	५६	उपधा	∫२७२	. 39	उपसर्ग २९	९ १०९
उदीच्य	1992	৬	उद्देग	326	958	ALE DE	1850	१३९	उपसर्जन ३६	३ ६०
	1900	933		1389	93	उपधान	२४९	१३७	उपसर्या ३२	4 00
उदुम्बर	9३५	22	उन्दुरु	989	92	उपि	८२	३०	उपसूर्यक ४	
	रिइइ४	90	उन्नत	३७२	00	उपनाह	28		उपस्कर ३१	
उदुम्बरपा		188	उन्नतानत उन्नद	३७२ ४११	६९	उपनिधि	356	69	उपस्थ २२	
उद्खल	390	24	उन्नय	390	93	उपनिषद्	893	6.5	उपस्पर्श २६	70 70 40
उद्गत	३८१	90	उन्नाय	390	92	उपनिष्कर	998	96	(20)	
उद्गमनीय	289	992		1944	vv	उपन्यास	44	9	उपहार ४३	The second secon
उद्गाह	70	£ \$	उन्मत्त	1222	. 60	उपपति	२१४	३५	उपहर ४२	
उद्गातृ	344	90	उन्मद	346	23	उपप्रव	86	90	उपांछ २०	
उद्गार	398	३७	उन्मदिष्णु	346	२३	उपवर्ह	388	१३७	उपाकरण ' २६	
उद्गीथ जन्में	४५५	98	उन्मनस्	348	6	उपमृत्	२५८	२५		
उद्गर्ण	३७९	68		(300	994	उपभोग	388	२०	उपाकृत २५	
उद्राह	३९६	३७	उन्माथ	रिश्व	35	उपमा	1388	3 €	उपाल्यय { ३९।	
उद्ध	43	२७	जन्मार	1 60	२६		1340	३७		
उद्धन	३९५.	३५	उन्माद	1346	23	उपमातृ	820	१७६	उपादान ३९	
उद्घाटन	388	२७	उन्मादवत्	२२२	Ę0	उपमान	३४९	36	उपाधि र	
उद्घात	368	२६	उपकण्ठ	३७१	६७	उपयम	244	५६	उपाध्याय १५६ उपाध्याय २५३	
उद्दान	२७४	34	उपकारिका	920	90	उपयाम	344	५६		
उहाल उहित	980	38	उपकार्या	920	.90	उपरक्त	\\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\	90	उपाध्याया २०८	
	३८०	94	उपकुश्चिका	5909	934	उपरक्षण	२७६	83	उपाध्यायानी २०८	
उद्घाव उद्धर्ष	300	999		(398	३७	उपराग	86	33	उपाध्यायी रिवर	The second second second
उद्भव	25	36	उपकुल्या	989	98	उपराम	396	9	उपानह् ३४ ७	
उद्धान	300	36		१५४	93	उपरि	856			
उद्धार	399	79	उपकम	३९४ ४२१	3,5	उपल	928	१८३		
उद्भूत	३०३ ३७९	8	उपक्रोश	40	938	उपलब्धार्था	ĘŊ	4		
उद्भ व	48	90	उपगत		93	उपलव्धि	44	9		
তব্লিজ	366	30	उपगूहन	३८५	909	उपलम्भ	388	२७	उपावृत्त २८२	. 40
उद्भिद्		49		३९५	३०	उपला	४३२	999	उपासङ्ग २९३	66
उद्भिद	३६६ ३६६		उपग्रह उपग्राह्य	३०२	999	उपवन	920	3	उपासन २९२	35
उद्भम	390		उपम	305	२८	उपवर्तन	993	6	उपासना २६०	३५
उद्यत	३७९	97	उपचरित	349	98	उपवर्ह	२४९	१३७	उपासित ३८६	902
उद्यम	390	99		३८३		उपवास	२६१	36		
	1926		उपचाय्य उपचित	२५६	Contract to	उपविषा	965	99	उपाहित {४६	93
उद्यान	890	996	उपाचित्रा उपचित्रा	305		उपवीत	384		उपेन्द्र ९	२०
			- गामना	946	201	उपशल्य	923	20	उपोदका १८१	940

						11011	a car (					11
	शब्दः	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः
	उपोद्धा त	68	9	उषा	886	96	ऊष्मक	40	96	एकधुरावह	३२४	Ęų
	उप्तकृष्ट	308	. 6	उषापति	92	२७	ऊष्मागम	40		एकधुरीण	328	Ęų
	ंडभयद्युस्	888	39	उ षित	३८२	99	ऊह	५६	3	एकपदी	998	94
	उभयेद्युस्	888	39	उष्ट्र	३२७	७५		零		एकपिङ्ग	26	ĘS
	उमा	5 9६	3 €		1 40	99	ऋक्थ	339	. 90		२३९	905
		206	२०	उच्च	1388	99		(30	29	एकसर्ग	३७५	. 60
	उमापति	93	38		(840	23	ऋक्ष	1980	40	एकहायनी	३२५	६८
	उरःसूत्रिका	238	908	उष्णरिम	80	38		1960	8	एकाकिन्	३७६	८२
	उरग	68	6	उिणका	३२०	40	ऋक्षगन्धा	5984	990	एकाम {	३७५	98
	उरण	३२७	७६	उच्णीव	836	440		806	१३७	एकाम्य .	४३० ३७५	990.
	उरणा ख्य	900	980	उष्णोपगम	40	98	ऋच्	68	3	एकान्त	20	Ęu
	उरभ्र	३२७	७६	उस्र	४२	33	ऋजीष	393	३२	एकाव्दा	३२५	56
	उर री	४४२	248	उसा	३२४	६६	ऋजु	३७३	७२	एकायन	३७५	48
	उररीकृत	364	906		ऊ		ऋण	३०३	3	एकायनगत	३७५	60
	उरइछद	२८६	48	ऊत	३८३	909	ऋत	३०३	२	एकावली	२३९	905
				ऊधस्	३२६	इर	ऋतीया	३९५	३२	एकाष्ट्रील	१५६	69
	उरस्	256	96	ऊन	896	926	ऋतु	1 80	93	एकाष्ट्रीला	940	.64
	उरसिल	२८९	७६	जम्	886	96		(800	69	एड एडक	२१७ ३२७	४८ ७६
	उरस्य 🧳	299	२८	ऊररी	888	348	ऋतुमती	209	39	एडगज	900	986
	उरखत्	269	७६	जरव्य	३०२	9	ऋते	888	1	एडमूक	353	36
	उरुवूक	984	49	ऊरी	888	248	ऋत्विज्	३५५	90	एड्क	990	8
	उर्वरा	999	8	ऊरीकृत	364	906	ऋध	386	908	एण	990	90
	उर्वशी	22	42	क र	२२७	७३	ऋद ऋदि	३०९	23	एत	42	90
	उर्वी	990		ऊरुज	३०२	. 9	ऋभु	966	997	एतर्हि	888	२३
			3	ऊरुपर्वन्	२२७	७२	ऋभुक्षिन्	90	. 88	एघ	932	9.5
	उलप	930		ऊर्ज	89	96	ऋष्य	. 90	90	एधस्	933	93
	उल्ल क	964	94	ऊर्जखल	263	७५		1 69	9	एधित	३७४	७६
	उल्लबल	३१०	34	ऊर्जस्वन्	269	७५		986	998	एनस्	५१	२३
	उल्लब्ब	980	38			The state of	ऋषभ	1333	.49	एरण्ड	984	49
	उल्लिपन्	99	96	ऊर्णनाम	989	93		(366	49	एला	955	976
	उल्का	४५१	6	ऊर्णा	४०५	40	ऋषि	२६३	. 83	एलापणी.	904	380
	उल्मुक	392	३०	ऊर्णायु	(३२७	७६	ऋष्यप्रोक्त	1 946	60	एलावालुक	955	939
	उ ह्याच	229	40		)३३७	900	1,1,18	(144	909		884	340
	उ ह्योच	२४३	920	ऊ र्ध्वक	500	4		T.		एवम्	885	92
	उह्रोल	94	६	अ ध्वजानु	290	80	एक	ब्रिंग्ड्	८३		880	94
		.298	36	अर्ध्व ज्ञ	२१७	४७		1366	95		880	98
	उल्ब		L' STORE	ऊर्मि	38	4	एकक	३७६	८२	एषणिका	386	३२
	उल्बण	३७६	69	ऊर्मिका	२३९	900	एकगुरु	२५४	93	एपिका	386	33
	उशनस्	36	. २५	ऊर्मिमत्	३७२	9	एकतान	३७५	७९		षे	
TO NOT	उशीर	968	1 968	ऊष	999	8	एकताल	३७२	3	ऐकागारिक	384	२४
	उषणा	959	. 90	ऊषण	. ३१४	36	एकदन्त	96	३८	ऐङ्गद	138	96
	उषर्बुध	२२	48	ऊषर	999	4	एकदा	888	२२		२८	68
	उषस्	88	र	। ऊषवत्	999	. 4	एकधुर्	358	64	े ऐप	968	6
												The second secon

शब्दः	पृष्टम्	श्लोक	ः शब्दः	पृष्ठम्	छोक	ः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोव	: शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	968		८ औष्ट्रक	३२७	91	• कटाक्ष	२३५	9		984	40
ऐतिह्य	248			क		कटाह	४५६	3	१ कदर्थ	३६५	86
ऐन्द्रियक	३७५			३९७	•	९ कटि	२२७	וט	कदली -	5988	993
ऐरावण	२०	3 9	इं कंस	393	३२	कटिप्रोध	२२८	U	)	1969	8
	1 30	89	कंसाराति	9	२९	कटी	869	30	कदाचित्	888	8
ऐरावत	39		ककुद	४१३	93		1 40	٩	कदुष्ण	83	34
	[383	30	ककुद्मती	270	४४	कड	1 940	64	4 इ	€ 9	98
ऐरावती	35	9	1.2.7	30	9		1803	३५	कद्वद	३६२	३७
ऐलेय	968	929	TENT	5 03	u		960	948	कनक	333	88.
ऐश्वर्य	9 4	3 6	ककुभ	1 388	४५	कड़रोहिण	ी १५७	64	कनकाध्यक्ष	२६८	9
ऐषमस्	886	२०	कक्कोलक	२४७	930	कद्फल	982	80	कनकालुका	२७६	\$3
	ओ		कक्खट	३७४	७६	कङ्ग	980	48	कनकाह्य	944	७७
ओक्स्	836	२३३	कक्ष	1338	७९	कठिजर	944	७९	कनिष्ठ	5 २१६	४३
ओघ	80	9		(४३५	२१९	कठिन	३७४	७६		(808	89
जाव	209	३९ २७	कक्ष्या	1 309	४२	कठिलक	960	948	कनिष्ठा	२३१	८२
ओङ्कार	EN	8	TE.	(858	946	कठोर	३७४	७६	कनीनिका	२३५	93
ओजस्	838	२३३	कङ्क कङ्कटक	993	9 €	कडङ्गर	308	२२	कनीयस्	{ 300	63
ओड्पुष्प	948	७६	कड़ ण	२८६	48	कडम्ब	398	34		1838	२३५
ओतु	966	Ę	कङ्कातिका	280	906	कडार	६१	96	कन्था	४५२	. 9
ओदन	398	86	कङ्काल कङ्काल	288	939	कृण	१३६९	63	कन्द	5969	940
ओम्	४४६	93	कङ्ख	२२५	59		(804	४६		. (868	३५
ओष	३८९	9	नग्र कच	306	20	कणप	४५५	२०	कन्दर	926	. 6
ओपधी	933	Ę	कचर	२३६	94	कणां	5969	. 38	कन्दराल	185	. 83
ओषधीश	₹8	98	कचित्	३६८ ४४७	44		(398	3 €	कंदर्प	92	२५
ओष्ठ	२३३	90	गामप्	993	98	कणिका	5940	44	कन्दली	968	8.
-112	औ	20	कच्छ	909	90	कणिश	(४५१	6	कन्दु	३१२	30
औक्षक	३२३	Ęo	कच्छप	900	29		३०६	29	कन्दुक	२४९	936
औचिती			कच्छपी	899	933	कण्टक	४६०	133	कंघरा	२३३	66
औचित्य	४६२	38	कच्छ	295	43	कण्टकारिक कण्टकिफल		83	कन्यकाजात	299	88
आतानपादि अतानपादि	863	३९	कच्छुर	229	46	कण्डाकपाल		§9	कन्या	२०५	6
औदनिक		२०	कच्छुरा	949	97		२३२	66	कंपर	63	30
औदरिक	३११ ३५८	26		5 80	9	कण्ठभूषा	२३८	908	कपर्द	94:	३५
औपगवक	३९६	39	कष्टुक	रिरु ।	£ 3	कण्डू	२१९	4.3	कपर्दिन्	93	32
औपियक	२७३	38	कश्रुकिन्	398		कण्ड्या	399	43	कपाट	922	.99
औपवस्त	269	38		1230		कण्ड्ररा	946		कपाल	224	. 46
औरश्रक	320	३८	कट	२७७	310	कण्डोल	390	२६	कपालभृत्	93	32
औरस	399	26		390		कण्डोलवीणा			कपि	960	3
और्वदेहिक	249			1806		कतृण	358	988	कपिकच्छु	946	20
और्व	28	३०		924	Charles and Color	कथा	६५		कपित्थ	934	29
औशीर	४२९		कटभी	(२३९	- 1000 - 100 miles	कदध्वन्	994		कपिल	ξ9	96
औषध	1908		कटंबरा	940		क्ट्म्ब	185	४२		39	8
जापथ	(396		कटम्भरा	909	24 E	क्ट्म्बक	{२०१	४० ह	त्रिका -	988	63
					9431,		(300	90!			120

					1.0						
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	खोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवही	969	90		1988	४७	कर्करेटु	993	99	कर्षू		222
कपिश	. 69	9 6	करज	रे१७२	935		1900	985	कर् कल	४३६ ७२	311
	[930	20	करज्ञक	988	४७	कर्कश	1834	२१७	कलकल	49	24
कपीतन	4 983	83		1998	२०	कर्कारु	960	944	41/4 41/4	12	90
	(988	63	करट	1803	38	कर्चूर	960	948	कलङ्क	{ ३९७	8
कपोत	993	98	acam.	बिर्दे	२	कर्चूरक	908	934	कलत्र	830	906.
कपोत्तपालि	का १२२	94	करण	1808	48	कर्ण	२३५	98	कलधीत	890	७६
कपोताङ्कि	902	938	करण्ड	848	96	कर्णजलौक		93		[393	69
कपोछ	२३४	90	करतोया	904	\$\$	कर्णधार	९७	93	कलम्ब	1398	३५
कफ	423		करपत्र	388	38	कर्णवेष्टन	२३८	903	कलभ	२७६	34
कफिन्	777	६२	करपाल	२९३	68		[3] 6	903	कलम	३०९	28
		ę.	करपालिका	२९४	99	कर्णिका	1399	94	कलम्बी	969	940
कफोणि	530	60	करभ	रि३१	69	कर्णिकार	986	Ęo	कलरव	993	98
कवन्ध	{ 300	*		[३२७	७५	कर्णारथ	२८३	93	कलल	298	36
		996	करभूषण	२४०	906	कर्णजप	३६५	80	कलविङ्क	943	96
कम्	885	२५०	करमर्दक	949	६७	कर्तरी	388	33	कलशि	950	93.
क्सट	900	२१	करम्भ	३१९	86	कर्दम	9.6	9	कलस	393	39
कमठी	903	२४	करहह	२३१	८३	कर्पट	२४२	993	कलहंस	954	२३
कमण्डलु	368	86	करवालिका	388	89	कर्पर	224	E .	कलह	246	908
कमन	३५९	38	करवीर	948	00	कर्पराल	१३७	28		(34	94
	183	3	करशाखा	538	८२	कर्परी	334	909	कला	28	9-9
कमल	1900	80	करशीकर	२७७	३७	कर्पास -	४६१	34		1839	996
	(839	988	करहाट	906	8.5	कर्पूर	286	930	कलाद	388	6
कमला	99	२७	करहाटक	988	42		(34	Ęo	कलानिधि	3.8	98
कमलासन	6	90	कराल	४३३	, २०५	कर्बुर	- 62	90	कलाप	896	925
कमलोत्तर	३३७	905	करिगर्जित	399	900		(३३३	88	कलाय	३०६	95
कसितृ	346	२३	करिणी करिन्	305	34	कर्म	३८६	9		1296	904
कम्प	८६	3.8	करिपिप्पली	२७६	38	कमेंकर	रिश्रह	94	कलि	रिष्ठश	988
कम्पन	३७४	४४		989	90		र ३५०	98	कलिका	933	95
कम्प्र	३७४	७४	करिशावक	२७६	34	कर्मकार	340	99	कलिङ्ग	5949	६७
कम्बल	{ २४३	995	करीर	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	200	कर्मक्षम	३५७	96		1983	95
	(830	988	करीप		१७३	कर्मठ	३५७	96	कलिद्रम	980	46
कम्बलिवाह		५२	कराप	३२०	. 49	कर्मण्या	3,40	36	कलिमारक	984	86
कस्वि	393	38	करणा	30	96	कर्मन्दिन्	२६२	89	कलिल	200	6.4
कम्बु	5909	23	करेटु	993	98	कर्मदृत	७७६	3	कलुप	1 49	23
	(888	933	करेण	808.	49	कर्मशील	३५७	96	181	1 96	18
कम्बुग्रीवा	२३३	66	करोटि	२२६	. ६९	कर्मश्रूर	340	96	कलेवर	225	90
कम्र	३५९	. २४	कर्क	260	84	कर्मसचिव	२६७	8	कल्क	388	98
	1.85	33	कर्कटक	900	39	कर्मार	963	940		(49	39
कर	308	20	कर्कटी	960	944	कर्मेन्द्रिय	40			49	33
	(824	958		1980	3 €	कर्ष	३३०	25	कल्प	२६२	80
arrivar.	5940	93 58	कर्कन्धु	1889	36	कर्षक	303	Ę		(२७३	२४
करक	1396	, ę	कर्करी	393	39	कर्षफल	980	46	कल्पना	२७९	४२
	61.	4		We will be a second							

शब्दः	रृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कल्पवृक्ष	29	40	काकनासिका	958	996	21277	1994	90		३०२	998
कल्पान्त	49	22	काकपक्ष	334	95	कान्तार	{४२६	907	कारिका	366	94
कल्मष	49	२३	काकपीछक	989	39	कान्तारक	963	963	कारीष	३९७	४३
कल्माष	63	90	काकमाची	909	949	कान्ति	3 6	90	कार	380	4
	1 88	. 3	काकमुद्रा	950	993	कान्द्विक	399	२८	कारुणिक	३५६	94
कल्य	1 229	40	काकली	७२	3	कान्दिशीक	1 3 4 3	४२	कारुण्य	96	96
	1858	949	काकाङ्गी	955	996	कापथ	994	98	कारोत्तर	349	४२
कल्या	48	96	काकिणी	843	3		[२०२	. 83	कार्तस्वर	333	94
कल्याण	43	'२५	काकु	ĘU	92	कापोत	1 336	909	कार्तान्तिक	२७०	98
कह्येल	94	Ę		२३४	99	कापोताञ्जन	. 334	900	कार्तिक	88	90
कवच	२८६	58	काकुद काकेन्दु	989	. \$ 6		92	५२	कार्तिकिक	89	96
	1904	938					- 63	26	कार्तिकेय	99	39
कवरी	1 235	90	काकोदुम्बरिव		६१	काम	३२२	40	कार्पास	289	999
	1395	४०	काकोदर	68	v		र ४२०	१३८	कार्पासी	956	995
कवल	३२१	48	काकोल	50	90	कामंगामिन्	268	७६	कार्म	३५७	96
	1 33	24		1988	२१	कामन	349	38	कार्मण		
कवि	[२५०	4	काक्षी	१७२	939	कामपाल	99	२३		३८७	8
कविका	२८२	88		1338	99	कामम्	889	93	कार्मुक	389	८३
कविय	४६१	३५	काच	१४७	30	कामयितृ	349	. 28	कार्षापण कार्षिक	३३१	66
कवोष्ण	४३	३५	ਕਾਰਆਈ		. 26		1308	3	कार्घ	983	88
कव्य	२५७	२४	काचस्थाली काचित	386	48	कामिनी	{895	993	ત્રાજન		
कशा	388	39		३७९	68	कामुक	349	२३		58	49
कशाई	३६४	88	काश्चन काश्चनी	333		कामुका	२०६	9	काल {	83	9
कशिपु	899	930		३१६	४१	कामुकी	२०७	9		€0	98
कशेरु	४५३	93	काश्ची	२४०	906	काम्पिल्य	900	988		830	988
कशेरका	224	ĘS	काजिक	३१५	३९	काम्बल	२८३	48	कालक	२१८	83
क र्मल	३००	909	काण्ड	४०४	85	काम्वविक	389	6	कालकण्ठक	988	२१
	1369	४७	काण्डपृष्ठ	२८७	६७	काम्बोज	260	84	कालकूट	90	90
कर्य	340	80	काण्डवत्	२८७	६९	काम्बोजी	964	936	कालखण्ड	358	66.
	1368	88	काण्डीर	२८७	६९	काम्यदान	थठ६	3	कालधर्म	३००	998
कष	386	३२	काण्डेक्षु	9 6 3	908	काय	२२६	9	कालपृष्ठ	२९१	८३
कषाय	5 40	9	कातर	३५९	२६	काय (तीर्थ)		40	कालमेशिका	949	90
જનાવ	रिश्व	१५३	कात्यायनी -	98	3 €	कायस्था			कालमेषिका	964	909
कष्ट	1 88	8		२०९	90	कारण	986	49	कालमेषी	989	98
	1803	38	कादम्ब	994	. २३	कारणा	48	२८	कालशेय	339	43
कस्तूरी	२४७	938	कादम्बरी	340	३९	कारणिक	99	3	कालसूत्र	89	2
क्हार	906	36	कादम्बिनी	३२	٤	कारण्डव	३५४	9		989	३८ .
कह	984	33	काद्रवेय	७५	8		988	३४	कालस्कन्ध	949	52
काह्य	69	२७	कानन	920	9	कारम्भा	980	48		940	98
कांस्यताल	७३	8	कानीन	299	२४		988	999	काला 🔾	954	909
काक .	988	२०	कान्त	३६७	42	कारवी {	909	१५२		३१४	३७
काकचिश्वा	969	96	कान्तलक	909	936		398 396	३७	कालागुर	२४६	920
काकतिन्दुक	989	३९।	कान्ता	२०४	The state of the	कारवेल	960	80	कालानुसार्य	900	933
1 -								948	9.07	[२४५	926

				1								
	शब्द:	-प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्-	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः
-	कालायस	३३४	96	किण	848	90	कीश	960	3	कुडङ्गक	848	90 .
	कालिका	399	94	किणिही	940	68	कीशपर्णी	946	68	कुड्य	990	8
	कालिन्दी	904	32	किण्व	३५१	४२	कु	5990	3	कुणप	३०१	996
	कालिन्दीभेव	न१११	२४	कितव	5944	७७	3	1220	580	कुणि	8909	936
	काली	95	3 €	171114	[३५१	88	कुकर	२१७	86		रिष्ण	86
	कालीयक	384	925	किंनर	{ {	99	कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ठ	३५७-	90
	कालेयक	965	909		र २९	9	कुकूल	४३२	२३०	कुण्ड	398	36
	काल्पक	908	१३५	किंन रेश	36	59	कुकुट	993	90	************	(393	३ 9
	काल्या	354	00	किम्	888	२५१	कुकुम .	999	३५ १३२	कुण्डल	२३८	
	कावचिक	२८७	६६	किमु	888	પુ	कुकुर	384	29	कुण्डलिन्	28	V
	कावेरी	904	३५				कुक्षि	228	७७	कुण्डी	२६४	४६
	काव्य	38	२५	किसुत	888 883	2	कुक्षिभरि	346	29	कुतप	349	39
	काश	963	953	01			कुङ्कम	984	923	कुतुक	८२	39
	काश्मरी	980	34	किंपचान	३६५	28	कुच	336	७७	कुतुप	393	३३
	कारमर्थ .	980	3 4	किंपुरुप	38	७१	कुचन्दन	२४७	933	कुतू	३१३	३३
	काइमीर	900	, 984	किंवदन्ती	६६		कुचर	353	३७	कुत्हल	८२	39
	कारमीरजन्म	न् १४५	928	किर	966	3	कुचात्र	229	७७	कुत्सा	६७	93
	कास्यपि	83	32	किरण	85	33	কুজ	39	२५	कुत्सित	३६७	48
	काश्यपी	990	२	किरात	388	२०	कुश्चित	३७२	. 49	कुथ	826	988
	काष्ठ	939	93	किराततिक्त	908	183	কুল	59२७	6		1209	४२
	काष्ट्रकुद्दाल	90	93	किरीट	२३८	903	3.21	(४०२	39	कुद्दाल	१९७	२२
	काष्ट्रतक्ष	389	9	किर्मीर	63	90	कुजर	र्र ७६	38	कुनटी	335	906
		1 30	9	किल	४४२	२५४		(३६९	49			
	काष्ट्रा -	1 80	99	किलास	२१९	43	कुजराशन	934	२०	कुनाशक	949	99
		808	89	किलासिन्	222	69	कुजल	३१५	३९	कुन्त	२९५	45
	काष्ठाम्बुवार्ति	हेनी ९७	99	किलिजक	390	२६	कुट	बिरट	ч	कुन्तल	536	44
	काष्टीला	966	993	A-A	(49	22		(३१२	33	837	बिश्व	७३
	कास	299	५२.	किल्बिष	रिइइ	223	कुटक	३०५	93	कुन्द	1 900	939
	कासमर्द	844	99	किशोर	२८१	४६	कुटज	940	44	कुन्दुरु	900	929
	कासर	966	8	किष्कु	386	v	कुटन्नट	ी १७३	939	कुन्दुरुकी	900	928
	कासार	903	20	किसलय	932	98	कुटिल	३७२	७१	कुपूय	३६७	48
			. 39	कीकस	२२५	50		1996	É	कुप्य	333	99
	किंशार -	४२५	963	कीचक	963	959	कुटी	1889	36	7	5 36	46
	क़िंशुक	936	29	कीनाश	४३५	294	कुटुम्बव्याप	The second second	99	कुबेर	1 39	3
	किकीदिवि	993	95	कीर	984	39	कुटुम्बिनी		Ę	कुबेरक	909	920
	किंकर	383	90	कीर्ति	Ęv	.99	कुट्टनी	२०९	.98	कुबेराक्षी	986	44
	किंकिणी	289	990		1 38	40	कुट्टिम	४६०	. 38	कुञ्ज	290	86
	किंचित्	४४५		कील	1839	990	कुद्मल	१३४	9 ६		190	Yo
	किंचुल क	909	77	कीलक	336	७३	कुठर	376	७४	कुमार	1 04	93
	किंजल्क कंजल्क	906	83		1 93	3	कुठार	398		कुमारक	934	24
	किटि	960	२	कीलाल	रिइर	200	कुठेरक	944	GUCK COM			७३
	किस्ट	२२४		कीलित	3 6 3	४२	कुडव	339		कुमारी	१९३	é
	110	190 30	A STATE OF THE PARTY OF				THE PARTY NAMED IN				The same of the sa	A LONG

14		40-						श्लोकः ।	शब्दः १	गृष्टम्	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्टम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	40.		22	५३
41-4		3	कुलीर	900	29		98		कृपीटयोनि	289	999
कुमुद	ि ३१ १०६	३७	Brost	(300		कूपक	1 90		कृमिकोशोत्थ	958	905
		93	कुल्माष	रिषद	29		२२८	The same of	कुमिन्न		926
कुमुद्वान्ध	982	80	कुल्माषामिष्		39	कूवर	368	५७	कृमिज	२४६	59
कुमुदिका	900	38	कुल्य	२२५		कूर्च	२३५	99	कृश	349	48
कुमुदिनी			कुल्या कुल्या	904	38	कूर्चशीर्ष	१७६	992	कृशानु	२२	
कुमुद्वत्	993	9	3,641	[989]	46	कूर्चिका	३१७	88	कृशानुरेतस्	93	\$3
कुमुद्रती	993	36	कुवल	1883	४२	कूर्दन	83	33	कृशािश्वन्	३४२	92
कुम्बा	२५६	96	कुवलय	905	३७	कूर्पर	२३०	60	कृषि	३०३	3
**	1380	38	कुवाद	३६२	३७	कूर्पासक	२४३	996	कृषिक	(३०३	Ę/
कुम्भ	1890	१४ १३४	कुविन्द	380	Ę	कूम	900	29		रेइ०५	93
agental profession		Ę	कुवेणी	96	95	कूल	94	v	कृषीवल	३०३	. 4/
कुम्भकार	380	20	3	1968	955			944	~~কু~~ ष्ट	308	6
कुम्भसंभव			कुश	1834	२१६	कूष्माण्डक	960	98	কৃ ষ্টি	२५१	ę
कुम्भिका	900	३८ ३८		1 42	२६	कुकण	998	92		1 3	96
कुम्भी	982		कुशल	र ३५३	Y	कुकलास	999		कृष्ण	1 80	98
कुम्भीर	909	29		[४३२	२०४	कुकवाकु	943	90		50	98
कुरङ्ग	964	6	कुशी	338	99	कुकाटिका	२३३	66		1 398	
कुरङ्गक	584	28	। कजालव	385	93	कुच्छ	1 85	8	कृष्णपाकफ		Ço
कुरण्टक	948	U	करोशय	900	80	5.00	(२६५		कृष्णफला	989	98
कुरुवक	१५३	'GV	1	1909	925	कृत	४१०	७७	कृष्णभेदी	,940	८६
कुरर .	954	२३	कुष्ठ	1 220	48	कृतपुङ्ख	२८७	६८		969	98
कुरुण्टक	948	७४		1850	38	कृतमाल	938	२४	कृष्णलोहित	६१	95
कुरुवक	948	७४	कुसीद .	३०३	8	कृतमुख	३५३	8	कुष्णवत्मन्	??	48
कुरुविन्द	962	940	कुसीदिक	३०३	4		344	90	कृष्णवृन्ता	988	44
कुरुविस्त	330	6	कुसुम	१३४	94	कृतसापि	नेक २०५	, ,	कृष्णसार	950	90
	(202		१ कुसुमाझन	1 336	903	The second second second	260	9 40	क्टि ब्बा	969	98
कुल	1240		१ कुसुमेषु	93			1 33	8 40	कृष्णिका	३०७	99.
	(989		9	[330	909	कृतान्त	1800	50	केकर	296	88
कुलक	196			1820		-	का २०१	8 1	१ केका	996	39
	(38	•	५ कुस्रति	6		ू कृतिन् •	5 24	0 9	केकिन	996	
कुलटा	२०	9	° कुस्तुम्बुर	३ ३१			र् ३५		केतकी	968	
कुलरिथ	हा ३३	£ 90	२ कुहना	75		३ कृत	३८	3 90	3	1291	
कुलपारि	व्या २०	4	७ कुहर			१ कृति	36.	8 8	केतन	(898	998
कुलश्रेष्टि	न् ३४	•	u	8		९ कृत्तिवास	ास् १	३ ३	१ केतु	801	9 60
कुलसंभ		9	्र कह	३५		- T-111	83.	४ १५		841	1 70
कुल्ही	२०	4	ु कूकुद			ुँ कृत्रिमधृ	पक २४	६ १२	Company of the Compan	30	
कुलाय	70		३७ कट	93		6	. ३७	9 &	५ केनिपात		
कुलाल	31		६ कूट	1 20		७ कृपण	3 4			२३	
কুনান <u>্</u>			02			-			८ केलि		
			5000			1			11672	6	
कुलिश			४७ कूटशाल			७ कुपाण	29		९ केवल	83	
कुली	99		९४ क्टस्थ	३७		३ कुपाणी	3.8		३ केश	२३	
कुलीन	1 30	1.9	३ कूप	90	₹ ?	६ कृपाछ	३५	SE 9	५ केशाम्बुन	गमन्१७	० १२२
A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH		AL BUILD							THE PARTY OF THE P		

शब्द:	. Organ										30
	प्रष्ठम्	श्लोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोव	ः शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	mart	श्लोकः
केशपा	शा २३६	90	कोदण्ड	399						पृष्ठम्	
केशव	1 9	96		300				२८		१ ३६५	80
केशवेश	रिश्इ	४५	कोप	60	2		The state of the s	२७	कूर	१ ३७४	999
केशिक		90	1 44 441	२०४		1 का छट्य	{ २ 99	२६ २७	केतव्य	339	69
केशिन्	२१६	४५	कोपिन्	369	3:	1.0	299		केय	339	29
केशिनी	२१६	४५	कोमल	304	4.	20	४१७	२६		5900	2
काराना	909	१२६	कोयष्टिक	999		42	३४५	995	क्रोड	१२२९	. 69
केसर	1906	* 83	कोरक		३५		1980	29	कोध	60	. २६
	विद्	२५	कोरङ्गी	933	95	44.1.41	1396	38	कोधन	369	33
केसरिन्		६५	कोरदूषक	909	934	कौशेय	289		कोशयुग	994	96
कैटभिज		9	311/4/4 40	15	95	1-3		999	कोष्ट	966	4
कैटर्थ		23	कोल	1989	9.9	ककच	93	२८	कोष्ट्रविद्या	950	93
	985	80		1960	36	71714	386	38	कोष्ट्री	954	990
कैतव	{ ३५२	30	1 ×	1 280	938	ककर	{ 948	90	कोख	994	22
कैदारक	304	88	कोलक	1 398	3 6	-		98	कैश्वदारण	90	80
कैदारिक	३०५	99	कोलदल	१७२	930	कतु	348	93	ऋम	368	90
कैदार्थ		99	कोलम्बक	४७	v	कतुध्वंसिन्	. १३	38	क्रमथ	369	90
कैरव	३०५	99	कोलवल्ली	959	90	ऋतुभुज	ų.	9	क्रि न	368	904
कैलास	908	३७	कोला	959	30	ऋथन	३००	994	क्रिनाक्ष	229	Ęo
कैवर्त	39	90	कोलाहल	७१	24	कः (न	{२९९	900	क्रिशित	३८२	96
	96	94	कोली				[890	१२३		[ES	98
कैवर्तामुस	तक १७३	१३२		980	3 &	कन्दित	64	34	為包	1 363	96
कैवल्य	40	Ę	कोविद	रप्ष	4	क्रम	२६२	80	ऋीतक	954	909
कैशिक	२३६		कोविदार	934	55		[983	89	क्रीतिकका	950	38
कैश्य	२३६	. 6 €	कोशफल	२४७	930	क्रमुक	1987	89		294	38
कोक	5969	G	कोशातकी	396	6		(964	958	ऋवि(ब)	४३४	293
	2994	23		(200	३७	क्रमेलक	३२७	७५	हेश ं	398	79
कोकनद	5 69	92	कोष	333	89	कयविक्रयिक	क ३२८	. 00	ह्रोम	2.90	64
	1 906	४२		(836	२२१	क्रयिक	३२८	- 1	क्षण .	109	38
कोकनदच्य	छवि ६१	771	कोष्ठ	-803	80	ंकय्य				306	6
कोकिल	.988	10	कोष्ण	४३	३५	कव्य	३२९	C. 700 21 195	कणन	9	२४
कोकिलाक्ष	955		कौकुटिक	३९९	90		२२३	६३	कथित	३८१	94
कोटर	932	93	कौक्षेयक	२९३	63	कव्याद	२५		काण	99	28
कोटवी	206	90	कैं।टतक्ष	३४१	9	कव्याद् सर्वार	२५	49		(80	99
		68	कौटिक	383	98	कायिक	३२८	v9 8	भ्रण .	65	36
कोटि	२९९	60	कोणप	२५	49	क्रिमि	999	93		४०५	४७
	1 803		कौतुक	د ۶	39	किया	{ 	7 8	सणदा	88	8
कोटिवर्षा	Terrescond Compa	922	कोत्हरु	८२		~~General~~	(४२४	140	, णन		998
			कौद्रवीण	३०४	39	कियावत्	340	16 8	नुणप्रभा	32	3
कोटिश	३०५		काद्रपाण कौन्तिक			कीडा	188	44	त्तज	223	
कोट्टार	848			366	00		(68	1,1	तत्रत		£8.
कोठ	230		कौन्ती	958	1	कुष	994	44		788	48
कोण	्र ७३		कौपीन	890		कुध	60	२६ ह	सत्तृ .	३३९	५९
	(२९५	९३।३	कौमुदी	३५	95	कुष	24	३५		147	६३
200	59			- I many			The second			Market Street	

31

	10											
	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् ।	छोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
1	क्षत्रिय				१३६५	86	क्ष्वेडा	1 399	900	खल	३६५	80
	क्षत्रिया	२६७	98	क्षद्र	820	900		1808	४३	खलपू	३५७	90
	क्षत्रयी	306	94	क्षुद्रघण्टिका		990	क्ष्वेडित	860	38	खिली	३९६	83
	क्षत्रियाणी	२०८	98	श्रद्रशङ्ख	909	. 33		ख		खलीन	२८२	88
	क्षपा	88	8	SA LIG	1940	98		(38	9	खलु	४४२	२५५
	क्षपाकर	38	94	क्षद्रा	820	900	ख	1800	96	खल्या	388	४२
	क्षम	829	983	श्रुद्राण्डमत्स्				(840	२२ ३२	खात 🔻	903	२७
	क्षमा	829	983		900	99	खग	1996	26	खादित	364	990
	क्षमितृ	359	39	क्षुध्	३२१	48	a.	1800	99	खारी	339	66
	क्षमिन्	359	39	क्षुधाभिजन		98	खगेश्वर	13	. 29	खारीक	308	90
	क्षन्तृ	359	39				खजाका	393	38	खारीवाप	308	90
		1 49	22	क्षुधित	३५८	२०	खड	. 396	88	खिल	992	ч
		298	49	श्चप	930	2	खडान	993	94		1902	930
	क्षय	1366	v	क्षुमा	305	२०	खन्नरीट	983	94	खुर	1262	88
		1855	984	धुर	१९३	908	खट	848	90	खुरणस्	२१७	80
	क्षव	{२99	43	क्षरक	983	80	खट्वा	289	936	खुरणस	२१७	४७
		(३०७	98	अरम	४५५	२०	4411	1966	8	खेट	३६७	48
	क्षवधु	२१९	43	धुरिन्	३४१	90	खङ्ग	रि९३	68	खेय	908	38
	क्षान्त	३८१	90	31.7			खितन्	966	8	खेला	83	33
	क्षान्ति	60	58		1383	, 96	खण्ड	34	98	खोड	296	88
	क्षार	इंडेर	99	क्षुत्रक	388	६१	खण्डपरशु	93	३१	ख्यात	369	9
	क्षारक	933	9 =		(366	90	खण्डविका	१ ३१७	४३	ख्यातगईण	360	93
	क्षारमृतिका		8	क्षेत्र	1308	99	खण्डिक	३०६	98	ख्याति	369	9
	क्षारित	358	8.5	QI 7	1850	960	खदिर	984	88	.,		
	क्षिति	\$ 990	3	क्षेत्रज्ञ	1 48	39	खदिरा	१७इ	989	8/1/	ग.	
	क्षिपणी	(808	00		1800	33	खद्योत	990	२८	गगन	39	9
	क्षिपा	39°	93	क्षेत्राजीव	३०३	Ę	खनि	१२६	৬	गङ्गा	908	३१
	क्षिप्त	306	99	क्षेपण	३९०	99	खनित्र	३०५	93	गङ्गाधर	93	38
	क्षिप्रु			क्षेपिष्ठ	३८५	999	खपुर	964	9.88	गज	२७६	38
	क्षिप्र	३६० २७	₹°	क्षेम	र्व १७२	२६ १२८	खर	{ & \$	34	गजता	२७६	38
	क्षिया	366	६४ ७	वाष	1860	38		{३२७	७७	गजबन्धनी	२७९	४३
	14141	1 93	8	क्षैत्र	304		खरणस्	२१७	४६	गजभक्षा	900	923
	क्षीर	320	49	क्षोणी	990	3	खरणस	290	४६	गजानन	98	36
		826	963	क्षोद	२९७	99	खरपुष्पा	904	938	गज्ञा	999	6
	क्षीरविकृति	३१७	88	क्षोदिष्ट	364	. 999	खरमजरी	946	८९	गडक	99	90
	क्षीरविदारी		990	क्षोम	920	92	खरा	949	६९	गडु	848	96
	क्षीरशुक्रा	9 64	990	साद	336	900	खराश्वा	966	999	गडुल	२१७	
	क्षीरावीं	२६२	900	क्षीम	289	993	खर्जू	298	५३	.8		86
	क्षीरिका	988	84	क्णुत	३७९	39	खर्जूरी	908	900	गण	२०१	80
	क्षीरोद	53	3	क्षा	990	15	खर्जूर	968	900		804	८१ ४६
	क्षीय	349				9		\$ \$ \$ \$ \$	98	गणक	२७०	98
Y	क्षव	339	43	क्ष्माभृत्	११३ २६७	9	खर्व	{ २१७ ३७२	४६	गणदेवता	Ę	90
	ध त	399		क्वेड	90		खर्वट	860	33		300	68
73.									The same of the same			40

	1				। ज्यागुन	ामाणक <u>ी</u>					36
शब्द:	प्रथम्	श्लोक	शब्दः	Dun	saler.	-	·				
गणरात्र	४५			प्रष्टम्		शब्दः	पृष्टम्	श्चोक	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरूप	948	60		२४७	939	गलकम्ब		43	गिरिका	999	93
गणहासक	907	926			१०२	गल्नित	हा ३१२	३२	गिरिज	ब्रिय	900
गणाधिप	95	36	The same of the sa	900	923	गलित	३८३	908	1.117.91	ी ३३६	908
	42		गन्धोत्तमा	340	36	गलोद्देश	२८१	38	The state of the s	त १५०	६५
ग णिका	{ १५२ २०९	99	गन्धोली	99.0	२७	गल्या	३९७	४२	गिरिश	93	39
गणिकारिक			गभस्ति	४२	33	गवय	990	99	गिरीश	93	39
गणित	309	६६ ६४	गभीर	98	94	गवल	३३५	900	गिलित	३८५	990
गणेय	३७०		गम	२९६		गवाक्ष	999	9	र्गात	७१	२६
	1 २३४	48 80	गसन	२९६	94	गवार्क्षा	969	१५६	गीर्	६२	9
गण्ड	र २७७	३७	गम्भारी	980	३५	गवीश्वर	३२२	46		३८५	990
राण्डक	966	8	गम्भीर	96	94	गवेधु	340	२५	गीर्णि	360	99
गण्डकारी	905	989	गम्य	360		गवेधुका	३१०	२५	गीर्पति	.३९	48
गण्डशैल -	925	Ę	गरल	90	9	गवेषणा	२६०	३२	गीर्वाण	4	9
गण्डाली			गरिष्ठ	३८६	993		३८४	904	गुग्गुल	980	3.8
	962	949	गरी	949	44	गब्य	३२०	40	गुच्छ	305	29
गण्डीर	969	940	गरुङ	93	38	गव्या	३२३	६०	गुझा	959	96
गण्ड्रपद	909	33	गरुडध्वज	9	98	गव्यूति	994	90	गुड गुडपुष्प	80%	४२
गण्ड्रपदी	903	२४	गरुडाम्रज	४२	33	गहन	११२७	٩	गुडफल	१३७	२७
गण्डूषा	४५२	90	गस्त्	200	3 4		रे ३७७	८५	गुडा	१३७ १६४	26
गतनासिक	२१७.	86		93	38	गहर	१२६ ४२८	963	गुह्ची	944	१०५ ८२
गद	296	49	गरुत्मत् <	986	38		S 333	164	35,11	1 48	39
गद्य	४५९	39	गर्गरी	800	4:	गाङ्गय	1 858	944		288	99
गन्त्री	२८३	42	गगरा	३२७	80	गाङ्गेरकी	946	990	गुण	1 399	26
गन्ध	40	v	गर्जित }	३२ २७इ	36	गाड	२७	5,6		₹8€	२७
गन्धक	336	902	गर्त	20	3 4	गाणिक्य	290	° 22		(804	४७
गन्धकुटी	900		गर्दभ	३२७		गाण्डिव	240	83	गुणवृक्ष् क गुणित	80	93
गन्धन	४१६	001-	गर्दभाण्ड	983		गाण्डीव	290	83	गुण्डित	३७८	22
गन्धनाकुली	950	998				****	] २२६	00	गुत्स	३७९	29
गन्धफली {	980 940	14	गर्धन	३५८		गात्र	1300	80	गुत्सक	२३९	904
11.4.101	940		गर्भ -	२१४ ४२०	१३५	गात्रानुहेप	न २४८	933	गुत्सार्ध	१३३ २३९	95
मन्धमाद्न	938	. 3	गर्भक	286	934	गान	७१	२६	गुद	770	७३
गन्धमूली	960	CONTRACTOR STATE	गर्भागार	998	6	गान्धार	७१	9	गुन्द	963	953
गन्धरस	३३६	0 - 14	गर्भाशय	२१४		गायत्री	{ १४५ १५६	88		1 380	44
(	Ę		પ્રમાસ પશ્ચિમ પશ્ચિમ	290	THE PARTY OF			२२	गुन्द्रा	1962	94.
	२२	42			1	गास्त्मत	३३२	83			69
गन्धर्व {	990 260		गर्भोपघाति नी		49	गार्भिण	२१०	२२	गुप्त	३०६	908
			गर्भत्	968	पहल :	गाईपत्य	२५६	38	गुप्ति	808	४४
	४१९		ार्च [/]	24	22 :		938	33	गुरण	390	99
गन्धर्वहस्तक			ाईण र्स	३८०		गिर्	360	9		1 38	28
गन्धवह	24		ार्ध्य गर्ध्यवादिन्	३६७	48	गिरि	9 २३	9	गुरु	२५२	•
गन्धवहा	233			365	३७	The state of the s	] ३९०	99	-00-0		965
गन्धवाह	२५	६२।३	143	२३२	66.1	गेरिकर्णी	963	908	गुर्विणी	२१०	33

							771117	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्द:	पृष्टम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्		शब्दः	प्रथम्			5 49	२०
गुल्फ	२२७	७२		३२२		गोमत्	355	५८ ।	पस्त	1-364	999
	(930	9	गो	358	2010	गोमय	320	4		84	9
गुल्म	२२४	६६		809		गोमायु	966		प्रह '	366	6
300	1 390	69	गोकण्टक	989	99	गोमिन्	322	٧٤		(838	२३६
	(889	982	गोकर्ण -	990	90	गोरस	३२ १ २२४	EN	प्रहणीरुज्	२२०	44
गुल्मिनी	930	9		रि३ १	८३	गोर्द	834	20	ग्रहपति	. 80	३०
गुवाक	964	968	गोकर्णा	940	83	गोल गोलक	298	36		1933	98.
गुह	90	३ ९	गोकुल	३२२	46	गोला	336	906	ग्राम	रि४२१	989
गुहा	928	93	गोक्षरक	959	99	गोलीड	983	39	त्रामणी	४०५	89
गुह्य	४२३	948	गोचर	90	998	Allone	(952	902	त्रामतक्ष	३४१	9 -
गुह्यक	Ę	99	गोजिहा	958		गोलोर्मा	4 963	and the second second	त्रामता	390	85
गुह्यकेश्वर	26	50	गोडुम्बा	969	१५६		1 338		त्रामार्थान	389	9
	३७८	68	गोण्ड	४५४	96	गोवन्दनी		44	ग्रामन्त	923	२०
गृह			-3-	1923	7	गोविन्द	1 6	99	त्रामीणा	980	88
गूढपाद्	८९ २७०	93	गोत्र	४२८	960	गायन्द	र ४१२	९१	ग्राम्य	59	98
गूडपुरुष			गोत्रभिद्	90	४२	गोविष्	340	40		२६६	
गृथ	२२५	 	te e	(990	3	गोशाल	४६२		ग्राम्यधर्म		
गून	३८१	986		३२३	Ęo	गोर्शार्प	२४७	939		928	
गृजन	300		मोनाम	३०५	98	गोष्ठ	998	93	प्रावन्	1894	
गृध	३५८	२ २	मोजन	322	40	गोष्टी	३५५				
गुप्र	१९५ १९५		1	३२२	40	गोष्पद	४१३	88	प्रास	. 32	
गृध्रसी गृष्टि	906	The said of	1_	299	68	गोसंख्य	322	40	प्राह	1909	
. કાટ	(990		12-0	959	999	गोस्तन	236	904	गारिक	ी ३८० १३५	
गृह	990		गोधि	२३४	97	गोस्तनी	. 9 6 8	900	प्राहिन् प्रीवा	44:	
गृहगोधि			130-	909	२ २	ं गोस्थान	क ११४	93	त्रापा ग्रीष्म	40	
गृहपति	300		1	ाज १८९	Ę	गौतम		94	, श्राप्स , ध्रेवेयक		
गृह्याछ	360			३०७	90		969	, 6		361	
गृहस्थूण			2-4	१७३	१३२	गौधेय	969	4	1लस		
			गोतस	66	. 1		969		166	\$4.	
गृहा	88			[340		9	ر بره	93	ग्लान	22	
गृहागम			१ गोप	4 3 2 3	41		1 4.			33	
गृहाराम				(899			1850			3	४ १४
गृहावय			रे गोपति	३२३			∫ 9			घ	
गृहिन्	२५		रे गोपरस	336		8	(२०	1 m	घर	{ 39	
गृहीतृ	3 €		.७ गोपानसी				99			ी २९	
गृह्यक	{ २ ०	3 8	३ गोपायित			The second second	३७			२९	
			६ गोपाल	३२२			96		The same of the sa	२९	
गेन्दुक	२४			956		ANI	. 33			३४	
गेह	99		8	(93			३७	5	the latest terminal to the latest terminal termi	2 84	
गैरिक	9 2		४ गोपुर	3903					The same of the last trans		
गैरेय	1 33		२ गोगम	(830			1 98		AND REAL PROPERTY AND ADDRESS OF THE PARTY AND		
गुरुय	33	4 70	४ गोप्यक	383	1 9	ु । आन्थल	1 94	8 00	। घण्टारवा	96	8 900

					, 113 !!						
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दं :	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः
	133	v	चकोरक	988	34	चतुरानन	6	95	चराचर	३७३	७४
	७३	8		1984	22	चतुर्भद्र	२६६	46	चरिष्णु	३७३	७४
घन	1388	99	चक्र .	२८४	५६.	चतुर्भुज	9.	. 40	चह	२५७	23
	307	66	A 10 3 2 5 5 1	268	96	चतुर्वर्ग	२६६	40	चर्चरी	४५२	90
	(895	999		(४२८	965.	चतुष्पथ	994	90	33	(५६	3
घनरस	93	ч	चककारक	१७२	938	चतुर्हायणी	३२५	६८	चचा	588	922
घनसार	280	939	चक्रपाणि	9	२०	चत्वर	११२०	93	चमेकषा	१७६	983
घनाघन	४१६	990	चक्रमर्देक	900	986		१२५६	96	चर्मकार	३४१	9
घर्म	82		चक्रयान	२८३	49	चन	888	3		1266	86
घस्पर	३५८	33	चक्रला	963	960	चन्द्न	780	939	चर्मन्	1288	90
घस	440	3	चक्रवतिन्	२६७	२	चन्द्र	्रिष	93	चर्मप्रभेदिका	३४९	38
घाटा	233	22	चक्रवर्तिनी	909	943	чч	1886	963	चमें प्रसेविका		33
घाण्टिक	386	90	चकवाक	984	22	चन्द्रक	996	39	पन्यवापका		86
घात	300	994	। यग्रापामा	1 39	4	चन्द्रभागा	904	38	चर्मिन्	\988 \266	७१
	[३६५	80	चक्रवाल	1928	4	चन्द्रमस्	38	93	चर्या	240	34
घातुक	340	२८	चकाङ्ग	988	23	चन्द्रवाला	900	934	चर्वित		990
घास	964	950	चकाङ्गी	940	८६	चन्द्रशेखर		३०	चर्षणी	३८५	
घुटिका	220	७२	चकीन्	69	ی	(चन्द्रसंज्ञ-		930		200	१० ४४
घुण	848	96	20Q			चन्द्रहास	293	69	चल	३७४	
घूर्णित	369	33	चक्रीवत्	३२७	७७	चन्द्रिका	34	95	चलदल	934	. 20
	( )	96	चक्षःश्रवस्	69	v	41.44.11	7 30	ĘŊ	चलन	308	80
घृणा	1 394	32	चक्षुष् .	२३५	83	चपल	334	39	चलाचल	३७४	80
	1804	49	चक्षुष्या	336	903		रिवेदेश	86	चलित	१२९६	96
घृणि	४२	. 33	चश्रल	३७४	७६	1.	१३२	9	نمذا	1300	60
na'	1329	42	चञ्चला	32	9	चपला	1989	98	चविक	959	96
घृत	रि४१०	७६	नग	1984	49	चपेट	२३२	83		959	96
वृ ष्टि	960	२	चश्च	1 300	3 €	चमर	990	90	चषक	३५१	43
घोटक	260	४३	चटक	993	96	चमरिक	934	22	चषाल	२५६	96
घोणा	२३३	68	चटका	993	96	चमस	४६१	34	चाकिक	२९६	90
घोणिन्	960	२	चटकाशिर	H 336	990	चमसी	. 843	90		904	980
घोण्टा	5 989	३७	चणक	3019	96		1268	96	चाटकैर	993	96
વાષ્ટા	1989	968	चण्ड	३६१	33	चमू	1290	69	चाण्डाल	388	२०
घोर	96	२०	चण्डा	902		चमूरु	969	9	चाण्डालिक	38£ 1	39
घोष	923	२०	चण्डात	948		चम्पक	989	६३	चातक	993	90
घोषक	946	990	चण्डातक	२४३	998	===	5990	3	चातुर्वर्ण्य	२५०	2
घोषणा	Ęv	92	4-91(14)	Section 1	8	चय	1309	80			
	1 233	68		}\$&& {\$&o		चर	1200	93	A Company of the Comp	२९१	८३
घ्राण	1 ३७९	९०		•			(३७३	७४	A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH	२७५	
ब्राणत र्पण		99	चण्डालवल्ल			चरक	४६०	A STATE OF THE STA		333	
घ्रात	३७९	90	चण्डिका	9 8		I Company	२२६		नाम्परा	1988	
L	च		चतुःशाल	996						(940	
	1880	२४१		388		The state of the s	३७६		711	300	93
च	1888	دم	। चतुरङ्गल	१३६	२३	चिरमक्ष्मा	सत् १२४	9		रि३९१	98

44										75U	श्लोकः
	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः .	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	601	
शब्दः	254				90	चैत्र	86	94	छिद्रित	३८२	99
चारटी		386	चिरिक्षय ~~२००~~	३५७	9	चैत्रस्थ	२८	00	ন্তিম	३८३	903
चारण	३४२	93	चिरण्टी	२०६	UU	चैत्रिक	86	94	छिन्नरहा	१५६	८२
चार	360	५२	चिरंतन	३७४	9		1908	938	छुरिका	२९५	99
चार्चिक्य	इ. ४.इ	922	चिरप्रसूता	३२५	9	चोच	1849	30	छेक	२०३	83
चामेण	390	४३	चिररात्राय	४४३	9	चोरपुष्पी	909	924	छेदन	366	6
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	883	9	चोल	283	996		ज.	
चाप	993	95	चिराय	४४३		चौर	384	28		(992	Ę
चिकित्सक	२२१	40	चिरिवित्व	188	४७	चौरिका	386	28	जगत्	1890	60
चिकित्सा	२१८	40	चिलिचिम	99	96	चौर्य	384	२५		992	Ę
चिकुर	{ ३६४	94	चिह्न	888	29		363	908	जगती	808	09
		४६		(229	Ęo	च्युत			जगत्त्राण	24	६ २
चिक्कण	396	४६	चिह	३५	90		छ		जगर	२८६	68
चिक्स	४६१	३५	चीन	969	9	छगलक	३२७	७६	जगल	349	89
चिद्या	. १४३	8.5	चीर	४५९	39	छगलान्त्री	908	१३७		३८५	999
चित्	{ 44	9	चीरी	990	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	323	44
	(RRR	3	चीरका	990			1943	904	जगिध		
चिता	509	990	चीवर	४५९	39	छत्रा	1964	950	जघन	२२८	٧٧
चिति	309	990		१९७६	989		(३१५	३७	जघनेफला	988	69
चित्त	44	३१	चुक	348	३५	छत्राकी	950	994	जघन्य	1306	69
चित्तविभ्रग	1 60	२६		(४५५	२०	छद	(१३२	98		(४२४	. 949
चित्तसमुद्र	ाति ७९	२२	चुिकका	954	980		1300	36	जघन्यज	र २१६	४३
चित्ताभोग		२	चुल	229	Ę.o	छदन	933	. 48		र ३३९	9
चिला	3.9	990	चुछी	399	79	छदिस्	929	98	जङ्गम	३७३	68
	(६२	90	चूचुक	256	७७	छचन्	63	३०	जङ्गमेतर	३७३	७३
<u></u>	90	98		1996	39	छन्द	1 ३९२	२०	जङ्घा	220	, ७२
चित्र	1946	60	च्डा	[२३६	90		[४५२	66	जङ्घाकरिक	366	७३
	(830	906	चूडामणि	२३८	902	छन्दस्	१ २५ ६	33	जङ्गाल	366	७३
	1984	49	चूडाला	963	950		J 830	२३२		(939	99
चित्रक	न १५६	.60	चत	939	33	ন্তন	{२३७	33	जटा		
	(984			(286	938		रि३८१			र १३७	86
चित्रकर	389	v		1290	99	छल	255		जटामांसी	908	938
चित्रकृत्			The second named and other	२३६	. 98	छवि	. ₹ ₹	94	जिल्ल	938	32
चित्रतण्ड			जिं च	४५२		Children and the second	1 83	38	जटिला	908	938
चित्रपर्ण	ि १६०		चलिका	200		=2177	३२७	७६	MISON		७५०
	١ ٩:	4 4		181		1	१२७	७६	जडर	१२९ ४३०	968
चित्रमाः							1 398	88			
	[890		Children and the Control of the Cont	४४६			रि३८३	903	जड	{ ३६ २६२	99
	वण्डिज ३९			986		1817	२५३	99	जडा	The state of the s	
चित्रशिर	व्रण्डिन् ४०			५७		1 FATTER TO	369		101	946	35
चित्रा	1940	: 61	The state of the s	44		1				296	
	1969		The second second second	44		the state of the s	२५२			२४५	
चिन्ता	69		ਚਲ	{383			858		जतुक	398	Ro
चिपिटक			9	रिष्ठ३२			३८३	903	जतुका	988	34
चिष्टुक	१३४	1 9	¹ बैख	998	(	े छिद्र	68	3	जतुकृत्	909	

जत्का १७९ १५३ जयन्ती १५० ६५ जातरूप ३३३ ९५ जीर्ण १२८९ जम १२९ ७८ जया १५० ६५ जातवेदस् २२ ५३ जीर्ण १२१६ जम १२८ ७४ जातापत्या २०८ १६ जीर्णवस्त्र २४२ १ जम १४४ १९ जरण ३१४ ७६ जाति १५५ ७२ जीव १२९ १ जाति १५४ ३० जरत् २१६ ४२ जातिकोश २४७ १३२ जीवंजीव १९९	कः ९ १५ २४ १९ ४४ ३५ ३५ ३५ ४२
जन्न २२९ ७८ जया १५० ६५ जातचेदस् २२ ५३ जीण १२१६ जनक २१२ २८ जस्य २२८ ७४ जातापत्या २०८ १६ जीणवस्त्र २४२ १ जनंगम ३४४ १९ जरठ ३७४ ७६ जाति १५३ ७२ जीव १३०२ १ जनन १५४ ३० जरत् २१६ ४२ जातीकोश २४७ १३२ जीवक १९४३ अस्ति उरहे १	४२ १५ २४ १९ ४४ ४२ ३५ ३
जनक २१२ २८ जस्य २२८ ७४ जातापत्या २०८ १६ जीणंबस्त २४२ १ जनंगम ३४४ १९ जरठ ३७४ ७६ जाति १५५ ३१ जीव १२९ अरण ३१४ ३६ जाति १५३ ७२ १४०८ ६८ जरत् २१६ ४२ जातीकोश २४७ १३२ जीवंजीव १९९	94 28 99 88 88 24 24 9
जनंगम ३४४ १९ जरठ ३७४ ७६ जाति १५५ ३१ जीव १३९ अ जनता ३९७ ४२ जरण ३१४ ३६ जाति १५३ ७२ जनन १५४ ३० जरत् २१६ ४२ जातीकोश २४७ १३२ जीवंजीव १९९	99 88 82 34 3 9
जनता ३९७ ४२ जरण ३१४ ३६ जाति १५३ ७२ जात १३०२ १ जरत् २१६ ४२ जातीकोश २४७ १३२ जीवंजीव १९९	४४ ४२ ३५ ३
जनन { ५४ ३० जरत् २१६ ४२ जातीकोश २४७ १३२ जीवंजीव १९९	४२ ३५ ३ १
्रिप् १ जरदूव ३२३ ६१ जातीकोश २४७ १३२ (१७६) जनमी २०२ ० जातीकल २४७ १३२ जीवंजीव १९९	३५ ३ १
जननी २०० वर्ग रेपे जातीफल २४७ १३२ जीवजीव १९९	3 9
	9
जनपट १९३	
जनगिनी २०२ २० रिंग जातीक्ष ३२३ ६१	34
जान २२७ ७२ जीवना १७३	82
जनार्दन ९ १९ जलजन्त १०० २० जावाल ३४२ ११ जीवरीया	20
जनाश्चय ११९ ९ जलघर ३२ ७ जामातृ २१३ ३२ जागात्त्र्य १००६	63
जिल ५४ ३० जलनिधि ९२ २ जाम ४२१ १४२ जीवन्तिका रिपट	4
(१७९ १५२ जलनिर्गम ९५ ७ जाम्बव १३४ १९ जीवन्ती १७३	89
जना रि०६ ९ जलनीली १०७ ३८ जाम्बूनद ३३३ ९५ जीवा १७६	४२
जागह ३५७ १३७	120
जन्तु ५५ ३० जना ३३ ७ जाया २०४ ६ जीवान्तक ३४२	98
जन्तुफल १३५ २२ जावापन १५५ जावाजीव ३४२ १२ जीविका ३०२	9
जन्मन् ५४ ३० निर्माणि १०३ ३३ जीवितकाल ३०२	1२०
जात्मम् ५५ ६० ६७	93
रिद्द ५८ वार्यार १९४ रेप जुङ्ग १९४	१३७
जन्य र९८ १०३ जलाशय र १८४ १६४ जाल र १८ १६ जह २५८	२५
(४१४ १५) ज्योन्याम १६ १० (०१) जति ३९६	36
जन्यु ५५ ३० वर्षा १०० ३३ जालक १२२ १६ जिति ३९६	36
जप र६४ ४८ जिल्ला १०१ ३३ जालिक १४६ १४ जुम्म ८५	३५
अन्तिया द्राव देव अस्ति अस्ति । विस्ति विस्ति ८५	३५
जम्बाल रेर रे जिल्ला ३८४ १०७ जल्म ३८७ १७ चेन २८९	७४
जम्बीर रिंदे १६ (३६ ६४ जिन्नम ३५८ २०	UU
विशे १८८ ७३ जिल्ली १५९ ९० जमन ३२२	५६
पश्च १२० ११ (३८१ ४५ जिल्बर ३८९ ५५ जय २८८	98
जम्बुक रेड ३ जवन २८८ ७३ जिन ७ १३ जैत्र २८९	80
जारत १३४ १९ (३९६ ३० ११० ४२)	98
जम्बू १२४ १९ जविनका २४४ १२० जिंध्यु (२८९ ७७) जैवातृक (३५४ ३९८	99
जम्म १३६ २४ जवा १५४ ७६ जिला १३७२ ७१	925
जरमधेदित १७ ४३ जहुतनया १०४ ३१ थिल हे ४२१ १४१ जोवम ४४२	249
नगान १३६ २४ जागरा ३९२ १९ जिह्मग ८९ ८	4
नामी १३६ २४ जागारत १२१ १९ जिह्ना २१४ ९१	9,6
१९५० ६६ जागलक २५१ र जान २५६ ४२	96
जय ३०० ११० जानवा २३१ १३	9
विष्य १२ जाहित २८८ ७३ । ४१७ ५८ जातिस्वान्त २७०	94
जयन ३९० १९	38
जयन्त १९ ४६ जात ५५ ३१ जारक ३१४ ३६ ज्ञात २१३	-

										evel er	श्लोकः	
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्		
ज्ञातृ	360	30		ड		तनुत्र	२८६	68		180	३०	
इातेय	293	34	डम्र	399	98	तनू	२२६	७१	तरणि	98	9°	
	40	Ę	डमरु	७४	c	तन्कृत	.३८२	93		१ ९७	99	
भा न			डयन	२८३	42	तनूनपात्	22	43	तरपण्य		902	
ज्ञानिन्	२७०	98	डहु	986	Ęo		(200	. 3 €	तरछ	१३८	७५	
ज्या	5990	24	डिण्डि म	80	6	तनूरुह	{२३७	99		1308		
	(393	68	डिम्ब	399	98	तन्तु	380	26	तरला	320	40	
ज्याघातवार ज्यानि				1200	36	तन्तुभ	300	90	तरस्	१९६	903	
ज्याम	369	9	डिम्भ	1830	938	" "	(999	93		Control of the Control	७३	
ज्यायस्	१९ १४३९	४३ २३५	डिम्भा	294	89	तन्तुवाय	380	•	तरस	223		
			हुण्डुभ	66	4	तन्तुसंतत	363	909	तरिखन्	896	७३ १२८	
ज्येष्ट-	808	89	99.	ढ		तन्त्र	४२९	964	तरि	98	90	
তথ্যমূ	88	95	ढका	. ७३	Ę	तम्त्रक	289	993	तर	926	ч	
ज्योतिरिङ्गण		२८		त					तर्ण	295	४२	
ज्योतिष्मती	906	940	तक	329	५३	तन्त्रिका	948	८२	तरुणी	२०६	6	
ज्योतिस्	४३८	२३०	तक्षक	390	8	तन्द्रा	४२७	१७६	तर्क .	48	3	
ज्योत्ह्या	- 34	9 €	तक्षन्	589	9	तन्द्री	64	३७	तर्कविद्या	६५	4	
ज्यौतिषिक	२७०	98	तर	94	· •	तप	40	99	तकारी	940	Ęų	
ज्यौतनी	184	4	तटिनी	908	३०	तपःक्षेशसह	२६२	४२	तर्जनी	239	69	
ज्यात्ना	1986	996	तडाग	903	3,6	तपन	1 80	39.	तर्णक	३२३	69	
ज्बर	220	५६	तडित्	33	9		(39	9	तर्दू	393	38.	
उवलन	22	५३	तिडित्त्वत्	३२	৬	तपनीय	333	38		1348	98	
ज्वाल	28	40	तण्डक	860	33	तपस्	186	94	तर्पण	335	५६	
	झ		तण्डुल	968	905		1830	२३२		८३०७	. 8	
झटामला	909	920	तण्डुलीय	908	938	तपस्य	86	94	तर्मन्	२५६.	98	
झटिति	883	3	तत	र ७२	8	तपिखन्	२६२	83	तर्ष	1 69	२८	
झर	925	ų		(300	८६	तपिखनी	908	938		रिश्व	44	
झझर	80	i	ततस्	888	3	तम	. 80	38	तल	1339	88	
झहरी		0 -	तत्काल	२७५	39		1 48	33		[४३२	२०२	
	४५२	10	तत्त्व	98	8	तमस्	20	3	तिलन तल्प	४१८ ४१९	920	
झप	99	90	तत्पर	३५५	8	A	1836	२३१	तस्रज	. 43	939	
झपा	986	90	तथा	884	9	तमिखनी	88	8	तष्ट	३८२	99	
झाटल	983	39	1	1840	. 73	तमाल	5949	60	तस्कर	384	38	
झाटिल	४६१	३८	तथागत	v	93	नगायगर	J& 60	. 33	7107-		90	
झावुक	983	80	तथ्य	V0	77	तमालपत्र	२४५	923	ताण्डव	{ 8 6 0	38	
झिण्टी	948	७५	तद्	888	3	तमिस्र	८७	3	तात	292	२८	
झिहिका	990	२८	तदा	888	39	तमिस्रा	४५	4.	तान्त्रिक	200	94	
	2		तदात्व	२७५	39	तमी	88	४	तापस	२६२	४२	
टङ्क	1386	38	तदानीम्	४४९	२२	तमोनुद्	४१२	69	तापसतरु	388	88	
	J&60	33	तनय	299	२७	तमोपह	880	२२८	तापिच्छ तागरस	949	६८	
टिष्टिमक	999	३५	A ship	१२१६	69	तरश्च	968	9	तामलकी	900	80	
टीका	४५१	v	तनु	३६९	§9	तरङ्ग	98	• 4	तामसी	909	920	
टण्डुक	980	43		1896		तरिक्षणी	908	३०		४५	4	
17			ELANDE						ताम्बूलवही	958	930	

	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
	ताम्बूङी	989	920	तिमित	368	904	तुण्डिल	222	£9	तृष्णीम्	884	9
	ताम्रक	३३४	90	तिमिर	20	3		1980	94	तृण	964	१६७
	ताम्रकणी	39	4		[883]	२५६	तुत्था	969	924	तृणहु म	766	950
	ताम्रकुटक	389	6	तिरस्	884	, , ,	तुत्थाजन	334	909	तृणधान्य	390	२५
	ताम्रचूड	993	90	तिरस्करिणी	288	. 920	तुन्द	225		तृणध्यज	963	950
	तार	5 03	7	तिरस्किया	७९	. 22	तुन्दपरिमृज	388	96	तृणराज	924	956
		रिश्वद	955	तिरीट	1939	33	तुन्दि	295	88	तृणश्च्य	942	E 9
	तारकजित्	90	80	।तराट	1848	30	तुन्दिक	298	88	तृण्या •	964	956
	तारका	३७	29	तिरोधान	. 38	93	तुन्दिल	२१६	88	तृतीयाकृत	308	9
	तारा	२७	29	तिरोहित	300	. 992	तुन	909	920	तृतीया प्रकृ ति		38
	तारुण्य	299	80	तिर्यच्	3 4 9	38	तुत्रवाय	380	Ę	नृप्त	\$2\$	903
	ताक्य	1 93	39		(983	80	तुवरिका -	902	939	नृप्ति	३२२	५६
-		र ४२२	984	A	296	88	तुमुल	399	908	11.	1 69	2.5
	तार्स्यशैल	३३५	903	तिलक	284	923	तुम्बी	960	946	तृप्	1 ३२१	५५
		80]	9		(390	83	, तुरग	260	83	तृष्णक्	३५८	२२
	ताल	1964	986	तिलकालक	296	89	तुरङ्ग	260	83	तृष्णा	804	4.9
		1339	८३	तिलपर्णा	२४७	933	तुरङ्गम	260	४३	तेजन	962	959
		1338	903	तिलपिञ्ज	३०७	99	तुरङ्गवदन	28	७१	तेजनक	963	952
	तालपत्र	२३८	903	तिलपेज	३०७	99	तुरायण	३८६	२	तेजनी	940	८३
	तालपणी	900	923	तिलित्स	66	ч	तुरासाह्	90	88	3-20	(222	६२
	तालमूलिका	1 १६९	999	तिल्य	३०४	v	तुरीय	२४५	१२३	तेजस् .	1839	उइंड
	तालवृन्तक	1 240	980	तिल्व	938	33	तुरुक्क	२४६	926	तेजित	३७९	89
	तालाङ्क	99	२४	तिष्य	्र ३८	23	तुला	330	८७	तेम	388	२९
	~~-~~	5969	920		[855	980	तुलाकोटि	. 280	909	तेमन	३१७	88
	ताली	११८६	900	तिष्यफला	980	40	तुल्य	388	३६	तंजस	३३४	99
	ताख	558	99		83	३५	तुल्यपान	३२१	५५	तैजसावर्तिन	१ ३४८	44
	तावत्	889	२४६	तीक्ष्ण -	४०६	9.6	तुवर	46	9	तैतिर	२०२	४३
	तिक	46	9	तीक्षणगन्धक	The state of the s	५३	तुप	1980	46	तेलंपाता	४५१	Ę
	तिक्तक	960	944		94	३ 9	9.	(308	50	तैलपर्णिक	२४७	939
	तिक्तशाक	935	२५	तीर तीर्थ	893	८६	तुषार	1 3 8	96	तैलपायिक	998	२६
	तिग्म	४३	३५	The second second	30	६.०		ी ३६ ६	99	त्रैलीन	३०४	v
	तितउ	390	3 8	तीव						तैष	28	94
	तितिक्षा	60	38	तीववेदना	93	3	तुहिन	3 €	96	तोक	२११	२८
	तितिश्च	३६१	३१		1880	. 383	तूण	343		तोक्म	३०६	95
	तितिरि	999	34	दुः	888	بر 94	तूणी तूणीर	२९३ २९३	68	तोटक	४५९	३०
	तिथि	४३	9		593€	24	तूर्ण	70		तोत्र	र २७८	89
	तिनिश	१३७	२६	तुङ्ग	{३७२	00	180	334	६५ ४२		र्३०५	92
	तिन्तिडी	983		तुङ्गी	964	938	तूल	}987 {330	904	तोदन तोमर	३०५ २९५	92
	तिन्तिडीक	398	३५	तुच्छ .	386	५६	तूलिका	386	32	तोय	63	34
	तिन्दुक	989	36	तुण्ड	233	. 68	तूबर	४२५	984	तोयपिष्पली		999
	तिन्दुकी	849	6		1986	995	तूष्णींशील		39	तोरण	922	95
	तिमि	900	98	तुण्डिकेरी	1964	939	तूष्णीक	३६२	39		७५	90
		900	२०	तुण्डिभ	222	ξ 9	A PER CONTRACTOR OF THE PERSON NAMED IN COLUMN TWO IN COLUMN TO THE PERSON NAMED IN COLUMN TWO IN COLUMN TO THE PERSON NAMED IN COLUMN TWO IN COLUMN TO THE PERSON NAMED IN COLUMN TWO IN COLUMN TO THE PERSON NAMED IN COLUMN TWO	४४५	9	The second second second second	358	
	तिमिज्ञिल				100000000000000000000000000000000000000			The same of	55 S			

ALEX.	पृष्ठम्	श्लोकः	, शबंदः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
शब्दः					9	दक्षिणाई	348	ч	दरिद	356	४९	
लाग	२५९	२९	त्रिसीख त्रिस्रोतस्	३०४	39	दक्षिणेय	348	ч	दरी	926	Ę	
त्रपा	७९ ३३७	904	त्रिहल्य	3.8	41	दक्षिणेर्मन्		28	दर्दुर	902	28	
त्रपु	(48	3	त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	348	4	दर्दुम	900	980	
त्रयी	140	3	। तहायणा	(969	924	द्यम	३८२	99	दर्हुण .	229	49	
त्रस	३७३	80	त्रुटि	356	53	दिग्धिका	399	. 88	दर्हुरोगिन्	229	49	
त्रसर	383	२४	3	1803	३७		189	३१		93	२५	
त्रसु	349	२६		(२५६	२०	दण्ड	२७२	29	दर्पक		980	
	(368	908	त्रेता	1806	49		(808)	४२	दर्पण	२५०	966	
त्राण	1366		त्रोटि	200	3 6	दण्डधर	58	49	दर्भ	958		
त्रात	३८४	904	ज्यम्बक	93	33	दण्डनीति	६५	ij	दर्वि	३१३	38	
त्रायन्ती	906	940	त्र्यम्बकसर	त २८	46	दण्डविष्का	The state of the s	80	दर्विका	989	999	
त्रायमाणा	900	940	त्र्यूष ण	239	999	दण्डाहत	353	43	दर्वीकर	68	6	
त्रास	७९	29	लक्क्षीरी	336	909	दिध	350	49	दर्श	84	6	
त्रिक	२२८	७६	लक्पत्र	968	१३४	द्धित्थ	934	39		(२६४	. 86	
त्रिककुद्	928	3	लक्सार	962	950	द्यिफल	934	39	दर्शक	३६८	Ę	
त्रिकटु	३३९	999	ब	३७६	63	द्धिसक्तु	३१९	86	दर्शन	364	39	
त्रिका	903	२७		(939	92	दनुज	v	93	दल	933	. 98	
त्रिकूट	928	२	त्वच्	रि२३	६२	दन्त	338	89.	दव	853	२०६	
त्रिखट्व	४६२	89	त्वच	908	938	दन्तधावन		88	दवसित	990	8	
त्रिखद्वी	863	४१	त्वचिसार	963	940	दन्तभाग	२७८	80	द्विष्ठ	.305	49	
त्रिगुणाकृत	३०४	9	त्वरा	388	35	दन्तशठ	1934	29	दवीयस्	३७२	59	
त्रितक्ष	४६२	89	त्वरित	1 30	६४		र् १३६	58	दशन	२३४	99	
त्रितक्षी	४६२	89		1266	७३	दन्तशठा	904	980	दशनवासस्		90	
त्रिदश्	4	v	त्वरितोदित	६९	२०	दन्तावल दन्तिका	२७६ १ ७६	१४४ १४१				
त्रिदशालय	8	Ę	त्वष्ट	३८२	99	दन्तिन्	२७६	38	द्शवल	500	98	
त्रिदिव	8	Ę	त्वष्ट्र	१३४१	- 9	दन्दश्रुक	69	40	दशमिन्	२१६	83	
त्रिदिवेश	4	v	, ·×	1803	34	दभ	३६९		दशमीस्थ	४१२	८७	
त्रिपथगा	908	39	त्विष्	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	३४ २२५	47	1 202	ξ 9	GVII	(२४२	998	
त्रिपुटा	188	906	त्विपांपति			दम .	1360	२9		(४३५	२१६	
	(909	१२५	त्सरु	80	३०	दमथ	३८७	90	दस्यु	रि६९	99	
त्रिपुरान्तक		33	cay	398	90	दमित	729	3.	दस्र	[३४५	58	
त्रिफला	३३९	999	दंश	द. १९७	२७	दमुनस्	22	५६		29	49	
त्रिभण्डी	988	906	दंशन	२८६	48	दम्पती	398	36	दहन	22	44	
त्रियामा	88	8	दंशित	२८६	64	दम्भ	८२	30	दाक्षायणी	३८	29	
त्रिडोचन	93	३२	दंशी	990	२७	दम्भोलि	20	80	दाक्षाय्य	994	२१	
त्रिवर्ग	रि६६	46	दंष्ट्रिन्	960	२	दम्य	323	६२	दाडिम	1940	ÉR	
त्रिविक्रम	रियर	98	दक्ष	388	98	दया	96	96		[४६२	.४२	
त्रिविष्टप	9	२०	दक्षिण	३५५	6	दयाछ	३५६	94	दाडिमपुष्पद		४९	
त्रिवृत्	8	Ę	दक्षिणस्थ	264	Ęo	द्यित	३६७	43	दाण्डपाता	४५१	Ę	
त्रि <u>श्</u> ता	968	906	दक्षिणा	३०	9		1 49	39	दात	३८३	903	
त्रिसंघ्य	88	906	दक्षिणामि	३५६	99		(४२९	968	दात्यूह	998	२०	
		4:	दक्षिणारुस्	३४५	58	दरत्	४५३	3	दात्र	३०५	93	

						-પાંચના	11-1-1111					10	
	शब्द:	प्रथम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्ठम् -	स्रोकः	
		1949	39	दिन	88	1 3	दुकूल	289	993	दूप्या	२७९	४२	
	दान	२७२	२०	दिनान्त	88	- 3	दुरध	320	49		२७	Ęv	
	a record from	(२७७	३७			Ę	दुग्धिका	963	41627516	हड र	३७४	७६	
	दानव	•	92	दिव्	{ x x	9	दु हमं	906	986		808	85	
	दानवारि	١, ٩.	3	दिवस	88	2	, (	७३	Ę	ह ढसंधि	३७४	- 54	
	दानशौण्ड	३५४	Ę	दिवस्पति	90	.83	दुन्दु भि	820	935	ह ति	844	98	
	दान्त	ब्रिहर	83	दिवा	888	Ę	दुरध्व	994	98	द्य	३७७	25	
		(३८१	90.	दिवाकर	. 80	26	दुरालमा	948	.83		1834	290	
	दान्ति	035	3		\389	90	दुरित	93	२३	दश्	रि३५	93	
	दापित	363	80	दिवाकीर्ति	{388	98	दुरोदर	४२६	909	दषद्	928	8	
	दान	326	६०	दिविषद्	4		दर्भ	२७ं१	90	दृष्ट	२७५	३०	
	दामिनी	376	७३		(४३७	२६६	दर्गत	३६६	88	दष्टरजस्	२०६	6	
	दामोदर		96	दिवौकस्	1 4	744	दगैति	89	9	द्यान्त	800	४२	
	All and the same			दिव्योपपा		40	दुर्गन्ध	48	93		(२३५	93	
	दायाद	४१२	69	दिश	30	9	दुर्गम	994	90	दष्टि	803	36	
	दार	२०४	Ę	दिशांपति	39	1	दुर्गसंचर	393	२५	ह ष्टेन्दु	84	9	
	दारद	90	99				दुर्गा	95	३७		14	u	
	दारित	३८२	900	दिश्य	39	2	दुर्जन	३६५	४७	देव	रिष्द	93	
	दारु	5939	93	दिष्ट	{ 43	9	दुर्दिन	38	93	देवकीनन्दन	A CONTRACTOR OF	39	
	414	(186	. ५३	।५८	1803	34	दुनीमक	220	48	देवकुसुम	284	924	
	दारुण	96	२०	दिष्टान्त	309	998	दुर्नामन्	903	34		903	२७	
	दारुहरिद्रा	963	903	दिष्ट्या	886	90	दुर्वल	. २१६	88	4 22 2		Ę	
	दारुहस्तकं	393	38	दीक्षित	२५३		दुर्मनस्	348	6		238	904	
	दार्वाघाट	983	90	दीदिवि		86	दुर्मुख	३६२	3 6	देवच्छन्द			
	दार्विका	334	909		३१९		दुर्वर्ण	333	96	प्रवाचिक	968	966	
	The state of the s	963	903	दीधिति	४२	. 33	दुर्विध	344	89	देवतरु	२१	40	
	दावी			दीन	3 5 6	४९	दुहद्	२६९	90	देवता	4	5	
	वाव	४३३	२०६	दीप	२४९	936	दुलि	903	33		949	७९	
	दाविक	908	3 €	दीपक	386	. 99	दुश्चयवन	90	88	देवदार	१४६	48	
	दाश	38	94	दीप्ति	83	38		49	२३	देवद्यच्	-349	38	
	दाशपुर	१७३	939	दीप्य	966	999		886	99	Market Street	(३५२	84	
	दास	383	90	दीर्घ	३७२	Ęę	दुष्टु दुष्पत्र	१७२			1890	990	
	दासी	948	४४	दीर्घकोरि		२५		950		The second line of the second	938	74	
	दासीसभ	४५८	२७	दीर्घदर्शि			3-44-4				२६५	५२	
	दासेय	383	90	A PARTY NAMED IN		8	The state of the s	880			998	92	
	दासेर	383	90	दीर्घप्रष्ठ	68		The state of the s	299	20		4 29 3	99	
	दिगम्बर	363	39	दीर्घष्टन्त				२७१	9.6			99	
200		39	8		३५७			२०९		The state of the s	३४२		
	दिगगज		66	दीर्घिका	908	. 30	THE RESERVE TO SECOND	२७१		TANK OF TANKS	39	28	
	दिग्ध	} 308	90		1 93		दून	३८३			३४२		
		रे ३७९	-	दु:ख	1 840		दूर	३७२			5 08		
	दित	३८३		T. RETTET	880	97	दूरदार्शन्	249			2940		
	दितिसुत	9			949		1991	963			293		
	दिधिषु	२१०	23	ह-मार्गी	960		6	388		The second second	99		
	दिधिषू	२१०	13	ड :सर्गा	1					1.4			-
												The same of the sa	

											-3-
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजा	955	920	धम्मिछ	२३६	90
देह	२२६	49	द्राक्षा	958	900	द्विजाति	२५१	8	धर .	१२३	9
देहली	920	93	द्राधिष्ठ	325	992	द्विजिह्न	898	933	धरणि	990	२
दैतेय	v	92	द्राविडक	908	934	द्वितीया	२०४	ч	धरा	990	२
दैख	v	93	E	976	4	द्विप	२७६	38	धरित्री	990	२
दैखगुरु	38	२५	द्रकिलिम	988	५३	द्विपाद्य	२७४	२७		1 43	188
दैखा	900	933	द्रघण	388	99	द्विरद	२७६	38	धर्म.	48	१३९
दैलारि	9	98	द्रण	993	98	द्विरेफ	996	138		१४२ १	26
दैर्घ	२४२	998	द्रणी	४५२	9	द्विष	769	99	धर्मचिन्ता	69	
दैव	43	२८		1 20	68	द्विषत्	२६९	99	धर्मध्वजिन्		48
दैव(तीर्थ)	२६५	40	दन	909	69	द्विहायनी	324	58	धर्मपत्तन	398	. 34
दैवज्ञ	२७०	98	इ त	365	900	द्वीप	95	6	धर्मराज	1 28	93
दैवज्ञा	२०९	150		1 883	२	द्वीपवती	908	३०	वनराज	808	39
दैवत	{ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	39	द्रम	926	4	द्वीपिन्	968	9	धर्मसंहिता	44	, ,
	The state of the s		इमामय	584	924	द्वेषण	258	90	T. T. T. Carl	[393	934
दोला	१६० १८३	५५	ह्रमोत्पल	386	Éo	द्वेष्य	358	४५	धव	४३३	२०६
दोषा	888	Ę	द्ववय	\$\$0	64	द्वैध	२७१	96	धवल	49	93
दोषज्ञ	249	ų	द्रहिण	6	90	द्वैप	२८३	43	धवला	३२५	६७
दोषैकदश्	३६५	४६	द्रोण	३३१	66	द्वैमातुर	95	36	धवित्र	240	2.3
दोस्	२३०	60		1804	४९	बष्ट	338	30		1900	928
दोहद	69	२७	द्रोणकाक	168	29		घ.		धातकी	1849	v
दोहदवती	220	39	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	धत्तूर	944	90	WITE .	1920	6
	∫₹	90	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	धन	339	90	धातु	1806	44
द्युति	[83	38	द्रोणी	\ 9 \ 9 \ 9 \ \ 9 \ \ 9 \ \ \ 9 \ \ \ 9 \ \ \ \ 9 \	99	धनंजय	33	43	धातुपुष्पिक	900	928
द्युमणि	80	३०	द्रोहचिन्तन	५६	17	धनद	26	56	धातृ े	6	90
द्युम	239	, 90	द्रौणिक	308	90	धनहरी	907	926	धात्री	४२७	904
यू त	३५२	88		209	, 36	धनाधिप	26	56	धाना	398	४७
यूतकारक	३५२	88	इन्द्र	838	1292	धनिन्	३५५	90	धानुष्क	२८७	49
चूतकृत्	३५१	8.3	द्रयातिग	363	४५	धनिष्ठा	36	22	धान्य	305	39
बो	18	Ę	द्वादशाङ्खल	239	68	धनुर्धर	220	59	धान्यत्वच्	309	. 44
	138	9	द्वादशात्मन्		२८	धनुष्पट	980	34	धान्याक	394	₹6.
द्योत	8.5	38	द्वापर .	५६	3	धनुष्मत्	260	49	धान्याम्ल	394	39.
द्रप्स	330	49		) ४२५	१६२	धनुस्	299	63	धामन्	896	928
द्रव	\$00 \$00	३२	द्वार्	922	9 €	धन्य	३५३	. 3	धामार्गव	5940	66
द्रवन्ती	946	20	द्वार	922	98			4	नामागप	रे१६८	990
and all			द्वारपाछ	395	Ę	धन्वन्	{ 997 ₹ 399	٢٤	धाय्या	२५६	22
	ब्रिंग	908	द्वाःस्थ द्वास्थित	366	4	धन्वयास	949	39	भारणा	२७४	२६
द्रविण	80€	43	द्वास्थत	३६८	9	धन्विन्	२८७	68	धारा धाराधर	२८२ :	
	1840	22	No. of the last	986	32	धमन	963	988	धारासंपात	32	0
	5 339	90	द्विज {	४०२	30	धमनि	238			33	99
द्रव्यं	[४२३	948	द्विजराज	38		धमनी	१७२	The state of the s	धार्तराष्ट्र धावनी	998	२४
			TO THE REAL PROPERTY.					1401	नामगा	950	53

				યાબ	दागुश्रामा	ળજાા 1					1,
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम् ः	स्टोकः
धिक्	880	२४०	धेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	90	नर्तन	ui;	90
धिकृत	ब्रिड्	39	धैनुक	३२३	60	नटी	902	928	नर्मदा	904	33
	1360	88	धैवत	9	9		1963	962	नर्मन्	83	33
धिषण	38	28	घोरण	368	46	नड	1840	33	नलकूबर	38	Vo.
धिषणा	44	9	धौतकौशेय	289	993	नडप्राय	993	3	नलद *	968	958
धिष्ण्य	४३३	944	धौरितक	262	86	नडसंहति	964		नलमीन	33	96
धी	44	9	धारेय	३२४	44			986	नलिन	900	39
भी	46	9	ध्याम	968	988	नज्या	964	१६८	निलनी	900	38
धीन्द्रिय /	40	6		(30	२०	नड्वत् नड्वल	993	9	नली		
धीमत्	२५१	Ę	ध्रुव .	1939	6	नत		9		१७२	925
धीमती	306	. 93	31	३७३	७२	नतनासिक	३७ २ २१६	84	नल्व	998	96
	1284	928		(838	299	नदी	908		नव	३७५	VV
धीर	249.	ч	ध्रुवा	(१६७	994	the same of the same		२९	नवदल	909	8.ई
धीवर	96	94		रियट	२५	नदीमातृक	998	93	नवनीत	३२१	43
धीशक्ति	393	24	ध्वज	280	99	नदीसर्ज	988	४५	नवमालिका	943	७२
धीसचिव	250	8	ध्वजिनी	268	96	नद्री	388	39	नवसूतिका	३२६	49
धुत	305	60	ध्वनि	90	23	ननान्द	२१२	२२	नवाम्बर	२४१	992
धुनी	908	३०	ध्वनित	३८०	98	ननु	888	386	नवीन	३७५	vv
धुर्	263	44	ध्वस्त	३८३	908	ननुच	880	98	नवोद्धृत	339	५२
धुरंघर	328	54	vara	1998	२०	नन्दक	93	36	नव्य	३७५	७७
धुरीण ।	328	44	ध्वाङ्क	रिष्ठभ	299	नन्दन	98	४५	नष्ट	₹00	992
धुर्य	328	44	ध्वान	00	23	नन्दिवृक्ष	909	926	नष्टचेष्टता	68	33
धूर्वह	358	54	ध्वान्त	60	3	नन्धावर्त	920	90		२६६	43
धूत	368	900		न.		नपुंसक	294	39		84	5
धूपायित	३८३	903	न	886	99	नप्त्री	292	43			
धूपित	363	902	नकुछेष्टा	950	994	गन्ता				३२४	63
धूमकेतु	809	46	नक्तक	282	994	नभस्	1 88	98		३२४	43
धूमयोनि	32	v	नक्तम्	888	Ę	33.4	1835	232		886	99
		98	नक्तमाला	988	80	नमसंगम	996	38		8.8	8 2
धूमल	59			909	39	नभस्य	89	94		1380	
धूम्या	390	83	नका .				34		1110	998	98
धूम्याट	993	95	नक्षत्र नक्षत्रमाला	३७ २३९	२ 9	नभस्तत्		90		१३७	198
धूम धूर्जटि	69	94	नक्षत्रेश	14.	94	नमस्	888			60	8
धूजाट	93	33		1902	930	नमसित	३८३			२७६	38
	944	20	नख	1239	८३	नमस्कारी	908			३३७	904
धूर्त	349	४३ ४७	नंखर	239	63	नमस्या	१६०	३५		368	५९ २ १
	ि ३६५ २९६	96	नग	800	98	नमस्यित	३८३		Commence of the second	940	44
धूलि	60	93	1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2	995	9	नमुचिसूद	न १७	83	नागकेसर		
धूसर		७४		986	33	नय	369		नागजिह्विक	१ ३३८	306
घृति	808			\$ \$ \$	39		२३५	3	नागवला	986	
पृष्ट	३५९	34	ESTATION OF	349	83		२०३		नागर	{ ३१५ १४२९	36
' घृष्णज्	३५९	34		(206	9 6		99		1		
घृ डिण	४२	33		1406	19	-	20		९ नागरङ्ग	989	36
धेनु	३२६	9		(989			90		The state of the s	35	9
ंधेनुका	रि ७७		नट	1383		नर्तकी	יט		८ नागवल्ली	Ę	The second second
19"	ी३९९	THE STATE		(,,,				The state of the s		The same	

	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः	
	नाभसंभव	३३७	904	नाश	३०१	998		1998	9	निभ	३५०	३७	
	नागान्तक	93	35	नासख	39	49	निगम	रि४२१	180	निभृत	. ३५९	२५	
	नाट्य	७५	90		1939	93	निगरण	398	३७	निमय	३२८	60	
	नाडिन्धम	389	6	नासा	1233	68	निगाद	390	93	निमित्त	४१०	७६	
	नाजन्यम			नासिका	233	69	निगार	398	३७	निमेष	80	99	
	नाडी	र् ३०८	६५ २२	नास्तिकता	44	8	निगाल	269	86	निम्न	96	98	
	नाजा	308	83	नि:शलाक	२७३	22	निग्रह	३९०	93	निम्नगा	908	३०	
				निःशेष			ागमह निघ	398	3 6	निम्ब	988	63	
	नाडीव्रण	२२०	48	ानः श ष निःशोध्य	३७१	६५				निम्बतर	930	२६	
	नाथवत्	340	98	निःश्रेणि	386	५६	निघस	३२२	५६	नियति	43	26	
	नाद	90	23		923	96	निघ	३५७	95	नियन्तृ	764	49	
		(936	३०	निःश्रेयस	40	ę ev	निचुल	988	ξ 9	नियम	2 3 4 9	30	
	नादेयी	1989	३८ ६५	निःषमम्	880	98	निचोल	585	995	ागथम	र २६५	89	
		1966	996	निःसरण	१२३	99	निज	४०२	३२	नियामक	90	92	
		[889]	२४७	निःख	३६६	४९	नितम्ब	२२८	98	नियुत	840	28	
	नाना	\ 888	3	निकट	३७१	44	नितम्बिनी	308	3	नियुद्ध	355	908	
	नानारूप	360	93	निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	\$v	नियोज्य	183	90	
	नान्दीकर	३६२	36	निक्कषण	१२३	98	निख	{ qu.	६६	•	883	२५३	
				निकथ	386	33		{३७३	७२	निर् निरन्तर	३७१	44	
	नान्दीवादि		३८	निकषा	1884	ં	निदाघ	1 40	98				
	नापित	589	90		1885	98		1 58	33	निरय	99	9	
	_~	1368	५६	निकषात्मज	* 44	Ęo	निदान	48		निरर्गल ~~किर्युक्त~~	२७७	८३	
	नाभि	1845	१३७	निकाम	. ३२२	40	निदिग्ध	३७८	68	निरर्थक	३७६	. 63	
			3	निकाय	२०२	४२	निदिगिधका	960	83	निरवप्रह	340	94	
	नास	885	२५१	निकाय्य	990	Կ	निदेश	२७३	२५	निरसन	३९५	39	
	नामधेय	66	6	~~विकास~~	5399	94	निद्रा	64	३६	निरस्त	1 883	30.	
	नामन्	66	6	निकार	(३९६	3 6	निद्राण	3 6 9	33	1.164	1343	80	
	नाय	३८९	9	निकारण	३००	992	निद्राञ्ज	3 6 9		निराक्तरिष्णु	Delica Maria Maria Control	३०	
	नायक	३५५	99	निकुश्चक	३३१	66		5309		निराकृत	343		
	नारक	90	9	निकुज	920	6	निधन	1890	923		5255	43	
	नारद	२०	86	निकुम्भ	908	988	निधि	39	७१	निराकृति	{३९५	39	
	नाराच	565	60	निंकुरम्ब	२०१	४०	निधुवन	२६६	40	निरामय	229	40	
	नाराची	386	33	निकृत	ब्रिट्र	४१	निध्वन	399		निरीश	3.4	93	
	नारायण	3	96	1.18.(1	(364	४६	निनद	vo	The second secon	निरोध	390	93	
	नारायणी	१६२	909	निकृति	63	३०	निनाद	Vo	. 22		39	92	
	नारी	२०३	3	निकृष्ट	३६७	48	निन्दा	६७	93.		1984	53	
	नाल	1906	४२	निकेतन	970	8	निप	392	32	निर्गुण्डी	1949	७०	
		1300	23	निकोचक	936	38	निपठ	388	. 39	निर्प्रनथक	300	993	
	नाला	906	85	निक्रण	99	२४	निपाठ	३९४	39	निर्घोष	.00	23	
	नालिका	318	38	निकाण	49	38	निपातन	398	30	निर्जर	4	9	
	नालिकेर	964	986	निखिल	३७१	६५	निपान	903	२६	निजितेन्द्रिय			
	नाविक	90	92	निगड	२७८	89	निपुण	३५३	8	The state of the s	२६३	83	
-	ाव्य	36	901	निगद	३९०	97	निबन्धन	80		निर्भर	926	् ५	
No. of	Carlotte Programme of the Control of							The second second			1000		

					राज्यासुर	1 111-1-111					7,	
शब्द:	प्रष्टम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
निर्णय	46	3	निशित	३७९	99	निस्नाव				(883	२५०	
निर्णिक्त	386	५६	निशीथ	84	Ę	निखन	३२०	.86	ननम्	880	95	
निर्णेजक	३४२	90	निशीथिनी	88	8	निखान	90	२३	न्पुर	280	908	
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	45	3	निहनन	300	998	₹	२०३	9	
निर्भर	२७	- 66	निश्रेणी	924	96	निहाका	909	22	न त्य	७५	90	
निर्मद	२७७	3 €	निश्रेयस	40	Ę	निहिंसन	300	993	नृप	१६७	9	
निर्भुक्त	29	Ę	निषङ्ग	२९३	66	निहीन		98	नृपलक्ष्मन्	२७५	३२	
निर्मोक	90	. 9	निपङ्गिन्	260	53		१४३	90	नृपसभ	846	२७	
निर्याण	२७७	35	निषद्या	995	42	निह्नव	833	206	नृ पासन	२७५	39	
निर्यातन	४१७	920	निषद्वर	95	(	नीकाश	340	३७	नृशंस	३६५	80	
निर्यूह	838	336	निषध	928	3	नीच	383	98	नृसेन	४६२	80	
नेर्वपन(ण	) २५९	३०		(49	9	नीचैस्	880	90	नेतृ	344	99	
निर्वर्णन	३९५	39	निषाद	388	२०	नीड	200	30		(२३५	93	
निर्वहण	1 46	94	निषादिन्	२८५	49	नीडोद्भव	996	38	नेत्र	1826	960	
	1300	992	निपृदन	300	993	नीध्र	939	98	नेत्राम्बु	२३५	93	
निर्वाण	1 40	Ę	निष्क	399	98	नीप	983	४२	नेदिष्ठ	३७२	46	
	1369	98	निष्कला	290	39	नीर	93	8	नेपथ्य	२३७	99	
निर्वात	369	९६	निष्कासित	343	39	नील	60	98		1903	२७	
निर्वाद	६७	93	निष्कुट	920	9		1986	30	नेमि	1868	45	
निर्वापण	ि४१२	90	निष्कुटि	900	924	नीलकण्ठ	803	80	नेमी	१३७	24	
The second second	300	998	निष्कुह	932	93	नीलङ्क	989	93	नैकभेद	३७६	63	
निर्वार्थ	३५६	93	निष्क्रम	383	24	नीछछोहित		33	200	1336	30	
निर्वासन	300	993		1 4	94	नीला	990	24	नैगम	{४२१	980	
निर्दृत्त	206	900	निष्ठा	803	89	नीलाम्बर	99	28	नैचिकी	३२४	६७	
	[३८२	900	निष्ठान	३१७	88	नीलाम्बुजन		३७	नैपाली	336	906	
निर्वेश	340	36	निष्टीवन	398	36	नीलिका	984	90	नैमेय	३२८	60	
ागपश	ब्रिश्य	२० २१५		[69	98	नीलिनी	960	94	नैयप्रोध	938	96	
निर्व्यथन '	64	` 2	निष्ठुर	1308	७६	नीली	960	98		124	Ę.	
निर्हार	399	90	निष्ठेव	386	36	नीवाक	383	२३	नैर्ऋत	139	4	
निर्हारिन्	49	99	निष्ठेवन	. 386	36				नैष्किक	२६८	v	
			निष्ट्यूत	305	60	नीवार	39.0	२५	नैस्त्रिशिक	366	90	
निर्हाद	00	२३	निष्ट्यूति	३९६	36	नीवी	१३४	29 2	नो	884	99	
निलय	990 209	30	निष्णात	343	8	नीवृत्	993	6	नौ	98	90	
निवह	899	38	निष्पक	369	94	नीशार	483	996	नौकादण्ड	90	93	
निवात	२५९	39	निष्पन्न	३८२	900	नीहार		96	नौतार्थ	98	90	
निवाप	The second	993	निष्पाव	. ३९३	28		36		न्यक्ष	४३७	224	
निवीत	{२४२ {२६५	40	निष्प्रभ	३८२	900	च	883	२४८	=ागोप्ट	1939	32	
निवृत	306	66	निष्प्रवाणि	289	993	जुति	६७	99	न्यप्रोध	रि ४१३	98	
निवेश निवेश	२७६	33	निसर्ग	25	36	नुत्त	३७६	6.0	न्यप्रोधी	946	60	X
निशा	88	8	निसृष्ट	305	46	नुन	३७८	20	न्यच्	३७२	90	
निशान्त	990	4	निस्तल	३७२	59	नूतन	३७५	, 00	न्यङ्क	990	90	
निशापति	38	98	निस्तर्हण	300	998	नूल	३७५	ve	न्यस्त	३७६	66	
निशाह्य	३१६	100	निह्निश	293	69	नूद	983	89		322	46	
	The Part of the last	1		H THE SECOND		and the same of th		CONTRACTOR OF THE PERSON OF TH				

३२				., 0				-2-1	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
erer.	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द॰		94
शब्दः					9		1388	938	पद्धति	998	
न्याय	२७३	58	पश्चास्य	964	39	पतद्रह	[४५६	29	तरा	{ 38	७१ ३९
न्याय्य	२७३	२५	पजर	४५९	٥	पतयाछ	360	२७	पद्म	1900	
न्याम	३२९	69	पश्चिका	४५१		पताका	२९७	99.	पद्मक	२७८	38
न्युङ्ग	848	90	पट	२४२	995	पताकिन्	366	७१	पद्मचारिणी	900	986
न्युव्ज	२२२	89	पटचर	२४२	994		[293	34	पद्मनाभ	9	२०
न्यून	896	926	पटल	5939	98	पति	1 344	90	पद्मपत्र	900	984
	प.			(४३२	२०१	पतिंवरा	204	v	पद्मराग	333	97
पक्षण	923	२०	परलप्रान्त	929	98	पतिवली	200	93		(92	२७
	1309	99	पटवासक	240	938	पतित्रता	२०५	Ę	पद्मा	1 949	68
पक्	1369	98	पटह	\ v3	Ę		998	9		1900	१४६
	185	93		रिर९९	906	पत्तन	(260	ĘĘ	पद्माकर	903	२८
	200	3 €		1960	944	पत्ति	2390	60		900	980
पक्ष	1 २३७	96	'पटु	३४४ ३६२	34	410	1808	. ७२	The state of the s	92	२७
	२९३	20		(803	80	पत्तिसंहति			1 41.50	२७६	३५
	1838	२२०	पद्धवर्णी	964		पत्नी	208			900	39.
पक्षक	939	98	पटोल	960	944	A STATE OF THE PARTY OF THE PAR				849	39
	४३	9					933				The same of the sa
पक्षति .	1 300	3 €		986		पत्र	1268	200		998	91101
	[808	७२		४५४	1717		1820		पनस	986	
पक्षद्वार	939	. 98	and the same of th	923		The state of the s	386		र पनायित	३८५	
पक्षभाग	300	80		983			apartic manager		ार्चित्र	३८५	909
पक्षमूल	200	36	पहिश	४५६	39				पञ	३८३	908
पक्षान्त	86	1	9	339			986		। एन्स्रग	68	
पक्षिन्	990	३३		340		200	381		पन्नगाशन	93	25
पक्षिणी	80	, ,	पण	र ३५३		1	1381		3	(93	
पक्ष्मन्	894	939		३५३			(33.		। पथस	1 320	
	1 49	1 3		1800	1 80	पत्राङ्गाल	381		3	(836	
पङ्क	. { 36		५ पणव	ری			(98		५ पयस्य	. 320	49
पङ्किल	993	9	पणायित	360		। पात्रन	1 98		र पयोधर	824	
पङ्केहह	901	9 8	० पणित	36	1 90	3	1 33		140	1250	
	(92	4	४ पणितव्य	32	3 6	3	(89			183	
पश्चि	180		२ पण्ड	29	4 3	९ पत्रोर्ण	198		३ परजात	383	
पङ्घ	29	6 8	८ पण्डित	२५	9	4	ીર ૪		, , , , , ,	३५	
पचंपचा	98			33		२ पथिक	रंष		-		
पचा	36		८ पण्यवीथि	का ११	v	२ पथिन्	99		Name and Address of the Owner, where		
पश्चजन	२०		१ पण्या	90	6 94	० पथ्या	98		९ परसृत्	98	
पश्चता	३०		1	१ ३२	6 4	८ पद्	२२	F 4	१ परसृत	94.	४ १९
पश्चदशी	8		७ पतग	99	6 3	३ पद	४१	3 9	३ परमम्	88	६ १२
पश्चम	v			199		८ पदग	२८	9	६ परमा	₹'	4 90
			५ पतङ	180		० पदवी	99	8 9	५ परमान्न	74	७ २४
पश्चलक्षण पश्चशर	9	The same of the sa	५ पतिक्रिका			७ पदाजि	20		६ परमेष्टिन		6 98
पश्चशाख			१ पतत्	99		३ पदाति	20		६ परम्पराव		
			१ पतत्र	२०		६ पदिक	20		७ परवत्	34	
पश्चाङ्गल			९ पतत्रिन्			३ पद	20	The second section	७ परश्च	रं ९	THE PERSON NAMED
पञ्चालिक	। २४								113		

					-પાસના	anstan 1					1.
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्रघ	388	* 97	परिदान	326	60	परीभाव	ug	२२		(३३०	6
परश्चम्	889	22	परिदेवन	50	98	परीवर्त	३२८	60	पल	833	२०२
परशात	३७०	Ę¥	परिधान	२४३	990	परीवाद	Ęu	93	पलगण्ड	380	Ę
(Tables	1290	902		183	३२	परीवाप	896	129	पलंकपा	959	96
पराक्रम	1820	936	परिधि	1898	919	परीवार	४२६	959	पलल	२२३	£ 3
पराग	1938	90	परिधिस्थ	२८६	६२	परीवाह	98	90	पलाण्डु	906	980
n ga	1800	39	परिपण	376	60	परीष्टि	२६०	32	पलाल	३०९	55
पराड्युख	३६१	33	परिपन्थिन्	255	99	परीसार	393	29		१३२	18
पराचित	383	96	परिपाटी	259	36	परीहार	४२६	958	पलाश	936	948
पराचीन	३६१	33	परिपूर्णता	289	930	परीहास	83	33	ग्रमिन	1960	170
पराजय	, 300	999	परिपेलव	१७३	939	परुत्	886	. 30	पलाशिन्	926	
पराजित	३००	992	परिप्रव	४७६	७५	परुष	49	98	पलिकी	२०७	92
पराधीन	340	98	परिवर्ह	880	739	परुस्	963	983	पछित	२१५	89
परान	३५८	२०	परिभव	49	22	परेत	३०१	990	पल्यङ्क	388.	
पराभूत	300	993	परिभाषण	5.3	98	परेतराज्	48	46	पहरव	933	18
परारि	886	२०	परिभूत	368	908	परेद्यवि	888	२१	पत्वल	१०३	२८
परार्ध्य	360	46		1 49	90	प्रेष्ट्रका	३२५	00	पव	363	. २४
परासन	३००	993	परिमल	{390	93	परैधित	\$83	96	पवन	{ 20.	63
- परास्र	३०१	990.	परिरम्भ	394	30	परोब्णी	998	38		रिश्ह	5.8
परास्कन्दिन		२५	परिवर्जन	300		पर्कटी	939	33	पवनाशन	28	6
परिकर	४२५	954	परिवादिनी	५००	998	पर्जनी	963	903	पयमान	२५	ξ ξ
परिकर्मन्	588	939	परिवापित		. 3 . 4	पर्जन्य	844	988 98	पवि	20	80
परिक्रम	३९१	95	The state of the s	२०७		पर्ण .	ी १३२	25	पवित्र	१८४	१६५ ४५
परिकिया	388	२०	परिवित्ति	२६६	५६		840	२२	માનન	346	44
परिक्षिप्त	₹ 30€	. 66	परिवृढ	३५५	99	पर्णशाला	196	Ę	पवित्रक	96	98
परिखा	908	28	परिवेत्तृ	२६६	५६	पर्णास	944	. 68	पशुपति	93	30
परिप्रह	838	३३७	परिवेष	88	73	पर्यङ्क	289	936	पशुप्रेरण	₹94	39
	1298	39	परिव्याध	289	30 40	पर्यटन	२६०	34	A STATE OF THE PARTY OF THE PAR	326	43
परिघ	1809	२७	परिवाज्	757	89	पर्यम्तभू	998	98	पश्चात्	889	२४३
परिघातिन्	298	39	परिषद्	344	94	पर्यय	(259	३७	पश्चात्ताप	60	२५
परिचय	363	23	परिष्कार	२३८	909		(३९५	38	पश्चिम	: ३७६	(1)
परिचर	२८६	ĘŻ	परिष्कृत	२३८	900	पर्यवस्था	388	29	पश्चिमा	30	9
परिचर्या		34	पारेष्वङ्ग	३९५	३०	पर्याप्त	322	40	पश्चिमोत्तर	993	v
	360		परिसर	998	18	पर्याप्त	रुङ	ч	पांशु	398	96
परिचाय्य	. २५६	२०				पर्याय	1889	३७	पांशुला	२०७	99
परिचारक	383		परिसर्प	. 388	२०		िष्ठ२२	980		1200	36
परिणत	३८१	1 39	परिसर्या	३९२	२१	पर्युदञ्चन	३०३	3	पाक	1300	6
परिणय	२६६	44	परिस्कन्द	183	96	पर्येषणा	२६०	33	पाकल	909	925
परिणाम	३९१	94	परिस्तोम	२७९	४२	पर्वत	१२३	9	पाकशासन	90	89
परिणाय	३५२	४५	परिस्पन्द	388	१३७	पर्वन्	1963	963	पाकशासनि	98	86
परिणाह	२४२	998	परिस्नुत्	३५०	38		1890	939	पाकस्थान	390	२७
परितस्	880		La Contract of the Contract	३५०	39	पर्वसंधि	४५	•	पाक्य	{३१७ {३३८	85
परित्राण	१८७	4	। परीक्षक	348	. 0	। पर्शुका	२२६	68		[३३८	905

§₹

48								·	शहेद:	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्			295	88
पाञ्चजन्य	93	26	पादाक्रद	२४०	909	प्रारिष्ठव	३७४	A STATE OF	पिचिण्डिल		904
पाद्	884	v	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७		पिचु	३३७ १४९	६ २
णटचर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	985	43	पिचुमन्द	983	80
-1040	1 89	94	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	909	926	पिचुल	३३७	904
पाटल	1308	94	पादू	३४७	३०	पारियात्रक पारिषद	94	34	पिचट		
पाटला	988	48	पाद्कृत्	389	७	पारिहार्थ	२३९	900	पिच्छ	996	३१
पार्टील	(982	38	पाद्य	२६०	33	पारी	४५२	90		(188	४७
41510	J386	48	पान	३५१	80	पारुष्य	96	98	पिच्छा	842	9
पाठ	1848	98	पानगोष्टिका		४२	पार्थिव	२६७	9	पिच्छिल	396	४६ .
	(368	२९	पानपात्र	३५१	8.5	पार्वती	98	३७	141080	1988	४६
पाठा	940	CA	पानभाजन	३१३	32	पार्वतीनन्द		39	पिच्छिला	1989	63
पाठिन्	१५६	60	पानीय	93	8		(२३०	७९	पिज	300	994
पाठीन	99	96	पानीयशालि		v	पार्श्व	३९६	89	पिजर	335	903
पाणि	२३१	69	पान्थ	२७१	90	पार्श्वभाग	306	80	पिज्ञल	250	99
पाणिगृहीत		4	414	{ ३६५	२३	पार्श्वास्थ	226	53	पिट	390	34
पाणिघ	३४२	93		940	64	पार्विण	774	७२		(220	43
पाणिपीडन		५६		49	२३	पार्धिग्राह		90	पिटक	1380	29
पाणिवाद	३४२	93		298		पालन्न	964	950	-	1398	39
पाण्डर	49		1	229			900	129	11101	रि४२९	966
पाण्डु	ξο • • • ~~• • •~~			383		1 44 22 404	ξ 9	98		(\$38	96
	लिन् २८३		12	295		110010	(२९५	53	tine	र् ३३६	908
पाण्डुर	Ę			(२४६		पालि	839	994		(848	96
पातक	४६०		7/7/4	1 240			9 4 4		पिण्डक	586	976
पाताल	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \		र पायु	320	. 93		४५१		ापाण्डका	२८४	
maa	(¥33 340		PERCENT	330	6		77		ी गिगरी तर		
पातुक			पार	94	1		२३७	90	पिण्याक	\39c	
	341	The second second second	थ पारद	330		पाशक	३५२	* a 1	The second second second second	(४६०	
पात्र	39		The second secon	देश २५४	9	पाशिन्	२५		वितामह	{	
	(83.			838	१ २१		948				
पात्री	86.	२ ४	२ पारश्वधिक	366	: 0		र ३०२		२ पितृ	\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \\ \	
पात्रीव	86	9 3	५ पारसीक	360	8	१ पाइया	381	9 8	२ पितृदान		
पाथस्	9	3	४ पारक्रेणेय	29	9 3.	४ पाश्वाख	३७६		१ । गर्ध्या		
	193	Ę	७ प्रारायण •	३८।	Ę	२ पाषण्ड	२६३	1 8,	५ पितृपति	{ ₹	४ ५८ १ २
पाद	23			95	२, १		933		४ पितृपितृ		
	1 3 3		९ परावताडि						कि जार		
	189		९ • पारावार	{ 9:	र′	१ पिक	987		ALC: NO PERSON NAMED IN COLUMN 1	30	
पाद्कटव				\8£.		THE RESERVE OF THE PARTY OF THE	4,				
पादप्रहण						ाएङल	. { R.			२१ भ ३५	The state of the s
पादप	92		५ पारिकाह्नि			7	) ¢°			4 47	
पादबन्ध			पागितातः	क { २ ९	9 4 9 2		(22		0		
पादस्कोट				6,4		। प्रिचार	{ 84.	4 9	८ पित्सत्		
पादाप्र	331	1 4	१ पानितश्या	२३	, 10	1	600		- Hatting		८ ३४

হাত	₹:	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	 सब्दः	प्रम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोदः
पिध	ान	38	93		1940	68						
विन		२८६	ĘY	। पाळपणा	1904	938	पुर	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	48 963	पुष्कराह	984	२२
		1 94	34		359	Ę٩	पुरःसर	266	७२	पुष्करिणी	903	20.
पिन	क	(388	98	The state of the s		. ६9	पुरतस्	884		पुष्कल	3.58	44
ं पिन	ाकिन्	93	39	पीवरस्तनी	326	69	पुरद्वार	922		पुष्ट	369	90
पिप	सा	329	44	पुंथली	200	90	पुरंदर	90	9.5	पुब्प	1938	90
पिर्प	लिका	849	6	पुंस्	२०३		पुरंध्री	204	89	uma	(290	39
fqcc	ल	934	. 30	पुक्स		9	पुरस्	884	Ę	पुष्पक पुष्पकेतु	335	0.0
्पिट		989	90		388	20				THE STREET	336	903
पिप्प	लीमूर	ह ३३८	990	पुरू	348	90	पुरस्कृत	899	88	पुष्पदन्त	. 39	8
पिञ्		२१८	88	पुत्रव	३६९	49	पुरस्तात्	889	२४६	पुष्पधन्वन्		२६
पिय	ल	980	34	पुच्छ	262	40	पुरा	883	३५३	पुष्पफल	934	39
पिछ		229	60	पुज	२०२	४२	पुराण	१५५	4	पुष्परस	१३४	90
पिश		59	98	पुटमेद	94	٠.	पुरातन	३७४	99	पुष्पलिह	996	२९
पिश		Ę	99	पुटमेदन	998	9	पुरावृत्त	ξ 4	8	पुष्पवती	२०९	२०
पिशि	त	२२३	. ६३	पुटी	४६२	४२	पुरी	995	- 9	पुष्पवत्	80	90
		1 384	958		139	1	पुरीतत् 			पुष्पसमय पुष्य	५०	9 <i>c</i>
पिशु	7	र ३६५	४७	पुण्डरीक	300	89	पुरीष	२२४	<i>६६</i>			
_		[896	920	rma-Parror	(386	99	प्रह		53	पुष्यस्थ	२८३	49
पिशु		१७३	933	पुण्डरीकाक्ष		98	34	३७०	43	पुस्त	३४७	36
पिष्टव		३१९	86	पुण्डर्य	909	920		936	२ ९	पूः	995	9
पिष्टप		393	35	पुण्डू	963	963	पुरुष	२०३	19	पूरा	964	955
पिष्टा	त	२५०	938	पुण्डूक	942	७२		(834	296	पूजा	1800	38
पीठ		388	936	पुण्य	र ५२	२४	पुरुषोत्तम	9	29	पूजित	363	96
पीडन		\$00	908		(858	960	पुरुहू	300	63		(348	ÿ
पीडा		93	3	पुण्यक	२६१	३७	पुरुदूत	90	89	पूज्य	823	940
पीत		69	98	पुण्यजन	२५	Ęo	पुरोग .	366	७२		(२६३	84
पीतद	ारु	386	43	पुण्यजनेश्वर	२८	६९	पुरोगम	200	७२	पूत	1309	23
पीतह		1886	60	पुण्यभूमि	993	6	पुरोगामिन्	266	७२		1366	44
11118		(१९२	909	पुण्यवत्	६५३	3	पुरोडाश	४५६	29	पूतना	986	48
		636	२७	पुत्तिका	990	२७	पुरोधस्	२६८	4	पूतिकरज	184	86
पीतन		२४५	928	पुत्र	299	२७	पुरोभागिन्	354		पूर्तिकाष्ठ	1988	48
n) = n		1336	903	पुत्रिका	१४७	29	पुरोहित	२६८	४६		1886	60
पीतस पीता	(क्स	983	83	पुत्री	२१४	३७			-	पूर्तिगन्धि	49	92
पीति		396	· 83	पुद्रल	844	२०	पुलाक	396	4	पूर्तिफली	969	36
पीताम	ar.	3		पुनःपुनर्	885	9	पुलिन	36	9	पूतीक	984	86
पीन	46		99		1885	२५३	पुलिन्द	388	२०	पूप	388	86
पीनस		२६९ २१९	49	पुनर्	(880	94	पुलोमजा	28	84	पूर	४५५	२०
पीनोध		३२६	60	पुनर्नवा	906	989	पुषित	369	30	पूरणी पूरित	188	86
		1 39	86	पुनर्भव	२३१	63		(38	9	पूरित	३८२	96
पीयूष		1339		पुनर्भू	290	23	Tree level	85	8	पूरुष	२०३	9
		1930		पुत्राग	936	24	पुष्कर -	900	89	पूर्ण -	३७१	44
पोछ		830	THE RESERVE OF	पुर	998	9		१७७	1021		३८२	96
					1			1017	966	पूर्णकुम्भ	२७६	37

	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः ;	शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	
	पूर्णमा	. 84	u	प्रष्ठ	279	30	प्रकाम	323	40	प्रज्ञा	1 44	9	
	पृत	२५९	26	पृष्ठवंशाधर	२२८	७६	प्रकार	४२५	१६२		1206	92	
		(३७५	60	पृष्ठास्थि	२२५	59	प्रकाश	188	38	प्रज्ञान	४१७	922	
	वूर्व	(830	938		1269	४६		(४३५	२१८	प्रज्ञ प्रडीन	२ 9७	30	
	पूर्वज	२१६	83	पृक्ष	(३९६	89	प्रकीर्णक	२७५	३१	PIEK	(393	24	
	पूर्वदेव	u	93	पेचक	1997	94	प्रकीर्य	984	86	प्रणय	823	949	
	पूर्वपर्वन	928	7	111	1366	Ę		148	39	प्रणव	Eq	8	
	पूर्वा	३०	9	पेटक	३४७	ई ०	प्रकृति	12:0	१८	प्रणाद	60	99	
	पूर्वेद्युम्	288	39	पेटा	३४७	३०		४०९	- ७३	प्रणाली	908	34	
	प्पन्	80	38	पेटी	४६२	४२	प्रकोष्ठ	233	60		(200	93	
	वृत्ति	३८९	9	पेटव	३७१	६६	प्रक्रम	388	२६	प्रणिधि	1898	900	
	पृच्छा	Ęu	90	पेशल	1388	99				प्रणिहित	306	35	
	паэт	1268	96	2-0	[४३३	204	प्रकिया	२७५	39	प्रणीत	1 348	30	
	पृतना	1560	69	पेशी	200	३७	प्रक्रण	٧9	24	AMIC	1396	४५	
	पृथक्	888	1	पैठर पैतृष्वसेय	३१८	४५ २५	प्रकाण	9	२५	प्रगुत	३८५	909	
	पृथकपणी	950	93	पैतृष्व स्रा य	299	24	प्रक्ष्वेडन	२९३	20	प्रणेय	348	34	
	पृथगान्मता	1 44	39	पेत्र(अहोरा	and the second	29	प्रगण्ड	२३०	60	प्रतन	३७४	७७	
		(२६१	३८	पोगण्ड	290	४६	प्रगतजानुक	२१७	४७	प्रतल	1333	83	
	पृथग्जन	13.83	9 €		1963	9 5 7	प्रगल्भ	349	२५		[२३२	८५	
		JAAN	904	पोटगर	1963	943	प्रगाड	808	88	्र ^त तानिनी	930	9	
	पृथरिवध	३८०	63	पोटा	404	94	प्रगुण	३७३	७२	प्रताप	२७२	२०	
	पृथिवी .	990	3		1200	36	प्रगे	. 886	99	प्रतापस	१५६	63	
	2 श्र	1398	. 30 80	पोत	1800	60		1307	999	प्रति	888	२४५	
1	23	1358	Ę 0	पोतवणिज्	90	92	प्रग्रह	(838	२३७	प्रतिकर्मन्	२३७	39	
		1300	10	पोतवाह	90	93	प्रप्राह	838	२३७	प्रतिकृल	३७७	68	
	पृ थुक	1 399	४७	पोताधान	900	99	प्रप्रीव	४६१	३५	प्रतिकृति	386	3 4	
		. १३९७	3	पोत्र	४२८	960	प्रघण	920	93	प्रतिकृष्ट	३६७	48	
	पृथुरोमन्	99	90	पोत्रिन्	960	3	प्रघाण -	970	92	प्रतिक्षिप्त	3 6 3	४२	
	पृथुल	३६९	Ęo	पौत्रा	२१६	२९	प्रचक्र	₹5€	98	प्रतिग्रह	290	७९	
		1990	3	पौर	968	956	प्रचलायित	359	32	प्रतिप्राह	288	938	
	पृथ्वी	398	३७	पौरस्त्य	३७५	60	प्रचुर	३७०	63	प्रतिघा	60	२६	
	पृथ्वीका	1306	80	पारुप	{२३२	60	प्रचेतस्	. 24	Ęq	प्रतिघातन	300	998	
		900	१२५		1836	२२३	प्रचोदनी	960	98	प्रतिच्छाया	388	34	
	प्रदाकु	68	Ę	पौरोगव	399	२७	प्रच्छद्पट	२४३	995	प्रतिजागर	398	26	
	पृक्षि	२१७	28	पौर्णमास	२६४	86	प्रच्छन	939		प्रतिज्ञात	364	906	
	प्रक्षिपणीं	940	99	पौर्णमासी	84	v	प्रच्छदिंका	350	98	प्रतिज्ञान	.40	4	
	प्रयत्	94	Ę	पौलस्य	२८	68	प्रजन		44	प्रतिदान	३२९	69	
	पृषत .	5 94	• ६	पौछि	३१८	४७		३९२	२५	प्रतिध्वान	७१	२५	
	5.10	1990	90	पौष	28	94	प्रजविन्	366	७३	प्रतिनिधि	388	3 €	
	प्रयत्क	282	25	पौष्पक	336	१०३	प्रजा	४०२	33	प्रतिपत्	[83	9	1
	पुषदश्व	24	६२	प्याद	884	v	प्रजाता	२०८	98		1 44	9	
1	दे। शदाज्य	२५७	. 38	प्रकाण्ड	{ ५३	२७	त्रजापति	6	90	प्रतिपन्न	३८५	906	
	1				1930	90	प्रजावती	२१२	३०	प्रतिपादन	249	33	

	शब्द:	Fire										
		प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्होकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः
	प्रतिबद्ध	३६३	89		1946	4	प्रपितामह	293	33	प्रवण	806	48
	प्रतिवन्ध	368	२७	प्रत्यक्श्रेणी	1905	988	प्रयुत्राड	900	980	प्रवयस्	२१६	83
	प्रतिविम्व	389	34	प्रत्यक्ष	३७५	७९	प्रपोण्डरिक	909	920	प्रवर्ह	346	40
	प्रतिमय	30	30	प्रसम	३७५	UU				407		96
	प्रतिभान्वित		24	प्रसन्त	993		प्रकृत	939	9	प्रवह	३९२	
	प्रतिभू	343	88	प्रसन्तपर्वत	925	u	प्रवन्धकल्पन		4	प्रवहण	२८३	43
	प्रतिमा	389	NE SEE STEEL	प्रत्यय	822	980	प्रवोधन	388	933	प्रविहका	44	Ę
			34	प्रत्ययित	२७०		प्रभन्नन	२५	43	प्रवारण	३८७	3
	श्रतिमान र	३४९	39	प्रसिधिन्		93	प्रभव	838	२१०		50	•
1	प्रतिमुक्त	26	३५	प्रखनसित	759	99	प्रभा	83	38	प्रवाल _	३३२ ४३२	९३
	प्रतियन		६५		३८५	990	प्रभाकर	80	२८	(INIZ		
	प्रतियातना प्रतियातना	४१५	900	प्रसाख्यात	363	80	प्रभात	88	3	प्रवाह	३९२	96
		388	34	प्रसाख्यान	394	39	प्रभाव	२७२	49	प्रवासन	३००	993
	प्रतिरोधिन्	384	34	प्रसादिष्ट	३६३	80	-0			प्रवाहिका	२२०	44
	प्रतिवाक्य	६७	90	प्रखादेश.	३९५	39	प्रभिन्न	२७६	36	प्रविख्याति	368	२८
	प्रतिविषा	943	99	प्रखालीढ	365	. 64	प्रभु	344	99	प्रविदारण	२९८	१०३
	प्रतिशासन	364	38	त्रत्यासार	290	७९	प्रभूत	३७०	63	प्रविश्लेष	३९२	२०
	प्रतिश्याय	. २१९	49	प्रत्याहार	36.8	98	प्रश्नष्टक	२४८	१३५	प्रवीण	३५३	8
	प्रतिश्रय	823	943	प्रत्युत्कम	368	२६	प्रमथ	१५	३५	प्रवृत्ति	5 44	v
	प्रतिथव	40	. 4	प्रत्युषस्	. 88	2	प्रमथन	३००	994	751(1	रिइ९२	96
	प्रतिश्रुत्	69	24	प्रत्यूष	88	2	प्रमथाधिप	93	39	ਪੁਰਣ	1308	UĘ
	प्रतिष्टम्भ	398	२७	प्रत्यूह	397	98	प्रमद	43	. 38	प्रवृद्ध	रेइंड	66
	प्रतिसर	820	908		(304	60	प्रमद्वन	926	3	प्रवेक	386	40
	प्रतिसीरा	388	920	प्रथम	823	988	प्रमदा	२०४	1	प्रवेणी	5230	96
				प्रथा	369	9	प्रमनस्	348	G		(२७८.	४२
	प्रतिहत	३६३	४१	प्रथित	344	9	प्रमा	३८९	90	प्रवेष्ट	२३०	60
	प्रतिहास	948	७६	प्रदर	४२५	958	त्रमाण	४०६	48	प्रव्यक्त	३७६	69
		२२६	90	प्रदीप	289	936	प्रमाद	65	३०	प्रश्न	६७	90
		[३९८	v	प्रदीपन	60	90	त्रमापण	. 300	992	प्रश्रय	393	२५
	प्रतीकार	300	990	प्रदेशन			प्रमिति	३८९	90	प्रश्रित	349	34
	प्रतीकाश	340	३७		208	२७	प्रमीत	1246	२६	সন্ত	266	७२
	प्रतीक्ष्य	348	4	प्रदेशिनी	२३१	69		1309	990	प्रष्ठवाह्	३२४	63
	प्रतीची	३०	9	प्रदोष	84	Ę	प्रमीला	64	३७	प्रष्टौही	324	90
	प्रतीत	(३५५	9	प्रद्युम्न	92	२५	प्रमुख	३६८	40	प्रसन	96	98
		1899	८२	प्रद्राव	300	999	प्रमुदित	३८३	903	प्रसन्नता	34	98
	प्रतीपदर्शिनी	२०३	2	प्रधन	२९८	903	प्रमोद	43	28			
	प्रतीर	94	v		1 48	38	प्रयत	रे६३	84	प्रसन्ना	३५०	39
		922	98	प्रधान -	२६७	4	प्रयस्त	396	84	प्रसभ	366	906
	प्रतीहार	२६८	Ę		386	40	प्रयाम	393	25	प्रसर	३९३	२३
		४२६	900		1890	922	प्रयोगार्थ	388	२६	प्रसरण	388	98
	प्रतीहारी	४२६	900	प्रधि	२८४	५६	प्रलम्बन्न	99	२३	प्रसर्व	1369	90
	प्रतोली	990	3	प्रपश्च	४०२	२८		c 49	22	777	[४३३	206
	प्रल	308	७७	प्रपद	२२६	. 09	प्रलय	83	33	प्रसवबन्धन		94
	प्रत्यक्	888	२३	प्रपा	999	v		1309	990	प्रसव्य	२७७	83
	प्रत्यक्पणी	946.	69	प्रपात		8	प्रलाप	56	94		886	20
						THE CHAPTER	The state of the s					Aug Control of the Control

२८										1	श्लोकः
शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	वृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	
			प्राग्वंश	२५५	9 €	प्रार्थित	३८१	90	त्रोष्ट्रपदा	36	22
प्रसाद	१५	98	प्राप्रहर	386	40	प्रालम्ब	२४८	१३६	प्रोष्टी	88	96
प्रसाधन	२३७		प्राप्य	356	. 46	प्रालम्बिक	२३९	908	प्रौष्ठपद	३७४	७६
प्रसाधनी	288	939		369	90	प्राह्मय	3 €	96	श्रीढ		
प्रसाधित	२३८	900	प्राघार	880	95	प्रावार	२४३	990	प्रक्ष	११३९ १९३	3 2
प्रसारिणी	909	942	प्राच्	1888	. २३	प्रावृत	२४२	993		(104	• 4
प्रसार	३६१	39	प्राचिका	849	6	प्रावृष्	40	99		90	99
प्रसित	344	9	प्राची	30	9	प्रादृषायणी	946	65		903	२४
प्रसिति	399	98			•		294	93	स्रव	१९७३	932
प्रसिद्ध	४१५	908	प्राचीन	990	3	प्रास		40		1999	38
	(292	: 39	प्राचीना	940	64	प्रासङ्ग	२८४ ३२४	68		1388	98
प्रसू	1835	२२९	प्राचीनावीत		40	प्रासङ्गय		9	THE T	1960	ş
प्रसूता	२०८	95	प्राच्य	993	v	प्रासाद	999	00	प्रवग	1808	58
प्रसृति	369	90	प्राजन	३०५	93	प्रासिक	88	3	अवङ्ग	960	3
प्रसृतिका	306	95	प्राजितृ	264	49	प्राह			प्रवङ्गम	830	936
प्रसृतिज	99	3	प्राज्ञ	२५१	- 4	प्रिय	1393	३५ ५३	प्राक्ष	938	96
ACTION			সার্গ	206	92		[३६७		श्रीहन्	228	ĘĘ
प्रसून	1900	90	प्राज्ञी	306	92		188	83	श्रीहशत्रु	984	89
	र्४१७	923	प्राज्य	३७०	Ę Ę	अियक	१४३	४४ ५६		२८२	86
प्रसूजनियः	तारो २ १४	३७	प्राड्विवाक	२६८	4		1969	34	ष्ठुत		
प्रसृत	३७६	66	q	1 35	63		(980	44	ब्रह	३८२	99
प्रस्ता	२२७	७२		1380	103	प्रियङ्ग	1306	30	स्रीष	३८९	9
प्रसृती	२३२	64	प्राण	302	999	त्रियता		२७	प्सात	३८५	990
प्रसेव	390	२६		1335	908	1	60			फ.	
प्रसेवक	७३	u	प्राणिद्यूत	३५२	४६	प्रियंवद श्रीणन	३६२ ३८७	3 4	फणा	' 90	9
प्रस्तर	928	Y	प्राणिन्	44	30	प्रीत		903	फणिज्जक	944	. 68
प्रस्ताव	393	28	प्रातर्	886	98	त्रीति श्रीति	३८३	28	फणिन्	68	v
7017			प्रातिहारिक	३४२	99		362	99		1368	90
	924		प्राथमकल्पि		99	प्रुष्ट				304	93
त्रस्थ	३२१ ४१२	68	त्रायमकाल्य	१४४२		प्रेक्षा	\ 44 \ \ 310	778	फल	४३२	209.
			प्रादुस्	{88£	२५६ 9 २	प्रेङ्का	रिश्व २८३	43		(840	23
प्रस्थपुष्प	944.	49				प्रे ह्मित	३७८	20	फलक	288	90
प्रस्थान	२९६	94		२३१	८३		1309	990	फलकपाणि	266	69
श्रस्कोटन	390	२६	प्रादेशन	२५९	३०	प्रेत	800	Ęo	फलत्रिक	239	999
प्रस्वण	926	4	प्राध्वम्	888	8	प्रेता	39	`	फलपाकान्त		Ę
प्रसाव	२२५		प्रान्तर	994	96	प्रेत्य	४४५	c		1989	96
प्रहर	84	Ę	प्राप्त	305	८६	79	The same of		फलपूर	944	96
प्रहरण	359	63		रिइंट४	908	प्रेमन्	{60	२७ २७	TC-T-T	The state of the s	
प्रहस्त	२३२	82	प्राप्तपञ्चत्व	३०१	990	2-			फलवत्	929	9
प्रहि	903	२६	प्राप्तरूप	४१९	939	प्रेष्ठ प्रेष	३८५	999	फलाध्यक्ष	988	84
प्रहेलिका	६५	Ę	प्राप्ति	806	53	त्रेष प्रेषण	४३६ ३९५	399	फलिन्	929	9
प्रस्हन	363	903	प्राप्य	360	43			38	फलिन	938	v
प्रांध्य प्राकार	30 3	७०	प्रामृत	308	२७	प्रेष्य प्रोक्षण	383	90	फलिनी	{988 {988	44
त्राकार प्राकृत			प्राय	रिह्म	47		246	२६			938
मारूप पाउटिश्रिप	383 993	9 4	प्रायस्	४४८	943	प्रोक्षित प्रोथ	346	78	फली	980	44
प्राग्दक्षिण	117		-11-15		19	alla I	२८२	88	फलेप्रहि	929	É

						पासनाग	(214))					
	शब्द:	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः
	फलेरहा	988	48	वश्च	४२६	900	वस्ति	२२७	७३	वाल्य	294	80
	फल्गु	1988	59	वर्वर	949	90	वहिद्वीर	922	95	वाष्प	898	130
		13६८	46	c	1996	39	वंहिष्ठ	364	999	वाब्पिका	३१६	80
**	फाणित	३१७	83	वह	1838	२३६	वहिस्	288	90	वाहु	२३०	60
	फाण्ट	360	88	वर्हिण	996	30	वहु	300	£ 3	वाहुज	२६७	9
	फाल	{२४१	999	वर्हिन् .	996	३०	वहुकर	३५७	90	वाहुदा	904.	33
		1304	93	विहेंपुष्प	१७३	932	वहुगह्यवाच्		3 6	वाहुमूल	२३०	७९
	फाल्गुन	86	94	वर्हिर्भुख	4	9	बहुपाद्	939	32	वाहुयुद्ध	399	905
	फाल्गुनिक	86	94	वर्हिस्	27	48	वहुप्रद	348	Ę	वाहुल	86	96
	फाल्गुनी	84	4	वर्हिष्ठ	900	922	वहुमूल्य	289	993	वाहुलेय	१७ (२८०	४०
	फु ल	938	6		199	28	वहुरूप	२४६	926	वाहिक	396	9
	फेन	ब्रिइ ७	904		२८९	20		1300	६३		(284	928
		1844	98		390	903	बहुल	र ४३२	999	वाल्हीक	1396	45
	फेनिल	936	39		४३१	994	गरमा	1900	924		[३१६	80
	फेरव	966	34	वलदेव	99	55	वहुला	(835	999	बिन्दु	94	4
	फेर	966	4			53	वहुलीकृत	३०९	२३	विन्दुजालव	5 २७८	38
	फेला		4	वलभद्र	99	. 43	वहुवारक	980	58	बिल	925	Ę
	4164	333	५६	वलभद्रिका	900	940	बहुविध	360	93	विम्व	३५	94
		व		वलवत्	१११	88	वहुसुता	953	900	बिम्बिका	904	938
	वक	984	33	•	JARS	2	वहुसूति	३२५	90	विल्व	938	35
	वडवानल	38	५६	ंवलविन्यास	340	29	वाकुची	949	98	विस्त	३३०	८६
	वत	688	२४४	वला	958	900	बाडव	२४	५६	बीज	{ १४	२८ ६२
	वदर	989	३७	वलाका	995	२५	ara	1 20	६७	वीजकोश	909	83
	वस्या	5996	998	वलात्कार	388	906	वाढ	1808	88	बीजपूर	944	96
	बदरा	1906	949	वलाराति	90	४३	बाण	5 297	८६	वीजाकृत	308	6
	बदरी	980	3 €	वलाहक	33	Ę	, બાગ	1804	४५	वीज्य	२५१	2
	वन्दिन्	384	90		1348	98	वादर	२४१	999		(00	90
	बद्ध	1343		, बलि	२७४	२७	वाधा	93	3	वीभरस	2 00	98
		(300	94	0.10	(४३१	994	वान्धकिनेय	299	२६		1838	538
	वधिर	२१७	86	वलिध्वंसिन्		29	नाइप्रत	293		वुका	२२३	48
	वन्धकी	२०७	90	वलिन	२१६	४५	-2	939	98		5 0	93
	बन्धन	{२७४ {३९१	२६	बलिपुष्ट	988	२०		1900	922	34	[३८५	906
				वलिभ	२१६	४५	वाल	4 294	४२	बुद्धि	44	9
	वन्धनालय	३०२	998		988	२०		[४३३	२०५	बुद्धद	४५५	98
	वन्धस्तम्भ	२७८	-	वलिर	296	88	वालगभिणी	रे ३२५	00		(80	२६
	वंन्धु	२१३	इ४	विलेश	99	95	वालतनय	984	. 88	बु घ	२५१	4
	वन्धुजीवक	१५३	७३	विसम्	6	9	वालतृण	964	१६७		(888	900
	बन्धुता	293	34	वलीवर्द	322	५९	: वालमूपिका	1 989	92	बुधित	३८५	906
	वन्धुर	३७२	ES		1399	२७	वाला	७६	98	बुध्र	939	93
	वन्धुल	299	२६	बह्रव	र्वेदर	40	बालिश	5 3 54	88		339	48
	बन्धूक	943	. 03	वल्वज	963	953		1834	२१८	' बुभुक्षित	३५८	२०
	बन्धूकपुष्प	983	88	बष्कयिणी	३२५		वालेय	३२७		बुस	३०९	44
	बन्ध्य	938		ं बस्त	३२७	७६	ं बालेयशाक	948	30	बुस्त	860	38
	4,24	1000		3110 180					100			

					श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्रोकः
शब्दः	प्रधम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्		died.		3 6	भारद्वाजी	986	996
बृहती	5980	65	भक्षित	३८५	990	भर्तृ	\{ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	49	भारयष्ट	380	३०
	(800	७५	भक्ष्यकार	399	२८	215-11-	७५	93	भारवाह	383	94
बृंहित	388	900	भग	1809	२६	भर्तृदारक		93	भारिक	383	94
बृहत्	366	Ę0		रिश्ट	७६	भर्तृदारका	७६	98	भारक	35	२५
वृहतिका	583	990	भगन्दर	220	46	भरर्सन	68		the first transport of the same of the		946
वृहरकुक्षि	२१६	88	भगवत्	v	93	भर्मन्	{ ~~3 3 3~~ } }	38	भार्गवी	963	
वृहद्भानु	33	48	भगिनी	393	39		1960	16	भागी	949	68
वृहस्पति	38	38	भङ्ग	98	4	भन्न	844	39	भार्या	308	Ę
वोधकर	38	90	भङ्गा	306	२०	भह्रातकी	983	४२	भार्यापति	२१४	.63
वोधिद्यम	१३५	२०	भङ्गि	849	6		964	3	भाल्क	960	8
बोल 🍘	336	908				भहुक	1 93	38		1 04	99
त्रप्र	80	36	भजमान	२७३	२४	भव	1833	704	भाव	233	200
वहाचारिन्	5249	3	भट	२८५	69	भवन	990	4		[833	
नक्ष नारम्	)२६३	४२	भटित्र	३१८	४५	भवानी	95	३७	भावबोधक	७९	39
त्रह्मण्य	983	89	भट्टारक	७६	93	भविक	42	25		1385	138
व्रह्मल	२६५	42	भद्दिनी	७६	93			39	भावित	396	४६
व्रह्मदर्भा	900	984	भण्टाकी	950	998	भवितृ	340			(368	908
ब्रह्मदारु	982	४१	भण्डिल	989	63	भविष्णु	360.	२९	भावुक	48	२६
	10	98	भंग्डी	949	99	भव्य	45	२६	भाषा	£ ?	9
व्रह्मन्	898	998				भपक	३४५	25	भाषित	{ £\$	- 9
वह्मपुत्र	90	90	भण्डीरी	949	39	भस्रा	388	33		1368	900
व्रह्मबन्धु	894	908	भद्र	} ४२	५५	भसगन्धि	नी १६९	930	भाष्य .	848	३१
त्रह्मभूय	२६५	49	MERCH	208	33	भसगर्भा	968	63	भास	8.5	38
व्रह्मयज्ञ	348"	98	भद्रकुम्भ			भा	४३	38	भास्कर	४०	२८
व्रह्मवर्चस	२६१	36	भद्रदार	386	43	भाग	- 350	68	भाखत्	80	28
व्रह्मविन्दु	२६२	39	भद्रपर्णी	180	3 4	भागधेय	र ५३	. 36	भाखर	4	90
ब्रह्मसायुज्य		49	भद्रवला	968	943		(२७४	२७	मिक्षा	5366	Ę
नहासू	92	२७	भद्रमुत्तक	963	940	भागिनेय	२१३	33	10 × 52	1830	358
वह्याजिल	२६१	39	भद्रयव	949	६७	भागीरथी	908	59	मिक्षु	रिपन	\$
व्रह्मासन	२६२	80	भद्रश्री	280	939	भाग्य	{ 843	२८		(२६२	88
	5 49	29	भद्रासन	704	29				भित्त	38	98
त्राह्म	1254	49	भय	us	29	भाजन	393	33	भित्ती	990	8
ब्राह्मण	249	8	भयंकर	96	२०	भाण्ड	1393	33	भिदा	१८७	4
वाह्मणयष्टि	का १५९	68	भयद्रत	343	४२	भाद्र	1808	88	भिदुर	२०	४७
वाह्मणी	949	69		(00	90		89	90	भिन्दिपाल	388	99
वाह्यण्य	396	४१	भयानक	100	२०	भाइपद	88	90	भिन	1305	63
	1 94	34	भर	२७	ĘĘ	भाद्रपदा	36	२२		1३८२	900
त्राद्मी	4 68	9	भरण	340	36	With	80	39	मिषज्	२२१	40
	१७५	930	भरण्य	३५०	36	भानु	४१ ४१५	33	भिस्सटा	388	89
	भ		भरण्यभुज्	३५७	99	भामिनी		904	भिस्सा	388	86
भ	३७	29	भरत	383	92	भार	330	8	भी	49	२१
भक्त	395	86	भरद्वाज	99	100000000000000000000000000000000000000	भारत	330	60	भीति	48	२१
, भक्षक	346	२०		93	63		993	ę	भीम	{ 93 30	38
) Selection						भारती	43	9		100	२०

शब्द:	प्रधम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	। शब्दः	प्रथम्	श्लोकः		rice T	श्लोकः श्लोकः
भीरु	1908	3							शब्दः		
	रिश्पष	२६	भूमिजम्बुक	1986	3¢	भोस् भौंम	४४५	9	महु	४४३	2
भीरुक	३५९	35	भूमिस्पृश्	302	9	भौरिक	38	२५	मङ्गल	42	२५
भीछक	349	76	भूयस्	300	£ 3	Section 1997 Annual Control of the C	२६८	v	मङ्गल्यक,	३०७	90
भीषण	20	२०	भूयिष्ठ	300	63	अंश	२७३	33	मङ्गल्या	२४६	920
भीष्म	96	२०		∫300	63	अकुंस	७५	99	मचर्चिका	43	२७
भीष्मसू	908	39	भूरि	1836	963	भ्रकुटि	८६	३७	मजन्	939	92
भुक	1 364	999	भूरिफेना	908	983	अम	(९५	४	मश्र	288	936
भुक्तसमुजि	झत ३२२	45	भूरिमाय	966			(३८९.	9	मजरि	933	93
	13.03	9	भूरणडी भूरुण्डी	948		भ्रमर	986	29	मिजिष्टा	948	
भुम	रिष्	39	भूर्ज	988	86	अमरक	२३६	98	म जीर	3800	909
भुज	२३०	60	भूषा		909	अमि	368	9	मञ्जू	३६७०	५२
भुज़ग	69	Ę	भूषित	255	900	भ्रष्ट	363	908	मञ्जुल	३६७	42
भुजङ्ग	68	Ę	भूष्ण	२३८		आजिष्णु	२३८	909	मञ्जूषा	३४७	38
भुजङ्गभुज्	986	. 30	भूस्तृण	964		आतृ	298	36	मठ	998	6
भुजङ्गम	68	ξ.	भूतुन	924	950	भ्रातृज	298	36	मड्ड	80	6
भुजङ्गाक्षी	950	394	23	(908)	938	आतृ जाया	292	30	मणि	३३२	९३
भुजशिरस्	279	96	मृङ्ग .	993	98	भ्रातृभगिनी		3 4	मणिक	३१२	39
भुजान्तर	229	.00	7	1996	28	त्रातृतातता भ्रातृव्य	४२२	986	मणिवन्ध	२३१	69
भुजिष्य	383	90	मृ क्तराज	909	949	त्राप्टून भात्रीय	398	36	मण्ड	1984	49
31414	(24	9	मृ ङ्गार	२७६	33	भानित				रिष्	88
भुवन	3 3	, A	मृ ङ्गारी	990	26		५६	8	मण्डन	रि३८	१०२ २९
	2993	. 6	सृतक	383	94	श्राष्ट्	३१२	३०	venaur	1360	3
सू	990	7	भृति	३५०	36	भुकुंस	७५	99	मण्डप	995	É
		99	मृति भुज्	383	94	भ्रुकुटि	८६	३७	मण्डल	₹q ₹q	94
भूत	1368	908	मृत्य	383	90	भू	२३५	93		185	३२
4,	1890	96	मृत्या	३५०	. 36	भूकुंस	७५	99	मण्डलक	220	48
भूतकेश	339	999	मृश	२७	44	भूकुटि	३५	३७	मण्डलात्र	28.3	68
भूतवेशी	942	٧٩	मृष्ट्यव	३१९	४७	भण	1398	३९	मण्डलेश्वर	२६७	વ
			भेक	903	२४	भ्रूण	1808	४५	मण्डहारक	३४२	90
भूतात्मन्	४१५	904	मेकी	903	38	श्रेष	२७३	२३	मण्डित	२३८	900
भूतावास	980	46	भेद	२७२	.44		म.		मण्ड्क	902	28
भूति	{ 9€	3 €	भेदित	३८२	900	मकर	,900	२०	मण्ड्कपर्ण	980	44
	(808	48	भेरी	७३	Ę	मकरध्वज	93	3 &	मण्ड्कपणी	948	59
भूतिक	386	6	भेषज	२१८	५०	मकरन्द	458	90	मण्ड्र	338	36
भूतेश	93	३१	भैक्ष	२६४	86	मकुट	२३८	903	मतङ्गज	305	38
भूदार	960	२	भैरव	90	98	मकुर	२५०	980	मतल्लिका	५३	२७
भूदेव	२५१	8	भैषज्य	296	५०	मकुष्टक	२०७	90	मति	44	9
भूनिम्ब	१७६	183	भोग	800	२३	मकूलक	908	388		204	34
भूप	२६७	9		808	90	मक्षिका	990	२६	मत्त -	३५९	२३-
भूपदी	947	vo	भोगिन्	68	6	मख	348	93		(३८३	903
भूशत्	४०७	६१	भोगिनी	२०४	٠, ٩	मगध	२९६	80	मत्तकाशिनी	२०४	8
भूमि	990	3	भोजन	३२२	44	मघवत् ।	१७	89	मत्सर	830	१७२

						श्लोकः	शब्द:	प्रथम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्				8	मरुत्वत्	90	४१	
	मत्स्य	55	90	मधुरिपु	3	२०	मन्त्रिन्	250	७४	मरुन्माला	903	933	
	मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह्	986	२९	मन्थ	३२६		4	1988	43	
	मत्स्यपित्ता	940	25	मधुवार	३५१	४०	मन्थद्ण्डक	३२६	80	मरुवक	1944	७९	
	मत्स्यवेधन	99	98	मधुवत	986	२९	मन्थनी ं	३२७	४४	मर्कट	960	3	
	मत्स्याक्षी	904	१३७	मधुशित्रु	936	39	मन्थर	.366	७२	मर्कटक	989	93	
	मत्स्याधानी	96	98	मधुश्रेणी	940	82	मन्थान	३२६	४४		1984	86	
	मथित	३२१	43	मधुष्ठील	१३७	२८	मन्द	\$88	. 96	मर्कटी	1946	20	
	मथिन्	३२६	७४	मधूक	१३७	२७		(893	९५	मर्त्य	२०३	9	
		(200	३७	सधूच्छिष्ट	३३८	900	मन्दगामिन्	366	७२	मर्दन	393	23	
	मद	1390	93	मधूलक	१३७	२८	सन्दाकिनी	29	88	मर्दल	७४		
		[893	39	मधूलिका	940	68	यन्दाक्ष	20	२३	मर्भम्	849	३०	
	मद्कल	२७६	३५		1230	७९		ر ۱۹	40	मर्मर	90	23	
		1 93	२५	मध्य	रिष्ठदेत	959	मन्दार .	११३७	२६	मर्भस्पृश्	२०७	63	
	मदन	१ १४६	५३	मध्यदेश	992	v		(१५६	69	मयोदा	308	२६	
	मदस्थान	349	४०		(09	9	मन्दिर	990	4		1228	Ęų	1
				मध्यम	1998		मन्दुरा	998	0	मल	1839	990	-
	मदिरा	३५०	80		(२३०	७९	सदोष्ण	83	इप	मलदूषित	346	44	
	मदिरागृह	999	6	मध्यमा	२०६ २३१	23	मन्द्र	(02	3 4	मलपू	989	. 69	1
	मदोत्कट	२७६	३५	THEFT	(141		मन्मथ	११२ ११३५	39	मलयज	280	939	
	मद्र	999	38	मध्याह		3	TEST	228	54	मलिन	386	44	
	मद्रुर ,	900	99	सध्वासव	349		मन्या	100	47	मलिनी	208	२०	
	मद्य ,	३५०	80	मनःशिला	336	39	मन्यु	१४२३	943	सलिम्छुच	३४५	24	
		186	94	मनस्	44	25	मन्बन्तर	49	23	मलीमस	386	44	
		१७६	985	मनसिज	93		मय	३२७	७५	मह	४५६	29	40.00
	मधु '	३५१	89	मनस्कार	५६	3		28	9	मह्नक	889	३७	
		१३८	903	मनाक्	884	1 6	मयु .	300	90	महिका	943	68	
	मधुक	954	909	मनित	३८५	306	मयुष्टक	183	33	महिकाख्य	958	28	
	मधुकर	936	39	मनीषा	749	9	मयूख	800	96	मिलिगन्धिन्	286	920	
	मधुक्रम	349	80	मनीषिन्	२५१	4		1988	999	मसी	४५२	90	
	मधुद्रम	३३७	२७	मनु	४६१	३८	मयूर	1986	३०		275		
	मधुप	986	39	मनुज	२०३	9		5946	66	मसूर	200	90	
		6	३५	मनुष्य	२०३	- 9	मयूरक	रिह्म	909	मसूरविदछा	964	908	
	मधुपर्णिका	1980	98	मजुष्यधर्मन		56	मरकत	३३२	99	मस् ण	396	sé	
	मधुपर्णी	944	63	मनोग्रप्ता	३३८	906	मरण	309	998	मस्कर	962	989	
	मधुमक्षिका	990	38	मनोजवस	३५६	93	मरीच	398	36	मस्करिन्	388	89	
	मधुयष्टिका	954	909	मनोज्ञ	३६७	५२		1 80		मस्तक	२३६	54	
	•	5 40	9	मनोरथ	69	२७	मरीचि	1 83	३३	मस्तिष्क	338	84	
	मधुर	(830	989	मनोरम	३६७	५२	मरीचिका	83	34	मस्तु	३२१	48	
	मधुरक	906	983	मनोहत	३६३	४१		∫993	4	मह	35	35	
	यश्चरम	1940	८३	मनोह्या	३३८	906	मरु .	[४२५	963	महत्	३६९	Ęo	
	मधुरसा	रिवहर	900	मन्तु	308	38	1	74		महती	809	68	
	मधुरा	908	943	मञ्ज	४२६.	950	मरुत्	39	६२	महस्	४३८	२३१	
-	मधुरिका	963	904	मन्त्रवाख्य	कृत्र५३	v		४०७	49		906	386	
								THE REAL PROPERTY.		A STATE OF THE PARTY OF THE PAR		The state of the s	

					. याउना	111-1-111 1					0.4
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः ।	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	ą	मांसल	२१६	88		1 49			928	į
महाङ्ग	320	७५	मांसिक	383	98	मान	{330	२२	माल्यवत् माषपणी	904	936
महाजाली	986	990	माक्षिक	336	900	मानव	203	9		80	92
महादेव	93	३२		बिर्ड	. 30	मानस	44	39	मास मासर	३२०	88
महाधन	२४१	993	मागध	{339	3	मानसौकस्		23	मासिक	346	39
महानस	390	२७		5942	69	मानिनी	308	3	मास	885	99
महामात्र	२६७	4	मागधी	1989	98	मानुष	२०३	9	माहिष्य	338	3
महायज्ञ	248	98	माघ	38	94	मानुष्यक	390	४२	माहेयी	328	ĘĘ
महारजत	333	94	माध्य	१५३	७३	माया	382	99	मितंपच	३६५	86
सहारजन	३३७	906	माठर			मायाकार	388	99		ر ۵۰	३०
महारण्य	920	9		89	39	मायादेवीसु		. 94	मित्र .	२६९	9
महाराजिक	Ę	90	माढि	४५१	٥	मायु	722	६ २		२७०	92
महारौरव	89	9	माणवक	रिश्प २३९	४२	मायूर	२०२	.83		(४२६	950
महाशय	343	3	माणव्य		908	मार	92	24	मिथस्	४८३	२५६
महाश्रद्गी	206	93	माणिक्य	३९६	80	मारजित्	v	93	मिथुन	२०१	36
महाश्वेता	954	990	माणिमन्थ	849	39	मारण	300	998	मिथ्या	४४७	94
1014111			साजनन्य	394	४२	मारिष	७६	98	मिथ्यादृष्टि	48	8
महासहा	{१५३ १७५	50	मातङ्ग	800	99	मारुत	24	६२	मिथ्यामियो	100	90
महासेन		936	मातरपितृ	, २१४	30	मार्कव	909	949	मिथ्यासिशंस	ान ६७	90
महिका	90	39					186	98	सिंध्यामति	५६	8
	36	96	मातरिश्वन्	२५	Éd	मार्ग	1998	94	मिश्रेय	953	904
महिला	२०३	2	माति	98	४५		(397	۷۵	मिसि	1983	904
महिलाह्वया	980	44	मातापितृ	298	. ३७	मार्गण	366	89		19७९	943
महिष	966	8	मातामह	२१३	33		रिइ९५	30	मिसी	968	338
महिषी	308	ч	भारत	5944	90	मार्गशीप	86	98	मिहिका	3 €	96
मही	990	3	मातुल	रिश्व	39	मार्गित	368	904	मिहिर	80	28
महीक्षित्	२६७	9	मातुलपुत्रक	944	96	मार्जन	939	33	मीढ	३८१	38
महीध्र	973	9	मातुलानी	∫२१२	३०	मार्जना	288	929	मीन मीनकेतन	99	90 24
महीरुह	976	4	Al Brain	1306	२०	मार्जार	966	Ę	मुकुट	२३८	903
महीलता	909	. 39	मातुलाहि ।	68	É	मार्जिता	३१७	88	मुकुन्द	900	939
महीसुत	38	34	मातुली	२१२	30	मार्तण्ड	80	38	मुकुर	240	980
महेच्छ	३५३	3	मातुलुङ्गक	944	96	मार्दङ्गिक	३४२	93	मुकुल	338	98
महेरणा	900	928		194	34	मार्द्धीक	349	89	मुक्तकज्ञक	68	Ę
महेश्वर	93	30	ग्रास	७६	98	मार्ष्टि	288	939	मुक्ता	333	93
महोक्ष	३२३	69	मातृ	292	38	मालक	989	£ 2	मुक्तावली	२३९	904
महोत्पल	900	38		(३२४	44	मालती ,	943	७२	मुक्तास्कोट	909	२३
महोत्साह	३५३	Ę	मात्र	४२७	300	माला	२४८	934	मुक्ति	40	έ
महोद्यम	३५३	3	मात्रा	1368	63	मालाकार	380	147		1933	94.
	[१६२	900		1820	900	The same of the same of		950	मुख	२३३	29
महौषध	1906	986	माद	390		मालातृणक मालिक		740		[840	२२
	1 ३१५	३८	माधव	{ 86	96		380		मुखर	३६२	36
मा	886	99	1.1			माछधान	938	35	मुखवासन	-	99
	ब्रिश्य	£ 3	माधवक	349	89	माल्स	१३९ २४८	३२ १३५	मुख्य	{२६२	80
मांस	1 840	२२	माधवी	943	उर	'माल्य	400	144		रिइ६८	40

शब्दः	पृष्ठम् ।	श्लाकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	प्रष्टम्	श्लोकः
	1296	86	0.	1 375	9	मृत्	999	8	मेरु	29	४९
मुण्ड	1860	38	मूर्ति	१२६ १४०८	६६		1(309	990	मेलक	388	28
	(296	86	मूर्तिमत्	३७४	७६	मृत	1303	3	मेष	३२७	७६
मुण्डित	(३००	64	मूर्धन्	२३६	94	मृतस्रात	346	98	मेषकम्बल	३३७	900
मुण्डिन्	३४१	90	मूर्थाभिषि च	१३६७	9	मृत्तालक	902	939	मेह	२२०	48
मुद्	42	२४		1/800	६१	मृत्तिका	999	8	मेहन	२२८	७६
मुदिर	32	v	मूर्वा	940	८३	मृत्यु	309	998	मैत्रावरुणि	३७	२०
सुद्रपणी	960	993	मूल	5939	93	मृत्युंजय	93	३१	मैत्री	४६२	39
मुद्रर	368	99	80	(४३२	988	मृत्सा	999	18	मैत्र्य ं	४६२	39
मुधा	888	8	मूलक	969	940	11:51	5999	8	Day-	[२६६	40
	10	. 98	मूलकर्मन्	३८७	. 8	मृत्स्ना	्रे १७२	939	मैथुन	रि४१७	922
मुनिः	1 २६२	83	मूलधन	३२८	60	मृद्ङ्ग	७३	4	मैरेय	३५१	89
भुनीन्द्र	(४६१	3¢	मूल्य	ब्रिट	७९	मृदु	1304	96	मोक्ष	1 40	v
गुनान् <u>त्र</u> मुरज	७३			(340	३८	5.3	[843	38	माध	{ 982	३९
भुरा	900	٩ ٩ २३	मूषा	१३४८	33	मृदुलच्	988	86	मोघ	३७६	69
मुषित	305	66	मूषिक	989	३८ १२	मृदुल	३७५	20	मोघा	986	48
			मूषिकपणी	946	66	मृद्वीका	168	900	मोचक	936	39
मुष्क	336	७६	मूषित	३७८	66	मृध	386	908	मोचा	6988	४६
मुष्कक	982	38	Sier	1969	6	मृषा	880	94	भाषा	रि१६६	993
मुष्टिवन्ध	३९१	98	मृग	[३९५	३०	मृषार्थक	90	29	मोदक	860	33
मुसल	३१०	२५	मृगणा	394		मृष्ट	386	46	मोरट	386	990
मुसलिन्	99	२४	मृगतृष्णा	४३	34	मेकलकन	यका १०५	33	मोरटा	940	63
मुसली	बिहर	998	मृगदंशक	३४५	39	मेखला	\$ 580	906	मोषक	३४५	28
	(989	92	मृगधूर्तक	966			1 388	90	मोह	300	709
मुसल्य	इहर	४५	मृगना भि	280	979	मेघ	३२	Ę	मौक्तिक	३३२	99
मुस्तक	963	949	मृगवधाजी		929	मेघज्योति		90	मौद्गीन	308	6
मुखा	963	948	मृगवन्धिर्न मृगवन्धिर्न		39	Carlotte Control of the Control of t	बुळासी १९८	३०	मौन	. 249	36
सुहुर्स् सुहुर्भाषा	883	9	मृगमद	२४७	25	मेघनामन		949	मौरजिक	383	93
गुहूर्त	६८ ४७	99	मृगया	३४५	9 २ ९ २३	मेघनिर्घोष	व ३२		मौर्वी	252	64
मूक	३५६	93	मृगयु	384	39	मेघपुष्प	९३	4	मौलि	४३०	993
मूढ	3 6 4	86	मृगरोमज	289	999	मेघमाला		6	मौष्टा	४५१	4
मूत	360	94	मृगव्य	३४५		मेघवाइन		88	मोहूर्त	200	98
मूत्र	२२५	Ęu	मृगबिरस्	३८	13	मेचक	{ ६० ३१७	98	मौहूर्तिक	२७०	98
मूत्रकृच्छ्र	220	45	मृगशीर्ष	36	73		(२१८	39	म्लिष्ट	vo	29
मूत्रित	369	98	मृगाङ्क	38	98	मेढू	1330	७६ ७६	म्लेच्छदेश	992	v
मूखं	३६५	86	मृगादन	966	9	मेदक	349	89	म्लेच्छमुख	३३४	90
मूच्छी	300	909	मृगित	368	904	मेदस्	258	E 8		य.	
मूर्च्छाल	222	£9	मृगेन्द्र	966	9	मेदिनी	990	40	यकृत्	938	ĘĘ
	5222	Ę 9	मृजा	388	939	मेदुर	3.60		यक्ष	{ 36	99
मूर्च्छित	{899	८२	मृड	93	39	मेधा	44	३ ०		A STATE OF THE PARTY OF THE	६९
मूर्त	∫ २२२	Ę٩	मृडानी	96	३७	मेधि	₹0€		यक्षकर्म	388	933
70	र्थ हैं।	७६		906	83	मेध्य	366	94	यक्षधूप	386	930
ni on the							170	441	यक्षराज	. 36	5.6

		74.00			413-11	10.411					
शब्द:	प्टछम्	श्चोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	वृष्टम्	स्त्रोकः
यक्षमन्	२१९	49	यशःपटह	७३	- ۾	युक्तरसा	904	980	योवत	290	22
यजमान	२५३	6	यशस्	६७	99		(209		यौवन	294	80
यजुस्	68	3	यष्टि	४६१	36	युग	809	28		₹.	
यज्ञ	२५४	93	यष्टीमधुक	954	909	युगकीलक	३०६	98	रंहस्	२६	48
यज्ञसूत्र	२६५	88	यष्ट्	२५३	6		1268	40		[49	94
यज्ञाङ्ग	934	२२	याग	248	93	युगन्धर	रिष्द्	200	रक	[२२३	ER
यज्ञिय .	346	२७	याचक	366	88	युगपद्	४४९	22		रिक्ष	928
यज्वन्	२५३	6	याचनक	388	88	युगपत्रक	934	२२	-	1890	८० ७३
यत्	888	3	याचना	२६०	32	युगपार्श्वग	३२४	43	रक्तक	१५३	935
यतस्	888	3	याचित	३०३	ą	युगल	२०१	3,6	रक्तचन्दन	{338	999
यति	२६३	83	याचितक	303	8	युगम •	२०१	36	रक्तपा	909	२२
यतिन्	363	83		1240	32		1368	46	रक्तफला	904	938
यथा	884	3	याञ्चा	1366	ξ	युग्य	रिश्य	ÉA	रक्तसंध्यक	905	36
यथाजात	364	86	याजक .	244	90	युद्ध	396	903	रक्तसरोरुह	906	89
यथातथम्	४४७	94	यातना	93	3	युध्	296	908	रक्ताङ्ग	900	985
यथायथम्	४४७	98	यातयाम	४२२	984	युवति	२०६	6	रक्तोत्पल	906	४२
यथार्थम्	४४७	94	यातु	24	Ęo	युवन्	298	४२	रक्षःसभ	४५८	२७
यथाईवर्ण	200	93	यातुधान	24	Ęo	युवराज	७५	93		(&	99
यथाखम्	880	98	यातृ	292	30	यूथ	२०२	४१	रक्षस्	1 24	Ę0
यथेप्सित	322	, 40	3112		94	ग्रथनाथ	२७६	३५	रक्षित	358	908
यदि	886	92	यात्रा	१९६	904	CONTRACTOR OF THE PARTY OF THE	२७६	३५	रक्षिवर्ग	२६८	4
यदच्छा	३८६	ર	याद:पति	. 99	2	-	942	७१	रक्ष	366	•
	1264	49	यादस्	900	२०		1983	४१	रङ्क	990	90
यन्तु	800	49	यादसांपति	२५	Ę9	यूप	[868	३५	रङ्ग	३३७	906
	[38	. 46	***	(209	96	यूपकटक	२५६	90	रङ्गाजीव	३४१	•
यम	1 358	86	यान	१८३	46	3017737	२५६	99	रचना	388	930
	1397	96	यानमुख	२८३	44		४६१	३५	रजक	३४२	90
यमराज्	38	46		३६७	48		, ३०५	-	3.33	)३३३	96
यमुना	904	.32		263	43	योग	800	२३	the state of the state of the state of	(890	48
यमुनाभ्रातृ	Separation of the	40		184		जोतीय	३३७		। उजना	1 AR	8
	269	84	। याम	रिडर		योग्य	956			रेग ण्ड	943
ययु यव	306	94		88			४५८				5
यव क्य	३०४	,		३३५		योजनवर्ह्ध			A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH	199	२९ २१
	336			343			304			3 396	96
यवक्षार	963			२४५		योद्ध	२८५		TO SECURE AND ADDRESS OF THE PARTY OF THE PA	(836	
यवफल	964			300		योध	264		रजखला	209	
यवस	320			389		जोशसंगत	799	90	रज्जु	386	
यवागू	३३८	127		२४६		30	330		६ रजन	280	
यवाप्रज			0_	266		योषा	२०३		र रजनी	960	
यवानिका	900		The second second	449			२०३		3	[390	806
यवास	949		A STATE OF THE PARTY OF THE PAR	954		यौतक	२७४			1300	
यवीयस	296			२७३		४ यौतव	३३०	6	4	(800	1 88
यव्य	३०४										

											٠-4ء
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	प्रथम्	श्लोक	: शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	शब्दः	वृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	940		रसगर्भ	३३५	902	रात्रि	४५	v	रुचिर	३६७	५२
रत	356	41	⁹ रसज्ञा	२३४	89	रात्रिचर	२५	Ęo	रुच्य	३६७	45
रतिपति	97	2 39	रसना	२३४	89	रात्रिंचर	24	Ęo	रुज्	२१८	49
रल	∫३३३	3		1900	१२३	राद्धान्त	46	8	रुजा .	796	49
	(800	: 939	स्	1990	3	13151	86	96	इ त	9	२५
रत्नसानु	२१	80	727107	(१५७	88	TIST	36	२२	-	.54	३५
रलाकर	98		रसाम्र रसाजन	399			1 99	73	The second second	३७९	90
रिल	२३२		रसातळ	३३५ ८६	909	alplotals.	1990	99		1.	
रथ	ब्रिइट			1938	33		[888]	. १४३	रुद्र	93	38
	1263		The second second	1963	953		३१६	80			4.
रथकट्या	२८३	40	AND THE PERSON NAMED IN	[३१७	88	रामा	२०४	8	रुद्राणी	95	30
रथकार	र्डेश्व	٩	रसित	35	6		२६४	४५		[२२३	68
	1380	8	रसोनक	१७८ १ २७३	986	1 /1 /2	386	920	रुधिर	1840	22
रथगुप्ति	२८४	40		1303	२२ २३		(203	४२	रुरु	990	90
रथद्व	१३७	3 8	रहस्य	२७३	3	राशि	[४३४	398	रुशती	ĘG	. 30
रथाङ्ग	बिट ३	44	राका	86	6	राष्ट्र	४२९	968	रुष्	. 60	२६
- William	1268	५६	राक्षस	२५	49	राष्ट्रिका	960	98	रुहा	963	946
रथाङ्गाह्वय	994	२२	राक्षसी	902	926	राष्ट्रिय	७६	98	रूक्ष		
रिधक	368	७६	राक्षा	२४५	924	रासभ	३२७	७७	रूप	४३७	२२५
रथिन्	१२८५	Ęo	राङ्गव राज्	289	999		1980	998	रूपाजीव	40	•
रथिन	१२८९ २८९	७६	राजक	२६७	. 9	रास्ना	1964	980	क्षाणाय	209	98
रध्य	269	७६		1896	999	राहु	80	२६	रूप	{ 333	99
	1990	४६	राजन्	रिइ७	२	रिक्तक	386	५६		1858	960
रध्या	रिटरे	य ५५	राजन्य	२६७	9	रिक्थ	339	90	रूप्याध्यक्ष	२६८	
रद	२३४	89	राजन्यक	२६७	8	रिङ्गण	64	35	रूषित	३७९	9
रदन	२३४	39	राजन्वत्	998	93	रिपु	755	90	रेचित	767	68
रदनच्छद	२२३		राजबला राजवीजिन्	968	4.43	रिष्ट	४०३	36	रेणु	398	38
रन्ध्र	25	90	राजपाजन्		2	रिष्टि	383	68	रेणुका	1966	9.6
रमस	४५६	39	राजवंश्य	२८ २५१	६८	रीढा	७९	23	रेतस्		930
रमणी	308		राजवत्	998	93	रीण	३८०	97		355	63
रम्भा	944		राजबृक्ष	934	23	रीति	∫३३३	90	रेफ	१३६७	48
रय		113	राजसदन	999	90		1806	56	रेवतीरमण	(012	932
	36		राजसभा	४५२	. 9	रीतिपुष्प	336	903	रेवा	904	23
रहक	१४३	998	राजसूय	४५९		रक्प्रतिकिय	T 296	40	†	[339	३२
रव	60.70		राजहंस	988		रुक्म	333	94		ि ३५	954
रवण	३६२	22	राजादन	1980		रुक्मकारक	३४१	. 6	रोक	66	3
रवि	441	36	पाना ई	(388	A COLOR OF THE PARTY OF THE PAR	हरण	३.७९	99	रोग	२१८	49
रशना	280	39 3	प्राजि	२४६ १२८	१२६ ३	ह च्	४३	38	रोगहारिन्	२२१	40
रिस	४२०	936 3	गंजिका	३०७	99		984		रोचन	988	80
	(40	. v 3	ाजिल .	66	4 8	विक	1944	20	रोचनी	1988	906
रस -	49	9 2	ार्जीव	5900	99		३१८	1021		1900	986
	३३५	22		1900	89		100	• २	ोचिष्णु ो		909
	(४३०	२२७ र	ाज्याङ्ग ्र	२७१	96 5	चि	\	38	ोचिस्	83	३४
								२९ ।	ोदन	२३५	93

BY Park					श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम् ः	ह्रोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः						रेखक टेखक	200	.94
रोदनी	949	९२		२७ १७३	88	लस्तक	२९२ (२४५		लखक लेखर्षम	90	४२
रोदस्	४ई८	२२९	लघु ८	४०१	933	लाक्षा	842	-	लेखा [']	929	8
रोदसी	258	338	अनुस्र ग	968	954	लाक्षात्रसाद		89	ल्खा लेपक	\$80	· Ę
रोधस्	34	. 9	लघुलय लङ्का	849	17,	लाजा व	३०५	93	लपक लेश	३६९	६ २
रोप	333	20	लङ्कोपिका	903	933	लाङ्गलदण्ड	306	98	हे ड	304	92
रोमन्	२३७	39	लजा	90	२३	लाङ्गलपद्धि		98	लेह हेह	333	46
रोमन्थ	844	98	लजाशील	360	26	लाज्ञ लिकी	958	996	(ve	(992	Ę
रोमहर्षण	64	34	लजित	३७९	. 99		(954	999	छोक	390	3
रोमाञ्च	64	34	लङ्गा	४५२	90	लाङ्गली	1964	989		1928	3
रोष	60	२६		1930	9	लाङ्गुल	२८२	40	लोकजित्	v	93
रोहिणी	३२४	६७		939	99	लाज	396	80	लोकायत	848	३२
	1 33	90	लता	980	44	लाञ्छन	38	90	लोकालोक_	928	- 3
रोहित	1 68	94		1942	७२	लाभ	३२८	60	लोकेश	. 6	96
	900	98		903	१३३ १५०	लामजक	968	954	लोचन	२३५	53
30	११९०	90	लतार्क	906	986	(2) (1) -1	(69	26	लोचमस्तक	956	999
रोहितक	984	88	छपन	233	68	लालसा	४३७	२२८	लोप्त्र	386	34
रोहिन्	984	88			9	लाला	224	६७	लोघ्र	938	33
रौद	30	9 v 3 o	लिपत	{ \$ 6 \$	900				लोपासुद्रा	30	30
रौमक	390	४२	। छच्ध	.368	908	लाला टिक	800	90			99
रौरव	39	• • •	लच्धवर्ण	249	Ę	लाव	988	34	छोमन्	२३७	458
	Carlo	28				लासिका	68	6	लोमशा	908	98
रौहिणेय	1 49	76	लब्धानुज्ञ	२५३	90	लास	00,	90	लोल	१३३ १३३	२०५
			लभ्य	२७३	. 38	लिकुच	186	ę o	लोलुप	३५८	22
रोहिष	988	955	लम्बन	। ४३९	908	लिक्षा	४५२	90			
	(320	10	लम्बोदर	98	36	लिखित	200	98	लोखम	३५८	22
	ਲ.		लय	७५	9	लिङ्ग	809	२५	लोष्ट	३०५	93
लकुच	986	. 40	ललना ललन्तका	२०४ २३९	३ १०४	109 है। त	२६६	48	लोष्टमेदन	३०५	93
		٧٤			93	। । । । ।	200	and the second		1586	928
लक्ष	383	4	ललार	538.		101111	200	94	1018	1 338	98
लक्षण	. 38	90		- 336	903	100 स	३७९	90	The second second	१३४	44
लक्ष्मण	३५६	98		४२१	183		1३८५		1.5		0
लक्ष्मणा	१९६	२५	ललामक	386	934	लिप्तक	२९३			953	96
	1 38	90	लित	२२	39	लिप्सा लिबि	200		the state of the s	343	३७
लक्षन्	1896	928		5368	,इ :	1 103101	200				38
	1 93	30	लव	1393	33		\{\cdot \cdot \cdo			The same of the sa	94
लक्ष्मी	4 944	993			0.71	ब्रिटित	263			{ ६ 9 २२३	É &
	(२९१	62	लहरू	२४५	971	र छन्ध	340			333	93
लक्ष्मीवत	् ३५६	97	ं लवण	396	8	The second second second	380	1 2	ने लोहितन	न्दन २४५	
	1 62	९ ३		रे ३१६		ललाय	966		४ लोहिताङ्ग		
लक्ष्य	्र २९:	2 28	स् लवणोद	९३		२ छ्ला	989				
लगुड	४३४	5 . 90	छवन	३९३		४ छ्न	.36		1 /4/16/11/		
लम	80	? ? !	⁹ लिवत्र	३०५		३ ऌम	36	२ ५		व.	
लप्रक	३५३	8	STATE OF THE PARTY	900	98	८ हेख	100	4	८व	881	3 8

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	: शब्दः	पृष्ठम्	स्टोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः
	1868	940		186	93	विम	. 220	५५	वर्ग	२०२	४१
वंश	7 240			र्प०	२०	वयस्	४३८	२३०	वर्चस्	४३८	२३०
	(४३४)	398	वत्सल	३५६	98	वयस्थ	. २१६	४२	वर्चस्क	२२५	46
वैशक	२४६	926	वत्सादिनी	१५६	65		1980	40		1340	. 9
वंशरोचना	336	909	वद	३६१	३५	वयस्था	3904	१३७	वर्ण	२७९	. 83
वकुल	940	68	वदन	२३३	68	1	(१७६	988		८४०५	98
वक्तव्य	४२४	949	100	348	Ę	वयस्य	२७०	93	वर्णक	१४४०	933
दक्	३६१	1 34		रि४२५	960	वयस्या	208	93	वर्णित		३८ ११०
वक	२३३	68	वदावद	369	३५ ११५	वर	{ 369	928	वर्णिन्	३८५	
वक	३७२	७१		१००	117	1	1820	903		१६३	४३
वक्षस्	228	96	The second second second	२०३	3		5986	24	वर्तक	1396	99
वहुण	२२७	७३	वधू	२०६	9	वरटा	2990	२७	-2-	(३०२	9
वङ्ग	३३७	908		5898	902	वरण	1990	3	वर्तन	(340	28
वचन	६३	9	वध्य	3 68	४५	4(4	19३६	२५	वर्तनी	998	94
वचनेस्थित	३५९	२४		1 83	3	वरण्ड	४५४	96	वर्ति	286	933
वचस्	63	9	वन	१२७	9	वरत्रा .	1208	४२	वर्तिक	988	34
वचा	988	903		1896	१२६		1385	39	वर्तिष्णु	340	. 25
वज्र	४२९	४७	वनतिक्तका	२३२	64	वरद	३५४	v	वर्तुल	३७२	49
वज्रह	958	904	वनिश्रय	988	98	वरवर्णिनी	1308	8	The same	1998	94
वज्रनिर्घोष	33	90	वनमक्षिका	990	२७		1398	89	वरमेन्	(890	929
वज्रपुष्य वज्रिन्	948	७६	वनमालिन्	9	39	वराङ्ग	809	34	वर्धक	948	90
पाञ्जग्	90	४२	वनसुद्ग	३०७	90	वराङ्गक	908	938	वर्धक	389	9
वश्यक	रिइ६५	४७	वनश्रङ्गाट	3.53	33	वराटक	₹ 38€	४३ २७		1360	26
	1966	4	वनसमूह	936	8		1869	36	वर्धन	1366	v
विचित	३६३	४१	वनस्पति	938	Ę	वरारोहा	208	8	वर्धमान	984	49
	[930	२७	वनायुज	२८०	84	वराशि	- २४३	998	वर्धमानक	393	33
वज्जुल -	936	३०	वनिता	२०३	२	वराह	960	3	वर्धिष्णु		
	(१५०	६४	वनीयक	808	४४	वरिवसित	३८३	902		340	26
वट	938	३२	वनोद्भवा	३६६ १५७	४९	वरिवस्या	240	३५	वर्धी वर्मन्	386 386	39
वटक	४५४	90	वनोकस्	960	90	वरिवस्थित	३८३	902	वर्मित		68
वटी	388	२७	वन्दा	945	८२	वरिष्ट	338	90	वर्य	२८६	६ 4
वडवा	269	86	वन्दारु	360	36	वरिष्ठ	364	999	वर्या	386	40
वड्र	३६९		वन्ध्या	324		वरी	9 6 2	900	वर्वणा	२०५ १९७	7.5
वणिज्	३२८	10000	वन्या	929	4,	वरीयस्			वर्वर		
वणिज्या	३२८	49			2	नरावष्	858	२३५	वर्वरा वर्वरा	949	90
वण्टक	३३१	68	वपा	्र २२४	The second second	वरुण		६ 9	74(1	904	938
	१२९		वपुस्	२२६ .	00		रिश्वद		वर्ष	बिर्	99
वत्स	३२३	६२		990	3	वरुणात्मजा		30		1836	258
	830		वप्र	३०४	99	वरूथ	268	40	वर्षवर 🔭	(468	3
वत्सक	940	66		३३७	904	वरूथिनी	२८९	90	वर्षा	40	98
वत्सतर	३२३	\$?	वमधु {	250	44	वरेण्य वर्कर	३६८	40	वर्षाभू	902	78
ात्सना भ	90	99'		२७७	३७।	वकर	३४५	वर् ।	वर्षायस्	२१६	83
10					THE WALL	and a long of					The state of the s

RI					1011						
शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्द:	प्रष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्रोकः
वर्षोपर		93	वसुंधरा	990	. ₹		1 249	8	वायसाराति	994	94
वर्धन्	{ २२६	७०	वसुमती	990	3	वाडव	1269	84	वायसी	968	949
वलक्ष	(890	923	वस्तु	४५३	93	वाडव्य	३९६	89	वायसोली	965	988
वलज	५९ ४०२	92	वस्त्य	996	ч	वाणा	1948	७४	वायु	२५	59
वलजा	४०२	३ 9	वस्र	. 383	994		1808	४५	वायुसख	22	44
वलभी		94	वस्त्रयोनि	२४१	990	वाणि	३४७	२८	वार्	93	3
वलय	२३९	900	वस्रवेश्मन्	388	920	वाणिज	३२८	96	नार	5209	38
वलिय	त ३७९	90	वस्र	326	७९	वाणिज्य	१३०२	२	वार	रे४२५	959
विलर	396	89	वस्रसा	२२४	44		1 ३२८	७९	वारण	२७६	38
वलिक	939	98	वह	३२३	£ 3	वाणिनी	४१६	993	वारणबुसा	944	993
वलीमुः		3	वहि	133	43	वाणी	६२	9	वारवाण	२८६	६३
वल्क	931	98		(39	3	वात	२५	63	वारमुख्या	२०९	98
वल्कल		93	विहिशिख	३३७	908	वातक	906	988	वारस्री	308	98
विल्गित		88	विह्यसंज्ञक	945	60	वातिकन्	२२१	49	वाराही	906	949
वल्मीक		. 98		883	388	वातपोथ	१३८	२९	वारि	९३	3
वलकी	५२	3	वा	४४५	9	वात्त्रमी	969	v	वारिद	32	U
वस्रभ	३६७	५३		(880	94	वातमृग	968	v	वारिपणीं	900	36
वहारि	(850	१३७	वाकुची	989	3.8	वातरोगिन्	. २२१	49	वारिप्रवाह	926	4
वल्ली	939	93	वाक्पति	363	34	वातायन	999	9	वारिवाह	३२	Ę
	293	43	वाक्य	43	२	वातायु	968	. 6	वारी	209	४३
वह्नूर वश	326	2	वागीश	३६२	३५	वातूल	839	998	वारुणी	808	43
वशकिर			वागुरा	₹8€	२६	वात्सक	. ३२३	ξo		(229	40
पसाकर	या ३८७	36	वागुरिक	383	98	वादित्र	, ७३	4	वार्त	890	७६
वशा	4324	३६	वागिगमन्	३६२	34	वाद्य	७३	4		(44	U
	1834	290	वाङ्यख	44	9	वान	933	94	वार्ता	रे ३०२	9
वशिक	386	. 46	वाच्	६२	9	वानप्रस्थ	1930	२८		(890	७५
वशिर	989	90	वाचंयम	363	४२		रि ४५१	3	वार्ताकी	950	998
वश्य	३५९	२५	वाचक	५६	२	वानर	960	3	वार्तावह	इ४३	94
वषट्	884	c	वाचस्पति	३९	२४	वानस्यस्य	975	4	वार्धक	294	80
वषर्क	त २५८	२७	वाचाट	३६२	3 €	वानीर	936	३०	वार्धुषि	३०३	4
वसति	806	६७		३६२	3 €	वानेय	१७३	939	वार्धुषिक	३०३	4
वसन	२४२	994	वाचिक	58	90	वापदण्ड	386	२८	वार्षिक	906	940
. वसन्त	Чо	96	वाचोयुक्तिप	ड ३६२	34	वापी	8.08	२८	वाल	२३६	94
वसा	228	48	वाज	२९३	60	वाम	४२२	188	वालिध	२८२	40
	1989	90	वाजपेय	849	39	वामदेव	93	33		२३८	903
वसिर	[३१६	89	वाजिदन्तक	963	903		(39	3	वालपाऱ्या		
	(4	90		1996	33	वामन	1 290	86	वालहस्त	२८२	40
	946	69	वाजिन्	260	88		रे इंग्र	७०	वाछक	968	939
वसु	्र ३३१ १३३१	90		रिष्ठ ५	900		6356	993	वाल्क	289	
		२२८	वाजिशाला	998	u	वामछ्र	998	18	वावदूक	363	34
ana	ब्रिय	60				वामलोचन		3	वावृत्त	३७९	57
वसुक	[३.१७	४२	वाञ्छा	69	२७	वामा	२०३	3	वाशिका	963	903
वसुदेव		२२	वाटी	४६२	83	वामी	२८१	Ré	वाशित	9	24
वसुधा	990	3	वाव्यालका	168	900	वायस	988	२०	वास	996	6
	64										1
					THE PARTY OF						Charles and the last

										٠	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	
वासक	963	903	विकृति	389	94	विडङ्ग	१६४	908		1340	. 36
वासगृह	999			1296	902	विडोजस्	90	89	विधा	रे ३८९	90
वासन्ती	942	७२	विक्रम	(829	989	विडाल	966	Ę		[898]	909
वासयोग	286	938	विक्रय	३२९	63	वितण्डा	४५२	8	विधातृ	6	90
वासर	88	2	विकयिक	326	७९	वितथ	yo	29		6	90
वासव	90	४२	विकान्त	268	00	वितरण	749	. 39	विधि	1 43	26
वासस्	२४२	994	विकिया	389	94	वितार्दि	922	98	1	१६२	900
	1286	938	विकेतृ	376	७९	वितस्ति	२३१	98	विधिदर्शिन	THE RESERVE OF THE PARTY OF THE	9 €
वासित	(396	84	विकेय	338	८२		[288	920	ापापदासन	and the same of th	
वासिता	890	७५	विक्रव	३६४	88	वितान	४१६	993	विधु	1 38	२२ 9४
वासुकि	66	8	विक्षाव	388	३७	वितुन	906	989	173	1898	99
वासुदेव	9	२०	विगत	३८२	900		1909	175	विधुत	368	900
वासू	७६	98	विगतार्तवा	290	29	वितुनक	394	. ३७	विधुंतुद	80	२६
वास्तु	923	98	विप्र	290	88		1 ३३५	909	विधुर	397	20
वास्तूक	969	946		1236	00		(339	90	विधुवन	३८७	8
वास्तोष्पति		83	विग्रह	1209	96	वित्त	344	9	विधूनन	३८७	8
वास्त्र	२८३	48		1386	908		1३८२	99	नि <u>ध</u> य	349	
	1260	88		1365	२२	विदर	२८७	4	विनयप्राहिन		58
वाह	{339	66	विघस	२५९	२८	विदल	849	32			38
वाहद्विषत्	966	8	विघ्न	३९२	98	विदारक	98	90	विना	888	3
वाहन	२८३	40	विघ्नराज	95	३८	विदारी	954	990	विनायक	1 00	98
वाहस	66	4	विचक्षण	२५१	Ę	विदारिगन्ध		994	14ग19फ	११६	36
वाहित्थ	306	38	विचयन	३९५	३०	-0-	1364	906	विनाश	383	£
	1969	96	विचर्चिका	२१९	५३	विदित	1364	909	विनाशोन्मुर		22
वाहिनी	1390	69	विचारणा	५६	3	विदिश्	39	ч			99
	1886	993	विचारित	३८२	99	विदु	२७७	३७	विनीत	{ 349	88 3 4
वाहिनीपति	३८६	६२	विचिकित्सा	५६	3		[340.	30	विन्दु	340	30
वि	996	. 33	विच्छन्दक	920	99	विदुर	1936	30	विन्ध्य	928	
विंशति	328	\$5	विच्छाय	४५८	२६	विदुल	936	30		S368	99
विकङ्कत	989	३७	विजन	२७३	23	विद्ध	३८२	99	विन्न	\$28 {\$08	908
विकच	938	U	विजय	३००	990	विद्धकर्णा	940	68	विपक्ष	353	99
विकर्तन	80	39	विजिल	३१८	86	विद्याधर	ę	99	विपञ्ची	७२	3
विकलाङ्ग	२१७	86	विज्ञ	३५३	8	विद्युत्	32	9	विपण	339	٧٤
विकसा	948	90	विज्ञात	३५५	9	विद्रधि	220	44		1990	ે ર
विकसित	925	6	विज्ञान	40	Ę	विद्रव	३००	999	विपणि	808	43
विकखर	३६०	30	विट	848	90	विद्वत	३८२	900	त्रिपत्ति	389	८२
विकार	३९१	94	किटङ्क	१२२	94	विद्यम			विपथ	994	98
विकासिन्	३६०	३०	विटप	११३३	. 98		३३२	83	विपद्	389	
विकिर	996	33		1898	939	विद्यमलता	१७२	956	विपर्यय	394	23
विकिरण	945	60	विटिपन्	986	4	विद्वस्	{२५१	4	विपर्यास	384	33
विकुर्वाण	३५४	v	विट्खदिर	984	40		(236	२३४	विपश्चित्		33
fla-	100	98	विट्चर	३४५	23	विद्वेष	60		विपाट्	904	-
विकृत	1229		विद्य	३१७	The state of the s	विधंवा	२०७	99	विपादिका	904	33
									1111440	398	45

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक्:	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः ।	शब्दः	पृष्ठम्	खोक:
विपाशा	904	33	विरल	३७१	ĘĘ		(948	८३	विषाणी	955	
विपिन	920	9	विराज्	२६७	9	विशल्या	1908	936	विषुव	145	998.
विपुल	365	Ęg	विराव		२३		1888	944	विधुवत्	38	98
विप्र	1240	7	विरिश्वि	6	90	विशसन	300	998	विष्कर	996	98
	रियम	8	विरूपाक्ष	93	33	विशाख	90	80	विष्कम्भ '		33
विप्रकार	389	94		The second second	30	विशाखा	. 36	77	विष्टप	922	90
विप्रकृत	363	89	विरोचन	{ 894	906	विशाय	394	32	विष्टर	993 838	959
विप्रकृष्टक	३७२	58	विरोध	60	24	विशारण	300	992	विष्टरश्रवस्	9	959
विप्रतीसार	60	24	विरोधन	392	29	विशारद	४१२	94	विष्टि	39	3
विप्रयोग	388	36	विरोधोक्ति	56	9 €	विशाल	३६९	60	विष्ठा	274	ęc ęc
विप्रलब्ध	363	89	A	95)	9	विशालता	२४२	998	विष्णु	3	96
विप्रलम्भ	1 64	3 6	विल	197६	Ę	विशालत्वच्	936	23	विष्णुकान्ता		908
	(368	२८	विलक्ष	349	२६	विशाला	969	944	विष्णुपद	9 4 3	3
विप्रलाप	56	96	विलक्षण	326	3	विशिख	283	35	विष्णुपदी	908	
विप्रश्निका	309	२०	विलम्बित	७४	9	विशिखा	990	ą	विष्णुरथ	93	39
विप्रुष्	94	Ę	विखम्भ	388	26	विशेषक	284	923	विष्य	The state of the s	२९ ४५
विश्व	389	98	विलाप			विश्राणन	248	39	विष्वच् विष्वच्	388	
विवन्ध	440	. 44	विलास	23	9 €	विश्राव	398	25	विष्वक्सेन	880	93
विद्युध .	4	v	विलीन	243	39	विश्रुत	- 344	9	विष्वक्सेन	3	98
विभव	339	90		३८२	900		1 8	90	The second second		949
विभाकर	80	26	विलेपन	\388 \388	933	विश्व	1 394	36	विष्वक्सेना	180	44
विभावरी	88	8	विलेगी	330	40		(३७१	६५	विष्वद्यच्	३६१	18
	1 33	46	विलेशय	68	6	विश्वकद्व	384	33	विस	900	8
विभावसु	4 80	30	विवध	४१३	99	विश्वकेतु	93	२७	विसकण्ठिक		
	(४३७	२२६	विवर	35	9	विश्वकर्मन्	४१६	908	2		२५
विभीतक	980	46				विश्वमेषज	३१५	36	विसप्रसून	906	89
विभूति	9 8	3 €	विवर्ण	383	96	विश्वंभर	9	२२	विसर	२०१	३९
विभूषण	२३८	909	विवश	368	88	विश्वंभरा	990	3	विसर्जन	२५९	39
विभ्रम	63	39	विवखत्	806	39	विश्वसृज्		90	विसर्पण	363	२३
विश्राज्	२३८	909	विवाद		40	विश्वस्ता	200	99	विसंवाद	64	3 €
विमनस्	348	6		66		विश्वा	953	99	विसार	33	90
विमर्दन	३९०	93	विवाह	२६६	५६	विश्वास	२७३	23	विसारिन्	३६१	39
विमला	905	983	विविक्त	(२७३	33	विष	२२५	६८	विसिनी	900	38
विमलात्मव		44		(833)	८२	विष्	80	9	विस्रत	३७७	35
विमातृज	299	24	विविध	360	९३		1838	२२३	विस्रत्वर	369	39
विमान	२०	86	विविध्कर	986	33	विषधर	68	v	विसमर	३६१	३१
	29	२	विवेक	२६१	36	विषमच्छद	936	२३	विस्तर	३९३	99
वियत्	29	89	विव्वोक	55	19	E	1003	9	विस्तार	1333	98
वियद्गा		96	-	5240	2	विषय	ी ११३ १४३	९ १५२	विस्तृत	रेड्ड इंग्ल	२२ ८६
वियम	388	74	विश्	१३४ ४३२	9 २ 98	विषयिन्	46	275	विस्फार	755	
वियात	349	96	विशङ्कट	, 365	40	विषवैद्य	90	99	विस्फोट	430	906
वियाम	388	76	विशद	. 442	93	विषय	953	99	विस्मय		43
विरजस्तमः	The second second		The second secon			विषाण	806	46		SU #	98
विरति	३९६	र्ष	विशर	\$00	117	। ।पपाण		14	11/2/4/1140	11 422	58

									1	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्दः	रे बर्ग	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	244	96
विस्मृत	305	25	वीरुध्	930	9	वृद्धिजीविक		8	वेदि	922	98
विस्र	49			1 63	२९		३२३	६ 9	वेदिका		6
	रिण्ड	23	20_	1 333	६२		३०३	ч	वेध	335	33
विसम्भ	1820	934		(839	948	18.11	933	94	वेधनिका	388	934
विस्रसा	294	89	वीवध	४१३	९६	6 7	२०१	80	वेधमुख्यक	964	90
विहग	996	32	बुक	१५६	- 69	त्राह्म	{ 4	9	वेधस्	१४३७	२२८
विहङ्ग	996	३२	वृक	968	v		1368	98	वेधित	363	99
विहंगम	986	32	वृकधूप	रि४६	926		३८६	992	100	८६	36
विहंगिका	३४७	39		(२४६	929		386	33	वेपशु वेमन्	388	26
विहसित	64	34	बृक्ण	३८३ १२८	१०३ ५		1999	98	वेला	839	986
विहस्त	\$ 68	४३	वृक्ष			1	1396	9	वेल	958	908
Barrer	1 30	. 3	वृक्षभेदिन्	ः ३४९ १५६	३४ ८२	1	(48	28	विक्रज वेक्रज	398	34
विहायस्	1990	32	वृक्षरहा वृक्षवाटिका		3		943	903	বায়তা		७१
विहायित	249	39	वृक्षादन वृक्षादन	388	38	वृष	1986	998	वेक्षित	१७६	. 60
विहार	३९१	98	बुक्षाद नी	944	८२		355	49	वेश	998	7
विह्नल	368	88	वृक्षाम्ल	398	34		(838	२२०	वेशन्त	903	26
वीकाश	838	२१५		1 49	73	वृषण	२२८	७६			
वीचि	98.	4	वृजिन	३७२	- 69	वृषदंशक	966	Ę	वेश्मन्	990	8
वीणा	७२	3		1894	909	वृषध्वज	. 93	38	वेश्मभू	923	98
वीणादण्ड	७३	v	वृत	३८९	93	ਗੁਸਤ	{ 946	४२	वेश्या	998	99
वीणावाद	383	93	वृति	३८९	6	वृषन्	1946	60	वेश्याजनस	998	२
वीत	२७९	४३		(३७२	58	वृषभ	३२२	49	वेष .	२२७	99
वीतस	386	२६	वृत्त	308	83	वृषल	३३९	9	वेष्टित	३७९	90
वीतिहोत्र	22	43		(890	७८	बृषस्यन्ती	२०७	9	वेसवार	३१४	३५
	5929	8	वृत्तान्त	४०८	6.3	वृषा	946	60	वेहत्	३२५	68
वीथि	रिष्ठ	60		, ३०२ ,	६३	वृषाकपायी	४२४	948	वै	1888	4
वीघ्र	386	44	वृत्ति .	307	9	वृषाकपि	898	930		(880	94
वीनाह	908	२७		809	७३	वृषी	२६४	४६	वैकक्षक	288	936
	(00	90	वृत्र	४२५	958	ৰূ ষ্টি	33	99	वैकुण्ठ	3	96
वीर	3 00	96	वृत्रहन्	90	४२	बृहिण	३२७	७६	वैजनन	२१४	३९
	(२८९	७७	वृ था	\888	२४७	वेग	800	30	वैजयन्त	. 98	86
वीरण	968	958		[888	8	वेगिन्	355	७३	वैजयन्तिक	२८८	७१
वीरतर	968	958		900	933	वेणि	२३७	36	वैजयन्तिका	940	६५
वीरतरु	988	४५	वृद्ध .	२१६	४२	वेणी	949	89	वैजयन्ती	250	99
वीरपत्नी	२०८	98		३८९ ४१४		वेणू	963	989	वैज्ञानिक	३५३	8
वीरपान	286	903	बृद्धत्व	294		वेणुध्म	385	3.	वैणव .	११४	96
वीरभार्या	306	96	ट्य ा ट्यदारक	308		वेतन	३५०	36		(२६४	84
वीरमातृ	306		रुद्धना मि	223	930	वेतस	936	38	वैणविक	३४२	93
वीरवृक्ष	385	THE PERSON NAMED IN	इदश्रवस्	90		वेतखत्	993		वैणिक	383	93.
वीराशंसन	२९७		द्धसंघ	294		वेताल वे ~~टाटरी~~	४५६		वैणुक **	२७८	४१
वीरसू ~ॅ.इन्	306	STREET, ST. LOS	द्धा	२०४		वेत्रवती केट	904	2 - 2 - 2	वैतंसिक विकास	383	98
.हन्	366	43 व	दि	३८९		ोद दिना	88		वैतनिक 	\$8\$	94
1			1			4.11	306	E	तरणी	89	- 3

शब्दः	पृष्ठम् ः	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चीकः
वैतालिक	२९६	90	व्यवाय	२६६	40	व्योमयान	२०	86	शऋपुष्पी	908	१३६
42_	(380	3	व्यसन	४१७	920	व्योष	३३९	999	शक्	३६२	३६
वैदेहक	विश्ट	96	व्यसनार्त	3 68	83	व्रज	5209	38	शङ्कर	93	३०
वैदेही	959	9.6	व्यस्त	३७३	७२	मण	र ४०२	३०		(900	२०
वैद्य	२२१	५७	व्याकुल ·	368	४३	व्रज्या	र् २६०	3 €	शङ्क	929	6
[,] वैद्यमातृ	963	903	व्याकोश	939	v		र १९६	94		(२९५	. 93
वैधात्र	29	49	व्याघ	1968	9	व्रग	२२०	48	1	909	43
वैधेय	३६५	86	સ્થાત	13६९	49	व्रत	२६१	३८	शङ्ख	902	930
वैनतेय	93	78	व्याघ्रनख	- 902	938	त्रतति	(१३०	9		800	90
वैनीतक	264	46	व्याघ्रपाद्	989	३७		1800	ĘU	शङ्खनक	909	23
वैमात्रेय	. 399	२५	व्याघ्रपुच्छ	984	40	व्रतिन्	२५३	v	शङ्किनी	909	975
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्राट	983	94	व्रात	209	56	शची	98	84
वैर	60	24	व्याघ्री	960	९३	त्रात्य	२६६	43	शचीपति	90	83
वैरनियातन	300	990	व्याज	163	३०	त्रीडा	( ) (	The second second	शटी	960	948
वैरशुद्धि	300	990		108	33	व्रीहि	३०६	94 29	शठ	३६५	४६
वैरिन्	२६९	90	व्याड	४०४	४२	त्रीहिभेद	३०८	20	शणपर्णी	906	988
वैवधिक	३४३	94	व्याडायुध	१७२	938	त्रीहरा	303	Ę	शणपुष्पिका	958	900.
वैवखत	38	49	व्याध	३४५	93	764	श.		शणसूत्र	96	91
वैशाख	1 86	98	व्याधि	909	१२६	-		1.0	शण्ड	२६९	9
	रिश्द	७४		1296	49	शकट	२८३	49	शतकोटि	. 20	89
वैश्य	३०२	9	व्याधिघात	935	58	शकल	३५	9 8	शतद्व	904	33
वैश्रवण	, २८	49	व्याधित	२२१	46	शकलिन्	99	90	शतपत्र	900	80
वैश्वानर	२२	५३	व्यान	36	63	शकुन	996	३२	शतपत्रक	993	96
वैसारिण	99	90	व्यापाद	५६	8	शकुनि	986	३२	शतपदी	999	
वौषद्	४४५	6	व्याप्य	909	925	शकुन्त	5996	३२ ५८	शतपर्वन्	963	9 6 7
व्यक्त	४०७	63	व्याम	२३२	20	शकुन्ति	1800			1983	902
व्यक्ति	44	39	व्याल	508	996			३२	शतपर्विका	1962	946
व्यप्र	830	990		[839	998	शकुल	900	98	शतपुष्पा	909	943
व्यजन	२५०	980	व्यालग्राहिन		99	शकुलाक्षक	963	948	शतप्रास	948	७६
व्यज्ञक	७७	98	व्यास	३९२	२२	शकुलादनी	\ 940 \ 944	35	शतमन्यु	90	४२
	[890	994.	व्याहार	ξ 3	9				शतमान	४६०	38
व्यज्ञन	1840	२३	<u> च्युत्थान</u>	४१७	996	शकुलार्भक	33		शतमूली	958	900
व्यडम्बक	984	49	<u>ब्युष्टि</u>	४०३	३८	शकृत्	२२५		शतवीर्या	963	948
व्यत्यय	394		व्यूड	४०४	४५	शकुतकरि	३२३	63	शतवेधिन्	908	989
व्यत्यास	384	23	व्यूढकङ्कट	२८६	६५		१०२	98	शतहदा	24	9
			व्यूति	३४७	२८	शक्ति	790			२८२	49
व्यथा	. 98	3		1209	३९		(806	66	शताङ्ग शतावरी	963	909
व्यध	३८८		व्यूह	1 390	७९	शक्तिधर	90	४०	71111711		
व्यध्व	994	98		(880	२३८	शक्तिहेतिव	र २८७	68	शत्रु	1268	99
व्यय	365	190	व्यूहपार्धिण	२९०	७९	शक -	1 90			[२६९	
व्यलीक	३९९	93	व्योकार	189	v	W.W	1940	68	शनैश्वर	४०	२६
व्यवधा	38	93	व्योमकेश	93	38	शकधनुस्	33	90	शनस्	886	90
व्यवहार	44	3	व्योमन्	38	9	शंक्रपादप	186	4३	शपथ	66	9

STORY.			. I sure	-	श्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक		पृष्ठम्				२४३	शाम्बरी	. 382	99
शपन	66	9	शिर	1963	963	Photogram and the second	1883 1883	104	शार	* ४२६	988
शफ र	२८२	86	1	्रे १९२ १७	२९ ३६	सन्बद	1885	99	शारङ्ग	953	99
शुफरी	99	90		. Yo &	43	शब्प	964	- 986		1938	२३
शवर	\$88	२०		(40	98	1	5 48	२६	शारदा	(893	. 94
शवरालय शवल	923	90	2772	1 40	₹0	शस्त	१३८५	908	शारदी	964	999
शबली	६२ ३२५	Ę v		[893	93	शस्त्र	5 399	८२	शारिफल	३५२	84
10101	417	40	ग्रम	990	99	1101	1850	909	शारिवा	966	993
शब्द	43	2		757	- 64	शस्त्रक	338	96	शार्कर	993.	99
	(00	२ २	The state of the s	388	८६	शस्त्रमाज	388	v	शार्ङ्गिन्	9	98
शब्दप्रह	२३५	98	शरारि	.995	२५	शस्त्राजीव	२८७	Ęv	शार्दूल	११८६	9
शब्दन	३६२	30	शरारु	360	२८	शस्त्री	२९५	97		(३६९	49
शम	१८७	3		३१३	३२	शस्यमजरी		29	शार्वर	४२९	966
शमथ	३८७	. 3	शरावती	904	38	शस्यश्र्क	३०८	29	शाल	900	98
शमन	1 58	40	and the second second	२९१	८३	शाक	१९४ १३१३	१३६ ३४	शाला	1996	Ę
	[२५८	२६		२२६	00	शाकट	339	68	शालायुक	1939	99
शमनखस्	904	33		२२५	FS	शाकुनिक	383	98	शालि	306	28
शमल	२२५	Ęv		44	३०	शास्त्रीक	260	ĘS	शालीन	349	२६
शमित	369	94	2	5993	99				1		
शमी	988	43	A CONTRACTOR OF THE PARTY OF TH	३१७ ४२७	४३ १७५	शाक्यमुनि शाक्यसिंह	6	98	शास्त्रक	900	36
शमीधान्य	३०९	38		993	99	शाया	939	99	शास्त्रर	903	
शमीर	988	५२		993	99	शाखानगर	998	3	शालेय	{9 	904
शम्पा	32	9		43	24	शाखामृग	960	ą	शाल्मलि	188	٩
शम्ब	30	80	शर्व	93	30	शाखिन्	926	4	शाल्मलीवे		४६
	1 83	8	शर्वरा	294	93	शाङ्किक	389	6	शावक	200	
शम्बर	1990	90	शर्वरी	88	3	शादक	860	33	शाबर	939	35
शम्बरी	946	60	शर्वाणी	98	30	शाटी	86.9		शाश्वत	303	३३
शम्बल	४६०	38	शल	969	9	शाव्य	68		शाष्कुलिक		80
शम्बाकृत	३०४	3	शलभ	990	36	शाण	386		शासन	३९६ २७३	
शम्बूक	903	23	शलल	969	6	शाणी	४५२		शास्तृ	104	74 98
शम्भली	२०९	99	शलली	968	v	शाण्डिल्य	938		शास्त्र	876	908
शम्भु	5 93	३०	शलादु	933	94	शात	र पर		शास्त्रविद्		
	(850	934	शल्क	399	.93	-	[३७९	00	शिक्य	348	4
शम्या	306	98		1988	43	शातकुम्भ	333		शिक्यित	३४७	३०
शय	२३१	69	शस्य	969	v	शात्रव	368	00		३७९	68
श्येन	5 64	3 €		रि ९५	83	शाद	5 88		शिक्षा	68	8
	1288	936	शव	309	996	414	[४१२	90	शिक्षित	३५३	8
शयनीय	349	930	शश	990	9.9	शादहरित	993	90	शिखण्ड	986	₹9.
शया छ शयित	369	33	शशधर	38	The state of the last	शाद्वल	993	90	शेखण्डक	436	98
	369	33	शश्लोमन्	३३८	20	शान्त	369		शेखर		8
श्यु	240	4	शशादन	953		शान्ति	300	3		रि१३१	93
<u>क</u> रया	२४९	140	संशोर्ण	335	900 1	शावर	938	3 f		(933	9
		11						41		(४१५	906

To be seed to											
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	1 38	40	शिल्पिशाला	999	v		1903	933	शुष्मन्	२२	48
शिखा	1986	39	शिव	593	30	शुक	1994	२१	ग्र क	309	२३
	२३६	90	ाराप	रिपर	२५	ग्रुकनास	980	40	ग्र्ककीट	999	98
शिखाव	(800	, 98	शिवक	३२६	७३	गुक्त	.899	63	शुक्रधान्य	309	28
शिखाव		५५	शिवमह्री	१५६	69	য়ুক্মি	5909	२३	शूकविम्वि	946	29
THE RESERVE	ALE SECTION	३०		1.98	३७	श्चा	रे १७२	930	ग्रह	३३९	9
. शिखिष्र		909		988	42		(22	45	ग्रहा	206	93
शिखिन	5996	30	शिवा	1886	49	शुक	38	२५	श्र्दी	206	93
शिखिव	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	१०६		909	930		88	95	श्रून्य	३६८	46
		80		858	۲ ۲9२		(२२२	. ६२	श्र.र	268	७७
शिमु	{936 393	39				शुक्रशिष्य	v	93	शूर्ण	969	940
शिग्रुज	336	38 990	शिशिर	३६	98	गुक्र	49	93	शूर्प	390	२६
शिङ्घाण	the state of the state of the state of	9.6	হি ।সূ	200	36	ग्रुच्	60	२५	शूल	839	990
शिक्षित	A CONTRACTOR	28	शिशुक	33	96		55	५६	ग्र्लाकृत	396	84
शिक्षिर्न		64	शिशुत्व	294	80	ग्रुचि	88	98	श्लिन्	93	३०
शिति	899	63	No. of Assessment Control of the Con			31.4	५९	99	श्रूल्य	396	84
शितिक			शिशुमार	900	२०		४०२	२६	शङ्खल	280	908
		33	হিঃপ্ল	२२८	७६	शुण्ठी .	398	36	श्रह्मलक	३२७	७५
शितिसा		36	शिश्वदान	368	४६	शुण्डा	349	80	श्रृह्णला	306	89
शिपिवि		38	হিন্দ্রি	२७३	२६	ग्रुतुद्रि ·	904		-	(924	¥
शिफा	939	. 99	शिष्य	२५३	99	33/1X	1930	३३	পূল্	1908	9.83
शिफाक	न्द १०८	. 83	शीकर	33	9.9	ग्रदान्त	806	66		1809	२६
शिबिक	ा २८३	. ५३	शीघ्र	२७	€.8	शुनकं .	384	33	श्वज्ञवेर	398	३७
शिविर	. २७६	33		136	. 98	ग्रुनी	484	22	श्रहाटक	994	90
शिरस्	२३६	94		3 €	98		1 49	२५	श्रनार	vo	90
शिरस्र	३८६	. 68	शीत	1936	३०	गुभ	840	23	श्विणी		44
शिरस्य	२३७	96		980	38	ग्रुमंयु	388	40	-टासणा	१२४	
शिरा	. 228	६५		(840	२२	ग्रुभान्वित	. ३६६	40	শূরী	963	900
शिरीष	989	. 63	शीतक	388	96	Contraction of the	169	93	Catt	1980	998
शिरोप्र	939	93	शीतभीर	943	90	ग्रभ	1830	.983	श्वजीकनक	333	98
शिरोधि		- 66	शीतल	136	98	गुभ्रदन्ती	39	4	श्रुत	369	94
शिरोरह		902		1900	988	যুপ্रায়	. 38	98	शेखर	२४८	936
शिरोरुह	1986	. 94	-0-0-	1963	904	गुल्क	308	२७	शेकस्	२२८	७६
शिरोसि		68	शीतशिव	1900	977		(338	90		1942	90
शिल	303	2		The state of the s	४२ ४१	गुल्व	३४६	२७ २३	शेफालिका	1843	U
	5929	. 93	शीधु	{349 860	. ३४				शेमुषी	44	9
शिला	1928	8	शीर्ष	२३६	94	गुश्रूषा	२६०	३५	शेख	980	38
शिलाज		908	शाय शीर्षक	729		য়ুদি	८६	१	शेवधि	38	9
शिली	903	२४	शावक	368	६३ ४५	ग्रुषिर	2 5	9	शेवाल	900	36
शिलीमु		96		The second of the second	, 86	317	200	3	शेष	66	४०
शिलीच		9	शिषण्य	२३७ २८६	68	ञ्जविरा	907	933	शैक्ष	२५३	99
शिल्प	388	34		1.00	26	गुष्कमांस	२२३	63	शैखरिक	946	66
		4,	शील	{४३२	209	THE RESERVE	290	903		923	9
शिल्पि	त् ३४१	The state of the s	The state of the s		TO STATE OF THE PARTY OF THE PA						

												۵
	शब्द:	पृष्टम्	श्लोक	: शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	शैलालिन्	३४२	9:		,980	44	श्रुत	890	७७	श्वाविध्	969	48
	di colles-T				954	.906	The second second	1 68	3	श्वित्र	220	93
	शैख्ष	{ 3×5 { 3 4 6			1988	992	1 30 1/1	र २३५	98	2=	₹ ₹ ₹ ₹	94
	शैदेय	900			(839	983		(808	७३	श्वेत	1890	48
	शेवल	900			928	9 ६ ५ ३ २		926	8	2	988	२३
	शैवलिनी	9.08			49	9 8		1 380		श्वेतगरुत् श्वेतमरिच	३३८	990
	शैशव	394		1_5_	49	92		{ 49	२४ ६		440	94
	शोक	60	20		992	94		1368	46	श्वेतरक	943	৬৭
	शोचिष्केश		48	1	४५१	É		386	49	श्वेतंसुरसा	ष.	
	शायकस	83	38		४१४	903	1 1	1940	82	षट्कर्मन्	349	8
		\$ 49	94		1290	39		(969	90	The state of the s	986	28
	शोग	1904	38	1 2 2 2 2 2	1340	२७		358	46	षट्पद षडभिज्ञ	1,0	98
	शोणक	980	40	Barrier C.	390	93	श्रोण	२१८	86		90	39
	शोणरल	333	93		२३५	98	श्रोणि	२२७	७४	षडानन		86
	शोणित	223	68		२३५	98	श्रोणिफलव	२२७	७४	षड्ग्रन्थ	984	
	शोध	398	५२	श्रविष्ठा	36	* 22	श्रोत्र	२३५	88	षड्ग्रन्था	१६२	902
	शोथम्री	906	988	आणा	320	40	श्रोत्रिय	२५२	Ę	षड्य्रन्थिका		948
	शोधनी	923	96	श्राद	249	39	श्रीषट्	884	6	षड्ज	900	9 83
	-30-	598	४६	श्राद्धदेव	28.	49	श्रहण	368	49	षण्ड	1333	48
	शोधित	1366	45	श्राय	390	93	श्चेष	३९०	99	षष्टिक्य	३०४.	y
	शोफ	399	42		४९	95	श्लेषमण	355.	Ę0	षाण्मातुर	90	Yo
	शोभन	३६७	५२		89	96	श्रेष्मन्	253	६ २	41-4187	स.	
	शोभा	३५	90		(93	२७	श्लेष्मल	२२२	60	संयत्	396	906
	शोभाजन	936	39	श्री	रिर९१	63	श्हेब्मातक	980	38	संयत्	353	83
	शोष	398	49	श्रीकण्ठ	93	३२	श्लोक	३९७	२	संयम	399	96
	হাীক	२०२	४३	श्रीघन	v	98	श्वःश्रेयस	43	२५	संयाम	३९२	96
	शौक्तिकेय	90	90	श्रीद	२८	53	श्वदंष्ट्रा	969	96		286	904
	হাীত্ত	349	23	श्रीपति	9	29	श्वन्	३४५	25	संयुग संयोजित	360	99
	शौण्डिक	३४२	90	श्रीपर्ण	1940	44	श्वनिश	२६२	80	संराव	vo	२३
	शौण्डी	989	90		1808	43	श्वपच	388	२०	संलाप	90	96
	शौद्धोदनि	6	14	श्रीपर्णिका	983	४०	श्रम	35	3	संवत्सर	40	
	शौरि	9	29	श्रीपर्णी	980	36	श्वदशु	१४५७	42	संवत् -	880	30
	शौर्य	390	902	श्रीफल	१३९	३२	श्ववृत्ति	३०३	3	संवनन	३८७	98
	शौल्बिक	३४१	6	श्रीफली	960	९५		5292	39	संवर्त	49	8
	शौञ्चल	146	98	श्रीमत्	1985	80	श्रशुर	(398	The state of the s	संवर्तिका	909	२२
	ब्योत	३८९	90		}३५६	98	श्चर्य	४२२		संवसथ		83
	स्मशान	३०१	110	প্রীন্ত	३५६	98	श्वश्रू	393		त्रपत्तय संवहन	923	98
1	रमश्र	२३७		श्रीवत्सलाञ्ह		133	श्रश्रश्च शुर	398	३७	नह ग	३९३	44
1	त्याम	{ Fo	THE RESERVE TO SERVE THE PARTY OF THE PARTY	श्रीवास	२४६	938	श्वस्	888		संविद् -	44	9
		1850		श्रीसंज्ञ	२४५	924	श्वसन	5 24	ξ9		४९३	9
7	यामल	60	- 98	श्रीहस्तिनी	943	591	4 (14	1986		संवीक्षण	394	९२ - ३०
1												4

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम् -	श्लोकः	शब्द:	. पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः
संवीत	३७९	96	सरिध	329	५५						
संवेग	68	₹8	संकट	300		संजवन संज्वर	996	Ę	सनत्कुमार	29	49
संवेद	336	Ę	संकर		८५	Name of Street	२४	40	सना	288	90
संवेश	64	34	संकर्षण	१२३	96	संज्ञपन	३००	993	सनातन	३७३	७३
संव्यान	२४३	996	संकलित	99	२४	संज्ञा	४०२	33	सनामि	293	. 33
संशप्तक	796	96	तकालत संकल्प	360	85	संज्ञ	२१७	४७	सनि	२६०	33
संशय	46	. ३		५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड '	३७१	ĘU
संशयापन्नम			संकसुक	368	४३	संडीन	300	३७	संतत	20	६५
संश्रव	40	4	संकाशं	340	३७	सत्	{२५9	4	संतति	240	9
संश्रुत	364	909	संकीर्ण	र्वेड्ड	9		(899	८३	संतप्त	३८३	902
संश्लेष	394	. 30	4.44-1	808	40	सतत	70.	६५	संतमस	(20	A
संसक्त	302			[68	98	सती	२०५	Ę	संतान	{ 39 340	40
संसद्	344	23	संकुल	1300	24	सतीनक	३०६	98	संताप	28	40
	1998	94	संकोच	284	928	सतीर्थ्य	348	93	संतापित	363	903
संसरण	808	44	संक्रन्दन	90	88	सत्तम	. 368	40	संदान	335	७३
संसिद्धि	35	३७	संक्रम	393	२५	सत्त्व	1 48	79	संदानित	360	94
संस्कारहीन	२६६	५३	संक्षेपण	397	29		रिश्व	२१३	संदाव	300	999
संस्कृत	899	69	संख्य	396	908	सत्पथ	994	44			25
संस्तर	४२५	969	संख्या	46	२	सत्य	1 00	33	संदित	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	
संस्तव	353	33	संख्यात	309	68		(४२३	ु १५४	संदेशवाच्	33	90
संस्ताव	394	. 38	संख्यावत्	249	4	सत्यंकार	. ३२९	ं ८२	संदेशहर	२७१	96
संस्लाय	४२३	949	संख्येय	329	63	सत्यवचस्	२६३	85	संदेह	46	3
संस्था	२७४	२६	सङ्ग	388	79	सत्याकृति	३२९	८२	संदोह		
संस्थान	896	928	संगत	ξ 9	96	संखानृत	३०३	. 3	संद्राव	२०१	3 9
संस्थित	309	990		(३९४	39	सत्यापन	३२९	८२	संधा		
संस्पर्शा	909	948	संगम	840	38	सत्र	४२८	969	4	898	903
संस्कोट	386	904	संगर	४२६	955	सत्रा	888	8	संघान	३५१	४२
संहत	308	હષ	संगीर्ण	364	909	सित्रन्	२७०	94	संधि	{२७१	96
संहतजानुक		४७	संगृढ	360	93	सत्वर	२७	६५		1390	99
संहति	209	80	संप्रह	- 66	Ę	सदन	990	4	संधिनी	३२५	68
संहनन	२२६	90	संत्राम	296	904	सद्स्	२५५	94	संघ्या	88	₹
संहार	59	२		1398	90	सदस्य	344	98	सनकह	980	34
संहूति	. ६६		संप्राह	1389	98	सदा	888	7.7	संनद्ध	२८६	64
सकल	३७१	64	संघ	२०२	89	सदागति	24	69	संनय	853	949
सकृत्	880	282	संघात	209	39	सदातन	३७३	७२	संनिक्षण संनिकृष्ट	383	33
सकृत्प्रज	988	२०	सचिव	४३३	२०६	सदानीरा	904	33	संनिधि	३७१	44
सक्तुफला	984	पुर	सजम्बाल	993	90	सदक्ष	388	38	संनिवेश	933	98
सक्थि	२२७	υş	सब्ब	२८६	Ę4	सदृश्	388	36	सपत	368	90
सखि	200	92		(249	3	सदश	388	136	71.161		
सखी	200	93	सजन	रिष्	33	सदेश	३७१	६७	सपदि	888 883	. 3
संख्य	200	92	संज्ञना	२७९	४२	सद्मन्	990	8		(348	98
सगभ्य		38	संचय	२०१	38	सद्यस्	886	9	सपर्या	1360	18
सगम्य	२१३	₹°.		209		सप्रयच्	369		सपिण्ड	393	
Mana		7	A 3117.10	A STATE OF THE STA	1	4215	11	38	411.4	114	33

											A Share and the second
शब्दः	पृष्ठम् -	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	329	44		३५४	' '		1209	80	सरधा	990	२६
सप्तकी	280	906		३७१	ĘU	समुदाय	रिर९८	908	सरठ	989	92
सप्ततन्तु	248	93	समवर्तिन्	78	46	समुद्र	४५४	90	सरणा	909	943
सप्तपर्ण	935	23	समवाय	209	80	समुद्रक	२४९	१३९	सरणि	998	94
सप्तिषं	80	30	समष्ठिला	969	940	समुद्धत	३५८	२३	सरमा	३४५	२२
	94३	७२	समसन	399	39	समुद्धरण	४०६	44	77757	5986	60
सप्तला	1908	983	समस्त	३७१	६५	समुद्र	83	9	सरल	(३५५	6
सप्तार्चस्	22	44	समस्या	55	٠		1949	93	सरलद्रव	388	928
सप्ताश्व	80	२९	समा	40	२०	समुद्रान्त	1986	996	सरला	968	906
सप्ति	260	88	समांसमीन	३२६	७२		[१७३	933	सरस्	903	26
सद्रह्मचारि	त् २५४	99	समाकर्षिन्		99	समुन्दन	388	79	सरसी	903	26
समर्तृका	२०७	92	समाघात	286	904	समुन्	३८४	904	सरसीरुह	900	80
	(996	Ę	समाज	२०५	४२	समुन्नद	४१५	903	********	1 88	. 9
सभा	3 244	94		140	4	समुपजोषम्		90	सरखत्	1800	40
	(४२०	१३७	समाधि	1898	96	समूरु	968	9	सरस्रती	§ 83.	9
सभाजन	366	v		(38	63	समूह	२०१	38	वस्त्रवा	1904	38
सभासद्	२५५	9 4	समान	388	३७	समूह्य	२५६	२०	सरित्	908	२९
सभास्तार	344	98	2	(896	920	समृद्ध	368	99	सरित्पति	93	9
समिक	३५२	88	समानोदर्य	293	38	समृद्धि	३८९	90	सरीस्रप	68	9
सभ्य	{२५१	3	समालम्भ	388	. २७	संमृष्ट	396	86	सर्ग	800	23
	(२५५	98	समावृत्त	२५३	90	संपत्ति	259	८२	सर्ज	983	88
सम	[३४९	38	समासाद्य	३८०	9.7	संपद्	२९१	. 69	सर्जेक	983	88
समप्र	[३७१	£8.	संगासाथो	300	96	संपराय	859	940	सर्जरस	२४६	920
प्रम	३७१	ĘY	समाहार समाहित	399	98	संपरायक	386	908	सर्प	68	Ę
समङ्गा	{949 }90 €	989	समाहति	३८५ ६६	908	संपाक	१३६	२३	सर्पराज	46	8
समज	303	83	समाह्य	345	Ę	संपुटक	586	938	सर्पिस्	३२०	42
समज्ञा	ĘU	99	समित्	386	906	संप्रति	888	43	सर्व	309	68
समज्या	244	94	dient.	(२५५	94	संप्रदाय	३८८	v	सर्वसहा	990	
संमञ्जस	रंण्ड्	२४	समिति .	386	908	संप्रधारणा	२७३	२५			. 3
समधिक	308	७५		1809	00	संप्रहार	२९८	904	सर्वज्ञ	193	93
समंततस्	880	93	समिध्	932	93	संफुल	929	v	सर्वतस्	880	93
समन्तदुग्ध		908	समीक .	386	908	संवरारि	. 93	२६		5920	
समन्तभद्र	v	93	समीप	३७१	६६	संवाध	२७७	64	सर्वतोभद्र	(989)	90
समन्वितल	व ७२	3	समीर	२५	६२	संभेद	908	34	सर्वतोभद्रा	980	३५
समम्	888	8	समीरण -	विषय	६२	संभ्रम	J 68	38	सर्वतोमुख	. 53	8
समय	\ 83	9	direct.		48	Wald.	1368	२६	सर्वदा	888	22
	[४२२	989	समुचय	389	98	संमद	. 47	२४	सर्वधुरावह	३२४	ĘĘ.
समया	1885	२५२	समुच्छ्रय	४२३	942	संमार्जनी	923	96	सर्वधुरीण	३२४	66
	1884	The state of the s	समुज्झित	३८४	900	संमूर्छन	366	. 6	सर्वमङ्गला	96	
समर	388		समुत्पिज	380	. 39	सम्यच्	Vo	33	सर्वरस	- 586	30.
समर्थ	४१२	८७	समुदक्त	३७९	90	सम्राज्	२६७	1	सर्विलिङ्गिन्	-	970
-समर्थन	303	२५	समुदय	२०१	80	सरक	349		सर्ववेदस्	२६३	४५
									4446	र५३	9

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रथम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	294	98	सहाय	266	49		5 44	39		∫१६३	903
सर्वानुभूति	968	906	सहायता	. 396	80	सामान्य	र ३७६	63	सिंही	११६७	998
सर्वानभोजि	346	२२	सहिष्णु	३६१	39	सामि	४४२	२४९	सिकता	४०९	७३
सर्वात्रीन	346	22	सांयात्रिक	90	92	सामिधेनी	२५६	२२	सिकतामय	98	3
सर्वाभिसार	294	98	सांयुगीन	268		सामुद्र	३१७	89	सिकतावत्	998	99
सर्वार्थसिद्ध	6	94	सांवत्सर	300	98	सांप्रतम्	1886	99	सिक्थक	336	900
सर्वोघ	394	38	सांशयिक	348	4	वानवन्	1888	- 23		149	93
सर्षप	२०७	90	साकम्	888	8	साय	88	3	4	360	94
सिलिल	93	3	साक्षात्	889	२४३	सायक	३९७	3	सित	३८२	36
सल्लकी	900	928	सागर	93	9	सायम्	288	98		1899	60
सव	248	93	साचि	४४५	-6	सार	(939	92	सितच्छत्रा	909	942
सवन	358	४७	सातला	905	983	aic	रिश्द	909	सितशूक	३०६	94
सवयस्	२७०	92	साति	)३९६	36	सारङ्ग	४०१	२३	सिता	१९२	946
सवितृ	४०	39	and	1806	Ęv	सारथि	२८५	५९		(३१७	४३
सविध	३७१	६७	सातिसार	229	49	सारमेय	३४५	39	सिताभ्र	२४७	930
सवेश	३७१	Ęv	सात्त्विक	७७	98	सारव	908	38	सिताम्भोज	906	४१
सव्य	OUF	68	सादिन्	1264	Ęo	सारस	1900	80	सिद्ध	} €	99
सन्येष्ट्	264	Ęo	and T	1894	900		(१९५	25	सिद्धान्त	१३८२ ५६	900
सस्य	933	94	साधन	४१७	998	सारसन	{२४० २८६	909	सिद्धार्थ	300	96
सस्यसंवर	983	88	साधारण	1388	३७		Charles E.	63	सिद्धि	955	992
सह	888	8		३०६	८२	सारिका	४५१	6	सिध्म	298	५३
सहकार	938	33	साधित	३६२	80	सार्थ	२०३	४१	सिध्मल	२२२	. ६१
सहचरी	948	94	साधिष्ठ	३८६	993	सार्थवाह	३२८	96	सिध्मला सिध्य	४५२ ३८	90
सहज	293	38	साधीयस्	४३९	- २३५	सार्धम्	RRR	8	सिध्रका	849	33
सहधां ,णी	208	4		२५१	. \$	साई	458	904	सिनीवाली	86	9
सहन	3,69	. 39	साधु	३६७	43	सार्वभौम	39	8	सिन्दुक	949	58
सहभोजन	339	44		(898)	909		रिद्ध	3	सिन्दुवार	949	56
ale mon			साधुवाहिन्	260	88		188	88.		)३३७	904.
. 11211	286	98	साध्य		90	सारु	1990	3		(848	39
सहस्	२९७	१०२ २३२	साध्वस	90	39					1 89	3
	200		साध्वी	204	6	सालपणी	950	994		3 33	9
सहसा	४४५	910	सानु	924	4	साम्ना	३२३	63	Have	(898	909
सहस्य	. 86	94	सांतपन	२६५	- 45	साहस	२७२	२ १	सिन्धुज सिम्बा	३१७	83
सहस्रदेष्ट	. 99	96	सान्ल	1 68	96	साहस्र	१ २८६	६२	सिरा	३०९	२३ ६५
सहस्रपत्र	900	80	100	रिष्	39		रे ३९७	४३		1386	926
सहस्रवीर्था	963	946	सांदृष्टिक	२७५	२९	सिंह	356	9	सिह	1396	5
सहस्रवेधि	३१६	80	सान्द्र	३७१	66	All hear	[३६९	. 48	सीता	३०६	98
सहस्रवेधिन्	908	989	सान्द्रक्षिग्ध	३६०	३०	सिंहतल	२३२	८५	सीख	३०४	6
सहस्रांशु	80	39	सान्नाय्य	२५८	२७	सिंहनाद	255	900	सीमन्	१२३	२०
सहस्राक्ष	90	88	साप्तपदीन	200	१२	सिंहपुच्छी		83	सीमन्त	४५५	95
सहस्रिन्	२८६	65	सामन्	{ \$8	3	सिंहसंहन		92	सीमन्तिनी	203	3
सहा {	१५३ १६७	७३		रिषर	29	सिंहासन	२०५	३ 9.		933	30
	. १६७	993	सामाजिक	244	96	सिंहास्य	963	104	सीर	३०५	38.

						1	nsu	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्:			298	99
, सीरपाणि	99	२४	सुपर्ण	93	२९	सुवासिनी	२०६	9	सुग	966	4
सीवन	२८७	4	सुपर्वन्	4	v	सुत्रता	३२६	9	स्गाल सृणि	२७९	89
सीसंक	830	904	सुपार्श्वक	188	४३	सुषम	३६७	47	सृणिका	224	Ęu
सीहुण्ड	168	904	सुप्रतीक	39	8	सुषमा	३५	१७ १५५	स्ति	998	94
सु	(RRS	3	सुप्रयोगवि		53	सुषवी	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	30	स्पाटी	४६१	36
	(888	4	सुप्रलाप	६८ २१४	90 28	सुषीम	36	99	समर	990	99
सुकन्दक	300	980	सुभगासुत सुभिक्षा	900	928	सु षेण	949	Ęv	सृष्टि	४०३	35
सुकरा '	३२५	00	सुम	१३४	90		964	906	सेकपात्र	96	93
सुकल	३५५	30	सुमन	300	96	सुषेणिका	(883)	3	सेचन	96	93
सुकुमार सुकृत	42	28		6 4	v	सुष्टु	1886	98		1998	98
खुकृतिन् सुकृतिन्	३५३	्रे	सुमनस्	4938	96	सुसंस्कृत	396	४५	सेतु	1938	24
	(43	२५		(१५३	७२	सुहद्	209	90	सेना	369	96
सुःख	1840	२३	सुमनोर जस्	(१३४	90	The state of the s	३५३	3	सेनाङ्ग	२७६	33
सुखवर्चक	336	908	सुमेरु	२१	४९	सुहृद्य	960	3	सेनानी	ه ا	38
सुखसंदो ह्य		9	सुर	4	v	सूकर	(355	Ęġ	Gallan	(२८६	43
सुगत	v	93	सुरङ्गा सुरज्येष्ठ	849	98	सूक्ष्म	1829	988	सेनामुख	290	69
सुगन्धा	960	998	सुरदीर्घिका	. 29	88	सूचक	३६५	४७	सेनारक्ष	२८५	६9
	149	99	सुरद्विष्	'	93	सूचि	४ध्१	6	सेवक	२६९	3
सुगन्धि	रिवृद्	939	सुरनिम्नगा	908	39		(264	49	सेवन	.३८७	, 4
सुचरित्रा	२०५	É	सुरपति	90	४३	सूत	3 334	38	सेवा	303	3
सुचेलक	१४१	998		140	96	10	१४०	3	सेव्य	968	968
सुत	1299	२७	सुरमि	४२०	99			63	सेंहिकेय	80	34
	[800	. ६०				सूतिकागृह	998	30	सैकत	98	3
सुतश्रेणी	946	66	सुरभी	900	१२३	सूतिमास	398	38	सैतवाहिनी	904	33
युतात्मजा	२१२	२९	सुरर्षि सुरलोकं	२०	28	सूत्थान	रेश्वर इस्र	98	सैनिक	२८५	६9
सुत्रामन्	90	४२	धुरलाम धुरवर्त्मन्	8	Ę	सूत्र सूत्रवेष्टन	383	36	सैन्धव	1260	88
सुला	368	४७	प्र रसा	950	998	त्नपटन	- 300	28		रिश्व	85.
सुत्वन्	२५३	90			39	सूद	{१११ १४१२	२८ ९9	सैन्य	बिर्ध	६१
सुदर्शन	93,	२८	सुरा -	१ ३५० १ ४०६	५२	सूना	४१६	993	सैरन्ध्री	रेट ९	96
सुदाय	१७४	36	सुराचार्य	३९	२४	सूज	299	२७	सैरिक	३२४	
सुदूर	३७२	48	सुरामण्ड	349	४९	सूनृत	68	98	सैरिभ	990	& Ex
सुधर्भन्	29	86	सुरालय स्रालक	39		सूपकार	399	२७	सैरीयक	948	७५
सुधा	{ 39	96	सुराष्ट्रज सुवचन	१७२ ६८	939	सूर	80	२८	सोढ		
	(238	10		333		सूरतं	३५६	94	सोत्प्रास	३८१	90
सुधांशु	ई४	98	सुव र्ण	३३३ ३३०	98 88	सूर्यसुत	४२	32	सोदर्थ		29
यु षी	२५१		सुवर्णक	936	38	स्रोर	249	Ę	सोपप्रव	२१३	38
धुनासीर	90	89	युव क्षि	989	94	सूरि सूर्गी	388	34	सोपान		90
सुनिषण्णक	906	988		942	90	सूर्य	80	२८	सोम	922	96
सन्दर	३६७	५२	सुवहा	950	994	सूर्यतनया	904	32	सोमप	. 38	.98
युन्दरी	२०४	8	७ गुरु।	900	955	सूर्येन्दुसंगम		c	सोमपीथिन्	२५३	3
सुपथिन्	994	95		904		सकन्	२३४	The second secon	सोमराजी	243	9
							The same of the sa	A CONTRACTOR	1 11 -11	989	94

शब्दः	प्रधम्	श्लोकः	laria.		7.0.11			क्रोज ।	area.	COLL	श्चोकः
			शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	
सोमवल्क	₹38c.	40		1350	9	स्थायुक	२६८	9	स्पृका	१७३	933
सोमवह्नरी	904	१३७	स्तम्ब	३०८ ३९५	39	स्थाल	४५९	३२	स्पृशी	950	९३
सोमवल्लिका	969	34	स्तम्बकरि	306	36	स्थाली	३१२	The same of the	स्पृष्टि	३८९	9
सोमवही	948	63	स्तम्बधन	394	. 34	स्थावर	३७३	. ७३	स्पृहा	69	२७
सोमोद्भवा	904	32	स्तम्बद्य	364	34	स्थाविर	२१५	80	स्प्रष्टृ	३९१	98
सोहुण्ठन	90	29	स्तम्बेरम	206	34	स्थासक	388	922	स्फटा	90	9
	1908	3 €	स्तम्भ	820	934	स्थाम्रु	३७३	७३	स्फाति	३८९	9
सौगन्धिक	968	955	स्तव	ĘU	99	स्थिति	1208	२६	स्फिच्	२२८	04
	1336	902	स्तिमित	३८४	904		(३९२	29	स्फिर	३७०	43
सौचिक	\$80	Ę	स्तुत	364	990	स्थिरतर	३७३	७३	स्फुट	929	69
सौदामनी	32	9	स्तुति	६७	92	स्थिरा	\ 990 \ 980	994		[३७६	4
सौध	998	90	स्तुतिपाठक	756	90	स्थिरायु	988	४६	स्फुटन	३८७	
सौभागिनेय	299	58	स्तूपं	४५५	98	14413	(388	३५	स्फुरण	३८९	90
सौम्य	1 80	२६	स्तेन	384	२४	स्थूणा	1804	49	स्फुरणा	३८९	90
	1854	969	स्तेम	388	29		[355	Ę 9	स्फुलिङ्ग	58	40
सौमेयर	३२२	Ę0	स्तेय	386	24	स्थूल	833	२०४	स्फूर्जक	989	३८
सौमेथीर	358	44	स्तैन्य	386	24	स्थूललक्ष्य	३५४	Ę	स्फूर्जेथु	33	90
सौराष्ट्रिक	90	90	स्तोक	349	Ę٩	स्थूलशाटक	२४३	998	स्फेष्ठ	356	992
सौरि	80	२६	स्तोकक	983	90	स्थूलोचय	४२२	986		[888]	4
सौवर्चल	330	83	स्तोत्र	६७	99	स्थेयस्	३७३	७३	स	1886	90
सौंविद	355)	909		1209	38	स्थौणेय	903	933	सर	93	24
सावद	२६८ २६८	. 6	स्तोम	829	989	स्थौरिन्	269	86	सरहर	5.5	33
तालपृक्ष	,989	९३	स्री	२०३	3	स्रव	369	9	स्मित	64	३४
सौवीर	1394	३७	स्त्रीधर्मिणी	२०९	20	स्रातक	२६३	४३		5 84	4
W - W	विश्व	900	स्त्रीपुंस	209	36	स्नान	288	922	स्यृति	1 69	35
साहित्य	322	48	स्थिण्डिल	२५६	96	स्रायु	228	66	स्यद	.२६	48
स्कन्द	90	38	स्थण्डिलशा		88	4113	1200	97.		1262	76
	1930	90		रिपर	9	क्षिग्ध	396	86	स्यन्दन	[२८३	49
स्कन्ध	1 989	३६ ७८	स्थपति	1800	59		३१८ ३५६	98	स्यंन्दनारो		60
	338		स्थल	999	. 4	स्रु	928	4	स्यन्दिनी	224	ę v
	8687	903	स्थली	999	4	.छ स्नुत	360	93	स्यन	360	98
स्कन्धशाखा		99	स्थविर	२१६	४२						136
स्कन्न	३८३	908	स्थविष्ठ	364	999	स्रुषा	२०६		स्यूत	१३१० १३८३	909
स्खलन	.64	36		193	38	मुहू	968	904	स्यूति	३८७	4
स्खलित	२९९	906	स्थाणु	404	88	स्रुही	-968	904	स्योनाक	980	40
स्तन	२२९	VV		L १२९		स्नेह	60	२७	संसिन्	१३७	36
स्तनंधयी	२१५	४१	स्थाण्डिल	२६३	88	सर्श	1 40	v	स्रज्	286	934
स्तनपा	२१५	89	स्थान	४१७	990		रि३९१	18	स्रव	390	3
स्तनयित्तु	३२	É	स्थानीय	998	9	स्पर्शन	1 34	६ 9			
स्तनित	३२	•	स्थाने	886	99		रिय ९	28	सवद्रभी	350	68
स्तवक	933	98	स्थापत्य	२६८	٤	स्पश	1200	9 ३ २9४	स्रवन्ती	808	₹•
स्तब्धरोमन्		२	स्थापनी	940	82		1838		स्रवा	1908	385
स्तम	३२७	७६	स्थामन्	२९७	१०२	स्पष्ट	३७६	69		र्११५७	4.5
								-			

77										and the	
शब्द:	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	स्रोकः
स्रष्ट्	•	90	खर्वैद्य	29	49	हन्त	889	२४४	हलिप्रिय	185	४२
सस	इंडइ	908	खस	292	२९	हन	369	98	हलिप्रिया	३५०	. 38
स्राक्	883	2	खस्ति	880	२४१	हय	२८०	४४	हत्यं	३०४	6
सुत	360	93	A STATE OF THE PARTY OF THE PAR	920	90	हयपुच्छी	904	936	हल्या	३९६	४१
स्रुव .	२५७	२५		२१३	33	हयमारक	948	७६	हस्रक	908	34
सुवादृक्ष	989	३७	खाति	४६१	36	हर	93	33.	हव	र्३८९	2-10
स्रोतस्	₹ 6.0	99	स्रादु	४१३	98	हरण	.२७४	२८		[833	200
	[838	२३३		(989	३७	हरि	१९६	9	हविस्	१५८ ३२०	२७ ५२
स्रोतखरी	908	30	सादुकण्टव	िरिवद्	86	611	[४२७	904		240	28
स्रोतोजन	३३५ (२१३	३४ १००	स्रादुरसा	908	988	हरिचन्दन	₹ 39	40	हव्य	२५७	22
ख	{838	299		958	900		[२४७	939	हव्यपाक		44
	1340	94	खाध्याय	२६४	४७	हरिण	J969	93	हव्यवाहन	96	96
खच्छन्द	रिष्	95	खान	90	२३	614.	1804	40	हस		30
खजन	293	38	खान्त	44	39	हरिणी	४०५	. 49	हसनी	399	39
खतन्त्र	३५७	94	स्ताप	64	3 €	Sign	(30	9	हसन्ती	३ 99 (२३२	6
खधा	४४५	6	खापतेय	239	90	हरित्	1 69	9.8	हस्त	230	36
खिषिति	. 388	93	खामिन्	. ∫२७१	90		1844	98	6	800	. 49
खन	40	23		[३५५	90	हरित	. 69	98	हस्तवारण	२८७	. 4
खनित	360	98	बाराज्	90	४३	हरितक	393	38	हस्तिन्	२७६	38
खप्र	64	3 €	खाहा	(२५६	२१	हरिताल	849	. ३२	हस्तिनख	933	90
स्त्रज्	३६१	\$3		१४४५.	२४२	हरितालक	334	903	हस्तिपक	२४५	49
खभाव	32	36	खित् स्वेद	68	33	हरिदश्व	.80	38	इस्लारोह	984	49
खमू	9	96	स्वेदज	388	49	हरिद्रा	398	. 89	हा	. ४४३	२५६
खयंवरा	२०५	v	स्वैर	826	992	हरिद्राभ	. 69	. 98	हाटक	333	98
स्वम्	४४७	98	स्वैरिणी	200	-99	हरिद्र	983	909	2012	540	२०
खयंभू	4	98	स्वैरिता	325	3	हरिन्मणि	३३२	93	हायन	1894	906
	18	Ę	स्वैरिन्	३५७	94	हरिप्रिया	.92	२७	हार	२३९	904
खर्	[४४२	२५४		E		हरिमन्थक	२०७	96	हारीत	988	38
सर	{ 54 109	8	ह	888	ч	हरिवाछक	959	929 83	हार्द	.00	२७
				(80		हरिहय	90		हाला	340	38
खरु	\ 20	१६७	हंस	3998	३१ २३ २२६	हरीतकी	986	49	हालिक	338	48
	१४२६	160		(४३७	२२६	हरेणु	1988	920	हाव	८२	33
खरूप	898	35 939	हंसक	२४१	990	हर्म्य	१३०६ ११९	9६	हास	30	98
खर्ग	8	Ę	हिंजिका हजे	948	68	हर्यक्ष	966	9	हास्तिक	२७७	
खर्जिकाक्षार		909	हज	200	94	हर्ष	पर	9	हास्य	5 00	₹ ६
खर्ण	333	38	हृट्ट हृट्टविलासिन	४५४ ते १७२	96	हर्षमाण	348	२४ ७		) 00	.98
खर्णकार	389	6	हरावलावर	799	930	हल	304	93	हाहा	33	. 42
खर्णक्षीरी	904	936	हण्डे	vv	94	हला	७७	94	हि	[883	२५७
खर्णदी	39		हत	343	89	हलायुध	99	43	हिंसा	(888	4
सर्भानु	80	36		5.902	930	हलाहल	90	The second second	हिंसाकर्म न्	258	२२९
खर्वेस्या	33	47	हनु	[२३४		हलिन्	99	२४	हिंस	३९२	. 38.
7									1	३६०	36

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्दः	प्रष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्दः	UNII	श्लोकः
हिका	849		हिरण्यरे	तस् २२	44		३८३	903	हैयङ्गवीन	पृष्ठम् ३२१	43
हिङ्क	396	४०		[888]	3	हष्टमानस	. ३५४		होतृ	244	
हिङ्का निर्यार	286 E	६२	हिरुक्	1884	. '	हे		v	होम		90
हिङ्कल	४५५	२०	2 10		940	6	884		The state of the s	348	98
• हिङ्कली	950	998	1.	४४५	9	हेति	1 58	40	होरा	४५२	90'
हिजल	988	ξ 9		1368	900	3	[808]	७१	ह्यस्	888	33
हिण्डीर	३३७	904	हीन	1896	926	हेंमकूट	928	3	हद	903	, २५
हिन्ताल	968		हुत्युक्त्रि		39	हेत	48	२८	हदिनी ,	908	३०
ig.a.s		968	हुतभुज्	22	44	हेमदुग्धक	934	२२	हसिष्ठ	३८६	992
हिम	3 \$	96		(४४२		हेमन्	ब्रिइ	88		5290	४६
।हम	3 8	99	हुम्	886	२५२ 9८		(840	२३	हस्र	2 ३७२	Vo.
हिमवत्	(840	3.5		\ \ \ \ \ \		हेमन्त	४९	96	हस्तगवेधुक		990
	928	3	हूति	1366	6	हेमपुष्पक	.988	63			
हिमवाछका	२४७	930	ਵਣ		200	हेमपुष्पिका	948	69	हस्ताङ्ग	908	983
हिमसंहति	3 €	96	夏夏	२२	48	हेमाद्रि				२०	४७
हिमांशु	३४	. 93	ह्णीया	३९५	33		29		हादिनी -	३२	9
हिमानी	36	96	हद्	£ 44	39	हेरम्ब	898	36	. 1	(836	993
हिमावती	904	93/		2 २२३	88	हेला	. 63	३२	ही	us	23
		1 01	हृदय	२२३	83	हेषा	269	80	हीण	३७९	99
हिरण्य	३३२		हृदयंगम्	48		है	884				
18104	333	88	ह्दयाछ	343	3				इीत ं	३७९	39
2	. ₹₹9		ह्य	२६७	43		98		इीवेर	900	922
हिरण्यगर्भ		The state of the s	ह्यीक	46	6	हैमवती -	986	49	हेषा	269	४७
हिरण्यवाहु	904	38	ह्षीकेश	9	901		१६३ १७५	104	ग्रदिनी		
								140.6	કા વિચા	900 -	938

इति मूलशब्दानुक्रमणिका।

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिकमेण

शब्दानुक्रमणिका।												
						शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः		40	
शब्दः	पृष्टम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम् ः			306	80	अचि	२३	96	
अक्षीव	936	39	अतिरस	988	१६३	अपर अपरेद्युस्	886	२०	अर्चित	३६३		
अगरु	२४६	925	अतिरुज	966	4	अपरेषुत्	२५	Ę 9	अर्जुनी	964	9.86	
अगस्ति	३७	20	अधरात्	888	२३	अपापात	२३	46	अर्तन	48	29	
अगुरुशिशपा		44	अधरेण	888	२३		२१७	४६	अर्थागम	308	२७	
अग्निज्वाला	958	996	अधरेखुंस्	886	२०	अपोगण्ड अपोदका	969	940	सर्दनि	४५५	98	
अप्रिम	396	४३	अधस्	८६	9	अपोदिका	963	940	( )		9.9.6	
अप्रीय	२१६	४३	अधामार्गव	946	66	अभितस्	880	93	अर्बुद	840	28	
अप्रेदिधिषू	290	२३	अधिपाङ्ग	२८६	43	अभिपति		6	अल	336	903	
अम्य	२१६	४३	अधोलोक	८६	9				2	66	4	
अच्छ	960	8	अध्यण्डा	946	८६					908		
अच्छा -	36	98	अन	886	99					969	-	
अजकव	94	३५	अनघ	२	9		436		0_	993	9.8	\$
अजकाव	94	34	अनध्यक्ष	३७५	90	1			-00-	1 986		
अजननि	356	३९	अनम	२५१			. ३७		७ अलीक	२३१	3 8	₹ .
अजसम्	२७	44	The second secon		8		39	000	७ अवप्राह	36	£ \$	9
अजहा	946	८६		२४६	93		٦ ، ٤٩		७ अवटि		9 .	3
अजिता	903			३१२			98		१९ अवदान	, 96	४ १६	4
अजीजक	94	। ३५		हिणी १२		The second second	1		अवदाहे		8 98	4
अङ्कर	936		अनुकर्षन्			OTTETT TO	ft		अवरोह		9 9	9
अङ्कोल	930		The state of the s	349		े अमामा	सी ४६		6	[6	9	8
अङ्गण	93			30		े अमावस	ft		अववाद	189		3
अङ्गदा	२३'	The second second		\$c		अमावा	सी)		अवलम			६३
अङ्गरागक	58		STATE OF THE PARTY	३१०		अमानर	य प	२	३ अवि	34		२०
अङ्गहारि	9		६ अनुबर्म्ध			अमृता	सङ्ग ३		०१ अविम	94		६७
अङ्गारिक			५ अनुष्टुभ्	३५।		थ अमोघ	9	{8 }	॰६ अव्यय		8	Ę
अङ्गिरस			४ अनेहमू	The second secon		अमोघ	1 9	86	५४ अशन			88
अङ्गरि	२३	9.	२ अन्तरिक्ष	1 3	3	9 अम्बक		94	३३ अशन			४९.
अङ्गरीय	क २३	9 90	अन्तिक		Ę '	१५ अम्बुन	ामन् (मूखे	) 9	४५ अशोव			८५
अहुल	3	9	२ अन्घ	. 89	4	४ अम्ब		४३	४३ अश्र		5	९३
अङ्गस्			३ अन्यतरे	द्युस् ४४	6	२० अयस्व	<del></del>)		अश्रप			48
अद्भिवहि	का १६		१ अन्येद्यु		6	२० अयस्य		४१	७ अश्रुप्र	लय	ve	96
अटरूपव						३० अयुत		40	२४ अश्वतः	क १	३५	39
अटस्पर <u>अ</u> टा	36		५ अन्वेषण			३० अरघष्ट		48	१८ अश्वत्य	या १	३५	29
			० अपगा	90		३० अरम्		२७	६४ अश्रयु		88	90
अ ड हु अणव्य		8	७ अपतिन			११ अरि	9	22	१७ अषाव		88	96
अर्ग			५६ अपदान			३ अरिष्ट		146	८५ अष्टव		७२	98
अंगा अंगा	P		२३ अपध्वस			९४ अर्ग्व		35	२३ अष्टाप	And the second	42	४६
- July	100						10000					25.5

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	-	·			-3-			
असंहत	290			पृष्ठम्	स्रोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः
असिक्रिका	209	७९	आय	२७४	२७	उट	996	Ę	उष्णिह	२५७	२२
असुक्षण		96	आरमटी	803	७३	उत्तरातस्	888	२३	ज ध्वेकर्मन्	9	96
असुरा	७९	२३	आरोह	{२४२	998	उत्तरात्	888	२३	ऊर्ध्वज्ञ	290	४७
असूक्षण	100	93	22-05	(880	90	उत्तरेण	888	33	कर्ध्वलोक	4	Ę
अस्मवरा	७९	२३	आर्ति	805	६८	उत्तरेद्युस्	886	२०	ऊर्वरा	999	8
	२२३	£ 3	आर्द्रा	३८४	904	उत्तेजित	. २८२	86	ऊषणा	959	90
असकण्टक	285	60	आहि	988	98	उत्तेरित	२८२	86	ऊषा	93	२७
अस्र	{२२३	.53	आलिन्द	920	93	उत्रास	0.9	39	ऊषापति	93	26
Sterre	(२३३	83	आछ	३१२	39	उत्पल	900	39	ऊष्म	40	96
अस्रपा	. २५	48	आवर्तनी	386	33	उत्पला	909	926	ऊष्मन्	40	96
अखन्त	399	२९	आवा(वा)	वा ९२	3	उत्पिञ्जल	२९७	99	ज ष्मा	40	96
अहहा	883	२५७	आवेग	388	२६	उद	93	8	ऋचीप	392	
अहितुण्डिक	90	99	आशयाश	44	48	उदमान	४५२	9	ऋति		३२
अहो	४४५	9	आशङ्का	७९	29	उदात्त	ę y	. 8		89	3
आक्रो श	६८	94	आशिर	24	49	उद्धरण	४०६	44	ऋतीया	७९	२१
आक्षारण	56	94	आशिस्	68	v	उद्धर्पण		ACCOUNT.	ऋभुक्ष	98	88
आखुपर्णिका	946	66	आशी	. 69	G		८५	३५	ऋस्य	92	२७
आगार	996	4	आश्रय	390	99	उद्धान	३८१	९७	ऋस्यकेतन	92	२७
आगुर्	40	4	आसन	२७८	88	उद्धा	399	38	ऋष्यकेतु	, १२	२७
आग्निमारुत	३७	२०	आसन्दिन्	999	92	उद्वान	३८१	90	ऋष्टि	२९३	68
आग्रहायण	86	98	आसुर	٠	92	उन्दुरु	989	93	ऋष्य	990	90
आघाट	923	२०	आसेचनक			उन्मन्थ	३०१	994	ऋष्यगन्धा	904	१३७
आजः।व	94	३५	The second secon	३६७	43	उन्मादन	92	२५	एकतर	३७६	८२
आजुर्	. 99	3	आह	886	96	उपकण्ठ	११२३	२०	एकपद	994	94
आणवीन	३०४		इक्षुरसोद	85	२	उपकारी	(२८२	28	एकल	३७६	68
आणि	268	9	इजल	188	69		920	90	एडुक	990	8
		५६	इतरेद्युस्	886	29	उपजोषम्	RRÉ	90	एडोक	990	8
आणी	२८४	५६	इलर	३२३	\$3	उपयोपम्	४४६	90	एधा	368	90
आतङ्क	७९	२१	इन्दीवार	908	३७	उपासन	२६०	३५	एर्बार	960	944
आतापिन्	988	39	इन्द्रगुप्त	358	१६५	उपोषण	२६१	36	एलवालुक	958	939
आतार	90	99	इन्द्रसरिस	949	56	उपोषित	२६१	36	ऐकाम्य	३७५	60
आत्तगन्ध	३६३	80	इभाख्य	940	44	उम्य	३०४	v	ऐन्द्री	9 ६	३५
आत्रेय	290	२०	इरिण	808	40	उरणाक्ष	900	980	ऐलविल	36	58
आदण्ड	986	49	इर्वारु	960	944	उररी	४४२	248	ओघ	२०१	३९
आनुपूर्व्य	२६१	36	इला	३२४	६६	उरुवुक	984	49	ओदनपाकी	948	७५
आपत्ति	1299	63	इलाग्रत	992	Ę	उर्वाह	960	944	ओषधि	975	Ę
आपस्	93	3	इली	798	90	उल्लबल	980	38	औदुबर	338	30
आपीनस -	298	49	इल्वल	38	२३	उल्लसन	64	34	औपवस्र	२६१	36
			इल्वला	38	23	उषण	398	34	औमीन '	३०४	v
आप्य	909	१२६	ईशिता	98	36	उपती	0.00	96	और्वशेय	र्	२०
आष्ठतव्रतिन्	२६३	४३	ईश्वरी	96	36	34 M	58	16	क	93	8
आमण्ड	986	49		1200	36		93	२७	ककुद्	४१३	93
आमन्त्रण	306	9	ईषिका	1386	33	उषा	397		कङ्कट	२८६	
आमर्ष	60	२६	ਚ	२७	29		888	३ 9	कङ्गणी -		28
E,							No. of the last	The state of	44.41	389	200

34

				Se Contract					المحد	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
	शब्द:	े पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	01.0		२२९	UU
		240	938	करम्ब	398	86	कामावशायि	त १६		कुचानन 	38	24
	कइत	240	938	करवालिका	258	99	काम्पिष्ठ	900	186	कुजा ———िपानी	959	96
	कहती कहेर	984	23	कराली	२३	46	कायस्था	980	10	कुज्ञरपिप्पली	२७६	३४
			8	कर्कट	80	२७	कार	२७४		कुझरा	339	68
	कच(ठ)	249	رو	कर्कटि	960	944	कारोत्तम	349	X	कुटप	३२६	98
	कच्छप	79	39	कर्कराडुक	988	98	कार्षक	३०३	Ę	कुटर	304	90
	कच्छपी	298	90	कर्काख्य	269	४५	कालकण्ठ	४०३	80	कुट स्रेह	४५४	90
	कच्छा	993		कर्ण	90	92			38	कुटङ्गक कुटाटङ्क	254	93
	कव्यलध्वर		१३८	कर्णजलौकंस्	989	93	कालकृत	89		कुटाटक कुटिला	903	933
	कट(ण्ट)वि		909	कर्मण्यभुज्	३५७	98	कालमेषी	949	90	कुटीर कटीर	288	920
	कटप्र	933	98	कर्वर	२५	६०	कालंजर	98	३०	कु ष्टिमित	63	33
	कटंभरा	940	८५	कर्वरी	395	80	कालंजरी	98	36	कुड्मल	933	98
	कटि	२२८	४४	कर्बुर	960	948	काला	1 98	3 €	कुड्यमत्स्या	989	92
	कडुब्रेह	२०७	90	कर्बुरा	२५	६०		1988	48	कुणप	४५६	२०
	कटोलवीण	॥ ३४८	39	कर्वूर	338	903	कालायनी	३०४	6	कुणपी	260	39
	कठिलक	960	148	कल	३५	94	काली	95	36	कुण्डी	298	34
	कडंकर	३०९	33	कलम्बी	1962	946	कालीयक	१६२	909	कुच	990	*
	कणिका	388	98		रिश् र	३५	काल्य	ब्रिट् ४	ÉÉ	कुन्ती	284	93
	कण्टक	४६०	34	कलश	३१२	39	44,04	(२४६	१२६	कुन्द	29	99
	कण्टिकन्	984	88	कलशीसुत	३७	२०	कालेयक	{ २४६	१२६	कुन्दुरु 🥕	989	93
	कण्डुरा	946	25	कलहनाशन	984	86		रे २९३	68	कुपथ	994	98
	कदल	988	993	कलाकल	९३	3	काल्य	88	२	इ सुद्	908	३७
	कदला	988	993	क्रिकारक	984	86	काल्यक	908	934	कुमोदक	93	26
	कदम्बक	१४३	89	कल्प	{ £8	8	काव्या	38	२५		1 80	२७
	कनीयस्	२१६	४३	40.1	(348	99	काश	२१९	43	कुम्भ	1830	38
	कन्दराल	936	38	कवाट	922	90	काशी	२१९	. ५२	कुम्भकारी	१३३६	902
	कन्दु	999	93	कवित्थ	934	. 93	कश्मीर	२४५	928		580	Ę
	कंधर	२३३	66	कविय	४६१	34	काश्यप	999	, 3	कुम्भयोनि	३७	२०
	कन्यका	80	२७	कवी	४६१	३५	काष्ठ	80	, 99	कुम्भीरक	909	29
	कपित्रिया	1 983	४३	कश्मीरज	२४५	928	काष्ठकुष्ट	983	90	कुम्भोछ	980	- 38
	कपिल	३४५			888	80	1 COLON	806	55	कुम्भोल्रखल		. 38
	कपिछा	988	§ §		रि४८ ७२	933	काहल	७३		कुरंगम	93	90
	कपिलिक		98	Control of the Contro	४५२	•		993	98	कुर कुरण्टक	993	Ę
	क्रफणि	२३०	60	Alleholt	234	38		७२		Park Mark Committee	948	७४ ७४
	कपित्थ	934		The state of the s	936	39		3 5 6		and the second second	948	७४
				-2-	394			997		-	996	4
	कम्	३९७			1989	93	The second second			कलक	989	38
	कसन्ध	85			880	·		388		300	२०	v
	कमिलन			1 411/2648	360	Ę	114516	960		31100	३४०	4
	कम्भारी			कात्यायन	२०९	3 6	। नग्दरानगान्य				३०७	96
The same	करक	३९६	97		340	80	। किलाटा	390		3	षुत ३,१५	38
	करड	. 988	99	कादम्बरी	64					कुल्मास	866	रं१
	करण्डा	२२४	4 6 6	कान्तिदाय	क २४६	936	The second second	3		9,11	२३३	
No. of Street, or other Persons	वाल	२९३	66	, कापथ	958	950	। कुकुटी	98	३ १	। कुव -	90.8	३७
	The second secon			THE RESERVE TO SHARE THE PARTY OF THE PARTY					THE RESERVE TO SERVE THE PARTY OF THE PARTY	THE RESERVE AND ADDRESS OF THE PARTY OF	THE RESERVE OF THE PARTY OF THE	

श्	ब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
कु	वर	40	9		300	३७	खनी	925	v	गीःपति	38	28
कुर	वल .	908	३७	कोश <	३३२	89	खरागरी	949	59	गी≍पति	38	२४
कुव	वली ं	989	38		४३६	229	खर्व	३७२	69	गीथ	93	25
कुरे	ोर	909	920	कोशशायिक	२९५	39	खर्वाखु	989	92	गीवीण	Ę	9
कुर	ır	98	4	कोशातक	386	i	खल	३६५	90		1938	95
कुर	ाल	३५४	२६	कोष	288	933	खलक	980	३४	गुच्छ	[२३९	904
कुष्ट	जाशिनी	986	998	कौञ्च	90	४०	खलाधारा	990	२६	गुच्छार्घ	२३९	904
कुष्ट	ाला '	3,36	998	कौचदारण	90	80	खलीन	४६१	34	गुड	958	904
कुह		४६	9	कौटज .	949	ĘĘ	खानि	976		गुणिन्	239	63
कूट	क	३०५	93	कौडविक	३०४	90	खुरप्र		٥	गुण्ठित	३७९	68
कृषि		२१७	86	कौमारी	98	३५	The same of	४५३	२०	गुत्स	938	98
	पेका	38	-90	कौमुद	३५	98	खुलक खोर	383	95	गुन्थित	३७७	८६
कूप	सि	२४३	996	कौलत्थीन	308	6	गजमक्षा	296	88	गुप्ता	946	25
कुल	माष	३१५	38	कौवेर	969	925	गजनदा	900	923	गुम्फित	३७७	८६
	सापलका		9	कौवेरी	98	34	The state of the s	. 998	6	गुरु	४२५	२२
कृत	सापिलका	२०५	. 9	200	908	34	गड	99	90	गुहारूप	966	9
कृप		96	96	कौशिकी	1396	90	गडु	२१७	28	गूरण	290	99
कुर्प		96	96	नेतु कतु	80	२७	गण	808	936	गूवाक	968	988
कृर्प		२३	43	क्रम	989	93	गण्डकी	905	३५	गृहगोधा	989	93
कृरि		989	93	क्रिमिजग्ध	२४६	926	गद	93	२८	गृहगोलिका	989	92
कृष	भ वेका	३०५	93	कुच	984	33	गदा	93	२८	गृहमणि	288	936
	_{यका} गकर्मन्	३६४	93	कुधा	60	२६	गदाह्य	909	925	गृहालिका	989	93
	गभेदा	946	८६				गदित	६२	9	1000	२०३	४३
		990	90	कोधमूर्चिछत कोश		926	गन्ध	३६३	४७	गृह्य गो	104	• ~~•~~
केतु		80	२६	कोश्च	998	96	गन्धकान्त	908	३७	गोकर्ण	68	9
THE PERSON	माल	993	Ę		90	४०	गन्धिक	३३६	902	गोकिल	322	40
केल	ी	68	32	काथ	988	४७	गरागरी	949	58	गोदन्त		903
केश	पर्णी	949	68	क्षरण	56	94	गरेणु	४०६	42		336	
केश		909	४३	क्षितिक्षम	984	88	गर्दभ	1904	३७	गोदावरी	905	३५
	ारिन्	96	9	क्षिपणु	२६	43	गपुन,	886 }	४३	गोदुह्	३२२	40
केरि	शन्	909	926	क्षीर	४२८	928	गर्व	७६	94	गोधा -	909	२२
	राम्ल	944	20	क्षीवन्	348	२३	गर्हा	208	29	गोनसिन्	. 66	4
केस	ारिन्	944	96	श्चुताभिजनन	३०६	99	गवलध्वज	३३५	900	गोनास	66	8
कैदि	राकी 💮	980	υ३	क्षेपण	90	93	गवाक्षी	. 998	00	गोप	३३७	908
को	दे	४०३	२४	क्षेपणि	30	93	गवेडु	390	२५	गोपघोण्टा	189	३७
को	टेन्	949	44	क्षेपणी	90	93	गव्यूत	998	96	गोपरस	३३७	908
कोट	ीर	२३७	30	क्षौम	920	93	गातु,	32	पंर	गोपवल्ली	988	993
कोट	ीवर्षा	903	933	क्साभुज्	२६७	9	गान्धर्व	. 33	43	गोपा	955	993
कोड		४५५	90	ख:	8	Ę	गायत्रिन्	984	89	गोपालिका	955	993
कोट्ट	वी	२०९	90	खक्खट	३७४	७६	गिरा	६ २	9	गोमत	998	96
कोर	क	२४७	938	खज्ञक	396	88	गिरिज	३३५	900	गोमुख	80	6
कोर	ग	969	30	खङ्गायुध	93	२७	गिरिजाबीज	३३५	900	गोरण	390	99
कोर्व	छे	989	३६	खण्डपर्ध	98	- 1	गिरिजामल	334	900	गोरुत	998	96
		1	-	1							37	No.

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्टी						चिछीचिमि	33	96	जाति	806	१३२
गोस	998	998		704	39	चिह्निका	963	940	जातुधान	२५	ξo
	३३७		चमस	{ २५७ ४५२	२४ १०	चिवु	२३४	९०	जानपद	993	6
गौधूमीन	३०४	c	चरण्टी	205	9	चिहुर	२३६	94	जारी	२१४	३५
गौरा	96	3 €			9	चुस्त ।	४६०	38	जिह्म	४२१	983
प्रथित	३७७	८६		२०६	75	चूर्ण	४५२	3	जिह्मशल्य	984	88
प्रन्थित	३७७	८६		60	79	चूषा	२७९	४२		1 83	3
त्रामिणी	४०६	88	चरित्र	(00	34	चोच	२२३	६२	जीवना	1908	983
आसीणा	४०५	४९	चर्चिका	११ ६	923	चोदनी	949	93	जीवनी	९३	3
आह	900	२०	चर्पट	232	83	च्यवना	989	36	जीवनीय	88	4
ग्रैवेय	२३९	908	चर्मण्वती	908	34	छगला	968	१३७	जीविताह्वय	१७३	933
घटिक	२९६	90	चविका	959	36	छद्न	38	93	जुगुप्सा	394	- 37
घण्टा	१४२	8	चव्या	959	36	छन्दस्	६५	४	जू	४५०	3
		३९	चाङ्ग	904	980	छेच	.952	98	जोषा	२०३	3
घर्घर	1982	98	चाङ्गेरी	963	946	जगत्	२६	६ २	ज्येष्ठ	४०४	94
STITUT			चाणकीन	३०४	6	जगती	808	22	ज्येष्ठा	188	98
घुसण	१४५	928	चान्द्रभागा	904	३४	जगल्	३५१	४१		1808	93
घृत	{ 38	928	चान्द्रायण	२६५	42	जघन्य	३७६	9	ज्योतिस्	48	8
घृताची	23	42	चामरा	२७५	39.	जङ्घिल	२८८	५३	ज्योत्स्ना	३९८	6
घृतोद	53	3	चामुण्डा	95	34	जटा	98	33	ज्योत्स्रावृक्ष	288	936
वृष्टि	908	949	चारित्र	60	35	जटि	98	33	ज्योत्स्री /	986	996
घोट	200	83	चारु	३६७	928	जडुल	296	४९	ज्यौत्स्री	386	. 6
चक्कलक	989	३९	चारुधारा	98	४५	जतुक	998	२६	झरा	925	4
चक	94	v	चारुळोचन	92	२७	जतुका	909	१५३	झरि	926	. 4
चक्रवाड	928	२		) 34°	98	जतूका	988	२६	झरी	924	4
चिक्रका	394	90	चार्वी	रिश्ष	942	जनित्री	२१२	38	झई(छ)री	७४	
चम्	200	3 €	चाल	939	98	जपा	948	७६	सहरी इहरी	७४	6
चण्डरुहा	946	65	चालन	390	35	जम्	२१४	36	झषा	33	919
न्एडा	369	32	चास	988	98	जम्बु	938	98	झिछरी	४५२	
चण्डांशु	89	39	चित्रकूट	928	3	जम्बूक	966	4	झिल्ली	990	90
चण्डी	३६१	32	चित्रपुङ्ख	393	20	जयन्ती जयवादिनी	२०	४६			२८
चन्द	38	93	चित्रस्थ	77	42	जर्तिल	98	४५	झीरका	990	२८
चन्दनवीि	नेका १६८	998		69	38		२०७	98	टङ्कपति टेर	388	v
चन्द्रकान्त	906	३७	चिरजीवक	908	983	जलजन्तुका	909	२२		296	88
चन्द्रभस	२४७	930	चिरजीविन्	928	3	जलद	३२	v	डिण्डीर जन्म रिका	३३७	904
चन्द्रभागा	904	38	चिरम्	४४३	9	जल्ला ं	909	33	तककूचिका	३१७	88
चन्द्रभागी	904	३४	चिरात्	883	9	जलोका	909	२२	तकवासना	989	36
चन्द्रविहंगम	988	22	विरात्तिक	908	983	जलोरगी जलौकस्	909	23	तङ्क	४६०	३३
चन्द्रशाला	939	94	चिरिण्टी	२०६	8	जल्पित	909	२२	तटाक	१०३	35
चन्द्रिका	904		चिरिबिल्व	988	-		६२	9	तटाग	903	36
चन्द्रिमन्	34		चिरे	885		जागतिं जामियाः	397	98	तडाक	903	२८
चसर ,	२७५		चिरेण	४४३		जात्रिया जाङ्गलिका	३९२	2000000	तनूनपाद्	२३	43
						नाज (७५)	946	132	तन्तुल	958	908

शब्दः	पृष्ठम्	स्टोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्होकः
तन्त्र	४१७	996	तिलक	983	80	त्रिणता	289	63	दारुनिशा	985	709
तन्त्रवाप	\$80	Ę	तिलोत्तमा	22	42	त्रिपुटी	958	906	दाहवलिभुज्	994	33
तन्त्रवाय	1999	93	तुका	३३८	408	त्रिफला	958	998	दार्विका	958	998
पत्रमाप	1380	Ę	तुकाशुभा	336	908	त्रिष्टुभ्	रेप ७	२२	दार्वी	969	998
तन्द्रा	८५	३७	तुकाक्षीरी	336	909	लक्पत्री	395	80	दाश	383	90
तन्द्रि	. 64	३७	तुङ्गी	88	8	रवक्पुष्प	298	५३	दाशपूर	१७३	933
तन्द्री	830	908	तुणि	902	926	त्वकपुष्पी	398	43	दास	96	94
तपती	904	38	तुण्डकेरी	904	938	त्वच्	908	938	दिधिषु	290	२३
तम	- 48	38	तुत्थ	३३५	909		(908	938	दिव	8	Ę
तमस	60	₹	तुत्थरसाजन	३३५	909	लच	२२३	Ęą	दिवान्ध	993	94
तमसा	03	₹	तुन्दिभ	295	88		1395	80	दिवाभीत	988	94
तमा	४५	8	तुम्दिल	222	59	त्वरि	388	२६	दिवि	997	94
तमाल	२४५	923	तुन	334	909	दक	98	4	83	1 4	v
ताम	88	8	तुभ	३२७	. ७६	दक्षिणतस्	888	23	दिवोकस्	(४३७	२२६
तर	२३८	903	तुम्बक	969	948	दक्षिणा	४४९	२३	दिव्यगायन	23	५२
तरणी	98	90	तुम्बा	969	948	दक्षिणात्	४४९	२३	दिशा	३०	9
तरवारी	383	68	तुम्बि	969	948	दक्षिणाहि	४४९	२३	दीपक	988	999
तरी	38	90		129	86	दक्षिणेन	888	73	दीपवृक्ष	288	936
तल	र ४३२	986	तुम्बुरु	122	42	द्गधकाक	808	39	दीर्घकोषिका	902	74
	[२३२	82	तुरङ्गमुखभा	ण्ड४६१	34	दण्ड	290	७९	दीर्घजङ्घ	984	33
तलमीन	98	96	तुला	80	२७	दण्डक	840	33	दुण्डुभ	66	4
तलित्	33	9	तुवरी	१७३	939	दण्डधार	२५	49	दुर्जय	२९०	७९
तछन	. २०६	6	तुषोदक	३१६	. 39	दण्डुभ	66	4	दुष्कुलीना	१७२	976
तछनी	२०६	6	तूणा	२९३	66	द्धि	२४६	938	दुष्प्रधार्षिणी	950	998
तसर	383	२४	तूणी	1960	94	द्धिकूर्चिक	३१७	88	दूरदर्शिन्	343	Ę
ताटङ्क	२३८	903		रिश्ह	66	द्धिमण्डोद	93	. 7	दूषी	२२५	६७
तापन	\89	२५	तूद	985	४१	दन्तुर	४३३	२०५	दष्टिकृत्	909	920
	(89	39	तूपर	४२५	१६५	दम्	398	36	देवकी	90	29
तापी	904	38	तूबर	१५८	8	दमूनस्	23	44	देवखात	१२६	Ę
तामर	900	80	तूवरी	903	954		1925	, , , E	देवत्व	२६५	42
तामस	४५	ч	तृणता तृणता	389	رغ دغ	दरा	1838	968	देवन्	. २१३	३२
तार	३७	29	तृ णश्चल्य	947	58	दरोदर	४२६	909	देवभूय	२६५	43
तारक	३७	29	वृतीयप्रकृति		38	दर्दर	903	28	देवल	39	86
तारव	966	1 4	तृफला	३३९	999	दर्दुर	928	3	देववधू	३०	9
तालक	१७२	939		5 69	२७	द्वी			देवाजीव	385	99
तालवर्णक	336	१०३	तृषा	(329	44	दर्शक	393	\$8	देवितृ	944	७७
तिक्तकरोहि		64	तृष्णक	३५८	23		२६८	ş	दैवकी	90	२१
			तृच्णा	329	44	दशपुर	903	939	दोषा	184	Ę
तित्तिर	988	34	तेन	888	3	दशपूर	903	939		1884	२०
तिन्तिडीक		४३	तैळाभ्यक्ता	990	3 €	दशेन्धन दान्ती	388	936	दोषातिलक	388	१३८
तिन्तिला	१४३	83	तोयद	33	٧	दायित	363		दौल	२७१	95
तिमिंगिर्ला		२०	तोयधर	32	49	दारा	३ ६३ २०४	80	युती टानि	35	90
तिरस्करणी	२२४	180	। त्रप्य	३२०	71	1410	,,,,	Ę	युत्ति	36	90

शब्द:	प्रथम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः
द्वधर्ण		90	धूपक	२४६	920	निकपा	386	३२	पण्डा	{ 44	۹ . ب
हुघन	388	99	धूसमहिषी	३६	96	निकाय	996	4		रिपर	
द्वणि	90	99	धूमिका	३६	96	नियाह	३९६	३९	पताका	२९०	७९
हुणी	50	99	धूसरी	Ęo	93	निचुछ	२४३	995	पत्रवाह	२९२	20
द्वत	३८२	9	धृस्तूर	944	७७	नित्यम्	२७	६५	पत्रशवर	३४५	२०
夏	840	२	धृतराष्ट्र	988	28	निमेष	४७	99	पथ	994	94
द्रोण	953	98	धृतराष्ट्री	984	28	नियातन	388	२७	पद	४२	३३
द्रोणि	Su	99	भृष्णु	३५९	२५	नियुत	४५७	38	पद्मपाणि	89	38
द्वाःस्थित	२६८	Ę	घोरण	२८२	86	निरीष	३०५	92.00	पद्मवर्ण	900	984
द्वाःस्थितद्धि	and the second	Ę	घोरित	२८२	86	निरुक्त .	६४	8	परमद	- 388	, १२६
द्वाःस्थितादा		Ę	धौरित	२८२	86	निर्गन्धन	३०१	993	परखध	794	९२
द्वारप	२६८	Ę	धौरितक	२८२	86	निर्धार्य	३५६	93	पराक	२६५	43
द्विज	४०२	8	धौर्य	२८२	86	निर्यास	988	४७	पराजित	388	96
द्वितीयाकृत	३०४	9	ध्वनित	. 35	6	निर्यूप	988	४७	पराभव	७९	22
द्विसम्बाकृत		9	न	२६	43	निर्वहण	७७	94	परायण	३८६	7
		, 9	नक्तनारिन्	983	94	निवृत्त	२४२	993	परिदेवना	58	98
द्विसीख	३०४		नखाशिन्	983	94	निश्	88	8	परिभाषा	58	98.
द्विहत्य	३०४	9	नगौका	988	33	निशाव(च)	मेन् ८७	3	परिवेश	४२	३२
द्वप्य	२६९	99	नघट	२६	६३	निशैड(त)	984	29	परिस्यन्द	288	१३७
धर्टा	848	90	नटभूषण	३३६	903	निषद्वरी	98	9	परु	963	9 6 2
धनदावास	90	80	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निष्कुटी	909	924	पर्वत	29	. 86
धनीयक	394	36	नत	२४६	976	निष्टा	२०३	२६	पर्वन्		·
धनु	\980 \289	३५ ८३	ननान्द	२१२	38	नीचिकी	324	६७	ननम्	84	
	1995	96	नन्दक	२९३	68	नील	411	99	पर्श	{२२६ २९४	97
धनुस्	1114	34	नन्दिनी	२१२	२९	नीलकण्ठ	४०३	39	पर्श्वघ	488	
धनू	389	63	नन्दीवर्त	900	२०	नीलाङ्घ	989	93	पर्षेद्		93
धन्याक	394	36	नभस्	8	Ę		७५	90	पल	244	94.
	80	२७	नभस	988	38	नृत्त	224			४३२	68
धन्विन्			नरायण	8	96	नेत्रमल		६७	पलंकष	959	96
धमन	१७२	930	नर्तक	४४	6	न्यूङ्क	४५४	90	पलाशिन्	3	96
धरण	990	3	नर्मद	904	32	पक्षती	४३	9	पलिघ	४०१	२७
धरा	990	9	नल नवपश्रिका	909	38	पक्षस्	200	36	प्रि	१२३	२०
धर्षण	२०७	99	नसा	233	४३	पङ्कि	२५७	२२	पवन	१३५	२०
धर्पणी •=सिन्ध	200	.99	नस्तोत	328	43	पञ्चमी	50	9	पवि	३०	19
धर्षिणी	२०७	99	नस्या	233	.68	पट	939	. 48	पशु	98	३०
धानाचूर्ण	३१९	28	नागसुगन्धा	950	998	पटकुटी	388	920	पशुहरीतकी	१३७	२७
धान्य	३१५	36	नामि	830	939	पटचर	३४६	२५	पष्टवाह्	३२४	£ 3
धान्यक	३१५	३८	नाम	४४२	93	पटवास	588	920	पष्टौही	३२५	. 00
धार्त	३५१	४३	नार	93	8	पटह	७२	8	पस्त्य	996	4
धिपा ज्ञ	२८६	६३	नारङ्ग	989	36	पटन	998	9	पांसु	२९६	96
धुवित्र	२५७	२३	नारिकेल	964	986	पहिस	४५६	39	पाखण्ड	२६३	84
धस्तर	1944	७७	नार्यङ्ग	989	36	पणस	986	ξ9	पाञ्चालिका	२४७	39
धुतुर	1960.	944	नाछी	906	४२	पण्ड	२५२	4	पाटलि	982	38

शब्दः	विष्ठ	म् छो	कः शब्दः	पृष्ठम्	श्होव	कः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमू	छ २३		१ पुत्री	299	२	८ सा	२३७	30	प्राचीनवर्हि	स् २३	५६
पादपा	93		५ पुनर्जन्म	न् २५१		४ प्रकुचक	339	- 69	गा=िर	990	3
पादात	२८		७ पुनर्नव	२३१	6	३ प्रचारण	360	, 3	प्राजापत्य	२६५	43
पादाविक			ु पुनर्भू	290	२	The state of the s	६५	. ,	त्राञ्	२५२	4
पारत	33,		प्रनवेस	9	9	The same of the sa		7	त्राण	२६	६२
पारापत			ੰ ਹਵ	889		५ प्रज्ञ	३३२ २ १ ७	80	1 -111	98	३६
पारापार पारिषद्य			1	२०५		६ प्रणय	४२०		पावधा	140	99
पार्थ	987	100				-		934		1946	८६
पार्षद	94		and the second second second	64	3	0 0	930	9	10	३०४	90
पार्षेद्य	94			80	3			939		328 980	६६ ३५
पार्हिण	5258		300	80	٦,		२४९	१३९	प्रेष	४३६	299
411.01	1280	6	पुष्कस	388	7	1	३२८	60	प्रैयङ्गवीण	308	6
पालङ्कचा	962	940	पुष्कसी	388	२०		1 388	२५	प्रोत	२४२	994
पिचिण्ड	866	שט	पुष्पदन्त	80	6 9		७६	94	प्रोथ	२२८	७५
पिचु	982	४०		, १२	3 5		२१९	49	प्रोप्त	305	. ८६
पिचुतूल	३३७	908	पुष्परथ	१८३	49	प्रतिसर	२४०	906	ह्रवंगम	960	3
पिचुमन्द	989	\$?	पुष्पवन्त	४७	90	प्रत्यय	700	. 93	प्रवन	१७३	939
पिचोण्डक	224	६७	पस्त	४६०	38	प्रथम	३७५	22	श्रीहा	228	44
पिजर	४५९	39	पूतिक	984	86		39	4	फिलिका	949	68
पिट	४५५	90	पूतीकरज	984	86	प्रदेशिनी	239	69	फटा	90	9
पिटक	390	26	पृरुष	48	23	त्रभा	79	७०	फणिभुवन	८६	9
पिण्ड	[390	36	पूर्व	३७१	ĘY	प्रमदावन	926	3	फल	286	932
	रिश्पट	२६	पूलक	२२८	64	प्रमातामह	293	33	फलोदय	4	Ę
पिण्डफला	969	948	पूष	982	89	प्रमुख	३६८	22	फल्गुन	86	94
पिण्डीर	940	48	प्रका	१७३		प्रमृत	३०३	7	फल्युनी	86	. 94
पितृसधर्मन	र ३५६	93	पृथज्	888	933	प्रयुत	४५७	28	फालवह	३०५	38
पिप्पल	989	4			3	प्रयुद्धार्थ	388	२६	फाल्गुनी वडिश	86	94
पिप्पलिका	990	२६	प्रथवी	999	3	प्रवर	386	925	वन्ध	99	98
पियालक	980	34	पृक्षि	1 4	É	प्रवर्त	339	1000	वन्धनी	359	9
पिशिता •	२२३	£ 3		ि ४२	3,3	प्रवर्हण				३२६	७३
पिश्चना	३६५	80	पृषत्	1 94	Ę	प्रवल्ही	३६९	The same of the sa	वन्धूर वर्ह	३७२	53
पिष्टप	8 99	Ę		1980	90		६५	8	वर्हिरुक्त	१७३ २३	१३२ ५४
	2993	Ę	प्रवत	990	É	प्रश्नदूती	६५	é	वर्हिरुक्त वर्हि	23	48
पीडा	३४७	38	प्टषन्ति	990	Ę	प्रसन्ता	३५०	98	वर्हिःशुष्मन्	23	48
पीतचन्दन	963	909	प्रवातक	२५७	23	प्रसर	३९३		वलज	४०२	39
पीतदारु	963	902	प्रष्ठवह	269	86	प्रसरक	980	३५	वहुकरि	933	96
पीयु	988	94	पेडा	३४७	manual Color	प्रसरणी	२९६	and the second second	बाणपुत्री	92	२७
पुज	२०२	N.0		5 39		प्रसार	368	3 3	बाणाख्य	963	982
पुटिकनी	900	39	पेयूष	{339		प्रस्त	305	1 3	गदल	38	92
पुण्डरीकक	909		पेशीकोष(श)			प्रस्ता प्रस्ता		67 9	गलपत्र	984	88
पुण्डरीश	944	6.0	पौण्डू		10000		305		ाछका 💮	958	929
पुण्डूक	968	965	पौण्ड्रक		The State of the S	प्रसेव	७३	७ ह	गर्छी 🔭	२३६	94
पुण्डेस	968	963	11.20 A			प्रस्ता		959 F	बेल	926	Ę
पुत्रश्रेणी पुत्रश्रेणी	946	963	गौर्णमास गैलोमी	86	the Park of the Pa	प्राकाम्य	98	3.5	गल्हिक	398	80
	170	661	गळामा	98	841	प्रांघुण	२६०		यु ध	४१४	9=
		3									3.0

94			41.16								
राव्दः	पृष्टम्	जोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्चोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
		993	भस्य।	३४२	90	म मेरी	90	२३	मालय	२४७	939
वृहती	1890	313	भार	७३	Ę	मर्या	२७४	२६	माला	१७३	933
बृहतांपति	35		भोग	290	७९	मलय	928	3	मालुधानी	68	Ę
वोधि	134	२०	भ्रम	२६०	34	मलयू	988	६१	माल्यवती	.१७३	855.
	594	34	भ्रातृ .	-293	38	मलिनाम्यु	४५३	90	माध्य	३०४	, 0
त्रह्माणी	र् ६२	9	म	५३	२७	मवित	३७७	८६	माषीण	३०४	0
त्राह्मणी	१७३	933		(39	9	मपी	४५३	90	मास्	३४	93
त्राह्मी	98	३५	मकर •	80	२७	मसि	४५३	90	माहाराजिक	É	90
भगवत्	98	३०		290	७९	मसी	४५३	90	माहेश्वरी	98	३५
भक्त्य	३०४	U	मकुष्ठ	३०७	90	मसीजल	४५३	90	मिथुन	४१७	२७
भण्डिर	989	६३	मङ्गर	२५०	980	मसुर	२०७	90	मिशि	983	904
	(963	940	मङ्गला	98	३७	मसुरा	२०७	90	मिशी	963.	904
भद्र	रिइइ	46	मजा	939	93	मसूरा	300	90	मिहिका	34	96
भद्रमहिका	१५२		मणि	२३१	69	महती	809	906	मीन	80.	२७
भद्रमूपिक	989	93	मणिवन्ध	२३१	69	महाकुल	249	3	मुकुट	२३८	902
भद्राश्व	992	Ę		[३४५	र	महाकुलक	989	38	मुकुन्द	38	٠٩.
भन्द	५३	120	मण्डल	२९०	49	महादान	३८७	2	मुकुर	240	980
भर	330	60		[२९२	64	महापद्म	38	9	मुकुष्टक्	300	, a
भरत	२१	86	मण्डलाहित	966	4	महावला	909	943	मुकूलक	900	es,
भग्यं	94	33	मण्डलिन्	. 66	4	महारस	३१५	38	मुक्त	४५९	rys
भन्न	920	8	मण्ड्कपणी	948	946	महावीर्या	986	998	मुक्तक	989	38
भाद्रुक	960	8	मत्तकासिनी	२०४	8	महाशक्ष	२३५	93	मुख	७६	94
भविका	३३१	68	मद	३६८	938	महाश्रद्धा	306	93	मुझ	963	982
भाग	43	२८	मदायन्ती	943	90	महास्नायु	224	ĘĘ	मुनि	४६१	933
भाङ्गीन	३०४	v	मद्र	७२	२	महिमन्	98	3 6	मुश ली	999	93
भाण्डीरी	948	99	मधु	४१४	963	महिर	89	28	मुषलिन्	99	
भाजुफला	950	993	मधुक	२९६	९७	महिला	903	933			28
माम	60	38	मधुयष्टि	964	908	मही	४३८	ĘĘ	मुषली	989	92
भारत	३४२	93	मधुर	१७६	985	महेन्द्राणी	98	४५	मुषा	386	33
भारती	808	७३	मधुस्रवा	908	983	महेला	२०४	२	मुष्टि	{२३२	32
भाल	२३५	93	मध्य	४७	9	माणिवन्ध	३१६	४२		1339	66
भाहुक	७५७	ą	मनोज	93	२६	मातृष्वसेय	299	24	मूत्रपुट	330	V7:
भाद्भ	960	3	मनोजवस्	३५६	93	मातृष्वस्रीय	299	२५	मूत्राशय	770	יט'י
भाखर	909	925	मनोजवस	३५६	93	मात्रा	३७०	14	मूर्ण मूर्त	369	4
भिदिर	२०	४७	मनोजवा	346.	५६	माध्वीक	३५१	४१	नूत	४७६	८२
भिया	७९	39	सन्द	80	२६	मान	२०४	₹	मूर्धज	२३६	९५
भुजांदय	२०	४७	मन्दर	8	F	माय	388	99	मूषक	. 989	95
भूतनाशन	३०७	96	मयष्ठक	३०७	90	मारिष	908	936	मूषी	1999	94
स्कृटि	66.	३७	मरिच	३१४	३५	मारी	92	24		1386	3%
मुकुंस	७५	99	मस्त्	१७३	१३२	मातींण्ड	80	38	सृग	800	98
मृद्गरज	908	949	मरुत	२५	६२	मार्ष	७६	98	मृगया	३९५	
ाहरजस्	908	949	मर्दित	३७७	८६	मार्षक .	७६	98	The same of the sa	968	३०
1								-		100	168

NICE.											७३
शब्दः	प्रथम	(क	ोकः शब्दः	पृष्ठ	म क्रो	कः। शब्दः					
मृणालिन	नी १०	9	३९ रङ्गावत				प्रष्टम्	श्लोब	हः शब्दः	पृष्ठम्	श्चोकः
मृत्तालक	90	3 9	३१ रघु			१२ रौहिष्	999	, 9	॰ वज्रनिष्ये	ष ३	₹ 90
मृद्	90		३१ रज			४ रौदी	96	२	॰ वज्रा	5 3.	. 80
मेखलक	यका १०			. 83	6 3	९ लक्तक	383	99	4 3311	रे१६१	र १०५
मेनका	. 7			यक्ष २६	6	७ लक्ष	68	1 3	३ विज्ञाशनि	70	20
मेल	39		Collet	. 8	4	४ लक्षण	986	२।	१ वज्री	5 30	2 80
	(98			9	3 3	९ लक्षणा	998	71	5	(१९४	904
मेला	184	*	10	२८	9 0	६ लक्ष्मणा	३६६	91		३४६	२७
मेषशावक			रम्भा	. 3	3 4	२ लिघमन्	98	36		३०२	2
मैत्र	242		४ रम्य	. 99	२	६ लघु	1968	950	वनकर्पासि	का १६८	998
मैत्रावरुण			ू रशना •	23.	8 9	9	(809	936	Company of the Compan	२४६	928
मैनाक	928		३ रसगन्ध	33	90	लच्छन	३५	90	न न न ।। । । । ।	1 99	29
	1958		Arroyal Control of the	280		1004	958	9 ६ ५	1 7111719	998	
मोघा	205	4					४२१	१४३		920	
मोद्यायित				334		। लब	{363	80	वनीपक	३३६	89
मोहना	\$5.	3		30		Samuel Marie	(300	63	। तज्ञा	1996	8
यमनिका	903			. 980		CONTRACTOR OF THE PARTY OF	९३	२		रे१७३	939
	२४४	93	Tr=ft	२०३			969	१५६	वर	938	38
ं मल	२०१	. ३		88			४४	.6	वरक	860	33
गमानिका	900	981	। राल	386	930	The same of the sa		33	वरटी	990	२७
्. टी	954	909	रावणहस्त	७२	8	लिकोचक	१३८	56	वरण	२६	69
यादःपति	२५	6.		३२		लिबिंकर	२७०	94	वरासि	२४३	998
यादव	३२२	40	रिह्मण	64	३६		३८५	999	वर्णक	४६१	926
याम	४२१	983	रिद्ध	३०९	२३		966	8	वर्णज्येष्ठ	249	8
यामल	२०१	30	रिश्य	93	२७	ख्तका	989	93	वर्तिका	386	99
यामि	४२१	983	रिषि	263	४३	लोचक	२४९	936	वर्त्मनि	994	94
युक्त .	३६९	40	रिष्ट	939	39	लोचमर्कट	988	999	वर्धनी	923	96
युग	989	139	रिष्य	990	90	लोत्र	३४६	२५	वर्धमान	920	99
युत	२७३	. 28	रुचक	920	99	लोहकार	३४१	, ,	वर्ध	३३७	904
युतक	२७५	26	रुषा	60	२६	लोहामिसार	284	98	वर्षण	33	99
युवती	२०६	6	रूप	828	9	लोहित	२४५		वलिभ	939	94
य्थ	202	89	रेखा	976	8	लाह	३३४	928	विश्व	930	9
					12.0	वंशक्षीरी	336	909	वह्नरा	२२३	£ 8
यूप येन	४५९	98	रेचनी	१६४ १७७	988	वंशजा •	336	909	वशिता	95	- 38
योग	888	3	रेफ		1000	वशिक			वशिर -	१९१	90
योग योषिता	२८६	68	रोध	३६७ ९५	५४		₹8€	744		३१६	89
	२०३	3	रोध्र		12 - 27 E	वक	944	The state of the s	वष्कय	३२४	9
यौतुक	२७५	२८	रोमगुच्छक	938 204		वकोट वक्त	994	and the same	वष्कयणी	३२४	99
रक्तमाल	988	४७			39	वक्रज वक्रजामिक	२५१	THE REAL PROPERTY.	वसिष्ठ नस	80	२७
	988	98	रोमविकया	८५		वकनासिक	988		बसु	४३७	85
रक्तसार .	984		रोमहर्षण रोमाश्च	64	A PARTY OF THE PAR	वच			वस्तक वह	३१७	83
रका	948		रोमोद्गम	64	A STATE OF THE STA	वचन वज्र	६२ १६४		नह विवल्लभ	288	63
रक्षा .	284	924	रोहिताश्व	23	- SEE 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	वज्रदशन	989	The second second			920
	२०७		रोहिणी	940		वज्रहम			नहिशिख ~~संस्थ~~ ी	२४५	92.8
	56					1707	168	904 3	गरा।	\$\$0.	909

	98		-					4	1		GRIT	श्लोकः
	.शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प्रष्टम्	922
	वाक्पनि	38	28	विकर्ष	२९२	20	विश्वरूप	9	96	वेर	900	311
	वागुजी	989	ξ 9	विकषा	948	90	विशावसु	22	५२.	वेल्लि	930	
	वाचा	६ २	9	विकाश	४३५	294	विषुग	86	98	वेश	1208	99
	वाच्य	£8.	2	विकास	360	३०	विष्कम्भ	388	२७		(२३७	98
	वाट	994	94	विख	२१७	४६	विष्टप	.8	Ę	वेश्य	२०९	80
	वाणि	£3.	9	विखु	२१७	8.8	विष्टर	२४९	१३८	वेष्टक	988	98
	वातकुम्भ	२७८	३९	विख्य	२१७	४६	विस्फोटा	२२०	५३	वेष्या	२०९	99
	वातल	४३१	998	विगन्धि	286	933	विस्नाव	340	४९	वेकृत	30	
	वाति	२६	६३	विग्रह	390	93	विहंगमा	३४७	३०	वैजयन्ती	98	86
	वातिङ्गण	950	998	विच्छर्दक	920	99	विहायस	996	38	वैणवी	३३८	908
	वांतुल	839	988		(63	33	विहार	993	6	वैवर्ण्य	99	98
	वानायु वापि	968	26	विच्छित्ति	1286	933	वीजक	944	96	वेशेषिक	989	38
	वाप्य	909	925	विज्ञानिक	348	8	वीजपूरक	944	96	वैष्णवी	98	३५
	वाम	98	33	विटिका	. २२०	43	वीज्या	386	. 32	वोड	66	8
	वायदण्ड	388	26	विडोजस्	96	89	वीति	260	83	व्यडम्बन	386	49
	वायुसिख	२३	44		1 44	9	वीथि	926	8	व्याकरण	48	. 8
	वारणवुषा	988	993	विदा	रियर	4	वीर	394	39	व्याकोष	928	٠
	वारंवारम्	883	. 9	विन्ध्या	928	3	वीरा	७७	9.9	व्याघ्रदल	984	49
	वारंवारेण	४४३	9	विनसिक	२१७	86	बुक	223	६४	व्याड	69	v
	वाराही	98	34	विपाट्	353	८७	वुक् स	388	२०	व्यापृत	३५६	99
		२७९	83	विपादिका	६५	Ę	बुक्स ी	3.88	२०	व्यालग्राह	90.	99
	वारि	130	9 ~~7~~ 9	विप्रतिसार	60	२५	बुष	३०९	22	व्रतती	930	3
	वारुणी	1808	42	विमर्श	७६	94	युक	780	933	ब्रीड	७९	२३
¥	वार्ता	950	998	वियोग	388	२७	वृक्ता	२२३	48	शकट	290	७९
	वार्ताक	950	998	विरिश्च	6	90	बृद्धकाक	988	39	शक्रभवन	8	
	वार्ताकु	950	998	विरोक	902	976	वृन्तको श	949	ĘS	शकाख्य	997	94
	वार्ताङ	950	998	विरोध	390	93			-	शङ्क	२५	49
	वार्दछ	38	93	विलम	२३०	७९	वृश्चिक	80	२७	शङ्खनक	909	23
	वार्धक्य	294	80	विछेशय	989	92	बृष	. 4	. ६	शठ	944	vv
	वार्धुषिन्	३०३	4	विवखती	४०६	40	बृषणश्व	23	५२	शण्ड	906	. 82
	वामेण	398	४३	विश्	224	50	वृषदंशिका	388	33	शण्ड	३२३	. ६२
	वाख्यजन		39	विश	906	83	वृषमी	946	. ८६	शत	४५७	28.
	वाशिता	49	24				वृषभेर	966	4	शतच्छद	983	90
	वाष्पीका	३१६	80	विशस्ता	200	99	बृहिण	85	33	शतभीर	942	vo
	वासित	09	74	विशाख	252	.64	वृसी	२६४	. 86	शतावरी	98	84
		(49	24	विशाखाया	१४६	48	वेणुक	305	89	शनि	80	२६
	वासिता	1890	86.	विश्रम्स	र २७३	23	वेत्रधारक	२६८	Ę	शम्	886	90
	वासु	9	96		र ४२३	943	वेदना			शम	739	29
	वास्तुक	969	946	विश्वक्सेन	90	98		97	3	शमिर	94	33
	वाह	२३०	60	विश्वक्सेनात		२७	वेदाङ्ग	64	8	शंपाक	936	23
		(384	928	विश्वतस्	880	93	The second second second	. २४७	१३०	शंवरारि	93	26
10000	वाहिक	398	80	विश्वदासा	२३	५६	वेधनी	388	33	शम्बा	३२	4
1000		रिश्ट	90	'विश्वद्यच्	३६१	३४	। वेपशु	vv	98	शकाणी	98	88
15	7000	182			1 . L. E.	THE PARTY						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
		23	शिरा	228	६५	इयामक	968	954	सधा	88	- 3
शम्बु	902	. 73	शिजी	929	93	इयामा	88	8		184	v
शम्बूक	902	73	शिल्पिशाल	998	· ·	इयोनाक	980	40	संधि	रिष्प	96
शम्याक	936	94	शिवी	96	३७	थद्धा	898	9	सप्तार्चि	२३	५६
शरणि	994		शीत	934	20	थाम	४२१	983	सभा	३५२	88
शरदा	Чо	98	शीतलवातक	906	988	श्रीखण्ड	280	939	समज्या	६७	99
शरारि	998	. ३५	शुक्रवर्ह	903	933	श्रीपिष्ट	(२४६	928	समन्तात्	886	93
शरालि	. १९६	३५	गुक्तवह्नम गुक्रवह्नम	940	48	ત્રાાપષ્ટ	रिपर	93	समपद	383	64
शरावाप	२९१	८३		395	39	श्रीवत्स	99	२३	समाज्ञा	६७	99
शहकी	900	928	गुरु	994	43	श्लील	३५६	98	समीरमृग	969	U
शशिन्	ई४	93.	गुक्रवायस	394	36	श्वपाक 💮	388	२०	समूहनी	923	96
शश्वत्	२७	44	शुण्ठि शुण्ड	349	80	श्वमीरु	966	4	सम्ब	२०	४७
शस्य	.933	94	शुण्डा	383	90	श्वान	384	22	सम्बल	860	38.
शाक्य		94	शुद्ध .	343	93	श्वेतद्विप	33	9.	संभली	209	98
शांकरि	938	33	शुन	384	22	श्वोवसीय	43	२५	संमोहन	93	. 24
शाट	२४२	994	शुनाशीर	96	89	षट्पदिशिय	940	६५		1963	944
शाणी	388	35	ग्रुनासीर	96	89.	घण्ड	5294	38	सर	1 292	60
शात	२१६	४४	शुनि	३४५	22	d ₆	[२६९	9		[३२०	4.9
शातकोम्भ	333	98	ग्रुभ	320	७६	संसुर्क्षण	७९	२३	सरणा	5930	. 3
शारद	40	२०		1	Ч	संस्थ	२७४	२६	Alcan	रि१६४	906
शारदा	904	. 38	ग्रुभदन्ती	39		संस्फेट	२९८	904	सरणी	909	945
: शारदी	934	22	गुभा ्	334	308	संहतल	-232	64	सरस्	97	3
शारिका	४५१		ग्रुश्रा	३३८	909	संहार	७७	94	सरसिरह	906	89.
शाल	990	3	गुम्भा	3 4	90	सक्तु	३१९	86	सरस्वती	904	र्४
शालपणी	950	994	शुषिण	२६	63	संकार	923	96	सरा	958	906
शाश्वतिक	३७३	७२	शुष्कल '	३५८	99	संकारी	923	90	सराव	393	32
शाब्कल	346	98	शुष्कली	३५८	98		[99	. २	सरिछ	३५५	3
शास्ति	२७४	२६	गुष्म	२३	48	संघात .	900	2	सरिषप	२०७	90
शिक्षा	48	8	शूकशिम्वा	946	८७		[२०१	४०	सर्पाख्य	940	44
शिखरिणी	३१७	88	शूर	80	36	सची	98	४५	सर्व	98	э́о
शिखाण्डक	२३६	98	शूर्मी	386	34	सजुष	888	8	सर्वसह	999	3
. शिखातर	. 288	936	शक्त	333	95	संचार	383	२५	सर्वतोभद्र	३६१	us
	[23	44	राजी	333	98	संज्ञ	२१७	.80	सर्वला '	294	९३
शिखिन्	1 80	२६	राङ्गाल	966	4	सततम्	२७	६६	सार्छर	93	3
	(984	२२	र् गण	२७९	४१	सलानृत	३०२	र	संवदन	३८७	8
शिज्ञ	6	90	शेपस्	२२८	७६	सलापना	३२९	८२	संवपन	३८७	. 8
িহাজা	७१	२४	शेफ	२२८	७६	सत्र	200	94	संवर	88	8
शिंत	२१६	88	शेफाली	943	40	सदा	२७	६६	संवर्ति	909	83
शितश्रुक	३०६	94	शेवल	900	36	सदश	४३५	२१५	संवेदन	44	9
शिमि	309	23	शेष	२२८	७६	सनत्	29	41	ससन	२५८	38
शिम्बा	३०९	२३	शेषा	66	8	सनात्कुमा		49	ਸ਼ਵ	1 86	98
शिम्ब	३०९	२३	शोनक	980	40	सनिष्ठीव	६९	२०	सह	रेर९७	909
शिर	ब्रिइ	94	शोषण	93	२५	संनाह	२८६	£8	सहचर	948	७५
4417	रिवेद	999	शोभाजन .	936	39	संनिध	383	२३	'सहस्र	840	38
	200					STEEL STEEL					

	७६								A - 1		पृष्ठम्	श्लोकः
1		CELL	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	50.7	
	शब्दः	पृष्टम्	-6141			9	सोमन्	38	98	स्वेद	७७	98
	ग्रस	1 380	909	सुदामन्	33	90	सोमपा	२५३	9	ह	90	36
	सहा	र् १६८	995	सुधा ू	998	46	सौभाजन	936	39	हस .	२२	43
	सहाचर	948	७५	सुधूम्रवणा	२३	984	सौम्या	80	२६	हंसग	२१	49
	सहदय	३५३	3	सुनाल	968	147	सौर	80	२६	हंसपदी	988	998
	'सहोदर	२१३	38	सुपर्ण(क)	935	A STATE OF THE PARTY OF THE PAR	सौरन्ध्री	७२	8	हंछिका	.२१९	45
	सह्य	928	3	सुप्ति	८५	३६	सीरि	99	29	हजी	948	68
	साचि	४४५	Ę	सुम	458	90		vv	98	हनुष	२५	49
	साची	४४५	Ę	सुमनस्	१५३	७२	स्तम्भ	93	24	हयन	५८३ .	
	सात	43	२५	सुमना	984	86	स्तम्भन	१७३	939	हरिताल	३३६	903
	सातीनक	३०६	. 98	सुम्य	388	20	स्तुला	909		हरिवर्ष	992	Ę
	सादन	996	4	सुरस	२२३	48	स्थलपद्म	393	39	हरिनेत्र	983	94
	साधुपुष्प	909	920	मुरोद	83	3	स्थाल		39	हल	४५७	२३
	सांपरायिक	ह २९८	908	सुलोहिता	२३		स्थाली	(३१२	48	हसन्ती	399	२९
	सार	940	48	सुवास	968	954		1988	23	हस्तधारण	३८७	4
	सारङ्ग	809	90	सुवीराम्ल	394	३९	स्थावर	389	96	हहा	22	45
	सारणी	909	942	सुशीम	3 4	98	स्थिर	9		हार	२३९	908
	सारवाही	959	94		20	२	स्थूलक्षेड	२९२	20	हारा .	238	904
	सारिका	v:	Ę	खुषिर -	७२	. 8	स्थूललक्ष	३५४	Ę	हारि	999	38
	सारोष्ट्रिक	9	90		249	8	मुहा	958	904	हाल	३०५	98
	साल	90.	98	1 '0'	३४७		स्नेहाश	२४९	१३८	हालहल	90	90
	सालूर	902	28	1.0	96		स्पश	४३४	98	हालाहल	90	90
	सावर	909			346		स्फरण	368	90	हासिका	30	98
	सिंह	80		The state of the s	४१२		स्फार	३७०	६३	हाहस्	22	. 47_
	सिंहान	३३४		1,0	969		स्फुलिङ्गिर्न	1 28	. ५६	हिङ्ख	४५६	२०
	सिकता	809		1,0,	२५२		स्फोटनी	389		हिमक	908	983
	तिकता सिकतिल			18.12		and the	स्पय	240		हिमद्युति	38	93
	ति कात्तल सिचय	282		1	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\		स्मरण	69	N. Carlotte	हिरण्मय	992	Ę
	सितशिव				' २३४		स्याल	283		हिरण्यवाह		38
	सिताभ	280		164	738		स्यूति	363		हिलमोचा	962	946
	सिद्धार्थ				*			1980			४१३	240
	तिधाय विध्मन्	299			२३४		स्योन	1390			94	. 33
	सिध्मला				238			940				
				१ सुणीका	२२५		सुवा	४५०				33 38
	सिध्मली				४०३		स्				1990	6
	सिरा	55.			३८७		the state of the s				४४	
	सिहण्ड	95.			968			20		100	77	५२.
	सिहकी	90			998			i çu	96	हाणया	394	३२
	सीकर	1			900					THE RESERVE THE PERSON NAMED IN	३९५	३२
	सीर	96		रू. सैरिन्ध्री	{ v= { q o q	3	The second second	20			388	906
	सुकुमार			A DESCRIPTION OF THE PARTY OF T		4 90		940			89	96
	सुखा	4									940	६३
	सुगन्ध	£3.			941		THE RESERVE OF THE PARTY OF THE	9:		हेमपुष्पी	949	
	सुगन्धः				947			94		४ हाद	33	
	सुजागर				39			98			900	
	सुता	801	७ र	८। सोन्माद	३५,	८ २	३ । खाशा	34.	8 90	८ हादिनी	908	३०
-60						THE RESERVE TO SHARE THE PARTY OF THE PARTY				and the second second second second		THE RESERVE OF THE PARTY OF THE

